

2023
2-son

TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYA

ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal

ISSN 2181-8274

*Ma'naviy-ma'rify, ilmiy-uslubiy jurnal.
1996-yilda tashkil etilgan.*

Tahrir hay'ati raisi:
Sh.U.Yakubov

Oliy ta'limi rivojlantirish tadqiqotlari va ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish markazi direktori

Tahrir hay'ati raisi o'rinnbosari:
M.X.Esanov

Bosh muharrir:
A.T.Eshmurodov

Bosh muharrir o'rinnbosari:
A.A.Sabriev

Tahrir hay'ati a'zolari:
L.R.Zaripov
A.A.Dadasheva
Sh.A.Rasulov
M.M.Inagamova
S.Q.Maxsumova
S.S.Samandarov
M.Q.Sultonov
S.S.G'oziyev
O.N.Toshpulatov

Jamoatchilik kengashi a'zolari:
Q.X.Abduraxmanov
Sh.T.Qudratxo'ja
G.Sh.Rixsiyeva
Sh.S.Sirojiddinov
R.I.Xolmurodov
A.I.Toshpulatov
N.M.Jabborov
M.A.Raxmatullaev
T.Z.Teshabayev

Dizayner:
S.Musamedov

TA'LIM, FAN VA INNOVATSIIYA

Shoira Bekchonova.

Kiber pedagogika – XXI asrda raqamli ta'lim muhiti pedagogikasi 6

Jasurbek Qurbanov.

Bo'lajak o'qituvchilar tomonidan yangi pedagogik texnologiyalarni
oliy ta'linda joriy etishning ijtimoiy-pedagogik zaruriyatı 9

Munisa Ashurova.

Bo'lajak informatika o'qituvchilarining mantiqiy fikrlashi
uchun muhim bo'lgan shaxsiy fazilatlar 12

Jamshid Xudaykulov.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish savodxonligini
oshirishda interfaol metodlardan foydalanish 15

Maxmuda Dexqonova.

Sog'lom turmush tarzini shakllantirishda sportning o'rni va ahamiyati 18

Muzaffarjon Jo'ravayev.

Yangi avlod darsliklarining kognitiv va ijodiy salohiyati kasbiy
tayyorgarlikning muhim omili sifatida 22

Nargiza Diyorova.

Lessons in pedagogy with modern information technology devices 25

Равшанбек Мавлонов.

Педагогика назарияси ва амалиётида интеграцион ёндашувни қўллашнинг аҳамияти 28

Dildora Axatova.

Abu Ali ibn Sino va Alisher Navoiy asarlari uyg'unligining ilmiy ahamiyati 30

Aybek Igilikov.

Oliy ta'lim muassasalarida mathcad dasturi asosida o'qitish metodikasini shakllantirish 32

Азиза Курбонова.

Умумталим муассасаларининг маданий-маърифий соҳасини кластерли
ёндашув асосида ривожлантириш 35

Elnur Mirzayev, Rayhon Ergasheva

Geometrik shakklardan foydalanim natyurmort ishlash metodikasini takomillashtirish 37

Гулбахор Ишмуродова.

Технологик таълим ўқитuvchilarini tayёрлаши
Steam ёндашувлари асосида такомиллаштириш 41

Nuriddin Yakubjanov.

Ma'naviy tahdidlarning milliy g'oya va jamiyat taraqqiyotiga
ta'siri va ularni bartaraf etish usullari 45

Насиба Ходжаева.

Анализ некоторых результатов педагогических
исследований подготовки кадров по нанотехнологии 48

Бахтиёржон Рассоқов.

Миллий хунармандчилик турлари ва уларни
ўқитишида ўкув устахоналарга қўйиладиган талаблар 51

Шоҳидаҳон Абдурахмонова.

Бўлажак муҳандисларнинг "материалшунослик" ва "конструкцион материаллар
технологияси" фанини ўқитиши асосида амалий касбий тайёргарлигини
такомиллаштириш методикаси 54

Туланимирза Нишонов.

Бўлажак иқтисодчи талabalarning касбий компетенциясини
ривожлантиришда амалий-касбий масалаларнинг методик хусусиятлари 56

Moxichekra Almardonova.

Kashta sifatidagi spektral – variativligining ba'zi jihatlari 61

Zafar Negmatov.

Markaziy Osiyoda "C5+1" loyihasi ahamiyati 64

Нилуғар Исакуловая.

Дунё динлари тарихи бўйича электрон альтернатив ўкув платформасини яратиш 66

Muassislar:
O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lif, fan va
innovatsiyalar vazirligi,
Oliy ta'lifni rivojlantirish tadqiqotlari va
ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish markazi

Manzil: 100095, Toshkent shahri, Olmazor
tumani, Shifo nur ko'chasi, 75-uy
Telefon: (71) 207-03-41
e-mail: rmxat@edu.uz

**Jurnal O'zbekiston Matbuot va axborot
agentligidan 2014-yil 26-dekabrda 0506
raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.**

*Jurnal har ikki oyda o'zbek, rus va ingliz
tillarida elektron shaklda chop etiladi.*

"Ta'lif, fan va innovatsiya"
jurnali O'zbekiston Respublikasi
Oliy attestatsiya komissiyasi
Rayosatining 2015-yil 18-noyabrdagi
218/5-sonli qarori bilan 13.00.00 –
PEDAGOGIKA FANLARI bo'yicha,
2018-yil 28-noyabrdagi 247/6-sonli
qarori bilan 23.00.00 – SIYOSIY
FANLAR bo'yicha doktorlik
dissertatsiyalari asosiy ilmiy
natijalarini chop etish tavsiya etilgan
ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

"Ta'lif, fan va innovatsiya"
jurnalidan ko'chirib bosish faqat
tahririyatning roziligi bilan amalga
oshiriladi. Maqolada keltirilgan
faktlarning to'g'riligi uchun muallif
mas'uldir. Tahririyat fikri mualliflar
fikriga mos kelmasligi mumkin.

*Jurnalning to'liq matnnini esijournal.uz rasmiy
saytidan yuklab olishingiz mumkin.*

*Maqola va murojaatlarningizni
@esijournalbot telegram botiga yuboring.*

Alisher Azimov, Nafiga Tairova, Kamola Arordova.	69
О историји аксонометрических проекций	69
Feruza Kurbanova.	73
Umummadaniy kompetensiya ta'lifning ajralmas qismi sifatida.....	73
Gulbahor Ishmuradova, Jonibek Xalilov.	76
Ишсизлар ва банд бўлмаган аҳолини касб-хунарларга ўқитишнинг психологик-педагогик асослари	76
Faroxat Mirzayeva, Rahmonjon Darobov.	80
Bo'lajak o'qituvchilarda muloqot madaniyatini rivojlantirishning o'ziga xos ahamiyati	80
Nargiza Raşıdova,	84
Профессионал таълим муассасаси фаолияти самарадорлигига педагог кадрларда жамоавий лидерлик компетентининг аҳамияти.....	84
Mavluda Karimova.	86
Umumta'lif maktablarida biologiya fanini o'qitish uchun ta'lif vositalari majmuasi.....	86
Xayrinoso Faniyeva.	90
Инглиз ва ўзбек tillariда tiniш белгиларнинг тамойилларга асосланиши жиҳатлари.....	90
Malikaxon Nurutdinova.	93
Nodirabegim – Alisher Navoiyning ma'naviy shogirdi.....	93
Visola Raxmonova, Dilshoda Uchqunova, Gulayim Baymuratova.	96
The blockchain computing model and its benefits.....	96
Baxrom Mavlyanov.	99
Maktabgacha ta'lif muassasasida futbol darslarini tashkil etish metodikasi.....	99
Fazilat To'xtayeva.	102
Raqamli savodxonlik ta'lif sifatini ta'minlash omili sifatida.....	102
Nigora Shakadirova.	106
"Blended learning" texnologiyasi oliy ta'lif jarayonida talabalar faolligini oshiruvchi vosita sifatida.....	106
Nasiba Turgunova.	109
Ёшлар сиёсати ва уни амалга оширишга oid konceptual ёндашувлар	109
Asalxon Azizova.	114
The use of contextual digital technology to improve students' self-efficacy.....	114
Lola Mahammadiyeva.	117
Maktabgacha yoshdag'i bolalarda elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish yo'llari	117
Nargiza Muhamadiyeva.	120
O'quvchilarning hunarmandchilikka oid kreativ faoliyatini rivojlantirish imkoniyatlari	120
Feruza Xiloliddinova.	123
Kommunikativ kompetentligini rivojlantirish	123
Malika Bayzakova, Dildora Utanbayeva.	126
Pirls Xalqaro baholash dasturiga tayyorlash metodikasi	126
Klaparxon Mavlonova.	129
Matn tuziliishiغا доир таълимий бирликлар хусусида	129
Madinabonu Tairova, Nargiza Qodirova	133
Maktabgacha ta'lif tashkilotlari me'yoriy hujjatlarini yuritish tizimini raqamlashtirishning metodlari, shakllari va vositalari	133
Bobur Kodirov.	136
Remote labs metodidan fойдаланиб маълумотлар базаси фани машғулотларини ташкил этиш	136
Sevara Giyosova.	139
Teaching reading skills	139
Farxad Tashpulatov.	142
Sambo kurashi bilan shug'ullanish jarayonida og'ir sport turlari bilan birga jismoniy mashqlar kompleks dasturlarini qo'llash	142
Gulnozaxon Rasulova	144
3D texnologik muhit uchun ta'lif faoliyatini loyihalash	144
Abror inatov, Istam aminov	147
Talabalarning informatika fanidan mustaqil ta'limga oid kasbiy kompetentligini shakllantirishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash samaradorligi	147

Хабиба Агалиева.	
Касб-хунар мактаби ўқувчиларини касбий фаолиятга тайёрлашда коммуникатив компетентликни шакллантириш муаммолари ...	150
Gulnoza narmurodova.	
Ingliz va o'zbek tillarida ta'ziya bildirish jarayonida etiketning o'ziga xosligi.....	153
Aziza Kobilova.	
Oliy ta'limga muktabgacha ta'limga yo'nalishi talabalarining innovatsion kompetentligini shakllantirish mohiyati.....	155
Ravshan Mardonov.	
Inson va fuqaro huquq va erkinliklari tizimida oliy ta'limga	159
Нурилла Юлдашев.	
Нахождение собственных значений оператора лапласа со смещениями в производных	163
Oybek Daminov, Namuna Yuldasheva.	
Ways to improve the efficiency of the educational process in a modern higher technical educational institution	166
Feruz Safarov.	
Texnologiya darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish	170
Dildora Israilova.	
Muktabgacha yoshdag'i bolalarni ertaklar orqali ingliz tilini o'rganishga undash, tanqidiy fikrlashni oshirish.....	172
Shirin Shomurotova.	
Kimyo ta'limga didaktik o'yinli dars mashg'ulotlarining o'rni	175
Собир Эрданов, Мунира Собиржонова.	
Проблемы современного обучения русского языка в начальных узбекских школах.....	178
Muxiddin Norqobilov.	
Sport klublari ishidagi muammolar va ularni hal qilish yo'llari.....	182
Lolaxon Turayeva.	
Absolyut elastik to'qnashish mavzusini maple dasturiy vositasida o'qitish	184
Азиза Фаниева.	
Мактабгача таълим муассасалари раҳбарларини касбий шакллантириш йўналишлари.....	188
Lochin Zaripov.	
Bo'lajak texnologiya o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida modulli ta'limga ahamiyati.....	191
Севара Хамирова.	
Парадоксни ўрганишнинг тарихий истиқболи ва унинг терминологик хусусиятлари	194
Дилфуз Очилдиева, Замира Сапарова.	
Древнерусские меры длины	197
Жамолиддин Халилов.	
Ўзбекистон ривожланишининг янги босқичида "маънавий хаёт тамоиллари" тушунчасининг мазмун-моҳияти ва намоён бўлиш хусусиятлари	200
Umid Eshniyozov.	
Ta'limga klasteri muhitida talabalarning eksperimental ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish jarayoni	203
Феруза Тешабоева.	
Методик кластер – олий таълим самарадорлигини оширишнинг инновацион механизми сифатида	206
Shohida Mahkamova, Mastura Asadullayeva.	
Alovida ta'limga ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilar musiqiy qobiliyatlarini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari	209
Durdona Ergasheva.	
Yashirin zakovat nazariyasi	212
Маъсума Мўминова.	
"Сув" лексемасининг дунё тилшунослигига ўрганилиши	215
Yashnarjon Jo'rayev.	
Avtomaktablarda va ta'limga muassasalarida avtomobil haydovchilarini tayyorlash tizimini takomillashtirish	217
Nodira Mamatkulova.	
Sanoat korxonalarida moliyaviy barqarorlik	221
Husniddin Amrillayev.	
Oliy ta'limga muassasalarida virtual laboratoriylar asosida o'quv jarayonini takomillashtirish	225
Sevara Botirova.	
O'smir yoshli o'quvchilarda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlanishi xususiyatlari	228
Nurbek Umarov.	
Milliy dastur talablari asosida boshlang'ich ta'limga tenglamalarni o'rganishga yangicha yondashuv	231
Shohida Mahkamova.	
Musiqqa mashg'ulotlarida talabalarda millatlararo totuvlik hissini shakllantirtish	234
Baxtiyor Turdimurodov.	
Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida kreativ fikrlash ko'nikmasini shakllantirish texnologiyasi	237
Farida Esanqulova.	
Multimedia texnologiyalaridan foydalanishning tashkiliy-pedagogik shartlari	241
Jaxongir Sagdullayev.	
Yoshlar jinoyatchilagini oldini olishning nazariy asoslari	244
Bakhtigul Isakulova.	
Didactic games for building critical thinking skills	247
Севара Хамирова.	
Парадоксни лингвокултурологик таҳлили	250
Muxayyo Alikulova.	
Modellashtirilgan qadriyatlardan muktabgacha yoshdag'i bolalar tarbiyasini shakllantirishda foydalanish	253
Suhrob O'rakov.	
Tarix fanlarini integratsiyalashtirish tamoyili asosida o'qitishning ahamiyati	256
Dilnoza Urazbayeva.	
O'quvchilarga chet tilini o'qitishning ijtimoiy-pedagogik muammolar	259
Baxtiyor Raxmanov, Azada Imamxodjayeva, Xurshida Ubaydullayeva, Dilshod Usmonov, Botirjon Sobirov, Muxammadjon Mirzakhmedov, Shuxrat Shermatov, Zabardast Buriyev, Ibrohim Abdurahmonov.	
Artemizinin biosinteziga aloqador genlar asosida tuzilgan sun'iy genetik konstruktсиyalarni agrobakteriyalar yordamida hayotga keltirish	262
Habiba Jurabekova.	
Shaxsning kommunikativ kompetentligi va raqamli hayot	265
Azamat Usmanov.	
Oliy ta'limga muassasalarining mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi o'rni: xorijiy tajriba va milliy xususiyatlari	268
Ozoda Abdumuminova.	
Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompitentsiyalarini kreativ yondashuvlar asosida rivojlantirish	272
Shukhrat Alikulov, Sherzod Zairov, Ravshan Ibragimov.	
Laboratory and industrial studies of an increasing of the permeability of the uranium formation by influicing with electricity underground leaching	276
Azimjon Qosimov.	
O'zbekistonda davlat xizmati kadrlari masalasi	281
Иродда Хамраева.	
Ихтисослаштирилган таълим ташкилотлари ўқиш дарсларида ўқувчиларнинг китобхонлик ва kommunikativ	

компетенцияларини шакллантириш.....	283	Javlonbek Zulxaydarov. Pedagogik ta'lif klasteri sharoitida bo'lajak mutaxassislarini kasbga tayyorlashning individual yondashuvi.....	413
Gulruh Majidova. Activation of critical thinking skills in teaching english in digital learning environments.....	287	Фароғат Жахонгирова. “Тарбия” фанини ўқитиш жараённда “сунани термизий” асари асосида ўқувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашни ривожлантириш услубий имкониятлари.....	416
Abduqodir Norboev. Ta'lif muassasalarida jismoniy tarbiya va sport tadbirlarini o'tkazish metodikasi.....	291	Жамшидбек Отажонов, Нигора Ҳакимова Развитие логического мышления у детей дошкольного возраста	418
Qunduz Alimova. Mediata'lif muhitida bo'lajak maktab menejerlarini o'qitish	294	Muxabbat Mirazimova Oilada ma'naviy qadriyatlarni rivojlantirish.....	421
Gulruh Majidova. Using modern approaches in teaching english.....	297	Odinaxon Usmonova. Kichik yoshli maktab o'quvchilariga ona tili va o'qish savodxonligini o'rgatishda mnemotexnikadan foydalanish.....	423
Olima Muxidova. O'qituvchining transversal kompetensiyasi uning kasbiy va shaxsiy sifatlarining namoyandasasi sifatida	300	Muxlisa Omonova. O'qituvchi pedagogik tafakkurining mohiyati va tavsifi	426
Iroda Ergasheva. Boshlang'ich sinif o'qish darslarida nasriy asarlar ustida ishslash metodikasi	303	Мукаддас Ахмедова, Дилорам Фаттахова. О формах и методах проектного обучения	429
Nargiza Nurillaeva, Mubarakkhon Zokirova, Nargiza Khasanova Evaluation and analysis the involvement of a fibrinolysis inhibitor of the coagulation system in the progression of coronary heart disease chd	307	Gulchexra Ergasheva. Bo'lajak mutaxassislarining kasbiy-pedagogik kompetentligini rivojlantirish metodikasi	432
Гулноза Шодиева. Бошлангич синф ўқувчиларининг ўқув-билиш компетенцияларини pirls баҳолаш дастури талаблари асосида шакллантириш	311	Хокимбек Ахмадбеков. Хорижий давлатлар тажрибаси асосида почта алоқасини тизимли автоматлаштириш.....	434
Dilrabo Ashurova. Abduqodir Shakuriyning pedagogik faoliyati.....	313	Maftuna Normatova. Nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar bilan olib boriladigan logopedik ritmika mashg'ulotlari.....	437
Murodjon Abdurahmanov. The method of training the flexibility of the joints in children who have started practicing karate.....	316	Хурсаной Очилова. Таълим кластери мухитида бўлажак мутахассисларни устоз-шогирд тизими асосида касбий фаолиятга тайёрлаш технологияси	439
O'tkir Achilov. Oliy ta'lif muassasalarida pedagoglar talabalarning o'quv jarayonida elektron axborot ta'lif resurslaridan foydalanib baholashning funksionallik didaktik tamoyili.....	319	O'rinnboy Nurtayev. Badiiy ta'lif tizimida pedagogik o'qitish jarayonini texnologiyalashtirishning o'ziga xos xususiyatlari	442
Жамшидбек Отажонов, Эвелина Усарова. Совершенствование коммуникативных способностей у детей дошкольного возраста	322	Робия Тошбоева. Проект «Кадастр – 2034»: перспективы и прогнозы осуществления в узбекистане	444
Фарида Тохирова. Тиббий педагогика таълим йўналиши талabalari касбий тафаккурини ва касбga бўлган қизиқишини шакллантиришнинг педагогик-психологик хусусиятлари.....	325	Sanobar Ashurova. Professional ta'limga modulli-kompetentli yondashuv asosida ta'lif jarayonini loyihalash.....	448
Феруза Шакарова, Гузал Ядгарова. Формирование языковой компетенции студентов при обучении языку специальности	328	Матлибахон Назаралиева. Инглиз тилида интеграциялашган рецептив нутқ малакаларини шакллантириш юзасидан кўрсатма ва маслаҳатлар.....	451
Dilorom Abduxamidova. Pedagog tarbiyachilarni turli millatga oid bolalar bilan ishslashga o'rgatish.....	331	Elmurod Soatov. Kurash va milliy jang san'atining texnik jihatlari uyg'unligining tarixiy omillari.....	454
Zuxra Akramova. Boshlang'ich sinif o'quvchilarini mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga amaliy yondashuv.....	334	Фарида Тохирова. Тиббий педагогика таълим йўналиши талabalari касбий тафаккурини ва касbga бўлган қизиқишини шакллантириши аспектлари	457
Немат Худайбердиев. Туристик-мехмонхона мажмуналарининг иқтисодий бирликлар сифатидаги моҳияти.....	338	Nilufar Rasulova, Zebo Sattarova, Dilfuza Mirdadayeva. Prevention of important non-communicable diseases among the population: uzbekistan and foreign experience.....	463
Коссе Рулен. Методика обучения тренировки задачи содержания учебно-тренировочного процесса.....	402	Хуршед Рузиев. Чет тилини ўқитиш жараённда талabalardan axborot-коммуникация компетенциясини шакллантирища изчилилкни амалга ошириш	466
Baxtiyor Haydarov. Bolalar jismoniy faolligini noan'anaviy vositalar asosida tarbiyalashning pedagogik mexanizmlarini	405	Ойбек Жиянов. Педагогик технология тушунчаси ва янги педагогик технологиянинг ўқитиш принциплари	469
Муслима Бозорова. Этнопедагогик компетенция бўлажак ўқитувчининг этник-маданий тайёргарлиги асоси сифатида	409	Mahfuza Sa'dullayeva. Tarix ta'limga mnemonika: xotiradan to'g'ri va noto'g'ri foydalanish	471

Мухайё Байбаева, Мадина Мажидова.	
Роль классного руководителя в повышении качества обучения	474
Muyassar Tuxtayeva.	
Sanoat klasterlarini shakllantirish mexanizmining ilmiy-nazariy asoslari.....	477
Botir Safarov.	
Xalqaro baholash dasturlari (pirls) asosida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish....	480
Раънохон Шарофутдинова.	
Бошлангич синф ўқувчиларининг ижодий ривожланишида ҳамкорлик кластери.....	484
Kurshidjon Maximov.	
Nutq kamchiligiga ega bo‘lgan bolalarni tarbiyalashda sharq va g‘arb mutafakkirlarining qarashlari.....	487
Назокат Абидова.	
Autizm spekttri buziliishi bўlgan bolalarni oиласда tarbиялашнинг айрим масалалари	490
Azizjon Xojiyev.	
Bo‘lajak muhandislarni o‘qitishda individual ta’lim trayektoriyasini qo‘llash samaradorligi.....	492
Музаффар Тожибоев, Дильтдора Юнусова.	
Основные формы и организация самостоятельных занятий	497
Safar Bobojanov.	
O‘zbekistonda imkoniyati cheklangan fuqarolarni ijtimoiy himoya qilishning me’yoriy huquqiy asoslari.....	500
Gulnoz Amanova.	
Talabalarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirish.....	503
Паризода Рахматова.	
Современные образовательные технологии на уроках русского языка.....	506
Shaxnoza Amirsaidova.	
Alohida yordamga muhtoj o‘quvchilar shaxsining rivojlanishida axloqiy tarbiyaning o‘rni.....	509
Nodira Tashtemirova, Kamoliddin Bekmirzayev.	
Davlat boshqaruv organilarida elektron hujjat aylanish tizimini muvofiqlashtirishning ahamiyati va o‘rni.....	512
Muhammad Yo‘ldashev.	
Elektron hujjat aylanish tizimini optimal algoritmini ishlab chiqish tendensiyalari	515
Dilbar Tursunova.	
O‘quvchilar mustaqil fikrlashining psixologik xususiyatlari	518
Hakimjon Zayniddinov, Sarvar Maximjanov, Abduqahhor Otajonov, Islomjon Inog‘omov.	
Tibbiyotda signalarni qabul qilish qurilmalarini masofadan boshqaradigan algoritm va ilova ishlab chiqishning zamonaviy tendensiyalari hamda afzalliklari.....	522
Muhammad Sultonov.	
“Ma’naviy qiyofa” tushunchasi, rivojlanish xususiyatlari va uning namoyon bo‘lish shakllari.....	525
Жамшидбек Отажонов, Нигора Хакимова.	
Развитие творческих способностей у воспитанников подготовительных групп	528
Дилором Ойматова.	
O‘ilavij қадriyatlarning shaxs kamolotiga taъsiiri.....	531
Zafarjon Xamraqulov.	
Jinoyat huquqi fanining o‘qitilishida muammoli ta’lim texnologiyalarini qo‘llash	533
Иҳтиёр Камолов, Дилнавоз Камалова, Сарвиноз Баракаева.	
Mukobil energetika manbalaridan fойдаланишнинг келажак истиқболлари	536
Saodat Toshtemirova.	
Darslik tarix fanlarini o‘qitishda asosiy manba va jarayonni tashkil etish vositasi sifatida	539
Равшана Исакова, Навруза Бегматова.	
Использование информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения русскому языку студентов иноязычных групп.....	543
Ravshanbek Karimov.	
Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ta’lim klasterlarini tashkil qilish shartlari	546
Мусурмон Хуррамов, Камила Халмуратова, Элёр Мойлиев.	
Olibi таълим muassasalarida kelajak kасblariга mos ravishiда kадрлар тайёрлаш.....	548
Saodat Mirpayazova.	
Determining the academic progress of learning languages and the role of assessments in the quality of education.....	552
Санобар Ашуррова.	
Ўқитиш тамоилилари таълим жараёнida дидактик воситалар ва материаллардан фойдаланишнинг асоси сифатида	555
Guli Muxamedova.	
Bo‘lajak chet tili o‘qituvchilarining kreativ kompetentligini rivojlantirish.....	557
Нилуфар Абидова.	
Bўлажак маҳсус педагогларда касбий компетентликни rivojlantiriш	560
Doniyor Nafasov.	
Turizmning pedagogik asoslari.....	563
Наргиза Пулатова.	
Методика обучения русскому языку в национальных группах.....	566
Sayyora Azimova.	
Ota-onalarning pedagogik madaniyatini rivojlantirishning zamonaviy texnologiyasi	569
Salima Abdurizayeva.	
Biologiya fani o‘qituvchilarini ijodiy faoliyatga tayyorlash texnologiyalarni takomillashtirish	573
Одил Очилов, Умид Рустамов, Комилжон Маликов.	
Обучение студентов к оценке влияния повышения температуры среди на светопоток светодиодов.....	576
Umida Usmonova.	
Publisistik matnni sintaktik-stilistik aspektda o‘rganish.....	579
Fayoz Xalilov, Zarnigor Abidova.	
Texnika oliv ta’lim muassasalarida bitiruvchi mutaxassisning kompetentli modeli.....	581
Бекзод Юсупов.	
Talabalarning kognitiv фаолиятини таркиблаштириш асосида takomillashtiriш жараёнини моделлаштириш	585
Лаззат Сайдалиева.	
Использование педагогических технологий на уроках математики	588
Dilnoza Zokirova.	
Integrativ yondashuv asosida bo‘lajak mutaxassislarni kasbiy- innovatsion faoliyatga tayyorlashning metodik modeli	590
Акбар Эшмуородов.	
Maъnaviy инқироз жараёнлари ва уларни бартараф этишининг сиёсий технологиялари	594
Sunnat Musamedov.	
Davriy nashrlarni tasviriy-badiiy bezashning o‘ziga xos xususiyat va tendensiyalari	598
Тўйчи Ахмедов.	
Кенгаш институти билан боғлиқ тушунчалар: моҳияти ва мазмuni	602

KIBER PEDAGOGIKA – XXI ASRDA RAQAMLI TA'LIM MUHITI PEDAGOGIKASI

Shoira Bekchonova,
Yangi asr universiteti Umumta'lim
fanlar kafedrasи mudiri, dotsent

Annotasiya

Ushbu maqola XXI asrda raqamli ta'lif muhitida professor-o'qituvchilar o'z o'quv kontentlarini internetga joylashda va talabalarning ta'lif samaradorligini oshirishda kun talabi onlayn va offlayn ta'lif shakllarining integratsiyasidan unumli foydalanish orqali ilmiy salohiyatni oshirish yoritilgan.

Kalit so'zlar: kiberxayfsizlik, kibermadaniyat, kiberpedagogika, ta'lif, talaba, onlayn, offlayn, raqamli ta'lif muhiti.

Аннотация

В XXI веке подчеркивается необходимость размещения профессорами и преподавателями своего учебного контента в сети Интернет и повышения эффективности обучения студентов в цифровой образовательной среде XXI века путем использования интеграции онлайн и офлайн форм обучения для повысить научный потенциал.

Ключевые слова: кибербезопасность, киберкультура, киберпедагогика, образование, студент, онлайн, офлайн, цифровая образовательная среда.

Annotation

In the 21st century, the need for professors and teachers to post their educational content on the Internet and to increase the educational efficiency of students in the 21st century digital educational environment is highlighted by using the integration of online and offline forms of education to increase scientific potential.

Keywords: cyber security, cyber culture, cyber pedagogy, education, student, online, offline, digital educational environment.

Hozirgi vaqtida oliy ta'lif muassasalarida ko'plab o'qitish usullari mavjud bo'lib, ular yagona maqsadni – talabalar tomonidan bilimlarni o'zlashtirishni ko'zlaydilar. Onlayn ta'lif jarayonida kiberpedagogika talabalar qayerda yashashidan va kompyuterga qanday kirishidan qat'i nazar, sifatli ta'lif olishga hissa qo'shamdi. Interaktiv mahsulotlarning bunday tizimlari ilg'or kompyuter texnologiyalari (Internet, dizayn, modellashtirish) asosida ta'lifning mavjudligi, uzluksizligi va yuqori sifatini ta'minlashga mo'ljallangan.

Kiberpedagogika interaktiv dasturiy ta'minot bilan birgalikda o'quv fanlarini o'qitishning sifat jihatidan yangi samarali modelini joriy etish imkonini beradi, ta'lif muassasalarida paydo bo'lgan zamonaviy interaktiv doskalar esa samarali elektron ta'lif modelini joriy etishning texnik vositasi hisoblanadi. Ulardan foydalanish bilan o'qitish haqiqatan ham ijodiy va qiziqarli bo'ladi. Masalan, interfaol doska dars tezligini tezlashtirish va unga butun auditoriyani jalb qilish imkonini beradi. Interfaol doskaning ko'rinishi talabalarning diqqatini jamlash va to'plashning qimmatli usuli bo'lib, bu, ayniqsa, diqqatini jamlashga qiyaluvchi talabalar bilan ishslashda muhimdir. Elektron doska talabalarga doskadagi qo'rquv va xijolatni (hayajonni) yengishda yordam beradi, ularni o'quv jarayoniga oson jalb qiladi va motivatsiyani oshiradi. Auditoriyadagi talabalar befarq qolmaydi, darslar oson va qiziqarli bo'ladi.

Zamonaviy o'qituvchining vazifalaridan biri o'quv-chilarning fanga bo'lgan qiziqishini uyg'otish va bu

qiziqishni butun o'qish davomida saqlab qolishdir. Onlayn ta'limga ishonch muammolari, raqamli formatda o'qitish usullari, zamonaviy yoshlar tomonidan ta'lif mazmunini idrok etishning o'ziga xos xususiyatlari va yuqoridagilar bilan bog'liq holda odamlarni ijtimoiylashtirish "Kiberpedagogika" raqamli asrosi yo'nalishlariga aylandi.

Internetning nafaqat axborot manbayi, balki talabalarning ijodiy, shaxsiy va kasbiy ahamiyatli g'oyalarini amalga oshirish maydoni sifatidagi imkoniyatlarini atroflicha muhokama qilinmoqda. XXI asrning asosiy muammoasi – insoniyat va dunyoni raqamlashtirish sifatida jamiyatni jadal kiberijtimoiylashtirish va gadgetlashtirishga alohida e'tibor qaratildi. Raqamli asrda ta'lifni raqamlashtirish sharoitida universitetlarning ta'lif muhitini o'zgartirish istiqbollari va mamlakatimizda ta'lifni raqamlashtirish loyihasini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun quyidagilari zarur:

- onlayn kurslarda talabalarning ta'lif yutuqlarini hisobga olish, bu natijalarini o'zlashtirilgan fanlar sifatida transkriptga kiritish imkoniyatini saqlash;

- onlayn ta'lifning ajralmas qismi bo'lgan yolg'iz o'rganish natijalarini bartaraf etishning samarali usullarini ishlab chiqish maqsadida kiberijtimoiylashtirish bo'yicha ilmiy va amaliy pedagogik loyihalarni ishlab chiqish;

- o'quv jarayoni va ta'lifni boshqarishda tezkor va to'liq joriy etish uchun sun'iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqish bo'yicha yetakchi universitetlarni shakllantirish.

O'qitishning barcha xilma-xil texnologiyalari: didaktik, kompyuter, muammoli, modulli va boshqalar bilan yetakchi pedagogik funksiyalarni amalga oshirish o'qituvchining zimmasida qoladi (V.A.Slastenin).

XXI asr pedagogikasi sifatida kiberpedagogika (kibermakon pedagogikasi) falsafasi va metodologiyasi bilan bog'liq masalalarni o'z ichiga oladi. "XXI asrda zamonaviy axborot-kommunikatsiya, kompyuter, elektron, raqamli va internet texnologiyalari vositasida ta'limga texnologiyalarining mazmuni va o'ziga xos jihatlari muttasil modernizatsiya qilinmoqda. Kiberpedagogika nazariyasi kiber-ontologik yondashuvga asoslanadi. Unga ko'ra, inson tarbiyasi jarayoni uning mavjudligi, hayoti va boshqa odamlar hamda butun dunyo bilan o'zaro munosabati va kiber haqiqat sharoitlari bilan belgilanadi" (V.A.Pleshakov, O.I. Voinova).

XX asrning taniqli o'qituvchisi V.A.Slasteninning [7, 1] ilmiy qarashlariga ko'ra, kiberpedagogik bilimga ega talaba o'z yurtining taqdiri haqida chin dildan qayg'u-radigan fuqaro, gumanistik ma'naviy-axloqiy yo'naltirilgan, zamonaviy antropologik bilimlarga ega, odamlarni tushunadigan va ular bilan qanday ishlashni biladigan shaxsni rivojlantirish uchun mo'ljallangan fan sohalaridan birining mutaxassisini, uni zamonaviy bilimlar va madaniy amaliyotlar tizimida ko'ra oladigan mutaxassis, deb ta'rif laydi [2, 201].

Umumiy kibermadaniyat (kiberijtimoiylashuv madaniyati) "shaxsning ko'plab ehtiyojlarini qondirish uchun mavzuli va ko'p funksiyali veb-resurslar va veb-xizmatlardan konstruktiv foydalanish" orqali kiberijtimoiylashuv jarayonida shaxsning o'zini o'zi ijobiy o'zgarishi natijasida shakllanadi. Kiberpedagogikaning ushbu texnologiyalarini muvaffaqiyatlari amalga oshirish uchun asos, shuning uchun V.A.Pleshakov va uning hamkasblari bunga katta e'tibor berishadi. Ular kiberpedagogika oldida turgan quyidagi dolzarb vazifalarni belgilab beradi: shaxsning kibersotsiallashuv madaniyatini shakllantirish uchun xavfsiz shart-sharoitlarni yaratish, bu jarayonni optimal qo'llab-quvvatlash, uning kiberijtimoiylashuvini jarayonida shaxsga o'z vaqtida adekvat yordam ko'rsatish.

Oliy ta'lim muassasalarida talabalar ta'lmini ijtimoiy va pedagogik qo'llab-quvvatlashning birligiga, xususan, har bir mamlakatning asosiy milliy qadriyatlari va ustuvorliklarini, shu jumladan, kibermakonda targ'ib qilish orqali erishish mumkin.

XX asr oxiri – XXI asr boshlaridagi integratsiya jarayonlarining to'liq dalillaridan biri ta'lim tizimida, asosan Rossiya, Ukraina, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Armaniston, Ozarbayjon, Bolgariya, Polsha, Chexiya va boshqa mamlakatlarning tarixchilari, psixologlari, o'qituvchilari, sotsiologlari, faylasuflari, jurnalistlari va filologlari tomonidan o'rganilayotgan insonning kiberijtimoiylashuvining innovatsion ijtimoiy-psixologik va pedagogik hoidisasiga ilmiy va amaliy qiziqish ortib bormoqda [3, 1].

Kibersotsialatsiya atamasi V.Pleshakov tomonidan 2005-yilda ilmiy muomalaga kiritilgan. So'nggi yillarda "kiberijtimoiylashuv" atamasining ta'rifi o'zgarishlarga uchradi. Insonning kiberijtimoiylashivi – (inglizcha Cyber – hozirgi vaqtida kompyuter va raqamli texnologiyalar bilan, xususan, global Internet bilan bog'liq bo'lgan, turli xil elektron va tarmoq resurslariga, ma'lumotlarga, obyektlarga nisbatan qo'llaniladigan prefiks, kompyuter texnologiyalari haqida suhbat bo'lganda voqealar + ijtimoiylashivi = sotsialatsiya) – kibermakonda shaxsning ijtimoiylashivi, zamonaviy axborot-kommunikatsiya, raqamli va kompyuter texnologiyalari ta'siri ostida va foydalanish natijasida shaxsning o'z-o'zini anglashi va shaxsning ehtiyoj-motivatsion sohasi tarkibidagi sifatlari o'zgarishlar jarayoni sifatida shaxsiy hayot faoliyati doirasida madaniyatni o'zlashtirish va ko'paytirish kontekstidagi shaxs [1, 14].

Kiberijtimoiylashuv hodisasini uning alohida ijtimoiy institutlarga ta'siri nuqtayi nazaridan o'rganish maqsadga muvofiqdir: oila, davlat, ta'lim, ta'lim va ilmiy muassasalar, diniy tashkilotlar, madaniyat va sport muassasalar, jamoat tashkilotlari va boshqalar. Bundan tashqari, shaxsning kiberta'lismi va kiber rivojlanishining puxta o'ylangan strategiyasi zarur bo'lib, uni bosqichma-bosqich amalga oshirish jarayonida e'tiborga olish kerak. Boshlang'ich, o'rta va oliy ta'limga davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish davrida bosqichma-bosqich amalga oshirish qo'l keladi.

Kibermakonda zamonaviy insonning kiberhayoti vaqtini yuqori sifatlari o'tkazish, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarni (birinchi navbatda, kibernarkotiklik) minimallashtirish uchun maxsus ijtimoiy-pedagogik kibertexnologiyalarni yaratish mumkin va zarur.

Ma'lumki, uzluksiz ta'lim o'z maqsadi sifatida shaxsning o'zini o'zi to'liq amalga oshirishga bo'lgan intilish ifodasi bo'lgan ta'lim ehtiyojlarini eng to'liq qondirishni va tez o'zgaruvchan dunyo sharoitlariga moslashishni anglatadi. Shaxsning o'zi ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Uzluksiz ta'lim tizimini rivojlanishish ta'lim tizimining shaxs, jamiyat va iqtisodiyotning jadal o'zgaruvchan ehtiyojlariga javob berishini ta'minlaydigan moslashuvchan ta'lim trayektoriyalarini shakllantirish uchun shart-sharoitlarni yaratishni taqozo etadi [2, 200].

Shu bilan birga, o'zgaruvchan jamiyatda ta'lim ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish natijasida yuzaga kelgan keng ko'lamlili ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun axborot-kommunikatsiya, elektron, raqamli va kompyuter texnologiyalari oldida ba'zi umumiy muammolarni keltirib chiqaradi. Gap shundaki, XX-XXI asrlarda jamiyat taraqqiyoti tarixida birinchi marta axborot va ilmiy bilimlar nafaqat uni takomillashtirish vositasi, balki uning iqtisodiy faoliyatining asosiy mahsulotiga aylanib bormoqda. Bundan tashqari, axborot va bilim axborot jamiyatining asosiy boyligi va mahsuloti bo'lib, uning keyingi farovonligi va

ijtimoiy rivojlanishi bevosita bog'liqdir. Ta'kidlash joizki, axborot-kommunikatsiya, elektron, raqamli va kompyuter texnologiyalari bu taraqqiyotning eng muhim tarkibiy qismidir. Yuqorida sanab o'tilgan texnologiyalar ham, butun axborot jamiyatni ham axborot va bilimlarni yaratish, olish, tarqatish va uzatishda bevosita ishtirok etadi. Ushbu texnologiyalar ta'lim olish imkoniyatini ta'minlash vositasiga va uning jarayonining uzlusizligini ta'minlash usuli bo'lib xizmat qiladi, bu esa barcha aholi guruqlarini axborot jamiyatiga muvaffaqiyatli jalb qilish uchun zarurdir.

Shuni ta'kidlash kerakki, axborot jamiyatining paydo bo'lishi va rivojlanishi jarayonida ta'lim jarayonini tashkil etish bilan bog'liq muammolar hal qiluvchi ahamiyatga ega. O'z-o'zidan zamonaviy axborot-kommunikatsiya, elektron, raqamli va kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi tez va uzlusiz o'zgarishlar bilan ajralib turadigan muhitni yaratmoqda. O'zgarishlarning bugungi tezligi va ko'lami tarixiy rivojlanish bosqichlarining an'anaviy doirasini buzadi. Sivilizatsiyamiz tarixida birinchi marta g'oyalar avlodlari va inson faoliyati mahsulotlari odamlar avlodlariga qaraganda tezroq bir-birini almashtiradi. Hatto shaxsiy hayot sohasida ham o'zgarish davomiylik va barqarorlikni siqib chiqaradi. Bundan tashqari, o'zgaruvchanlik xilma-xillik orqali o'zini namoyon qiladi, o'tmishda tengi yo'q bo'lib, bizning davrimizni yagona ilmiy, texnologik kashfiyat yoki ijtimoiy hodisa bilan belgilashning imkonsizligiga olib keldi. Bunday muhit ta'lim jarayoniga prinsipial jihatdan yangicha yondashuvni taqozo etadi. Insonga bugungi kunda nafaqat yangi amaliy ko'nikmalar va nazariy bilimlar, balki ushbu bilim va ko'nikmalarni doimiy ravishda takomillashtirib borish qobiliyati ham zarur. Boshqacha qilib aytganda, insoniyat hayoti davomida uzlusiz o'rghanish madaniyatini har tomonlama o'zlashtirishi va rivojlantirishi kerak. Yangi texnologiyalar an'anaviy ta'lim jarayonining asosini buzadi. Kiberkosmik resurslardan ta'lim maqsadlarida foydalanish kamchiliklarni to'liq qoplay olmaydi va an'anaviy ta'lim tizimining afzalliliklarini almashtira olmaydi [6, 72].

Kibermakonda ilg'or axborot-kommunikatsiya, elektron, raqamli va kompyuter texnologiyalari hamda hayot modellaridan foydalanish natijasida shakllangan jahon hamjamiyatining zamonaviy talablari bilan uyg'unlashgan mazkur holatlar aholining savodxonlik darajasini yanada oshirish zaruriyatini keltirib chiqaradi, axborot jamiyatni ehtiyojlarini qondiradi. Savodxonlikning yangi darjasи ilmiy bilimlarni o'zlashtirishning prinsipial yangi texnologiyasini o'rgatish va o'qitishga yangi pedagogik yondashuvlarni yaratishni, o'quv kurslari va o'qitish uslublarini modernizatsiya qilishni taqozo etadi. Ular talabalarning intellektini faollashtirishga, ijodiy va aqliy qobiliyatlarini shakllantirishga, shaxsning yaxlit dunyo-qarashini rivojlantirishga hissa qo'shishi, uning axborot jamiyatida mustahkam o'rн egallashiga imkon berishi

kerak. Shunday qilib, yangi raqamli texnologiyalardan foydalanishning o'z-o'zidan ta'lim sifatini oshirishlari uchun, professor-o'qituvchilar o'z imkoniyatlardan samarali foydalanish uchun kiberpsixologiya va kiberpedagogika bilimlarini rivojlantirishlari, tadqiq etishlari va faol qo'llashlari kerak.

Shuni doimo yodda tutish kerakki, axborotni bilimga aylantirish uchun mo'ljallangan turli xil axborot manbalari va ta'lim texnologiyalariga qaramay, bilimni ta'limga aylantirishning yagona yo'li bor: bu transformatsiya inson ongida sodir bo'ladi. Bunday holda, odamning kibermakon bilan juda qiziqarli o'zaro ta'siri sodir bo'ladi. Axborot jamiyatidagi hayotimiz haqiqati shundayki, aynan shu o'zaro ta'sir natijasida XXI asr shaxsining shaxsiyati tug'iladi va rivojlanadi. Bu bizga ikkita bir xil shakllanish yo'qligini ta'kidlash imkonini beradi, bunday o'zaro ta'sir natijasida paydo bo'lgan har bir shakllanish bir xil o'ziga xoslik bilan ajralib turadi, chunki har bir shaxs noyobdir [5, 119].

Shaxsning ustuvorligini tasdiqlashni XX asr ijtimoiy-madaniy rivojlanishining asosiy natijasi deb hisoblash mumkin. Shaxsning ustuvorligi, nima bo'lishidan qat'i nazar, XXI asrning asosiy imperativi deb hisoblanshi kerak!

Internet pedagogika oliy ta'lim muassasalarining zamonaviy talabalari uchun qo'shimcha hayot va ta'lim maydoni bo'lib, unda ular o'zlarining kognitiv va ijtimoiy ehtiyojlarini qondiradilar, muhim vakolatlarni o'zlashtiradilar va subyektivlikka ega bo'lishadi. XXI asr shaxsiyfatida kiberpedagogikaning xususiyatlarini raqamli ta'lim muhiti asosida, insonning kiberijtimoiylashuvi nazariyasining asosiy qoidalarini, ta'lim va kiberpedagogikadagi kiberontologik yondashuvni hisobga olgan holda, biz yosh avlodning o'quv jarayonini qurish, maksimal ta'lim salohiyatini yaratishimiz mumkin. Xususan, bunga talabalarning mustaqil ijodiy ishlarni faollashtirish va faol hamda interfaol usullardan foydalanish (loyihalarni amalga oshirish, Internet loyihalari) yordam beradi [4, 422].

Shakllangan konseptual apparati va Internet-dizaynni nazariy asoslari pedagogika oliy ta'lim muassasalarini talabalarini kasbiy tayyorlarligi sharoitida Internet-dizaynni samarali amalga oshirish uchun zamin yaratish imkonini beradi.

Ishonchimiz komilki, pedagogika oliy ta'lim muassasalarida ta'limni axborotlashtirish kiberontologik konsepsiya va kiberpedagogikaga asoslanishi, shuningdek, kibersotsiallashuv madaniyatini oshirish va odamlarning kiberkompetentligini rivojlantirishni ta'minlashi kerak. Bunday holda, zamonaviy raqamli texnologiyalar orqali raqamli ta'lim muhitini joriy etish haqiqatan ham samarali bo'ladi va oliy ta'lim subyektlarining shaxsiy va kasbiy rivojlanish dinamikasiga mos keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Плешаков Теория киберсоциализации человека. / Под общ. ред. чл.-корр. РАО, д.п.н., проф. А.В. Мудрика. – М.: МПГУ; «Homo Cyberus», 2011. – 400 с.
2. Сластенин. – М.: Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2000. – 488 с.
3. Плешаков В.А. КИБЕРПЕДАГОГИКА – ПЕДАГОГИКА XXI ВЕКА!?. // Научный электронный архив.URL:<http://econf.rae.ru/article/7006>.
4. Бекчонова Ш.Б. Актуальность образования по кибербезопасности в педагогике. Цифровая трансформация в высшем и профессиональном образовании: Материалы 16-ой Международной научно-практической конференции (г. Казань, 27 мая 2022 года). / Под общей редакцией д.п.н. Р.С. Сафина; к. п. н. И.Э. Вильданова. – Казань: Изд-во Казанс. гос. архитект. - строит. ун-та, 2022. – 579 с. ISBN 978-5-7829-0592-7.420-423 с.
5. Bekchonova Sh.B. Pedagogikada kiberxavfsizlik bo'yicha ta'lifning dolzarbligi. Pedagogika ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2022, 3-sin. –Toshkent. – 119-123 b.
6. Воинова О.И. Киберкомпетентность современного педагога / О.И. Воинова // Российское образование в XXI веке: проблемы и перспективы: Материалы VII Всероссийской научно-практической конференции (29–30 ноября 2012 г.). – Анжеро Судженск, 2012. – С. 70-74.
7. <http://journal.homocyberus.ru/cyberpedagogika>.

BO'LAJAK O'QITUVCHILAR TOMONIDAN YANGI PEDOGOGIK TEXNOLOGIYALARNI OLIY TA'LIMDA JORIY ETISHNING IJTIMOIY-PEDAGOGIK ZARURIYATI

Jasurbek Qurbanov,
Qo'qon davlat pedagogika instituti
Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq
ta'limi kafedrasi dotsenti v.b., yu.f.f.d (PhD)

Annotatsiya

Respublikamiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash, ta'lif tizimini yanada rivojlantirish va zamonaviylashtirish, ma'naviy yetuk va raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashda innovatsion faoliyatning o'rni beqiyos. Maqolada oliy ta'lif tizimiga innovatsion faoliyatni joriy etish xususiyatlari va innovatsiyalar yo'lidagi to'siqlar asoslab berilgan. Shuningdek, maqolada innovatsion ta'lifning maqsadi va asosiy funktsiyalari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: fan, ta'lif, integratsiya, milliy dastur, ta'lif mazmunini milliylashtirish, oliy ta'lif, zamonaviy ta'lif, innovatsiyalar, interaktiv usullar, texnologiya, kommunikatsiya.

Аннотация:

Роль инновационной деятельности в обеспечении социально-экономического развития нашей республики, дальнейшего развития и модернизации системы образования, подготовки духовно зрелых и конкурентоспособных специалистов несравнима. В статье обоснованы особенности внедрения инновационной деятельности в систему высшего образования и препятствия к инновациям. Исследованы цель и основные функции инновационного образования.

Ключевые слова: Наука, образования, интеграция, национальная программа, национализация содержания образования, высшая обучения, современная обучения, инновация, интерактивные методы, технология, коммуникация.

Annotation

The role of innovative activity in ensuring the socio-economic development of our republic, further development and modernization of the education system, training of spiritually mature and competitive specialists is incomparable. In the article implementing innovation to the higher education and its obstacles were grounded. The goal of the main functions of the innovation education was studied.

Keywords: science, education, integration, national program, higher, education and is, mixed training, interactive methods, technology, communication.

Yangi pedagogik texnologiyalarning rivojlanishi nati-jasida ta'lif tizimida ratsional ishlab chiqilgan va olib borilayotgan o'qitish jarayoni an'anaviy darslardan farqli o'laroq yangicha interfaol usulda o'tilmoqda. "Yosh avlod ushbu o'zgarib turgan ijtimoiy voqelikni, jadal rivojlanib

borayotgan fan yangiliklarini to'g'ri va to'liq o'zlashtirishida ta'lif-tarbiyaning ahamiyati katta. Ta'lif-tarbiya, avvalo, yoshlarga hayoti davomida muhim ahamiyatga ega bo'lgan mustaqil fikr yuritish asoslarini o'rgatadi..." [1, 6].

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev so'nngi yillarda

ta'lif sohasini isloq qilishga, kadrlar tayyorlash sifatini tubdan takomillashtirishga, xususan, tizimga rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasini tatbiq etishga jiddiy e'tibor qarata boshladи. Bu boradagi islohotlar Prezidentning 2017-yil 14-martdagи “O'rta maxsus, kasb-hunar ta'lifi muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi, 2017-yil 20-apreldagi “Oliy ta'lif tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi, 2017-yil 22-maydagи “Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lif tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi, 2017-yil 8-avgustdagи “O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'lifi vazirligi faoliyatini takomillashtirish to'g'risida”gi, 2017-yil 30-sentabrdagi “O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lif vazirligini tashkil etish to'g'risida”gi qarorlarida o'z aksini topgan. E'tibor beradi-gan bo'lsak, mazkur qarorlarda uzlusiz ta'lif tizimining deyarli barcha turlari qamrab olinganligini ko'rshimiz mumkin. Qolaversa, “2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi”da ham ta'lif sohasini tubdan takomillashtirishga e'tibor qaratilgan. Ta'lif tizimini rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan mazkur hujjatlarning barchasida sohaga innovatsiyalarni kiritish, xorijiy tajribalarni o'zlashtirish, ijodiy yondashuvlarni qo'llab-quvvatlash, ta'lif turlari o'rtasidagi integratsiya jarayonlarini kuchaytirish bilan bog'liq umumiy jihatlar mavjud.

Bugungi kunda zamonaviy ta'lif muassasalari oldida turgan asosiy vazifalardan biri jamiyat va davlat buyurtmalarini, ta'lif jarayoni ishtirokchilarining ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan ta'lif innovatsiyalarini yaratish hamda joriy etishdir.

Innovatsion ta'lif muassasasi raqobatbardosh bo'ladi. Bu esa oliygohning turli ta'lif dasturlariga integratsiyalashuvga layoqatli va yuqori malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlangan ekanligini ko'rsatadi. Zamonaviy oliy ta'lif muassasasi, albatta, innovatsion faoliyat olib bora-di, xususan, yangi natijalarga erishishga imkon beruvchi ta'lif texnologiyalarini, yangi dastur va uslubiyatlarni ishlab chiqadi hamda amaliyotga tatbiq etadi.

Respublikamiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash, ta'lif tizimini yanada rivojlantirish va zamonaviy-lashtirish, ma'naviy yetuk va raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashda innovatsion faoliyatning o'rni beqiyos. Chunki mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti barcha turlarining sifati va takomillashuvi bevosita oliy ta'lif tizimida innovatsion faoliyatning samarali tashkil etilishi bilan bog'liq. Raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashda innovatsion yangiliklarning o'ta muhimligi, ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat samaradorligi va natijaviyligi bevosita innovatsion faoliyat bilan chambarchas aloqadorligi, ta'lif, fan va ishlab chiqarishning samarali integratsiyalashuvini ta'minlashning asosiy dastaklaridan biri ekanligi kabi ko'rsatkichlar ta'lifda innovatsion menej-

mentning qay darajada muhimligidan dalolat beradi.

Oliy ta'lif tizimida innovatsiyalarga qarshi to'siqlarga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- ko'pchilik ishlovchilarining yutuqqa erishishga emas, balki mag'lubiyatlardan qochishga intilishi;
- tavakkalchilik va qiyinchiliklardan qo'rqish;
- “chet eldan sotib olish osonroq”, “har qandan yangi tashabbus jazolanadi” deganga o'xshash fikrlarning bo'lishi;
- o'zini o'zi rivojlantirishga qiziqishning yo'qligi;
- qo'pol muomala madaniyati va xususan, talabalar bilan o'zaro aloqalarda bir-birini tushunmaslik;
- stereotiplarka bog'lanib qolish;

– o'zining kasbiy vazifalarini (o'zining o'qituvchilik missiyasini) tushunmaslik va natijada mehnatdagi faolliking to'liq bo'lmasligi;

– 10-15 yillik o'qituvchilik faoliyatida shakllangan ruhiyat hisobiga o'zgaruvchan, ko'p darajali refleksiyyaga qodir bo'lmaslik.

O'qituvchi mehnatining mahsuldarligini va uning optimal ijodiy salohiyatini nafaqat obyektiv yoki subyektiv tavsiflari, balki pedagog kasbiy mehnatining ana shu tarkibiy qismilari ham (akmeologik invariantlar) belgilab beradi.

Fikrimizcha, innovatsion ta'lifning maqsadi quyidagilardan iborat:

- talabaning yuqori darajadagi intellektual, shaxsiy va ma'naviy rivojlanishini ta'minlash;
- ilmiy yo'nalishda fikrlash ko'nikmalariga ega bo'lishi uchun sharoitlarni yaratish;
- ijtimoiy-iqtisodiy va kasbiy sohalarda yangiliklar kiritish uslubiyatini o'rgatish.

Innovatsion ta'lifda “kasbiy mahorat” tushunchasi asosiy tushunchalardan hisoblanadi. Oliy maktab pedagogikasida kasbiy mahorat sifat prizmasi, sifat me'yori, etalon daraja orqali tushuniladi. Pedagoglarning ko'pchiliги kasbiy mahorat deganda quyidagilarni tushunishadi:

- kasbiy vazifalarni hal qilishda ma'lum darajada ustalik;
- o'z kasbi chegarasida to'xtovsiz, ishonchli faoliyat olib bora olish qobiliyati;
- nostandard holatlarga ijodiy yondashish, samarali yechimlarni qidirish;
- rivojlanishning yuqori intellektual-shaxsiy darajasi;
- maxsus, yuqori malaka va kompetensiyaga ega bo'lish [2, 8-16].

OTMdagi an'anaviy ta'lif jarayoni talabaga fanlar bo'yicha bilim beradi, bu bilimlarning aniq kasbiy faoliyatga bog'lanishi faqatgina kurs ishlarini bajarish, ishlab chiqarish va bitiruv malaka ishi oldi amaliyotini o'tash vaqtidagina yuzaga keladi. Bunday sharoitda talabaga aniq kasbiy bilimlar berish va uning sifatini ta'minlash ancha qiyin. Innovatsion ta'lif esa innovatsion o'zgarishlarni o'zlashtirish jarayonida kasbiy bilimlarni va sifatni shakllantirishga yo'naltirilgan.

Shunday qilib, professionalizm tushunchasi bitiruvchi o'zi o'qish jarayonida yiqqan integral sifat ko'rsatkichi bo'lib qoladi. Talaba o'zini mutaxassis sifatida anglashi, ta'lif jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, o'zini o'zi rivojlantirishni motivatsiyalashni kuchaytiradi, o'qish jarayonini rivojlanayotgan shaxsning ehtiyojlarini qondirish manbayiga aylantiradi. Natijada talaba formal-huquqiy (talaba – ta'lif subyekti sifatida) hollatidan haqiqiy antropotsentrizm (talaba – o'z hayotiy faoliyatining subyekti) holatiga o'tadi.

Shunday qilib, innovatsion ta'lif o'quv jarayonini xuddi o'z kasbining ijtimoiy va umummadaniy bilimlari va ko'nikmalaridan (kasbdan madaniyatga) kasbiy masalalarni yechish yo'llari va usullarini tushunishga, undan o'z kasbiy faoliyatining sifat o'zgarishlariga olib keladigan uslubiyatni egallashga (texnologiyadan innovatsion fikrlashga) harakatlantirish imkonini beradi [3, 47].

Innovatsion fikrlash talabada, birinchidan, agar u o'qishga faol motivatsiya qilingan bo'lsa, ikkinchidan, agar o'quv jarayoni kasbiy faoliyatning butun hayotiy siklini uning yangiliklari va qarama-qarshiliklari bilan aks ettirsa, o'zining hayotda oldiga qo'ygan maqsadlariga erishish uchun shaxsiy o'zini o'zi boshqarish imkoniyatlarini ishga soladi.

Yuqorida aytilganlarning hammasi innovatsion ta'lifning yetakchi funksiyalari deb quyidagilarni hisoblash mumkinligi haqida xulosa chiqarishga imkon beradi:

- talaba va pedagog shaxsini jadal rivojlantirish;
- ularning birgalikdagi faoliyati va muloqotini demokratlashtirish;
- o'quv-tarbiya jarayonini gumanizatsiyalashtirish;
- o'qitishga ijodiy yondashish va faol o'qish, talabada o'zining bo'lg'usi mutaxassis sifatida shakllanishiga bo'lgan tashabbusni oshirish;
- o'qitishning bo'lg'usi mutaxassisda innovatsion fikr-

lashni shakllantirishga imkon beradigan vositalari, usullari, texnologiyalari va moddiy bazasini modernizatsiyalash;

Quyidagilar o'qituvchilarning pedagogik kompetentligi o'sishining tashkiliy-pedagogik shartlari hisoblanadi:

- o'qituvchi tomonidan o'qitish texnologiyasining psixologik-pedagogik asoslarini anglash;
- texnologik tipda o'quv jarayoni tizimini tashkil etuchi tarkibiy unsurlarni anglay olish;
- o'z faoliyatidagi samarasiz ish usullarini anglash, tahlil qilish va yo'qotish;
- amaliy faoliyatda innovatsion texnologiyalarning shakllari, usullari va vositalarini qo'llash;
- o'qitish sifatini tahlil qilish, auditoriyada eski, qoloq ish usullarini aniqlash va ularni yo'qotish;
- kasbiy faoliyatdagi stereotiplikni anglash va yo'qotish [4, 28].

Zamonaviy OTM o'qituvchisi har qanday sharoitda ham? o'z burchini, o'zining kasbiy missiyasini bajara olishi kerak. Bu esa o'qituvchining o'z-o'zini takomillashtirishida, shuningdek, talabalar rivojlanishlari uchun ham imkoniyatlaryaratib berilishida o'z aksini topadi. Zamonaviy o'qituvchilardan o'zini o'zi rivojlantira oladigan, ta'lifning ochiq ijtimoiy buyurtmalari doimiy o'zgarib turadigan sharoitda o'zgarishlarga tez moslasha oladigan, o'zining kasbiy ishini yaxshi tushunadigan, ustuvor pedagogik faoliyat olib bora oladigan, doimiy qayta tayyorlanish va yangilanishga tayyor va shunga qodir bo'lish talab etilmoqda [5, 12].

Xulosa qiladigan bo'lsak, jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar talabalar shaxsini har tomonlama intellektual va ma'naviy rivojlantirishga qaratilgan mutaxassislarini tayyorlashni talab qilmoqda. Bunday ta'lifni tashkil etishni faqatgina innovatsion texnologiyalar asosida shaxsga yo'naltirilgan o'qishga o'tilgandagina ta'minlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдуллаева М.Н. ва бошқалар. Миллий гоя ва фаннинг методологик муаммолари. –Т., 2009. –Б. 6.
2. Ермаков Д.С. Компетентностный подход в образовании// «Педагогика». –2011. –№ 4. – С. 8-16.
3. Ишимхамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Т.: “Истебъод” жамгармаси, 2008.
4. Хрипко В.В. Горизонты интенсификации и инновационности обучения в вузе // «Альма Матер», 2011. – № 9.
5. Құрбонов Ж.А. Талабаларда интеллектуал маданиятни инновациян усулда ривоҗлантириши технологиясы. Педагогика доктори (PhD) илмий даражасини олиши учун тақдим этилган диссертация. – Наманган, 2020. – Б. 12.

BO'LAJAK INFORMATIKA O'QITUVCHILARINING MANTIQIY FIKRLASHI UCHUN MUHIM BO'LGAN SHAXSIY FAZILATLAR

Munisa Ashurova,
Guliston davlat universiteti 3-bosqich doktoranti

Annotatsiya

Dasturlash tillarini o'rganishni boshlagan talabalarda yetarlicha mantiqiy fikrlash va shaxsiy fazilatlarni oshirishning bir nechta yo'llari mavjud. Bu dastur tuzish mobaynida bu muhim ahamiyatga ega. Dasturlashni o'rganishni boshlagan talabalarga va shu bilan bir qatorda, uni o'rgatuvchi o'qituvchilar uchun ham bu muammo hisoblanadi. Quyidagi berilgan maqolada ularning mantiqiy fikrlashini va shaxsiy fazilatlarni oshirish uchun maslahatlar va ko'rsatmalar berilgan.

Kalit so'zlar: shaxsiy fazilatlar; mantiqiy fikrlash, muammoli tahvil, aqliy hujum, kod, kodlash jurnali.

Аннотация

Существует несколько способов развития достаточного логического мышления и личностных качеств у студентов, начинающих изучать языки программирования. Это важно при создании программы. Это проблема для студентов, которые только начинают изучать программирование, а также преподавателей, которые его преподают. В следующей статье приведены советы и рекомендации по улучшению их логического мышления и личных качеств.

Ключевые слова: личностные качества, логическое мышление, анализ проблем, мозговой штурм, код, журнал по кодированию.

Annotation

There are several ways to develop sufficient logical thinking and personal qualities in students starting to learn programming languages. This is important during program creation. This is a problem for students who are just starting to learn programming, as well as teachers who teach it. The following article provides tips and advice to improve their logical thinking and personal qualities.

Keywords: personal qualities, logical thinking, problem analysis, brainstorming, code, coding magazine.

Har kim dasturlash mashg'ulotlari yordamida mantiqiy fiklash qobiliyatini oshirishi mumkin.

Dasturchilarda mantiqiy fikrlash bo'lishi ajralib turadigan xislatlardan biri sanaladi. Kod yozish kabi texnikaviy qobiliyat holdan toydiradigan qiyin mashg'ulot hisoblanmasa ham, u insonning o'ziga xos odatini tasvirlaydi. Bu mashg'ulotlar juda muhim sanaladi, sababi insonning vazifaga qanday yondashishi, muammolarni hal qilishi, boshqalar bilan muloqotga kirishishi va qarama-qarshiliklarga yechim topishini talab qiladi. Shaxsiy fazilatlar faqatgina ish faoliyatida emas, balki kunlik hayot tarzida ham muhim ahamiyatga ega.

Mantiqiy fikrlashi uchun kerak bo'lgan shaxsiy fazilatlar

Har bir dasturchi uchun muhim 7 ta shaxsiy fazilat. Dasturchilar uchun muhim qanday kod yozish va dasturni ishga tushirgandan so'ng yuzaga keladigan xatolar bilan ishslash jarayoni. Quyida dasturchilar muvaffaqiyatga erishishlari uchun 7 ta muhim shaxsiy fazilat keltirilgan:

- bilishga qiziqish;
- mantiqiy fikrlash (aqlii);
- sinchkovlik;
- tirishqoqlik;
- yaratuvchanlik (yangicha g'oyalarga boy)
- jamoaviy ishlarda faol;
- suhabatdosh;

Dasturchi uchun mantiqiy fikrlash muhim jihat hisoblanadi. U yana tahliliy, mantiq, abstrakt fikrlash va kritik fikrlashni ifodalaydi. Insonlar mantiqiy fikrlash orqali muammolarni tahvil qiladi va unga yechim topa oladi. Bu esa faqat dasturni rivojlantirish emas, balki har qanday vaziyatda o'rinni fikrni talab qiladi. Mantiqiy fikrlay oladigan odamlar sifatlari:

- ma'lumotlar tahlili yoki topshiriqqa tegishli manbalar;
- yuzaga kelgan vaziyatni ehtiyojkorlik bilan kuzatishi;
- o'rganilayotgan ma'lumotlarni xolisona aniqlash (agar ma'lumotlar kerakli yoki rost bo'lsa);
- hissiyotlarga emas, dalillarga e'tibor qaratilishi;
- dalillarga asoslangan muammolar yechimi shakllantirish;
- g'oyalarni aniq rejalashtirish va kichik qismlarga bo'lish;

- kichik detallarga e'tibor qaratish;
- yechim samaradorligini tekshirish va uni qayta ko'rib chiqish.

Mantiqiy fikrlashni o'zlashtirish mumkin. Dasturlash topshirqlari shaxsiy fazilarni rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi.

Dasturlash mashg'ulotlari orqali mantiqiy fikrlashni yaxshilash. Dasturlash mantiqni o'z ichiga oladi. Haqiqatda, mantiq qarorlar qabul qilish va hisoblashlarni bajarishga imkon beradi. Jarayonning negizi bir necha qadamlarda yoki jarayon yakunida qayta takrorlashdir. Qiyin ko'nikmalar yoki dasturlash mexanikasi – dastur kodini yozish qobiliyati mahsuldarligini boshqara oladi va ma'lumotlarni nazorat qiladi. Dasturchi ma'lum bir mantiqiy kodlar ketma-ketligini bilishi, if va else amallarini yoza olishi, mantiqiy operatorlarni to'g'ri holatlarda ishlata olishi, formulalar yarata olishi bunga misoldir. Bu bilimlar juda muhim sanaladi, ammo kodni kiritish jarayonidagi mantiq – shaxsiy fazilatlardagi mantiqiy fikrlashdan farqli bo'ladi. Dasturchi mantiqiy fikrlashi berilgan topshiriqqa yondashuvi paytida ishdagi odat va insoniy munosabatlar shaklida namoyon bo'ladi. Dasturchi ma'lumotlar qanday tahlili qilishni, qarorlar shakli, rejani ishlab chiqish, yechimlarni tatbiq qilish, natijalarni baholash va ularga asosli sabab keltirishni bilishi kerak bo'ladi. Ular hissiyotlar orqali javob qaytarmasligi uning o'rniga vazifaga mantiqqa asoslangan yechim kodi bilan yondashishi talab etiladi. Mantiqiy fikrlashni dasturlash topshirqlari orqali talabalar larda shaxsiy fazilatlarni rivojlantirishga erishiladi [5, 11].

Dasturlash bo'limi orqali mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning 5 ta yo'li. Kodlash bo'limi faqatgina qatorlarni nusxasini o'z ichiga olmasligi, balki mukammal dastur bo'lishi kerak. Nuxsa olishni klaviatura o'rgatadi, kodlash emas. Buning o'rniga talaba mukammal kod yozishi kerak. Agar talaba dasturlash tilida yetarli bilimga ega bo'lmasa bu jarayon qiyinchilik tug'diradi, ammo quyidagi 5 ta yondashuv orqali ular nafaqat mustaqil kod yozish, uni qayta tahrirlash qobiliyatini, shu bilan birkalikda, mantiqiy fikrlashni ham shakllantiradi:

1. Muammoning tahlili.
2. Formulani rejalashtirish.
3. Muammo yechimining kodini rivojlantirish.
4. Muammo yechimi o'rganib chiqish va kodni qayta kiritish.
5. Qarorlarni asosini keltirmoq.

Dasturlashning asosiy maqsadi talabalar mukammal kodi yozishi uchun, birinchi navbatda, muammoni tahlil qilishi kerak. Ular dastur topshirig'ini va dastur talabalarini tushunishlari lozim. Bu faol jarayon mantiqiy fikrlashni ishga soladi. Bu ma'lumotlarni yig'ish, manbalarni tekshirish, qobiliyat va bilimdagi bo'shliqlarni aniqlashni o'z ichiga oladi. Bunga bir nechta o'qitish metodlari mavjud va siz ular orqali talabalar mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam berasiz.

Dasturlash uchun mos topshirig'ini yarating. Eng tog'ri dasturlash topshirig'ini tuzish o'rganishni mazmunli qiladi. Ta'limiyo vositalar o'qitish uchun muammo matematik faktlar bilan loyihalashtirilishi kerak. Talabalar dastur maqsadlari haqida o'rganib chiqishlari va foydalanuvchilarga talablariga mos bo'lishi kerak. Ular muhim funksiya yoki o'ziga xos jihat detallarini yozib olishlari, chunki bu to'liq loyihaning rejalashtirilgan shakli bo'ladi.

Bajarilgan dasturni namoyish qilish. Talabalarga loyiha talab qilinadigan misollar ko'rsatiladi. Bu loyihaning asl nusxasini emas, balki bir nechta talablarni o'z ichiga olishi kerak. Bu topshiriqning to'g'ri tushunishini yaratadi. Talabalar ehtiyyotkorlik bilan komponentlar bilan bo'layotgan o'zgarishlarni payqashlari kerak chunki bu mantiqiy fikrlovchilarni odatlaridan biridir. Taqdimotning muhokamasi dars qismi bo'ladi yoki talabalar mustaqil taqdimotni o'zları ko'rishadi.

Dastur kodini bog'lash. Eng qiziq yechim qismi namoyish etilgandan keyin kod ishlaydi. Bu dastur kodining eng muhim qatorlari yoki jadval kerakli fragmentlar bilan ta'minlaydi.

Bu qisqa vaqtida topshiriqni bajarish uchun talabalariga muhim ma'lumotlarga diqqat qaratishga imkon beradi, bu mantiqiy fikrlovchining boshqa odati hisoblanadi. Bu yana ularga dasturni chop etish va har bir holatni mexanik ishga tushirish orasidagi imkoniyatni beradi.

Amaliy mashqlar bilan ta'minlanish. Talaba oddiy amaliy mashqlarni o'zining yetralicha mahorat va qobiliyatlarini to'plamidan foydalanib, dastur kodni yechimini rivojlantirishi mumkin. Ta'kidlanganidek, topshiriqlar o'yin yoki web sahifalar dizayni bilan solishtirilganda, zerikarli bo'lishiga qaramay, bular kelasi qadam "Rejani ishlab chiqish" poydevori bo'ladi. Va niroyat, mantiqiy fikrlovchi odam zerikish va hayajonlanish hissiyotlarga e'tibor bermaydi, aniqrog'i uning diqqat e'tibori topshiriqni bajarish bo'ladi.

Rejani ishlab chiqish. Endi talabalar muammoni tahlil qilgan va ular mummoning yechimi o'ylab topishga tayyor bo'ladi. Bu qadamda talabalar muammo yechimlarini shakllantiradi va ularni rejaga o'tkazadi. Rejani ishlab chiqish topshiriqning to'liq tushunganligini anglatadi. Shu bilan birga, bu qadam talabalariga aniqlik kiritadi yordamchi talab qilishi yoki qilmasligini. Yaxshi natijalarga kurashish mobaynida mantiqiy fikrlash qobiliyati o'tkirlashadi, ayniqlasa, dasturning muammoli yechimiga tegishli bo'lsa. Quyidagi uchta yo'l o'rganuvchilarni bu muhim shaxsiy fazilatlarini yaxshilaydi.

Aqliy hujum. Aqliy hujum muammolarni yechishni vujudga keltiradi. Dasturning topshirig'iga diqqat qaratish uning farqiga bog'liq. Agar topshiriq o'yinli bo'lsa, unda mukofotlar, o'yin qahramonlariga yoki musobaqalar bo'lishi mumkin, agar web sahifa dizayni bo'lsa, kontentlarda mavzuning go'yasiga e'tibor qaratiladi. Muammo dasturda emas, talabalar g'oyalarini yozib boradilar. Shundan

so'ng ular tanlovlар орасидан eng yaxshisini ajratib oladilar. Munosib vaqtни auditoriya va dasturning talablariga qaratish lozim. Va nihoyat, mantiqiy fikrlovchi boshqa detallarga e'tibor qaratadi.

Reja varog'i. Rejani ishlab chiqish uchun yana boshqa yo'llardan biri bu dasturning yaxshilanishi uchun reja varog'i bilan shakllanadi. Qarorlar qabul qilinayotganda savollar yo'rinqomasidan foydalaniladi. Har bir maqsadlar turli-tuman bo'lib, kontent, dizayn yoki kod elementlari kabilarni o'zida ifodalaydi. Bu strategiya yangi das-turchilar munosib bo'lib go'yalarini tashkillashtirishga yordam beradi.

Oqim sxemasi. Mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning boshqa metodi oqim sxemasi bo'lib, dasturning har bir qadami uchun ketma-ketlikni talab qiladi. Oqim sxemasi rejaning ketma-ketligidagi mo'ljallangan talablarni tashkil etadi. Har bir yondashuv talabalarga go'yalarini kichik qismlarga bo'lish va ular strukturasini istiqbolli rejaga aylantiradi [2, 6 bet].

Muammoni yechimi uchun kodni rivojlantirish. Reja asosida talabalar kod yozishga tayyor bo'ladi. Bu bosqicha qiyin mahoratlardan biri dasturlash buyruqlari va dastur sintaksi bular eng muhim hisoblanadi. Ammo mantiqiy firklash ustun bo'lib qoladi. Talabalar detallarga e'tibor qaratishadi va dasturning talabalariga mos dastur chop etilishiga ishonch hosil qilishadi. Yaxshi o'rganib chiqilgan uslub mantiqiy fikrlashning kuchi hisoblanadi.

Topshiriqlar ro'yxati. Topshiriq ro'yxatini loyihalash katta dasturni rivojlantirishni kichikroq bo'laklarga ajratadi. Bu o'z ichiga vaqt va sanalarni oladi. Talabalar bajargan ishlarini belgilab borishadi. Bu usul ularga faqatgina vaqtini boshqarishni beribgina qolmay, jarayon monitoringini ham yo'lga qo'yadi. Keyingi navbatda talabalarning ishlash odatlarni yaxshilaydi. Ular mantiqni tatbiq etib, o'zlarining topshiriqlar ro'yxatini rivojlantiradi.

Dastur uchun bajariladigan ishlar ro'yxati. Dasturing talablari talabalarning bajariladigan ishlar ro'yxatini ta'minlash shartligini bildiradi. Bu loyihalash kontent, vazifalarni bajara olish qamrovi yoki standard kodni o'z ichiga oladi. Bu har bir komponentni bajarilganligini tekshirib ko'radi, lekin tahlil qilishda mantiqiy fikrlovchilar bu vaziyatda yaxshi, chunki oddiy yondashuv asosida qobiliyatlarini ishlatishadi.

Varaqani baholash. Katta yoshli talabalarda mantiqiy firklashni yaxshilashning boshqa yo'li bu – mezonlarni baholash. Bu varaqani yoki sarlavhani baholashadi. Talabalar o'zlarining kutilgan farazlarni bajarilgan ishlarini taqqoslay oladi. Bu topshiriqda emotsiyalarni yo'qotishning eng yaxshi yo'li va amaliy ko'zlangan maqsad bo'la oladi.

Yechimni baholash va kodni qayta tekshirish. Dastur tayyor, lekin dastur topshirig'i haligacha to'liq tugatilmagan, chunki yechim ko'rib chiqilishi va yaxshilanish joylari aniqlanishi kerak bo'ladi. Bu bosqich mantiqiy fikrlash zarur. Bu tushunarsiz hissiyotga bog'langan ishning bir

qismi bo'lib, buni yaratish ko'p vaqt ni oladi. Odamlar o'zlarining yaxshi natijalaridan faxrlanishadi va ba'zan xato hamda kamchiliklarini yoritishadi. Siz talabalarga dasturlashni o'qitish mobaynida siz ularga emotsiyal emas, balki mantiqiy fikrlashda yordam berishingiz kerak. Shuning uchun ularning ishlarini maqsadli o'rganib chiqishadi. Quyidagi o'yinni sinovdan o'tkazish va fikr-mulohaza berish maroqli hisoblanadi.

Fikr-mulohaza berish. Har bir kishi o'zining dasturini kimgadir ulashishni xohlaydi. Kim saytda o'yin o'ynashni yoki animatsion hikoyani ko'rishni xohlamiydi? Tengdoshlar fikr-mulohaza berishi – eng yaxshi yo'l. Dastur ishlatalib ko'rildandan keyin og'zaki yoki yozma tarzda fikr taqdim qilinadi. Agar talaba yoshroq bo'lsa, savollar varaqasi komponentlarga diqqatni qaratishni va tavsija qilinayotgan fikr tamoyilni yaxshilanishiga olib keladi [3, 26].

O'yinni sinovdan o'tkazish. Testli o'yin mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishning eng yaxshi yo'li va u tadqiqotga diqqat qaratadi. Testli o'yin mobaynida tadqiqotchilar gapirmaydi, uning o'rniga o'yinchilarni kuzatishadi, ularning emotsiyalari va xatti-harakatlarini yozib boradi. Yoqqan yoki yoqmaganligini aniqlash uchun keyinroq ular intervyu o'tkazishadi. So'ngra tadqiqotchilar dasturni yaxshilash uchun izlanish natijalarini aniqlashadi.

Qarorlarni asoslash. Dasturlash bo'limida eng so'nggi bosqish tajribani aks ettirish va qarorlarni asoslab berish bosqichi bo'ladi. Bu topshiriqni bajarishi uchun talaba dailillarni keltirib berishi va nima uchun shu dasturga to'g'ri yechim bo'lishini tushuntirib berishi kerak. Va shu bilan bir qatorda, ular kuchli va kuchsiz tomonlarni ham alohida belgilab olishi lozim. Shu vaqtida bo'lajak rivojlanishlarga tavsiyalar rejasini belgilanadi. Bu ikkita metod – kod taqdimoti va kodlash jurnali metodlari mantiqiy fikrlashni yaxshilanishiga yordam beradi.

Kod taqdimoti. Kod taqdimoti dasturni namoyish qiladi. Tomoshabinlar – kichik guruh yoki butun guruh hamkor bo'lishi mumkin. Odatda taqdimot dasturning tasnifi, faqat shunga xos xususiyatlar va kodlash jarayonidagi yangilik, uning ishlanishidagi boshqaruvni o'z ichiga oladi. Taqdimot kontentini rivojlantirish dasturning to'liq tahlilini talab qiladi. Talabalar mantiqiy fikrining xulosasi dizaynga, kontent va maqsadga qaratilgan bo'ladi. O'rganuvchilarga fikrlarini tashkillashtirishga va qo'llab-quvvatlashga savollar varaqasi yordam beradi [4, 16].

Kodlash jurnali. Kodlash jurnali dasturlash bo'limi ask ettiradi. Bu yozishmalar qaydi bo'lishi mumkin yoki uning o'rniga o'qituvchilarning savollariga oldindan cheklov qo'yish, ish ko'lami yoki talabalarning egallangan tajribalaridan mantiqiy fikrlashga yordam bergan ishlar ro'yxati tushuniladi. Bu qimmatli eslatma dizayn jarayoni yoki vazifalarni o'z ichiga oladi. Mulohazali mashg'ulotlar talabalarda mantiqiy fikrlash yo'llarini oshiradi va topshiriqlarga olib o'tadi.

Mantiqiy fikrlash ishlash mobaynida yaxshigina bahanadi, chunki qaror qabul qilish vaqtida odamlar muhazali fikrni tan olishadi. Dasturlash bo'limida muhim qism shaxsiy fazilat hisoblanadi. Shuning uchun mantiq muammoning tahlili, rejani ishlab chiqish, kod yechimi, dasturni o'rganib chiqish va qarorlar asosini keltirilishini talab qiladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, bir nechta o'qitish strategiyalari birikmasi va keng qamrovli dasturlash mashg'ulotlari orqali talabalar o'zlarining mantiqiy fikrlash qobiliyatini yaxshilashadi. Bu ularga yuqori darajadagi dasturlash tillarida yordam beradi. Eng muhim, har qanday vaziyatda maqsadli qarorlarni muammoni yechishda faktlarga e'tibor qaratishga yo'naltiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Dagienė, V., Pēlikis, E., & Stupuriene, G. (2015). Introducing computational thinking through a contest on informatics: Problem-solving and gender issues. *Informacijos Mokslai*, (73), 55–63. Retrieved from <http://www.ceeol.com/search/article-detail?id=467909>. – 75-b.
2. Oliveira, C. Matheus Campos de, E. Canedo, H. Faria, L. Henrique Vieira Amaral, R. Bonifacio, 2018. "Improving Student's Learning and Cooperation Skills Using Coding Dojos (In the Wild!)". – 135-b.
3. Lahtinen, E., K. Ala-Mutka, H. Järvinen, 2005. "A Study of the Difficulties of Novice Programmers. 145-b.
4. Zhang, X., Zhang, C., Stafford, T. F., & Zhang, P. (2019). Teaching introductory programming to IS students: The impact of teaching approaches on learning performance. *Journal of Information Systems Education*, 24(2), 6. Retrieved from <http://jise.org/Volume24/n2/JISEv24n2p147.pdf>. – 26-b.
5. <https://www.technokids.com>

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA O'QISH SAVODXONLIGINI OSHIRISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Jamshid Xudaykulov,

Samarqand viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi o'qituvchisi

Annotation

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligini shakllantirish va uni takomillashtirib borishning o'ziga xos xususiyatlari. Ona tili va o'qish savodxonligi darslarining mazmuni boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish savodxonligini rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish savodxonligini oshirishda muammoli topshiriqlardan foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lif, hamkorlik, o'qish samaradorligi, o'qish savodxonligi, samarali natija, o'qituvchi faoliyati, o'quvchi faoliyati.

Annotation

В данной статье рассмотрены особенности формирования и совершенствования читательской грамотности учащихся начальных классов. Содержание уроков родного языка и читательской грамотности дает информацию о дидактических возможностях развития читательской грамотности у учащихся начальных классов. Даны методические рекомендации по использованию проблемных заданий в совершенствовании читательской грамотности учащихся начальных классов.

Ключевые слова: начальное образование, сотрудничество, эффективность обучения, читательская грамотность, эффективный результат, деятельность учителя, активность учащегося.

Annotation

In this article, the specific features of forming and improving the reading literacy of primary school students. The contents of the mother tongue and reading literacy lessons provide information about the didactic possibilities of developing reading literacy in primary school students. Methodical recommendations are given on the use of problem tasks in improving reading literacy among primary school students.

Key words: primary education, cooperation, study efficiency, reading literacy, effective result, teacher's activity, student's activity

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi "Xalq ta'lifi tizimida ta'lif siyatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 997-tonli qarorida

va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'lifi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 5712-ton Farmonida 2030-yilga ke-

lib ta'limi taraqqiy etgan mamalakatlar doirasida reyting bo'yicha jahoning birinchi 30 ta ilg'or mamlakatlari qatoriga kirishiga erishish hamda xalq ta'limi tizimida ta'limg sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish asosida o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy fanlar yo'nalishidagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo'naltirilgan ta'limg sifatini baholashning milliy tizimini yaratish vazifalari belgilangan.

O'quvchiga tilni o'qitish orqali shu til bo'yicha egallanadigan nutqiy faoliyatning asosiy to'rt turi: nutqni tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish amallari bo'yicha har bir sinfda taqozo etiladigan malaka va ko'nikmalar me'yorini rivojlantirish, bunda o'qish hamda mehnat jarayonida, oila va jamoat joylarida yuzaga keladigan turli nutqiy vaziyatlarda mustaqil ravishda fikr almasha olish va fikr bayon eta bilish, eshitilgan materialni idrok etish, shuningdek, yozma manbalarni o'qish orqali axborot olish, voqe-hodisalarga o'z munosabatini bildirish tarzida muloqotga kirish malakasini egallab borish dinamikasi nazarda tutiladi [4, 62].

O'quvchiga tilni o'qitish orqali shu til bo'yicha egallanadigan nutqiy faoliyatning asosiy to'rt turi: nutqni tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish amallari bo'yicha har bir sinfda taqozo etiladigan malaka va ko'nikmalar me'yorini rivojlantirish, bunda o'qish hamda mehnat jarayonida, oila va jamoat joylarida yuzaga keladigan turli nutqiy vaziyatlarda mustaqil ravishda fikr almasha olish va fikr bayon eta bilish, eshitilgan materialni idrok etish, shuningdek, yozma manbalarni o'qish orqali axborot olish, voqe-hodisalarga o'z munosabatini bildirish tarzida muloqotga kirish malakasini egallab borish dinamikasi nazarda tutiladi [5, 93].

Amaldagi darsliklarda tinglab tushunish kompetensiyasini rivojlantirish uchun topshiriqlar ajratilmagan bo'lsa, yangisida bu kompetensiyasini rivojlantirish uchun har bir mavzuga alohida topshiriqlar ishlab chiqilgan.

O'qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirish uchun ajratilgan topshiriqlar ham asosan matnda ochiq ifodalangan ma'lumotlarga yoki didaktik elementlarga qaratilar edi. Endi esa darslikda o'qib tushunish kompetensiya-sining barcha qismlarini qamrab oladigan savol va topshiriqlarga ko'proq urg'u berilgan.

Shu paytgacha ona tilini o'qitishdan maqsad tilning grammatikasini o'rgatish, til strukturasiga oid qoidalarni yod oldirish edi. Yangi darslikda eng muhim qoidalarga qoldirilgan. Rang-barang tasvirlar va qiziqarli topshiriqlarga ko'proq urg'u berilgan.

Ona tili va o'qish savodxonligi darslarini samarali tashkil etish orqali nutqiy kompetensiya (og'zaki nutq, yozma nutq, anglash (o'qish va tushunish, tinglab tushunish) shakllantirib boriladi. 3-4-sinflarda bu kompetensiyaning mazmun-mohiyati soddadan murakkabga qarab takomilashib boradi.

1-chizma. Ona tili va o'qish savodxonligi darsligidagi nutqiy kompetensiyaning mazmuni

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv faoliyatini yo'lga qo'yishda, mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda, olgan bilim, ko'nikma, malakalarini hayotda qo'llashga o'rgatishda o'quvchi daftari va tarqatma materiallardan ham samarali foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Interfaol metodlar o'zining quyidagi o'ziga xos jihatlar bilan izohlanadi:

1. Interfaol metodlar o'qituvchi bilan o'quvchining faol munosabati, bir-birini to'liq tushuntirishga asoslanadi.

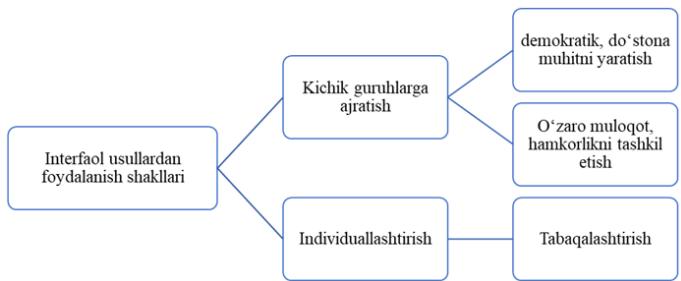
2. Interfaol metodlarni o'quv jarayoniga joriy etishning tub maqsadi – dars qaysi shaklda bo'lmasin, qayerda o'tkazilmasin, darsda o'qituvchi bilan o'quvchining hamkorlikda ishlashini va o'zlashtirishlarini ta'minlashi lozim.

3. Bunda o'qituvchi faqat fasilitator (yo'l-yo'riq ko'r-satuvchi, kuzatuvchi, xulosalovchi) vazifasini bajaradi.

4. Ushbu metodlar orqali o'quvchilarining mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirilib, ularda erkin fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish, hissiyotlarni boshqara olish, tanqidiy va ijodiy fikr yuritishning rivojlanishiga zamin tayyorlanadi.

Interfaol metodlarda o'qitishning mohiyati quyidagicha:

- o'rgatuvchi ham, o'rganuvchi ham ma'lumotlar bilan faol ishlaydi;
- o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi;
- o'qituvchiga "o'quvchilarni fikrlashga o'rgatish uchun" xizmat qilsa, o'quvchilarga esa "fikrlashni o'rganishlari uchun" xizmat qiladi.

2-chizma. Interfaol usullardan foydalanish shakllari

Hozirgi kunda eng ommaviy interfaol ta'limg metodlari quyidagilar sanaladi:

1. Interfaol metodlar: "Keys-stadi" (yoki "O'quv keys-lari"), "Blits-so'rov", "Modellashtirish", "Ijodiy ish", "Muammoli ta'limg" va boshqa metodlarni keltirish mumkin.

2. Interfaol ta'limg strategiyalari: "Aqliy hujum",

“Bumerang”, “Galereya”, “Zig-zag”, “Zinama-zina”, “Muzyorar”, “Rotatsiya”, “Yumaloqlangan qor” va h.k. Interfaol ta’lim metodlari tarkibidan interfaol ta’lim strategiyalarini ajratishda guruh ishini tashkil qilishga yondashuv ma’lum ma’noda strategik yondashuvga qiyoslanishiga asoslaniladi. Aslida bu strategiyalar ham ko‘p jihatdan interfaol ta’lim metodlariga tegishli bo‘lib, ularning orasida boshqa farqlar yo‘q [2, 36].

Interfaol grafik organayzerlar: “Baliq skeleti”, “BBB”, “Konseptual jadval”, “Venn diagrammasi”, “T-jadval”, “Insert”, “Klaster”, “Nima uchun?”, “Qanday?” va boshq. Interfaol grafik organayzerlarni ajratishda bunday mashg‘ulotlarda asosiy fikrlar turli grafik shakllarda yozma ko‘rinishda ifodalanishiga asoslaniladi. Aslida bu grafik organayzerlar bilan ishslash ham ko‘p jihatdan interfaol ta’lim metodlariga tegishli bo‘lib, ularning orasida boshqa farqlar yo‘q [3, 69].

“Arra” metodi. 2-sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darsligidagi Kavsar Turdiyevaning “Bu – bizning O‘zbekiston” she’rini o‘tishimizda ushbu metodni qo‘llab ko‘ramiz. Dastlab o‘quvchilar bilan she’r matni yuzasidan berilgan topshiriq kichik guruhlarda bajariladi.

Mazkur metodga ko‘ra, kichik guruh 4-5 o‘quvchidan tashkil topadi. Barcha guruh a’zolari yangi mavzu yuzasidan tuzilgan yagona topshiriq ustida ishlaydilar. Guruh ichida o‘quvchilar she’rni qismlarga ajratib, bo‘lib oladilar [3, 56]. Har bir o‘quvchi o‘ziga tegishli qismini puxta o‘zlashtirib “mutaxassis”ga aylanadi.

Ma’lum vaqtadan so‘ng har bir kichik guruhdagi “mutaxassis”lar uchrashuvi qayta tashkil etilgan guruhlarda o‘tkaziladi. Shu tarzda she’r mazmunini barcha o‘quvchilar o‘zlashtirib oladilar.

Maqsadi: o‘quvchilarni muloqotlashuv, erkin, mustaqil, mantiqiy fikrlashga o‘rgatish.

Vazifasi: o‘quvchilarni guruh bilan ishslash, guruh a’zolariga o‘z fikrini tushuntirib, isbotlashga o‘rgatish.

“Ikki qisqli kundalik” metodi. “Ikki qisqli kundalik” pedagogik uslub bo‘lib, yozma nutqni rivojlantiradi. Bu uslub o‘qib chiqilgan mavzu bo‘yicha tushunchalarni shaxsiy tajriba bilan bog‘lashga imkon beradi.

Ushbu metodni biz 2-sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darsligidagi Sa’dullo Quronovning “Chumolining jasorati” matnini o‘tishimizda qo‘llab ko‘ramiz. Metoddan darsning mustahkamlash qismida foydalanish tavsiya etiladi.

1-bosqich: O‘quvchilar matnni juftlikda navbat bilan past ovozda o‘qiylilar.

2-bosqich: Hamma matnni o‘qib bo‘lganiga ishonch hosil qilib, daftarni vertikal chiziq bilan ikkiga bo‘lish so‘raladi.

3-bosqich: O‘quvchilarga daftarning chap tomoniga muallif fikrlarini yoqqanlarini (yoki yoqmaganlarini) yozishlari aytildi.

4-bosqich: O‘ng tomonga o‘quvchi mazkur fikrga berilgan o‘zining izohini yozadi, ya’ni o‘qilgan matn haqidagi tushunchasini umumlashtirib beradi.

5-bosqich: Topshiriqning shu qismi tugagandan keyin o‘quvchilarga (o‘z xohishiga ko‘ra) bittadan fikrni va ular-

ga yozilgan izohni o‘qish taklif etiladi. Fikrlar va ularning izohlari o‘qilayotganda savol berish yoki mazkur fikrga o‘z izohini berish ruxsat etiladi.

6-bosqich: O‘quvchilar sherik (uchliklar yoki kichik guruhlari) bo‘lib ham ishslashlari mumkin.

Maqsadi: vatanparvarlik xislatlarini o‘quvchilarga o‘rgatish. Vatanparvarlik namunasini o‘quvchilarga o‘rnak sifatida talqin qilish. O‘quvchilarning yozma nutqini rivojlantirishdan iborat.

Vazifasi: o‘quvchilarning matn ustida mustaqil ishslash, mavzudan kerakli xulosa chiqarish malakasi shakllanadi.

2-sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darsligida Shukrullo Abdullayev qalamiga mansub “Yalqov va Qunduz” matni berilgan bo‘lib, ushbu mavzu orqali o‘quvchilarda tabiatni asrash, tabiat ne’matlaridan foydalanish, ekologik tarbiya elementlarini shakllantirishni, hayotda doim xushchaqchaq va quvnoq harakatchan bo‘lish kabi xususiyatlarni tarbiyalashga qaratilgan. Biz mazkur mavzuni o‘qitishda “Tushunchalar tahlili” metodidan foydalanish orqali o‘quvchilarning matnni ongli tavishda idrok etishlari, so‘z boyligining oshishi, mantiqiy fikrlash kabi muhim sifatlarni rivojlantirishimiz mumkin.

“Yalqov va Qunduz” mavzusini o‘qitishda “Tushunchalar tahlili” metodini qo‘llash yaxshi samara beradi.

“Tushunchalar tahlili” metodi. Ushbu metod maqsadi: qatnashchilarning mavzu bo‘yicha tayanch tushunchalarni o‘zlashtirish darajasini aniqlash, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu bo‘yicha dastlabki bilimlar darajasini tashxis qilish maqsadida qo‘llaniladi. Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar mashg‘ul qoidalari bilan tanishtiriladi;

- o‘quvchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo‘lgan so‘zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhi tartibda);

- o‘quvchilar mazkur tushunchalar qanday ma’no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo‘llanilishi haqida yozma ma’lumot beradilar;

- belgilangan vaqt yakuniga yetgach o‘qituvchi berilgan tushunchalarning to‘g‘ri va to‘liq izohini o‘qib eshitiradi yoki taqdimot orqali namoyish etadi;

- har bir ishtirokchi berilgan to‘g‘ri javoblar bilan o‘zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o‘z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

**Namuna: “Yalqov va Qunduz”
matni bo‘yicha tavsiya**

Tushunchalar	Sizningcha, bu tushuncha qanday ma’noni anglatadi?
O‘rmon	
Mador	
Bardam	
Tabib	
Tanbal	
Dangasa	
Tobi yo‘q	

Izoh: Ikkinchı ustunchaga o‘quvchilar tomonidan fikr bildiriladi. Izoh yoziladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida 1-sinfdan boshlab kreativlikni rivojlantirish, ularda muammoni tahlil qilish to‘g‘ri va samarali qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. 1-sinf o‘quvchilarida mustaqil fikrlash, muammoni tahlil qila olish, tanqidiy fikrlash bilan bog‘liq amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish

bugungi kunda dolzarb pedagogik muammo hisoblanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, zamonaviy o‘qitish metodlari bolalar o‘rtasida do‘stona muhit, o‘zaro yordam, hamkorlikni yuzaga keltiradi, ularda o‘z kuchi va qobiliyatiga bo‘lgan ishonchni mustahkamlaydi. Shunday ekan, biz boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini o‘z darslarida interfaol metodlardan o‘rinli foydalanib, samarali ta’lim-tarbiya ishlarini olib borishga chorlaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ти қонуни (2020 йил 23 сентябрь, ЎРҚ-637-сон) // Ўзбекистон Республикаси қонун хужжатлари маълумотлари милий базаси, 24.09.2020 й., 03/20/637/1313-сон // <https://lex.uz/docs/5013007>

2. Avliyakulov N.X. Zamonaviy o‘qitish texnologiyalari. – T., 2001. – 200 b.
3. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar: o‘quv qo‘llanma. – Qarshi: Nasaf, 2000. – 180 b.
4. Ona tili va o‘qish savodxonligi. 1-qism [Matn]: darslik 1-sinf uchun / I.Asimova [va boshq.]. – T.: Respublika ta’lim markazi, 2021. – 104 b.
5. Ona tili va o‘qish savodxonligi [Matn]: 2-sinf o‘qituvchilari uchun metodik qo‘llanma / I. Azimova [va boshq.]. – T.: Respublika ta’lim markazi, 2021. – 128 b.

SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISHDA SPORTNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Maxmuda Dexqonova,

O‘zbekiston davlat konservatoriysi huzuridagi
Botir Zokirov nomidagi Milliy estrada san’ati inistituti
“O‘zbek tili va ijtimoiy fanlar” kafedrasasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqola sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda jismoniy madaniyatning inson hayotidagi rolini aniqlashga bag‘ishlangan. Maqolada jismoniy tarbiya, sport, sog‘lom turmush tarzi sohasidagi asosiy yo‘nalishlarni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy qarashlar, yondashuvlar; usullarni shakllantirish, shuningdek, jismoniy mashqlarning inson tanasiga ta’siri tahlil qilinadi va jismoniy rivojlanish zarurati ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: jismoniy madaniyat, sog‘lioni saqlash, sog‘lom turmush tarzi, jismoniy mashqlar, jismoniy tarbiya va sport, sog‘lom turmush tarzi, harakat.

Аннотация

Данная статья посвящена определению роли физической культуры в жизни человека в формировании здорового образа жизни. В статье анализируются научные взгляды, подходы, формирование методов совершенствования основных направлений в области физического воспитания, спорта, здорового образа жизни, а также влияние физических упражнений на организм человека и рассматривается необходимость физического развития.

Ключевые слова: физическая культура, здравоохранение, здоровый образ жизни, физические упражнения, физическая культура и спорт, здоровый образ жизни, движение.

Annotation

This article is dedicated to determining the role of physical culture in human life in shaping a healthy lifestyle. The article analyzes the scientific views, approaches, formation of methods for improving the main directions in the field of physical education, sports, healthy lifestyle, as well as the impact of physical exercises on the human body and considers the need for physical development.

Keywords: physical culture, health care, healthy lifestyle, physical exercises, physical training and sports, healthy lifestyle, movement.

Aholi o'rtaida sog'lom turmush tarzini keng targ'ib qilishni tizimli yo'lgan qo'yish, jamiyatda sog'lom turmush tarzi tamoyillarini yanada kuchaytirish, o'sib kelayotgan yosh avlodni zararli odatlardan asrash hamda har bir mahalla, ta'lim muassasalarini, mehnat jamoalari va boshqalarda jismoniy tarbiya va sport faoliyatini samarali tashkil etish tizimini shakllantirishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yuqumli bo'l-magan kasalliklar profilaktikasi, sog'lom turmush tarzini qo'llab-quvvatlash va aholining jismoniy faolligi darajasini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2018-yil 18-dekabr-dagi PQ-4063-ton qaroriga asosan O'zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport vazirligi, Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining aholining yoshiga qarab, umumiyl jismoniy tayyorgarligini belgilovchi sport me'yorlarini o'z ichiga olgan "Alpomish" va "Barchinoy" testlarining aholining keng qatlamlari o'rtaida musobaqa tarzida doimiy ravishda o'tkazilishini tashkil qilish hamda g'olib va sovrindorlarning III, II, va I darajali ko'krak nishonlari bilan rag'batlantirilish vazifalari belgilab berilgan [1].

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan buyon jamiyatimizda kelajagimiz bunyodkori bo'lgan yoshlarga e'tibor yana kuchaydi. Ayniqsa, yoshlarni sog'ligini saqlash sohasidagi ijobji o'zgarishlarni har qadamda sezish mumkin.

Bugungi kunda xalq ta'limi tizimiga qarashli qaysi turdagi muassasani olmaylik, ularda shifokorlar va malakali hamshiralar xizmat ko'rsatishmoqda.

Umumta'lim maktablari o'quvchilarini salomatligini muhofaza qilish, ularga malakali tibbiy xizmat ko'rsatish, kasal o'quvchilarni o'z vaqtida aniqlash, ularni sog'lom-lashtirish, turli kasalliklarning oldini olish ishlari keng yo'lgan qo'yilgan [2].

Jismoniy tarbiya daqiqalarini o'tkazish uchun 3-4 mashqdan iborat maxsus mashqlar majmuasidan foydalinish mumkin. Ta'lim muassasalarida alohida o'rganlaraga, tizimga va butun organizmga ruhiy va statik og'irlilik qiluvchi mashqlar, darsda umumiyl toliqishning oldini olish uchun jismoniy tarbiya daqiqasi va dars davomida taranglashganini hisobga olgan holda, turli guruh mushaklari uchun to'plangan mashqlardan iborat umumiyl ta'sir qiluvchi mashqlar o'tkazishni talab qiladi. Mashqlar 1,5-2 daqiqa davom etadi [3].

Maktabda o'quvchilarni harakatga bo'lgan biologik talabini qondirish uchun sharoit yaratish lozim. Bu talab 2 soatdan ko'p hajmdagi bolalar va o'smirlarni kunlik harakat faolligini qondirishi mumkin [4].

Sog'lom avlodni shakllantirish va tarbiyalashning turli yo'l-yo'riqlari, usullari mavjuddir. Ayniqsa, bolalarning bo'sh vaqtalarini to'g'ri tashkil etish, turli milliy harakatli o'yinlar o'rgatish muhimdir.

Bugungi kunda sog'lom turmush tarzini shakllantirish ham o'tgan davrlardagidek muhim hisoblanadi va bu muammo ham o'tgan davrlardagidek ijtimoiy muammo sifatida o'rganilgan.

XXI asr – bu yuqori tezlik, ulkan axborot oqimi, voqealar tez o'zgarib turadigan vaqt, shuning uchun har bir inson o'z dunyosini, o'z muhitini va o'z manfaatlarini topishi kerak. XXI asr texnologiya, axborotlashtirish va kompyuterlashtirishning rivojlanishi bilan boshqa asrlardan farq qiladi. Biroq jamoatchilik fikri va ommaviy axborot vositalari yosh avlodda hayotga iste'molchi munosabatini shakllantiradi [5].

Bu hayotda hamma narsani sinab ko'rish kerak degan fikr bor, ya'ni spirtli ichimliklar, tamaki va giyohvand moddalar. Shunga ko'ra, yoshlar o'rtaida giyohvandlik muammosi dolzarb bo'lib qolmoqda. Demak, ijtimoiy xulq-atvor, sog'lig'ining yomonlashishi, aqliy va ijodiy salohiyatning pasayishiga olib keladi [6].

Yoshlarning hammasi ham jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanmaydi, aksariyati tibbiy sabablarga ko'ra ozod etiladi. Shunday qilib, zamonaviy jamiyatda yosh avlod salomatligi, xususan, yoshlarning ongli va maqsadli ravishda sog'lom turmush tarzini olib borish qobiliyati bilan bog'liq bir qator muammolar mavjud. Inson tanasi tashqi muhitning o'zgaruvchan sharoitlari bilan doimiy o'zaro ta'silda bo'lgan yagona murakkab o'zini o'zi bosharadigan biologik tizimdir.

Salomatlik so'zning keng ma'nosida tushuniladi. Bu nafaqat kasallikning yo'qligi, balki to'liq jismoniy, axloqiy, psixo-emotsional, ijtimoiy, intellektual farovonlik hollatidir [7].

Sog'lom turmush tarzi inson salomatligini saqlash va mustahkamlashning yagona mumkin bo'lgan yo'lidir. Sog'lom turmush tarzining zarur tarkibiy qismlari:

- jismoniy faollik;
- ijobji his-tuyg'ular;
- hushyorlik;
- shaxsiy gigiena;
- kundalik tartib;
- muvozanatlari ovqatlanish;
- temperatsiya;
- fikrlashning ijobjiligi.

Sog'lomlashtirish faoliyati – bu, bir tomonidan, shaxsning o'zini yaxshilashga, ikkinchi tomonidan, o'z sog'lig'iga bo'lgan qadriyat munosabatini o'zgartirishga va o'z sog'lig'iga bo'lgan munosabatni yaxshilashga qaratilgan talaba – sportchi va o'qituvchi – murabbiyning birgalikdagi faoliyati.

Salomatlikni saqlash muammosi har doim insoniyatni qiziqitirgan.

Atrof-muhitdagisi stressli haddan tashqari yuklar va jiddiy buzilishlar asrimizda, bu muammo, ayniqsa, dolzarb bo'lib, jamiyatning ijtimoiy qadriyatlari va ustuvorliklari tizimida muhim o'rinn tutadi [8].

Sog'lom turmush tarzini shakllantirishga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar – zararli odatlar va ularni bartaraf etish yo'llari pedagog olimlar M.Abdulaziz, M.Axmedov, M.Axmatov, M.Ikromova, O.Najmuddinov, I.Nasritdinov, X.Rax-

matov, T.Uzoqov va boshqalar ishlarida o'rganilgan.

Fiziolog olim B.Chumakov o'quvchilarda sport bilan shug'ullanish, to'g'ri ovqatlanish qoidalari, kun tartibiga rioya qilish, zararli oqibatlarga berilmaslik va to'g'ri dam olish haqidagi tavsiyalarni ishlab chiqishgan.

O'quvchilarning shaxsiy gigiyenasi ratsional kun taribi bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina masalalarni o'z ichiga oladi. Gavdani va og'iz bo'shlig'ini o'z vaqtida yuvib, tozalab turish, salomatlik va mashq qilishga putur yetkazidigan yomon odatlarni tashlash va boshqalar shu jumladandir. Maktab o'quvchisining kun tartibida quyidagilar bo'lishi nazarda tutildi: uyqu, ovqatlanish, maktabda o'qish, uyda dars tayyorlash, toza havoda sayr qilish, uy ishi, yaxshi ko'rgan ishi bilan shug'ullanish, sinfdan va maktabdan tashqari o'tkazilgan har xil tadbirlarda qatnashish, shaxsiy gigiyena qoidalarni bajarish. Kun tartibiga ertalabki badantarbiya, ko'ngil ochuvchi sport o'yinlari kabi mashg'ulotlarning faol turlari rejalashtirilgan bo'lishi shart. Shuning uchun kun tartibiga rioya qilish, sog'liqni saqlash va darsda muvaffaqiyatga erishish muhim omildir [9].

Maktab, oila, pedagoglar, o'quvchilar va ota-onalar ning o'zaro hamkorligi ish sifatini yanada yaxshilaydigan jismoniy tarbiyani, sog'gom hayot tarzini o'quvchilarning kundalik hayotiga tatbiq etadigan muhim vositadir, deb hisoblaymiz. Bola sog'gom va har tomonlama barkamol shakllanishi uchun jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishi muhimdir. Kishi salomatligini mustahkamlashda jismoniy tarbiya qanday ahamiyatga ega ekanligini mashg'ulot davomida o'quvchilarga tushuntirib borishimiz zarur [10].

Jismoniy tarbiya bilan shug'ullangan kishi kuchli, chaqqon, chidamli, irodali, bardam, jasur, go'zal va harakatchan bo'ladi. Shuning uchun har bir harakatni mustaqil, yaxshi va kam kuch sarflagan holda bajarishga harakat qiladi. Tarixiy manbalarga qaraganda, o'zbek xalqining milliy sport va milliy o'yinlari aholini yashash sharoitiga qarab xilma-xil bo'lgan va kishilarni faol, sermahsul ishlashga tayyorlagan.

Jismoniy savodsizlikka qarshi erta yoshda, bolalar bog'chalari va maktabgacha ta'lim muassasalarida krashtish kerak. Jismoniy savodxonlik uchun erta ta'lim muhim rol o'ynashi va sog'gom turmush tarzini rivojlanishni rag'batlantirish jarayonining ajralmas qismi bo'lishi mumkin. 6 yoshgacha bo'lgan bolalar bog'chalarida jismoniy savodxonlikning asosiy dasturini o'yinlar va qiziqarli mashqlar shaklida boshlash maqsadga muvofiq bo'ladi [11].

An'anaviy shakllangan ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning ko'p vaqt o'tirgan holatda bo'ladi. Shuning uchun o'qituvchilar o'quvchilarni dars vaqtida o'tirish holatlarini nazorat qilishlari, darslarda jismoniy tarbiya daqiqalarini o'tkazishlari, ijobjiy ta'sir qiladigan harakatlar tartibini tashkil qilishlari, jismoniy tarbiya mashqlariga gavdani to'g'ri tutishga yo'naltirilgan mashqlarni kiri-

tishlari zarur. Mashqlarni musiqa ijrosida bajarish yanada ko'proq ijobjiy samara beradi. Maktabda o'qishning birinchi kunidan boshlaboq birinchi sinf o'quvchilarida to'g'ri o'tirishni shakllantirishga e'tibor qaratish zarur [12]. Bolalarni maktabda va uyda o'tirish holatini nazorat qilishning oddiy usullarini pedagoglar o'rgatishlari zarur. Pedagoglar bolaning o'tirishini sabr bilan boshlang'ich sinflarda kuzatishlari kerak. Yozma ishlarni bajarish uchun zarur bo'lgan egilib o'tirish holatida orqa mushaklarga og'irlilik tushadi, yurak urishi tezlashadi, nafas olish harakatining amplitudasi kamayadi. Bunday holatda tenglikni saqlash uchun o'quvchilar stol ustiga ko'krak bilan suyanadilar, bu esa ichki organlar ishini yanada og'irlashtiradi. Shuning uchun boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nazorati bolalarning sog'gom bo'lishlari uchun katta ahamiyatga ega. Darslarda jismoniy tarbiya daqiqalarini o'tkazish o'quvchilarning ishga layoqatlilagini ushlab turish uchun samarali vositadir [13].

Harakat – bu hayot, lekin faol harakat – sog'gom hayot. Kundalik sport mashg'ulotlari go'zallik va salomatlik ga-rovidir. Sportning afzalliklaridan tashqari, qiziqarli bo'lishi muhim va buning uchun siz o'zingizga mos keladigan sport turini tanlashingiz kerak. Ayollar uchun eng yaxshi sport – bu mutazam suzish, o'tirgan turmush tarzini olib boradiganlar uchun piyoda yoki piyoda yurish ideal, bir xil tezlikda yugurish butun oila tomonidan amalga oshirilishi mumkin, shuningdek, velosipedda yurish, qishda esa chang'i va konkida uchish. Shuni yodda tutish kerakki, har qanday sport, agar noto'g'ri yondashuv bo'lsa, travmatikdir.

Sog'gom turmush tarzining dolzarbliji ijtimoiy hayotning murakkablashishi, texnogen, ekologik, psixologik, siyosiy va harbiy xarakterdagи xavflarning kuchayishi natijasida inson tanasiga yukning ortishi va o'zgarishi bilan bog'liq [14].

Sog'gom turmush tarzi – bu inson hayotining mehnat, ijtimoiy, oilaviy va maishiy, bo'sh vaqt shakllarida faol ishtirot etishidir. Optimal ish va yetarli dam olish ham sog'ligimizga ta'sir qiladi. Kuchli faoliyat nafaqat jismoniy, balki aqliy ham asab tizimiga yaxshi ta'sir qiladi, yurak, qon tomirlari va butun tanani mustahkamlaydi. Ko'pchilikka ma'lum bo'lgan muayyan bir mehnat qonuni mavjud. Jismoniy mehnat bilan shug'ullanadigan odamlar dam olishga muhtoj, bu jismoniy faoliyat bilan bog'liq bo'lmaydi va dam olish vaqtida aqliy stress amalga oshirilsa, yaxshi bo'ladi.

Bolalar salomatligini muhofaza qilish, sog'gom turmush tarzini shakllantirish va natijada sog'gom avlodni yaratish uchun albatta o'quvchilarga tibbiy-gigiyenik bilimlar berish juda ham zarur [15].

Xulosa qilib aytganda, ta'lim-tarbiya muassasalarida o'quvchilarning kasalliklarga chalinishi oldini olish va sog'gom turmush tarzini shakllantirishda quyidagi asosiy omillarni ko'rsatib o'tamiz:

– o'quvchilarni sog'ligini ekologik va iqlim sharoitlari-

ni hisobga olgan holda, chuqurlashtirilgan tibbiy ko‘rik va sog‘lomlashtirish tadbirlarini o‘tkazish;

– kasallikka qarshi va sog‘lomlashtirish tadbirlarini uziy va izchil holda o‘tkazish;

– sog‘lomlashtirishga muhtoj o‘quvchilarni sog‘lomlashtirish muassasalariga yuborish;

– boshlang‘ich sinf o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda pedagog va tarbiyachilarning tibbiy-gigiyenik bilimlarini yetarli bo‘lishini ta’minlash;

– sog‘lomlashtirish dasturini amalga oshirishda tibbiyot xodimlari, ota-onalar bilan hamkorlikda ish olib borish;

– ota-onalar va pedagoglar tomonidan o‘quvchilarning kun tartibini to‘g‘ri tashkil etishni nazorat qilish.

Jamiyatimiz ham jismonan, ham ma’naviy jihatdan sog‘lom bo‘lishini, yuksak ma’naviyat, odob-axloq, sog‘lom aql sog‘lom tan hosilasi ekanini istasak, “Sport hamma uchun” sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish juda ham muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Таинулатов Ф., Хамраева З. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ // *Educational Research in Universal Sciences*. – 2022. – Т. 1. – №. 4. – С. 10-17.
2. Farhad T., Khamraeva Z. B. PROBLEMS AND SOLUTIONS IN CHILDREN’S FOOTBALL //INTERNATIONAL CONFERENCES ON LEARNING AND TEACHING. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 45-51.
3. Tashpulatov F. A., Shermatov G. K. Wrestling—The Honor of Uzbek Nation //Eurasian Scientific Herald. – 2022. – Т. 8. – С. 205-208.
4. Alisherovich T. F. Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda jismoniy madaniyatning inson hayotidagi roli // BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2022. – С. 187-190.
5. Khamrayeva Z. B. Physical Education of Students in Modern Conditions //European Journal of Business Start-ups and Open Society. – 2022.
6. Shermatov G. K. Classification of Methods of Sports Wrestling, System //EUROPEAN JOURNAL OF BUSINESS STARTUPS AND OPEN SOCIETY. – 2022. – Т. 2. – №. 2. – С. 39-42.
7. Мухаметов А.М. (2021) Methodology for Normalizing Workload in Health Classes, european journal of life safety and stability, <http://www.ejrss.indexedresearch.org/>.
8. Мухаметов А.М. (2021) Stages and Methods of Teaching Children to Play in Badminton International Journal of Development and Public Policy <http://www.openaccessjournals.eu/>.
9. Шерматов F.K. (2021) DYNAMICS OF PHYSICAL DEVELOPMENT OF STUDENTS WITH ONE AND TWO TIME COMPULSORY LESSONS, World Economics & Finance Bulletin (WEFB) <https://www.scholarexpress.net/>.
10. Мухаметов, А.М. (2022). Научно-методические основы нормирования нагрузок в физкультурно-спортивном здравоохранении. Евразийский научный вестник, 8, 194-197.
11. Khurramovich, K. F. (2022). DEVELOPING A SET OF WELLNESS EXERCISES FOR MIDDLE AGED MEN (45-60 YEARS OLD) ACCORDING TO PHYSICAL PREPARATION. Academicia Globe: Inderscience Research, 3(04), 165-169.
12. Alisherovich, T. F., & Toshboyeva, M. B. Innovative Pedagogical Activity: Content and Structure.
13. <https://iejrd.com/index.php/%20/article/view/2965>
14. <https://iejrd.com/index.php/%20/article/view/2962>
15. Qaxxorovich S. G. Methodology of Organizing Wrestling Competitions //Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 4. – С. 14-18.

YANGI AVLOD DARSLIKLARINING KOGNITIV VA IJODIY SALOHIYATI KASBIY TAYYORGARLIKNING MUHIM OMILI SIFATIDA

Muzaffarjon Jo'rayev,
Qo'qon davlat pedagogika instituti,
"Informatika" kafedrasi dotsenti v.b., p.f.f.d.

Annotations

Ushbu maqolada ta'limi raqamlashtirish muhitida yangi elektron o'quv qo'llanmalarining, jumladan, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalariga asoslangan elektron darsliklarni loyihalashda nazariy asoslangan yondashuvlarning umumiyligi tahlili bayon qilingan.

Kalit so'zlar: kognitiv-ijodiy salohiyat, elektron interaktiv muhit, model, innovatsion o'quv-metodik mahsulot, elektron darslik.

Аннотация

В данной статье представлен общий анализ теоретически обоснованных подходов к проектированию новых электронных учебных материалов, в том числе электронных учебников на основе современных педагогических и информационных технологий, в условиях цифровизации образования.

Ключевые слова: познавательно-творческий потенциал, электронная интерактивная среда, модель, инновационный учебно-методический продукт, электронный учебник.

Annotation

This article presents a general analysis of theoretically based approaches to the design of new electronic educational materials, including electronic textbooks based on modern pedagogical and information technologies, in the context of the digitalization of education.

Keywords: cognitive and creative potential, electronic interactive environment, model, innovative educational and methodological product, electronic textbook.

Zamonaviy ta'lif amaliyotida uning barcha bos-qichlarida raqamli ta'lif muhitini jadal rivojlantirish jarayoni kuzatilmoqda: ta'lif platformalari, elektron darsliklar yaratilmoqda, ommaviy ochiq onlayn kurslar soni ko'paymoqda, masofaviy ta'lif rivojlanmoqda va hokazo. Uzlusiz ta'lif tizimini faol modernizatsiya qilish jarayoni, ta'lifning klassik modellarini aralash va masofaviy formatlarga, universitetlar, professional ta'lif muassasalari va maktablarni – virtual va raqamli ko'rinishda rivojlanishiga sabab bo'lmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda talabalarning 90 foizdan ortig'i raqamli texnologiyalar orqali ta'lif jarayoniga jalb etilgan bo'lib, aksariyat oliy ta'lif muassasalarining 80 foizdan ortig'i masofaviy ta'lif ko'rinishida xizmatlar ko'rsatmoqda.

Ta'limi raqamlashtirish va masofaviy ta'lifning turli shakllaridan foydalanish munosabati bilan darsliklarning yangi modellarini nazariy umumlashtirish va amaliyotga tatbiq etish muammolari keskinlashmoqda. Shu bilan birga, tayyor bilimlarni uzatishga emas, balki o'quvchilarning aqliy tajribasini boyitishga qaratilgan mustaqil bilish va tadqiqot faoliyatiga munosabat dolzarblasha boshlaydi. Ko'pgina o'qituvchilar raqamli o'qitish usullariga o'tish o'quvchilar o'rtasida shaxslararo muloqotning kamayishi, og'zaki va yozma nutqning rolining pasayishi, mustaqil ijodiy va insonparvarlik qobiliyatining zaiflashishi kabi salbiy oqibatlarga olib kelishi, fikrlash, axborotni asimilyatsiya qilish passivligi va eksperimental faoliyat

imkoniyatining zaiflashishi mumkinligidan xavotirda [3, 114]. Ta'lif jarayonini madaniy tamoyillarni ta'kidlashga, yetuk shaxsni shakllantirishga yo'naltiruvchi yondashuv sifatida qaraladigan ta'lif jarayonini insonparvarlashtirish, uning ma'naviy dunyosi, o'quvchilarining ijodiy, tanqidiy, insonparvarlik tafakkurini rivojlantirish va ularni mustaqil yaratish bu tendensiyalarga qarshi tura oladi. Yuqoridagi salbiy oqibatlar o'qituvchilarni insonparvarlik komponentini o'z ichiga olgan va zamonaviy uslubiy va elektron ta'minotga ega bo'lgan prinsipial yangi darsliklar (yangi avlod darsliklari), ya'ni interfaol darslik muhiti asosida kasbiy tayyorlash zarurligini belgilaydi. Shu sababli elektron darslikning yangi modeliga mos keladigan raqamlashtirilgan darslikning interfaol muhiti tuzilishi va mazmunini nazariy, uslubiy va texnologik jihatdan asoslash masalasini hal etish muhim ahamiyatga ega. Bunday darslikning asosiy modeli quyidagi tarkibiy qismlarni birlashtiruvchi model bo'lishi mumkin: ilmiy nazariyalar taqdimoti (o'quv paragraflari) matnli interaktiv muhit (o'quv bloklari va mashqlar) elektron interaktiv muhit (kompyuterni o'qitish texnologiyalari va ularni birlashtiruvchi dasturlar – asboblar qobig'i). Bunday darslik texnologik deb nomlanadi, chunki uning bosma nashrida asosiy hajim mazmunni mustaqil o'zlashtirish vositalari ga ajratilgan bo'lib, ular darslikning interfaol muhitining murakkab matn shaklini tashkil etadi va u kompyuter daslurlari yordamida elektron shaklga o'tkaziladi. Interfaol

muhitning ikki shakli – matnli va elektron shakldan foydalananish tufayli ta'limga zamonaviy yondashuvlar (gumanitar, germenevtik, tizimli va boshqalar) amalga oshirilmogda [4, 32].

Nazariy va amaliyotga yo'naltirilgan o'quv mashg'ulotlarida darsliklarning yangi modellarini yaratish muammolari ko'pgina olimlar ilmiy tadqiqot ishlarida ko'rib chiqiladi. Shunday qilib, o'quv materiallarini loyihalash muammolari V.P.Bespalko, A.A.Verbitskiy, N.A.Galatenko, Yu.I.Dika, V.K.Dyachenko, I.I.Ilyasova, I.Y.Lerner, Y.S.Tyunnikova, L.S.Xijnyakovaning va boshqalar asarlarida o'rghanildi. Ta'lif maqsadlari G.N.Aleksandrova, B.S.Bloom, I.F.Gerbart asarlarida ko'rib chiqilgan.

O'quv motivatsiyasining shakllanishi Y.K.Babanskiy, L.V.Zankova, O.L.Sobolevaning asarlarida axborot va kompyuter texnologiyalaridan foydalanishning psixologik va pedagogik asoslari tasvirlangan.

Me'yoriy bilimlarning asosiy manbalari sifatida darslik muammosi doimo pedagogik nazariya va amaliyotda markaziy masalalardan biri bo'lib kelgan.

Shu bilan birga, ular asosan "kognitiv-ijodiy salohiyat" konsepsiysi bilan tavsiflangan bilimlarni ko'paytirish emas, balki talabalarning intellektual rivojlanish jarayonini rag'batlantirish imkoniyatini samarali ta'minlaydigan xususiyatlarni baholab keladilar. Ushbu konsepsiya o'quvchilarning bilim va ijodiy faoliyatini faollashtirish va ularning aqliy qobiliyatlarini rivojlanish uchun sharoit yaratish imkoniyatini beradigan darslikning o'sha xossalari va xususiyatlarni to'playdi. Ammo kognitiv-ijodiy salohiyat darajasi yetarlicha yuqori bo'lgan darslik asosan kompyuter didaktikasi sohasida ikki tomonlama funksiyani bajarishi kerak – o'quvchilar va talabalarning kognitiv va rivojlanish funksiyalarini faollashtirish, shuningdek, pedagogik innovatsiyalarni o'zlashtirish, yangi o'quv va uslubiy mahsulotlarni yaratishda o'qituvchilarning ijodiy faoliyatini rag'batlantirish [2, 48].

Innovatsion o'quv-metodik mahsulotlarni yaratish amaliyoti quyidagilar o'rtasida qarama-qarshiliklar mavjudligini ko'rsatadi:

- pedagog kadrlarning kasbiy tayyorgarligida o'quv jarayonini o'quv-uslubiy ta'minlashning klassik va zamonaviy turlari;

- o'quv-uslubiy materiallar, o'quv qo'llanmalar va darsliklarni qurishning standart usullari va kengaytirilgan funksional va pedagogik xususiyatlarga ega yangi dizaynlarga bo'lgan ehtiyoj;

- ta'limi raqamlashtirish jarayoni va yangi o'quv qo'llanmalarini, jumladan, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalariga asoslangan elektron darsliklarni loyihalashda nazariy asoslangan yondashuvlarning yo'qligi [5, 91].

Qarama-qarshiliklar muammoni keltirib chiqardi: elektron darsliklardan ta'limga yangi mazmuni tashuvchisi va uni rivojlanishning zamonaviy vositalari sifatida o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi sohasida o'quv jarayonini

talabalarning aks ettiruvchi kognitiv faolligidan aktiv foydalangan holda, qanday tashkil qilish kerak? Shu bilan birga, ta'lif tizimi uchun kompyuterli elektron didaktik vositalarning mazmuni, o'qitish metodikasi va amaliyotini rivojlanish bilan bir qatorda elektron darsliklarni qurish strukturasi va shakli ham yangilanishi kerak. Buni ushbu tizimni raqamlashtirish vazifalariga muvofiq qayta qurish amaliyoti taqozzo etmoqda. Buning natijasida yangi turdag'i o'quv-uslubiy mahsulotlar, xususan, raqamlashtirish va masofaviy ta'lif uchun elektron darsliklar yaratilishi zarur [3, 31].

O'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi tarkibida elektron darsliklar talabalarning intellektual va ijodiy qobiliyatlarini rivojlanishga vositasida sifatida namoyon bo'ladi.

Bu jarayonda – elektron darslikni kognitiv va ijodiy salohiyati talabalarning intellektual, ijodiy qibiliyatlarini va o'qituvchilarning axborot-metodik tayyorgarlik sohasidagi kasbiy mahoratini rivojlanishga qaratilgan potensial imkoniyatlarining ajralmas ko'rsatkichi sifatida aks etadi.

Elektron darslikning kognitiv-ijodiy salohiyati konsepsiyasini shakllantirish va talabalarning intellektual qibiliyatlarini rivojlanishga, shuningdek, o'quv jarayoni sifatiga va kasbiy tayyorgarlik tarkibida o'qituvchilarning ijodiy faoliyatiga ta'sirini o'rganish quyidagi yo'llar bilan samaraliroq bo'lishi mumkin:

- agar darslikni loyihalash uslubiy yondashuvlarga – madaniy-tarixiy, o'quvchilarning oliv psixik funksiyalarini rivojlanishga yo'naltirilgan, tizimli bilimlarni shakllantirishga qaratilgan, germenevtik, o'quvchilarning aks ettirish faoliyatini tashkil etishga yo'naltirilgan bo'lsa;

- agar o'quv materiallarining kognitiv va ijodiy salohiyati o'quvchilarning bilish faolligi va fikrlash jarayonlarni oshirish maqsadida interfaol ta'lif texnologiyalarining ustunligiga, shuningdek, o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligining innovatsion xarakteriga yo'naltirilsa;

- agar elektron o'quv-uslubiy ta'minot asosan Internet innovatsion texnologiyalar konstruktori dasturlarida yaratilgan tarmoq ta'lif texnologiyalarini o'z ichiga olsa, bu o'qituvchilarning kasbiy va axborot tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi [4, 32].

Ta'lifni raqamlashtirish va o'quv jarayonini o'quv-uslubiy ta'minlashga, shuningdek, o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligiga qo'yiladigan zamonaviy pedagogik talablarni aniqlashtirishni talab qiladi.

Ta'lifni raqamlashtirish va o'quv jarayonini o'quv-uslubiy ta'minlash konsepsiyanı asoslash va elektron darslikning kognitiv va ijodiy salohiyati modelini ishlab chiqish, bu konsepsiada talabalarning intellektual va ijodiy qibiliyatlarini rivojlanishga, shuningdek, o'qituvchilarning kasbiy faoliyatidagi ijodiy jarayonlarga qaratilganligini aks ettiradi [5, 86].

Pedagog kadrlarning kasbiy tayyorgarligi tarkibiga kognitiv va ijodiy salohiyat tarkibiga mos keladigan raqamli o'quv materiallarining yangi modellarini yaratishning nazariy asoslarini kiritish zarurligini ko'rsatadi.

Internet-texnologiyalar dizaynerining elektron dasturlari asosida tegishli fanlardan raqamli o'quv kursining amaliy versiyasini, shuningdek, o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi tizimida foydalanish bo'yicha uslubiy tavsiyalarni yaratish bu jarayonni samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Elektron darslik mazmuni va texnologiyalarining o'quvchilar aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishga ta'sirini tavsiflovchi integral ko'rsatkich sifatida darslikning "kognitiv-ijodiy salohiyati" tushunchasi kiritiladi. Elektron darslikning kognitiv va ijodiy salohiyatining strukturaviy komponentlari o'quv maqsadlariga erishish uchun o'quvchilarining aks ettirish faoliyatini tashkil etishga qaratilgan: tushunish, yodlash, umumlashtirish, qo'llash, tahlil qilish, sintez qilish, baholash kabi komponentlarda aks ettiriladi.

O'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi tuzilmasiga ta'limni raqamlashtirish muammolari, interfaol o'quv muhitini yaratish jarayonlari, o'quv jarayoni mazmunini tashkil etishga tizimli yondashish va tizimli bilimlar modelini shakllantirish masalalarini hal qilishga xizmat qiluvchi bilim, ko'nikma va malakalar majmuyini aks ettirishi zarur [3, 100]. O'quvchilarining aks ettirish faoliyati usullaridan foydalanishga germenevtik yondashuv yangi elektron darsliklar, rekreatsion didaktikaning elektron vositalarini yaratish tartibi, masofaviy ta'limda klaster texnologiyalaridan foydalanish usullari muammolarni kiritish nafaqat o'qituvchilarining, balki o'quvchilarining ham kasbiy tayyorgarligini rivojlanishiga sabab bo'ladi.

Elektron darsliklarning yangi modellarini yaratish va undan tegishli ta'lim tizimida samarali foydalanish metodologiyasi "tayyor bilimlarni uzatish" so'zini "reflektor va ijodiy faoliyatni tashkil etish" atamasi bilan almashtirishga xizmat qiladi. Yangi modelning amaliyotga tatbiq etilishi interaktiv tarmoq texnologiyalarida jarayonni samarali tashkil etish hisobiga raqamli o'qitish vositalarining kognitiv va ijodiy salohiyatini sezilarli darajada oshirish imkonini berdi.

Yangi elektron darsliklar va boshqa o'quv raqamli didaktik materiallarning asosiy modeli elektron ilovaga ega texnologik darslik modeli bo'lishi mumkinligi, unda asosiy hajm o'rganilayotgan ilmiy nazariyalarni o'z-o'zini o'rganish uchun interaktiv texnologiyalar va mualliflik kompyuter dasturlari orqali didaktik apparatga ajratilganligi o'quvchilarda fanga nisbatan qiziqishni oshirib, nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtirishga, balki amaliy tajribalarni rivojlanishga xizmat qiladi [5, 90]. Darslik strukturasini matnli va interaktiv komponentlarni o'z ichiga oladi. Birinchi komponent – ilmiy nazariyalar, ularning oqibatlari va amaliy qo'llanilishi haqidagi matnlar, ikkinchi komponent – o'quvchilar va talabalar uchun elektron interaktiv o'quv muhitini, uchinchi komponent esa – elektron va ma-

sofaviy ta'limning innovatsion texnologiyalari sohasida o'quvchilarining kasbiy tayyorgarligi uchun mo'ljallangan elektron ta'lim muhitini tashkil etadi [2, 50].

Asosiy xulosa shundan iboratki, yuqori kognitiv va ijodiy salohiyatga yo'naltirilgan masofaviy ta'lim uchun raqamli darslik va pedagogik vositalarning taklif etilayotgan model va dasturlarini joriy etish quyidagilar uchun sharoit yaratadi:

Talabalar uchun:

- rag'batlantirish orqali faol o'rganishni rag'batlantirish yuqori aqliy funksiyalar va aqliy qibiliyatlarni rivojlaniruvchi, aks ettiruvchi kognitiv faoliyat orqali bilimlarni ishlab chiqarish;

- innovations interaktiv texnologiyalar bilan ishslash jarayonida ishtirot etish, ijodiy qibiliyatlarni rivojlanirish;

- bilimlarni aqliy tajriba tuzilmalariga aylantirishga ko'maklashish, uzuksiz ta'lim olish uchun asos yaratish;

- yangi raqamli ta'lim texnologiyalarini yaratish jarayonida ishtirot etish orqali AKT kompetensiyalarini rivojlanirishni rag'batlantirish;

- global bilimlar makoniga kirishni ta'minlash;

O'qituvchi uchun:

- mustaqil ish shakllariga ustuvorlik bergan holda, talabalarning samarali o'quv va kognitiv faoliyatini tashkil etish;

- o'quvchilarining o'quv yutuqlarini diagnostika qilishning avtomatlashtirilgan uzuksiz jarayonini tashkil etish orqali o'quv jarayonining nazorat funksiyalarini optimallashtirish;

- kasbiy faoliyatni interaktiv uslubiy ta'minlash, yangi didaktik va elektron ta'lim texnologiyalarini o'zlashtirish uchun shaxsiy laboratoriya tashkil etish;

- pedagogik internet hamjamiyatining innovations tajribasidan kelib chiqib, kompyuter yordamida yangi o'quv materiallarni yaratish ijodiy jarayoniga qo'shilish;

- innovations o'quv klasterlarining ijodiy jamoalari va o'quv adabiyotlari mualliflari bilan o'zaro hamkorlik qilish, o'zlarining innovations materiallarni nashr etish;

- o'z faoliyatining shaxsiy o'quv-uslubiy ta'minotini saqlash va to'ldirish, o'z oilalari va farzandlariga ko'proq vaqt ajratishlari uchun darslarga tayyorgarlik ko'rish uchun vaqtini tejash;

Bu, o'z navbatida, maktab darsliklarini har yili qayta nashr etish uchun sarflanadigan mablag'lar iqtisodini ta'minlash, taklif etilayotgan darsliklar va boshqa nashrlarni o'qituvchilarining o'zlarini tomonidan jamoaviy muhokama qilish va baholash maqsadida internet texnologiyalarini keng qo'llash orqali bosma va elektron pedagogik mahsulotlarni tanlashning shaffof tizimini yaratish, mamlakatni dunyodagi eng ilg'or va iqtisodiy rivojlangan davlatlar qatoriga olib chiqishga qodir bo'lgan o'zbek jamiyatining ziyoli va vatanparvar a'zolari avlodini tarbiyalashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lif tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-sin Farmoni.
2. Иванов В.А. Базисная модель и когнитивно-креативный потенциал нового цифрового учебника / В.А. Иванов // Школьные технологии, 2021. – № 1. – С. 48-56.
3. Иванов В.А. Концептуальная составляющая модели учебного курса на основе культурно-исторического подхода / В.А. Иванов, А.И. Архипова, Е.А. Пичкуренко // Проблемы современного педагогического образования. – Сер.: Педагогика и психология, 2020. – № 68-2. – С. 114-117.
4. Иванов В.А. Креативный и воспитательный потенциал облачных технологий/ В.А. Иванов, А.И. Архипова, Е.А. Пичкуренко // Проблемы современного педагогического образования. – Сер.: Педагогика и психология, 2018. – № 61-2. – С. 32-37.
5. Иванов В.А. Структура составляющих модели учебного курса астрономии на основе культурно-исторического подхода / В.А. Иванов, А.И. Архипова, А.А. Касатиков // Проблемы современного педагогического образования. – Сер.: Педагогика и психология, 2017. – № 57-1. – С. 86-95.

LESSONS IN PEDAGOGY WITH MODERN INFORMATION TECHNOLOGY DEVICES

Nargiza Diyorova,
Tashkent Financial Institute
Senior lecturer of the department
“Uzbek and Russian Language”

Annotation

One of the priority directions of informatization of the society is the process of informatization of education, which involves the use of information technologies, methods and means of informatics to implement the ideas of developing education. Multimedia technology is considered, which has special didactic capabilities.

Keywords: IT, Multimedia, information, inform, educational, interest.

Annotatsiya

Jamiyatni axborotlashtirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri – ta'lifni axborotlashtirish jarayoni bo'lib, u ta'lifni rivojlanadirish g'oyalarini amalga oshirish uchun axborot texnologiyalari, informatika usullari va vositalaridan foydalanishi nazarda tutadi. Maqolada maxsus didaktik imkoniyatlarga ega multimedia texnologiyasi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: IT, multimedia, axborot, axborot, ta'lif, qiziqish.

Аннотация

Одним из приоритетных направлений информатизации общества является процесс информатизации образования, который предполагает использование информационных технологий, методов и средств информатики для реализации идей развивающего образования. Рассматривается мультимедийная технология, обладающая особыми дидактическими возможностями.

Ключевые слова: ИТ, мультимедиа, информация, информировать, образовательный, интерес.

The application of multimedia technology in the educational process is shown, which significantly increases the motivation and interest of students, as well as the level of mastering the necessary knowledge and skills. The definition of the term "information technology of training (ITO)" is proposed in the modern understanding as a pedagogical technology using special methods, software and hardware (cinema, audio and video facilities, computers, telecommunication networks) to work with information. The authors pay special attention

to one of the main points-the importance of information technologies for teaching as an application of information technologies for creating new opportunities for transferring knowledge (teacher's activity), perception of knowledge (learner's activity), assessing the quality of instruction and, of course, educational process. The main goal of the informatization of education is identified, which consists in preparing the trainees for full and effective participation in the everyday, social and professional life activities in the information society [1, 12].

All the information, accumulated by mankind by the end of the twentieth century and newly generated, is translated into a computer representation. There are global information networks emerging, which cover users' workplaces and their households. These trends are due to the urgent need to increase the amount of information available, the variety of forms of its presentation.

"Informatization", in the broadest sense of the word, is a process of restructuring the life of society based on the increasingly complete use of reliable, comprehensive and timely knowledge in all socially significant types of human activity. This process involves the restructuring of the instrumental basis of human activity in various subject areas on the basis of the ubiquitous dissemination of information technology [2,15].

An educated person of an "information" society should be able to do the following:

- access the databases and information services;
- understand different ways and forms of data representation;
- know about the existence of publicly available sources of information and be able to use them;
- be able to evaluate and process the data available to him or her from various points of view;
- be able to use statistical information analysis techniques;
- be able to use the available data when solving the problems he or she faces.

Informatization is accompanied by rapid introduction of electronic computing in all areas of human activity and development of communication systems, leading to the creation of a computer-information environment and accelerating the turnover of knowledge. This process initiates radical changes in the structure of social production: the nature of technological processes changes rapidly, which requires constant updating of knowledge and skills for mastering new technologies, raising the requirements for the level of general cultural and general scientific training of all social production participants. This means that during the working life most of the social production participants will have to repeatedly change their qualifications, replenish their knowledge, master new types of activities. Therefore, the information society is also often called a "learning society".

In the coming decades, the intellectualization and humanization of labor, the improvement of its technical base, the expansion of individual capabilities, the enhancement of the personal significance and responsibility of each social production participant will remain the leading factors of the scientific and technological revolution.

That is why one of the priority directions of the computerization of society is the process of informatization

of education, which involves the use of information technologies, methods and means of informatics for realization of the ideas of developmental learning, intensification of all levels of the educational process, increasing its efficiency and quality, training the younger generation for a comfortable (both in psychological and practical terms) life under new conditions.

The rapid expansion of the use of computers and their peripheral equipment has led to the emergence of new commonly used concepts: "information-based learning technology", "computer-based learning technology", "new information technology" in education (NIT). As a synonym for NIT, such a notion as "computer technology" very often appears, however, in the first notion, the object of technological processing – information (in terms of education – educational information) is emphasized, and in the second – the technical means of implementing information technology – the computer. Here it is important to emphasize that not only computers are the technical means of NIT education. The NIT assumes the use of a whole variety of modern information processing devices, including computers, their peripheral equipment (video materials, printers, devices for converting data from graphic and audio presentation to numeric and vice versa, etc.), communication equipment, video equipment, etc. This is the technical base of the process of informatization of society unfolding before our eyes [3,14].

Information – based learning technology can not be studied and explained outside the process of general technological development, which is inherently a deep social process. The reduction of information technology exclusively to technical progress, the refusal to consider it in the context of complex economic, social, political, cultural and social development, limit or even make it impossible to study the phenomenon of new education technology, both in complex and in specific cases. Therefore, proceeding from the fact that the technological revolution is a process of global social transformation, it is necessary to assume the following: the education system will enter the XXI century, enriched by radically altered philosophy, goals, structure, content, organization and methods of education and upbringing that have emerged as a result of the introduction of new information technology in educational institutions [6].

The most significant changes as a result of the development of information technology will occur in the following four areas:

- modernization of macro- and microstructures;
- differentiated orientation to individual and group teaching methods;
- effective use of modern means of communication in the learning process;
- expanded use of various teaching aids and forms of

so-called «mobile learning».

Based on the consideration of the process of informatization of education as a complex in its essence, the determining trend is the creation of an environment model, within the framework of which effective cooperation of the educational process participants is carried out. In this regard, there is a tendency to use the modes of study aimed at the independent acquisition of knowledge based on the use of developed forms of hyper- and multimedia technologies, which combine the audio, graphic, animation, video capabilities of the computer.

The education is facing the task of mastering pedagogical information technologies (by which we will understand the complex, integrative learning process using information and computing technology), introduction of intensifying methods and forms into the educational process. There is a need to accelerate the adaptation of teachers and learners under the conditions of rapidly developing scientific fields and pedagogical knowledge.

The information technology means are of a dual nature: on the one hand – this is the subject of study, on the other hand – a means of teaching. The teacher is ceasing to be the primary source of information, turning into an intermediary, facilitating its acquisition [8].

Conventionally, we can distinguish a number of stages in the informatization of education:

1. Computers are used as a subject of study within the school computer science course.
2. Use of computers in traditional courses.
3. Use of computers in the professional work of the teacher to remove the routine load.
4. Mastering of new means: multimedia technologies, local and global databases, organization of network projects, etc.

With the increase in the volume of scientific and professional knowledge, there is a need to create a single information space for pedagogical information.

Under the information space of some object (or a set of objects) is understood the totality of all information components of this object (or a set of objects), regardless of the ways and means of displaying these components.

In the education system, individual information components of the information space are being developed today. For example, information databases with statistical data of educational and methodical, personnel, material and technical condition of educational institutions of the regions are created, telecommunications facilities are used to transfer the management and methodological information.

REFERENCES:

1. Mirzayunusova Z. I. Testing as one of the innovative methods of organizing training and control at the lesson of the Russian language and literature //Journal of Pedagogical Inventions and Practices. – 2022. – T. 9. – C. 74.
2. Ibragimovna M. Z. TRANSFER OF PHRASEOLOGICAL UNITS DURING TRANSLATION. – 2022. 56p
3. Мирзаюнусова З. И., Учаева Л. А. МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ РУССКОГО ЯЗЫКА //Yosh Tadqiqotchi Jurnali. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 108.
4. Мирзаюнусова З. И. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ УЧЕНИКОВ-ИНОФОНОВ //Система непрерывного филологического образования: школа–колледж–вуз. Современные подходы к преподаванию дисциплин филологического цикла в условиях полилингвального образования. – 2021. – С. 60.

ПЕДАГОГИКА НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИДА ИНТЕГРАЦИОН ЁНДАШУВНИ ҚЎЛЛАШНИНГ АҲАМИЯТИ

Равшанбек Мавлонов,
Наманган муҳандислик-қурилиш институти

Аннотация

Таълим тизимини такомиллаштиришининг истиқболли йўналишиларидан бири интеграцион ёндашув ҳисобланади. Мақолада бу йўналишининг ривожланиши педагогика фани ва амалиётида парчаланиш, тизимсизлик, номувофиқлик, айрим таркибий қисмларнинг механик боғланиши, узилиш каби камчиликларни бартараф этишда долзарб аҳамият касб этиши ҳамда педагогика назарияси ва амалиётида интеграцион ёндашувни қўллашнинг аҳамияти ёритиб берилган.

Калит сўзлар: интеграция, назария, тасаввур, интеграцион ёндашув, техник, технологик, психологик, педагогик.

Аннотация

Одним из перспективных направлений совершенствования системы образования является комплексный подход. В статье подчеркивается важность развития данного направления в науке и практике педагогики в преодолении таких недостатков, как раздробленность, непоследовательность, непоследовательность, механическая связь некоторых компонентов, прерывания, а также применение комплексного подхода в педагогической теории и практике.

Ключевые слова: интеграция, теория, воображение, интеграционный подход, технический, технологический, психологический, педагогический.

Annotation

One of the promising areas for improving the education system is an integrated approach. The article highlights the importance of the development of this direction in the science and practice of pedagogy in overcoming such shortcomings as fragmentation, inconsistency, inconsistency, mechanical connection of some components, interruptions, and the importance of applying an integrated approach in pedagogical theory and practice.

Keywords: integration, theory, imagination, integration approach, technical, technological, psychological, pedagogical.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”-ги Қонунида педагог кадрларга қўйидаги хукуқлар беришган: “ўз шаъни, қадр-қиммати ва ишчанлик обрўсими ҳимоя қилиш; ўкув дастурлари доирасида муаллифлик дастурларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, ўқитиш услубиётини ишлаб чиқиш, шунингдек, тегишли ўкув фанлари, курслари, модулларидан фойдаланиш, ижодий фаоллик кўрсатиш; замонавий педагогик шаклларни, ўқитиш ва тарбия воситаларини, усулларини эркин танлаш ҳамда улардан фойдаланиш; касбий фаолиятини амалга ошириш учун уларга зарур шарт-шароитлар яратилишини талаб қилиш ва бошқалар”[1, 12].

Педагогнинг маҳорати ва ижодкорлигини такомиллаштириш учун ўтқир ирова, педагогик-психологик билимлар, ўз фанини чуқур билиш ва юксак тафаккур, сиёсий саводхонлик, муроҳазали бўлиш талаб қилинади. Шунингдек, педагог кадрларнинг маънавий қиёфасига, ақлий салоҳиятига ҳамда касбий маҳоратига нисбатан алоҳида масъулиятлар юкланади. Ўқитувчиidan таълим дастурларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, таълим методларини ишлаб чиқиш, шунингдек, тегишли ўкув фанлари, курслари, модулларидан фойдаланиш, ижодий фаоллик кўрсатиш ва дарсларда интеграцион ёндашувни қўллаш талаб этилади [2, 22].

Таълим тизимини такомиллаштиришнинг истиқболли йўналишиларидан бири интеграцион ёндашув ҳисобланади. Бу йўналишининг ривожланиши педагогика фани ва амалиётида парчаланиш, тизимсизлик,

номувофиқлик, айрим таркибий қисмларнинг механик боғланиши, узилиш каби камчиликларни бартараф этишда долзарб ҳисобланади.

Интеграция назарияси дастлаб фалсафий назария сифатида вужудга келган. Кейин у осон ва тез кўплаб фанларни қамраб олди ва фанлараро назарияга айланди. 80-йилларнинг охиридан бошлаб у таълим жараёнига жалб қилина бошлади.

Интеграция назариясига бундай эътибор унинг имкониятлари билан изоҳланади. Мисол учун, таълимда у турли хил ишларни амалга оширади. Биринчидан, у фанлар таркибини ихчамлаштириш ва тузатиш учун ишлатилиши мумкин. Иккинчидан, ўкувчидан билиш мумкин бўлган нарсалар, ҳодисалар ва хусусиятлар тўғрисида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиб, бир-биридан фарқ қилувчи қисмларни боғлаши мумкин. Учинчидан, интеграция орқали таълимнинг касбий йўналишини таъминлаш мумкин. Бу интеграл компонентларнинг тизим ҳосил қилувчи омилини танлаш орқали амалга оширилади [3, 12].

Педагогик назария ва амалиётидининг турли жиҳатларига интеграцион ёндашувни қўллаш тажрибасини ўрганиб чиқиб, биз ундан касбий педагогик таълимни ривожлантириш мақсадида фойдаланиш мумкинлигини тасдиқлаймиз. Айнан шу таълим тури касбий тайёргарликнинг маҳсус техник-технологик ва психологик-педагогик таркибий қисмларини бирлаштириш зарурлигини назарда тутади. Маҳсус техник, техноло-

гик ва педагогик билим ва малакаларнинг интеграцияси ушбу турдаги таълимнинг тамойили сифатида белгиланади. Интеграцияга бўлган эҳтиёж ўқитувчи эга бўлиши керак бўлган касбий функциялар билан белгиланади.

Фалсафада интеграция деганда, янги илмий билимлар тизимини шакллантириш тушунилади, унда алоҳида элементлар бутун тизим томонидан белгиланадиган ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Шу билан бирга, тизими ни яратиш имконияти ҳақида фикрлар билдирилади.

Фанлараро билимлар таълим жараённида намоён бўлади.

a) натижа сифатида:

- ўқув режаларида интеграциялашган ва мураккаб фанлар мавжудлиги бўйича;
- комплекс илмий фанларга мос келадиган ўқув фанлари шаклида;
- бир неча илмий фанлардан билимларни интеграциялашган ақадемик фанлар шаклида;

b) жараён сифатида:

- мураккаб ва интеграциялашган ўқув фанларини шакллантириш усуллари шаклида;
- таълим жараёнидаги интеграция механизmlари шаклида.

Педагогикада интеграциянинг истиқболли мақсади комплекс дастурларни яратиш орқали билимларнинг комплекс тизимини шакллантиришдир.

Педагогикада интеграция – бу жараён, восита ва объектларнинг ўзаро боғлиқлиги натижасидир. Бундай ҳолда, биз интеграциянинг барча жиҳатларидан фойдаланамиз: интеграцион курсларни яратиш воситаси сифатида ва жараён сифатида (интеграцион курсларни қуриш усули) ҳамда натижа сифатида (интеграцион курсларнинг ўзи).

Шуни таъкидлаш керакки, педагогикада интеграциянинг бошқа талқинлари ҳам мавжуд.

Педагогик интеграция – педагогика интеграциясидан фарқли ўлароқ, келажақдаги ишчи ва муҳандис-

ларни тайёрлаш тизимини фаоллаштиришга қартилган таълим-тарбия жараёнини ташкил этишининг мақсадлари, тамойиллари, мазмуни, шаклларини ифодалашнинг энг юқори шакли сифатида қаралади. Педагогик интеграциянинг асосий йўналишлари педагогик ва техник билимлар ҳамда педагогиканинг технологиялаштирилиши ҳисобланади.

Махсус, техник, технологик ва педагогик билим, малакаларни талаб қиливчи касбий педагогик фаолиятнинг мураккаб табиати касб-хунар таълими ўқитувчиларини тайёрлашда тармоқ ва педагогик тайёргарликни интеграциялаш муаммосининг моҳиятини белгилайди. Уни ҳал қилишга тизимли ёндашув таълим тизимининг барча қисмларида интеграция жараёнларини ва унинг муваффақиятни талаб қиласди [5].

Бўлажак касб-хунар таълими ўқитувчилари шахсини шакллантириш ва ривожлантириш, шунингдек, касбий-педагогик компетенцияни, шахснинг касбий муҳим фазилатларини таъминлаш, яъни ушбу компонентларнинг барчасини ягона интеграцион курсни шакллантириш бугунги куннинг талабидир. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, педагогик билимларни бозор иқтисодиётининг техник ва замонавий шароитларига мослаштириш зарур.

Педагогик назария ва амалиётининг турли жиҳатларига интеграцион ёндашувни кўллаш зарурати қуйидаги афзалликларга олиб келади:

- 1) Педагогик муаммоларни ҳал қилишда кўплаб ёндашувлар, турли жавоблар ва ечимларни ифодалашнинг соддалиги;
- 2) индивидуал ва жамоавий шакллардаги топшириқларни ишлаб чиқиша педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқлик;
- 3) талабаларнинг юқори даражада фаоллигини таъминлашни назарда тутувчи интеграцион йўналишлар;
- 4) турли мутахассисликлар бўйича таҳсил олаётган талабалар жамоаси учун кенг имкониятларни яратиш.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасининг Таълим тўғрисида Қонуни. Тошкент ш., 2020 йил 23 сентябрь, ЎРҚ-637-сон.
2. Н.П.Деленчук, С.Б.Крымский. Интеграция в системе взаимодействия наук // Материалистическая Диалектика и взаимодействие наук: сб. науч. тр. – Киев: Наук. думка, 1985 4. Дик Ю. И. Пинский А. А. Усанов В. В. Интеграция учебных предметов // Союз. Педагогика, 1987, № 9. – 34 б.
3. И.А.Майзель. Интеграционные процессы в науке истории и современности // Диалектика как основа интеграции научного знания: Межвузовский сб/ Под ред. А.А.Корольского, И.А.Мозел и др. ЛГУ, 1984. – 84 б.
4. Маленко А.Т. Воспитание инженеро-педагога: Учеб.-метод пособие для вузов. – М.: Высш. шк., 1986.
5. Mavlonov R.A. Qurilish konstruksiyasi fanini fanlararo integratsion o‘qitish asosida talabalarni kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasi // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – Т. 1. – №. 9. – С. 600-604.
6. No‘manova S.E. Ta’lim jarayonida talabalarning amaliy bilimlarini rivojlantirish metodikasi //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – Т. 1. – №. 9. – С. 585-589.
7. No‘manova S.E. Qurilish materiallari, buyumlari va konstruksiylarini ishlab chiqarish // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – Т. 1. – №. 9. – С. 605-608.

ABU ALI IBN SINO VA ALISHER NAVOIY ASARLARI UYG'UNLIGINING ILMIY AHAMIYATI

Dildora Axatova,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada Sharq mutafakkirlaridan bo'lmish Abu Ali ibn Sino hamda g'azal mulkining sultoni bo'lmish Alisher Navoiyning nazm va nasrda yozilgan ayrim asarlari solishtirishtirilgan. Jumladan, Ibn Sinoning "At-Tayr" – "Qush asari", "Musiqa ilmida katta to 'plam", Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asarlari o'zaro taqqoslangan. Ibn Sino ham, Alisher Navoiy ham o'z ijodining asosida inson masalasini qo'ygan bo'lib, insonni ruhiy, ma'naviy kamol topishida ushbu asarlari muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab o'tish joiz.

Kalit so'zlar: "At-Tayr" – "Qush asari", "Musiqa ilmida katta to 'plam", "Mantiq ut-tayr", "Lison ut-tayr", ishq, ma'rifat, istig'no, tawhid, hayrat, fano.

Аннотация

В статье сравниваются некоторые произведения Абу Али ибн Сины, одного из мыслителей Востока, и Алишера Навои, султана династии газелей, в стихах и прозе. Среди них «Ат-Тайр» – «Птичье дело», «Большой сборник по музыкальной науке», «Лисон ут-тайр» Алишера Навои. И Ибн Сина, и Алишер Навои ставили в своих работах проблему человека, и стоит отметить, что эти работы важны в духовном и духовном развитии человека.

Ключевые слова: «Ат-Тайр» - «Птичье произведение», «Большой сборник в музыкальной науке», «Мантик ут-тайр», «Лисон ут-тайр», любовь, просветление, истигно, таухид, хайрат, фано.

Annotation

The article compares some of the works of poetry and prose of Abu Ali ibn Sina, who is one of the thinkers of the East, and Alisher Navoi, sultan of the Gazelle dynasty. Among them "At-Tayr" - "Bird Business", "Big Collection on Musical Science", "Lison ut-Tair" by Alisher Navoi. Both Ibn Sina and Alisher Navoi based their work on the issue of man, and it should be noted that these works are important in the spiritual development of man.

Key words: "At-Tayr" - "Bird's work", "Big collection in musical science", "Mantic ut-tair", "Lison ut-tair", love, enlightenment, truly, "Tawhid", "Khairat", "Fano".

Ibn Sinoning asarlari ichida eng mashhuri "Al-qonun fit-tib" asaridir. Uning "Yusuf qissasi" asari Qur'on sujeti asosida yozilgan birinchi asar bo'lib, ramziy-majoziy usulda, "Risolat-at tayr", "Hayy ibn Yaqzon" kabi asarlari ham ramziy-majoziy uslubda, "Salomon va Ibsol" esa ishqiy-sarguzasht uslubda yozilgan asaridir. Ibn Sino shoir sifatida doston, qasida, g'azal, ruboiy, fardlar yaratganligini ham aytib o'tishimiz joiz.

Ibn Sino nafaqat ulug' tabib, balki buyuk faylasuf, ustozи avval Arastu va ustozи soniy Muhammad Abu Nasr Forobiyning izdoshi, juda ko'p ilm-fanlar sohibi hamdir. Ibn Sinoning faylasuf Notiliydan keyingi ustozи – Buxoroda yuksak martabali olim, fiqh, hadis va tafsir, kalom ilmlari bilimdoni, xorazmlik Abu Bakr ibn Muhammad Baraqiy haqida qimmatli ma'lumot bor. Ibn Sino yozishicha, bu ustozи iste'dodsiz, lekin gapga usta shogirdlariga yaxshi muomalada bo'lib, Ibn Sinoi tibbiyot olimi sifatida mensimagan, shekilli, u arastuchi faylasuf sifatida ilk nodir asarlaridan biri "Ma'od yoxud arhaviya" ("Yorug'lanish") asarini shu ustoziga bag'ishlaydi.

Asar Alloh taologa hamd va payg'ambarimizga na't bilan boshlanadi. So'ngra asar mohiyati va u haqidagi ixtiyojlar haqida gapirib o'tiladi. Asarda: "avval biz odamlarning ruhi u dunyodan kelgan, odam o'lgach, ruh yana o'z

dunyosiga qaytib ketadi..."... "odamlarning ko'pchiligi es-hush (aql va ruh) narigi dunyodan kelib, shu dunyoda birlashadi va yana narigi dunyoga qaytib ketadi, deb tu-shunadilar". Ana shu fikrlarni Ibn Sino Qur'oni Karimdan 89-sura, 27-oyatni asos qilib olgan, ya'ni "Ey xotirjam, sokin jon, sen Alloh ato etgan ne'matlardan rozi bo'lgan holda va Alloh sening yaxshi amallaringdan rozi bo'lgan holda Parvardigorning huzuriga qayt!"

Ma'od masalasini tushunishda odamlar ikki guruhga ajrataldilar. Kishilarning aql va ziyraklik jihatdan uncha kuchli bo'lmagan ozroq qismi ma'od borlig'ini inkor qildilar. Aqli raso kishilarning barchasi uning barhaqligiga iyomon keltiradilar. Bularni bir necha guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruhdagilar "qaytish" faqat badan (tana)ga tegishli, deb ruh mavjudligini inkor etadilar. Boshqa guruhga esa narigi dunyoga ham badan, ham ruh qaytadi, deb hisoblashadi.

Odam materiya deb atalgan xomashyo modda tufayli odamga aylangani yo'q, balki u jism ichiga joylashtirilgan ruh tufayli odamga aylangandir. Agar shakl yo'qolsa, uning moddasi ham yo'qoladi yoki boshqa unsurga aylanadi. Odam modda tufayli emas, ruh tufayli odamdir. Ibn Sino fikrlarni uyg'unlashtirib shunday deydi: Birinchi fikr ilohiyot va tibbiyot ilmida ishonchli bayon qilingan. Ikkinchi

fikr esa metafizikada aniq va ravshan talqin etilgan: eng ulug' va azaliy yaratuvchi bo'lgan Alloh taolo bir holatdan ikkinchi holatga o'tadigan moddiy jism emas. Ustozning harakati O'z izmi va bilimi bilan bog'liq. Alloh izmi va ilmi azaliydir, hamisha shunday va shunday bo'lib qoladi. Ruh tana bilan birga paydo bo'ladi, deb faraz qilaylik, unda ruh o'ziga tegishli tananing moddada mujassamlashgan qiyoferasi va shakli bo'lmos'i zarur. Ruh tanadan ajralgach, mohiyatini yo'qotib boshqa narsaga aylanadi yoki o'sha holicha o'zgarmay qoladi.

Ruh tanadan ajralar ekan, uning mavjudligi tana holati va muddaga mutlaqo bog'liq bo'lmaydi. Ruh javhari tanaga muhtoj emas. Shunday ekan, ruhning paydo bo'lishi tanaga muhtoj emas. Unda ruh tanadan avval paydo bo'lgan.

Ibn Sino ruh ko'chishidagi uch xato fikrlarni izohlaydi:

1-ular har bir narsaning paydo bo'lishi muddada mujassamlashgan shaklning xossasidir.

2-ularning ruh tanadan ilgari mavjud bo'ladi, deyishlaridadir.

3-ruh tanaga qo'shilmasdan oldin qanday holatda bo'lsa, tanaga qo'shilganida ham shunday qolishi shart emas, lekin inson vafotidan so'ng ruhning tanaga qaytishi ga yo'l qo'ymaydigan sabablar paydo bo'lishi mumkin.

Yuqoridagi izohlardan shu narsa ma'lum bo'ladi, ruh va tana bir vaqtning o'zida paydo bo'lgan; tanadagi tegishli unsurlar hosilasidan ruh yuzaga keladi. Ular o'rta-sidagi o'zaro bog'liqlik tasodif emas, balki zaruriyatdir. Shunday ekan, ruhning ko'chishi mumkin emas. Qachonki unsurlarning zarur aralashmasi paydo bo'lgech, bir vaqtning o'zida u bilan qo'shiladi.

Bundan tashqari, she'riyatning nazariy masalalari olimning "Musiqa ilmida katta to'plam" asarida ham tadqiq etilgan. "She'r obrazli so'zlardan iborat bo'lib, ritmli, bir-biriga muvofiq iboralardan tarkib topgan hamda misralari bir-biriga teng vaznlari takrorlangan, oxirgi tovushlar bir-biriga o'xhash bo'lib kelgan satrlarga aytildi" – deydi Ibn Sino. U tibbiy yo'l-yo'riqlarni, ko'rsatmalarni she'riy yo'l bilan bayon etgan. Bular urjo'zalar deb atalgan. Bunga sabab ularning rajaz bahrida yozilganlidir.

G'azablanish qo'zg'atadi haroratni,

Zarar etib, olur tandan halovatni.

Qo'rqish sovuqlikni qo'zg'ar, o'ynab yurak,

Haddan oshsa, ba'zan odam bo'lgay halok [1, 42].

Ibn Sino ma'rifatni kuylagan, ulug'lagan shoir edi. Bir she'rida Ibn Sino johillarni dunyoda hech narsani ko'ra olmaydigan ko'z bilan teng qiladi. Ibn Sino o'z she'rlarida yoshlarga otalarcha nasihat qiladi, har ishda mulohaza bilan fikr yuritishni, o'ziga do'st, sirdosh tanlashda ehtiyyot bo'lishni uqtiradi: "Siringni barchaga aytishlaridan ehtiyyot bo'l, chunki mulohazakor degan so'z – ehtiyyotkor bo'lish degandan boshqa narsa emas. Agar siringni saqlasang, u seni asiringdir, agar oshkor bo'lsa, sen siringning asiri bo'lib qolasan" [1, 6].

*Ko'r ko'z larga quyosh ravshan emas-ku,
Johilga to'g'ri yo'l pinhon, shuningdek [1, 31].*

Ibn Sinoning yuqoridagi she'rlaridan tashqari, "At-Tayr" – "Qush asari" ham mavjud. Ibn Sinoning ada-biy ijodiga kiradigan asarlaridan biri uning "Risolat at-tayr"dir. Bu asar aslida ramz-ishoralar bilan yozilgan bo'lib, olimning jon, haqiqat, Tangri to'g'risidagi fikr va g'oyalarini bilish uchun ham ahamiyatga molik [2, 129]. Sharqning yirik siymlaridan Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr", ulug' Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" kabi asarlarini yozishida Ibn Sinoning shu asari turki bo'lgan deyish mumkin. "Qush" haqida birinchi kichik asar yozgan Ibn Sinodan so'ng bu mavzuda asar yozganlar uni yanada chuqurroq, yanada kengroq bo'lishini ta'minladilar.

Ibn Sinoning "Qush risolasi"da to'dada yurgan bir qush tilidan hikoya qilinadi. Asarda shunday jumlalar bor: "Agar bir bunday ishga qodir bo'lganimizda, avval o'z oyog'imizni bo'shatib olgan bo'lardik, kasal tabib kasalni davolay olarmidi?" – deyishadi. Qafasdan chiqib, uchmoqchi bo'ldim. Ular menga shunday deyishdi: "Sening oldingda juda ko'p buq'alar (vodiylar) bor. Agar u buq'alar ustidan bo'linib-bo'linib o'tmasak, qiyinchiliklardan qutulolmaymiz, bizning izimizdan uch, biz seni qutqaramiz va senga to'g'ri yo'lni ko'rsatib yuboramiz", – deydi kishanlangan qushlar ozod bo'lmoqchi qushga...[3,74-bet]. (ya'ni Ibn Sinoga).

Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asarida esa vodiylar soni yetta, ya'ni talab, ishq, ma'rifat, istig'no, tavhid, hayrat, fano nomli yetta vodiyni kezadilar va o'ttiz qush ma'rifat vodiysida o'zlarining Simurg' ekanligini anglab yetishadi.

Ibn Sino asaridagi sakkizinch tog' va uning o'rtasidagi Shohlar podshohi ularni kishandan ozod qilib sirini va ozod qilishni shaxsan o'z zimmasiga olganligini aytadi. Demak, bu podshoh – Tangri. Undagi ta'rif va tavsifga ojizlik qilishni va uni ko'rish jarayonida hushidan ketishi... bular barcha-barchasi Tangriga xos, deb izohlangan.

So'ngra o'z yurtiga qaytgan qush, do'stlariga "suhabatlarini" aytilib bergenida, uni aqldan ozganga chiqarishadi.

Alisher Navoiy asarlariga, poeziyalariiga e'tibor bersak, nazariy tahliliy jarayonlar, ma'lum bir qoliqlar mavjud. Ayniqsa, ishqning turlari xos, avom, siddiq ishqni kabi atamalar ostidagi shoirona latiflik ham o'z ifodasini topgan. Ibn Sino asarida voqelik siqiq, ifoda lo'nda, izoh ham, hukm ham mualif tomonidan o'qilgan hamda o'quvchiga "ish" qolmagan. Bu asarda majoziy bayonchilik ustunroq. Alisher Navoiy asarida esa asar ichida asarlar, hikoyatlar mavjud. Ayniqsa, "Qaqnus" hikoyati. Hikoyatda majoziy ruhda Qaqnus va uning vorisi haqida gap boradi. Bizningcha, ota qaqnus Farididdin Attorga ishora; qaqnusbacha esa Alisher Navoiyning o'zlar bo'lganlar. Hattoki mungli Qaqnus ohangidan Faysog'urs (Pifagor) musiqani kashf etganligi aytildi. Asarda "Ko'rlar va fil hikoyati" ham

berilgan bo'lib, unda ko'rlar siyosida chalamullalar va asli hindistonlik donishmand siyosida ma'naviy barkamol odam gavdalantirilgan. Ushbu hikoya Jaloliddin Rumiy Hazratlarining "Masnaviy va ma'naviy" nomli asarlarda ham o'z ifodasini topgan.

Shunday qilib, ushbu maqolamizda Ibn Sino va Alisher

Navoiyni ijodidagi ayrim asarlarini imkonimiz boricha solishtirishga harakat qildik. Demakki, Ibn Sino ham, Alisher Navoiy ham o'z ijodining asosida inson masalasini qo'ygan bo'lib, insonni ruhiy, ma'naviy kamol topishida ushbu asarlari muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab o'tishni joiz deb bildik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Irisov A. Ibn Sinoning "Solomon va Ibsol" qissasi. – T.: "Fan", 1973. – 132 b.
2. Axatova D. Ibn Sinoning "Tayr (Qush)" hikoyatida axloqiy g'oyalar Magistratura talabalarining ilmiy ishlari to'plami. – T., 2005. – 100 b.
3. Ibn Sino "Qush hikoyati"/"Solomon va Ibsol". – T.: "Fan", 1973. – 100 b.
4. Xayrulayev M. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkiri. – T.: O'zbekiston, 1991. – 87-b.
5. Navoiy Alisher. Lison ut-tayr (nasriy bayoni bilan). – T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2005. – 110 b.

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA MATHCAD DASTURI ASOSIDA O'QITISH METODIKASINI SHAKLLANTIRISH

Aybek Igilikov,

Nukus Davlat pedagogika instituti
Matematika o'qitish metodikasi kafedrasи o'qituvchisi

Annotatsiya

Olyi ta'lim muassasalarida matematikani o'qitish kun sayin innovatsion yangiliklar bilan boyib bormoqda. MathCAD dasturi asosida o'qitish metodikasi shulardan biri hisoblanadi. Maqolada ushbu dastur vositasida talabalarga bilim berish ko'nikmalari o'r ganib chiqiladi.

Kalit so'zlar: MathCAD, matematika, metod, texnologiya, yechim.

Аннотация

Преподавание математики в высших учебных заведениях с каждым днем обогащается инновационными инновациями. Одним из них является методика обучения на основе программы MathCAD. В статье рассматриваются навыки передачи знаний учащимся посредством данной программы.

Ключевые слова: MathCAD, математика, метод, технология, решение.

Annotation

Teaching of mathematics in higher educational institutions is enriched with innovative innovations every day. Teaching methodology based on MathCAD program is one of them. The article examines the skills of imparting knowledge to students through this program.

Keywords: MathCAD, mathematics, method, technology, solution.

Biror amaliy masalani kompyuter yordamida yechish – bu jiddiy masala bo'lib, u uzoq vaqtli va murakkab jarayon. Bu jarayonni uning ma'lum darajadagi qiyinliklariga qarab shartli ravishda quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin: muammoning qo'yilishi; matematik modelni tanlash yoki qurish; hisoblash masalasining qo'yilishi; hisoblash masalasi xossalaring dastlabki (kompyuter hisobiga qadar) tahlili; sonli usulni tanlash yoki qurish; algoritmlashtirish va dasturlash; dasturni sozlash; dastur bo'yicha hisob; natijalarni qayta ishslash va ularning talqini (in-

terpretatsiyasi); natijalarning qo'llanilishi va matematik modelni to'g'rilash. MathCAD dasturi orqali masalalarni yechishning bir qator metodlarini ko'rib chiqamiz.

Mathcad 200 dan ortiq o'zida qurilgan funktsiyalariga ega bo'lib, ularni matematik ifodalarda ishlatalish uchun standart panel vositasidagi Insert Function (Funktsiyani qo'yish) tugmasiga bog'langan muloqot oynasidan foy-dalaniladi.

MathCADda yaratilgan hujjatni xotiraga saqlash:
– Fayl – Save;

– Fayl – Save As...

Ketma-ketliklar orqali hujjat xotiraga saqlanadi.

Yaratilgan hujjatni MathCAD dasturida ochish. Fayl menyusidan Open buyrug‘ini talash lozim.

MathCAD dasturining ishchi doirasi – bu ishchi kitob bo‘lib, u bir yoki bir necha sahifalardan iborat bo‘ladi. MathCAD dasturida faylni olib, yopib yoki saqlab qo‘yish orqali, siz ishchi kitobda ushbu faylni ochasiz, yopasiz yoki saqlab qo‘yasiz. Har qanday fayl ustida uzoqroq ishlaganda, uni tez-tez qayta yozib turish zarur. Aks holda, elektr energiyaning tasodifiy o‘chib qolishi yoki biror bir boshqa sababga binoan ishlayotgan faylingiz yo‘qolib qolsa, uni eng oxirgi yozilgan nuqtasidan qayta tiklash osonroq bo‘ladi.

Matritsa yoki vektorni quyidagi protsedura yordamida aniqlash mumkin: 1. Matritsa nomini va ($:=$) yuborish operatorini kiritish.

2. Matematika panelidan Vector and Matrix Toolbar (Matritsa va vektor paneli) tugmachasi bosiladi. Keyin Matrix or Vector (Matritsa va vektor) tugmasi bosiladi, natijada Matrix (Matritsa) paneli ochiladi. Ochilgan muloqot oynasidan ustun va satr sonlari kiritilib, Ok tugmasi bosiladi. Bu holda ekrannda matritsa shabloni paydo bo‘ladi.

3. Har bir joy sonlar bilan to‘ldiriladi, ya’ni matritsa

elementlari kiritiladi.

Shablon yordamida 100 dan ortiq elementga ega bo‘lgan matritsani kiritish mumkin. Vektor – bu bir ustunli matritsa deb qabul qilinadi. Har qanday matritsa elementi matritsa nomi bilan uning ikki indeksi orqali aniqlanadi. Birinchi indeks qator nomerini, ikkinchi indeks – ustun nomerini bildiradi. Indekslarni kiritish uchun matematika vositalar panelidan Matrix panelini olib, u yerdan Vector and Matrix Toolbar, keyin Subscript (Pastki indeks) bosiladi. Klaviaturadan buni [(ochuvchi kvadrat qavs) yordamida bajarsa ham bo‘ladi. Massiv elementi nomeri 0,1 yoki istalgan sondan boshlanishi mumkin (musbat yoki manfiy). Massiv elementi nomeri boshqarish uchun maxsus ORIGIN nomli o‘zgaruvchi ishlatiladi. Avtomatik 0 uchun ORIGIN=0 deb yoziladi. Bunda massiv elementlari nomeri noldan boshlanadi. Agar noldan boshqa sondan boshlansa, unda ORIGINdan keyin ikki nuqta qo‘yiladi, masalan ORIGIN:=1.

MathCAD matritsalar bilan quyidagi arifmetik operatsiyalarni bajaradi: matritsani matritsaga qo‘shish, ayirish va ko‘paytirish, bundan tashqari, transponirlash operatsiyasini, murojaat qilish, matritsa determinantini hisoblash, maxsus son va maxsus vektorni topish va boshqa amallar.

O‘zgaruvchilar ham skalyar sonlar kabi massivga ega. Massivni aniqlash ham o‘zgaruvchilarga skalyar qiy-

I-jadval.

Amal	Ko‘rinishi	Klavish	Ma’nosি
Matritsani skalyar songa ko‘paytirish	$A \cdot n$	*	A ning har bir elementi n ga ko‘paytiriladi
Skalyar ko‘paytma	$u \cdot v$	*	u va v ning uzunligi teng
Matritsaviy ko‘paytma	$A \cdot B$	*	A ustunlar soni B qatorlar soniga teng
Matritsani vektorga ko‘paytirish	$A \cdot v$	*	A ustunlar soni v ning satrlar soniga teng bo‘lishi kerak
Matritsani songa bo‘lish	$A \cdot n$	/	Har bir massiv elementi n ga bo‘linadi
Vektor va matritsani yig‘indisi va ayirmasi	$A+B$, $A-B$,	+	Massivlar bir xil satr va bir xil ustunga ega bo‘lishi kerak
Skalyar yig‘indi	$A+n$	+	A ning har bir qiymatiga n qo‘shiladi
Skalyar ayirma	$A-n$	-	A ning har bir qiymatidan n ayiriladi
Ishorani almashtirish	$-A$	-	A ni -1 ga ko‘paytiradi
Matritsa darajasi	M^n	$\wedge$	n-darajali kvadrat matritsa M^{-1} , M ga teskari matritsa
Vektor uzunligi	$ v $	Shift +\	
Determinant	$ M $	Shift +\	Kvadrat matritsa uchun
Transponirlash	AT	Ctrl+ 1	Satr elementlarini ustun elementlariga almashtiradi
Yuqori daraja	$A^{<n>}$	Ctrl+ 6	Matritsaning n – ustuni
Quyi indeks	$A_{n,m}$	[	
Elementlar yigindisi	v	Ctrl+ 4	

matlarni berganimizdek, avval o‘zgaruvchining nomi yoziladi va ikki nuqta (:) qo‘yiladi, keyin massiv kiritiladi (Vektor yoki Matritsa). Masalan, 3 elementli V vektorni aniqlash uchun quyidagi ishlar bajariladi:

- 1) bo‘sh satrda V vektorni kiritamiz: $V:=\bullet$ ko‘rinishda.
- 2) Insert bo‘limidan Matrix... ni tanlaymiz yoki [Ctrl+M] tugmasini bosamiz yoki Matematik belgilar panelidan matritsa belgisini tanlaymiz, natijada muloqot oynasi hosil bo‘ladi.
- 3) Satr va ustun elementlar sonini kiritib, OK tugmasini bosib, vektor yoki matritsa hosil qilinadi.

Massivni hosil qilganimizdan keyin uning elementlari ni Tab tugmasi orqali to‘ldirib chiqamiz.

I-rasm. Matritsa oynasi

OK tugmasi – Massivni hosil qiladi.

Insert tugmasi – Satr yoki ustun joylashtradi.

Delete tugmasi – Satr yoki ustunni o‘chiradi.

Cancel tugmasi – Bekor qiladi.

Massiv elementlariga murojaat qilish uchun quyi chegarani ishlatamiz, uning alohida ustunlariga murojaat qilish uchun yuqori chegaradan foydalanamiz. Quyi chegara bilan yuqori chegara [Ctrl+6] tugmalari yordamida chiqariladi.

Ba’zi MathCADdagi operatorlar matritsa va vektorlari o‘zgartirish uchun muhimdir. Bu operatorlarning ko‘pi simvollardan iborat va bumi jadval ko‘rinishda keltiramiz:

Yuqoridagi jadvalda keltirilgan o‘zgaruvchilarda:

- 1) A va B – matritsalar.
- 2) u va v – vektorlar.
- 3) M – kvadrat matritsa.
- 4) u_i va v_i – u va v – vektorning elementlari.
- 5) m va n – butun sonlar.

MathCAD o‘zida algebra va chiziqli algebra uchun funksiyalarni saqlaydi. Bu funksiyalar vektorlar va matritsalarni ishlatish uchun tayinlangan. Keyingi jadvalda vektorli va matritsali funksiyalar keltirilgan.

Bunda: A va B – massivlar. V – vektor. M va N – kvadrat matritsa.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Axnazarova S.L., Kafarov V.V. Kimyo va kimyoviy texnologiyada tajribani optimallashtirish. – M.: Oliy maktab, 2018. – 205 b.
2. Bondar A.G. Kimyoviy texnologiyada matematik modellashtirish. – M.: Oliy maktab, 2013. – 280 b.
3. Kafarov V.V. Kimyo va kimyoviy texnologiyada kibernetika usullari. – M.: Kimyo, 2015. – 468 b.
4. Kafarov V.V., Meshalkin V.P. Kimyoviy muhandislik tizimlarining tahlili va sintezi. – M.: Kimyo, 2011. – 312 b.
5. Kafarov V.V., Meshalkin V.P., Perov V.L. Kimyoviy ishlab chiqarishni kompyuter yordamida loyihalashning matematik asoslari. – M.: Kimyo, 2019. – 320 b.
6. Kogan V.B. Kimyoviy texnologiyaning tipik jarayonlarining nazariy asoslari. – L.: Kimyo, 2017. – 592 b.

УМУМТАЛЬИМ МУАССАСАЛАРИНИНГ МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ СОҲАСИНИ КЛАСТЕРЛИ ЁНДАШУВ АСОСИДА РИВОЖЛАНТИРИШ

Азиза Курбонова,
Қарши давлат университети асистенти

Аннотация

Мақолада бир ҳудудда жойлашган таълим муассасалари, илмий ташкилотлар, горизонтал ва вертикал алоқалар билан боғланган хўжалик юритувчи субъектлар, ҳокимият органларининг йигиндиси сифатида таълимни тақомиллаштиришига қаратилган умумтаълим муассасаларининг маданий-маърифий соҳасини кластерли ёндашув асосида ривожлантириши масалалари ёритилган.

Калим сўзлар: муассаса, ташкилот, субъект, соҳа, самарадорлик, кластер, объект.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы развития культурно-просветительской сферы общеобразовательных учреждений, направленных на повышение уровня образования, как совокупности образовательных учреждений, научных организаций, хозяйствующих субъектов, связанных горизонтальными и вертикальными отношениями, органов власти, расположенных в одном регионе, основанных на на кластерном подходе.

Ключевые слова: учреждение, организация, субъект, область, производительность, кластер, объект.

Annotation

The article deals with the development of the cultural and educational sphere of educational institutions aimed at raising the level of education, as a set of educational institutions, scientific organizations, economic entities connected by horizontal and vertical relations, authorities located in the same region, based on the cluster approach.

Keywords: institution, organization, subject, area, performance, cluster, object.

Республикамиз таълим сифати ва қамровини ошириш ҳамда ривожлантириш, кадрлар тайёрлаш тизимининг иқтисодиёт эҳтиёжларига мослашувчанлигини таъминлаш борасида самарали ишлар олиб борилмоқда.

Замонавий технологияларга асосланган, мамлакатнинг ўзига хос ривожланиш хусусиятларига қаратилган алоҳида стратегик амалий дастурлар таълимга кластерли ёндашувни жорий этишни тақозо этади. Кластерлар таълим сиёсатини амалга оширишнинг энг замонавий ва қулай воситасидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 6 июлдаги “2022–2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг инновацион ривожланиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ–165-сонли Фармонига кўра, хорижий давлатларнинг илгор тажрибасини инобатга олган ҳолда, мамлакатимизда “кластер” ва “кластер сиёсати”нинг ягона концепцияси ҳамда конуний асосларини ишлаб чиқиш, инновацион кластерларни ташкил қилишда иштирокчилар ҳуқуқи ва мулклар сотилиши, лицензияланиши ва шерикчиликда эгалик қилиниши асосларини яратиш ва тартибга солиш чора-тадбирларини амалга ошириш белгилаб берилган [1].

Кластер – ўзаро боғлиқ, ўзаро таъсир қилувчи ва бир-бирини тўлдирувчи қўшни субъектлар гурухи бўлиб, фаолият самарадорлиги яхлит тизим сифатида синергик самарадорлиги туфайли алоҳида обьектлар натижаларининг оддий йигиндисидан ошиб кетади.

Кластерли ёндашув – мавжуд кластерларни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш ҳамда янги кластерлар яратиш орқали муайян ҳудуд, тармоқ, давлатнинг рақобатбардошлигини оширишга қаратилган замонавий бошқарув технологиясидир.

Тадқиқотчиларнинг тушунчасига кўра, таълим кластери – бу бир ҳудудда жойлашган таълим муассасалари, илмий ташкилотлар, горизонтал ва вертикал алоқалар билан боғланган хўжалик юритувчи субъектлар, ҳокимият органлари йигиндиси бўлиб, уларнинг фаолияти муайян соҳада касбий таълимни тақомиллаштиришга қаратилган [2, 36].

Кластерлар кенг жамоатчилик, нотижорат ташкилотлари, жамоатчилик ташабbusлари ва бизнес ҳамжамиятлари билан ўзаро ҳамкорлик қилиш учун қулай соҳа ҳисобланади. Минтақадаги таълим мухитини бошқаришда кластерли ёндашув таълим кластерларига киритилган бизнес ҳамжамиятлари учун фойдалидир, у кадрлар инфратузилмасидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Кластер ташабbusлари қўпинча кадрлар ресурсларини ривожлантиришга қаратилган бўлади.

Бизнинг фикримизга кўра, “таълим кластери” – бу таълим муассасаларининг маълум бир соҳада таълимни ривожлантиришдаги долзарб муаммоларни ҳал қилиш учун ижтимоий шериклик ва тармоқ ҳамкорлиги воситаларидан фойдаланган ҳолда, маданият ва спорт муассасалари, жамоат ташкилотлари ва ҳокимият

органлари билан ихтиёрий бирлашуви ҳисобланади. Шунга кўра, таълимда кластерли ёндашув – маълум бир муассаса ёки муайян ҳудудда (вилоят, шаҳар, туман) ягона маданий-маърифий соҳани шакллантириш ва ривожлантиришни бошқариш технологиясидир.

Бугунги кунда умумтаълим муассасаларида ягона маданий-маърифий соҳани шакллантириш ва ривожлантириш учун қуидаги вазифаларга эътибор бериш керак:

- ўқувчиларнинг қизиқишилари, мойиллиги ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, индивидуал таълим йўналишларини қуриш, дарсдан ташқари фаолият тизимини ва қўшимча таълим хизматларини яратиш;

- умумтаълим мактабида марказий маданий-маърифий кластерларни яратиш ва бу тажрибани етарли даражада ўрганиш;

- умумтаълим муассасаларининг маданий-маърифий соҳасини ташкил этишда назарий асосланган моделларни ишлаб чиқиш ва ушбу жараённи илмий-методик жиҳатдан таъминлаш [1, 103].

Бу вазифалардан келиб чиқсан ҳолда, умумтаълим муассасаларининг маданий-маърифий соҳасини ривожлантиришга тизимли ёндашувни унутмаслик керак. Бунда биз уни яхлит тизим, ўзаро боғланган ва ўзаро таъсир қилувчи ҳамда муайян таълимий ва тарбиявий вазифаларни ҳал қилишда маълум бир яхлитлик ва бирликни ташкил этувчи элементлар мажмуи сифатида тушунамиз. Бу тизимга таълим ва тарбиянинг максадлари, мотивлари, мазмуни, шакллари, методлари ҳамда таълим ва тарбия воситалари, таълим-тарбия жараёни натижалари, шунингдек, унинг барча иштирокчилари киради.

Маданий-маърифий соҳа ижтимоий, яъни мослашган шахсни шакллантириш воситаси ҳисобланади:

авлодларга тўпланган тажрибани узатишни таъминлайди, эстетик, маънавий-ахлоқий, меҳнат, жисмоний ривожланишни таъминлайди, шунингдек, уларнинг мулокот ва муваффақиятли ижтимоий мослашув кўникмаларини ривожлантиради.

Ягона маданий-маърифий соҳада қуидаги эҳтиёжларни қондириш мумкин бўлади:

- ўқувчилар – таълим дастурлари таълим сифатига эришиш ҳамда ҳаётнинг турли соҳаларида ва касбий фаолиятда муаммоларни мустақил ҳал этиш амалий кўникмаларини эгаллаш, рақобатбардош бўлиш учун амалий кўникмаларни эгаллашга қаратилади;

- ота-оналар – мактаб ўқувчиларининг максимал даражада ривожланиши учун шарт-шароитларни таъминлаш, уларнинг потенциал имкониятларига мувофиқ, келажак ҳаётидаги кейинги муваффақиятлари ва касбий мустақиллигини таъминлайди;

- ўқитувчилар – касбий компетентлик имкониятлари, таълим жараёнида ижодий ўзини ўзи англаш имкониятини таъминлайди;

- муассаса – мактабни ривожлантириш, унинг таълим хизматлари бозорида рақобатбардошлиги таъминлайдиган индивидуал таълим моделини яратади;

- олий таълим муассасалари – олий таълим дастурларини ўзлаштиришда юқори даражада тайёргарликка эга, интеллектуал ва маданий жиҳатдан ривожланган ёшларни тарбиялайди.

Шундай қилиб, умумтаълим муассасаларининг маданий-маърифий соҳасини кластерли ёндашув асосида ривожлантириш мансабдор шахслар, ўқитувчилар, ўқувчилар, ота-оналарнинг эҳтиёжларига мувофиқ, таълим-тарбия жараёнининг мазмунини танлаш ҳамда турли хил воситалар, шакллар ва методлардан фойдаланишда қулай имкониятлар яратади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022–2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг инновацион ривожланиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ–165-сонли Фармони. Тошкент ш., 2022 йил 6 июль.
2. Т.И.Шамова. Педагогические основы активизации учения школьников: методические рекомендации для руководителей школ. – М., 1981.
3. Т.И.Шамова, Г.Н.Шибанова. Воспитательная система школы: сущность, содержание, управление: учеб. пособие для слушателей системы доп. проф. пед. Образования. – М., 2005.

GEOMETRIK SHAKLLARDAN FOYDALANIB NATYURMORT ISHLASH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Elnur Mirzayev,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti kata o‘qituvchisi;
Rayhon Ergasheva,
Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi yo‘nalishi talabasi

Annotations

Ushbu maqolada tasviriy san’atning bir bo‘lagi bo‘lgan natyurmort janrini kelib chiqish tarixi, ushbu yo‘nalishning rivojlanishiga hissa qo‘sigan rassomlar ishlari, natyurmortning qay yo‘sinda tez va to‘g‘ri ishlash usullari bosqichma bosqich yoritib berildi. Ushbu ilmiy maqola yordamida oliv o‘quv yurtlari talabalari, o‘rta maxsus kasb-hunar maktablari o‘quvchilari natyurmort yaratishdagi kompozitsiyada nisbat, mutanosiblik qonun-qoidalariiga rioya qilish va akvarel bilan ishlash sir-asrorlarini o‘rganishlari va amaliyotda ta比q etishlari mumkin.

Kalit so‘z: natyurmort, moybo‘yoq, akvarel, tempora, guash, kompozitsiya, geometrik shakl.

Аннотация

В данной статье были разъяснены история возникновения жанра натюрморта, входящего в состав изобразительного искусства, работы художников, внесших свой вклад в развитие этого направления, и методы быстрой и правильной работы натюрморта шаг за шагом. С помощью данной научной статьи студенты высших учебных заведений, учащиеся средних специальных профессиональных учебных заведений могут освоить и применить секреты работы акварелью и соблюдения правил пропорций и пропорций в композиции натюрморта.

Ключевые слова: натюрморт, акварель, акварель, темпера, гуашь, композиция, геометрическая фигура.

Annotation

This article explained the history of the emergence of the still life genre, which is part of the fine arts, the work of artists who contributed to the development of this direction, and the methods for quickly and correctly still life work step by step. With the help of this scientific article, students of higher educational institutions, students of secondary specialized vocational schools can master and apply the secrets of working with watercolors and observing the rules of proportions and proportions in the composition of a still life.

Keywords : still life, watercolor, watercolor, tempora, gouache, composition, geometric figure.

Qalamtasvir tasviriy san’atning asosi hisoblanadi. Shu o‘rinda qalamtasvir darslarida dastlab geometrik shakllardan foydalananish yosh rassomlarda tasvir qurish qoidalari ni o‘rgatishda yaxshi natija beradi. Bunda piramida, kub, prizma, konus va shar kabi geometrik shakllardan foydaliladi. Geometrik shakllar gipsdan ishlangan oq rangda bo‘ladi. Tasvir qurishda ushbu shakllarni o‘lhash va chizma qog‘ozida tasvirlash bir nechta ketma-ketlikda amalga oshiriladi hamda to‘g‘ri siniq chiziqlar bilan tasvirlanadi.

“Insoniyat ma’naviy madaniyatining tarkibiy qismi san’atdir. U musiqa, teatr, kino, badiiy adabiyot, xoreografiya, tasviriy va amaliy bezak san’ati kabi boshqa turlarini o‘z ichiga oladi. San’atning har bir turi o‘z oldiga qo‘ylgan vazifalarni aks ettirishda har xil vositalardan foydalnadi, masalan, adabiyot – so‘zdan, musiqa – tovushlardan, tasviriy san’at – rang va chiziqlardan va hokazo. Shu bilan birga, har bir san’at turi o‘z ichida yana xillarga va janrlarga bo‘linadi. San’atni tushunish, uning kishilar hayotidagi rolini aniqlash masalasi butun madaniyat tarixi davomida keskin bahs, tortishuvlarga sabab bo‘lib kelgan” [5, 9].

Geometrik shakllar bizga kelgusida tasvirlanadigan jismlarni tassavur qilish va shu geometrik shakllarga o‘xshashini his qilgan holda, tasvirlashda katta amaliy

yordam beradi. Fanda natyurmort ishlashning bir necha usullari mayjud bo‘lib biz quyida geometrik shakllar yordamida natyurmort ishlashni o‘rganamiz.

Shu o‘rinda savol tug‘iladi: Xo‘s, natyurmort o‘zi nima? U qachondan boshlab tasviriy san’atda asosiy janr sifatida kirib kelgan?

Natyurmort fransuzcha “nature morte” – jonsiz tabiat degan ma’nolarni anglatib tasviriy san’atning asosiy janrlaridan biri hisoblanadi. Insonning atrofini o‘rab turgan real maishiy joylashgan va kompozitsiya jihatidan yaxlit guruhni tashkil qilgan narsalar tasvirlanadi; shuningdek, bu janrda yaratilgan rassomlik asari ham natyurmort deb ataladi. Asosan dastgohli rassomlik (rangtasvir va grafika) lar, qisman haykaltaroshlik (asosan, relyef)da ishlanadi. Natyurmortda “jonsiz buyumlar” (masalan, uy-ro‘zg‘or buyumlari, qurol-aslahalar va boshqalar) dan tashqari, tabiatdan ajratib olingan va buyum, narsalarga aylantirilgan jonli tabiat narsalari (stoldagi baliq vazadagi gul va boshqalar) ham tasvirlanadi. Asosiy mavzuni to‘ldirish uchun ba’zan natyurmortga odamlar, hayvonlar, qushlarni ham kiritish mumkin. Maishiy asosidan ajratib olingan mayda narsalarning muhimligi boshqa janrlarga nisbatan natyurmortda namoyon bo‘ladi.

Natyurmort qadimiy Misrda devorga ishlangan fre-skalarda, ellinizm davri mozaikalarida, VII asrda Xitoya "qush va gullar" kompozitsiya bo'lagi sifatida ma'lum bo'lgan; Yevropada XVI asr oxiri-XVII asr boshlaridan mustaqil ahamiyatga ega bo'ldi va keng tarqala boshlangan. Natyurmortni eng taraqqiy etgan davri XVII asrga to'g'ri keladi va XVIII asrdan ushbu atama qo'llanila boshladi. Italian rassomi M.Kapaeajo va uning izdoshlari (karavajizm) natyurmortning keng tarqalishida muhim rol o'yndi: gul va mevalar, dengiz in'omi – baliq, qisqichbaqalar sevimli mavzuga aylandi. Gollandiyada V.K.Xeda, P.Klas, Flandriya F.Sneyders, Y.Feyt, Ispaniya F.Surbaran, Fransiya J.B.Sharden va boshqa rassomlarning ishlarida natyurmort yuksak taraqqiyotga erishdi. Shuningdek, P. Sezann, A.Matiss, J.Brak va boshqa rassomlar ham natyurmortga ko'proq e'tiborni qaratganlar.

XX asrda natyurmortning realistik an'analarini Meksikada D.Rivera, D.Sikeyros, Italiyada R.Guttuzolar davom ettirdi. Rossiyada natyurmort XVIII asrda paydo bo'ldi, ko'zni aldaydigan "xuddi o'ziga o'xshash" (aldamchi) rasmlar ishlashdan G.N.Teplov, P.G.Bogomolov va boshqa rassomlar ishlarida ko'rina boshladi. XIX asrning birinchi yarmida haqqoniyligka, borliqni o'zidan go'zalilik topishga harakat qilindi va bunday ishlar M.A.Vrubel, K.Korovin, I.E.Grabar va boshqalarning rasmlarida o'z aksini topdi hamda ma'lum ma'noda shakl, faktura va bezakdorlik borasidagi yutuqlarga erishildi.

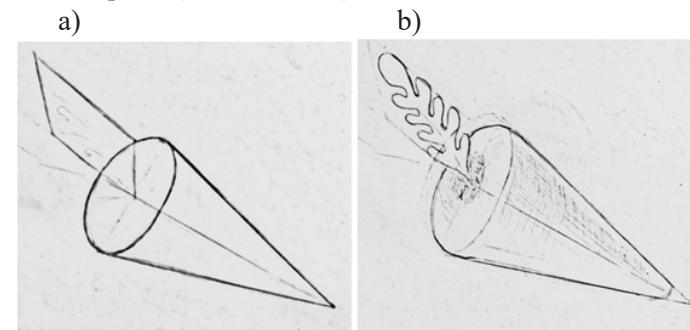
O'zbekiston tasviriy san'atida natyurmort unsurlari qadimiy davr san'atida (masalan, Afrosiyob devoriy rasmalarida – vazadagi mevalar), miniatyura san'atida (masalan, Kamoliddin Behzodning Shayboniyxon portretida tasvirlangan buyumlar – siyohdon, qamchi) uchraydi. Natyurmortning haqiqiy shakllanishi va rivojlanishi XX asrning 30-50-yillariga to'g'ri keladi. Ayni shu davrda rassomlarning ijodida natyurmortning dastlabki namunalari paydo bo'ldi: "O'zbekiston tasviriy san'atida rassomlar dan N.Kashina, Z.Kovalevskaya, Y.Elizarov, R.Ahmedov, G'.Abdurahmonov, N.Ten, A.Yunusov, A.Mirzayev kabi ko'plab natyurmort janrining ustalari va umidli yosh rassomlar o'lkamiz noz-ne'matlарini o'zlarining natyurmortlarida mohirona ifodalaganlar. Natyurmort tasviriy san'atning alohida janri bo'lib hisoblanadi" [5, 191]. 60-80 yillarda L.Salimjonova, Y.Taldikin, R.Choriyev, V.Burman, Y. Melnikovlar ijodida Natyurmort keng o'rin tutadi. Rassomlar R.Ahmedov, A.Ikromjonov, M.Nuriddinov va boshqalar natyurmortda samarali ijod qilib, uning taraqqiyotini ta'minladilar.

Natyurmortda tasvirlanayotgan – mustaqil aks etirilayotgan yoki kartinalarda asar mazmunini boyitadigan va to'ldiradigan buyumlar o'z egasining fe'l-atvorini, qiziqishini yoritishga yoki buyumlarning shakli, rangi, fakturasi, tuzilishidagi ritmik, dinamik va statik holatlarini ko'rsatishga qaratilgan.

Natyurmort chizishda chizayotgan buyumning joylashishiga alohida e'tibor beriladi. Natyurmort chizishda inson qiyofasi ham tasvirlansa hato hisoblanmaydi. Natyurmort ikki yoki undan ortiq buyum yordamida chiziladi. Hajmi katta buyumlar orqada, hajmi kichik buyumlar oldinda joylashgan holda tasvirlanadi. Buyumlarni bir-biriga tegib turgan holda bo'lishi lozim. Natyurmort bir necha holatlarda chizilishi mumkin. Ya'ni bunda kerakli naturalar tanlanib olinadi va diqqat bilan kuzatiladi, undan so'ng ustiga biron matoni yopib qo'yib, keyin natura kompozitsiyasi chiziladi.

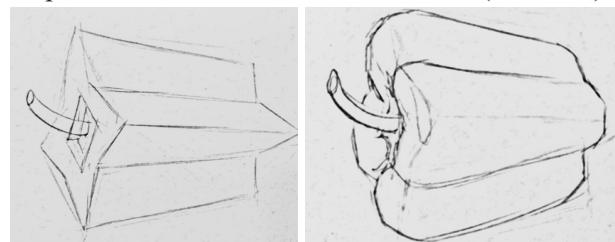
Quyida oliv ta'lif muassasalari, umumiy o'rtalim maktablari yoki to'garak mashg'ulotlari jarayonida natyurmort chizishning yo'llari bilan tanishib chiqamiz. Buning uchun bir qancha natyurmort tuzishda qo'llaniladiga meva va sabzavotlarni geometrik shakllar bilan o'zar uyg'unligini tasvirlar ko'rsatib o'tamiz.

Dastlab, sabzi poliz ekinini chizishni o'rganamiz: sabzining tashqi ko'rinishiga e'tibor beramiz, u qaysi geometrik shaklga o'xshashligini tasavvur qilib ko'ramiz, uni misol tariqsida konus shaklida deb qarasak bo'ladi. Uning barglarini romb geometrik shakli sifatida qaraymiz. Ana shu shakllar chizayotgan mahsulotimizning asosi bo'lib xizmat qiladi (1-rasm a va b).

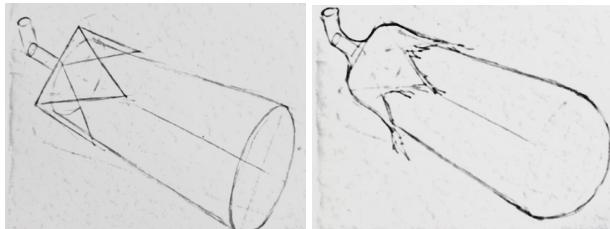
1-rasm

Keyingi biz tasvirlamoqchi bo'lgan sabzavot bu – bulg'or qalampiri, bulg'or qalampirini chizishda uning shakliga e'tibor qaratishimiz lozim. Bulg'or qalampirining asosi to'rburchak shaklga ega. Faqatgina to'rburchak shakl orqali ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi. Nega deganda, bulg'or qalampiri boshqa sabzavotlarga qaraganda asosi murakkabroq bo'lgan sabzavot. Quyida (2-a rasmda) ko'rsatilgani kabi sakkiz burchakli o'ziga xos bo'lgan shakl yasab olamiz va ushbu shakl orqali bulg'or qalampirini chizishimiz ancha osonlashadi (2-b rasm).

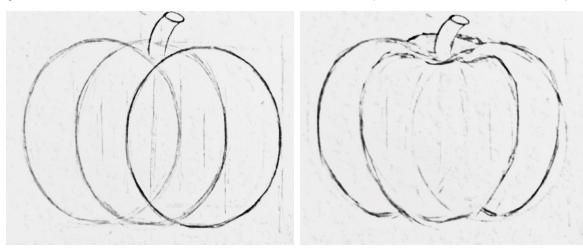
2-rasm

Yana bir sabzavot – baqlajonni chizishni o'rganamiz. Baqlajonni kesik konus geometrik shakli sifatida ol-sak bo'ladi. Hattoki uning bosh tarafini ham uchburchak shakllardan foydalangan holda joylashtirish mumkin (3-a va b rasmlar).

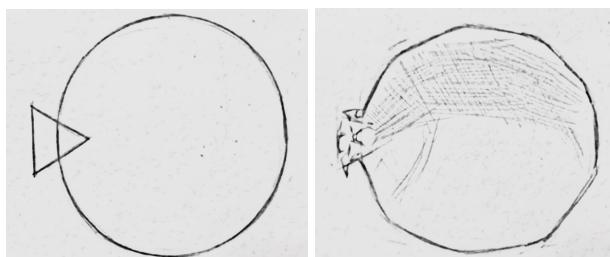
a) b)
3-rasm

Oshqovoqni esa shar, ya'ni sferalarni o'zaro kesishtrish yordamida tasvirlash mumkin (4-a va b rasmlar).

a) b)
4-rasm

Anor mevasini tasvirlash ham shu yo'sinda boradi. Anorning bosh qismini konus shaklida va asosini sfera shaklida deb olaylik. Anorning asosi anor turiga qarab o'zgarishi ham mumkin, ammo aksariyat anor, olma, gilos, shaftoli kabi mevalarning o'zagi bir xil bo'ladi (5-a va b rasmlar).

a) b)
5-rasm

Natyurmort ishslash qalamtasvir bilan bir qatorda rangtasvir darslarda ham katta ahamiyat kasb etadi. Rangtasvirda dastlab akvarel bo'yog'i yordamida tasvirlashga o'rgatish keyinchalik yosh rassomlarda qolgan bo'yoqlar bilan ishslash texnikasini shakllanishiga e'tibor qaratish lozim.

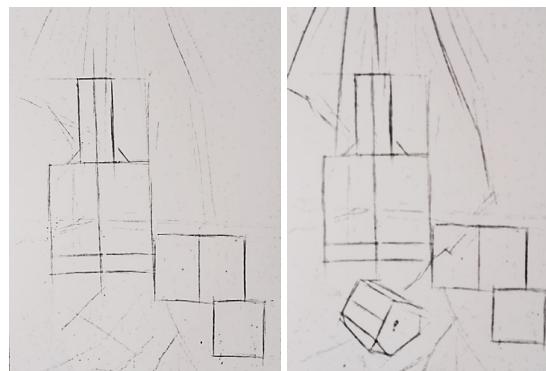
Yuqorida keltirilgan geometrik shakllar yordamida tasvirlangan meva va sabzavotlarning tasvirini akvarel bo'yog'i yordamida rangtasvirda qanday olib borilishini ko'rsatib o'tamiz.

Akvarel texnikasi, avvalo, bizdan nozik did, rang ko'ra olish qobiliyati va aniqlikni talab etadi. Akvarel yordamida asar ishlaganda ushbu rasmning kelajagini oldindan aytish mushkil. Shuning uchun ham ushbu bo'yoqni o'ta

nozik didga ega deya ta'riflasak, xato bo'lmaydi.

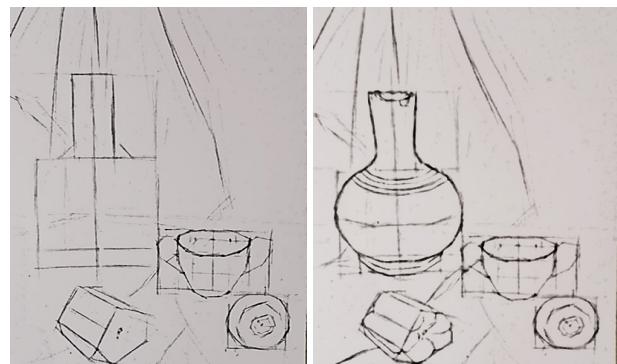
Quyida Natyurmort ishslash bo'yicha bajariladigan ishlar ketma-ketligini keltirib o'tamiz.

1-qadam. Natyurmortni kuzatamiz, buyumlar qanday (yotgan, tik turgan, nisbatan qiyshaytilgan) holatda turganligini hamda o'zaro nisbatlarini ko'zimiz bilan chamlab olamiz. Kompozitsiya, ya'ni Natyurmortni qog'ozga to'g'ri joylashtirish ishning asosiy vazifalaridan biridir. A va B rasm-larda buyumlar to'rburchak, beshburchak, parallelepiped va silindr geometrik shakllar orqali tasvirlangan.

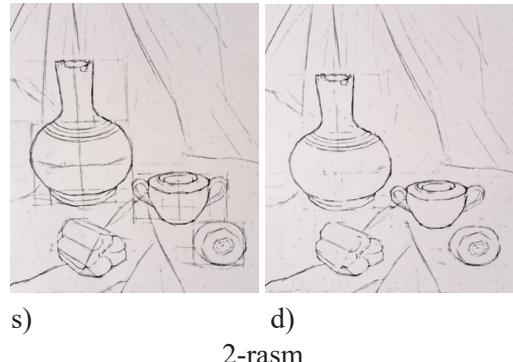

a) b)
1-rasm

2-qadam. Detallarning o'rta chiziqlarini chizib olamiz va detalning geometrik shaklini e'tiborga olgan holda, siniq chiziqlar orqali to'rburchak va beshburchaklardan ko'pburchaklar yasaymiz. Ko'pburchaklarni ravon siniq chiziqlar bilan tutashtirish orqali buyumlarning sharsimon va ovalsimon qismlarini hosil qilishimiz mumkin. 2-A rasm, 2-B rasm, 2-S rasm va 2-D rasmlar.

a) b)
2-rasm

s) d)
2-rasm

3-qadam. Buyumlar atrofidagi yordamchi chiziqlar o‘chirib tashlanadi va orqa fondagi mato ham ishlana-di. Natyurmortni akvarel bilan ishlayotganimizda ko‘zimizdan uzoqda joylashgan buyumlarni sovuqroq ranglar bilan havo perspektivasini hisobga olgan holda ishlashimiz kerak. Aksincha, yaqinda joylashgan buyumlarni esa yorqin, issiq va toza ranglar bilan aniqlik darajasi yuqori holatda ishlashimiz zarur. Sovuq ranglar deganda, suvgaga muzga yaqin ranglar tushuniladi. Issiq ranglar esa quyosh nuriga yaqin ranglardir (3-A va 3-B rasmlar).

a)

b)

3-rasm

4-qadam. Qog‘ozni bizga kerakli joyini ho‘llab olamiz va sovuq rangdan issiq rangga o‘tishda bir-biriga mutanosib ranglardan foydalanamiz. Rang qo‘yishda har doim och tusdan to‘q tusga tomon rang qo‘yishimiz darkor (4-A va 4-B rasmlar).

A)

B)

4-rasm

5-qadam. Buyumlarning fakturasini (sopol, mis, shisha, chinni, mato) his qilish muhim. Har bir buyumda bir-birida takrorlanmaydigan ranglar qo‘llaniladi. Buyumlarning xususiyatini va xarakterini ochib berish, ranglarni o‘z o‘rnida qo‘llay bilish rassomdan ziyraklik talab qiladi. 5-C rasmida ushbu fikr amaliy tarzda o‘z tasdig‘ini topgan.

C)

5-rasm

Shunday qilib, birinchidan, tasviriy san’atning asosiy janrlaridan biri bo‘lgan natyurmort chizish jarayoni geometrik shakllar yordamida bosqichma-bosqich ko‘rsatib berilsaa, o‘quvchilarga ko‘rgazmali va tushunarli bo‘ladi; ikkinchidan, qalamtasvir va rangtasvirda ishlash kompetensiyalari yanada yaxshi rivojlanadi; uchinchidan, fanlararo integratsiyaga keng yo‘l ochib beriladi, ya’ni o‘quvchilarning matematika, geometriya, chizmachilik, biologiya va boshqa fanlardan organ bilimlari muvofiqlashtiriladi; to‘rtinchidan, ushbu usul yordamida natyurmort chizishni o‘quvchilarga o‘rgatish oson va samarali hisoblanadi.

- ### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:
1. B.Z.Azimova, Natyurmort tuzish va tasvirlash metodikasi. – T.: “O‘qituvchi”, 1984. – 192 b.
  2. S.Abdirasilov, N.Tolipov., Rangtasvir. – T.: Bilim O‘KMXTM, 2006. – 136 b.
  3. B.Boymetov, S.Abdirasilov. Chizmatasvir. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-manbaa ijodiy uyi, 2004. – 188 b.
  4. Egamov X. Bo‘yoqlar bilan ishlash. – T.: “O‘qituvchi”, 1981. – 200 b.
  5. S.F.Abdirasilov. Tasviriy san’at o‘qitish metodikasi. – T.: “Fan va texnologiya”, 2012. – 232 b.

ТЕХНОЛОГИК ТАЪЛИМ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШНИ STEAM ЁНДАШУВЛАРИ АСОСИДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Гулбахор Ишмуродова,
Карши давлат университети доценти

Аннотация

Мазкур мақолада бўлажак технологик ўқитувчиларини тайёрлашда замонавий ёндашувлардан фойдаланиш масалалари устида тўхталиб ўтилган. Бўнинг учун Ўзбекистон Республикаси ва хорижий давлатларда бу борада олиб борилаётган ишлар таҳлил қилиб чиқилган ва керакли тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калим сўзлар: технология, математика, физика, информатика, санъат касб-хунар таълими, политехник таълим, STEAM таълими.

Аннотация

Данная статья посвящена вопросам использования современных подходов в подготовке будущих педагогов-технологов. С этой целью была проанализирована работа, проводимая в Республике Узбекистан и зарубежных странах в этом направлении, и выработаны необходимые рекомендации.

Ключевые слова: технология, математика, физика, информатика, художественное профессиональное образование, политехническое образование, STEAM-образование.

Annotation

This article is devoted to the use of modern approaches in the training of future technologists. To this end, the work carried out in the Republic of Uzbekistan and foreign countries in this direction was analyzed, and the necessary recommendations were developed.

Keywords: technology, mathematics, physics, computer science, art professional education, polytechnic education, STEAM education

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, таълим тизимида қатор янгиликлар амалга оширилди. Айниқса, ўкув жараёнига педагогик технологияларнинг кириб келиши ўқитувчи ва ўқувчи муносабатига ўзгаришлар қилинишига олиб келди. Энди ўқитувчи ўқувчини мажбурий таълимга жалб қилиш эмас, балки янги ўкув материалларини бериб қизиқтириш, мотивация орқали ўқитиш ва натижадорликка эришиши муҳим ҳисобланади. Бугунги тез ўзгарувчан дунёда таълим тизимида ҳам ўзгаришлар юз бермоқда. Агар собиқ иттифоқ даврида ўкув жараёни абстракт ҳолда, билим даражаси ўртacha бўлган ўкувчига мўлжалланган, ўкувчиларнинг қобилиятлари, мойиллиги ва қизиқишилари деярли ҳисобга олинмаган ҳамда мактаб фақат олий мактабга кириш учун зарур бўлган билимлар тўпламини олган назариётчини тайёрлашга асосланган бўлса, XXI асрга келиб вазият тубдан ўзгарди.

Бўлажак технологик таълим (мехнат, касб таълими) ўқитувчиларини тайёрлаш ишлари Муслимов Н., Ходжабоев А., Толипов Ў., Сайдахмедов Н., Муслимов Ш., Хусанов И., Усманбаева М. ва ҳоказоларнинг илмий тадқиқот ишларида ўз аксини топган.

Республикамиз Президенти Шавкат Мирзиёев раслигига мактабларда хорижий тиллар ва касб ўргатиш тизимини ривожлантириш масалалари бўйича ўтказилган кенгайтирилган йиғилишда шароит ва мутахассислар йўқлиги сабабли ёшларни касбларга

қизиқтириш муҳити шаклланмаганлиги, мактаб бити-рувчиларининг 50 фоизи меҳнат бозорига ҳеч қандай касбга эга бўлмасдан кириб келаётганлигини таъкидладилар. Президентимиз ўз нутқларини давом этириб: “Мактабдан касб ва тилни билиб чиқсан бола жамиятимизнинг катта ютуғи, билмагани муаммо” эканлигини алоҳида уқтириб ўтилар. Келгусида мактаб битирувчилари эгаллашлари лозим бўладиган 64 та касб-хунар рўйхати келтириб ўтилди [3].

Бугунги кунда республикамиз таълим тизимини ислоҳ қилишда STEAM таълимига ўtkазиш ва STEAM ўқитувчиларини тайёрлаш борасида бир қанча ишлар амалга оширилмокда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 20 февралда қабул қилинган “Президент мактабларини ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4199-сонли қарорининг 2-иловаси [1], Тошкент, Нукус ва Хива шахарларида Президент мактаблари фаолиятини ташкил этишга оид кўшимча чора-тадбирлар дастурининг 5-бандида Президент мактабларининг ўкув-тарбия жараёнига “STEAM-таълими” дастурини жорий қилиш, “Халқ таълими тизимига бошқарувнинг янги таъмийларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3931-сон қарорнинг [2], 2018-2020 йилларда Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлар дастурининг 11-бандида Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджете

ти параметрларида ушбу мақсадлар учун ажратилган маблағлар доирасида умумий ўрта таълимнинг янги давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурларини тақомиллаштириш ҳақида тұхталиб ўтилган. Олий таълим тазимининг бир қанча педагогика йўналишларида бакалавр ва магистрлар (масалан, технологик таълим ўқитувчилари) тайёрлаш ўқув режасига ушбу таълим фан сифатида киритилди.

Педагогик жараёнда мактаб ўқувчиларида янги билимларни мустақил равища олиш, зарур маълумотларни түплаш, фаразларни илгари суриш, муҳандисликка оид қўнималарга эга, натижаларни олдиндан кўра олиш ва хуносалар чиқариш компетенцияларни шакллантирадиган усул ва методлардан фойдаланиш долзарб бўлиб қолмоқда. Бу ишларни амалга ошириш учун таълим жараёнини оқилона бошқара оладиган ўз соҳасига оид (педагогик, психологик, гоявий-сиёсий жиҳатдан етук, ихтисослика оид) замонавий билимлар билан қуролланган, бутун дунёда ва республика мизда бўлаётган янгиликларни ўз вақтида англаб тушишадиган ва амалиётга татбиқ қила оладиган ижодкор ўқитувчини тарбиялаш зарур ҳисобланади. Фақат ижодкор ўқитувчигина креатив, ностандарт фикрлайдиган, муҳандисликка оид лойиҳалаш, конструкторлик компетенцияларига эга ўқувчиларни тарбиялашга қодир бўлади.

Жамият тараққиёти, бозор муносабатларида тез ўтиш ёш авлодга бўлган талабларни кўп жиҳатдан ўзгартириди. Таълим тизими XXI асрда яшашга тайёр, ҳар хил маҳорат турларини ўзлаштиришга, ўзини тақомиллаштиришга, ўз-ўзини тарбиялашга, ўзини англашга қодир бўлган шахсни тарбиялашдек вазифаларини ўз олдига мақсад қилиб қўймоқда.

Таълим меҳнат ресурслари потенциалининг техника, технология, ишлаб чиқаришни бошқариш ва ишлата олиш усусларида мослигини таъминлаши керак, чунки улар бугунги кунда жуда тез ривожланиб тақомиллашиб бормоқда. Амалиёт қўрсатганидек, таълимнинг политехника йўналиши ва малака салоҳияти жамиятнинг бугунги талабларига жавоб бермайди. Бу меҳнат ресурслари сифатига салбий таъсир қиласи ва кўплаб мутахассисларнинг ўз вазифаларини бажара олмаслигига олиб келади. Мактаб нафақат жамиятнинг ижтимоий буйругини бажара оладиган, балки янги мактабнинг замонавий талabalарни қондирадиган меҳнат фаолиятига иштирок этишга тайёр кадрларни тайёрлаши керак. Ушбу муаммо мавжудлигининг сабабларидан бири мактаб битирувчиларида политехник таълимнинг паст даражада эканлиги бўлиши мумкин. Шунинг учун замонавий шароитда мактаб таълими жараёнида политехника принципи ҳисобга олиниши керак.

Политехник компетенцияларини шакллантириш

нафақат технология, балки табиий фанлар: физика, химия, география ва биология дарсларининг ривожлантирувчи вазифасидир. Технология дарсларида шакллантириладиган политехник қўнималарига қўйидагилар киради:

- дастгоҳ, асбоб-ускуна ва жиҳозлар билан ишлаш;
- машина ва механизмларнинг ишлаш принципи билан танишиш;
- машина ва механизмларнинг кинематик ва электр схемаларини ўқиш ва улар билан ишлашни ўрганиш;
- ушбу схемалар бўйича чизмаларни чизиш ва электр занжирларини йиғиши;
- ишлаб чиқаришнинг энг оддий куроллари билан ишлашни ўрганиш;
- ёғочга ва металлга ишлов бериш станокларининг тузилиши ва ишлаш принципи билан танишиш, улар воситасида ўзиш, тешиш ва шаклдор буюмлар ясаш;
- тикув машиналари ва электр газ плиталари, электр дазмолларининг тузилиши ва ишлаш принципи билан танишиш ҳамда амалий фаолиятда улардан фойдалана олиш;
- ўлчов асблоридан фойдаланиш ва ўлчовларни бажариш;
- технологик харита ва жадваллардан фойдаланиш;
- графикларни ўқиш ва тузиш;
- ўлчов хатоларини баҳолаш.

Технология, физика, кимё, информатика ва АКТ дарсларида талabalарнинг политехника компетенцияларини шакллантириш бутун ўқув жараёнида аста-секин содир бўлади. Шунинг учун технология, кимё, физика, информатика ва АКТ курсининг бўлимлари, технологик тараққиёт йўналишлари амалий физика ва техниканинг айрим масалалари (ишлаб чиқариш турлари, машина ва материаллар турлари, техник обьектлар ва жараёнлар) ўзаро боғлиқ бўлган маълум бир тизим мавжуд бўлиши муҳимдир. Юқоридагилардан кўринадики, бўлажак технологик таълим ўқитувчиларини тайёрлашда кенг қамровли ихтисослика оид билимлар талаб этилади.

Бугунги тараққиётнинг жадал ривожланиши бўлажак ўқитувчидан политехник таълимни амалга оширилиши билан боғлиқ бўлган муаммоларни ҳал қилиш билан мақсадга етиб бўлмаслигини кўрсатмоқда. Хорижий давлатлар таълим министрлари таҳлил қиладиган бўлсак, табиий фанларни ўқитишини муҳандислик ва санъат билан боғлаш ҳамда шу билан боғлиқ равища иқтисадиётта тааллуқли масалаларни ҳал қилишга харакат қилинмоқда.

Қўшма Штатлардаги таълим ислоҳоти ва Америка иқтисодиётининг рақобатбардошлигини оширишга бўлган интилиш STEM таълимининг, кейинчалик эса STEAMнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

Агар ушбу STEAM қисқартмасини ёядиган бўлсак,

куйидагиларни оламиз

S – science;
T – technology;
E – engineering;
A – art;
M – math.

Инглиз тилида мазкур аббервиатура шундай бўлади: илм-фан, технология, муҳандислик, санъат ва математика. Ушбу йўналишлар замонавий дунёда энг машҳур бўлиб келмоқда. Шунинг учун бугунги кунда STEAM тизими асосий тенденциялардан бири сифатида ривожланмоқда. STEAM таълим йўналиши ва амалий ёндашувни қўллаш, шунингдек, барча бешта соҳанинг ягона таълим тизимига интеграциялашувига асосланган.

Статистикага кўра, 2011 йилдан буён STEAM-касларга бўлган талаб даражаси 17 фоизга ошди, оддий касларга бўлган талаб эса фақат 9,8 фоизга ошди, бу эса бутун дунё бўйлаб ушбу таълим тизимига катта талабни кўрсатади.

Лекин бундай юқори талаб нима билан боғлик? Кўпгина мамлакатларда STEAM-таълим баъзи сабабларга кўра устувор аҳамиятга эга. Яқин келажакда дунёда ва бизнинг юртимизда ҳам муҳандислар, юқори технологиялар, ишлаб чиқариш мутахассисларига талаб жуда юқори бўлмоқда, айниқса, био- ва нанотехнология мутахассисларига катта талаб бўлади. Мутахассислар технология, табиий фанлар ва муҳандисликнинг турли соҳаларидан кенг қамровли таълим ва тажрибага муҳтоҷ бўлади.

Хўш, STEAM таълим қандай тизим ҳисобланади? Бу ёндашув ўқитишнинг анъанавий усулидан нимаси билан фарқ қиласди? Нима учун бу интеграциялашган таълим деб тан олинади? STEAM-таълим ўқувчилар илмий методларни амалда қандай қўллашни тушунишга киришадиган аралаш мухитни назарда тутади. Ушбу дастур бўйича талабалар, технология, биология, математика, физика ва санъат билан бир қаторда, ўз лойиҳаларини яратиши, роботларини ишлаб чиқиши лозим. Бунинг учун технология дарсларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, замонавий асбоб-ускуналар ва маҳсус технологик жиҳозларни ишлата оладиган кадрларни тайёрлаш керак.

STEAM (илм-фан, технология, муҳандислик, санъат ва математика) таълимини босқичма-босқич жорий этиш вазифаси қўйилган. 2014-йилда Куддусда бўлиб ўтган “STEAM forward” халқаро конференциясида қўйидаги баёнотлар билдирилди:

1. Болаларни STEAMга жалб қилиш. Ушбу таълим мактабгача ёшдаги болалардан бошланиши керак, шунинг учун дастурларни болалар боғчаларига киритиш керак.

2. Фан тили – инглиз тилидир. Агар илм-фани ўрганиш ва олим бўлишни истасангиз, бу тилни били-

шингиз керак.

3. Қизлар учун STEAM-таълим дастурлари керак. Илм-фан соҳасидаги қизлар ўз тиришқоқликлари туфайли ўғил болалар қила олмайдиган ишларни қилишлари мумкинligини ҳисобга олиш лозим.

4. Science is fun! Ilm-фан қувноқ бўлиши, у ўқувчилар учун қизиқарли ва ўзига жалб қилувчи бўлиши керак.

STEM – бу фан, технология, муҳандислик ва математика, яъни STEM – ўқув фанлари тизими юқори технологиялар соҳасида ишчиларни тайёрлаш учун асосдир. Албатта, бундай йўналишни фақат қўшимча касбий тайёргарликдан ўтган, табиий-илмий ўқув фанлари ва технологияларининг ягона тизимида ишлашга тайёр бўлган ўқитувчилар амалга ошириши мумкин. Масалан, АҚШда келгуси 10 йил ичидаги 100 000 STEM ўқитувчиларини тайёрлаш бўйича миллий дастур ишлаб чиқилган [4]. Бундан ташқари, технология, информатика, математика, физика бўйича дарслар ўтказадиган информатика ўқитувчилари фаолиятини алоҳида таъкидлаш керак. Технология, табиий фанлар, санъат ва информатика бўйича давлат таълим стандартларининг мазмуни ўқитувчиларнинг касбий имкониятларини ҳисобга олган ҳолда, ишонч билан айтиш мумкинки, айнан шу тоифадаги ўқитувчилар STEM таълим фояларини амалга оширишга қодир бўлади.

STEM таълимининг мақсадлари, умуман олганда, ҳар бир дарс алоҳида-алоҳида 5 та асосий компетенцияни шакллантиришга қаратилган:

1. Концептуал тушуниш – операция, муносабат ва концепцияларни тушуниш;

2. Операцион эркинлик – операцияларни мослашувчан ва аниқ бажариш қобилиятлари;

3. Стратегик компетенция – муаммоларни шакллантириш, тақдим этиш ва ҳал қилиш қобилияти;

4. Адаптив тушуниш – мантиқий фикрлаш, акс этиши, тушунтириш ва баҳслашиш;

5. Махсулдор онг – бу мавзуни унинг самарадорлигига ишониш билан бирга оқилона, фойдали ва қимматли деб билишга мойиллик.

Мактаб ўқувчиларида ушбу компетенцияларни шакллантириш учун, аввало, бўлажак технологик таълим ўқитувчиларини шу руҳда тайёрлаш, амалий дарс машгулотларига тайёргарлик кўраётганида иш обьектини тўғри танлаш, технологик харита, услубий ва дидактик материалларни ишлаб чиқаётганида юқоридаги талабларнинг бажарилишига эътиборни қаратиш лозим.

Германия, Финландия, бир қанча Осиё давлатлари ва Россия Федерацияси STEM таълимини ривожлантириш бўйича нуфузли халқаро таълим етакчилари тармогига қўшилишиди.

Россия мактабларида иқтидорли болаларни кўллаб-қувватлаш, мактаб ўқувчилари учун илмий лабо-

раториялар STEM марказлари, республикамизда эса Президент мактаблари ва маҳсус ихтисослаштирилган мактаблар (масалан, Тошкентдаги Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги мактаб) ташкил этилди. Россияда STEM марказлари уй академияси ролини ўйнайди, бу иқтидорли мактаб ўқувчиларига кейинги касбий ривожланиши ва шаклланиши учун зарур илмий-техник платформани тақдим этади. Масалан, Интел (Intel) корпорациясининг дизайн лабораториялари ўқувчиларга илмий гояларни шакллантириш ва мотивация бериш ҳамда ўз тадқиқотлари натижалари учун масъул бўлган жиддий тадқиқотчилар каби ҳис қилишларига имкон беради. Мактаб лойиха лабораториялари ўқувчиларининг танловларда намойиш этадиган ажойиб натижалари ушбу ташаббусни амалга ошириш муҳимлигини яна бир бор тасдиқлайди. Интел (Intel) корпорацияси мактаб ўқувчиларини илмий тадқиқот ишларига жалб қилиш методикасини ва STEMни ишлаб чиқиша профессионалдир.

STEM марказлари – бу ўқувчиларни ҳақиқий илмий лаборатория аъзоси сифатида ҳис қилиш, профессионал тадқиқотларда иштирок этиш ва ўз илмий лойиҳасини амалга ошириш учун шароит яратиб беради. Табиий, аниқ ёки муҳандислик фанларига қизиққан 7-11-синф ўқувчилари лойиҳада иштирок этишга, энергия ишлаб чиқаришнинг янги усулини ўйлаб тошишга, математик моделни ҳисоблашга, ўз шахри экологиясини ўрганишга ёки робот яратишига ҳаракат килишади. STEM марказлари учун базага айланган барча лабораториялар табиий ёки технологик соҳаларда тадқиқотлар олиб боради ва лойиҳа иштирокчилари мактаб ўқувчиларининг лаборатория ҳудудига киришини таъминлаши мумкин. Ўқитувчиларнинг STEM марказларини ташкил этишдан мансади талabalарга политехник билимларини, ўқувчиларининг муҳандислик малакаларини ва илмий саводхонлигини оширишни кўллаб-кувватлашдир. Ва бу ҳолат талabalарнинг шахсий хусусиятлари, жумладан, ирқи, ижтимоий табақаси, маданияти, тили, жинси, дини унинг муваффакиятига таъсир қиласлиги лозим.

Технологик таълим ўқитувчиларини касбий ривожлантириш учун фан (технология, математика, физика, информатика ва санъат) мазмунини ўзлаштириш, тадқиқот кўнималари, табиий-илмий компетенцияларга эга бўлиш, таҳлил қилиш, танқидий фикрлашга ўргатиш ва умуман STEM саводхонлигини ошириш лозим бўлади.

Республикамизда STEM таълимiga ўтиш табиий ва аниқ фанларни чукур ўрганиш, хорижий тиллар, муҳандислик ва ахборот технологиялари-

ни ўрганиш, ўқувчиларнинг инновацион гоялари ва лойиҳалар ишлаб чиқаришга йўналтириш; таълим дастурларининг интеграциялашувига асосланган ўқитишининг фанлараро ёндашувини жорий қилиш; ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш, уларда муҳандислик кўнималари ва креатив фикрлашни ривожлантириш, танқидий фикрлаш, ахборотни излаш, таҳлил қилиш ва қайта ишлаш, олинган билимларни амалиётда кўллаш малакасини ошириш билан бирга кўшиб олиб борилади.

Энг кенг тарқалган STEM фанлари талаб этиладиган касблар рўйхатига тиббиёт ходимлари, ошпазлар, болалар боғчаси ходимлари, меъморлар, муҳандислар, давлат хизматчилари, пайвандчилар, саноат ускунларини йигувчилар ва таъмирловчилар, дурадгорлар, электрчилар, машинистлар ва шу кабилар киради. Жумладан, STEAM қуидаги йўналишларни чукурлаштириб ўқитади: архитектура ва дизайн, қишлоқ хуҗалиги, ўсимликшунослик асослари, робототехника, 3D- моделлаштириш, радиотехника, кимё-технология ва ишлаб чиқариш, дастурлаш, моделлаштириш, биотехнология, экология, ракета ва авиамоделлаштириш, токарлик ва чилангарлик иши ва ҳоказо. Мазкур касб эгалари STEAM фанларини билиши муҳим аҳамиятга эга деб қаралади.

Хулоса қилиб айтганда:

Биринчидан, замонавий технологик таълим ўқитувчиларини тайёрлашда анъанавий ёндашувларнинг ўзи етарли бўлмайди, ўрта мактабда ўқувчиларни STEAM ёндашуви болаларни тажрибалар ўтказишга, моделлар тузишга, мустақил равишда мусиқа ва фильмлар яратишига, ўз гояларини ҳақиқатга айлантиришга, якуний маҳсулотни яратишига ва STEAM-касбларига ўргатишига қодир ўқитувчиларини тайёрлаш керак бўлади.

Иккинчидан, таълим муассасаларида STEAM фанларини ўқитилишига, маддий-техника базаларини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор бериш лозим.

Учинчидан, олий таълим, қайта тайёрлаш ва маляка ошириш курсларида STEAM ўқитувчиларини тайёрлаш тизимини янада кучайтириш лозим бўлади, етарли тайёргарликка эга ўқитувчигина замон талабиға жавоб бера оладиган мутахассис кадрни етиштиришга қодир бўлади.

Тўртинчидан, ушбу таълим ёндашуви болаларга назария ва амалий кўнималарни самарали тарзда бирлаштиришга имкон беради ва университетга кириш ва кейинги таълим олишини осонлаштиради. Бундай ўқувчиларни тайёрлаш учун албатта технологик таълим ўқитувчисидан катта маҳорат, ихтисосликка оид касбий компетенциялар талаб этилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Президент мактабларини ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қарори, 20.02.2019 йилдаги ПҚ-4199-сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Халқ таълими тизимига бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қарори, 05.09.2018 йилдаги ПҚ-3931-сон.
3. Шавкат Мирзиёев “Мактабларда хорижий тиллар ва касб ўргатиш тизимини ривожлантириш масалалари” бўйича маъруза. <https://www.xabar.uz/talim/shavkat-mirziyoyev-maktablarda-xorijiy-tillar-va-kasb-orgatish>.
4. White House Office of Science and Technology Policy. Winning the Race to Educate Our Children. Science, Technology, Engineering, and Mathematics (STEM). Education in the 2012 Budget. <http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/microsites/ostp/OSTP-fy12-STEM-fs.pdf>. February 14, 2011.
5. Абдукудусов О.А. Касб-хунар педагогикаси. – Т.: ЎМКХТТКМО ва УҚТИ, 2014. – 310 б.

MA’NAVIY TAHDIDLARNING MILLIY G‘OYA VA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA’SIRI VA ULARNI BARTARAF ETISH USULLARI

Nuriddin Yakubjanov,

Termiz davlat universiteti Yuridik fakulteti 3-bosqich talabasi

Annotation

Ushbu maqolada ma’naviy-mafkuraviy tahdidlarning kelib chiqish sabablari, bunday yot g’oyalarni keltirib chiqaradigan salbiy oqibatlar aniq faktlar asosida bayon qilingan. Muammoning qo’yilishidan tortib uning yechimiga qadar muallifning shaxsiy fikrlari ochiq-oydin yoritilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim, ma’naviy tahdidlar, millat, jamiyat, davlatning tinchligi, tahdid, ma’naviy-ruhiy hissiyotlar, milliy tuyg’ular.

Аннотация

В данной статье описываются причины духовно-идеологических угроз, негативные последствия таких чужеродных идей на основе конкретных фактов. От постановки задачи до ее решения четко освещены личные мысли автора.

Ключевые слова: воспитание, нравственные угрозы, нация, общество, мир государства, угроза, морально-духовные чувства, национальные чувства.

Annotation

This article describes the causes of spiritual and ideological threats, the negative consequences of such foreign ideas based on concrete facts. From the setting of the problem to its solution, the personal thoughts of the author are clearly covered.

Keywords: education, moral threats, nation, society, peace of the state, threat, moral and spiritual feelings, national feelings.

Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tub o‘zgarishlar mutaxassis kadrlarni har tomonlama raqobatbardosh, yetuk, barkamol inson qilib tarbiyalashni talab etmoqda. Hukumat tomonidan ishlab chiqarilgan va zamon talablariga moslab yangilanayotgan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” kabi hujjatlarni amaliyatga tatbiq etish bo‘yicha qator ishlar amalga oshirilmoqda. Ammo ta’lim tizimi ma’naviy tahdidlar kuchayib borayotgan va unga qarshi kurash yo‘llari kundan kunga qiyinlashib borayotgan davrda yoshlarni tarbiyalashda ko‘plab muammolarga duch kelmoqda. Ushbu yo‘nalishdagi olib borilayotgan ishlar samadorligini oshirish maqsadida 2021-yil 26-mart kuni e’lon qilingan “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident qarorida aniq mexanizmlar belgilab berildi. Bunga ko‘ra, ezgulik va insonparvarlik tamoyiliga asoslangan “Milliy

tiklanishdan – milliy yuksalish sari” g‘oyasini keng targ‘ib etish orqali jamiyatda sog‘lom dunyoqarash va buniyodkorlikni umummilliy harakatga aylantirish ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri etib belgilandi [1].

Deyarli har kuni “ma’naviy tahdidlar” tushunchasi haqida eshitamiz. Ammo ba’zida bu tushunchaning ma’nosini anglash qiyin kechmoqda. Ma’naviy tahdid – muayyan millat, jamiyat, davlatning tinchligi va barqarorligiga qaratilgan, siyosiy va konstitutsion tuzumni zaiflashtirish va buzishga yo‘naltirilgan, shaxs va jamiyat xavfsizligiga, ma’naviy, ruhiy dunyosiga tahdid soluvchi g‘oyaviy-nazariy qarashlari va unga asoslangan amaliyot majmuuni ifodalaydigan tushunchadir [2, 689]. Boshqa manbalarda esa ma’naviy tahdidlar deganda, shaxs axloqiy ongida salbiy tushunchalar, tuyg‘ular, xususiyatlar va sifatlarni hosil qiluvchi illatlar tushuniladi. Chun-

ki “tahdid” so‘zi xavf-xatar, xuruj va buzish ma’nolarini anglatadi. Shu ma’noda ma’naviy tahdidlar shaxsni aqliy va axloqiy jihatdan buzishga qaratilgan maqsadli xurujlar hisoblanadi.

Ma’naviy tahdidning mazmun-mohiyati, zararli oqibatlari va ularga qarshi kurashishi zarurligi maxsus ilmiy adabiyotlarda har tomonlama va dalillar asosida ko’rsatib berilgan. Tili, dini, e’tiqodidan qat’i nazar, har qaysi odamning tom ma’nodagi erkin bo‘lib yashashiga qarshi qaratilgan, uning aynan ruhiy dunyosini izdan chiqarish maqsadini ko‘zda tutadigan mafkuraviy, g’oyaviy va informatsion xurujlar ma’naviy tahdid hisoblanadi.

Ma’naviy tahdid vayronkor kuchlarning o‘z moddiy, siyosiy manfaatlarini ko‘zlagan holda, har xil markazlar tomonidan biron bir mamlakatga nisbatan ichkaridan yoki tashqaridan turib bevosita amalga oshiriladigan ma’naviy buzg‘unchilikning muayyan shaklidir. Ular o‘z maqsadlariga erishish uchun har qanday usullardan, odamlarning ma’naviy-ruhiy hissiyotlari, milliy tuyg‘ulari, har qanday jamiyatda mavjud ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy muammolardan, shuningdek, zamonaviy texnologiya, telekommunikatsiya, OAV, internetdan ustalik, g‘irromlik, noxolislik bilan foydalanishga harakat qiladilar.

Hozirgi davrda ma’naviy tahdid deganda, aholining ma’lum bir qatlamlari, ayniqsa, yoshlar ongi va qalbiga ta’sir qilib, ularning qarashlarini o‘zlariga ma’qul yo‘nalishda o‘zgartirish, diniy ekstremizm, vayronkorlik, buzg‘unchilik, axloqsizlik g‘oyalarini zimdan targ‘ib-tashviq etib singdirish kabi g‘arazli maqsadlar anganadi.

Bunday tajovuz fuqarolarni qonuniy hokimiyat organlari faoliyatiga xalaqit berish, zo‘ravonlik xatti-harakatlarini amalga oshirishga undash yoki ularni konstitutsiyani ko‘zda tutilmagan boshqa noqonuniy tuzilmalar bilan almashtirishga chaqirishda namoyon bo‘lmoqda. Ma’naviyatga qarshi qaratilgan har qanday tajovuz, tahdid o‘z-o‘zidan mamlakat xavfsizligini, uning milliy manfaatlarini, jismonan va ma’nan sog‘lom avlod kelajagini ta’minalash yo‘lidagi jiddiy xatarlardan biriga aylanishi va oxir-oqibatda jamiyatni inqirozga olib kelishi mumkin. Ma’naviy tajovuzkorlar ko‘pincha turli niqoblar, jozibali shior va g‘oyalar parchasi ostida ish ko‘radilar. Bunday kuchlar ixtiyorida juda katta moddiy, moliyaviy resurslar va imkoniyatlar mavjud bo‘lib, ularning puxta o‘ylangan va davomli maqsadlariga xizmat qilmoqda.

Hozirgi davrda dunyoning ayrim hududlarida ana shunday harakatlar natijasida katta ma’naviy yo‘qotishlar yuz bermoqda, millatlarning ma’naviy qadriyatlar, milliy tafakkuri va turmush tarzi izdan chiqmoqda, axloq-odob, oila va jamiyat hayoti, ongli yashash tarzi jiddiy xavf ostida qolmoqda. Eng yomoni, bunday ma’naviy xurujlarning pirovard oqibati odamni o‘zi tug‘ilib o‘sgan yurti va xalqidan tonishga, vatanparvarlik tuyg‘ularidan mahrum etishga va hamma narsaga loqayd bo‘lgan shaxsga aylanishiga qaratilgan. Xudbinlik va loqaydlik, mahalliychilik,

korrupsiya va manfaatparastlik, boshqalarni mensimaslik, hasad, sotqinlik singari illatlar ham ma’naviy tahdidlar tarkibiga kiradi.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda aholining turmush darajasi oshib, hayot sifati yaxshilanmoqda. Jumladan, internet tezligi deyarli ikki baravar oshgan. Bunday vaziyatda internet tarmog‘idan kerakli xohlagan mavzudagi foto, video tasvirlarni olish hech qanaqa qiyinchilik tug‘dirmaydi. Ammo, aholi, ayniqsa, yoshlar ularning mohiyatini to‘g‘ri tushuna olmasligi, yetarlicha tahlil qila olmasligi, qiyoslay olmasligi sababli bu axborotlar noto‘g‘ri qabul qilinishi va inson psixologiyasiga ijobji emas, balkim salbiy ta’sir ko‘rsatishi kuzatilmoqda. Jumladan, yoshlarning mehnat qilishdan or qilishi, qochishi, o‘zgalar mehnatiga hurmatsizlik, yengil hayotga qiziqish va berilishi va uning oqibatida jinoyat yo‘liga kirib ketishi, halol va haromni farqlamaslik kabi illatlar kelib chiqmoqda.

Yoshlarning mafkuraviy ongi to‘la shakllanmaganligi, hayotiy tajribalarining kamligi, ijtimoiy hodisalardagi “yaxshi” va “yomon” tushunchasining nisbiyligi, har xil man qilish va taqiqlarning mohiyatini anglay olmasliklari yet mafkura elituvchilariga juda qo‘l keladi.

Globallahuv jarayonlarida axborotga bo‘lgan tabablarning oshishi ko‘plab mamlakatlarning, insonlarning o‘z manfaatlarini amalga oshirish yo‘lida “axborot xuriji”ni qurol qilib olishga zamin yaratdi. Bugungi kunda hayot sur’atlarining jadallik bilan rivojlanishi xalqaro maydonda davlatlarga, xalqlarga, millatlarga hamda boshqa xalqaro huquq subyektlariga erkin hamkorlik qilish imkonini bermoqda. Ammo, hayot sur’atlarining jadallik bilan rivojlanishining salbiy jihatlari ham vaqt o‘tgani sain tobora ko‘zga tashlanmoqda.

“Axborot asri” deb atalayotgan bugungi zamonomizda ishlab chiqarish va boshqarish, moliya va mudofaa, transport va energetika, ta’lim va OAV kabilarni axborot kommunikatsiya vositalarisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Endilikda axborot inson hayotining muhim qadriyatlaridan biriga aylanib ulgurdi. Axborot olamida o‘rinli ishlatalgan ma’lumotlar taraqqiyotga xizmat qilsa, aksincha bitta yolg‘on axborot bilan dunyoni larzaga solish mumkin. Ta’kidlash joizki, mamlakatimizning amaldagi qonunchiligiga ko‘ra, milliy qadriyatlarimizga zid bo‘lgan mahsulotlarni tayyorlash, tarqatish va sotish ta’qiqlangan. Aytish kerakki, chetdan kirib kelayotgan kinofilmrlarning asosidagi g‘oyada shaxs ruhiy holatini izdan chiqarish, ulardagagi estetik didni yo‘qotish va jamiyatda axloqiy parokandalikni keltirib chiqarish nazarda tutiladi. Ularning maqsadi ko‘z ilg‘amas darajada yashirin va bir qarashda zararsizdek tuyulsa-da, mohiyatan bu mavzudagi filmlar ruhiy va axloqiy parokandalikni ko‘zlaydi. Afsuski chegara bilmaydigan bu kabi ma’naviy tahdidlar ta’sirida yoshlarimiz dunyoqarashida ma’naviyatimizga zid bo‘lgan odatlar ham uchramoqda.

Hozirgi kunda jahonda yuz berayotgan voqealar qisqa

fursat ichida zamonaviy ommaviy axborot vositalari ta'sirida boshqa davlatlarga tarqalmoqda. Buning oqibatida mintaqqa xavfsizligi va barqarorligiga jiddiy tahdidlar vujudga kelmoqda.

Shuningdek, inson ongini zaharlashga qaratilgan internet nashrlarida hozirda milliardlab axborotlar joylashtirilib, foydalanuvchilar ixtiyoriga yetkazilmoqda. Ular orasida, siyosiy manipulyatsiyalovchi, radikallashuvga undovchi diniy ma'ruzalar, maqolalar, qo'shtirnoq ichidagi ommaviy madaniyatni targ'ib qiluvchi video tasvirlar ommani, ayniqsa, yoshlarni o'ziga ohanrabodek tortmoqda. Bu esa yoshlarning ruhiyatida agressivlik, tajovuzkorlik, vahshiylik kabi illatlarni uyg'otadigan turli yot g'oyalarning, milliy mentalitetimizga, urf-odat, an'analrimizga umuman mos kelmaydigan odatlar, pornografik axborotlar, turli xil yolg'on ma'lumotlar, mish-mishlarni tarqatilayotgani insonni ogohlilikka chorlaydi. Shu bilan birga, insoniyat hayotiga qarshi qaratilgan noan'anaviy tahdidlar: xalqaro terrorizm, diniy ekstrimizm va fundamentalizm, noqonuniy qurol savdosi kundan kunga milliy, mintaqaviy hamda xalqaro xavfsizlikka xavf solmoqda.

Bunday tahidlarning oldini olish, ularning oqibatlarini emas, balki kelib chiqish sabablari, manbalarini aniqlagan holda, ularni bartaraf etish uchun qanday chora-tadbirlarni amalga oshirishimiz lozim?

Ayni paytda hayot haqiqati shuni ko'rsatadi, har qanday taraqqiyot mahsulidan ikki xil maqsadda – ezguilik va yovuzlik yo'lida foydalanish mumkin. Yovuzlik yo'lida foydalanish bugungi kunda eng ommalashgan va dolzarbli bilan alohida o'rın egallamoqda. Chunki insonlarning kundalik iste'moliga aylangan "internet", "radio-televiedeniya"dan har xil siyosiy kuchlar unumli foydalanmoqda. Natijada turli oqimlarga kirib, diniy ekstrimizm tashkilotlarining g'arazli niyatlarini amalga oshirishdagi vositasiga aylanib qolayotgan insonlar yo'q emas, albatta. Zamonaviy fan-texnika mahsuli bo'lgan qo'l telefonini va internet bugungi kunda yoshlar axloqiy va estetik kamolotiga soya solayotgan eng xatarli kommunikatsiya vositasi hisoblanadi. Ularda zo'r berib namoyish etilayotgan erotik va terroristik ruhdagi surat va videoroliklar hech qanday axloqiy me'yorlarga to'g'ri kelmaydi.

Axborot xurujlari shaxsga muayyan tashkilot va davlatga yo'naltirilgan ta'sir bo'lib, asl maqsadi normal ta'sir bo'lishini nazarda tutgan siyosiy-ijtimoiy guruhlarning g'arazli niyatlaridan kelib chiqadi, shu bois xavfsizlik choralarini ko'rish ham turli bo'lganligi sababli xavfsizlik choralarini ko'rish ham turli sohalarda va turli jabhalarда amalga oshirilmoqda. Bugungi kunda internet orqali yetkazilayotgan xurujlarning aniq manzilini bilish ancha mushkul.

Mutaxassislar yuqoridagi kompyuter jinoyatchiligining quyidagi turlari mavjudligini ta'kidlab o'tishadi:

- 1) qo'poruvchilik;
- 2) joususlik;

- 3) ekstremistik guruuhlar faoliyati;
- 4) uyushgan jinoyatchilik va qalloblik;
- 5) zakkerlar faoliyati.

Bularni amalga oshiruvchilar esa:

- a) xakerlar;
- b) krekerlar;
- v) frikerlardir.

Ular o'z faoliyatini inson ongini g'arazli g'oyalalar bilan to'ldirishda, davlat, fan-texnika va sanoat taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatishda namoyon qiladi [3, 175].

Hammamiz yaxshi bilamiz, mafkuraviy tahdid sohasiga qarshi turishda katta yoki kichik masalaning o'zi yo'q. Bu jarayonda hamma narsa muhim. Holbuki, bizning ming yillik qadriyatlarimizni, odob-axloq me'yorlarimizni, bir so'z bilan aytganda, ruhiy dunyomizni izdan chiqarishga qaratilgan makkorona sa'y-harakatlarga deyarli har qadamda duch kelamiz.

Ko'p hollarda "Ommaviy madaniyat" niqobi ostida zo'ravonlik, fahsh, axloqsizlik g'oyalari targ'ib qilinyapti. Bu "madaniyat"ga uchgan millatning necha ming yillik qadriyatları, ma'naviy boyliklari o'z ta'sir kuchini yo'qotishi, qadrsizlanishi aniq. Zero, "ommaviy madaniyat" olomonni, o'zgalar xohish-irodasiga bo'ysunadigan manqurtlar olomonini yetishtirib beradi.

Ana shunday vaziyatni hisobga olgan holda, yoshlarimiz ma'naviy olamini bunday tahidlardan asrash, hozirgi o'ta murakkab zamonda xalqaro maydonda sodir bo'layotgan jarayonlarning tub mohiyatiga yetib borish, ular haqida xolis va mustaqil fikrga ega bo'lish bugungi kunning eng dolzarb vazifasi desak, hech qanday xato bo'lmaydi.

Shunday ekan, shaxs turli mafkuraviy tahidlardan qanday yo'llar bilan saqlanishi mumkin? Ushbu masalaga oydinlik kiritish uchun, eng avvalo, egosentrizm kabi tushunchalarga izoh berish darkor. "Egosentrizm" so'zi lotincha "ego" – men va "sentrum" – doira markazi so'zlaridan olingan. Ma'nosи o'z fikr, o'ylari manfaatlari doirasida qotib qolgan insonning atrof-muhit va odamlarga oid o'z bilimlari va o'zgalarga munosabatini o'zgartira olmasligini bildiradi. Psixologiyada egotsentrizmning bir qancha turlari mavjud. Ulardan bilishga oid, axloqiy va kommunikativ egotsentrizmlar farqlanadi. Kommunikativ egotsentrizmlar – boshqalarga biror xil ma'lumot berish jarayonida ularning fikri bilan hisoblashmaslik, ularni mensimaslikda namoyon bo'ladi. Bizning nazarmizda zamonaviy informatsion xurujlarning mualliflarida aynan shu kabi egotsentrizm kuzatiladi va ular o'zlariga o'xshash, faqat o'z manfaatlarinigina ko'zlaydigan avlod ongini qamrab olishga harakat qiladi. Shuning uchun ham shaxsga psixologik himoya mexanizmlari zarur.

Ushbu vazifalarni amalga oshirishda, eng avvalo, yoshlarning ijtimoiy xulq-atvorini o'rganish lozim. Ijtimoiy xulqda ko'zga tashlanadigan eng muhim holatlardan biri – tashvishlanish, nimalardandir cho'chish va shu tu-

fayli ijtimoiy munosabatlardan o‘zini olib qochishga intilish hislarining namoyon bo‘lishidir. Ularda kechadigan ichki kechinmalarda, g‘oyaviy bo‘shliqlar paydo bo‘lgan davrlarda, krisis davrlarda ularga turli tashqi ta’sirlar ularning qaysi yo‘ldan ketishini belgilab berishi mumkin. Agar yoshlarda psixologik himoya mexanizmlari shakllangan bo‘lsa, ularning turli egri yo‘llardan asrab qoluvchi kuch sifatida psixologik himoya mexanizmlari maydonga chiqadi [4, 28].

Psixologik himoya mexanizmlari shaxsni turli salbiy ta’sirlardan asrashga, ruhiy diskomfortni bartaraf etishga xizmat qiladi. Psixolog olimlar turli tashqi tahdidlarga nisbatan psixologik himoya mexanizmlariga quyidagilarni kiritadilar:

- ichki his-kechinmalarni bosish, o‘zgalarga bildirmaslikka urinish, uning o‘sha vaqtdagi ojizlik holati kabi hislarni tashqariga yo‘naltirmaslik;
- rad etish, ya’ni noma’lum ma’lumotlarni ochiq-oydin

rad etish. O‘ziga yot, tajribasida sinamagan ma’lumotlarni, har qanday shubhali g‘oyalarni rad etish, qo‘silmalaslik;

– proyeksiya – o‘zidagi hissiyor-kechinmalarni tashqi obyektlarga ko‘chirish orqali bo‘lgan holatlar sabablarini tashqaridan qidirishga moyillik;

– regressiya – ko‘proq o‘tmishga nazar tashlash, ya’ni yoshlik davrlarida u uchun eng yaxshi bo‘lgan voqevo-disalarini tiklash, boshqa tashqi ta’sirlarni qabul qilmaslik;

– ratsionalizm – aql bilan, farosat bilan ish tutish. Fikr-mulohaza yuritib, o‘zida himoya instinktlarini paydo qilish.

Demak, ma’naviy tahdidlar jamiyat taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatayotgan bugungi davrda yoshlarni to‘g‘ri yashashga, vatanparvar va insonparvar bo‘lishga, erkin fikrli bo‘lishga o‘rgatish orqali ularda mafkuraviy immunitetni tarbiyalash, axborot madaniyatini shakllantirish, shuningdek, axborot xavfsizligi masalasiga jiddiy yondashish bugunning eng dolzarb vazifalaridan ekanligini anglatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5040-sonli qarori, 2021-yil 26-mart.
2. Ma’naviyat izohli lug‘at. – T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009. – 689 b.
3. И.Н.Панарин. Информационная война и дипломатия. – М., 2004. – 528 с.
4. F.Mo‘minov, Sh.Baroqov va boshq. Ochiq axborot tizimlarida axborot-psixologik xavfsizlik. Darslik. – T.: “Fan va texnologiya”, 2013. – 208 b.

АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ ПО НАНОТЕХНОЛОГИИ

Насиба Ходжаева,

Кафедра Полупроводников и полимеров
Национальный Университет Узбекистана имени М. Улугбека

Аннотация

Обзорной статье обсуждаются вопросы, касающиеся обучения и подготовки кадров для сферы нанотехнологий и наноматериалов, что является одной из главных и приоритетных задач на начальном этапе развития этого нового научно-технического направления.

Ключевые слова: нанотехнология, наноматериал, обучение кадров, процесс обучения, мировая наука.

Аннотация

Мақолада илмий-техник йўналишининг ривожининг долзарб ва асосий этапи ҳисобланган, нанотехнология ваnanoфизика соҳаси учун кадрлар тайёrlashi ва ўқитши билан боғлиқ масалалар шарҳланган.

Калим сўзлар: нанотехнология, наноматериал, кадрларни ўқитши, таълим жараёни, дунё фани.

Annotation

The review article discusses issues related to education and training for the field of nanotechnology and nanomaterials, which is one of the main and priority tasks at the initial stage of development this new scientific and technical direction.

Keywords: nanotechnology, nanomaterial, personnel training, learning process, world science.

Научный и социально-экономический прогресс развитых стран в XXI веке, согласно практически единодушным прогнозам авторитетных организаций

и компетентных специалистов, в значительной мере будет определяться их успехами в развитии нанонаук и нанотехнологий. Понимая это, и желая сохранить

лидерующие позиции в мире, высокоразвитые страны уделяют данному вопросу большое внимание. Это подтверждает анализ Национальной нанотехнологической инициативы (ННИ) США, являющихся одним из лидеров в развитии нанотехнологий. Именно после принятия в 2000 году ННИ США, многие другие страны также начали активно развивать нанотехнологии.

Поскольку нанотехнологии развиваются на базе многих наук, то для их развития на определенном историческом этапе важно знать основные, наиболее актуальные на данный момент, направления развития конкретных наук. При этом систему обучения и подготовки кадров следует выстраивать таким образом, чтобы в ней органично сочетались актуальность, прежние традиции и достижения отечественной научной школы и новые достижения мировой науки [1; 2].

Целью работы является изучение и анализ научного наследия ученых в области некоторых наиболее актуальных и резонансных сейчас направлений физики, для его использования в процессе обучения и подготовки кадров в области различных нанонаук и нанотехнологий [3, 15]. В журнале "Nature" на основе использования специально разработанных коэффициентов, учитывающих количество публикаций и цитирований по какой-либо теме, а также динамику этих показателей во времени, была произведена оценка и выявлены пять наиболее актуальных на момент исследования и ближайшую перспективу направлений в физике: углеродные нанотрубки – 12,85; нанонити – 8,75; квантовые точки – 7,84; фуллерены – 7,78; гигантское магнитосопротивление – 6,82. Эти результаты являются ценным научным наследием и поэтому должны изучаться и использоваться при подготовке кадров в области нанотехнологий и наноматериалов.

Работа посвящена изучению терминологической системы нанотехнологий [4, 12]. Быстрые темпы развития данной сферы деятельности приводят к расширению ее терминосистемы и формированию новых терминов за счет различных существующих в языке приемов терминообразования, привлечения уже существующих слов из смежных областей знания. Изучение формирующихся терминологических систем является актуальным, поскольку описание терминологии развивающейся сферы деятельности позволяет не только внести определенный вклад в систематизацию и стандартизацию новой терминосистемы, но и преодолеть ряд проблем, которые могут возникнуть при межкультурной профессиональной коммуникации [5, 15].

В процессе поиска путей преодоления кризиса образования, в условиях XXI века, характеризующегося скоплением множества глобальных проблем человечества, вызвавших ситуацию глобальной неустойчивости, происходят значительные изменения в этой

сфере, связанные, в первую очередь, с осмысливанием места человека в быстро меняющемся мире. Это обусловило принятие в качестве ведущей идеи развития отечественного образования идею гуманизации [6; 7, 5].

Изучение достижений нанохимии и нанотехнологий в школьном курсе химии может стать новым фактором, интегрирующим знания из области физики, химии, математики, биологии, информатики. Введение в школьную программу ряда интегративных дисциплин, таких как окружающий мир, естествознание и экология, резко сократило количество времени на изучение самих базовых дисциплин, перечисленных выше. Анализ учебных программ и учебников, научных и методических материалов позволил нам систематизировать исследования в области нанотехнологий в соответствии со структурой предметного содержания школьного химического образования. В результате выделены блоки содержания и отдельные темы курса химии, в которые можно включить материал по анотехнологиям.

Работа представляет собой обзор зарубежных публикаций, посвященных изменениям в образовании и подготовке нового поколения ученых, инженеров и высококвалифицированных рабочих с гибким подходом к научно-исследовательским и опытно-конструкторским разработкам, что необходимо для достижения прогресса в нанонауках и нанотехнологиях [10]. Революционные и синергетические достижения на стыке ранее разделенных областей науки и техники готовы кnano-био-инфо преобразованиям. Должны быть разработаны междисциплинарные учебные программы, интегрирующие нанонауки и нанотехнологии. Это требует реконструкции образования, разработка новых курсов и учебных материалов и подготовки новых преподавателей. Во всяком случае, можно будет суммировать функции ответственного образования в области нанотехнологий в следующих дисциплинах: общие и специальные курсы в области нанонауки и нанотехнологий. В качестве примеров инженерных курсов европейских образовательных программ по подготовке магистрантов в области нанотехнологий. Таким образом, нанотехнологии в своем развитии объединяют целый ряд различных дисциплин, таких как физика, материаловедение и биотехнология, для достижения общей цели, достижение которой невозможно без проведения кардинальных преобразований в подготовке кадров.

В статье рассматривается необходимость формирования современной системы нанообразования в Украине, как основы развития экономики страны. Обосновано необходимость сотрудничества государства, промышленных предприятий, научно-исследовательских и образовательных учреждений с целью формирования кадровой составляющей развития нанотехнологической сферы. Учитывая опыт высокого-

развитых стран, следует констатировать, что в наше время основой роста и развития экономики и перехода к новому технологическому укладу является использование новейших достижений науки, что получило общепринятое название нанотехнологии.

Одним из условий развития и внедрения нанотехнологий, является подготовка соответствующих кадров в сфереnanoобразования. Цель статьи проанализировать роль nanoобразования в развитии отечественной экономики, определить основные компоненты формирования кадровой составляющей нанотехнологической сферы региона и государства в целом.

Отказаться от реальности, как цели научного исследования вынуждают явления, наблюдаемые на атомном уровне. Ни одно из известных явлений, наблюдаемое в масштабе размеров больших микрона, не заставляет отказаться от макроскопического реализ-

ма. Нанотехнология все ближе подходит к атомному уровню, и наноструктуры находятся в пограничной области, где возможны квантовые явления, угрожающие нашим представлениям о существовании объективной реальности. Поэтому преподавание нового понимания проблем квантовой механики является насущно необходимым для развития науки о физических явлениях на уровне наноструктур.

В заключении можно отметить что, нанотехнология представляет собой бурно развивающееся междисциплинарное научно-техническое направление, базирующееся на передовых достижениях физики, химии, биологии, материаловедения, микроэлектроники. Подготовка специалистов по этому направлению требует от обучающихся высокого интеллектуального потенциала, что так или иначе ведет к неординарному образованию.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Roco M.C. National Nanotechnology Initiative – Past, Present, Future // Engineering and Technology, Taylor and Francis. – 2007. – 3.1-3.26. стр.
2. Research and development leading to a revolution in technology and industry // Supplement to the President's FY 2010 Budget, 36 стр.
3. Мартемьянова М. А. Особенности формирования современных научных технических терминологических систем // Автограферат дис. на соиск. ученой степени кандидата филологических наук. Ижевск, 2011. стр.
4. Мартемьянова/ М. А. Терминосистема как способ фиксации научной картины мира // Вестник ИГТУ, № 1(45), 2010. – стр. 176–177.
5. Волкова С.А. Анализ современных достижений и перспективных исследований в области нанотехнологий // Отчет. – М., 2013. – 52 стр.
6. Герус С.А. Теоретико-методические основы рационализации процесса обучения химии в средней школе // Дис. д. пед. наук. – СПб, 2003. – 356 стр.
7. Зайцев О.С. Методика обучения химии: Теоретический и прикладной аспекты: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 384 стр.

МИЛЛИЙ ҲУНАРМАНДЧИЛИК ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИ ЎҚИТИШДА ЎҚУВ УСТАХОНАЛАРГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

Бахтиёржон Рассоқов,
Фарғона давлат университети ўқитувчиси

Аннотация

Бугунги кунда миллий ҳунармадчилик, ҳалқимизнинг қўлда бажариладиган хилма-хил ҳунарларини қизиқши билан ўрганиш, ота-боболаримиздан мерос бўлиб келган миллий анъаналар ва маҳаллий ҳунармандчиликни тиклаши ишлари катта аҳамият берилмоқда. Мақолада миллий ҳунармадчилик турлари ва уларни ёшларга ўргатишда ўқув устахоналарига қўйиладиган талаблар ҳақида сўз юритилади.

Калим сўзлар: ҳунарманд, устахона, дурадгорлик, гилам, газлама, кулолчилик, чарм, наққошлиқ, ганчкорлик, зардўзлик, каштадўзлик.

Аннотация

Сегодня большое значение придается народным промыслам, с интересом изучать различные ремесла нашего народа, восстанавливать унаследованные от предков национальные традиции и местные промыслы. В статье говорится о видах народных промыслов и требованиях к учебным мастерским для обучения им молодежи.

Ключевые слова: ремесленник, мастерская, столярное дело, ковер, марля, гончарное дело, кожа, живопись, ювелирное дело, ювелирное дело, вышивка.

Annotation

Today, great importance is attached to folk crafts, to study with interest the various crafts of our people, to restore the national traditions and local crafts inherited from the ancestors. The article talks about the types of folk crafts and the requirements for training workshops to teach them to young people.

Keywords: craftsman, workshop, carpentry, carpet, gauze, pottery, leather, painting, goldsmithing, goldsmithing, embroidery.

Бугунги кунда миллий ҳунармандчилик, ҳалқ бади-й ва амалий санъатини ривожлантириш, соҳа вакилларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ишлари жадал олиб борилмоқда. Шунингдек, маҳаллабай ишлаш орқали ҳунармандлар ўртасида ўзаро тажриба алмашши тизимини янада кенгайтириш, ҳунармандчилик маҳсулотлари учун янги бозорларни топиш борасида кўшимча чоралар кўриш талаб этилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ҳунармандчилик фаолиятини қўллаб-қувватлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорида аҳолини ҳунармандчиликка жалб килиш тизимини такомиллаштириш, “уста-шогирд” анъаналари асосида маҳаллаларда ёшларга ҳунар ўргатиш ва бандлигини таъминлаш, шунингдек, камбағаликни қисқартириш ҳамда ҳунармандчиликни ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган ислоҳотлар изчил давом эттирилмоқда [1, 12].

Бугунги кунда ҳалқимизнинг қўлда бажариладиган хилма-хил ҳунарларини қизиқши билан ўрганиш, ота-боболаримиздан мерос бўлиб келган миллий анъаналар ва маҳаллий ҳунармандчиликни тиклашда катта аҳамиятга эгадир. Миллий ҳунармадчиликни барча соҳалари ўзига хос услуг билин асрлар давомида ривожланиб келган. 1918 йилда Туркистанда “Ҳунармандлар бўлими” ташкил этилган бўлиб, бу бўлим-

нинг мақсади ҳунармандчилик бўйича изланишлар олиб бориш, иқтисодий статистик маълумотларни ишлаб чиқиш, ўқув устахоналарини ташкил этиш, қўлда ишланган ишларга маблағ ажратиш ва бошқалардан иборат бўлган [2, 4].

Ўзбек ҳалқ ҳунармандчилиги турларидан: дурадгорлик, гилам тўқиши, газлама тўқиши, кулолчилик, чарм ишлаш, наққошлиқ, ганчкорлик, зардўзлик, каштадўзлик ва бошқа ҳунармандчилик соҳалари кенгайиб, буюмлар ассортименти кўпайиб бормоқда. Ўзбекистон ҳалқ усталари ижодида меъморчилик санъати катта ўрин эгаллади. Биноларни гулдор қилиб куриш анъаналари ва маҳаллий қурилиш ашёларининг нафислик, бадиийлик хусусиятларини теран билиш, шунингдек, Ўрта ва Яқин Шарқда ганч-алебастр, турли хил тош, сополларнинг кенг тарқалганлиги қадимий санъатнинг мустаҳкам асосини ташкил этади [3, 24].

Ёғоч ўймакорлиги хилма-хил буюмларни ясашда, эшик, дарча, дарвоза, том тўсинлари, ёпиқ шийпон ва айвонларининг устунларини ганч ўймакорлиги билан ишлашда, рўзғор буюмларини ясашда фойдаланилган. Жумладан, жавон, кути, қаламдон, серҳашам хонтахталар, миллий мусиқа асблоблари, кўп қиррали стол ва тумбаларда кенг қўлланилган.

Бадиий кулолчилик ҳалқ амалий санъатининг кўпина турлари ичидаги маҳсус ўрин эгаллади. Бу санъ-

атнинг археологлар республика территориясида тошигган дастлабки намуналари энг қадимги даврларга мансубдир. Ўзбек бадиий кулолчилик асарларининг энг яхшилари ҳамиша ўта ноёб таъсиричанлиги ва пухталиги билан халқ ижодий хусусиятларини ифода этган [4, 12].

Лаганлар, думалоқ пиёла ва косалар, гулдон ва кўзалар, хумларнинг энг катталаридан тортиб энг мўъжазигача ишлатишга қулай, шаклан эса нафис қилиб ясалган. Қадим замонлардан бери омма орасида сопол идишларга талаб катта. Уларнинг зўр маҳорат билан ясалганини, шаклининг гўзаллиги, безакларининг жозибадорлиги, фантазиянинг уйғунлашганлиги, ранг ишлатишдаги меъёр ажратиб туради.

Мисгарлик буюмлари қадимдан маҳаллий аҳоли орасида машҳур бўлиб, улар рўзгор асбоби бўлишдан ташқари, мисгарнинг санъати туфайли шкаф ва токчаларга кўйилиб, турар жойларни безаш вазифасини ҳам ўтаган. Қадим замонлардан бўён давом этиб келаётган мисгарлик санъатида ўзига хос шакл ҳамда амалий ва тасвирий усуслари билан ифодаланадиган маҳаллий усуллар вужудга келган. Мисгарликда чуқур ўйиб ишланаидиган нақшлар – кандакори, юзарори – чизма деб атлади, ўйма нақшлардан ташқари, ўзбек усталари томонидан тешма нақш усули – шабака ҳам ишлатилади.

Хива усталари кўпинча серзийнат, ноёб пичоқлар ясашади. Хива пичоқлари гул бандидан то пўлат тифи нинг учигача сербар ҳошиядай бой кандакори нақшлар билан безатилган бўлади.

Чарм кин деярли тамоман ўймакор нақшли мис ва жез қопламалар билан безатилади. Санъатнинг бу туррида Хиванинг машҳур ёғоч ўймакорлиги анъаналари таъсири сезилади.

Бадиий газламаларни безаш санъатида мураккаб кўп асрли тарихий даврлар акс этади, улар минг-минглаб талантли уста санъаткорларнинг ижодида из қолдирган. Айниқса, пахта ва ипақдан тўқилган пишиқ тивитли матолар: духоба, баҳмал; чивиқ шоҳилар: адрес, бекасам, ба noras; нафис ва енгил ипак рўймол; шилдироқ ва товланувчи шоҳи – кановизлар; бекиёс кўркам, бўёкларининг бир-биридан тафовути ва уйғунлиги билан ажralиб турадиган атлас, адрес, хонатласлар; Фарғона ва Самарқанднинг нимранг ва майин гулли чойшаблари кенг шуҳрат қозонган.

Каштачилик меъморлик ва безак санъатининг бошқа турлари ҳамда ёғоч ўймакорлиги нақш солиш санъатларини тўлдириб, турар жой ва бошқа майда рўзгор буюмларини тўла-тўкис безатишга ёрдам берган. У миллий кийимларда ҳам байрамларда, ҳам кундалик кийиладиган кийимларда кенг тарқалган. Каштачилик халқ орасида чуқур илдиз отган баъзи одатлар билан боғлиқ бўлган.

Дўппилар ўзбек миллий либосининг ажralmas

бўллагидир ва шу билан бирга, миллий санъатнинг ҳақиқий намунасидир. Улар қулай, фойдали ва чирайлидир. Дўппиларнинг хилма-хиллиги қуббасимон, тўртбурчак, думалоқ, гумбазсимон шакллари, уларга тикилган кашталарнинг безаклари бойлиги баъзан тўрсимон, баъзан йирик рельефли, баъзан гиламга ўхшаш тус олиши, одми оқ-корадан тортиб камалаксимон жилоланишигача рангларининг анвойи товланиши ўзбек бош кийимининг хилма-хиллигини кўрсатади. Дўппиларнинг устки қисми ва жияги гулдор геометрик нақшлар билан яхлит тагдўзига гоҳида тўгараклар, гоҳида гул шоҳлари шаклида тикилади. XIX аср ва XX асрнинг бошларида дўппиларда вилоятларнинг маҳаллий хусусиятлари шу қадар аниқ берилганки, уни кийган кишининг асли қаерданлигини аниқлаш осон бўлган.

Ганч ўймакорлиги санъати асрлар давомида ўзига хос услуг билан ривожланиб келган. Кишилар ганчни ажойиб хусусиятга эга эканлигини билиб, қалъалар, карвонсарой ва бошқа жойларни безай бошлаганлар. 1940-йилларда қурилган Муқимий, Навоий театри бинолари ажойиб нақш, ганч ва ёғоч ўймакорликлари билан безатилган. Нақошлик санъатини ривожлантиришда ажойиб халқ усталари фарғоналик Сайдмаҳмуд Норқўзиев, тошкентлик Тоҳир Тўхтахўжаев, Олимжон Қосимжонов, Ёқубжон Рауфов, ЖалилҲакимов, хивалик Абдулла Болтаев, С.Худойберганов, X.Рахимов, Самарқандлик Жалол ва Болта Жалиловлар, уста Мадаминжон Хусанов ва бошқалар ҳисса кўшишган ҳамда уларнинг шогирдлари яратган асарлар хозир ҳам ҳалққа хизмат қиляпти.

Кулолчилик – қора лойдан мўъжизакор гўзаллик яратган Шарқнинг энг қадимий ҳамда навқирон санъатидир. Бу қора лой саховат, ҳалоллик, эзгулик тимсолидир. Тупроқ инсонларнинг барча эҳтиёжни ўз зиммасига олган фаровонлик, тўқинлик, ризқ-рўз, гўзаликнинг энг олий кўриниши санъатининг заминидир. Ўзбек кулолчилиги узок тарихга, ажойиб анъаналар, шакл, мазмун, ижодий жараён ва ўзига хос услугба эга. Кулолчилик хунари лойдан, пиёла, коса, товоқ, кўза, лаган, хурмача, тоғора, хум, тандир, буюм, ўйинчоқлар, курилиш материаллари ва бошқалар тайёрланадиган соҳа бўлиб, у узок тарихга эга. Maxsus тупроқни ўта қиздирганда тошсимон бўлиб пишишини, ундан ҳар хил идишлар тайёрлашни одамлар жуда қадимдан неолит даврининг бошларида ёқ билганлар. Улар аввал лойдан идиш-товоқлар ясаб, гулханда қиздириб пиширганлар. Тупроқ дунёнинг ҳамма ерларида бўлгани учун кулолчилик кенг тарқалган бўлиб, дастлаб бу хунар билан аёллар шуғулланганлар. Кулолчилик чархи милоддан аввалги уч минг йилликнинг бошларида ихтиро қилингандан кейин кулолчилик билан эркаклар шуғуллана бошлаган. Кейинчалик

лойдан ясалган идиш-товоқларни маҳсус ўчоқ ҳамда хумдоңларда пиширишган.

Хунармандчиликнинг тарихий илдизлари ривожланиши ва тараққиёти натижасида Ўзбекистонда миллий хунармандчилик ривожланиб бормоқда. Ўрта маҳсус касб-хунар таълими муассасаларида ўқиш давомида ёки устоз-шогирд анъаналарини давом эттирган ҳолда миллий хунармандчиликнинг турли соҳаларини ўрганиш учун маҳсус шароитлар яратиш зарур ҳисобланади.

Ўқув устахоналарида ўқувчиларга касб-хунар асослари, меҳнат ҳаракатлари, операцияларни, тегишли касб турлари бўйича меҳнатнинг мазмунига, ишлаб чиқариш ишларининг ўзига хослигига қараб иш жойларини ташкил этиш ва ўқув устахоналарини жиҳозлаш бу вазифаларини муваффақиятли олиб бориши имконини беради. Бўлажак мутахассисларнинг меҳнати мураккаб, кимматбаҳо, йирик ўлчамли ишлаб чиқариш ускуналарига хизмат кўрсатиш, уларни тузатиш, созлаш ва мураккаб технологик жараёнларни, қурилиш-монтаж ишларини бажариш билан боғлиқ бўлганлиги сабабли бундай касблар бўйича ўқув устахоналари иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлиши керак. Шунингдек, ўқув устахоналари кўйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- ускуналарнинг нормал ўрнатилиши, жойлаштирилиши ва ишлаши учун шароитларга (майдон, бино-

нинг қавати, баландлиги, технологик потокни ҳисобга олган ҳолда режалаштириш ва ҳоказо) эга бўлиши;

- меҳнат хавфсизлиги, санитария ва гигиена талабларига мувофиқ бўлиши (ёнгин ва портлаш хавфи бўлган бўлимларни, шунингдек, чанг ва газ чиқадиган бўлинмаларни асосий бинодан ажратиш; кўтарма-транспорт қурилмаларининг, ёнгин пайтида чиқиш ўйлари ва ўт ўчириш воситаларининг мавжудлиги, нормал ва сунъий ёриткичлар, шамоллатиш қурилмаларининг мавжудлиги; бинода нормал иш хароратанинг таъминланиши ва ҳоказолар);

- ўқувчилар иш ўрнини жиҳозлашнинг асоси – якка тартибда фойдаланиладиган ускунга, яъни ўқувчилар ўз касблари учун хос бўлган ўқув, ишлаб чиқариш ишларини бажарадиган ускунадир (бунга нисбатан асосий ўқув-техника талаблари: уларнинг касбга мослиги, конструкциясининг замонавийлиги, универсаллиги, бошқаришнинг нисбатан осонлиги, ихчамлиги, фойдаланиши ва хизмат кўрсатишда қулайлиги, ишда хавфсизлиги).

Бу талабларга қўшимча равишда ишлаб чиқариш эстетикаси талаблари – бинонинг ранги ва бўёқ турлари, безаклар ва мебеллар ҳамда деворлардаги нақшлар услубининг уйғунлиги, пол ва деразаларни яхшилаб тозалаш имконияти мавжудлиги ва бошқалар ҳам эътиборга олиниши керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хунармандчиликни янада ривожлантириш ва хунармандларни қўллаб-кувватлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори. Тошкент ш., 2019 йил 28 ноябрь, ПҚ-4539-сон.
2. Булатов С.С., Эргашев А. Ҳунар – зар, хунарманд – заргар. – Т., 1994. – 44 б.
3. Гадоев П. Оқ сарой. – Т.: Халқ сўзи. – 1995 йил 24 октябрь. – 24 б.
4. Зоҳидов П.Ш. Меъмор санъати. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1978. – 102 б.
5. Мўминов И.М. Темурийлар даври Ўрта Осиё санъатининг пайдо бўлиши ва тараққий этиш тарихий илдизлари ҳакида // ТАТ. – 3 томлик. – Т.: “Фан”, 1969.

**БЎЛАЖАК МУҲАНДИСЛАРНИНГ “МАТЕРИАЛШУНОСЛИК” ВА
“КОНСТРУКЦИОН МАТЕРИАЛЛАР ТЕХНОЛОГИЯСИ” ФАНИНИ ЎҚИТИШ
АСОСИДА АМАЛИЙ КАСБИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МЕТОДИКАСИ**

Шоҳидахон Абдурахмонова,

Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш
муҳандислари институти Миллий тадқиқот университети асистенти

Аннотация

Бугунги кунда амалий касбий тайёргарлик ижтимоий ҳаётнинг барча томонларини қамраб олувчи ижтимоий тизим элементи сифатида кўриб чиқилмоқда, бунинг натижасида касбий мослашув ҳосил бўлади. Касбий мослашув деганда, индивиднинг меъёрий ривожланиши тушунилади.

Мақолада бўлажак муҳандисларга “Материалшунослик” ва “Конструкцион материаллар технологияси” фанини ўқитиши асосида амалий касбий тайёргарлигини такомиллаштириши, уларнинг касбий мослашувини таъминлаши, ўзлигини англаш фаолиятини шакллантириши масалаларига эътибор қаратилиади.

Калим сўзлар: амалий, касбий, тайёргарлик, ижтимоий, тизим, мослашув, индивид, моддий.

Аннотация

Сегодня практическая профессиональная подготовка рассматривается как элемент социальной системы, охватывающий все аспекты общественной жизни, в результате чего формируется профессиональная адаптация. Профессиональная адаптация понимается как нормативное развитие личности.

В статье будут рассмотрены вопросы совершенствования практической профессиональной подготовки будущих инженеров на основе преподавания предметов «Материаловедение» и «Технология конструкционных материалов», обеспечения их профессиональной адаптации, формирования самосознания деятельности.

Ключевые слова. Практический, профессиональный, подготовительный, социальный, системный, адаптационный, индивидуальный, материальный.

Annotation

Today, practical professional training is considered as an element of the social system that covers all aspects of social life, as a result of which professional adaptation is formed. Professional adaptation is understood as the normative development of an individual. The article will focus on the issues of improving practical professional training of future engineers on the basis of teaching the subject “Materials Science” and “technology of structural materials”, ensuring their professional adaptation, the formation of self-awareness activities.

Keywords: Practical, professional, preparatory, social, system, adaptation, individ, material.

Ислоҳотларнинг ҳозирги босқичида Республика-мизда баркамол шахс ва малакали мутахассисни тайёрлаш жараёнининг самарали ташкил этилишини таъминлашга қаратилган узлуксиз таълим тизими таркиб топтирилди. Ҳукуқий демократик давлат қуриш жараёни ва шунинг баробарида жамият муносабатлари тўғрисида назариётчилар, амалиётчилар ва таълим тизими раҳбарлари олдига амалий-касбий тайёргарлиги юқори ходимларни тайёрлаш масаласини қўйди.

Янги Ўзбекистон жамиятида орттирган тараққиёт тажрибаси таҳдил қилиниб, ижтимоий ҳаётнинг муҳим таркибий кисми сифатида таълим-тарбия жараёни ўзгариб бормоқда. Бу жараён таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг ҳукуқий асосларини яратиб беришдан бошланган. Таълим ва тарбияни юксак даражага кўтариш давр талаби ва жамиятнинг ижтимоий буюртмаси ҳисобланади.

Бўлажак муҳандисларга “Материалшунослик” ва “Конструкцион материаллар технологияси” фанини ўқитиши асосида амалий касбий тайёргарлигини тако-

миллаштириш орқали талабаларнинг касбий-педагогик фаолиятга мослашуви таъминланади. Шунингдек, мураккаб муаммолар қаторида касбий-педагогик фаолиятга мослашув ҳам ўзига хос ўрин тутади. Айниқса, таълимни модернизациялаш билан боғлиқ ислоҳотларнинг жорий босқичида талабаларнинг амалий касбий тайёргарлигини такомиллаштириш бўлажак муҳандисларни тайёрлашнинг мазмуни касбий, амалий, психологик, методик, тадқиқий фаолият турлари билан бир қаторда бойиб бормоқда.

Амалий касбий тайёргарликни такомиллаштиришнинг ижтимоий жиҳатдан тадқиқ қилинаётганига ҳали кўп вақт бўлгани йўқ, шунга қарамай, ийлдан-ийлга тадқиқотчилар томонидан унга қаратилаётган эътибор кучайиб бормоқда. Бугунги кунда амалий касбий тайёргарликни такомиллаштириш муҳим муаммолар билан бир қаторда турибди.

Бугунги кунда амалий касбий тайёргарлик ижтимоий ҳаётнинг барча томонларини қамраб олувчи ижтимоий тизим элементи сифатида кўриб чиқилмоқда,

бунинг натижасида касбий мослашув ҳосил бўлади. Касбий мослашув деганда, индивиднинг меъёрий ривожланиши тушунилади. Касбий мослашув икки асосий шаклда намоён бўлади: биринчидан, инсон томонидан яратиладиган моддий ва маънавий бойликларга иштироки натижаси, иккинчидан, инсон шахсининг ҳақиқий бойликлари [3, 23].

Шахснинг чинакам касбий мослашуви кўплаб таълимиy сифатлар, шу жумладан, қадриятлар билан биргаликда намоён бўлган тақдирдагина юз бериши мумкин. Ўзлигини англаш фаолияти шахснинг юксак фаолияти кўрсаткичларидан биридир. Шахснинг мустаҳкам қадрият йўналишларини ва янгича тафаккурни тарбиялашда унинг ўзлигини англаш фаолиятнинг умумий даражаси, қадриятларни тушунишдаги муайян бирлиги бўлажак муҳандис сифатида намоён бўладиган сифатларини шакллантиришга шарт-шароит яратади, умумий мезонларни белгилаб беради. Бу мезонлар ёрдамида шахс ўзини, ўз фазилатлари ва нуқсонларни баҳолайди, жамиятдаги муносабатлари шаклланади, ўзаро ишонч ва ижодий фаолият учун кулай муҳит яратилади. Шундай қилиб, бўлажак муҳандисларга “Материалшунослик” ва “Конструкцион материаллар технологияси” фанини ўқитиш асосида амалий касбий тайёргарлигини такомиллаштириш орқали ўзини англашни ўргатиш – бу инсон томонидан ўз турмуш тарзини, аниқ ҳаётий вазиятлардаги хатти-ҳаракатларини эркин танлашининг, у ёки бу ижтимоий масалаларни ҳал этиш чоғида ўз нуқтаи назарини аниқлашнинг маънавий шарт-шароити ҳисобланади [2, 18].

Бўлажак муҳандисларга “Материалшунослик” ва “Конструкцион материаллар технологияси” фанини ўқитиш асосида амалий касбий тайёргарлигини такомиллаштиришда касбий фаолият меъёрлари, дунёкараши, унга мослашув меъёрлари ва муомала мухим аҳамият касб этади ва одатий фаолият меъёрлари каби шаклланади.

Бўлажак муҳандисларнинг амалий касбий тайёргарлигини такомиллаштириш билан боғлиқ муаммоларни бартараф этишда мақсадга йўналтирилганлик, фидойилик, энг мухим жиҳатларга эътиборни жамлаш, ўзини қўлга ола билиш ва бошқалар ўргатилади. Тез фикрлай олиш, мантиқий ўлаш, яхши эслаб қо-

лиш, шунингдек, ноанъанавий фикрлаш, реал ва нореал фантазия ҳақида хукм чиқара олиш каби хусусиятлар шакллантирилади [1, 24].

Кейинги вақтларда амалий касбий тайёргарликни такомиллаштириш фаолиятига илмий-ижодий фаолият сифатида қаралмоқда. Бу фаолиятни муҳандислик йўналишидаги таълим муассасаларида олиб бориши талабаларда муаммони мустақил ҳал этиш малака ва кўникмаларини ривожлантиради, илмий меҳнат учун зарур бўлган шахс сифатларини ривожлантиради, талабаларда ижтимоий ҳаётга тайёргарликни ривожлантиради.

Бўлажак муҳандисларнинг “Материалшунослик” ва “Конструкцион материаллар технологияси” фанини ўқитиш асосида амалий касбий тайёргарлигини такомиллаштириш ва ўзлаштирилган билимлардан амалиётда ижодий фойдаланишга оид тадқиқотлар натижалари ҳозиргача маълум бир тизимга келтирилмаган. Буни кўп сонли мисоллар тасдиқлайди. Масалан, назарий билимларни яхши ўзлаштирган талабалар амалий фаолиятда дуч келадиган ишлаб чиқариш характеристидаги масалаларнинг моҳиятини тушунтира олмайдилар. Бу ҳолат назарияни амалиёт билан узвий боғлаб ўрганмаслик оқибатида келиб чиқади. Таълим мазмунини лойиҳалашдаги камчилик ва нуқсонлар оқибатида талабалар амалиётдан ажralиб қолган, формал ҳамда яхлит бўлмаган шаклдаги билимларни эгаллайдилар. Талабалар билимларининг формал эканлигининг яна бир сабаби кўпчилик ҳолатларда уларнинг тайёр ҳолда, моҳиятини тушунмай, механик равища ўзлаштирилишидир. Бундай билимлардан фақат стандарт ҳолатларда фойдаланиш мумкин, аммо ўзгарган (ностандарт) шароитда улардан фойдаланиш муайян кийинчиликларни келтириб чиқаради.

Бўлажак муҳандисларга “Материалшунослик” ва “Конструкцион материаллар технологияси” фанини ўқитиш асосида амалий касбий тайёргарлигини такомиллаштириш орқали уларнинг касбий мослашишини таъминлашга қаратилган таълим жараёни оқилона ташкил этилса, уларда фақатгина билим, кўникма ва малакалар шаклланиб қолмай, балки замонавий мутахassisiga хос изланувчанлик, тадбиркорлик каби мухим сифатлар ҳам таркиб топади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида Касбий малакалар, билим ва кўникмаларни ривожлантириш миллий тизими фаолиятини ташкил этиш чоралари тўғрисида” 2020 йил 15 майдаги 287-сон қарори.
2. Аҳмадалиев С.Й. Бўлажак ўқитувчиларни тайёрлаш жараёнида касбий мослаштириш масалалари // Ж. Мактаб ва ҳаёт. – Т., 2007. – № 4. – Б. 135.
3. Шарипов Ш.С. ва бошқалар. Педагогик амалиёт жараёнида талабалар касбий мослашишининг ташкилий-методик омиллари. Методик қўлланма. –Т.: ТДПУ, 2007. – 44 б.
4. Уваров А.Ю. “Образование в мире цифровых технологий: на пути к цифровой трансформации”. – М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2018. – 168 с.

5. Курчатова Н.Ю., Статья “Цифровые технологии в образовательном процессе детского сада //журнал образовательные технологии. № 1/2018
6. Андреева А.С. Формирование системы профессионального воспитания обучающихся в условиях непрерывного образования// Устойчивое развитие науки и образования. 2016. – № 3. – С. 34-38.
7. Аношкина В. Л., Резванов С. В. Образование. Инновация. Будущее. 2001. Раздел. 3. Стадии становления концепции непрерывного образования. URL: sbiblio.com/biblio/archive/_resvanov_obrasovanie/.
8. Ахмедов А.Э., Смольянинова И.В., Шаталов М.А. Система непрерывного образования как драйвер совершенствования профессиональных компетенций// Профессиональное образование и рынок труда. 2016. – №3. – С. 26-28.

БЎЛАЖАК ИҚТИСОДЧИ ТАЛАБАЛАРНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА АМАЛИЙ-КАСБИЙ МАСАЛАЛАРНИНГ МЕТОДИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Туланмирза Нишонов,
Андижон давлат универсиети катта ўқитувчиси

Аннотация

Ушибу мақолада кредит-модуль тизими шаротида иқтисодиёт йўналиши талабаларининг касбий компетенциясини ва ақлий ҳаракатларини босқичма-босқич ривожлантиришига қаратилган эҳтимоллар назарияси ва математик статистикани муаммоли таълим ва компютер технологияларини паралел қўллаш асосида амалий-касбий масалалар тизими ёрдамида ўрганиши методикаси кўрсатиб ўтилган.

Калим сўзлар: компетенция, математик таълим, эҳтимоллар назарияси, математик статистика, иқтисодиёт.

Аннотация

В данной статье совершенствуется метод обучения теория вероятностей и математической статистики с использованием системы практических профессиональных задач, основанный на проблемном обучении, направленном на поэтапное развитие профессиональной компетентности и мыслительной деятельности студентов экономических направлениях в условиях кредитно-модульной системы.

Ключевые слова: компетентность, математическое образование, теория вероятностей, математическая статистика, экономика.

Annotation

This article improves the method of teaching probability theory and mathematical statistics using a system of practical professional tasks based on problem-based learning aimed at the gradual development of professional competence and mental activity of students in economic areas in a credit-modular system.

Keywords: competence, mathematical education, probability theory, mathematical statistics, economics.

Жаҳон миқёсида касбий тайёргарликнинг дастлабки босқичларида “таълимнинг амалий йўналтирилганлиги” мегатенденцияси ва амалий масалалар модели ва уни амалга ошириш имкониятларини ривожлантиришга имкон берувчи замонавий дидактик воситаларни босқичли (фазали) жорий этиш механизми, эҳтимолий-статистик ўқув мазмунни касбий фанларга мувофиқлаштириш, иқтисодий воқеа ва ҳодисаларни прогнозлаш орқали эҳтимолий-стистикклик методлар билан моделлаштириш, касбий компетенцияларни ривожлантиришнинг эҳтимоллар назарияси ва математик статистикани ўрганишга асосланган янги моделларини ишлаб чиқиш; иқтисослаштирилган математика мазмуни ва воситалари комплексидан фойдаланиш зарурияти самарали натижаларни бермоқда.

Педагогик тадқиқотларда “математик таълимнинг амалий йўналтирилганлиги” атамаси “математик таълимнинг мақсадга мувофиқ мазмуни ва услубий алоқасини амалга ошириш орқали математик аппаратдан аниқ амалий масалаларни ҳал қилишда фойдаланиш бўйича билим, кўнукма ва малакаларни шакллантириш” деб таърифланади [1].

Аксарият илмий манбаларда “таълимнинг амалий йўналтирилганлиги” ва “таълимнинг касбий йўналтирилганлиги” атамалари параллель равишда ишлатилади ва улар бири иккинчисини тўлдирадиган мазмунан бир хил тушунчалар ҳисобланади. Г.В.Дорофеев [2], В.В. Фирсов [6] каби муаллифлар “математик таълимнинг касбий йўналтирилганлиги – бу математикани ўрганишнинг мазмуни, шакли ва усувларини муайян

касбий фаолиятда фойдаланишга йўналтирилганлиги; математик таълимнинг амалий йўналтирилганлиги эса – бу амалий машғулотларни ишлаб чиқариш, касбий масалаларни ҳал қилишга йўналтиришдир”, деб таърифлашади.

Ўкув фанларини амалий йўналтириб ўрганиш турли соҳаларга оид амалий масалалар тизими ва маҳсус танланган мавзулар муайян таълим мухитида турли усуллар ва ўкув жараёнининг баъзи таркибий қисмларига урганиш эса аниқ белгиланган соҳаларга тегишли (масалан, иқтисодиёт, муҳандислик, ҳарбий ва ҳоказо) назарий ва амалий ўкув мазмунни назарда тутади. Математикани ўрганишининг фундаментал йўналтирилганлиги кўп босқичли соф математик мазмунни ўзида сақлади.

Тадқиқотчилар томонидан ўкув фанларини амалий ва касбий йўналтириш билан ўрганиш муаммоси бўйича бир қанча ёндашувлар ва методик ишланмалар таклиф этилган. Умумий тамойиллар ва қонуниятларни сақлаган ҳолда, тизимли билимларни шакллантиришга қаратилган кредит-модуль таълим мухитида интеграциялашган муаммоли таълим ва компьютер технологияларидан параллел фойдаланиш иқтисодиёт йўналиши талабалари касбий компетенциясини ривожлантиришнинг самарали имкониятлари сифатида баҳолаймиз. Ўкув фанининг фундаментал ва амалий даражаси изчилиги ва математика таълимига қўйилган талаблар математик билимларни касбий масалаларни ечишда қўллаш, математик моделларни куриш, муаммони ҳал қилишнинг математик алгоритмини аниқлаш, турли дастурий воситалардан фойдаланиш орқали касбий фаолиятни самарали олиб боришни назарда тутади. Маълумки, талабалар фақат соф математик абстракцияга асосланган мавзуларни ўзлаштирганликлари боис амалий масалаларни ечиш кўникмасига эга бўлмайди. Бунга, аввало, мотивацион унсурларнинг этишмаслиги, амалий фаолиятга қаратилган зарурий кўникмаларнинг шаклланмаганлиги, яъни соф математик мазмун ва кейин амалий масалалар,

сўнгра муаммоли, ижодий касбий масалаларга силлиқ ўтишни таъминланмаганлиги сабаб бўлмоқда. Ушбу муаммони енгиллаштириш учун эҳтимолий-статистик таълим мазмунини танлаш тамойиллари ҳамда касбий фаолият эҳтиёжларига боғлиқ ўкув ва илмий методологияларни таҳлил қилиш тақозо этилади. Бундай муаммоларнинг илмий назарий асослари Ю.М.Колягин [3], М.И.Махмутов [4], М.Н.Скаткин [5] тадқиқотларида асосий ўрин эгаллайди. Математик таълимнинг амалий-касбий йўналтирилганлиги ўкув жараёнининг мақсадли, мотивацион-психологик, мазмунли-процессуал, назорат ва баҳолаш каби таркибий қисмлари билан боғлиқ. Ҳозирги пайтда ушбу муаммонинг методик жиҳатларини ўрганиш турли таркибий қисмлар нуқтаи назаридан давом этмоқда. Лекин иқтисодиёт йўналиши талабалари учун касбий компетенцияни ривожлантиришга қаратилган эҳтимоллар назарияси ва математик статистикани амалий касбий йўналтириш асосида ўрганиш муаммолари ҳали тўла ечилмаган. Бизнинг тадқиқотимизда амалий-касбий мазмундаги назарий мавзулар билан бир қаторда амалий-касбий масалалар тизими иқтисодиёт йўналиши талабаларининг касбий компетенциясини ривожлантириш имкониятлари кредит-модуль тизими шаротида ақлий ҳаракатларни босқичма-босқич ривожлантириш, муаммоли таълим ва компьютер технологиясини параллель қўллаш асосида ўрганилади.

Тури хил қарашларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш бизни қуидаги таърифни киритиш зарурлигига олиб келди:

Математик таълимнинг амалий-касбий йўналтирилганлиги – касбий компетентенцияни шакллантиришга мўлжалланган амалий ва назарий машғулотларни ўз ичига олган таълим фаолияти тури, таълим мазмуни, шакли ва воситалари. Бунинг натижасида амалий-касбий муаммоларни динамик равишда ҳал қилишга тайёр мутахассиснинг ҳар томонлама ривожланган шахси шаклланади.

Биз буни қуидаги жадвалда тасвирлаймиз:

I-жадвал

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИ

ТАЪЛИМНИНГ ФУНДАМЕНТАЛ ЙЎНАЛТИРИЛГАНЛИГИ

ТАЪЛИМНИНГ АМАЛИЙ ЙЎНАЛТИРИЛГАНЛИГИ

ТАЪЛИМНИНГ КАСБИЙ ЙЎНАЛТИРИЛГАНЛИГИ

Хозирда олий таълим муассасалари тизимли билимларни шакллантиришга йўналтирилган кредит-модуль тизимига ўтиши ўқув фани мазмунини танлашда эркинлик ва бу орқали касбий-амалий мазмун билан кучли таъсирчан ўқув фанини шакллантириш, талабаларнинг когнитив-касбий компетенциясини ривожлантиришнинг имкониятларини янада кенгайтирди. Ақлий фаолликни оширишга қаратилган муаммоли таълим технологияси, айниқса, эҳтимолий-статистик материалларни амалий-касбий йўналтириш билан ўрганишда кўплаб афзалликларни беради, деб ҳисоблаймиз. Чунончи:

1) талабаларни тизимли ақлий фаолияти натижасида соғ математик фундаментал мазмундан амалий-касбий мазмунга силлик ўтиш кузатилади;

2) билимлар тизими ва ақлий фаолият усуллари дастлаб намуна сифатида тўлиқ, кейинчалик тугалланмаган шаклда тақдим этилиши талабаларни мустақил ишлашга йўналтиради;

3) муаммоли вазиятларни ҳосил қилиш орқали муаммоли таълимнинг турли дараҷаларини (монологик, тақсимловчи, диологик) кўлланилиши ўқув-билиш мотивацияси ҳамда дастлабки касбий фаолият элементларини шаклланишига олиб келади.

Муаммоли вазиятларни ҳосил қилиш кўп жиҳатдан ўқитувчи ва тегишли услубий ишланмалар омили билан боғлиқ.

Эҳтимоллар назарияси ва математик статистикани ўрганиш жараёнида талабаларни касбий компетенциясини ривожлантиришга қаратилган компьютер технологиясининг афзалликлари эса бир неча жиҳатлари билан ажralган. Хозирги пайтда математика фанини ўрганиш жараёнида компьютер технологиясини кўллаш масаласи тадқиқотчilar орасида баҳс мунозарарага сабаб бўлмоқда. Муаммонинг икки жиҳати эътиборни тортади: математик мазмуннинг фундаментал табиатига салбий ва ижобий таъсири; ўқув мазмунни ўрганишда мотивацион ва психолого-психофизиологик таъсир дараҷасининг салбий ва ижобий жиҳатлари; афзаллик жиҳатлари математик мазмунни мустаҳкамлаш, график ва турли чизма элементларини аниқлик билан тасвирлаш, тақрибий ҳисоблашларни ишончли олиб бориш, катта ҳажмдаги ҳисоблашларни тезкор бажариш, вақтдан ютиш, интерфаол мулоқот орқали талабаларни фаол жалб этиш ва баҳолаш, амалий таълимни кенгайтириш каби бир қанча хусусиятларда на-моён бўлади. Салбий жиҳатлари эса факат ҳисоблаш воситасига таяниб қолиш орқали оддий математик амалларни бажаришдан узоклашиш, математик фактларнинг асл мазмунини билмаслик, кўпгина салбий психологик ва психолофизиологик ҳолатлар, хотира ва кўз нурининг пасайиши ва бошқалар билан боғлиқ.

Албатта, бундай ҳолатлар режим ва меъёрий қоидалар инобатга олинмагандан кузатилади. Шундай қилиб,

бизнинг фикримизча, иқтисодиёт йўналиши талабалари касбий компетенциясини ривожлантириш кредит-модуль тизими шароитида ўқув жараёни мотивацион-психологик, мазмунли-процессуал компонентларини тақомиллаштириш асосида муаммоли таълим ва компьютер технологияларидан фойдаланган ҳолда амалга ошириш кутилган натижани беради. Таҳлиллар ва ўтказилган тадқиқотдан келиб чиқиб айтиш мумкинки:

– эҳтимоллар назарияси ва математик статистикани ўрганишда амалий-касбий масалаларни мақсадли киритиш, уларни тақдим этиш усуллари ва изчиллигини таъминлаш долзарб ҳисобланади;

– амалий-касбий масалаларни танлаш, тузиш ва таснифлаш хусусиятларидан келиб чиқиб эҳтимоллар назарияси ва математик статистика ўқув мазмунини иқтисодиёт йўналиши талабаларига мувофиқлигини таъминлаш аҳамиятли ҳисобланади.

Иқтисодиёт йўналиши талабаларининг касбий тайёргарлигини оширишга йўналтирилган эҳтимолий-статистик масалалар назарияси ва амалиёти, мазмунни ва уларни тузиш, таснифлаш, татбиқ этиш билан боғлиқ муаммоларни кўриб чиқайлик. Айнан шундай муаммонинг моҳияти тўғрисида хусусий ёндашувлар мавжуд эмаслиги бизни ушбу муаммони ўрганишга унади. Маълумки, математик масалалар субъект ва ташки дунё (объект) орасидаги маълум диалектик муносабатларни акс эттирувчи ахборот тузилмасидир [7]. Эҳтимоллар назарияси масалалари бир жинсли тасодифий ҳодисаларнинг рўй бериш имкониятларини сонли баҳолаш, назарий эҳтимолий қонуниятларини аниқлашга қаратилган бўлса, математик статистика масалалари эса эмпирик (кузатиш, тажриба) маълумотлари бўйича хулосалар чиқаришга имкон беради ва бу тасодифий миқдорнинг сонли характеристикалари, тақсимот қонунларини аниқлаш, статистик гипотезаларни текшириш, дисперцион анализ, корреляцион боғланиш турлари ва зичлигини аниқлаш билан тушунтирилади.

Бўлажак иқтисодчи мутахассисларни касбий тайёрлашда эҳтимоллар назарияси ва математик статистикани ўрганишнинг амалий-касбий йўналтирилганлиги амалий-касбий масалалар билан бевосита ва билвосита боғлиқликларни кўриш мумкин. Ўрганишлар ва кузатишлар натижасида биз иқтисодиётчilar учун эҳтимолий-статистик амалий-касбий масалалар мазмунни ва мантикий тузилмасини қуидаги дидактик, услубий талаблар билан тақомиллаштирамиз:

– эҳтимолий-статистик масала ўрганилаётган математика мавзусига мос келиши, ишлаб чиқаришнинг хозирги ривожланиш динамикасига мавофиқлиги, касбга оид маълумотларни ўз ичига олиши лозим;

– масала матни имкон қадар қисқа ва тушунарли бўлиши, тизимли ва изчил амалий вазифаларни ша-

кллантириш ва шу асосида реал ҳаётй муаммоларни ҳал қилишга қаратилган бўлиши;

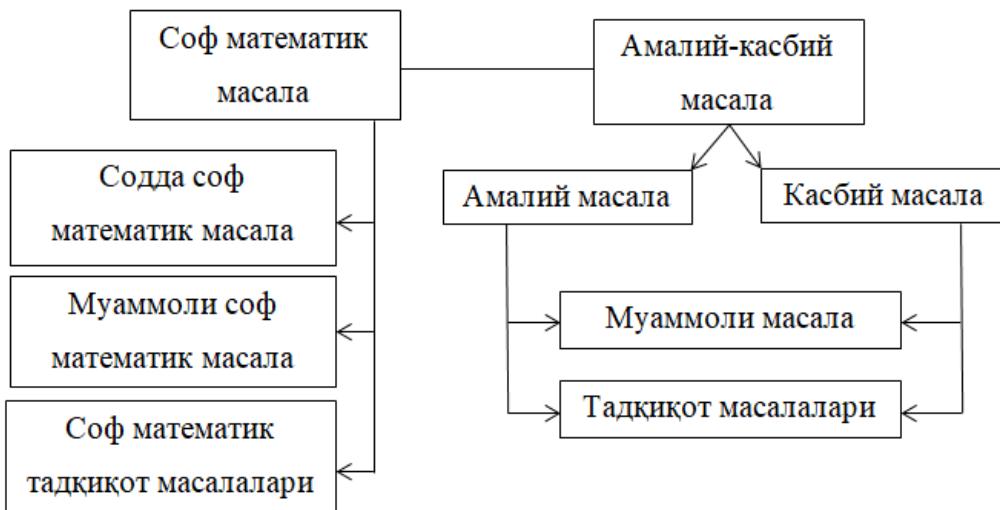
– касбий аҳамиятга эга бўлган билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш тенденциясига мослиги, бўлажак иқтисодчи мутахассисларнинг касбий компетенциясини ривожланишига хизмат қилиши;

– раками натижаларни олиш учун ҳисоблашларни бажаришда техник имкониятларнинг пайдо бўлиши, маҳсус дастурлар Excel, MathCad, Statistica, Cabri 3D ва шу каби математик дастурларни татбиқ этиш билан боғлиқ бўлиши;

– амалий-касбий масалалар катта ҳажмдаги ўқув материалини ўрганишга эмас, балки киритилаётган эҳтимолий-статистик атама ва фактларни тушуниш чукурлигига, назарий ўрганилган билимларни касбий фаолиятда татбиқ эта олиш кўникмасининг ривожланишини таъминлаши лозим.

Биз иқтисодчилар учун эҳтимоллар назарияси ва математик статистикага оид масалаларнинг мантиқий тузилмаси ва қўлланилиши бўйича қўйидаги тўртта типга ажратдик.

2-жадвал

Эҳтимолий-статистик масалаларнинг мантиқий тузилмаси ва қўлланилиши бўйича таснифи

1. Соф математик масалалар. Қатъий алгоритм асосида математик формула ва тушунчалардан фойдаланиб ечиш мумкин бўлган ҳамда математик назарияни аниқлаштиришга қаратилган соф математик мазмундаги масалалар.

2. Амалий-касбий масалалар. Муайян амалий-касбий фаолиятга оид бўлиб математик назарияни татбиқ этишга асосланган ҳамда реал амалий ва касбий фаолиятга яқинлаштирилган ёки амалиётдан олинган математик масалалар.

a) Амалий масалалар. Мазмунан математик тилда ифодаланмаган, масалада берилганлар ва номаълумлар, атама, фактлар турли соҳаларга (ижтимоий, техник, харбий, сугурта, кибернетика ва ҳоказо) оид математик масалалар.

б) Касбий масалалар. Муайян ихтисослика мослаштирилган касбий мазмундаги математик масалалар. Масалан, иқтисодий мазмундаги математик масалалар бунга мисол бўла олади.

3. Муаммоли амалий-касбий масалалар. Масалада кисман амалий фаолият натижасида аниқланган маълумотлар группаланган шаклда тақдим этилади ҳамда булар асосида математик катталикларни топиш талаб этилади. Кўпинча масала математик тилда баён қилинмайди, балки муаммо шаклида келтирилади. Бун-

да талаб қилинган вазифани ҳал этиши зарур, бу жараён бирор амалий фаолият орқали амалга оширилади, натижада масаланинг математик формаси шакллантирилади.

4. Тадқиқот масалалари. Муаммоли амалий-касбий масалаларга нисбатан мураккаброқ мазмунга эга бўлиб муайян математик, амалий-касбий муаммоларни ҳал этиш ҳамда ўрганишга қаратилган масалалар, кейслар (яхлит ахборотли мажмуя) шаклида намоён бўлади. Бундай масалаларни ечишда ижодий фикрлаш, тадқиқотчилик, қарор қабул қилиш, статистик маълумотларни таҳлил қилиш, муаммоли вазиятларни оптимал ечимини излаш, прогноз қилиш, математик моделлаштириш талаб этилади, шунингдек, масалани ечиш жараёни индивидуал, аудиториядан ташқари ёки жамоа бўлиб аудиторияда олиб борилади. Тадқиқот масалаларида кўпинча мавжуд муаммони ҳал этишда муайян математик назариядан унумли фойдаланиш жиҳатлари ва математик моделларига ургу берилади. Тадқиқот масалалари соф математик мазмунда ёки амалий-касбий мазмунда бўлиши мумкин.

Амалий-касбий масалалар икки турининг фарқли жиҳатларини ажратиб кўрсатиш шуни англатадики, биринчидан, иқтисодиёт йўналиши талабалари турли мутахassislik фанларидан иқтисодий билимлар-

ни эгаллайди. Иккинчидан, математика дарсларида иқтисодий жараёнларнинг математик моделларини шакллантириш, масаланинг мазмун ва моҳиятини англашда иқтисодий билимларнинг зарурияти ҳам кўринади. Иқтисодиёт йўналишида математик таълимнинг моҳияти катта ҳажмдаги назарий ўкув материалини ўрганишга эмас, балки киритилаётган математик атама ва фактларни касбий масалаларни ечишда татбиқ этиш имкониятлари билан баҳоланиши лозим. Ўкув ва когнитив фаолиятни амалга ошириш, рағбатлантириш даражаси ва яхлитлик хусусияти инобатга олинса, иқтисодиёт йўналиши математика таълимида эҳтимолий-статистик масалаларни касбий компетенцияни ривожлантиришга қаратилган ўкув-билиш фаолиятнинг кўйидаги босқичларида қўллаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- аввал соф математик ва кейинчалик содда амалий-касбий масалаларни дарснинг фундаментал математик билимларни ўзлаштириш ва фаоллаштириш учун тайёрлов, машқ босқичида қўллаш яхши натижа беради, бунда ўкув ва когнитив фаолиятнинг репродуктив даражаси намоён бўлади;

- дарснинг математик билимларни янги шароитларда бирламчи қўллаш бўйича билим, кўникмаларни эгаллашга қаратилган ривожлантирувчи, синов босқичида касбий масалалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ, бунда ўкув ва когнитив фаолиятнинг продукт

тив даражаси намоён бўлади;

- стандарт шароитларда касбий компетенцияни ривожлантириш босқичида муаммоли касбий масалалар қўлланилади, бунда ўкув ва когнитив фаолиятнинг эвристик даражаси намоён бўлади;

- мустақил таълимни фаоллаштириш, мустақил топшириклар тизимини шакллантириш, умумлашган ассоциацияларни қўллашга йўналтириш орқали касбий компетенцияни ривожлантириш босқичида тадқиқот масалаларини қўллаш тавсия этилади. Бундай масалалар талабалар гурухи ёки иқтидорли талабалар томонидан аудиаторияда, баъзан амалиётда ҳал этилади.

Таълим жараёнида ўкув фанига оид таянч ва касбий компетенцияни ривожлантириш эҳтиёжи, айниқса, амалий-касбий масалаларнинг аҳамияти ортганлигини кўрсатмоқда.

Эҳтимолий-статистик масалаларни дарсда қўллаш босқичларини аниқлаштириш, шунингдек, касбий компетенцияни ривожлантиришга қаратилганлигини таъминлаш эҳтиёжи, мустақил таълимга асосланган иқтисодий ва эҳтимолий-статистик тафаккур уйғулигини таъминловчи усууларнинг тубдан ўзгариши ўз моҳиятига кўра кенг маштабларни қамраб олади. Шу ўринда эҳтимолий-статистик масалаларни касбийлаштириш ва амалийлаштиришни кучайтириш самарали натижа беради деб ҳисоблаймиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Александрова, Е.В. Пути усиления профессиональной направленности курса теории вероятностей и математической статистики в сельскохозяйственном вузе / Е.В. Александрова; Всероссийский институт научной и технической информации. – М., 2004. – 19 с.
2. Дорофеев Г.В. Математика для каждого. – Предисловие Кудрявцева Л.Д. – М.: Аякс, 1999. – 292 с.
3. Колягин Ю.М. Решение задач по математике с ответами и с советами: Учеб. пособие для учащихся 7-9 кл. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 126 с.
4. Махмутов, М.И. Избранные труды: В 7 т. – Казань: Магариф – Вакыт, 2016. – Т. 1: Проблемное обучение: Основные вопросы теории / Сост. Д.М. Шакирова. – 423 с.
5. Скаткин М.Н. Проблемы современной дидактики / М.Н. Скаткин. – М.: Педагогика, 1980. – 96 с.
6. Фирсов В.В. Некоторые проблемы обучения теории вероятностей как прикладной дисциплине. – 1974.
7. Хонқулов У.Х., Абдуманнолов М.М. Эҳтимолий статистик тушунчаларни ўқитишнинг методик имкониятларини такомиллаштириш масалалари. НамДУ илмий ахборотномаси. 2020 йил 5-сон. – 410-415 б.

KASHTA SIFATIDAGI SPEKTRAL – VARIATIVLIGINING BA’ZI JIHATLARI

Moxichexra Almardonova,
Termiz davlat universitetning erkin tadqiqotchisi

Annotations

Ushbu maqolada hozirda e'tibordan qolib ketayotgan kashtachilikda o'ziga xos xususiyatlari, ularning ko'rinishlari, kashta sifati, o'zbek milliy kashtado'zligining spektral – variativ jihatlarini tahlil qilishda qadimdan o'zlashtirilgan ma'dan yeroslar, turli manzillarda bo'lgan oddiy xizmatchi va hunarmand aholi istiqomat qilgan utroq xalqning urf-odatlarini ifodalovchi rang-barang ko'rinishlar, turli xildagi kompozitsiyalar haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: milliy kashta, kashta sifati, spektral – variativ jihatlar, kashtachilik, ilmiy yondashuvlar.

Аннотация

В данной статье рассмотрены характерные черты вышивки, их внешний вид, качество вышивки, спектрально-вариационные аспекты узбекской национальной вышивки, культурное наследие, освоенное с древних времен, и красочные выражения, представляющие традиции народа Утра, где в разных локациях жили простые слуги и ремесленники, представлены в этой статье, обсуждаются различные композиции.

Ключевые слова: национальная вышивка, качество вышивки, спектрально-вариационные аспекты, вышивка, научные подходы.

Annotation

This article discusses the characteristic features of embroidery, their appearance, the quality of embroidery, the spectral-variational aspects of the Uzbek national embroidery, the cultural heritage mastered since ancient times, and colorful expressions representing the traditions of the Utra people, where simple servants and artisans lived in different locations, presented in this article, various compositions are discussed.

Keywords: national embroidery, embroidery quality, spectral-variation aspects, embroidery, scientific approaches.

Xalqimizning qadimiylarini hisoblangan kashtado'zlik buyumlarini o'zida mujassamlashtirgan Surxon vohasi kashta naqshlari o'ziga xosligi, etnografik va faktik materiallarga boyligi bilan ajralib turadi. Kashtado'zlik buyumlari tikilishiga qarab, urf-odatlarga ko'ra, shuningdek, jinsiga, kiyimlarga tikilgan kashtalarga ko'ra, bosh kiyimlar kashtalari, oyoq kiyimlar naqshlari, ust kiyimlar kashtalari, kashta buyumlariga bo'lingan [1, 27]. Kashtalar tikilgan kiyimlar, kashta buyumlar o'tgan davr mobaynida garchi o'zgarmagandek tuyulsa-da, biroq kashta naqshlarida tikish uchun ishlataladigan choklarni tikish usullarida va ularga ishlataladigan matolarda jiddiy o'zgarishlar bo'ldi.

Surxon vohasi kashtalari umuman o'zbek kiyimlari kabi asrlar davomida shakllanib, rivojlanib kelgan. Uning shakllanish jarayoniga xalqning turmush tarzi va ijtimoiy sharoiti, qo'shni va boshqa xalqlar o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bunday o'zgarishlar Surxon vohasi kashtachiligining umumiyligi ko'rinishida ham o'z aksini topdi (ularga yangi naqsh elementlari kiritildi). Turli ornamentlar, kashtalarga ishlataladigan matolarning o'zgarishi milliy kashtachilikka o'z ta'sirini o'tkazdi. Bu o'zgarishlarni hisobga olganda, XX asr boshlarida Markaziy Osiyo xalqlarida bo'lgan singari, Surxon vohasi xalqlari kashtado'zligida ham umumiy jihatlar hosil bo'ldi [5, 81].

An'anaviy xalq kashtado'zligini tarixiy-etnologik, tarbiyaviy nuqtayi nazardan tatbiq qilish shuni ko'rsatadi, kashtalar tikish usullariga, undagi ornamentlarning holat-

lariga, shakliga, joylashishiga qarab katta va kichik kashta turlariga bo'linadi.

Kashtalardagi o'ziga xos etnik xususiyatlarni yoritishda ijtimoiy tadbirlar, turli yoshlarga xos bo'lgan kiyimlar, unga bog'liq urf-odatlar, turli jinslarga oid kiyimlarga tikilgan kashtalar tahlili muhim ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi. Shu bois muammolarning yechilishi ma'lum bir xalq yoki bitta etnografik mintaqada yashovchi bir nechta xalq etnik tarixi, madaniy an'analarini va etnomadaniy aloqalarini tahlil etishda boy va qimmatli ma'lumatlar beradi [2, 73].

Katta kashtalarni tikish umumiy tikish usullariga asoslangan holda, ularning gullari bir-biridan xilma-xilligi bilan farq qilib turadi. Chunki har bir yurmado'z yoki kashtachi o'z taassurotlari, o'z niyatlarini aks ettiruvchi o'nlab yangi nusxalarini yaratadi. Yengsiz hoshiyali, o'rtasida bir necha (12 doyra) doyra rozetkali gullar tikilgan palaklar shular jumlasidan. Surxon vohasi kashtachiligidagi an'anaviy kashta gullari, asosan, meva va o'simliklar gullari hisoblanadi. Kashta nusxalarining oy, olma, nog'oragul, shirmon, to'pgul, ofarin, daraxt, olti olma, bodomgul, anorgul, o'n ikki oylik palak kabi nomlariga qaraganda, chevarlar ularni har xil talqin qiladilar. Tikilgan kashtalardagi tasvirlarga, kashta gullariga qarab buyum nomi belgilanadi. Massalam, gukkiz olma, nog'oragul, olmagul, bodomgul, o'n ikki oylik palak va boshqalar. Doiralarni bezashda oddiy usul bilan birgalikda murakkab usul ham qo'llaniladi [4, 127]. Oddiy doiralar markaziy gulsimon rozetka atrofida

turli ranglardagi doiralarni jimjima chok bilan bir katorga tikishdan iborat.

Kashta buyumlardan biri do'ppi hisoblanib, do'ppiga tikiladigan kashtalar bir-biridan hududiy jihatdan farq qilgan. Surxon do'ppilarini, Termiz do'ppilarini, Denov do'ppilarini, Angor do'ppilarini, deb nomlanadi. Bu do'ppilar ularga tikilgan kashtalar tasvirlari bilan farqlanadi. Surxon do'ppilarining tepa qismiga tikilgan qalampirgul va qaziq qismidagi boldoq gullar tasviri, boshqalarnikidan qalampirgulning uch qismiga boldoq tasvirining tushirilishi va qaziq qismi boldoqgullarining kattaligi bilan farqlanadi. Bu holat ko'proq erkaklar do'ppilarida uchraydi. Termiz do'ppilarida va Denov do'ppilarida qalampirgul Angor do'ppilaridagi qalampirgullardan kichikroq shaklga ega bo'lib, gulning uzunligi uzunroq shaklga ega [3, 73]. Bu gulda boldoq shakli berilmagan. Termiz do'ppilarida qalampirgul tasvirlari Angor, Denov, Oltinsoy do'ppilaridagi qalampirgul nuxxalaridan ham kichikrok va uning shakli uzunroq joylashgan. Bu kashta gullari faqat shaklan emas, balki tikelish usullarida ham farqlanadi.

Termiz do'ppilarida suv, zanjir, yarim zanjir, ilmoq, yarim ilmoq, yurma, kandaxayol choklaridan foydalaniganlar. Angor va Denov, Oltinsoy do'ppilarida qalampirgul maxsus qog'oz eskizidan foydalanib, qog'oz eskiz ustidan yurma chokdan foydalanib tikilgan. Termiz do'ppili es-kizsiz tikiladi. Do'ppi chizadigan chizmakashlar tomonidan do'ppining chiziq va tepe qismlaridagi gullar chizilib bozorlarda sotilgan. Do'ppi tikuvchilar do'ppi qismlari sotib olib, do'ppini tikib, mahalliy bozorlarda sotishgan. Do'ppi tikib tayyorlash jarayonida ham bir qator hududiy xususiyatlar bor. Bular, asosan, tikish va tayyorlash jaryonlaridagi usullarda ko'rindi. Termiz do'ppisini tikish uchun bozordan sotib olingan do'ppi tepe va qiziq qismi alohida bir qator choklar bilan tikib chiqiladi. Bunda suv, ilmoq, zanjir, yarim zanjir, yurma, yarim ilmoq choklaridan foydalanib tepe qismidagi qalampirgul va boldoq tasviri hamda chiziq qismida joylashgan boldoqchalar tikiladi [7, 32].

Angor, Denov, Oltinsoy do'ppilarida Termiz do'ppining tepe qismi tikishma chok bilan tikilmaydi, gulini tikishda qog'oz qo'yilib yurma chok bilan tikiladi. Do'ppi piltakach bilan piltalanmaydi. Faqat yelim bilan do'ppining tepe qismi va chiziq qismi gul tikib qilingandan so'ng astar qirqib olinib, yelimanadi va presslanib tekislanadi. Bu Angor, Denov, Oltinsoy do'ppilarida Termiz do'ppining o'zgacha holatda bo'ladi. Chunki ularda gul tikish usuli Surxon vohasi do'ppi tikish usullaridan farq qiladi. Choklari biroz yirik chok bilan tikilib, do'ppi yelimanmaydi. Iroqi usulidagi gilam do'ppilar ko'proq tikiladi. Termizda tayyorlanadigan ayollar do'ppilar iroqi usulda tikiladi. Biz o'rganayotgan davrda ayollar do'ppilaridan baxmal do'ppi tikilib, ularni tikishda yurma, ilmos choklaridan foydalanilgan [6, 49].

Surxondaryo viloyati o'lkashunoslik muzevida saqlanayotgan kashtalar ichida turklar, tojiklar, o'zbeklar tikkan

kashtalarini uchratish mumkin. Bu kashtalar ichida, asosan, devorchoyshab, sandalpo'sh, tagchoyshab, qo'shbelbog', do'ppi kabi kashtalar mavjud. Bu kashtalar, asosan, bir vaqtida vodiyya tikilgan. Pekin kashta buyumlari nomini atash boshqacha bo'lgan. Masalan, tojiklar kashtani qayta, darafsha yoki ishlatilayotgan asbob nomi bilan begizi, deb atalsa, turklar va o'zbeklar kashta, qirg'izlar esa bosma, sayma deb ataganlar va hozir ham shunday ataydilar. O'zbeklar, turklar o'z kashtalarining nomlarini tayyorlaydigan buyum nomi bilan qo'shib, kashta naqshlaridagi rasm tasviri asosida anor gulli zardevor, olma gulli devorchoyshab, chayon nusxa tagchoyshab, gungrali kushtachi, kaptarnusxa tagchoyshab, Chamak nusxa kiyik deb atasalar, tojiklar ofarin, anor guli, shirmoy, to'pgul, daraxt kabi nomlar bilan ataganlar [4, 132]. Ular tikkkan kashta buyumlarini tagchoyshab, devorchoyshab deb ataganlar. XX asrga kelib erkaklar ham, ayollar ham kashta tikkalar. Bulardan M.Sa'dullayev, N.Mashrabboyevalar, ularning shogirdlari A.Raximov va Y.Sodiqovlar, keyinchalik esa M.Krriyev, S.Yunusov, M.Axmedova, K.Boyxonovlar, U.Boboyev va boshqalarni sanash mumkin. M.Krriyev hatto kashta tikish bilan birga kashta nuxxalarini ham yaratgan. Termiz kashtachilari A.Raximov, Y.Sodiqovlar qadimgi Surxon kashtado'zligi an'anasi asosida ajoyib kashtalar yaratganlar. Ularning kashtalarida ham hoshiya, ramka ishlatilib guldstalar tikilgan. Biz o'rganayotgan davrda Surxon vohasi kashtalariga yurma usulining tikelishi bilan birga sekin-asta oldi-sotti tufayli bosma, ilmoq, choklari bilan suy-kuz, krest choklari ham kirib keldi. Biz o'rganayotgan XIX asrning oxiri – XX asrning boshlaridagi kashtado'zlik naqshlarida O'rta Osiyoda IX asrda qo'llanilgan yashirin qushlar tasviri, XIII asrda ifodalangan ochiq holatdagi qushlar tasviridan ham foydalanilgan. O'sha davrda arab xalifaligining hukmronligi naqshlarga ham ta'sir ko'rsatdi. Kashtalarda samoviy jismlar bilan bog'liq ornamentlar vujudga keldi. Bulardan kashtalarga doyra, uchburchak, yarim doyra, to'rtburchak tasvirlari tushirilgan. Bu naqsh ornamentlarini biz o'rganayotgan davrda va hozirgi kundagi kashta buyumlari naqshlarida ham ko'rishimiz mumkin [4, 418].

Termiz kashtalari Angor uslubidagi kashtalarga o'xshaydi. Denovliklar birishma ipakda tiksa, Oltinsoyliklar kashtani ipak iplarda bajaradilar. Kashta naqshlarida oq naqshlar, butagulli so'zanalar bilan vodiylashtalaridan ajralib turadi. Kashta maktabalaridan yana biri Sherobod kashtachilik maktabidir. Termizda tikilgan kashtalarda naqshlardan ba'zilarini Qashqadaryo va Surxondaryo kashtalarida uchratishimiz mumkin. Angor kashtalari guldstalar bilan bezatilgan [3, 123]. Denov kashtalari gulli motivlarning boyligi yoki rang-barangligi bilan ajralib turadi.

Turmushga chiqmoqchi bo'lgan qizlarning sepini tikayotgan yosh kashtado'z sochiq, kuyov dasturxon, devorchoyshab, yostiq jild, ro'molcha kabi kashta buyumlari tikadi.

1-rasm. Kashtaning tikilishdagi sifati turli xil ko‘rinishda

Mayda maishiy kashtalar. Har bir oilada ayollarda kashta tikish odat bo‘lib, qizlar yoshligidan o‘rgatilib borilgan. Ular o‘zlariga buvi va onalaridan chala qoldirilgan kashtalarini tikib davom ettirish bilan birga, mayda hajm-dagi qulro‘molcha, oynaxalta, choyxalta, sochiq, jiyak, choynaktaglik, choynakyoyi kabi buyumlar tikishgan [4, 332]. Yirik kashta buyumlari ko‘p vaqt olgani uchun keksa kashtachilar tikkan. Surxon vohasida ham mayda maishiy kashtalar tikiladi. Ularning vazifasi uy-ro‘zg‘or buyumi sifatida foydalanishga mo‘ljallangan. Shunday bo‘lsa-da, har bir buyum yuksak did va takrorlanmas san‘at bilan tayyorlangan.

Surxon vohasi xalqlarida kashtado‘zlikning mahalliylik jihatlari mavjud bo‘lib, ular quyidagilarni tashkil etadi.

– Surxon va Denov do‘ppilarining taglik materiali sora va tuk zangori rangdagi matolar bo‘lsa, Angor do‘ppilar zangori rangdagi matodan tayyorlanadi.

– bu kashta buyumlarini tayyorlashda ishlataladigan matolarda farqlanadi. Denov va Termizda tikiladigan kashta buyumlari uchun och rangli matolar, pushti, sariq, qizil, havorang, oq rangli matolar ishlataligan bo‘lsa, Denovda kashta buyumlari tikishda aralash matolardan, ya’ni och rangli hamda to‘q rangli matolardan, Oltinsoyda esa faqat to‘q rangli matolardan foydalanilgan [6, 47].

– kashta buyumlarini tikishda ishlataladigan choklardan foydalanishda ham o‘zining mahalliylik jihatlari mavjud. Denov va Termizda kashta tikishda vosma, yurma pokidan ko‘p foydalaniladi. Termizda bosma choc kam qo‘llanilsa,

yurma va bigizi choklardan ko‘p foydalanilsa, Surxonda esa kashta tikishda yurma, ilma, zanjir, yarim zanjir, irotsi, sanok choklaridan ko‘p foydalanadi.

– kashtalarga ornamentlar tikishda vodiy xalqlarining hududiy xususiyatlari yaqqol ko‘rinadi. Uygurlarning kash-ta ornamentlarida ko‘proq ayollar tasvirlari va manzaralar ifodalansa, chorvador xalqlarda uchxoros, kuchsor tuyog‘i, uchburchak, doyra, hayvonlar, parrandalar ornamentlari qo‘llaniladi. O‘zbeklarda mevalar, daraxtlar, qushlar kamdan-kam hollarda parrandalar ornamentlari ishlataladi.

– kashtalarning umumiy mahalliylik shundaki, vohadagi o‘zbek kashtalari matoda ornamentlar simmetrik va xonavor joylashadi, chorvador xalqlarda mato foni kamdan-kam hollarda ko‘rinadi.

– matoga tikilayotgan ornamentlar kuyidagi turlarga bo‘linib, undan vohada yashovchi barcha xalqlar foydalanadi. O‘simglik yoki uning ayrim elementlari aks etgan bezak turlari. Bunga lola, tuvakdag‘i gul, guldasta, anor, olma, “atirgul”, olmagul, bodomgul, uzum, yakkagul kabi bezaklardan foydalanganlar.

2-rasm. Kashtaning turli xil sifatlarda tikilgan ko‘rinishi

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, ba’zi elementlar muayyan bir hayvon va parrandalarni aks etgan bo‘lsa, xo‘roz, bulbul, kabutar, tovos, to‘ti, qaldirg‘och, kiyik, echki, kuchsorshoxi kabi hayvonlar, parrandalar tasviri oq matolarga chizilib, deraza pardalarini bezashda foydalanilgan. Samo jismalari aks etgan bezak turlari: oy, yulduz, yarim oy, quyosh tasvirlari bo‘lib, ular belbog‘, bosh kiyimlarini bezashda, joynamoz va choyshablarni bezashda foydalanilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдураззақов А.А. XIX асрнинг охири-XX асрнинг бошларида ўзбек хотин-қизларнинг чеварчилик касбхунарлари. // Общественные науки Узбекистане. – 1998. – № 1. – Б. 27-30.
2. Сухарева О. Среднеазиатское искусство вышивки // Советская этнография. – М., 1981. – № 3. – С. 71-77.
3. Н.Н.Комилова, З.И.Рахимова, У.С.Рахматуллаева О‘zbek milliy libosi va an‘anaviy qadriyatlar (Monografiya).
- Т.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – 236 b.
4. Qisqacha uy-ro‘zg‘or inseklopediyasi 2-nashri. – Т.: O‘zbek Sovet Ensiklopediyasi Bosh Redaksiyasib 1986. – 560 b.
5. Sodiqova Nafisa. O‘zbek milliy kiyimlari. XIX–XX asrlar. – Т.: “Sharq”, 2003. – 150 b.
6. Сотиболдиев З.Ш. “Дизайн асослари”. – Т.: “Иктисад-молия”, 2008. – 130 б.
7. Ҳабибулло С. Рамзий безаклар маъноси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2003. – № 3. – Б. 32.

MARKAZIY OSIYODA “C5+1” LOYIHASI AHAMIYATI

Zafar Negmatov,

O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi
Davlat va harbiy boshqaruvi kurslari tinglovchisi

Annotatsiya

O‘zbekiston o‘z strategiyasiga ko‘ra, Markaziy Osiyon keng imkoniyatlar makoniga aylantirish orqali “xavfsizlik, barqarorlik va samarali boshqaruv” muhitini yaratish maqsadida o‘zining mintaqaviy siyosatini faol amalga oshirmoqda. Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda “C5+1” loyihasining ahamiyati va amaliyatga tatbiq qilish va Markaziy Osiyo mintaqasida 2017–2021-yillarga mo‘ljallangan loyihalari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: islohotlar, taraqqiyot, harakat, strategiya, xalqaro, siyosiy, iqtisodiy, sivilizatsiya, aloqa, texnologiya, huquqlar, qonunlar, texnologiya.

Аннотация:

Согласно своей стратегии, Узбекистан активно реализует свою региональную политику в целях создания среды «безопасности, стабильности и эффективного управления», превращая Центральную Азию в пространство широких возможностей. В данной статье рассказывается о важности и реализации проекта «C5+1» в Центральной Азии и проектах на 2017–2021 годы в Центральноазиатском регионе.

Ключевые слова: реформы, развитие, движение, стратегия, международная, политическая, экономическая, цивилизация, связь, технология, право, законы, технология.

Annotation

According to its strategy, Uzbekistan is actively implementing its regional policy in order to create an environment of «security, stability and good governance», turning Central Asia into a space of great opportunities. This article talks about the importance and implementation of the “C5+1” project in Central Asia and the projects for 2017–2021 in the Central Asian region.

Keywords: reforms, development, movement, strategy, international, political, economic, civilization, communications, technology, law, laws, technology.

Global pandemiya boshlanishi bilan O‘zbekiston rahbariyati mintaqaviy hamkorlikni qo‘llab-quvvatlashini yana bir bor namoyish etdi va Markaziy Osiyoda SARS-19 pandemiyasiga qarshi birgalikda kurashishga chaqirdi. Markaziy Osiyo davlatlari koronavirus infeksiyasiga qarshi kurash bo‘yicha umumiylasalalarga oid tajriba va axborot almashishni kuchaytirish orqali mintaqaviy birdamligini namoyish etdi. O‘zbekiston tomonidan Qirg‘iziston va Tojikistonga, Qozog‘istonidan Qirg‘izistonga yuborilgan insonparvarlik yordami mintaqaviy hamkorlik va uning afzalliklarini yaqqol namoyon etdi [3].

O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev davlat rahbari bo‘lganidan buyon mamlakatda keng ko‘lamli islohotlar olib bordi, mintaqaviy va milliy hamkorlikni mustahkamlashga alohida e’tibor qaratdi. Bunday faol mintaqaviy strategiya Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasida do‘stona diplomatik muhit yaratdi. Prezident Sh.Mirziyoyevning 2017-yil sentabr oyida BMT Bosh Assambleyasi doirasida Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining maslahat uchrashuvlarini o‘tkazish tashabbusi hamkasblari tomonidan to‘liq qo‘llab-quvvatlandi. Ostona (2018-yil, mart) va Toshkentda (2019-yil, noyabr) ikkita maslahat uchrashuvi bo‘lib o‘tdi. Pandemiya sababli Turkmaniston mezonlik qilishi rejalashtirilgan uchinchi uchrashuv 2021-yilga qoldirildi [4].

O‘zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlariga nisbatan ochiq va pragmatik siyosati tufayli mintaqaviy munosabatlar tiklandi, chegaralar ochildi; havo, avtobus va temir yo‘l qatnovlari tiklandi va yangi yo‘nalishlar bilan boyidi; odamlar o‘rtasidagi muloqot osonlashdi. Bu, o‘z navbatida, mintaqalararo iqtisodiy va savdo aloqalarini rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi [5]. Natijada mintaqada ikki va ko‘p tomonlama hamkorlik sezilarli darajada rivojlandi. Masalan, O‘zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan tovar ayirboshlash hajmi yildan yilga oshib, 2019-yil yakuniga ko‘ra 5,2 mlrd. dollarga yetdi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2020-yilda global pandemiyaga qaramay, O‘zbekiston hududiy tovar aylanmasi 5 mlrd. dollarni tashkil etdi, bunda Markaziy Osiyo davlatlarining O‘zbekiston umumiylasalalarga ulushi 2019-yildagi 12,4 foizdan 2020-yilda 13,6 foizgacha oshgan [6].

Shu bilan birga, ayrim omillar tufayli Markaziy Osiyo davlatlari bir-biriga turli savdo rejimlari va bojxona tariflarini joriy qilmoqchi. Shuning uchun bunday turli xil rejimlar nafaqat mamlakatlar o‘rtasidagi tez savdo aloqalarining rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, balki sekinlashadi [7].

Masalan, Markaziy Osiyo mamlakatlari savdo rejimlaringin hozirgi holati quyidagicha:

- Qozog‘iston va Qirg‘iziston Yevroosiy oqtisodiy itti-faqiga a‘zo davlatlar sifatida yagona bojxona idorasiga ega;
- Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikiston Jahon savdo tashkilotiga a‘zo hisoblanadi;
- Markaziy Osiyo davlatlari (Turkmanistondan tashqa-ri) Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi (MDH) erkin savdo hududiga kiradi.

Markaziy Osiyo mamlakatlari mintaqalararo savdoni tartibga solish va rag‘batlantirish bo‘yicha ikki tomonlama shartnomalarni amalga oshirayotgan bo‘lsa-da, mintaqalararo savdo rejimlari va iqtisodiy aloqalarni birlashtirishga katta talab mavjud, chunki bu mintaqaviy savdo-iqtisodiy hamkorlikni chuqurlashtirishga yordam beradi.

Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda, O‘zbekiston va Qozog‘iston o‘rtasidagi “Markaziy Osiyo” xalqaro savdo-iqtisodiy hamkorlik markazi, Markaziy Osiyo mintaqaviy iqtisodiy hamkorlik dasturi (CAREC), “Markaziy Osiyo sarmoyaviy sheriklik” tashabbusi kabi transchegaraviy tashabbus va loyihalardir. Ikki tomonlama savdo-iqtisodiy munosabatlarni yaxshilash va rivojlantirish, mintaqaviy hamkorlik va transchegaraviy aloqalarni mustahkamlash bo‘yicha ko‘p tomonlama sa’y-harakatlarni kuchaytirish va rivojlantirish vakolatiga ega. 2021-yil yanvar oyida O‘zbekiston Qozog‘iston va AQSh bilan birgalikda “Markaziy Osiyo investitsiya hamkorligi” tashabbusini ilgari surdi. Ushbu tashabbus O‘rkal mintaqasida iqtisodiy aloqalarni kengaytirishga qaratilgan bo‘lib, bu besh yil davomida taxminan 1 mlrd. dollarning jalg qilinishi e’tiborga molikdir. Shuningdek, ushbu tashabbus “C5+1” platformasi orqali Markaziy Osiyo mamlakatlari iqtisodiyotini mustahkamlash, tovar ayirboshlash hajmini oshirish, kompleks rivojlanishni rag‘batlantirish va ko‘p tomonlama munosabatlarni chuqurlashtirish uchun barcha mavjud imkoniyatlardan foydalanadi. Jamoat bilan aloqa foydalanish imkonini ham beradi.

Bundan tashqari, yuqorida tashabbus va dasturlar orqali mintaqalararo savdo-iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash yagona mintaqaviy sherik sifatida Markaziy Osiyo davlatlari bilan munosabatlarni rivojlantirishdan manfaatdor bo‘lgan dunyoning yetakchi davlatlarini faol-lashtirish, shuningdek, investitsiyalar hajmini oshirishga xizmat qildi.

“5+1” ko‘p tomonlama hamkorlik platformasi kenga-yib bormoqda. Markaziy Osiyo davlatlarining iqtisodiyoti, siyosiy erkinligi va ta’siri kuchayishi bilan bog‘liq so‘nggi ijobjiy o‘zgarishlar xalqaro maydonidagi yirik davlatlarning Markaziy Osiyo mintaqasidagi jarayonlarga e’tiborini kuchaytirdi. Misol uchun, agar AQSh va Yevropa Ittifoqi o‘tgan yili Markaziy Osiyoga nisbatan strategiyasini qayta ko‘rib chiqqan bo‘lsa, boshqa tomonidan, Rossiya va Xitoy Yevroosiy iqtisodiy ittifoqi (YEI) va “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusi doirasida Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorlikni mustahkamlashga intiladi. Aytish joiz-

ki, Yaponiya, Janubiy Koreya, Turkiya, Eron, Hindiston va boshqa davlatlar Markaziy Osiyo davlatlari bilan faol hamkorlik qilib kelmoqda. Markaziy Osiyo geosiyosatida ishtirot etayotgan bu yirik davlatlarning mintaqada o‘z manfaatlari bor.

“5+1” multipleks deb atalmoqda. Uchrashuvlar formatiga Markaziy Osioning beshta davlati (“5”) va xalqaro hamkor (“1”) kiradi. Ushbu format tashqi ishlar vazirlari va ekspertlar darajasida muntazam uchrashuvlar va forumlar o‘tkazish uchun diplomatik platforma bo‘lib xizmat qiladi.

Markaziy Osiyo davlatlari tashqi ishlar vazirlari va AQSh Davlat kotibi 2015-yil noyabr oyida Samarqand shahrida AQSh tomonidan tashkil etilgan “C5+1” hamkorlik formatida ishtirot etdi. O‘sandan beri bir necha uchrashuvlar tashkil etildi va oxirgi ikki uchrashuv global pandemiya sababli virtual formatda o‘tkazildi. 2021-yil 23-apreldagi navbatdagagi virtual “C5+1” uchrashuvida AQSh Davlat kotibi Entoni Blinken AQSh Markaziy Osiyo davlatlarining mustaqilligi, suvereniteti va hudo-di yaxlitligini qo’llab-quvvatlashini bildirdi. Bundan tashqari, Entoni Blinken bu yil “C5+1”ning besh yilligi va Markaziy Osiyo davlatlari mustaqilligining 30 yilligi nishonlanishini eslatdi. Uchrashuvda AQSh Davlat kotibi va Markaziy Osiyo davlatlari tashqi ishlar vazirlari Afg‘onistonda tinchlik o‘rnatish jarayoni, Covid-19 dan keyin tiklanish jarayoni va iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq masalalarni muhokama qildilar.

Darhaqiqat, 2004-yilda Yaponiya tashqi ishlar vazirlari darajasida hamkorlikning “Markaziy Osiyo-Yaponiya” – “5+1” formatini joriy etgan birinchi davlat bo‘ldi. Shundan so‘ng Janubiy Koreya (2007), Yevropa Ittifoqi (2008), so‘ngra boshqa mamlakatlar ham ushbu hamkorlik formatida uchrashuvlar o‘tkazdi. Xususan, 2017-yildan boshlab xalqaro hamkorlar “C5+1” ko‘p tomonlama platformasi orqali Markaziy Osiyo davlatlari bilan munosabatlarni rivojlantirishga e’tiborini kuchaytirdi. Masalan, 2019-yilda Hindiston, 2020-yilda esa Rossiya va Xitoy “5+1” formatida ko‘p tomonlama uchrashuvlarni amalga oshirishni boshladи. Bu bilan Rossiya va Xitoy mintaqadavlatlari bilan nafaqat ikki tomonlama munosabatlarni, balki Markaziy Osiyoni xalqaro munosabatlarning yagona subyekti deb bilishini ham ko‘rsatdi.

“Markaziy Osiyo davlatlari va Rossiya Federatsiyasi tashqi ishlar vazirlarining hamkorlikning strategik yo‘nalishlari to‘g‘risidagi qo‘shma bayonoti”dan so‘ng o‘tkazilgan “5+1” uchrashuvini Rossianing qisman o‘zgargan yondashuvini belgilovchi dasturini hujjat sifatida baholash mumkin.

O‘z navbatida, 2021-yilning 12-may kuni Xitoyning Sian shahrida “Markaziy Osiyo – Xitoy” “C5+1” tashqi ishlar vazirlarining ikkinchi uchrashuvi bo‘lib o‘tdi. Vazirlar o‘zaro manfaatli hamkorlik qilish borasida kelishib olishdi, bir qator shartnomalar imzolandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий веб-сайти. 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси. https://president.uz/uz/pages/view,strategy7menu_id=144
2. Burnashev, R. (2021, April 26). Uzbekistan's new course and the construction of Central Asia. Cabar.asia. <https://cabar.asia/en/uzbekistan-s-new-course-and-the-construction-of-central-asia>
3. Rafiq, M. (2020, June 29). Post-Pandemic Central Asia: Opportunities and challenges, Daily Times. <https://daily-times.com.pk/633392/post-pandemic-central-asia-opportunities-and-challenges>
4. Kun.uz. (2020, October, 23). Third meeting of Central Asian leaders may be postponed. <https://kun.uz/en/news/2020/10/23/third-meeting-of-central-asian-leaders-may-be-postponed>
5. Uzdaily.uz. (2020, July 15). Central Asia – priority of foreign policy of Uzbekistan. <https://www.uzdaily.uz/en/post/58469>
6. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. (2020). O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo aylanmasi. https://stat.uz/images/uploads/docs/tashqi_savdo_uz_22012021.pdf
7. Кутбитдинов, Ю. (19 июнь 2020). Торгово-экономическое сотрудничество стран Центральной Азии в период пандемии. Review. uz. <https://review.uz/post,torgovo-ekonomicheskoe-sotrudnichestvo-stran-centralnoy-azii-v-period-pandemii-covid-19>
8. Tulyakov, E. & Khakimov, F. (2021, May 13). Friendly Cooperation with Central Asian States - A Priority Direction of Uzbekistan's Foreign Policy. https://www.icwa.in/show_content.php?lang=1&level=1&ls_id=6023&lid=4147

ДУНЁ ДИНЛАРИ ТАРИХИ БЎЙИЧА ЭЛЕКТРОН АЛЬТЕРНАТИВ ЎҚУВ ПЛАТФОРМАСИНИ ЯРАТИШ

Нилуфар Исакулова,
 Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
 профессори, педагогика фанлари доктори

Аннотация

Мазкур мақолада дунё динлари тарихи бўйича электрон альтернатив ўқув платформасини яратиш зарурятни ёритилган. Дунё динлари тарихи бўйича электрон альтернатив ўқув платформаси илк диний тасаввурларнинг пайдо бўлиши ва таълимотлари бўйича ўқув лойиҳа топшириқтарини ишлаб чиқши, диний тасаввурларнинг тарихий шакллари рўйхати, хорижисий адабиётлар банки ва янги авлод ўқув адабиётлари базасини шакллантириши, халқ-миллий динларини мувофиқлаштириши ва онлайн курсларини яратиш, буддавийлик дини тарихи пайдо бўлиши ва унинг таълимоти бўйича ўқув кейсларини ишлаб чиқши, христианлик дини пайдо бўлиши ва унинг таълимоти ҳамда ислом дини таълимоти бўйича интерфаол топшириқлар тизимини ишлаб чиқши йўналишларда ишлаб чиқилиши асосланган.

Калим сўзлар: дунё динлари тарихи, электрон альтернатив ўқув платформа, ўқув кейслари, интерфаол топшириқлар тизими.

Аннотация

В данной статье освещается необходимость создания электронной альтернативной образовательной платформы по истории мировых религий. Электронная альтернативная образовательная платформа по истории мировых религий основана на разработке образовательных проектных заданий по зарождению и учению первых религиозных представлений, перечне исторических форм религиозных представлений, формировании банка зарубежной литературы и базы учебной литературы нового поколения, координации национальных религий и создание онлайн-курсов, разработке учебных кейсов об истории появления буддизма и ее учении, появлении христианства и его учении, а также развитии системы интерактивных заданий по учению ислама.

Ключевые слова: история мировых религий, электронная альтернативная образовательная платформа, учебные кейсы, система интерактивных заданий.

Annotation

This article highlights the need to create an electronic alternative educational platform on the history of world religions. The electronic alternative educational platform on the history of world religions is based on developing educational project assignments on the emergence and teachings of the first religious ideas, the list of historical forms of religious ideas, the formation of a bank of foreign literature and the base of new generation educational literature, the coordination of national religions and the creation of online courses, development of educational cases on the emergence of the history of Buddhism and its teachings, the emergence of Christianity and its teachings, and the development of a system of interactive tasks on the teachings of Islam.

Keywords: history of world religions, electronic alternative educational platform, educational cases, interactive task system.

Замонавий таълим амалиётида дунё динлари тарихи бўйича электрон альтернатив ўкув платформасини яратишни тақозо этади. Махаллий мухитда Ўзбекистон мусулмонлар идораси тасарруфидаги www.muslim.uz/, <http://www.fitrat.uz/>, <http://www.imon.uz/>, <http://www.alhidoya.uz/>, <http://sammuslim.uz/>, <https://sirdaryomuslim.uz/>, <https://zamaxshariy.uz/>, <http://www.naqshband.uz/>, <http://www.surxonmuslim.uz/>, <http://paziylet.uz/>, <http://www.bukhari.uz/>, <http://Oliymahad.uz/>, <http://kukaldosh.uz/>, <http://www.hazratnavoi.uz/>, <http://www.nasafziyo.uz/>, <http://www.ravza.uz/>, <http://www.nasihat.uz/>, <https://masjid.uz/> диний-маърифий веб-сайт рўйхати ишлаб чиқилган. Ўзбекистон халқаро ислом академиясида масофавий таълимни самарали жорий қилиш мақсадида профессор-ўқитувчи ва талабалар учун estudy.iau.uz/ яратилган. Аммо ушбу веб-сайтлари мувофиқлаштирилмаган ва тизимлаштирилмаган, дунё динлари тарихи бўйича электрон альтернатив ўкув платформасини яратилмаган. Комплекс мажмуавий характердаги электрон альтернатив ўкув платформаси яратилади. Комплекс мажмуавий характердаги электрон альтернатив ўкув материаллар тизими шакллантирилади.

Платформани танлаш муаммолари мавжуд, чунки масофавий таълимга ўйналтирилган, бу танлов бир қатор омилларга боғлиқ: мухитга қандай талаблар кўйилади, қандай функционал хусусиятлар бўлиши керак, мухит қайси фойдаланувчиларга қаратилган, платформани сотиб олиши учун қандай молиявий ташкилот керак [1].

Маълумотларга кўра, дунёда 10 мингдан ортиқ дин мавжуд. Салкам 8 миллиардни ташкил этувчи жаҳон аҳолисининг этник таркибиға назар солсак, икки мингга яқин миллат ва элатдан иборат эканига гувоҳ бўламиз. Қизиқ миллатлар сонидан ҳам кўп бўлган динлар қандай юзага келган. Бу борада назарияда қандай фактлар ва тарихий маълумотлар бор. Ушбу мақолада шу хусусда олиб борган изланишларимизни жамладик.

Фанда динларнинг шаклланиши тарихига оид икки хил қараш мавжуд. Биринчи қарашга кўра, диннинг пайдо бўлиши бевосита инсониятнинг яралиши билан боғлиқ. “Теологик ёндашув”, яъни биринчи қарашга кўра, Худо илк инсонларни яратиши билан уларга Ўзини танитган, натижада, инсон илк динга эътиқод кила бошлаган. Бугун мавжуд бўлган ҳар қандай дин ўзининг тарихини инсоният яралиши – илк инсон билан боғлашини кўришимиз мумкин. Жумладан, ислом динида – Одам ва Ҳавво, яхудийлик ва христианлиқда – Адам ва Ева, зардуштийлиқда – Говмард ва бошқалар. Мазкур таълимотлар динларнинг муқаддас манбаларида баён қилинган [2].

Электрон ўкув курслари қуйидаги методик функцияларни бажаради: маълумотли-ахборотли, назорат, тренажёр, имитацион, моделли, демонстрацион [5].

Узоқ масофаларга маълумотларни узатишнинг ҳаракатчанлиги мавжуд. Китобларни қўлдан қўлга ўтказиш керак эмас, балки бир неча сонияларда бошқа шаҳар, минтақа ёки ҳатто мамлакатга керакли матн билан файлни юбориш мумкин. Бутун кутубхонани компьютерда сақлаш мумкин [4].

Ҳар бир фанда бўлганидек, дунё динлари тарихи фанининг ҳам ўз назарияси ва методологияси мавжуд. Назария – илмий билимлар йифиндиси бўлиб, у ёки бу фаннинг шаклланиш қонуниятлари ва бошқа фанлар билан мавжуд бўлган алоқадорликларини билиш жараёнидир. “Методология” сўзи тадқиқ этиш йўли, назарияси, таълимоти деган маънони англатади. “Методология” икки асосий тушунчадан иборат бўлиб, биринчидан, фан соҳасида амалга оширилиб бориладиган маълум йўллар, усувлар, операциялар тизимиға айтилса, иккинчидан, шу тизим тўғрисидаги таълимот, метод назарияси англашилади. Дунё динлари тарихи фанині ўқитиши методологияси деганда, бу борадаги илмий билимларнинг тузилиши ва ривожланиши, уларнинг натижаларини асослаш йўлларини амалиётда мазкур фанга хос бўлган илмий билимлар механизмининг самарали татбиқ этилишига, шунингдек, мазкур фан доирасидаги илмий билимларнинг тузилиши принципларига, шакли ва илмий жиҳатдан дунё динлари тарихи фани доирасида қўлланиладиган таълимотга айтилади. Дунё динлари тарихининг фан сифатида назарий-методологик асослари ўзида мазкур фаннинг қонуниятлари ва принциплари, факътина шу фанга хос бўлган қатъий тушунчалар мажмуи ва билиш методларини ўз ичига олади. Шунингдек, мазкур таърихни ўқитишида қуйидаги тамойилларга амал қилиш лозимлигини таъкидлаш зарур:

- бир диндан иккинчи динни устун қўймаслик ёки бирор бир алоҳида динни тарғиб қилмаслик;

- фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларида белгилаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларини бузмаслик;

- виждон эркинлиги – фуқароларнинг ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмасликдан иборат кафолатланган конститутциявий ҳуқукини таъминлаш;

- ўкувчи ўзининг динига эътиқод қилишга ёки эътиқод этмасликка у ёки бу тарзда мажбур этишга йўл қўймаслик;

- бирор-бир алоҳида динни тарғиб қилмаслик, бошқа динларни камситмаслик, ўкувчиларнинг диний ва миллий қарашларини хурмат қилиш [3].

Ўзбекистон мусулмонлар идораси тасарруфидаги www.muslim.uz/, <http://www.fitrat.uz/>, <http://www.imon.uz/>, <http://www.alhidoya.uz/>, <http://sammuslim.uz/>, <https://sirdaryomuslim.uz/>, <https://zamaxshariy.uz/>, <http://www.naqshband.uz/>, <http://www.surxonmuslim.uz/>, <http://paziylet.uz/>, <http://www.bukhari.uz/>, <http://Oliymahad.uz/>, <http://kukaldosh.uz/>, <http://www.hazratnavoi.uz/>, <http://www.hazratnavoi.uz/>

www.nasafziyo.uz, <http://www.ravza.uz>, <http://www.nasihat.uz>, <https://masjid.uz/> диний-маърифий веб-сайт рўйхати келтирилган. Дунё динлари тарихи бўйича электрон альтернатив ўқув платформаси қуйидаги йўналишларда ишлаб чиқилади:

- илк диний тасаввурларнинг пайдо бўлиши ва таълимотлари бўйича ўқув лойиҳа топшириқларини ишлаб чиқиш;
- диний тасаввурларнинг тарихий шакллари рўйхати, хорижий адабиётлар банки ва янги авлод ўқув адабиётлари базасини шакллантириш;
- ҳалқ-миллий динларини мувофиқлаштириш ва онлайн курсларини яратиш;
- буддавийлик дини тарихи, пайдо бўлиши ва унинг таълимоти бўйича ўқув кейсларини ишлаб чиқиш;
- христианлик дини пайдо бўлиши ва унинг таълимоти бўйича интерфаол топшириқлар тизимини ишлаб чиқиш;
- ислом дини таълимоти бўйича интерактив типшириқлар тизимини ишлаб чиқиш.

Дунё динлари тарихи бўйича электрон альтернатив ўқув платформаси қуйидаги йўналишлар учун доимий равишда керак:

- барча олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчилари ва талабалари учун;
- профессионал таълим ўқитувчилари ва ўқувчилари учун;
- умумий ўрта ва ўрта маҳсус таълим “Тарих”, “Диншунослик” фани ўқитувчилари ва ўқувчилари учун;
- фан доктори (DSc) ва фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олишга йўналтирилган – докторантура ва таянч докторантура олий ўқув юртидан кейинги таълим институти тадқиқотларининг

- 24.00.01 – “Ислом тарихи ва манбашунослиги”,
- 24.00.02 – “Куръоншунослик, ҳадисшунослик”,
- 24.00.03 – “Фикҳ, қалом илми. Илоҳиёт”,
- 24.00.04 – “Мумтоз шарқ адабиёти ва манбашунослиги”,
- 07.00.04 – “Диншунослик”;
- 13.00.00 – педагогика фанлари каби ихтисосликлари учун.

Яратиладиган янги ишланма (маҳсулот, технология) нинг хорижий/мавжуд аналогларидан қиёсий устунилигини кўрсатувчи индикаторлари сифатида biblegateway.com, biblehub.com, bibliaonline.com.br, vatican.va, bible.com каби хорижий аналоглар билан қиёслангандা Ўзбекистондаги islom.uz ва hilolnashr.uz билан ўхшашлиги электрон ресурсларда мавжуд. Янги ишланманинг хорижий аналоглари билан ўзаро таққосланганда, қуйидаги устуворликка эгалити кўрилади:

- дунё динлари тарихи бўйича электрон альтернатив ўқув платформасининг динлар мажмуининг ilk варианти ҳисобланади;

– дунё динлари тарихи бўйича электрон альтернатив ўқув платформасида интерактивлигига эришилади;

– ишланма мувофиқлаштирилган ва тизимлаштирилган хусусиятига эга бўлади;

– таълим жараённида янги авлод ўқув адабиётлари (Teacher’s book, Student’s book, Work book)ни яратилиши кўзда тутилади;

– электрон платформадан онлайн, оффлайн ва смартфон вариантлари таъминланади.

Яратилиши режалаштирилаётган маҳсулотларга республикамиздаги умумий ўрта ва ўрта маҳсус, профессионал ва олий таълимнинг бакалавриатура ва магистратура босқичларида эҳтиёж жуда катта ва буни давлат кўмаги асосида бартараф қилиш зарур. Мисол тариқасида 2019/2020 ўқув йилини олсанк, мазкур йилда фаолият юритаётган умумий ўрта таълим муассасалари ўқитувчилари сони 481 604 нафарни ташкил этади. Ўзбекистонда олий таълим тизимида, олий ҳарбий билим юртларидан ташқари, 119 та олий таълим муассасалари мавжуд бўлиб, уларнинг таркибида 7 та академия, 58 та университет ва 5 та олий диний таълим муассасалари ҳамда филиаллари фаолият юритмоқда.

Республикамизнинг турли чеккаларида маънавий-маърифий тарғибот ишлари самарадорлигини таъминлаш мақсадида “Илмдан бошқа нажот йўқ”, “Ҳақиқат синмайди”, “Авф”, “Ҳадис илми мактаби” каби маҳсус фильм ва видеороликлар марказий телеканаллар ҳамда тарғибот-ташвиқот ишларида намойиш этилди. “Ўзбекистон”, “Ёшлар”, “Тошкент”, “Маҳалла”, “Маданият ва маърифат”, “MY5” ва бошқа марказий каналлар ҳамда Ziyonet ва www.youtube.com медиапорталига жойланди. Олиб борилаётган ишлар кўламига қарамасдан, соҳада зудлик билан бартараф этилиши талаб этиладиган қатор муаммолар сақланиб қолмоқда.

Рақамларга мурожаат қиласак, бугун энг кўп тарафдорларга эга динлар 5 та бўлиб, улар ислом, христианлик, яхудийлик, буддавийлик, ҳиндуизм саналади. Диний эътиқод мавзуси шахсий ва эркин танловга асосланган ҳукуқ бўлишига қарамай, бу борада турли-туман статистикалар эълон қилиб борилади [2]. Шакллантирилган илмий ишланманинг муассаса, ташкилот ва индивидуал шахсларга тақдим этиш имконияти психолог ва ахборот-коммуникация соҳаси мутахассисларининг ўзаро ҳамкорлиги асосида электрон-лазер дискда мужассамлаштирилган дастурий таъминот кўринишида амалга оширилади. Таклиф этилаётган электрон альтернатив ўқув платформасини амалга ошириш учун керак бўладиган ресурс базаси таълим муассасаларида қисман бор. Инфраструктура билан боғлик баъзи харажатлар таълим муассасасига ажратилган ресурслар ҳисобига тўлдирилиши, такомиллаштирилиши кўзда тутилмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Воронина А. В., Юрков А. В. МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ТРУДОЗАТРАТ НА РАЗРАБОТКУ И СОЗДАНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО УЧЕБНИКА. – С. 73.
2. Дунё динлари тарихи – назария нима дейди? Электрон ресурс: Дунё динлари тарихи – назария нима дейди? (фото) - Darakchi. Мурожаат санаси: 06.02.2023.
3. Исломов З.М., Исматова Н.К. Дунё динлари тарихининг фан сифатидаги назарий-методологик асослари // Современное образование (Узбекистан). 2019. №9 (82). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dune-dinlari-tarikhining-fan-sifatidagi-nazariy-metodologik-k-asoslari>.
4. Макаров К.В. и др. Место онлайн-сервисов и мобильных платформ для создания интерактивных изданий в современной издательской индустрии: магистерская диссертация по направлению подготовки: 42.04. 03-Издательское дело. – 2020. С. 78.
5. Мерецков О. Создание электронного курса своими руками. – Litres, 2022. – 120 с.

О ИСТОРИИ АКСОНОМЕТРИЧЕСКИХ ПРОЕКЦИИ

Алишер Азимов,

доцент Ташкентского государственного
технического университета имени Ислама Каримова;

Нафиса Таирова,

ассистент Ташкентского государственного
технического университета имени Ислама Каримова;

Камола Арипов,

ассистент Ташкентского государственного
технического университета имени Ислама Каримова

Аннотация

В данной статье рассмотрены основные этапы становления и развития аксонометрических проекций в Европе от зарождения до появления теоретических положений. Показано определяющее значение вклада ученых в формирование теории инженерно-технической практики аксонометрических проекций.

Ключевые слова: метод проецирования, стрельба из лука, косоугольная фронтальная диметрическая проекция, наглядные изображения, история развития, аксонометрия, проекции.

Annotatsiya

Ushbu maqola aksonometrik proyeksiyalar tarixi haqida Yevropa olimlarining izlanishlari va ayrim fikr mulohaza hamda xulosalarni qamrab oladi. Shuningdek, perspektiv va aksonometrik tasvirlarning ilmiy va amaliy asoslari hamda ularning turli sohalarda qo'llanishi, aksonometrik proyeksiyalar teoremasi ta'rifi ham keltirilmoqda.

Kalit so'zlar: proyeksiya usuli, kamondan otish, qiya frontal dimetrik proyeksiya, vizual tasvirlar; rivojlanish tarixi, aksonometriya, proyeksiyalar.

Annotation

This article discusses the main stages of the formation and development of axonometric projections in Europe from its inception to the appearance of theoretical provisions. The decisive significance of the contribution of scientists to the formation of the theory of engineering practice of axonometric projections is shown.

Key words. projection method, archery, oblique frontal dimetric projection, visual images, development history, axonometry, projections.

Аксонометрия является одним из прикладных методов начертательной геометрии-науки, которая составляет основу инженерно-технического образования. На сегодняшний день аксонометрия еще и один из методов геометрического моделирования в системах автоматизированного проектирования, позволяет создавать сложные модели производственных изделий и объектов. Аксонометрические проекции позволяют

пояснить конструктивное устройство частей изделий, технологические процессы обработки, сборки монтажа. Владение приёмами быстрого и чёткого выполнения аксонометрических изображений играет значительную роль в проектной и конструкторской деятельности в ходе поиска оригинальных решений объекта проектирования.

Графические изображения, предшествовавшие воз-

никновению теоретически обоснованных правильных аксонометрических чертежей, появились в глубокой древности. Из искусства Древнего Египта этот прием постепенно переходит в искусство государств Месопотамии, древних греков и римлян, Европы и Древней Руси. Он применяется наряду с другими способами изображения.

Рассмотрим вклад ученых в становление и развитие аксонометрических проекций, которые выступают связующим звеном между реальным объектом и его ортогональным чертежом. Когда и где появились аксонометрические проекции, неизвестно. Но этот метод можно встретить на изображениях из Древней Греции. Это видно из положения лучника в позиции стрельбы из лука на 1-м рисунке. Из рисунка видно, что четко изображены высота и рост лучника, а также четко изображены все элементы его роста. Это изображение представляет собой тип аксонометрии, неизвестный уранитам в то время, но он соответствует фронтальной аксонометрии с косыми углами в наше время.

1-рисунок. Позиция лучника для стрельбы из лука

Метод аксонометрических проекций появляется сегодня на местности вместо метода построения перспективы, который значительно усложняется при выполнении практических работ по иллюстрации в геометрии, строительных работах, механике и других областях. Однако из-за отсутствия научно-теоретической базы великий русский ученый Н.А.Ринин записал мнение, что “этот метод первоначально рассматривался как условный метод произвольного описания” [1].

Аксонометрия также известна как волновая перспектива. Поскольку аксонометрия, как и перспектива, изображается на плоскости (аксонометрической плоскости), то это изображение представляет трехмерное пространство, а изображения выполнены по удобству или наглядности их вида на основе неясных правил, в которых изображения параллельных линий рисуются в параллельных ситуациях в аксонометрии. Изобра-

жения в аксонометрии рисуются таким образом, что сохраняют свои размеры. В первую очередь это было необходимо картографам и военным конструкторам.

Со времен Птолемея (1 век) до 18 века план городов изображался на высоте птичьего полета. При этом изображения зданий располагаются в вертикальном положении.

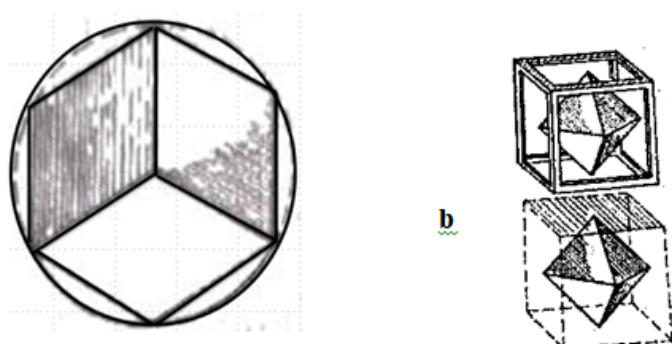
Такие изображения можно увидеть и на книжных миниатюрах. С 16 века стали появляться технические чертежи и рисунки, похожие на современную аксонометрию. Образы аксонометрии, нарисованные великим ученым Кеплем в произведении “Гармония мира”, написанном в 1619 году, представлены на рис. 2.

На рисунке 2а изометрическая проекция куба выполнена в виде правильного шестиугольника. На рисунке 2б показано изображение куба и октаэдра внутри него в ковалентных проекциях. Но теорию создания этих изображений ученым не записал.

В 1738 году французский архитектор Фрезе на основе каменной огранки доказал, что прямоугольная проекция куба на плоскость, перпендикулярную его диагонали, представляет собой правильный шестиугольник. В этой работе он представляет все известные в то время аппараты приемов изображения, т.е. ортогональные проекции фигур на две плоскости для составления перспективы архитектурных фрагментов, прямые кривые, пересекающиеся поверхности и их аксонометрические проекции для получения четких изображений блоков.

Слово аксонометрия греческого происхождения, означающее “аксон”-ось и “метрия”-измерять, то есть измерять осями [2].

Теперь дадим информацию об аксонометрических осях. В каждом пространственном теле можно определить три взаимно перпендикулярные оси, параллельные им, для измерения его ширины, длины и высоты. Можно узнать, как расположены эти три взаимно перпендикулярные оси по отношению к изображению тела в аксонометрической плоскости.

2-рисунок. Аксонометрические изображения

Рене Декарт был одним из первых, кто использовал прямоугольную систему координат для создания изображений в перспективе. Жерар Деззард, современник Декарта, делал аксонометрические изображения, располагая ось и малую ось в плоскости изображения, а лунную ось делал перпендикулярной ей.

В аксонометрической проекции, поскольку проецирующие лучи параллельны друг другу, ее можно считать частным случаем точки зрения в перспективных построениях на бесконечном расстоянии. Такой вывод впервые сделал немецкий ученый Н. Г. Ламберти, когда математики заинтересовались новой наукой аналитической геометрией. Он реконструировал аксонометрические изображения на плоском рисунке на основе своей "произвольной перспективы". Сюда же можно отнести следующих ученых, внесших вклад в обогащение теории аксонометрических изображений.

Фейаранинг был первым, кто использовал этот термин, читая лекцию в Кембриджском философском обществе, давая информацию о теории изометрических проекций. После этого он в совершенстве, всесторонне разработал изометрию, ездил в различные промышленные центры Англии и участвовал в составлении технических чертежей, внедряя приемы по собственной методике. Карл Гаусс, великий математик теории аксонометрической проекции, не остался в стороне. В лекциях, прочитанных им в 1830-1850 гг., он сформулировал основную теорему аксонометрии без доказательства.

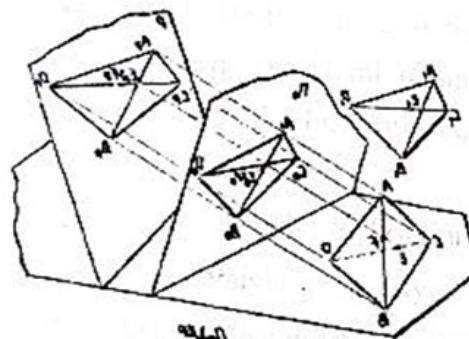
В 1853 году немецкий ученый Карл Польке доказал частный случай основной теоремы аксонометрии.

В 1862 году швейцарский ученый Карл Сиварс доказал основную теорему аксонометрии в общем виде.

Основная теорема аксонометрии. В косой аксонометрической проекции аксонометрические оси и их коэффициенты изменения выбираются произвольно. В 1853 г. немецкий ученый К. Польке выявил такие признаки в аксонометрических проекциях и пришел к такому выводу.

Теорема: Произвольные три сечения из одной точки, принадлежащие плоскости, являются параллельными проекциями трех взаимно перпендикулярных и равных сечений из одной точки пространства (рис. 3).

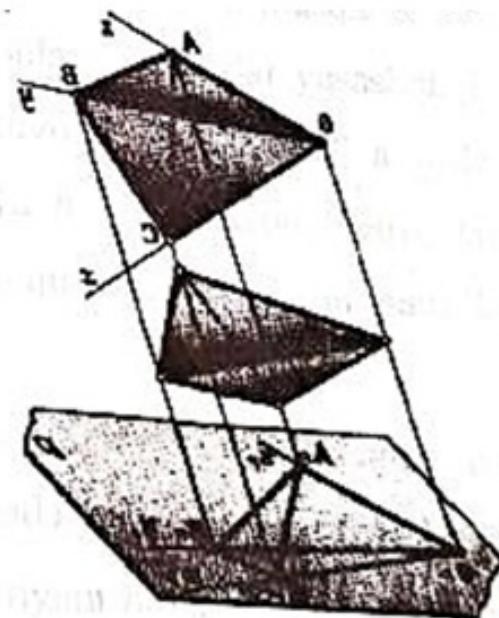
Согласно этой теореме плоское изображение любых трех прямых, пересекающихся в одной точке, можно рассматривать как оси аксонометрии. Участки произвольной длины, выделенные на этих прямых, можно рассматривать как аксонометрическую шкалу.

3-рисунок. Параллельная проекция трех взаимно перпендикулярных и равных сечений из точки в пространстве

В 1864 г. Г. Ашварс обобщил эту теорему и дал ее доказательство. Позже основная теорема аксонометрии, названная Польке-Шварцем, была определена следующим образом.

Теорема: Любой полный прямоугольник, лежащий на плоскости, можно рассматривать как параллельную проекцию тетраэдра, подобного произвольному взятым тетраэдру (рис. 4).

4-рисунок. Параллельная проекция тетраэдра

По теории аксонометрических проекций написаны монографии, учебники и пособия, сборники научных трудов, выделены специальные секции на научных конференциях, защищен ряд научных работ.

Практическое применение аксонометрических проекций охватывает многие области. Он широко используется для объяснения или иллюстрации теории ортогонального проектирования проекционным методом. Он широко применяется для получения четких изо-

бражений для решения актуальных задач в различных областях строительства и промышленности, геологии, христологии, горного дела, гидротехники, получения четких изображений геометрических фигур.

В историю науки и техники внесены новые разделы, освещдающие историю становления и развития метода аксонометрии, при этом впервые на основе исследования архивных документов, печатных и рукописных работ даны периодизация процесса становления и развития аксонометрии на различных ступенях материального производства, а также классификация производственных и научных источников этого метода наглядного изображения. Комплексно рассмотрена проблема взаимосвязи и взаимовлияния геометрии, математики, механики и других областей науки и производства.

Анализ заключается в том, что результаты не только дополняют общую историю науки и техники, но и могут быть использованы для научных исследований в области геометрического моделирования, истории методов изображения, для лекционной работы (автором разработана программа по истории науки и техники, в том числе истории аксонометрии и других методов изображения).

Результаты помогают лучшему пониманию логики становления и развития теории и инженерно-технической практики методов наглядного изображения, что обеспечивает создание основы правильного методологического подхода к процессу преподавания графических дисциплин. Кроме того, они способствуют фор-

мированию междисциплинарной методологии графической подготовки (начертательная геометрия, инженерная геометрия и графика, компьютерная графика, системы автоматизированного проектирования) для увеличения её практической эффективности: повышения квалификации современных инженерно-технических кадров, разработки и визуализации конструкторских, проектных, дизайнерских решений и т.д.

С ростом науки и техники совершенствовались и методы изображений объектов, этот процесс шел своим самобытным путем, вследствие особенностей ее общественно-экономического развития. И так, изучен общий процесс становления и развития метода аксонометрических проекций, его органические и структурные связи с другими теоретическими и прикладными науками и сферами материального производства. На основании изученного материала представлена периодизация процесса становления и развития теории аксонометрии и техники, а также классификация производственных и научных источников аксонометрии. Представлено значение исторических исследований Н.А.Рынина и других учёных для определения логики становления и развития теории и инженерно-технической практики аксонометрических проекций. Таким образом, методологические и фактологические результаты автором научных и исторических материалов, особенно малоизвестных трудов учёных, не только дополняют общую историю науки и технику, но и могут быть использованы как в научно-практической деятельности, так и в учебном процессе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Фролов С.А., Покровка М.В. В поисках начала. Рассказы о начертательной геометрии. – М.: Высшая школа, 1985. – 288 с.
2. Колотов С.М. Вопросы теории изображений. – Киев: Издательство Киевского Университета, 1972. – 161 с.
3. Таирова Н.С. Новые инновационные технологии в обучении предметам “Геометрия рисунка” и “Инженерная графика”. “Экономика и общество” №11 (90) 2021. 1094-стр.
4. Т.А.Ермоленко, М.А.Федосеева. Аксонометрические проекции. Второе издание, исправленное и дополненное. – Новосибирск, 2015. 74 с.
5. Басс, Н.В. Аксонометрические проекции: учеб. пособие / Н.В. Басс, М.Н. Левая. – 2-е изд., стер. – Брянск: БГТУ, 2016. – 978 с.

UMUMMADANIY KOMPETENSIYA TA'LIMNING AJRALMAS QISMI SIFATIDA

Feruza Kurbanova,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
1-kurs tayanch doktoranti

Annotations

Ushbu maqolada umummadaniy kompetensiyaning izohi va uning shakllanish tamoyillari ko'rib chiqiladi. Ushbu mavzuni yoritishda asosan bir necha olimlar va tilshunoslarning qarashlari va turli xil nazariyalari asosida yondashuvlari qiyosiy metod yordamida tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: kompetentlik, axloqiy, kognitiv, madaniy o'lchov, intellektual, ko'nikma, muloqot, e'tiqod.

Аннотация

В данной статье рассматривается объяснение общекультурный компетенции и принципы ее формирования. Сравнительным методом были проанализированы подходы ряда ученых и лингвистов, основанные на их взглядах и различных теориях.

Ключевые слова: компетентность, моральный, познавательный, культурное измерение, интеллектуал, умение, общение, вера.

Annotation

In this article the definition of intercultural competence and its formation principles are discussed. For investigating this issue several scientists' and linguists' ideas, theory based approaches are discussed with the help of contrastive method.

Keywords: competent, moral, cognitive, cultural measure, intellectual, skill, communication, belief.

Kompetensiya tushunchasiga turli xil yondashuvlar va ta'riflar Mulder, Garavan, McGuire, Winterton, Bednartz, Lustig, Koester, Hofstede, Dikson, Portera, Deardoff, Byram kabi ko'plab olimlar tomonidan berilgan. Taklif qilingan va qabul qilingan ta'riflardan biri shunday: "Kompetentlik – amaliyotda qo'llash qobiliyati, shaxsning kasbiy repertuariga kiritilgan bilim, ko'nikma va munosabatlardan foydalanishdir". Kompetensiyalarini uchta turli nuqtai nazardan aniqlash mumkin:

- kompetensiyalar individual xususiyatlar sifatida;
- kompetensiyalar tashkilotlarning xususiyatlari sifatida;
- kompetensiyalar ta'limga va mehnat bozorida muloqotni yaxshilash vositasidir.

O'tgan asrning o'rtalaridan boshlab kompetensiya tadqiqotida uchta asosiy yondashuv mavjud: axloqiy, emotsiyonal va kognitiv. Axloqiy an'ana muvaffaqiyatli va samarali ish bajaruvchilarini kuzatish va ularni boshqa zaifroq hamkasblaridan nimasi bilan farq qilishini aniqlash muhimligini ta'kidlaydi. Emotsional yondashuv ishlashdagi o'zgarishlarni tushuntiruvchi umumiyligi qobiliyatlarni aniqlashga urg'u beradi. Kognitiv yondashuv vazifalarni o'zlashtirish, bilim olish va yaxshi natijalarga erishish uchun foydalaniladigan shaxslarning barcha aqliy resurslarini o'z ichiga oladi va kompetensiya tushunchasi ko'pincha aql yoki intellektual qobiliyatlar bilan bir vaqtida qo'llaniladi. Ko'rinish turibdiki, kompetensiyaning bir nechta tushuncha shakllari mavjud va har bir nuqtayi nazar muhim farqlarini ta'kidlaydi. Bednartz ta'limga kompetensiyani kengroq ma'noda malakali shaxs tomonidan qo'llaniladigan qobiliyat sifatida tushunish, ayniqsa, foydali deb hisoblaydi. U uchta asosiy fikrni ta'kidlaydi:

- kompetensiya bilimlarni qo'llash bilan bog'liq bo'lishi kerak, shuning uchun qo'llaniladigan va uzatilishi mumkin bo'lgan bilimlarni yaratishda tajriba va fikrlashning roli ahamiyatlidir;

- kompetensiya – bu kutilmagan va tanqidiy vaziyatlarni hal qilishda ma'lum bir mahoratni o'z ichiga olgan narsa, bizning umumiy doiramizdan uzoqda bo'lgan "turli xil" narsalarni yengish;

- kompetensiya bizning shaxsiy munosabatlarimiz va his-tuyg'ularimizni safarbar qilishni nazarda tutganligi sababli, u inson ta'limgining yaxlit idrokini, shu jumladan ta'limga kognitiv va mazmunli o'lchovini, shuningdek, ta'sirchan va ijtimoiy jihatlarni ham nazarda tutadi [1, 41].

Ta'limga ta'limga rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar hayot davomidagi ta'limga nuqtayi nazardan o'quvchilar, talabalar va bitiruvchilar ishtiroyidagi uzlusiz kompetensiyani rivojlantirish jarayonlariga asoslanishi kerak. "Madaniyat" tushunchasi tasviriy san'at, madaniy boyliklar, an'anaviy e'tiqodlar, ijtimoiy shakllar va irqiy, diniy yoki ijtimoiy guruhlarning moddiy belgilarini anglatadi.

Umummadaniy muloqot kontekstida qo'llaniladigan madaniyat ta'riflaridan biri shuni ta'kidlaydi: "Madaniyat nisbatan katta guruhning xatti-harakatlariiga ta'sir qiladigan e'tiqodlar, qadriyatlar, me'yorlar va ijtimoiy amaliyotlar haqidagi umumiyligi talqinlarning o'rganilgan to'plamidir". Bu shuni anglatadiki:

- madaniyat o'rganiladi.
- madaniyat – umumiyligi talqinlarning yig'indisidir.
- madaniyat e'tiqodlar, qadriyatlar, me'yorlar va ijtimoiy amaliyotlarni o'z ichiga oladi.
- madaniyat xulq-atvorga ta'sir qiladi.

- madaniyat odamlarning katta guruqlarini o‘z ichiga oladi.

Madaniyatni umumiy motivlar, qadriyatlar, e’tiqodlar, o‘ziga xosliklar va odamlar guruhi a’zolarining umumiy tajribalari natijasida yuzaga keladigan va avlodlarga uza-tiladigan muhim voqealarning talqinlari yoki ma’nolari sifatida ta’riffash mumkin. Madaniyatga oid turli tushunchalarning umumiy jihatlari bor: u jamiyat a’zolari o’rtasidagi umumiy ma’lum bir madaniyat; avlodlar o’rtasidagi uszatiladigan g’oyalardir (ijtimoiy va tashkiliy darajada) va u asosiy bilim sifatida ushlab turiladi. Madaniyatni o’rganishning mashhur usullaridan biri bu madaniy o’lchovlarni, umumiy ijtimoiy qadriyatlar va e’tiqodlarni aniqlash va o’rganishdir. Madaniy o’lchovlar modeli 1980-yilda Geert Hofstede tomonidan taklif qilingan. U milliy darajadagi so‘rovnoma ga asoslangan ma’lumotlarni tahlil qildi va milliy madaniyatlar o’rtasidagi farqlarni ushbu o’lchamlearning pozitsiyalari bo‘yicha aniqladi. Hozirgi vaqtida o’lchovli paradigma madaniyatshunoslikdagagi eng ta’sirli qoliplardan biri bo‘lib, Hofstede o’lchovlari madaniy o’lchovlarning eng keng tarqalgan va yaxshi o’rganilgan to‘plamlaridan biridir.

Umummadaniy kompetensiya endi insonning umri davomidagi ta’limning o‘ziga xos maqsadlaridan biridir. U asosiy kompetensiyalardan biri, ijtimoiy kompetensiyalarning bir qismi sifatida tushuniladi. Faraz shundan iboratki, agar individual darajada erishilsa, umummadaniy kompetensiya o’rganuvchilarga hozirgi xilma-xillik va globallashuv holatlarini hal qilishga yordam beradi. Umummadaniy kompetensiyani o‘ziga xos til va madaniy jihatdan boshqacha bo‘lgan, boshqalar bilan o‘zaro munosabatda bo‘lganda samarali va to‘g‘ri bajarish uchun talab qilinadigan murakkab qobiliyatlar sifatida aniqlash mumkin.

Umummadaniy kompetensiya tushunchasiga turlicha yondashuvlar va ta’riflar mavjud. Eng muqobil ta’riflar dan birida shunday deyiladi: “Umummadaniy kompetensiya – bu u yoki bu darajada dunyoning turli emotsiyonal, kognitiv va axloqiy yo‘nalishlarini ifodalovchi odamlar o’rtasidagi o‘zaro munosabatlarni to‘g‘ri va samarali boshqarish. Ushbu yo‘nalishlar ko‘pincha millat, irq, etnik kelib chiqish, qabila, din yoki mintaqa kabi me’yoriy toifalarda aks etadi. Shuning uchun umummadaniy o‘zaro ta’sir ko‘p jihatdan guruhlararo o‘zaro ta’sirga tengdir”. Adabiyotlarni ko‘rib chiqish, empirik tadqiqot va guruhlar natijalariga asoslanib A. Portera “umummadaniy kompetensiya turli til va madaniy kelib chiqishi bo‘lgan shaxslar bilan munosabatlarni to‘g‘ri va samarali boshqarish imkonini beradigan qobiliyatlar, bilimlar, munosabat va ko‘nikmalar yig‘indisi sifatida belgilanishi mumkin” [5, 159] deb ta’kidlaydi.

Yangi va umumiy yechimlarni topish uchun turli madaniyatlarda ijtimoiylashgan odamlar bilan uchrashish natijasida noma’lum, doimiy o‘zgaruvchan muammolarni yengish imkonini beradigan ko‘nikmalar, qarashlar va qadriyatlar yuzaga keladi. Olimlar umummadaniy xabardor-

likning muhimligini ta’lim oluvchining xulq-atvor boshqa madaniyatlar, tarix va iqtisod hamda jamiyat va madaniyat ichidagi o‘zgarishlarni tushunishga muvofiq o‘ziga xos xususiyatlarini sozlashda ta’kidlaydilar. Umummadaniy kompetensiya jamiyatning har bir a’zosi uchun muhim ahamiyatga ega. U bilim, ko‘nikma va xulq-atvorning uyg‘unligini tartibga soladi va nafaqat xulq-atvor, etnik-madaniy kamchiliklarga balki jamiyatning barcha a’zolariga nisbatan munosabatda cheklanib qolmasligi kerak. Rut va Ngampornchai umumlashtirishlaricha, umummadaniy kompetensiya madaniyatlararo muloqot doirasida qanchalik nazariylashtirilgan bo‘lishidan qat’i nazar, ko‘pchilik olimlar kamida uchta asosiy taxming qo‘shilishadi:

1. Umummadaniy kompetensiya kognitiv, emotsiyonal va axloqiy yondashuvlari asosida anglanishi kerak.

2. Yakuniy natija samarali va maqsadga muvofiq deb hisoblangan muloqot bo‘lishi kerak.

3. Umummadaniy kompetensiya umumiy madaniyat bo‘lib, har qanday madaniyatga xos bo‘lmagan shaxslar rivojlantirishi mumkin bo‘lgan asosiy kompetensiyalar hisoblanadi.

Madaniy qadriyatlar eng kuchli his-tuyg‘ular bilan bog‘liq bo‘lib, undan keyin munosabatlar, keyin xatti-harakatlar va nihoyat, ish samaradorligi bilan bog‘liq edi. Madaniy qadriyatlar talabalar va yoshi kattaroq respondentlar uchun natijalarga ko‘proq bog‘liq edi. Ushbu natijalar madaniy jihatdan mustahkam mamlakatlarda sezilarli darajada kuchliroq ta’sir ko‘rsatadi.

Tarkib va o’lchovlar soni hali ham bir qator tadqiqotchilar tomonidan faol muhokama qilinmoqda. Hofstede modelida madaniy o’lchovlar tuzilishi ma’lum bir darajaga ega. Maql nomzodlardan biri madaniy o’lchovlarning ikki darajasini taklif qiladi: madaniy qadriyatlar va madaniy amaliyotlar.

Bir nechta tadqiqotchilar madaniyatlarni ba’zi jamiyatlar o’rtasidagi o‘xhashlik va jamiyatlar guruhida maqbul bo‘lgan ba’zi qadriyatlar va xatti-harakatlarga asoslanib klasterlarga guruhlashadi. Barcha jamiyatlarni o’nta klasterga guruhlash mumkin:

Lotin Yevropasi (Isroil, Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Fransiya, Shveysariya-FR).

Germaniya Yevropa (Avstriya, Shveysariya-DE, Sharqiy Germaniya, G‘arbiy Germaniya, Niderlandiya).

Shimoliy Yevropa (Daniya, Shvetsiya, Finlandiya).

Anglo (AQSh, Kanada, Avstraliya, Irlandiya, Angliya, Yangi Zelandiya, Janubiy Afrika-Oq).

Sharqiy Yevropa (Rossiya, Polsha, Gruziya, Gretsya, Elungriya, Albaniya, Sloveniya, Qozog‘iston).

Lotin Amerikasi (Gvatemala, Salvador, Argentina, Venesuela, Kosta-Rika, Kolumbiya, Ekvador, Meksika, Boniviya, Braziliya).

Yaqin Sharq (Marokash, Turkiya, Quvayt, Misr, Qatar).

Afrika (Nigeriya, Zambiya, Namibiya, Zimbabwe, Janubiy Afrika-Qora).

Konfutsiy Osiyo (Janubiy Koreya, Gonkong, Singapur,

Tayvan, Xitoy, Yaponiya).

Janubiy Osiyo (Filippin, Indoneziya, Malayziya, Tailand, Hindiston, Eron).

Nazariy va empirik asoslarga ega uchinchi ta'sirchan va tizimli yondashuv Shvarts tipologiyasidir. U qadriyatlar qanday bog'liqligini ko'rib chiqadi va qiymat yo'nalişlarining madaniy farqlarini aniqlaydi. Shvarts uchta asosiy ijtimoiy muammolarni aniqladi: shaxs va guruh o'rtaşıdagi munosabatlar; mas'uliyatli ijtimoiy xulq-atvorni va odamlarning tabiiy va ijtimoiy dunyodagi rollarini ta'minlash. Ushbu uchta muammoni hal qilish uchun madaniy moslashuvlar yettiha milliy-madaniy sohadan iborat bo'lgan ramkani tashkil qiladi: o'rnatilganlik, intellektual avtonomiya, afektiv avtonomiya, ierarxiya, tenglik, ustalik va uyg'unlik.

Natijalarning madaniyatlar bo'ylab qo'llanilishi va ushbu nazariyalarga asoslangan amaliyotlardan foydalanish mumkinligi mavhumligicha qoladi [3, 42]. Madaniyatlarни tushunish uchun o'lchovli modellar va boshqa odatiy ramkalar madaniyatni statik, aqliy kodlar va vaziyatdan mavhumshtirilgan qadriyatlar, aniqlanishi va umumlashtirilishi mumkin bo'lgan o'ziga xos va barqaror narsa sifatida ko'rib chiqish faraziga asoslanadi. Ikki yoki undan ortiq madaniyatlar mavjud bo'lgan vaziyatda ko'p madaniyatli ta'lim sifatida belgilangan ta'lim aralashuvi ushbu madaniyatlarning umumiyligi va farqlarini tan olish bilan bog'liq. Muhim maqsadlar madaniy xilma-xillikni tan olish va hurmat qilishdir. Amalda, boshqa madaniyatlarni statik va qat'iy deb qarash tendensiyasi tabaqlanish xavfini, shuningdek, turli shaxslar yoki madaniy guruhlarni iyerarxiyaga joylashtirish xavfini keltirib chiqaradi.

Ijtimoiy antropologlar ko'proq moslashuvchan va kontekstuallashtirilgan madaniyat istiqbollarini ishlab chiqishga harakat qilishadi. Bu nuqtayi nazarlar madaniyatni mavjud deb hisoblaydi:

- ijtimoiy, iqtisodiy yoki siyosiy munosabatlar vazi-

yatida joylashgan va ishlab chiqarilgan;

- jarayonlar bilan tavsiflanadi;
- agentlik tomonidan shakllantirilgan;
- aktyorlarning ijtimoiy jihatdan shakllangan qiziqishlari yoki tajribaviy bilimlari ta'sirida [1, 21].

Shu nuqtayi nazaridan qaraganda, madaniyatning rolini ish joyining kontekstual jihatlarini hisobga olmasdan to'g'ri tushunish mumkin emas, bunda ma'no yaratish jarayonlari sodir bo'ladi va rivojlanadi, ijtimoiy, tashkiliy va kuch munosabatlari vaziyati kasbiy faoliyatda madaniyat rolini shakllantiradi.

Madaniyat tushunchasi amaliyotda va ijtimoiy jihatdan o'ziga xos holatlarda dinamik tarzda jamlangan, kasbiy ta'limda madaniyatlararo kompetensiyalarini rivojlantirishda, ayniqsa, foydali ko'rindi. Madaniyatlararo ta'limda o'ziga xoslik va madaniy boyitish, shaxsiy va ijtimoiy o'sish imkoniyati sifatida talqin qilinadi. Madaniy farqlar va o'xshashliklar e'tiborga olinadi va "boshqalar" bilan, turli xil madaniy kelib chiqishi bo'lgan shaxs bilan uchrashish qiyinchilik va qadriyatlar, qoidalar va xatti-harakatlar sohasida qarama-qarshilik va mulohaza yuritish imkoniyati sifatida qaraladi" [4, 485]. U haqiqiy o'zaro ta'sir, dialog va munosabatlar, g'oyalar, tamoyillar va xatti-harakatlarning bevosita almashinuvni muhimligini ta'kidlaydi. Epistemiologik darajada madaniyatlararo ta'lim umumiyligi, ijtimoiy va qiyosiy ta'lim, transmadaniy va ijtimoiy psixologiya, sotsiologiya, madaniy antropologiya, etologiya va aloqa fanlarining ilmiy tamoyillarini qabul qiladi. Madaniyatlararo kompetensiyalar tajriba, o'qitish va o'zligini aks ettirish orqali erishiladi va ular aniqlanishi, o'rgatilishi, targ'ib qilinishi va joriy etilishi kerak. Madaniyatlararo kompetensiyani tushunish va ta'lim muassasalarida umummadaniy kompetensiyalarini rivojlantirish murakkab ko'p bosqichli vazifa va o'qituvchilar uchun ham, o'quvchilar uchun ham murakkabdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bednarz F. Building up Intercultural Competences: Challenges and Learning Processes. In M. Onorati, F. - Bednarz (Eds.). Building Intercultural Competences: A Handbook for Professionals in Education, Social Work and Lieaith Care , 2010, (p. 29-52). Leuven: Acco.
2. Byram M. - On being "Bicultural" and "Intercultural". In G. Aired, M. Byram, M. Flemming (Eds.). Intercultural Experience and Education , 2003, (p.50-66). Clevedon: Multilingual Matters.
3. Deardorff, D.- Intercultural Competence: A Definition, Model and Implications for Education Abroad. In V. Savicki (Ed.). Developing Intercultural Competence and Transformation: Theory, Research, and Application in International Education , 2008, (p. 32-52). Sterling: Stylus.
4. Portera A. Intercultural Education in Europe: Epistemological and Semantic Aspects. Intercultural Education, 19(6), 2008, 48-491.
5. Portera A. Intercultural Competence in Education, Counseling, and Psychotherapy. Intercultural Education, 25(2), 2014, 157-174.
6. Taras V., Kirkman B., Steel P. Examining the Impact of Culture's Consequences: A Three-decade, Multilevel, Meta-analytic Review of Hofstede's Cultural Value Dimensions. Journal of Applied Psychology, 95(3), 2010, 405-439
7. Van der Zee K., Van Oudenhoven J. The Multicultural Personality Questionnaire: A Multidimensional Instrument of Multicultural Effectiveness. European Journal of Personality, 14(4), 2000, 291-309

ИШСИЗЛАР ВА БАНД БЎЛМАГАН АҲОЛИНИ КАСБ-ХУНАРЛАРГА ЎҚИТИШНИНГ ПСИХОЛОГИК-ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ

Гулбахор Ишмуродова,
Карши давлат университети доценти
Жонибек Халилов,
Шахрисабз давлат педагогика институти
2-босқич магистранти

Аннотация

Мазкур мақола ишсизлар ва иш билан банд бўлмаган аҳолини касб-хунарларга ўқитишнинг психологик-педагогик асосларига бағишиланган. Мақолада “ишсиз” тушунчасига таъриф берилган ва аҳолини ишсиз қатламини иш билан таъминлаши борасида республикамизда олиб борилаётган ишлар, қабул қилинган қарорлар, Шахрисабз туманида Аҳоли бандлигига кўмаклашии маркази томонидан 2022 йил давомида ишсиз ва иш билан банд бўлмаган фуқароларни касб-хунарга ўқитиш борасида олиб борилган ишлар ҳамда хорижий мамлакатларда бу борада олиб борилаётган ишлар чуқур таҳдил қилинган.

Калим сўзлар. ишсизлар, касб, хунар, мутахассислик, ишсиз ёшлар, касб-хунар марказлари, касбий тайёргарлик.

Аннотация

Данная статья посвящена психолого-педагогическим основам профессиональной подготовки безработного и незанятого населения. В статье определяется понятие «безработный» и проводимая в нашей республике работа по обеспечению занятости безработного населения, принимаемые решения, работа, проводимая Центром содействия занятости населения Шахрисабзского района в период 2022 года по профессиональному обучению безработных и безработных граждан и работа, проводимая в этом направлении в зарубежных странах, была подробно проанализирована.

Ключевые слова: безработный, профессия, профессия, специальность, безработная молодежь, профессиональные центры, профессиональное обучение.

Annotation

This article is devoted to the psychological and pedagogical foundations of vocational training of the unemployed and unemployed population. In the article, the concept of «unemployed» is defined and the work carried out in our republic to provide employment to the unemployed population, the decisions made, the work carried out by the Center for the Assistance of Population Employment in Shahrishabz district during the year 2022 on vocational training of unemployed and unemployed citizens and the work carried out in this regard in foreign countries was analyzed in depth.

Keywords: unemployed, profession, craft, specialization, unemployed youth, vocational centers, vocational training.

Ўзбекистон Республикасида 16 ёшдан ошган иш билан банд бўлмаган ёшларни касб-хунарларга тайёрлаш уч босқичда: элементар, ўрта ва олий таълим тизими шароитида олиб борилади. Касб-хунарга ўргатишнинг элементар босқичи умумий ўрта таълим мактабларининг 10-11 синфларида, касб-хунар мактаблари, махсус курсларда ва устоз-шогирд тизими шароитида, ўрта босқич касб-хунар колледжлари, техникиумлар тизимида, олий касбий таълим бакалавр ва магистрлар тайёрлаш тизимида амалга оширилади. Кейинги йилларда иш билан банд бўлмаган аҳоли қатламини иш билан таъминлашда касб-хунарга ўргатиш, малакасини ошириш ёки қайта тайёрлаш орқали уларни ижтимоий фаол катламга қўшиш масаласида фаол ишлар амалга оширилмоқда.

Аввало, ишсиз фуқаро деганда кимларни тушумиз? Ўзбекистон Республикасининг аҳолини иш билан таъминлаш ва меҳнат тўғрисидаги қонун хужжатларига мувофиқ ўн олти ёшдан пенсия билан таъмин-

ланиш хукукини олишгacha бўлган ёшдаги, ҳақ тўланадиган ишга ёки даромад келтирадиган машғулотга эга бўлмаган, иш кидираётган ва иш таклиф этилса, унга киришишга тайёр бўлган ёхуд касбга тайёрлашдан, қайта тайёрлашдан ўтишга ёки малакасини оширишга тайёр бўлган меҳнатга лаёқатли шахслар (бундан таълим муассасаларида таълим олаётганлар мустасно) ишсиз деб ҳисобланади [1].

Ишсиз шахс етарли касб кўникмаси ва малакасига эга бўлмаган ёки иш бажариш қобилиятини йўқотган ва умуман бўш иш ўрин бўлмаса, фуқаро ишсиз бўлиб қолади.

Гаджиев Г.М., Рамазанов С.А., Поликарпова А.И., Саенко Л.А., Муслимов Н., Усмонбоева М., Сайфуров Д., Тўраев А., Толипов Ў. ва бошқаларнинг илмий тадқиқот ишларида ўкувчи ёшларни касб-хунарга йўналтириш ва касб таълими ўқитувчиларини тайёрлаш ҳақида тавсиялар ишлаб чиқилган.

Ишсиз ёшларни касб-хунарга ўқитишнинг мақсади

шахснинг эҳтиёжларини, иш берувчиларнинг талабларини ва меҳнат бозоридаги прогнозли вазиятни мувоғиқлаштириш асосида турли хил таълим хизматларини кўрсатиш орқали уларнинг рақобатбардошлигини ошириш, иш билан таъминлашдир.

Амалиёт шуни кўрсатадики, бошқа мутахассисликка эга бўлиш, иш билан таъминлаш имкониятини беради, гарчи кўпчилик касб-хунар таълимида, иш стажига эга бўлган ишчилар ва ходимлар бирон бир тасодифий хатога йўл қўйиши натижасида ҳам ишсиз бўлиб қолиши мумкин. “Ҳаёт учун битта касб” стереотиплари меҳнат бозорининг катъий талабларига дуч келган кўпчилик томонидан эътироф этилади ва ишсиз аҳолининг малакасини ошириш ва қайта тайёрлашда иш билан таъминлаш усусларидан бирига айланади. Шу билан бирга, иш жойини таъминлаш бўйича давлат сиёсатининг устувор йўналиши – бу иш жойини ўйқотган ва ишга муҳтоҷ бўлганларнинг барчасини ўқитиш йўналишларини доимий равища кенгайтирадиган тегишли хизматлар орқали касбий тайёргарликни амалиётга жорий этишдир.

Бандлик хизмати йўналиши бўйича касбий тайёргарлик, қайта тайёрлаш ва малака ошириш хукуқи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг “Ишсиз ва банд бўлмаган аҳолини касб-хунарга ўқитиш минтақавий марказларида ўқишига қабул қилиш, касб-хунарга ўқитиш тартиби тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш ҳақида”ги 14.10.2017 йилдаги 824-сонли қарори [1]да касбга тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малака ошириш даврида фуқароларга қонун хужжатларига мувофиқ стипендия тўланиши, “Камбағал ва ишсиз фуқароларни касб-хунарга ўқитиш тизимини такомиллаштириш ҳамда меҳнат органлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 05.04.2021 йилдаги 183-сонли қарорларида “Ишга марҳамат” мономарказлари ўқув жараённида фойдаланиши учун асбоб-ускуна ва жихозлар Ишчи касбларни оммалаштириш ва ривожлантириш ассоциацияси (WorldSkills Ўзбекистан) талаблари асосида (WorldSkills стандартлари асосида) белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги томонидан харид қилиниши кўрсатиб берилган. [2].

“Ишга марҳамат” мономарказларининг мақоми, мақсад ва вазифалари, хукуқ ва мажбуриятлари, фаолиятини ташкил этиш ҳамда милиялаштириш тартибини назарда тутувчи Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигининг “Ишга марҳамат” мономарказларида ишсиз ҳамда иш қидираётган шахсларни меҳнат бозорининг жорий ва истиқболдаги эҳтиёжлари асосида касбга тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, уларнинг малакасини оширишини ташкил этиш, касб-хунарга ўқитиш муассасаларининг

аҳоли бандлигини таъминлашда иштирокини кўллаб-қувватлаш тартибини назарда тутувчи “Энг яҳши касбга тайёрлаш дастури” бўйича нодавлат таълим ташкилотлари ўртасида очиқ танлов ўтказиш тартиби тўғрисидаги низом тасдиқланган.

Мономарказда банд бўлмаган аҳолини сервис ва хизмат кўрсатиш, техника, умумқурилиш, қишлоқ хўжалиги соҳалари, рақамли технологиялар бўйича ҳамда ички ва ташки мөхнат бозорида талаб юқори бўлган бошқа касбларга ўқитиш, қайта ўқитиш ва малакасини ошириш, тадбиркорлик асослари ва молиявий саводхонликка ўқитиш; ишчи касбларини ривожлантириш ва оммалаштириш; хорижий иш берувчиларнинг талабларига асосан ишчи кучини тайёрлаш; касб фаолиятини амалга ошириш учун талаб қилинадиган билимлар, маҳорат, малака ва кўникмалар, шахсий ва касбий билим ва кўникмаларни баҳолаш; хорижда вақтинча мөхнат фаолиятини амалга ошириш мөқчи бўлган фуқароларни касб-хунарга ва хорижий тилларга ўқитиш, улар билан олдиндан мослаштириш тадбирларини амалга ошириш, хорижда ишлаш учун талаб этиладиган хужжатларни расмийлаштиришда кўмаклашиш ишлари амалга оширилади.

Бандлик хизмати органларида ишсиз сифатида рўйхатдан ўтган шахс касбий тайёргарликка йўналтирилиши мумкин: агар у касбга (мутахассисликка) эга бўлмаса; касбий малакаси етарли эмаслиги, аввалги касб (мутахассислик) бўйича ишларни бажариш қобилиятини ўйқотганлиги сабабли у ишга жойлашиш имкониятига эга эмас; мавжуд касбий кўникмаларга жавоб берадиган кучларни кўллаш соҳаси йўқлиги сабабли у касбни (мутахассисликни, ихтисосликни) ўзгартириши керак:

- умумтаълим муассасалари битирувчилари, биринчи марта иш қидираётган фуқаролар (илгари ишламаган), шу билан бирга, касбга (мутахассисликка) эга бўлмаганлар;

- ишсизлар ногиронлар;

- олти ойлик ишсизлик давридан кейин ишсиз фуқаролар;

- ҳарбий хизматдан бўшатилган ҳарбий хизматчиларнинг фуқаролари, хотинлари (эрлари) касбий тайёргарлик, қайта тайёрлаш ва малака оширишининг устувор хукуқига эга бўладилар.

Қашқадарё вилоятининг Шахрисабз туман Аҳоли бандлигига кўмаклашиши маркази томонидан 2022 йил январь-декабрь ойларида 640 нафар ишсиз фуқароларни касб-хунарга ўқитиш бўйича прогноз белгиланган эди, амалда декабр ойи мабойнида 673 нафар ишсиз фуқаролар касб-хунарга ўқитиш учун йўналтирилган, бу 2022 йилда прогноз кўрсаткичига нисбатан 105 фоизни ташкил этди. Касб-хунарга йўналтирилган 640 нафар фуқаронинг 387 нафарини ёшлар ташкил

этган бўлса, 472 нафарини хотин-қизлардан иборат.

Касб-хунарга ўқитилган фуқароларнинг 205 нафар Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги тизимидағи ўқув массасаларида, шундан: Тошкент шаҳридаги “Ишга марҳамат” мономарказида 1 нафар, Қарши шаҳридаги “Ишга марҳамат” мономарказида 6 нафар, Дўхчи КХЎМ (Қамаши туман Совлигор МФЙдаги КХЎМ маскани) 20 нафар, Тошкент шаҳридаги ишсизларни касб-хунарга ўқитиш марказида 1 нафар, Шахрисабз шаҳридаги ишсизларни касб-хунарга ўқитиш марказида 157 нафар, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 21 декабрдаги “Ногиронлиги бўлган шахсларни ҳар томонлама қўллаб-куватлаш, уларнинг бандлигига қўмаклашиш ҳамда ижтимоий фаоллигини янада оширишга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ти ПҚ-57-сонли қарорига [3] асосан тумандаги ногиронлиги бўлган 10 нафар фуқаро касб-хунарга ўқитилган, уларнинг 6 нафарини ёшлар ва 8 нафарини хотин-қизлар ташкил этган. Касб-хунарга ўқитилган ногиронлиги бўлган шахслар сартарошлиқ, тикувчилик йўналишлар бўйича ўқитилган.

Ишсизларнинг розилигисиз бандлик хизмати уни бир хил касб, мутахассислик бўйича икки марта касбий тайёргарлик, қайта тайёрлаш ва малака оширишга юборишга ҳақли эмас. Иш билан таъминлаш хизмати органлари йўналиши бўйича касб-хунар таълими даврида ишсиз фуқароларга қўйидагилар кафолатланади ва қопланади:

ишсиз ва камбағал аҳолида тадбиркорлик кўнижмаларини шакллантириш учун олти ойдан ошмайдиган ўқитишни ташкил этиши ҳамда тадбиркорлик кўнижмаларини шакллантириш борасида Бизнес ва тадбиркорлик олий мактаби билан ҳамкорликда фаолият олиб бориши;

ўқув даврида, фуқароларни илғор педагогик ва ахборот-коммуникация технологиялари, замонавий касб стандартлари, ўқув дастурлари, дарслклар ва бошқа ўқув-методик материаллар асосида меҳнат бозорида талаб юқори бўлган касб-хунарга ўқитиши;

хорижий ташкилотлар билан ҳамкорликда ўқитувчилар ва муҳандис-усталар малакасини илғор хорижий тажрибалар асосида мунтазам ошириб бориши;

меҳнат муҳофазаси, техника ҳавфсизлиги ҳамда санитария қоидалари, нормалари ва гигиена нормативлари талабларига жавоб берадиган ўқув ва меҳнат шароитлари яратилади.

Шуни таъкидлаш керакки, ишсиз ёшлар ва ишсиз аҳолининг касбий тайёргарлиги интенсив равиша, қисқа муддатли бўлиб, 6 ойдан ошмайди, баъзи ҳолларда – 12 ойгача бўлиб, касб-хунарга ўқитиш қуйидаги турлар бўйича амалга оширилади:

узоқ муддатли ўқитиш – ўқув жараёни ўттиз ҳафта-

дан қирқ ҳафтагача давом этади;

ўрта муддатли ўқитиш – ўқув жараёни беш ҳафта-дан йигирма беш ҳафтагача давом этади;

қисқа муддатли ўқитиш – ўқув жараёни тўрт ҳафтагача давом этади;

ишлиб чиқаришда касб-хунарга ўқитиш – ўқув жараёни иш берувчида бир вақтнинг ўзида олиб борила-диган меҳнат фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлиб, бир нафар ўқувчи учун келгусида иш берувчида ишга жойлаштирилган ҳолда касб-хунарга тайёрлашдан (стажировкадан) ўтиши йигирма беш ҳафтагача давом этади;

мақсадли ўқитиш – ўқув жараёни тўрт ҳафтагача давом этади.

Узоқ муддатли ва ўрта муддатли касб-хунарга ўқитиш мономарказ, иш берувчи, маҳаллий меҳнат органи ва ишсиз шахс ўртасида тузиладиган тўрт томонлама шартнома асосида амалга оширилади.

Агар ишсиз шахс ўкиш тугагач, жисмоний ва юридик шахслар учун иш ҳақини (меҳнат даромадини) олишга қаратилган хизматларни кўрсатиш, ишларни бажариш бўйича меҳнат фаолиятини мустақил ра-вишда амалга ошириш мажбуриятини ҳамда ўзини ўзи банд килган шахс сифатида рўйхатдан ўтишни ўз зиммасига оладиган бўлса, ўрта муддатли ўқитишга доир шартнома тузилаётганда иш берувчининг иштирок этиши талаб қилинмайди.

Бундай ҳолатда ўқитиш мономарказ, маҳаллий меҳнат органи ва ишсиз шахс ўртасида тузиладиган ижтимоий шартномага асосан ташкил этилади.

Хозирги вақтда ёшлар бандлигини моддий ишлиб чиқариш тармоқларидан ноишлаб чиқариш соҳалари-га қайта тақсимлашнинг хорижий давлатлар мисолида таҳлил қиласиган бўлсақ, барқарор тенденция кузатилмоқда, бу Россия иқтисодиётида юқори малакали мутахассислар сонининг тез пасайишидан далолат беради, уларнинг улуши атиги 5 фоизни ташкил қиласи. Таққослаш учун: Германияда бу кўрсаткич 56 фоиз, АҚШда – 43 фоиз ва Францияда – 38 фоизни ташкил этади, бу эса жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий фаровонлигини ошириш воситаси бўлган ишсиз ёшларни тайёрлаш сифатини ошириш муаммосини ҳал қиласи. жамиятнинг лагостатлари [4]. Шу нуқтаи назардан, сўнгги йилларда ёшларни иш билан таъминлаш хизматлари орқали касб-хунарга ўқитиш янги сифат жиҳатларга эга бўлди, улар орасида: ўқув жараёни демократлаштириш; ўқитиш мазмuni, шакллари ва усулларини эркин танлаш; коммуникатив ва ахборот технологияларидан фаол фойдаланиш; ўқитувчилар ва талабалар ўртасидаги муносабатларни ўзгартириси, иккинчисининг когнитив фаолиятдаги қизиқишилари устувор аҳамият касб этмоқда.

Шуни таъкидлаймизки, ҳозирги босқичда ёшларни

тарбиялашга шахсга йўналтирилган ёндашув устувор хусусиятга эга бўлади, чунки касб-хунар таълими ташкил этишнинг амалдаги шакллари кўп болали оналар, ногиронлар ва аҳолининг бошқа ижтимоий тоифалари етарли эмас. Бундан ташқари, “хайёт учун” тубдан тайёрланган кўплаб мутахассислар меҳнат бозорида ўз ўрнини топа олмайдилар, чунки марта-ба мослашувчанлиги, бозор иқтисодиёти билимлари ва уларнинг индивидуаллигини амалга ошириш қобилиятлари етарли эмас. Бундай шароитда иш билан банд бўлмаган аҳолини касб-хунарга ўқитишни ташкил этишга ўзгарувчан ёндашувлар жуда муҳимдир. Шу сабабли, бандлик хизматларини ўқитиш тизимида ишсиз ёшлар, ишдан бўшатилган ишчилар ва бошқа тоифадаги фуқароларнинг ижтимоий даъволари, иш берувчиарнинг молиявий имкониятлари ва кадрлар талаблари хисобга олиниши керак.

Бунинг учун ишсиз ёшлар учун касбий тайёргарликни ташкил этишнинг илмий асосланган шаклларини излаш керак, бу шахснинг индивидуал таълим траекториясини танлаш хукукини таъминлайди. Бандлик хизмати орқали меҳнат ресурсларини самарали тақорор ишлаб чиқариш ишсиз ёшларни касб-хунарга ўқитиш тизимининг яхлитлиги, ижтимоий, иқтисодий ва психолого-хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда, жараённи ташкил этиш билан белгиланади, бу эса қуйидаги объектив қарама-қаршиликларни ҳал қилишини талаб этади:

- бандлик ва яшаш жойидан қатъи назар, қисқа вақт ичдиа касбий малака олиш нуқтаи назаридан ёшлар тоифаларининг ижтимоий, касбий ва ёш хусусиятлари ўртасида ва бунинг учун зарур бўлган етарли моддий-техника базаси ва таълим ресурсларининг этишмаслиги;
- ишсиз ёшларга таълим шакллари, мазмуни, режими ва муддатлари, ўқитиш усуллари ва воситаларини танлашда эркинлик бериш зарурати ва қайта тайёрлаш ва касб-хунар таълими учун қолдик технократик ёндашув ўртасида, агар шахс факат унинг индивидуал эҳтиёжлари, қизиқишилари ва хусусиятлари иккинчи даражали бўлган ижтимоий-иқтисодий тизимнинг элементи сифатида қаралса;
- ижтимоий эҳтиёж сифатида ишсиз ёшларга касб-хунар таълими ташкил этишнинг инновацион шаклларида ва тайёргарлик жараёнини оптимальлаштирадиган тегишли шарт-шароитлар мавжуд эмас;
- иқтисодиёт ва ижтимоий соҳанинг ёшларни узлуксиз тарбиялашга бўлган эҳтиёжлари ва зарур таълим хизматлари тизимининг йўқлиги, ҳар бир ёш

фуқарога ёши, иш жойи, яшаш жойи, вақти ва жойидан қатъи назар, ҳақиқий таълим хукуқидан фойдаланишга имкон берадиган таълимни ташкил этиш шакллари ўртасидағи муаммоларни ҳал қилиш лозим бўлади.

Бинобарин, аҳолининг барча ижтимоий, касбий ва ёш тоифаларини, хусусан, ишсиз ёшларни касб-хунарга ўқитишни ташкил этиш шаклларини асослаш танланган профилга мувофиқ самарали ва эркин бандликни таъминлаш воситаси бўлиб хизмат қиласи. Шу билан бирга, ишсиз ёшларни иш билан таъминлаш хизмати орқали касбий тайёрлаш узлуксиз таълимнинг ажралмас қисми бўлиб хизмат қиласи, унда умуминсоний қадрияtlар ва шахснинг эркин ривожланиши устувор аҳамият касб этади. “Аёлларни уларга муносиб меҳнат билан бандлигини таъминлаш масаласидир. Аёллар учун доимий иш жойлари яратиш борасидаги муҳим масала билан бир қаторда, оилавий бизнес, касаначилик, хунармандлик, томорқа хўжалигини кенг ривожлантириш ишлари ҳам оқсаноқда” [2, 281].

“Камбағалликка қарши курашиш бўйича Европа ташкилоти (EAPN) инсонларни камбағалликка олиб келувчи бир нечта муҳим омилларни кўрсатади. Жумладан, ишсизлик, таълимнинг паст даражаси, ногиронлик, тиббий хизматдан фойдаланиш имкониятидир. Мутахассислар фикрича, ушбу барча ҳолатлар камбағалликка қарши курашишда эътиборга олиниши лозим. Жаҳон банкининг Марказий Осиё бўйича минтақавий директори Лилия Бурунчукнинг фикрича, Марказий Осиёда қашшоқликнинг қисқариши соҳасида муайян ўсиш кузатилмоқда. Шу билан биргаликда, ҳалқаро мутахассис, ушбу жараёнда барқарор ва инклюзив ўсишни таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар минтақа давлатларининг устувор вазифалардан бири бўлиши лозим, деб хисоблайди” [8, 3].

Шундай қилиб, Республикаизда чукур ижтимоий-иқтисодий ислоҳатлар амалга оширилаётган шароитда ёшларни иш билан таъминлаш муаммоси жуда муҳим бўлиб қолмоқда. Шу сабабли республиканинг бандлик хизмати фуқароларнинг заиф ҳимояланган тоифаларидан бири сифатида ёшларни иш билан таъминлаш масалаларига жиддий эътибор қаратиши лозим бўлади. Зотан, “бугун ҳаётнинг ўзи Конституцияизда ифодасини топган энг асосий мақсад – инсон манфаатларини ҳар томонлама таъминлашни устувор вазифа қилиб қўймоқда. Инсон манфаатларини таъминлаш учун эса, аввало, одамлар билан, ҳалқ билан мулоқот қилиш, уларнинг дарду ташвишлари, орзу-умидлари, ҳаётий муаммо ва эҳтиёжларини яхши билиш керак” [2, 428].

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Sh.M.Mirziyoyev. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliv bahodir. 2-jild, – T.: O‘zbekiston, 2018, – 508 b.
2. Sh.M.Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild, – T.: O‘zbekiston, 2017. – 592 b.
3. Sh.M.Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O‘zbekiston, 2017. – 492 b.
4. Ишсиз ва банд бўлмаган аҳолини касб-хунарга ўқитиш миңтақавий марказларида ўқишига қабул қилиш, касб-хунарга ўқитиш тартиби тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш хақида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 14.10.2017 йилдаги 824-сон қарори.
5. Камбагал ва ишсиз фуқароларни касб-хунарга ўқитиш тизимини такомиллаштириш ҳамда меҳнат органдари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 05.04.2021 йилдаги 183-сон қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 21 декабрдаги “Ногиронлиги бўлган шахсларни ҳар томонлама кўллаб-куватлаш, уларнинг бандлигига кўмаклашиш ҳамда ижтимоий фаоллигини янада оширишга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-57-сонли қарори.
7. Тселенко А.Н., Социализация молодежи: педагогика отношений в социуме. Монография. –Алматы: АстанажАГУ им. Абая, Институт управления, 2002. – 236 с.
8. Xoshim Xidirov, Mahmatqobil Obilqosimov, Kambag‘allik va qashshoqlikka qarshi kurashish: oldini olish yo‘llari, usullari va mazmun-mohiyati. – Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations журнали Special Issue – 11 (2021) / ISSN 2181-1415/ <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol2-iss11/S-pp97-104>

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS AHAMIYATI

Faroxat Mirzayeva,

Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti “Pedagogika” kafedrasi dotsenti;

Rahmonjon Darobov,

Pedagogika va psixologiya ta’lim yo‘nalishi 302-guruh talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda muloqot madaniyatni rivojlantirish omillari, pedagogik muloqotdagi ijodiylik omillari, pedagogika oliv ta’lim muassasasi talabalar jamoasidagi shaxslararo munosabatlarning o‘ziga xosliklari va bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash bilan o‘zaro aloqadorligi talabalarning o‘zaro munosabatlarini maqsadga yo‘naltirilgan tarzda rivojlantirishga doir ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak o‘qituvchi, muloqot, shaxs, munosabat, tarbiya, qobiliyat, faoliyat, madaniyat, baholash, xususiyat.

Аннотация

В статье представлена информация о развитии межличностной культуры, факторах творчества в педагогическом общении, специфике межличностных взаимоотношений в студенческом коллективе педагогического вуза и его взаимодействии с подготовкой будущих учителей к селенаправленному развитию студенческих взаимоотношений.

Ключевые слова: будущий учитель, встреча, личность, отношение, воспитание, способность, деятельность, культура, аутент, отсениват, особенность.

Annotation

The article provides information on the development of interpersonal culture, factors of creativity in pedagogical communication, the specifics of interpersonal relationships in the student collective of a pedagogical university and its interaction with the preparation of future teachers for the purposeful development of student relationships.

Keywords: future teacher, negotiations, person, reiation, education, ability, activity,culture, authentication, to estimate, quality.

Jahon ilm-fanida ketayotgan o‘zaro integratsiyalashuv jarayoni pedagogika sohasida shaxs omili, shaxslararo munosabatlari muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatib turibdi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda ko‘zda tutilgan bosh maqsadlardan biri mustaqil va ijodiy fikrlovchi, jahon andozalariga mos keladigan raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashdan iboratdir. Yangicha fikrlaydigan, zamonaviy bilimlarga ega bo‘lgan barkamol tashkilotchi va zukko kadrlarga ega bo‘lish uchun, birinchi navbatda, ta’lim-tarbiya tizimini tubdan o‘zgartirish, uni jahon andozalari talabi darajasida ko‘tarish zarur [1].

“Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyili asosida keyingi besh yillikda mamlakatimizda amalga oshiriladigan islohotlarning zarur siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-ma’rifiy asoslarini yaratib berishga qaratilgan “Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi” – inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish, ma’naviy taraqqiyotni ta’minalash, ushbu sohani tubdan isloh etish va yangi bosqichga olib chiqish, umumbashariy muammolarga milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda yechim topish, kadrlarning ijtimoiy rivojlanishi, moslashuvchanligi muhim ekanligini ko‘rsatmoqda. Shaxslararo munosabatlari samardorligini shakllantirish oila, ta’lim muassasalari, davlat idoralari, shu jumladan, jamoatchilik uyushmalari zimmasiga katta mas’uliyatlarni yuklaydi. Jumladan, “Jahon miqyosidagi murakkab jarayonlarni va mamlakatimiz bosib o‘tgan taraqqiyot nati-jalarini chuqur tahlil qilgan holda, keyingi yillarda “Inson qadri uchun” tamoyili asosida xalqimizning farovonligini yanada oshirish, iqtisodiyot tarmoqlarini transformatsiya qilish va tadbirkorlikni jadal rivojlantirish, inson huquqlari va manfaatlarini so‘zsiz ta’minalash hamda faol fuqarolik jamiyatini shakllantirishga qaratilgan islohotlarning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash” muhim yo‘nalishlardan hisoblaniadi [2].

Ta’lim jarayonini boshqarishda muloqotning ahamiyati katta bo‘lib, u bir necha bosqichlarga bo‘linadi. Bu bevosita ta’lim muassasasi rahbarining o‘z qo‘l ostidagilari, oliy ta’lim muassasalarda kafedra mudiri va professor-o‘qituvchilar, professor-o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasidagi muloqotdir. Bularning barchasini umumlashtirgan holda, ta’lim boshqaruvidagi pedagogik muloqotga kiritish mumkin. Pedagogik muloqot-pedagogik ta’sirning ajralmas sifatidir. Bu o‘qituvchi va o‘quvchining ta’lim-tarbiya jarayonidagi professional muloqoti bo‘lib, unda ma’lumot almashinadi va o‘quvchilarga o‘quv-tarbiyaviy ta’sir o‘tkaziladi. Bunda ikki yoqlama muloqot yuzaga kelishi lozim. Uning asosi sifatida o‘zaro hurmat va ishonch xizmat qiladi. Pedagog pedagog bilan muloqotga kirishish jarayonida bir-biridan hurmat kutadi. Bu pedagogik ta’sirning samarali yo‘li bo‘lib, tajribali pedagoglar

o‘zaro munosabatlarni shu tarzda amalgalashuvda amalga oshiradilar.

Muloqotning o‘ziga xos 3 ta darajalari mavjud. Bular: makro darajada (katta) – yoshdagagi pedagoglar bilan muloqot qilish, bunda barcha odob-axloq normalariga suyangan holda amalgalashuvda amalga oshiriladi. Mezo darajada (o‘rta) – yoshdagagi pedagog bilan muloqot ma’lum mavzu asosida kechadi. Mikro daraja (kichik) – yoshdagagi pedagog-xodimlar bilan muloqotning oddiy shakllari, savol-javob tariqasida yuz beradi. Muloqotning shaxslararo (inson-inson), shaxsiy-guruhiy (guruh-guruh), ommaviy kommunikatsiya (radio, televideenie, ro‘znomalar va jurnallar) kabi turlari mavjud.

Ijodiylik o‘zaro munosabatlardan boshlanadi. Har bir pedagog o‘z tajribasidan, uslubidan kelib chiqib boshqa pedagog bilan muloqotda bo‘lishi lozim. Ya’ni nostandard usullarni izlab topishi kerak. Pedagogik ta’sir ham pedagogik muloqotda ijodiylik orqali amalgalashuvda amalga oshiriladi.

Ijodiylikni amalgalashuvda amalga oshirish uchun quyidagilarga ahamiyat berish lozim:

- bir necha o‘qituvchilarning darslarini kuzatish, unda o‘qituvchining kayfiyatini va talabalar bilan bo‘ladigan munosabatlarini aniqlash;

- o‘qituvchining darsda qanday usullarni qo‘llashi, muloqotni qanday tashkillashtirish, o‘quv-tarbiyaviy muammolarni yechishini aniqlash;

- o‘zining muloqot texnologiyasini boshqa o‘qituvchining “texnologiyasi”ga taqqoslashi;

- tajribali o‘qituvchilarning tarbiyaviy soatlarida qatnashish orqali muloqot jarayonidagi individual xususiyatlarini aniqlash;

- o‘zining darsidagi muhitni bilan boshqa tajribali o‘qituvchining darsidagi muhitni taqqoslashi orqali xulosa chiqara olish.

O‘qituvchilarning kasbiy kompetentliliginin rivojlantirish jarayonlari komponentlaridan biri hisoblangan tarbiyaviy munosabatlari jarayoniga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, “inson-inson” munosabatlari shaklida, birinchi navbatda, ta’lim muassasasi rahbarlarining o‘qituvchilar bilan “rahbar-o‘qituvchi”, o‘qituvchilarning o‘z kasbdoshlari bilan “o‘qituvchi-o‘qituvchi” munosabatlarini, ya’ni mazkur jarayonda o‘zaro bevosita ta’sir mavjudligini ko‘ramiz. Bu bevosita ta’sir, muloqot jarayonida yoki muloqotsiz, masofadan turib ham mavjud bo‘lishi mumkin. Muloqot jarayonida rahbarlar va o‘qituvchilarning samimiy va diqqat bilan o‘z suhbatdoshiga qarab turishi va uni tinglay bilishi, suhbatdoshiga o‘z fikrini to‘la va to‘g‘ri ifodalashi hamda samimiy suhbatlashishi uchun imkon yaratish bilan bir qatorda, o‘qituvchilarning o‘z rahbarlari bilan bemalol suhbatlashishlari, o‘z fikrilarini va takliflarini rahbarlarga bildirishlari, yangiliklar yaratish borasida ham rahbarlarga suyanish mumkinligiga ishonch hosil qilishlarida, shuningdek, o‘qituvchilar o‘rtasidagi munosabatlarda ham o‘zining ijobiy samarasini beradi.

Ixtiyoriy rahbar o‘z xodimlarining barchasi bilan ham doimiy jonli muloqotda bo‘lavermasligi aniq, shunga qaramasdan, barcha o‘qituvchilar ham rahbarlar bilan doimiy, bevosita o‘zaro ta’sirda bo‘lishi tarbiyaviy munosabatlarda namoyon bo‘ladi. Bunday bevosita ta’sir masofadan turib, muloqotsiz tarbiyaviy jarayonda vujudga keladi va undan rahbar ham, o‘qituvchilar ham bir xilda ta’sirlanishlari mumkin. Ya’ni o‘qituvchilarning tashqi ko‘rinishi, kiyinishi, yutuqlari, g‘alabalari rahbarning kayfiyatiga va uning reytingiga qanday ta’sir ko‘rsatsa, rahbarning tashqi ko‘rinishi, kiyinishi, bilimi, jamoadagi mavqeyi, o‘zi kabi ta’lim muassasalari rahbarlari o‘rtasidagi obro‘sni, fan-texnika, sport va san’atga bo‘lgan qiziqishi o‘qituvchilarning faoliyati hamda o‘zaro munosabatlariga shunday ta’sir ko‘rsatadi.

Muloqot jarayonini va muloqotsiz o‘zaro ta’sir jarayonlarini to‘g‘ri tashkil etish bilan bir qatorda, ta’lim muassasasi rahbarlari o‘qituvchilarning faoliyatini to‘g‘ri baholay bilishlari ham zarur hisoblanadi. Ta’lim muassasasi rahbari tomonidan yosh o‘qituvchi faoliyatining e’tirof etilishi, turli tadbirdarda ilg‘or tajribaga ega bo‘lgan o‘qituvchilar qatori, faol yosh o‘qituvchilarni ham mu-kofotlab, rag‘batlantirib borishi o‘qituvchilarning kasbiy kompetentliligin rivojlantirishda o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Muloqot yordamida kishilar turli xil faoliyatni tashkil etadilar, axborot almashinadilar, o‘zaro bir-birini tushunishga erishadilar. Birgalikdagi faoliyat muloqot bo‘lishini talab etadi. Aynan birgalikdagi faoliyatda inson boshqa kishilar bilan o‘zaro ta’sirga kirishadi, ular bilan turli-tuman aloqalar o‘rnatadi, zarur natijaga erishish uchun birgalikda harakat qiladi. Bu yerda muloqot faoliyatning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Faoliyatning barcha turlarida muloqot uni rejalashtirishni, amalga oshirish va nazorat qilishni ta’minlaydi. Muloqot shaxsnинг rivojlanishida katta ahamiyatga ega. Muloqotsiz shaxsnинг tarkib topishi, shakllanishi mumkin emas. Aynan muloqot jarayonida tajriba o‘zlashtiriladi, bilimlar to‘planiadi, amaliy ko‘nikma va malakalar shakllanadi, e’tiqod va qarashlarga erishiladi. Faqat muloqot jarayonidagi ma’naviy ehtiyojlar, axloqiy, siyosiy va estetik hislar tarkib topadi, xarakter shakllanadi.

Muloqotning maqsadi va uning qay darajada amalga oshirilishiga ko‘ra samaradorligi haqida fikr bildirish mumkin. Ya’ni muloqot ehtiyojlaridan kelib chiqib, uning qondirilishi, muammo yechimi bilan bog‘liq vazifalarning bajarishiga asoslanib, muloqotning samarali yoki samarasizligi to‘g‘risida xulosa chiqarsa bo‘ladi. Shaxslararo munosabat muloqotga kirishuvchilarning o‘zaro bir-birlarini tushunishga olib kelsa, bunday o‘zaro munosabatlar samarali va foydali hisoblanadi. Muomalaga kirishuvchi tomonlarning o‘zaro bir-birlarini tushunishga olib keluvchi yo‘l yoki marom, o‘z navbatida, o‘sha shaxslarning

o‘zaro bir-birlarini mavqeyi bo‘yicha bilishni ta’minlaydi. A.A.Bodalevning shaxsni o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarida e’tiqodlar, barqaror munosabatlar, faoliyatdagi xulq-atvor usullari “shaxsiy sifatlar” toifasiga kiriishi ta’kidlanadi [3]. Shu tariqa, shaxslararo munosabatlar madaniyati shaxsiy sifat hisoblanadi va muloqot hamda faoliyatda rivojlanadi.

O‘qituvchi shaxsiga ta’sir ko‘rsatuvchi tarbiyaviy munosabatlarning asosiy shakllaridan biri bo‘lgan “inson-inson” munosabatlari shaklida o‘qituvchining o‘z kasbdoshlari bilan “o‘qituvchi-o‘qituvchi”, yosh o‘qituvchilarning tajribali ustoz o‘qituvchilar bilan “ustoz-shogird” munosabatlarida o‘qituvchilarning kasbiy kompetentliligin rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi bevosita ta’sir jarayoni mavjud. Mazkur bevosita ta’sir jarayonining mavjudligi ta’lim muassasalarida o‘qituvchilarning kasbiy kompetentliligin rivojlantirish jarayonlarini tashkil etishda o‘qituvchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar jarayonini hamda ustoz-shogird munosabatlarini muvoqiflashtirish zaruriyatini belgilaydi. Chunki bu bevosita ta’sir muloqot jarayonida yoki masofadan turib ham vujudga kelishi mumkinligi o‘qituvchilarning kasbiy kompetentliligin rivojlantirishda o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Bevosita ta’sir vujudga keluvchi muloqot jarayonida ixtiyoriy ishtirokchining, ya’ni suhbat jarayonidagi o‘qituvchi yoki ustoz o‘qituvchining fikri, g‘oyasi, suhbat mavzusi yo‘nalishidagi tushunchalari, uning so‘zlash dinamikasi, nutqi hamda uning yuzidagi tabassum, samimiylik va jo‘shqinlik, o‘z suhbatdoshiga qarab turishi va uni tinglay bilishi, suhbatdoshi uchun ham o‘z fikrlarini bildirishi va samimiy suhbatlashishi uchun imkoniyatlar yaratishi mazkur jarayon ishtirokchilarida suhbatlashilayotgan mavzuga nisbatan qiziqish shakllantirishi bilan bir qatorda, ularda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan shaxsiy sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. O‘qituvchilar va ustoz o‘qituvchilar ma’lum bir belgilangan munosabatda bo‘lsalar-da, o‘qituvchilar va ustoz o‘qituvchilarning o‘z funksional vazifalari bo‘lib, mazkur funksional vazifalarini, ya’ni o‘qish va o‘qitish, o‘rgatish va o‘rganish kabi funksional vazifalarni amalga oshirish jarayonida doimiy jonli muloqotda bo‘lavermaydi. Shunga qaramasdan, barcha o‘qituvchilar o‘rtasida hamda ustoz o‘qituvchilar bilan o‘qituvchilar o‘rtasida ham bevosita o‘zaro ta’sir mavjudligi tarbiyaviy munosabatlarda namoyon bo‘ladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilar jamoasidagi shaxslararo munosabatlar tuzilmasini tavsiflashda munosabatlar dinamikasi, o‘zaro munosabatlarning modalligi, bo‘lajak o‘qituvchilarning psixologik yaqinlik darajasi kabi parametrlar alohida-alohida ko‘rib chiqildi. V.E.Kemerovning fikricha, o‘zaro munosabat – narsalarning bir-biriga ta’sir ko‘rsatishini ifodalovchi hodisa bo‘lib, u turli obyektlar orasidagi farqlarni aks ettirishga xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda, inson hayoti va faoliyatiga bog‘liq hodisalar

uning bilish jarayonlarini rivojlantirishga ham asos yaratadi [4].

Oliy ta'lif muassasasi talabalar jamoasidagi shaxslararo munosabatlarga xos qator o'ziga xosliklarni:

- shaxslararo munosabat yoshlik davrida yetakchi o'rinnutuvchi muloqotga ehtiyoj asosida yuzaga keladi;

- bo'lajak o'qituvchini jamoadagi shaxslararo munosabatlar tizimiga jalb etish oliy ta'lif muassasasiga muvaffaqiyatli moslashuvini belgilab beradi;

- shaxslararo munosabatlar tizimida bo'lajak o'qituvchilarining holati va uning akademik o'zlashtirish o'rta-sida o'zaro aloqadorlik mavjud;

- talabalar jamoasidagi shaxslararo munosabatlar-ning tabiiy rivojlanish dinamikasi bo'lajak o'qituvchilarini tayyorlash jarayoni sifatini pasaytiradi.

Yuqorida qayd etib o'tilgan pedagogika oliy ta'lif muassasasi talabalar jamoasidagi shaxslararo munosabatlarning o'ziga xosliklari va bo'lajak o'qituvchilarini tayyorlash bilan aloqadorligi talabalarning o'zaro munosabatlarini maqsadga yo'naltirilgan tarzda rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

Mazkur yo'nalishdagi pedagogik faoliyat bo'lajak o'qituvchilar jamoasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarga tayanilgan holda, samarali amalga oshirilishi mumkin. Bo'lajak o'qituvchilar jamoasidagi shaxslararo munosabatlarni rivojlantirishga ta'sir ko'rsatuvchi omillar qatoriga uning hayotiy faoliyati va bo'lajak o'qituvchining muvaffaqiyatli tayyorlash shart-sharoitlari bilan bog'liq. Bunday omillar qatoriga biz talabalar jamoasidagi lider

pozitsiyasi, talabalar jamoasidagi guruhiy me'yorlar, ijtimoiy-psixologik muhit, talabalar jamoasining uyushganligi, talabalarning ma'lum bir sotsiometrik toifaga mansubligi va bo'lajak o'qituvchini tarbiyalashga xizmat qiluvchi muhitda namoyon bo'ladigan boshqa omillarni kiritdik [5].

Tadqiqot ko'rsatdiki, yuqorida alohida ko'rsatib o'tilgan omillar ma'lum darajada talabalar jamoasidagi faoliyatning samaradorligi, undagi shaxslararo munosabatlarning muntazamliligi va o'zgaruvchanligi, nizoli vaziyatlar va ularning tavsifi, talabalarning o'z ishidan qoniqishi, jamoasidagi o'zaro munosabatlar kabilar bilan bog'liq.

Bo'lajak o'qituvchilar jamoasidagi o'zaro munosabatlarni rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar ularning umumiy xususiyatlarini aniqlashtirish natijasida pedagogik faoliyatning ilmiy asoslangan strategiyasi va taktikasini ishlab chiqishga imkon berdi. Bunday ishlarning ahamiyati shubhasiz, shaxs, bo'lajak o'qituvchi tarbiyalanayotgan jamoa mazkur guruh va jamiyat o'rtasida bog'lovchi bo'g'in vazifasini bajaradi [6].

Talabalarda shaxslararo munosabatlar madaniyatining rivojlanishiga pedagogik ta'lif mazmunini aksiologik, bo'lajak o'qituvchi faoliyati bilan bog'liq ijtimoiy ahamiyatga ega mazmun bilan boyitish, emotsiyonal, dialogik muloqotga asoslangan hamkorlikdagi o'quv faoliyatini tashkil etish, o'zaro birgalikdagi faoliyat ishtirokchilarining jipslashtiruvchi shaxslararo munosabatni rivojlantirishga yo'naltirish orqali erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lif to'g'risida" Qonuni // 2020-yil 20-sentabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni.
3. Бодалев А.А. Психология межличностного общения. – Рязань, 1994.
4. Кемеров В. Е. Взаимодействие. // Современный философский словарь 2-е изд., испр. и доп. 1998.
5. Мирзаева, Фарохат Одилжоновна. «КУЛЬТУРА МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ КАК ВАЖНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОСТИ.» *Наука и образование сегодня* 2 (61) (2021): 71-72.
6. Мирзаева Ф. О. К проблеме расширения современного коммуникативного пространства //Философские и методологические проблемы исследования российского общества. – 2020. – С. 277-281.

ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМ МУАССАСАСИ ФАОЛИЯТИ САМАРАДОРЛИГИДА ПЕДАГОГ КАДРЛАРДА ЖАМОАВИЙ ЛИДЕРЛИК КОМПЕТЕНТИНИНГ АҲАМИЯТИ

Наргиза Рашидова,

Педагогик инновациялар, профессионал таълим бошқаруви
ҳамда педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг
малакасини ошириш институти таянч докторанти

Аннотация

Ушибу мақола профессионал таълим педагог кадрларининг фаолиятида педагогик жамоанинг ўрни, аҳамияти ёритилган. Шунингдек, мақолада педагог кадрларда жамоавий лидерлик компетентининг аҳамияти, жамоа ва унга таъсир этувчи омиллар ёритилган.

Калим сўзлар: профессионал таълим, педагог кадрлар, жамоа, жамоавий ёндашув, педагогик жамоа, жамоавий лидерлик компетентлиги.

Аннотация

Данная статья посвящена важности роли и значение педагогического коллектива в деятельности профессиональных образовательных педагогических кадров. В статье также рассматривается важность компетентности командного лидерства в педагогическом коллективе, команда и факторы влияющие на команду.

Ключевые слова: профессиональное образование, педагогические кадры, команда, командный подход, педагогический коллектив, командно-лидерские компетенции.

Annotation

This article is about the importance of the role of the teaching staff in the activities of professional educational teaching staff. The article also discusses the importance of the competence of team leadership in the teaching staff, the team and the factors influencing the team.

Keywords: professional education, teaching staff, team, team approach, team leadership competencies.

Республикамиздаги ижтимоий-иктисодий ва бозор муносабатларининг ривожланиши билан профессионал таълим тизимида тубдан ўзгаришлар содир бўлмоқда. Профессионал таълимнинг асосий вазифаси замонавий сифатни таъминлаш билан бирга шахс, жамият ва давлатнинг ҳозирги ва келажакдаги эҳтиёжларига мувофиқ туб моҳиятини сақлаб қолишдан иборат. Бундай шароитда эса профессионал таълим муассасалари юқори дарражадаги рақобатбардошлилиги билан истеъмолчилар ва иш берувчилар талабини қондиришининг ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши лозим. Юқори рақобатбардошликка эса таълим жараёнига инновацион ёндашувлар орқали эришилади. Бундай натижаларга эришиш эса албатта жамоанинг салоҳиятини ривожлантиришдан, жамоа бўлиб фаолият олиб боришга ундашдан, яъни жамоанинг ҳар бир аъзосида жамоавий лидерлик компетентлигини ривожлантиришда намоён бўлади. Шу ўринда бу каби талаблар профессионал таълим муассасаси раҳбарининг олдига самарадорликка эришиш йўлида ижтимоий-психологик иклимли жамоа тузиш ва ижобий мухитни яратиш каби вазифаларни қўяди. Инновацион қобилиятлар даражаси тобора ортиб бораётган жамоа аъзолари ижодий изланиш мухитида муваффақиятли бўлиб, таълим муассасасининг ривожланиши истиқболлари учун жавобгарликни ўз зиммасига

олади – бу таълим муассасаларида жамоавий лидерликка ёндашувнинг ифодасидир [8, 98].

МДХ олимларидан Л.Д.Столяренконинг фикрича, жамоавий лидерлик муайян характер хусусиятларга эга. Муаллиф ўзига ишонч, ўткир ақл ва мослашувчанлик, саришталик, кучли иродада, одамларнинг психологик хусусиятларини тушуниш қобилияти, шунингдек, ташкилотчилик қобилиятининг мавжудлиги каби фазилатларни таъкидлайди [1, 256]. Шу билан бирга, тадқиқотчи ушбу фазилатларнинг мавжудлиги шахсни лидерга айлантирмаслигини ва шу билан бирга, уларга эга бўлмаган киши жамоада ҳам фаолият юрита олмаслиги мумкинлигини таъкидлайди.

Америка олимларидан бири Д.Маэрс жамоавий лидерликда доминант шахс жамоани бошқаради, у ўз вакилларини муайян хулқ-атвор услугига ундейдиган жараён шаклида концепция қиласи, дейди [2, 142]. Ушбу назарияга ўхшаш Л.Д.Столяренко ва С.И.Самыгина ҳам илгари суради, улар жамоавий лидерликни “шахснинг шахсий ҳокимиятининг жамоа аъзоларининг хатти-ҳаракатларига таъсир иносида қурилган жамоадаги табиий ижтимоий-психологик жараён” деб тушунишади [3, 91].

Шу нуқтаи назардан, жамоавий лидерлик жамоадан ажралмасдир. Л.И.Уманский “лидер”, “раҳбар” ва

“ташкilotчи” тушунчаларидан фойдаланиб, жамоа аъзоларининг ижтимоий жамоага таъсирини ўрганган. Жамоавий лидерлик муаллиф томонидан жамоанинг жамоа аъзоларига фаол таъсири орқали белгиланади, бу ижтимоий фаолият шаклларидан бирини англатади. Шу билан бирга, фаол ҳаётий жараёнга эга бўлган жамоа обрўли бўлиб, у билан бирлашмоқчи бўлган бошқа аъзолар учун ҳам обрўли хисобланади. Л.И.Уманский жамоавий лидерликда ташкilotчилик ва ташабbusкорлик кўниммаларини илгари суради [4, 265].

Замонавий адабиётларда жамоавий ёндашув асосида фаолият юритишнинг қуидаги афзаликлари кўрсатиб ўтилган:

- жаомавийлик асосида умумий самарадорлик ва юкори натижа;
- жамоада фаолият олиб бориш креатив фикрлашга ва янги foяларнинг туғилишига олиб келади;
- турли нуқтаи назарлар – мавжуд фикр ва дунё қарашнинг ўзгариши;
- ташки янгиликларга мослашувчанлик;
- ходимлар орасида коммуникатив алоқалар орқали муносабатни мустаҳкамлаш;
- мавжуд муаммо ва хавфларни биргаликда бартараф этиши.

Жамоавий фаолиятнинг асосий омилларидан бири бу жамоа аъзоларининг бир-бирини тўлдириш қобилияти, якуний натижа учун шахсий жавобгарликни қабул қилиш, бир-бирининг вазифасини бажариш ва тўлдириш.

Белгород Давлат илмий университети доценти Е.В.Нежельченконинг фикрича, катта микдордаги ахборот, шиддат билан ўзгараётган ташки муҳит, рақобатбардошликтни саклаб қолиш ва бошқалар таълим муассасаларида бошқарув жараёнини муракка-блаштиради. Бундай шароитда эса педагог кадрларнинг жамоа бўлиб фаолиятни олиб бориш муаммоларни бартараф этишининг энг осон усули хисобланади. Лекин айрим ҳолларда тезкор қарор қабул қилиш талаб этилган вазиятларда жамоавийлик ижобий натижа бермаслиги мумкин, чунки жамоавий қарор қабул қилиш индивидуал қарор қабул қилишга нисбатан узокроқ муддат талаб киласи [7, 62].

Хулоса қилиб айтганда, педагог кадрларда жамоавий лидерлик компетентлигини ривожлантириш бу таълим муассасасига тааллуқли бўлган барча жараёнларда нафақат раҳбарнинг, балки ҳар бир жамоа аъзосининг маъсулиятини оширади. Бунда ҳар бир педагог кадрлар таълим жараёнини ривожлантириш, такомиллаштириш ва раҳбарнинг қарорлари бўйича таклифлар бериш ҳукуқига эга бўладилар. Айнан жамоавий лидерлик компетентлиги педагог кадрларда таълим муассасаси равнаки учун мустақил қарор қабул қилишга имкон беради. Фикримизча, XXI аср таълим муассасаларини қатъий маъмурий бошқарув билан

эмас, балки жамоавий ёндашув асосида бошқариш самарали хисобланади.

Профессионал таълим муассасаларида педагог кадрларнинг касбий фаолиятга жамоавий ёндашуви бу уларнинг вазифаси аниқлиги, мақсади бирлиги, ўзларига юклатилган вазифаларни англаши, ажратилган ролларни моҳирона бажариши, ҳамкаслари билан ҳамкорликда фаолият олиб боришидир. Бу эса ўз-ўзидан ушбу педагог кадрларда жамоавий лидерлик компетентлигини ривожлантиришга эҳтиёжни намоён этади. Жамоавий лидерлик компетентлиги ривожланган педагог кадрларда шахсий ва жамоа аъзоларининг индивидуал қобилиятларига ишонган ҳолда, мақсадга эришиш хусусиятлари намоён бўлади. Улар якка эмас, балки жамоавий мақсадга эришиш самарали натижа беришини англаш етадилар. Шунингдек, жамоавий ёндашувда педагог кадрларда ташабbusкорлик, мослашувчанлик, инновацияга интилувчанлик, коммуникативлик каби хислатлар ҳам ривожланади. Жамоа бўлиб ҳаракатланишда натижа муҳим хисобланади, бунда муаммони бартараф этишда ва самарали натижага эришишда жамоавий лидерлик компетентлиги ривожланган педагог кадрлар бирлашади, вазифа ва мақсадлар муҳокама қилинади ҳамда керакли ресурслар жалб этилади. Жамоавий ёндашувнинг асосий таъмойилларидан бири бу жамоа аъзоларининг ўзаро ҳамкорлигидир. Таълим муассасалари раҳбарлари ушбу жараёнда катализатор ролини бажарадилар. Жамоада педагог кадрлар фаолиятининг натижаси уларнинг шахсий мақсадлари таълим муассасасининг стратегик мақсади билан уйғунлашганлиги орқали баҳоланади.

Фикримизча, профессионал таълим муассасаларида меҳнат фаолиятини сифатли амалга оширишда педагог кадрларнинг жамоавий лидерлик компетентлиги ўқув жараёнининг самарадорлигини таъминловчи механизмлардан бири сифатида қараш мақсадга мувофиқ. Жамоавий лидерлик компетентлигининг ривожланиш тенденцияси нафақат раҳбар кадрларда, балки таълим муассасасининг барча педагог кадрларида ривожлантириш кераклигини кўрсатмоқда. Бу эса таълим муассасаси раҳбари олдига педагог кадрларда жамоавий лидерлик компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш вазифаси қўяди. Чунки жамоавий лидерлик компетентлиги шаклланган педагог кадрлар таълим муассасасининг стратегиясини амалга оширишда самарали натижа беради. Профессионал таълим муассасаларида олиб борилаётган ислохотларни амалда самарали тадбиқ этиш, тизимга кириб келаётган янги ахборот оқимини ўзлаштириш ва қабул қилиш натижада эса муввафқиятга эришиш жамоавийлик фаолиятига янада эҳтиёжни ортиради. Жамоа бўлиб ишлаш ҳар қандай таълим муассасаси самарадорлигини ошириш воситаси хисобланади.

Таъқидлаш жоизки, профессионал таълим муас-

сасаларида педагог кадрларнинг жамоавий лидерлик компетентлигидан фойдаланиш таълим жараёнида се-зиларли ижобий ўзгаришларга олиб келади. Жамоада педагог кадрлар ёши, жинси, маълумоти, маданияти, эътиқоди ва қадриятлари фарқланиши мумкин, лекин бир жамоа бўлиб ишлаш педагог кадрларда жамоавий лидерлик компетентлиги билан бирга коммуникатив, креатив, ижтимоий, алtruистик ва инновацион компетенцияларни хам ривожлантиради. Таълим ва

технологиялар шиддат билан ривожланаётган даврда педагог кадрлар бир нечта кўникмаларга эга бўлиши ва бир нечта функцияларни бажара олиш қобилиягини талаб қиласди. Педагог кадрларнинг жамоавий лидерлик компетентлигини ривожлантириш учун фаолият моделини яратиш ва унинг самарадорлигини ошириш мақсадида малака ошириш жараёнларида таълим методларидан оқилона фойдаланишнинг характерли аспектини аниқлаш муҳимдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии. – СПб.: Питер, 2012. – 256-336 с.
2. Михайловский Н.К. Полн. Собр. соч. 4-е изд. – Спб., 2004-2006. – 142-230 с.
3. Нечаев А. Характер человека. – М.: Гос. изд-во, 2010. – С. 91-94.
4. Ньюстром Д., Дэвис К. Организационное поведение. – СПб.: Питер, 1999. – 265-447 с.
5. Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций/ Под. ред. В.Ю. Большакова. – СПб.: СПбГУ, 2000. – 416-512 с.
6. Сокол С.С. Политическое лидерство в обновляющемся обществе: Автореф. дис. ...канд.социол.наук. – М., 2013. – 11-28 с.
7. Е.В. Нежельченко, С.Н. Ясенок КОМАНДООБРАЗОВАНИЕ И ЛИДЕРСТВО. – 2012. – 115 с.
8. Русинов, Ф.М. Менеджмент и самоменеджмент в системе рыночных отношений [Текст] / Русинов Ф.М., Никулин Л.Ф., Фаткин Л.В. – М.: ИНФРА. – М, 2006. – 98-156 с.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA BIOLOGIYA FANINI O'QITISH UCHUN TA'LIM VOSITALARI MAJMUASI

Mavluda Karimova,
Qarshi Davlat Universiteti
Fiziologiya kafedrasи o'qituvchisi

Annotatsiya

Maktab darsligiga qo'yiladigan pedagogik talablar darslikning ta'limga oluvchida zarur darajada umumiy ta'limga bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantira olishga yaroqlilik darjasidan kelib chiqadi. Ergonomik talablarda esa ta'limga oluvchining mazkur o'quv darsligidan foydalanan davomida namoyon qilgan fiziologik, psixofiziologik va psixologik jihatlari hisobga olinishi lozim.

Kalit so'zlar: ergonomik, laboratoriya, kompyuter, komplementarlik, metodik, texnik, gerbariy, o'simlik, preparat, kolleksiya, entomologik, taksidermik.

Аннотация

Педагогические требования к школьному учебнику вытекают из уровня пригодности учебника к формированию у обучающегося необходимого уровня общеобразовательных знаний, умений и навыков. Эргономические требования, однако, должны учитывать физиологические, психофизиологические и психологические аспекты, проявляемые обучающимся в процессе использования данного учебника.

Ключевые слова: эргономические, лабораторные, компьютерные, комплементарные, методические, технические гербарий, растительный, лекарственный, коллекционный, энтомологический, таксiderмический.

Annotation

The pedagogical requirements for a school textbook are due to the fact that the textbook is suitable for the formation of general education - knowledge, skills and abilities at the required level in the educational recipient. Ergonomic requirements should take into account the physiological, psychophysiological and psychological aspects of the educational institution manifested during the use of this educational textbook.

Keywords: ergonomic, laboratory, computer, methodological, technical, herbarium, plant, preparation, complementarity collection, entomological, taxidermic.

Biologiya o'quv xonasi maxsus mebelsiz mukammal jihozlangan hisoblanmaydi. Maxsus mebel tarkibiga o'quvchilar o'rni, pedagogning mebeli, har xil jihoz va uskunalar uchun mebellar va texnik vositalar kirdi. Zamonaviy ta'lif tizimida pedagogning ish o'rnnini avtomatlashtirish tajribasi keng ommalashdi.

Biologiya o'qitish vositalarini ikki guruhg'a bo'lish mumkin: asosiy vositalar va yordamchi vositadir. Biologiyani o'qitishning asosiy vositalariga haqiqiy, og'zaki-verbal, belgili va axborot texnologiya vositalari kiritiladi. Yordamchi vositalarga esa o'qitishning texnik vositalari, laboratoriya va ekskursiya jihozlarini kiritish mumkin [1, 43-47].

Biologiyani o'qitishning texnik vositalari orasida adivizual vositalar, jumladan, ekranli proyeksiya vositalari muhim ahamiyatga egadir.

Tabiiy fanlarni o'qitish metodikasida qo'llaniladigan ko'rgazmali vositalarning tizimlashtirilgan xususiyatlari ochib berilgan, unga ko'ra, o'quv vositalari tabiiy ko'rgazmali vositalar, yasalgan (sun'iy) ko'rgazmali vositalar va laboratoriya jihozlariga ajratiladi. O'tgan asrnинг o'rtalarida metodistlar barcha o'quv vositalarini majmuviy tarzda qo'llashni maqbul hisoblashar edi [1, 83-87].

Metodist-olimlar o'z ishlarini biologiyada qo'llaniladigan o'qitish vositalari bilan bog'liq masalalarni hal etishga bag'ishladilar. Ular botanika, zoologiya, odam anatomiyasi va fiziologiyasi o'quv fanlari bo'yicha ko'plab ko'rgazmasi qo'llanmalar ishlab chiqdilar. O'tgan asrnинг yetmishinchi yillarda asosiy e'tibor proyeksiyalash texnikalari va o'qitishning ekranli vositalariga qaratildi. Mazkur vositalarning biologiyani o'qitish va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda qo'llanilish metodikasi ko'pchilik mutaxassislar tomonidan tadqiq etilgan [2, 3-5].

Pedagogik tadqiqotlar davomida ta'lif vositalari ga qo'yiladigan pedagogik-ergonomik talablarga asosiy e'tibor qaratildi. Shuni qayd etish lozimki, ergonomik talablarni shakllantirishda ta'lif oluvchilarda ta'lif vositalardan foydalanish jarayonida namoyon bo'ladigan antropometrik, fiziologik, psixofiziologik va psixik xususiyatlarni ham hisobga olish lozim bo'ladi.

O'qitishning tabiiy vositalari – gerbariyalar, namchil preparatlar, taksidermik va entomologik yig'ilmalarga qo'yiladigan maxsus pedagogik-ergonomik talabalar:

- tabiiy vosita keng tarqalgan bo'lishi;
- gerbariy o'simlik yoki giyohning quritilgan ko'rinishi, uning alohida bir qismi – bargi, poyasi, urug'i va shunga o'xshashning tashqi belgilarini saqlab qolishi;
- gerbariyning har bir namunasi o'z nomi va tartib raqamiga ega bo'lishi;
- har bir gerbariydan foydalanish bo'yicha metodik yo'riqnomaga va topshiriqlar ushbu gerbariy tagiga ilova etilishi;
- namchil preparatlar – zoologik va anatomik prepa-

ratlar shaffof idishlarda saqlanishi, ularning xususiyat va xossalari haqida yorliqqa hamda ularni qo'llash bo'yicha metodik yo'riqnomaga ega bo'lishi;

– mikropreparatlar biologiya kursining har bir bo'limi uchun tarkiblashtirilgan majmua ko'rinishida taqdim etilishi va mazkur majmuuning har biriga metodik tavsiyalar ilova etilishi;

– ushbu metodik tavsiyalarda mikrobyektlarning tasviri va mazkur mikrobyektdan ta'lif oluvchilarning mustaqil ishda foydalanish bo'yicha topshiriqlar ilova qilinishi;

– osteologik preparatlar, ya'ni turli hayvonlarning ustqurma (skelet)lari yoki suyaklarning tartib asosidagi jamlanmalari aniq raqam bilan belgilanib, har bir skelet (yoki suyaklar majmuasi)ning o'quv mashg'ulotlarda foydalanilishi bo'yicha metodik yo'riqnomaga va topshiriqlarni o'z ichiga olgan yorliq berilishi;

– taksidermik materiallar turli hayvonlarning tuluplari, tashqi ko'rinishi saqlangan sun'iy shakllarini namoyon etib, mazkur sun'iy obyektlarga ham aniq tartib raqami, undan foydalanish bo'yicha metodik yo'riqnomaga va topshiriqlar o'rin oladi;

– kolleksiya tarkibi baliqlar, qushlar, sut emizuvchilarning eng ko'p tarqalgan vakillarini o'z ichiga olishi talab etiladi;

– kolleksiya yopiq qutilarda yoki mahkamlanadigan shkafda saqlanishi lozim;

– entomologik kolleksiya – hasharotlar, o'rgimchak-simonlar, qisqichbaqasimonlarning eng ko'p tarqalgan vakillarining sun'iy nusxalarini o'z ichiga olishi va ular shaffof oynali qutilarda saqlanishi lozim[3, 32-36].

Modellarga qo'yiladigan maxsus pedagogik-ergonomik talabalar:

– ta'lif oluvchilarga taqdim etilish usullariga ko'ra, modellar namoyish etiluvchi va tarqatma modellarga bo'linadi. Modellarning qulay o'chlamlarda va asl nusxaning tabiiy rangiga o'xshatib tayyorlanishi tavsiya etiladi. Modelda qurish tartibi bo'yicha tushuntiruvchi matn, saqlash, yig'ish bo'yicha yo'riqnomalar hamda uni dars mashg'ulotlarida qo'llashga doir uslubiy tavsiyalar ilova etilishi kerak;

– sun'iy obyekt, o'lchami jihatidan obyektning asl nusxasiga teng bo'lib, uning barcha xossa va xususiyatlarini saqlab qoladi hamda obyektni to'liq va mukammal o'rganishni ta'minlaydi: sun'iy obyekt yasashda shartlilik va istisnolarga yo'l qo'yilmaydi;

– maket – tabiiy obyektlarning ma'lum darajada, aniq mashtabga rioya qilingan holda yasalgan hajman kichraytirilgan va soddallashtirilgan nusxasi;

– model – so'z va tasvirlardan va planshetlardan iborat yig'ma jamlanma bo'lib, muayyan obyekt, jarayon yoki hodisani o'rganishga mo'ljallanadi.

O'quv asboblariga qo'yiladigan maxsus pedagogik-ergonomik talabalar:

O'quv asboblari – texnik qurilmalari ko'rinishidagi o'qitish vositasi bo'lib, hodisalar, jarayon va qonuniyatlar ni o'rganish uchun zarur bo'ladigan nazorat, o'lchash va boshqarishni amalga oshirishga xizmat qiladi. Foydalanish sohasiga ko'ra, o'quv asboblari avtonom, negizli, shuningdek, namoyish etiluvchi va laboratoriya asbobliga bo'linadi [4, 3-5].

O'quv asboblari saqlash, joylashtirish va foydalish tartibiga qarab jamlash ularning qo'llanilish sohasini va ishlatilish bo'yicha qulayligini hisobga olish zarur. Namoyish etiluvchi asboblarning alohida turlari qo'llanish sohasiga qarab joylashtirilishi kerak, ya'ni bunda zarurat tug'ilgan paytda olib foydalanish qulayligi muhimdir. Mazkur asboblarni shaffof oynali shkaflarda saqlanishi hamda strelka va aniq raqam ko'rsatkichlari, ya'ni shkalaga ega bo'lishlari lozim.

O'qitishning ekran-ovozi vositalariga qo'yiladigan maxsus pedagogik-ergonomik talablar :

Ekranda namoyish etiladigan ovozli vositalar, ovozli, ekranli, mutlaq ekranli-ovozi vositalarga bo'linadi. Ovozli vositalarga o'quv mavzusidagi eshittirishlar, yozib olingan tabiiy ovozlar, ya'ni qushlarning sayrashi, hayvonlarning chiqargan tovushlari va shunga o'xshashlar kiradi. Ekrani vositalar, asosan, kadrlar va lavhalar tasvirlangan videomateriallardan iborat bo'ladi. Mutlaq ekranli-ovozi vositalar deganda tabiat haqidagi teleko'rsatuvlar, ekologik mavzudagi telesuhbatlar va videofilmlarni tushunish qabul qilingan. Ekrani-ovozi vositalardan foydalanish ta'lim oluvchida qiyoslash usullarini rivojlantirishi, nazariy bilim va tasavvurlarini asliyat bilan taqqoslashga, kuzatilgan xulosani jonli va ta'sirli shaklda bayon qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga keng imkon yaratadi. Ekrani-ovozi vositalarni qo'llashda muayyan mavzu bo'yicha tugallagan axborot yetkazish, yechimini talab qiladigan savollar qo'yish hamda mustaqil ish uchun mavzular tavsya qilish muhim sanaladi [4, 3-5].

O'quv mavzusidagi radioeshittirishlar davomiyligi kichik sinflarda 20 daqiqadan, o'rta va yuqori sinflarda 25 daqiqadan oshmasligi lozim.

Mavzu bo'yicha filmlar alohida bir film yoki aniq bir film ichidagi lavhadan iborat bo'lishi mumkin. Bunda film davomiyligi 10 daqiqadan oshmasligiga, kinolavha davomiyligi esa 3-5 daqiqadan oshmasligiga erishish lozim.

O'quv diapozitivi – shaffof rasm qog'oziga tushirilgan fotolavha, plynokada aks etgan tasvir bo'lib, mavzuni o'rganish mantiqiy ketma-ketligi, izchilligi va davomiyligi hisobga olingan tartib asosida joylashtirib chiqiladi. O'quv diapozitivi surat va matndan iborat bo'lib, unda tasvirning rangdor va murakkab bo'lishi maqsadga muvofiq emas, ya'ni ta'lim oluvchini toliqtirmaslik va mavzu doirasidan chalg'itmaslik lozim. Shuningdek, matnning oson o'qilishi uchun harflarning o'lchami ham zarur va maqbul darajada bo'lishi kerak. Tushuntiruvchi matn va

metodik tavsiyalar diapozitivlar tizimiga ilova etiladi.

Bannerlar – kompyuterdan proyektor yordamida ekranga ko'chiriladi. Bannerni yaratishda foydalanilgan ranglar soni 5 tadan oshmasligi kerak. Bannerlar metodik tavsiyalar bilan belgilangan ketma-ketlik va izchillikda namoyish etib boriladi.

Axborotlar texnikasi vositalariga qo'yiladigan maxsus pedagogik-ergonomik talablar:

Axborotlar texnikasi vositalari tarkibiga kompyuterlar, periferik qurilmalar, dasturiy ta'minotlar kiradi. Uning texnik va dasturiy vositalarini ishlab chiqishda ta'lim oluvchilarning yoshiga va shaxsiga doir alohida xususiyatlarini hisobga olish lozim. Amaliy dasturiy vositalarni fleshkaga joylashtirish maqsadga muvofiqdir. Dasturni amalga oshirishda saqlanadigan tanaffuslar 5-10 soniyadan oshmasligi kerak[5;2-4-6.].

Maktab darsligiga qo'yiladigan maxsus pedagogik-ergonomik talablar:

Maktab darsligiga qo'yiladigan pedagogik talablar darslikning ta'lim oluvchida zarur darajada umumiy ta'lim – bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantira olishga yaroqlilik darjasidan kelib chiqadi. Ergonomik talablarda esa ta'lim oluvchining mazkur o'quv darsligidan foydalanish davomida namoyon qilgan fiziologik, psixofiziologik va psixologik jihatlari hisobga olinishi lozim. Ta'lim oluvchi darslik orqali oladigan axborot ishonchli va o'rganilayotgan o'quv fanining zamонави holatiga mos bo'lishi kerak. Darslikni tuzishda bir qator tamoyillar hisobga olinadi, xususan, tizimlilik, ketma-ketlik, davomiylilik, ko'rgazmalilik, ilmiylik, bayonning tushunarililigi. Shuningdek, darslikning metodik materiali shaxsga yo'naltirilganlik tamoyili asosida tashkil etilishi lozim. Darslik mazmun-mundarijasi, hajmi va mavzularni o'zlashtirish chuqurligi mazkur o'quv fani bo'yicha ishlab chiqilgan dasturga muvofiq bo'ladi. Darslik vositasida ta'lim oluvchiga taqdim etiladigan bilimlar muayyan mantiqiy ketma-ketlikka rioya qilingan holda beriladi. Darslik ta'lim oluvchilarning yoshga doir xususiyatlariga va ularning tayyorgarlik darajasiga muvofiq bo'lishi ham muhim sanaladi [5, 2-5]. Darslik materiallarini joylashtirish quyidagi yondashuvlar asosida amalga oshiriladi: kommunikativligi, ya'ni o'quv materialining umumiy va ta'lim oluvchilarning o'zaro hamkorliklarini ta'minlashi, komplementarlik – mavzularga oid materialarning bir-birini to'ldiruvchanligi, modellashtirish, avtonomlik – har bir mavzuga oid materialni alohida o'rganish imkoniyatining mavjudligi. Darslikning tashqi sifatlari, bevosita ilmiylichi bilan bog'liq bo'lмаган jihatlariga oid ham bir qator talablar mavjudki, ular quydagilardir:

- o'quv darsligining hajmi, formati, vazni, muqovasining rangi va shaffofligi gigiyenik jihatdan ta'lim muassalarining talablariga muvofiq bo'lmog'i lozim;

- o'quv darsligi rangli illyustratsiyaga ega bo'lishi zarur;

– zarurat tug‘ilganda darslikni ilovalar bilan to‘ldirib borish imkonini saqlab qolinishi darkor.

Ishlab chiqilgan o‘qitish vositalari jamlanmasi talabalarga pedagogik-ergonomik talablar asosida butun majmuuning tub ahamiyatini anglash va idrok etish imkoniyatini yaratadi.

Biologiyada muayyan mavzuni o‘rganish uchun ishlab chiqilgan o‘qitish vositalari majmuasiga misol keltiramiz.

“Odam anatomiyasi va fiziologiyasi” dars mashg‘ulotlarida qo‘llaniladigan o‘quv jihozlari jamlanmasi. Ushbu o‘quv jihozlari jamlanmasi talabalarga biologiya fani bo‘yicha muayyan mavzuni o‘zlashtirishda ta’lim vaqtidan samarali va maqbul rejali tarzda foydalanish imkonini beradi [3, 3-5].

Mazkur tadqiqotlar davomida biologiyani o‘qitish metodikasi o‘quv xonasi va jonli tabiat burchagi uchun o‘quv jihozlari jamlanmasi ishlab chiqildi hamda biologiya o‘qitish metodikasi o‘quv xonasi uchun ixtisoslashtirilgan jihozlar majmuasi ishlab chiqildi. Ishlab chiqilgan o‘qitish vositalari jamlanmasi talabalarga pedagogik-ergonomik talablar asosida butun majmuuning tub ahamiyatini anglash va idrok etish imkoniyatini yaratadi.

Ta’lim oluvchilarda, o‘qitish vositalariga qo‘yiladigan umumiyy pedagogik-argonomik talablarga quyidagilarni kiritish mumkin:

– o‘qitish vositalari yordami olinadigan ma’lumot va axborot o‘rganilayotgan fanning zamonaviy holatiga mu-

vofiq bo‘lishi lozim;

– o‘qitish vositalari orqali olinadigan axborot, ma’lumot va bilimning mazmun-mohiyatiga, hajmi, sifati, kenglik va chuqurlik darajasi o‘quv dasturi va darslik mazmuniiga mos kelishi zarur;

– o‘qitish vositalari ta’lim oluvchilarning yoshga doir o‘ziga xosliklariga muvofiq bo‘lishi kerak;

– o‘qitish vositalari ta’lim oluvchining faolligini os-hirib, uning obyektiga nisbatan qiziqishlari ortishiga xizmat qilmog‘i lozim;

– o‘qitish vositalari o‘quv fanini boshqa vositalar bilan uyg‘unlashtirgan holda majmuaviy tarzda o‘zlashtirishga qaratilgan bo‘lishi zarur;

– o‘qitish vositalari metodik yo‘riqnomalar bilan ta’minlangan bo‘lishi kerak;

– o‘qitish vositalarining o‘lchamlari, shakl va ko‘rinishlari, yoritilganlik darajasi, ovozining balandligini ta’lim oluvchilarning eng maqbul ravishda qabul qilishlari ni ta’minlashi zarur [7, 2-8].

Ta’lim oluvchilarda pedagogik tadqiqotlar davomida ta’lim vositalariga qo‘yiladigan pedagogik-ergonomik talablarga asosiy e’tibor qaratildi. Shuni qayd etish lozimki, ergonomik talablarni shakllantirishda ta’lim oluvchilarda ta’lim vositalaridan foydalanish jarayonida namoyon bo‘ladigan antropometrik, fiziologik, psixofiziologik va psixik xususiyatlarni ham hisobga olish lozim bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Беспалько В.П., Татур Ю.Г. Системно – методическое обеспечение учебно воспитательного процесса подготовки специалистов. – М.: Высшая школа, 1989. – С.192.
- Karimova M.H. Biologiya fani o‘quv-metodik ta’minotini takomillashtirishning o‘ziga xos aspektlari. Mug‘alim həm yzliksiz bilimlendirio’. №5. 2020.
- Karimova M. H. “O‘qituvchining metodik tayyorgarligi tizimida tarkibiy komponentlar kombinatsiyasining o‘rni.” Xalq ta’limi. №6. 2021, – 35 b.
- Karimova M. H. “The Structural model of methodological training of teacher in teaching biological sciences.” – ACADEMICIA. An international Multidisciplinary Research Journal. 2021, – 365 page.
- Karimova M. H. “Oliy ta’lim muassasida bo‘lajak biologiya o‘qituvchisining tayyorgarligi amalgalashish yululari.” Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy konferensiya. Qarshi 2022 yil. 17-18 may. – 657-661 bet.
- Karimova Mayluda Hakimovna “BIOLOGIYA O‘QITUVCHISI METODIK TAYYORGARLIGINING TUZILMAVIY-FUNKSIONAL MODELI” Ўзму ХАБАРЛАРИ. -UDK: 378.14: 372.857, 2022.
- Karimova Mayluda Hakimovna “A Complex of Tools for Teaching Biology in Various General Educational Institutions.” Eurasian Scientific Herald September. 2022. 77-81 page.
- Karimova Mayluda Hakimovna “METHODICAL TRAINING OF BIOLOGY TEACHERS IN THE STRUCTURE OF CONTINUOUS EDUCATION” International Multidisciplinary Conference on Scientific Developments and Innovations in Education. – 3, 2022. www.conferencepublication.com.
- Karimova Mayluda Hakimovna “DIDACTIC FOUNDATIONS OF COMPUTER EDUCATION IN THE TRAINING OF BIOLOGY TEACHERS” DEVELOPMENT AND INNOVATIONS IN SCIENCE International scientific-online conference (30.11.2022).

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ТИНИШ БЕЛГИЛАРНИНГ ТАМОЙИЛЛАРГА АСОСЛАНИШ ЖИҲАТЛАРИ

Хайринисо Ганиева,
Жиззах давлат педагогика университети
Мактабгача ва бошланғич таълимда
хорижий тил кафедраси мудири

Аннотация

Мақолада инглиз ва ўзбек тилларидағи тинииши тизимлари ўртасидаги фарқлар мисоллар билан кўриб чиқилади. Тилишунослик соҳасида олиб борилаётган тинииши белгиларига оид илмий изланишларнинг буғунги кунда сайқалланган нутққа эришиши воситалари ўрганилаётганлигидан далолат беради. Олинган белгилар ёзма нутқнинг ажралмас қисмидир. Уларсиз матнни тушуниши қийин ва интонацион равишида ўйланган хабардан онг оқимиға айланади. Кўпинча тинииши белгилари туфайли адресат ва қабул қилувчи матннинг бир хил семантик майдонида қолади.

Калим сўзлар: тинииши белгилари, боб, параграф, билдириши, белгилаши, белгилаш, белгилаши, синтактик, пиктографик, иғнамор, импорт қилинадиган жумлалар, тахминий жумлалар, тахминий жумлалар, тахминий жумлалар.

Аннотация

В статье обсуждаются различия между системами пунктуации английских и узбекских языков с примерами. Место научных исследований по отметкам пунктуации среди исследователей, проведенных в области лингвистики, указывает на то, что сегодня изучаются средства достижения полированной речи. Проведенные знаки являются неотъемлемой частью письменной речи. Без них текст трудно понять и превращается из интонационно продуманного послания в поток сознания. В основном из-за пунктуации адресат и адресат остаются в одном семантическом пространстве текста.

Ключевые слова: пунктуация, глава, абзац, обозначение, обозначение, имя персонажа, синтаксическое, пиктографическое, идеографическое, императивное предложение, предикативные.

Annotation

The article discusses the differences between the punctuation systems of the English and Uzbek languages with examples. The place of scientific research on punctuation marks among the researchers conducted in the field of linguistics indicates that the means of achieving polished speech are being studied in depth today. Punctuation marks are an integral part of written speech. Without them, the text is difficult to understand and turns from an intonationally thought-out message into a stream of consciousness. Largely due to punctuation, the addressee and addressee remain in a single semantic space of the text

Keywords: punctuation, chapter, paragraph, denoting, denoting, character's name, syntactic, pictographic, ideographic, imperative sentences, predicative.

Тинииши белгиларининг қандай усул ва тартибда қўлланиши пунктуацион тамойиллари асосида белгиланади. Ҳозирги инглиз ва ўзбек тилларида тинииши белгиларининг қўлланиши қуйидаги тамойилларга асосланганлигини кўрамиз:

1) Мантиқий-грамматик тамойил нутқнинг семантик-грамматик жиҳатлари билан боғлиқ бўлиб, у:

- нутқ мазмуни;
- нутқ таркиби;
- нутқ оҳангини ўз ичига олади ҳамда шуларга асосланади.

Мантиқий-грамматик тамойилга тинииши белгиларининг асосланиши меъёrlари хусусида амалга оширилган таҳлиллар II бобда келтирилган бўлиб, ҳар бир

нутққа (гапга) хос шу уч жиҳат, яъни нутқ мазмуни, таркиби ва оҳангининг диалектик бирлигини қўйидағи мисолда кўришимиз мумкин:

The weight of his pack kept him bent, but he did not fall and he did not ease his pace. Ушбу гап мазмун жиҳатдан мураккаб ҳаракатларни ифодала, эргашган бўлаклардан иборат. Эргашган бўлаклар *but*, *and* боғловчилари орқали белгиланган бўлиб, *but* инкор боғловчиси иштирок этган гап бош гапдан вергул билан ажратилган ва *and* тенг боғловчиси тинииши белгилари қоидаларига мувофиқ белги орқали кўрсатилмаган. Вергул билан ажратилган бош гапдан сўнг ва *and* боғловчисидан сўнг пауза қўлланилади [2, 5].

Энди ёзма нутқда қўлланиб келаётган, бироқ матн-

ларда қандай вазифа бажараётгани ҳозиргача изохланмаган бир қатор шакллар ҳақида фикр юритамиз. Мулоҳазаларимиз уларнинг пунктуацион белгилар эканини матнлардаги бажарган вазифалари асосида исботлашга қаратилади. Бироқ масаланинг бу томонига ўтишдан олдин шунга боғлиқ баъзи бир мулоҳазаларни баён этиш лозим бўлади. У ёки бу халқнинг ёзуви тарихи билан шугулланган тилшуносарнинг фикрича, пунктуацион белгиларнинг вазифаси матнларни маъно ва мазмунлари негизида қисмланган ҳолда кўрсатишдан ҳам иборат бўлган [4,15].

Таъкидлаш жоизки, биз ҳалигача пунктуацион белгиларининг стилистик-вазифавий табиатидан тўлиқ боҳабар эмасмиз. Масалан, матннинг курсивда ифодаланиши каби айрим жиҳатлар тиниш белгилари қаторидан жой олмаган бўлса ҳам, стилистик маъно касб этади. Бироқ, сўнгти йилларда олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, курсив (ётиқ) белгиси мазмуни жиҳатдан семантик ва прозодик-пунктуацион моҳиятга эга бўлганлиги боис тўлақонли тиниш белгилари қаторига киради. Бундан ташқари, курсивнинг инглиз тилидаги матнларда қўлланиши унинг стилистик-вазифавий жиҳатининг мавжудлигини белгилаб беради. Илмий матнлarda эса курсив муҳим маълумотларни етказиш мақсадида қўлланилади. Илмий-филологик матнлар таҳлилга тортилганда курсивнинг пунктуацион белги сифатида куйидаги хусусиятлари аниқланди:

Бадий асарларда курсивнинг қўлланишидан максад – персонаж нутқига тавсиф келтириш, шунингдек, илмий матнга хос бўлган барча санаб ўтилган вазифалар сақланган ҳолда ифодаланади. Бу каби курсивдан фойдаланишнинг вазифавий услуби экспрессив-хиссий баҳоловчи коннотацияларнинг ифода этилиши ва эстетик таъсирни воқелантиришга йўналтирилган бўлиб, матн оғзаки ифодаланганда тембрли оҳангда ўз аксини топади [5, 46].

Ушбу белгидан фойдаланишдаги хилма-хиллик ёзувчининг услуби ва бадий маънонинг ифодаланишига боғлиқ бўлиб, асар матнида курсив билан ажратилган сўзлар, иборалар, айрим ҳолларда, бўғинлар, гаплар, ҳаттоқи бутун параграфнинг белгиланганлигини ҳам учратишимиз мумкин.

Кўйида келтирилган гапларда муаллифнинг курсив ёрдамида персонаж нутқига бўёқ ҳамда ургу бериш мақсадида қўлланганлигини кўриш мумкин:

Таъкидлаш жоизки, матнда қўлланилган ҳар бир тиниш белгиси кодификацияланган меъёридан ташқари, матн мазмунига таъсир этувчи, керак бўлса уни тубдан ўзгартирувчи жиҳатларига эга бўлиб, ёзувчи ифодалаган матн мазмунини тўғри англаб, уни идрок этиш факат китобхоннинг билими ҳамда дунёкарашига боғлиқдир.

3) Дифференциация (фарқлаш) тамойили ёзувга хос воситалар, шакли билан бевосита алоқадордир. Тиниш белгиларининг илмий асарларда, баъзи хужжатларда (мактублар, эълонлар, радио ва телевидение дастурлари, китоб муқоваларида), ҳаволаларда, манбаларда қўлланиши кўпроқ шу тамойилга асосланади. Ёзма нуткни соддалаштириш ва қисқартиришда, тиниш белгиларининг қўша қўлланишидаги тартиб ва тизимни белгилашда, ёзма нутқ қисмларининг чегарасини аниқлашда, фарқлашда дифференциация тамойилининг ўрни бекиёсdir [6,10].

Бинобарин, гапнинг синтактик тузилиши ва оҳанги мос келмаганда, қоидага мувофиқ оҳангга асосланган ҳолда тиниш белгилари қўйилади. Масалан, инглиз тилида айрим эргашган гап турларида синтактик бўлиниш оҳанг воситасида бўлса-да, бош гап вергул билан ажратилмайди. Фикримизга ойдинлик киритиш мақсадида кўйидаги мисолни келтирамиз:

I'm surprised that you haven't forgotten me.

Бироқ шуни инобатга олиш керакки, тузилиши бир хил бўлган гаплар оҳанги ва тиниш белгиларининг қўлланишига кўра турлича ифодаланиши мумкин. Масалан:

a. Tom Perry and I.

b. Tom, Perry and I.

c. The Monthly Review editor said the designer is a fool.

d. The Monthly Review editor, said the designer, is a fool.

Ушбу гапларни таҳлилга тортигандা, аниқландики, (а) ва (б) ҳарфлари билан белгиланган гаплар оҳанги ва тиниш белгиларининг ўрни ҳар хил, шунингдек, (с) ва (д)даги гаплар ҳам худди шундай бўлиб, уларнинг музмуни ҳам мутлақо бир-биридан фарқ қиласи. Демак, пунктуацион белгилар гапларда ўзаро маъно фарқлашга ҳам хизмат қиласи.

Инглиз тилидаги матнда қўлланилган бир хил тиниш белгиси турли вазифаларни бажариши ҳам мумкин. Бироқ матнни англашдаги ноаниқликни бартараф этиш мақсадида турли синтактик бирликлар тиниш белгиси ёрдамида ажратиб кўрсатилади. Масалан, кўйида буйруқ гапдан олдин келган бўлак мурожаат маъносини кучайритиш учун ажратиб кўрсатилган:

Those who can, contribute to the fund (Кўлидан келганлар, жамгармага пул беринг) ёки вергулнинг ўрни ўзгартирилса, бошқа маъно ифодалайди:

Those, who can contribute to the fund, should establish the account (Кимда ким жамгармага эҳсон қилиб ўз ҳиссасини қўшимоқчи бўлса, ҳисоб рақами очишингиз керак).

Маълумки, тиниш белгилари семантикаси пунктуация тизимининг асосий омили ҳисобланиб, уларнинг қўлланишида муҳим аҳамият касб этади. Масалан, тиниш белгиларининг кетма-кетликда қўлланишининг асосий принциплари мавжуд бўлиб, улар семантик таркибга мувофиқ алмаштириб қўлланилади. Гарчи

нуқта – фикрнинг тугал маъносини ифодаловчи белги сифатида ундов, сўроқ, айрим қисқартмалар охирида қўйилмаса-да, унинг ўрнига жумлага якун ясовчи белгилар билан бир вактда вергул ишлатилади. Масалан:

It requires a sentence period; i.e., a full stop.

What we want to know is when?, but he has only told us why.

Шунингдек, тиниш белгиларининг ёнма-ён ёки ўзаро алмашиб келиши муайян белгидан фойдаланишини белгилаб берувчи тамойилларга амал қилиш кераклигини тақозо этади. Шу билан бирга, муаллиф тиниш белгиларидан ўзига хос тарзда фойдаланишнинг ўзгарувчанигини хисобга олиши керак.

Тиниш белгиларининг бу каби қонунийлаштирилмаган қўлланиш ҳолатлари уларнинг матнда ифодаланган турли маънолари ва вазифаларини чукурроқ ўрганишни тақозо этади. Масалан, қуйидаги бир хил, бироқ тиниш белгиларининг ўрни ўзгартирилган матнларни таҳдилга тортганда, икки хил маъно касб этади:

Dear John,

I want a man who knows what love is all about. You are generous, kind, thoughtful. People who are not like you admit to being useless and inferior. You have ruined me for other men. I earn for you. I have no feelings whatsoever when we're apart. I can be forever happy – will you let me be yours?

Jane

Dear John,

I want a man who knows what love is. All about you are generous, kind, thoughtful people, who are not like you. Admit to being useless and inferior. You have ruined me. For other men, I earn. For you, I have no feelings whatsoever. When we're apart, I can be forever happy. Will you let me be?

Yours.

Демак, биринчи хатда Жейн Жонни севишини таъкидласа, иккинчи матнда эса ўз холига қўйишни сўраган. Фақатгина тиниш белгиларининг қўлланилган ўрнига қараб матн мазмуни ижобийдан салбий маънога ўзгарганлигини аниқлаш мумкин.

Инглиз тилидаги каби ўзбек тилида хам тиниш белгиларининг биргаликда, яъни ёнма-ён, кетма-кет, қўша қўлланиши ҳодисасини учратиш мумкин. Тиниш белгиларининг қўша қўлланиши ёзма нутқнинг лексик-семантик, синтактик-стилистик, таркибий ва грамматик ҳолатлари билан чамбарчарс боғлиқ бўлиб, ўз қўлланиш тизими – қонуниятига эгадир. Шунингдек, уларнинг қўша қўлланиши турлича мақсадга мувофиқлашган бўлиб, ўз моҳиятига кўра, уч ҳолатда учратиш мумкин:

1. Такорий қўша қўлланишда бир тиниш белгиси тақрорланиб келади, масалан, сўроқ белгиси икки-

тагача (??), ундов белгиси учтагача (!!!) такорий қўлланана олади. Масалан:

Кимдир, уйингизга ўт тушди. – Нима??

Сен ҳам, одам бўлиб, китоб ўқисанг-чи?? (О.)

– Жаллод!! – қўрқанидан бақириб юборди шох (“Латифалар”)

Шоҳиста. Турсунали!!

Турсунали. *Бевафо!!* (Үйгун.)

Ўлим сенга!!! (Ҳ. 0.)

Юрагимда ётар бир қайғу,

Фазаб билан дейман: Йўқол! Бас!! Етар!!! (У.)

2. Оддий қўша қўлланишда ҳар хил турдаги икки тиниш белгига биргаликда ишлатилади: ?!, ..., !... каби.

3. Мураккаб қўша қўлланишида эса уч ва ундан ортиқ ҳар хил турдаги тиниш белгиларни биргаликда ифодаланади: сўроқ/ундов/ кўп нуқта, сўроқ +ёпилувчи қўштироқ / тире кабилардир. Баъзи бир ўринда икки очилувчи ёки икки ёпилувчи қўштироқларнинг биргаликда (қўша) қўлланиши лозим бўлади. Бунда уларнинг иккаласи ҳам параллель ишлатилиб, биттаси ўз шаклини ўзгартирган ҳолда қўйилади. Бунинг қўлланиш схемаси шундай:

““Сирдарёдан қуёш қўтарилади, мамлакатга нур оқади” “дайшишган эди” – деди фаҳрланиб Ўқтам. (О.)

“Ҳали ҳам эсимда дадам айтиб берган “Уч оғайни ботирлар,”” – деб мақтанди Салим.

Қўша қўлланган қўштироқлардан бири «ташқи», иккинчиси «ички» қўштироқ деб юритилади. «Ташқи» қўштироқ ҳар вакт бурчак шаклда («») қўлланади. Баъзан бир ўринда икки очилувчи ёки икки ёпилувчи қавснинг бирга қўлланиши лозим бўлади. Бунда ҳар иккиси бир вактда қўлланиб, «ташқи» қавс ўз шаклини ўзгартирган ҳолда («квадрат қавс» шаклида) ёзилади. Бу ҳолат математик текстларда кўпроқ учрайди. Шунингдек, сўроқ ва ундов белгилари қўша қўлланганда, аввал сўроқ, сўнг ундов белгиси ёзилади. Масалан:

– Икковимиз ҳам ишдан олинибмиз.

– А?!

– Ха!!

Ҳосил икки баравар кўп-а! Ҳазилакамми?!

Шунингдек, ўзбек тилида квадрат қавс ҳам кенг қўлланилиб, асосан лугатларда учратиш мумкин, масалан:

Бастилия ж. Бастилия [1. Париждаги давлат турмаси; бу турма Франциядаги буржуа революциясининг дастлабки кунларида (1789 йил 14 июлда) қўзгалон кўтарган аҳоли томонидан забт этилиб вайрон қилинган; Сиёсий турмаларга қўйилгани ном] (Русча-ўзбекча лугат, I том, 1953, 78-бет).

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Головин Б.Н. Введение в языкознание. Изд. 3-е, испр. – М.: Высшая школа, 1977. – 312 с.
2. Steinthal, «Geschichte der Sprachwissenschaft bei d. Griechen und Romern», т. II, Берл. 1891, стр. 348-354
3. М. В. Ломоносов. Российская грамматика, – СПб., 1755, – 492 с.
4. С. Булич. Словарь Брокгауза и Ефона 175. – 396 с.
5. О.А.Добиаш – Рождественская. История письма в средине века. – 176 с.
6. Ҳ.Ғозиев. Ўзбек пунктуацияси тарихи, «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», 1959, 131-141, 156-187-бетлар.
7. Biber Douglas. Variation across Speech and Writing. – New York: Cambridge University Press, 1992. – P. 34.
8. Gerald P.D., James J.G. The English Language. From sound to sense. – Colorado: The WAC Clearinghouse, 2010. – P. 23.
9. Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. – М.: Просвещение, 1978. – С.76
10. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 15.

NODIRABEGIM – ALISHER NAVOIYNING MA’NAVIY SHOGIRDI

Malikaxon Nurutdinova,

Toshkent davlat agrar universiteti o‘qituvchisi

Annotations

Ushbu maqolada Alisher Navoiy Nodirabeginning ma’naviy ustoziligi haqida so‘z boradi. Navoiy o‘z davrining buyuk mutafakkiri, so‘z ustasi. Nodiraning g‘azallarida Navoiyning siymosi borligi, uning asarlariga qiyoslab g‘azallar yozgani, shoiraning ijodiy kamol topishida, hech shubhasiz, Alisher Navoiyning o‘rnii beqiyosligi, Alisher Navoiyning ijodidagi xislatalar Nodiraning ham ijodida o‘z ifodasini topgani misollar orqali tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: lirika, junun, andishada, karvonsaroy, qahramon, mahorat. ajodod, izomim, lirik qahramon.

Аннотация: В данной статье рассказывается о духовном наставничестве Алишера Навои Нодирабегима. Навои – великий мыслитель своего времени, мастер слова. Газели Надира содержат фигуру Навои, и она писала газели в сравнении с его произведениями. Несомненно, что роль Алишера Навои в творческом развитии поэтессы несравнима. Также анализируются особенности творчества Алишера Навои на примере творчества Нодира.

Ключевые слова: лирика, джунун, андиша, караван-сарай, богатырь, мастерство. родоначальник, изомим, лирический герой.

Annotation

This article talks about the spiritual mentorship of Alisher Navoi Nodirabegin. Navoi is a great thinker of his time, master of words. Nadira's ghazals contain the figure of Navoi, and she wrote ghazals in comparison to his works. There is no doubt that Alisher Navoi's role in the creative development of the poetess is incomparable. The characteristics of Alisher Navoi's work are also analyzed through the examples of Mohlaroyim Nodira's work.

Keywords: lyrics, junun, andishe, caravanserai, hero, skill, ancestor, izomim, lyrical hero.

Mohlaroyim Nodira o‘z ijodida o‘tmishda yashab ijod etgan bir qancha shoirlar ijodi bilan qiziqqan. Firdavsiy, Jomiy, Hofiz, Otoyi, Navoiy, Bobur, Fuzuliy, Bedil kabi buyuk insonlar ijodiga havas bilan qaraydi va ularni o‘ziga ustoz deb biladi. Shoiraning ijodiy kamol topishida Alisher Navoiyning o‘rnii beqiyosdir. Alisher Navoiy ulug‘ lirik shoirdir. Uning ijodi asosini insof vaadolat, mehnat va ma’rifat, muruvvat va shafqat, himmat va saxovat, sevgi va sadoqat, razolat va jaholat mavzulari tashkil etadi. Ushbu xususiyatlar Mohlaroyim Nodiraning ham ijodida o‘z ifodasini topgan. O‘zbek mumtoz adabiyotining ikkala vakili ham zullisonayn (ikki til egasi) bo‘lib, o‘zbek va fors-tojik tillarda ijod etishgan. Ikki tilda ijod qilgan shoira o‘zbek va fors-tojik tillarida “Komila”, “Nodira” va “Maknuna”(Yashirin) taxalluslari bi-

lan she’rlar yozgan. Nodira Navoiyning lirikasiga hamohang g‘azallar bitdi.

Navoiydan:

*Qilur jununi qadah man ‘ini manga zohid,
Degaymu telbaga bu so‘zni, bo‘lmasa ablak? [4, 40]*

Nodiradan:

*Sho‘ru g‘ovg‘oyi jununi man digar,
G‘ulg‘uli ro‘zi qiyomat digar ast.*

(Ma’nosи: Jununimning to‘polon, g‘avg‘osi bo‘lak, qiyomat kunining vahimasi boshqacha.)

Bu baytlarda bir necha so‘zlar o‘xshash, mazmun va ma’nosи yaqinligi ifoda etilgan. Junun aqldan ozganlik, telbalikka qiyoslash, jinniga o‘xshab so‘zlashishini ifodalaydi.

Nodiradan:

*Dilam andesha, aqlam yodi o 'dosht,
Junun bar bodi hasrat dod in du.* [4, 176]

Nodira dilim andishada, aqlim uning yodi bilan edi, bu ikovi jununimni hasrat shamoliga ushiradi deb his-tuyg'ularini, qayg'ularini oshkor qiladi.

Nodiradan:

*Meni jununima Majnunni bermangiz nisbat,
Qilurmu xor-u xashak tobi shu 'lahi g 'ayrat?* [1, 160]

Navoiyni mansab va shon-shuhrat emas, balki el-yurt uchun xizmat qilish qiziqtirar edi. U mamlakatni xarob qiluvchilar bilan keskin kurashdi. Obodonlashtirish va madaniyayotga xizmat qildi. Navoiy tashabbusi bilan juda ko'p va xilma-xil binolar qurildi.

Nodiradan:

Ba g 'urbatam chu vatan rohate buvad, aknun

Zi nolahoi dili zoru beqaror chi minnat? [4, 55]

Bunda Nodira g 'aribligim mening vatandek rohatdir, endi zor-u beqaror ko'nglimning nolasidan ne minnat, deb oshyonini sevishini bildiradi.

Nodira o 'z vatanini sevdi, madaniyat va adabiyot homiyisi sifatida yuksaldi. U gulistondek Chahorcharman bog'i-ga borib, Farg'ona, Toshkent, Xo'jand, Andijon va boshqa shaharlardan fozillar, olimlar, xattotlar, naqqoshlarni o 'z xizmatiga chaqirtirib keldi. Mamlakat xirojalaridan behisob tilla va javohirlarni sarf qilib bir madrasayi oliy, naqshdor masjid, hammom, karvonsaroy bino qildirdi va madrasa, masjidlarga hisobsiz vaqflar tayin qildi... Bu kunlarda yana kitoblar yozdirish va ularga zeb-u ziynat berishga farmon qilib, bir kitobxona bino ettirdi. Undagi kotiblar, xattotlar, naqqoshlarga shunday karam va ehsonlar ko'rguzdiki, buning ovozasi atrof olamga mashhur bo'ldi.

Bundan ko'rinish turibdiki, qilgan barcha ishlari ham Alisher Navoiy bilan bir xillik mavjud. Nodira Navoiying "Xamsa" asaridagi dostonlardagi obrazlarga g 'azallar yozgan. O 'xhatmalar, qiyoslashlar bitdi:

*Qissai Farhodu Majnun shud muqarar, ba 'd az in
Dar dili ahli vafo afsonai man yod bod!* [4, 95]

(Ma'nosi: Farhod bilan Majnun qissasi ko'p takrorlandi, bundan so'ng vafo ahlining dillarida mening afsonam yod bo'lsin.)

*Shavad xokistar u gardad g 'ami Layli faromushash,
Ba Majnun gar namoyam surati holi tabohi xud.* [4, 89]

(Ma'nosi: Agar baxti qaroligimni Majnunga aytsam, u yonib kul bo'ladi va Layli gamini unutadi.)

Didam on Laylinasab, Majnuniyam shud oshkor,

Surati Shirin zi yodi Ko 'hkan gul kardu rext. [4, 52]

(Ma'nosi: Ul Laylinasabni ko'rdim-u, Majnunligimni oshkor bo'ldi, Shirinning surati Farhodning yodidan chiqib ketti).

Navoiy lirikasida mutafakkir, faylasuf, oshiq, yor, raiqib, shayx, zohid, podshoh kabi lirik obrazlar bor. Shayx, zohid, podshohlar salbiy obrazlardir. Aynan Nodiraning ijodida ham shunday qahramonlar ham bor:

Berur g 'urur ila oroyishi fashu dastor

Ki, xudhamolig 'erur zebi korxonai shayx.

Shayx o 'zini barchadan ustun ko'rib, o 'z tubanligini namoyish etishini, boshqalarga past nazarda qarashini ustalik bilan ifodalaydi:

Xomush etarman ani bir sharori oh ila,

Agarchi tez erur o 't kabi zabonayi shayx. [3, 244]

Shayxlarning qiliqlaridan xomush bo'lishi, oh-u fig'oni, faryodlari, tillarini o 'tkirligidan noliydi. Nodira vatanga, xalqqa sadoqat bilan chin yurakdan xizmat qilishga undaydi.

Sharq adabiyotida o 'zining qobiliyati va donishmandligi bilan elga tanilgan Nodira (Mohlaroyim) o 'zbek adabiyoti tarixida badiiy so'z ustasi va ma'rifikatparvar shoira sifatida mashhurdir. U Andijonda tug'ilib, voyaga yetdi. Quyidagi baytda shoira Boburiylar avlod ekanligiga ishora qiladi.

Ul sayodatxonayi shoh Bobur nasli pokiman,

Xudo yo rahmat ayla jumla ajdodi izomimni. [6, 129]

Ajdodlarining ruhi pokiga duolar aytadi. Temuriylar avlodni Bobur, birinchi navbatda, shoh, boburiylar sulolasining asoschisidir. Tarixda uzoq muddat hukmronlik qilgan sulola. Zahiriddin Muhammad Bobur ulug' shoirlardan bo'lib, uning nomi dunyoda mashhurdir. O 'z navbatida, Nodira ham XIX asr o 'zbek adabiyotida she'rlarining rang-barangligi bilan shuhrat qozongan. Har bir misrasida hayotning tashvishi-yu, quvonchi ufurib turadi.

Bobur ota-bobolarining ilm-ma'rifikat va mamlakat obodligi yo'lidagi ezgu ishlarini davom ettirib, kelgusi avlodlarga katta meros qoldirdi. Nodiraning quyidagi:

Dar avji davlat az burji shohiy,

Gardida tole 'farkunda kavkab. [4, 25]

(Ma'nosi: Davlat osmonida shohlik burjidan baxt yulduzi chiqadi.)

Shohlarni adolat yulduziga mengzaydi. She'rga ohang bag'ishlaydi. Ajdodlarga nisbatan iftixon tuyg'usi to'lqinlanadi. Ularni osmonga, yulduzga , quyoshga, tongga, borliqqa o 'xhatadi:

Bas, ki daryoyi hastu nestii ob,

G 'arqai vahmem dar bahri sarob...

... Mekasham chun subhu shabho intizor,

To burun oyad zi mashriq oftob. [4, 27]

(Ma'nosi: Bu borliq daryosi suvsiz (qup-quruq) bo'lganligi sababli sarob dengizida vahmga g 'arq bo'lganmiz. Mashriqdan quyoshim chiqarmikan deb kechalarini tong kabi intizorlik tortaman.)

Shoira forscha va o 'zbekcha g 'azallarida borliq, daryo, sarob, vahm, g 'arq, mashriq, quyosh, kecha, tong, intizorlik kabi ijodiy tildagi tasviriy ifodalardan keng foydalangan.

Nodira she'riyatida kishilarni kayfiyatini ko 'taruvchi tashbehlari va istioralar bor. Tashbeh – sharq adabiyotida keng tarqalgan san'atlardan biri bo'lib, "o 'xhatish" degan ma'noni bildiradi. Nodiraning:

Yuzi gul-u, qadi shamshod, ko 'zlar nargis,

Bahori yosumanimni tushumda ko 'rsam edi.

Ya'ni ushbu tashbehdasi ma'shuqaning yuzini gulga, qaddini ingichka, nozik niholga, ko 'zlarini esa nargisga o 'xhatishlari shoirani so'z ustasi ekanligini bildiradi. Fors

tilidagi bir g‘azalida:

Bog‘boni sun’ ob az jo‘ybori lutf dod,
To zi naxli qomatash sebi zaqan gul kardu rext. [4, 52]
(Ma’nosı: Tabiat bog‘bonining lutf-u marhamati arig‘idan
bergan suvi bilan uning qomati niholidan baqbaqa olmaları
yetildi.)

Tabiat bog‘bon, marhamat arig‘i, qomati nihol, baqbaqa
olmalar kabi go‘zal o‘xshatish izofali birikmalar orqali fikri-
ni chiroyli ta‘riflagan. U nafis va musiqiy so‘zlardan mohi-
rona foydalangan.

Nodira davlat arbobi sifatida mamlakatda tinchlik-oso-
yishtalik barqaror bo‘lishi, adolatning gullab-yashnashi yo‘li-
dagi sa‘y-harakatlari bilan bir qatorda, ma‘rifiy taraqqiyot-
ni ko‘zlab ko‘p ishlarni amalgga oshirgan. Furqat g‘amida
yolg‘izlangan ko‘ngil bir g‘mgusorga ehtiyoj sezardi. Ana shu
ehtiyoj shoira she’riyatini yuqori pog‘onaga ko‘tardi. Shoira
badavlat hayot kechirayotganidan baxthi bo‘lsa, qashshoq,
yalang‘och, nonga zor bo‘lib yashayotganlarga achinadi:

*Xalq agar har yilda bir qurbanlig‘ aylar mohi iyd,
Men qilurmen necha jon ul oyg‘a qurban har kecha.*

Nodira davlat arbobi sifatida shikoyat va arizalarga javob
berar, xalqqa yordam qo‘lini cho‘zar edi. G‘ariblarning
g‘amxo‘ri, saxovatpesha ayol edi:

*Bo‘ylakim, mumtoz erursen barcha sultonlar aro,
Shod qilg‘il bandalarning ko‘nglini ehson etib.*

Boshqa baytda:

*Fuqaro holiga gar boqmasa har shoh, anga
Hashmat-u sultanat-u rif‘at-u shon – barcha abas.*

Yana davomida deydi:

*Shoh uldurki, raiyatga tarahhum qilsa,
Yoq esa, qoidayi amn-u amon barcha abas... [12, 319]*

Nodira shoh va sultonlarni adolatga chaqiradi. Shoh man-
faatidan xalq manfaati yuqori turishini ta‘kidlaydi. U yax-
shi hokim, shoh albatta xalqni ranjitmasligi, uni ahvoldidan
xabardor bo‘lib turishi kerak deydi. Hashamat, shon-shuhrat
o‘tkinchilagini ifodalaydi.

Amir Umarxonning bevaqt vafotidan keyin Nodira dav-
latni 14 yoshli o‘g‘li Muhammad Alixon bilan boshqargan.

U atrofiga shoir va shoiralarni to‘pladi.

Shoir Hotif shunday deydi:
*Yig‘ib bir necha sohibfan javonmard,
Hunar bobida erdi har biri fard.
Biri noziknavis-u zargalamdur,
Biri tasvir ilmida alamdur.*

*Necha sohibhunarkim, erdi hamdam,
Bor erdi har biri mashhuri olam. [11, 20]*

Hotif Nodira haqida shunday yozadi: “... O‘sha zamон
odamlari uning aql-zakovatidan hayratda edilar”. Toshkent,
Andijon, Farg‘ona, Xo‘jand va boshqa mamlakatlardan
olimlar, shoir va rassomlarni taklif etgan. Kutubxona va bir
qancha binolar qurib, devonlar, asarlar, dostonlar yozish bi-
lan shug‘ullangan. U har yili saltanat xazinasidan oltin va
kumush pullarni sarflagan. U xalq farovonligi uchun jonini
fido qilgan Boburiylar sulolasining yirik vakili edi. U bobo-
lari ijodini davom ettirib, iste’dodli o‘zbek shoiri va davlat
arbobi sifatida tarixda katta nom qozondi. Shoira o‘zbek,
fors-tojik tillaridagi g‘azallari bilan mashhur edi:

*Fasli bahor lolavu rayhon g‘animat ast,
Bo bulbulon havoi guliston g‘animat ast.*

*Chonro nigoh dor, dar in anjuman ba noz,
Yakchand ro‘z so ‘hbati jonon g‘animat ast. [4, 47]*

(Ma’nosı: Bahor faslida lola-yu rayhon, bulbullarga esa
guliston havosi g‘animatdir. Joningni saqla, bu anjuman bi-
lan faxrlan! Jonon bilan bir necha kun suhbatlashish g‘ani-
matdir)

Shoira tabiatning go‘zal bahorini, uning fazilatlarini ma-
horat bilan tasvirlaydi. U har bir o‘tayotgan kunini g‘animat
deb biladi.

Shoiraning she’riyatga oshnoligi bobolardan meros qol-
gani aniq. Tarixdan bilamizki, temuriylar, boburiylarning
barchasi she’riyatga alohida mehr bilan yondashganlar. Jum-
ladan, mumtoz adabiyotining yorqin vakili Nodirabegimga
ham bu ijod meros bo‘lgan. Uning ijodi bugungi zamonda
ham tarbiyaviy ahamiyatini yo‘qotmagan. Nodira o‘zbek
ayollari uchun ibrat maktabini yaratgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbek she’riyati antologiyasi. Besh tomlik. T. 3. –T.: O‘zadabiynashr, 1961. – 440 b.
2. Anvar Hojiahmedov. “Mumtoz badiiyat lug‘ati” (adabiy janrlar, she’r san’atlari, aruz va qofiya). –T.: “Yangi asr avlod”, 2008. – 196 b.
3. Javqon Lapasov. Mumtoz adabiy asarlar o‘quv lug‘ati: O‘rta maktablar uchun. –T.: “O‘qituvchi”, 1994. – 272 b.
4. Nodira-Komila. II-kitobi. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2004. – 208 b.
5. Laziz Qayumov. “Qo‘qon fozillari” (23. IV. 1930y-11. I. 2004y). – Qo‘qon, 2006.
6. Po‘latjon Qayumov “Qo‘qand tarixi va uning adabiyoti”: (materiyallar va xotiralar). – T.: Tamaddun, 2011. – 380 b.
7. Uvaysiy. Devon. O‘zSSR Toshkent – 1963-yil 248-bet
8. Ummat To‘ychiyev “O‘zbek adabiyotida badiiylik mezonlari va ularning maromlari” (talabalar uchun o‘quv qo‘llan-
masi)– T. : “Yangi asr avlod”2011-yil 508-bet.
9. Amiriyy “Devon”. – T.: “Fan”, 1972. – 362 b.
10. N.Rahimjonov. “O‘zbekiston adabiyotshunoslari” (Matn). – T.: “Yosh avlod matbaa”, 2021. – 608 b.
11. M.Qodirova. “Nodira” Hayoti va ijodi. (Mas’ul muharir X. Rasulov) – T.: “Fan”, 1964. 112 b.
12. B.A.Abdullayev O‘zbek adabiyoti tarixi 2-kitob. – T.: “O‘qituvchi”, 1964. – 384 b.

THE BLOCKCHAIN COMPUTING MODEL AND ITS BENEFITS

Visola Raxmonova,

2nd year master's degree at Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi;

Dilshoda Uchqunova,

2nd year master's degree at Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi;

Gulayim Baymuratova,

2nd year master's degree at Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi.

Annotation

This article talks about the possibilities of blockchain technology and how the process of transactions is carried out through the blockchain. There are also opinions about the traditional computing model and its participants, as well as the limitations of the traditional computing model. Information about the roles of blockchain participants, nodes in the blockchain and their tasks is provided. The principle of operation of the blockchain computing model and advantages over the traditional computing model are presented.

Keywords: blockchain, transaction, proof of work, client, database server, block producers, full nodes, archive nodes, light clients, RPC providers, end users.

Annotatsiya

Ushbu maqolada blokcheyn texnologiyasining imkoniyatlari va tranzaksiya jarayoni blokcheyn orqali qanday amalga oshirilishi haqida so'z yuritilgan. An'anaviy hisoblash modeli va uning ishtirokchilari, shuningdek, an'anaviy hisoblash modelining cheklavlari haqida hamfikrlar mayjud. Blokcheyn ishtirokchilarining rollari, blokcheyndagi tugunlar va ularning vazifalari haqida ma'lumot berilgan. Blokcheyn hisoblash modelining ishlash prinsipi va an'anaviy hisoblash modeliga nisbatan afzalliklari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: blokcheyn, tranzaksiya, proof of work, mijoz, ma'lumotlar bazasi serveri, blok produserlar, to'liq tugunlar, arxiv tugunlari, yengil mijozlar; RPC provayderlari, oxirgi foydalanuvchilar.

Аннотация

В этой статье рассказывается о возможностях технологии блокчейн и о том, как процесс транзакций осуществляется через блокчейн. Существуют также мнения о традиционной вычислительной модели и ее участниках, а также об ограничениях традиционной вычислительной модели. Приведена информация о ролях участников блокчейна, узлов в блокчейне и их задачах. Представлены принцип работы вычислительной модели блокчейн и преимущества перед традиционной моделью вычислений.

Ключевые слова: блокчейн, транзакция, доказательство работы, клиент, сервер базы данных, производители блоков, полные узлы, архивные узлы, легкие клиенты, провайдеры RPC, конечные пользователи.

Blockchain is best defined as a distributed ledger technology. Satoshi Nakamoto first introduced it. He created bitcoin in 2009. From there, the blockchain gained momentum and also attracted the attention of almost all the leading organizations. While bitcoin is the most popular cryptocurrency, it was the blockchain behind the technology that made it all possible.

Blockchain is a distributed ledger technology that allows multiple partners to work together to create a single decentralized network. Nodes can communicate and exchange information or data using a consensus algorithm [1, 6]. In addition, there is no need for a centralized authority that ensures the reliability of the entire network compared to other networks.

Let's take an example to understand how the bitcoin blockchain works. When one node sends information

to another, a transaction is created. When this happens, transactions must be verified using a consensus algorithm. In this case, proof of work (POW) is used to validate work. This ensures that invalid transactions are not submitted to the blockchain. Blockchain is all about blocks. They are used to store transactions and other important information necessary for the successful operation of the blockchain.

Timestamps are created to ensure that every transaction can be tracked and verified by anyone. The whole system adds value and introduces new features such as transparency, immutability and security [4].

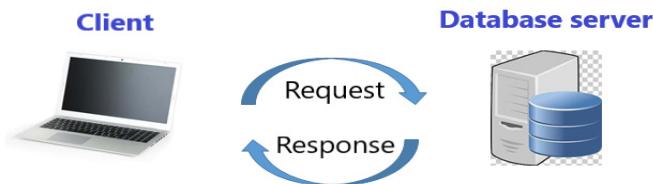
Blockchain is a radical new computing model in which data and applications are protected not by centralized intermediaries, but by a decentralized network of computers. Due to its permissionless nature, blockchain allows anyone to connect to the network and

initiate an independent verification of the integrity of the computations, resulting in a system of checks and balances between users and network operators.

The computational model used by most applications today includes a client-server model in which queries are sent to a centralized database server [5]. Participants of the traditional computational model can be divided into the following groups:

Clients: End users who issue queries, often with a personal device, that are sent to a centralized database server over the Internet using TCP/IP and await a response. Clients trust the database server to answer the query accurately.

Database servers: A remote computer, often in the form of a centralized cloud provider, that provides information or access to certain services. An internal database server is often a set of computers that are centrally managed by a traditional institution.

Pic1. Traditional Computing Model

Often referred to as “Web2”, the computing model allows developers to quickly launch and scale applications on demand. Users also enjoy a seamless user experience thanks to the low latency and high throughput computing provided by data centers. Although applications hosted on centralized databases provide tremendous value to billions of users around the world, they have certain limitations [2, 12].

First of all, there is no way for end users to verify that the calculations involved in obtaining a response to a query are legitimate or that records in the database have not been manipulated over time. Such applications operate as a “black box”, meaning that users must fully trust that third-party intermediaries will act on their behalf.

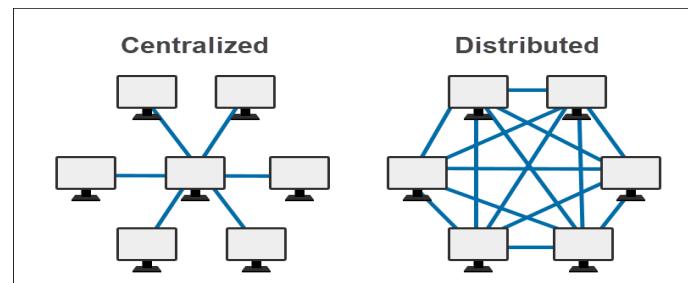
The trust assumptions associated with centrally hosted applications can negatively impact users, who can face financial censorship, social media outages, identity leaks, manipulative content selection algorithms, data corruption and loss, and a general lack of accountability. The end result is a breakdown of trust in society and an increase in the cost of economic coordination.

Blockchain Computing Model. Instead of relying on the good faith of centralized intermediaries, blockchain provides trust minimization and strong neutrality by using:

- ✓ Cryptography to authenticate data/assets and confirm the integrity of transactions;

- ✓ Decentralized consensus to establish the order of transactions and enforce protocol rules;
- ✓ Financial incentives to keep the network's ledger intact and operational.

It is important to note that the blockchain is an open network - anyone in the world can join it as an active participant or a passive listener. This allows end users to verify for themselves that any result produced by the network is valid and that registry entries have not been tampered with. The transparency of the blockchain also reduces the risks associated with opacity by eliminating information asymmetries and ensuring that risk exposure information is available to all participants [3, 14].

Pic2. Traditional computing model and blockchain

Different Roles of Blockchain Participants.

To ensure the proper functioning of the blockchain, there are different (often overlapping) categories of participants in the network, each of which plays an important role.

Block Producers (PBs): Organizations responsible for ordering and packaging transactions into discrete data structures called blocks, which are then offered to the network for validation. If two valid blocks are produced at the same block height, the BOPs are responsible for determining which version of the rung is the canonical one (for example, the longest rung rule). A consensus algorithm is used to determine which PB is responsible for generating the next block in the block chain, with Proof of Work (miners) and Proof of Stake (validators) being the most popular models.

A node in the blockchain is a full-fledged device, which can be a laptop, PC or server. The nodes are responsible for various tasks, but most often they perform verification by confirming or rejecting blocks of financial transactions [6].

Full nodes: the heart of the blockchain network. Full nodes download and self-verify each block offered by the PB. If the block is validated (that is, the protocol rules were followed), then the block is added to the full node's personal copy of the registry and the state changes are applied. Any invalid blocks that do not conform to the rules of the protocol are ignored and discarded accordingly without any state changes.

Archive nodes: entities that store all the same information as full nodes, but also compute and store

previous states of the blockchain. Archive nodes are useful for querying arbitrary historical data, such as a user's account balance at a certain block height in the past. Note that a full site can be converted to an archive site at any time without the need to download additional information from the network. Archive nodes tend to have high hardware requirements and are typically used by service providers (example, block explorers).

Light Clients: A limited form of a full node where only headers (i.e. small unique cryptographic fingerprints) of blocks are downloaded. Light clients can check if a transaction was included in a block, but because they don't download and execute all transactions in blocks, they implicitly trust that most block producers are honest. Light clients, also known as Simple Payment Verification (SPV) clients, were first described in the original Bitcoin white paper.

RPC Providers: Full-fledged nodes that facilitate read/write access to the blockchain that other network members connect to. RPC (Remote Procedure Call) nodes are often used by those who do not have or cannot run their own full node or light client, greatly reducing the friction of accessing the blockchain. Any user connected to an RPC provider implicitly trusts the honesty of the provider because no self-checking work is done.

End Users: An ordinary user who wants to transact on the blockchain network. This category can include members who run a full node or light client, as well as those who are connected to an RPC provider. Blockchain exists to serve end users, otherwise there is no other reason for the network to exist.

While each of these network participants plays a key role in blockchain ecosystems, full nodes are central to the blockchain network as they are responsible for maintaining complete copies of the network's ledger. Other network participants such as block producers and light clients connect to full nodes to keep abreast of the state of the network.

Table 1

CRITERIAS	BLOCKCHAIN	DATABASE
Authority	Blockchain is decentralized and has no centralized approach	Databases are controlled by the administrator and are centralized in nature
Architecture	Blockchain utilizes a distributed ledger network architecture	Database uses a client-server architecture
Data Handling	Blockchain utilizes Read and Write operations	The database supports CRUD (Create, Read, Update and Delete)
Transparency	Public blockchain offers transparency	Database are not transparent
Performance	Blockchain is bogged down by the verification and consensus methods	Databases are extremely fast and offer great scalability
Integrity	Blockchain data supports integrity	Malicious actors can alter database data

Blockchain vs database

The resulting blockchain vs database is shown table 1. Blockchain and database differ from each other according to the following criteria: authority, architecture, data handling, transparency, performance and integrity.

Blockchains are highly trusted, authentically neutral and transparent ledgers that offer a new computing paradigm. Through a system of checks and balances between block producers and full nodes, a blockchain can serve the needs of its community and evolve over time while remaining resistant to manipulation. While more work needs to be done to reduce verification costs, blockchain in its current state still offers an order of magnitude more opportunities for trust minimization compared to traditional computing models.

REFERENCES:

1. Karim Sultan, Umar Ruhi and Rubina Lakhani. 11th IADIS International Conference Information Systems 2018. Conceptualizing blockchains: characteristics & applications.
2. Sekar S., Annamalai Solayappan, Srimathi J., S. Raja. Autonomous Transaction Model for E-Commerce Management Using Blockchain Technology. International Journal of Information Technology and Web Engineering, Volume 17, Issue 1.
3. Бахвалова, Е.А. Исследование алгоритмов консенсуса для блокчейн-платформ / Е.А. Бахвалова, В.А. Судаков, У.Ф. Muhammad. – Москва : ИПМ им.М.В. Келдыша РАН, 2021. – 16 с.
4. <https://ilyarm.ru/uz/upravlenie-tranzakciyami-vypolnyaetsya-tranzakciya-na-summu-chto-eto-sms.html>
5. <https://101blockchains.com/ru>
6. <https://merehead.com/ru/blog/private-blockchain-vs-traditional-centralized-database/>

MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASASIDA FUTBOL DARSLARINI TASHKIL ETISH METODIKASI

Baxrom Mavlyanov,

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarda masovafiy ta'lif
kafedrasini o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada hozirgi kunda vatanimizda dolzarb bo'lib turgan futbolni rivojlantirish masalasi yuzasidan chora-tadbirlar ijrosini ta'minlash maqasadida maktabgacha ta'lif tarbiyalanuvchilariga futbol elementlarini o'rgatishni amalga oshirish uchun yanada samarali bo'lgan makatabgacha ta'lif muasasalarida futbolni o'rgatish metodikasi haqida so'z yuritilgan. Bolalarga futbolni o'rgatishda nimalarga ko'proq e'tibor berish va mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha maslahat va ko'rsatmalar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: futbol, bola qiziqishi, o'yin elementlari, mashg'ulot, tayyorlov qismi, koptok, harakatli o'yinlar, kirish mashqlari, darvozbon, komanda, raqib tomon, hakam, tovonda yurish, koptok uzatish.

Аннотация

В статье в целях обеспечения реализации мероприятий, связанных с развитием футбола, актуальных в настоящее время в нашей стране, повышение эффективности преподавания футбола в дошкольных образовательных учреждениях с целью обучения дошкольников элементам футбола, обсуждается методология. Были даны советы и указания, на что обратить больше внимания при обучении детей футболу и как организовать тренировочные занятия.

Ключевые слова: футбол, детский интерес, игровые элементы, тренировка, подготовительная часть, мяч, динамичные игры, вводные упражнения, вратарь, команда, сторона соперника, судья, ходьба на пятке, передача мяча.

Annotation

The article deals with the methodology of teaching football in preschool institutions, which is more effective for the implementation of teaching the elements of football to preschoolers in order to ensure the implementation of measures on the development of football, which is currently relevant in our country. Advice and guidance on what to pay more attention to when teaching children football and how to organize classes.

Keywords: football, children's interests, game elements, training, preparation part, ball, moving games, introductory exercises, goalkeeper, team, opponent, referee, heel walk, ball pass.

Futbol elementlarini o'rgatish bolalar bog'chasining katta guruhida boshlanishi mumkin. Yigitlar mashqlarini takroriy takrorlash bilan to'p bilan harakatlanish texnikasini o'zlashtiradilar. Boshqa sport o'yinlari singari futbol o'ynashni ham o'qitish metodikasining asosini mashg'ulotlarni o'tkazishning o'yin shakli tashkil etadi. Darslarning mazmuni o'yin mashqlari va estafetalar, ochiq o'yinlar va sport mashqlarini samarali birlashtiradi. Darslarning mazmuni bir qator didaktik prinsiplarni birlashtiradi, ularning orasida kirish va individual yondashish tamoyillari muhim rol o'ynaydi, chunki maktabgacha yoshdagi bolalar uchun sport o'yinlarini o'zlashtirish juda qiyin. Shaxsiy yondashuv har bir bola tomonidan o'quv materialini o'zlashtirish darajasiga qarab, shuningdek, uning tanasining berilgan jismoniy yukka bo'lgan munosabatini hisobga olgan holda o'qitish va tarbiyalash usullarini tanlashda erishiladi. Texnik mashg'ulotlar asta-sekin, harakatlarini bajarish sharotlarini murakkablashtirish orqali amalga oshiriladi [1, 5].

Maktabgacha yoshdagi bolalarini sport bilan shug'ullanirishga o'rgatishning eng samarali shakli bu sayr qilish bo'yicha mashg'ulotlar. Sport o'yinlari, avvalambor, sog'lig'ini mustahkamlash, bolalarning umumiy jismoniy tayyorgarligini yaxshilash, ularning harakatga bo'lgan biologik ehtiyojini qondirishga qaratilgan. Sport o'yinlarining asosiy maqsadi – to'g'ri texnikaga asoslanib, bolalarni sport o'yinlari bilan tanishtirish. Ammo bu hech qanday holatda yuqori darajadagi ixtisoslashtirilgan mashg'ulot, musobaqalarda qatnashish uchun tayyorgarlik bo'lib qolmasligi kerak. Ballar uchun, joylar uchun kurash olib boriladigan haqiqiy musobaqalar bola uchun chidab bo'lmas psixologik yuk. Sport o'yinlarining o'ziga xos xususiyati ularning hissiyotidir. Ijobiy hissiy ohang sog'liq uchun muhim shart bo'lib, turli kasalliklarning oldini oladi va jismoniy mashqlarga qiziqishni saqlaydi. Darsdan keyin ham bolani quvonchli kayfiyat egallaydi. Bolalar mashg'ul bo'lganda, dam olish vaqtini ish vaqtidan oshmasa, darsga

qiziqishadi. Zerikish, bolalar bo’sh turganida, ularni bir xildagi harakatlarni bajarishga majbur qilishganda keladi. Turli xil mashqlar va o‘yinlar bolalarni o‘ziga jalg qiladi: ular ba’zida vaqtini “unutishadi”. Taklif etilayotgan mashg‘ulotning quvonchi va zavqini bilib, uni davom ettirish istagi bilan darsni tark etishadi. Darsning o‘yin shakli sport o‘yinlarini o‘qitish metodikasining asosidir. Dars qiziqarli o‘yin bo‘lishi kerak. Bir xillik, zerikishga yo‘l qo‘ymaslik kerak, harakatlar va o‘yinlarning o‘zi bolaga zavq bag‘ishlashi kerak; shuning uchun darsda bolalar uchun qiziqarli bo‘lgan motorli vazifalar, tasvirlar va kutilmagan daqiqalarni o‘z ichiga olishi muhimdir [2, 8].

O‘quv materiallari mavjudligini va bolalarga individual yondashishni ta’minlash juda muhimdir, chunki maktabgacha yoshdagi bolalar uchun sport mashqlari va o‘yinlari juda qiyin. Jismoniy mashqlarni tanlashda bolaning yosh xususiyatlarini, imkoniyatlarini inobatga olish va ularning asosida o‘zi uchun mos bo‘lgan vazifalarni aniqlash kerak. Bolalarga tanlangan motor harakatlarini tezda o‘rgatishga yordam beradigan yetakchi mashqlardan foydalanish maqsadga muvofiqliqdir. Yetakchi mashqlarga tuzilishi jihatidan o‘zlashtiriladigan harakat texnikasining asosiy elementlariga o‘xshash harakatlar kiradi. Bolalarda keyingi o‘rganishga xalaqit beradigan yomon odatlar paydo bo‘imasligi uchun yetakchi mashqlarni takrorlashning maqbul sonini aniqlash muhimdir. Agar yaxshi o‘zlashtirilgan harakat yaqinlashib keelayotgan mashq sifatida ishlatsa, unda yangi motorli harakatni o‘rganishdan oldin darhol uni bir necha marta takrorlash kifoya.

Yetakchi mashqlar quyidagilar bo‘lishi mumkin: O‘rganilayotgan vosita harakatining alohida qismlari. O‘rganilgan motor harakatlariga taqlid. To‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘rganilgan vosita harakati, bu yorug‘lik sharoitida amalga oshiriladi. Bunday mashqlar yiqilish va shikastlanish ehtimoli bilan bog‘liq bo‘lgan yangi motor harakatlarini o‘rganishda, ayniqsa, muhimdir. O‘rganilayotgan vosita harakatining o‘zi, sekin harakatlanishda amalga oshirildi. Jismoniy mashqni sekin harakat bilan bajarayotganda, bola harakatlarini boshqarishi osonroq bo‘ladi va u kamroq xato qiladi. Sport o‘yinlarining yanada murakkab harakatlarini maxsus yaratilgan sharoitlarda (o‘yin dan tashqari) o‘rganish mumkin. Shu bilan birga, bolaning e’tiborini harakat sifatiga yo‘naltirish maqsadga muvofiqliqdir [3, 2].

Sport mashqlari va o‘yinlarini o‘rgatish jarayonida harakatlarni ongli ravishda o‘zlashtirishni ta’minlash muhim ahamiyatga ega. Bolalar tomonidan harakatlarning ma’nosini anglash ko‘nikmalarni

shakllantirish jarayonini tezlashtiradi, keyingi harakatlanish jarayonida samarali harakatlarni mustaqil ravishda tanlash va ulardan maqsadga muvofiq foydalanish qobiliyatini oshiradi. Bolaning harakatlarga ongli va faol munosabati faqat ma’lum bir vaziyatda nima uchun muayyan harakatlarni qo‘llash, ularni ma’lum bir yo‘nalishda amalga oshirish maqsadga muvofiqligini bilganida paydo bo‘ladi. ... Ammo buning uchun o‘qituvchi tomonidan stereotipli mashqlarda harakatlarni tushuntirish va namoyish etish yetarli emas – o‘rganilgan harakatlarni turli xil motor harakatlarida ishlatalish uchun sharoit yaratish kerak. Bolalar turli vaziyatlarda harakatlardan mustaqil ravishda erkin foydalanishni o‘rgansalargina, ijodiy faoliyat o‘zini namoyon qiladi. Bolalarni ijod qilishga undash kerak. Maktabgacha yoshdagi bolalarni futbol o‘ynashga o‘rgatish uch bosqichga bo‘linishi kerak: tayyorgarlik, asosiy va yakuniy. Tayyorgarlik bosqichida asosiy vazifalar: umumiylis jismoniy tayyorgarlikni oshirish; umumiylis chidamliligin oshirish; yugurish texnikasini takomillashtirish; sog‘lig‘ini yaxshilash va biringchi navbatda, yurak-qon tomir tizimi va nafas olish tizimining faoliyati. Ushbu bosqichni amalga oshirish maktabgacha yoshdagi bolalarning kundalik hayotida ochiq o‘yinlar va sayr qilish uchun jismoniy mashqlar, bolalarning mustaqil harakat faoliyati paytida, bevosita jismoniy tarbiya va sport o‘yin-kulgilari paytida amalga oshiriladi. Ushbu bosqich o‘z vaqtida bir necha oydan yarim yilgacha yoki undan ko‘proq davom etishi mumkin. Asosiy bosqich – bu futbol o‘ynashni to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘rganish bosqichi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni futbol o‘ynashga o‘rgatishning asosiy va eng samarali shakli “quvnoq to‘p”, “yosh futbolchi” yoki “to‘p maktabi” va boshqalar deb nomlangan sog‘lomlashtirish klub shaklida o‘tkazilishi maqsadga muvofiqliqdir. Shuningdek, futbol elementlari o‘quv yili davomida jismoniy tarbiya o‘quv materialiga kiritilishi mumkin. Bunday mashg‘ulotlarning davomiyligi 25-30 minut. Uch qismli dars shaklining mavjudligi (kirish qismi, asosiy, yakuniy) o‘qituvchiga o‘quv va o‘quv materiallарini oqilona tarqatishga imkon beradi. Har bir dars uchun sog‘lomlashtirish, ta’lim va tarbiya vazifalari belgilanadi [7, 10].

Kirish qismi – bu isinish, uning maqsadi bolaning tanasini darsning asosiy qismida intensiv ishlashga tayyorlash. Kirish qismining mazmuni yurishning har xil turlarini (oyoq barmoqlarida, poshnalarda, oyoqning tashqi tomonida, tovondan to oyoq tomoniga dumalab, baland tizzalar bilan, pastki oyoq orqa tomoni bilan qoplanishi bilan, tizza ostidagi paxta bilan va hokazo) yurishni o‘z ichiga olishi mumkin.

(ustunda birma-bir, juft-juft qilib tiklash bilan, “ilon”, diagonal bilan, boshqa harakatlar bilan birgalikda yugurish, orqaga qarab, signal atrofida o‘zini aylantirish va h.k.), shuningdek, sakrash, nafas olish mashqlari va ochiq o‘yinlar. Kattaroq maktabgacha yoshdagagi bolalar uchun kirish qismining davomiyligi 3-4 minutgacha.

Shunday qilib, darsning kirish qismidagi mashqlar darsning asosiy qismidagi harakatlarni o‘rganishga yetakchi mashqdir. Darsning asosiy qismining mazmuni har xil. Bu umumiyo rivojlanish mashqlari yoki ochiq o‘yinlarning kichik to‘plamidan boshlanadi. Darsning ushbu qismida kuchliroq mashqlar unchaliq intensiv bo‘lmagan mashqlar bilan birlashtirilib, bu katta yoshdagagi maktabgacha yoshdagagi bolada jismoniy va aqliy yukning maqbul darajasini ta’minlaydi. Harakatlar baquvvat, tez tanlanadi, chidamlilikni talab qiladi, shuningdek, tananing funktional holatini oshiradi. Umumiyo rivojlanish mashqlari kompleksini 4-5 sessiya davomida o‘rganish va bajarish mumkin, bundan ortiq emas. Oldindan o‘rganilgan va o‘zlashtirilgan harakatlarni muvofiqlashtirilgan tarzda amalga oshirish, bola tanasida yangi yukni ishlab chiqishga tayyorgarlik ko‘rishga imkon beradi va o‘qituvchi – harakatlarning asosiy turlarini bajarishda o‘z kuchlarini eng oqilona va samarali taqsimlash. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagagi bolalarga futbol o‘ynashning texnik asoslarini o‘rgatayotganda mashg‘ulot deb nomlangan mashqlardan foydalanish maqsadga muvofiqliqdir, ya’ni tuzilishi bo‘yicha ma’lum bir harakat texnikasining asosiy elementlariga o‘xshash harakatlar. Masalan, to‘pni oyoqning ichki tomoni bilan urishni o‘rganayotganda, xuddi shu harakatning taqlid xarakteridagi mashqlari yetakchiga aylanishi mumkin; to‘pni taglik bilan to‘xtatishni o‘rganishda – to‘pni taglik bilan oldinga va orqaga aylantirish, bir joyda turish va h.k. Bolalar futbolda o‘ng va chap oyoqlari bilan mashq bajradilar. Shu bilan birga, bolalar tomonidan mashqlarning ongli ravishda o‘zlashtirilishini ta’minlash va ularni ijodkorlik bilan cheklamaslik zarur. Va bu jihat, bola qachon va qanday sharoitlarda olingan ko‘nikma va ko‘nikmalarni qo‘llashi mumkinligini bilganda erishiladi. Masalan, bolalar bog‘chasida futbol o‘ynashning boshlang‘ich texnikasini o‘zlashtirigan maktabgacha yoshdagagi bolalar ushbu o‘yinni maktabda katta yoshdagagi bolalar jamoasida, hovlida yoki biror joyda ta’tilda va hokazolarda o‘ynashlari mumkin bo‘ladi.

Asosiy qismning davomiyligi 20 daqiqa gacha. Shunday qilib, darsning asosiy qismi har xil va mazmunan hayajonli bo‘lib, o‘qituvchiga berilgan vaz-

falarni amalga oshirishga imkon beradi. Darsning yakuniy qismida bolaning tanasini nisbatan tinch va bir tekis holatga keltirish zarur. Bunga quyidagilar yordam beradi: nafas olish mashqlari bilan birgalikda yurish, “gevseme” va “gevseme” uchun mashqlar, tinch o‘yin va hk. Yakuniy qism 4-5 daqiqa davom etadi. Yakuniy bosqich – bu futbol o‘ynashning texnik, elementar taktik mahoratini oshirish bosqichi, ya’ni to‘g‘ridan to‘g‘ri futbol uchrashuvining o‘zi. Maktabgacha yoshdagagi bolalar bilan futbol musobaqasining davomiyligi 25 daqiqani tashkil etadi, shu jumladan, dam olish va dam olish uchun 5 daqiqalik tanaffus. Har bir o‘yin oldidan bolalarga tanish bo‘lgan mashqlardan iborat qizdirish kerak. Maktabgacha yoshdagagi katta yoshdagagi bolalarning bir yoki ikki guruh bolalaridan tashkil topgan ikki jamoalar o‘rtasidagi futbol musobaqasini sog‘liqni saqlash kuni, sport bayrami, ota-onalar bilan birgalikdagi sport va dam olish tadbirlari dasturiga kiritish maqsadga muvofiqliqdir. Ushbu bosqichdagi barcha mashg‘ulotlar ochiq havoda o‘tkaziladi.

Maktabgacha yoshdagagi bolalar futbol o‘ynashning asosiy qoidalarini bilishlari kerak:

- o‘yin boshlanishidan oldin tomonlarni tanlash yoki boshlash uchun durang o‘ynaladi. To‘p maydon markazida yerga qo‘yilgan;

- jamoa o‘yinchilari raqib darvozasiga iloji boricha ko‘proq gol urishga intiladi va to‘pni yo‘qotib bo‘lgach, o‘yin qoidalariiga rioya qilgan holda o‘zlarini himoya qiladi;

- futbol – ikki jamoaning o‘yini va har bir jamoada 5-7 tagacha o‘yinchi bor, ulardan biri sardor;

- o‘yin qoidalariiga rioya qilish va o‘yin davomiyligi hakam tomonidan nazorat qilinadi;

- to‘p to‘liq chiziq chizig‘idan o‘tgan bo‘lsa, darvozaga kiritilgan deb hisoblanadi va o‘yin davomida barcha qoidalarga rioya qilinadi;

- futbolda futbolchilar barcha harakatlarni oyoqlari va to‘p bilan bajradilar;

- darvozabon va uloqtirayotgan o‘yinchi to‘pni olishga haqli;

- futbol jamoaviy o‘yin bo‘lib, raqobat ruhi va g‘alaba qozonish istagiga qaramay, futbolchilar bir-biri ga hurmat bilan qarashadi.

Shunday qilib, sport o‘yini futboli katta tarbiyaviy ahamiyatga ega, o‘yindan muntazam foydalanish motor harakatlarini yaxshilaydi va “harakat maktabining” to‘liq rivojlanishini ta’minlaydi, bu, birinchi navbatda, yugurish, sakrash va muvofiqlashtirishni o‘z ichiga oladi. O‘yin o‘qituvchi amal qilishi kerak bo‘lgan o‘ziga xos tuzilishga va metodikaga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Salamov R.S., Aripov Y.Y. Basics of methods of physical education of school-age children. – T.: Молия, 2011. – 115 b.
2. Babarakhimova B.P., Pardayev B.P., Abdullayeva B.P. Using information and communication technologies in teaching process of various primary school subjects European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8 (10), 67-70. Progressive Academic Publishing, UK.
3. Abdullayev F.T. Abdullayeva B.P Organization Of Swimming Lessons In Preschool Institutions THE AMERICAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE AND EDUCATION INNOVATIONS JULY 2020 [TAJSEI].
4. Jabborova Onahon Mannopovna, Jumanova Fatima Uralovna, & Mahkamova Shohida Rahmatullaevna. (2020). Formation of Artistic Perception of Future Teachers. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(4), 4087-4095.
5. Turdalieva M., Abdullayeva B.P. Corruption in the field of education: assessments and ways to address“Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации”. Международной научно-практической интернетконференции. г.Переяслав, Украина.2020 год 30 апреля.58.
6. Жабборова О. М. (2020). Психологические функции, формирующие художественное сознание студентов. Педагогические науки, 1(46), 144-145.
7. Исмаилова Д. М., & Каримов С. Ш. (2019). Актуальные проблемы технологического образования школьников. ВЫСШАЯ ШКОЛА Научнопрактический журнал, (22), 6-8.
8. Mamadaliev K. R., Jabborova O. M., Umarova Z. A., & Abdullayeva B. P. (2020). Creation of a New Generation of Teaching Literature - A Requirement of Modernity. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(1), 612-619.
9. Ismoilova Dilafruz Muxiddinovna. (2020). Educational forecasting as a scientific and pedagogical problem. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8(6), 42-47.
10. Jabbor Usarov. (2019, June). Using Teaching Methods for Development Student Competencies. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 15(1), 272-274.

RAQAMLI SAVODXONLIK TA'LIM SIFATINI TA'MINLASH OMILI SIFATIDA

Fazilat To‘xtayeva,

Pedagogika innovatsiyalar, kasb-hunar ta'limi
boshqaruvi hamda pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va
ularning malakasini oshirish institutning tayanch doktoranti

Annatatsiya

Ushbu maqolada postindustrial davrga o'tish sharoitida aholi raqamli savodxonligini rivojlantirishning ahamiyati xorij tajribasi misolda o'r ganigan. Raqamli texnologiyalarning ta'lif jarayonida qo'llanilish holati bilan o'qituvchining raqamli kompetentligini rivojlantirish masalalari tahlil etildi.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, raqamli savodxonlik, kompetentsiya, raqamli kompetentlik, katta ma'lumotlar.

Аннотация

В данной статье исследуется значение развития цифровой грамотности населения в условиях перехода к постиндустриальному периоду на примере зарубежного опыта. Проанализированы вопросы развития цифровой компетентности педагога с возможностью применения цифровых технологий в образовательном процессе.

Ключевые слова: цифровые технологии, цифровая грамотность, компетентность, цифровая компетентность, большие данные.

Annotation

This article examines the importance of the development of digital literacy of the population in the transition to the post-industrial period on the example of foreign experience. The issues of the development of digital competence of a teacher with the possibility of using digital technologies in the educational process are analyzed.

Keywords: digital technologies, digital literacy, competence, digital competence, big data.

Rivojlanib borayotgan davrda pedagogning kompetentligiga turli davlatlarda turlicha talab belgilanmoqda. Talablarga davlatning ijtimoiy-iqtisodiy holati, rivojlanganlik darajasi, ilm-fanga bo‘lgan e’tibor, aholining ta’lim darajasi kabi turli omillar ta’sir ko‘rsatadi. Hozirgi kundagi texnologiyalar inqilobi davrida insoniyatning moslashuvchanlik ko‘rsatgichi ham yuqori bo‘lishini taqozo etadi. Globallashuv davrida ta’lim olish va ta’lim berish shakli ham o‘zgaradi, ushbu holatga aholining qaydarajada tayyorligini aniqlash maqsadida ta’lim sohasiga

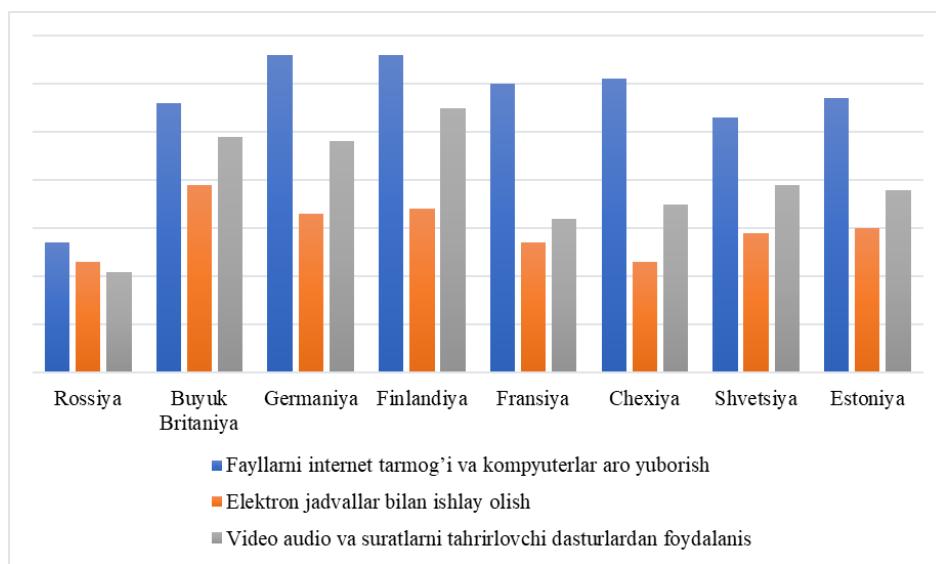
taalluqli bo‘lgan ba’zi aspektalarni ajratib oldik va quyidagi “Raqamli iqtisodiyot” davrida aholining ta’lim olish va ta’lim berish uchun bilim ko‘nikmalarini aniqlash maqsadida 4 ta ya’ni masofaviy ta’limni tashkil etishda internetdan foydalanish, (video, audio konferensiyalarni tashkil etish), masofadan kutubxona bazalaridan foydalanish, shu bilan birga, ma’lumotlarni internet tarmog‘iga joylash va saqlash aspektlarini tanlab oldik va quyidagi (1-jadval) solishtirma jadval hosil bo‘ldi:

1-jadval

№	Davlatlar	Masofaviy ta’lim uchun internetdan foydalanish ko‘rsatkichi	Internet texnologiyasidan muloqot maqsadida foydalanish	Internetdan kitob yuklab olish onlayn gazeta va jurnallarga a’zo bo‘lish maqsadida	Bulutli texnologiyalardan foydalanish
	Koreya respublikasi	30%	66%	92%	62%
	Finlandiya	29%	75%	90%	56%
	Germaniya	23%	54%	76%	39%
	Estoniya	22%	63%	80%	41%
	AQSh	18%	63%	--	15%
	Buyuk Britaniya	15%	76%	74%	38%
	Kanada	15%	73%	26%	12%
	Italiya	13%	48%	49%	29%
	Finlandiya	29%	75%	90%	56%
	Yaponiya	11%	66%	64%	--
	Chexiya	9%	59%	79%	41%
	Rossiya	8%	64%	16%	26%
	Fransiya	8%	42%	54%	23%
	O‘zbekiston	6,6%	--	10%	--

Jadval xalqaro darajada olingan bo‘lib, aholining postindustrial davrga o‘tish holati qiyosiy tahlil qilingan.

2-jadval

Aholining raqamli texnologiyalardan foydalanish savodxonligi

Hozirgi kunda bu ko'rsatgichni yanada yaxshilash uchun aholining hayot davomida ta'lif olish prinsipi asosida rivojlantirish maqsadida turli davlatlar siyosati darajasida dasturlar yaratilmoqda va amaliyotga tatbiq etilmoqda.

Raqamli savodxonlik atamasi fanga ilk bor 1997-yil Pol Glistr tomonida kiritilgan. Raqamli savodxonlik deganda, raqamli axborotni qabul qilish, tushunish, axborot almashinish hamda birlashtirishni tushungan. Xususan, internet tarmog'ida ma'lumot qidirish, gippertekstni tushunish, axborotni baholay olish ko'nikmalarida namoyon bo'ladi va bu odatiy o'qish, yozishdan tubdan farq qilishi ni takidlab o'tgan.

Amalda raqamli savodxonlik tushunchasi kundan kunga kengayib, zamonga moslashib bormoqda. Hozirgi kunda raqamli savodxonlik tushunchasi ostida joriy etilayotgan yangi texnologiyalarni boshqarish, raqamli kontentdagi ma'lumotlarni baholay olish, saqlash, qayta ishslash va yuborish bilan birgalikda, ijtimoiy hayotda so'zlar bilan ifoda etish orqali ijtimoiylashuvni nazarda tutmoqda.

Raqamli savodxonlikni rivojlantirishga oid dunyo tajribasining umumiylarini yondashuvlari, tamoyillari va usullarini tahlil etamiz.

Raqamli savodxonlik ko'rsatgichini aholi o'rtasida rivojlantirish, raqamli savodxonlik asosida kasbiy tayyorgarlikka yo'naltirilgan o'quv-uslubiy adabiyotlar, ta'larning turli darajalari uchun dasturlar, ko'rgazmali qo'llanmalar, o'quv materiallarining elektron versiyasini ishlab chiqishga oid ishlarni muvofiqlashtirish maqsadida Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti tomonidan yirik biznes va qo'mita bo'limlar va boshqalar tomonidan bevosita amalga oshiruvchi mamlakatlarda tashkiliy tuzilmalar yaratildi. Fransiya va boshqa Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga a'zo mamlakatlarda aholining raqamli savodxonligi masalasi qonun darajasida belgilab qo'yilgan [1, 15]. Davlat tomonidan aholining raqamli savodxonligini rivojlantirish ishlarini muvofiqlashtirish qoida tariqasida Mehnat vazirligi va Ta'lif vazirligiga yuklatilgan. Kasbiy faoliyatda raqamli savodxonlikni rivojlantirishni tashkil etish Oliy ta'larning mutaxassislikka yo'naltirilgan dasturlari tarkibida, o'rta ta'lif va notijorat tashkilotlarda, "Mehnat vazirligi" tarkibiga kiruvchi band bo'lmagan aholini ish bilan ta'minlash markazlarida amalga oshiriladi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga a'zo mamlakatlarda aholi raqamli savodxonligini oshirish masalasi raqamli texnologiyalarning kundalik hayotda keng tatbiq etilishi, bu esa insondon murakkab ma'lumotlarni qabul qilish va qayta ishslash, tizimli fikrlash bunda iqtisodiy oqibatlarni inobatga olgan holda (muvozanatli) qarorlar qabul qilish, ish joyida texnik o'zgarishlarga mos kelish va texnologiyalardan mehnat unumdarligini oshirishda maqsadli foydalanish uchun o'z ko'nikmalarini doimiy ravishda yangilab borishni talab etadi [2, 5]. O'qi-

tish uch darajaga bo'linadi:

- kasbiy maqsadlar uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning umumiy ko'nikmalarini o'zlashtirish;
- dasturlash, dasturlarni ishlab chiqish va axborot kommunikatsiya texnologiyalari tarmoqlarini boshqarish ko'nikmalarini o'zlashtirish;
- axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish bilan bog'liq vazifalarni, shu jumladan, paradigmatik bo'lmagan vazifalarni bajarish uchun qo'shimcha ko'nikmalarni o'zlashtirish.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga a'zo mamlakatlarning deyarli barchasida aholini ta'lif olishi uchun sifatli masofaviy kurslar moslashuvchan grafik asosida masofaviy shaklda joriy etilgan. Bu turdag'i kurslarning natijasi davlat tomonidan tan olinadi. Masofaviy o'qitish natijalarini baholash va ularga sertifikat bilan birga mos ish o'rnini taklif etish uchun bandlik vazirligi vakillari, bizness vakillari bilan birgalikda ishlaydi.

Ish beruvchilarining fikriga ko'ra, raqamli texnologiyalar odatiy ishlarni bajarib bermoqda. Bu esa nostandard kasbiy mahoratga ega mutaxassislarga bo'lgan ehtiyojni oshiradi. Bunday kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun ta'lif dasturlarini kelajak ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tuzish talab etiladi [3, 13].

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti quyidagi kompetensiyalarni muhim deb topdi va asosiy uch yo'nalishni ajratib ko'rsatdi:

- kognitiv domen, shu jumladan, kognitiv jarayonlar, bilim va ijodkorlik;
- intrapersonal domen, shu jumladan, intellektual ochiqlik, ish axloqi va o'ziga ishonch;
- shaxslararo domen, shu jumladan, jamoaviy ish, madaniyatlararo muhitda hamkorlik [4, 93].

Xususan, Yevropa ittifoqi davlatlari – Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Irlandiya kabi mamlakatlardan raqamli kompetentlikni rivojlantirish uchun "DigCompeFramework" dasturini joriy etgan.

Fransiyada pedagogning mutaxassislik doirasida raqamli savodxonlikni aniqlashda C212E sertifikatidan foydalaniladi.

Irlandiyada ishsiz aholini ish bilan ta'minlash maqsadida axborot kommunikatsiya texnologiyalariga oid kurslarda ta'lif beriladi. Bu turdag'i kurslarni tashkil etish turli yo'nalish mutaxassisliklariga oid raqamli savodxonligini oshirish uchun FastTrack xayriya tashkilotlari ish beruvchilar bilan birga faoliyat yuritadi.

Rivojlanayotgan davlatlar o'z e'tborini aholining raqamli savodxonligi va uning davlatning rivojlanishidagi roliga qaratmoqda. Jumladan, Amerika "XXI asr ko'nikmalarini qo'llab-quvvatlash" tashkilotlarining takidlashicha, raqamli savodxonlik eng muhim, rivojlantirilishi dolzarb bo'lgan ko'nikmalardan biri sanaladi. Rivojlangan davlatlar raqamli savodxonlikni shakllantirish va rivojlan-

tirish uchun davlat darajasida dasturlar ishlab chiqishgan. Amerikada aholining raqamli savodxonligini oshirish va raqamli texnologiyalardan foydalanish kompetentligini rivojlantirish uchun davlat dasturi joriy qilinib, unga mos ravishda infrotuzilma shakllantirishni moliyalashtirgan. Amerikada raqamli savodxonlikni joriy qilish modelida ekspert institutlarga ham alohida vazifalar yuklatilgan.

Yaponiya modeli esa Amerikadan farqli ravishda nazioni bilim bilan cheklanmagan holda amaliyatga yo'naltirilgan natijaviylikni nazarda tutdi.

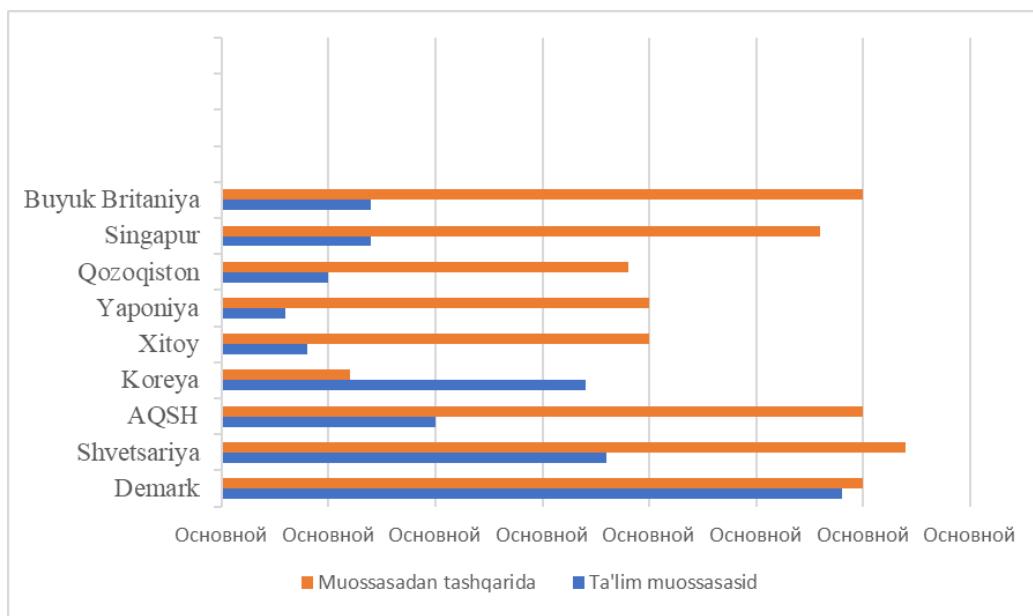
Yevropada ham AQSh kabi raqamli savodxonlikni rivojlantirish uchun dastur joriy qilinib, unda asosan aholining raqamli savodxonligini oshirish masalasi uch darajaga ajratilgan. Bunda hayot davomida tahsil olish prinsipi asosida davlat, ta'lif muassasalarini, jamiyatda ta'lif olish nazarda tutilgan. Davlat dastur ishlab chiquvchi ta'lif muassasalarini,

o'z navbatida, raqamli savodxonlikka oid mavzularni alohida fan doirasida emas, balki boshqa kurslarning tarkibiga kiritganlar. Bu modeldagagi jamiyatning roli kutubxona asotsiatsiyasiga yuklatilgan, ya'ni kitobxonlikni keng joriy qilish orqali raqamli savodxonlikni oshiradilar.

Xalqaro Pisa tadqiqotining natijalariga ko'ra, ta'lif oluvchilarda raqamli ma'lumotlarni qabul qilish, tushunish va qaror qabul qilish odatiy bosma shakldagi resursdan ma'lumot qabul qilishga nisbatan ko'p vaqt talab etadi.

Dunyo bo'y lab ta'lif oluvchilar hafta davomida internetda sarflangan – o'qish jarayonida va o'qishdan tashqari vaqtleri monitoring qilindi. Tadqiqot natijasiga ko'ra, ta'lif oluvchilar internetda sarflangan vaqtning 38% ta'lif muassasasiga 77% esa darsdan tashqari vaqtga (3-jadval) to'g'ri kelishi aniqlandi [5, 1].

3-jadval

Ta'lif olish muassasalarida raqamli texnologiyalarning qo'llanilish holati

PISA hisobotida aytishicha, yangi ming yillik talarigaga ta'lif berish uchun mas'ul bo'lgan o'qituvchilar o'quvchilarni ta'lif olish yo'lida raqamli texnologiyalar orqali yo'naltirishlari kerak. Raqamli jamiyatlarda faol ishtiroy etish uchun o'qituvchilar ish boshlashdan oldin raqamli kompetensiyalar, shuningdek, ularning kasbiy faoliyatidagi pedagogik kompetensiyalari bilan uyg'unlashtirilgan bo'lishi kerak.

Shu o'rinda raqamli texnologiya atamasiga ta'rif berib o'tsak, "raqamli" so'zi lotincha digitus, ya'ni barmoq so'zidan kelib chiqqan va hisoblash uchun eng qadimgi vositalardan biriga ishora qiladi. Ma'lumotlar raqamli ravishda saqlanganda, qayta ishlanganda yoki uzatilganda, u raqamlarga aylanadi – eng asosiy mashina darajasida "nol va birlik" sifatida. Ushbu kontekstda bu atama mikroprotsessorlardan foydalanishga asoslangan texnologiyadir. Shunday qilib, Internet kabi kompyuterlarga bog'liq bo'lgan kompyuterlar, ilovalar hamda videokameralar

kabi boshqa qurilmalar, telefon va shaxsiy raqamli yordamchilar kabi mobil qurilmalarni nazarda tutadi [6, 205].

Raqamli texnologiya – mobil qurilmalar, ijtimoiy tarmoqlar, katta ma'lumotlar (Big Data), jarayonlarini analizlash, buyumlar interneti va shular kabi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan yoki o'zida mujassam bo'lgan vosita yoki platforma [7, 16].

Raqamli texnologiya – axborotni to'plash, qayta ishlash, tahlil qilish, uzatish, qabul qilish va saqlash uchun ishlataladigan elektron qurilmalar.

Yuqoridaq ta'riflardan kelib chiqadiki, raqamli texnologiya deb, kross platformali mikroprotsessorlardan foydalanishga asoslangan, o'zida katta ma'lumotlar ba'zasini saqlay oladigan, jarayonlarni analizlovchi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llab-quvvatlovchi texnologiyaga aytildi.

Pedagogning raqamli texnologiyalarni ta'lif jarayoni-

ga tatbiq eta olishi uning pedagogik raqamli kompetentligini anglatadi.

Tadqiqotlar natijasiga tayanib shuni xulosa qilib aytishimiz mumkinki, pedagoglarning raqamli savodxonligini rivojlantirish yordamida ta'lim jarayoniga raqam-

li texnologiyalarni joriy etish masalasini hal etish orqali raqamli muhitda “Hayot davomida ta'lim olish prinsipi”ni joriy etish va ta'lim oluvchilarning progressiv raqamli texnologiyalar sharoitida faoliyat olib borishini ta'minlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. К обществам знания. Всемирный доклад ЮНЕСКО. Юнеско. [Электронный ресурс]. URL:http://www.intelros.ru/pdf/doklad_Yunesko_2005_k_obshhestva_znaniya.pdf.
2. Б.А.Лекторский, Б.И.Пружинин, Н.С.Автономова, Д.И.Дубровский, А.В.Катунин, С.В.Пирожкова, Е.О.Труфанова, Е.Л.Черткова, А.Ф.Яковлева. Наука. Технологии. Человек // Вопросы философии. 2015. – стр. 5–223.
3. Шваб К. Четвертая промышленная революция / Пер. с англ. – М.: Издательство «Э», 2016. стр. 13-138.
4. Кастельс М. Власть коммуникации / уч. пособие. Пер. с англ. Н.М. Тылевич. – М.: ГЭВШЭ, 2016. – 564 с.
5. OECD, PISA 2018 Database, Tables B.1.1 and B.1.2. 2 <https://doi.org/10.1787/888934239306>
6. Пуллен, Даррен Ли. «Назад к основам: электронное сотрудничество в сфере образования». Справочник по исследованиям электронного сотрудничества и организационной синергии, под редакцией Джанет Салмонс и Линн Уилсон, IGI Global, 2009 г., стр. 205-222.
7. Haneen Abdallah Allataifeh: Digitally-Enabled Innovation Processes: The Emergence of a New Management Logic 2022, p.16-284

“BLENDED LEARNING” TEXNOLOGIYASI OLIY TA’LIM JARAYONIDA TALABALAR FAOLLIGINI OSHIRUVCHI VOSITA SIFATIDA

Nigora Shakadirova,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat
pedagogika universiteti tayanch doktoranti

Annotations

Mazkur maqolada bugungi kunda ommalashib borayotgan “Blended learning” texnologiyasidan ta'lim jarayonida soydalanishning ahamiyati, bu texnologiyaning modellari, uning afzalliklari yoritilgan bo'lib, bu yo'nalishda faoliyat olib borgan olimlar va ularning fikrlari umumlashtirilgan va ushbu texnologiyaning bo'lajak informatika o'qituvchilarini tayyorlashdagi o'rni ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Blended learning, olyi ta'lim, elektron ta'lim, elektron resurs, an'anaviy ta'lim, web-sayt.

Annotation

В данной статье освещается значение использования популярной сегодня технологии *blended learning* в образовательном процессе, модели этой технологии, ее преимущества, обобщаются мнения ученых, работавших в этом направлении, и указывается роль данной технологии в подготовке будущих учителей информатики.

Ключевые слова: смешанное обучение, высшее образование, электронное обучение, электронный ресурс, традиционное образование, веб-сайт.

Annotation

This article covers the importance of using blended learning technology that is gaining popularity today in the educational process, models of this technology, its advantages, and summarizes the opinions of scientists and their scientists who have worked in this direction and shows the role of this technology in training future computer science teachers.

Keywords: Blended learning, higher education, e-learning, electronic resource, traditional education, web site.

So'nggi yillarda mamlakatimiz ta'lim tizimida bir qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, olyi ta'lim sifatini oshirish, pedagog kadrlarni tayyorlashning innovatsion usullarini joriy etish, zamonaviy ta'limni sifat jihatdan yuqori bosqichga olib chiqish borasida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari, hukumat qarorlari qabul qilinmoqda. O'zbekiston Res-

publikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "uzluksiz ta'limni yanada takomillashtirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlarni tayyorlash siyosatini davom ettirish" hamda "ta'lim va o'qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish asosida olyi ta'lim muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish" ust-

vor vazifalari belgilangan [1, 39].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lif tizimi ni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-sonli Farmonida oliy ta'lif mazmu ni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilishi, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror rivojlanishiga munosib hissa qo'shadigan, mehnat bozorida o'z o'rnni topa oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimi yo'lga qo'yilishi belgilab berilgan bo'lib, bu hozirgi kunda oliy ta'lif muassasalarini talabalarini har tomonlama etuk kadr qilib etishtirishni taqozo etadi. Qolaversa, hozirgi zamon yoshlariga ta'lif berishda an'anaviy ta'lif texnologiyalari ning o'zi etarli emas. Bu borada har bir pedagog muntazam o'z ustida ishlashi va zamonaviy pedagogik texnologiyalar va raqamli texnologiyalarni o'quv mashg'ulotlari davomida samarali qo'llay olish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim.

Axborot-kommunikatsion texnologiyalarning bugungi rivojlanish darajasi ta'lif tizimining innovatsion jarayonlarga intilishi bilan birqalikda pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lif muassasalaridagi o'quv jarayonini o'zgartirish va talabalarning o'z ustilarida mustaqil ishlashlari zarurligini taqozo etmoqda. Ayniqsa, bo'lajak informatika fani o'qituvchilari boshqa yo'nalishdagi talabalarga nisbatan ko'proq mustaqil ishlashlari zarur. Chunki zamonaviy axborot texnologiyalari va raqamli texnologiyalar soat sayin rivojlanib, takomillashib bormoqda hamda yangidan yangi dasturiy mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda. Bu yangiliklarni o'z vaqtida o'zlashtira olmaslik kelgusi pedagogik faoliyatda o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Shu sababli, bo'lajak informatika fani o'qituvchilarini tayyorlashda "Blended learning" (aralash ta'lif) texnologiyasidan foydalanish ularning o'z ustlarida mustaqil ishlashlari va kasbiy kompetentliklarini rivojlantirishlarida ijobjiy samara berishi mumkin.

Hozirda dunyoda "Blended learning" atamasi keng qo'llanilmoqda. Mamlakatimizda ham ta'lif jarayonida bu atama qo'llanila boshladi.

Blended so'zi ingliz tilidan tarjima qilinganda "aralashtirish" degan ma'noni anglatadi va shu so'zning o'zi mazkur modelning mohiyatini to'laqonli ifodalaydi. Bu texnologiyaning asosiy jihat shundan iboratki, unda talabalar bilmlarni mustaqil qabul qildilar, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanib, tengdoshlari va o'qituvchilari bilan muloqot qildilar.

"Blended learning" atamasi va uni tavsiflovchi terminologiya o'tgan asrning 90-yillari oxirida paydo bo'lgan. Interaktiv o'quv markazlarining press-relizida kompaniya nafaqat 220 ta onlayn kurslarni, balki aralash o'qitish metodologiyasidan foydalangan holda, kurslarni ham taklif qila boshlaganini e'lon qildi.

"Blended learning" atamasi 2005-yildan faol qo'llanila boshlandi. Maxsus adabiyotlarda bu atamaning biroz o'zgartirilgan boshqa nomlari (gibrif ta'lif, qo'shma ta'lif, aralash modellik bo'yicha qo'llanma, integrallash-

gan yoki web-kengaygan ta'lif, uyg'unlashgan ta'lif) keltirilgan, lekin barchasining mohiyati bir xil.

"Blended learning" texnologiyasini yuzma-yuz o'qitish va onlayn o'qitish aralashmasi sifatida olish mumkin. Talabalar o'qish joyida (maktabda, uyda yoki biron bir joyda) va o'qish paytida (maktab soatlarida, kechqurun yoki dam olish kunlari) tanlov qilishadi. Ammo o'qituvchi tanloving qay darajada bo'lishini, shuningdek, o'quvchining qaysi elementlari onlayn rejimida va qaysi elementlar sinfda bajarilishini hal qiladi [2, 26].

"Blended learning" texnologiyasi garchi bizning mamlakatimizda nisbatan yangi texnologiya bo'lishiga qaramay, ushbu yo'nalish bo'yicha bir qator mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiqot ishlari olib borilgan. Jumladan, N.M.Aliyeva, M.R.Rasuleva, Sh.S.Xalilova, Sh.U.Yalgasheva ilmiy tadqiqotlarida aralash ta'lifning afzalliklari va yutuqlari hamda kamchiliklari haqida yoritib berishgan [3, 304].

N.V.Lomonosova tadqiqotlarida axborotlashtirish sharoitida oliy ta'lif tizimida aralash ta'lif texnologiyasi va elektron ta'lif resurslaridan foydalanish masalalarini yoritgan [4, 107].

M.S.Orlova o'zining ilmiy tadqiqotlarida oliy ta'lif muassasalarini talabalariga dasturlashni o'qitishda "Blended learning" tizimidan foydalanish muammolari va bo'lajak dasturchilarni professional kommunikativ kompetentligini shakllantirishga yo'naltirilgan dasturlashni o'qitishda aralash ta'lif tizimi modeli ko'rsatib berilgan [5, 12].

V.A.Fandey til bo'yicha oliy ta'lif muassasalarida xorijiy tilni o'qitishda "Blended learning" texnologiyasidan foydalanish bo'yicha metodologiya va uning mavjud modellarini umumiy tasnifini ishlab chiqdi [6, 24].

Xitoy olimi Jia Zhang "Blended learning" texnologiyasiga "aralashgan o'quv jarayonini aniq ko'rsatish va har bir o'quv jarayonini aniqlashtirish uchun ishlatiladigan tavsiflash usuli", deb ta'rif beradi.

Blended Learning uchta ustunga asoslanadi: masofaviy ta'lif (Distance Learning), sinfda o'rganish (Face-To-Face Learning) va Internet orqali o'rganish (Online Learning).

Ta'lif jarayonining onlayn kontentni etkazib berish texnologiyalari bilan ta'minlanganlik darajasiga va ishtiroychilarning o'zaro ta'siri xususiyatiga qarab, mutaxassislar "Blended learning" texnologiyasining bir nechta modellarini taklif qilishgan:

1. H. Staker va M. Horn tomonidan taklif qilingan model:

– Rotation Model (The Station rotation, Individual Rotation, Flipped Classroom) – an'anaviy sinf va elektron darslar hamda topshiriqlarni muntazam ravishda almashirishdan iborat;

– Flex Model – o'quv materialining asosiy qismi masofadan turib o'rganiladi, talabalar o'qituvchidan shaxsiy maslahat olish imkoniyatiga ega;

– A La Carte Model – model asosiy ta'lif uchun qo'shinchcha elektron kurslarni tanlash imkonini beradi (bu model ta'lif qiziqishlari an'anaviy ta'lif dasturidan tashqariga chiqadigan talabalar uchun foydali bo'lishi mumkin);

2. S. Twigg tomonidan taklif qilingan model:

- Replacement Model (almashtirish) – o'quv materialining aksariyati elektron formatda o'zlashtiriladi. O'qituvchi o'quv jarayonini muvofiqlashtiradi, qiyinchiliklar yuzaga kelganda, yordam beradi, maslahat beradi;

- Supplemental Model (qo'llab-quvvatlovchi) – ko'p vaqt an'anaviy sinfda o'qitishga bag'ishlangan bo'lib, u elektron resurslar bilan ishslash bilan to'ldiriladi;

- Emporium model – bu model o'quv bo'limining maxsus web-saytida va maxsus jihozlangan kompyuter sinflarida elektron ta'lif sharoitida o'quv dasturini o'zlashtirishi nazarda tutadi;

- Buffet Model – talabalarga o'zlarining ta'lif ehtiyojlariga qarab an'anaviy va elektron ta'lifni mustaqil ravishda birlashtirish imkoniyati beriladi.

3. Alammari tomonidan taklif qilingan model:

- past ta'sirli yondashuv: mavjud kursga onlayn darslarni qo'shish;

- o'rtacha ta'sirli yondashuv: mavjud faoliyatni almashtirish uchun onlayn faoliyatni ishlab chiqish;

- yuqori ta'sirli yondashuv: boshidan aralash modulni loyihalash yoki yuzma-yuz yoki webga asoslangan modulni aralash o'quv moduli sifatida qayta loyihalash.

4-variant:

- Face-to-Face Driver (an'anaviy sinfdagi ta'lif). O'qituvchi shaxsan ta'lif rejasining asosiy qismini beradi, kerak bo'lganda yordamchi sifatida onlayn ta'lifni aralashtirib yuboradi. Bu model ko'pincha kompyuterda sinf va laboratoriya ishlarni o'z ichiga oladi;

- Rotation Model (Aylanish modeli). Sinfda an'anaviy ta'lif va shaxsiy rejimda mustaqil onlayn ta'lif jadvalining almashinishi mavjud (masalan, o'qituvchi tomonidan tuzilgan havola rejasini bo'yicha Internet orqali; maktab aralash dasturida; maxsus web-sayt orqali foydalanish);

- Flex Model ("Moslashuvchan model"). Ko'pincha onlayn platformadan foydalaniladi, o'qituvchi kerak bo'lganda talabalarni qo'llab-quvvatlaydi, vaqt vaqt bilan kichik guruuhlar yoki bitta talaba bilan ishlaydi;

- Online Lab ("Onlayn laboratoriya"). Onlayn platforma butun kursni sinfda o'tkazish uchun ishlataladi. Ushbu mashg'ulot o'qituvchi nazorati ostida o'tkaziladi. Bunday dastur oddiy maktab jadvalining bir qismi sifatida klassik bilan birlashtirilishi mumkin;

- Self-Blend Model (o'zingiz aralashtiring modeli). Talaba mavjud kurslardan qaysi birini masofaviy onlayn darslar bilan to'ldirish kerakligini o'zi hal qiladi;

- Online Driver Model (onlayn ta'lif). Asosan, ushbu model onlayn o'rganishni o'z ichiga oladi – platforma va o'qituvchi bilan masofaviy aloqa orqali. Biroq, ixtiyoriy ravishda yoki so'rov bo'yicha, o'qituvchi yoki murabbiy bilan yuzma-yuz test sessiyalari va uchrashuvlar qoshiishi mumkin.

5-variant:

- web-tekhnologiya orqali an'anaviy trening (kursning 1-29% Internetda amalga oshiriladi: kontentni yetkazib berish, LMSdan foydalanish);

– blended learning – aralash ta'lif (kursning 30-79% onlayn tarzda amalga oshiriladi: sinfda o'rganishni onlayn darslar bilan birlashtiradi);

– to'liq onlayn trening (kursning 80% dan ortig'i onlayn, ko'pincha yuzma-yuz muloqotsiz).

Hozirgi kunda rivojlangan davlatlar ta'lif tizimida "Blended learning" texnologiyasi keng qo'llanilmoqda. Sloan konsorsiumi (The Sloan Consortium) ma'lumotlariga ko'ra, amerikalik talabalarning 60 foizdan ko'proq i "Blended learning" texnologiyasini odatdagidan ko'ra samaraliroq deb hisoblashadi. Bu texnologiyaning bir nechta afzalliklari mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

1. Ta'lif jarayonining moslashuvchanligi. Bu texnologiyaga istalgan o'qituvchi va talabalarni jalb qilish mumkin. O'qituvchilar hatto boshqa davlatda bo'la turib ham webinarlar o'tkazishlari mumkin; talaba elektron o'quv manbalariga o'zi uchun qulay bo'lgan vaqtida istalgan joydan kirishi va foydalanishi mumkin.

2. Ta'lif jarayonining shaffofligi. Imtihonlar kompyuterda topshirilishi sababli talaba obyektiv baholanadi. Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari talabalar va o'qituvchiga mutazam ravishda o'zaro mu-loqotlarni olib borishga imkon beradi, bu ularning bir-birlarini yaxshiroq tushunishlarini anglatadi.

3. Har bir talabaga shaxsiy yondashuv. O'qituvchilar talabalarning shaxsiy xususiyatlariga qarab o'quv materialining murakkabligi va hajmini belgilashi mumkin. Turli modellarning kombinatsiyasi har bir talabani o'ziga xos yo'nalishda rivojlantirishga imkon beradi.

4. Mustaqillikning rivojlanishi. Talaba o'z vaqtini to'g'ri rejalashtirib, samarali foydalanishni va intizomni o'rganadi. Aks holda, bu tizim yordamida muvaffaqiyatga erisha olmaydi.

5. Motivatsiyani oshirish. Hozirgi zamon talabalari shunchaki o'rganishni emas, balki ta'lif jarayonining interfaol va qiziqarli bo'lishini xohlashadi, shu bilan bir qatorda webinarlarda ishtirok etib, forumlarda munozaralar o'tkazadilar va turli xil dasturlarni o'zlashtiradilar [7, 5].

Ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi, global dunyoda raqobatning ortishi sharoitida har bir davlat va jamiyatning bu jarayonda raqobatbardoshligi yoshlarning intellektual rivoji hamda ularning ist'e'odidi va qobiliyatlarini to'liq amalga oshirishga e'tibor berishga bog'liq bo'ladi. Bu borada pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lif muassasalariga, xususan, bo'lajak Informatika fani o'qituvchilarini tayyorlashda katta mas'uliyat yuklaydi.

"Blended learning" texnologiyasining mazmuniga e'tibor beradigan bo'lsak, talabalar darsga mavzuning nazariy qismini o'qib-o'rganib keladilar va darsda asosan fanga oid kompetentlikni oshirish, ya'ni amaliy vazifalar ni bajarishga ko'proq vaqt ajratiladi. Ta'lif oluvchilarga mustaqil o'rganishlari uchun elektron resurslar beriladi. Talaba o'z ustida ishlaydi, mavzuni o'rganadi, zarur holarda o'qituvchidan yordam so'raydi [8, 161].

Xullas, "Blended learning" texnologiyasi bugungi kun uchun zarur bo'lgan elementlarni o'z ichiga qamrab

olganligi sababli bu texnologiya yordamida dars olib borish o'quvchi yoki talabani har tomonlama rivojlantiradi. Mustaqil ishslash ko'nikmasini shakllantirish bilan bir qatorda, axborot texnologiyalaridan foydalanish, o'z ustida

ishlashlari uchun ham turtki bo'ladi. Qachonki yoshlarni mustaqil ishslashga o'rgata olsak, shundagina ularda fikrni erkin bayon qilish ko'nikmasi shakllanadi, kutilgan nati-jalarga erishishimiz mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. – T., 2017. – B. 39.
2. Rooney J.E. Blending learning opportunities to enhance educational programming and meetings. Association Management, 2003.55(5), 26–32.
3. N.M.Aliyeva, M.R.Rasuleva, Sh.S.Xalilova, Sh.U.Yalgasheva - Blended learning - ta'lif tizimida zamonaviy yondashuv. "Science and Education" Scientific Journal, "Science and Education" Scientific Journal, 2021. Volume2, Issue2. – P. 304 – 465.
4. Ломоносова Н.В. "Система смешанного обучения в условиях информатизации высшего образования" – М., 2017. – С. 107-120.
5. Орлова М.С. "Система смешанного обучения программированию, ориентированная на формирование профессиональной коммуникативной компетентности". – М., 2009. 12-32 с.
6. Фандей В.А. - Теоретико-прагматические основы использования формы смешанного обучения иностранному (английскому) языку в языковом вузе. дис. канд. пед. наук. – М., 2012. 24 - 250 с.
7. Watson, J. F. (2008). Blended learning: The convergence of online learning and face-to-face education. Retrieved from http://www.inacol.org/resources/promisingpractices/NACOL_PPBlendedLearning-lr.pdf. 5-18 p
8. N.I.Shakadirova – Umumiy o'rta ta'lif maktablarida Informatika va axborot texnologiyalari fanidan dars mashg'ulotlari samaradorligini oshirishda Blended learning (aralash ta'lif) texnologiyasidan foydalanishning ahamiyati. "Fizika, matematika va informatika", №6, 2021. B 161-204

ЁШЛАР СИЁСАТИ ВА УНИ АМАЛГА ОШИРИШГА ОИД КОНЦЕПТУАЛ ЁНДАШУВЛАР

Насиба Тургунова,

Ички ишлар вазирлиги Академияси доценти,
сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент.

Аннотация

Maqolada ёшлар сиёсатини ўрганишига оид концептуал ёндашувлар, дунёда юз бераётган турли ўзгаришиларнинг ёшлар сиёсатига таъсири ва "ёшлар сиёсати" тушунчасининг сиёсий фанлар тизимида шаклланиши жараёнлари ўзбекистонлик ва хорижий олимларнинг ушибу ўйналишидаги тадқиқотлари ўзаро уйгулаштирилган ҳолда баён қилинган. Ёшлар сиёсатини амалга оширишига комплекс ёндашувнинг зарурати ва аҳамияти бўйича таклифлар берилган.

Калим сўзлар: ёшлар сиёсати, таълим, тарбия, ижтимоий адолат, комплекс ёндашув, сиёсий ижтимойлашув, маданият.

Аннотация

В статье описаны концептуальные подходы к изучению молодежной политики, влияние различных изменений, происходящих в мире, на молодежную политику, а также процессы формирования понятия «молодежная политика» в системе политических наук, объединяющих исследования узбекскими и зарубежными учеными в этом направлении. Даны предложения о необходимости и важности комплексного подхода к реализации молодежной политики.

Ключевые слова: молодежная политика, образование, воспитание, социальная справедливость, комплексный подход, политическая социализация, культура.

Annotation

The article deals with conceptual approaches to the study of youth policy, the impact of various changes taking place in the world on youth policy, as well as the processes of formation of the concept of "youth policy" in the system of political sciences, combining research by Uzbek and foreign scientists in this direction. Suggestions on the need and importance of an integrated approach to the implementation of youth policy are given.

Keywords: youth policy, education, upbringing, social justice, integrated approach, political socialization, culture.

Ёшлар сиёсати жамиятнинг турли соҳа ва йўналишларида ёшларнинг эҳтиёж, манфаатларини қонун, ижтимоий адолат мезонлари асосида қондиришни назарда тутади. Бундай ёндашув мазмунини жамият ва давлат муносабатларининг ўзаро мувофиқлашуви ҳамда унинг яхлит тараққиёт учун хизмат қилиши ташкил этади.

Шу боисдан ёшлар сиёсати – жамият ва давлат фаолиятининг барча жиҳатларини қамраб олади, жумладан, соғлиқни сақлаш, таълим, бандлик, маданият, санъат, спорт, маънавият, тарбия, ижтимоий кўллаб-кувватлаш ва ҳ.к. Шу нуқтаи назардан, ёшлар сиёсати қўптомонлама ва доимий эътиборни талаб этадиган давлат сиёсатининг муҳим йўналиши ҳисобланади. Дарҳақиқат, ёшлар бир вақтнинг ўзида жамиятдаги турли ўзгаришларнинг ҳам яратувчиси, ҳам истеъмолчисидир.

Ўрганилган илмий манбаларда йирик олимлар, мутахассислар томонидан ёшлар сиёсатининг назарий-методологик асослари ва концептуал шаклланиши, унинг ўзига хос ҳусусиятларига жиддий эътибор қаратилган. Таъкидлаш лозимки, ёшлар сиёсатини тадқиқ қилишга оид манбалар чуқур тарихий илдизларга эга. Ушбу йўналишдаги изланишларни антик давр, ўрта асрлар, ҳусусан, Шарқ мутафаккирлари ва замонавий дунё олимлари асарларида учратиш мумкин.

Ҳусусан, қадимги юонон мутафаккирлари Арасту ва Афлотун асарларида ёшларни ватанпарварлик рухида тарбиялаш тўғрисида фикрлар мавжуд. Арасту қонунларни ишлаб чиқишида ёшлар тарбияси масаласига жиддий эътибор қаратиш лозим, акс ҳолда бундай давлатнинг келажаги бўлмайди деб ҳисоблаган фикрида ҳам ёшлар муайян давлат ривожини таъминловчи куч сифатида эътироф этилганини кўриш мумкин. Ушбу ёндашув кейинчалик давлат сиёсатида ёшларнинг ўрни ва аҳамиятини аниқлашнинг назарий-методологик асослари учун замин бўлди. Шунга ўхшаш ёндашувни Афлотун қарашларида ҳам учратганимизда давлатда ақли, билимли инсонла бошқарувчи бўлиши кераклигини гувоҳи бўламиз.

Барчамизга маълумки, Ўрта асрларда мамлакатимиз худудида яшаб ижод этган Шарқ мутафаккирлари – Абу Али ибн Сино, Хоразмий Алишер Навоий, Абу Наср Форобий, Махмуд Қошғарий йирик қомусий олимлар асарларида кўпроқ ёш авлодни етук ва баркамол қилиб тарбиялаш, ёшларда мустаҳкам маънавий қадриятларни шакллантириш ҳамда таълим-тарбия бериш орқали комил инсон, адолатли жамият ва давлат яратиш масалалари ўрин олган.

Ҳусусан, буюк аждодимиз Абу Али Ибн Сино ўзининг “Донишнома” асарида бола тарбияси учун аввало ота-она масъуллигини таъкидлайди. Шунингдек, фарзанд тарбиясида атроф-муҳитнинг ҳам таъсири

улканлиги хусусида шундай дейди: “ёш бола таълим-тарбия оладиган жойда одоб-ахлоқли, туриш-турмуши намунали болалар бўлиши лозим. Зоро, ёш бола ҳар бир нарсани уларга тақлид қилиб ўрганади ва улар билан дўст бўлади”[2].

Абу Наср Форобий “Фозил одамлар шаҳри”, “Баҳт ва саодатга эришув тўғрисида”, “Илмнинг келиб чиқиши”, “Ақл маънолари тўғрисида” каби асарларида меҳнат қилиш асосида ижтимоий-тарбиявий қарашлари ўз ифодасини топган. Форобий таълим-тарбиясининг асосий вазифаси жамиятнинг талабларига жавоб берса оладиган, шу жамият учун хизмат қиладиган етук инсонни тарбиялашдан иборат деб билади.

Алишер Навоий асарларида комил инсонни тарбиялашда фалсафий дунёқарашга алоҳида эътибор қаратади. Шоирнинг яратган асарлари, жамиятда миллий гояни ривожлантиришга оид фикрлари барча инсонларни қизиқтириб келмоқда. Жамиятда комил инсонни шакллантириш, мамлакат кишиларининг саломатлиги, жисмоний бақувватлиги борасида Навоий юксак маънавий-ахлоқий сифатларга алоҳида эътибор қаратган. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин” достонида Фарҳод образи орқали ёшларнинг жисмоний-аклий қобилиятларини меҳнат билан уйғунлаштириш лозимлиги ҳамда меҳнат барча бойликларнинг негизи эканлигини бадиий шаклда тасвирлаб берган”лигига ҳам кузатишими мумкин бўлади [3].

Махмуд Кошғарий ҳам ўз асарларида ёш авлоднинг маънавий-маърифий етук бўлиши, жумладан, уларнинг олимлар сұхбатига интилиш, кечиримли бўлиш, одобсизлик қилганлар тўғрисида сукут сақлаш, хулқ гўзаллигига эътибор бериш каби шахсий сифатларга эга бўлишлари лозимлигини таъкидлаган. Унинг ушбу фикрлари буғунги кунда ёш авлодни тарбиялаш, уларга таълим беришда қимматбаҳо манба ҳисобланади.

Шу ўринда Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёевнинг доимий равиша ёшларнинг эртанги кунини Навоий ижоди билан уйғунлаштириш лозимлиги борасидаги фикрларига эътибор қаратиш жоиз. Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “буғунги кунда шиддат билан ўзгариб бораётган ҳаёт олдимизга қўяётган бир-биридан мураккаб ва муҳим масалаларни ҳал қилиш ҳақида ўйлар эканмиз, уларнинг дунёқарашини замонавий билим, юксак маънавият ва маърифат асосида шакллантириш билан боғлиқ эканига яна бир бор ишонч ҳосил қиласиз” [1].

Ўрганишлар шуни кўрсатадики, бу борада олим ва мутахассислар томонидан бир қатор қараш ва ёндашувлар шаклланган. Таъкидлаш керакки, уларнинг аксариятида ёшлар муайян худуднинг (давлат ва жамият) буғуни ва келажагини белгиловчи муҳим куч сифатида эътироф этилади. Айни вақтда, ёшлар маса-

ласига оид турли концепциялар, стратегик дастурлар ишлаб чиқилган бўлиб, уларда муайян ҳудуд тараққиётида ёшларнинг ўрни ва аҳамияти таҳлил қилинган. Бунда давр ўзгариши тенденциялари, қабул қилинган қарорларнинг улар билан ҳамоҳанглиги муҳим аҳамият касб этади.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, олимлар изланишларида дунёда инсон капиталини ривожлантириш, айнан инсон ҳар қандай тараққиётнинг асоси эканлиги тўғрисидаги қарашлар, ёндашувлар кузатила бошланди. Бундай тадқиқотларда ёшлар масаласи, ёшларга оид сиёсат, муайян ҳудуд тараққиётида уларнинг ўрни, шу билан биргаликда, уларнинг интеллектуал салоҳияти ва имкониятларидан самарали фойдаланиш йўналишларига ургу берилган.

Хусусан, XX асрнинг 60 йиллари ярмидан бошлаб кўпгина ҳалқаро ташкилотлар, хусусан, БМТ тузилмаларида ёш авлодни тарбиялаш, ижтимоий муҳофаза қилиш ва ҳартомонлама кўллаб-кувватлаш бўйича турли кўринишдаги ҳамкорлик йўналишлари ривожлана бошланди, қоверса, бугунги кунда дунё аҳолисининг 16 фоизини ёки 1,2 миллиардини ёшлар (БМТ ушбу тоифага 15–24 ёшдагиларни киритади) ташкил қиласди [4]. Бу деярли дунёда ҳар 6 кишидан бири ушбу тоифага киришини, шу нуқтаи назардан, ёшлар масаласининг устувор эканлигини кўрсатади.

Ёшлар масаласини ўрганишга оид дастлабки концепциялар XX аср бошларида АҚШ (Г.Стэнли Холл) ва Германияда (Ш.Бюллер, Э.Шпрандер) вужудга келган. Бунда ёшларнинг – авлодлар алмашинувининг боғловчиси ва давомчиси сифатида маданий, психологияк хусусиятларига эътибор қаратилган. Кейинчалик ёшларнинг ижтимоий-сиёсий хусусиятлари, жумладан, давлат ва жамият муносабатларидағи аҳамияти масалалари шаклланди. Бунинг асосида ёшларни ҳар томонлама ўрганиш, тадқиқ этишга қаратилган интегратив, комплекс ёндашиш зарурати вужудга келди.

Сиёсий фанларда ёшлар масаласи қўпроқ ёшларнинг сиёсатга таъсири, иштироки ҳамда турли сиёсий институтлар ва жамоат ташкилотларидағи фаолияти орқали ўрганилган. Ёшларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги уларнинг ижтимоийлашуви, шу жумладан, сиёсий соҳадаги ўрнини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқот давомида аниқландик, сиёсатшунос О.Гришин ёшлар – энг фаол ижтимоий гурух бўлиб, бу гурух давлат ва жамиятнинг келгусидаги тараққиётини белгилаб беради, А.Шумилов эса ахборот-коммуникация технологиялари ривожланган ҳозирги шароитда ёшларнинг ўзига хос хусусиятлари ўзгариб бораётганлигини эътироф этиб, уни тезкорлиги, инновацион фикрлаши билан ажralиб турувчи ижтимоий гурухдир, деб атайдилар [5].

Ёшларнинг алоҳида ижтимоий-демографик гурух сифатида ўрганилиши ҳамда жамият ва давлат муносабатларида ёшларнинг тобора муҳим аҳамиятга эга бўлиб бориши натижасида аксарият мутахассислар бевосита “ёшлар сиёсати”нинг ўзига эътибор қарата бошлашди.

Шу ўринда, М.Аntonov ва А.Зеленинларнинг фикрига қўшилиш қийин, зоро ёшлар сиёсатига фақатгина ижтимоий сиёсатнинг бир қисми сифатида ёндашиш унинг иқтисодиётнинг бошқа тармоқларидағи нуфузини кескин камайтиради. Масалан, айнан ёшлар исталган мамлакат аҳолисининг иқтисодий фаол қисмини ташкил қиласди. Бундан ташқари, айнан ёшлар ҳар қандай иқтисодиётнинг асосий ҳаракатлантирувчи бўғини бўлган тадбиркорлар синфини шакллантиришда муҳим ўрин тутади.

Айни пайтда, мутахассислар томонидан ёшлар сиёсатини ўрганишда бир қатор услублар кўрсатилган. Уларда асосан ёшлар сиёсатини тадқиқ қилишда қадриятларга асосланган услугба (ахлоқий қоида ва меъёрлар, мағкуравий ва диний қарашларни ўз ичига олади) ургу берилган. Бизнингча, мутахассисларнинг ушбу ёндашувлари яхлит ёшлар сиёсатини шакллантиришда ва амалга оширишда муҳим ўрин тутади.

Қолаверса, уларнинг фикрига қисман қўшилган ҳолда айтиш лозимки, ёшлар сиёсатини чукур тадқиқ қилишда фақатгина қадриятларга таяниш кутилган натижани бермайди, чунки *бир томондан*, уларнинг макон ва замон ўзгаришларига мойиллиги омили мавжуд бўлса, *иккинчи томондан*, замонавий жамиятларда демократик қадриятлар (жумладан, қонун устуворлиги ва ҳ.к.) асосий ўринни эгаллади.

Яна бир муҳим жиҳат, XX аср бошларида АҚШда Д.Истон бошчилигига олимлар сиёсий ижтимоийлашув назариясини ишлаб чиқишиди. Унинг муҳим жиҳатларидан бири ёшларнинг маънавий-маданий қадриятларни англаб этиши, шахс сифатида шаклланishi ва сиёсий тизимда ўз ўринларини топишида кўринади. Шунингдек, америкалик олимлар Т.Парсонс, Д.Истон ва Г.Алмондлар томонидан ишлаб чиқилган тизимли ёндашув ёшлар сиёсатини ўрганишда муҳим аҳамият касб этанини таъкидлаш жоизидир. Уларнинг тадқиқотларини диккатга сазовор томони шуки, ушбу ёндашув ёшлар сиёсатини алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганишни таклиф этади. Қолаверса, олимлар томонидан илгари сурилган мазкур услуг ёшлар сиёсатининг таркибий қисмларини вертикал (минтақавий, маҳаллий) ва горизонтал (давлат, жамият) мустақил ўрганиш лозимлигини тақозо этиш билан бирга, ёшлар сиёсатини амалга оширувчи асосий сиёсий институтлар (сиёсий партиялар, ҳаракатлар, жамоат ташкилотлари) фаолиятини уларнинг вазифа ва ваколатлари нуқтаи назаридан таҳлил қилиш имконини беради.

Ушбу фикрни давом эттирган ҳолда, ўзбекистонлик олим Ҳ.Аҳмадов эса ёшларда сиёсатга нисбатан барқарор муносабатни шакллантириш уларнинг сиёсий жараёнларда мустақил иштирок этиши ва қарор қабул қилишига замин яратади [6], деб ҳисоблади.

Мазкур концептуал ёндашувлар қаторида тожикистонлик мутахассис К.Миралиён ўзининг ёшлар сиёсатига багишланган монографиясида сиёсий фанлар тизимида “ёшлар сиёсати”ни алоҳида йўналиш сифатида ўрганиш таклифини илгари суриб, сўнгги йилларда мутахассислар томонидан ёшлар сиёсатига бўлаётган кучли қизиқиш, унинг илмий-методологик асослари шакллангани ва бошқа қатор омиллар билан исботлашга ҳаракат қиласди [7].

Мазкур фикрга қисман қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, ҳозирда ёшларга оид турли масалалар ювенология фанида ўрганилмокда. Айни вактда, ёшлар сиёсатининг алоҳида фан тармоғи сифатида сиёсий фанлар тизимида ўрганилиши бу борадаги мавжуд муаммоларга сиёсий нуқтаи назардан илмий асосланган ечимларни топиш имконини беради.

Бизнингча, ёшлар сиёсатига оид тадқиқотларда В.Луковнинг ёндашуви ҳам дикқатга сазовордир. Олим мазкур йўналишдаги концепцияларни турларга ажратиб, ёшларнинг сиёсатдаги минимал иштироки (АҚШ модели) ва ёшларнинг сиёсий жараёнлардаги иштирокининг аниқ тартиб-қоидалар асосида бошқарилиши (скандинавия ва Гарбий Европа давлатлари модели)га ажратганлиги келажак эгалари бўлган ёш авлодни жамият ва давлат ижтимоий-сиёсий ҳаётида иштирок этиши муайян қоидалар асосида бўлиши лозимлигини кузатишимиш мумкин бўлади [8].

Қолаверса, яна бир россиялик олим П.Меркуловнинг фикрича, ёшлар сиёсатининг янги парадигмаси муайян жамиятнинг ривожланиш мақсади ва ижтимоий муҳит билан боғлиқ бўлиши лозим. Ушбу фикрнинг муҳим жиҳати шундаки, давлат ва жамият ривожи ёшлар ҳаётини акс эттиришга ҳам туртки беради. Зоро, уларнинг фаровон ҳаёт кечириши давлат келажигига ишончи, жамиятнинг ривожида ўзини кўришига мотив бўлиб хизмат қиласди.

Энг муҳими, ушбу услуг ва ёндашувлар билан узий боғлиқ бўлган институционал услугуни ҳам эътироф этиш лозим. Бу ёшлар сиёсатининг институционаллашуви ва уни амалга оширувчи субъектларнинг ўзаро муносабатлари, алоқалари, ҳуқуқий меъёр ва тартиблар, шунингдек, уларнинг шаклланиш жараёнлари инобатга олинишини назарда тутса, ёшлар сиёсатини ўрганишда социологик услублар ҳам муҳим аҳамиятта эгалигини таъкидлаш жоизdir. Бу услуг ёшлар сиёсатининг жамиятдаги турли жараёнлар билан узвий боғлиқлигини аниқлаш ва таҳлил қилиш имконини беради. Бунинг натижасида социология

фанлари тизимида янги фан тармоғи бўлган – “Ёшлар социологияси”ни вужудга келтириди [9].

Мутахассислар ёшлар сиёсатини ўрганишда антропологик услубни ҳам қайд этишади. Жумладан, мазкур услуг ёшларнинг шахс сифатида жамиятдаги роли, дунёқараши, миллий хусусиятлари, эҳтиёж ва манфаатлари, ёш тоифасининг ўзгариб бориши билан боғлиқ тенденциялар ва ижтимоий ҳолати тўғрисидаги тасаввурларни тадқиқ қилишда муҳим аҳамият касб этади. Бу борада таъкидлаш керакки, ушбу услубни қўллаш натижалари доим ҳам аниқ сиёсий башоратларни ишлаб чиқишга қўл келмайди, бунга аксарият ҳолларда ёш авлоднинг турличалиги/гетероген (масалан, ижтимоий мавқеи ва ҳолати) сабаб қилиб кўрсатилади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, ёшлар сиёсатини ўрганишга оид турли ёндашувларнинг мавжудлиги ва айрим ҳолларда бир-биридан фарқланиши ушбу феноменнинг кўптомонлама ва мураккаб эканидан далолат беради. Айни пайтда, ўрганилган барча ёндашув ва услубларни бирлаштириб турувчи жиҳат сифатида ёшлар сиёсатининг муайян давлат сиёсатининг таркибий қисми сифатида эътироф этилишини қайд этиш лозим.

Шунингдек, замонавий дунёда шахс, жамият ва давлат муносабатларининг янги босқичга ўтиши (жумладан, ахборот технологиялари таъсирида) натижасида ижтимоий жараёнларнинг мураккаблашуви ва тезлашуви ёшлар сиёсатини ўрганишга оид ёндашувларда ўзаро муносабатларнинг янги парадигмасини тақозо этаётганини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу борада ҳар бир жамиятнинг ўзига хос ривожланиш қадриятларига эга экани ҳам мазкур муносабатларга ўз таъсирини ўтказаётганини қайд этиш жоиз.

Умуман олганда, ёшлар билан боғлиқ ўрганилган тадқиқотлар, ёндашув ва қарашлар таҳлили айрим фарқланувчи жиҳатларга қарамасдан уларнинг аксарияти ўзаро боғлиқ ва тўлдирувчан эканини кўриш мумкин.

Ёшлар сиёсатига оид турли концептуал ёндашувлар таҳлили асосида ўрганилган манбалардаги қўйидаги муҳим ёндашувларни ажратиш мумкин:

биринчидан, ижтимоий феномен сифатида умумметодологик даражада ёндашиш;

иккинчидан, алоҳида ижтимоий-демографик гуруҳ сифатида, хулқи, яшаш тарзининг ижтимоий-психологик хусусиятлари, ҳаётий мақсадларини ўрганиш;

учинчидан, эмпирик, яъни социологик тадқиқотларнинг далиллари ва кўрсаткичларига асосланган ҳолда ёндашув;

тўртинчидан, ёшлар сиёсатини алоҳида мустақил предмет сифатида ўрганишга бўлган интилиш (сиёсий ижтимоилашув, маданият ва х.к.);

бешинчидан, ёшларнинг жамият ва давлат тараққиётини белгилаб берувчи мухим ресурс эканини эътироф этиш ва бошқалар.

Шу билан бирга, ёшлар сиёсатига оид турли концепциялар, стратегия ва дастурларнинг туб мазмун-моҳиятини унинг муайян худуддаги давлатнинг танлаган йўли ва стратегик мақсадлари билан ўзаро ҳамоҳанг тарзда ишлаб чиқилиши ва амалга оширилишининг устувор масала сифатида кўрилишини ташкил қиласди. Зеро, ёшлар қатлами орасида ижобий мухитнинг шаклланиши ва унинг инновацион фаоллик салоҳиятидан самарали фойдаланиш, умуман олганда, ёшлар ижтимоийлашуви ҳодисаси давлат ва жамият тизимининг оқилона фаолиятига боғлиқ.

Ёшларни мазкур ёндашувлар асосида ўрганиш, уларга муайян (16–30 ёшгача бўлган) ёшдаги гурӯҳ сифатидагина эмас, балки ўзига хос ижтимоий гурӯҳ сифатида қарашга ҳам имкон беради. Мазкур гурӯҳ, бир томондан, тегишли психологик хусусиятлар, ҳаётда ўз ўрнини топиш билан боғлиқ алоҳида фаолиятни назарда тутса, иккинчи томондан, субмаданият, жамият ижтимоий табақаланишига боғлиқ ички дифференциациялашув жараёнлари билан тавсифланади.

Шу нуқтаи назардан айтиш мумкинки, ёшлар сиёсатига илмий-методологик ёндашиш уларга жамиятнинг ўзига хос гурӯҳи сифатида қарашни, ҳаётнинг турли жиҳатлари ва хусусиятларини комплекс ўрганишнинг зарурати мавжуд эканидан далолат беради.

ФОЙДЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. –Т.: Ўзбекистон, 2-жилд, 2018. – 448 б.
2. Юсупов А. Фамхўрлик ва эътиборнинг юксак намунаси // uza.uz/uz/posts/gamxorlik-va-etiborning-yuksak-namunasi_252954
3. G‘ayullaev O. Shaxs ma’naviy kamoloti va estetik madaniyat. –Т.: Chashma print, 2008. – 94 б.
4. БМТ расмий сайти - un.org/ru/section/issues-depth/youth-0/index.html
5. Гришин О., Атаев Т. Политическая видеореклама в интернете как инструмент выражения политической позиции молодежи // Youth World Politic. 2013. №2. 77 стр. Моисеев А., Шумилов А. Эффективность и инновации молодежной политики в современной России: противоречия теории и практики изменения // Современные проблемы науки образования. 2015. №1-1. – 191 стр.
6. Ахмедов X. “Ёш малакали кадрлар тайёрлаш истиқболлари” //Ўзбекистон Республикаси ёшлар сиёсатини амалга оширишнинг долзарб масалалари Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. –Т.: “Faafur Гулом”, 2013. – Б. 57.
7. Миралиён К. Молодёжная политика – Екатеринбург: «Издательские решения». – 181 с.
8. Луков В. Теории молодежи: Междисциплинарный анализ. – М.: Канон + РООИ «Реабилитация», 2012. Философские науки. 2014; (12):134-137.
9. Манько Ю. Социология молодежи: учебное пособие [Текст] / Ю.В.Манько, М.Оганян. – СПб.: Петрополис, 2008. – 316 с.

THE USE OF CONTEXTUAL DIGITAL TECHNOLOGY TO IMPROVE STUDENTS' SELF-EFFICACY

Asalxon Azizova,

Pedagogika innovatsiyalar, kasb-hunar ta'lifi boshqaruvi hamda
pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini
oshirish institutning tayanch doktoranti

Annotation

This article discusses the use of contextual learning. Contextual learning is a relevant educational approach that contributes to the formation of professionally significant competencies among students of vocational education and allows for a gradual transformation of educational activities into professional ones.

Keywords: context, teaching, learning, student, style, teacher, digitalization

Annatatsiya

Ushbu maqolada kontekstual ta'lidan foydalanish muhokama qilinadi. Kontekstli ta'lif – bu professional ta'lif talabalarida kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan kompetentsiyalarni shakllantirishga yordam beradigan va ta'lif faoliyatini asta-sekin kasbiy faoliyatga aylantirishga imkon beradigan dolzarb ta'lif yondashuvni.

Kalit so'zlar: kontekst, o'qitish, o'rganish, talaba, uslub, o'qituvchi, raqamlashtirish

Аннотация

В этой статье обсуждается использование контекстуального обучения. Контекстное обучение – это актуальный образовательный подход, который способствует формированию профессионально значимых компетенций учащихся профессионального образования и позволяет постепенно трансформировать образовательную деятельность в профессиональную.

Ключевые слова: контекст, преподавание, обучение, ученик, стиль, учитель, цифровизация

Students who have a high level of overall self-efficacy are more able to achieve academic success in learning, self-regulation and perseverance in the face of difficulties. The practical significance of self-efficacy is important for every aspect of life: university education, professional activity, physical and mental health of a person. Self-efficacy, confidence in your ability to achieve your goals, affects your attitude to life and views on it. Digitalization of the process of vocational education is conditioned by the need to adapt the system of vocational education and training to the requirements of the digital economy and digital society, the formation of which is the global trends of our time. Currently, the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated 28. 01. 2022 No. UP-60 in the development strategy of the Republic of Uzbekistan for further development provides for “further improvement of the system of continuing education, expansion of opportunities for quality educational services, continuation of the policy of training highly qualified personnel in accordance with the modern needs of the labor market” [1], development of curricula and textbooks until 2026. advanced full revision and implementation into practice based on foreign experience.

Dated October 5, 2020, No. UP-6079 On the approval of the strategy “Digital Uzbekistan-2030” [2] and measures for its effective Implementation, ensuring the implementation of relevant regulatory legal acts of the government, improving the quality of the educational process by increasing the efficiency of the use of digital technologies, Internet resources in the education system is an urgent task for today.

In order to improve the system of vocational education

based on advanced foreign experience, training qualified and competitive personnel for the labor market through the introduction of levels of primary, secondary and secondary specialized vocational education, as well as the broad involvement of employers in this process.

The main part. Self-efficacy is a personal belief in one's ability to organize and perform actions necessary to achieve certain results. Often described as confidence about one's abilities in solving specific tasks, self-efficacy is a key component in theories of motivation and learning in various contexts. In addition, in recent years, researchers in the field of education have used the concept of self-efficacy to predict and explain a wide range of human functions, from sports skills before academic achievements (academic performance) in training [5, 274]. Evaluating one's own effectiveness (self-efficacy) has an impact on both strategy and motivation related to achieving a specific goal, as well as emotional reactions to difficult situations. Self-efficacy is also a major factor for achieving actions or making decisions that students face throughout their lives. This is part of the “I concept” and allows you to acquire knowledge about yourself and the outside world, as well as develop the necessary skills [6, 12]. Perceived self-efficacy also has an indirect effect on behavior, as it affects people's ambitions, the level of commitment to goals, the emotions they experience when faced with difficult situations, and the perception they have of factors and obstacles in achieving goals [207, 7]. Digitalization cannot be completed without putting into practice the results of innovation, which is carried out in the context of current or future professional activity. In the theory of contextual learning developed by A.

A. Verbitsky [7, 207], the issues of step-by-step introduction of students into professional activity are considered, starting with the subject context, continuing with the organization of imitating (quasi-professional) activities and ending with educational and production work (practice).

Digitalization does not end only with the creation of a new one, but also includes copying a previously created new one with its subsequent transfer to the context of the present. For this reason, there is a problem of recognizing innovations and putting them into practice. Recognition of the new is carried out by comparing and comparing an object or process with an existing image, standard, prototype, provided they are placed in a certain context.

The relevance of the research at the professional and personal level is manifested in the need for students to develop professional education, microbiological, methodological, innovative competencies, creativity and digital thinking, the formation of their digital competencies.

The growth in the use of computers provides great potential in the development of the learning process. Internet, wireless communication, tablet computers and other IT developments provide a revolution in the way of learning in vocational education. Because we know that the Internet is one of the learning tools and learning resources that can be easily accessed. This is a problem that teachers need to solve by directing students to use the Internet more effectively in the field of education.

The introduction of the contextual learning approach in e-learning in relation to the educational achievements of students will be well affected. In addition, based on the interview results, students' perception of using the CTL web blog based on the learning model has a positive side, favorable for the learning process of organization and management. They are able to assimilate the material and relate it to the latest releases they receive or hear. This makes it easier for them to understand and they are more motivated to learn because of the easy access to information. The impact of digital development on the world of education requires updating in all aspects of education. The results of this study prove that students who study using contextual digital technologies have the best achievements and have intensified their educational activities. In addition, students also feel the positive effect of using, where information about learning materials is more accessible, and this helps them to understand the learning process more easily. Students feel ready to start lectures because they already have initial knowledge about the material they have read using digital technologies. In addition, their motivation to learn and greater curiosity about the material increase compared to the learning process using the lecture method. In conclusion, the use of the contextual learning approach based on digitalization improves the activity and achievements of vocational training students [172, 9]. As part of contextual learning, it is proposed to stimulate students' activity aimed at acquiring knowledge by the following methods. The goal setting method. It is based on the fact that "the best way to teach is to put students in situations in which the goals they are striving for require the

acquisition of knowledge and skills that the teacher plans to impart to them" [10, 155]. According to this methodology, the purpose of training may be the acquisition of knowledge or skills. The task of the teacher is to create situations or propose tasks of this type, in solving which students need to "acquire" new knowledge or acquire the necessary skills, and motivate them accordingly.

The method is project-based learning, which, according to Van Kotze and Cooper, "opens up opportunities for students to rely on their previous experience and knowledge and use information collected from various sources" and allows them to "construct new socially significant knowledge and skills" [11, 194]. When preparing a project, students independently choose a topic and join groups to work, plan project activities, present the results of the work done weekly, discuss, correct the results obtained and prepare a presentation. Students demonstrate ready-made projects to their classmates and teachers, and then participate in a collective discussion and evaluation. The method is research. According to Belevino, Dangel and Adams, guided by this method, the teacher puts students in situations "that require critical thinking and stimulate the assimilation of basic concepts", and also gives them "the opportunity to express, compare and analyze hypotheses" [12, 65]. Students, relying on previous knowledge and skills, solve the task, and then discuss the solutions obtained, the difficulties encountered in completing the task, and ways to overcome them, and the teacher summarizes the results and presents a new concept. During the research, students take an active part in the process of constructing new knowledge and skills, which are later used in solving new problems and obtaining new knowledge. It can be concluded that contextual learning is an effective educational technology developed on the basis of psychological and pedagogical research, contributing to the educational and cognitive motivation of students, allowing the teacher to stimulate the cognitive activity of students, and students to be in an active, research position. The theory of contextual learning is relevant both in Russia and abroad, domestic and foreign authors offer similar definitions, which focus on the relationship between educational and professional activities. There are certain differences in the process of implementing contextual learning in different countries, due to the specifics of the educational system, the possibilities of the material base, the requirements that employers and society place on graduates. However, the teaching methods are similar to the research nature of the activity, the orientation to the problematic presentation of the material, the combination of knowledge in a certain area with professional and social contexts.

Research shows that the type of learning environment and teaching method can increase students' self-efficacy. Fencl and Shiel describe a mandatory physics course that measures the impact of various teaching methods on the atmosphere in the classroom and self-efficacy. The students' answers showed that the format of questions and answers, query-based laboratory classes and conceptual (rather than quantitative) problems had a significant impact on creating a positive attitude in them

[13, 20]. In addition to these methods, mixed learning and the use of electronic applications, interactive tasks, training in small groups, when the responsibility for the educational process lies with the students themselves (co-education) affect the increase of self-efficacy. Teaching methods that show a tangible positive result in increasing students' self-efficacy have a common feature - involving students in creative interaction with each other in a calm, comfortable atmosphere. Collaborative learning strategies have a double result: both an increase in self-efficacy and academic performance [14, 254]. Co-educational structures in which students work together and help each other. They also contribute to a more positive self-assessment of abilities and higher academic achievements than individualistic or competitive ones [15, 358]. Successful interventions that develop and improve self-efficacy beliefs lead to improved academic outcomes as well as future benefits for students in their lives and careers.

Conclusion. In conclusion, we can say that, in the process of contextual digital learning technologies, objectively or subjectively new ones are created, which is associated with the past, present and future in the process of imitation-professional (according to A.A.Verbitsky quasi-professional) and educational and production activities of the student.

Learning is carried out by linking the material with the context of real life, so that students can analyze, evaluate and create and apply all this together with digital learning technologies. To increase self-efficacy with the help of contextual digital technologies of students, as well as to solve life problems.

Contextual learning is real, and it works! By including contextualized learning activities in your corporate learning initiatives, you not only build teams ready to work faster, but also ensure that your teams will more effectively assimilate the information they teach.

REFERENCES:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 28.01.2022. № УП-60”о новой стратегии развития Узбекистана на 2022-2026 годы
2. Указ Президента Республики Узбекистан от 05.10.2020. № УП-6079 “Цифровой Узбекистан – 2030”
3. Корниенко Д. С. , Фоминых А. Я. , Сорокина Е. А. Взаимосвязь самоэффективности и спортивной мотивации в разных видах спорта пилотажное исследование // Вестник Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета.
4. Психологические и педагогические науки. 2016. – № 1. – С. 69-84.
5. Ермакова О. М. Личностные особенности студентов-психологов с разным уровнем профессиональной идентичности (социологический анализ) // Известия Мир науки. Педагогика и психология World of Science. Pedagogy and psychology 2020, №2, Том 8 2020, No 2, Vol 8 ISSN 2658-6282 <https://mir-nauki.com> Страница 7 из 8 83PDMN220 Издательство «Мир науки» \ Publishing company «World of science» <http://izd-mn.com> Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. 2009. – № 101. – С. 274-277.
6. Берман Н. Д. Образование и эмоции: значение эмоций в нашей жизни и в обучении / Russian Journal of Education and Psychology. 2019. Т. 10. – № 4. – С. 12-16.
7. Вербицкий, А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход [Текст]: метод, пособие / А. А. Вербицкий. – М.: Высш. шк., 1991. – 208 с.
8. Akmil, Auliya. Dkk. Implementasi CTL dalam Meningkatkan Pemahaman Konsep Matematika Siswa. Vol. 1 No. 1 (2012) : Jurnal Pendidikan Matematika Hal. – 24 с.
9. Schank R. C. , Berman T. R. , Macpherson K. A. “Learning by Doing” in C. M. Reigeluth’s Instructional Design Theories and Models: A New Paradigm of Instructional Theory. Vol. II [Elektronnyj resurs] // New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Pub. , 1999. – P. 172-180.
10. Lenschow R. J. From Teaching to Learning: A Paradigm Shift in Engineering Education and Lifelong Learning [Elektronnyj resurs] // European Journal of Engineering Education. – Vol. 23. – No. 2. – P. 155–162. – Rezhim dostupa: <https://www.learntechlib.org/j/ISSN-0304-3>
11. Bevevino M. M. , Dengel J. , Adams K. Constructivist Theory in the classroom [Elektronnyj resurs] // Clearing House. 1999. – Vol. 72. – No. 5. – Rezhim dostupa: https://www.researchgate.net/scientific-contributions/2013380802_Mary_M_Bevevino (data obrashcheniya: 10. 03. 2019). p 194-356
12. Ерзин А. И. , Епанчинцева Г. А. Самоэффективность, проактивность и жизнестойкость в обучении (влияние на академические интересы и достижения студентов) // Современное образование. 2016. – № 2. – С. 65-83.
13. Fencl H. , Scheel K. Research and Teaching: Engaging Students – An Examination of the Effects of Teaching Strategies on Self-Efficacy and Course in a Nonmajors Physics Course. / Journal of College Science Teaching v. 35 (2005), issue 1, p. 20-24.
14. Мандрикова Г. М. Технология совместного обучения: правила для преподавателя // Сибирский педагогический журнал. 2012. – № 9. – С. 254-258.
15. Смирнов С. Д. Психологические факторы успешного обучения студентов в вузе // Психология обучения и экология образовательной среды: тезисы междисципл. науч. -практич. Конференции. – М.: Современный гуманитарный университет, 2013. – 358 с.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA ELEMENTAR MATEMATIK TASAVVURLARNI SHAKLLANTIRISH YO'LLARI

Lola Mahammadiyeva,
Termiz davlat pedagogika instituti
Ta'lim tarbiya nazariyasi va metodikasi magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda elementar matematik tasavvurlarini shakllantirish yo'llari haqida so'z yurutilgan. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda matematik tasavvurlarni shakllantirish uchun turli mashg'ulotlarni tashkil etish hamda har bir faoliyat turi uchun zamonaviy foydalanish metodikasi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Maktabgacha ta'lim tizimida matematik tasavvurlarini shakllantirish mashqlarini takomillashtirish usullari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, bolalar, matematika, elementar matematika, matematik salohiyat, matematik tasavvur, metodlar, uslublar.

Аннотация

В данной статье рассказывается о способах формирования элементарных математических представлений у дошкольников. Информация об организации различных мероприятий по формированию математических представлений у детей дошкольного возраста, а также информация о современных методах использования для каждого вида деятельности. Обсуждены методы совершенствования упражнений на формирование математических понятий в системе дошкольного образования.

Ключевые слова: дошкольное образование, дети, математика, элементарная математика, математический потенциал, математическое воображение, методы, приемы.

Annotation

This article talks about ways to form elementary mathematical ideas in preschool children. Information on the organization of various activities for the formation of mathematical ideas in children of preschool age, as well as information on modern methods of use for each type of activity. Methods of improving the exercises of forming mathematical concepts in the preschool education system were discussed.

Keywords: preschool education, children, mathematics, elementary mathematics, mathematical potential, mathematical imagination, methods, methods.

Maktabgacha ta'lim sohasi bu – uzlusiz ta'lim tizimining dastlabki bo'g'ini bo'lishi bilan bir qatorda, keyingi bosqichdagi ta'lim tizimida, bolani maktabga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda ushbu ta'lim sohasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi bejizga emas. Bu borada davlatimiz tomonidan qabul qilingan qator farmonlar, qarorlar va farmoyishlar maktabgacha ta'lim tizimini mukammal darajada isloh qilishga yo'naltirilganligi barchaning e'tibor markazidadir [1].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydag'i PQ-4312-sonli "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiysi", 2016-yil 29-dekabrdagi "2017–2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2707-sonli, 2017-yil 30-sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqa-ruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5198-sonli Farmoni, 2017-yil 9-sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chorata-dbirlari to'g'risida"gi PQ-3261-sonli qarori, shuningdek, Maktabgacha ta'lim vazirligining 2018-yil 18-iyundagi 1-mh sonli "Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari" hamda "Ilk qadam" maktabgacha ta'lim muassasasining Davlat

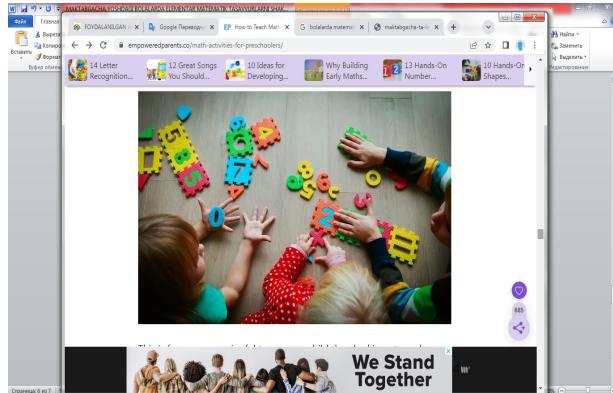
o'quv dasturini amalda joriy etish kabi davlat hujjatlarida bu sohaga oid masalalarini hal etish nazarda tutilgan [2, 2].

Prezidentimiz, Shavkat Mirziyoyev bu tizimni chuqur tahlil qilib, shu paytgacha nazardan chetda bo'lgan eng mayda jihatlarigacha e'tibor qaratdi. Hozirgi kunda maktabgacha ta'lim muassasalarining ta'lim tizimlari va o'quv-tarbiyaviy rejalariga qo'yilgan davlat talablarini takomillashtirish, dolzarb masalaligicha qolayotganligi aniqlandi. Aksariyat, maktabgacha ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasi zamон talablariga javob bermaydi. Bolalarni maktabgacha ta'limga yo'naltira olish ko'rsatkichi, hamon pastligicha qolmoqda. Mavjud muammolarni amaliy bartaraf etish maqsadida "2017–2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi [3].

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga matematika o'qitish metodikasida asosiy o'rinni metodik usullar sifatida beriladigan savollar egallaydi. Ular reproduktiv-mnemik, reproduktiv-bilish, produktiv-bilish bo'lishi mumkin. Bunda savollar aniq va ixcham bo'lishi lozim. O'qitish jarayonida bolalar yoshi va o'rganiladigan materialga bog'liq holda reproduktiv va produktiv savollar birligi bo'lishi kerak. Savollar bolalar fikrlishini rivojlan-

irishni ta’minlaydi. Bolalarga beriladigan savollar ko‘pincha guruhda nazoratni qo‘lga olish maqsadida qo‘llanadigan savollar bo‘lishi mumkin. Ko‘pincha qo‘llanadigan savollar, bu yopiq deb ataluvchi savollardir. Ularga faqat bir to‘g‘ri javob bo‘ladi va ular bilimni tekshirish uchun qo‘llaniladi. Munozaralar vaqtida beriladigan ochiq savollar guruhning faolligini rag‘batlantirish va ko‘rib chiqilayotgan muammolarni tahlil qilishda muhimdir.

Bolalar o‘zlarining matematik ko‘nikmalarini hali go‘daklik chog‘idanoq va o‘z atrof-muhitini o‘rganishni boshlarida va maktab yoshigacha (1-rasm) davom etadilar.

1-rasm

Ular birinchi sinfda rasmiy matematik tushunchalarni o‘rganayotganlarida ta’lim olish uchun poydevor allaqachon yaratilgan bo‘ladi. Bu yerda maktabgacha yoshdagagi bolalarga maktabda yoki uyda amaliy mashg‘ulotlaridan foydalangan holda va aniq-rasmiy bo‘lgan mavhum yondashuvga rioya qilish orqali matematikani qanday o‘rgatish bo‘yicha ba’zi maslahatlar berilgan.

Elementar matematika ko‘nikmalari nima? Elementar matematika bolaning dastlabki bir necha yil ichida norasmiy ravishda shakllantirgan matematik tushunchalari va ko‘nikmalarini anglatadi. Bular matematikadan oldingi ko‘nikmalar yoki elementar hisoblash qobiliyatlar deb ham ataladi.

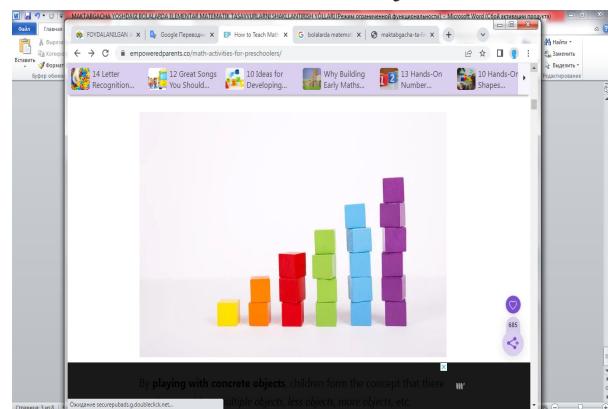
Haddan tashqari ilg‘or matematik tushunchalarni kiritishdan oldin ularni ishlab chiqish juda muhimdir. Farzandingizni matematika bilan tanishtirganda, siz darhol raqamlar haqida o‘ylashingiz va hisoblash, raqamlarni tanib olish va ularni qo‘sish yoki ayirish bilan boshlashingiz mumkin [4]. 10 ga qadar hisoblashni o‘rganish yosh bolalar uchun qiziqarli bo‘lsa-da, bu raqamlarning qiymatini va ular nimani anglatishini tushunish asosiy mahoratdir. Agar siz juda yosh boladan 5 ta obyektni birma-bir qo‘l tekizish orqali sanashni so‘rasangiz, ular bir xil obyektni ikki marta sanashini yoki ba’zilarini o‘tkazib yuborishini ko‘rishingiz mumkin.

Avvalo, bolalar matematik tushunchalarni qanday o‘rganishini tushunish va keyin ularga elementar matematik ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam berish muhimdir.

Bolalar matematikani qanday o‘rganishadi – aniq, tasviriy abstrakt yondashuv orqalimi? Har qanday matematik

konsepsiyanı o‘rganishning uch bosqichi aniq, tasviriy va mavhumdir:

- Aniq bosqichda (2-rasm) bolalar konsepsiyanı jismonan boshdan kechirishlari kerak. Ular bitta blokni ushlab, bitta elementni tushunishni rivojlantirishlari kerak.

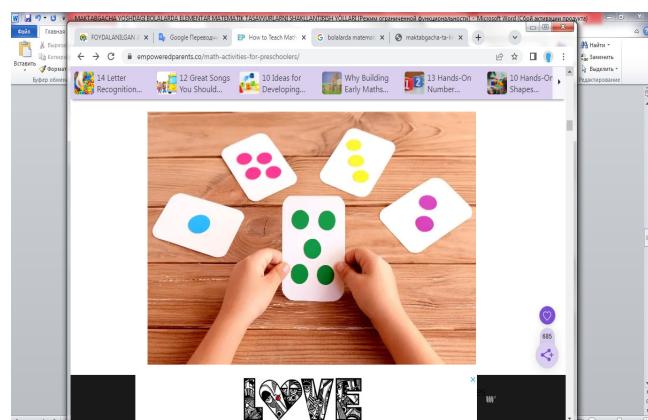
2-rasm

Aniq obyektlar bilan o‘ynab, bolalarda bitta obyekt, bir nechta obyekt, kamroq obyekt, ko‘proq obyekt va boshqalar bo‘lishi mumkinligi haqida tushuncha hosil qiladi.

Bolalar bloklardan minora qurayotganda yoki qum chiqurida loydan pishiriqlar tayyorlayotganda ko‘plab matematik jarayonlar sodir bo‘ladi. Ko‘p, kam, biroz ko‘proq, yetmaydi, qancha, ko‘p, kam, olib qo‘yadi, qo‘shiladi kabi tushunchalarni o‘rganadilar.

Bolalar obyektlarni taqqoslaydilar va obyektlarga qiyomat qo‘silishi mumkinligini bilib oladilar [5, 2].

Tasviriy bosqich (3-rasm): aniq bosqichdan keyingi tasviriy bosqichda bolalar obyektlarning rasmini ko‘rishlari va u haqiqiy narsalarni ifodalashini tushunishlari mumkin.

3-rasm

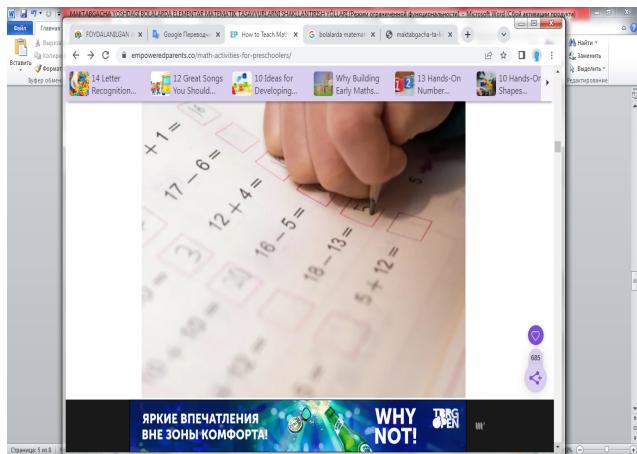
Misol uchun, bola rasmiga qarashi va 4 barg 4 haqiqiy bargni ifodalashini tushunishi mumkin.

Keyinchalik, bola 4 nuqtalarni ko‘rishi va nuqtalar har qanday obyektni taxminiy ravishda ifodalashi mumkinligini bilib, 4 qiymatini belgilashi mumkin.

Keyin ular bir nuqtadagi 4 ta nuqtani boshqasidagi 3 ta nuqtaga qo‘sib, jami 7 ta nuqta borligini aytishlari mumkin edi.

- Abstrakt bosqich (4-rasm): bu matematik tushunchani tushunishning yakuniy bosqichidir. Bu bolan-

ing summaga qarashi mumkinligini anglatadi, masalan. 4+3, raqam belgilarida yozilgan va ularni aniq obyektlar yoki rasmlarsiz qo'shadi. Bola 4 va 3 belgilari qo'shilishi kerak bo'lgan, bir qator obyektlarni anglatishini tushunish uchun yetarlicha bilimga ega bo'ladi.

4-rasm

Maktabgacha yoshdagagi bolalar aniq, tasviriy yoki mavhum bosqichdamidagi.

Maktabgacha yoshdagagi bolalar asosan aniq bosqichda. Darhaqiqat, uchinchi yoki to'rtinchi sinfgacha har qanday o'qituvchi o'z tuzilmasiga arziydigan kitoblar yoki misollar bilan ish rejalariga o'tishdan oldin yangi tushunchani aniq tarzda kiritadi.

Agar bolalar konsepsiyanini aniq tushunsalar, mavhum muammolarni hal qilishi osonroq bo'ladi. Bu shuni anglatadiki, maktabgacha yoshda bolani obyektlarning rasmalarini sanashga yoki raqam belgilarining qiymatini tushunishga undash erta, sust harakatga olib keladi. Farzandningizga raqamlar (masalan, yog'och raqamlar yoki magnit raqamlar bilan o'ynash) yoki sanashni o'rgatadigan qofiyalar, sherlar bilan tanishtirishni xohlashingiz mumkin, lekin bolangiz bu raqamlarning ahamiyatini tezkortarzda tushunishini kutmang [5, 3].

Maktabgacha yoshdagagi bolangizga matematikani qanday o'rgatish kerakligi to'g'risida oddiy mashg'ulot: maktabgacha bolalik davrida matematikani o'qitishning eng yaxshi usuli bu ularning asosiy o'rganish vositasi o'yindir. Bu shuni anglatadiki, bu dastlabki yillarda bolalarga rasmiy darslar, faoliyat rejalarini va ish daftarlari kerak emas. Maktabgacha yoshdagagi bolalar uchun matematika qiziqarli bo'lishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga murojaatnomasi.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017–2021-yillarda maktabgacha ta'lif tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2016-yil 29-dekabrdagi PQ-2707-sod qarori.
3. F.Qodirova, Sh.Toshpo'latova, N.Kayumova, M.A'zamova "Maktabgacha pedagogika". –T.: Tafakkur nashriyoti, 2019. – 686 bet.
4. M.M.Abdjalilova N.A.Taxtaxodjayeva F.Q.Eraliyeva O.R.Abdunabiyeva Maktabgacha yoshdagagi bolalarni matematik tasavvurlarini shakllantirishning nazariy asoslari. SCIENTIFIC PROGRESS Volume 2. 2021 ISSUE5 P-461-462
5. <https://empoweredparents.co/math-activities-for-preschoolers/>

Siz matematik muammolarni berishingiz shart emas, faqat miyani, o'ylash va xolatdan tashqarida o'ylashga o'rgatish kerak bo'lgan umumiy muammolar.

Farzandingiz uchun ko'p imkoniyatlarga ruxsat bering:

- Bo'lmachalar yaratish
- Jumboqlari kabi aqliy mashqlarni yechish
- Topishmoqlarni yechish
- Fikrlashni talab qiladigan o'yinlarni o'ynash
- Qurilish o'yinchoqlari bilan o'ynash (masalan, yiqilmaydigan ko'priki qanday qurishni aniqlash)
- So'rov vaqtida muammolar va yechimlarni muhokama qilish
- Bolalardan kundalik muammolarini qanday hal qilishlarini so'rash.

Ko'rib turganingizdek, ko'plab o'yinlar tajribasi matematikani o'rganish uchun yashirin imkoniyatlarga ega hisoblanar ekan.

Ularni tanib olishni o'rganish va ma'lum ko'nikmalarini ongli ravishda o'rgatish uchun foydalanish mumkin. O'yin davomida yangi lug'at bilan tanishishni va doimiy ravishda savollar berishni unutmaslik lozim.

Og'irroq, yengilroq, uzunroq, qisqaroq, avvalroq, kechroq, ko'proq, kamroq, ortiqcha, yetarli emas, umuman, chap, boshqa, to'la, bo'sh, mos, bir xil, boshqa kabi so'zlarini kiritish mumkinligi ham, o'rgatish uslubiyatini oshiradi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, mamlakatimizda ta'lif tizimiga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilmoqda Tarbiyalanuvchilarning matematik faolligi turli-tuman sharoitlarda: teatrlashtirilgan faoliyatda, qurish-yasash o'yinlarida, faoliyat markazlarida o'stirildi. Bolalarning namoyon bo'lgan kuchli tomonlarini biliish nafaqat tahlil uchun muhim, balki ularda kelgusida kasb tanlash, matematik qobiliyatlami rag'batlantirish istiqbollarini belgilash imkonini beradi. Bolaning namoyon bo'lgan qobiliyatini inobatga olish nafaqat ularni rivojlantirish uchun, balki uning iste'dodini tegishli oqimga yo'naltirish uchun ham zarur. tajribalar shuni ko'rsatdiki, o'yinlar va interaktiv usullar bolalarning matematik qobiliyatini rivojlantirishga ko'maklashadi, matematikada keng mo'ljal olish va matematik taassurotlar zaxirasining to'planishiga sharoit yaratadi, "Ilk va maktabgacha ta'lif yoshdagagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablarli" vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilishga asos yaratadi.

O'QUVCHILARNING HUNARMANDCHILIKKA OID KREATIV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Nargiza Muhamadiyeva,
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada o'quvchilarning hunarmandchilikka oid kreativ faoliyatni rivojlanirish imkoniyatlarining mazmuni, hozirgi kundagi o'quvchilar matabning o'zida 64 xil ishchi kasblarga o'rgatilishining rejalashtirishi hunarmandchilik mahsulotlarining rivojlanishida muhim ahamiyatga egaligi batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: kreativ, rivojlanirish, faoliyat, imkoniyat, hunarmandchilik, kasb, kreativlik, ijodkor, komponent.

Аннотация

В статье подробно раскрывается содержание возможностей развития у учащихся творческой деятельности, связанной с рукоделием, значение планирования обучения учащихся 64 различным рабочим профессиям в самой школе при освоении изделий рукоделия.

Ключевые слова: творчество, развитие, деятельность, возможность, ремесло, профессия, творчество, творец, составляющая.

Annotation

The article details the content of students' opportunities to develop craft-specific creative activities, the planning that current students are taught to 64 different working professions within the school itself, as important in the development of handicrafts.

Keywords: creative, development, activity, opportunity, craft, profession, creativity, creator, component.

Kreativlik so'zi lotinchadan tarjima qilinganda “create” – yaratish, ingliz tilidan tarjima qilinganda esa “creative” – yaratuvchi, ijodkor ma'nolarini anglatadi. Kreativlik insonning iqtidori orqali ijodkorlik qobiliyatlarining bir ko'rinishidir. O'quvchilarga texnologiya fani dars mashg'ulotlarida milliy hunarmandchilikka oid mavzularni olib borishda, o'quvchilarning kretiv faoliyatini rivojlanirish texnologiyalarini qo'llash zarur va bu orqali o'quvchilar nazariy bilimlar bilan bir qatorda, amaliy ko'nikmalarga ham ega bo'lib, shakllanib boradilar.

Yillar davomida olib borilgan ilmiy izlanishlar va tadqiqotlardan ma'lumki, olimlarimizning qimmatli so'zlari olam-olam tajriba, malaka va ma'nolar mavjud. Buyuk muhaddis, islom olamida yirik alloma sifatida tanilgan Imam Buxoriy o'zining “Al-jomi' as-sahih” (“Ishonarli to‘plam”) asarida kasb-hunar o‘rganish, mehnat qilish va uning afzalligi to‘g‘risidagi hadislarni to‘plab sharhlagan. Masalan, 14-bobda “Kishining kasbi va o‘z qo‘li birlan mehnat qilishi haqida”gi hadisda shunday deyildi: “Mening o‘z kasbim borligini qavmimiz yaxshi bilur. Men garchi musulmon ishlari birlan band bo‘lsam ham, shu kasbim orqali oila tebraturman”, – deb yozadilar. Shuningdek, ushbu asarda “To‘quvchi haqida”, “Temirchi haqida”, “Tikuvchi haqida”, “Savdo ishlari haqida” alohi-da e'tiborga molik boblar, hadislar keltirilgan [8, 18].

Buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiyning asarlarida insonlarni ilm-ma'rifatli bo'lishga, halol mehnat qilishga, kasb-hunar egallahsha hamda inson shaxsining ijodiy va bunyodkorlik kuchini va uning kamolotini, qadr-qimmatini ulug'lashga chorlaydi.

Masalan, Forobiyning fikricha, “kimki go‘zal va foydali bo‘lsa, kashf etgan narsasi chindan ham o‘zining ista-

giga va boshqa birovning istagiga muvofiq bo‘lmash yoki uni boshqalarning xohishiga muvofiq deb gumon qilinsa, kashf yoki ijod etilgan narsa haqiqatan ham, xayrli va foydali”dir [7, 99].

Texnologiya fani dars mashg'ulotlarida milliy hunarmandchiligidizning variativ komponentlarini integrativ takomillashtirish metodlarini qo'llash jarayonini umumiyo‘rtta ta’lim maktablari kasb to‘garakllarida va dars mashg'ulotlari jarayonlarida qo'llash mumkun.

Umumiyo‘rtta ta’lim maktablari o'quvchilari ma'naviy, madaniy qadriyatlardan foydalanishni o'quv-tarbiyaviy tadbirlar mazmunidan oladi. Shuning uchun tadbirlar psixologik, pedagogik, didaktik maqsadlarga asoslangan holda olib borilishi lozim. Ta’lim-tarbiyaviy tadbirlar o'quvchilarning kelgusi hayotiga, samarali mehnat faoliyatiga va turli kasb-hunarlarning asoslarini egallab borishlariga ahamiyati va imkoniyati benihoya katta hisoblanadi.

O'quv-tarbiyaviy tadbirlar deganda, umumiyo‘rtta ta’lim maktablari va qo'shimcha ta’lim-tarbiya muassasalari, davlat, xususiy, ishlab chiqarish korxonalari, mahalla jamoatchilik orasida o'quvchilar ishtirokida o'quv rejalarini asosida bir necha fanlarga tayangan holda tashkil etilib, o'tkaziladigan ijtimoiy foydali mashg'ulotlar majmuyi tushuniladi.

Bunday o'quv-tarbiyaviy tadbirlarning qulaylik tomonlaridan biri shundan iboratki, ajratilgan vaqtini, mashg'ulot o'tkaziladigan joyni, qatnashuvchilar sonini, maqsadi va vazifalarini belgilash aksariyat hollarda o'quvchilar va o'qituvchilarning ixtiyorida bo'ladi. Dars mashg'ulotlarining tashkil etilishida esa maqsad va vazifalaridan tashqari, tuzilishi maktab umumiyo‘quv rejasiiga, dars jadvaliga, kunlik o'qish tartibiga qat'iy bo'yusun-

ishi talab etiladi. O'tkaziladigan barcha o'quv-tarbiyaviy tadbirlar maktab o'quv-tarbiyaviy jarayonining ajralmas bir qismi hisoblanib, o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazishdan tashqari, ta'lif-tarbiyaning ma'lum bir yo'nalishlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Umumiy o'rta ta'lif maktablarida o'quvchilarни hunarmandchilik kasblariga qiziqtirishda "texnologiya va dizayn" va "servis" yo'nalishlariga kasb tanlashga yo'llash va inson hayotida kasbning o'rni, kasblar tasnifi, kasblarda mehnat turlarining ta'rifi, kasbni to'g'ri tanlashning mohiyati va istiqboli, kasb tanlashdagi onglilik va mustaqillik, kasbga yaroqlilikni belgilash va moyillikni tarbiyalash usullari haqidagi mavzulari o'qitilib o'rgatildi va o'quvchilar kasb-hunar haqidagi bilim, ko'nikma hamda malakaga ega bo'ladilar.

Shu bilan bir qatorda, nazariy ma'lumotlarga ega bo'lib qolmay, kasbiy o'z-o'zini anglash va kasbiy qiziqishni aniqlash usullari bo'yicha amaliy mashg'ulotlar olib boriladi.

O'quvchilarning kasb tanlashida kasbga yo'llash texnologiyasini qo'llaganimizdan maqsad kasb professio-grammasi orqali o'quvchilarga kasblar to'g'risida ma'lumot berishdir.

Professiogramma – bu insonning psixologik xususiyatlariga tayangan qisqa kasbiy tavsifdir. Bunda quyidagi ma'lumotlar beriladi.

- kasb haqida umumiylar;
- kasb turi;
- bilim, ko'nikma va malaka;
- muhim kasbiy sifatlar;
- shaxsiy fazilatlar;
- ishslash sharoiti;
- ish tartibi;
- tibbiy monelik (cheklovlar);
- ishlashi mumkin bo'lgan joylar.

Professiogrammaning zarur tarkibiy qismi kasb psixogrammasidir. Psixogramma bu kasbiy faoliyatning psixologik tavsiyalari, har bir ishchining psixofiziologik va shaxsiy sifatlari ko'rsatkichlarini aniqlab beradi. XX asr boshlarida psixogramma shaxs kasbining zarur sifatlari yig'indisi deb ko'rildi. Psixogramma atamasi nemis psixologi B.Shtern tomonidan tavsiya etilgan.

B.Shtern ma'lum bir shaxsning psixologik portreti metodikasini ishlab chiqqan. Shuningdek, rus olimi S.G.Gellershteyn namuna sifatida 1920-yillarda kasbiy tanlov uchun tuzilgan psixogrammalarini keltirgan. U kasbiy tavsiyaning noaniqligini psixologik tahlil usulida takomillashtirishni tavsiya etgan.

Kasbga yo'llash ishlari texnologiya dars mashg'ulotlarida "Professiogramma" va "Kasb tanlash varaqasi"ni to'ldirish haqidagi amaliy mashg'ulotlar olib boriladi va o'quvchilarning kasb tanlashga moyilliklari aniqlanadi. Kasb tanlash varaqasi savolnomasida quyidagi savollar berilgan bo'ladi: familiyasi va ismi, tug'ilgan yili, sinfi, manzili, ota-onasi tog'risida ma'lumot, oilasidagi bolalar soni, shug'ullanishi uchun sharoit yaratilgani, salomatlik

holati, kasb tanlash xususida shifokor bilan suhbatlashganligi, fanlarga qiziqtirish, qobiliyat, oilaviy ishlarni bajarishda mustaqil fikri, uy topshiriqlarini qanday bajarishi, kelgusida kim bo'lmoqchiligi, "Ota-onangizni fikri siznika mosmi?", "Qo'shimcha fikrlaringiz?"

Kasbga yo'naltirishning asosiy maqsadi o'quvchilarni, o'sib kelayotgan yosh avlodni ongli va mustaqil ravishda kasb tanlashga tayyorlashdan iborat. O'quvchilarning nechog'lik hunarmandchilik sohasiga bo'lgan qiziqtirishlarini aniqlash maqsadida kasbga yo'llash ishlarni texnologiya fani mashg'ulotida olib bordim. Bu mashg'ulot Boysun tumanidagi 35-umumiy o'rta ta'lif maktabida tajriba gurihida o'tkazildi. Ushbu taqdimotni tayyorlashda o'quvchilarga milliy hunarmandchilik va uning variativ komponentlarini takomillashtirish haqida ma'lumotlar berildi, ushbu ma'lumotlarni o'qib o'rganish va "Men tanlagan kasbni egallashda kelgusi rejalarim" mavzusida ijodiy ish taqdimotini tayyorlab kelish vazifa qilib berildi. O'quvchilar "Men tanlagan kasbni egallashda kelgusi rejalarim" mavzusida ijodiy ish taqdimotini tayyorlab kelishdi va uni namoyish qilishdi [6, 52].

"Men tanlagan kasbni egallashda kelgusi rejalarim" mavzusidagi ijodiy ish taqdimotiga maktab psixologgi va ijodiy ish taqdimoti olinayotgan sinfning rahbarini, ma'naviy-marifiy ishlarni bo'yicha direktor o'rinnbosari ishtirot etdi. Taqdimotni ma'naviy-marifiy ishlarni bo'yicha direktor o'rinnbosari kirish so'zi bilan ochib berdi, so'ngra maktab psixologgi o'quvchilarga bu taqdimotning maqsadi, ahamiyati, o'quvchilarning kelajak rejalarini tuzishda har tamonlama mustahkam o'ylab mustaqil o'zi reja asosida taqdimot tuzishi lozimligi haqida o'quvchilarga ma'lumotlar berdi.

Taqdimotni tayyorlashda o'quvchilar avval shaxsiy kasb rejasini tuzib olishdi. O'quvchilar shaxsiy kasb rejasini asosiy maqsadini belgilab oladi. Taqdimot tayyorlash jarayoni o'quvchilarga maqsadga erishishida, to'g'ri yo'lni tanlab olishida, shuningdek, shaxsning qobiliyatini namoyish etishida turtki bo'lishi tushuntirildi.

Kasbga oid reja bu insonning kelajagi haqidagi tasavvuridir. Bu tasavvur insonning o'ziga va tajribasiga bog'liq holda rivojlanadi. Rejalashtirish uch xil usulda bo'ladi:

- Uzoq muddatli (bir necha o'n yil)
- O'rta muddatli (bir necha oy va yil)
- Qisqa muddatli (bir necha kun va hafta)

Taqdimot tayyorlashda o'quvchilar shaxsiy rejalarini tuzushda maksimal darajada mustaqil tayyorlashi lozim, chunki ertangi hayotida bu tanlagan kasbida yakka o'zi faoliyat yuritadi. O'quvchilar maqsadga erishishning bir necha yo'lini ko'rishi mumkun, lekin eng to'g'ri yo'lni tanlashi lozim.

Kasbiy reja tuzishni mashhur psixolog Y.A.Klimov ishlab chiqqan. Y.A.Klimov ishlab chiqqan jadvaldan foydalanib, o'quvchilarning qaysi kasb egasi bo'lishini aniqladim va kasblar diogrammasini ishlab chiqdim. Y.A.Klimov jadvali asosida shaxsiy, kasbiy reja tuzish haqida o'quvchilarning xohishini, istak, maylini aniqladim (1-jadval).

Shaxsiy kasb rejasি

Asosiy maqsad – qaysi kasbni tanlayman?	Nima bilan shug‘ullanaman, umumiy ish uchun qanday hissa qo‘saman, qanday bo‘laman, qayerda bo‘laman, kimga tenglashaman, kim bo‘laman, nimaga erishaman
Ushbu kasbni tanlashdan maqsadim?	Men nima uchun bu kasbni tanladim, menga qaysi tomonlari yoqdi, qaysi tomoni biroz yoqmayapti?
Maqsadimga erishishning eng yaqin yo‘li?	Yordamchi adabiyotlardan foydalanish, mutaxasislar bilan suhbatlashish, o‘z-o‘zini tarbiyalash, maxsus o‘quv yurtiga kirish
Maqsadimga erishishim yo‘lidagi men uchun to‘siqlar?	Qiyinchiliklar, uchrashi mumkin bo‘lgan qarshiliklar, u yoki bu odamlarning qarshiliklari
Maqsadimga erishish uchun o‘zimning imkoniyatlarim?	Sog‘lik holati, bilim olishga uquv, talabchanlik, sabr, amaliy va nazariy mehnatga moyillik, boshqa shaxsiy xususiyatlar, o‘zini o‘zi tarbiyalash ishlari
Maqsadimga erishish yo‘lidagi zahira usullari?	Mutaxasislik bo‘yicha o‘qiymان yoki shu yo‘nalish bo‘yicha qisqa kurslarga qatnayman
Maqsadimga erishgan kasbimning men uchun ahamiyatli jihatlari?	Nima uchun shu kasbni yaxshi ko‘raman, menga yoqadigan tomonlari, mabodj kasbimni o‘zgartiramanmi?

O‘quvchilar shaxsiy kasb rejasini tuzadi va shu asosida taqdimotini tayyorlaydi. O‘quvchilarning har biri o‘z taqdimotida bergen fikrlarini jamlab, o‘rganib chiqib o‘zlarining yaxshi fikrlarini jamlaydilar. Jamlagan fikrlari asosida xulosa tayyorlaydi va bu tayyorlagan xulosasini kasb ta’limi o‘qituvchisiga qaror qabul qildim deb topshiradi. O‘qituvchi barcha o‘quvchilarning qarorlarini yig‘ib oladi. Ijodiy ish taqdimotining tahlili qilinib, natijasi o‘quvchilarga eshittiriladi.

O‘quvchilar texnologiya darslarida kreativ yondashi-shi, yangi hunarmandchilik mahsulotining yaratilishiga zamin yaratishi yana bir karra isbot bo‘ldi [6, 55].

Hozirgi kunda hunarmandchilikka katta e’tibor berilib kelmoqda, shu jumladan, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev raisligida 2023-yil 20-yanvar kuni bo‘lib o‘tgan, kengaytirilgan yig‘ilishda maktab o‘quvchilariga xorijiy tillarni va kasb-hunarni o‘rgatish tizimini rivojlantirish masalalari ko‘rib chiqildi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning xalqimizga yo‘llagan Murojaatnomasida “ijtimoiy davlat” tamoyiliga

alovida e’tibor qaratilgan edi. Bu tamoyilning mazmuni esa “Ijtimoiy davlat bu, eng avvalo, inson salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun teng imkoniyatlar, odamlar munosib hayot kechirishiga zarur sharoitlar yaratish, kam-bag‘allikni qisqartirish, demakdir” [4].

Murojaatnomada maktab o‘quvchilarini kamida ikkita xorijiy til va bitta kasb-hunarga o‘rgatish ustuvor vazifa etib belgilangan edi.

Maktablarda tuman va mahallalarning xususiyatidan kelib chiqib, o‘quvchilar maktabning o‘zida 64 xil ishchi kasblarga o‘rgatilishi ko‘zda tutilmoxda.

Tadqiqotdan shunday xulosaga kelindiki, texnologiya darslarida o‘quvchilarga milliy hunarmandchilikni singdirib, amaliy mashg‘ulotlarni olib borilsa, natijada o‘quvchilarimizda milliy tarbiya bilan bir qatorda milliy hunarmandchiligidan rivojlanadi. O‘quvchilar kreativ yondashib, zamonaviy milliy mahsulotlarimiz ko‘rinishini yaratadilar. O‘quvchilarning xorijiy tillarini bilishi orqali, yaratilgan zamonaviy milliy hunarmandchilik mahsulotlarimizni Jahonga olib chishiga imkoniyat yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi “Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni hartomonlama qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5242-sod Farmoni. www.lex.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasi 2019-yil 29-apreldagi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-sod Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-noyabrdagi “Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qo‘sishma chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4539-sod qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2023-yil uchun Murojaatnomasi. 22.12.2022.
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi “Umumiy o‘rtta, o‘rtta maxsus va kasb-hunar ta’limining Davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 187-sod qarori.
6. Muhamadiyeva N.Q. “Texnologiya ta’limida milliy hunarmandchilikning variativ komponentlarini integrativ takomillashtirish”. Monografiya. – Termiz: “TerDU nashr-matbaa markazi” nashriyoti, 2022. – 116 b.
7. Abu Nasr Forobi. Risolalar. T.: Fan, 1975. – 206 b.
8. Imom Ismoil al-Buxoriy. “Sahihi Buxoriy”, 1-jild. – T.: Fan, 1976. – 128 b.

INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA TALABALARING CHET TILI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Feruza Xiloliddinova,
Jizzax politexnika instituti
“Xorijiy tillar” kafedrasи katta o‘qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada chet tillarining ta’lim jarayonida chet tilining kommunikativ kompetensiyasi va chet tilining kommunikativ muvaffaqiyati o‘rtasidagi bog‘liqlik masalasini joriy etish muhimligi asoslab berilgan. Asosiy e’tibor muhandislik yo‘nalishi talabalariga ingliz tilini o‘rgatishdir. Muallif yangi avlod talabasining o‘z bilim sohasi bo‘yicha malakali bo‘lishining o‘zi yetarli emasligini, bugungi kunda o‘qitishning kommunikativ usullaridan foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan metodik yangiliklardan ta’lim-tarbiya jarayonida foydalanish zarurligini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: innovatsion yondashuv, kommunikativ kompetensiya, optimallashtirish, motivlar, antropologiya va etnografiya, eksperimental ta’lim.

Аннотация

В статье обосновывается важность постановки вопроса о связи между коммуникативной компетентностью иностранного языка и коммуникативной успешностью иностранного языка в процессе иноязычного образования. Основное внимание уделяется обучению английскому языку студентов технических специальностей. Автор подчеркивает, что студенту нового поколения недостаточно быть компетентным в своей области знаний, и сегодня необходимо использовать методические новшества, связанные с применением в образовательном процессе коммуникативных методов обучения.

Ключевые слова: инновационный подход, коммуникативная компетентность, оптимизация, мотивы, антропология и этнография, экспериментальное образование.

Annotation

The state substantiates the importance of raising the question of the relationship between the communicative competence of a foreign language and the communicative success of a foreign language in the process of foreign language education. The main attention is paid to teaching English to students of technical specialties. The author emphasizes that it is not enough for a student of the new generation to be competent in his field of knowledge, and today it is necessary to use methodological innovations related to the use and educational process of communicative methods.

Keywords: innovative approach, communicative competence, optimization, motives, anthropology and ethnography, experimental education.

O‘zbekistonning jahon iqtisodiy va ta’lim makoniga integratsiyalashuvi, jamiyatning ijtimoiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan tashqi iqtisodiy aloqalarning kengayishi xorijiy tillarini o‘qitish sohasidagi asosiy yo‘riqnomalarning o‘zgarishiga olib keldi. Nafaqat O‘zbekiston kompaniyalari, balki boshqa madaniy konfessiyalar vakillari bilan ham professional tarzda ishlashga yo‘naltirilgan talabalar, bo‘lajak muhandislar tomonidan xorijiy tillarni o‘zlashtirish hozirda katta ahamiyatga ega[1, 59].

Ta’lim sohasiga innovatsion yondashuv oliv ta’lim tizimida amalga oshirilishi lozim bo‘lgan yangicha yondashuvlar sifatida ta’lim turlari o‘rtasida o‘zaro manfaatlari aloqadorlikning innovatsion-integratsion yondashuvlar-dagi mexanizmlarini keltirib o‘tish mumkin. Har qanday innovatsiyada “yangi”, “yangilik” tushunchalari muhim ahamiyatga ega. Turli munosabat va jarayonlarga kiritilayotgan yangilik mazmunan xususiy, subyektiv, mahalliy va shartli g‘oyalar tarzida namoyon bo‘ladi. Xususiy yangilik munosabat, obyekt yoki jarayonga tegishli elementlardan birini o‘zgartirish, yangilashni nazarida tutadi. Subyektiv yangilik ma’lum obyektning o‘zini yangilash zaruriyatni ifodalaydi.

Lug‘aviy jihatdan ham “innovatsiya” tushunchasi ingliz tilidan tarjima qilinganda (“innovation”) “yangilik kiritish” degan ma’noni anglatadi.

“Innovatsiya”larni ishlab chiqish va qo‘llanish to‘g‘risida ma‘lumotlar birinchi marta XIX asrning nashr etilgan ilmiy iqtisodiy adabiyotlarda berilgan va bu atama fanga “an’ana” (yo‘nalish) atamasining antonimi tarzida kirdi. Mazkur tushuncha antropologiya va etnografiya doirasida shakllandı, biroq keyinchalik bir qator ijtimoiy fanlarning predmeti sohalariga tarqaldi.

Innovatsion ta’lim (ingl. “innovation” – yangilik kiritish, ixtiro) – ta’lim oluvchida yangi g‘oya, me’yor, qoidalarni yaratish, o‘zga shaxslar tomonidan yaratilgan ilg‘or g‘oyalar, me’yor, qoidalarni tabiiy qabul qilishga oid sifatlar, malakalarni shakllantirish imkoniyatini yaratadigan ta’lim. Innovatsion ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan texnologiyalar innovatsion ta’lim texnologiyalari yoki ta’lim innovatsiyalari deb nomlanadi. Ta’lim innovatsiyalari – ta’lim sohasi yoki o‘quv jarayonida mavjud muammoni yangicha yondashuv asosida yechish maqsadida qo‘llanilib, avvalgidan ancha samarali natijani kaflatlay oladigan shakl, metod va texnologiyalardir.

Pedagogik innovatsiya deganda, o‘quv muassasasida hamkorlik g‘oyalari asosida psixologik muhitning o‘zgariishi tushuniladi; original pedagogik tizimlar, texnologiyalarni joriy qilish va tarqatish; ziddiyatlarni hal qilish (innovatsion dasturlarni o‘quv rejalarini va dasturlar bilan birga qo‘shib olib borish, pedagoglarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishning hamda malakasini oshirishning uzlusiz jarayoni, yangi o‘quv qo‘llanmalarining, boshqarish sxemalarining zarurligi); innovatsiyalarning tarqalishi matabning maqomini o‘zgartiradi, bunda u eksperimental, innovatsiya faoliyatida mutazam ishtirok etuvchi bo‘lib qoladi; innovatsiyalar sharoitida pedagogik faoliyat barqaror ijodiy xususiyatga ega bo‘ladi, innovatsiyalar doimiy amalda bo‘lgan izlovchi va eksperimental ta’lim tizimlari tartibida ishlashga o‘tadi [2, 44].

Ma’lumki, “Chet tili” fanini o‘zlashtirishdan maqsad chet tilining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish va takomillashtirishdan iborat. Chet tilining kommunikativ kompetensiyasi va chet tilining kommunikativ muvaffaqiyati o‘rtasidagi bog‘liqlik masalasini ko‘rib chiqsak, aytishimiz mumkinki, bu tushunchalar bir-birini to‘ldiradi. Chet tilining kommunikativ kompetensiyasi tabiatan universaldir, uni shakllantirish maktab va universitetda har qanday ta’lim sohasida chet tilini o‘rgatish maqsadi hisoblanadi. Biroq chet tilidagi kommunikativ muvaffaqiyat, o‘z navbatida, professional xususiyatga ega. Universitetda mutaxassislarni chet tilini o‘qitish uchun shakllantirish bo‘yicha ishlarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir Chet tilining kommunikativ muvaffaqiyati, birinchidan, kasbiy samarali yo‘nalishga ega (ma’lum bir kasbiy sohani lingvistik ta’minalash, bizning o‘rganishimizda – biznes), ikkinchidan, kasbiy funksiyalarni samarali amalga oshirishga qaratilgan (maxsus vaziyatlarga botish va o‘rganish). Ma’lum bir kasb egasiga xos bo‘lgan nutq xatti-harakatlari va nutq harakatlari) talabalar tomonidan shakllantirilgan xulq-atvor ko‘nikmalar majmuasini, shu jumladan, “Chet tili” fanini batafsil ko‘rib chiqish. Ushbu ko‘nikmalar kelajakdagi xodimning kasbiy faoliyatini optimallashtirishga qodir. Tushunchalarning ayrim tarkibiy qismlari “Chet tilining kommunikativ kompetensiyasi” va “Chet tilining kommunikativ muvaffaqiyati” umumiyl narsaga ega, bir-birini to‘ldiradi, lekin bir-birini almashtirib bo‘lmaydi. Chet tilining kommunikativ kompetensiyasi nuqtayi nazaridan, bizning tadqiqotimizni keyingi tavsiyflash jarayonida ushbu hodisalarning ahamiyatini ta’kidlagan holda, men kompensatsion va ijtimoiy kompetensiyaning xususiyatlarini alohida ko‘rib chiqmoqchiman, ularning shakllanish darajasi bitiruvchilarini butkul ta’minalanadi. Kompensatsion ko‘nikmalar sinonimlardan foydalanish, so‘z tuzilishini tuzatish, yaqinlashtirish, tilni taxmin qilish, suhabatoshdan yordam so‘rash, murakkab lingvistik hodisalardan qochish, keyingi so‘z va jumlalarni bashorat qilish, shuningdek, paralingvistik strategiyalardan foydalanishda. Ushbu ko‘nikmalar muhandislik bitiruvchilariga chet tilidagi muloqotning qiyin

vaziyatlaridan chiqishga yordam beradi. Madaniyatlararo ishbilarmonlik aloqalarida sheriklar bilan do’stona munosabatlarni o‘rnatish uchun ahamiyatini ortiqcha baholab bo‘lmaydigan kommunikativ kompetensiyaning yana bir asosiy tarkibiy qismi bu ijtimoiy kompetensiyadir [3, 78].

Zamonaviy metodika fani ta’lim jarayonida asosiy kompetensiyalar o‘quvchilar tomonidan quyidagi shart-sharoitlarda egallanishini ta’kidlash imkonini beradi:

- a) ta’limning faoliik xususiyati;
- b) o‘quv jarayonini o‘quvchining mustaqilligi va o‘z faoliyati natijalari uchun javobgarligini rivojlantirishga yo‘naltirish;
- v) maqsadga erishishda tajriba orttirish uchun sharoit yaratish.

Ko‘rib turganimizdek, o‘quvchilarning o‘quv kursi va natijalari uchun mustaqillik va mas’uliyat ulushi ortib bormoqda. Asosiy e’tibor talabaning ehtiyojlari, motivlari, qiziqishlari va qobiliyatlar bilan bog‘liq. Talabanning mustaqilligi, agar u o‘z maqsadlari va ehtiyojlariga muvofiq harakat qilsa, o‘zining individualligini saqlasa, kommunikativ vazifani hal qilishda tashqi aralashuv-siz o‘z qarorlarini qabul qilish huquqini amalga oshirsa, yuqori darajada saqlanadi [5, 191].

Nofilologik yo‘nalish talabalarining chet tilidagi kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish darajasini baholash uchun kognitiv mezonini tanlash talabalarning ingliz tilida madaniyatlararo muloqot qilish qobiliyatini baholash, ularning suhabatoshlarini o‘zaro tushunish uchun ma’lumot almashish qobiliyati, kasbiy yo‘naltirilgan leksik birliklardan foydalanish qobiliyatini baholash maqsadga muvofiqligi bilan belgilanadi.

Yuqoridagi texnologiyalarning samarali integrallashuvi ta’lim sifatini oshirish, talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning doimiy ravishda yangi bilimlarni egallahsha bo‘lgan intilishlariga qaratilgan. Shu bilan birga, yondashuv, o‘rganish usullari, ta’lim ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlari, o‘quv sikllari mazmuni va talabalarning roli o‘zgaradi. Uzoq muddatli ish zamonaviy ta’lim jarayonining ma’nosidir, shu jumladan, lingvistikada ham. Xorijiy tillarni o‘qitish jarayonida o‘quv axborotlarini uzatish vositasi sifatida faol kompyuterlashtirish zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlariga javob bermaydigan an‘anaviy o‘quv jarayonini doimiy ravishda takomillashtirib boradi, degan fikr ilgari suriladi [4, 78].

Chet tillarni, xususan, ingliz tilini o‘rganishga tizimli yondashuv mualliflik elektron o‘quv materiallarida bayon etilgan bo‘lib, unda gammadik, fonetik va leksik kichik tizimlar sifatida keltirilgan. Tizimli yondashuv yordamida tilning kuchli va yuqori sifatda o‘zlashtirilishini kafolatlaydigan giperaloqalar shakllantiriladi. Tizimli tamoyil tadqiqotimizda maxsus qo‘llanadigan loyihibaviy, kommunikativ va masofaviy usullarda foydalaniladi.

Afsuski, universitet tomonidan ajratilgan chet tili darslari soni talabalarning chet tilini bilish darajasi (B1-

B2) bo‘yicha federal maqsadlarga erishish uchun yetarli emas. O‘qishni tugatgandan so‘ng talabalarning tilni o‘rganish darajasi ko‘pincha orzu qilingan holda qoldiradi. Qo‘llanmalar ko‘pincha zaif ifodalangan kommunikativ yo‘nalishga ega bo‘lgan, vazifalarning yetarli darajada individuallashtirilmagan til mashqlari to‘plamidir. Biznes matnlar to‘plami yoshlar ongiga va ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatiga zaif motivatsion jozibaga ega. Chet tilidagi darslar talabalar uchun yanada qiziqarli va qo‘srimcha uslubiy yordam bilan maqsadlarga erishish uchun samarali bo‘lishi mumkin [6, 50].

Talabalarning o‘zaro munosabatlarga kirishish, boshqarish va ta’sir etish texnologiyalarini ishlab chiqish va joriy etish bilan bog‘liq kommunikativ ko‘nikma va malakalarini shakllantirish va rivojlantirishni ta’minlaydi. Bu belgilab qo‘ylgan texnologik na‘munalarga va intizomga rioya etish, muloqot va uning turli shakllari, texnologiyasi

va texnikasi, samarali muloqotning verbal va noverbal vositalarini bilish va amalda qo‘llash, zamonaviy psixologik treninglar tashkil etish, muloqot sohasida o‘zini o‘zi baholay olish va o‘zini o‘zi takomillashtirish ko‘nikamalaridir.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ish o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berdi va “chet tilidagi kommunikativ muvafaqiyat” tushunchasi ilg‘orligini talaba o‘z sohasini chet tiliga bog‘lagan holda o‘rganishi lozimligini tushundi. Hozirgi konsepsiya bo‘lajak muhandislar ongida ularning xususiyatlarini hisobga olgan holda shakllanadi, kasbiy va umumiy madaniy ehtiyojlar va qiziqishlar shu orqali rivojlanib kelmoqda. Belgilangan kommunikativ o‘qitish usuli va kompetensiyaga asoslangan yondashuvning yetakchi roli uchun tayanch bo‘limgan universitetlar talabalariga chet tilini o‘rgatishda bu sifatni egallashning asosini tashkil etadi [7, 31].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. “Ўзбекистон Республикаси “Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон Фармони.
2. Khiloliddinova F.R. Offer types and their classification. Science and Education, Scientific journal. The scientific journal “Science and Education” is an open-access journal and the main task of the journal is to highlight the achievements, problems, and prospects of science and education. – 2022. – №7. – p. 104.
3. Хилолиддинова Ф.Р. Использование интерактивных технологий при обучении студентов-заочников английскому языку. Центр научных публикаций. Ежемесячный аналитический научно-правовой журнал «Образование и право» посвящен актуальным вопросам применения законодательства в сфере образования, правовому мониторингу, инновационным технологиям. –2021. – 323 с.
4. Ариян М.А. Социально развивающая методическая система обучения иностранным языкам в средней школе: проектирование и реализация: дис. Доктор пед. наук / Ариян Маргарита Анастасовна. – Н. Новгород. – 2009. – 382 с.
5. Бойко М.В. Технологии как основное средство формирования иноязычной коммуникативной успешности студентов управлеченческих профилей педагогические чтения Современная методика обучения иностранным языкам: Пособия для учителя. – 2-е издание перераб. и доп. / Н. Д. Гальскова // – М.: Аркти, 2003, – 342 с.
6. Khiloliddinova F.R. “Современные методические технологии в обучении иностранному языку.” Til va adabiyot ta’limi. O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi vazirligining ilmiy-metodik jurnali. – 2022-yil. – 3-son. 102-б.
7. Khiloliddinova F.R. “Language social networks in teaching English” Til va adabiyot ta’limi. O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi vazirligining ilmiy-metodik jurnali. – 2022-yil. – 11-son. 98-б.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINI PIRLS XALQARO BAHOLASH DASTURIGA TAYYORLASH METODIKASI

Malika Bayzakova,
Guliston davlat pedagogika instituti
“Pedagogika” kafedrasи o‘qituvchisi;
Dildora Utanbayeva,
Guliston davlat universiteti “Boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrasи stajyor-o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini PIRLS xalqaro baholash dasturiga tayyorlash metodikasini takomillashtirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlarini o‘rganadi. Maqolada PIRLS xalqaro baholash dasturi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini PIRLS xalqaro baholash dasturiga tayyorlashning o‘ziga xos xususiyatlari, ePIRLS tadqiqoti, ePIRLS tadqiqotida hozirda tobora ahamiyati oshib borayotgan onlayn o‘qish savodxonligiga e’tibor qaratilishi hamda bu jarayonda raqamli vositalardan foydalanish imkoniyatlari, xalqaro baholash dasturlariga oid tadqiqotlar olib borgan olimlar bayon qilingan. Shuningdek, “PIRLS UZBEKISTAN” mobil ilovasining maqsadi, vazifasi, ishslash tartibi hamda samaradorligi haqida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: xalqaro baholash dasturi, PIRLS, TIMSS, PISA, TALIS, ePIRLS, raqamli texnologiyalar, mobil ilova, onlayn o‘qish, o‘qish savodxonligi, tushunish darajalari, baholash tizimi.

Аннотация

Вданномисследованиирассматриваютсявозможностииспользованияцифровыхтехнологийвсовершенствовании методики подготовки учащихся начальных классов к международной программе оценивания PIRLS. Статья посвящена Международной программе оценивания PIRLS, особенностям подготовки учащихся начальных классов к Международной программе оценивания PIRLS, исследованию ePIRLS, направленности исследования ePIRLS на грамотность онлайн-чтения, которая сейчас становится все более важной, и возможностям использования цифровых инструментов. в этом процессе описываются учёные, проводившие исследования по международным программам оценивания. Также были разъяснены назначение, функции, порядок работы и эффективность мобильного приложения «PIRLS UZBEKISTAN».

Ключевые слова: международная программа оценивания, PIRLS, TIMSS, PISA, TALIS, ePIRLS, цифровые технологии, мобильное приложение, онлайн-чтение, грамотность чтения, уровни понимания, система оценивания.

Annotation

This study examines the possibilities of using digital technologies in improving the methodology of preparing primary school students for the PIRLS international assessment program. The article focuses on the PIRLS International Assessment Program, the specifics of preparing elementary school students for the PIRLS International Assessment Program, ePIRLS research, the focus of ePIRLS research on online reading literacy, which is now increasingly important, and the possibilities of using digital tools in this process., scholars who have conducted research on international assessment programs are described. Also, the purpose, function, operation procedure and effectiveness of the “PIRLS UZBEKISTAN” mobile application were explained.

Keywords: international assessment program, PIRLS, TIMSS, PISA, TALIS, ePIRLS, digital technology, mobile application, online reading, reading literacy, comprehension levels, assessment system.

Bugungi axborot texnologiyalari rivojlangan davrda yoshlarga an'anaviy usulda ta’lim berishning samarasiz ekanligi barchamizga ayon. Barcha sohalar qatorida ta’lim jarayonida ham olib borilayotgan islohatlar ta’lim sifat-samaradorligining oshishiga xizmat qilmoqda. Bu borada raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga kirib kelishi ta’lim sohasidagi yutuqlarga keng yo‘l ochmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-sonli Farmoniga ko‘ra, davlat boshqaruvi, ta’lim, sog‘liqni saqlash va qishloq xo‘jaligida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo‘yicha bir qator vazifalar belgilab berilgan [1]. Ushbu

vazifalarni amalga oshirish maqsadida sohalarda bir qator ijobji ishlар amalga oshirilmoqda.

Mamlakatimiz ta’lim samaradorligining qay darajada ekanligi, o‘quvchilarning bilim darajasi, dunyoqarashining kengligi, mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatları, shuningdek, matnni o‘qish va tushunish darajalari, maktab va oilada ta’lim olish uchun yaratilgan muhitning ijobji yoki salbiy ekanligini aniqlash maqsadida PISA, PIRLS, TIMSS kabi xalqaro baholash dasturlarida ishtiroy etmoqda. Ta’lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasi (IEA) tomonidan o‘tkazilib kelinayotgan ushbu xalqaro baholash dasturlari davlatimizning ushbu dasturlarda qatnashuvchi davlatlar orasidagi o‘rnini belgilab beradi. O‘zbekiston 2021-yilda ilk bor PIRLS xalqaro baholash dasturida ishtiroy etdi.

Xalqaro baholash dasturlarida ishtirok etishga doir vazifalar O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-sonli Farmoni [2] hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 997-sonli qarorida belgilab berilgan [3].

PIRLS tadqiqotlarini o'tkazishning tashkiliy-pedagogik xususiyatlari mavjud bo'lib, bunga tomonlarning ishtirok etish shartlari, tadqiqotlarni amalga oshirish bosqichlari, tadqiqotlarning samarali tashkil etishiga qaratilgan yo'riqnomalar va vositalar kiradi. PIRLS baholash dasturi tadqiqotini tashkil etish va o'tkazishda qatnashuvchilarni saralash bir necha bosqichda amalga oshiriladi.

Xalqaro baholash dasturlariga oid tadqiqotlarni xorij olimlardan J.R.Campbell, D.L.Kelly, I.V.Mullis, M.O.Martin, M.Sainsbury, A.M.Kennedy, P.Foy, A.Aorra, H.Wendt, A.Walzebug, W.Bos, D.S.Smith, A.Bremerich-Vos, S.Goh, C.Prendergast, T.Loveless, L.Yin, A.Taboada, S.M.Tonks, A.Wigfield, J.T.Guthrie, J.Coiro, C.Kennedy va boshqalar MDH davlatlarida G.S.Kovalevoy, L.A.Ryabininoy, T.Y.Chabanlarning izlanishlarida, Respublikamizda A.Ismailov, Q.Karimberdiyev, Z.Isl-

movalar olib borgan.

PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study – xalqaro o‘qish savodxonligini o‘rganishdagi yuksalish) – bu turli mamlakatlarda boshlang‘ich sinfda tahlis oluvchi o‘quvchi yoshlarning matnni o‘qish va tushunish darajalari sifatini baholab beruvchi xalqaro baholash tizimidir. Ushbu sinov turi har 5 yilda bir marta o‘tkazishga mo‘ljallangan. PIRLS dasturi tadqiqotlarini muvaffaqiyatli bajarishi uchun o‘quvchi mustaqil, ijodiy fikrlagan holda, topshiriqlarga javob berishi talab etiladi [4, 697].

PIRLS baholash dasturi vositalariga quyidagilar kiradi:

- matnlar va savollar yozilgan daftar;
- o‘quvchi anketasi; o‘qituvchining ma’lumotlari;
- otaonalar haqida ma’lumot va qo‘llanma;
- mакtab ma’muriyatining strukturasi, ish-rejasi;
- kuzatuvchilarning milliy qo‘llanmasi;
- mintaqaviy muvofiqlashtiruvchi qo‘llanma;
- mакtab koordinatori uchun qo‘llanma;
- ishni baholash va javoblarni kodlash bo‘yicha qo‘llanma [5, 14].

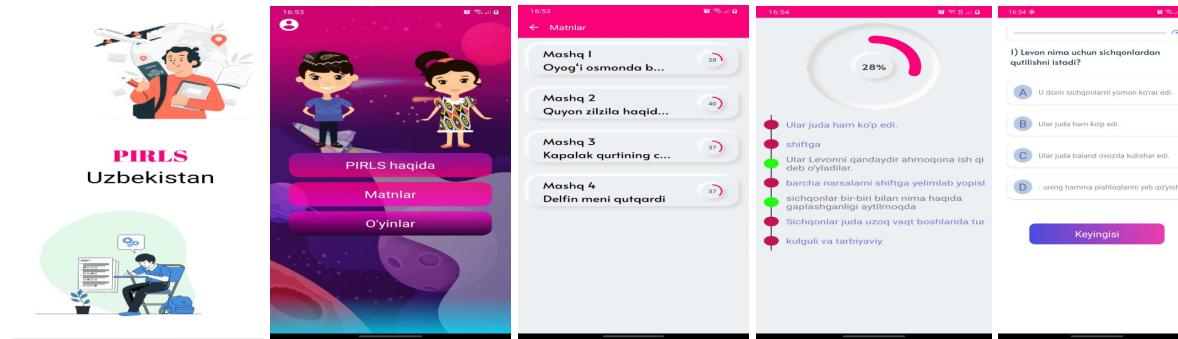
2016-yilda muqobil tanlov asosida bugungi kunda dolzarblashib borayotgan onlayn o‘qish savodxonligini aniqlashga qaratilgan ePIRLS tadqiqot dasturi ham ishlab chiqildi. PIRLS va ePIRLSda o‘qish maqsadlari hamda tushunish jarayonlarining foizlardagi ulushini quyidagi-cha tasvirlash mumkin [6, 8]:

O'QISH SAVODXONLIGINING MAQSADI	PIRLS	ePIRLS
Badiiy tajriba orttirish	50 %	0 %
Axborot olish va undan foydalanish	50 %	100 %
TUSHUNISH JARAYONI	PIRLS	ePIRLS
Diqqatni jamlash va aniq ko'rsatilgan ma'lumotlarni topish	20 %	20 %
To'g'ridan to'g'ri xulosalar chiqarish	30 %	30 %
G'oyalar va axborotni talqin qilish hamda uyg'unlashtirish	30 %	30 %
Kontent va matn elementlarini baholash va tanqid qilish	20 %	30 %

ePIRLS tadqiqotida hozirda tobora ahamiyati oshib borayotgan onlayn o‘qish savodxonligiga e’tibor qaratiladi. Ma’lumki, internet o‘quvchilarning ma’lumotlarni olishlari hamda mакtab fanlari bo‘yicha mashg‘ulotlar o‘tkazishda asosiy vosita sanaladi. ePIRLS tadqiqoti boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tabiiy va ijtimoiy sohalariga tegishli mavzularni o‘z ichiga olgan, maktabda o‘qitil-

adigan fanlar bo‘yicha beriladigan mashg‘ulotlarga yaqinlashtirilgan qiziqarli innovatsion imkoniyatlarni o‘z ichiga oladi [6, 9].

Biz izlanishlarimiz natijasida “PIRLS UZBEKISTAN” mobil ilovasini yaratdik. Ushbu mobil ilovaga 2022-yil 29-avgustda O‘zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligidan № DGU18290 tartib raqamli guvohnoma olingan.

PIRLS-2021 xalqaro tadqiqotiga tayyorlanish jarayonida 8 ta mashq daftari va ularda jamlangan 24 ta matnlardan foydalanildi. Ushbu daftarlardan foydalanish o‘quvchilarga qiziqarli, samarali bo‘lishi bilan bir qatorda, qator noqulayliklarni ham keltirib chiqaradi. Xususan, matn bilan qayta ishlashda ularni qaytadan chop etish, ota-onalar bilan bu borada hamkorlikning cheklanganligi kabi muammolar ko‘zga tashlandi.

Biz tomonimizdan yaratilgan, raqamli texnologiyalar orqali qiziqarli interfeyslar yordamida PIRLS hamda ePIRLS xalqaro baholash dasturlariga boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tayyorlashga xizmat qiluvchi “PIRLS UZBEKISTAN” mobil ilovasi orqali respublika ta’lim muassasalarida, jumladan, Oliy va o‘rta maxsus ta’lim muassasalari boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi bitiruvchilari, Xalq ta’limi muassasalari o‘qituvchi va o‘quvchilari, tadqiqotchilar foydalanishlari uchun qulay imkoniyat yaratadi. PIRLS tadqiqoti haqida ma’lumotlar, mashq matnlarni o‘z ichiga qamrab olgan mobil ilova boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini xalqaro tadqiqotga samarali tayyorlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Mobil ilovaning maqsadi: Raqamli texnologiyalar dan foydalangan holda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini PIRLS hamda ePIRLS xalqaro baholash dasturlariga tayyorlashga innovatsion yondashish.

Mobil ilovaning vazifalari:

- o‘quvchilarga PIRLS xalqaro baholash dasturi haqida ma’lumot berish;
- PIRLS xalqaro baholash dasturiga tayyorlanishda tavsiya etilayotgan mashq daftarlari bilan ishlashda o‘quvchilarning qiziqishlarini oshirish;
- mashq daftarlari bilan istalgan vaqtida ishlash imkoniyatini yaratish;
- qog‘ozbozlikni kamaytirish (har bir o‘quvchi uchun alohida mashq daftarlарini chop ettirish shart bo‘lmaydi);

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-sonli Farmoni. 2020-yil 05-oktabr. <https://lex.uz>.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivoj-lantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-sonli Farmoni. 2019-yil 29-aprel. <https://lex.uz>.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 997-sonli qarori. 2018-yil 8-dekabr. <https://lex.uz>.
4. Abdixadirovna, U.D. (2022). Reviews on Preparation for the Pirls International Assessment Program. European Multidisciplinary Journal of Modern Science, 6, PP. 696-700.
5. Курбонова М.Ф. Башлангич синф ўқувчиларининг ўқув-билиш компетенцияларини мустақил ишлар жараёнида шакллантириш методикаси (PIRLS халқаро баҳолаш дастур талаблари асосида) пед. фан. фалс. док. дисс. – Тошкент, 2021. – 134 б.
6. Ina V.S. Mullis, Michael O. Martin PIRLS 2021 Assessment Frameworks TIMSS & PIRLS International Study Center. Lynch School of Education, Boston College and International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA). 2021. – 86 p.

- har bir matn ustida qayta-qayta ishlash imkonini yaratish;
- natijalarining adolatli va shaffofligiga ishonchni oshirish;
- o‘yinlar orqali o‘quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish.

Mobil ilovadan kutilayotgan natija:

1. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida PIRLS xalqaro baholash dasturi haqida tushuncha hamda PIRLS mashq daftarlardagi matnlar bilan ishlash ko‘nikmasi hosil qilinadi.

2. PIRLS xalqaro baholash dasturiga tayyorlanishda mashq daftarlari bilan ishlashning raqamli texnologiyalaridan foydalilanigan qiziqarli mexanizmi amaliyotga joriy etiladi.

3. PIRLS mashq daftarlari bilan istalgan vaqtida ishlash imkoniyati yaratiladi.

4. Qog‘ozbozlikni kamaytirish, raqamli texnologiyalardan unumli foydalanan imkoniyati yaratiladi.

5. Har bir matn ustida qayta-qayta ishlash imkonini paydo bo‘ladi.

6. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini PIRLS xalqaro baholash dasturiga tayyorlash jarayoniga ota-onalar ham jalg qilinadi.

7. Ota-onalar va o‘quvchilarda natijalarining adolatli va shaffofligiga ishonch paydo bo‘ladi.

8. O‘qituvchining vaqtini tejaladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, PIRLS xalqaro baholash dasturida o‘quvchilarning muvaffaqiyatlari ishtiroy etishi davlatimizning qatnashuvchi davlatlar o‘rtasidagi o‘rnini ko‘rsatib berar ekan, bu jarayonga har birimizning mas‘uliyat bilan yondashishimizni talab etadi. “PIRLS UZBEKISTAN” mobil ilovasidan foydalanan PIRLS hamda ePIRLS xalqaro tadqiqotlariiga o‘quvchilarni samarali tayyorlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

МАТН ТУЗИЛИШИГА ДОИР ТАЪЛИМИЙ БИРЛИКЛАР ХУСУСИДА

Клараҳон Мавлонова,

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети доценти, пед.ф.д. (PhD)

Аннотация

Мазкур мақолада 5–9-сinf она тили дарсларида ўқувчиларга матн тузилишини ўрганиши имконини берадиган, яъни таълимий бирликларни ўзида акс эттирадиган компонентларни ойдинлаштириши, улар юзасидан қоидалар шаклида қандай билимлар берши кераклиги лингвистик асослар таҳлили орқали аниqlанган.

Калим сўзлар: матн, матн тузилиши, матн компоненти, мураккаб синтактик бутунлик, абзац, композицион-стилистик бўлинниш, мантиқий-маъновий, экспрессив-эмоционал, акцентти-ажратувчили абзацлар.

Аннотация

В данной статье при помощи анализа лингвистических оснований определяются компоненты, позволяющие учащимся усваивать структуру текста на уроках родного языка 5–9 классов, то есть уточняются компоненты, которые отражают учебные единицы, какие знания должны быть предоставлены по ним в виде правил.

Ключевые слова: текст, структура текста, текстовый компонент, сложное синтаксическое целое, абзац, композиционно-стилистическое деление, логико-духовное, экспрессивно-эмоциональное, акцентно-разделительные абзацы.

Annotation

In this article, native language classes that in the 5-9th grades, it is determined through the analysis of the linguistic base, the clarification of the components that allow pupils to learn the structure of the text, in other words, the components that reflect the linguistic units, and how to provide knowledge about them in the rule forms.

Keywords: text, text structure, components of text, complex syntactic unit, paragraph, compositional and stylistic clarification, logical-semantic paragraphs, expressive-emotional paragraphs, accented-classified paragraphs.

Она тили дарсларида ўқувчиларга матн тузилишини ўрганишга хизмат қилувчи матн компонентларни аниqlаштириш учун лингвистик асосларни белгилаб олиш зарурият хисобланади. Шу мақсадда матн тилшунослигига доир илмий-назарий манбаларни ўрганиш, матн тузилишини белгиловчи компонентларни аниqlаштириш билан боғлиқ таҳлиллар амалга оширилди: хориж, айникса, рус тилшунослигига яратилган айрим ишлар [1], шунингдек, ўзбек тилшунослигига доир чоп этилган асарларга [2] мурожаат қилинди. Зоро, матннинг кичик бир қисми орқали бутун матн тузилишини билиб олиш мумкин бўлган яхлит бир компонентни ажратиш ва шу компонент асосида матн тузилишини ўрганиш – таълим мазмунини, қоидалар ва машқлар тизимини ишлаб чиқиши мумкин.

Матн лингвистикасига оид манбалардан маълумки, хозирги пайтда матн ҳодисасининг уч асосий ва кенг тарқалган тавсифи мавжуд. Биринчидан, матн тил тизимининг фонема, морфема, сўз, гап каби бирликларига нисбат берилган ҳолда қаралиб, ушбу тизимнинг энг юқори босқичидаги бирлик сифатида талқин қилинади. Табиийки, бундай ёндашувда матн грамматика нуқтаи назаридан ўрганилиб, асосий эътибор матн тузилишини таъминловчи синтактик-мазмуний муносабатлар, алоқалар турлари ҳамда ушбу алоқаларни шакллантирувчи лексик-грамматик воситалар мажмусини аниqlашга йўналтирилади. Иккинчидан, тавсиф марказида “фаолиятдаги, ҳаракатдаги лисон” гояси

туради ҳамда матн тил тизимининг нутқдаги маҳсули сифатида талқин этилади. Ниҳоят, учинчи талқинга кўра, матн – нутқий мулоқот тизими бирлигидир, унда мулоқот иштирокчилари – адресант ва адресат муносабати, мақсади ифодаланади [3, 174–184].

С.Боймирзаеванинг “Бадиий матнда қўшма гап” номли монографиясида таъкидланишича, “Матннинг таркиб топиши ва мавжуд бўлишида ягона бир бутунликни ташкил этувчи мазмун доираси ва шакл кўринишлари турли асосга эга бўлади: мазмун бутунлиги воқелиқдаги ҳодисани тўлиқ акс этириши мақсади билан боғлиқ бўлса, шакл ушбу мазмунни баён этиш учун хизмат қилувчи лисоний белгилар тузилмасидир. Демак, матн шаклий тузилиши жиҳатидан икки қобиқли ҳодиса сифатида қаралиши лозим, чунки унда жанр ва услуб шакллари бирикади. Бунда жанр умумий шаклнинг объектив асосини яратса, услуб унинг субъектив томонини юзага келтиради” [4, 7]. Шунга кўра, тузилаётган матн ахборот етказиш воситаси сифатида уни ўқувчига мўлжалланиб, таъсир даражасини таъминлаш мақсадида мулоқот учун мақбул шакл ва мазмун (жанр ва услуб) билан таъминланади. Ушбу даражани ўрганиш ва эгаллашда тилшуносларнинг яхлит матн эмас, балки унинг бир компоненти (қисми) таълим обьекти ва предмети бўла олади, деган фикрига амал қилиш тўғри бўлади. Матн тузилишига доир билимларни ўзлаштиришнинг эса ижтимоий аҳамияти катта.

Бугунги кунда турли соҳалардаги қасб эгалари, тадбиркорлар ёзма шаклда ахборот бериш, ҳисоботлар ёзишдан – монологик нутқдан, шу жумладан, матн яратишдан кўп фойдаланмоқдалар, лекин улар яратётган матнларда турли хил имловий, пунктуацион, синтактик, айни пайтда, маҳсус ўрганмай тузатиши кийин бўлган матний хатоларга йўл қўймоқдалар.

Кейинги даврда матн синтаксиси йўналишидаги жиддий изланишлар самараси ҳам қимматли монография ва қўлланмалар шаклида юзага чиқди. С.Муҳамедова, М.Сапарниёзоваларнинг жаҳон тилшунослиги ҳамда ўзбек тилшунослигига бу борада яратилган ишлар таҳлилидан билиш мумкинки, матн тузилиши билан боғлиқ масалалар ўз талқинини топа бошлади [5]. Бундай талқин ва таҳлиллар рус ва ўзбек тилшунослярининг асарлари юзасидан методист олима М.Рихсиева томонидан ҳам амалга оширилди [6, 27].

Ўзбек тилшунослари ва методист олимлари матн лингвистикаси тарихига назар ташлар эканлар, хориж, ҳусусан, рус тилшунослари (А.М.Пешковский, Н.С.Поспелов, И.А.Фигуровский, И.Р.Гальперин Л.М.Лосева, Ф.И.Буслеев, Л.А.Булаховский, Г.Я.Солганик ва б.) матннинг гапдан катта синтактик бирлигини (қисми, (компонентини) турлича атаганлар: *суперсинтактик бутунлик, мураккаб синтактик бутунлик, абзац, дискурс, подтекст, қисм, гаплар груҳи, фразадан катта бирлик, матн компоненти, регистр, жумла, прозаик строфа, синтактик комплекс, монологик жумла, коммуникатив блок* ва ҳ.к.

Ўзбек тилшунослигига ҳам кейинги йилларда матн лингвистикасига доир бир қатор ишлар юзага келди. С.Муҳамедова, М.Сапарниёзоваларнинг монографияда рус ва хориж тилшунослари, ўзбек тилшунослари [7] (М.Тўхсонов, А.Мамажонов, И.Расулов ва б.) матн тадқиқига бағишлиланган изланишлари асосида матн, унинг изоҳ ва талқинлари, матн компонентлари билан боғлиқ муаммоларнинг турли даврларда ечилиш тарихи, бугунги хulosалар ҳакида муфассал сўз юритилган, бир қатор тилшунослар (М.Йўлдошев, Ш.Ҳайдаров, Ш.Шаҳобиддинова, З.Исоқов, И.Азимова ва б.) матнга доир ажратган тил бирликлари ҳақидаги фикрларига эътибор қаратилган.

“Матннинг семантик-структур тузилишини рус тилидаги оғзаки ва ёзма нутқ мисолида батафсил тадқиқ этган Р.А.Каримова докторлик диссертациясида матн фақат график, ёзма шаклдагина эмас, балки оғзаки шаклда ҳам намоён бўладиган нутқий асар эканлигини, бунда оғзаки шакл генетик асос эканлигини алоҳида таъкидлайди ва фактларнинг таҳлилларидан келиб чиқсан ҳолда, “бир қарашда матн маконининг қарама-қарши нуқталарида жойлашгандай кўринадиган оғзаки спонтан матн ва ёзма матн (бадий матн) умумий ҳусусият – муайян тузилишга эга” деган назарий хulosага келади” [5, 21].

М.Йўлдошевнинг “Бадий матн лингвопоэтикаси” номли монографиясида матнни таҳлил этишдаги лингвопоэтик ёндашув, бадий матннинг фонетик-фонологик, лексик-семантик ва грамматик хусусиятлари ёритилди [8, 160].

2021 йили юкорида тилга олинган муаллифларнинг асарлари бирлашган ҳолда нашр қилинди [9, 188].

Хориж ва ўзбек тилшунослигига матн тадқиқига бағишлиланган ишларнинг аксариятида матн бирликлари ҳақида гап борганда, таҳлиллар пировардида шундай бирликлар сифатида, асосан, суперсинтактик бутунлик, мураккаб синтактик бутунлик ва абзац сабаб ўтилган. Айрим манбаларда мураккаб синтактик бутунлик ва абзац тушунчалари тенглаштирилган, айримларида фарқланган. Мактаб она тили таълими учун улардан қай бирини танлаш кераклигини ҳал қилиш мақсадида яна тилшуносликка доир манбалардан уларнинг муштарак ва фарқли жиҳатлари ёритилган фикрларга мурожаат этамиз.

Барча ишлар пировардида гап мураккаб синтактик бутунликка, баъзан унга тенг келадиган абзацга бориб тақалади. Она тили дарсларида матн тузилишини ўргатиш учун мўлжалланадиган таълим мазмунини белгилашда мураккаб синтактик бутунлик ёки абзацдан қай бирини асос қилиб зарурияти туғилади.

Тилшунос М.Йўлдошевнинг “Бадий матн лингвопоэтикаси” номли қўлланмасида бадий матн ҳақидаги фикрлар шундай изоҳланади: “Бадий матн бадий асар мазмунини ифодалаган, функционал жиҳатдан тугалланган, тилнинг тасвир имкониятлари асосида шаклланган, ўзида турли услуг кўринишларини муаллиф ихтиёрига кўра эркин жамлай оладиган, кишиларга эстетик завқ бериш ҳусусиятига эга бўлган ғоят мураккаб бутунлик ҳисобланади. Бадий матнда бошқа услуг матнларида бўлганидек, қатъий мантиқ, соддалик, тушунарлилик, нормативлик каби қонуниятларга тўла-тўқис амал қилинавермайди. Унда бадий тасвир воситаларидан унумли фойдаланилади. Таъсирчанлик биринчи планга кўтарилади. Оҳангдор, жозибадор сўзлар кўп қўлланади. Тасвирланаётган воқеликда уйғун бир мусиқа, ички бир гармония сезилиб туради” [10, 35]. Кўринадики, муаллиф матн тузилиши ҳақида гапирганда мураккаб бутунлик ифодасини қўллаган.

М.Рихсиевнинг “Таълим рус тилида олиб борила-диган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўқувчи-ларни матн тузишга ўргатиш” мавзусидаги тадқиқот ишининг биринчи фасли (“Матн тузилишининг назарий асослари”)да бир қатор масалаларни (1. Матн ва МСБ муносабати. 2. Матн ва мавзу. 3. МСБ ва абзац. 4. МСБнинг ташкилий (композицион) қисмлари. 5. МСБнинг семантик-грамматик қурилиши) кўриб чиқар экан, матн лингвистикасининг тилшуносликда ёритилишини таҳлил қилган. Ушбу муаммога аниқлик киритиш мақсадида муаллиф рус тилшунослари ва

методист олимларининг матн лингвистикасига доир фикрлариға таянган.

М.Рихсиева ушбу таҳлиллар асносида А.М.Пешковский, Н.С.Поспелов, И.А.Фигуровскийларнинг мураккаб синтактик бирлик ҳақидаги айrim фикрларини келтиради:

А.М.Пешковский бу мураккаб синтактик бирликни “абзац” деб атаб, унга шундай таъриф берди: “Асл адабий нутқда (сўзлашув нутқида эмас) мураккаб бутунликдан ҳам йирикроқ бирлик бор. Бу бир хат бошидан иккинчисигача бўлган мураккаб бутунликлар бирикмасидир. Афсуски, ушбу бирлик учун синтактик атама мавжуд эмас, шунинг учун биз бу ерда типографик (бунинг устига чет тилдаги) “абзац” атамасидан фойдаланишга мажбурмиз [6, 16].

Професор Н.С.Поспелов, жумладан, катта бирликни бирмунча кенгроқ таърифлаб, “... боғланишли нутқнинг синтактик бирлиги содда ёки қўшма гап эмас, балки боғланишли нутқ контекстидан ажратиб олинганда ҳам ўзининг синтактик жиҳатдан мустақиллик ва тугалланганлик хусусиятларини сақлаб қолувчи мураккаб синтактик бутунлик” эканлигини таъкидлади [6, 16-17].

И.А.Фигуровский матн компонентларини уларнинг куйидаги 8 хусусиятига кўра таснифлайди:

- 1) мазмун бирлиги;
- 2) мазмуннинг аниқлиги;
- 3) бирор гап ёки компонентга нисбатан яхлит компонент учун умумий бўлган мавҳум муносабат;
- 4) компонентга кирган гаплар орасида қўшма гап қисмлари орасидаги муносабатга караганда сўзларнинг катта гурухларини қамраб олиш оқибатида юзага келадиган анча чукур муносабатлар;
- 5) боғланишнинг кўп томонламалиги;
- 6) тугалланган гаплар орасидаги муносабатни ифодалаш учун грамматик воситалар, шунингдек, улар билан бир қаторда лексик воситаларнинг нисбатан эркин қўлланиши;
- 7) гапларнинг одатдагидек тўлиқ бўлмаслиги;
- 8) кўп ҳолларда предметларнинг номлари, белги-хусусиятлари, ҳаракат-ҳолатларини олмошлар ва олмошли бирикмалар билан алмаштириб қўллаш [6, 18-19].

Аён бўладики, синтактик бирлик компонентлари ҳақида гап кетганда, абзац компонентларга ажратилмайди, балки мураккаб синтактик бутунлик асос қилиб олинади.

Ушбу таҳлиллар кенгайтирилган, айrim аниқликлар киритилган ҳолда Р.Йўлдошев, М.Рихсиеваларнинг “Иншолардаги матний хатолар, уларни тузатиш методикаси” номли методик қўлланмасининг биринчи бобида ўз аксини топган [11].

М.М.Рихсиева куйидаги хulosага келади: “... мураккаб синтактик бутунлик чегарасини аниқлашда,

юқорида кўрсатилган барча белгиларни эътироф этган ҳолда, кичик мавзулар асосий кўрсаткич ҳисобланади, деб айтиш мумкин” [6, 8]. Юқорида келтирилган барча таърифларни умумлаштириб айтганда, мураккаб синтактик бутунлик бир мавзу атрофида бирлашган, мазмунан, шаклан ва грамматик жиҳатдан ўзаро боғланган, фикрий тугалликка эга бўлган ва мантиқий изчилика асосланган гаплар бирикмасидан иборат синтактик бирлиkdir [6, 21].

Н.С.Валгина “Теория текста” номли қўлланмасида абзац билан мураккаб синтактик бутунликнинг фарқини аниқ-равshan қилиб очиши ҳаракат қилган:

“Абзац – бу матннинг композицион-стилистик бўлиниш бирлиги; бу матннинг икки хатбоши орасига олинган кисми.

Мураккаб синтактик бутунлик – бу бошлама-жумла (ёки бир бутунлик мазмунини ўзига қамраб оладиган таянч жумла) билан очиладиган тема-рематик изчилиллик (кетма-кетлик). Мураккаб бутунликларнинг айни бошлама-жумлалари ўзаро матннинг мазмуний ўзанини ҳосил қиласи” [1, 36].

Э.Н.Осипова “Лингвистика текста и текстовый аспект изучения синтаксиса в школе” номли ўкув-методик тавсияларида кўйидаги хulosага келади: “...матннинг маъно-мазмуний бир бутунлиги мазмун бирлиги орқалигина эмас, балки материалнинг танланиши асосий фикрға бўйсундирилиши орқали ҳам эришилади. Матн сарлавҳасида мавзу ёки асосий фикр билдирилади. Шунинг учун сарлавҳа матн композициясининг бир кисми; унинг кучли позицияси (бу муаллифнинг биринчи сўзи) ҳисобланади. Матннинг иккинчи сифати бўлинувчанлигидир: унинг айrim қисмлари, мустақил матний тузилмалар, бўлимларга, қисмларга, параграфлар ва х.к.га прагматик бўлиниши мумкинлиги. Бўлинувчанлик жараёнда етакчи мавзу кичик мавзуларга парчаланади, улар микромавзуларга бўлинади. Уларнинг ҳар бири олдингилари ва кейингилари билан боғланган бўлади – шу тарзда матннинг боғланишлилигига эришилади, бу нарса қисмларнинг ташқи алоқалари, уларнинг мотивланган жойлашуви ҳамда маъно-мазмуний узвийлиги орқали таъминланади. Маъно-мазмуний бир бутунлик (яхлитлик) мавзуййлик билангина эмас, балки муаммолилик ва ғоявий мазмун орқали эришилади. Матнда микромавзуга абзац ёки мураккаб синтактик бутунлик (МСБ) мос келади. Абзац бир нечта МСБдан иборат бўлиши ва, аксинча, бир нечта абзац битта МСБни ҳосил қилиши мумкин. Маъно-мазмуний таҳлил даражасида абзац бошқа бўлинмайди, унинг ҳар бир элементи (хатто товуш) маънога эга бўлади. Ёзма матннинг ушбу композицион маъно-мазмуний бирлик муайян тузилишга эга: таянч ва изохловчи қисмдан иборат бўлиши, уч қисмли тузилмага: таянч жумла, изохловчи қисм ва тугалланмага эга бўлиши ҳам мумкин [12, 4].

Бир абзацда бир нечта МСБнинг қамраб олиниши кўпроқ илмий матнларда, баъзан ўкувчиларнинг иншоларида учраб туради. Ўзаро яқин кичик мавзуларда баён ҳажми 3–4 гапдан иборат бўлган ҳолларда шундай ҳолат кузатилади. Масалан, “Она меҳри” кичик мавзусига “Онанинг фарзандларини меҳр билан парвариш қилиши” кичик мавзуси яқин мавзулар хисобланади. Бунда “Она меҳри” мавзуси баёнига “Онанинг фарзандларини меҳр билан парвариш қилиши” кичик мавзуси баёни уланиб кетади, натижада бир абзацда иккита МСБ қамраб олинган бўлади.

Н.С.Валгина, бир абзацда бир нечта мураккаб синтактик бутунлик бўлиши ва, аксинча, бир мураккаб синтактик бутунликда бир нечта абзац бўлиши мумкинлигини таъкидлаб, куйидаги мисолларни келтиради [1, 45]:

Бир мураккаб синтактик бутунлик – тўрт абзацда:

Всякая любовь прекрасна. И только она одна и прекрасна.

Потому что на земле единственное «в себе самом истинное» – это любовь.

Любовь исключает ложь: первое «я солгал» означает: «я уже не люблю», «я меньше люблю».

Гаснет любовь – и гаснет истина. Поэтому «исстинствовать на земле» значит постоянно и истинно любить (В.В. Розанов. Уединенное).

Бир гап-фикрда – тўрт абзац:

Операциям обработки подвергаются:

выходные величины датчиков;

результаты измерений (выходные данные измерительных устройств);

результаты предварительной первичной обработки данных.

Н.С.Валгина келтирган мисолларда абзац мураккаб синтактик бутунликдаги фикрларга мантикий ургу берган ҳолда, ажратиш воситаси бўлиб хизмат қилган.

Кўринадики, абзац бир жиҳатдан хатбоши вазифасини бажарса, иккинчи томондан, у кичик мавзу доирасида бирлашган гапларни ажратиш, айрим муҳим фикрларга мантикий ургу бериш учун хизмат қилади. Бунда у ташкилий-техник вазифанигина бажармай, Н.С.Валгина юқорида таърифлаганидек, “матннинг композицион-стилистик бўлиниш бирлиги” хисобланади.

Н.С.Валгинанинг фикрича, “Абзацининг асосий

мўлжали – матнни унинг компонентларини ажратиш мақсадида парчаларга бўлиш, бу нарса, шубҳасиз, хабарнинг идрок этилишини осонлаштиради, чунки ўқиши пайтида бир қадар “дам олдиради”, шунингдек, акцентларни жой-жойига қўяди. Абзациларга бўлинманган матн қийинчилик билан идрок этилади; унинг китобхонга бўлган таъсир кучи пасаяди. Ўқишнинг қийинлашганлиги қизиқишининг йўқолишига ва диққатнинг ўтмаслашувига олиб келади” [1, 46].

Абзациларга бўлиннишнинг асосий вазифаси қўйида-гилардан иборат: мантикий-маъновий, экспрессив-эмоционал, акцентли-ажратувчили [1, 49].

Интеллектуал абзациларга мавзувий бўлиниш (янги абзац янги мавзуни очади), эмоционал идрокка мўлжалланганлари акцентли абзацилар, экспрессив-ажратувчи абзацилар. Муаллифнинг субъектив қарашларига кўра ҳам абзацилар ажратилади [1, 49].

Матннинг коммуникатив яхлитлиги МСБларда маълум мавзунинг янги мавзу билан, МСБдаги ёнма-ён турган гапларда маълум хабарнинг янги хабар билан алмашиб, бойиб, ойдинланиб боришида ўз ифодасини топади. Бунда таниш (дастлабки) хабар тема, янги хабар рема деб аталади. Навбатдаги хабар учун эса аввалги рема (янги хабар) темага (таниш хабарга) айланади [11, 31].

Кўринадики, мавжуд манбаларда матн тузилиши, уни ташкил этувчи компонентлар маълум даражада кенг ва батафсил ёритилган. Ушбу манбалар методик муаммоларни ҳал этиш учун етарли лингвистик асос бўлиб хизмат қилади.

Юқорида келтирилган фикрлар, таҳлил ва талкинлар асосида шундай хуносага келишимиз мумкинки, ҳар қандай катталикдаги матндан ажратиб олинганда ўз синтактик тузилиши жиҳатидан мустақиллик ва тугалланганлик хусусиятларини сақлаб қолувчи мураккаб синтактик бутунлик таълимий бирлик сифатида белгиланиши, абзац унинг шаклий компоненти, мураккаб синтактик бутунликнинг уни ўқувчига таъсир кучини ошириш, мантикий ургу бериш мақсадида бир неча абзатга бўлиб кўрсатиш воситаси деб қаралиши керак.

Мактаб она тили таълимида ўқувчиларни берилган кичик мавзуда матн тузишга ўргатиш учун мураккаб синтактик бутунлик, унинг шаклий компоненти бўлган абзац (хатбоши) танланиши мақсадга мувофиқ.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Валгина Н.С. Теория текста. Москва, Логос. 2003. – 191 с.; Фридман Л.Г. Грамматические проблемы лингвистики текста. – Изд-во Ростовского университета, 1984. 133 с.; Валгина Н.С. Теория текста. Москва: Логос, 2003. – 191 с.; Осипова Э.Н. Лингвистика текста и ткучтовый аспект изучения синтаксиса в школе. Учебно-методические рекомендации. Издание 3-е, дополненное. – Архангельск: Поморский государственный университет им. М.В.Ломоносова, 2009. – 38 с.

2. Qurbonova M. Matn tilshunosligi. – T.: “Universitet”, 2014. – 114 b.; Muhamedovadova S., Saparniyozova M. Matn lingvistikasai. – T., www.ziyouz.com kutubxonasi, 2011. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Т.: “Фан”, 2008. – 160 бет.

3. Левченко Е.В. О первичных и вторичных свойствах текста // Стереотипность и творчество в тексте. – Пермь, 2004, Вып.7. – С.174– 184; Brinker K. Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grindbegriffe and Methoden. – Berlin, 1997.
4. Боймирзаева С. Бадий матнда қўшма гап. Монография. – С.: СамДУ нашри, 2008.
5. Muhamedova S., Saparniyozova M. Matn lingvistikasi. – Т., 2011. – 117 b.
6. Рихсиева М. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўқувчиларни матн тузишга ўргатиш. Пед.фан.номз. ... дисс. – Т., 1996.
7. Тухсанов М. Микротекст и система выражения этого когерентности в узбекской художественной речи: Авт.реф. дисс к-та филол. наук. –Т., 1987; Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – Toshkent, 1989; Mamajonov A., Abdupattoyev M. Matn sintaksi. – Farg‘ona, 2002; Rasulov I. Murakkab sintaktik butunlik // O‘zbek tili va adabiyoti, 1983, 1-сон, 22-b.
8. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Т.: “Фан” нашриёти, 2008. – 160 бет.
9. Yo‘ldoshev M., Muhamedova S., Saparniyozova M. Matn lingvistikasi. [Matn]: o‘quv qo‘llanma. – Т.: “Ishonchli hamkor”, 2021. – 188 b.
10. Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Т.: “Фан”, 2007, 35-бет.
11. Yo‘ldoshev, R.A., Rixsiyeva, M.M. Insholardagi matniy xatolar, ularni tuzatish metodikasi. – Т.: “Fan va texnologiyalar”, 2019.
12. Осипова Э.Н. Лингвистика текста и текстовый аспект изучения синтаксиса в школе. Учебно-методические рекомендации. Издание 3-е, дополненное. – Архангельск: Поморский государственный университет им. М.В.Ломоносова, 2009. – с. 4.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI ME'YORIY HUJJATLARINI YURITISH TIZIMINI RAQAMLASHTIRISHNING METODLARI, SHAKLLARI VA VOSITALARI

Madinabonu Tairova,
Andijon davlat pedagogika instituti v.b. dotsenti p.f.f.d. (PhD);
Nargiza Qodirova,
Andijon davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqola maktabgacha ta'lif tashkilotlari me'yoriy hujjalilarini yuritish tizimini raqamlashtirishning metodlari, shakllari va vositalari rivojlanishining muammo va dolzarbligi hamda kompyuterlardan foydalanish orqali ta'lilda tarmoq texnologiyalarining rivojlanishi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta'lif tashkilotlari, me'yoriy hujjalilarini tizim, raqamlashtirish, metodlari, shakllari va vositalari tayyorlash, ta'lif, tarbiyachi, jarayon, takomillashtirish.

Аннотация

В данной статье освещаются проблемы и актуальность разработки методов, форм и средств оцифровки системы ведения нормативной документации дошкольных образовательных организаций, а также развитие сетевых технологий в образовании посредством использования ЭВМ.

Ключевые слова: система, оцифровка нормативных документов дошкольных образовательных организаций, методы, формы и средства подготовки, воспитания, процесса, совершенствования.

Annotation

This article covers the problem and relevance of the development of methods, forms and means of digitization of the system of maintaining regulatory documents of preschool educational organizations and the development of network technologies in education through the use of computers.

Keywords: preschool educational organizations, system, digitization of regulatory documents, preparation of methods, forms and tools, education, educator, process, improvement.

O‘zbekiston Respublikasida mamlakatning jadal raqamli rivojlanishini ta’minalash, hududlarda raqamli tafovutni bartaraf etish, innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqish uchun zarur muhitni yaratish bo‘yicha ma’lumotlarga

asoslangan raqamli iqtisodiyotni shakllantirish, davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish, aholi va tadbirkorlik subyektlariga qulay davlat xizmatlarini ko‘rsatish maqsadida 2020-yil 5-oktabr kuni O‘zbekiston Respublikasi

Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–6079-sonli Farmoni qabul qilindi.

O‘zbekiston ta’lim-tarbiya tizimida mustaqillik yillarda yosh avlodni aqliy, axloqiy, ma’naviy va jismoniy jihatdan barkamol qilib voyaga yetkazishni mujassam etuvchi milliy tarbiya yo‘nalishi qayta tiklandi.

Ta’limni axborotlashtirish jarayoni tez sur’atlar bilan rivojlanishi maktabgacha ta’limga ham o‘z ta’sirini o‘tkazilishini ko‘rishimiz mumkin. Bunda kompyuterlardan foydalanish orqali inson faoliyatining barcha sohalarida tarmoq texnologiyalarining rivojlanishi zamonaviy muammolarni keltirib chiqaradi va tadqiqotning yangi sohalarini rivojlantirishga turtki beradi albatta. Har bir sohaga raqamli texnologiyalarni samarali qo‘llash, usullarini topish ta’limdagi axborot texnologiyalari, inson va kompyuter o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning psixologik va pedagogik jihatlarini o‘rganish alohida ahamiyatga ega.

Shu nuqtayi nazaridan maktabgacha ta’lim tashkilotlari o‘quv-me’yoriy hujjatlarini yuritish tizimini raqamlashtirishga yo‘naltirilgan jarayonlarni o‘rganish hamda yosh avlodga mashg‘ulotlarni o‘zlashtirishga bo‘lgan qiziqishlarini yanada orttirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Bolaning o‘quv jarayoniga jalb etilishi, qiziqishi, unga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash kabi vazifalarni joriy etish uchun katta imkoniyatlar maktabgacha ta’lim o‘quv mashg‘ulotlarida AKTdan foydalanishda amalga oshiriladi [6].

Ta’lim sohasi dinamik bo‘lib, doimiy o‘zgarishlarga moyildir, shuning uchun maktabgacha ta’lim tashkilotlari o‘quv-me’yoriy hujjatlarini yuritish tizimi transformatsiyasi (raqamlashtirish)ga ehtiyoj tobora oshib bormoqda.

Respublikamiz olimlaridan F.R.Qodirova, Sh.Q.Toshpulatova, N.M.Kayumova, M.N.A’zamova, Sh.Q.Mardonov, N.S.Safayev, N.N.Azizzo‘jayeva, U.Sh.Begimqulov, N.A.Muslimov, O.M.Musurmanova, E.A.Seytxalilov, N.M.Egamberdiyeva, F.R.Yuzlikayev, Z.E.Azimovalarning ilmiy izlanishlarida maktabgacha ta’lim tashkilotlari o‘quv-me’yoriy hujjatlarini yuritish tizimini raqamlashtirishning ijtimoiy-pedagogik, integral-pedagogik jihatlari tadqiq etilgan.

Tarbiyachi o‘z faoliyati davomida ta’lim sifati, bolaning bilim olish imkoniyatini oshirish va ta’minalash hamda shaxsiyatining uyg‘un rivojlanishida AKTni joriy etish talab etiladi. Ushbu jarayonlar amalga oshirishda ta’limning raqamli transformatsiyasi ostida bazada yuqori ta’lim ko‘rsatkichlariga erishish tushuniladi. Maktabgacha ta’lim tashkilotlari o‘quv-me’yoriy hujjatlarini yuritish tizimini raqamlashtirishda texnologiyalar, sun’iy intellekt, virtual realilik vositalari dan keng foydalanish imkoniyatini ta’minalash muhim ahamiyat kasb etadi. Internet tizimi orqali raqamli ta’lim muhitini yarata olamiz [8]. Raqamlashtirish ta’lim sohasidagi innovatsion amaliyot sifatida biluvchi subyektni harakat qiluvchi subyektga aylantiradi, o‘zgartiradi dialogik hamkorlik uchun

maktabgacha ta’lim tashkilotlari o‘quv-me’yoriy hujjatlarini yuritish tiziminining o‘zaro ta’siri, an’anaviy ta’limni interaktivga aylantiradi [7].

Maktabgacha ta’lim tashkilotlari o‘quv-me’yoriy hujjatlarini yuritish tizimini raqamlashtirish texnologiyalari muhim vositaga aylandi, har qanday ma’lumot bilan ishlashga imkon beradi [1, 6].

Umumiy ta’lim tashkilotlari o‘quv-me’yoriy hujjatlarini yuritish tizimini raqamlashtirish texnologiyalari bu:

- ma’lumotlarni saqlash, ishlatish va uzatish (bulutli saqlash), raqamli ma’lumot manbalari;

- ta’lim jarayonining aloqa tarkibiy qismida yutuqni internet yordamida amalga oshiradigan yuqori tezlik;

- matn, grafik muharrirlar, elektron jadvallar, taqdimat va video tahrirlash vositalari, hisoblash chizma dasturlari, pochta, kommunikatorlar, geoinformatsion dasturlar kabi umumiy foydalanuvchi dasturlar;

- o‘quv dasturlari, ommaviy onlayn kurslar, adaptiv simulyatorlar kabi o‘quv muhitlari kiradi.

Yuqoridaqilarga asoslanib, maktabgacha ta’limni raqamlashtirish institutlarini ikkita asosiy maqsadga ajratamiz. Birinchisi – xavfsizlik axborot texnologiyalari orqali ta’lim sifati, ikkinchisi – intellektual, ko‘p qirrali, ijodiy ta’lim shaxsiyat va maktabgacha yoshdagagi bolani raqamli voqelikka tayyorlash kabilalar tushuniladi.

Ilk marotaba 1971-yili AQShning Massachusetts institutida maktabgacha yoshdagagi bolalarga kompyuter bilan ishlash zarurligi isbotlangan [3]. Maktabgacha ta’lim tashkilotlari o‘quv-me’yoriy hujjatlarini yuritish tizimini raqamlashtirish texnologiyalar muhitini yaratish va rivojlantirish, raqamli ta’lim vositalari banki, ish joylarini kompyuterlashtirish tarbiyachilarining malakasini oshirish va raqamli savodxonligi masofaviy kurslar, konferensiylar, vebinarlar orqali, ta’lim jarayonini monitoring qilish asosiy narsaga aylanadi. Maktabgacha ta’lim muassasalarini raqamlashtirish yo‘nalishlari [2, 5].

O‘zbekistonda maktabgacha ta’lim tashkilotlari o‘quv-me’yoriy hujjatlarini yuritish tizimini raqamlashtirish bo‘yicha tahlil o‘tkazildi va rivojlangan davlatlar bilan solishtirildi.

Ta’limga axborot texnologiyalarini joriy etish muammolarini muhokama qilishda (ta’limni axborotlashtirish) ko‘pincha “Axborot texnologiyalari” atamasidan foydalaniladi, qisqa IT shaklda yozish mumkin. so‘nggi yarim asr davomida ilk bora IT (raqamli texnologiyalar) atamasi qo‘llaniladi yangi, o‘tgan asrning 90-yillaridan boshlab adabiyotda keng tarqalgan ishlatilgan atama “axborot va kommunikatsion texnologiya –AKT (Information and Communication Technology – ICT). Bu telekomunikatsiyalarning ahamiyatini aks ettiradi va iqtisodiyot va inson hayotidagi telekommunikatsiya biznesi. AKT atamasi bu rasmiy tili edi. Bir vaqtning o‘zida ijtimoiy-siyosiy kontekstda “raqamli texnologiya” atamasi eng mashhur bo‘ldi va shunday nom bilan atalib kelinmoqda. Ayni paytda u aloqada o‘ziga xos ovozga ega bo‘ldi iqtisodiy

sodiyot va ta'lifni raqamlashtirish (yoki raqamli transformatsiya) dasturlari bilan afzallik berildi.

Zamonaviy bolalar bog'chalar multimedya vositalari, Internet-resurslar, raqamli proektorlar, interfaol doskalar bilan faol ishlaydi. Materialni tushunish va ko'rishni yaxshilash uchun o'qituvchilar o'z ishlarida video, taqdimot, animatsiya, illyustratsiyalar va ma'lumotlarni vizual taqdim etishning boshqa vositalaridan muvaffaqiyatli foydalanadilar. Raqamli va multimedya vositalari materialni yetkazib berish sifatini yaxshilaydi, bola bilan fikr-mulohazalarni taqdim etadi, individual va guruh ishlarini tashkil etishga yordam beradi, tarbiyalanuvchining motivatsiyasini rag'batlantiradi, bolani o'qituvchi yoki ota-onalar bilan birgalikda qidiruv, tadqiqot ishlarini bajarishga undaydi. Raqamli muhit maktabgacha ta'lif jarayonini yanada vizual qiladi, bolaning axborot madaniyatini shakllantiradi, aqliy va tahliliy, tadqiqot qobiliyatlarini rivojlantirishni rag'batlantiradi [4].

Raqamli texnologiyali kompyuter – bu materialning real tasviri, ma'lumotlarning o'lchovli uzatilishi va individual ish tezligini tanlash, bola bilan fikr-mulohaza, "interaktiv dialog" tomonidan taqdim etilgan uning harakatlariga bir lahzalik munosabat. Raqamli texnologiyalardan foydalanishning bir qator pedagogik maqsadlarini sanab o'tamiz: raqamli texnologiyali kompyuter vizual-samarali, vizual-majoziy, mavhum-mantiqiy, ijodiy rivojlanish vositasi sifatida zarurdir, nazariy va boshqa fikrlash turlari, estetik idrok va didni shakllantirish, kommunikativ qobiliyatlarni rivojlanish, maqbul yechimni topish ko'nikmalarini shakllantirish vositasi [3].

Raqamli texnologiyali "raqam", "rang", "shakl", "qiyamat" tushunchalarini tezda o'zlashtirishga yordam beradi. Raqamli texnologiyali bola miyasi ikkala yarim sharining muvaffaqiyatli rivojlanishi, o'qish, yozish, vosita funksiyalari, reaksiya, fazoviy mo'ljal olish qobiliyatini rivojlanishga yordam beradi [3].

Ushbu ma'noda maktabgacha ta'lif tashkilotlari o'quv-me'yoriy hujjatlarini yuritish tizimini raqamlashtirish ilmiy muammo sifatida yechimini kutayotgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi ““Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–6079-sonli Farmoni.
2. Uvarov A.Y. Raqamli dunyoda ta'lif: raqamli transformatsiya yo'lida. – M.: Ed. gu-HSE uyi, 2018. – 168 b.
3. Bobrova I.I., Plotnikova E.B., Trofimov E.G. Bulutli texnologiyalardan foydalangan holda, talabalarning mustaqil o'quv ishlarini tashkil etish (xizmat ko'rsatish va turizm bakalavrлari kasbiga tayyorgarlik misolida) // zamonaviy pedagogika. – 2015. – №7 [elektron resurs]. URL: <http://pedagogika.snauka.ru/2015/07/4747>.
4. Ta'limgagi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari: o'quv qo'llanma / Roberti V., Panyukova S. V., Kuznetsova A., Kravtsova Y. – M.: Bustard, 2008. – 312 c.
5. Balduyeva A.N. Maktabgacha ta'lifda axborot texnologiyalari // zamonaviy pedagogika. – 2016. – № 2 [elektron resurs]. URL: <http://pedagogika.snauka.ru/2016/02/5316>.
6. Ta'limgagi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari: Badarch Dendeva tomonidan tahrirlangan monografiya. – M.: YUNESKO IITO, 2013. – 320 b.
8. “Ta'lif” (2019-2024), [elektron resurs] biznes, hokimiyat va jamiyat o'rtaсидаги о'заро муносабатларнинг Butunrossiya platformasi. URL:<https://strategy24.ru/rf/education/projects/natsionalnyy-proekt-obrazovanie>.

Maktabgacha ta'lif tashkiloti tarbiyachilar hujjatlari yuritishida raqamli texnologiyalari eng muhim vosita ga aylanib, ma'lumot qidirishda qulayliklarni keltirib, illyustratsiyalar, audio-video va rasmlardan animatsiya effektlarini, oson foydalanish imkoniyati yaratib, shaxs ga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirishga imkon beradi. Fransuz olimlarining faoliyatlarida biror hujjatning miqdor, shakllar, bo'shliq, vaqt, raqam va to'plamlar orqali multimedya taqdimoti o'qish, yozish, hisoblash, rangni tushunish ko'nikmalarini jadal rivojlantirishga yordam berishini isbotladilar [2, 48].

Bolalar bog'chasida axborot-kompyuter texnologiyalari (AKT)dan bir nechta didaktik foydalanish yo'naliishlari mavjud. Bu o'zin, ijodkorlik, bo'sh vaqt dan ma'lumotlarni unumli o'rganishga olib keladi. Bundan tashqari, bir nechtasi ajralib turadi, AKTdan foydalanish modellari: vizual model (taqdimotlar, multimedia), o'zin modeli (o'quv o'yinlari va interaktiv o'yinchoqlar), uslubiy model (didaktik materiallar, rivojlanish darslar-suhbatlar), tayyorgarlik modeli (o'tkazish uchun materiallar bosib chiqariladigan shablonlar kabi darslar), diagnostika, axborot va aloqa modellari kabilalar mavjud [8].

Maktabgacha ta'lif tashkiloti tarbiyachilar hujjatlari yuritishida eng muhim raqamli texnologiyalardan yana biri maktabgacha yoshdagilari bolalar uchun juda ko'p foydali rivojlanish materiallari elektron davriy nashrlaridir.

Maktabgacha ta'lif tashkiloti tarbiyachilar hujjatlarni yuritishida raqamli texnologiyalaridan keng foydalanishadi. Shuningdek, badiiy ijodga bag'ishlangan ko'plab saytlar, o'quv o'yinlari, bolalar uchun she'rlar, ertaklar, bolalar bog'chalar, lullabies, topishmoqlar, multfilm qo'shiqlari, ertak viktorinalari bilan axborot resurslari: tillarni o'rganish uchun saytlar ham aynan raqamli texnologiyalar yordamida yaratiladi. Zamonaviy tarbiyachi an'analar va yangiliklarni birlashtira olishi kerak, klassik usullar va yangi pedagogik tendensiyalar kabilarni amalda qo'llay olishlari zarur. Yuqorida ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, maktabgacha ta'lif tashkilotlari faol zamonaviy jamiyatning raqamli o'zgarishlari ishtiokchilar ekanligidan dalolatdir.

REMOTE LABS МЕТОДИДАН ФОЙДАЛАНИБ МАЪЛУМОТЛАР БАЗАСИ ФАНИ МАШФУЛОТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Бобур Қодиров,
ТАТУ Қарши филиали асистенти

Аннотация

Ушибу мақолада маълумотлар базаси фанига оид турли хил жиҳатларни қамраб олган ва тўлиқ бепул дастурий таъминотга асосланган масофавий лабораториялар учун тавсиялар тақдим этилган. Ушибу ёндашув доирасида профессор-ўқитувчилар лаборатория тажрибасини масофавий экспериментга ўтказиш учун зарур бўлган барча воситаларга эга бўлишади. Бундан ташқари, улар фойдаланувчи тажрибасини бойитиш учун кенгайтирилган техник қурилмаларини ўз ичига олган фойдаланувчи интерфейсини лойиҳалашишилари ҳам мумкин.

Калим сўзлар: маълумотлар базаси, *Remote Labs*, анъанавий, метод, *SQL*, виртуал лаборатория, талабалар.

Аннотация

В этой статье рассматриваются различные аспекты науки о базах данных и даются рекомендации для удаленных лабораторий, полностью основанных на свободном программном обеспечении. В рамках этого подхода профессора будут располагать всеми инструментами, необходимыми для переноса лабораторного опыта в удаленный эксперимент. Кроме того, они также могут разработать пользовательский интерфейс, включающий расширенные технические устройства для улучшения пользовательского опыта.

Ключевые слова: база данных, *Remote Labs*, традиционный, метод, *SQL*, виртуальная лаборатория, студенты.

Annotation

This article covers a variety of aspects of database Science and provides recommendations for remote Laboratories based entirely on free software. Within the framework of this approach, professors will have all the tools necessary to transfer laboratory experience to a remote experiment. In addition, they can also design a user interface that includes extended technical devices to enrich the user experience.

Keywords: database, *Remote Labs*, traditional, method, *SQL*, virtual laboratory, students.

Лабораториялар илм-фан ва муҳандисликни ўрганиш учун жуда муҳим ҳисобланади, чунки лабораториялар талабалар фанни сўров жараёни сифатида бошдан кечирадиган ва ҳақиқий воситалар, материаллар билан ўзлари ишлаш имкониятига эга бўлган асосий воситани тақдим этади. Бироқ талабаларга юқори сифатли лаборатория тажрибаларини тақдим этиш хар доим ҳам осон эмас – лабораториялар жуда қиммат, хавфли, қийин ёки кўп вақт талаб қилиши мумкин. Масофавий лаборатория – бу талабага интернет орқали илмий тажриба ўтказишга имкон берадиган тобора кенг тарқалган альтернатив усуслар.

Xuemin Chen, Gangbing Song ва Yongpeng Zhang ларнинг “Virtual and remote laboratory development: a review” номли мақоласида интернетта асосланган онлайн лабораторияларни ишлаб чиқиш усувлари ва фанларни ўқитишида ундан фойдаланиш ҳақида илмий фикрлар баён этилган [1, 7].

Таълим учун масофавий лабораториялардан фойдаланиш тобора ортиб бормоқда, чунки бу ресурслардан яхшироқ фойдаланишга имкон берадиган усул (лабораториялар кунига 24 соат ишлайди) ва талабалар турли жойлардан ҳақиқий ускуналар билан ўзаро алоқада бўлишади. Бироқ бугунги кунда масофавий лабораторияларни топиш мумкин бўлган жуда кўп маҳсус ечимлар мавжуд деб айтишимиз мумкин [2, 4].

Javier Sotomayor-Moriano, Gustavo Pérez-Zúñiga ва Mario Sotolарнинг “A virtual laboratory environment for control design of a multivariable process” номли мақоласида кўп ўзгарувчили физик жараёнларни лойиҳалаш мақсадида Python дастури орқали дастури илова яратилган [3, 12]. Илова ёрдамида физик жараёнларни кузатиш мумкин. Илмий ишнинг яна бошқа бир хусусияти шундан иборатки, дастури илова Matlab дастури каби аниқроқ натижаларни қайд этади, бу эса тизимли ишлаш имкониятини беради.

Техника олий ўқув юртларида дастурлаш фанларига боғлиқ бўлган фанларни ўқитишида Flipped Classroom методини қўллаш ҳам жуда фойдалидир [4, 12]. Flipped Classroom методида ўқитиши стратегияси ва тури ўқувчиларни дарс вақтида муаммоларни ҳал қилиш устида ишлаш орқали ўқувчиларнинг фаоллигини ва ўрганишини оширишга қаратилган. Ушбу педагогик услуга фаолиятни, шу жумладан, анъанавий равишида уй вазифаси деб ҳисобланган фаолиятни синфга кўчиради.

Таълим методлари, бир томондан, объектив характерга эга бўлиб, педагог қўллашидан қатъи назар, доимий амал қиласиган мустаҳкам қонун-қоидалар билан боғлиқ. Улар барча дидактик қоидалар, қонунларнинг талаб ҳамда мақсадларининг доимий компонентлари, ўқув фаолиятининг мазмуни ва шаклини ифодалайди. Иккинчи томондан, субъектив характерга эга бўлиб,

у педагог шахси, ўқувчи талабаларнинг ўзига хос томонлари ва аниқ шароити билан белгиланади.

Масофавий лабораторияда талабалар объектлар маълумотларини қайта ишлайдилар ва бошқарадилар. Масофавий лабораториялардан фойдаланиш талабаларга мураккаб илмий аппаратларга арzon нархларда, катта хавфсизлик ва қулайлик билан кириш имкониятини бериши мумкин. Масофавий лабораториялар онлайн бошқарилганлиги сабабли аниқ бажарилиши мумкин ва талабаларга тажрибаларни тақрорлаш ёки ривожлантириш учун кўплаб вақт давомида ўрганишлари мумкин. Масофавий лабораторияларга уйдан ва университетдан тенг даражада кириш, талабалар учун лаборатория вақтини режалаштириш билан боғлиқ моддий-техник муаммоларни камайтириши мумкин.

Бугунги кунда техника олий ўқув юртларида маълумотлар базаси фани ўтилиб, талабалар томонидан фанни ўзлаштириш бўйича бир қанча паст натижаларни қайд этишмоқда. Бунга сабаб сифатида қуйидаги ташки омилларни кўрсатиш мумкин:

- моддий техник базанинг эскирганлиги;
- аудиториядан келиб чиқкан ҳолатда методларни тўғри танламаслик;
- талабаларда уйга вазифа қилиб берилган топшириқларни бажаришга бўлган техник қурилмаларнинг йўклиги;

- фан бўйича ўзбек тилидаги ахборот ресурслари-нинг камлиги.

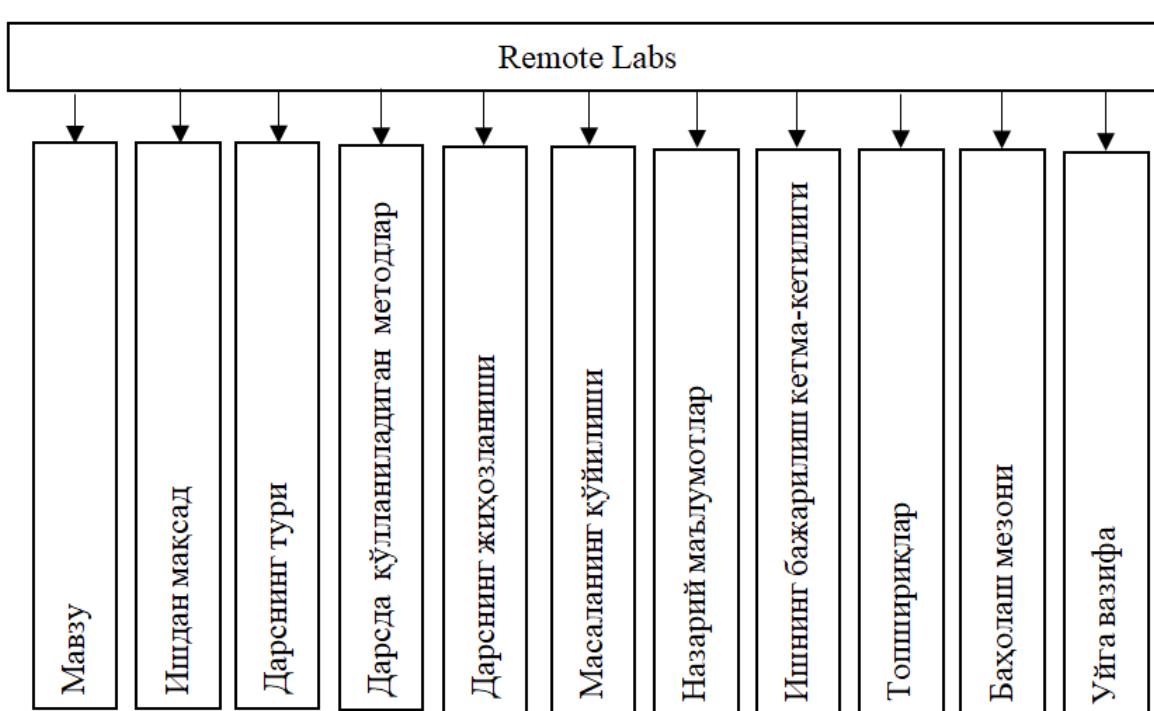
Юкорида кўрсатилган муаммоларни Remote Labs методи орқали ечиш мумкин. Унинг натижавийлигини текшириш учун эса Remote Labs ва Анъанавий методларни синовдан ўтказиб кўрамиз. Бунинг учун ТАТУ Қарши филиалининг компьютер инжиниринги йўналиши иккинчи босқич талабаларидан 40 нафарини жалб қилдик. Талабаларни икки гурухга тенг таксимладик (20 тадан). Жараён бошланишидан олдин талабаларнинг дастлабки билимларини ақлий хужум методи орқали синаб кўрдик ва қуйидаги жадвални ҳосил қилдик:

I-жадвал

Баҳоланиш параметрлари	Тажриба гурухи	Назорат гурухи
Аъло	2	3
Яхши	9	11
Қониқарли	6	5
Қониқарсиз	3	1

Талабларнинг билимларини қайд этиш жадвали

Тажриба гурухида лаборатория машғулотини амалга оширишда Remote Labs методидан фойдаланиш қуйидагича чизмада асосланган (1-расм):

1-расм. Remote Labs методини қўлланилиш механизми

1-расмда келтирилган *Топшириклар* номли бўлимда маълумотлар базаси фанидан мавзуга доир масалалар берилади, талабалар эса масалаларнинг барчасини виртуал ташкил этилган қуйида номлари келтириб

ўтилган платформаларда бажарадилар:
W3schools.com;
Studytonight.com;
Programiz.com.

Назорат гурухида эса худди шу мавзу анъанавий методдан фойдаланиб амалга оширилади ва унинг тузилиши ҳам 1-расмда келтирилганидек режалаштирилади.

Анъанавий таълим методидан фойдаланиб *Топириқчлар* номли бўлимда маълумотлар базаси фанидан мавзуга доир масалалар берилганда, асосий этибор *Дарснинг жиҳозланишига қаратилади*. Машғулотларни олиб боришдаги асосий жиҳозлар сифатида синф доскаси, китоб, дафтар ва шу каби обьектларни айтиш мумкин.

Иккала методдан олинган натижалар қўйидагича бўлди:

2-жадвал

Баҳоланиш параметрлари	Тажриба гурухи	Назорат гурухи
Аъло	4	3
Яхши	11	12
Қониқарли	4	4
Қониқарсиз	1	1

Методларни қўллашдан ҳосил бўлган натижалар

Демак, иккала гуруҳ натижаларини кўрдик. Унда тажриба гурухига қўлланилган методдан кутилган натижа анъанавий методдагидан яхшироқ.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, масофавий лабораториялар талабалар, ўқитувчилар ва мураббийлар билан биргаликда мулоқот қилиш учун янги имкониятларни таклиф этади, улар лаборатори-

ядан олдин, лаборатория пайтида ва ундан кейин ўзаро алоқада бўлиш учун ижтимоий тармоқ ва онлайн алоқа воситаларидан фойдаланишлари мумкин. Бундан ташқари, масофавий лабораториялар учун платформалар ўқувчиларга нима бўлайтганини тушунишга ёрдам берадиган қўшимча дисплейлар билан кўпайтирилиши мумкин.

Техника олий таълим муассасаларида ахборот технологияларини талабаларга ўргатиш учун ҳам Remote Labs методидан кенг фойдаланиш зарур деб ҳисоблаймиз. Дарс машғулотларини ушбу методдан фойдаланиб ташкил этишда эса Flipped Classroom методи унга интеграция қилинса, ижобий натижаларга эришиш мумкин. Шунингдек, Remote Labs методидан дарс машғулотларида фойдаланиш учун қуйидаги параметрларга эътиборли бўлишни тавсия этамиз:

- фан нуқтаи назаридан келиб чиқган ҳолда, онлайн лабораторияларни қидириб топиш ёки уни яратиш;
- фан мавзуларини ўзига қамраб олган мисол ва масалаларни тўғри шакллантириш;
- профессор-ўқитувчи томонидан яратилган ўқув ресурсларини содда ва тушунарли қилиб яратиш;
- аудиторияни қамраб оладиган замонавий платформанинг ахборотларни қайта ишлашдаги тезлигини таҳлил қилиш ва уни реаллаштириш;
- аудиториядан ташқаридаги мустақил таълим сатларини тўғри йўналтириш;
- фан мавзуларини талабаларга тушунарли бўлишини таъминлаш мақсадида кичик видео роликларни ишлаб чиқиш ва веб контентга жойлаштириш.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Xuemin Chen, Gangbing Song, Yongpeng Zhang. Virtual and remote laboratory development: a review. Earth and Space 2010: Engineering, Science, Construction, and Operations in Challenging Environments. – 3843 p.
2. A. Mejías Borrero, M. A. Márquez Sánchez, J. M. Andújar Márquez, M. R. Sánchez Herrera. A Complete Solution for Developing Remote Labs. IFAC. – August 28-30, 2013. – P. 96-101.
3. Javier Sotomayor-Moriano, Gustavo Pérez-Zúñiga ва Mario Soto. A virtual laboratory environment for control design of a multivariable process. ScienceDirect, 2019. – P. 15-20.
4. Б.Қ.Қодиров. Олий таълим муассасаларида “Маълумотлар базаси” фанини ўқитишида “Flipped Classroom” методидан фойдаланиш. Замонавий таълим. – №2 (111), 2022. – 9-15 б.

TEACHING READING SKILLS

Sevara Giyosova,
A teacher at Djizakh State Pedagogical university

Annotation

The majority of English learners usually struggle with reading skills and cannot easily comprehend what they have read. In other words, they have difficulty analyzing and digesting input from the text or book. Due to these facts, I wanted to have insight into reading strategies, as it is regarded as one of the main skills of four skills of the English language that had better learned by learners to be a competent language users.

Keywords: skimming, scanning, teaching reading skills, approaches for teaching reading.

Annotasiya

Ingliz tilini o'rghanuvchilarning aksariyati odatda o'qish qobiliyatlarini rivojlantirishga qiynalishadi va o'qiganlarini osongina tushuna olmaydilar. Boshqacha qilib aytganda, ular matn yoki kitobdan olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va tushunishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Ushbu faktlar tufayli men o'qish strategiyalari haqida ma'lumotga ega bo'lishni xohladim, chunki bu ingliz tili to'rtko'nikmalarining asosiyalaridan biri sifatida qaraladi. Bu o'quvchilar tomonidan malakali til foydalananuvchilari bo'lish uchun yaxshiroq o'rghanilgan.

Kalit so'zlar: o'qish strategiyalari, o'qish ko'nikmalarini o'rgatish, skanerlash, o'qishni o'rgatish yondashuvlari.

Аннотация:

Большинство изучающих английский язык обычно борются с навыками чтения и не могут легко понять прочитанное. Другими словами, им трудно анализировать и переваривать информацию из текста или книги. В связи с этими фактами я хотела получить представление о стратегиях чтения, поскольку это считается одним из основных навыков из четырех навыков английского языка, которые лучше усваиваются учащимися, чтобы быть компетентными пользователями языка.

Ключевые слова: стратегии чтения, беглый просмотр, сканирование, обучение навыкам чтения, подходы к обучению чтению.

For many years, scientists of English education have been sea various ways to make easier, of teaching English, especially reading. They want to simplify the strategies of teaching as well as learning reading. It is said that if you yearn to be a perfect learner of any language, you ought to have a habit of reading enjoy learn enjoy from reading. This is because as humans, we are engaged in reading activities daily such as reading newspapers, books, magazines, and so on. Reading is concerned as one of the main skills that assets to widen the horizon of people with lots of information from all walks of throwline. Particularly, they get input related to academic subjects or news related to the latest events happening all around the world. The main aim of my review is that explain reading strategies as approaches to studying English and other languages. Before writing my literature review, I read several types of articles in terms of Reading strategies, but I want to emphasize mainly teaching reading skills. This is a fact that I am an ESL teacher who has lots of hurdles in teaching reading skills.

As Muhammad H.A.I-Drees (2006) stated that reading is regarded as a receptive language process that assets to comprehend written materials effectively as well as accurately. It is one of the most crucial tools for all walks of life [1, 634].

As teaching reading skills play a significant role to evaluate students' academic competence in English

language teaching, several learners struggle to understand and analyze books, magazines, and newspapers. Most of the time students get bewildered by what they have read, although they can find all answers to the questions. At the same time, instructors also have some difficulties in leveling up students' reading skills. Students usually perform poorly in their both academic studies and everyday life. Hence, it is essential to show issues of learning reading with some potential solutions which can be implemented in the classrooms.

In the article of Muhammad H.A.I-Drees (2006), it is written that reading strengthens the mental ability of learners and also improves eye movement [2, 286]. It always requires great concentration from the reader and improvises the communication skills of readers. It encourages learners to look up new words that are unknown from the context and enrich not only vocabulary resources but even grammar knowledge.

As Douglas discussed (2001) that students should be taught how to use skimming, scanning, and critical reading in their reading exercises, otherwise they are likely to have struggled with understanding the meaning and dealing with the questions.

What is the aim of teaching reading? – through reading, learners improve their English competence as well as broaden their outlook by having information about English-speaking countries. They learn about their culture

and traditions and the latest technology by reading several texts. It advances their English knowledge subsequently, as the more they read, the more vocabulary they will have and they start using them in their both writing and speaking skills.

According to Muhammad (2006), there are two methods of conducting reading lessons which are:

Approaches for teaching reading.

1 Pedagogical Approach

2 Communicative Approach [3, 402].

From my understanding of the article, the Pedagogical approach is a type of method that is used to check students' comprehension and it helps to impart vocabulary and grammatical knowledge to them. They will be handed a reading passage including comprehension questions. The reading passage will be a little bit difficult to understand. It should be more complex than the students' level, they should read the passage and try to guess words. If they cannot figure out the meaning of the words, they should look at the glossary of the words that are given with *. These are called "primary glossaries." In this method, they emphasized words and structures instead of teaching reading as communication.

By giving a defining Approach, it is a method in which comparing sensible input and task-based learning could merge. As Nunan suggested (1988), we had better adapt the following 5 features as communicative language teaching [4, 614].

- The target of the task should be directed to one operation in the SL of learners. These activities should be useful in conversations.

- Use of authentic language in a real-life situation with a higher level of English.

- The activities should be conducted as a communicative framework.

- Instead of paying attention to mistakes, they should highlight fluency.

- All the activities should engage all learners of the classroom and should be evaluated according to their impacts on learners.

As it is written in most of the course books, Scanning and Skimming are one of the most important strategies that readers ought to develop to be effective readers. Therefore, I will explain both of the terms;

Scanning – is a strategy that you usually use while searching for specific answers to a question. Unlike skimming, you read the text very quickly to find answers. Before skimming, you had better read the questions and find keywords. After that, you search speech patterns by moving your eyes quickly over the pages. Readers look for numbers, letters, proper nouns, steps, and words.

Skimming – it is the way of getting the gist of the text. Readers quickly look through the texts so that they will

have a basic understanding of the text. It is not reading word by word, it is reading faster than normal pace. People use this technique when they have limited time and must read lots of pages. It is a good way to be aware of what is written inside either books or documents.

According to what you are reading, you can use skimming in various ways. For instance; You can read quickly just titles, and headings, or sometimes, it is enough to read the first and the last sentences of the text which reveals lots of information about the text. Hence, it is strongly recommended to read each sentence.

Factors that make reading difficult for learners.

The difficulty of the reading always depends on the level of the text. If the text is advanced, the vocabulary and its complex structure make it difficult for a reader whose level is lower than the text. These factors contribute to the comprehension of the learner and help them to get the message of the writer. Three main factors make reading difficult for the learner which are;

- Vocabulary
- Structure of sentences
- Background knowledge of the students.

Vocabulary

Whenever I observe my students, I witness that they will have adversities with unknown words or phrases. They prevent readers to understand the meaning of the reading. Because I motivate my learners to enrich their vocabulary resources. It enables them to comprehend the whole text.

Structure of the sentence

Apart from a lack of vocabulary, less knowledge of grammar structure also hinders students to understand the context. This is because the more complex the sentence, the more hardships students will have.

Background Knowledge

Cultural differences in the textbooks also play a crucial role, as learners may not have enough information concerning the Second language culture when they encounter expressions related to the culture. Not only students but only teachers cannot explain those terms and words to their students and are not able to participate in discussions without previous knowledge.

Here is a diagram of my primary students' responses to my questionnaire in terms of reading difficulties such as vocabulary, sentence structure as well as background knowledge;

It can be seen that out of 100% of students, 60 % of them have hardships with unknown words in the texts and it is obvious that without knowing the meaning of words, it is hard to get a gist of the whole text. Another factor is that 24% of students usually face sentence structure problems, as they do have not good grammar knowledge and cannot translate quite well the complex sentences in the text. The

lowest percentage is related to the Background knowledge of students, as some of them can comprehend the context by reading text, while only 16% of them do not have any information about the culture of their Second Language.

Strategies to develop your reading strategies

It is always challenging for teachers to help students implement the theory into practice while learning Second Language. As most of the learners do not know how to use them by just reading word by word, line by line trying to understand every single word in the text. As instructors, we should teach them how to get the meaning of the word and utilize various appropriate strategies for diverse situations.

There are a certain set of strategies that can be used by all students to read quickly and effectively:

- Previewing; reading titles, and headings, looking through photos if there is inside the text, and making an attempt to comprehend the structure and reading selection.

- Predicting; relying on the previous knowledge of the subject to make assumptions regarding the context, and vocabulary.

- Guessing from context; using context to

understand the meaning of the unknown words by the way of reading around the text instead of looking up the words from the dictionary.

- Paraphrasing; being able to paraphrase the given questions by using synonyms to find the answer from the text [5, 564].

All in all, reading is an indispensable part of humans' everyday activity, no matter whether they learn the language or not. But reading is essential to level up your language level which can enable readers to have more language knowledge. Lots of students struggle not to understand English magazines, books, newspapers, and articles. It urges teachers to be more creative and direct students on how to use these strategies in their reading process. They should provide enough materials, books, and resources for the learners to use in their learning experience and can create strategies to overcome reading difficulties.

As an EFL teacher, I teach and urge my students to mix both strategies while reading articles related to their academic subject. Especially for my IELTS learners to answer the questions, as most of the students find it hard to comprehend complex text.

REFERENCES:

1. Alandeom, O., & Sadler, T. (2018). Interactive patterns and conceptual convergence during student collaborations inscience. *Journal of Research in Science Teaching*, 26, 634–658,
2. Brunstei, J.C., Kieschke, U., Sporer, N. (2009). Improving students' reading comprehension skills: Effects of strategy instruction and reciprocal teaching. *Learning and Instruction*, 19, 3, 272-286.
3. Guthrie, J.T., Wigfield, A., Barbosa, P., Perencevich, K.C Taboada, A., Davis, M. H., Scaffidi, N.T., Tonks, S. (2004). Increasing reading comprehension and engagement through concept-oriented reading instruction. *Journal of Education Psychology*, 96, 403-423.
4. Hong, B. L. Diamond and L. Gutlohn (2013) Teaching reading sourcebook 2nd Novato CA; Arena Press Novato California, 24, 614-624.
5. Ogle, D.M. (1986) K-W-L; A teaching model that develops active reading of the expository text. *The Reading Teacher* 38(6), pp. 564-570
6. Singhal, M. (2001). Reading Proficiency, Reading Strategies, Metacognitive Awareness and L2 Readers. *The Reading Matrix*. 1(1), 1-23.

SAMBO KURASHI BILAN SHUG'ULLANISH JARAYONIDA OG'IR SPORT TURLARI BILAN BIRGA JISMONIY MASHQLAR KOMPLEKS DASTURLARINI QO'LLASH

Farxad Tashpulatov,
Toshkent moliya instituti “Jismoniy madaniyat va
sport faoliyati” kafedrasи mudiri, dotsent

Annotatsiya

Maqolada sambo kurashi bilan shug'ullanish jarayonida yosh sambo kurashchilarida kuch sifatini takomillashtirishda og'ir sport turlari bilan birga, jismoniy mashqlar kompleks dasturlarini qo'llash vositalari va uslublari ko'rib chiqilgan. Eksperimental tajribada 17-19 yoshdagi sambochilarining ikki guruhga bo'lingan holda ko'rsatgan natijalari yoritilib berilgan.

Kalit so'zlar: sambo, yosh kurashchilar, kompleks dasturlar, eksperimental guruhlar.

Аннотация

В статье рассматриваются средства и методы использования комплексных программ упражнений, наряду с тяжелой атлетикой, для повышения качества силы у юных самбистов в процессе борьбы самбистов. В экспериментальном эксперименте описаны результаты самбистов 17-19 лет, разделенных на две группы.

Ключевые слова: самбо, юные борцы, комплексные программы, экспериментальные группы.

Annotation

The article discusses the tools and methods of using complex exercise programs, along with weightlifting, to improve the quality of strength in young sambo wrestlers in the process of sambo wrestling. In the experimental experiment, the results of sambo wrestlers aged 17-19 years, divided into two groups, were described.

Keywords: sambo, young wrestlers, complex programs, experimental groups.

Sambochilarining uzoq muddatli tayyorgarligini takomillashtirishda uning tarkibiy qismlaridan biri – ta'lif va tarbiya metodologiyasiga e'tibor bermaslik mumkin emas. So'nggi paytlarda yoshlari sporti muammolariga ko'plab tadqiqotlar bag'ishlangan [1; 2; 3], lekin hali ham yosh kurashchilarini tayyorlashni boshqarish masalalari yetarli darajada o'r ganilmagan. So'nggi paytlarda yosh sambochilarini tayyorlashni takomillashtirish ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilaydigan eng muhim masalalardan biri ekanligi ayon bo'ldi.

Sambo kurashi bo'yicha mavjud dasturlar tahlili shuni ko'rsatadi, hozirgi vaqtida mashg'ulotlar metodologiyasi zamонавиyl talablardan orqada qolmoqda. Buning sababi – uslubiy reja va ishlanmalarning past darajaligidadir. Shu bilan birga, ma'lumki, sportchining mahoratini oldindan belgilab beruvchi muhim omillardan biri – bu uning mushaklar sezilarli harakatini namoyish etish qobiliyatidir. Bu sifat, ko'pchilik mutaxassislarining fikriga ko'ra, ko'plab sport turlari bo'yicha sport mashg'ulotlarining samaradorligini oshiradi [4; 5; 6].

Kurashchilarining eng muhim jismoniy sifatlari kuch va kuchga chidamlilik ekanligini hisobga olib, biz kurashchilarining maxsus tayyorgarligining ayrim jihatlarini hal qilish bilan birga, maxsus tayyorgarlikning jismoniy yuklamalarining kuch va kuch chidamliligi dinamikasiga ta'sirini kuzatdik [7; 8; 9]. Sambo kurashi seksiyasining polvonlari (turli sport toifasidagi 17-19 yoshli o'smirlar) o'quv yili boshida sport shifokori ko'rigidan o'tib, kuch ko'rsatkichlari va kuchga chidamliligini aniqlandi. O'quv-tayyorgarlik yili oxirida navbatdagi sinov o'tkazildi.

Ularni sinovdan o'tkazish uchun quyidagi kuch mashqlari testlari qo'llanildi: dastgohda yotgan holda maksimal darajada shtangani takroriy ko'tarib tushirish; shtanga yelkaga qo'yib, oyoqlar bilan cho'kish; shtangani engashib tortib ko'tarilish kuchi; chidamlilik sinovi; oldinga cho'zilgan qo'llarda 4 kg gantellarni ushlab turish (sekundlar miqdorida) [10; 11; 12].

Pedagogik eksperiment o'tkazish uchun olingen ma'lumotlar asosida 17-19 yoshli kurashchilaridan ikkita guruh – nazorat guruhi (NG) va eksperimental guruhi (EG) tuzildi. Har bir guruhda turli sport toifalaridagi 15 nafar kurashchi ishtirok etdi. Antropometrik ma'lumotlarga ko'ra, guruhlarning vazni va jismoniy tayyorgarligi taxminan bir xil edi. Tajribaning mazmuni shundan iborat ediki, eksperimental guruhi sambo kurashchilarining mashg'ulot jarayoniga kuch mashqlari dasturi, ya'ni pauerlifting mashqlari to'plami kiritildi. Bunda kurashchilar haftada bir marta kuchni aniqlash uchun pauerlifting texnikasiga yo'naltirilgan shtanga bilan mashqlar bajarishdi. Har bir mashg'ulot odatdagagi tayyorgarlik qismi, sherik, arqon yoki amortizator bilan mashqlar bilan boshlandi. Shundan so'ng kurashchilar taklif etilgan dasturlar bo'yicha 6-8 ta mashqdan iborat bo'lgan kuch mashqlarini bajarishdi, ulardan uchtasi majburiy mashqlar: ko'krakdan shtangani itarish, yelkada shtanga bilan o'tirib turish va shtangani pastdan tortish [13; 14; 15; 16].

Bunday mashg'ulotning o'ziga xosligi shundaki, biringchidan, mashg'ulot bir soatdan ko'p bo'lмаган yuqori intensivlikda, shtanganing og'irligi maksimaldan 85-88%, bir necha to'plamda, 6-8 marta o'tkazildi. Qayta tak-

rorlashlar sportchilarning maksimal mushak va irodaviy sa'y-harakatlariga erishishiga olib keldi, to'plamlar orasidagi qisqa intervallar 1 daqiqani tashkil etdi. Ikkinchidan, har bir mashg'ulotda kurashchilar shtangaga 250-500 gramm og'irlik qo'shib, oldingi mashg'ulotlarga qaraganda to'g'ri bajarish texnikasidan chetga chiqmagan holda ko'proq takrorlarni bajarishga intilishdi va bu jarayon ularda maksimal irodaga erishish qobiliyatini tarbiyalashga xizmat qildi [17, 18].

17 yoshli kurashchilarning skameykada shtangani yotib ko'tarish kuchi 6 oylik ish davomida taklif etilgan dastur bo'yicha 13,8 kg (15,8%) ortdi. 18 yoshlilarda 14 kg (16%)ga va 19 yoshli kurashchilarda 12,8 kg (13,85%)ga ortdi. Eski dasturlar bilan shug'ullangan nazorat guruhidagi kurashchilarning kuchlari o'rtacha 6,5 kg, bizning ma'lumotlarimiz bo'yicha, mos ravishda 5,8 kg; 8,2 kg; 6,4 kg.ni tashkil etdi.

Seksiyada biz taklif qilgan dastur bo'yicha 6 oylik mashg'ulotlar davomida sambochilarining tana quvvati 17 yoshlilarda 11,7 foizga, 18 yoshlilarda 15,4 foizga, 19 yoshlilarda 14,25 foizga oshdi. Nazorat guruhidagilarda esa mos ravishda 5,16%, 6,5% va 8,3% ni tashkil etdi.

Taqdim etilgan test ma'lumotlariga ko'ra, tavsiya etilgan dasturga muvofiq sambo kurashining sport bo'limida 9 oylik mashg'ulotdan so'ng yelkalarida shtanga bilan o'tirib-turish (oyoq mushaklari kuchining ko'rsatkichi) 17 yoshli bolalar da 20% ga oshdi, 18 yoshli kurashchilarda 19% ga, 19 yoshli kurashchilarda 19,1% ga oshdi. Eksperimental guruhdagi sambochilarining kuch ko'rsatkichlarining yaxshilanishi nazorat guruhiga nisbatan ancha aniq bo'lib, ularda mos ravishda 10%; 11,6% va 14,4% ni tashkil etdi.

Taqdim etilgan ma'lumotlarga ko'ra, sambo kurashi bo'limida rejalashtirilgan dastur bo'yicha mashg'ulotlardan so'ng cho'zilgan qo'llarda og'irligi 4 kg bo'lган

gantellarning tarkibi (kuchga chidamlilik ko'rsatkichi) 17 yoshli o'smirlarda 24 foizga, 18 yoshda 20 foizga va 19 yoshli kurashchilarda 23% ga oshgan, nazorat guruhi kurashchilarida to'g'ridan-to'g'ri 12,9%; 15% va 16% ni tashkil etdi.

O'smirlarning mashg'ulotlar davomida olgan jismoniy yuklamalari ularning jismoniy sifatlarini, birinchi navbatda, kuch-quvvatini oshirishga xizmat qildi. Shunday qilib, bir yildan kamroq vaqt ichida eksperimental guruh kurashchilarni eskirgan dasturlarga muvofiq kuch sifatlarini rivojlantirish uchun odatiy mashqlarni bajargan nazorat guruhi kurashchilariga nisbatan sezilarli darajada kattaroq mushaklar kuchiga ega bo'ldilar. Kurashchilar o'zlarining vazn ko'tarish qobiliyatini, skameykada shtangani yotib ko'tarish va yelkalarida og'irlik bilan o'tirib turishda kuchlarini sezilarli darajada yaxshiladilar. Shuningdek, kurashchilarining kuch-chidamlilik ko'rsatkichlari ham juda yaxshi taassurot qoldirdi. Shunday qilib, biz taklif qilgan kuch sifatlarini rivojlantirish dasturi o'smir kurashchilarining kuch ko'rsatkichlari dinamikasiga ijobjiy ta'sir ko'rsatdi.

Bizning ishimiz va uning natijalari quyidagi xulosalariga olib keldi:

1. Yosh sportchilarning psixologik va jismoniy tayyorligi ularning ijodiy faoliyati va sport natijalarining o'shining keyingi jarayonining ajralmas qismidir.
2. Kurashchilarining maxsus kuch tayyorligi jismoniy sifatlarini, birinchi navbatda, kuch va kuchga chidamliligin oshirishga yordam beradi.
3. Kuch sifatlarini jadal rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan sport mashg'ulotlari 17-19 yoshli kurashchilarining an'anaviy tarzda texnika asoslarini o'rgatish va harakat sifatlarini rivojlantirishga taxminan teng ravishda qaratilgan mashg'ulotlarga qaraganda kuch ko'rsatkichlarining ko'proq o'shini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ташпулатов Ф., Хамраева З. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ // Educational Research in Universal Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 4. – С. 10-17.
2. Farhad T., Khamraeva Z. B. PROBLEMS AND SOLUTIONS IN CHILDREN'S FOOTBALL //INTERNATIONAL CONFERENCES ON LEARNING AND TEACHING. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 45-51.
3. Tashpulatov F. A., Shermatov G. K. Wrestling—The Honor of Uzbek Nation //Eurasian Scientific Herald. – 2022. – Т. 8. – С. 205-208.
4. Alisherovich T. F. Sog'lom turmush tarzini shakillantirishda jismoniy madaniyatning inson hayotidagi roli // BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMUY JURNALI. – 2022. – С. 187-190.
5. Khamrayeva Z. B. Physical Education of Students in Modern Conditions //European Journal of Business Start-ups and Open Society. – 2022.
6. Shermatov G. K. Classification of Methods of Sports Wrestling, System //EUROPEAN JOURNAL OF BUSINESS STARTUPS AND OPEN SOCIETY. – 2022. – Т. 2. – №. 2. – С. 39-42.
7. Myxametov A.M. (2021) Methodology for Normalizing Workload in Health Classes, european journal of life safety and stability,http://www.ejss.indexedresearch.org/.
8. Myxametov A.M. (2021) Stages and Methods of Teaching Children to Play in Badminton International Journal of Development and Public Policy http://www.openaccessjournals.eu/

9. Шерматов F.K. (2021) DYNAMICS OF PHYSICAL DEVELOPMENT OF STUDENTS WITH ONE AND TWO TIME COMPULSORY LESSONS, World Economics & Finance Bulletin (WEFB) <https://www.scholarexpress.net/>.
10. Мухамметов, А.М. (2022). Научно-методические основы нормирования нагрузок в физкультурно-спортивном здравоохранении. Евразийский научный вестник, 8, 194-197.
11. Khurramovich, K. F. (2022). DEVELOPING A SET OF WELLNESS EXERCISES FOR MIDDLE AGED MEN (45-60 YEARS OLD) ACCORDING TO PHYSICAL PREPARATION. Academica Globe: Inderscience Research, 3(04), 165-169.
12. Alisherovich, T. F., & Toshboyeva, M. B. Innovative Pedagogical Activity: Content and Structure.
13. <https://iejrd.com/index.php/%20/article/view/2965>.
14. <https://iejrd.com/index.php/%20/article/view/2962>.
15. Qaxxorovich S. G. Methodology of Organizing Wrestling Competitions //Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 4. – С. 14-18.

3D TEXNOLOGIK MUHIT UCHUN TA'LIM FAOLIYATINI LOYIHALASH

Gulnozaxon Rasulova,
Qo‘qon davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi, PhD

Annotatsiya

Ushbu maqolaning maqsadi 3D texnologik muhit va ta'l'm faoliyatini loyihalash haqida umumiylar ma'lumot berish, ularning pedagogik imkoniyatlariga alohida e'tibor qaratishdir. Unda 3D texnologik muhitda ta'l'm faoliyatini loyihalash modellari, bosqichlari hamda o'qitish uchun virtual muhitni loyihalash resurslarini tanlash texnologiyalari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: 3D texnologik muhit, loyihalash, interfeys, elektron faoliyat, model.

Аннотация

Цель данной статьи – дать обзор проектирования 3D технологических сред и образовательной деятельности с особым вниманием к их педагогическому потенциалу. В нём отражены модели и этапы проектирования учебной деятельности в 3D технологической среде, а также технологии выбора ресурсов проектирования виртуальной среды для обучения.

Ключевые слова: трехмерная технологическая среда, дизайн, интерфейс, электронная деятельность, модель.

Annotation

The purpose of this article is to provide an overview of the design of 3D technological environments and educational activities, with special attention to their pedagogical potential. It reflects on the models and stages of designing educational activities in 3D technological environment, as well as the technologies for choosing virtual environment design resources for teaching.

Key words: 3D technological environment, design, interface, electronic activity, model.

Onlayn ta'l'm va texnologiyalar ta'l'm imkoniyatlarini kengaytirib, oldinga kvant sakrash uchun zamin yaratmoqda. Ta'l'm maydonlarini raqamlashtirish kasbiy faoliyat va ta'l'm ehtiyojlarini o'zgartirishni nazarda tutadi. Institutning jismoniy kontseptsiyasidan tashqariga, ko'proq kontseptual ta'l'm maydoniga o'tish bugungi kunda talabalar bilan ko'proq mos keladigan yangi, yana-da xilma-xil o'rghanish imkoniyatlarini ochadi. Ta'l'mning ushbu yangi modeli o'rgatuvchilarining nazoratiga emas, balki o'rghanuvchilarining o'zini o'zi boshqarishiga asoslanadi va bu talabalar o'z faoliyatini haqiqatda kerak bo'lgan narsaga yo'naltiradigan ssenariyni ishlab chiqishni talab qiladi.

3Ddagi vizual aloqaning grafik dizayni har qanday fan bo'yicha raqamli kontentni taqdim etish uchun yangi pay-

do bo'lgan, ammo muhim sohadir, chunki ssenariylar, sozlamalar, grafikalar, modellar, tovushlar va ranglar asosan foydalanuvchilarining 3D muhitida qolishni tanlaydimi yoki yo'qligini aniqlaydi. Shu sababli foydalilanadigan texnologik vositalarni aniqlaydigan dizayn metodologiyasini ishlab chiqish muhimdir. Ya'ni bunda belgilangan rol va funktsiyalarga ega bo'lgan jamoani aniqlash, ishlab chiqish vaqtini optimallashtirish, dizayn bo'yicha keli-shuvlarga erishish va shuning uchun takroriy jarayonlaridan qochish hamda kerakli mahsulotga erishish nazarda tutilmoqda.

3D texnologik muhitda ta'l'm faoliyatini loyihalash uchun zarur bo'ladigan modellar quyidagicha: asosan simulyatsiyalardan foydalanadigan 3D muhitda ta'l'm maydonlarini loyihalashda, umuman olganda, o'rganiladi-

gan o‘ziga xos tarkibga bog‘liq bo‘lmasligi kerak bo‘lgan bir qator tamoyillarni yodda tutish kerak. Atrof-muhit talabalarga muloqot qilish va hamkorlik qilish imkonini berishi kerak, chunki atrof-muhit taqsimlangan shovqin va hamkorlikni osonlashtirish uchun tarmoqqa ulangan bo‘lishi talab qilinadi. 3D muhitda talabalar, umuman olganda, bir xil tasvir va bir xil jismoniy tuzilishga ega bo‘lgan inson figuralariga taqlid qiluvchi avatarlar bilan ifodalanadi. Bu avatarlar – shogirdlarning ko‘zlarini va qo‘llarini. Atrof-muhit o‘quv qo‘llanmalari, fikr-mulohazalar va amaliy tadqiqotlar orqali talabalarni baholash imkonini berishi kerak. Talabalar va ular ishlayotgan guruhlar o‘z oldlariga qo‘ylgan muammolarni hal qila olishlari uchun so‘zlash, harakat qilish, o‘z harakatlarini yaratish va tahsil qila olishlari kerak. Ular ushbu “tasavvur qilingan” raqamli dunyoda faol, ishtirokchi va dinamik bo‘lishi uchun o‘zlarini suvgaga cho‘mgan barcha vaziyatlar haqida real vaqt rejimida qaror qabul qila olishlari lozim. Bularning bar-chasi, agar muhitda ushbu simulyatsiya qilingan dunyoda o‘zaro ta’sir qilish va “yashash” imkonini beradigan tegishli belgilari va vositalar mavjud bo‘lsa, mumkin faoliyatni loyihalashda turli xil narsalarni hisobga olish kerak. Birinchidan, o‘qitish va o‘qitish uchun virtual muhit va sharoitlar fanlararo nuqtayi nazardan ishlab chiqilishi va ulardan o‘qituvchilar hamda talabalar foydalanishi mumkin bo‘lishi kerak. Ikkinchidan, bu faoliyatlar qisqa va uzoq muddatda o‘qitish va o‘rganish uchun virtual muhitga, shuningdek, ijtimoiy dasturiy ta’mnot, Web 2.0 va 3D immersiv muhitlar yoki virtual olamlarning evolyutsiyasiga moslasha olishi lozim. Yana bir e’tiborga olinadigan narsa shundaki, o‘qitish va o‘qitish uchun virtual muhitni loyihalash texnologik resurslarni tanlash bilan tugamaydi. Ulardan foydalanish rejalarini, ishtirokchilarning ushbu resurslardan foydalanishi va ularning evolyutsiyasi ham kuzatilishi kerak. Ular erishish uchun mo‘ljallangan ta’lim maqsadlari qay darajada baholanishi va ular qayta ishlab chiqilishi hamda tegishli ravishda moslashtirilishi kerak. Shu munosabat bilan, agar o‘qish va o‘qitish uchun virtual muhit optimallashtirilsa, oxirgi foydalanuvchilar (asosan o‘qituvchilar va talabalar), o‘quv dizaynerlari va texnologiya ishlab chiquvchilari o‘rtasidagi hamkorlik va almashinuv muhim ahamiyatga ega [1, 97].

3D virtual muhitlar jarayonni tushuntirish uchun turli modellar va virtual 3D muhitlarni loyihalashni o‘z ichiga olishi kerak.

3D virtual olamlarida elektron faoliyatni loyihalash va sozlash jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Virtual dunyonni tanlash.
2. Immersiv muhitda tegishli joylarni qurish va boshqarish.
3. O‘quv qo‘llanmasini yaratish va boshqarish.
4. Immersiv tajribalar uchun o‘quv strategiyasini ishlab chiqish va mos faoliyatni loyihalash.
5. Talabalarga immersiv muhitni boshqarish uchun zarur kompetensiyalarni o‘rgatish.

3D virtual muhitda faoliyatni loyihalash sxemasi quyidagi tartibda belgilangan:

1-bosqich. Kirish va motivatsiya. Ushbu bosqichda ishtirokchilar virtual muhitga kirish huquqiga va undan foydalanish uchun zarur bo‘lgan malakalarga ega bo‘ladilar. Virtual dunyoda ular o‘z avatarlarining atrof-muhit va boshqa foydalanuvchilar bilan o‘zaro ta’sirini boshqarishlari uchun ba’zi bir asosiy vakolatlarga ega bo‘lishlari kerak. Bu vakolatlar real dunyoda talab qilinadiganlarga juda o‘xshaydi: harakatchanlik va aloqa. Agar motivatsiyani yo‘qotishga olib kelishi mumkin bo‘lgan oriyentatsiya muammolarini hal qilish zarur bo‘lsa, bu bosqichda virtual muhitda osongina harakat qila oladigan o‘qituvchi yoki repetitorga ega bo‘lishi juda muhimdir. O‘quv yordami asinxron bo‘lishi va sinxron yechimlar taqdim etilishi uchun mo‘ljallanishi kerak.

2-bosqich. Ijtimoiy lashtirish. Ushbu bosqichda talabalar virtual dunyoda o‘zlarining shaxsiyatini o‘rnatadilar va o‘zaro muloqot qilishni boshlaydilar. Ishtirokchilar o‘qituvchilari yoki o‘z tengdoshlari bilan muloqot qilish uchun virtual olam vositalaridan foydalanishga odatlanib qolishadi va onlayn, geografik jihatdan tarqoq talabalarga umumiy maqsad sari birgalikda ishlayotgandek his qilish imkonini beruvchi o‘quv hamjamiyati shakllana boshlaydi. Ushbu muloqot va ijtimoiy munosabatlar platformalarini qo‘llab-quvvatlaydigan texnologiyalar sotsializatsiya holatlarini yaratadi yoki osonlashtiradi. Bu yaxshi muvofiqlashtirilgan ishchi guruhni yaratishda birinchi qadamdir. O‘quv-uslubiy faoliyat virtual dunyoda qurilishi uchun o‘qituvchining aniq o‘zaro ta’siri ham bo‘lishi kerak.

3-bosqich. Axborot almashinuv. Bunda talabalar forum mazmuni bilan tanishib, taklif qilingan asosiy faoliyat haqida ma’lumot almashishni boshlaydilar, axborot miqdorining ortishi va ular bilan ishlash zarurati talaballarda to‘yinganlik tuyg‘usini keltirib chiqarishi mumkin. Ular talablar va materialni tushunish uchun zarur bo‘lgan vaqtini yengish maqsadida turli strategiyalarni ishlab chiqishni boshlaydilar.

4-bosqich. Bilimlarni qurish. Bu bosqichda guruh a’zolari bir-biriga munosabatda bo‘lishadi, munozara va muloqot orqali, talabalar ma’lumot olish yoki berish bilan cheklanib qolmay, bilimni shakllantirish jarayonida faol ishtirok etadilar. O‘zaro ta’sir faol ishtirok etishni o‘z ichiga oladi va to‘liq o‘rganishga qaratilgan bo‘ladi. Ular o‘z g‘oyalarini yozadilar, taklif qilingan mazmun bo‘yicha bahslashadilar va faol o‘rganishga olib keladigan dialog shaklidagi xabarlar almashadilar. Va aynan shu bosqichda elektron ta’lim tizimidagi o‘qitish, ya’ni ta’lim jarayonidagi eng muhim narsa shundaki, virtual grafik muhitda sinxron tarzda bajarilishi kerak bo‘lgan immersiv faoliyat onlayn ta’limni yanada boyitadigan xususiyatlarga ega bo‘lgan ta’lim vositasiga aylanadi hamda ko‘proq funksional hozirgi eksperimentda aynan shu vaqtida asosiy immersiv faoliyat olib boriladi.

5-bosqich. Rivojlanish. Ushbu oxirgi bosqichda talabardan texnologiya platformasining afzalliklarini topish so‘raladi. Ulardan texnologiyaning ishlatalishi va u boshqa kontekstlarda qanday qo‘llanilishi mumkinligi, shuningdek, uning qanday ishlashi haqida tanqidiy tushuncha berish so‘raladi [3, 60].

Quyidagi dizayn metodologiyasini taklif qilgan holda, ta’lim maqsadlari uchun virtual muhitlar zarur ekanligini ta’kidlaymiz:

1. Jamoa tarkibi. Ta’lim muhitini yaratish bilan bog‘liq barcha pedagogik, texnologik va vizual aloqa muammolarini hal qilish uchun jamoa fanlararo bo‘lishi uchun quyidagi rollarni aniqlash zarur:

– 3D ta’lim muhitlari uchun grafik dizayner. Bu shaxs 2D tasvirlarni yaratish, raqamlashtirish va tahrirlash, shuningdek, diagrammlar yaratish va barcha kerakli qismlarni tasvirlash uchun javobgardir. U shuningdek, 3D muhitlar va fragmentlarning eskizini chizish va modellashtirish, ularni butun vizual kompozitsiya 3D virtual muhit foydalanuvchilariga yoqimli va estetik tajribaga ega bo‘lishiga yordam beradigan tarzda birlashtirish uchun javobgardir.

– Tematik mutaxassis. Bu shaxs 3D virtual muhitda o‘qitiladigan mavzuni tushunadi. U virtual dunyoda grafik elementlarga aylanishi mumkin bo‘lgan bilim birligining mazmunini tuzish va ishlab chiqilayotgan konsepsiyalarni tasvirlash uchun javobgardir.

– Ta’lim dizayneri. Bu shaxs rejalashtirish, o‘quv faoliyatini loyihalash va o‘quv resurslarini aniqlashda tematik ekspertga hamrohlik qiladi va unga rahbarlik qiladi.

– 3D virtual muhitlar uchun texnik maslahatchi. Ushbu shaxs loyiha uchun qaysi virtual dunyo platformasidan foydalanishni hal qiladi va virtual 3D muhitlar uchun grafik dizayner tomonidan taqdim etilgan elementlarning integratsiyasini muvofiqlashtirish uchun javobgardir.

– 3D virtual muhitlar uchun dasturchi. Ushbu shaxs loyiha maqsadlariga muvofiq platforma uchun dasturiytanot komponentlarini ishlab chiqishga javobgardir.

2. Amaldagi texnologiyani tan olish. Ushbu bosqichning maqsadi platformaning imkoniyatlari va chekllovlarini tushunishdir. Keyingi bosqichlarda texnologiya tomonidan taqdim etilgan funksionallik loyiha ishlab chiqilgan natijalarga olib keladi.

3. Interfeys bilan tanishish. Virtual 3D muhitlar uchun grafik dizayner modellashtirish vositalarini o‘rganishi va ulardan foydalanishi kerak, uning barcha imkoniyatlari ni va funksiya, tasavvur va ijod o‘rtasidagi muvozanatni tushunishi zarur. Funktsionallik estetik jihatlardan ustun turishi muhim: dizayn funksionallikka xalaqit bermasligi kerak. Ushbu bosqichda dizayner uchun 3D dizaynni to‘ldirishi mumkin bo‘lgan va foydalaniladigan texnologiyaga mos keladigan boshqa dasturiy ta’mnotni tadqiq qilish va o‘rganish muhimdir.

4. Ssenariylarning ta’rifi. Ushbu bosqichda mavzu

bo‘yicha ekspert va pedagogik dizayner virtual 3D muhitda modellashtirilishi kerak bo‘lgan loyiha, kontekst, davr va uslubning ehtiyojlari hamda kutishlariga qancha ssenariylar mos kelishini hal qilish uchun harakat qiladilar. Virtual dunyoda o‘qitish va o‘rganish uchun uchta asosiy ssenariy aniqlangan:

– Kontent taqdimoti. Ushbu ssenariy avatarning 3D virtual dunyosiga kirishini ifodalaydi. Ushbu bosqichda mavzu bo‘yicha mutaxassis va o‘quv dizayneri taqdimot mazmuni uchun vizual aloqa talablarini taqdim etadi, bilimlarni bloklaydi va foydalanuvchilar sayt va nashr qilinadigan resurslardan (rasmlar, matnlar, animatsiyalar, hujjatlar yoki veb-saytlarga havolalar va h.k.) qanday foydalanishini aniqlaydi.

– Faoliyat muhiti. Bu muhit talabalar bajarishi kerak bo‘lgan tadbirlarni ro‘yxatga olish uchun ishlataladi. Ushbu muhitning ssenariysi va sahnalashtirilishi o‘qituvchi tanlagan mavzuga bog‘liq bo‘ladi. Faoliyat afzalliklarga qarab mazmunli ssenariy yoki mustaqil ssenariyda ilgari surilishi mumkin.

– Ishtirokchilar uchun uchrashuv joyi. Bu avatarlar ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilishlari mumkin bo‘lgan joy. Bundan o‘qituvchilar oldindan belgilangan sana va vaqtida talabalar bilan uchrashish uchun foydalanishlari mumkin.

5. Eskizlar va oq qog‘oz. Ushbu bosqichda kamida uchta eskiz tayyorlanadi: yuqorida ko‘rinish, oldingi ko‘rinish va yon ko‘rinish. Ular tematik ekspert va metodist tomonidan tekshiriladi, tuzatiladi va tasdiqlanadi. Konsepsiya san’ati 3D ssenariylari o‘ynaladigan hudud xaritasini o‘z ichiga olishi kerak. Oq qog‘oz har bir loyihaning o‘ziga xos xususiyatlariga asoslangan bo‘lishi kerak.

6. Ssenariy yaratishga tayyorgarlik. Skriptlarni yaratishdan oldin siz avatar va yerni moslashtirishingiz kerak, ular tekislanadi.

7. Ssenariy ishlab chiqarish. Har bir ssenariyda bo‘lishi kerak bo‘lgan moslashtirish elementlarini yaratishdan oldin 3D virtual dunyosining oldindan belgilangan maydonini o‘zgartirishingiz kerak.

8. O‘rnatish elementlarini loyihalash. Grafika yaratilishi kerak, ular dekoratsiya yoki jihozlarning bir qismi bo‘lishi mumkin.

9. Yakuniy tuzatishlar. Mahsulotni yakunlashdan oldin uni mavzu bo‘yicha mutaxassis, o‘quv dizayneri va texnologiya bo‘yicha maslahatchi ko‘rib chiqishi kerak [2,119].

Xulosa qilib aytganda, 3D texnologik muhit va ta’lim faoliyatini loyihalash, ularning pedagogik imkoniyatlari dan o‘qitishda tobora ko‘proq foydalanilmoqda. Xususan, 3D texnologik muhit va ta’lim faoliyatini loyihalashni o‘rganish tajribasini yaratish masofaviy ta’limni qiziqarli yo‘llar bilan tuzish imkoniyatini beradi va tezda butun o‘quv maydonining asosiy qismiga aylanadi. Amaliyot-

chilar va tadqiqotchilarning ushbu noyob o'quv muhitlarining o'r ganish va bilim almashish imkoniyatlari qiziqishi ortib borayotganiga qaramay, hozirgi virtual dunyo texnologiyalari yanada rivojlanishi kerak bo'lgan bir qator

imkoniyatlarni taqdim etadi. Oliy ta'lif muassasalari ushbu texnologiyalar imkoniyatlarini ko'rib, ularni kundalik o'qitish va o'qitish amaliyotiga integratsiya qilishlari zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Aldrich C. Virtual worlds, simulations and games for education: A unifying view. Innovate, 5. 2009. Retrieved from <http://www.innovateonline.info>.
2. Antonacci D.M., Modaress N. Envisioning the educational possibilities of user-creat-ed virtual worlds. AACE Journal, 16 (2), 2008. 115-126.
3. Bronack S., R. Sanders y otros cuatro autores. Presence Pedagogy: Teaching and Learning in a 3D Virtual Immersive WorldInt, J.Teaching and LeARNING IN Higher Educ., 20 (1) 2008. 59-69.
4. Silverman D. 3D Primer for Game Developers: An Overview of 3D Modeling in Games /David Silverman. <http://gamedevelopment.tutsplus.com/articles/3d-primer-forgame-developers-an-overview-of-3d-modeling-in-games-gameDev-5704>.
5. Tu Chih-Hsiung, Blocher Michael and Roberts Gayle (2008) "Constructs for Web 2.0 learning environments: a theatrical metaphor" Educational Media International, Vol45, №4, pp. 253-269.

TALABALARING INFORMATIKA FANIDAN MUSTAQIL TA'LIMGA OID KASBIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASH SAMARADORLIGI

Abror Inatov,

Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti o'qituvchisi;

Istam Aminov,

Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya

Ta'lif jarayonida talabalarning informatika fanidan mustaqil ta'limi tashkil etishda axborot va innovatsion texnologiyalardan foydalanib ijodiy-uslubiy malakalarini shakllantirish mumkin. Ushbu maqolada talabalarning mustaqil ishlash faoliyatini tashkil etishda axborot va innovatsion texnologiyalardan foydalanishning uslubiy asoslari yoritilgan.

Kalit so'zlar: axborot va innovatsion texnologiyalar, mustaqil ish shakllari, talabalarni mustaqil ishlashini tashkil etishda interfaol vositalardan foydalanish samaradorligi.

Аннотация

Формирование профессионально-методических навыков возможно на занятиях предмета информатика в организации самостоятельной деятельности студентов с использованием информационных и инновационных технологий. В работе рассматривается методические основы использования информационных и педагогических технологий при организации самостоятельной деятельности учащихся.

Ключевые слова: информационные и инновационные технологии, формы самостоятельной работы, эффективность использования интерактивные средства для организации самостоятельной работы студентов.

Annotation

The formation of professional and methodological skills is possible in the classroom of the subject of informatics in the organization of students' independent activities using information and innovative technologies. The paper considers the methodological foundations for the use of information and pedagogical technologies in the organization of students' independent activities.

Keywords: information and innovative technologies, forms of independent work, effectiveness of using interactive tools for organizing students' independent work.

"2017–2021-yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha harakatlar strategi- yasi" [1]da yurtimiz ta'lif tizimini tubdan isloh etish ja-

rayonida ta'lif muassasalarining moddiy-texnik bazasini

mustahkamlash va undan samarali foydalanishni ta'minlash, o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy adabiyotlarni takomillashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Chunki bugungi kunda aksariyat yoshlarimiz bilimga chanqoqligi, o'qish, izlanish va jamoat ishlarida faolligi, ilmiy va ijodiy salohiyati bilan bir qatorda, zamonaviy axborot texnologiyalarining so'nggi yutuqlarini o'zlashtirishga bo'lgan intilishi bilan ham ajralib turadi. Shuning uchun ham barcha ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini, shu jumladan, talabalarning mustaqil ishlash kasbiy kompetentligini shakllantirishni yangi axborot va innovatsion texnologiyalar asosida tashkillashtirish hamda ulardan samarali foydalanish eng muhim mavzulardan biri bo'lib hisoblanadi.

Talabalarning axborot texnologiyalari asosida mustaqil ishlarini tashkil etishdan asosiy maqsad talabalarning kasbiy kompetentligini – fundamental bilimlarini, ko'nikma va malakalarini, ijodiy qiziqish va tajribalarini yetarli ravishda shakllantirishdan iborat.

Talabalarning mustaqil ishslash kasbiy kompetentligini axborot texnologiyalari asosida boshqarishning asosiy mohiyati ushbu jarayonni shunday tashkil etishdan iboratki, bunda talabalar berilgan topshiriqlarni bajarish va mustaqil izlash yo'li bilan ilmiy tasavvurlash metodini o'zlashtirish, o'z ustida ishslash kompetensiyasini shakllantirish, o'zining o'quv faoliyatida ijodiy yondashuvga bo'lgan qiziqishini rivojlantirish hamda shu bilan birga, ijodiy vazifasini muvaffaqiyatlari bajarish uchun zarur bo'lgan xususiyatlari, qobiliyatları, xarakterini mukammallashtirish nazarda tutiladi [2, 25-26].

Bundan kelib chiqadiki, to'g'ri tashkillashtirilgan mustaqil ishlar nafaqat ta'limiy, balki shaxsiy-ijodiy ahamiyatiga ham ega bo'ladi. Talabalarda nazariy va amaliy masalalarni mustaqil hal qilish kasbiy kompetensiyasi ma'lum bir miqdorda o'quv jarayoni davomida shakllanadi.

Ta'lim tizimida talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish kompetensiyasini shakllantirish uchun quyidagi shart-sharoitlarga ega bo'lish lozim:

- talabalarning mustaqil ishslashga tayyorgarligi;
- egallagan bilimlar motivatsiyasi va ijodiy faoliyat ko'nikmalarini egallashi;
- barcha kerakli o'quv-metodik qo'llanmalar va ma'lumotlarning mavjudligi va ulardan foydalanish imkoniyatining mavjudligi;
- mustaqil ishlarini bajarilganligini muntazam nazorat qilib boruvchi tizimning mavjudligi va faoliyat ko'rsatishi.

Talabalarning mustaqil ishlari har qanday ta'lim turining ajralmas qismi bo'lib hisoblanadi.

Talabalarning mustaqil ishlarining eng asosiy kompetensiyasi sifatida nazariy ma'lumotlarni sifatl o'rganish, mustaqil ishslash ko'nikma va malakalarini shakllantirish, bilimlarni ehtiyojga asosan doimiy to'ldirish va yangilash, mustaqil ishslashning ratsional qoidalari va metodlarini o'zlashtirish tushuniladi.

Bugungi kunda barcha ta'lim muassasalarida talabalarini mustaqil ishslash kasbiy kompetensiyasini shakllantirish uchun informatika faniga oid bilimlar va innovatsion texnologiyalari vositalari keng imkoniyatlar yaratib bermoqda.

Informatika faniga oid bilimlar va innovatsion texnologiyalar vositalari talabalarning mustaqil ishslash kompetensini shakllanishda quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

- olingan ma'lumotlarni xotirada kerakli vaqtga saqlab turish, ularni tahrirlash, chop etish, nusxalash va hokazo;

- kerakli materiallarni ma'lum bir maqsadlar uchun yaratilgan multimediyali ma'lumotlar orqali interfaol usulda o'rganish;

- turli axborot manbalariga, shu jumladan, uzoqlashgan va taqsimlangan ma'lumotlar bazasiga, Internet tizim orqali butun dunyo bo'yicha konferensiyalarga kirish;

- hamkorlik telekommunikatsion loyihalarni, shu jumladan, xalqaro, elektron konferensiyalar, kompyuterli audio-video konferensiyalarni tashkillashtirish [2, 9-10].

Axborot va innovatsion texnologiyalar talabalarga o'zlarini uchun yangilik hisoblangan ma'lumotlar bilan mustaqil ishslash, muhim va shaxsiy-ijodiy ahamiyatli ma'lumotlarni ajratish ko'nikmalarini egallash imkonini beradi.

Talabalarning informatika faniga oid bilimlarni mustaqil o'rganish kasbiy kompetentligini shakllantirishni faollashtirish o'quv materiallaridan foydalanishni o'rganish, mukammallashtirish va ijodiy yondashish, yangi ijodiy bilimlarni egallash, interfaollikni rivojlantirish, ilmiy adabiyotlar va axborot resurslar bilan ishslash amaliy ko'nikma va malakalarining shakllanishi bilan asoslanadi.

Ta'lim tizimida talabalarning informatika faniga oid bilimlarni mustaqil o'rganish kasbiy kompetentligini shakllantirishni tashkil etishda ularni mustaqil o'rganish, fikrlash, kerakli muammolarni anglab yetishga va uning yechimlarini mustaqil izlash ko'nikmalarini shakllantirish muhim o'rinn tutadi. Buning uchun barcha mashg'ulotlarda o'qituvchi talabani quyidagilarni amalga oshirishga to'g'ri yo'naltirish kerak bo'ladi:

- a) uyga berilgan vazifalarni bajarish va qo'shimcha axborotlarni izlab topish va uni o'rganish zarurligi;

- b) berilgan topshiriqlarni bajarilish muddatiga rioya etish va uni talab darajasida bajarilish ma'suliyatini sezish.

O'quv jarayonida bilim olish va o'rganish jarayonining an'anaviy, innovatsion va mustaqil shakllaridan bирgalikda foydalanish talabalarni talab darajasida kerakli bilimga ega bo'lish, mustaqil tasavvurlash va fikrlash, ta'lim jarayoni o'zining shaxsiy rejalashtirilgan maqsadlariga erishishning asosiy yutug'i sifatida qabul qilish kasbiy kompetentligini takomillashtirishda katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Axborot va innovatsion yondashuv orqali talabalarning mustaqil bilim olish kompetentligini shakllantirish ma'lum bir miqdorda o'zining ijobjiy natijasini yoki samarasini berishi kerak bo'ladi. Buning uchun talabalarni faol ijodiy faoliyatni olib borish, ularda ijodiy ishslashga bo'lgan qiziqish va intilishni shakllantirish, hosil bo'lgan

muammolarning ijobiy yechimlarini mustaqil izlab topish va o'z fikr-mulohazalarini bayon etishga jalg qilish lozim bo'ladi.

Bu masalalarni yechish talabalarning mustaqil bilim olish kompetentligini shakllantirish tizimi orqali amalga oshirilishi zarur.

Ta'lif tizimida talabalarning informatikaga oid bilimlarni mustaqil o'rganish bo'yicha kasbiy kompetentligini shakllantirishni tashkil etishda masofadan o'qitish tizimini tashkil etishni an'anaviy o'qitish tizimi bilan uyg'unlashgan holda samarali amalga oshirish quyidagi bir nechta omillarga bog'liq bo'ladi:

- ta'lif muassasalarida zamonaviy axborot va kompyuter texnologiyalari bazasining mavjudligi va yetarliligi;
- Internet tarmog'ida ishslashning uzlusizligi;
- masofadan bilim olayotgan talabalarning bilim olish ishtiyoqi, qiziqishi va o'zlashtirish darajasining yuqoriligi;
- masofadan o'qitish tizimiga bilimli, malakali va tajribali mutaxassis va o'qituvchilarning jalg etilishi;
- masofadan o'qitish tizimining kerakli va sifatli o'quv materiallari, elektron darsliklar va o'quv kurslari bilan ta'minlanganligi va ularning yetarliligi;
- masofadan o'qitish tizimida barcha mashg'ulotlarning tizimli tarzda olib borilishi.

Ta'lif tizimida talabalarning informatikaga oid bilimlarni mustaqil o'rganish kasbiy kompetentligini shakllantirish jarayonida masofadan o'qitish vositalariga an'anaviy o'qitish vositalardan tashqari quyidagilar ham kiradi:

- elektron o'quv nashrlar;
- kompyuter o'qitish tizimlari;
- audio-video o'quv materiallari;
- turli adabiyot va axborotlar manbalari tomonidan tavsiya etilgan o'quv-nazorat testlari;
- kutubxona ma'lumotlar ba'zasi bilan aloqa;
- virtual materiallari va laboratoriylar;
- talabalar bilimlarini baholash mezonlari va materiallari.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-apreldagi "2017–2021-yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni
2. R.Ishmamedov, M.Yuldashev. Ta'lif va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar (ta'lif tizimi xodimlari, metodistlar, o'qituvchilar, tarbiyachi va murabbiylar uchun o'quv qo'llanma). –T., 2013. – 280 b.
3. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'linda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. – T.: Fan, 2007. – 160 b.
4. Беляева А. Управление самостоятельной работой студентов / Высшее образование в России. – №6, 2003. – С. 105-109.
5. Демеусов А. Особенности планирования, организации и контроля внеаудиторной самостоятельной работы студентов.//Высшая школа Казахстана. – 2004. – С. 52-54.
6. Фуряева Т.В. Методические рекомендации по организации самостоятельной работы студентов. – Красноярск, 1987. – С. 14-25.

Talabalar mustaqil bilim olishida, o'tilgan mavzularni takrorlashda, hamda olgan bilimlari asosida nazoratlar topshirishda o'rgatuvchi, axborot – ma'lumotli, nazorat qilish dasturlari axborot texnologiyalari asosida masofadan o'qitish samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Masofaviy o'qitish barcha talabalarga o'zlarining individual xususiyatlari muvofiq bilim darajalarini oshirish imkoniyatini beradi. O'qitishning bunday usulida talaba aniq bir vaqtarda mustaqil tarzda interfaol tarzda o'quv – uslubiy materiallarni o'zlashtiradi, test sinovlaridan o'tadi, o'qituvchi rahbarligida nazorat ishlarini bajaradi va "virtual" o'quv guruhidagi boshqa o'quvchilar bilan o'zaro aloqa qiladi.

Keys uslubi va texnologiyasi ta'lif tizimida talabalarning informatikaga oid bilimlarni mustaqil o'rganish kasbiy kompetentligini shakllantirishni tashkil etishning ilg'or vositasidir [3, 101-102].

Keys ta'lif maqsadini amalga oshirish, amaliy muammoli vaziyatlarni tahlil etish va o'quv natijalariga kafolatli yetishishning optimal usul va vositalari majmuasidan iborat bo'lgan ta'lif texnologiyasidir.

Keys texnologiyasida talabalarga o'quv va o'quv-amaliy materiallar "Keys" yoki portfel ko'rinishida beriladi. Bu materiallar kompakt-disk yoki boshqa axborot tashish vositalarida joylashgan bo'ladi.

Talabalarda unda berilgan nazariy ma'lumotlarni mustaqil o'rganish bilan birga, amaliy masalalar yechimiga nisbatan o'zlarining fikr mulohozalarini bildiradilar.

Ta'lif tizimida axborot va innovatsion texnologiyalar asosida mustaqil ishlarini tashkil etish talabalarning mustaqil bilim olishi, ularning faol ijodiy faoliyatni olib borishi, ularda ijodiy ishslashga bo'lgan qiziqish va intilishni shakllantirish, hosil bo'lgan muammolarning ijobiy yechimlarini mustaqil izlab topish va o'z fikr-mulohazalarini bayon etish imkonini yaratadi.

КАСБ-ХУНАР МАКТАБИ ЎҚУВЧИЛАРИНИ КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШДА КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНТЛИКНИ ШАКЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ

Хабиба Агалиева,

Педагогик инновациялар, профессионал
таълим бошқарув ҳамда педагог кадрларни
қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш
институти таянч докторанти

Аннотация

Мазкур мақола касб-хунар мактаби ўқувчиларини касбий фаолиятга тайёрлашида коммуникатив компетентликни шакллантириши муаммолари таҳлилига багишланади. Мақолада коммуникативлик, коммуникатив алоқа ўрнатилиши тушунчаларини педагогик, психологик ва фалсафий жиҳатдан ёритили билан бир қатордада ўқувчиларни касбий фаолиятга тайёрлашида уларнинг коммуникатив компетентлигини шакллантиришига қаратилган ўқув жараёнини ташкил этиши таклиф этилган.

Калим сўзлар: коммуникатив, компетенция, коммуникация, профессионал, техник, касб-хунар мактаби, компетентлик, нутқ хулқ-атвори, характеристер, ҳусусият.

Аннотация

Данная статья будет посвящена анализу проблем формирования коммуникативной компетенции при подготовке учащихся профессионально-технических школ профессиональной деятельности. В дополнение к педагогическому, психологическому и философскому освещению понятий коммуникативности, коммуникативно-ориентированного общения, в статье предлагается организовать учебный процесс, направленный на формирование у них коммуникативной компетенции при подготовке учеников к профессиональной деятельности.

Ключевые слова: коммуникативный, компетентность, общение, профессиональный, технический, професиональное училище, компетентность, речевое поведение, характеристер, личность.

Annotation

This article will be devoted to the analysis of the problems of the formation of communicative competence in the preparation of students of vocational schools for professional activities. In addition to the pedagogical, psychological and philosophical coverage of the concepts of communicative, communicative communication, the article proposes to organize a learning process aimed at the formation of their communicative competence in preparing students for professional activities.

Keywords: communicative, competence, communication, professional, technical, vocational school, competence, speech behavior; character, personality.

Ҳар қандай жамиятнинг равнақи, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий барқарорлиги шу мамлакат фуқароларининг интеллектуал, ахлоқий салоҳиятининг юксак даражада ривожланганинг боғлиқ. Зоро, жамиятимизнинг маънавий янгиланишида, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришда жаҳон ҳамжамиятига қўшилишини таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат қуриш масаласи устувор мезон сифатида мухим роль йўнайди.

Бугунги глобаллашув жараённада, модернизациялашаётган ва шиддат билан ривожланиб бораётган ижтимоий ҳаётда таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш давр талаби бўлиб бормоқда. Мамлакатимизда олиб борилаётган таълим соҳасини янги босқичга олиб чиқиш, унинг ривожланиш босқичида, албатта, барча соҳани қамраб олиши ва керак бўлса, кадрлар тайёрлаш сифатини тубдан ислоҳ қилиш назарда тутилган. Ушбу мақсадга эришишда профессионал кадрларда ҳам касбий, ҳам шахсий компетенцияларини ривожлантирибгина қолмай, эндиликда уларнинг коммуникатив компетенцияларига ҳам эътибор қаратишимизни талаб этмоқда. Профессионал кадрлар ўз би-

лимларини ҳам техник, ҳам педагогик йўналишларда илм, фан, таълим, техника, иқтисодиёт бўйича интеграциялашган ҳолда қўллай олиш принципларини яратиши лозим. Бундан эса ўқувчиларда ўқув предметлари бўйича фақатгина билим, кўнинма ва малакаларга эга бўлишнинг ўзи етарли эмаслиги маълум бўлмоқда.

Жамиятнинг шиддат билан ривожланишида юқори даражали ва малакали кадрларга бўлган эҳтиёж буғунги даврнинг мураккаб муаммоларидан бири ҳисобланади. Зоро, машҳур америкалик олим **А.Меграбян** тадқиқотига кўра, бўлажак мутахассисларнинг меҳнат бозорига киришда ва ишга жойлашиш жараённада биринчи марта амалга оширилган сұхбатда, таассурутларнинг ижобий бўлишига 7% вербал омил, паралингвистик омиллар 38%, новербал омиллар эса 58 % гача таъсир қиласи [3, 178]. Ушбу омиллардан кўриниб турибдики, айнан иш берувчилар билан бўлган коммуникация орқали ўқувчилар касбий ва шахсий компетенцияларини намоён қиласидар ва иш ўрнига эга бўладилар. Бу жараёнда эса коммуникатив компетентлик нафақат, хушумомалалик, балки ўзига бўлган ишонч ва қатъиятлиликни, сұхбат ҳолатини ҳам ўзида

акс этишини талаб этади. Муаммони ўрганиш даражаси шуни кўрсатадики, бизнинг замонамида юқори савияли шахсни кўриш мумкин, лекин уларнинг касбий фаолиятига ўз шахсий компетенцияларини тадбик эта олган ва коммуникатив компетенцияларини шакллантира олган шахсни учратиш жуда кийин бўлиб бормоқда. Коммуникатив компетентлик шахсни иш фаолияти давомида унинг креатив ва тезкорлигини, муомала маданиятини, соҳасини профессионал даражада билиши, билимларини иш жараёнига тўғри татбиқ эта олиши, жамоада ишлай олиш қобилиятини шакллантира олган кадрларга бўлган талаб қучайди ва унинг камчиликлари ўкув жараёнидаги етишмовчиликлар билан белгиланмоқда.

Ўкувчиларда касбий фаолиятга тайёрлашда коммуникатив компетентликни шакллантириш жараёнидаги асосий камчиликлар куйидагилардан иборат: хабар қабул қилинадиган жисмоний мухитнинг ноқулайлиги; ўкувчининг бошқа муаммолар билан бандлиги; бошқаларнинг фикрларига тушунмаслиги, мустакил фикрларини баён эта олмаслиги ва баён этишдаги тўсиқлар, касбий билимларнинг етишмаслиги, шуҳрат-парастлик; касбий фаолиятига оид атамаларнинг билмаслиги, касбий рад этиш (ўкувчиларнинг касбий мухитига қобилиятсиз кириб бориши ва уларнинг имиджини рад этиш) ва бошқалар. Таълим жараёнларида ўзлаштирилган билим, кўнишка ва шахсий қобилиятларнинг йифиндиси ўкувчиларнинг коммуникатив компетенциясидир.

Ўқитувчи ва ўкувчи ўртасидаги коммуникациянинг муваффакияти инсонларни бошқариш самарадорлиги, у ёки бу шахснинг қанчалик тўғри идрок этилиши ва тушунилиши унинг қиёфасини идрок ва таъсир субъекти томонидан қанчалик тўғри курилганига боғлиқ [5, 50].

Шахслараро идрок этишнинг асосий механизмлари одамларнинг бир-бирини билиши ва тушуниши хисобланади (идентификация, эмпатия, жалб қилиш); мулоқот жараёнда ўз-ўзини билиш (акс эттириш); мулоқот бўйича шеригининг хатти-ҳаракатини башорат қилиш (сабабли боғланиш).

Коммуникацияда ахборот алмашинувининг асосий мақсади турли вазиятлар ва муаммолар бўйича умумий маъно, умумий нуқтаи назар ва келишувни ишлаб чиқишидир. Олимларнинг фикрича, шахслараро мулоқот тескари алоқа механизми билан тавсифланади, унинг мазмuni шахслараро мулоқотда маълумот алмашиб жараёни гўё икки баравар кўпаяди. Қабул қилувчидан коммуникаторга келадиган маълумотлар мазмунли жиҳатлардан ташқари, қабул қилувчининг коммуникаторнинг хатти-ҳаракатларини қандай қабул қилиши ва баҳолашиб ҳакидаги маълумотларни ўз ичиға олади.

Коммуникация жараёнда ўкувчилар олдида нафакат маълумот алмашиб, балки шериклар томонидан уни адекват тушунишга эришиш вазифаси туради.

Шахслараро мулоқотда коммуникатордан қабул қилувчига келаётган хабарни изоҳлаш алоҳида муаммо сифатида ажралиб туради.

Коммуникация фаолият сифатида қуйидаги таркибий қисмларни ўз ичиға қамраб олади:

- дастлаб коммуникаторда маълум бир коммуникатив бўлмаган омиллар таъсирида коммуникация килиш учун маълум бир мотивация ёки эҳтиёж юзага келади;

- бир вақтнинг ўзида коммуникатив ният шаклланади;

- коммуникатив вазифа шакллантирилади, топшириқ шартлари таҳлил қилинади;

- коммуникатив (шу жумладан, нутқ) ҳаракатларини режалаштириш (дастурлаш), сўзлашув режасини семантик-грамматик тарзда амалга ошириш.

Ўкувчининг коммуникация жараёнларида ҳар доим қабул қилувчи томонидан адекват идрок этилиши ва тушунилиши керак ва хабарнинг ахборот мазмуни қабул қилувчи муаллифнинг коммуникатив мақсадини қанчалик адекват талқин қилишига боғлиқ. Коммуникация жараёнда эса ахборот асосий ва иккиласми бўлиши мумкин. Ахборотнинг устуворлиги хабарнинг қабул қилувчи томонидан чиқарилган ва ўкувчининг коммуникация жараёнларидағи мақсадлари билан, мос келадиган қисми билан белгиланади.

Ўкувчиларнинг ўзаро коммуникация жараёнда ҳар доим қабул қилувчи томонидан адекват идрок этилиши ва тушунилиши керак, ўкувчи хабар ва ахборот мазмунини тўлиқ етказиши ўкувчининг коммуникатив компетенцияси шаклланишига боғлиқдир.

Кўпгина тадқиқотчилар ўкувчиларнинг коммуникатив компетентлигини шакллантиришни назарий асосда, биринчи навбатда, психология, педагогика, мантиқ, риторика, нутқ маданияти, ахлоқ, конфликтология каби фанларнинг фоялари ва технологияларини жорий этиш, бошқа фанларни уларнинг ўзига хослигини хисобга олган ҳолда ўқитиш амалиётига киритиш, шунингдек, ўқитувчи ва ўкувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг амалий кўникмаларини шакллантириш орқали амалга ошириш мумкин, деб хисоблайдилар [4, 119].

Ўкувчиларнинг касбий фаолиятга тайёрлаш орқали коммуникатив компетентлигини шакллантиришда ўкувчининг коммуникатив хусусиятларини, коммуникатив билим ва кўникмаларни шакллантириш бўйича тадқиқотларни таҳлил қилиш ўкувчиларнинг коммуникатив компетентликни шакллантиришнинг бир қатор ташкилий шакллари ва усулларини аниқлашга имкон берди.

Ўкувчиларда коммуникатив компетенцияни, яъни сұхбатга кириша олиш салоҳиятини шакллантириш ва ривожлантириш, одатда, кўпгина педагогик ва психологик омиллардан самарали фойдаланишга боғлиқ. Коммуникатив компетенцияни шакллантириш нутқ

фаолиятига ўргатиш жараёнида нутқий фаолият усулларини ўргатувчи коммуникатив топшириқлар орқали ташкил қилинади. Бундай топшириқлар ўқитувчи томонидан тайёрланиб, уларни бажаришнинг психологияк ва методик омиллари белгиланади. Таълим жарайенини инсонпарварлик руҳида ташкил қилиш ҳар бир ўқувчининг шахсини ва ўқув фаолиятини эркин равишида шаклланишига тегишли шарт-шароитлар яратилишини тақозо қиласди.

Коммуникатив компетенцияни шакллантиришнинг оптимал шакллари сифатида қўйидагиларни киритиш мумкин: ўқитишининг гурӯҳ ва жамоавий шаклини ташкил этиш, касбий педагогик коммуникацияга ўргатиш, ижтимоий-психологик амалиётлар, педагогик мулоқот тўғараклари, лаборатория ва амалий машғулотлар, ролли ва ишбилармон ўйинлар, ўқув педагогик амалиёти, педагогик муаммоларни ҳал қилиш, касбий фаолиятни моделлаштириш, маслаҳатлашиш, таълимнинг диалог шакллари асосида ўқувчини коммуникацияга тизимли тайёрлашни амалга ошириш имконини беради.

Ю.Н.Эмельяновнинг таъкидлашича, коммуникатив компетентликни шакллантириш усуллари фикрини тушуниш ва қабул қилишга имкон берадиган шахслар аро вазиятларни ва бошқа инсонларнинг фикрини билишга асосланган бўлиши керак [6, 338].

Тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатдиди, ўқувчиларда коммуникатив компетентликни шакллантиришнинг асосий функциялари эса когнитив, аффектив ва тартибга солувчи вазифаларни амалий ҳал қилиш орқали эгаллаган билим ва кўнилмалар орқали шаклланади.

Ўқувчиларнинг коммуникацияси шахслараро ўзаро таъсира, алоқалар ва ўзаро тушунишда катта роль ўйнайди. У коммуникация ва нутқ хатти-ҳаракатларида амалга оширилади. Коммуникация нутқ хулқ-атвори, нутқ ҳаракати ва нутқ фаолиятининг услубида намоён бўлади.

Ўқувчиларнинг нутқий хулқ-атворига ўз-ўзини кўрсатиш, мотивацион каби функциялар кирса, ўқувчининг ўзини ўзи тақдим этиши шахслараро коммуникацияларни ўрнатишига, тенгдошлари ва касбий фаолиятидагилар билан бўлиши мумкин бўлган салбий муносабатлар олдини олиш, иш самарадорлигини оширишда мухим роль ўйнайди. Демак, ўқувчининг коммуникатив ўзаро таъсирининг самарадорлиги унинг нутқий алоқалари, хулқ-атвори, бошқалар билан муносабати ва унинг қоидаларида қанчалик мос келишига боғлиқдир.

Тартибга солиш функцияси эса “кўз билан алоқа

қилиш”ни амалга оширади. Коммуникатив ўзаро таъсиришнинг самарадорлигига кўз билан алоқа қилишнинг юқори даражаси, табассумлар, тасдиқловчи бош ирғаш, кўлларнинг интенсив ҳаракатлари, тананинг олдинга эгилиши, тўғридан-тўғри йўналтириш каби кўринишлар орқали амалга оширилади [7, 38].

Ўқувчилар ўқитувчилар ва тенгдошлари билан нафакат гапирганда, балки жим бўлганда ҳам мулоқот қиласди. Тренинг шаклларида машғулотлар ўқувчиларга турли хил коммуникатив белги сифатида сукунатни шакллантиришга имкон беради. У турли хил функцияларни бажаради: алоқа; хиссий, турли хил хиссий ҳолатларни етказиш: кўркув, ҳайрат, фахр, қувонч ва бошқалар; розилик ва келишмовчилик, маъқуллаш ёки рад этиш сигнали сифатида ва ҳоказо информатив; стратегик, аниқ мақсад билан гапиришни истамаслик, ўз хабардорлигини кўрсатмаслик; диққатни жалб қилиш усули сифатида, баҳоловчи ва бошқа функциялар.

Шу сабабли таҳлилларга кўра, ўқувчиларда коммуникатив компетенциясини шакллантиришда ўйин технологияси аҳамиятли. Ҳар қандай ўйин ёки тренинг – бу коммуникацияни тушунарли шаклда тақдим қилувчи, аргументловчи модели бўлиб, уни ифодалаб беради. Ролли ва ишбилармонлик ўйинлари, тренинглар ўқувчиларга ўз қобилиятларини намоён қилишга, коммуникация компетенцияларини шакллантиришга имкон беради, чунки турли ўйин вазиятларига киришиш мотивлари ўз-ўзини билиш ва ўз хатти-ҳаракатларини тартибга солиш орқали атрофдагилар билан самарали коммуникация ўрнатишидир. Ролли ва ишбилармонлик ўйинлар, тренинглар касбий-педагогик тайёргарлик, одоб-ахлоқ қоидаларини шакллантириш усуллари ўқувчиларда бўлажак мутахассис сифатида нутқнинг мақсадли, эътиборни ошириш, тарбиялаш таъсири каби хусусиятларини ривожлантиради.

Юқоридагилардан хulosса қилиб, муаммо бўйича илмий тадқиқотларнинг таҳлили қўйидаги хulosалар чиқаришга имкон беради:

- ўқувчиларни коммуникатив компетенцияларни шакллантиришда, аввало, уларнинг шахсий компетенцияларни шакллантириш орқали амалга ошириш;
- оғзаки ва оғзаки бўлмаган воситаларга касбий, инсонпарварлик муносабатларини ўрнатиш;
- коммуникатив компетенцияларни шакллантиришга йўналтирилган диалогли мулоқотга асосланган таълимнинг айрим ташкилий шаклларини профессионал таълим тизимида қўллаш.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 6 сентябрдаги “Профессионал таълим тизимини янада тақомиллаштиришга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5812-сон қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 7 августдаги “Ўзбекистон Республикасида узлуксиз бошланғич, ўрта ва ўрта маҳсус профессионал таълим тизимини тартибга солувчи норматив-хукукий хужжатларни тасдиқлаш тўғрисида”ги 466-сон қарори.
3. Альберт Меграбян «Невербалъная коммуникация Принцип «7-38-55» в общении» Пискатауэй. –

Нью-Джерси, Aldine Transaction. – С. 178-289.

4. Барахович И.И. Колледж коммуникативной культуры: Научно-методический бюллетень. Вып. 6 // Краснояр. ун-т, – С. 116-119.

5. Багдасарян И.С., Алмабекова О.А. “Модель формирования и развития профессиональной коммуникативной компетенции менеджера” ст. 48-52 Научный журнал Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований ISSN 1996-3955 ИФ РИНЦ = 0,578 №10 (част 2) за 2014 год.

6. Емельянов Юрий Николаевич. Теория формирования и практика совершенствования коммуникативной компетентности: диссертация доктора психологических наук: 19.00.05 / ЛГУ. – Ленинград, 1990. – 404 с.

7. Вятютнев, М.Н. Коммуникативная направленность обучения русскому языку в зарубежных школах / М.Н. Вятютнев // Русский язык за рубежом. – 1977. – № 6. – С. 38-45.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA TA'ZIYA BILDIRISH JARAYONIDA ETIKETNING O'ZIGA XOSLIGI

Gulnoza Narmurodova,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
“Umumiy tilshunoslik” kafedrasи katta o'qituvchisi

Annotation

Bugungi kun tilshunosligida nutqiy etiketlar haqida gap borganda, bu tushuncha suhbatdoshlar o'rtasida nutq aloqasini o'rnatish va nutq holatiga muvofiq hissiy-ijobiy tonallikda aloqani ta'minlash maqsadida jamiyatda qabul qilingan lingvistik belgililar va ulardan foydalanish jarayoni deb izohlanadi. Ushbu maqolada aynan ingliz va o'zbek tillarida ta'ziya bildirish jarayonida etiketning o'ziga xosligi ifodalanadi.

Kalit so'zlar: ta'ziya bildirish, verbal va noverbal muloqot, nutq etiketi, lingvokulturologiya, millatlararo muloqot, milliy mentalitet.

Аннотация

В современном языкоznании, когда речь идет о речевом этикете, это понятие трактуется как принятый в обществе процесс языковых знаков и их использования в целях установления речевого общения между собеседниками и обеспечения общения в эмоционально-позитивной тональности в соответствии с речевым ситуацией. В данной статье описывается своеобразие этикета в процессе соболезнования на английском и узбекском языках.

Ключевые слова: соболезнование, вербальное и невербальное общение, речевой этикет, языковая культура, межнациональное общение, национальный менталитет.

Annotation

In today's linguistics, when it comes to speech etiquette, this concept is interpreted as the process of linguistic signs and their use accepted in society in order to establish speech communication between interlocutors and ensure communication in an emotional-positive tonality according to the speech situation. This article describes the uniqueness of etiquette in the process of condolence in English and Uzbek.

Keywords: condolence, verbal and non-verbal communication, speech etiquette, linguistic culture, interethnic communication, national mentality.

Ma'lumki, etiket axloqiy madaniyatning yaqqol ko'zga tashlanadigan munosabatlar ko'rinishlaridan biri sifatida ko'proq insonning tashqi madaniyatini, o'zaro munosabatlarda o'zini tutish qonun-qoidalalarining bajarilishini o'rganadi va nazorat qiladi. Etiket asosida, insonlarning kundalik turmush tarzida va kommunikativ muloqot jarayonida nutq etiketi ham takomillashib boradi.

Nutq etiketi – insonlarning rasmiy va norasmiy vaziyatlardagi o'zaro muloqotida ularning ijtimoiy va psixologik roliga mos ravishda amal qilinadigan ijtimoiy va madaniy o'ziga xos nutqiy muomala qoidalari majmuidir. Lingvokulturologiyada jonli kommunikativ jarayonlar, xalqning

madaniyati va mentaliteti, ya'ni uning ongi, shuuri, omaviy an'analari, urf-odatlari bilan bog'liq til ifodalarining qo'llanilishi tadqiq etiladi. Millatlararo muloqot jarayonida, shuningdek, ikkita millat madaniyatidagi o'ziga xosliklar o'rganilishi jarayonida nutq etiketini o'rganish ham lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Madaniyatlararo muloqotni muvaffaqiyatli amalga oshirish muammosi, bugungi kun globallashuv jarayonida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayonki, muayyan so'z yoki ibora muloqot jarayonida suhbatdosh va tinglovchi uchun turli xil ma'nolarni anglatishi mumkin. Madaniy farqlar tufayli ta'ziya bildirish jarayonida ta'ziya bildi-

ruvchi va azador nutq muloqotida noxush holatlari kuzatimlasligi uchun ta'ziya bildirishda etiketning o'ziga xos jihatlari ingliz va o'zbek milliy madaniyatidan kelib chiqqan holda tahlil qilindi.

Inglizlar madaniyatida alohida ta'kidlashimiz joiz bo'lgan holat bu – ta'ziya bildirishda inglizlarning xushmuomalaligidir. Ta'ziya yoki hamdardlik bildirish jarayonida, ular his-tuyg'ularini ifoda etishda birmuncha yumshoqroq ifodalaydi. Ingliz etiketini xushmuomalalikni ifodalovchi, uzoq yillar davomida saqlanib kelgan hamdardlik iboralarida ko'rish mumkin bo'ladi:

1. *I sympathize with you.*
2. *My deepest condolences.*
3. *Please accept our deepest sympathy.*
4. *If you only knew how I feel for you.*
5. *I'm so sorry for you!*
6. *I'm sorry to hear about it, but, believe me, all will be well.*
7. *Anything can happen. It's not your fault. You had nothing to do with it.*
8. *May his / her soul find peace.*
9. *You and your family are in my thoughts (and prayers).*
10. *I am sure these times must be very difficult for you* [1, 34].

O'zbek milliy madaniyatida bu holatning aksini kuzatishimiz mumkin, ya'ni ta'ziya bildirishda uvvos solib yig'lash, nola qilish, oh-u voh chekish, iztiroblarni yig'i orqali ifodalishiga guvoh bo'lamiz. O'zbek milliy madaniyatida ko'proq his-tuyg'ularni yig'i orqali ko'rsatish urf-odat va an'ana sifatida yillar davomida saqlanib kelmoqda:

– *Voy onam-a! Ro'shnolik ko'rmagan onam-a! Ustiga paranji yopilgan tobutni hovliga opchiqishganida ayniqsa qiyomat bo'ldi. Onam dodlagancha tobutga yopishdi.*

– *Onajon! Yolg'izini ko'rolmay ketgan onajonim! Er-kaklar tobutni ko'tarishganida oyim besh-olti qadam yugurdi-yu, kalishi sirg'anib ketib chalqanchasiga yiqildi.*

– *Oyi, oyi! – dedim uning ustiga egilib. Yig'lab yubordim. Onamning ko'zi olayib ketgan, chamasi meni tanimas edi.*

– *Voy, onajon-a! – dedi ingrab. – Kun ko'rib, kuni ro'shnolik ko'rmagan onam-a!*

Shuni aytish joizki, ta'ziya bildirish jarayonida har bir gap va keltirilayotgan fikrga alohida e'tibor berish darkor. O'zbek millatida ta'ziya jarayonida befarq turish yoki kulgi orqali fikr bildirish holatlariga azadorlar guvoh bo'lishsa, bu olamdan o'tgan inson va uning yaqinlariga hurmatsizlik belgisi sanaladi va atrofdagilarda g'azab tuyg'usi shakllanishiga sabab bo'ladi.

Insonlar o'rtasidagi muloqotning eng muhim turlari verbal va noverbal muloqot hisoblanadi. Bu muloqot shakllariga kundalik hayotimizda, ya'ni yaxshi va yomon kunlarimizda muntazam duch kelamiz va foydalanamiz.

Verbal muloqot faqat insonga xos bo'lib, zarur shart sifatida tilni o'zlashtirishni belgilab beradi. Nutq muloqot vositasi sifatida bir vaqtning o'zida ham axborot manbayi, ham suhabatdosh bilan o'zaro ta'sirlashuv vositasi si-

fatida namoyon bo'ladi. Verbal (nutq) muloqot tarkibiga: so'zlar, iboralar ma'nosi va mohiyati kiradi. Asosiy o'rinni so'zning qo'llanilish aniqligi, uning ifodalananishi va hammabopligi, tovushlar, so'zlar talaffuzi, ohang ifodasi va mohiyati egallaydi. Nutqdagi tovush hodisalar: nutq jadalligi, tovush balandligi modulyatsiyasi, tovush toni, nutq vazni, tovush sifati, ohangi, aniqligidan iborat. Tovush sifatining ifodalananishi: o'ziga xos maxsus tovushlar – kulgi, hiqillash, yig'i, pichirlash, xo'rsinishlar va boshqalar orqali namoyon bo'ladi [2, 23].

Dunyo hamjamiyatida ta'ziya bildirish va insonlarning og'ir kunida yonida turish insoniy qadriyat sifatida ulug'lanadi. Ayonki, hamdardlik – boshqa odamning muammosiga o'zingnikidek munosabatda bo'lishni anglatadi. Ta'ziya bildirishdan avval, yaqinining vafotidan qayg'uga botgan odamlarning boshidan o'tkazayotgan kechinmalarini tinglash va o'rganish joiz hisoblanadi.

Shuni ta'kidash kerakki, nutq etiketi hayotning barcha sohalarida va rasmiy muloqotdan tortib norasmiy gacha bo'lgan vaziyatlarda muhim ro'l o'ynaydi. Ingliz tilida ham, o'zbek tilida ham ta'ziya bildirish etiketining o'ziga xos milliy-madaniy xususiyatlari mavjud.

Bilamizki, kimdir vafot etganida uning yaqinlariga nima deyishni bilish juda qiyin. Bu jarayon ikki xil millat va madaniyat vakillari jamosida bo'lsa, ta'ziya bildirish etiketida verbal muloqot turidan foydalanishda ehtiyyotkorlik va mas'uliyat talab etiladi. Ta'ziya etiketida verbal muloqotning eng odatiy kamchiligi – bu ta'ziya bildiruvchi va qabul qiluvchi o'rtasidagi mintaqaviy farqlardir. Har bir millatning urf-odat va an'analari turli xil bo'lganligi sababli ta'ziya bildirish jarayoni ingliz va o'zbek millatida ham turli xil etiketlar asosida namoyon bo'ladi.

Ingliz madaniyatida do'sti yoki yaqin insoni, uning oila a'zolaridan kimningdir vafot etgani haqida xabar kelsa, yaqinlariga *I am sorry. What can I do for you? How can I help?* (*Kechirasiz. Men siz uchun nima qila olaman? Qanday qilib yordam bera olaman?*) deb aytish eng yaxshi ta'ziya odobining bir ko'rinishi hisoblanadi. Bu yaqinlariga g'amxo'rlik qilayotganini bildirish imkonini beradi. Bu holatda hech qanday javob bo'lmashligi mumkin, ammo ta'ziya bildiruvchi o'z nutq ifodasida g'amxo'rlik va dalda berish tuyg'usini ifodalaydi.

Inglizlar ta'ziya ifodasida *sorry* jumlasidan ko'p foydalanadi. Uzur orqali murojaat qilish ham inglizlar etiketining o'ziga xosligining bir ko'rinishidir.

Ingliz tilida:

– *Sorry for your valuable loss. I'm praying for you and your family dear!*

– *I'm very sorry for your loss. I cannot imagine what you feel but I can have faith and hope for you and your family!*

– *Please don't lose hope because our mothers protect us from afar. Sorry for your extreme loss!*

– *I am very very sorry.*

– *I'm deeply sorry that your father has died. (M. Moghadam. Discourse Structures of Condolence Speech Act).*

Inglizlar ta'ziya etiketidagi o'ziga xoslik sifatida ularning

ta'ziya bildirish jarayonidagi nutq ifodasida hurmat va mulozamatni ko'rishimiz mumkin. Juda ko'p holatlarda inglizlar ta'ziya monologida *please* so'zidan foydalanishadi. Ma'lumki, bu jumla ingliz tilida xushmuomalalik, iltimos, murojaatga diqqatni tortish maqsadida foydalaniladi. Bu ham, o'z navbatida, ta'ziya bildiruvchining marhum va uning oilasiga bo'lgan hurmatini va mulozamatini ifodalaydi.

Ingliz tilidagi so'zlashuv nutqidan:

- Please accept my deepest condolences and my sympathies to you and your family during this difficult period of grief and shock.
- Please do let me know if I can help or support your family in any way. I will be honored to help [3, 21].

Keltirilgan misollar tahlili asosida aytish mumkinki, ingliz tilida ta'ziya bildiruvchilar "please", "sorry" so'zlaridan ko'p foydalanishadi va rasmiy tarzda hamdardlik bildirishadi. O'zbek tilida esa bu vaziyatning aksini kuzatishimiz mumkin. O'zbek milliy madaniyatidagi ta'ziya bildirish etiketida norasmiy muloqot shaklidan ko'proq foydalaniladi. Biror kishi vafot etgанида, ta'ziyaga keluvchilar vafot etган

insonning oila a'zolarini yupatish, tasalli berish uchun ulariga "bandalik-da" deb murojaat qilishadi. Bu bilan tug'ilish bor ekan, o'lim ham bo'ladi, o'lim har bir insonning boshiga tushishi muqarrarligi haqida mulohaza qilinadi. O'zbek milliy madaniyatida ta'ziya bildirishda "bandalik", "bandalik-da", "bandachilik ekan", "bandalikni bajo keltiribdi" kabi so'z va iboralar keng qo'llaniladi.

Masalan:

- *Bandalik, Rahimjon, uka, – to'rda o'tirgan Sulaymon aka o'rnidan turdi. – Falokat oyoq ostidan chiqadi, deb shuni aytadilar.*

U odamlar oldidan o'tib, qo'lini uzatdi. Boshqalar ham o'rinlaridan qo'zg'alib, unga ta'ziya bildirishdi. Kimdir fotihaga qo'l yozdi.

- *Omin! Falokat ikkinchi bu uyga qadam qo'ymasin. Ollohu akbar!*

Ingliz millatida ta'ziya jarayonida atrofdagilardan ta'ziya odob-axloq qoidalariga amal qilish, tana harakatlari va ifodalanayotgan so'zlardan to'g'ri foydalanish tablab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Moghaddam M.M. Discourse structures of condolence speech act. // Journal of English Language Teaching and Learning, 2012. – P 128.
2. O'tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari: Qissa va hikoyalar. – T.: Yangi asr avlod, 2015. – 336 b.
3. O'lmas Umarbekov. Yoz yomg'iri: Qissa. – T.: Sharq, 2005. – 86 b.
4. Shaimaa' Emad Muhammed. Condolences in English. Journal of Kerbala University. – P. 9

OLIY TA'LIMDA MAKTABGACHA TA'LIM YO'NALISHI TALABALARINING INNOVATSION KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH MOHIYATI

Aziza Kobilova,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqola mazmuni oliy ta'limda Maktabgacha ta'lism yo'nalishi talabalarining innovatsion kompetentligini shakllantirish mohiyatiga asoslangan bo'lib, maqolada kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining mazmuni, psixologik, pedagogik, metodologik asosi, kasbiy kompetentlikning tarkibi, ularning mohiyati hamda innovatsion kompetentlikning bo'lajak tarbiyachilar faoliyatidagi o'rni haqida fikr bildirilgan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kompetentlik, layoqat, innovatsion kompetentlik, kommunikativ kompetentlik, ijtimoiy kompetentlik, maxsus kompetentlik, bilim, malaka, tajriba.

Аннотация

Содержание статьи основано на сущности формирования инновационной компетентности обучающихся дошкольного образования в высшей школе, содержании понятий компетенции и компетентности, психологопедагогических, методологических основах, составе профессиональной компетентности, их сущность и роль инновационной компетентности в деятельности будущих педагогов мнение о месте.

***Ключевые слова:** компетенция, компетентность, способность, инновационная компетентность, коммуникативная компетентность, социальная компетентность, специальная компетентность, знания, квалификация, опыт.*

Annotation

The content of the article is based on the essence of the formation of innovative competence of students of preschool education in higher education, the content of the concepts of competence and competence, the psychological, pedagogical, methodological basis, the composition of professional competence, their essence and the role of innovative competence in the activities of future educators. opinion about the place.

***Keywords:** competence, ability, innovative competence, communicative competence, social competence, special competence, knowledge, qualification, experience.*

Oxirgi o'n yil ichida bir qator rivojlangan davlatlar Yevropa, AQSh, Rossiya davlatlari singari bizning mamlakatimizda ham oliy ta'lif tizimini tubdan isloh qilish jadallashmoqda. Bunda asosiy e'tibor, bo'lajak mutaxassislar egallayotgan darajalariga mos holatdagi kompetensiyaviy shakllanishi va takomillashuviga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda ta'lif tizimining barcha bo'g'inalrida, ayniqsa, oliy ta'lifda butunlay yangi qiyofadagi mutaxassis faoliyat olib borishi talab etilmoqda. Jamiyat talabi bo'yicha yangi qiyofadagi bo'lajak pedagog faol ijodiy fikrlovchi, izlanuvchan, ilmiy axborotlarni mustaqil ravishda izlab topuvchi va ularni o'z amaliy faoliyatida qo'llovchi mutaxassis bo'lib yetishishi lozim.

Pedagog olimlarning fikriga ko'ra, oliy ta'lifni isloh qilish, yangilash, takomillashtirishda zamon talablari ga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlashda asosiy mezonlardan hisoblangan kompetensiyaviy yondashuvni asos qilib olishlari foydali hisoblanadi. Oliy ta'lifda o'qitish va tarbiyalashda bunday uslubini joriy qilish o'z-o'zidan bo'lajak mutaxassislarda an'anaviy qarashlarni tubdan o'zgartirishni talab qiladi. Oliy ta'lifda asosiy e'tiborni talabalarning bilim, ko'nikma va tajribalar egalashiga qaratish endilikda kamlik qilishi ko'zga tashlanmoqda. Hozirgi zamon pedagogikasi va bu borada olib borilayotgan ilmiy izlanishlarga nazar tashlagan holda, talabalarning turli soha va mutaxassisliklarga, fan va uning uslublarga, o'qitish usullariga, pedagogik texnologiyalari ga juda ko'p e'tibor berayotganligimizni sezamiz. Ammo ularda o'zlashtirayotgan bilimlarini, ko'nikmalarini, malakalarini va pedagogik usullarni tushunish, ularni amaliy faoliyatda qo'llash masalasi eng dolzarb muammolar dan biri bo'lib qolmoqda. Muammo Oliy ta'lifda tahsil olayotgan bo'lajak mutaxassislarning o'z sohasidagi pedagogik nazariy bilimlarni amaliy faoliyatga tafbiq etishda muammolarga uchramasliklari uchun ularni yangi zamon talablariga mos raqobatbardosh mutaxassislar qilib tarbiyalashdir. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, bugungi kunda faoliyat olib borayotgan o'qituvchilarda nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish mahoratining yetishmasligi sabab ularda ham bunday holatlar uchrash ehtimolini yo'qotish. Sir emaski, bugungi kundagi ko'plab o'qituvchilarni, pedagoglarni eskirib qolgan nazariy bilimlar yuki bosib qolyapti va ularda zamonga xos tub o'zgarishlarga mos kelish, munosib bo'lish kabi sifatlar yetishmayapti. Anashunday murakkab muammolar kompetensiya – kompetensiya egasi bo'lish, kompetent pedagog kabi sifatlarning egasi bo'lish bugungi kun pedagogikasining asosiy bahs mavzusi bo'lib qolmoqda.

Yevropa mamlakatlari o'qitish tizimida avj olgan kompetensiyaviy yondashuv Rossiya pedagog olimlarini chuqrizlanishlar olib borishga chorladi. Olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida kompetensiya masalasining dolzarbligi, eng avvalo, o'qituvchi va pedagogning kasbiy konfidentsiyasini shakllantirish va takomillashtirish deb

topildi. Aslida Yevropa mamlakatlari va Rossiyada pedagogik kasbiy kompetensiya muammolari bo'yicha chorak asrdan buyon ilmiy tadqiqot ishlari olib borilayotganligi, ammo bu masalalarda aniq bir to'xtamga kelinmaganligi ko'zga tashlandi. Agar biz AQSh oliy pedagogik ta'lifi tizimi faoliyatiga nazar tashlamoqchi bo'lsak, B.D.Vulfson, T.N.Kurilova, Z.A.Molkova va boshqalarning ilmiy ishlarini, agar AQSh pedagogik ta'lifining maqsadlari haqida bilmoqchi bo'lsak, N.D.Nikandorova, V.Y.Pili povskiy, bo'lg'usi o'qituvchilarining kasbiy pedagogik ta'lifi bo'yicha G.G.Agapova, O.O.Borovikova, V.S.Budenko va boshqalarning ishlarini, AQSh o'qituvchilarining malaka oshirish tizimi haqida esa V.B.Gargay, N.I.Kustinova va boshqalarning ishlariga nazar tashlasak, maqsadga muvofiq bo'ladi. Yuqorida nomlari tilga olingan olimlarning ilmiy ishlaridan Rossiya va AQSh ta'lif tizimi bir-birini to'ldirib boyitganligini tasavvur qilishimiz mumkin. AQSh, Kanada, Avstraliya va bir qator Yevropa mamlakatlari pedagogik kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimi yaratilganligi ko'zga tashlandi va ular bu muammoni ma'lum bir tizimga solib keng o'rjanayotganligini aytish mumkin. [1, 76-78]

"Kompetensiya" so'zi o'zbek tiliga tarjima qilinganda "layoqatli", "munosib bo'lmoq" kabi ma'nolarni anglatadi. Bu so'z lotincha "competere" so'zi asosida hosil bo'lgan. "Kompetensiya" deyilganda, shaxsning biror-bir sohadan xabardorlik, shu sohani bilish daroji mosligi tushuniladi. A.V.Xutorskiy "kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalarini quyidagicha ajratib olish mumkin, deb hisoblaydi. Kompetensiya – insонning shaxsiy sifatlari uzviyligi (bilim, malaka, tajriba, faoliyat usullari) hisoblanib, ma'lum bir doiradagi narsa va jarayonlarga nisbatan shaxsning munosabatida sifatlari va samarali faoliyat olib borishidir. Kompetenlik esa inson tomonidan faoliyat turlariga shaxsiy munosabatini bildiruvchi, talabga javob beradigan kompetensiylar yig'indisiga ega bo'lishi demakdir. Yuqoridagilardan ko'rinish turibdiki, kompetensiya masalasi uning jamiyatdagi o'rni haqidagi bahslar davom etmoqda.

"Kompetentlik" tushunchasi psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinganda, u ta'lif sohasiga psixologik ilmiy izlanishlari natijasida kirib kelgan. Psixologik nuqtayi nazardan kompetentlik "noan'anaviy vaziyatlarida, kutilmagan holatlarda mutaxassisning o'zini tuta olishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik" darajasini anglatadi. "Kompetentlik" pedagogik nuqtayi nazardan bilim, ko'nikma va malakaga egalik, ma'lumotlilik, o'z-o'zini shaxs sifatida namoyon qilish, o'zligini ro'yobga chiqarish, o'zining dunyodagi o'mi anglash, yashashdan maqsadini bilish, oliy maqsadi shaxsga yo'naltirilganligi bois o'z imkoniyatlarini

to‘laligicha safarbar qilish, atrofdagilarni tan olish sifatlarining manbayi hisoblanadi.

Ta'lif-tarbiya sohasida asosiy universal kompetensiya unsurlarini aniqlab olish zamonaviy pedagogikaning eng asosiy muammolaridan biridir. Asosiy kompetensiya masalasida dunyo pedagoglari tajribasini tatbiq qilish yoki an'anaviy o‘zbek pedagogikasi me’yorlaridan kelib chiqqan holda, kompetensiya mezonlarini belgilashda fikrlar xilma-xil bo‘lib, hali yechilmagan masalalar talaygina. Ammo tadqiqotlar natijalarini umumlashtirib kasbiy kompetentlik ta'lif jarayoni uchun muhim ekanligi isbotlangan [1, 5-9].

Oliy ta'lif talabalarida kasbiy kompetentlik negizida aks etuvchi sifatlar quydagilar:

1. Ijtimoiy kompetentlik – ijtimoiy munosabatlarda faoliyat ko‘rsatish ko‘nikma, malakalariga egalik, kasbiy faoliyatda subyektlar bilan muloqotga kirisha olish mahoratidir.

2. Maxsus kompetentlik – kasbiy-pedagogik faoliyatni tashkil etishga tayyorlanish, kasbiy-pedagogik vazifalarni oqilona hal qilish, faoliyati natijalarini real baholash hisoblanib, ushbu kompetentlik negizida psixologik, metodik, informatsion, kreativ, innovatsion va kommunikativ kompetentliklar ko‘zga tashlanadi.

Maxsus kompetentlikning tarkibiy qismi quydagilarda namayon bo‘ladi:

- psixologik kompetentlik – pedagogik jarayonda sog‘lom psixologik muhitni yarata olish, talabalar va ta'lif jarayonining boshqa ishtirokechilari bilan ijobiy muloqotni tashkil etish, turli salbiy psixologik ziddiyatlarni o‘z vaqtida anglay olish va bartaraf etishda namoyon bo‘ladi;

- metodik kompetentlik – pedagogik jarayonni metodik jihatdan oqilona tashkil etish, ta'lif yoki tarbiyaviy faoliyat shakllarini to‘g‘ri belgilash, metod va vositalarni maqsadga muvofiq tanlay olish, metodlarni samarali qo‘llay bilish hamda ta'lif vositalarni muvaffaqiyatli tashlashda ko‘rinadi;

- informatsion kompetentlik – axborot muhitida zarur, muhim, kerakli, foydali ma’lumotlarni izlash, yig‘ish, saralash, qayta ishslash va ulardan maqsadli, o‘rinli, foydalish mahoratiga ega bo‘lishdir;

- kreativ kompetentlik – pedagogik faoliyatga nisbatan tanqidiy va ijodiy yondashish, o‘zining ijodkorlik malakalariga egaligini namoyish eta olish mahoratidir;

- innovatsion kompetentlik – pedagogik jarayonni takomillashtirish, ta'lif sifatini yaxshilash, tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga doir yangi g‘oyalarni ilgari surish, ularni amaliyotga muvaffaqiyatli tatbiq etish holatlarining majmusi;

- kommunikativ kompetentlik – ta'lif jarayonining barcha ishtirokechilari, jumladan, talabalar va pedagoglar bilan samimiy muloqotda bo‘lish, ularni tinglay bilish, ularga ijobiy ta’sir ko‘rsata olish qobiliyati sanaladi;

- shaxsiy kompetentlik – izchil ravishda kasbiy o‘sishga erishish, malaka darajasini oshirib borish, kasbiy faoli-

yatda o‘z ichki imkoniyatlarini namoyon qilish majmuyi hisoblanadi;

- texnologik kompetentlik – kasbiy-pedagogik bilim, ko‘nikma va malakani boyitadigan ilg‘or texnologiyalarini o‘zlashtirish, zamonaviy vosita, texnika va texnologiyalardan foydalana olish ko‘nikmasiga egalikdir;

- ekstremal kompetentlik – favqulotda vaziyatlar (tabiiy ofatlar, texnologik jarayon ishdan chiqqan) da, pedagogik nizolar yuzaga kelganda oqilona qaror qabul qilish, to‘g‘ri harakatlanish tartibiga tayyorlikdir [2, 5-17].

Bo‘lajak pedagog yuqoridagilardan tashqari bir qancha bilishi zarur bo‘lgan kompetentsiyalar bor. Jumladan, orientatsiya olish, maxsus yo‘naltirilgan obstrakt bilimlarni o‘zlashtirish, tashkiliy mahorat, insonni bilish, hissiy shakllanganlik, pedagogik muloqot, identifikatsion bilish, pedagogik texnikani bilish, badiiy rivojlanganlik (qo‘sish ayish, rasm chizish, musiqa asboblarini chalish, adabiyot va jurnalistikha janrlarini bilish va ijod qilish, rol o‘ynash va boshqalar), sport bilan shug‘ullanish, turizm, qishloq xo‘jaligi ishlari, ustachilik, to‘garak ochish kabi sohalardan bir nechtasini bilish foydadan xoli bo‘lmaydi. Oliy ta'limda bo‘lajak mutaxasislar uchun to‘g‘ri tashkil etilgan ma’ruza, amaliy, seminar, laboratoriya mashg‘ulotlari muhim tarbiyaviy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lib bo‘lg‘usi pedagoglarning kasbiy kompetensiyasining shakllanishi, takomillashishining muhim aspektlari sifatida ko‘zga tashlanadi.

Hozirgi jamiyat, madaniyati va ta'lif taraqqiyoti bo‘lajak pedagoglarning innovatsion faoliyatga bo‘lgan ehtiyojini quyidagilar bilan o‘lchaydi:

1. Ijtimoiy-iqtisodiy yangilanish ta'lif tizimi, metodologiya va o‘quv jarayoni texnologiyasini tubdan yangilashni talab qiladi, yangiliklarni yaratish, o‘zlashtirish va foydalanishlardan iborat bo‘ladi;

2. Ta'lif mazmunini insonpavarlashtirish doimo o‘qitishning yangi tanqidiy shakllarini, texnologiyalarini qidirishni taqozo qiladi;

Pedagog innovatsion faoliyatining tahlili yangilik kiritishning samaradorligini belgilovchi muayyan shartlardan foydalanishni talab qiladi. Bunday me’yorlarga – yangilik – maqbullik, yuqori natijalilik, ommaviy tajribalarda innovatsiyani ijodiy qo‘llash imkoniyatlari kiradi. Pedagogning innovatsion faoliyati o‘z ichiga yangilikni tahlil qilish va unga baho berish, kelgusidagi harakatlarning maqsadi va konsepsiyasini shakllantirishni belgilab beradi

V.A.Slastinining fikriga ko‘ra, innovatsion faoliyat tadqiqotlari pedagogning innovatsion faoliyatga hozirligi me’yorlarini belgilashga imkon beradi hamda quydagilarda aks etadi:

- innovatsion faoliyatga bo‘lgan zaruriyatni anglash;
- ijodiy faoliyatga talab qilinishiga tayyorgarlik;
- shaxsiy maqsadlarni innovatsion faoliyat bilan moslashtirish;
- innovatsion faoliyatni ijro etish texnologiyasiga tayyorgarlik darajasi.

Innovatsion jarayonlari, ularning funksiyalari, rivojlanish qonuniyatlarining pedagogik asoslarini o'rganish o'quv jarayonini zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlari yutuqlari asosida jahon standartlari darajasida tashkil etish imkonini beradi. Demak, pedagog innovatsion kompetentlik mazmunidan kelib chiqishiga ko'ra, yangi pedagogik texnologiyalarning, nazariyalarning, konsepsiyalarning, tadqiqotlarning foydalanuvchisi, targ'ibotchisi va eng asosiysi, mualiffi sifatida namoyon bo'ladi.

Hozirgi madaniyat va ta'lif taraqqiyoti sharoitida bo'lajak pedagogning innovatsion faoliyatga bo'lgan tabablari quyidagilar bilan aniqlanadi:

- ijtimoiy-iqtisodiy yangilanish ta'lif tizimi metodologiya va o'quv jarayonining texnologiyasini tubdan yangilanishi talab qiladi hamda bu sharoitda pedagog innovatsion faoliyatini, pedagogik yangiliklarni yaratish, o'zlashtirish va foydalanishdan iborat bo'ladi;

- ta'lif mazmunini insonparvarlashtirish, o'qitishning yangi shakllarini, texnologiyalarini qidirishni taqozo etadi, shuningdek, o'qituvchi innovatsion faoliyatining tahlili yangilik kiritishning samarasini belgilovchi muayyan me'yordan foydalanishni talab qiladi.

V.A.Slastinin o'tkazgan tadqiqotlar natijasida pedagogning innovatsion faoliyatiga ijobiy tayyorgarligini aniqlash mexanizmini yaratib bergen. Unga ko'ra:

- mo'ljallangan yangilikni yalpi va uning alohida bosqichlari muvaffaqiyatini bashorat qilish;
- yangilikni boshqa innovatsiyalar bilan qiyoslash, ulardan samaradorini tanlab olish, ularning eng ahamiyatlari va aniqlik darajasini aniqlash;
- yangilikni tatbiq etishning muvaffaqiyatlilik darajasini tekshirish;
- yangilikni tatbiq etadigan tashkilotning innovatsiya qobiliyatiga baho berish.

Bu mexanizm natijasida pedagogning innovatsion faoliyati o'z ichiga yangilikni tahlil qilish va unga baho berish, kelgusidagi harakatlarning maqsadi va konsepiyasini shakllantirish, ushbu rejani amalga oshirish va tahlil qilish, samaradorlikka baho berishni qamrab oladi, unda innovatsion faoliyatining samarasini pedagog shaxsiyati bilan belgilanadi [1, 58].

Pedagogning innovatsion faoliyatiga bo'lgan qobiliyatlarining asosiy xislatlari:

- shaxsnинг ijodiy motivatsiyani qo'llaganligi. Bu qiziquvchanlik, ijodiy qiziqish, ijodiy yutuqlar, peshqadamlikka va o'z kamolotiga intilish;
- kreativlik, bu – xayoliy qarash; baho bera olish qobiliyatini va o'z kamolotiga intilish;
- kasbiy faoliyatni baholash – ijodiy faoliyat metodologiyasi va pedagogik tadqiqot metodlarini egallash qobiliyatini;
- mualliflik konsepsiysi va ziddiyatni ijodiy bartaraf qilish qobiliyatlarini;
- ijodiy faoliyatiga hamkorlik va o'zaro yordam berish qobiliyatini;

– o'qituvchining individual qobiliyati – ijodiy faoliyat sur'ati va ish qobiliyati;

- qat'iyatlik, mas'uliyatlik va halollik, o'zini tuta bilish.

Innovatsion faoliyat tadqiqotlari o'qituvchining innovatsion faoliyatga sezgirligi me'yorlarini belgilashga imkon beradi:

- innovatsion faoliyatga bo'lgan zaruratni aniqlash;
- ijodiy faoliyatga jalb qilishga tayyorgarlik;
- shaxsiy maqsadlarni innovatsion faoliyat bilan moslashtirish;
- ijodiy muvaffaqiyatsizliklarni yengishga tayyorlik;
- innovatsion faoliyatni kasbiy mustaqillikka ta'siri.

Innovatsion faoliyatning eng muhim masalalaridan biri – o'qituvchi shaxsi: u novator, sermahsul ijodiy shaxs, keng qamrovli qiziqish, ichki dunyosi boy, pedagogik yangilikka o'ch bo'lishi lozim. Innovatsion faoliyat motivatsion, texnoliglik va refleksiyalilik qismlardan tashkil topadi. Oliy ta'linda innovatsion faoliyatni tashkil etishda talabalarning bilish faoliyati va ularning o'zlarini boshqa olishi alohida ahamiyatga ega. Innovatsiya jarayonlar, funksiyalar, mexanizmlar va uni amalga oshirish texnologiyalar va boshqarish tamoyillarining pedagogik asoslarini o'rganish o'quv jarayonini zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlari yutuqlari asosida tashkil etish imkonini beradi [3, 18].

Bo'lajak maktabgacha ta'lif yo'naliishi talabalaring innovatsion kompetentligi oliy ta'lindagi o'qitish, auditoriya va auditoriyadan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil etish jarayonlari natijasida paydo bo'ladi, hamda maktabgacha ta'lif tashkilotidagi faoliyati vaqtidagi pedagogik jarayonni samarali boshqarish va boshqa xilma-xil faoliyatilari davomida rivojlanadi. Shu asnoda ularning innovatorligi amaliy ishlaridagi muvaffaqiyati uning bola xatti-harakatining sabablarini qanchalik to'g'ri aniqlanganligiga, xatti-harakat sabablaridan kelib chiqib, aniq pedagogik maqsadni qanchalik to'g'ri ifodalaganligiga, oldiga qo'ygan maqsadiga erishishning optimal usullarini qanchalik to'g'ri tanlanganligiga hamda ularni real pedagogik jarayonda mohirlik bilan qanchalik joriy qila olganiga bog'liq. Bo'lajak maktabgacha ta'lif mutaxasislarini oliy ta'lindagi darslar jarayonida innovatsion faoliyatga o'rgatishning yana bir asosi hamkorlik, talabalarning faolligini oshirishga qaratilgan, talabalarni va boshqalarni fikrini eshitish, tushunish, hurmat qilish, o'zgalar manfaatlari bilan hisoblashishi, ularga o'rgatish, ta'sir qila olish o'zining hamda boshqalarning "men"ligini sezish, his qilish, o'zini boshqarish, fikrini aniq, to'g'ri va puxta bayon eta olishga, ishlatishga qaratilgan "interfaol" o'qitish usullari tez sur'atlar bilan rivojlanib ijodiy samara bermoqda. O'qitishda foydalanib kelinayotgan interfaol metodlar talabalar o'rtaida raqobat muhitini vujudga keltirib, talabalarni harakatchanlikka boshlab ruhlantiradi va ularni mantiqiy tafakkurini shakllantiradi. Natijada talabalar hamkorlikka, ijodkorlikka, o'z ustida ishlashga

o‘rgana boshlaydi.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim tahlil olayotgan bo‘lajak tarbiyachi-pedagoglarning innovatsion kompe-tensiysi takomillashuvida nazariy tayyorgarliklar bilan

birga, amaliy tayyorgarliklar uzviyligi ko‘zga tashlanadi. Bo‘lajak tarbiyachi-pedagoglarning amaldagi innovatsion tayyorgarligida tashkiliy jihatlar, tanlangan shakllar va qo‘llanilgan metodlar juda muhim hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. M.T.Axmedova. Pedagogik konpetentlik/ uslubiy qo‘llanma. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti, 2018. – 80 b.
2. Elmuratova D., Misirova N. “Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari” O‘quv qo‘llanma. – “Guliston”, 2021. – 162 b.
3. M.H.Muslimov, N.A.Usmonboyev, D.M.Sayfurov, A.B.To‘rayev “Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari”. – T., 2015. – 120 b.
4. J.Hasanboyeva, X.A.To‘raqulov, I.Sh.Alqarov, N.O‘.Usmanov. “Pedagogika” darslik. – T.: “Noshir”, 2020. – 456 b.
5. R.Mavlonova, N.Raxmonqulova, K.Matnazarova, M.Shirinova, S.Hafizov. “Umumiy pedagogika”/ darslik. – T.: “Fan va texnologiya”, 2018. – 528 b.

INSON VA FUQARO HUQUQ VA ERKINLIKHLARI TIZIMIDA OLIY TA’LIM

Ravshan Mardonov,
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
Samarqand filiali ijtimoiy-gumanitar
fanlar kafedrasi dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya

Xalqaro huquqiy hujjatlarni o‘rganish va tahlil qilish asosida maqolada oliy ta’limning inson va fuqaro huquq va erkinlikhlari tizimidagi o‘rnini ko‘rib chiqiladi. Muallif oliy ta’lim tizimini ham jahon, ham milliy miqyosda yanada rivojlantirishning eng muhim siyosiy jihatlaridan biri tenglik va ijtimoiy adolat masalasi ekanligini ta’kidlaydi. Muallif shunday xulosaga keladi: universitet bitiruvchisining mehnat bozoridagi raqobatbardoshlik, xalqaro yo‘nalish, ya’ni xalqaro harakatchanlikka tayyorlik va ko‘p madaniyatli jamoalarda ishslash qobiliyati, umrbod ta’limga e’tibor qaratish, muammolarni hal qilishda fanlararo, kompleks yondashuvni qo‘llash qobiliyati bugun asosiy maqsad qilib qo‘yilyapti.

Kalit so‘zlar: oliy ta’lim, inson va fuqaroning huquq va erkinlikhlari, Umumjahon deklaratsiya, elita va ommaviy oliy ta’lim, texnokratik yondashuv, o‘qituvchilar va talabalar maqomi.

Аннотация

В статье на основе изучения и анализа международных правовых документов рассматривается место высшего образования в системе прав и свобод человека и гражданина. Автор подчеркивает, что одним из важнейших политических аспектов дальнейшего развития систем высшего образования как на глобальном, так и на национальном уровне становится вопрос о равенстве и социальной справедливости. Автор приходит к выводу о том, что во главу угла сегодня ставятся такие характеристики выпускника вуза, как конкурентоспособность на рынке труда, международная ориентация, т.е. готовность к международной мобильности и способность работать в мультикультурных коллективах, нацеленность на образование на протяжении всей жизни, способность к применению междисциплинарного, комплексного подхода к решению поставленных задач.

Ключевые слова: высшее образование, права и свободы человека и гражданина, Всемирная декларация, элитарное и массовое высшее образование, технократический подход, статус преподавателей и студентов.

Annotation

Based on the study and analysis of international legal documents, the article examines the place of higher education in the system of human and civil rights and freedoms. The author emphasizes that the issue of equality and social justice is becoming one of the most important political aspects of the further development of higher education systems both at the global and national levels. The author comes to the conclusion that such characteristics of a university graduate as competitiveness in the labor market, international orientation, i.e. readiness for international mobility and the ability to work in multicultural teams, focus on education throughout life, the ability to apply an interdisciplinary, integrated approach to solving problems.

Key words: higher education, human and civil rights and freedoms, the World Declaration, elite and mass higher education, technocratic approach, the status of teachers and students.

XX asrning ikkinchi yarmi oliy ta’lim sohasidagi keskin o‘zgarishlar bilan ajralib turadi. Aynan shu davrda uni olish huquqi jahon miqyosida inson va fuqaroning ajral-

mas huquqlaridan biri sifatida tan olindi. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 26-moddasi 1-bandida “har bir inson bilim olish huquqiga ega”, “oliy ta’lim

har kimning qobiliyatidan kelib chiqqan holda, hamma uchun birdek ochiq bo‘lishi kerak” deb ta’kidlangan [1]. 1960-yilda Ta’lim sohasidagi kamsitishlarga qarshi Konvensiya qabul qilingan bo‘lib, uning 4-moddasida “oliy ta’limni hamma uchun to‘liq tenglik asosida va har kimning qobiliyatidan kelib chiqqan holda foydalanish mumkin bo‘lishi” majburiyatini davlat uziga oladi deb ta’kidlangan [2]. Shu nuqtayi nazardan, olyi ta’lim deganda “vakolatli davlat organlari tomonidan olyi ta’lim muassasasi deb e’tirof etilgan universitetlar yoki boshqa ta’lim muassasalari tomonidan taqdim etiladigan barcha turdagি kurslar, ta’lim yoki oxirgi darajadagi ilmiy tadqiqotlarga tayyorgarlik” tushuniladi. Bu ta’rif YUNESKO Bosh konferensiyasi tomonidan 1993-yil noyabrda “Oliy ta’lim kurslari va sertifikatlarini tan olish to‘g‘risida”gi tavsiyanomada tasdiqlangan [3].

Yangi asr boshlanar ekan, olyi ta’lim haqidagi siyosiy munozaralar yangi bosqichga ko‘tarildi. Buni inson faoliyatining ushbu sohasini yanada rivojlantirish o‘z aksini topgan xalqaro forumlarning oddiy sanab o‘tishi dalolat beradi: XXI asr uchun ta’lim bo‘yicha xalqaro komissiya, Jahon madaniyat va taraqqiyot komissiyasi, Ta’lim bo‘yicha konferensiyaning 44- va 45-sessiyalari (Jeneva, 1994- va 1996-yillar), YUNESKO Bosh konferensiyasining 27- va 29-sessiyalarining qarorlari, xususan, “Oliy ta’lim o‘qituvchilarining maqomi to‘g‘risida”gi tavsiyalar, “Hamma uchun ta’lim bo‘yicha Butunjahon konferensiyasi” (Jomtyen, Tailand, 1990), Birlashgan Millatlar Tashkilotining “Atrof-muhit va rivojlanish bo‘yicha konferensiyasi” (Rio-de-Janeyro, 1992), “Akademik erkinlik va universitet avtonomiyasini bo‘yicha konferensiya” (Sinay, 1992), “Inson huquqlari bo‘yicha Butunjahon konferensiyasi” (Vena, 1993), “Ijtimoiy rivojlanish bo‘yicha Jahon sammiti” (Kopengagen, 1995), “Ayollar bo‘yicha IV Jahon konferensiyasi” (Pekin, 1995), “Xalqaro Ta’lim va informatika bo‘yicha xalqaro kongress” (Moskva, 1996), “21-asr uchun olyi ta’lim va inson resurslarini rivojlantirish Butunjahon kongressi” (Manila, 1997), “Yoshi kattalar ta’limi bo‘yicha beshinchi xalqaro konferensiya” (Gamburg, 1997). Biroq 1998-yil 5-oktabrdan 9-oktabrgacha Parijdagi YUNESKO shtab-kvartirasida bo‘lib o‘tgan olyi ta’lim bo‘yicha Butunjahon konferensiyasini bu bora-da alohida ta’kidlash lozim, chunki unda muhim hujjat – “XXI asr uchun olyi ta’lim bo‘yicha Jahon deklaratsiyasi: yondashuvlar va amaliy chora-tadbirlar” – qabul qilindi (keyingi o‘rinlarda Deklaratsiya deb yuritiladi) [4].

Ushbu sohaning misli ko‘rilmagan rivojlanishini (1960-yildan 1995-yilgacha dunyoning barcha mamlakatlarda talabalar soni 13 milliondan 82 millionga, ya’ni 6 baravardan ko‘proqqa ko‘payganini) e’tirof etgan holda, bu olyi ta’limning elitizmdan ommaviygacha o‘zgarishidan dalolat beradi, lekin, shunga qaramay, Deklaratsiya ta’kidlaydi: “Shu bilan birga, xuddi shu davrda sanoati

rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar, xususan, kam rivojlangan davlatlar o‘rtasida olyi ta’lim va ilmiy tadqiqot imkoniyatlari, shuningdek, ularga ajratilgan resurslar bo‘yicha katta tafovut yanada ko‘proq kengaydi. Bu davr, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy tabaqlanishning kuchayishi va ta’lim olish imkoniyatlari bo‘yicha o‘sib borayotgan nomutanosiblik bilan tavsiflanadi, jumladan, eng rivojlangan va badavlat mamlakatlarda ham.

Shu munosabat bilan Deklaratsiyada olyi ta’limga yanigicha yondashuvni shakllantirishning asosiy yo‘nalishlari shakllantirilgan bo‘lib, unda quyidagi fundamental fikrlar keltirilgan:

- kirish huquqi;
- ayollarning ishtiropi va rolini oshirish;
- tabiiy, gumanitar va san‘at yo‘nalishlari bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish va ularning natijalarini tarqatish orqali bilimlarni targ‘ib qilish;
- adekvatlikka uzoq muddatli yo‘naltirish;
- mehnat dunyosi bilan hamkorlikni mustahkamlash va ijtimoiy ehtiyojlarni tahlil qilish va prognozlash;
- imkoniyatlar tengligini ta’minalash uchun diversifikasiya qilish;
- ta’lim sohasidagi innovatsion yondashuvlar: tanqidiy fikrlash va ijodkorlik;
- olyi ta’lim muassasalari xodimlari va talabalari asosiy ishtiropchilar sifatida.

XXI asrda davlatlarning olyi ta’limga doir siyosatini belgilash, amalga oshirish va baholashda yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi lozim bo‘lgan e’lon qilingan tamoyillarning mohiyatiga batafsil to‘xtalib o‘tamiz.

Avvalo shuni ta’kidlash kerakki, olyi ta’lim tizimini ham jahon, ham milliy miqyosda yanada rivojlantirishning eng muhim siyosiy jihatlaridan biri tenglik va ijtimoiy adolat masalasidir.

Elitistik olyi ta’limdan ommaviy olyi ta’limga o‘tish universitetlarga kirishni kengaytirish, barcha uchun ochiq bo‘layotgan yutuqlar, meritokratik yondashuvga asoslangan tenglik haqidagi siyosiy ritorika bilan birga keladi. Biroq ko‘plab tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, ushbu sohada erishilgan barcha muvaffaqiyatlar bilan umumiylasizlik unchalik muvaffaqiyatli emasligi ko‘rinadi [5, 23]. Zamonaviy olyi ta’lim jamiyatning ijtimoiy tabaqlanishini chuqurlashtirishda davom etmoqda, bu esa tengsizlikning yangi turlarini keltirib chiqarmoqda. Garchi gender tengsizligi asta-sekin yo‘qolib borayotgan bo‘lsa ham, ijtimoiy-sinfiy tengsizlik saqlanib qolmoqda [6, 12]. Bundan tashqari, tengsizlik ko‘p irqli jamiyatlarda nafaqat sinfga, balki irqqa ham bog‘liq bo‘lib bormoqda.

Shunday qilib, gap “olyi ta’lim olishda irqi, jinsi, tili va diniga ko‘ra, shuningdek, har qanday iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy tafovutlarga ko‘ra kamsitishlarga yo‘l qo‘yilmasligi” haqida bormoqda. Bundan tashqari, har qanday yosh to‘siqlarini bartaraf etish, nogironlarga munosabat-

ni o'zgartirish talabi qo'yilmoqda. Boshqacha qilib aytganda, bugungi kunda inklyuziv ta'limga tamoyili nafaqat maktablar, balki universitetlar uchun ham asosiy tamoyillardan biriga aylanib bormoqda, bu nafaqat o'qitish texnologiyalarini takomillashtirish, balki oliy ta'limga tabiiy muhitini qayta qurishni ham nazarda tutadi.

Oliy ta'limga "teng imkoniyatlari" mavzusidagi bahs-munozaralar ma'lum ijtimoiy guruhlar (kambag'al oilalar, ishchilar sinfi va irqi ozchiliklar)dagi talabalarning nomutanosib kichik ulushi bilan cheklanib qolmay, balki ular o'rtaida maktabni tark etish ko'rsatkichlarining yuqoriligi, hamda turli toifadagi universitetlarda ularning kontingentining keskin farqlanishi masalasini ham ko'taradi. Albatta, bu tengsizliklar faqat oliy ta'limga xos emas, balki zamonaviy jamiyatlardagi katta nomutanosibliklarning alomatidir. Shunga qaramay, P.Sorokin eng samarali "ijtimoiy yuksalishlar"dan biri deb ta'kidlagan ta'limga ushbu ijtimoiy muammolarni hal qilishda hal qiluvchi rol o'ynashi, ijtimoiy quyi tabaqalarning eng iqtidorli va faol vakillariga elitaga kirishini ta'minlashi mumkin va shu bilan kelib chiqishi bo'yicha ijtimoiy zinapoyaning eng quyi pog'onasida turganlar orasida umumiy hayotga intilish darajasini oshiradi.

"Teng imkoniyatlari"ni ta'minlash bilan bog'liq eng siyosiy munozarali g'oyalardan biri bu "ijobiy diskriminatsiya" deb ataladigan g'oya (va tegishli davlat siyosati) bo'lib, unda ma'lum imtiyozlar, ba'zi hollarda hatto tarixiy diskriminatsiyaga uchragan qarashli guruhlarga kvotalar ham nazarda tutilgan. Shu munosabat bilan qarama-qarshilik paydo bo'ladi: bir tomonidan, bu holatda "xizmat tamoyili"ning buzilishi haqida gapirish mumkin, boshqa tomonidan, "xizmatlarning" o'zi (bilimning yuqori darajasi, madaniyat, boylik, tili va boshqalar) jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy mavqeyi yanada farovon bo'lgan oiladagi tarbiya natijasi bo'lishi mumkin. Qanday bo'lmasin, "ijobiy diskriminatsiya", bizning fikrimizcha, oliy ta'limga teng kirish muammosini hal qilishning juda ziddiyatli variantidir, chunki sifatining pasayishiga va ijtimoiy qadriyat sifatida qadrsizlanishiga olib kelishi mumkin (va allaqachon olib kelmoqda).

Oliy ta'limga teng foydalanishni ta'minlashning ancha oqilona yo'li oliy ta'limga modellarini diversifikasiya qilish, ta'limga turli shakllari bilan ajralib turadigan davlat, xususiy (tijorat va notijorat) oliy ta'limga muassasalarining mavjudligi hisoblanadi. So'nggi yillarda klassik universitetlar va tor kasbiy yo'naltirilgan universitetlar (institutlar, kollejlar, akademiyalar) bilan bir qatorda, yangi muassasalar ham tobora keng tarqalayotgani bejiz emas. Bu borada, birinchi navbatda, "ochiq universitetlar"ni ta'kidlash joizki, ularda o'qishga kirish avvalgi ta'limga to'g'risidagi sertifikatning mavjudligi shart emas va mamlakatda mavjud standartlarga muvofiq kasbiy malaka berish bilan tugallanmaydi. Boshqacha aytganda,

ochiq universitetlarda har kim o'zini qiziqtirgan narsalarini o'rganishi mumkin. Shu bilan birga, o'quv rejasida odatda boshqa fanlar bo'yicha tizimli bilimlar kiritilmagan.

Dunyodagi ochiq universitetlar ichida eng mashhuri 1969-yilda tashkil etilgan London Ochiq universiteti bo'lib, u yillar davomida 3 milliondan ortiq kishini tayyorlagan. Bugungi kunda dunyoning turli mamlakatlarida, shu jumladan, Rossiyada ochiq universitetlar faoliyat yuritmoqda. Hammaga ochiqlik tamoyili va ta'limga trayektoriyasini tanlash erkinligi barcha bunday muassasalarga xos bo'lishiga qaramay, ular o'rtaida ma'lum farqlar mavjud. Masalan, Ochiq Isroil universiteti (OUI) inglizlar bilan o'xshashlik asosida yaratilgan va o'z ta'lmini 1976-yilda boshlagan, 1980-yillarda allaqachon oliy ta'limga muassasasi sifatida rasman e'tirof etilgan va bitiruvchilarga bakalavr darajasini berish huquqini olgan. 1982-yilda 41 nafar bitiruvchi birinchi marta bakalavr darajasini oldi. Bugungi kunda OUI magistrlik dasturlarini ham taklif qiladi, ular uchun bakalavr darajasi talab qilinadi. Ushbu universitetning o'ziga xosligi dastlab masofaviy ta'limga tamoyiliga rioya qilishdan iborat bo'lib, Internet davri paydo bo'lgunga qadar pochta orqali yuboriladigan o'quv-uslubiy majmualar va televizion ma'ruzalar tizimi orqali amalga oshirildi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi bilan masofaviy ta'limga bilan bir qatorda, mavjud universitetlar doirasida ham, shu maqsadda maxsus yaratilgan masofaviy universitetlarda ham massiv ochiq onlayn kurslar tizimi (MOOCS – Massive Open On-line Courses) yaratildi, ular bilim olish doirasini keskin kengaytirdi. So'nggi yillarda biz faqat oliy ta'limga "ommaviylashuvi" haqida emas, balki uning "kastomirlashuvi" (inglizcha customer – "xaridor"), ya'ni ta'limga xizmatlari aniq xaridorining o'ziga xos ehtiyojlari va so'rovlariga e'tibor qaratish haqida gap boradi. Bularning barchasi oliy ta'limga olish huquqini amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilishi kerak. Biroq ommaviy xarakterga ega bo'lish uchun sifatni qurban qilish xavfi mavjud, bu muqarrar ravishda olingan universitet diplomining qadrsizlanishiga olib keladi.

Yana bir muammo – ilmiy bilimlarni oshirishda oliy o'quv yurtlarining o'rni. Bugungi kunda ta'limga va fan o'rtaсидаги узвиј bog'liqlik tobora yaqqol namoyon bo'lmoqda. Shu bilan birga, Deklaratsiyada "ilmiy tadqiqot va ishlannmalar sohasidagi milliy, mintaqaviy va xalqaro siyosat doirasida barcha fanlar, jumladan, ijtimoiy va gumanitar fanlar, ta'limga (shu jumladan, oliy ta'limga), muhandislik va tabiiy fanlar, matematika, informatika va san'at bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni faollashtirish" tadqiqotlarni faollashtirish zarurligi ta'kidlangan. Shu bilan birga, zamonaviy dunyo haqiqatida bilimning turli sohalaridagi tadqiqotlarning uyg'un rivojlanishi haqida gapirish qiyin.

Texnik fanlar, tibbiyot va boshqa bir qator tor ixtisoslashgan kasblar bo'yicha mutaxassislar universitetlarda o'zlarini eng ishonchli his qiladilar, gumanitar va ijtimoiy fanlar, shuningdek, ba'zi hollarda fundamental tabiiy fanlar bo'yicha hamkasbleri esa o'zlarining kelajagi haqida jiddiy qayg'uradilar. Natijada ularning universitet voqelegini idrok etishlari ham turlicha. Masalan, Singapurdagi moliya professori yoki Xitoyning Uxan universitetining metallurgiya sohasi professori universitetlar hech qachon bugungidek mashhur bo'limgan va yaxshi moliyalashtirilmagan deb ishonishlari oqlanadi. Biroq Osloda o'rta asrlar tarixi yoki Sheffildagi german adabiyoti bo'yicha ixtisoslashgan professor o'zining kelajagi haqida o'zini bezovta qilishi mumkin, chunki uning ilmiy izlanishlari jamiyat tomonidan qadrlanmaydi. Natijada, universitet jamoasingin o'zida aniq tabaqlananish mavjud bo'lib, bu oliy ta'lif sohasiga faqat keskinlik, jumladan, siyosiy keskinlikni qo'shami.

Asosiy xavf, bizning fikrimizcha, jamiyat hayotining muammolarini hal qilishda siyosiy elitada hukmronlik qiladigan ijtimoiy hayot muammolarini hal qilishda texnokratik yondashuvvadadir. Aslida bu muammolarni insoniyat jamiyatni, ijtimoiy munosabatlar tabiatiga chuqur kirishish va inson xatti-harakatlarining motivlarini tushunish va unga ta'sir qilishning mumkin bo'lgan usullarini bilmashdan faqat yangi texnologiyalarni qo'llash orqali hal qilib bo'lmaydi. Aynan shu xavfli tendentsiya haqida u Rossiya Fanlar akademiyasi ilmiy tadqiqotchilarining "Rossiyada fanning buguni va kelajagi. Rossiya Fanlar akademiyasining o'rni va roli" konferensiyasidagi nutqida akademik V.A. Tishkov gapirdi: "Zamonaviy texnokratik sivilizasiyada gumanitar bilimlar alohida ahamiyatga ega bo'lib, gumanitar fanlarni qo'llab-quvvatlash mamlakat taraqqiyotining zarur sharti ekanligi, jamiyatimizning intellektual salohiyatini qo'llab-quvvatlash va rus xalqining milliy o'z-o'zini anglash ongini shakllantirishning ahamiyati ilm-fan va ta'lifning ahvolini muhokama qilishda juda ahamiyatliligi shubhasizdir. Biroq bu tezis so'nggi bir necha yil ichida fan va ta'lif sohasidagi ba'zi siyosatchilar va mejerler tomonidan shubha ostiga qo'yilgan".

Insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotining hozirgi bosqichida oliy ta'lifning eng muhim tamoyili uning jami-

yat talablariga mos kelishidir. Shu munosabat bilan, oliy ta'lif sohasidagi davlat siyosatini belgilashda kimning umidlari, ehtiyojlarini va manfaatlarini hisobga olish kerak, degan savol tug'iladi, chunki jamiyat ajralmas narsa emas, balki turli ijtimoiy qatlama va guruhlarga bo'linadi. Shu munosabat bilan Deklaratsiyada "oliy ta'lif jamiyatga xizmat qilish funksiyalarini, xususan, qashshoqlik, murosasizlik, zo'ravonlik, savodsizlik, ochlik, atrof-muhit degradatsiyasi va kasalliklarga qarshi harakatini kuchaytirishi kerak... Pirovardida oliy ta'lifning maqsadi zo'ravonlik va ekspluatatsiyadan xoli, a'zolari yuksak va har tomonlama rivojlangan, g'ayratga to'la, insoniylik va donishmandlik mehrini boshqaradigan yangi jamiyat barpo etishdan iborat bo'lishi kerak". Shunday qilib, gap oliy ta'lifning qandaydir o'ziga xos ijtimoiy tartiblarga muvofiqligi haqidada emas, balki uning umuminsoniy qadriyatlariga sodiqligi haqida bormoqda.

Shu bilan birga, bu tamoyil boshqasiga zid kelishi mumkin. Chunonchi, oliy ta'lifning maqsadi haqidagi suhbatni ijtimoiy-madaniyidan iqtisodiy tekislikka o'tkazadigan ishlab chiqarish dunyosi bilan hamkorlikni kuchaytirish tamoyilidir. Keyingi iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun zarur bo'lgan tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish va tashabbuskorlikni rag'batlantirish bir vaqtning o'zida jamoat manfaatiga xizmat qilishga emas, balki o'zining tor, xudbin manfaatlarini qondirishga qaratilgan bo'lishi mumkin. Shu munosabat bilan parallel ravishda o'quvchilarda ijtimoiy mas'uliyat hissini shakllantirish, demokratik jamiyatning to'laqonli a'zosi bo'lishga tayyorlik, tenglik va adolatga olib boradigan bunday o'zgarishlarni ilgari surish vazifasi qo'yiladi.

O'qitish jarayonini yangicha mafkuraviy to'ldirish zarurati ta'lif sohasidagi innovatsion yondashuvlarning ahamiyatini ko'p jihatdan asoslaydi. Vazifa "tanqidiy fikrlash, ijtimoiy muammolarni tahlil qilish, jamiyat oldida turgan muammolarni hal qilish yo'llarini izlash va ularidan foydalanish, shuningdek, ijtimoiy mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan g'ayratli fuqarolarni" tarbiyalashdan iboratdir. Shu bilan birga, inson huquqlari masalalari va gender tengligi bilan bog'liq jihatlarni o'quv dasturlarida aks ettirish zarurligiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (BMT Bosh Assambleyasining 1948-yil 10-dekabrdagi 217 A (III) rezolyutsiyasi bilan qabul qilingan). – URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr
2. Ta'limdiagi kamsitishlarga qarshi konventsya (14.12.1960 yilda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta'lif, fan va madaniyat masalalari bo'yicha tashkiloti Bosh konferensiyasi tomonidan o'n birinchi sessiyasida qabul qilingan). – URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/educat
3. UUNESKOning "Oliy ta'lif kurslari va sertifikatlarini tan olish to'g'risida"gi tavsiyasi (1993-yil 13-noyabrda Parijda YUNESKO Bosh konferensiyasining 27-sessiyasida qabul qilingan). – URL: <http://www.consultant.ru/cgi/online.cgi?req=doc;base=INT;n=1926#0>
4. 21-asr uchun oliy ta'lif bo'yicha Jahon deklaratsiyasi: yondashuvlar va harakatlar (Parij, 1998-yil 5-9 oktyabr). – URL: http://www.conventions.ru/view_base.php?id=1496

5. Qarang, masalan: Becher T., Trowler P.R. Academic Tribes and Territories. – 2nd edn. – Buckingham: Open University Press/SRHE, 2001; Brennan J., King R., Lebeau Y. The Role of Universities in the Transformation of Society: An international research report. – London: ACU and CHERI, Open University, 2004; Hadjar A., Gross C. (eds.) Education Systems and Inequalities. – Bristol: Policy Press, 2015; Liu Ye Higher Education, Meritocracy and Inequality in China. – London: Springer, 2016. – 234 p.

6. Batafsil ma'lumot uchun qarang: Gribanova G.I., Nasonkin V.V. Ta'lif sohasidagi davlat siyosatining gender jihatlari (Yevropa Ittifoqi mamlakatlari misolida). - Sankt-Peterburg: A.I. Gertsen nomidagi RDPU, 2014. – 45-b.

7. Qarang: Sorokin P. Ijtimoiy harakatchanlik / ingliz tilidan tarj. M.V. Sokolova. – M.: Akademiya: LVS, 2005.

8. Batafsil ma'lumot uchun qarang, masalan: Anderson E.S. The Democratic University: The Role Of Justice In The Production Of Knowledge // Social Philosophy And Policy, Social Philosophy and Policy. – 1995. – № 2. – P.186–219; Dworkin R. Sovereign Virtue: The Theory And Practice Of Equality. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002; Guinier L. The Tyranny Of The Meritocracy. – Boston: Beacon Press, 2015.

9. Qarahg: URL: <http://www.openu.ac.il/en/pages/default.aspx>

10. 21-asr uchun oliy ta'lif bo'yicha Jahon deklaratsiyasi: yondashuvlar va harakatlar (Parij, 1998-yil 5-9-oktabr). – URL: http://www.conventions.ru/view_base.php?id=1496

НАХОЖДЕНИЕ СОБСТВЕННЫХ ЗНАЧЕНИЯ ОПЕРАТОРА ЛАПЛАСА СО СМЕЩЕНИЯМИ В ПРОИЗВОДНЫХ

Нурилла Юлдашев,

«Ташкентский институт инженеров

иrrигации и механизации

сельского хозяйства» Национальный

исследовательский университет, доцент

Аннотация

Дана постановка задачи определения собственных и присоединенных функций для оператора Лапласа в s -мерном единичном шаре со смещением и производных. При $s = 2$ получены условия существования присоединенных функций не выше третьего порядка и выполнено их вычисление. Случай произвольного s является предметом будущей работы.

Ключевые слова: оператор Лапласа, единичный шар в R^s , собственные значения, собственные и присоединенные функции при $s = 2$.

Annotatsiya: Maqolada Laplas operatori uchun siljish va hosilalarga ega bo'lgan s-o'lchovli birlik sharida xos funksiyalar va bog'liq funksiyalarni aniqlash masalasining bayoni berilgan. $s = 2$ uchun uchinchi tartibdan yuqori bo'lmagan bog'liq funksiyalarning mayjudlik shartlari olinadi va ularni hisoblash amalga oshiriladi. Ixtiyoriy s uchun isbotlashlar muallifning keyingi ishlarida bajarilishi ko'zda tutilgan.

Kalit so'zlar: Laplas operatori, R^s da birlik shari, xos qiymatlar, $s = 2$ da xos va bog'liq funksiyalar.

Annotation

The statement of the problem on the determination of eigen- and adjoint-functions for Laplace operator in s -dimensional unit ball with displacement in derivatives is given. For $s = 2$ the conditions are obtained for the existence of adjoint functions of the not higher than three order and their computations is made. The case of arbitrary s is the subject of future work.

Keywords: Laplace operator, unit ball in R^s , eigenvalues, eigen adjoint functions for $s = 2$.

При нахождении собственных значений функций и при доказательстве существование решение задачи необходимую играет роль нахождения в классе непрерывных и непрерывно дифференцируемых функ-

ций до второго порядка включительно в s -мерном единичном шаре задача определения собственных и присоединенных функций для оператора Лапласа со смещениями в производных.

Методом разделения переменных были решены краевые задачи для уравнения Гельмгольца в круге со смещениями внутри области в работах Б.В.Логинова и А.М.Нагорного, а также некоторые спектральные задачи Бицадзе – Самарского. Задача на собственные значения для оператора Лапласа со смещениями в производных для s -мерном единичном шаре ранее не была исследована.

Приведённые теоремы о существовании решения задачи доказывается методом Лагранжа вариации произвольных постоянных отдельно в подобластях с последовательным использованием сопровождающих граничных условий. А также использована свойства и общая теория непрерывных и непрерывно дифференцируемых функций, функции Бесселя и теория интегральных уравнений.

В классе непрерывных и непрерывно дифференцируемых функций до второго порядка включительно в s -мерном единичном шаре задача определения собственных и присоединенных функций для оператора Лапласа со смещениями в производных определяются условиями [1, 230]

$$(\Delta + \lambda)u = \frac{1}{r^{s-1}} \left(\frac{\partial}{\partial r} r^{s-1} \frac{\partial u}{\partial r} \right) + \frac{1}{r^2} \Delta_\Theta u + \lambda u = 0, \quad u \in C^{2+\alpha}(\Omega),$$

$$u'_r(r_0, \Theta) = u_r(1, \Theta), \quad 0 < r_0 < 1, \quad \Omega = \{r, r < 1, \Theta | = (\Theta_1, \dots, \Theta_{n-1})\},$$

где Δ_Θ -оператор Лапласа на единичной сфере S^{s-1} . Бесселя $x''(r) + \frac{1}{r}x' + \left[\lambda - \frac{1}{r^2}(n + \frac{s}{2} - 1)^2 \right]x = 0$. В предположении ограниченности решения смещение определяет собственные значения $\lambda = \alpha^2 = \alpha^2(n)$ как корни уравнения

$$f(\alpha) = \alpha \left[r_0^{\frac{s-1}{2}} J'_{\frac{n+\frac{s}{2}-1}{2}}(\alpha r_0) - J'_{\frac{n+\frac{s}{2}-1}{2}}(\alpha) \right] + (1 - \frac{s}{2}) \left[r_0^{\frac{s}{2}} J'_{\frac{n+\frac{s}{2}-1}{2}}(\alpha r_0) - J'_{\frac{n+\frac{s}{2}-1}{2}}(\alpha) \right] = 0.$$

Если функция $v(r, \Theta)$ имеет непрерывные вторые производные в подобластях Ω_{r_0} и Ω / Ω_{r_0} , то периодичность функции и по Θ , непрерывность и непрерывная дифференцируемость ее всюду в Ω и смещение определяют сопряженную задачу $(\Delta + \lambda)v = 0$ в $\Omega_{r_0} \cup (\Omega / \Omega_{r_0})$, $\Phi^{(2)}(r, \Theta) = v'_r(r_0 - 0, \Theta) = v'_r(r_0 + 0, \Theta)$, $v'_r(1, \Theta) = 0$, $r_0^{s-1}[-v(r_0 + 0, \Theta) + v(r_0 - 0, \Theta)] + v(1 - 0, \Theta) = 0$

Замечание 1. Условия сопряженной задачи возникают, если в прямой задаче вместо $u \in C^{2+\alpha}(\Omega)$ предположить только $u \in C^{2+\alpha}(\Omega_{r_0}) \cup C^{2+\alpha}(\Omega / \Omega_{r_0})$.

Далее для простоты представления приведены результаты только в прямой задаче при $s = 2$. Использованы справочные издания.

Теорема 1. Прямая задача имеет собственные значения $\lambda = \alpha^2 = \alpha^2(n)$ определяемые условием $f(\alpha) = J'_n(\alpha) - J'_n(\alpha r_0) = 0$ с собственными функциями $\hat{O}_n^{(1)}(r, \Theta) = J_n(\alpha r)(c_{n1} \cos n\Theta + c_{n2} \sin n\Theta)$

Ей отвечает сопряженная задача $(\Delta + \lambda)v = 0$ $v \in \tilde{N}^{2+\alpha}(\Omega_{r_0}) \cup \tilde{N}^{2+\alpha}(\Omega / \Omega_{r_0})$, $v'_r(r_0 - 0, \Theta) = v'_r(r_0 + 0, \Theta)$, $v'_r(1, \Theta) = 0$, $v(1, \Theta) + r_0 [v(r_0 - 0, \Theta) - v(r_0 + 0, \Theta)] = 0$ с теми же собственными значениями и собственными функциями $\Psi_n^{(1)}(r, \Theta) = \chi_n^{(1)}(r)(d_{n1} \cos n\Theta + d_{n2} \sin n\Theta)$, [2, 45]

$$\chi_n^{(1)}(r) = D \begin{cases} \left[N'_{(n)}(\alpha r_0) - N'_{(n)}(\alpha) \right] J_n(\alpha r), & 0 \leq r < r_0 \\ J_n(\alpha) N_{(n)}(\alpha r_0) - N'_{(n)}(\alpha) J_n(\alpha r), & r_0 < r \leq 1. \end{cases}$$

Условие отсутствия (существования) присоединенных элементов $\Phi^{(2)}(r, \Theta) = X_n^{(2)}(r)(c_{n1} \cos n\Theta + c_{n2} \sin n\Theta)$ с точностью до ненулевого множителя (обозначается $\cong$) имеет вид

$$I_n^{(1)}(\alpha) = \int_0^1 \rho X_n^{(1)}(\rho) X_n^{(1)}(\rho) d\rho \cong (n^2 - \alpha^2) r_0 J_n(\alpha) + (r_0^2 n^2 - \alpha^2) J_n(\alpha r_0) \cong \cong f'(\alpha) \neq 0 (= 0)$$

Теорема 2. Пусть $f(\alpha) = 0$ и $f'(\alpha) = 0$. Тогда $X_n^{(2)}(r)$ определяется как ограниченное решение неоднородного уравнения Бесселя

$$X_n^{(2)''}(r) + \frac{1}{r} X_n^{(2)'}(r) + \left(\alpha^2 - \frac{n^2}{r^2} \right) X_n^{(2)}(r) = J_n(\alpha r) \text{ условиями}$$

$X_n^{(2)'}(r_0) = X_n^{(2)'}(1)$, $X_n^{(2)^(k)}(r_0 - 0) = X_n^{(2)^(k)}(r_0 + 0)$, $k = 0, 1$ и имеет вид $x_n^{(2)}(r) = -\frac{r}{2\alpha} J_n(\alpha r)$, $0 \leq r < 1$. Условия отсутствия (наличия) третьего элемента ЖЦ $X_n^{(3)}(r)$ определяются интегралом $I_2^{(2)}(\alpha) = \int_0^1 \rho X_n^{(2)}(\rho) X_n^{(1)}(\rho) d\rho$ и совпадает с $f''(\alpha) \cong (r_0^2 - 1) J'_n(\alpha) + 2(r_0 J_n(\alpha r_0) - J_n(\alpha)) \cong 0$.

Доказательство выполняется методом Лагранжа вариации произвольных постоянных отдельно в подобластях Ω_{r_0} и Ω / Ω_{r_0} с последовательным использованием сопровождающих граничных условий.

Теорема 3. Одновременное выполнение условия $f^{(k)}(\alpha) = 0$, $k = 0, 1, 2, 3$ невозможно.

Доказательство выполняется исследованием системы $f'(\alpha) = 0 \square (n^2 - \alpha^2) r_0 J_n(\alpha) + (r_0^2 \alpha^2 - n^2) J_n(\alpha r_0) = 0$, $f''(\alpha) = 0 \square 2J_n(\alpha) + 2r_0 J_n(\alpha r_0) + \alpha(r_0^2 - 1) J'_n(\alpha) = 0$, $f'''(\alpha) = 0 \square (n^2 - \alpha^2) J_n(\alpha) + 2\alpha J'_n(\alpha) = 0$.

Следствие. Жордановы цепочки прямой задачи обиваются на третьем элементе, т. е. имеют длину три.

Действительно, система $f'(\alpha) = 0$, $f''(\alpha) = 0$ разрешима, т. к. ее определитель $\Delta_{12} = n^2(r_0^2 - 1) \neq 0$.

Теперь в условиях $f'(\alpha) = 0$, $f''(\alpha) = 0$, $f'''(\alpha) = 0$ выполним вычисление $X_n^{(3)}(r)$, являющегося решением неоднородного уравнения Бесселя с правой частью $-\frac{r}{2\alpha} J'_n(\alpha)$ и теми же условиями смещения и гладкости. Действуя по Лагранжу, определим

$$r X_n^{(3)}(r) = \begin{cases} C_{11}^{(3)}(r) J_n(\alpha r) + C_{12}^{(3)}(r) N_n(\alpha r), & 0 \leq r < r_0, \\ C_{21}^{(3)}(r) J_n(\alpha r) + C_{22}^{(3)}(r) N_n(\alpha r), & r_0 \leq r < 1, \end{cases}$$

$$C_{12}^{(3)} = 0, \quad C_{11}^{(3)} = \frac{\pi}{4\alpha^2} \int_0^r \rho^3 N_n(\alpha \rho) J'_n(\alpha \rho) d\rho = \frac{\pi r^3}{8\alpha^2} J_n(\alpha r) N_n(\alpha r) - \frac{3\pi}{8\alpha^2} \int_0^r \rho^2 J_n(\alpha \rho) N_n(\alpha \rho) d\rho - \frac{r^3}{12\alpha^2} + C_{110}^{(3)}, \quad \text{на интервале } r_0 \leq r < 1$$

$$C_{12}^{(3)} = -\frac{\pi}{8\alpha^2} \int_0^r \rho^3 dJ_n^2(\alpha \rho) = -\frac{\pi r^3}{8\alpha^2} J_n^2(\alpha r) + \frac{3\pi}{8\alpha^2} \int_0^r \rho^2 J_n^2(\alpha \rho) d\rho,$$

$$C_{21}^{(3)}(r) = \frac{\pi}{4\alpha^2} \int_{r_0}^r \rho^3 N_n(\alpha \rho) dJ(\alpha \rho) = \frac{\pi r^3}{8\alpha^2} J_n(\alpha r) N_n(\alpha r) - \frac{\pi r_0^3}{8\alpha^2} J_n(\alpha r_0) N_n(\alpha r_0) - \frac{r^3 - r_0^3}{12\alpha^2} -$$

$$\begin{aligned} C_{22}^{(3)}(r) = & -\frac{\pi}{8\alpha^2} \int_0^r \rho^3 dJ_n^2(\alpha\rho) = -\frac{\pi}{8\alpha^2} r^3 J_n^2(\alpha r) + \frac{\pi}{8\alpha^2} r_0^3 J_n^2(\alpha r_0) + \\ & \frac{3\pi}{8\alpha^2} \int_{r_0}^r \rho^2 J_n(\alpha\rho) N_n(\alpha\rho) d\rho + C_{210}^{(3)} \\ & + \frac{3\pi}{8\alpha^2} \int_{r_0}^r \rho^2 J_n^2(\alpha\rho) d\rho + C_{220}^{(3)} \end{aligned}$$

Отметим, что формула для вычисления интеграла $\int \rho^2 J_n(\alpha\rho) N_n(\alpha\rho) d\rho$ в справочных изданиях отсутствует, а для вычисления интеграла $\int \rho^2 J_n^2(\alpha\rho) d\rho$ имеется рекуррентная формула. Условие непрерывности $\tilde{O}^{(3)}$ дает $\tilde{N}_{110}^{(3)} - \tilde{N}_{120}^{(3)} = \frac{N_n(\alpha r_0)}{J_n(\alpha r_0)} C_{220}^{(3)} - \frac{r_0^3}{12\alpha^2} - \frac{3\pi}{8\alpha^2} \int_{r_0}^r \rho^2 J_n^2(\alpha\rho) d\rho + \frac{3\pi}{8\alpha^2} \int_0^{r_0} \rho^2 J_n(\alpha\rho) N_n(\alpha\rho) d\rho$, а из непрерывной дифференцируемости $\tilde{O}^{(3)}$ при $r = r_0$ следует $\tilde{N}_{110}^{(3)} - \tilde{N}_{120}^{(3)} = \frac{N'_n(\alpha r_0)}{J'_n(\alpha r_0)} C_{220}^{(3)} + \frac{r_0^3}{12\alpha^2} + \frac{3\pi}{8\alpha^2} \int_{r_0}^r J_n^2(\alpha r_0) N'_n(\alpha r_0) d\rho - \frac{3\pi}{8\alpha^2} \int_{r_0}^r J'_n(\alpha r_0) N_n(\alpha r_0) d\rho - \frac{3\pi}{8\alpha^2} \int_{r_0}^r \rho^2 J_n^2(\alpha\rho) d\rho$. Отсюда определяются $\tilde{N}_{220}^{(3)}$ в виде

$$\begin{aligned} \tilde{N}_{220}^{(3)} = & \frac{3\pi}{8\alpha^2} \frac{N'_n(\alpha r_0)}{J'_n(\alpha r_0)} \int_0^{r_0} \rho^2 J_n^2(\alpha\rho) d\rho - \frac{\pi r_0^3}{8\alpha^2} J_n^2(\alpha r_0), \\ X^{(3)}(r_0 - 0) = & X^{(3)}(r_0 + 0) = X^{(3)}(1 - 0), C_{220}^{(3)} = \frac{\pi r_0^3}{8\alpha^2} J_n^2(\alpha r_0) + [N'_n(\alpha r_0) - N'_n(\alpha)]^{-1} \left\{ \frac{r_0 J_n(\alpha r_0)}{4\alpha^3} - \right. \\ & \left. \frac{J_n(\alpha)}{4\alpha^3} - \frac{1 - r_0^3}{12\alpha^2} J'_n(\alpha) - \frac{3\pi}{8\alpha^2} J'_n(\alpha) \int_{r_0}^1 \rho^2 J_n(\alpha\rho) N_n(\alpha\rho) d\rho + \frac{3\pi}{8\alpha^2} N'_n(\alpha) \int_{r_0}^1 \rho^2 J_n^2(\alpha\rho) d\rho \right\} \end{aligned}$$

что позволяет вычислить интеграл

$$\begin{aligned} \frac{3\pi}{8\alpha^2} \int_{r_0}^1 \rho^2 J_n(\alpha\rho) N_n(\alpha\rho) d\rho = & -\frac{J_n(\alpha)}{4\alpha^3 J'_n(\alpha)} - \frac{1 - r_0^3}{12\alpha^2} + \frac{r_0^3}{4\alpha^3} \frac{J_n(\alpha r_0)}{J'_n(\alpha)} - \frac{3\pi}{8\alpha^2} \int_{r_0}^1 \rho^2 J_n(\alpha\rho) N_n(\alpha\rho) d\rho + \\ & + \frac{3\pi}{8\alpha^2} N'_n(\alpha) \int_{r_0}^1 \rho^2 J_n^2(\alpha\rho) d\rho + \frac{3\pi}{8\alpha^2} \frac{N'_n(\alpha)}{J'_n(\alpha)} \int_{r_0}^1 \rho^2 J_n^2(\alpha\rho) d\rho \end{aligned}$$

а вместе с ним выразить постоянную $\tilde{N}_{220}^{(3)}$ через $\tilde{N}_{110}^{(3)}$ и найденное значение $\tilde{N}_{220}^{(3)}$. Корректность задачи при малых изменениях r_0 в любом промежутке $[\varepsilon, 1 - \varepsilon]$, $\varepsilon > 0$ дает возможность вычисления интеграла $\int_0^r \rho^2 J_n(\alpha\rho) N_n(\alpha\rho) d\rho$.

Если не исследовать предельную задачу при $r_0 \rightarrow 0$, а просто подставить найденные значения постоянных $\tilde{N}_{110}^{(3)}$, $\tilde{N}_{210}^{(3)}$ и $\tilde{N}_{220}^{(3)}$ в формулу для $\tilde{O}^{(3)}(r)$, то получаем следующий результат [3, 54]

Теорема 4. В условиях $f^{(k)}(\alpha) = 0$, $k = 0, 1, 2$, третий элемент жордановой цепочки $\tilde{O}_n^{(3)}(r)$ имеет вид

$$\tilde{O}_n^{(3)}(r) = -\frac{r^3 J_n(\alpha r)}{12\alpha^2} - \frac{3\pi}{8\alpha^2} J_n(\alpha r) \int_0^r \rho^2 J_n(\alpha\rho) N_n(\alpha\rho) d\rho + \frac{3\pi}{8\alpha^2} J_n(\alpha r) \int_0^r \rho^2 J_n^2(\alpha\rho) d\rho.$$

Замечание 2. Отметим расчеты [5; 6], где исследована соответствующая задача со смещениями в исключенных функциях.

Замечание 3. Общий случай $s > 2$ является предметом будущей работы.

В s -мерном единичном шаре поставлена и исследована задача определения собственных и присоединенных функций для оператора Лапласа со смещением и производных. При $s = 2$ получены условия существования присоединенных функций не выше третьего порядка и выполнено их вычисление. Данные результаты будут основой исследовать задачи в более общего случай $s > 2$.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- Бейтмен Г., Эрдэйи А. Высшие трансцендентные функции. Функции Бесселя, функции параболического цилиндра, ортогональные. – М.: Наука. 1966. – 296 с.
- Виленкин Н.Я. Специальные функции и теория представлений групп. – М.: Наука. 1965. – 585 с.
- Прудников А.П., Брычков Ю.А., Маричев О.И. Интегралы и ряды. Специальные функции. – М.: Наука. 1983. – 780 с.
- Абрамович М., Стиган И. Справочник по специальным функциям. – М.: Наука. 1979. – 832 с.
- Логинов Б.В., Нагорный А.М. Об одной краевой задаче для уравнения Гельмгольца со смещениями внутри области // Уравнения смешанного типа и задачи со свободной границей. – 1987. – № 4. – С.182.
- Логинов Б.В., Нагорный А.М. О спектре одной задачи Бишадзе – Самарского // Дифференциальные уравнения. – 1988. – Т. 24. – № 11. – С 2021.
- Abdullayev, A., Hidoyatova, M. Exact method to solve finite difference equations of linear heat transfer problems (2021) AIP Conference Proceedings, 2402, № 070021. DOI: 10.1063/5.0071430
- Abdullayev, A., Zhuvanov, K., Ruzmetov, K. A generalized solution of a modified Cauchy problem of class R_2 for a hyperbolic equation of the second kind. Journal of Physics: Conference Series, (2021), 1889(2), DOI:10.1088/1742-6596/1889/2/022121
- Yuldashev, T.K., Islomov, B.I., Abdullaev, A.A. On Solvability of a Poincare–Tricomi Type Problem for an Elliptic–Hyperbolic Equation of the Second Kind. Lobachevskii Journal of Mathematics, (2021), 42(3), pp. 675. DOI: 10.1134/S1995080221030239
- Abdullayev, A.A., Ergashev, T.G. Poincare–tricomi problem for the equation of a mixed elliptico-hyperbolic type of second kind. Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Matematika i Mekhanika, (2020), (65), pp. 21 DOI 10.17223/19988621/65/1

WAYS TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN A MODERN HIGHER TECHNICAL EDUCATIONAL INSTITUTION

Oybek Daminov,

Doctor of Philosophy In Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Tashkent State Technical

University Named After Islam Karimov;

Namuna Yuldasheva,

Master, Tashkent State Technical University

Named After Islam Karimov

Annotation

The article discusses the issues of increasing the efficiency of the educational process, intensification and activation of training in a technical university, analyzes the concepts of efficiency, intensification and activation of training, identifies the most important factors affecting the quality of higher education.

Keywords: educational process, learning, teacher, student, efficiency, efficiency increase, volume, educational goal, method, reception, intensification, activation.

Annotatsiya

Maqolada o'quv jarayoni samaradorligini oshirish, texnik universitetda o'qishni faollashtirish va buni amalga oshirish masalalari muhokama qilinadi, o'qitish samaradorligi, intensivlashtirish va faollashtirish tushunchalari tahlil qilinadi, olyi ta'lim sifatiga ta'sir qiluvchi eng muhim omillar aniqlanadi.

Kalit so'zlar: o'quv jarayoni, o'rganish, o'qituvchi, talaba, samaradorlik, samaradorlikni oshirish, hajm, ta'lim maqsadi, usuli, qabul qilish, intensivlashtirish, faollashtirish.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы повышения эффективности образовательного процесса, интенсификации и активизации обучения в техническом вузе, анализируются понятия эффективности, интенсификации и активизации обучения, выделяются наиболее важные факторы, влияющие на качество высшего образования.

Ключевые слова: образовательный процесс, обучение, учитель, ученик, эффективность, повышение эффективности, объем, образовательная цель, метод, прием, интенсификация, активизация.

Improving education is one of the constant and most important tasks of any educational institution. This issue is always relevant. This is due to the fact that the development of science, technology and other aspects of human activity in human society leads to the need to develop and improve education.

In practice, it seeks to implement various methods, techniques, approaches, organizational structures, new activating technologies [1, 3].

Modern scientific and pedagogical literature suggests the following ways to improve the training of specialists in higher education:

- increase the effectiveness of teaching;
- intensification and activation of the educational process;
- optimization of the teaching process in higher education.

The first concept of "efficiency" is the most general and comprehensive. It encompasses much narrower concepts such as "intensification", "activation" and "optimization". The effectiveness of pedagogical dictionaries is as follows:

- as the degree to which the identified or possible learning objectives are achieved;
- described as the achievement of planned positive

outcomes.

Effectiveness describes the level of success of a pedagogical system in achieving a goal. Due to the fact that the goals can be different (didactic, educational, pedagogical, managerial, etc.), there are appropriate organizers of pedagogical effectiveness, which in turn are two variables:

- costs of participants in the educational process (labor, time, material resources);
- the results of pedagogical activity reflected in certain indicators, the condition of the object of pedagogical activity are characterized by them.

The acquisition of knowledge and skills, the acquisition of methods for solving cognitive and practical problems, the level of intensity of progress in development are the criteria for the effectiveness of the activities of students in the learning process. The most important criterion for the effectiveness of teaching is the achievement of learning objectives [6, 10].

However, B.A. Golub believes that the effectiveness of the teaching process depends primarily on how the activities of the students are organized. The educator seeks to activate this activity in a variety of ways, so the

concept of teaching methods is used in conjunction with the concept of teaching method. Style is the action of the teacher, which stimulates the response of the learner to the objectives of the activity. Style is a much smaller concept than the concept of teaching method, which is a detail of the method [2, 4, 9, 13].

In our opinion, the following are the main ways to increase the effectiveness of the educational process in higher education:

- ensuring the adequacy of organizational forms and means of teaching to its content;
- intensification of the student's mental activity through the rational use of study time;
- to ensure that the material to be mastered is selected on a scientific basis based on a logical analysis and separation of the main content [7, 14, 15].

In our opinion, the following are the main reasons why readers are not active enough:

- inadequate content of educational material in modern conditions;
- outdated forms and methods of teaching, ineffective presentation of educational material and ineffective methods of activation;
- sluggish intellectual activity of students and superficial mastery of the material;
- irrational organization of the educational process (ineffectiveness of independent work of students, excessive or insufficient amount of material offered to students' perception, irrationality of the control system);
- insufficient pedagogical skills [3, 5].

The most effective way to train a future specialist is to form in the student a conscious need for independent pursuit of professionalism, in which to develop the mechanism of independent organization of mental activity, creative potential and professional thinking, skills and abilities to apply them in practice.

Thus, the student's independent work is an important form of higher education, it is a mandatory component of students' educational and research activities, the effectiveness of which significantly determines the quality of professional training in higher education. Student independent work is one of the leading forms in the process of acquiring a specialty. The following psychological requirements must be met when organizing independent work:

- formation of motivation of students to complete the task;
- indicate the purpose of independent work and ways to achieve this goal and the criteria for the degree of achievement of the goal;
- ensuring that the task is appropriate to the learner's level of development [8, 11].

The following principles should be followed to ensure the effectiveness of student activities:

- perform work in the classroom that requires only the direct guidance of the teacher;

– performing only those types of learning activities that require independent creative work of students in the laboratory.

It should be noted that the necessary means of managing the student's independent work is its control by the teacher. The control function is of special importance, and it is carried out in sequence, and most importantly in a timely manner. The results of independent work allow to think about the effectiveness of student work.

Improving the effectiveness of the educational process is one of the most important tasks of modern pedagogy. As a result, the problem of selecting and using teaching methods, technologies, didactic forms that dramatically improve the quality of the learning process, make them more productive, practical and effective.

However, it should be noted that the concept of efficiency also includes activation and intensification as an integral part of itself. Methods of activating and intensifying the activities of students form the main idea of the effectiveness of the results achieved and the basis of their effectiveness.

Activation of teaching remains one of the most important problems of high school pedagogy. The current rapid growth of information and the growth of scientific information, which should be passed on to students during their teaching, encourages teachers to find a way out of the situation and to overcome the lack of time with the help of new pedagogical methods. One such method is to intensify learning activities.

Intensification of the educational process has become one of the main tasks of many university communities. According to A.G. Antonets, intensification is the optimal use of the time allotted for student study in an educational institution [1, 12].

In our view, intensification of teaching is the transmission of a large amount of learning information to learners without changing the duration of reading without lowering the requirements for the quality of knowledge. Acceleration of teaching can be achieved by improving the content and methods of teaching materials.

In addition, the intensification of individual learning activities can be achieved by increasing the intensity of the information flow by maximizing the profile of general and general technical disciplines. The material of the subject is aimed at solving the problems of professional training of the future specialist, in accordance with the system of scientific knowledge offered to students; the content of the basic topics should be consistent with the advanced results achieved in this field of science, practical professional issues should be addressed in the practical training.

Thus, the design of the structure and content of the subject, which is considered in close connection with the general group of academic disciplines, develops scientifically based development and the formation of

individual skills in the formation of common principles of scientific knowledge and the formation of a whole system of scientific knowledge.

From the above, it is clear that the development and synthesis of open systems of intensive training is one of the most promising ways to develop educational technologies that not only intensify training, but also help individuals to organize and activate their own activities.

According to M.V. Bulanova-Toporokovoy, it is possible to implement intensive training only if a number of conditions are met, which are:

- comprehensive consideration of the characteristics of the pedagogical environment in which the learning process takes place. Poetic characteristics of the pedagogical environment are the knowledge, skills and abilities of students; cognitive and cultural potential; determined by the forms and methods of organizing training and independent work;
- adherence to the principle of adapting the learning process to the individual student;

Due to the design of the "logical construction" of the subject, in which the basic knowledge is given in an abbreviated form, students accelerate the individual acquisition of general and special knowledge.

The concept of "intensification of reading" is approached by the concept of "activation of reading". Activation of learning activity is a purposeful activity of the teacher, designed to develop and use such forms, content, methods, techniques and tools of teaching, which help to increase the student's interest, independence, creative activity in acquiring knowledge, skills and their application in practice.

Activation of educational activities is carried out in the following three areas:

- pedagogical – the use of forms and methods of teaching that stimulate interest in the acquisition of knowledge;
- socio-psychological – the organization of competition between members of the study group and interpersonal communication that promotes mutual learning, encouragement of individual achievements by teachers and group students;
- socio-economic – personal socio-economic interest in achieving higher results of educational activities.

Active learning is essentially action training. Its features that distinguish it from ordinary (explanatory) teaching:

- activation of the student's thinking activity by creating conditions that contribute to the activation of the student, regardless of the will;
- to achieve stability and continuity of mental activity of students by prolonging the period of active participation in work;
- formation of students' skills of independent, cre-

ative decision-making in the conditions of playful simulation modeling;

- continuous interaction between learners and teachers that develops both sides from a reflection position.

The problem of activating learning activities is the problem of increasing the effectiveness of teaching. At the same time, the centuries-old method of teaching is not sharply denied, they include only the following additional issues:

- teaching students to read independently;
- to train future professionals as creative individuals with the ability to solve problems of varying complexity;
- teachers instill in students the skills and confidence to work independently;
- improving the scientific organization of the educational process;
- implementation of a set of measures related to the rational selection of educational information in accordance with the current state of science, technology, industry, cultures and their development;
- improvement of scientific and methodological work based on modern technology;
- that each step is well thought out and scientifically based in terms of the laws of pedagogy, sociology, psychology, information theory, cybernetics and other sciences.

Students engage in the learning process at different levels of activity. In our view, the creative activity of learners occurs at the reproductive-imitation, exploratory-executive, and creative levels, which corresponds to a type of classification of teaching methods.

The most important features of teaching are understanding the received educational information, processing it in the mind, analyzing it and drawing conclusions, establishing its connection with the previously acquired knowledge and finding answers to the questions posed by the teacher, nature and life. The task of training is to consolidate the received information in the human mind, to ensure its long storage in the brain for its operative use. Conscious (understood) information becomes solid knowledge. Creative mastery of knowledge shapes skills. Skill can become a skill when the necessary training is provided to perform certain actions.

If the learner does not think actively during the teaching process, the storage of information in the memory will not be strong, the thinking skill will not be formed, because the learner's attention will be distracted. The transmission and control of oral information along with the display of appropriate learning material in static and dynamic imaging has been shown to facilitate better comprehension and assimilation of individual doses of information. When a person is active, his thinking brain centers are activated, he works in a concentrated way, absorbs the learning

material faster and understands it more deeply.

A systematic approach to the training of specialists can be provided only if the whole learning process is linked to the future activities of the specialist. Because of this idea, K. Errow came up with the concept of "on-the-job training". It follows that teaching is directly related to experience, that a person can only learn something when solving a particular problem, which means that knowledge takes place in the process of activity.

Thus, activation of teaching refers to the activity of the teacher and the learner, which is aimed at demonstrating the learner's ability to reach the level of activity of the subject.

Within the pedagogical problem, the teacher's activity is aimed at the rapid transfer of necessary knowledge and guidance, the formation of skills and abilities in students, as well as the creative independence of the student.

The student's activity is appropriately focused on the

rapid acquisition of these knowledge, skills, and abilities. Active learning is characterized by the following features:

- encouraging students to think actively and behave;
- independent student decision-making;
- the state of correlation in the learning process.

Teachers who decide to make extensive use of a variety of methods and techniques to enhance learners 'learning activities need to consider a number of features:

– it is imperative to take into account the individual characteristics of the educator, as the methods and techniques that some educators successfully apply may not lead to the desired results when applied by other educators;

– different methods and techniques of activation do not have the same value for learners in terms of their importance and effectiveness, the teacher decides for himself which methods and which methods to add to his arsenal.

Thus, achieving learning goals is the most important criterion of teaching.

REFERENCES:

1. Hortsch, Hanno; Bellin, Nicole; Grahle, Katrin: Die Bedeutung des beruflichen Gymnasiums bzw. Fachgymnasiums in Deutschland und im Freistaat Sachsen. Entwicklung, Tendenzen und innovative Ansätze in Sachsen. Die berufsbildende Schule (BbSch) 58 (2006) 10, S. 257 – 260. Zum Download unter: <http://www.blbs.de/home/8/vzeitschrift/2006/2006-pdf/2006-10-hortsch.pdf> (9.05.2007)
2. Khodjabaev A.R., Daminov O.O. Game technology as the measurement of professional competition for teachers of professional education. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, Vol. 8 No. 2, 2020. Part II. P. 163-169. (<http://www.idpublications.org/wp-content/uploads/2020/02/Full-Paper-Game-technology-as-the-measurement-of-professional-competition-for-teachers.pdf>)
3. Pastoehr, Mandy; Hortsch, Hanno: Abschlussbericht zum Modellversuch „InDuS - Innovationen für die Durchlässigkeit von Studiengängen. Dresden: TU Dresden, 2007 (Dresdner Beiträge zur Berufspädagogik 23).
4. Daminov O., Tulaev B., Khimmataliev D., Shakov V., Kurbanova Z. The role of competence and competent in preparing professional training teachers for professional activity. International Journal of Advanced Science and Technology Vol. 29, No. 9s, (2020), pp. 6338-6349. <http://sersc.org/journals/index.php/IJAST/article/view/20245>
5. Helmig, Rainer: Wissensbasierte Bildungsbedarfsanalysen. Habilitationsschrift. Dresden, 2007 (unveröffentlichtes Manuskript)
6. Gormaz-Lobos, D., Galarce-Miranda, C., Hortsch, H. Online engineering education: A proposal for specialization of the teacher training in engineering. International Journal of Engineering Pedagogy, 2021, 11(5), ctp. 105–121
7. Tulaev B. Condition and prospects of development of vocational training in the Republic of Uzbekistan for years of independence. Preparation of scientific papers for the international symposium on the criteria for the Vocational Education at the Beijing Institute of Technology, China, 26th of September – 1st of October 2010.
8. Olimov K.T., Tulaev B.R., Khimmataliev D.O., Daminov L.O., Bozarov D.U., Tuftiyev E.O. Interdisciplinary integration – the basis for diagnosis of preparation for professional activity. Solid State Technology Volume: 63, Issue: 2. 2020. – P. 246-257
9. Sayfullayeva, D. A., Tosheva, N. M., Nematova, L. H., Zokirova, D. N., & Inoyatov, I. S. (2021). Methodology of using innovative technologies in technical institutions. Annals of the Romanian Society for Cell Biology, 7505-7522.
10. Khakimov J.O., Daminov O.O., Omonova M.D. Self-development of subjects of pedagogical interaction as an essential characteristic of pedagogical innovations. The American Journal of Social Science and Education Innovations, The USA Journals. Volume 03. Issue 02-2021. P. 410-413. Doi: <https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume03Issue02-65>

TEXNOLOGIYA DARSLARIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Feruz Safarov,
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada texnologiya darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish hamda umumiy tushunchalar haqida fikr yuritilagan. Bugungi kunda texnologiya fanida innovatsiyaning tutgan o'rni va texnologiya darslarida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish maqolaning asosiy mazmunini tashkil qiladi.

Kalit so'zlar: innovatsion, o'qituvchi, dars, texnologiya, pedagogika, faoliyat, tayyorlash, mahorat, samaradorlik.

Аннотация

В данной статье рассматривается использование инновационных технологий на уроках технологии и общие понятия. На сегодняшний день основным содержанием статьи является роль инноваций в технике и использование современных технологий на уроках технологии.

Ключевые слова: и понятия: инновационный, учитель, урок, технология, педагогика, деятельность, подготовка, мастерство, эффективность

Annotation

This article reflects on the use of innovative technologies in technology lessons as well as general concepts. Today, the role of innovation in technology science and the use of modern technologies in technology classes form the main content of the article.

Keywords: innovation, teacher, lesson, technology, pedagogy, activity, preparation, skill, efficiency.

“Texnologiya” fani insonlar hayotida muhim ahamiyatiga ega, chunki amaliy mehnat faoliyatiga tayyorgarlik ko‘rishda muhim o‘rin tutadi. Voyaga yetib, qaysi kasbni egallamang, kim bo‘lmang, “Texnologiya” fanidan olgan bilim va ko‘nikmalaringiz sizga hayotda albatta naf keltiradi.

“Texnologiya” darslarida Texnologiya va dizayn, materialshunoslik, asbob-uskunalar, moslamalar va ulardan foydalanishga oid bilimlarni o‘zlashtiriladi. Mahsulot ishlab chiqarish va uy-ro‘zg‘or buyumlarini ta’mirlashga oid ko‘nikma va malakalar egallanadi.

Bu maqolada o‘quvchilarning turli xil materiallarga ishlov berish usullarini egallashida kerak bo‘ldigan qobiliyatlar va ularni shakllantirishga doir jihatlar keltirib o‘tilgan. Zero, materiallarga ishlov berish bilan bog‘liq umummehnat ko‘nikmalari har bir inson hayotida muhim o‘rin tutadi. Jamiyatimiz har bir a’zosining bilim va sa-lohiyatini to‘la ro‘yobga chiqarishga qaratilgan bozor munosabatlarining rivojlanib borayotganligi bu ko‘nikmalarning zaruratini yanada oshirmoqda. Shuningdek, bugungi kunda innovatsion texnologiyalar kirib kelmoqda.

Innovatsiya – bu yangi g‘oyaga assoslangan yangilik, ixtiro, texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta’minalash, moddiy va ma’naviy boyliklarni yaratishga assoslangan texnika, texnologiya, boshqarish va mehnati tashkil etish kabi sohalardagi yangiliklar, shuningdek, ularning turli soha va faoliyat doiralarida qo‘llanilishidir. Ijodiy faoliyat turlarida yanada qulay va qiziqarli bo‘lib borishini taminlaydi. Bizni o‘rab turgan barcha buyumlar, jihoz va uskunalar insonlar tomonidan yaratilgan texnik vosita va texnologiyalarning mahsuli hisoblanadi. Ular innovatsion texnologiyalar natijasida ulkan samolyotlar, zamonaviy avtomobillar, katta imkoniyatlarga ega kom-

yuterlar va biz uchun qadrli boshqa texnikalar yaratilgan.

Texnologiya darslarida zamonaviy (innovatsion, pedagogik va axborot) texnologiyalarini qo‘llashning asosiy bo‘limlarida “Texnologiya va dizayn”, “Servis xizmati” hamda “Texnologik ta’lim praktikumi” yo‘nalishlari berilgan. “Innovatsiya” – bu ta’lim: ma’lum bosqichlar bo‘yicha rivojlanadigan jarayon [3, 12].

Bo‘lajak texnologiya fani o‘qituvchilarini o‘qitish davomida innovatsion faoliyatga tayyorlash juda muhim. Ularni pedagogik faoliyatga tayyorlash ishlari yaxlit, bir butunlikda olib borilsagina, ushbu faoliyat samarali va maqsadga muvofiq bo‘ladi hamda V.I.Zagvyazinskiy “yangi” tushunchasiga ta’rif berib, pedagogikadagi “yangi” faqatgina bu g‘oya emas, balki hali foydalanimagan yondashuvlar, metodlar, texnologiyalar ekanligini ta’kidlaydi.

“Texnologiya” so‘zining grek tilidan tarjimasi “tayyor mahsulot” bo‘lib, buyumlar olish maqsadida ishlab chiqarishning mos keladigan qurilma va jihozlari bilan xomashyo va materiallarini ishlov berish usullari majmuasini tizimlashtiruvchi fanni anglatadi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, ba’zida uni “texno” – hunar yoki san’at, “logos” – fan deb, buyum olish uchun xomashyolarga ishlov berish san’ati haqidagi fan sifatida e’tirof etishadi. Shu nuqtayi nazardan, Yevropa mamlakatlarida, jumladan, Germaniya va Rossiya maktablarida “Mahnat ta’limi” o‘quv jarayonini “Texnologiya” yoki “Texnologik ta’lim” deb yuritiladi. Bundan tashqari, texnologiya darslarida o‘quvchilarning texnik ijodkorligini, qobiliyatini, tafakkurini rivojlantirish, dars jarayonida turli, tabiiy, metall, metallmas va boshqa materiallarga texnologiya asosida ishlov berish usullarini o‘rgatish orqali kasb-hunarga yo‘naltirishni yanada kuchaytirish, xalq hunarmandchiligi

asoslari, materialshunoslik, texnika ishlarini bajarishda hamda kasb-hunarga yo'llash bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni egallash uchun ularni hayotda qo'llay olish layoqatini shakllantirish ko'zda tutilgan.

Umumiy o'rta ta'lif muassasalarida texnologiya fanini o'qitishning asosiy maqsadi – o'quvchilarda texnik-tehnologik hamda texnologik jarayon davomida bajariladigan operatsiyalar yuzasidan olgan bilim, ko'nikma va malakalarini mustaqil amaliy faoliyatida qo'llash, kasb-hunar tanlashda, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida ijtimoiy munosabatlarga kirisha olish kompetensiyalarini shakllantirishdan iborat. Bu esa, o'z novbatida, nafaqat oliv o'quv yurtlarida, qolaversa, umumiy o'rta ta'lif muassasalarida ham texnologiya fanini o'qitishning asosiy vazifalari: materiallar va ularning xossalari, xususiyatlari hamda texnik obyekt va texnologik jarayonlarga oid ma'lumotlarni o'rganish; texnik obyekt hamda texnologik jarayonlarda maxsus va umummehnat operatsiyalarini bilish; texnologik jarayonlarni boshqarish, maxsus va umummehnat operatsiyalarini amaliyotda qo'llay olish; texnik va kreativ fikrlashni, intellektual qobiliyatlarini shakllantirish; texnologik jarayon va tayyorlangan mahsulotlarni bajarish ketma-ketligi hamda mahsulot sifatini tahlil qila olish; buyum va jarayonlarni bajarishga oid xulosalar chiqarish hamda mehnat operatsiyalarini, mahsulot sifatini baholay olish; ongli ravishda kasb tanlashga tayyorlash ishlarini amalga oshirishda tayanch va texnologiya faniga oid kompetensiyalarini shakllantirish hamda rivojlantirishdan O'zbekiston Respublikasining taraqqiyoti va istiqbolini ta'minlash iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy sohalarda bo'layotgan o'zgarishlarga bog'liq bo'lib, bunday o'zgarishlarda faol ishtirok etish uchun kasbiy soha egalaridan yuqori darajadagi umumiy va maxsus bilimlar, intellektual salohiyat, keng dunyoqarash va axborot kommunikatsiyalaridan ustalik bilan foydalanish malakalariga ega bo'lish talab etiladi. Ana shu talablar asosida pedagog kadrlarni tayyorlash bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biridir [1, 18].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ta'kidlaganidek: "Bugungi kunda oldimizga qo'yan buyuk maqsadlarimiz, ezgu niyatlarimizga erishishimiz, jamiyatimizning yangilanib borishi, hayotimizning taraqqiyoti va istiqboli amalga oshirayotgan islohotlarimiz, rejalarimizning samarasi, taqdirlari, bularning barchasi, avvalambor, zamon talablariga javob beradigan, yuqori malakali, ongli mutaxassis kadrlar tayyorlash muammosi bilan chambarchas bog'liqligini barchamiz anglab yetmoqdamiz" [2, 14].

Innovatsiya (inglizcha innovation) – yangilik kiritish, yangilikdir. M.M.Potashnikning innovatsiya jarayonlari talqinlari kishi e'tiborini o'ziga tortadi. U innovatsiya jarayonining quyidagi tuzilmasini beradi:

- faoliyat tuzilmasi – motiv – maqsad – vazifa – mazmun
- shakl – metodlar metodika komponentlari yig'indisi;
- subyektiv tuzilma – innovatsion faoliyat subyektlari-

ning xalqaro, mintaqaviy, lumen, shahar va boshqa sathlari;

– sathiy tuzilma – innovatsion faoliyat subyektlarining xalqaro, mintaqaviy, tuman, shahar va boshqa sathlari;

– mazmun tuzilmasi – o'quv-tarbiyaviy ishlar, boshqaruv va boshqalarda yangilikning paydo bo'lishi, ishlab chiqilishi va o'zlashtirilishi;

– bosqichlilikka asoslangan hayot davriylik tuzilmasi – yangilikning paydo bo'lishi – ilmiy o'sish – yetuklik – o'zlashtirish – diffuziya (singib ketish, tarqalish) – boyish (toliqish) – qoloqlik – inqiroz – irradiasiya (aldanish) – zamonaviylashtirish;

– boshqaruv tuzilmasi – boshqaruv harakatlarining 4 turining o'zaro aloqasi: rejulantirish – tashkil etish – rabbarlik qilish – nazorat qilish;

– tashkiliy tuzilma – diagnostik, oldindan ko'ra bilish, softashkiliy, amaliy, umumlashtiruvchi, tatbiq etuvchi [3, 23].

Innovatsiya jarayoni tarkibiy tuzilmalar va qonuniyatlarini qamrab olgan tizimdan iboratdir.

Hozirgi davr ta'lif taraqqiyoti yangi yo'naliш – innovatsion pedagogikani maydonga olib chiqdi. "Innovatsion pedagogika" termini va unga xos bo'lgan tadqiqotlar G'arbiy Yevropa va AQShda XX asrning 60-yillarda paydo bo'ldi. Innovatsion faoliyat F.N.Gonobolin, S.M.Godnin, V.I.Zagazinskiy, V.A.Kan-Kalik, N.V.Kuzmina, V.A.Slastenin, A.I.Shcherbakov ishlarida tadqiq etilgan. Bu tadqiqotlarda innovatsion faoliyat yangilik va ilg'or pedagogik tajribalarni keng yoyish nuqtayi nazaridan yoritilgan [6, 13].

X.Barnet, D.Basset, D.Gamilton, N.Gross, R.Karlson, M. Mayez, A.Xeylok, D.Chen, R.Edem ishlarida innovatsion jarayonlarni boshqarish, ta'limdiagi o'zgarishlarni tashkil etish, innovatsiyaning "hayoti va faoliyati" uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar masalalari tahlil qilingan [6; 17].

A.I.Prigojin innovatsiya deganda, muayyan ijtimoiy birlikka tashkilot, aholi, jamiyat, guruhga yangi, nisbatan turg'un unsurlarni kiritib boruvchi maqsadga muvofiq o'zgarishlarni tushunadi. Bu innovator faoliyatidir [7, 12].

Yangilik kiritishning tizimli konsepsiysi mualliflari (A.I.Prigojin, B.V.Sazonov, V.S.Tolstoy) innovatsion jarayonlarning ikki muhim shaklini farqlaydilar.

Yangilik kirtish ham ichki mantiq, ham vaqtga nisbatan qonuniy rivojlangan va uning atrof-muhitga o'zaro ta'sirini ifodalaydigan dinamik tizimdir.

Pedagogik innovatsiyada "yangi" tushunchasi markaziy o'r'in tutadi. Shuningdek, pedagogika fanida xususiy, shartli, mahalliy va subyektiv yangilikka qiziqish uyg'onadi.

Murakkab va progressiv yangilanishga olib keluvchi ma'lum unsurlarning yig'indisi shartli yangilik hisoblanaadi. Mahalliy yangilik aniq obyektda yangilikning foydalaniishi bilan belgilanadi. Subyektiv yangilik ma'lum obyekt uchun obyektning o'zi yangi bo'lishi bilan belgilanadi. Ilmiy yo'naliшlarda yangilik va innovatsiya tushunchalari farqlanadi. Yangilik – bu vosita: yangi metod, metodiqa, texnologiya va boshqalar.

Pedagogning innovatsion faoliyati – ta'lif jarayonin-

ing ajralmas zaruriy qismidir. Ta'limga innovatsiyani tatiq etilishi pedagoglarning o'zgaruvchan sharoitlarga moslashishlari va dars paytida nostandart usullardan foydalanishlari uchun imkon yaratadi. Pedagog o'zida kreativlikni mujassam etgan holda, o'quv chilarga bilimlarni berish va o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash maqsadida ularni o'quv jarayoniga jalb eta olishi bilan birga, samarali natijalarga ham erishishi zarur. Bunda innovatsion usul va yondashuvlar dars jarayonini qiziqarli bo'lishiga yordam

berishi bilan birga, ta'lim mazmunini rivojlantirish uchun istiqbolli ham bo'ladi [5; 25].

Ushbu maqoladan shunday xulosaga kelindiki, oliy ta'lim tizimida tinglovchilarni innovatsion pedagogik faoliyatga yo'naltirishda Texnologiya fani yo'nalishidagi o'quv jaryonida oshiriladigan ishlar asosida yaratilgan. Ushbu maqola orqali bo'lajak Texnologiya fani o'qituvchilari innovatsion faoliyatga tayyor bo'lish yo'llarini o'rganishi uchun nazariy ma'lumotlar foydali bo'ldi, deb o'layman.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi "Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni hartomonlama qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5242-sod Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-tonli Farmoni.
3. R.J.Ishmuhamedov "Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish" yo'llari. –T.: TDPU, 2009. – 136 b.
4. A.Abduqodirov, R.Ishmuhammedov. "Ta'limda innovatsion texnologiyalar". – T.: TDPU, 2008. – 128 b.
5. Shomirzayev M.X. Texnologiya fanini o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar. Darslik. –T.: "TerDU nashr-matbaa markazi", 2020. – 226 b.
6. Hasanboev J., To'raqulov X., Haydarov M., Hasanboeva O., Usmanov N. Pedagogika fanidan izohli lug'at. – T.: "Fan va texnologiya", 2009. – 672 b.
7. Tayloqov N.I. Uzlusiz ta'lim tizimi uchun informatikadan o'quv adabiyotlari yangi avlodini yaratishning ilmiy pedagogik asoslari. Monografiya. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat nashriyoti, 2005. – 142 b.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARINI ERTAKLAR ORQALI INGLIZ TILINI O'RGANISHGA UNDASH, TANQIDIY FIKRLASHNI OSHIRISH

Dildora Israilova,

Maktabgacha ta'lim muassasalarini rahbar va mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti mustaqil izlanuvchisi

Anotatsiya

Ushbu maqola maktabgacha yoshdagagi bolalarini ertaklar orqali ingliz tilini o'rganishga undash hamda tanqidiy fikrlashni oshirish yo'llari haqida bo'lib, mavzu yuzasidan tadqiqotchi olimlarning fikr va mulohazalari chuqur o'rganib chiqildi. O'zbekiston Respublikasidagi maktabgacha ta'lim jarayonida xorijiy tillarni o'qitishning zamонавији usullarini o'rgatish hamda ularni xorijiy davlatlar bilan taqqoslab o'rganishni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: bog'chalarda xorijiy tillarni o'rgatish, tillarga oid turli xil o'yinlar, xorij o'qitish sistemasi, o'z faoliyatini o'quvchilarga moslashtirish.

Аннотация

Эта статья о способах поощрения детей дошкольного возраста к изучению английского языка с помощью сказок и способах повышения критического мышления. В процессе дошкольного образования в Республике Узбекистан она включает в себя обучение современным методикам обучения иностранным языкам и сопоставление их с зарубежными.

Ключевые слова: обучение иностранным языкам в детских садах, различные игры, связанные с языками, зарубежная система образования, адаптация своей деятельности к ученикам.

Annotation

This article is about ways to encourage preschool children to learn English through fairy tales and ways to increase critical thinking. In the process of preschool education in the Republic of Uzbekistan, it includes teaching modern methods of teaching foreign languages and comparing them with foreign countries.

Keywords: teaching foreign languages in kindergartens, various games related to languages, foreign education system, adapting one's activities to students.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganish eng dolzARB masalalardan biri bo'lib kelmoqda. Bu nafaqat yoshlarni, balki maktabgacha ta'lif yoshidagi bolalarni ham chetda qoldirgani yo'q. Chunki bugungi bog'cha yoshdagI bolalar ham ingliz tilini o'rganishga, ayniqsa, chet tillarni turli xil o'yinlar orqali o'rganishga qizishmoqda. Chet tillarni o'yinlar orqali o'rgatish bolalarning eng sevimli mashg'ulotlaridan biri hisoblanadi, sababi bola olamni o'yin orqali kashf etadi. Agar tillar o'yin orqali o'rgatilsa, bu bolalarning til ko'nikmalarining o'zlashtirilish samardorligini yanada oshiradi. Chunki o'yin yordamida organish bolaning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirib, atrofdagilar bilan ijtimoiy munosabatlarni shakillantirishga ham katta yordam beradi. Shu sababli tarbiyachi murabbiylar chet tillarini bolalarga turli xil o'yinlar orqali o'rgatishni yo'nga qo'yishlari kerak. Bolalar aynan o'yin orqali bilim olib, shu bilan birlgilid, o'z iqtidorlarini ham xuddi shu o'yinlar orqali kashf etadilar. Bunga erishish uchun esa ularning sezgi organlarini faollashtiruvchi muhit, vizual eshitish kabi faol ta'lif turlaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ta'limiyo'yinlarga: chet tilida turli xil qo'shiqlar kuylash, she'rler aytish, raqsga tushish, qiziqarli o'yinlar o'ynash, videolar ko'rish va qo'l mehnati orqali turli xil narsalarni yasashni o'z ichiga oladi [1, 31].

Ana endi bir savol tug'ilishi mumkin, ya'ni bolalarga o'zi necha yoshdan chet tillarini organish osonroq va samaraliroq? Bu savolga esa dunyo olimlari quyidagicha javob beradilar: 10 yoshgacha bo'lgan davrdagi bolalar chet tillarni o'zlashtirishi boshqa katta yoshdagI bolalarga nisbatan ancha osonroq kechadi. Bu davrda bola tillarni tushunib emas, balki mexanik tarzda o'rganadi. Shu sababli ular xorijiy tillarni qo'llashlari va talaffuz qilishlari oson o'zlashtiriladi. Bundan tashqari, bola har qanday tilga taqlid qilish orqali tillarni tezroq o'rganishlari mumkin. Chunki inson miyasini o'rganish orqali olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolaning miyasi katta yoshdagI insonlarning miyasiga nisbatan ikki barobar tezroq ishlar ekan, shuning uchun ham yosh bolalar har qanday ma'lumotni tez qabul qilishadi.

Quyida ingliz tilida bolalarni o'qitish prinsiplari haqidagi so'z yuritamiz. Odatda kichik yoshdagI bolalar bilan ingliz tilini o'rganishning uchta asosiy prinsipi mavjud bo'lib, bular quyidagilardir:

– **Ketma-ketlik prinsipi.** Bolani imlo va grammaticaning barcha nosozliklarini o'rgatishga shoshilmaganingiz ma'qul, sababi bunday vazifalarni bajarish ularni holdan toydirishi mumkin. Siz tayyor darsliklaringizni turli xil qiziqarli mashqlar yordamida o'rgating.

– **Tabiiylik prinsipi.** Odatda siz to'rt-besh yoshgacha bo'lgan bolalar billan shug'illanishni boshlamaganingiz ma'qul. Chunki bu yoshdagI bolalar bilan chet tillarni o'rganish murakkabroq tuyuladi. Ammo darslar to'g'ri tashkil etilgan bo'lsa va bu darslar tabiiy shaklda olib bo-

rilsa, bunda bola ortiqcha yukni his qilmaydi.

– **Qat'iyatlilik prinsipi.** Albatta, darslar siz xohlagan darajada bo'lmasligi mumkin. Sababi siz tanlagan texnikalar kichik yoshdagI bolalarga qiyinlik qilish ehtimoli bor. Vaqt o'tishi bilan mashg'ulotlarni davom ettiring.

Kichik yoshdagI bolalar atrof-muhitga juda qiziquvchan bo'lganliklari uchun uni o'rganish uchun o'zlaridagi barcha his-tuyg'ularini ishga soladi. O'yin esa bolalarning asosiy va eng sevimli mashg'ulotlaridan biri bo'lganligi sababli bolaga atrof-muhit va undagi barcha zaruriy bilim va ko'nikmalar o'yin orqali tanishtirib borilsa, ko'nikmalarni o'zlashtirish samaradorligi bir necha barobarga oshadi. O'yin bolani nafaqat jismoniy faolligini oshiradi, balki u ruhiy tetiklikni ham shakllanitirishga yordam beradi. O'yin bolani o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi, shuningdek, ularni atrofdagilar bilan ijtimoiy munosabatlarni shakllanitirishda ham katta rol o'ynaydi. Shu sababli ota-onva tarbiyachi murabbiylar bolalarga imkon qadar ko'proq o'yin orqali chet tillarni o'rganishni targ'ib qilishlari kerak. Sababi bolalar o'yin orqali ko'proq ta'lif olish bilan birga, ular o'z iqtidorlarini ham aynan shu o'yin orqali ko'rsatib beradi. Bunga erishish uchun esa sezgi organlarini faollashtiruvchi muhitni, jumladan, vizual, eshitish, kinestetik kabi faol ta'lif turlaridan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ta'limiyo'yinlar musiqa asboblarini chalish, qo'shiqlar kuylash, she'r aytish, raqsga tushish, o'yin o'ynash, videolar tomosha qilish, qo'l mehnati vositasida turli narsalar yasashni o'z ichiga oladi. Rangli ko'rgazmalar, kartalar, musobaqlar, rol o'yinlar, turli shakllar yasash kabi o'yinlar bolalarni jismoniy va aqliy faoliyatini rivojlanitiruvchi eng qiziqarli usullardan biri hisoblanadi [2, 67].

Bolalar ham o'ynaydilar, ham rivojlanadilar, ham o'rganadilar. Bolalarga o'yinlarni ikkiga bo'lish orqali o'rgatishimiz mumkin. Ya'ni "badiiy o'yinlar" yoki "ijodiy o'yinlar". Bularga esa, o'z navbatida, quyidagilar kiradi: dramatizatsiya, nozik o'yinlar hamda og'zaki ijodiy o'yinlar.

Dramatizatsiya (ya'ni ingliz tilida kichik sahnalarini sahnalashtirish) "O'rmonda" – masalan: chanterelle va ayyq o'rmonda uchrashib, ozgina dialog o'ynaladi (Salom! Men tulkimani. Yugurishim mumkin. Men baliqni yaxshi ko'raman); "Qizil qalpoqcha" va boshqalar.

Nozik o'yinlar, masalan, grafik diktant, rasmni bo'yash va boshqalar. *Rasmlarni bo'yash*, bu tinchlantiruvchi, har doim ham informatsion emas, lekin juda keng tarqalgan faoliyat. Masalan, siz tayyor rasmniko'rsatishningiz mumkin. Bola konturni o'rganayotganda o'qituvchi bu so'zni ko'p marta takrorlaydi, tafsilotlarni nomlaydi. Shunday qilib, biz yangi tilni bolaning o'zi nima qilgani deb nomlanishiga asos solamiz. *Grafik diktant*, masalan: sinfda bolalarga qaysi rangni bo'yashlari, bolalarga qanday rang berishini aytib berishadi, so'ngra ular hosil bo'lgan tasvirlarni o'qituvchi diktatsiya qilgan rasm bilan

taqqoslashadi.

Og'zaki va ijodiy (kichik ertaklarning jamoaviy tarkibi, qofiyalar tanlovi), masalan: bolalar vaziyatli improvizatsiya o'yinlari orqali taniqli ertaklarning qahramonlarini oxshatib talqin qilishlari kerak bo'ladi. Masalan, "sholg'om" yoki "teremok" o'yini, unda o'yinchilar soniga va yangi lug'at assimilyatsiyasiga qarab yangi begilar va izohlar paydo bo'ladi.

Ingliz tilini o'rganishda audio ertaklar. Maktabgacha yoshdagi bolalarning so'z boyligi oshib borgani sari ingliz tilidagi tur xil audio ertaklar yordamida ta'lif faoliyatizingiz davom ettirishingiz mumkin bo'ladi. Ovozli hikoyalarga esa quyidagilarni misol qilib olamiz:

– **Sof audio hikoyalar.** Ovozli hikoyalar bolalar uchun ingliz tilini o'rganishda katta yordam beradi. Birinchidan, inglizcha kichik hikoyalar to'plami bo'lsa, ikkinchidan, siz bolalar bilan "Uchta mushukcha", "Uchta kichik cho'chqa" yoki "Juda ko'p Daves" kabi hikoyalarni tinglashingiz mumkin. Audio hikoyaning mohiyati aniq bo'lishi shart, aks holda, bola tezda zerikib qolishi mumkin. To'g'ridan to'g'ri ta'lif faoliyatiga oddiygina qiziqish unchalik samarali bo'lmaydi.

Audio hikoyalar illyustratsion material bilan birlashtirilgan. Ovozli ertak jarayonida bolalar o'qituvchi bilan birgalikda rasmlarni ko'rib chiqishadi va shu bilan birga, so'zlarni talaffuz qilishadi.

Ovozli hikoyalar va "to'liq suvga cho'mish" usuli. Ingлиз audio ertaklarini tinglashni yanada qiziqarli qilish uchun siz ertak terapiyasining usullaridan bir ertak chizishidan foydalанингиз mumkin. Ammo tinglash paytida rasm chizish, agar ertak syujeti bolaga kamida biroz tanish bo'lsa, ishlaydi. Shuning uchun ertak ikkinchi yoki uchinchi marta tinglanganda, bolalarga qalam va qog'oz beriladi. Haqiqat shundaki, tinglash paytida rasm chizish – bu ma'lumotni bir vaqtning o'zida idrok etish va ko'paytirishning chuqur ko'nikmalari ga ta'sir qiluvchi jarayon. Chizish jarayonida bola eshitganchi bilan assotsiativ aloqalarni shakllantiradi. Ixtiyor yoki beixtiyor, rasmida tasvirlangan syujet bilan bog'liq bo'lgan begona so'zlar esga olinadi. Yo'lda u bir vaqtning o'zida tinglashi va eshitgan narsalarini chizish qobiliyatiga ega ekanligiga e'tibor berish kerak. To'rt yoshdan besh yoshgacha bo'lgan chaqaloqlarning aksariyati eshitgan ma'lumotlarini tezda ko'paytirish qibiliyatiga ega emas. Ammo olti yoshga kelib, eshitgan ma'lumotlarini takrorlash, rasm chizish, ilova va hokazo shaklida mutazam ravishda tinglaydigan va ko'paytiradigan bolalar bir vaqtning o'zida tinglash, eshitish, tushunish va talqin qilish qibiliyatini rivojlantiradilar.

Hozirgi kunda ingiliz tilini o'rganish uchun maxsus videolar mayjud bo'lib, bu videolarning maqsadi esa yosh bolalar tomonidan tillarni kommunikativ usuli yordamida o'qitishdir. Dastur materiallari bolalar uchun nafaqat qiziqarli, balki ular uchun ibratli hamdir. Leksik va grammatik materiallar ko'ngil ochish usulida kiritiladi.

Bunda bola faqat so'z boyligi bilan tanishibgina qolmay, balki ba'zi bir narsalar bilan bajarilishi mumkin bo'lgan harakatni aniq ko'rsatib beradi, bu so'zlarni tez yodlashga va chet tilida oddiy suhbat qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Ona tilida so'zlashadigan kishining mavjudligi fonetik materialni muvaffaqiyatlil o'zlashtirishga yordam beradi [3, 103].

Multfilmlar – ingliz tilini o'qitishda eng yaxshi yordamchilardan biri. Bolalar multfilmlarni yaxshi ko'rishiadi va ularni ketma-ket tomosha qilishdan zavqlanishadi. Shuning uchun ingliz tilidagi multfilmlar bir vaqtning o'zida bolalarga chet tilini o'rgatishning ko'plab muammolarini hal qilishga yordam beradi:

- bolada "nima uchun bu so'zlarni o'rganish" degan savol yo'q;
- u multfilm tomosha qilishga qiziqadi va belgilar iboralarini takrorlashni yaxshi ko'radi;
- multfilmlar bolaga nafaqat yangi so'zlarni, balki inglizcha nutq tovushlarini o'rganishga ham yordam beradi;
- takrorlash – agar bolaga multfilm yoqsa, u xuddi shu multfilmi yoddan o'rganmaguncha qayta-qayta ko'risha tayyor.

Bolalarni chet tiliga o'rgatish uchun videokliplarni maxsus tanlab olish kerak, eng yaxshisi, bolaga 2-3 yoshga mo'ljallangan bolalar uchun animatsion qo'shiqlar va multfilmlar (masalan, Maisy Sichqoncha haqidagi video) foydalidir.

Shunday qilib, o'yin – bu proksimal rivojlanish zonasiga yo'naltirilgan bo'lib, pedagogik maqsadni bola uchun jozibali faoliyat motivi bilan birlashtiradi.

Xorij davlatlaridagi maktabgacha ta'lif tizimiga to'xtolib o'tadigan bo'lsak, chet el davlatlaridagi ta'lif tizimi O'zbekiston Respublikasining ta'lif tizimidan mutlaqo farq qiladi. Buni esa Koreya Respublikasidagi ta'lif tizimi misolida ko'rib chiqamiz. Janubiy Koreya Respublikasining ta'lif tizimiga deyarli barcha olimlar qiziqish bildiradi. Sababi ulardagi ta'lif tizimi o'zaga ekanligi bilan boshqa davlatlarnikidan ajralib turadi. Janubiy Koreyada bolalar bog'chasi umumta'lif turiga kirmasligi bilan ajralib turadi. Ota-onalar farzandlarini xususiy maktabgacha ta'lif muassasiga beradilar. Sababi xususiy bog'chalarda koreys va ingliz tilida olib boriladi. Bolalarni bog'chalarga qabul qilish yoshi 3 yoshdan 5 yoshgacha etib belgilangan. Bolalar bog'chasining asosiy vazifasi – bu oilalarni har tomonlama rivojlantirish uchun sharoit yaratishdan iborat. Koreya bog'chalarida asosan musiqa, rasm, hisoblash kabi darslar bolalarga o'rgatiladi. Shu bilan bir qatorda, ular bolalarda mustaqililikni shakllantirish bilan ham shug'ullanishadi. Umuman olganda, Janubiy Koreyadagi barcha bolalar bog'chalarini uch turga bo'linadi:

1. Bolalar bog'chasi.
2. O'rta guruhlar.

3. Katta maktabgacha yoshdagi bolalar.

Koreyadagi maktabgacha ta'lif majburiy fanlardan tashqari, jismoniy tarbiya, musiqa, xavfsizlik asoslari, ochiq havoda o'yinlar va basseynda suzishni o'z ichiga oladi. Bolalar bog'chasi o'qituvchilarini doimiy ravishda o'z tarbiyalanuvchilarining ota-onalari bilan uchrashadilar, ular bilan konsultatsiya va tushuntirish suhbatlari o'tkazadilar. Xullas, kichkina koreyslar go'daklikdanoq akademik bilimlarga mas'uliyat bilan yondashishni o'rganadilar [4, 311].

Xulosa o'rnida aytib o'tish kerakki, farzandlarimizni biz xohlagandek yetuk va Vataniga munosib farzand bo'lib yetishishlarida maktabgacha ta'lifning o'rnni katta ahami-

yatga ega. Buning uchun biz farzandlarimizni zamonaviy ta'lif tizimi bilan birgalikda, ularni zamonaviy texnologiyalar bilan ham ta'minlab borishimiz lozim. Biz farzandlarimizning ta'lif olishiga katta e'tibor qaratishimiz kerak. Chunki maktabgacha ta'lif yoshdagi har bir bolaning rivojlanishi, ya'ni ularni kelajakda komil inson bo'lib yetishishlari bilan bir qatorda, o'z ona yurtiga ham yetuk mutaxassis bo'lib yetishishlari uchun ularga yetarli shart-sharoitlarni yaratib berish biz ota-onalarning burchi hisoblanadi. Ayniqsa, bolalarni chet tillarini o'rganishga qiziqtirish va chet tilini o'rgatish ularning kelajakdagagi faoliyatlarida katta imkoniyat eshlarni ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Педагогика: Учебное пособие для студентов пед. вузов / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов; Под ред. В.А. Сластенина. – М.: Изд. центр «Академия», 2002. – 576 с.
- Подласый И.П. Педагогика: Учебник. – М.: Высшее образование, 2006. – 540 с.
- Кулагина Е.В. Ресурсы качества туристского образования в вузе с позиции синергетической теории // Сервис-plus. – 2010. – № 3. – С. 102-106.
- M.Mamatov, A Isomiddinov, S Yuldashev. Factors of Developing the Intellectual Abilities of the Youth. Factors of Developing the Intellectual Abilities of the Youth 8. International Journal of Progressive Sciences and Technologies 16 (2), 311-313.

KIMYO TA'LIMIDA DIDAKTIK O'YINLI DARS MASHG'ULOTLARINING O'RNI

Shirin Shomurotova,

Nizomiy nomidagi TDPU Kimyo va uni o'qitish metodikasi kafedrasi dotsenti, PhD

Annotatsiya

Mazkur maqolada kimyo ta'lida didaktik o'yinli dars mashg'ulotlarining ahamiyati va uni shakllantirish, dars mashg'ulotlariga oid topshiriqlarni tayyorlash va ularni ishslash metodlari haqida fikrlar keltirilgan. Kimyoning taraqqiyot yo'naliishlari aynan mikro o'lchamlarda sodir bo'layotgani va bu o'zgarishlar, erishilayotgan yutuqlar bizning dunyoqarashimizni tubdan o'zgartirib yuborayotgani, bu jarayonlarni ko'z bilan ko'rib, qo'l bilan ushlab bo'lmasligini inobatga olsak, albatta innovatsion texnologiyalaridan foydalanib kimyo ta'limi sifatini ta'minlashdan iborat bo'lmog'i kerak.

Tayanch so'zlar: kimyo, didaktik ta'lif, o'yinli dars, o'yin texnologiyalari, oksidlar, rivojlaniruvchi ta'lif.

Аннотация

В данной статье представлены представления о значении дидактических игровых уроков в химическом образовании и методах их формирования, подготовки заданий, связанных с уроками и методов их работы. Принимая во внимание то, что направления развития химии происходят именно в микроизмерениях и эти изменения и достижения коренным образом меняют наше мировоззрение, эти процессы не увидеть глазами и не ухватить руками. должно быть обеспечение качества химического образования с использованием инновационных технологий.

Ключевые слова: химия, дидактическое обучение, игровой урок, игровые технологии, оксиды, развивающее обучение.

Annotation

This article presents ideas about the importance of didactic game lessons in chemistry education and the methods of its formation, preparation of tasks related to lessons and methods of their work. Taking into account the fact that the directions of development of chemistry are taking place precisely in micro dimensions and these changes and achievements are fundamentally changing our worldview, these processes cannot be seen with the eyes and cannot be grasped with the hands. , of course, should be to ensure the quality of chemistry education using innovative technologies.

Key words: chemistry, didactic education, game lesson, game technologies, oxides, developmental education.

Mamalakatimiz innovatsion taraqqiyot yo'lida shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir davrda kelajagimiz davomchilari bo'lmish yoshlarni ijodiy g'oyalari va ijodkorligini

hartomonlama qo'llab- quvatlash, ularning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish hamda ilg'or xorijiy tajribalar, xalqaro tajribalarni o'rganib kimyo fanini o'qitish

metodikasini takomillashtirish, shu yo'lda xalqaro tajribalarni o'rganish mayjud tizimni hartamonlama qiyosiy tahlil qilish, tegishli yo'nalishdagi ilmiy-tadqiqot pedagogik muassasalari bilan yaqindan hamkorlik qilish muhim ahamiyatga ega. Biz bilamizki, kimyoning har bir bo'limi o'zi o'rganadijan jarayonlarni, hodisalarini, shu hodisalarini boshqaradigan qonun-qoidalarni shunday ochib beradi, natijada o'quvchi va talabada bu bo'lim to'g'risidagi bilim va tasavvurlar hamda ular asosida mustaqil fikrlash pedagogik jarayonlarda to'la shakllanadi [1, 204].

Ta'lim jarayonida o'yinli texnologiyalar didaktik o'yinli dars shaklida qo'llaniladi. Ushbu darslarda talabalarning bilim olish jarayoni o'yin faoliyatni orqali uyg'unlashtiriladi. Shu sababli talabalarning ta'lim olish faoliyatni o'yin faoliyatni bilan uyg'unlashgan darslar didaktik o'yinli darslar deb ataladi. D.N.Uznadzening ta'rificha, o'yin shaxsga xos bo'lган ichki immanent psixik (ruhiy) xulq shaklidir.

L.S.Vigodskiy o'yinni bolaning ichki ijtimoiy dunyosi, ijtimoiy buyurtmalarni o'zlashtirish vositasi sifatida ta'riflaydi. A.N.Leontev o'yinga shaxsning xayolotdagi amalga oshirib bo'lmaydigan qiziqishlari (manfaatlari) ni xayolan amalga oshirishdagi erkinligi sifatida qaraydi. Psixologlar ta'kidlaydilarki, o'yinga kirishib ketish qobiliyati kishi yoshiga bog'liq emas, lekin har bir yoshdag'i shaxs uchun o'yin o'ziga xos bo'ladi. Inson hayotida o'yin faoliyatni orqali quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- o'yin faoliyatni orqali shaxsning o'qishga, mehnatga bo'lgan qiziqishi ortadi;
- o'yin davomida shaxsning muloqotga kirishishi, ya'ni kommunikativ – muloqot madaniyatini egallashi uchun yordam beriladi;
- shaxsning o'z iqtidori, qiziqishi, bilimi va o'zligini namoyon etishiga imkon yaratiladi;
- hayotda va o'yin jarayonida yuz beradigan turli qiyinchiliklarni yengish va mo'ljalni to'g'ri olish ko'nikmlarining tarkib topishiga yordam beradi;
- o'yin jarayonida ijtimoiy normalarga mos xulq-atvorni egallah, kamchiliklarga barham berish imkoniyati yaratiladi;
- shaxsning ijobjiy fazilatlarini shakllantirishga zamin tayyorlaydi;
  - insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan qadriyatlar tizimi, ayniqsa, ijtimoiy, ma'naviy, madaniy, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o'rganishga e'tibor qaratiladi;
  - o'yin ishtirokchilarida jamoaviy muloqot madaniyatini rivojlantirish ko'zda tutiladi.

Didaktik o'yinli mashg'ulotlarni talabalarning bilim olish va o'yin faoliyatining uyg'unligiga qarab: syujetli-rolli o'yinlar, ijodiy o'yinlar, ishbilarmonlar o'yini, konferensiyalar, o'yin-mashqlarga ajratish mumkin. O'qituvchi-pedagog, avvalo, talabalarni individual (yakka tartibdagi), so'ngra guruhli o'yinlarga tayyorlashi va uni o'tkazishi, o'yin muvaffaqiyatli chiqqandan so'ng

esa ularni ommaviy o'yinlarga tayyorlashi lozim. Chunki talabalar didaktik o'yinli mashg'ulotlarda faol ishtirok etishlari uchun zaruriy bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishlari, bundan tashqari, guruh jamoasi o'rtasida hamkorlik, o'zaro yordam vujudga kelishi lozim [5, 22].

Ta'limda o'yin texnologiyalaridan foydalanish talabalarning dunyoqarashini kengaytirishga, kognitiv faollikni rivojlantirishga, amaliy faoliyatning turli ko'nikma va ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi, shuningdek, talabalarni o'rganishga rag'batlantirish va rag'batlantirishning samarali vositasidir [6, 52]. Qulay va quvonchli muhit yaratadi. O'yin haqiqiy hayotiy vaziyatlarga imkon qadar yaqin bo'lsa, foydalidir. Shuning uchun u ta'lim jarayoniga kiritilishi kerak. O'yin texnologiyalari mustaqil ravishda va umumiyoq, an'anaviy o'qitish metodologiyasining elementi sifatida qo'llaniladi. Ular bolalarga o'quv fanlari mavzularini osonroq o'zlashtirishga yordam beradi va o'qituvchi yoki sinfdan tashqari ish olib boruvchi o'qituvchi uchun jarayonni nazorat qilish va boshqarish osonroq bo'ladi. Biroq o'yining usuli ta'sir qilishi uchun foydalanish imkoniyati bo'lishi kerak. Bunday texnologiyalarni amalda qo'llash uchun quyidagilar zarur: har bir inson ma'lumotni turli yo'llar bilan o'zlashtiradi, shuning uchun barcha ta'lim sohalarida zamонавиј AKT vositalaridan foydalanish butun ta'lim tizimini rivojlantirishga muhim hissa qo'shadi [3, 95].

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayoni haqida o'ylashtirish mavzuni to'liq, bat afsil va uch o'ichovli o'rganishni ta'minlaydi g'alabalar va mag'lubiyatlar, bonuslar va o'tishlar imkoniyati orqali virtual makon, o'yin tajribasi bilan mustahkamlangan va tashqarida optimal va tez ishlatilishi mumkin bo'lgan bilim va ko'nikmlar shakllantiriladi. O'yinlar o'quvchining qiziqishlariga ko'ra tuziladi, tezkor fikr-mulohazalarni shakllantiradi, mustaqil ravishda kashfiyotlar qilishga, materialni yangi tushunishga imkon beradi. Shu bilan birga, o'rganilgan ma'lumotlar mustahkam esda qoladi [2, 26638].

Masalan, Oksidlar mavzusini o'qitishda "Lotolar" o'yini ni qo'llash. Bu usulga ko'ra, turli shakllarda yozilgan savollar va ularning aralashtirilgan javob variantlari o'quvchilarga tarqatiladi. To'g'ri javoblarni tegishli joylarga qo'yish talab qilinadi. Bunda har bir guruhdan 1 nafar vakil doskadagi vazifani bajarayotganida o'qituvchi qolgan o'quvchilar bilan mavzu yuzasidan savol-javob qiladi.

Oksidlar nomi	Asosli oksid	Kislotali oksid	Amfoter oksid	Befarq oksid
CaO				
Al ₂ O ₃				
Na ₂ O				
Cr ₂ O ₃				
N ₂ O ₂				
SiO ₂				

Har bir guruhdan bittadan o'quvchilar jadvalni to'ldiradi.

O'qituvchi g'aznachilar yordamida o'quvchilar to'plagan balini hisoblab, ularning javoblarini izohlagan holda baholaydi. O'quvchilar o'zlariga yoqqan, hayratlantirgan va o'rgangan ma'lumotlarni rangli qog'ozga qisqacha yozib, "Sehrli qopcha"ga joylashtiradilar. Shundan so'ng o'qituvchi mavzuga yakun yasaydi.

"Qiziqarli mo'jizalar" o'yini. Videoproyektor yordamida o'quvchilarga yangi mavzuga oid oksidlarning olinishiga haqida qiziqarli amaliy mashg'ulotlar ko'rsatiladi. Masalan, kimyoviy moddalarining yonish natijasida oksidlarning hosil bo'lish jarayonini ko'rsatish mumkin. Bu kimyoviy jarayon natijasida murakkab modda oksid hosil bo'lishini kuzatadi va xulosa qilinadi, ish daftariga reaksiya tenglamasini yozish topshirig'i beriladi. Telefonga ilova shaklida yuklab olish ham mumkin, bu jarayon hozirgi kunda keng tarqalgan.

O'quvchilar shu oksidlarning tabiatda qanday holatda uchrashini qisqacha izohlaydilar [4, 158].

"Eng ko'p ma'lumot berish". Bunda rasmida ko'rsatilgan moddalar haqida o'quvchilar belgilangan vaqt mo-

baynida eng ko'p ma'lumot aytsa, o'sha g'olib sanaladi. Oksidning tuzilishi, kimyoviy xossalari, olinishi va ishlatalishi haqida ma'lumot aytishi kerak. Bu asosan guruhlarda ishlashda qo'llanilsa yoki sardorlar uchrashuvida qo'llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Natijada o'quvchilarda uddaburonlik, chaqqonlik va diqqatni bir joyga to'plash, xotirani bir joyga qaratish, vaqtidan tejamkorlikda ishlash ko'nikmalarini hosil qiladi [7, 595].

Jahon miqiyosida erishilgan va erishilayotgan kimyo sohasidagi yutuqlar, sohada rejalahtirilayotgan tadqiqot ishlari, albatta, ta'lif tizimimizda o'z aksini topishi kerak. Sodir bo'lgan kimyoviy o'zgarishlar fandagi shu vaqtgacha shakllangan tasavvurlarni kengaytirib borish, yosh avlod uchun qiziqish maydoniga aylanirish zarur. Kimyoning taraqqiyot yo'nalichlari aynan mikro o'lcham-larda sodir bo'layotgani va bu o'zgarishlar, erishilayotgan yutuqlar bizning dunyoqarashimizni tubdan o'zgartirib yuborayotgani, bu jarayonlarni ko'z bilan ko'rib, qo'l bilan ushlab bo'lmasligini inobatga olsak, albatta, innovation texnologiyalaridan foydalanib, kimyo ta'lifi sifatini oshirish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Shomurotova S. X. Oliy ta'lif tashkilotlarida innovatsion yondashuvlar asosida kimyo o'qitish metodikasini takomillashtirish. wsrjournal.com, 2022, pp.200-204.
- Shomurotova, S.X., Farmonova, S.B., Kamolova, N.I. and Movlonova, S.A. Improving the Methodology of Teaching the role of metals in Biochemical Processes using Pedagogical Texnologies. Engineering a Management Test, 2020. 26638–26646..
- Шомуротова Ш.Х., Алимова Ф.А. Применение педагогических программных средств при изучении темы «Гибридизация электронных орбиталей в комплексных соединениях». Вопросы гуманитарных наук Издательство: ООО «Издательство «Спутник+» (Москва) ISSN: 1684-2618, 3 (90), 2017, Страницы: 95-98 .
- Shomurotova Sh.X., Rajabova M. F. Anorganik birikmalarining asosiy sinflari mavzusini axborot texnologiyalari yordamida o'qitish metodikasi. Innovation in the modern education system: a collection scientific works of the International scientific conference (25th April, 2022) – Washington, USA: “CESS”, 2022. Part 158-161.
- O'.X.Muxamedov, M.H.Usmonboeva, S.S.Rustamov “Ta'lifni tashkil etishda zamonaviy interfaol metodlar” o'quv uslubiy tavsiya. – T., 2016, – 45 b.
- Saydaxmetova Sh.R. Kimyo o'qitish metodikasi, o'quv qo'llanma. – T.: “Adad plus”, 2021. – 156 b.
- Shomurotova Sh. X., Jo'rayeva B. A. Kimyoni o'qitishda o'yinli texnologiyalardan foydalanish. “WOMEN IN STEM” Xalqaro forum ilmiy ishlari to'plami, – T., 2023-yil, 10-14-fevral, –595-596- b.

ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ОБУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ УЗБЕКСКИХ ШКОЛАХ

Собир Эрданов, Мунира Собиржонова,
Стажёр-преподаватели кафедры русского
языка и методики его преподавания
Джизакского Государственного Педагогического
Университета имени А. Кадыри

Аннотация

Статья посвящена современным проблемам обучения русскому языку в начальных узбекских школах, где обучение ведется на узбекском языке. Кроме того, в статье рассматривается основная тенденция, характеризующая начальный образовательный процесс в современной школе, весь образовательный процесс направлен не только на передачу знаний и формирование умений и навыков у детей, но прежде всего на развитие личности учащихся.

Ключевые слова: методика, система обучения и воспитания, проблемы обучения, аспекты преподавания.

Annotatsiya

Ushbu maqola o 'qitish o 'zbek tilida olib boriladigan boshlang 'ich o 'zbek maktablarida rus tilini o 'qitishning zamonaviy muammolariga bag 'ishlangan. Bundan tashqari, maqolada zamonaviy maktabda boshlang 'ich ta 'lim jarayonini tavsiflovchi asosiy tendensiya muhokama qilinadi, butun o 'quv jarayoni nafaqat bolalarda bilimlarni uzatish va ko 'nikmalarni shakllantirishga, balki, birinchi navbatda, shaxsni rivojlantirishga qaratilgandir.

Kalit so'zlar: metodologiya, ta 'lim va tarbiya tizimi, ta 'lim muammolari, o 'qitishning aspektlari.

Annotation

The article is devoted to the modern problems of teaching the Russian language in primary Uzbek schools where education is conducted in the Uzbek language. In addition, the article examines the main trend that characterizes the primary educational process in a modern school, the entire educational process is aimed not only at imparting knowledge and forming skills and abilities in children, but primarily at developing the personality of students.

Key words: methodology, system of education and upbringing, problems of education, aspects of teaching.

На сегодняшний день нам очень заметно общая тенденция снижения качества преподавания русского языка в школах и других образовательных учреждениях. Можем выделять ряд факторов, объясняющих недостаточное качества преподавания русского языка в национальных школах. Известно, что в 1990-е в Узбекистане началось дерусификация, и в результате русскоязычное население стало уезжать из нашей страны. Русский язык для нас стал единственным из иностранных языков, изучаемых в школах и вузах республики, количество часов которого, отводимых на его изучение, значительно сократилось. В том числе количество учебных заведений: средних общеобразовательных школ, колледжей, вузов с преподаванием русского языка также резко уменьшилось. По этой причине на сегодняшний день для развития русского языка как иностранного в нашей стране делают ряд изменений. С началом нам необходимо с новыми идеями и как можно скорее взяться за совершенствование учебного процесса при обучении русскому языку в начальных школах. Долголетний опыт преподавания русского языка подсказывает: проблема свободного владения русским языком не будет решена без практической направленности обучения учеников начальных классов и до тех пор, пока ученики еще в младших классах не приобретут прочные навыки правильного, сознательного, беглого и выразительного

чтения. Для этого необходимо обратить особое внимание начальному школьному образованию, когда дети заинтересованы учебой. Ещё одна большая проблема в том, что некоторые учителя не умеют доводить до учащихся новый материал, так ученики не смогут усваивать необходимую базу знаний начальной школы, и они постепенно теряют интерес к русскому языку. Занятия в начальных классах должны обеспечивать единство грамматической и лексической работы, которые связывают все виды речевой деятельности, а также должны быть полны новыми игровыми методами, которые помогут ученикам в усвоении изучаемой темы. Необходимо на занятиях формировать в учениках навыки изложения мыслей в разных формах. В этом очень помогает беседа по иллюстрациям или описаниям картины. А также при развитии связной речи хорошо помогает переводы маленьких текстов с родного языка на русский язык и составление диалогов на заданную тему [1, 48].

Начальные классы считаются одним из важнейших звеньев системы народного образования, и поэтому привлекают к себе особое внимание со стороны педагогов. За последние годы были усовершенствованы программы, учебники, выпущены новые педагогические пособия. В этой связи особое внимание приобретает подготовка учителей начальных классов.

Основным этапом практического усвоения русско-

го языка учащимися является начальная школа. Психологами доказано, что в младшем школьном возрасте неродным языком дети овладевают значительно быстрее и лучше, легче преодолевается языковой барьер. Поскольку задача обучения русскому языку ложится на плечи учителя начальной школы, к нему предъявляются высокие требования. Во-первых, учитель начальной школы должен свободно владеть русским языком, в совершенстве знать его теоретически и практически. Во-вторых, учитель должен хорошо знать психологию освоения неродного языка, специфику той школы, в которой он работает, учитывать интерферирующее влияние родного языка учащихся. В практическом обучении русскому языку большое значение приобретает отбор необходимого речевого материала, его расположение, обеспечение, повторяемость слов, образцов предложений, грамматических форм. При этом ведущая роль принадлежит отбору предложений основной единицы речевого общения, их использованию в контексте, так как все аспекты языка (лексика, фонетика, грамматика, правописание) практически повторяются в предложении. Таким образом, работа над предложением является основной формой усвоения языка. Однако, практическая направленность обучения не исключает изучения элементов грамматики, обобщающие те или иные языковые явления. Умело отобранные грамматические сведения, правила помогают учащимся в практическом овладении языком [2, 45].

Самыми проблемными и трудными для школьников темами при изучении русского языка как иностранного являются комплексное выражение грамматических значений в окончании; система падежей; наличие изменяемых частей речи; наличие в структуре слова приставок, суффиксов, окончания; категория вида глаголов; однонаправленные и разнонаправленные глаголы движения. При изучении и закреплении данных тем предлагается разные виды упражнений. Данные темы считаются очень сложными для начальных классов и предлагается изучать только старшим классам. А также наибольшее затруднение при изучении русского языка как иностранного со стороны школьников представляет без эквивалентная лексика, которая не существующие в других языках и культурах [3, 33].

Существуют значительные причины, которые приводят к возникновению определенных проблем при изучении русского языка как иностранного. Они связаны с особенностями фонетического, грамматического и лексического уровня русского языка. Поэтому при обучении русскому языку школьников обязательно должна учитываться вероятность появления таких проблем, чтобы снизить их, а также достигнуть высшего результата в изучении материала школьниками и использовании ими усвоенных знаний в коммуникативных целях.

Главнейшая тенденция, характеризующая первоначальный процесс обучения в современной школе, заключается в направленности всего процесса обучения не только на сообщение знаний и привитие детям умений и навыков, но и прежде всего на развитие личности учащихся. Понятно в связи с этим особое значение учета психических особенностей детей младшего школьного возраста: ведь именно в начальных классах заложивается фундамент формирования нового человека, создается основа для последующего усвоения знаний и овладения навыками. Начальная школа предназначена обеспечить всем детям необходимый уровень интеллектуального развития, дать элементарные знания основ наук, сформировать у них первоначальные учебные и обще-трудовые умения и навыки, возбудить интерес к художественному и человеческому творчеству. Для удовлетворения индивидуальных потребностей учащихся, развития их творческих способностей вводятся индивидуальные программы, вне классные занятия и факультативы, создаются школы технические классные занятия и факультативы, создаются школы (классы) с углубленным изучением отдельных предметов, гимназии и лицеи. По мнению Ш. А. Амонашвили, ребенок уже от рождения наследует способность заговорить, овладеть речью. Двухлетний ребенок уже общается окружающими. Он мог бы заговорить сразу на двух трех языках, если бы люди, заботящиеся о нем и воспитывающие его, образовали для него разные среды [4, 234]. Так, если бы мать говорила с ребенком на грузинском языке, отец - на русском, бабушка - на английском, то ребенок без труда начал бы говорить с каждым из них на том языке, на котором они говорят с ним, Не путая языки и даже не понимая вначале, что говорит на разных языках. Такие примеры нередки в нашей действительности. Почему же детям старше 8-11 лет становится труднее овладеть вторым языком? Дело в том, что к 6-8 годам ребенок свободно овладевает речью На родном языке, беспрепятственно общается с людьми, а уникальные свойства, присущие механизму способности заговорить, застыгают (!), так как они уже обеспечили жизне-способность организма в среде и их назначение для организма исчерпано. Другие же 10 лет усваиваются уже не на основе врожденных свойств речевой функции, не сами собой, а в процессе целенаправленного обучения и учения на основе действия памяти, языки после мышления, воли. Для успешного усвоения программного материала в начальных классах ученик должен обладать сравнительно высоким уровнем наблюдательности, произвольного запоминания, организованного внимания; уметь анализировать, обобщать, рассуждать. Как показали специальные исследования детей 7-9 лет, у них для этого имеются реальные возможности [5, 18]. Все познавательные процессы, про-

исходящие у младших школьников, специфические. Знание их необходимо, чтобы сделать обучение более рациональным и эффективным. В психике ребенка 7-9 лет особенно активно развиваются процессы непосредственного познания окружающего мира ощущения и восприятия. Наряду с остротой, свежестью, яркостью, конкретностью и образностью наиболее характерная черта восприятия младших школьников его малая классов тесно общее «схватывание» предмета и явления. Детям свой слабость углубленного, организованного и целенаправленного анализа при восприятии. Восприятие у учащихся начальных связано с действиями. И воспринимают они в основном то, что им близко, доступно и интересно, поэтому их восприятие эмоционально, импульсивно. Отсюда и еще одна особенность восприятия у младших школьников наглядное, яркое, живое воспринимается лучше, эмоциональнее, чем, например, символические и схематические изображения, «нейтральный материал». Постепенно в процессе правильно организованного обучения восприятие у них становится целенаправленным и управляемым, более анализирующими, дифференцирующими, принимает характер наблюдения. В связи с этим увеличивается удельный вес сравнения, при этом в процесс наблюдения включаются объяснение и оценка виденного, тем самым активно развивается речь. Наглядность на начальном этапе используется при семантизации слов и выражений (в основном предметные картинки), обучении произношению (слуховая наглядность, показ артикуляции), постановке упражнений по развитию речи (сюжетные и ситуативные картинки). Прослушивание магнитофонных записей русских слогов, слов и предложений особенно важно для сельских школ, где порой полностью отсутствует русская языковая среда и дети слышат русскую речь только из уст учи теля. Магнитофонная запись, таким образом, создает еще один источник для обучения произношению приемом имитации. Однако подражание не самый эффективный прием обучения произношению. Гораздо эффективнее слухо- зрительная имитация, когда дети воспринимают звуки, видя лицо учителя, следя за его артикуляцией. И, наконец, самым результативным является сопровождение слухо- зрительной имитации описанием артикуляции той или иной фонемы, сравнение ее с фонемой родного языка (языковая наглядность). С этой точки зрения эффективным пособием служат фонетические таблицы «Говорите правильно» для начальных классов (авторы К. С. Коблов, А. К. Далимов). не в связи с тем что возрастной особенностью младших школьников является слабость произвольного внимания, его небольшая устойчивость, в начальных классах обходимы частые переходы от одних заданий к другим. Разнообразие

видов работы стимулирует устойчивость внимания, короткие паузы снимают утомление у детей. У детей 7-9 лет наблюдается возрастное относительное преобладание деятельности первой сигнальной системы, поэтому и наглядно - образная память развита сильнее, чем так называемая словесно - логическая. Сказанное объясняется то, что младшие школьники склонны к механическому запоминанию и многократному повторению воспринятого материала. Подражательность многих действий высказываний детей запоминанию и -- важный источник успехов в начальном обучении. Из - за неразвитости речи детям легче что - либо воспроизвести дословно, чем передать общий смысл своими словами. Вот почему учитель обязан всемерно стимулировать развитие смысловой памяти учащихся, учить их разбивать материал на смысловые части, выделять главные мысли, составлять логический план текста, видоизменять его, излагать, своими словами. Для мышления учащихся начальных классов характерно изменение его в процессе обучения. Аналитико-синтетическая деятельность в начале младшего школьного возраста в основном элементарна. Однако к концу 4 - го класса ученики при правильном обучении могут подняться на более высокий уровень умственного анализа (например, в изучаемых явлениях учатся выделять существенные признаки и свойства предметов). Специфической особенностью психики младших школьников является также то, что, приобщаясь к познанию, продолжают играть. Наивно - игровой характер познания обнаруживает вместе с тем огромные формальные возможности для развития детского интеллекта (функция запоминания). Благодаря игровому подходу к окружающему дети легко осваивают сложные умственные операции. Эта же возрастная особенность дает простор. Эта же возрастная особенность дает простор для тренировки формальной стороны мышления, во многом обусловливает естественность, непосредственность, легкость усвоения разнообразных впечатлений. Обращение к игре способствует решению проблемы преемственности школы и детского сада. В методических указаниях к учебникам русского языка для начальных классов узбекской школы игра рассматривается как средство обучения и развития речи. Основное назначение игр развитие навыков понимания и говорения. Однако игровыми упражнениями нельзя злоупотреблять [6, 89]. Игровые и занимательные элементы оцениваются детьми положительно, когда даются внутри учебных занятий и облегчают напряженный труд. Поэтому, если во 2 - м классе обучающая сторона игры завуалирована, скрыта, то в 3-4 - х классах дидактический аспект игры выдвигается на первый план. Серьезных учебный. Другими словами, правомерным считается

разумное сочетание всех видов игр, «работающих» на освоение языка (игры - инсценировки, ролевые, водные, подвижные игры - соревнования); от обучения в игре учащиеся постепенно должны включаться в реальные ситуации. Игра наряду с обобщающей беседой, диалогом, работой над текстом (небольшой рассказ, сказка, стихотворение, песня) должна быть одним из компонентов урока. Итак, дети в начальных классах должны играть, но не заигрываться. Успешность занятий повышается также благодаря использованию в качестве наглядных пособий кукол, игрушечной посуды, мебели, кукольной одежды и особенно различных поделок из пластилина, бумаги, природного материала, изготавляемых самими учащимися. Здесь, вероятно, проявляется одна из интересных закономерностей, вытекающих из исследований И. М. Сеченова, Б. Г. Ананьева, А. В. Запорожца, Л. Ф. Фоминой, а именно: целесообразность более активного использования на начальном этапе работы резервов организма, в частности осязания, ощущений. С про-

блемой темпа работы тесно связана проблема темпа речи. Экспериментально установлено, что при замедленном темпе устной речи значительно ухудшается ее понимание (О. В. Положицникова), видимо, из-за отвлекаемости внимания. С другой стороны, нормальный темп иноязычной речи учащимся кажется слишком быстрым, особенно, если используемый речи языковой материал еще недостаточно прочно закреплен [7, 34]. Поэтому при обучении восприятию речи на слух необходимо варьировать темп речи в зависимости от трудности со держащегося в нем материала. В целом в основе методической системы первоначального обучения русскому языку лежит сознательно-коммуникативный принцип обучения. Он нацеливает на такую организацию учебно-воспитательного процесса, при которой, с одной стороны, достигается сознательное, усвоение учащимися языкового и речевого материала, а с другой - на первый план выдвигается со быть средством общения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Андриянова В.И. Обучение русскому языку в школах Узбекистана на современном этапе. – Т.: Уқитувчи, 1997. – 512 с.
2. Буржунов Г.Г. Методика преподавания русского языка в начальной национальной школе. – Л.: Просвещение, 1980. – 340 с.
3. Ильин Е. Н. Искусство общения. – М.: Просвещение, 1982. – 124 с.
4. Методика начального обучения русскому языку в национальной школе. /Под редакцией И.В.Баранникова, А.И.Греул. – Л.: Просвещение, 1984. – 540 с.
5. Хавронина С.А., Балыхина Т.М. Инновационный учебно - методический комплекс «Русский язык как иностранный». Учебное пособие. – М.: РУДН, 2008. – 16-19 с.
6. Кабрин, В.И. Транскурсивная коммуникация и личностное развитие: психологическая коммуникативная модель человека как личности / В.И. Кабрин. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1992. – 255 с.
7. Кирьянова, Е.Н. «Культурный шок», или Почему мы выбираем похожих сотрудников? / Е.Н. Кирьянова // Управление персоналом. – 2000. – № 3. – С. 34-38.

SPORT KLUBLARI ISHIDAGI MUAMMOLAR VA ULARNI HAL QILISH YO'LLARI

Muxiddin Norqobilov,

“Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti”

Milliy tadqiqot universiteti

Annotatsiya

Sport klublari sport faoliyatini tashkil qilish va o'tkazishda muhim boshlang'ich tashkiloti hisoblanadi. Maqola sport klublari ishidagi muammolar va ularni hal qilish yo'llariga bag'ishlangan bo'lib, uning mazmunida jismoniy tarbiya va sport sohasida tadbirkorlik va aholiga xizmat ko'rsatish, yangi ish o'rinnari yaratish bilan bog'liq ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: sport, sport klublari, jismoniy madaniyat, jismoniy tayyorgarlik, boshqarish.

Аннотация

Спортивные клубы – важная первичная организация в организации и проведении спортивных мероприятий. Статья посвящена проблемам в работе спортивных клубов и путям их решения, а также содержит информацию о предпринимательстве и государственных услугах в сфере физической культуры и спорта, создании новых рабочих мест.

Ключевые слова: спорт, спортивные секции, физическая культура, физическая культура, менеджмент.

Annotation

This article reveals the social implications of physical education and mass sports. A different approach assesses the social essences of sports, points out ways to improve the organization, and conducts various activities among different segments of the population, including youth.

Keywords: students, students, physical education, mass sports, theoretical and practical basis, training, recommendations.

Oliy ta'lim muassasalari o'sib kelayotgan yosh avlodni voyaga yetkazish va ularni kasb bilan ta'minlashda ulkan tashkiliy va boshqaruv vazifalarini amalga oshiruvchi tuzilma hisoblanadi. Hozirgi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bosqichi insonlardan, ayniqsa, yoshlardan o'z hayotini namunali tashkil etish, boshqarish va hayot kechirish bilan bog'liq turli talablarni qo'yadi. Bular tibbiy-biologik, pedagogik-psixologik, ijtimoiy-iqtisodiy hamda huquqiy talabalar atrofida jamlanadi va odamning butun bir hayotini ta'minlashga qaratilgan ehtiyojar tizimini tashkil etadi. Hozirgi kunda oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishga katta ahamiyat berilmoqda [1, 48].

Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning mantiqiylik, tarixiylik, izchillik, obyektivlik usulidan foydalanilgan bo'lib, mavzuni yoritishda tavsifyi, qiyosiy metodlardan foydalanildi. Maqlada talabalar sport tayyorgarligini tashkil qilish va boshqarishning ijtimoiy omillari obyektiv yoritilgan holda, mavzuning dolzarbligini bayon qilishda O'zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida”gi Qonuni metodologik manba sifatida olingan.

Yosh avlodni jismonan barkamol, aqliy yetuk inson qilib yetishtirishda jismoniy tarbiya va sportning hissasi beqiyosdir. Jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida”gi qonunini (2015-yil 4-sentabr, Yangi tahrir), “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida” (2017-yil 3-iyundagi PQ-3031-soni qaror) qabul qilinib, unda belgilangan vazifalarini amalga oshirishning asosiy konseptual yo'naliishlari ishlab chiqildi.

Qonunda aholi jismoniy tarbiyasiga konseptual yon-

dashib, uzuksiz ta'lim tizimida jismoniy tarbiya va sport orqali madaniy-ma'rifiy, ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini bosqichma-bosqich hal qilish ko'zda tutilgan [2, 91].

Uning natijasi o'laroq sportchilarimiz ham jahon maydonida yildan yilga yanada ulkan g'alabalarni qo'lga kiritib, mamlakatimizda sportni ommalashtirishga, uning ilmiy va uslubiy jihatdan yanada rivojlantirishga ulkan hissa qo'shamoqda. Sport tayyorgarligi erishilgan natijalarni mustahkamlash, ularni keyingi yillarda yanada rivojlantirish bilan bog'liq ulkan vazifalarini qo'yadi. 2016-yil Braziliyaning Rio-de-Janeyro shahrida bo'lib o'tgan XXXI Yozgi Olimpiada va XV Paralimpiya o'yinlarida ishtirok etgan 69 ta O'zbekiston terma jamoasi a'zolari tarkibida 25 ta talaba sportchilar ham ishtirok etdi. Bu umumiy ishtirokchilar sonining 32,2% ini tashkil etdi. Respublikamizda O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya instituti va viloyatlardagi 15 ta jismoniy madaniyat fakultetlarida 18 648 nafar talabalar tahsil olayotganligini hisobga olsak, olimpiiadachi talabalar ularning 0,13% inigina tashkil etishining guvohi bo'lamiz. Viloyatlardagi 15 ta jismoniy madaniyat fakultetlarining faqat 6 tasidan (UrganchDU, AnDU, SamDU, BuxDU, Qo'qon DPI, QarDU) vakillar olimpiada o'yinlarida ishtirok etdi. Qolgan 10 ta fakultetlardan biror valil terma jamoa tarkibiga tusha olmagan. Bu holat ushbu fakultetlarda talabalar sport tayyorgarligini tashkil qilish va boshqarish qoniqarsiz ekanligidan dalolat beradi. Tabiiyki, bu ko'rsatkich bizni qoniqtirmaydi va ishlarni qayta ko'rib chiqish, muammoni hal qilish uchun boshqa, optimal yo'llarni qidirish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Bu zaruriyat viloyatlardagi Jismoniy madaniyat fakultetlari talabalarini va professor-o'qituvchilaridan iborat ulkan zaxira kuchni harakatga keltirish, ular ishini

zamonaviy talablar darajasida tashkil etish va boshqarishni talab etadi. Albatta, aytib o'tganlarimiz yuqori toifali sportchilar tayyorlash jarayoniga taalluqli. Chunki yuqori toifali sportchilar tayyorlash jarayoni katta muskul zo'riqishlari orqali kechadi. Masalan, yuguruvchilarning yillik yugurish hajmi 3000-3500 km.dan 6500-7500 km.ga yetdi. Alovida suzuvchilar yillik mashqda 3800 km, eshkak eshuvchilar 12000 km.gacha, velospedchilar 40 000 km.gacha mashq masofalarini o'tamoqdalar.

Jahon miqiyosidagi musobaqlarda o'z darajasini tutib turadigan sportchilar kamida 7-8 yil mashaqqatlari sport mehnatini o'taydilar. Chet el sport tajribasida yuqori toifali alovida bir sportchi uchun 8 kishi xizmat ko'rsatadi. Masalan, sportchining umumiyligi jismoniy tayyorgarligi bo'yicha murabbiy, maxsus jismoniy tayyorgarlik bo'yicha murabbiy, psixolog, oshpaz, menedjer, massajist, shifokor va b.

Bular sport tayyorgarligi jarayonini shunchaki, intuitsiya yoki o'zibo'larchilik bilan emas, balki ilmiy, nazariy va uslubiy tadqiqotlarning natijalari bilan isbotlangan tavsiyalarga mos ravishda tashkil etish va boshqarishni talab qildi.

Shu o'rinda yuqori toifali sportchilar tayyorlash uchun, ulkan zaxira kuch sifatida ommaviy sportning ham alovida o'rni borligini ta'kidlab o'tish zarur. Oliy ta'lim muassasalarida ommaviy sport, sport klublari orqali amalga oshiriladi. Sport klublarining ish holatiga bugungi kun talablar hamda ilmiy va uslubiy jihatdan yondashadigan bo'lsak, ularning foydali ish koeffitsientini aniqlashimiz uchun ma'lum ko'rsatkichlarga murojaat qilishimizga to'g'ri keladi. Hozirda Respublikamizda 60 ta oliy ta'lim muassasalari, 7 ta xorijiy filiallar va 13 ta respublika oliy ta'lim muassasalarining filiallari faoliyat ko'rsatmoqda. Hammasini qo'shib hisoblaganda, ular 80 ta. Ularda 271 000 nafardan ziyod talaba va 9000 nafardan ziyod magistrantlar tahsil olmoqda. Bu oliy ta'lim muassasalaridagi sport klublari jamoatchilik asosida faolyat ko'rsatadi, ular moddiy mablag' manbayiga ega emas.

Shuning uchun ular aksar hollarda respublika va xalqaro miqyosda o'tkazilayotgan talabalar sport musobaqlarga qatnasha olmaydi. Bozor iqtisodiyoti talabalaridan kelib chiqib, o'z-o'zini mablag' bilan ta'minlash maqsadida xo'jalik subyektlari sifatida ba'zi oliy ta'lim muassasalarida yuridik asosda faoliyat ko'rsatayotgan sport klublari ham mavjud. Lekin ularning soni juda kam, ular 10-11% ni tashkil etadi. Bu holat ham oliy ta'lim muassasalarida talabalar sport tayyorgarligini tashkil qilish va boshqarishning asosiy yadrosi bo'lgan sport klublarini xo'jalik subyektlari sifatida, yuridik maqom berib tashkil etishdek katta muammoni keltirib chiqarmoqda [3, 1334].

Bugungi kunda mamlakatimizda barcha tarmoqlarda kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishga berilayotgan katta e'tibor va imkoniyatlar, imtiyozlar ta'lim tizimidagi jismoniy tarbiya va sport tayyorgarligi jarayoniga ham ularni keng ko'lama tatbiq etish ehtiyojini talab qilmoqda [4, 10]. Taraqqiy etgan ilg'or mamlakatlar tajribasidan kelib chiqadigan bo'lsak, tadbirkorlik va biznes ham, o'z navbatida, talabalar o'rtasida sport-sog'lomlash-tirish ishlarini rivojlantirishga katta turtki beradi. Masalan,

eng rivojlanib borayotgan Xitoy, Koreya singari davlatlarda jismoniy madaniyat va sport uchun sarflanayotgan mablag'ning 40% igma davlat byudjetidan sarf qilinadi. Qolgan 60% mablag' o'z-o'zini ta'minlash orqali ishlab topiladi. Bu AQShdek davlatda 100% ni tashkil etadi, ya'ni davlat aholi o'rtasida mustaqil sportni rivojlantirish uchun deyarli mablag' sarflamaydi [5, 45].

Talabalar mustaqil sport tayyorgarligi jarayonini moliyaviy-iqtisodiy hamda tashkiliy-huquqiy muammolarini hal qilish uchun Prezident va Vazirlar Mahkamasining ko'plab qarorlari sohada tadbirkorlik va biznes uchun muhim asos bo'lib xizmat qilishiga qaramasdan, tizimda natijalar qoniqarsizligicha qolmoqda. Uch bosqichli tizim musobaqlari muntazam, har yili o'tkazilib turilsa-da, lekin mablag' yo'qligi sababli har bir bosqich oralig'ida 2-2,5 yilda sport tayyorgarligida o'ziga xos uzilish sezilmoqda. Bularning asosiy sabablariga quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

Birinchidan, sport sohasi mutaxassislarida bozor iqtisodiyoti talablariga mos huquqiy bilim, malaka va ko'nikmalarining yetishmasligi.

Ikkinchidan, talabalar mustaqil sport tayyorgarligini tashkil qilish va boshqarish tizimining bugungi kun talabalariga javob bermasligi, ularning moddiy mablag' manbayi yo'qligi.

Uchinchidan, soha mutaxassislarda tashabbuskorlik va mustaqil sport tayyorgarligi orqali o'z iqtisodiy ahvolini yaxshilashga oid muhim hayotiy maqsadlarni yetishmasligi va boshqalar.

Talabalar mustaqil sport tayyorgarligi tizimida shart-sharoitlar yaratish, tayyorgarlik, musobaqlar va turli darajadagi yig'inalarni o'tkazish va ularda ishtirok etish uchun moddiy mablag' manbayini topish katta muammolardan bo'lib kelgan. Shuning uchun oliy ta'lim muassasalarida tadbirkorlik va biznesga asoslangan yuridik maqomdagi sport klublarini ochish, ish o'rinnari yaratish, ular ishini tashkil qilish va boshqarish hukumatimiz tomonidan qo'yilgan muhim moddiy va ma'naviy vazifalarini hal qilishga, xususan, talababyoshlarni jismonan yetuk, sog'lom va uzoq yillar mustaqil sport faoliyatini davom ettirishlariga, sport orqali o'z biznesi va tadbirkorligini yo'lga qo'yishiga katta imkoniyalar yaratadi. Bu bugungi kun mutaxassislari oldida turgan eng dolzarb muammolardan biridir [6, 103].

Xulosa o'rnida shuni aytish joyizki, yoqaridagilar asosida bolalarni jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini unchalik talab darajasidasligi aniqlandi. Aholining keng qatlamlari, jumladan, maktab o'quvchilarini jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan shug'ullanishga keng jalb etish, o'sib kelayotgan avlodni jismonan kamol toptirishni ta'minlash uchun shart-sharoitlarni yaratish ishlari mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan yetarlicha tashkil qilinmaganligi oqibatida jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan shug'ullanish istagini bildirgan yoshlar yetarlicha qamrab olinmayotgani va umumta'lim maktablarida ommaviy sportni rivojlantirish bo'yicha samaradorlikka erishayotgan jismoniy tarbiya o'qituvchilarini rag'batlan-

tirish yo‘lga qo‘yilmaganligi sababli ularning o‘z sport turi bo‘yicha qo‘shimcha mashg‘ulotlar olib borish motivatsiyasi past darajada qolmoqda; qishloq joylarida sport aksiyalari, havaskorlik championatlari, konkurslar tashkil etishni yo‘lga qo‘yish kerak. Bundan tashqari aholining jismoniy tayyorgarligi va salomatligi darajasini belgi-

lovchi “Jismoniy tayyorgarlik darajasi” sport sinovlarini joriy qilish, sport sinovlarini aholining keng qatlamlari, ayniqsa, yoshlar o‘rtasida musobaqa, festival tarzida tashkil etish, sportni kundalik turmush tarziga aylantirishni tavsiya qilish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Зубарев Ю.А. Маркетинг физической культуры и спорта: Курс лекций. Волгоградская государственная академия физической культуры. – Волгоград, 2008. – 206 с.
2. Васенков, Н.В. Динамика состояния физического здоровья и физической подготовленности студентов / Н.В. Васенков // Теория и практика физической культуры. – 2005. – № 5. – С. 91-92.
3. Дорошенко, С.А. Спортивно-видовой подход – путь к повышению эффективности процесса физического вос питания в вузе / С.А. Дорошенко // Журнал Сибирского Федерального Университета. – 2011. – № 9. – Т. 4. – С. 1334–1353.
4. Тащуплатов Ф., Хамраева З. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ //Educational Research in Universal Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 4. – С. 10-17.
5. Farhad T., Khamraeva Z. B. PROBLEMS AND SOLUTIONS IN CHILDREN’S FOOTBALL //INTERNATIONAL CONFERENCES ON LEARNING AND TEACHING. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 45-51.
6. Ивент-менеджмент в спорте. Управление спортивными мероприятиями: учебно-методическое пособие / Под ред. С. В. Алтухова. – М.: Советский спорт, 2013. – 208 с.

ABSOLYUT ELASTIK TO‘QNASHISH MAVZUSINI MAPLE DASTURIY VOSITASIDA O‘QITISH

Lolaxon Turayeva,
O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi
Toshkent “Temurbeklar maktabi” fizika
fani bosh o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada “Maple” dasturiy paketi orqali sharchalarning absolyut elastik urilishdan keyingi tezliklarini ularning massalari nisbatiga hamda dastlabki tezliklari nisbatiga bog‘lab o‘rganish, elastik urilishidagi hamda urilishdan keyingi tezlik o‘zgarishini turli parametrlerarga bog‘liq grafiklarini hosil qilish orqali o‘qitish haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Absolyut; parametr; koefitsiyent; grafik; animatsiya; elastik sharcha; dastur; Maple dasturiy vosita.

Аннотация

В данной статье речь идет об исследовании абсолютно упругих скоростей шаров после удара в зависимости от отношения их массы и отношения их начальных скоростей с помощью пакета программ “Maple”, а также о построении графиков изменения упругого удара и скорости удара в зависимости от различных параметров.

Ключевые слова: Абсолютно упругое соударение; скорость; параметр; коэффициент; графика; анимация; упругий шар; программа; программное обеспечение.

Annotation

This article deals with the study of the absolute elastic velocities of the spheres after impact, depending on their mass ratio and the ratio of their initial velocities with the help of the Maple software package, as well as the construction of schedules of changes of elastic impact and impact speed depending on different parameters.

Keywords: Absolutely elastic impact; speed; parameter; coefficient; graphics; animation; elastic ball; program; software.

O‘qitish samaradorligini oshirishda fizik jarayonlarni kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda tashkil etish, ta’lim tizimini axborotlashtirish, bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Shu jumladan, fizika darslarida ham axborot texnologiyalarini qo‘llab dars o‘tish, har xil grafiklarni animatsiyalari holatda namoyish etish ularni aniq tasavvur qilishga yordam beradi. Biz quyida fizika-

ning “Mexanika saqlanish qonunlari” bo‘limidagi absolyut elastik urilishlar mavzusini yoritdik. Ushbu mavzu o‘quvchilarda aniq tasavvur uyg‘otish uchun uni Maple dasturi yordamida animatsiyali grafiklar yordamida namoyish etish va shu asosda o‘qitish bir qator avzallikga ega bo‘lib, talabalar uchun an’anaviy usulda dars o‘tishga qaraganda foydaliroqdir.

Ma'lumki, urilishning ikki xil turi bo'lib, ular absolyut noelastik urilish hamda absolyut elastik urilishlar hisoblanadi. Absayut noelastik urilishda jismlar urilishdan keyin bir xil tezlik bilan harakatlanishadi va bu tezlikni impulsning saqlanish qonunidan osongina foydalanib aniqlash mumkin. Ammo absolyut elastik urilishda vaziyat biroz murakkabroqdir. Absolyut elastik urilishda jismlarning urilishdan keyingi tezliklari har xil bo'ladi va bu tezliklar qiymatlari jismlar massalari nisbatiga hamda jismlarning dastlabki tezliklari nisbatiga bog'liqidir. Shuning uchun ham absolyut elastik urilishdan keyingi har bir jismning olgan tezliklari miqdorlarining dinamik o'zgarib borishini dasturiy vosita yordamida kuzatib borish holdisani to'laqonli o'rganishga yordam beradi va o'quvchini obyektiv reallikka yaqinlashtiradi.

Mazkur mavzu o'quvchilarda aniq tasavvur uyg'otish uchun uni biror dasturiy vositasi yordamida grafiklar va animatsiyalar yordamida ko'rsatib berish mavzuning ta'sirchanligini yanada oshirishga olib keladi. Bunda ko'plab dasturiy vositalari (Maple, MathCad, MatLab...) dan biz Maple dasturini tanlaymiz. Maple dasturida animatsiyali grafik yordamida namoyish etish va o'qitish bir qator afzalliklarga egadir. Bunda tez va aniq hisob-kitob qilish, 2D va 3D grafiklar va animatsiyalar olish, ko'plab sanoq sistemalari (Dekart, qutb, slindrik, sferik, qo'shqutbli, parabolik, afin, umumlashgan, ... sanoq sistemalari) dan foydalanish, tenglama va tengsizliklar hamda ularning sistemalarini ishslash, hosila va integral olish va boshqa ko'plab imkoniyatlar mavjuddir. Undan tashqari, eng asosiysi, Maple buyruqlarini o'zlashtirish va algoritmlar tuzishning nihoyatda sodda va osonligi bo'lib, ularni o'zlashtirish va tushunishda akademik litsey o'quvchilarining yoshi va yoshga oid psixologiyasi monelik qilmaydi. Sanab o'tilgan sabablarga ko'ra, ikki absolyut elastik jism urilishidan keyingi tezliklari grafiklarini parametrarga (massalar nisbati va dastlabki tezliklar nisbatiga) bog'lagan o'rganish va parametrarga bog'liq animatsiyalarini olish vazifasini qo'yish maqsadga muvoqiqdir.

Ma'lumki, Ox o'qining musbat yo'nalishi bo'ylab ϑ_1 va ϑ_2 tezliklar bilan harakatlanayotgan m_1 va m_2 massali absolyut elastik sharlar urilgandan keyingi tezliklari

(1)

$$\begin{cases} u_1 = \frac{(m_1 - m_2)\vartheta_1 + 2m_2\vartheta_2}{m_1 + m_2} \\ u_2 = \frac{(m_2 - m_1)\vartheta_2 + 2m_1\vartheta_1}{m_1 + m_2} \end{cases}$$

formulalar yordamida aniqlanadi [1, 77]. Agar umumiyligi massani

(2)

$$m = m_1 + m_2$$

deb belgilab, bu umumiyligi massada har bir jismning ulushini

(3)
deb belgilaylik. Bunda $m_1 < m_2$ yoki $m_1 > m_2$ bo'lishi

$$\begin{cases} \frac{m_1}{m} = \alpha \\ \frac{m_2}{m} = 1 - \alpha \end{cases}; \Rightarrow \begin{cases} m_1 = \alpha m \\ m_2 = (1 - \alpha)m \end{cases}$$

ga qarab α koeffitsiyent $0 < \alpha < 1$ intervalda o'zgaradi. Agar biz tezliklar nisbatini

$$\beta = \frac{\vartheta_2}{\vartheta_1} \quad (4)$$

deb yoki

$$\vartheta_2 = \beta \vartheta_1 \quad (4a)$$

deb belgilasak, bunda β koeffitsiyent $-\infty < \beta < +\infty$ intervalda o'zgaradi. Kiritilgan α va β koeffitsiyentlarni (1) formulaga qo'yib, hisoblashlar bajarilgandan so'ng quyidagi formulalarni olamiz:

(1a)

$$\begin{cases} u_1 = \frac{(\alpha m - (1 - \alpha)m)\vartheta_1 + 2(1 - \alpha)m\beta\vartheta_1}{m} = [2\alpha - 1 + 2(1 - \alpha)\beta]\vartheta_1 \\ u_2 = \frac{((1 - \alpha)m - \alpha m)\beta\vartheta_1 + 2\alpha m\vartheta_1}{m} = [2\alpha + (1 - 2\alpha)\beta]\vartheta_1 \end{cases}$$

Yuqorida (1a) formulaga ko'ra, elastik jismlarning urilishdan keyingi tezliklari qiymatlari ϑ_1 , α , β koeffitsiyentlarga bog'liq bo'lar ekan. Hisob-kitob yengil va qulay bo'lishi uchun $\vartheta_1 = 100 \text{ cm}$ deb olaylik. β koeffitsiyentni esa $-5 \leq \beta \leq 5$ oraliqda 6 lib grafik qurish yetarlidir.

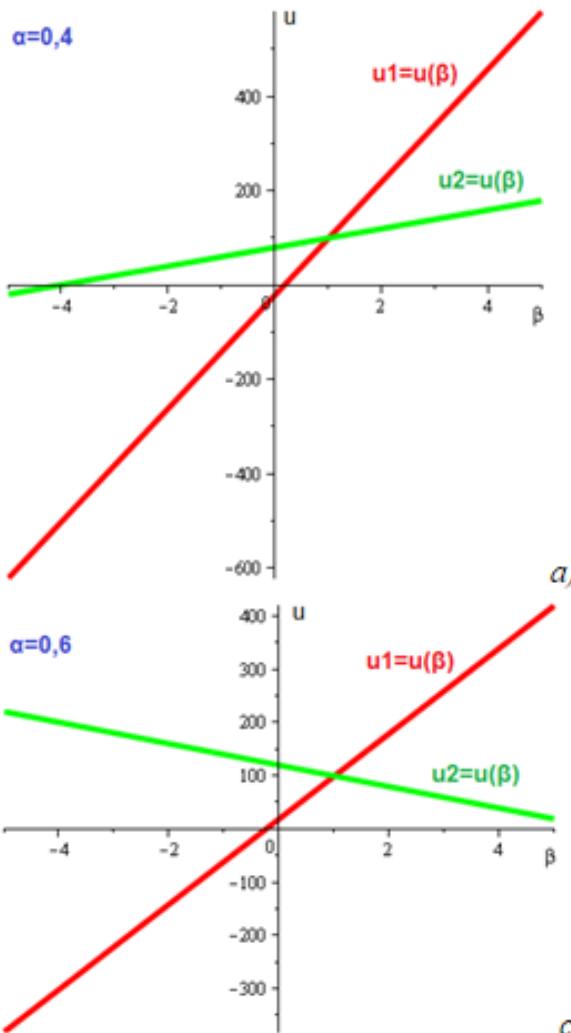
Faqat bu grafikni α koeffitsiyentning turli qiymatlari uchun, masalan $\alpha_1 = 0,2$; $\alpha_2 = 0,4$; $\alpha_3 = 0,5$; $\alpha_4 = 0,6$; $\alpha_5 = 0,8$ qiymatlarni berish orqali sharchalarning urilishdan keyingi u_1 va u_2 tezliklarining β koeffitsiyentga bog'lanish grafiklarini, ya'ni $u_1 = u(\beta)$ va $u_2 = u(\beta)$ grafiklarni hosil qilish mumkin.

Buning uchun biz Maple dasturiy paketiga murojaat qilamiz. Maple dasturiy paketi – bu juda ham ko'p paketlar yig'indisi bo'lib, unda geometriya, matematika, chiziqli algebra, matematik analiz, fizika, iqtisodiyot, statistik tahlil va ehtimollar va boshqa paketlar mavjud bo'lib, izlanuvchi o'z sohasiga qarab oldiga qo'yilgan masalani shu Maple dasturiy paketi orqali hal etishi mumkin. Biz ham ushbu maqolada Maple dasturiy paketidan dasturiy vosita sifatida foydalanib absolyut elastik sharlarning urilishi bilan bog'liq bo'lgan masalada chizma animatsiyalarini chizish orqali kerakli natijalarni olamiz.

Maple paketida buyruqlar ketma-ketligi yoki biror algoritmlar tuzish aksariyat holarda **with(plots)**: buyrug'i bilan boshlanadi. Koeffitsiyentlar esa harfdan keyin ikki nuqta va keyin tenglik qilib biror qiymati kiritiladi. Masalan,

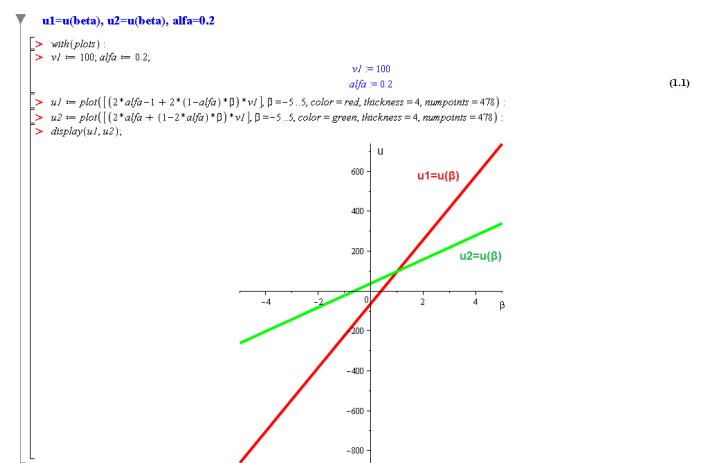
$c := 3 \cdot 10^8$; $G := 6.67 \cdot 10^{-11}$; $k := 9 \cdot 10^9$, $\Pi := 3.14$; va hokazo ko'rinishida kiritiladi. Har bir koeffitsiyent to'la kiritib bo'lingach, nuqtali-vergul (;) bilan yakunlanishi shart. Maple daturida 2D o'lchamli chizmalar chizishda oshkor funksiyalar **plot** buyrug'i bilan, oshkormas funksiyalar esa **implicitplot** buyrug'i bilan chiziladi. Shuningdek, 3D o'lchamli chizmalar chizishda esa oshkor funksiyalar **plot3D** buyrug'i bilan, oshkormas funksiyalar esa **implicitplot3D** buyrug'i bilan chiziladi. Albatta, bu buyruqlardan keyin funksiyaning o'zi, erkli va erksiz o'zgaruvchilarning qiymatlar oralig'i, grafik chizig'ining turi, rangi va qalinligi hamda nuqtalar soni kiritiladi. Har bir chizish buyrug'i to'la kiritib bo'lingach, nuqtali-vergul (;) bilan yakunlanishi shart [5, 56].

Endi yuqoridagi sharlarning elastik urilish masalasida $\beta_1 = 100 \text{ cm}$ va $\alpha = 0,2$ hol uchun sharchalarning urilishdan keyingi tezliklarining $u_1 = u(\beta)$ va $u_2 = u(\beta)$ grafiklarni hosil qilish uchun algoritm tuzib, grafigini olaylik. Unda quyidagi 1-rasmida natijaga ega bo'lamiz:

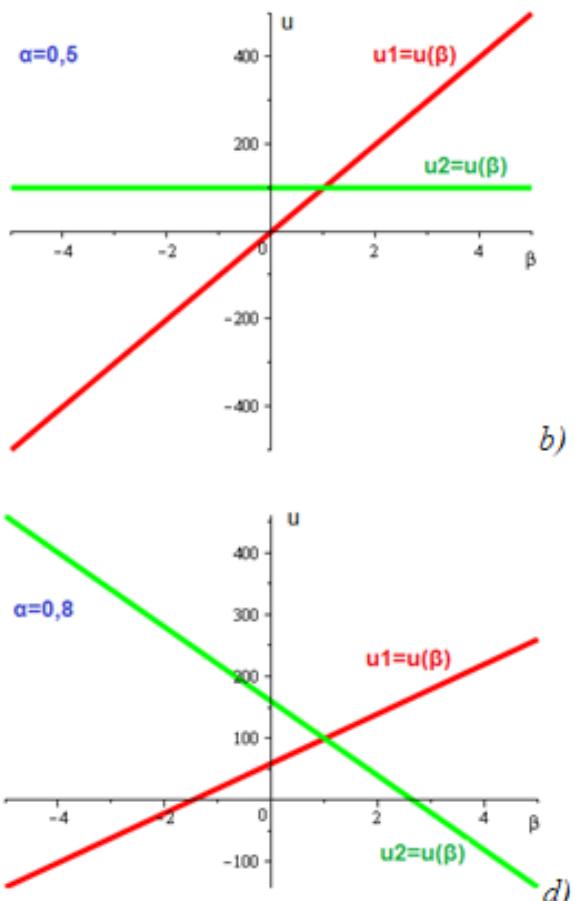
2-rasm

Yuqoridagi 1-va 2-rasmlardan ko'rindaniki, $u_1 = u(\beta)$ va $u_2 = u(\beta)$ grafiklar chiziqli bog'lanishga ega bo'lib,

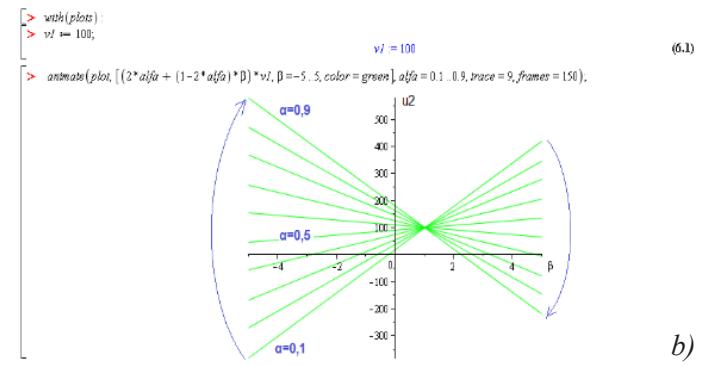
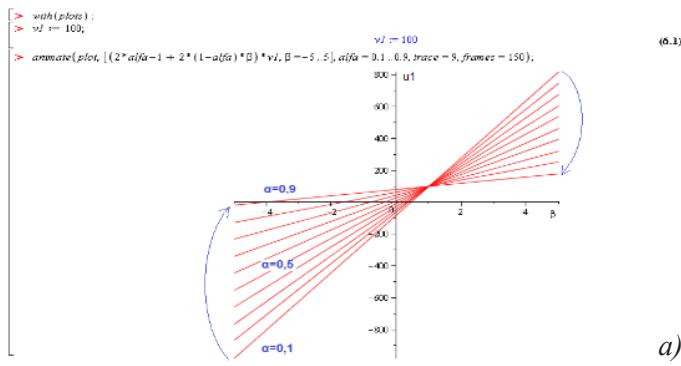

1-rasm

Ana endi yuqorida tuzilgan algoritmga $\alpha = 0,4$; $\alpha = 0,5$; $\alpha = 0,6$; $\alpha = 0,8$ qiymatlari berish orqali quyidagi 2-rasmida tasvirlangan grafiklarga ega bo'lamiz.

α koeffitsiyentning qiymati oshib borgani sari har bitta grafik qiyaligi ham o'zgarib, burilib borar ekan. Rasm-lardagi qizil va yashil chiziqlar berilgan hol uchun soat

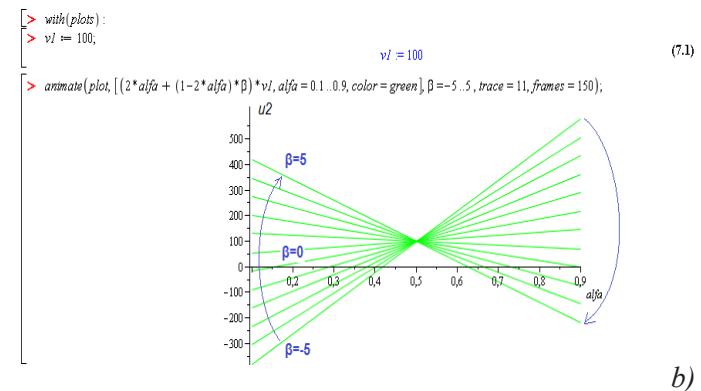
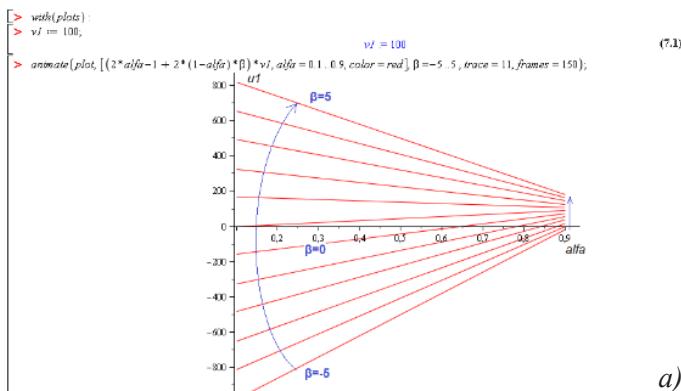
3-rasm

мили ю'налишида бурилайотганини пайвашт қиын емас. Бу бурилышни анимациянин holda ко'ршиш учун яна Maple дастурiga муројат qиламиз. Бунда графикини бирор коеffитсиент бо'yича гаракатга келтирish учун 2D о'lчамда **animatecurve** бурург'идан, 3D о'lчамда esa **animatecurve3D** бурург'идан foydalnamiz. Bu буруqlardan keyin ham funksiyaning o'зи, erkli va erksiz o'zgaruvchilarning qiymatlar oralig'i, grafik chizig'ining turi, rangi va qalinligi hamda nuqtalar soni kiritilishidan tashqari, koeffitsiyentning o'zgarish oralig'i va koeffitsiyent o'zgarishida nechta chizish kerakligi ham kiritiladi. Har bir анимациянин график бурург'i то'ла киритиб bo'lingach, nuqtali-vergul (;) bilan yakunlanishi shart.

Berilgan masalada $u_1 = u(\beta)$ va $u_2 = u(\beta)$ funksiyalarning $-5 \leq \beta \leq 5$ oraliqdagi grafiklari α кoeffitsiyent

o'zgarishi bilan grafik shakli qanday o'zgarib borishini анимациянин holda kuzatish учун alohida-alohida algoritm tuzamiz. Бунда α кoeffitsiyentni $0,1 \leq \alpha \leq 0,9$ oraliqda o'zgartirish orqali анимациянин график olamiz. Natijada 3-rasmdagi анимациянин графикларга ega bo'lamiz.

Endi esa masala shartini biroz o'zgartiraylik. Elastik jismlar urilishi масаласидаги α кoeffitsiyentni erkli o'zgaruvchini deb tanlab, β кoeffitsiyentni esa o'zgartib boriladigan parametr sifatida tanlaylik. Бунда jismlarning urilishidan keyingi tezliklari $u_1 = u(\alpha)$ va $u_2 = u(\alpha)$ funksiyalar ko'rinishida bo'ladi. Bu funksiyalar графикларни α erkli o'zgaruvchining $0,1 \leq \alpha \leq 0,9$ oraliqdagi qiymatlari учун hosil qilib, β кoeffitsiyentni $-5 \leq \beta \leq 5$ oraliqdagi o'zgartirish orqali анимациянин график olamiz. Natijada 4-rasmdagi анимациянин графикларга ega bo'lamiz.

3-rasm

Shunday qilib, biz mazkur maqolada гаракат trayektoriya-si bitta to'g'ri chiziqda yotgan va absolyut elastik urilishidan sharchalarning urilishidan keyingi mexanik kattaliklaridagi bo'ladigan o'zgarishlar графикларини Maple dasturiy vositasi yordamida hosil qilishni hamda bu графикларни parametrlarga bog'liqligini анимациянин tarzda o'zgarishlarini dinamik ravishda namoyish etishni o'rgandik.

Maqoladagi yoritilgan mavzuni **Maple** daturiy paketidan foydalangan holda o'qitish qator afzalliklarga ega bo'lib, ularni quyidagicha sanab o'tamiz:

- o'quvchilar kattaliklarni funksiya sifatida графигини ko'rib, bu графиклarning turli parametrga bog'lanishidagi o'zgarishlarni анимациянин tarzda ko'rish imkoniga ega

bo'lishadi;

- o'quvchilarni elastik urilishda kechadigan jarayonlar haqida tasavvurini kengaytirishga olib keladi;

- urilish jarayonidagi o'zgaruvchi hamda saqlanuvchi mexanik kattaliklar haqida izchil va chuqr bilim shakllanishiga zamin bo'ladi;

- o'quvchilarni dastur tuzishga dastur imkoniyatlari dan fizika fani masalalarini yechishda va графиклар chizishda foydalanishga ko'nikma shakllantiradi;

- zamonaviy bilimlarni olishga va keyinchalik oliy ta'limda ham uni qo'llashga va hosil bo'lgan kompetentlikni hayot bilan bog'lashga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Axmedov Sh.B., Dusmuratov M.B. Fizika (1-qism). Akademik litsey o'quvchilar uchun darslik. – T.: Navro'z, 2020. – 438 b.
2. Тигай О.Э. Методика применения информационных технологий в преподавании физики в среднем специальном, профессиональном образовании (на примере электронного учебника по физике): Автореф. дис.... канд. пед. наук. –Т.: ТГПУ, 2009. – 24 с
3. Гомулина Н.Н. Применение новых информационных и телекоммуникационных технологий в школьном физическом и астрономическом образовании. Канд.пед.наук...дисс. – М., 2003. – С. 11–19.
4. Дусмуратов М.Б. Эквипотенциал сиртларни Maple дастури ёрдамида ўрганиш ва намойиш этиш//Педагогик таълим. – Т., 2012. – №5. –Б. 60–66.
5. A.Primqulova, R.Turgunbaev, G.Eshchanova, Sh.Ismailov. Maple da matematik masalalarni yechish metodlari (metodik qo'llanma). Nizomiy nomidagi Toshkent pedagogika Universiteti. – Т., 2009. – 116 b.
6. N.Sh.Turdiyev va boshq. Fizika 10-sinf: darslik. – Т.: "Niso poligraf" nashriyoti, 2017. – 192 b.
7. А. А. Коптев, А. А. Паско, А. А. Баранов. Maple в инженерных расчетах. Тамбовский государственный технический университет. – Тамбов.: 2003. – 64 с.
8. В.Ф.Очков, К.А.Орлов. А.И.Тихонов. Ю.В.Чудова. Инженерные расчеты в Maple. – 2020. – 345 с.
9. В.З.Аладев. Основы программирования в Maple. –Таллин, 2006. – 301 с.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ РАҲБАРЛАРИНИ КАСБИЙ ШАКЛЛАНТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Азиза Фаниева,

Мактабгача таълим ташкилотлари
директор ва мутахассисларини қайта
тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш
институти таянч докторанти

Аннотация

Мамлакатимизда мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириши борасида самарали ишлар олиб борилмоқда. Мактабгача таълим, бола шахсини мактабгача ёшдаги болалар таълим-тарбиясига қўйиладиган Давлат талабларига мувофиқ соғлом ва етук, мактабда ўқишига тайёрлашини ўз ичига олади.

Мақолада мактабгача таълим муассасалари раҳбарларини касбий шакллантириши йўналишилари, болаларни мактабга тайёрлашда халқнинг бой миллий, маданий-тарихий мероси ва умумбашиарий қадриятлар асосида ақлий ва маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаши масалалари ёритилган.

Калим сўзлар: ватанпарварлик, хорижий тажриба, инновацион тизим, моддий-техник база, педагог кадрлар, таълим дастурлари, интеллектуал, ахлоқ, эстетик.

Аннотация

В нашей стране ведется эффективная работа по коренному совершенствованию системы дошкольного образования. Дошкольное воспитание включает в себя подготовку личности ребенка к школе здоровым и зрелым образом в соответствии с государственными требованиями к воспитанию детей дошкольного возраста.

В статье рассматриваются направления профессионального становления руководителей дошкольных образовательных учреждений, вопросы умственного и духовно-нравственного воспитания детей при подготовке к школе на основе богатого национального, культурно-исторического наследия и общечеловеческих ценностей.

Ключевые слова: патриотизм, зарубежный опыт, инновационная система, материально-техническая база, преподавательский состав, образовательные программы, интеллектуальное, нравственное, эстетическое.

Annotation

Effective work is being carried out in our country to radically improve the system of preschool education. Preschool education includes the preparation of the child's personality for school in a healthy and mature manner in accordance with state requirements for the education of children of preschool age.

The article deals with the directions of professional development of heads of preschool educational institutions, issues of mental and spiritual and moral education of children in preparation for school on the basis of a rich national, cultural and historical heritage and universal values.

Keywords: patriotism, foreign experience, innovation system, material and technical base, teaching staff, educational programs, intellectual, moral, aesthetic.

Бугунги кунда ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техникавий соҳаларда олиб борилаётган ўзгаришлар кадрлар тайёрлаш тизимини янгича талаблар асосида такомиллаштиришни тақозо этади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 29 декабрдаги “2017–2021 йилларда мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2707-сонли, 2017 йил 9 сентябрдаги “Мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–3261-сон қарорлари, 2017 йил 30 сентябрдаги “Мактабгача таълим тизими бошқарувини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ–5198-сонли Фармонларига кўра, хорижий давлатлар илфор тажрибаси асосида замонавий мактабгача таълим муассасаларида мактабгача ёшдаги болаларни ривожлантириш учун шароитларни яратиш, боланинг ижобий ижтимоийлашуви имкониятларини намоён қилиш, унинг ҳар томонлама шахсга оид маънавий-ахлоқий ва онгли ривожланиши, мактабгача ёшга оид тегишли фаолият турлари асосида ташаббускорлиги ва ижодий қобилиятларини ривожлантиришга, мулоқот доирасида катта ёшдагилар ва тенгдошлари билан ҳамкорлик килиш имкониятларини очиш устувор вазифа қилиб белгиланган [1, 3].

Бугунги кунда хориж тажрибаларидан андоза олиш, уларни ижодий ёндашган ҳолда амалиётда жорий этиш, замон талабига мос равища меъёрий хужжатлар, ўкув-методик адабиётлар, ўкув методик мажмуналарни ишлаб чиқиш, илфор хорижий тажриба асосида мактабгача таълим муассасаларининг раҳбар ва мутахассисларида замонавий менежмент ва педагогик технологиялар бўйича соҳага оид билимлар ва кўникмаларни шакллантириш вазифалари долзарб масалалар сирасига киритилмоқда.

Шу боис мамлакатимизда мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириш борасида самарали ишлар олиб борилмоқда. Мактабгача таълим, болашини мактабгача ёшдаги болалар таълим-тарбиясига қўйиладиган Давлат талабларига мувофиқ соғлом ва етук қилиб, мактабда ўқишига тайёрлашни ўз ичига олади. Болаларни мактабга тайёрлашда халқнинг бой миллий, маданий-тарихий мероси ва умумбашарий қадриятлар асосида аклий ва маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш миллий ғурур, ватанпарварликни шакллантириш, билим олишга, ўқишига эҳтиёжни, майлларни шакллантириш ва жисмоний, руҳий соғлигини таъминлаш мактабгача таълим тизимининг асосий вазифаларидан биридир.

Мамлакатимизда мактабгача таълим тизимида илфор хорижий тажрибаларни ҳисобга олган ҳолда сифатли таълим ва тарбия шакллари ҳамда усулларини амалиётга жорий этишга қаратилган мактабгача таълимнинг инновацион тизимини ташкил этиш бўйича кенг қамровли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Мак-

табгача таълим тизимини янада такомиллаштириш, унинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, мактабгача таълим муассасалари тармогини кенгайтириш, малакали педагог кадрлар билан таъминлаш, болаларни мактаб таълимига тайёрлаш даражасини тубдан яхшилаш, таълим-тарбия жараёнига замонавий таълим дастурлари ва технологияларини татбиқ этиш, мактабгача ёшдаги болаларни ҳар томонлама интеллектуал, ахлоқий, эстетик ва жисмоний ривожланиши учун шарт-шароитларни тубдан яхшилаш, мактабгача таълим тизимига инновацияларни, шунингдек, энг илфор педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларини татбиқ этиш устувор вазифа сифатида белгиланган. Ушбу вазифаларни самарали бажариш мактабгача таълим муассасалари раҳбарларининг касбий-педагогик тайёргарлигига юқори талабларни қўяди.

Мактабгача таълим муассасалари раҳбарларининг касбий ва шахсий шаклланганлик даражаси ушбу тизимнинг ишлаш самарадорлигини белгилайди. Мактабгача таълим муассасалари раҳбарларининг касбий шаклланганлигини мотивацион хислатлар, интеллектуал салоҳият, иродавий сифатлар, амалий кўникмалар, ҳиссий сифатлар ҳамда ўз-ўзини бошқара олиш сифатлари орқали белгилаш мумкин. Ушбу сифатлар куйидагилардир:

Мотивацион хислатлар инсоннинг бутун ҳаёти давомида шаклланиб, ривожланиб борувчи танлаган касбига бўлган эҳтиёжлари, мотивлари ва мақсадларни қамраб олади.

Интеллектуал салоҳият ижодий, назарий ва амалий билиш каби фикрлаш турлари, фикрлаш методи, интеллектуал сифатлар, билиш жараёнлари, фикрлаш жараёнлари, билиш кўникмалари, билимларни ўзлаштириш кўникмалари ва бошқалар билан тавсифланади.

Иродавий сифатлар мақсаднинг онгли равища белгиланиши билан тавсифланади.

Ҳиссий сифатлар нафақат ҳиссиётлар, балки ўз-ўзини баҳолаш сифатлари билан ҳам тавсифланади.

Амалий кўникмалар ўзида психологик, педагогик, методик ва техник-технологик қобилиятлар, амаллар, индивиднинг фаолият ва мулоқотнинг турли соҳаларидаги кўникмаларини мужассамлаштиради.

Ўз-ўзини бошқара олиши мақсадларни ва уларга эришиш воситаларини танлашдаги эркинлик, виж-донлилик, ўз фаолиятига танқидий ёндашув, ҳараратларнинг кенг қамровлилиги ва англанганлиги, ўз хулқини бошқаларники билан қиёслаб бориш, келажакка ишонч, ўз жисмоний ҳамда психологик ҳолатини талаб даражасида тутиб туриш ва бошқара олиш кабилалар билан тавсифланади [3, 5].

Бугунги мактаб ёшидаги болалардан аниқ билимларгина эмас, фикрлаш кўникмаси, катталар ва тенгдош ўртоқларини тушуниш, улар билан ҳамкор-

лик қилиш ҳам талаб этилади. Шунинг учун бола мактабга қадам қўяётганида қанчалик билимга эга эканлиги эмас, балки унинг янги билимларни эгаллашга тайёрлиги, атроф-оламга мослашиши қўникмаси, воқеа-ходисани мустақил равишда таҳлил этиши ва мустақил ҳаракат қилиши муҳимроқ ҳисобланади. Болани бирор нарсага ўргатишгина эмас, унда ўз кутига ишончни орттириш, ўз гоясини ҳимоя қилиш, мустақил равишда бир қарорга келиш ҳамда унда “Мен” концепциясини шакллантириш ҳам муҳимдир. Мактабгача ёшдаги боланинг мактаб таълимига ўтиши ҳамиша унинг ҳаёти, ахлоқи, қизиқиш ва муносабатларида жиддий туб ўзгаришларни юзага чиқаради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 29 декабрдаги “2017–2021 йилларда мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2707-сон қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 9 сентябрдаги “Мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–3261-сон қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 сентябрдаги “Мактабгача таълим тизими бошкарувини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ–5198-сон Фармони.
4. Усмонхўжаев Т.С., Исломова С.Т. “Мактабгача таълим муассасаларида жисмоний тарбия”. – Т.: “Илм Зиё”, 2006. – 147 б.
5. Файзуллаева М., З.Рахимова, М.Рустамова Мактабгача ёшдаги болаларнинг нутқини ўстириш // (Тайёрлов гуруҳи учун машғулотлар ишланмаси). – Тошкент, 2011. – 147 б.
6. Зокирова, Д. Н. (2018). Мустақил ўрганишга ундаш орқали таълим беришда гурух бўлиб ишлашни қўллаб-қувватлаш. Научное знание современности, (4), 21.
7. Usubovich, O. O., & Ne'matillaevna, Z. D. (2022, April). INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANIB TALABALARING MUSTAQIL FIKRLASHLARINI SHAKLLANTIRISH. In E Conference Zone (pp. 101-105).
8. Зокирова, Д. Н. (2021). Таалabalarga Mustaqil Ўрганишга Ундовчи Таълим Беришда Касбий Ва Умумтаълим Фанларининг Интеграцияси. Современное образование (Узбекистан), (6 (103)), 24-28.
9. Otamirzaev, O. U., & Zokirova, D. N. M. (2017). Mustaqil o'rganishga undovchi ta'lif berish usullari va ularning samaradorligi. Міжнародний научковий журнал Інтернаука, (1 (1)), 50-52.
10. Usubovich, O. O., & Nematillaevna, Z. D. (2022). Problems Arising From the Use of the Case-Study Method and Methods of Their Prevention. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY, 3(6), 5-10.

Шунинг учун мактабгача ёшдаги болани мактабгача таълим муассасасида ёки уйдаёқ мактаб таълимига тайёрлаш, боланинг ўш хусусиятига доир билим, қўникма ва малакалар билан таништириш керак бўлади. Бундай таништирув мослашув даврининг жиддий қийинчиликларидан ҳалос бўлишга ёрдам беради.

Мактабгача таълим муассасаси раҳбарларининг вазифаси болаларнинг мактабга тайёргарлиги, уларда идроқ, кузатиш, хотира, тафаккурни ривожлантириш, вақт ва фазовий тушунчалар олами, ижтимоий ҳодисалар ҳақидаги тасаввурларни шакллантиришга раҳбарлик қилиш билан белгиланади.

BO'LAJAK TEXNOLOGIYA O'QITUVCHILARINING KASBIY TAYYORGARLIGIDA MODULLI TA'LIMNING AHAMIYATI

Lochin Zaripov,
Oliy ta'limi rivojlantirish tadqiqotlari va ilg'or
texnologiyalarni tatbiq etish markazi
bo'lim boshlig'i, pedagogika fanlari bo'yicha
falsafa doktori, dotsent

Annotatsiya: Mazkur maqolada bo'lajak texnologiya o'qituvchilarini kasbiy tayyorlashda modulli ta'larning metodik tizimini mazmuniy-teknologik va tashkiliy-uslubiy ta'minlashni amalga oshirish jarayoni haqida ilmiy ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, "Texnologik ta'lism" yo'naliishi bo'yicha talabalarini modulli o'qitishning uslubiy tizimini loyihalash to'g'risida so'z yuritilgan.

Tayanch so'zlar: texnologiya, innovatsiya, novatsiya, texnik-teknologik, kredit-modul, kasbiy-metodik, kompetensiya, modulli ta'lism, kasbiy mobillik, modulli texnologiya, didaktika.

Аннотация: В данной статье представлены научные сведения о процессе внедрения методической системы модульного обучения в профессиональную подготовку будущих учителей технологии. Также речь шла о разработке методической системы модульного обучения студентов по направлению «Технологическое образование».

Ключевые слова: технология, инновация, новаторство, технико-технологический, кредитно-модульный, профессионально-методический, компетентность, модульное образование, профессиональная мобильность, модульная технология, дидактика.

Annotation: This article presents scientific information about the process of introducing a methodological system of modular education into the professional training of future technology teachers. They also discussed the development of a methodological system for modular training of students in the direction of «Technological education».

Keywords: technology, innovation, novation, technical-technological, credit-module, professional-methodical, competence, modular education, professional mobility, modular technology, didactics.

Respublikamizning barcha pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lism muassasalarida "Texnologik ta'lism" yo'naliishi bo'yicha bakalavrular, "Ta'lism va tarbiya nazariysi va metodikasi (texnologik ta'lism)" magistratura mutaxassisligi bo'yicha magistrantlar tahlil oladi.

"Texnologik ta'lism" yo'naliishi bo'yicha "Oliy ta'larning davlat ta'lism standarti. Asosiy qoidalar" hamda mazkur yo'nalishning malaka talabida bitiruvchilarning tayyoragarlik darajasiga qo'yiladigan talablar tahlil qilin-gan holda, mutaxassislik bo'yicha o'quv rejasi tuziladi. Umumiyligining kasbiy kompetensiyalari bo'yicha o'xhash konseptual va terminologik apparatga ega bo'lgan fanlar mazmunini birlashtirish uchun o'qituvchilarning muvoqqlashtiruvchi kengashlari tashkil etilishi lozim.

Demak, talabalarda kasbiy-metodik mahoratni shakllantiruvchi fan o'qituvchilari ("Psixologiya", "Pedagogika", "Mutaxasislikka kirish", "Texnologik ta'lism metodikasi" fanlari va h.k.) kasbiy-metodik mahorat fanlari bo'yicha muvoqqlashtiruvchi kengashlarni tuzish orqali o'z fanlari uchun asosiy tushunchalar va atamalar bazasini to'ldirishadi. Shundan so'ng, muvoqqlashtiruvchi kengashda ularning umumiyligining faoliyati tartibga solinib, ya'ni ularni o'rganishning umumiyligining shartlari va muddatlari belgilanadi. Har bir fan bloki uchun fanlararo asosiy atamalar va tushunchalarning yagona banki yaratiladi. Ayrim tushunchalar, atamalar, mavzular, bo'limlar o'rgatish ketma-ketligi takrorlanmasligi uchun belgilanadi. Ular ni o'zlashtirish tartibi jadvalga oldindan kiritiladi hamda

fanlar bo'yicha umumiyligining atama va tushunchalar lug'atini yaratadi. Bunday lug'at bilan doimiy ishlagan holda, talaba ushbu fanlarning mazmunini yaxshiroq o'zlashtiradi.

O'qituvchilar o'xhash obyektlar va o'rganish predmetlariga ega bo'lgan fanlar bo'yicha talabalar tomonidan ilgari o'rganilgan tushunchalar va atamalar bo'yicha bilimlarning nazorat testlarini tuzishda asosiy fanlararo atamalar va tushunchalar bazasidan foydalananadilar.

Kasbiy-metodik mahoratni muvoqqlashtiruvchi kengash alohida mavzularni o'rganishni quyidagi tarzda tartibga soladi. Masalan, "Ta'lism tamoyillari" mavzusi "Pedagogika" va "Texnologik ta'lism metodikasi" fanlarida o'rganiladi. Faqat "Pedagogika" fanida umumiyligining masalalar, o'rganish tamoyillari va qonuniyatlarini tushunchalari, masalaning tarixi, tamoyillar tasnifi, olimlarning qarashlari va boshqalar o'rganiladi. "Texnologik ta'lism metodikasi" fanida esa masalaning tarixiga, tamoyillar tasnifi bo'yicha turli olimlarning qarashlariga to'xtalmadan, maktabda "Texnologiya" fanini o'qitishning o'ziga xos tamoyillari o'rganiladi. Xuddi shu narsa boshqa mavzularda ham sodir bo'ladi, masalan, "Ta'lism usullari", "Ta'lism shakllari", "O'quv jarayonining tuzilishi" va boshqalar. Bunday integratsiya natijasida boshqa mavzu va bo'limlarni chuqurroq o'rganishga vaqt ajratiladi.

Har bir o'quv fani bo'yicha modulli o'qitish bilan modullarning soni va mazmuni, ularning har biridagi nazariy va amaliy mashg'ulotlar nisbati, ularning ketma-ketligi, modul nazoratining mazmuni va shakllari, loyha top-

shirig‘ini bajarish jadvali (agar u rejada nazarda tutilgan bo‘lsa), yakuniy nazoratning mazmuni va shakllari belgilanadi [6, 327].

Modulli ta’limda fan mazmunini o‘zlashtirish uchta elementni o‘z ichiga oladi:

- birinchisi – kursning asosiy masalalari bo‘yicha umumlashtirilgan ma’lumot beruvchi muammoli va yo‘naltiruvchi ma’ruzalarni o‘qish. Fanlar bo‘yicha ma’ruzalar talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan rivojlanuvchi ta’lim tamoyillari asosida qurilgan;

- ikkinchisi – talabalarining mustaqil ishi, bunda ko‘rsatilgan adabiyotlarni o‘qish, tegishli ma’ruzaning asosiy sxemasi bilan tanishish, berilgan topshiriqlarni bajarish va modulga kerakli yozuvlarni kiritish;

- uchinchisi – seminarlar va laboratoriya – amaliy mashg‘ulotlar ma’ruzalar bilan birlgilikda ishlab chiqiladi, ularning mazmuni yangi materialni o‘rganish va muayyan amaliy ko‘nikmalarni egallash bilan to‘ldiriladi.

Modulning o‘quv elementlaridan biri suhbat o‘tkazishni o‘z ichiga olishi mumkin. Suhbat – bu o‘quvchilarni qiziqtirgan mavzuni muhokama qilish va tahlil qilishga jalb qilishning savol-javob usuli. Evristik suhbat usuli o‘z nomini “evristikani” (topish, ochish, qidirish) o‘qitish usulidan oldi. O‘z tabiatiga ko‘ra, evristik suhbat muammoga javob izlash sifatida jamoaviy fikrlesh yoki suhbatdir. Pedagogikada bu usul muammoli ta’lim usuli deb ataladi.

Aqliy hujum modulning yana bir o‘quv elementidir. Usulning asosiy maqsadi – ishtirokchilarni bo‘shashgan muhitda fikrlesh inersiyasi va stereotiplardan ozod qilish natijasida iloji boricha ko‘proq g‘oyalarni to‘plash. Ish quyidagi guruhlarda amalga oshiriladi: g‘oyalarni yaratish, muammoli vaziyatni tahlil qilish va g‘oyalarni baholash, qarshi choralarini ishlab chiqish. Keyin guruhlarda olingan fikrlar tizimlashtiriladi, umumiyl tamoyillar va yondashuvlar bo‘yicha birlashtiriladi. Bundan tashqari, tanlangan g‘oyalarni amalga oshirishdagi turli to‘siqlar ko‘rib chiqiladi. Bildirilgan tanqidiy xulosalar baholanadi. Tanqidiy mulohazalar va qarama-qarshi fikrlar tomonidan rad etilmagan g‘oyalargina tanlab olinadi [6, 413].

Masalan, o‘quv elementlaridan birida siz mini-loyihalarni (loyihaga asoslangan o‘qitish texnologiyasi) amalga oshirishni rejalashtirishingiz mumkin. Loyiha tom ma’noda “oldinga tashlangan” prototip bo‘lib, har qanday obyektning prototipi, faoliyat turi va dizayn loyihami yaratish jarayoniga aylanadi [4, 79].

Loyihaga asoslangan ta’lim muammoli ta’limni amalga oshirishning mumkin bo‘lgan usullaridan biridir. O‘qituvchi vazifa qo‘yganda, u rejalashtirilgan ta’lim natijalarini va dastlabki ma’lumotlarni belgilaydi. Talabalar qolgan hamma narsani o‘zlar bajarishlari kerak: oraliq vazifalarini belgilash, ularni hal qilish yo‘llarini izlash, harakat qilish, solishtirish, olingan narsani talab qilinadigan narsa bilan solishtirish, o‘z faoliyatini muvofiqlashtirish [1, 83].

Loyiha ustida ishslash algoritmi:

1. Tayyorgarlik bosqichi (loyiha mavzusini tanlash, loyiha turini tanlash, guruhlarni shakllantirish, muammo ni belgilash, vazifalarni guruhlarga taqsimlash).

Loyihalarning turlari: tadqiqot, ijodiy, rolli o‘yinlar (o‘yin), tanishish va yo‘naltirish (ma’lumot), amaliyotga yo‘naltirilgan (amaliy), mono-loyihalar.

2. Asosiy bosqich (axborot yig‘ish, axborotni qayta ishslash, loyihami ishlab chiqish, loyihami amalga oshirish).

3. Yakuniy bosqich (loyihami himoya qilish, xulosa qilish, aks ettirish).

Loyihaga asoslangan ta’limdan foydalanishda quyida gi talablar hisobga olinadi:

1. Loyiha mavzusida integratsiyalashgan bilimlarni, uning yechimini izlashni talab qiladigan ijodiy muammoning mayjudligi.

2. Kutilayotgan natijalarning amaliy, nazariy, kognitiv ahamiyati. Loyiha faoliyati natijasi ma’lum qiymatga ega bo‘lishi, jamiyat va biror shaxs uchun foydali bo‘lishi kerak.

3. Talabalarining mustaqil (yakka, juftlik, guruh) ijodiy faoliyati.

4. Loyihaning mazmunini tuzish (bosqichma-bosqich natijalarni ko‘rsatgan holda).

5. Tadqiqot usullaridan foydalanish: muammoni, undan kelib chiqadigan tadqiqot vazifalarini aniqlash, ularni hal qilish uchun gipoteza qo‘yish, tadqiqot usullarini muhokama qilish, yakuniy natijalarni loyihalash, olingan bilimlarni tahlil qilish, umumlashtirish, tuzatish, xulosalar [7, 203].

Loyiha agar uni amalga oshirish natijalariga ko‘ra, talabalarining ma’lum o‘quv materialini o‘zlashtirishlari baholansa, yakuniy, o‘z-o‘zini o‘qitish va loyiha faoliyati uchun o‘quv mazmunining faqat bir qismi kursdan chiqarilgan bo‘lsa, joriy bo‘lishi mumkin [4, 142].

“Texnologik ta’lim” yo‘nalishi talabalariga o‘qitishning loyiha texnologiyasini qo‘llashda, texnologik fanlar ni “Ishlab chiqarish texnologiyalari” bo‘limini o‘rganishda talabalar 5-6 kishidan iborat guruhlarda ish olib boradilar. O‘qituvchi turli xil loyiha mavzularini taklif qiladi, bu yerda talabalar ular uchun eng muhim yoki qiziqarli mavzuni tanlashadi. “O‘z korxonasini tashkil etish” kabi mavzu misolida guruh ishining algoritmini ko‘rib chiqamiz. Talabalar o‘z korxonalarini tashkil etishga da’vat etiladi, bu yerda ular:

- korxona haqida umumiyl ma’lumot berish (joylashuvi, aloqa vositalari va boshqalar);

- korxona moddiy-texnik bazasining asosiy ko‘rsatichlari (hududi, ishlab chiqarish xodimlari va asosiy vositalar soni) bo‘yicha umumlashtirilgan ma’lumotlarni berish;

- korxona tarkibi to‘g‘risida ma’lumot berish (korxonaning barcha ustaxonalari va fermer xo‘jaliklari, ular egallagan binolar va maydonlarning ro‘yxati, o‘rnatilgan asbob-uskunalar va har bir sexdagil barcha xodimlarning ish haqi fondi);

- ushbu korxonada ishlab chiqarilgan mahsulotlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni taqdim etish (ushbu aniq mah-

sulotni chiqarish zarurligini isbotlash uchun).

Keyin talabalar guruhning har bir a'zosi uchun vazifani aniqlaydilar:

1. Korxonaning bosh rejasini, korxonaning ishlab chiqarish tuzilmasini tuzish (korxona sexlarining tarkibi, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirishda ularni hamkorlik qilish tartibi va shakllari).

2. Hududning xaritali rejasini tuzish.

3. Sexlar joylashgan binolarning (korpuslarning) sxematik rejalarini va uchastkalarini qurish.

4. Sexning ishlab chiqarish tuzilmasini tuzish (sex uchastkalarining tarkibi, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirishda ularning hamkorlik qilish tartibi va shakllari).

5. Texnologik yoki shakliy tamoyillari bo'yicha asbob-uskunalar sxemasini qurish.

6. Mahsulotni qayta ishlashning texnologik marshrutini ishlab chiqish.

7. Mahsulotni chiqarish rentabelligi.

Talabalar loyiha ustida ishslashlari kerak bo'lgan vaqt belgilanadi, ish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi.

Birinchi bosqichda talabalarga loyiha mavzularini tanlash taklif etiladi, guruhalr tuziladi, vazifalar guruhlarga taqsimlanadi. Talabalar guruhlarga bo'lingan holda mahsulotlar ro'yxati, korxona turi, joylashgan joyi va boshqalar haqida o'yashadi.

Ikkinci bosqichda guruhnинг har bir a'zosi axborot to'playdi, uni qayta ishlaydi va o'z vazifasini bajaradi (diagramma chizadi yoki texnologik marshrutni ishlab chiqadi). Keyin butun guruh loyihami yakunlash uchun birgalikda ishlaydi. Guruh ichidagi har bir ishtirokchining ishi muhokama qilinadi, uni to'ldiradi, bir-biriga yordam beradi, o'z loyihasini himoya qilishga tayyorlanadi.

Uchinchi bosqich – loyihami himoya qilish. O'z korxonasi tashkil etishga qaror qilgan guruh ushbu korxonani ochishning maqsadga muvofiqligini, uning rentabelligini, aynan shu mahsulotni ishlab chiqarish zarurligini va hokazolarni isbotlashi kerak. Ushbu guruhga kiritilmagan qolgan ishtirokchilar tinglaydilar, savollar beradilar, baholaydilar va loyihami qabul qilish (yoki qabul qilmaslik) to'g'risida qaror qabul qiladilar. Loyihani baholashda ko'p qirralilik, xavfsizlik, estetika, iqtisodiy samaradorligi hisobga olish zarur.

Talabalarni loyiha asosida o'qitish – bu kognitiv faoliyatni faollashtirish, ijodkorlikni rivojlantirish va shu bilan birga, ma'lum shaxsiy fazilatlarni shakllantirishning didaktik vositasi. Loyihani usuli sizga ba'zi shaxsiy fazilatlarni shakllantirishga imkon beradi: jamoada ishlash qobiliyati, tanlov uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish, qaror qabul qilish, mas'uliyatni taqsimlash, faoliyat natijalarini tahlil qilish.

O'quv materialining asosiy tarkibiy-mantiqiy diagrammalari tasviriga murojaat qilgan holda, shuni ta'kidlash kerakki, modulli o'qitishda modulni o'qitish mazmunini aks ettiruvchi blok-sxema bilan boshlash hamda modulning barcha nazariy materiallarini ixcham va o'rganish

uchun qulay shaklda tasvirlangan umumiy diagramma bilan yakunlash maqsadga muvofiqdir. Modulni o'zlashtirish samaradorligi nafaqat o'quv materialini taqdim etish usuliga, balki o'qituvchining vazifalar to'plamini (o'quv elementlarini) qanchalik to'g'ri ishlab chiqish va tuzishinga ham bog'liq. Vazifa har qanday o'quv fani mazmunining asosiy tarkibiy birligidir. Talaba uchun u nazariyaning illyustratsiyasi, amaliy vaziyatni hal qilish imkoniyati, hal qilishning muayyan usullarini ishlab chiqish, o'quv va kognitiv faoliyat natijalarini tahlil qilish va baholash vosisi bo'lib xizmat qiladi.

Balli reyting tizimidan foydalanish ham talabalar o'rta-sida sog'lom raqobatni rag'batlantirishning yaxshi usuli bo'lib, tizimli mustaqil ishlarni tartibga solish kerak. Har bir modul uchun har bir talaba tomonidan ballar jadvali tuziladi. Keyin ma'lumotlar o'qituvchi tomonidan to'plani va asosiy jadvalga kiritiladi. Barcha o'quv elementlarini to'plangan ballar bilan to'ldirgandan so'ng, har bir talaba uchun o'rtacha arifmetik ball ko'rsatiladi va reyting amalga oshiriladi. Eng ko'p ball soni 1-darajali, biroz kamroq 2-darajali va hokazo. Bunday tizim talabalarning kundalik ishini rag'batlantiradi, o'qishdagi raqobatbarboslikni sezilarli darajada oshiradi va imtihonlarni topshirishda muammoli hodisalarni bartaraf etadi.

Ta'limum kredit-sinov (kreditno-zachetnaya sistema) va reyting tizimi o'rtasidagi farqni ko'rib chiqamiz. Fanni o'rganishni muvaffaqiyatlari tamomlagan talaba ushbu fan bo'yicha ajratilgan kreditlar sonini oladi [2, 116]. U ushbu kreditlardan keyingi o'qish uchun foydalanadi (bakalavr yoki magistr darajasi). Talaba muvaffaqiyatining farqi bahoga qarab belgilanadi, kredit o'quv jarayonining tuzilishini ko'rsatadi, lekin talabaning bilim darajasini bildirmaydi. Boshqacha qilib aytganda, kredit faqat ma'lum bir fanga sarflangan vaqtini ko'rsatadi, bu shaxs tushunchasi yoki ushbu fanning qiyinligi bilan bog'liq emas.

Talaba tegishli kredit miqdorini faqat ushbu kurs, fan yakuni bo'yicha ijobiylaridan o'tgan taqdirda oлади, ya'ni agar u ko'rsatilganidan past ball olgan bo'lsa (bu "qoniqarli" baho). Hujjatlardagi ball (oxir-oqibat diplomga qo'shimchada) olingen kreditlar miqdori bilan parallel ravishda ko'rsatiladi. Mamlakatimizda 5 baholi baholash tizimi mavjud; boshqa mamlakatlarda ko'proq kasrlı shkalalar qo'llaniladi (o'n, yigirma yoki yuz ball). Yevropa oliv ta'lif muassasalarida har bir kurs oxirida berilgan umumiy ball odatda bir nechta komponentlardan iborat (uchdan to'rtgacha). Masalan, umumiy bahoning 30 foizi talabaning darsdagisi faolligiga, yana 30 foizi oraliq nazorat natijalariga, qolgan 40 foizi esa imtihon bahosiga qarab qo'yilishi mumkin.

Reytinglar ko'plab oliv ta'lif muassasalarida talabalarni o'rganishni qo'shimcha rag'batlantirish vosisi sifatida, talabalarni o'quv jarayoniga faol jalb qilish usuli sifatida o'zini yaxshi isbotladi [3, 55]. Reytinglar orqali talabalarning o'quv ishlari sifatini sezilarli darajada os-

hirishi, ularning eng qobiliyatli va faollarini qo'llab-quvvatlashi mumkin.

Shunday qilib, "Texnologik ta'lism" yo'nalishi bo'yicha talabalarni modulli o'qitishning uslubiy tizimini loyihalash – bu o'qituvchi tomonidan o'quv tarkibiga aso-

slanib talabalarni o'quv faoliyati maqsadiga yo'naltirish, uni qabul qilishga undash, talaba shaxsining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda o'z-o'zini boshqarish va o'zini-o'zi baholash tizimini belgilash orqali o'quv jayronini modellashtirishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Аношкин, А.П. Педагогическое проектирование систем и технологий обучения: Учеб.пособие / А.П. Аношкин. – Омск: Издво ОмГПУ, 1997. – 140 с.
2. Zaripov L.R. Key approaches to professional preparation of future technology teachers. International bulletin of applied science and technology. Vol.3, №1, 2023. – 116-120 pgs.
3. Zaripov L.R. Theoretical basis of professional training of future technology teachers. International Journal of Inclusive and Sustainable Education. Vol.2, №2, 2023. 55-61 pgs.
4. Морозова, О.П. Педагогический практикум: Учебные задания. Задачи и вопросы / О.П. Морозова. – М., 2000. – 320 с.
5. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб, пособие для студ. пед. вузов / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, М. В. Моисеева, А. Е. Петров; под ред. Е. С. Полат. - 3-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2008. – 268 с.
6. Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е.С. Рапацевич. – Мин.: «Соврем. Слово», 2005. – 720 с.
7. Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов педагогических специальностей / Под общей ред. В.С. Кукушина. – Серия «Педагогическое образование». – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «Март», 2004. – 336 с.

ПАРАДОКСНИ ЎРГАНИШНИНГ ТАРИХИЙ ИСТИҚБОЛИ ВА УНИНГ ТЕРМИНОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Севара Хамидова,

Жиззах давлат педагогика университети
“Инглиз тили амалий курси” кафедраси мудири

Аннотация

Уибу мақолада парадокснинг тадрижий-этимологик хусусиятлари ва турли лугатларда парадокс сўзига берилган таърифлар ҳақида батавфисл маълумот берилган. Парадокс- матнданги маънони кучайтирадиган, шу билан бир қаторда эмоционал-таъсиричаникни оширадиган стилистик воситалардан бири ҳисобланади. Зиддиятни ифодаловчи, парадоксдан фарқли жиҳатлари эга бўлган, бошқа бир нечта стилистик воситалар мавжуд.

Калим сўзлар: парадокс, апориялар, прагматик пародокс, семантик парадокс, стратегик парадокс, тазод, антитеза, контекстуал антонимлар, оксюморон, софизмылар, мантиқий ва адабий парадокс

Аннотация

В статье представлена подробная информация об эволюционно-этимологических особенностях парадокса и определениях слова парадокс в различных словарях. Парадокс - одно из стилистических средств, усиливающее смысл текста, а также усиливающее эмоциональное воздействие. Есть несколько других стилистических инструментов, которые представляют противоречия, которые имеют аспекты, отличные от парадокса.

Ключевые слова: парадокс, апории, прагматический парадокс, семантический парадокс, стратегический парадокс, тазод, антитезис, контекстные антонимы, оксюморон, софизмы, логический и литературный парадокс

Annotation

This article provides detailed information on the evolutionary-etymological features of the paradox and the definitions of the word paradox in various dictionaries. Paradox is one of the stylistic devices that enhances the meaning in the text, as well as increases the emotional impact. There are several other stylistic devices that represent contradictions, which have different aspects from the paradox.

Key words: paradox, pragmatic paradox, semantic paradox, strategic paradox, tazod, antithesis, contextual antonyms, oxymoron

Стилистик воситалардан бири бўлган парадокс сўзи юонча *paradoxos* сўзидан олинган бўлиб, “ақл бовар қилмайдиган, тахминларга ёки мавжуд эътиқодга зид” маъносини англатади. Аммо бу терминга луғатларда турлича таърифлар берилади. Таъкидлаш лозимки, парадокс нутқнинг ифодалилигини таъминлашга хизмат қилиб, “эътиқодга қарши” маъносини ифодалайди [1,5].

Парадоксларда мантиқан асослашга таъсири қила-диган баъзи бир зарур бўлган фикрлар эҳтимоллилигининг исботланиши ёки инкор этилиши мумкин бўлган ҳолатлар мавжуд. Улар орасида фақат мантиқий ёки тўпламларга оид бўлган парадокслар маъноси ва шунингдек, унинг ифода қирраларини белгилаш билан боғлик бўлган парадокслар семантик пародокслар деб номланади.

Парадокслар бизнинг мажбуриятларимиз ўртасидаги тўқнашув ёки зиддият натижасида юзага келади, шунингдек, улар когнитив мажбуриятлар маҳсулидир. Биз буни ҳақиқат ва воқелик сифдира олмаганидан кўра ишонарли деб ҳисоблаймиз, буни бизнинг қарама-қаршилигимиз тасдиқлади. Шундай қилиб, парадокс маълумотларнинг ҳаддан ташқари юкланишидан пайдо бўлади [1,2].

Маълумки, фалсафа тарихининг ҳар бир даврида парадокс билан боғлиқ муаммолар мавжуд бўлган. Манбаларга асосланиб шундай фикр билдиришимиз мумкинки, миллоддан аввалги 500 йил илгари яшаган, илк парадоксни яратган ва машхур парадоксларнинг асосчиси унвонига эга бўлган Зенонн ҳам ҳатто ўз парадоксларини ушбу парадокс атамаси билан номламаган. Арасту ҳам бу терминнинг ўрнига оддийгина “аргументлар” (*logoi*) атамасидан фойдаланган, гарчи у парадоксни хатолар (*paralogizms*) деб тан олган бўлса ҳам. Арасту ва Платон томонидан ҳудди шунақангиз зид маъноли ҳодисаларга “софизмлар” (*sophizmata*) – софиистлар эканлиги шубҳали бўлса-да, ўз далилларини тавсифлаш учун ушбу сўздан фойдаланганлар. Бу апориялар – парадокснинг бошқача номланиши – Арастунинг “Софистик инкорлар ва стоика” асарида батафсил муаммоли аргументларни ёритган, шу туғайли ҳам бу асар ўша даврда оммалашган эди. Ўтра аср мактаб ўқувчилари муаммоли аргументлардан завқланишган, ўша даврнинг машхур мутафакирлари *insolubilia* (ҳал қилиб бўлмайдиган)дан кўпроқ ёз-дилар, чунки улар аргументларни бироз инкор маъно акс эттириб, импресив ёндашган ҳолда, муаммоли усуlda тасвирлаганлар. Кант ҳам ҳудди шунга ўхашаш муаммога паралогизмлар ва зиддиятлар сарлавҳалари остида мурожаат этган. XIX асрда, охир-оқибат “парадокс” атамаси муаммоли ҳодисалар учун стандарт қилиб белгиланди, лекин ҳатто нима дейилганини эмас, балки нима эканлиги муҳимлигини англатади, шунинг учун ҳам шундай бу узоқ тарих давомида бир

хил прадоксал баҳс-мунозара бутун давр давомида давом этиб келмоқда. Ушбу муносабатда бир хил асосий муаммолар ва одатда бир хил стандартли мисоллар фалсафанинг пайдо бўлиш давридан бошлаб улуғ мутафакирларни мантиқий жиҳатдан жалб этди [2, 5].

Тадқиқот давомида парадокс атамасининг яна бир чиройли таърифини учратдик, яъни “парадокс” сўзи юонча *para* (*орқасида*, нариги томонда) сўзидан келиб чиқкан ва *doksa* (эътиқод): *парадокс* сўзма-сўз баҳс ёки ишониб бўлмайдиган тортишувлар гуруҳидир. Умумий олганда, атаманинг туб маъноси – ишониш мушкул бўлган фикрлар, қизиқ гоялар, ғалати ҳодисалар ва оддий тахминларга зид бўлган аномалиялар. Германиялик полимат (polymath) Макс ўз китобида парадоксларни муҳокама қилиб, парадокс ҳақида қўйдагича изоҳ берган: парадокслар файриоддий ва ғалати фикрлардан деярли фарқ қилмайди.

Маълумки, барча парадокслар даврий бўлиши мумкин, шунингдек, уларни ҳал қилиш мумкинми ёки ўйқлиги билан белгиланадиган икки хил парадокс мавжуд: мантиқий ва адабий парадокс.

Мантиқий парадокс – бу мантиқка зид бўлган ва ҳал қилиб бўлмайдиган қарама-қаршилик. Масалан, Юон файласуфи Зенон томонидан яратилган машхур мантиқий парадоксларидан бири бўлган “Ахилл ва тошбақа”да Зенон бу ҳаракат хаёлдан бошқа нарса эмаслигини таъкидлайди. Агар тошбақа Ахиллес билан пойга бошласа, тошбақа етакчилик қиласи эди, чунки Ахиллес улар хоҳлаганча тез, улар орасидаги масоғани доимији равища ёпиб қўйиши керак эди.

Адабий парадокс – қарама-қаршилик орқасида чукурроқ маънони очишни мақсад қилган қарама-қаршилик. Масалан: Жон Доннинг “Муқаддас Соннет” асарида шоир шундай дейди: “Ўлим, сен ўласан”. Дастьлаб, бу жумла мантиқка тўғри келмайди. Ахир ўлмай қандай ўлиш мумкин? Аммо буни яқинда ўлим кўркуви осмонда йўқ деган маънода талқин қилиш мумкин.

Инглиз тилидаги манбаларда парадоксларнинг турларга бўлиннишига нисбатан турлича ёндашувлар мавжуд. Масалан, немис-америқалик файласуф, полимат ва ёзувчи Николас Решернинг “Парадокслар, уларнинг илдизлари, диапазони ва ечими” номли китобида парадоксни икки турга ажратади: мантиқий ва риторик.

Николас Решернинг китобида келтирилган маълумотга кўра, юқорида келтириб ўтилгандек парадоксларни мантиқий ва риторик турлари мавжуд. Мантиқий парадокслар – коммуникатив мураккаб вазият, яъни тасдиқланган, қабул қилинган ва ишончли зиддиятдир. Риторик парадокс – ўзаро мос келмайдиган, аномал ёнма-ён жойлашиши, ажойиб экспозиция ёки кутилмаган мазмунга эга жумлалардир. Риторик парадокслар одатда мантиқий парадоксларнинг пайдо

бўлишида муҳим аҳамиятга эгадир.

Парадокслар ҳақида нафақат кенг қамровли илмий мунозаралар мавжуд, балки парадокслари билан ҳайратлантира оладиган маълум даврни камраб оладиган адабиётлар ҳам бор, шу билан бир қаторда, улар эпизодлар ва хикояларни очиб беради. Шу ўринда беллестристик ёзувчилардан Рабле, Сервентс ва Стерн, шунингдек, Г.К.Честертон, Ж.Л.Борхесларнинг парадокс борасида олиб борган ишларини эслаб ўтиш жоиздир. Р.Л.Коли тамонидан олиб борилган ажойиб тадқиқот эса кенг доирада парадоксларга бой бўлган адабиётнинг дастлабки даврини камраб олган.

Риторик парадокслар диний асарларда ҳам қўлланилган. Мисол тариқасида шоир Жорж Гербертнинг диний мазмундаги шеърида “*Thou art in all things one, in each thing many*” (“Сиз ҳамма нарсада, ҳар нарсада ягонасиз кўпчилик учун”) парадоксини, яна бир мисол қилиб Себастьян Франк томонидан 1534 йилда нашр этилган 280 та риторик, инжилдан олинган парадоксларни ўз ичига олган “Парадокса” деб номланган китобни таҳлил этиб, шундай холоса этиш мумкин: диний риторик парадоксларда диний қарашларга йўғирилган ҳикматли сўзлар мавжуддир. Масалан: “*Victory is with the vanquished*” (“Фалаба қозонгандар билан ғалаба”). Бироқ диний таълимотлар орасида нафақат риторик, шу билан бирга, мантиқий парадоксларни ҳам учратиш мумкин. Авлиё Паулнинг ноъ-малум худони маълум қилиш учун ташрифи вактида, унинг диний таълимотининг марказида мантиқий парадокс ўрин олган эди, яъни “*The Death is the gateway to enternal life*” (“Ўлим-абадий ҳаётнинг эшиги”), яна бошқа бир мантиқий парадокс “*I believe because it is absurd*” (“Мен ишонман, чунки бу бемаънилик”) каби мантиқий ва риторик парадоксларни нафақат илмий ва бадиий, балки диний асарларда ҳам қўлланилганини учратишимиз мумкин.

Мантиқ, математика ва фалсафа соҳаларида ҳам турли хил парадокслар муҳокамасининг мавжудлиги одатий ҳолатдир. Лекин улар одатда якка ва ажратилган ҳолда ҳар бири ўзгача ёндашув усулини талаб қиласди. Уларнинг ечимини топишда мавзулар доирасида, ягона структурага келтириш бўйича уринишлар бўлмаган. Аксинча, ҳозирги музокаралар парадоксни умумий бир хиллик деб билади. Бу жараён янги бир соҳага асос солди, *aporitics* парадоксларни ҳал қилишда юзага келадиган умумий муаммолар билан шуғулланади.

Умуман олганда, парадокс умумий маъно ва фикрга қарама-қарши, зид маъноли ҳукм ёки фикрdir. Кимдир жиддий даъват қилса-да, бу асосдаги парадокс – ғайритабиий баёнот ҳақиқат деб ишонилган нарсага зиддир. Шу ўринда Цицерон томонидан айтилган қўйидаги фикрни келтириб ўтиш ўринлидир: “Юнонлар парадокслар, биз римликлар мўжизалар деб атаймиз”.

Файласуфлар, мантиқчилар орасидаги оммалашган парадокс атамаси зид маънони англатиши маълум, яъни парадокснинг дунёга келишида алоҳида-алоҳида ҳақиқатга яқин жумлалар {Pn,.....Pn,} ҳақиқий С холосани келтириб чиқаради. Бу шунаңгги холосаки, гарчи мантиқан бир-бирига зид бўлса-да, у ўз-ўзини инкор этиши, шунингдек, ушбу {P1,P2,...non-C} таркибидаги ҳар бир гап тушунарли, ўз мазмунига эгадир.

Шунга кўра, атамани таърифлашнинг варианти, лекин унга тенглаштирилган усули парадокс индивидуал равишида тўғри келганда пайдо бўлишини кўрсатиб, таклифлар коллектив равишида мос келмайди. Мос келмаслик деганда, бу ерда гап шунчаки кўриниши эмас, балки ҳақиқий бўлиши керак. Парадоксни яратган бир нечта гаплар таркибидаги аргументлар ва холосаси бир хил форматдаги баёнотдир: тўғри деб қабул қилинган тахминий X гап Y гапга номуво-фикарdir. Аристотел томонидан парадоксга берилган бошқа бир таърифга кўра, диалектик аргументлар парадокснинг вужудга келишига асос бўлиб, улар умумий қабул қилинган фикрлардан қарама-қаршиликни келтириб чиқариш орқали пайдо бўлади. Антиномия сўзи ҳам ғайритабиий вазиятлар орқали пайдо бўлган тасдиқларни, яъни холосаларни тавсифлашда қўлланилган. Қачонки даъволар зиддият ифодалайди ёки зиддиятни ўз ичига олади, ҳақиқий мантиқий зиддият – қатъий номувофиқлик одатда парадокс эмас, балки *irony* (киноя) белгиси. Бундан ташқари, коммунистик назарётчилар “қарама-қаршилик” – бу келишмовчилик, омиллар орасидаги зиддият ёки кескинлик. Қарама-қарши кучлар капитализмда топишни ўйлашган, ҳақиқий парадокслар билан боғлиқ “номувофиқлик” эмас. Бу каби кескинликлар парадоксни келтириб чиқармайди.

Парадокслар бизда тезислар кўп бўлганда пайдо бўлади ва ҳар бир вазиятда индивидуалдир. Лекин бир-бирига мос келмайдиган гурухни ташкил қиласди. Шу тарзда мантиқий парадокслар ҳар доим апоритик вазиятларни ташкил қилган, апория қабул қилинган, кўринадиган таклифлар гурухи, аммо ўзаро мос келмайдиган ҳодиса-тушунчалардир. Даъво қилиш жараёнида бундай гурухнинг ҳар бир аъзоси алоҳида кўриб чиқиласди, агар муаммосиз бўлса, биз қабул қилишга рози бўламиз. Аммо бу даъволарнинг барчаси бир-бирига боғланганида, мантиқий қарама-қаршилик пайдо бўлади.

Холоса шуки, ҳиссий иллюзия вазиятларда рўй беради, биз ҳатто “ўз кўзимизга ишонмаймиз”. Машхур ҳолатлардан бири – сув остидаги бурчакда тўғри таёкнинг эгилган ҳолатда кўриниши. Кўриш сезгиларимиз бизга эгилганлигини айтади; қўл билан сезиш қобилятларимиз тўғрилигини талаб қиласди. Ёки яна олов ва иссиқ радиатор устида ландшафтга қараш ҳолатини

кузатадиган бўлсак, дараҳтлар ва бинолар титрайди, калтирайди, аммо бизга маълумки, улар ҳаракатсиз. Бу ерда биз ҳиссий-алданиш парадоксига дучор бўлиб, бири бошқалар инкор этганини тасдиклади. Бундай холатларнинг барчасида номувофиқликни қандай қилиб ҳал этиш тўғрисида қарор қабул қилишимиз керак. Мантиқий парадокс алоҳида маънога эга бўлган номувофиқ аргументлардан юзага келади. Аниқ қилиб айтганда, парадокснинг индивидул аргументлари ўзаро мос бўлиши керак. Акс ҳолда, уларни ишонарли деб ҳисоблаб бўлмайди. Бу шуни англатадики, булар ўзаро мос бўлмаган аргументлар, яъни парадоксал деб тавсифланади. Долзарб мантиқий парадокс пайдо бўлишидан олдин уларни катта хажмдаги контекстда кўриш керак.

Ппарадокснинг таҳлили:

(N) *It is never correct to claim that something is never*

the case. (“Never say never!”) (“Ҳеч қачон ҳеч нарса эмас деб даъво қилиш ҳеч қачон тўғри ҳолат эмас (Ҳеч қачон ҳеч қачон дема!)”) Ушбу жумлада ҳақиқий (мантиқий) парадокс мавжудлигини кўрсатиш учун вазиятни қуидагича таҳлил этишимиз мумкин:

1. N асосли даъволарни қўяди.
2. N – ҳеч қачон бундай эмас форматидаги баёнот.
3. Агар N тўғри бўлса, “хар доим шундай эмас” жумласидаги ҳар бир гап нотўғридир.
4. 2- ва 3-орқали N ўзининг ёлғон эканлигини кўрсатади.
5. N-нинг 4 томонидан ишончли ёлғон жумланинг йўқлиги сабабли у мантиқий тўғри бўлган жумла эмас.
6. 5-тушунча 1-тушунчага зиддир.

Бу қарама-қаршиликни аниқлайдиган, кенгайтирилган тушунтиришдир. Яъни N факат N-нинг ўзини эмас, балки муҳокамадаги парадоксни ҳосил қиласди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Йўлдошев И. Мухаммедова С. Холмонова З. Мажидова Р. Султонова Ш. Мутахасисликка кириш (Тилшуносликка кириш) /Дарслик/ – Т.: “Баркамол файз медиа”, 2018. – 328 б.
2. Lacey A.R. A Dictionary of Philosophy-3rdedn, Department of Philosophy, King’s College, University of London, 1996. – P. 386.
3. Baxtiyorovna, X. S. (2022).// Paradoks tarjimalaridagi leksik muammolar // *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 10(12). – Б. 488-492.
4. Хамирова С.Б. (2021). // Парадокснинг тадрижий-этимологик хусусиятлари // Хоразм маъмун академијаси ахборотномаси.– 8-сон, – Б.311-316.

ДРЕВНЕРУССКИЕ МЕРЫ ДЛИНЫ

Дилфузা Очилдиева, Замира Сапарова,
Джизакский государственный
педагогический университет

Аннотация

Всем известно, что русская душа странная и загадочная. Эта великая культура и особенно всемирно известные авторы сформировали это мнение и распространяли по всему миру. Некоторые вещи, происходящие в России, просты до безумия: например, разные меры и размеры. Эта статья расскажет вам о них.

Ключевые слова: система измерения, длина, размер, Россия, верста, кисти от пальцев до локтя, пятерка.

Annotationsiya

Rus qalbi g'alati va sirli ekanligini hamma biladi. Bu buyuk madaniyat va ayniqsa, jahonga mashhur mualliflar bu fikrni shakllantirib, butun dunyoga yoyishgan. Rossiyada sodir bo'layotgan ba'zi narsalar aqldan ozish uchun oddiy: masalan, turli o'lchovlar va o'lchamlar. Ushbu maqola sizga ular haqida aytib beradi.

Kalit so'zlar: o'lchov tizimi, uzunlik, o'lcham, Rossiya, verst, barmoqlardan tirsagigacha qo'llar, beshta.

Annotation

Everyone knows that the Russian soul is strange and mysterious. This great culture and especially the world-famous authors have formed this opinion and spread it all over the world. Some things happening in Russia are simple to the point of insanity: for example, different measures and sizes. This article will tell you about them.

Keywords: measurement system, length, size, Russia, verst, hands from fingers to elbow, five.

Русская система измерения длины метрическая (сантиметры, метры и километры), поэтому в России не используют дюймы (дюйм = 2,54 см) или футы (2

дюйма = 30,48 см). В качестве системы измерения веса мы используем граммы и килограммы, а россияне не знакомы с унциями (унция = 28,35 г (16 унций = 450

грамм = фунт) или фунтами. Жидкости измеряются литрами (например, банка колы стоит 0,3 литра), а не галлоны, хотя как ни странно спиртные напитки измеряются в граммах. Не забывайте об этом, когда покупаете бензин в России, так как он тоже измеряется литрами (в галлоне около 4 литров).

Издавна мерой длины всегда был человек. В систему древнерусских мер длины входили следующие основные меры: верста, сажень, аршин, локоть, пядь и верхушка [1, 20].

АРШИН – древнерусская мера длины, равная, по современным меркам, 0,7112 м. Аршином называли также мерную линейку, на которой, как правило, в вершках наносились деления.

Существуют разные версии происхождения меры длины. Возможно, первоначально «аршын» обозначал длину человеческого шага (около семидесяти сантиметров, при обычной ходьбе по равнине, в среднем темпе) и являлся базовой величиной для других крупных мер определения длины, расстояний (семя, версты).

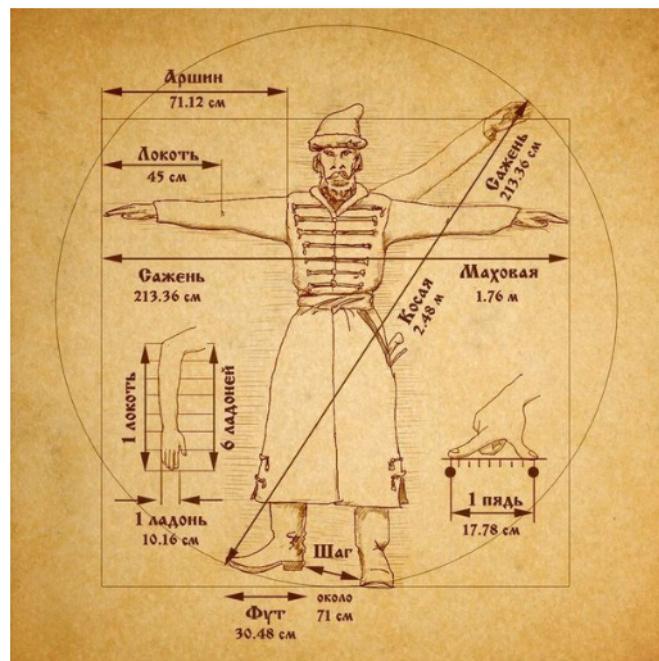

Рис 1. Древнерусские меры длины

Было и другое название этой меры – ШАГ. Позже стали использовать под этим названием и равное значение – длину руки.

Купцы, торгующие товаром, стремились мерить его своим аршином (линейкой) или быстро мерить «с плеча». Чтобы исключить обмер, власти ввели в качестве эталона «казенный двор», представляющий собой деревянную линейку, на концах которой были приклепаны металлические наконечники с государственным клеймом [2, 56].

Маленькая пятерка – расстояние между концами расставленных большого и указательного (или среднего) пальцев = 17,78 см.

БОЛЬШАЯ ПЯТЕРКА – расстояние между концами большого пальца и мизинца (22-23 см).

ПЯТЬ С КУВЫРКОМ – (“пять уступом”) пролет с прибавлением двух суставов указательной палки = 27-31 см.

Наши старые иконописцы измеряли размеры икон в пядях: «девять икон – семь пядей (1 3/4 аршина).

ВЕРСТА – древнерусская дорожная мера (раннее ее название – «поле»). Первоначально это слово относилось к расстоянию, пройденному от одного оборота плуга до другого во время вспашки. Два названия долгое время использовались параллельно как синонимы.

До царя Алексея Михайловича за 1 версту считали 1000 саженцев. При Петре Великом одна верста равнялась 500 саженям, по современным меркам – 1066,8 м.

Величина версты неоднократно менялась в зависимости от количества входящих в нее саженцев и размера саженцев. Положением 1649 г. была установлена «промежуточная верста» в 1000 саженей. Позже, в XVIII веке, наряду с ней стала применяться «путевая верста» в 500 саженей (пятьсот верст).

ВНУТРЕННЯЯ ВЕРСТА – старорусская единица измерения, равная двум верстам. Верста в 1000 саженей (2,16 км) широко использовалась как пограничная мера обычно при определении выносов вокруг крупных городов, а на окраинах России, особенно в Сибири и для измерения расстояний между населенными пунктами.

Несколько реже применялась 500-растительная верста, в основном для измерения расстояния в европейской части России. Дальние расстояния, особенно в Восточной Сибири, определялись днями пути. В 18 веке наземные версты постепенно вытеснялись путевыми, и единственной верстой в 19 веке оставалась верстовая «тропа», равная 500 саженцам [3, 27].

SAGE – одна из самых распространенных мер длины в России. Их было больше десяти, и их десять. «Маховая сажень» – расстояние между концами пальцев широко расставленных рук взрослого мужчины. «Наклонный сап» – самый длинный: расстояние от носка левой стопы до конца среднего пальца поднятой правой руки. Используется во фразе: «у него сутулые плечи» (Богатый, великан).

Эта древняя мера длины упоминается Нестором в 1017 году. Название с буквой н происходит от глагола сгибать (вытягивать) – насколько можно было дотянуться рукой. Для определения ценности древнерусской сажени большую роль сыграла находка камня, на котором славянскими буквами была высечена надпись: «Летом 6576 (1068) Обвинительного 6-го дня Глеба князь отмерил... 10000 и 4000 толстяков. Из сопоставления этого результата

с обмерами топографов получена величина саженца 151,4 см. Эта величина совпала с результатами обмеров храмов и величиной русских народных мерок. Были посажены мерные веревки и деревянные «складки», которые нашли применение в измерении расстояний в строительстве и в землеустройстве.

По мнению историков и архитекторов, саженцев было более 10 и они имели собственные имена, были несоизмеримы и не кратны друг другу. Сажени: городская – 284,8 см, безымянная – 258,4 см, великая – 244,0 см, греческая – 230,4 см, государственная – 217,6 см, царская – 197,4 см, церковная – 186,4 см., народный – 176,0 см, каменный – 159,7 см, простой – 150,8 см, малый – 142,4 см и другой безымянный – 134,5 см, а также дворовые, мостовые.

Расстояние между концами средних пальцев, вытянутых в стороны рук, составляет 1,76 м.

КОЖА – (изначально «позвоночник») – 2,48м.

Сажени применялись до введения метрической системы мер.

Длина кисти от пальцев до локтя (по другим источникам – расстояние по прямой от локтевого сгиба до конца вытянутого среднего пальца руки). Величина этой древнейшей меры длины, по разным данным, составляла от 38 до 47 см. С 16 века она постепенно вытесняется аршином и в 19 веке почти не используется.

В составе русских фразеологизмов компоненты турецкого происхождения со значением «сфера торговли» выполняют разные функции. Большая часть данных компонентов участвует в создании внутренней формы фразеологизмов, потому что данные компоненты, являясь названиями конкретных бытовых предметов и часто имея символическое значение, служат для формирования мотивации общего значения фразеологизма. Примерами могут служить следующие ФЕ: мерить своим аршином, показывать товар лицом, устраивать базар и т.д. Гораздо реже данные компоненты формируют собственно форму фразеологизма и не принимают участия в мотивации общего значения ФЕ, например, на весь базар – ‘очень громко (кричать)’. Здесь компонент базар имеет абстрактное

значение ‘место’ и легко может быть заменён другими компонентами без изменения значения ФЕ, например, на всю деревню, на весь хутор, на всю округу и т.д., что указывает на использование данного компонента только для создания формы фразеологизма [5, 23].

Таким образом, лексическое и фразеологическое этимологические поля, образованные на основе лексем-турцизмов со значением «сфера торговли» имеют следующую структуру: ядро, околовидерная зона и периферия. Лексемы-турцизмы со значением «сфера торговли» в русском языке выполняют разную роль в составе русской лексики и фразеологии: большинство из них входят в состав литературного языка, меньшая часть входит в диалекты; многие лексемы достаточно продуктивны во фразеологии, некоторые ограниченно участвуют в процессе фразообразования, а ряд лексем полностью лишены фразеологического потенциала. С семантической точки зрения лексическое и фразеологическое этимологические поля, образованные на основе лексем-турцизмов со значением «сфера торговли», подразделяются на ряд микрополей.

В структуре фразеологической единицы рассматриваемые компоненты, несмотря на то, что все они обозначают конкретные бытовые предметы, могут выполнять разные функции. Большинство из них имеют дополнительное символическое значение, благодаря чему участвуют в создании внутренней формы фразеологизма, в разной степени мотивируя его общее значение. Гораздо реже исследуемые компоненты используются только для создания формы фразеологизма. Функционирование лексем-турцизмов со значением «сфера торговли» в русской лексике в качестве отдельных лексем, а во фразеологии в качестве компонентов русских фразеологических единиц, указывает на высокую степень ассимиляции данных лексем в современном русском языке и обогащает лексический и фразеологический состав русского языка[6, 70].

В заключение отметим, что древнерусские единицы измерения сегодня почти не используются. В этой статье мы сравнили древние единицы измерения с их нынешним видом и исчислением.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Сказки русского народа. Сборник И.П.Сахарова. II, Санкт-Петербург (1849). – 674 с.
2. Н.В.Устюгов, Исторические записки. – № 19 (1949); Л.В.Черепнин, Российская метрология. – Москва (1944). – 248 с.
3. Прозоровский Д.И. Известия Императорского археологического общества. 7 (1872 г.). – 396 с.
4. Флиндерс Петри, Индуктивная метрология или восстановление древних мер из памятников, Лондон (1877 г.). – 456 с.
5. Является. Ньютон, «Диссертация о священном локте». – Лондон (1737 г.). – 382 с.

**ЎЗБЕКИСТОН РИВОЖЛАНИШИНинг ЯНГИ БОСҚИЧИДА
“МАЊНАВИЙ ҲАЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ” ТУШУНЧАСИНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ ВА
НАМОЁН БЎЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ**

Жамолиддин Халилов,
Шахрисабз давлат педагогика институти ўқитувчиси

Аннотация

Мақолада жамият тараққиёти жараёнида унинг муттасил янгиланиши ва муайян тизимлар шаклланиши билан боғлиқ мавзулар олимлар ва мутахасисларни қизиқтириб келиши бу борада кейинги йилларда “Жамиятнинг мањнавий қиёфаси” ва “Мањнавий ҳаёт тамойиллари” тушунчалари шаклланган жаҳон мамлакатларининг кўплаб марказлари, олимлар ва мутахасислар томонидан кўплаб тадқиқотлар ва изланишлар олиб борилгани таъкидланди. Шунингдек, жараёнда ҳаёттимизнинг барча соҳаларида амалга оширилаётган ислоҳотлар таъсирида шакланаётган янги “Мањнавий ҳаёт тамойиллари” тушунчасининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, аҳоли турли қатламларининг ушибу янгиланишларга нисбатан ижобий муносабатини шакллантиришига алоҳида аҳамият қаратиш лозимлиги бўйича таклифлар берилди.

Калим сўзлар: жамият, мањнавият, тараққиёт, оила, маҳалла, аҳоли, билим, салоҳият.

Аннотация:

В статье в ходе развития общества интерес ученых и специалистов вызывают темы, связанные с его непрерывным обновлением и формированием определенных систем. Также в ходе процесса были внесены предложения о необходимости определить особенности концепции новых «принципов духовной жизни», формирующихся под влиянием реформ, проводимых во всех сферах нашей жизни, и обратить особое внимание на формирование положительного отношения разных слоев населения к данным новшествам.

Ключевые слова: общество, духовность, развитие, высшее образование, соседство, население, знания, потенциал.

Annotation

In the article, in the course of the development of society, topics related to its continuous renewal and the formation of certain systems are of interest to scientists and specialists. emphasized. Also, during the process, proposals were made on the need to determine the specific features of the concept of new «principles of spiritual life» formed under the influence of the reforms implemented in all spheres of our life, and to pay special attention to the formation of a positive attitude of different layers of the population to these innovations.

Keywords: society, spirituality, development, higher education, neighborhood, population, knowledge, potential.

Мамлакатимизда ҳам жамият тараққиёти жараёнида унинг муттасил янгиланиши ва муайян тизимлар шаклланиши билан боғлиқ мавзуларга эътибор кучайди ва бу мамлакатимизнинг истиқлолга эришиши ва унинг мустақил тараққиёт тамойилларига мос янги **жамият мањнавий қиёфаси ҳамда мањнавий ҳаёт тамойиллари** тизими шаклланиши зарурлиги билан боғлиқ эҳтиёж пайдо бўлгани билан изоҳланади.

Мазкур йўналишдаги тадқиқотимиз шундан далолат беради, жамият тараққиётининг бир босқичдан бошқасига ўтаётганида ҳалқ ҳаётида рўй бераётган туб бурилишлар билан бирга, “Мањнавий ҳаёт тамойиллари” тушунчасининг инновациялар соҳаси ва улар билан боғлиқ тизимлари ҳам ўзгаради ва янгиланади. Бу жиҳатдан, мамлакатимиз тараққиётининг хозирги босқичида намоён бўлаётган жараёнлар, яъни янги Ўзбекистонни барпо этиш эҳтиёжларига мос “Мањнавий ҳаёт тамойиллари” тушунчасининг инновациялар тизимиши шакллантириш ва ушбу жабҳадаги жараёнлар тадрижи бизнинг юртимизда ҳам худди шундай қонуният амалга ошаётганидан далолат беради.

Айни пайтда, “Жамиятнинг мањнавий қиёфаси” ва “Мањнавий ҳаёт тамойиллари” тушунчалари билан боғлиқ масалаларнинг ижтимоий-фалсафий таҳлили махсус тадқиқот мавзуси сифатида ўрганилмаганлигини қисмида таъкидлаганимиз бежиз эмас. Ушбу мавзунинг муҳим жиҳатларини англаш, мазкур тушунчаларни ижтимоий-фалсафий фанлар нуқтаи назаридан таҳлил қилиш, бу борадаги жараёнларнинг умумий қонуниятлари ва мамлакатимизга хос хусусиятларини аниқлаш заруриятининг мавжудлигидан далолат беради.

“Жамиятнинг мањнавий қиёфаси” ва “Мањнавий ҳаёт тамойиллари” тушунчалари билан боғлиқ умуминсоний қонуниятлардан бири шуки, ҳар қандай жамият бир босқичдан бошқасига ўтаётган бўлса ёки муайян ҳалқ ҳаётида туб бурилишлар рўй бераётган замонларда, ўша пайтгача мавжуд бўлган ва одамлар кўнишиб қолган кўплаб ҳаётий мезонлар ҳамда ижтимоий-сиёсий тартиблар билан бирга, кишиларнинг инновацияларга муносабати, улар билан боғлиқ тушунча ва тасаввурлар ҳам ўзгаради ва янгиланади. Бунга мос равишда, бир томондан, жамиятнинг **мањнавий тизи-**

мида ҳам янгиланишлар юзага келади, янги ва янги тамойиллар шакллана бошлайди, иккинчи томондан эса одамларнинг тафаккурида, янгиликлар ва уларнинг умумий аҳамияти ҳақидаги фикр ва хulosалар, мақсад-муддаоларда ҳам муайян ўзгаришлар рўй беради.

Кейинги ўн йилларда мамлакатимизда бу соҳада рўй бераётган ўзгаришлар, янги Ўзбекистонни барпо этиш эҳтиёжларига мос “Жамиятнинг маънавий қиёфаси” ва “Маънавий ҳаёт тамойиллари” тушунчаларини шакллантириш ва ушбу жабҳадаги инновацион жараёнлар тадрижи бизнинг юртимиизда ҳам худди шундай қонуният амалга ошаётганидан далолат беради. Айнан шу туфайли биз бугунги кунга келиб “Ўзбекистон мустақиллиги”, “Мустақиллик маънавияти”, “Ўзбекистон жамиятининг маънавий қиёфаси” каби тушунчаларга кўникдик. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида хуқуқий асослари белгилаб қўйилган ушбу тушунчалар кейинги ўн йилларда онгимиз ва қалбимиздан жой олди, ҳаётимизнинг барча соҳалари, хусусан, ижтимоий тафаккуrimиз ва фалсафий қарашларимизни белгилайдиган мезонларнинг ажралмас бўлагига айланди. Айнан ана шулар мустақилликка асосланган ислоҳотларнинг амалга оширилгани туфайли мамлакатимизда шаклланган янги маънавий тамойиллар тизимининг энг муҳим ва таянч тушунчалари бўлиб хисобланади.

“Мамлакатимизда “жахолатга карши – маърифат” деган эзгу ғоя асосида ислом динининг инсонпарварлик мөҳиятини, тинчлик ва дўстлик каби олижаноб мақсадларга хизмат қилишни тарғиб этиш кун тартибимиздаги доимий масалалардан бири бўлиб қолади” [1, 43].

Шу билан бирга, мамлакатимиз тараққиётининг ҳозирги босқичида “Янги Ўзбекистон”, “Жамиятнинг янги қиёфаси”, “Очик ва рақобатбардош Ўзбекистон”, “Бошқарувнинг инновацион ва мослашувчан моделлари”, “Электрон парламент”, “Электрон Халқ кенгаши депутатлари”, “Қонун устуворлиги индекси”, “Электрон ва рақамли суд”, “Мустақил адвокатура институти”, “Инсон капиталини юксалтириш”, “Инновацион ривожланиш”, “Эркин ва рақобатбардош иқтисодиёт”, “Билимлар иқтисодиёти”, “Рақамли иқтисодиёт”, “Тадбиркорлик кодекси”, “Инвестиция кодекси”, “Инвестицион омбудсман институти”, “Ақлли тиббиёт” каби тушунчалар ҳаётимизга кириб келди ва ҳаётимиздан мустаҳкам жой эгалламоқда [3].

Айни пайтда, “Инсон давлат учун эмас, давлат инсон учун”, “Давлат органлари халққа хизмат қилиши керак”, “Янги Ўзбекистон – баҳтли инсонлар мамлакати”, “Янги Ўзбекистон – инсон камолоти ва иқтидори қадрланаётган юрт”, “Янги Ўзбекистон – қонун ва адолат устуворлиги мамлакати”, “Коррупцияга қарши

кураш” ва “Тоза қўллар сиёсати – тараққиёт омили”, “Янги Ўзбекистон – иқтисодий рақобатбардош, кучли давлат ва фаровон жамият”, “Қулай ишбильармонлик мухити – тараққиёт омили”, “Ривожланган худудлар – қурдатли Ўзбекистон”, “Ҳар бир оила – тадбиркор”, “Янги Ўзбекистон – хавфсиз, тинч ва барқарор мамлакат” деган ва маънавий жиҳатдан аҳамияти баланд тушунчалар ва тамойиллар ҳам жамиятимиз ҳаётига изчиллик билан татбиқ этилмоқда.

Кенг қўламли ислоҳотлар туфайли тобора янгиланаётган давлатимизнинг маънавий қиёфаси ва маънавий ҳаёт тамойиллари бу борадаги ўзгаришлар ва янгиланишлар жараёнида шаклланиб, бугунги амалиётда ўзлигини тобора яққол намоён этмоқда. Улар, ўз навбатида, “Жамиятнинг маънавий қиёфаси” ва “Маънавий ҳаёт тамойиллари” тушунчаларининг амалиётини ифодалайди ва бу борадаги умумижтимоий жараёнларнинг мазмун-мөҳиятини ижтимоий-фалсафий фанлар нуқтаи назаридан англаш учун ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

Бу жиҳатдан, янги Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги даврига хос “Жамиятнинг маънавий қиёфаси” ва “Маънавий ҳаёт тамойиллари” тушунчалари жамият ҳаётининг барча соҳаларидағи янгиланишлар, юзага келаётган ўзгаришларни амалиётга жорий этиш билан узвий боғлиқ давлат сиёсатининг мазмун-мөҳиятини, унинг йўналишларини ва бу борадаги қўлланилаётган усуллар ҳамда воситалардан фойдаланиш жараёнини ифодалайди, инсон, жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳаларида турлича тарзда намоён бўладиган жараёнларни акс эттирадиган атама маъносини ҳам англатади.

Хўш, фалсафий фанлар нуқтаи назаридан мазкур тушунчаларнинг асл мазмун-мөҳияти, таянч парадигмалари ва умумиллий тамойиллари нималардан иборат? Уларнинг миллӣй биққиқлик ва миллӣй маҳдудлик, протекционизм ва изолюционизм учун асос бўладиган баъзи сароб тушунчалардан фарқи нимада? Бу борада шаклланган айрим методологик хulosалардан Янги Ўзбекистонни барпо этиш ва ислоҳотларни амалга оширишга доир ислоҳотлар билан боғлиқ долзарб вазифаларни бажаришда нималарга алоҳида эътибор қаратишимииз лозим?

Алоҳида таъкидлаш жоизки, ижтимоий-фалсафий маънода “Маънавий ҳаёт тамойиллари”, “янги жамият маънавияти” ва “жамиятнинг янги маънавий қиёфаси” тушунчалари муайян ҳалқ ёки давлат томонидан ўз тараққиётининг бир давридан иккинчи даврига ўтиш ёки жамиятдаги умрини ўтаб бўлган қарашлар, амалий фаолият мезонлари, баъзи тартиб-қоидалар ҳамда

эскирган ижтимоий муносабатларнинг таянч парадигмаларини замонавий талаблар асосида ислоҳ этиш ва ривожланишинг янги босқичига эришиш жараёнини ифодалайди. Инсониятнинг кўп асрлик тажрибасига кўра, ҳар бир мамлакатнинг бу жабҳада танлаган ислоҳотлар стратегияси ва уни амалга ошириш сиёсати ўзига хос бўлиб, бошқа мамлакатнинг янгиланиши учун айнан мос келмайди.

Айни пайтда, ушбу соҳада ҳам умумий қонуниятлар, асосий парадигмалар ва устувор тамойиллар шаклланган. Шу билан бирга, мазкур тушунчани амалга оширишинг ҳар бир мамлакатга хос хусусиятлари бўлиши кўпчилик олимлар ва мутахассислар томонидан эътироф этилган. Қадимги дунёнинг доно алломаларидан бири Конфуцийнинг “Янгиланиш – эзгу мақсад, барқарорлик – унга эришишинг шарт-шароити, ислоҳотлар эса уни таъминлашнинг асосий воситасидир” деган фикри ҳар қандай янги тараққиёт даврига ўтиш сиёсатининг мазмун-моҳиятини лўнда ифодалайди.

Ўз навбатида, ҳалқлар тарихида бир босқичидан иккинчисига ўтишининг муҳим жиҳатини акс эттирган мазкур хulosанинг нафақат ушбу аллома яшаган замон, балки ўз тараққиётининг муайян даврида ислоҳотларни амалга оширишга бел боғлаган кўплаб ҳалқлар ва давлатлар фаолиятининг асрлар давомида исботланган муҳим тамойилларидан бирига айланга-

ни ҳам бежиз эмас.

Хулоса қилиб айтганда, дунё ҳалқларида “янгиланиш” тушунчасига бир қатор ибораларни қўшиб ишлатиш тажрибаси ҳам тўпланган. “Иқтисодий янгиланиш”, “Ижтимоий янгиланиш”, “Сиёсий янгиланиш”, “Маънавий янгиланиш” ва “Маданий янгиланиш” каби тушунчалар ана шу асосда шаклланган. Кўп ҳолларда ана шу тушунчаларга яқин бўлган “Миллий сиёсат”, “Миллий тараққиёт” иборалари ҳам қўлланилади ва улар муайян мамлакатнинг ривожланиши билан боғлиқ иқтисодий, сиёсий ва бошқа жараёнларни ифодалайди.

“Ўзбекистоннинг янги маънавий қиёфаси” тушунчасининг тадқиқотимиз учун энг муҳим жиҳати шундаки, айнан у биз ўрганаётган ва бугунги кунда мамлакатимизда шаклланаётган инновацион ривожланиш сиёсати ва унинг таркибий қисмлари бўлган янги инновациялар учун ижтимоий асос, маънавий таянч бўлиб ҳисобланади. Чунки янги Ўзбекистон маънавиятига хос инновациялар ва уларнинг мажмуи бўлган янгиликлар тизими ана шу тушунчага таянади ва ислоҳотларнинг пировард натижасида шаклланадиган жамият янги маънавий қиёфасининг таркибий қисмлари сифатида ўзлигини намоён қиласи. Зотан, юртбошимиз айтганларидек, “Халқ давлат органларига эмас, балки давлат органлари ҳалққа хизмат қилиши керак” [1, 10].

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ш.М.Мирзиёев. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2020. – 456 б.
2. “Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Қонунчилик палатаси томонидан 2019 йил 22 июляда қабул қилинган, Сенат томонидан 2019 йил 11 октябрда маъқулланган. – Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 30.10.2019 й., 03/19/576/3970-сон.
3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2019. – 51 б.
4. E.Umarov, M.Abdullayev. Ma’naviyat asoslari. O’quv qo’llanma. – Т.: “Cho’lpon” nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyи, 2006. – 128 b.
5. M.Hamdamova. Ma’naviyat asoslari (Barkamol avlodni tarbiyalashda uzlusiz ta’limni insonparvarlashtirish texnologiyasi). –Т.: “Fan va texnologiya”, 2008. – 224 b.

TA'LIM KLASTERI MUHITIDA TALABALARING EKSPERIMENTAL KO'NIKMALARINI BOSQICHMA-BOSQICH RIVOJLANTIRISH JARAYONI

Umid Eshniyozov,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya

Bu maqolada pedagogik ta'lif innovatsion klasteri muhitida talabalarning eksperimental ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlanirish jarayoni keltirilgan. Fan-ta'lif va ishlab chiqarish integratsiyasi sharoitida elektrotexnika fanini o'qitishning pedagogik sharoitlari, maqsadlari hamda o'qituvchi va talaba hamkorligida ta'lifni tashkil etish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: pedagogika, fan, ta'lif, ishlab chiqarish, o'qituvchi, talaba, hamkorlikdagi ta'lif, eksperiment, ko'nikma, elektrotexnika.

Аннотация

В данной статье представлен процесс поэтапного развития экспериментальных умений студентов в условиях инновационного кластера педагогического образования. Освещаются педагогические условия и цели обучения электротехнике в условиях научно-образовательной и производственной интеграции, а также вопросы организации обучения в партнерстве учителя и ученика.

Ключевые слова: педагогика, наука, образование, производство, учитель, ученик, кооперативное обучение, эксперимент, мастерство, электротехника.

Annotation

In this article, the process of step-by-step development of experimental skills of students in the environment of innovative cluster of pedagogical education is presented. Pedagogical conditions and goals of teaching electrical engineering in the context of science-education and production integration, as well as the issues of organizing education in the partnership of teacher and student are highlighted.

Keywords: pedagogy, science, education, production, teacher, student, cooperative learning, experiment, skill, electrical engineering.

Bugungi kunda davlat va jamiyatning o'zgaruvchan talablariga muvofiq ta'lif jarayonining mazmuni va shakllarini muntazam yangilab borish, ta'lif sohasida innovatsion jarayonlarni qo'lllash, ta'lif sifatini baholash mezonlari va usullarini takomillashtirish, fan, ta'lif va ishlab chiqarish bilan integratsiyasini ta'minlash, rivojlanish kabi ta'lif muammolarini samarali hal etish, birinchi navbatda, innovatsion yechimlarni ishlab chiqish va amalga oshirish bilan bog'liq. Fan, ta'lif va ishlab chiqarish integratsiyasini samarali amalga oshirish uchun pedagogik hamda ilmiy salohiyat, innovatsion ta'lif va texnoparklar muhim hisoblanadi [1, 15]. Ushbu komponentlarda kadrlar tayyorlashda ilmiy-pedagogik salohiyatning o'rni, rivojlanish tamoyiliga asoslanganlik, zamonaviylik, yan-gilanish, modellashtirish, nazaroya va amaliyot uyg'unligi kabi integratsiya jarayoni uchun muhim bo'lgan jihatlar o'z aksini topgan [2, 5].

Ta'lif klasteri yondashuvi asosida fan, ta'lif va ishlab chiqarish integratsiyasi ahamiyati hamda zaruratinning kuchayishi quyidagi sabablarga bog'liq ekanligini ko'rsatdi:

1) fanning o'ziga xosligini inobatga olgan holda, hududiy ta'lif klasterini tashkil qilish. Biz pedagogika oliy ta'lif muassasalarida elektrotexnika fanini o'qitish samaradorlilikini oshirishda fan, ta'lif va ishlab chiqarish integratsiyasini amalga oshirish;

2) elektrotexnika fanini o'qitishda moddiy texnik bazarlar uchun xarajatlarni kamaytirish;

3) ilmiy ishlanmalar va natijalarning ishlab chiqarishga joriy qilish muddatlarining keskin qisqarishi;

4) ilmiy tadqiqot sohasida o'zaro raqobatbardosh kadrlar tayyorlash;

4) ishlab chiqarish sohasida o'zaro raqobatning ortib borayotganligi;

5) fan va ishlab chiqarish sohalarida samaradorlikning asosi kadrlar salohiyatiga bog'liqligining tobora kuchayib borayotganligi;

6) fan, ta'lif ishlab chiqarish integratsiyasidan har uchala subyektning birday manfaatdorliligi [3, 5].

Bizga tarixdan ma'lumki aniq, tabiiy va texnika fanlari kashfiyotchi olimlari asosan ikki guruhga bo'lindilar: ular nazaryotchi va amalyotchi (eksperimentchi) olimlar. Tabiiy va texnika kabi fundamental fanlarni eksperimentlarsiz o'zlashtirish imkonsizdir. Biz ta'lif klasteri muhitida talabalarning eksperimental ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlanirish jarayonini keltiramiz.

Eksperiment o'tkazish faoliyatini tashkil etish jarayoniga nisbatan pedagogik yondashuv tizimi ta'lif oluvchilarning kreativ fikrlash, maqsadga intiluvchanlik, ijodkorlik va eksperimentatorlik ko'nikmalarini rivojlanirish bosh masalalaridan biri hisoblanadi. U o'z ichiga zaruriy axborotlarni yig'ish, tahlil qilish, maqsadni

aniqlash, maqsadga erishish rejasini (loyihashni) ishlab chiqish, reja bo'yicha eksperiment ishini tashkil qilish va uni amalga oshirish, eksperiment ishi natijalarini qayta ishlash, ish bo'yicha hisobot yozish kabi bosqichlarni qamrab oladi [4, 22].

Ta'lim klasteri muhitida talabalarni eksperiment faoliyatiga bosqichma-bosqich jalb etish, eksperimentni o'tkazish bosqichlari hamda o'qituvchi va talabaning hamkorlikdagi faoliyatlarini keltiramiz.

1. Eksperiment ishlariga qiziqish uyg'otish ("men" konsepsiyasini shakllantirish) bosqichi. O'qituvchi ma'ruza mashg'ulotlarida, davra suhbatlarida talabalarning eksperiment o'tkazishga bo'lgan qiziqishi fan olamiga kirishlarining dastlabgi qadamlari bo'lishini, eksperimentlar o'tkazish fundamental qonunlarni amalda tekshirish, natijalarni olish, tahlil qilish ko'nikmalari esa fan va texnikadagi kashfiyotlarning manbasi ekanligi tushuntiradi. Shuningdek, olimlar (Mirzo Ulug'bek, Abu Rayhon Beruniy, U.Gilbert, M.V.Lomonosov, G.V.Rixman, B.Franklino, Sh.Kulon, P.Shilling, X.Ersted, A.Amper, B.Yakobi, G.Kirxgof, A.Lodigin, M.O.Dolivo-Dobrovolskiy)ning fan, texnika, sanoat, ishlab chiqarish, tibbiyot kabi boshqa sohalarga qo'shgan hissalari tarixda abadiy qolishi, kashfiyotlar tufayli barcha sohalar rivojlanishi va kashfiyotlar bevosita eksperimentlar asosida yaratilishi tushuntirildi. Talaba fan, texnika va texnologiyaning uyg'unligini anglashi, barcha sohalarining istiqbollariga kashfiyotlar orqali erishish mumkinligini tushunishi, kashfiyotlar esa eksperimentlar asosida amalga oshishini bilishi, buyuk olimlar kabi fan tarixida o'chmas iz qoldirishni maqsad qilish kabi ulug'ver hissiyotlarni tuyishlari kerak.

2. Eksperiment ishi bilan tanishtirish bosqichi. O'qituvchi texnika xafsizlik qoidalarni, eksperiment ishi maqsadi, vazifasi, eksperiment faoliyati va mavzuga doir elektrotexnik fundamental qonunlar, eksperiment ko'nikmalari hamda tushunchalarini ma'ruza asosida oydinlashtiradi. Talaba elektrotexnik eksperiment ishi, eksperiment faoliyati va eksperiment ko'nikmalari va tushunchalarini anglab oladi; eksperiment faoliyati bilan shug'ullanishga o'zining munosabatini bildiradi.

3. Elektrotexnik eksperiment loyihasini tuzish bosqichi. O'qituvchi mashg'ulot davomida bajarilishi kerak bo'lgan eksperiment ishi loyihasini (sxemasini) izchillik, ko'rgazmalilik, jozibadorlilik asosida talabalarga taqdim etadi. Talabalar AKT dasturlari yordamida eksperiment loyihasini o'zları mustaqil, kreativ, innovatsion yondashuvlar asosida ishlab chiqadilar [5, 15].

4. Eksperiment faoliyatini tashkil etish bosqichi. Zamonaviy elektrotexnik eksperimentlarni o'tkazishda quyidagi mummolar ko'zga tashlanmoqda: eksperimentlarni o'tkazish uchun katta o'lchamdagи o'quv laboratoriya xonalarini yetishmasligi; eksperiment jihozlarining moddiy texnik bazasi juda kamligi; eksperiment

jihozlarining ma'nан eskirganligi va boshqalar. Yuqorida-
gi muammolarni bartaraf etish hamda fan, ta'lim va ish-
lab chiqarish integratsiyasini ta'minlash vositasi sifatida
ta'lim klasteri muhitini tashkil etishni taklif qilamiz.
Bunda o'qituvchi mashg'ulot mavzusidan kelib chiqib,
mashg'ulot o'tkazish obyektlarini tanlaydi. Masalan,
"Elektromantaj", "Elektr zanjirlari va uning ish rejim-
lari"ga doir eksperimentlarni o'quv ustaxonalarida,
"Trasformatorlar", "Estemolchilarini uchburchak va yul-
duz usulida ularash", "Asinxron dvigatelning ishlash prin-
sipi", "O'zgarmas tok mashinasining tuzilishi va ishlash
prinsipi", "Issiqlik elektrostansiyalar va ularning ishlash
prinsipi", "Gidro elektorostansiyalar va ularning ishlash
prinsipi", "Elektr energiyasini uzatish va taqsimlash"
kabi mashg'ulotlarni va eksperimentlarni ishlab chiqarish
korxonalarida, "Yarimo'tkazgichlarning xossalalarini
o'rganish", "Yarimo'tkazgichli diodlarning elektr o't-
kazuvchanligi", "Tranzistorlarning ishlash prinsipini
o'rganish" kabi eksperimentlarni ilmiy tekshirish markaz-
larida o'tkazish uchun sharoit yaratadi. Talaba universitet-
da olgan nazariy va amaliy bilimlari ishlab chiqarish korx-
onalarida bevosita qo'llanilishini, ilmiy tekshirish markaz-
larida esa fanning so'nggi kashfiyotlarini o'z ko'zlarini
bilan ko'radiani va eksperimentlarni amalda bajaradilar.
Ta'lim klasteri muhitida tashkil etilgan bu hamkorlikdagi
faoliyat natijasida talabalarning fanga, texnikaga, eks-
periment ishiga, ilmiy tadqiqotlarga bo'lgan qiziqishlari
yanada ortadi.

5. O'quv jihozlari bilan tanishtirish bosqichi. O'qituvchi laboratoriyyadagi, o'quv utaxonasidagi, ishlab chiqarish korxonalaridagi yoki ilmiy tekshirish markazlaridagi eksperiment jihozlari asosida mashg'ulotni tashkil etish rejasini ishlab chiqadi, eksperiment o'tkazish uchun kerakli jihozlar bilan talabalarni tanishtiradi. Talaba o'quv jihozlari va eksperiment o'tkazilayotgan xonadagi o'lchov asboblari bilan ishlashga o'zida qiziqish hissini uyg'otishi kerak.

7. Eksperimentni o'tkazish bosqichi. O'qituvchi eksperiment uchun zarur bo'lgan sharoitni va jihozlarni ta'minlab beradi; talabani eksperiment o'tkazish usuli bilan tanishtirgach, zaruriyat bo'lsa, amaliy yordam beradi; elektrotexnik eksperimentni izchil tashkil etish va o'tkazishga talabalarni tayyorlaydi; talabalarning ish jarayonini kuzatadi. Talaba eksperimentni o'tkazish uchun zarur bo'ladigan o'lchov asbob va jihozlar, o'rganilayotgan muammo haqida ma'lumotlarni yaxshi o'rganadi; eksperimentlarni izchil tashkil etadi va o'tkazadi; eksperiment natijalarini qayta ishlaydi; olingan natijalarini matematik-statistik tahlildan o'tkazadi.

8. Talabaning eksperiment ishini tahlil qilish bosqichi. O'qituvchi talaba bilan birgalikda uning elektrotexnik eksperiment ishining hisobotini tahlil qiladi, yutuq va kamchiliklarning sabablarini ko'rsatib beradi. Talaba o'qituv-

chi bilan birgalikda o'zining eksperiment ishi natijalarini tahlil qiladi.

9. Baholash mezoni bilan tanishtirish bosqichi. O'qituvchi eksperiment ishining baholash mezoni bilan tanishtiradi. Bular:

- talaba eksperiment ishining tashkiliy nazariy qismi (axborot bilan ishlashi)ni baholash;
- amaliy qismi (eksperimenti bajarish jarayoni va olingan natijalar)ni baholash;
- axborot texnologiya dasturlaridan ishda foydalanishi ni baholash;
- ish natijasining tahlilini baholash;
- tadqiqot ishining yozma hisobot ishini baholash;

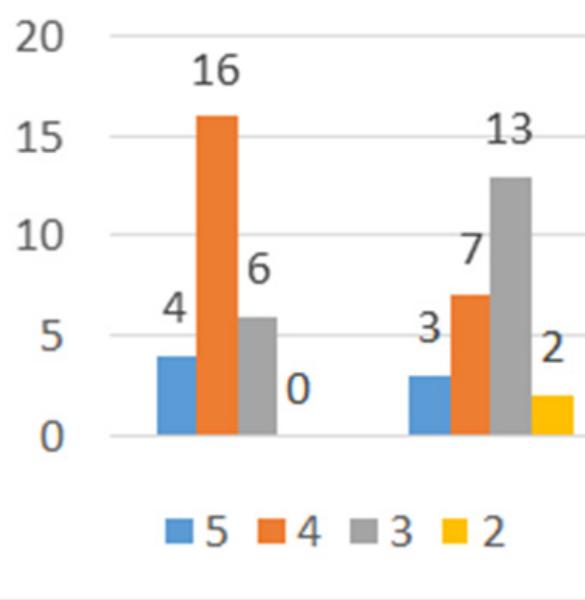
Talaba eksperiment ishini baholash mezonlari bilan tanishadi, eksperiment faoliyati bo'yicha ijobjiy baholarni olish uchun o'zida intilish hissini tuyadi.

Pedagogik tajriba-sinov ishlari va ularni tashkil qilishning asosiy shartlari sifatida quyidagilar belgilangan (1-jadval):

Tajriba yakunidagi natijalar statistik tahlili

	Chirchiq davlat pedagogika universiteti										
	2	3	4	5	jami	o'rtacha	dispersiya	variatsiya koefits.	ishonchli oraliq	χ^2 -kvadrat statistik qiymati, kritik qiymat	samaradorlik
Tajriba guruhi	0	6	16	4	26	3,92	0,39	15,99	3,84-3,99	8,23	1,14
Nazorat guruhi	2	13	7	3	25	3,44	2,83	48,89	2,90-3,97	7,815	
Xulosa	H_0 gipoteza qabul qilinadi										

1-jadval. Pedagogik tajriba-sinov ishlarining matematik-statistik tahlili

Olib borilgan pedagogik tajriba-sinov ishlarini statistik tahlil qilishda va gipotezalar χ^2 statistika mezoni $T = \frac{1}{n_1 n_2} \sum_{i=1}^c \frac{(n_{1i}O_{2i} - n_{2i}O_{1i})^2}{O_{1i} + O_{2i}}$ formulasi asosida tekshirildi. Bunda – tajriba va – nazorat guruhlaridagi talabalar soni. va lar mos ravishda nazorat va tajriba guruhlarida baholash toifalari bo'yicha olingan darajalar soni. Tadqiqot ishida erkinlik darajasi – $v = 3$ va = 1,2,3,4 – toifa raqamlari ($s=4$). Ishonchli farqlanish darajasi 0,05 bo'lganligi uchun Pirson mezoni koefitsientining qiymati jadvaldan olingan $T_{mez} = 7,816$ ga teng qiymat olindi. " χ^2 -kvadrat" metodida hisoblanilgan T_{kuz} qiymati barcha hollarda $T_{kr} < T_{kuz}$ ekanligi aniqlandi, ya'ni Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika universitetida

$$7,816 = T_{kr} < T_{kuz} = 8,30$$

2-bosqich talabalaridan olingan natijalardan ko'rilib turibdiki, Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabalarining o'zlashtirish samaradorligi 14% ga oshganligi matematik-statistik usulda isbotlandi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, fan, ta'lismi va ishlab chiqarish integratsiyasi zamirida elektrotexnika fanini o'qitishda talabalarni kasb-hunarga yo'naltirish mumkin. Ularning mustaqil o'quv faoliyatlarini rivojlantirish, o'quv va ilmiy ishlarining mushtarakligini taminlash, talabalarni ilmiy tadqiqot ishlariga jalb qilish, shular asosida yetuk mutaxassis tayyorlash va yetishib chiqayotgan kadrlarning sifatini oshirishga erishish mumkin bo'ladi.

Eksperimentlarni muntazam bajarish natijasida talabalarlarda nazariy bilimlarni amaliyatga qo'llash ko'nikmalarini shakllanadi. Ayni vaqtida eksperimentlar talabalarning mustaqilligi va tashabbuskorligining rivojlanishiga yordam beradi, ularda fanga va pedagogik va muhandislik faoliyatlariga bo'lgan qiziqishni uyg'otadi. Kuzatuvchan, diqqathi va qat'iyatlari bo'lish, puxta ishlay bilish kabi xislatlarni shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xujamqulov U.N Pedagogik ta'lismi innovatsion klasterining ilmiy-nazariy asoslari. Dis. DcS. Pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun. – Chirchiq: ChDPI, 2019. – 116 b.
2. Djorayev M. Fizika o'qitish metodikasi. – T.: "Abu matbuotkonsalt", 2015. – 280 b.
3. Eshniyozov U.A. Talabalarning elektrotexnik eksperimentlarni loyihalashtirish ko'nikmalarini shakllantirish // Journal of Advanced Research and Stability, Volume: 03, Issue: 03, 2023. – 88 b.
4. Tursunov I.G., Eshniyozov U.A. Elektrotexnika fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash // Academic Research in Educational Sciences (ARES), v.2, issue.4, pp.1030-1040, 2021. – 112 b.
5. Eshniyozov U.A. Elektrotexnika fanini o'qitish jarayonida talabalarning kasbiy kompetentlik ko'nikmalarini rivojlantirish // Academic Research in Educational Sciences (ARES), v.2, issue.12, – 370 b.
6. Eshniyozov U.A. Pedagogik ta'lismi innovatsion klasteri muhitida elektrotexnika fanini o'qitishda talabalarni eksperimental ko'nikmalarini rivojlantirish modeli // Muallim.2022, Vol. 3, Issue 12, 33 b.

МЕТОДИК КЛАСТЕР – ОЛИЙ ТАЪЛИМ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ИННОВАЦИОН МЕХАНИЗМИ СИФАТИДА

Феруза Тешабоева,
Кўқон давлат педагогика институти в.б. доценти, PhD

Аннотация

Уибу мақолада олий таълим сифатини оширишига таъсир этувчи методик хизматни инновацион ёндашувлар асосида ташкил этиши бўйича тавсиялар келтирилган. Шу билан бирга, методик хизмат самарадорлиги кадрлар сифатига боғлиқлиги ҳамда таълим муассасасининг ижтимоий буюртма талабларига асосланган мақсади, вазифаларини бўлажак мутахассислар малака талабларига уйгунлаштириши лозимлиги асослаб берилган. Хусусан, "Методик кластер" босқичлари ва уибу босқичларда амалга оширилувчи ишлар мазмуни келтирилган.

Калим сўзлар: олий таълим, методик хизмат, хорижий тажрибалар, аралаш ўқитиши, касбий компетенциялар, "Методик кластер", инновацион мұхит, касбий сезигирлик.

Аннотация

В статье даны рекомендации по организации методической службы на основе инновационных подходов, влияющих на качество высшего образования. При этом утверждается, что эффективность методических услуг зависит от качества персонала и цели образовательного учреждения, исходя из требований социального заказа, необходимости адаптации своих задач к квалификационным требованиям будущих специалистов. В частности, приведены этапы «Методологического кластера» и содержание работы, проводимой на этих этапах.

Ключевые слова: высшее образование, методическая служба, зарубежный опыт, смешанное обучение, профессиональные компетенции, «Методический кластер», инновационная среда, профессиональная чувствительность.

Annotation

This article provides recommendations for the organization of methodological services based on innovative approaches that affect the quality of higher education. At the same time, the effectiveness of the methodological service depends on the quality of staff and the need to adapt the goals and objectives of the educational institution, based on the requirements of social order, to the qualification requirements of future professionals. In particular, the stages of the "Methodological Cluster" and the content of the work carried out in these stages are given.

Keywords: higher education, methodical service, foreign experience, mixed training, professional competencies, "Methodical cluster", innovative environment, professional sensitivity.

Олий таълим бугунги кунда узлуксиз таълимнинг муҳим босқичи ҳисобланиб, давлатнинг кадрларга бўлган ижтимоий буюртмасини амалга ошириш каби долзарб вазифани бажаради.

Олий таълимни ислоҳ қилиш, амалиётга инновацион таълим технологияларини татбиқ этиш, ўқитиши жараёнида ахборот муҳитини яратиш, талабаларнинг мустақил ишларини самарали ташкил этиш, натижаларни баҳолашнинг оптимал мезонларини амалиётга татбиқ этиш каби масалалар давлатнинг қатор хужжатларида алоҳида вазифалар сифатида белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармонида, жумладан, таълимнинг узлуксизлигига эришиш мақсадида умумий ўрта, ўрта маҳсус ва олий таълим дастурларининг уйғуналиги ва изчиллигини таъминлаш; индивидуал таълим траекторияларига асосланган, талабаларда креатив фикрлаш, амалий кўнималарни шакллантиришга қаратилган ўқув режалар ишлаб чиқиш; талабаларнинг мустақил таълим соатларида, назарий ва амалий машғулотлар, ўқув жараёнида компетенцияларни кучайтиришга қаратилган методика ва технологияларни жорий этиш каби вазифаларга алоҳида эътибор қаратилган [6]. Албатта, бу вазифалар олий таълим ўқув жараёнига замонавий педагогик технологиялар, вариатив ўқув дастурларисиз ва оптималлаштирилган ўқув-методик материалларни кенг жорий этишсиз ҳамда энг муҳими профессор-ўқитувчиларнинг креатив тафаккурисиз амалга ошмайди.

Бугунги кунда таълим сифатини оширишда методик хизматни кучайтириш, унинг амалиётига хориж тажрибаларини татбиқ этиш, вариатив ёндашувларнинг ташкилий-хуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаш масалаларига оид қатор хужжатлarda кўзда тутилган вазифалар доирасида “SMART” (“Specific”, яъни ўзига хос, йўналиш моҳиятидан келиб чиққанлик, “Measurable”, яъни натижалар аниқ индикаторларга эгалиги, ўлчамлилиги, “Attainable”, яъни реалликка йўналганлик, “Relevant”, яъни долзарб, амалиёт учун зарурлик, “Time-bound”, яъни муайян вақт оралиғида бажарилиши кутилган вазифаларнинг белгиланиши) мезонларига асосланган “Методик кластер” инновацион ёндашув моҳиятини очиб бериш ва эришилган натижалар асосида тажриба майдонини яратиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармонида ҳам “Узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ юқори

малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш” муҳим устувор вазифа сифатида белгиланган эди [1, 28].

Мақолада умумий ўрта ва маҳсус таълим муассасалари ўқитувчиларининг касбий компетентлигини ривожлантириш асосан инновацион таълим муҳитида шаклланиши ва такомиллашиб бориши хусусида сўз юритилади. Шунингдек, таълим муассасасининг ижтимоий буютма талабларига асосланган мақсади ва вазифаларини ўқитувчилардаги касбий мотивация билан уйғуллаштириш, ўзгаришларга мослаштиришга йўналтирилган режаларни татбиқ этиш масалалари муҳокама қилинади.

Бугунги кунда ҳаёт фаолиятини ва жамоатчилик коммуникациясини виртуаллаштириш шароитида XXI аср талабасининг эҳтиёжларига мослашувчан янги ёндашувлар татбиқ этилмоқда. Охирги пайтларда ривожланган малакатларнинг таълим тизимида “Айлантирилган таълим”, яъни “Перевёрнутый класс” технологияси кенг кўлланилмоқда, ушбу технология аралаш таълимнинг бир шакли ҳисобланади. Бу технологиянинг кўлланилиши, аввало, замон ўзгариши, талаба ҳамда ўқитувчи ўргасидаги фаолиятнинг инсонпарварлаштирилиши, ижодий эркинлик, мустақил қарор қабул қилишга имкон бериш кабилар билан боғлиқдир. Бундан ташқари, иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришларнинг мунтазамлиги талабаларни мустақил таълим олиш шакл ва ёндашувларидан фойдаланишга унданмоқда. Шунинг учун олий таълим муассаса ўқитувчилари олдида сифатли кадрлар тайёрлаш имконини берувчи таълими фаолиятни ташкил этишнинг шакл ва усулларини танлашда касбий сезирлик такоэзотиляпти.

Н.В. Тихонова ўз илмий изланишларида “Айлантирилган таълим” технологиясидан олий таълим муассасаларида фойдаланишининг аҳамиятини очиб берган. Ушбу соҳада илмий тадқиқотлар олиб борган олим М.Лебрен шундай дейди: ““Айлантирилган таълим” янги метод эмас, балки тафаккурнинг янги образидир, у орқали аудитория ишлари, аудиториядан ташқаридаги фаолият эвазига оптималлашади, бунда ўқитувчининг вазифаси талабаларни аудиториядан ташқари мустақил билим излашга ундаш бўлиб, бунда эътиборни нафақат маълумот излашга, балки ушбу маълумотларнинг асосли эканлигини таҳлил қилишга ўргатишидир” [3, 12].

Ушбу хорижий илгор тажрибаларни ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида биз бўлажак мутахассислар учун зарур бўлган ижтимоий компетенциялар сирасига қуидагиларни киритдик:

- мулоқотчанлик;
- толерантлик;
- ўз-ўзини таҳлил қилиш;
- ўз-ўзини намоён қилиш;
- яқин ва узоқ муддатларга мақсад белгилаш.

Маълумки, санаб ўтилган компетенциялар ижтимоий-маданий компетенцияларга дахлдор бўлиб, муайян соҳа учун янада хусусийлашади. Яъни педагогик фаолиятнинг ўзига хос томонлари билан уйғулашади. Уларни ривожлантириш педагогларга касбий қадриятлар билан танишиш имконини беради ҳамда ижтимоий-маданий мулоқот шароитида касбий фаолиятни самарали амалга ошириш учун асос бўлади.

“Методик кластер” орқали педагогларнинг ўз фаолиятини лойиҳалашга ўргатишни қўйидаги босқичларда ташкил этдик:

1. Мотивацион босқич. Фаолият учун зарур билимларни ўзлаштириш ва касбга доир мулоқотни самарали эгаллаш босқичи. Бунда бажарилиши лозим бўлган иш учун мақсад белгилаш ҳамда унинг олиб борилишини башоратлаш вазифалари ҳам амалга оширилади. Бу босқич ўз мазмуни ва моҳиятига кўра кўникма ва малакаларни шакллантириш босқичи деб талқин қилинди. Чунки педагоглар маълумотларни топиб, танлаб ва улардан касбий мулоқотда (ўқитувчилар, талабалар, ота-оналар ва бошқа фаолиятга дахлдор мутахассислар билан) фойдаланишга жалб этилдилар. Булар педагогларнинг коммуникация элементларидан таркиб топувчи касбий компетенциялар таркибини ташкил этади.

2. Конструктив босқич. Педагоглар томонидан мустақил равишда бажариши кўзда тутилаётган ишнинг режаси тузилади. Лойиҳанинг неча қисмдан иборат бўлиши башоратланади. Бундан ташқари, лойиҳа, яъни бажаришиши кўзда тутилаётган иш қаерда бажарилса, шу ерда иш ўринларни тайёрлаш вазифалари ҳам бажарилади.

3. Коррекцион босқич. Бажараётган ишнинг тўғри бажарилётгани хусусида дастлабки таҳлил ишлари олиб борилади. Натижада иш режасини ёки умумий ҳолатини ўзгартиришга тўғри келса, тегишли тўлдиришлар киритилади. Аҳамиятлisi, бу ўзгаришлар

учун қанча вақт кетишини аниқлаш муҳим компонент ҳисобланади. Чунки амалиётда шу нарса аён бўлдики, талабалар мустақил фаолият даврида бажариши лозим бўлган ишларни тайёрлаш ва натижасини тақдим этишга кетадиган вақтни тўғри тақсимламаяпти. Мазкур ҳолатнинг олдини олиш мақсадида биз педагогларга ҳар бир ишни бажаришга кетадиган вақтни алоҳида белгилаш муҳимлигини англашга имкон берувчи тавсияларни тақдим этдик.

4. Рефлексив босқич. Бу босқичда педагоглар ўз ишини ўзи баҳолайди, сўнгра мутахассисларга таҳлил килиш учун тақдим этади. Ушбу босқич вазифаси педагоглар томонидан яратилган лойиҳа (тури бўйича) тақдимотининг амалга оширилиши билан якунланади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, санаб ўтилган ёндашувлар олий таълим ўқитувчилари фаолиятининг самарали ташкил этилишини таъминлади. “Методик кластер” шундай механизмки, у орқали таълим сифатига ҳамма бирдек жавобгар эканлиги яққол сезилади. Ўқитувчилар ўртасида соғлом рақобат юзага келади. Кластернинг ҳар бир босқичи ва ундағи педагог фаолиятини мониторинг қилиш ҳам умумий ва маҳсус таълимда шахсга йўналтирилган тамойиллардан қанчалик фойдаланилаётганлигини объектив баҳолаш имконини беради. Эшитишида муаммоси бор болаларга нутқ она тили орқали ўргатилади. Яъни дастлаб эшитишида муаммоси бор болалар она тилида мулоқотнинг илк воситаларини ўзлаштиришга киришадилар. Бу жараён эса ўқитувчиларсиз олиб борилмайди, яъни эшитишида муаммоси бор болалар ўқитувчиларсиз нутқни эгаллай олмайдилар. Бу жараёнга мутахассислар олий таълимда айнан “Она тилини ўқитиш маҳсус методикаси” модулининг мавзуларини ўзлаштириш орқали тайёр бўладилар. Демак, эшитишида муаммоси бор болаларни она тилига ўргатишга талабаларни самарали тайёрлаш ўта муҳим вазифалардан биридир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ти Фармони. // Ўзбекистон Республикаси Қонун хужжатлари тўплами. – Т., 2017.
2. Гольдман Н.Д. Научно-теоритические основы развития педагогических технологий как средство подготовки кокурентноспособных специалистов. Автореф. дисс. к.п.н., – Т.: 2007. – 32 с.
3. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. – М.: «Знание», 1989. – 255 с.
4. Толипова Ж.О. Педагогик квалиметрия. Ўқув қўлланма. – Т.: 2017. – 156 б.
5. Қодирова Ф.У. Кар ва заиф эшитувчи болалар сўзлашув нутқини ривожлантириш. п.ф.н. дисс. автореф. – Т.: 2006. – 26 б.

ALOHIDA TA'LIM EHTIYOJLARIGA EGA BO'LGAN O'QUVCHILAR MUSIQIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Shohida Mahkamova,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Musiqa ta'limi kafedrasи mudiri, dotsent;

Mastura Asadullayeva,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Musiqa ta'limi kafedrasи o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada alohida ta'limga ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilar musiqiy qobiliyatlarini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari batasfil yoritib berilgan. Musiqa o'qituvchisi o'quvchining psixologik-fiziologik imkoniyatidan kelib chiqib, musiqiy faoliyatlarni to'g'ri tanlay bilishi hamda undagi mavjud iqtidorni aniqlagan holda dars tashkil etishga yondashishi muhim hisoblanadi. Alohida ta'limga muhtoj o'quvchilarni musiqa olami bilan tanishtirish orqali ular o'zbek, qardosh va xorijiy xalqlarning go'zalligi, musiqa san'atini his etib, madaniyati bilan tanishadi, musiqiy did, bilim olish, ko'nikma va mahoratini oshirish kabi muhim fazilatlarni shakllantiradi.

Kalit so'zlar: alohida ta'limga ehtiyojiga ega bo'lgan o'quvchilar, musiqiy did, uquv, musiqiy qobiliyat, ko'nikma, ritm, musiqiy faoliyatlar.

Аннотация

В данной статье подробно описаны специфические особенности развития музыкальных способностей учащихся с особыми образовательными потребностями. Важно подходить к организации занятий с выявлением имеющейся одаренности. Приобщая учащихся с особыми образовательными потребностями к миру музыки, они могут почувствовать красоту, музыкальное искусство узбекского, братского и зарубежного народов и познакомиться с культурой, формируя важные качества, такие как развитие музыкального вкуса, обучаемость, умения и навыки с помощью уроков музыки.

Ключевые слова: учащиеся с особыми образовательными потребностями, музыкальный вкус, обучаемость, музыкальные способности, мастерство, ритм, музыкальная деятельность.

Annotation

This article describes in detail the specific features of the development of musical abilities of students with special educational needs. It is important to approach the organization of classes by identifying the existing talent. By introducing students with special educational needs to the world of music, they can feel the beauty, Uzbek, brotherly peoples and foreign music art and getting acquainted with the culture, forming important qualities such as the development of musical taste, learning, abilities and skills with the help of music lesson activities.

Keywords: students with special educational needs, musical taste, learning, musical ability, skill, rhythm, musical activities.

Alohida ta'limga ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilarda musiqa tovushlariga e'tibor keskin kamayadi. Ular sokin lirik ohanglarning ham, raqs va ritmik harakatlarning ovoziga ham befarq bo'lib qoladilar.

Ba'zi bolalarda turli xarakterli o'yinlar va qo'shiqlarni idrok etishda hissiy ko'rinishlarning yetarli emasligi kuzatiladi. Bu hissiy-irodaviy sohaning umumiy buzilishi, atrofdagi narsalar va hodisalarga qiziqishning zaifligi bilan bog'liq. Ammo bu ko'p jihatdan pedagogik sharoitlarning tabiatiga, xususan, maktab muassasasiga kirishdan oldin alohida ta'limga ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilarni o'rab turgan musiqiy muhitga bog'liq.

Alohida ta'limga ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilar da musiqaga hissiy sezgirlik butun boshlang'ich mifik yoshida rivojlanadi. Boshlang'ich mifik yoshida, korreksion maktablarida o'qiyotganda ular musiqaga qiziqish bildira boshlaydilar, ular sevimli musiqiy o'yinlar, qo'shiqlar, raqlar va cholq'u asarlarini rivojlantiradilar.

Ular musiqiy asarlarning hissiy tabiatini allaqachon his qila oladilar. Bu kayfiyatni harakatda, vizual material tanlashda va hokazolarda yetarli darajada yetkazishadi. Bu alohida ta'limga ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilarda musiqiy o'yinlar paytida, harakatlarning tabiatini e'tiborga olingan holda ifodali musiqiy asarlarning dasturiy xarakteri va musiqaning umumiy hissiy kayfiyati tasvirlarni yaratishga imkon beradi. Musiqiy harakatlarni his qilish va musiqaga munosib javob berish qobiliyatini shakllantirish ushbu bolalarning hissiy rivojlanishi, ma'lum bir his-tuyg'u madaniyatini shakllantirish uchun katta ahamiyatga ega.

Alohida ta'limga ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilarni musiqiy tarbiyalashning muhim vazifasi eshitish diqqatini rivojlantirishdir. Avvaliga ular eng oddiy va eng qisqa musiqi qismlarini tinglashni mutlaqo bilmaydilar. Musiqi tinglash jarayonida to'g'ri konsentratsiyani ta'minlash uchun barcha holatlarda bolada mavjud bo'lgan atrofdagi

voqelik haqidagi g‘oyalar sifati, mavjud hayotiy tajriba va obyekt ustida fikrlash tajribasi hisobga olinadi. Shu sababli, musiqiy ta’lim alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarini tashqi dunyo bilan tanishtirishni tashkil etish ishlari bilan, predmetli o‘yin harakatlari, musiqiy o‘yinlarni shakllantirish bilan chambarchas bog‘liq holda amalga oshiriladi. Shu bilan birga, tinglash, mustaqil ijro, musiqiy o‘yinlar uchun taklif qilinadigan musiqiy repertuarni dasturlash katta ahamiyatga ega.

Musiqa nafaqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarning e’tiborini tortadi, balki qiziqtiradi va zavq bag‘ishlaydi (bu musiqa rivojlanishi nuqtayi nazaridan, ayniqsa, muhimdir). Imkoniyati cheklangan bolalarning murakkab moddiy va ijtimoiy dunyo haqidagi eng dastlabki g‘oyalarini ham sezilarli darajada boyitadi, uni o‘rab turgan atrofga hissiy jihatdan rang beradi [1, 15].

Musiqiy ta’lim jarayonida bolalarning ohangdor tembri (tovush balandligi), dinamik, ritmik eshitishini rivojlantirishga muhim o‘rin beriladi. Aloida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilar e’tiborini turli cholg‘u asboblari (fortepiano, nay, bolalar garmonikasi, glokenspiel va boshqalar) ovoziga qaratadi, bolalar, hayvonlar va boshqalarning ovozini farqlashga o‘rgatiladi. Musiqa tinglashga o‘rgatish orqali bolalarni idrok etishga, tovushning ba’zi sifatlarini (balandligi, davomiyligi) farqlash, tovushlarning balandligi, hajmi, davomiyligidagi o‘zgarishlarni ushslashga o‘rgatiladi. Bolalarga tovushlarning fazoviy sifatlarini qanday ajratish mumkinligi (tovushlarning takrorlanish tezligi, temp) ko‘rsatiladi, ular eng oddiy ritmik naqshlar bilan tanishadilar.

Turli xarakterli musiqiy asarlar bilan tanishishda bolalarning e’tibori musiqaning ma’lum bir xarakteri, kayfiyati unda qo‘llaniladigan ifoda vositalariga bog‘liqligiga qaratiladi. Masalan, marsh musiqasining quvnoq tabiatni tovushning balandligi, ritmi, zarbaning kuchiga urg‘u berish va hokazolarga bog‘liq bo‘lib, ularda asta-sekin qo‘shiq va marsh musiqasini farqlash qobiliyatni rivojlanadi. Imkoniyati cheklangan muktab o‘quvchilarida ritmik eshitishning qo‘pol rivojlanmaganligi kuzatiladi. Ular hatto ikki choraklik o‘lchovdagi eng elementar pulsatsiyani ham eshitmaydilar, bu ularning kuylash sifatiga va musiqaga nisbatan harakatlariga ta’sir qiladi. O‘rganishing eng boshida ular uchun musiqa va harakatlar ritmi o‘rtasida tarqoqlik mavjud, ya’ni ular o‘z harakatlarini musiqa bilan muvofiqlashtira olmaydilar, kuylashni yoki kuyning oxiri bilan birga harakat qilishni bilmaydilar.

Aloida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarda qo‘shiq aytish qobiliyatini rivojlantirish muhim vazifa sanaladi. Ma’lumki, aloida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarning ovozlari ko‘p hollarda juda dissonans ohangga ega: ular ko‘pincha burun orqali gapirishadi, monotonda, ovoz xirildoq, modulyatsiyalanmagan bo‘ladi. Nafas olish notekis, intervalgacha to‘liqlik yetarli emas. Shuning uchun musiqa darslari ularning ovozini rivojlanishda ham, nutqini ravonlashtirishda ham muhimdir.

Qo‘shiq aytish jarayonida bolalar nutqi ma’lum bir ritmik tashkilotga ega bo‘ladi, o‘z vaqtida almashish, iboradan iboraga o‘tish va hokazo. Hatto she’riy matnlarni katta qiyinchilik bilan takrorlaydigan bolalar ham qo‘shiq kuylash bilan shug‘ullana oladilar.

Ijrochilik mahoratini rivojlantirish bo‘yicha korreksion ishlar jarayonida imkoniyati cheklangan muktab o‘quvchilarining eshitishlari, ohangdor ovozda ifodali qo‘shiq aytish imkoniyati, shuningdek, mustaqil nutqning ifodaliligi sezilarli darajada rivojlanadi. Nutqning musiqiy harakat qobiliyatlar holati ham sezilarli darajada yaxshilanadi: maxsus mashqlar, bo‘g‘inlar, individual so‘zlar bilan ritmik qo‘shiq aytish, alohida iboralarni kuylash va boshqalar bunga ko‘proq yordam beradi [2, 22].

Bolalarning estetik rivojlanishi, shuningdek, nutqdagi kamchiliklarni tuzatish, motor sohasi, musiqadagi harakatlar jarayonida ularning fazoviy mo‘ljal olishi yaxshilanadi, ovoz balandligi ortadi, aniqroq bo‘ladi va hokazo.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ritmik mashqlar harakatlar holatini to‘g‘irlashga, harakatlarni muvofiqlashtirishni rivojlantirishga yordam beradi va harakatlarning bir turidan boshqasiga o‘tish imkonini beradi.

Aloida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarining shaxslararo munosabatlariga sezilarli ta’sir qiladi: ularda do‘stlik tuyg‘usi rivojlanadi, tengdoshlari bilan muloqot munosabatlari yaxshilanadi.

Maktabgacha tarbiya davrining oxiriga kelib, aloida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilar musiqani zavq bilan tinglashadi, ularning sevimli qo‘shiqlari, raqlari bor; ular musiqali o‘yinlarni o‘ynashni, musiqaning tabiatiga mos ravishda musiqiy o‘yin tasvirlarini yaratishni va hokazolarni yaxshi ko‘radilar, ularda musiqiy eshitishning barcha turlari sezilarli darajada yaxshilana boradi, ritm va uyg‘unlik hissi rivojlna boshlaydi.

Musiqa tinglash orqali o‘quvchilar xalq og‘zaki ijobi, mumtoz va zamonaviy musiqa asarlарining tushunishi mumkin bo‘lgan badiiy namunalari bilan tanishadilar; musiqa tovushiga adekvat hissiy munosabatda bo‘lishni o‘rganadilar, musiqa orqali yaxshi kayfiyatni his qiladilar. Shu bilan birga, musiqa tinglash orqali atrof-muhit obyektlari va hodisalari bilan bog‘lash qobiliyatni shakllantiriladi, musiqiy harakat vositalari bilan tanishadilar, musiqani mazmunli idrok etish qobiliyatni rivojlanadi, estetik tuyg‘u va kechinmalarni shakllantirish, musiqaga o‘z munosabatini bildirishga o‘rganishadi.

Musiqiy repertuarni tanlashda musiqa aloida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarining o‘ziga xos individual xususiyatlarini hisobga oladi. Aloida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilar uchun hajmi kichik va mazmuni bo‘yicha kirish mumkin bo‘lgan musiqa va qo‘shiqlarni tanlash yaxshidir. Ushbu asarlarning musiqiy tasvirlari yorqin, aniq va tushunarli bo‘lishi kerak.

Aloida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarining musiqiy asarlarni idrok etishi yaxshilangani sari tinglash uchun musiqa materiali murakkablashadi, asarlarni

hajmi oshadi, ularning ritmik tuzilishi murakkablashadi. Imkoniyati cheklangan maktab o'quvchilari bilan ish-lashda ular ko'pincha tanish musiqa materialiga murojaat qilishadi, chunki tanish musiqani idrok etgandagina zavqlanish hissi, u yoki bu asarni qayta-qayta tinglash istagi paydo bo'ladi.

Musiqa tinglash bo'yicha ishlarni tashkil etishda muhim nuqta – tayyorgarlik ishlaridir. Imkoniyati cheklangan maktab o'quvchilari bilan har doim maxsus tayyorgarlik ishlari olib boriladi, bunda musiqa o'qituvchisi musiqiy asarni eshitish paytida musiqiy o'yinning tabiatiga tegishli bo'lgan predmetlarni taqdim etishlari mumkin.

Alovida ta'lif ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilarning obyektiv va o'yin harakatlarining juda past darajasini hisobga olgan holda, ularni tinglashdan oldin birga o'ynash, o'yinchoqlarni ko'zdan kechirish, ma'lum narsalarning maqsadi, hayvonlarning o'ziga xos xususiyatlari yoki odatlari haqida gapirish kerak (bunday narsalarni tanlash musiqa dasturi bilan belgilanadi). Dastlab ularga o'yinchoq toychoq va mushuk beriladi, ular bilan bolalar o'ynaydi, ularning ovoziga taqlid qiladi. O'yinchoqlar bilan harakatlar tasviriy bo'lishi kerak: toychoq yuguradi, mushuk aylanadi va hokazo [3, 25].

Syujetli-rolli musiqiy harakatlar orqali musiqiy asarlardan lavhalar birgalikda bajariladi:

- Bizda qanday mushuklar bor?
- Mehribon mushuklar.
- Panjalari yumshoq, mushukchalar oyoqlarining uchida jimgina yuradi, yurganda umuman tovushi eshitilmaydi.
- Mushukchalar qanday tovush chiqaradi?

– Murr-murr.

Barakalla, mushukchalar...

Barcha bolalar rolga va o'sha vaziyatga ma'lum darajada kirganlarida musiqa o'qituvchisi o'ynashni va qo'shiq aytishni boshlaydi (o'yin musiqiy hamrohlik bilan davom etadi). Keyin ular xuddi shunday "Tulpor" o'yinini o'ynashadi.

Bunday o'yinlardan keyin musiqiy o'yinlarni idrok etishing mazmunlilik darajasi sezilarli darajada oshadi. Bolalar kuyning ovozini tinglashadi. Ongli tinglash, ayniqsa, bolalarغا quvnoq, o'ynoqi tasvirni tanlash vazifasi berilgan hollar-da rivojlanadi. Musiqa o'qituvchisi bolalarga o'girilib: "Endi sizlar uchun kimni o'ynashimni ko'rib, eshitasizlar? Bu kimming musiqasi? Kim haqida gapirayotganini topib aytasiz. Keyin birgalikda o'ynaymiz. Bolalar kattalarga taqlid qilish uchun harakatlar qilishni faqat o'rganishning dastlabki bosqichlarida o'zlashtiradilar. Keyin eslab qoladilar va musiqaga qarab tanlaydilar [4, 15].

Demak, musiqa o'qituvchisining vazifasi alovida ta'lif ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilarda, avvalo, o'yinchoqqa nisbatan ijobiy munosabatni, so'ngra o'yin obrazini shakllantirish, ya'ni musiqiy asarda tilga olingan personajga aylanish imkoniyatini berishdan iborat.

Xulosa qilib aytganda, alovida ta'lif ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilar bilan musiqa darslarini tashkil etish hamda musiqiy qobiliyatlarini rivojlantirishda musiqa o'qituvchisi o'quvchilarning o'ziga xos psixologik-fiziologik imkoniyatlarini hisobga olgan holda faoliyat olib borishlari ularning har tomonlama rivojlanishlari uchun katta hissa qo'shadi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. M.Asadullayeva. Imkoniyati cheklangan bolalarning umumiyligi rivojlanishida musiqaning ahamiyati. Academic Research in Educational Sciences, 3(9), 361–365-b.
2. M.Asadullayeva. Maktab yoshidagi bolalarda ovoz rejimi va gigiyenasi. – Maktab va hayot, Maxsus son. – №2. – 22-b.
3. M.Asadullayeva. Musiqa va musiqiy ritmik harakatlar yordamida davolashning qisqacha tarixi. Research and publication (respublika ilmiy-uslubiy journal). – 25-b.
4. M.Asadullayeva. Hasanxo'ja Nisoriyning musiqa san'atiga doir qarashlari. Гармонично развитое поколение-условие стабильного развития Республики Узбекистан. – Т., 2020. – №9. – 15-b.

YASHIRIN ZAKOVAT NAZARIYASI

Durdona Ergasheva,
Farg'onan davlat universiteti,
Boshlang'ich ta'lif yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya

Ba'zida bolaga ustoz, ota-onasi uzundan uzoq nasihat qilsa ham, bolaning o'zlashtirishi bilan bog'liq vaziyat yaxshi tomonga sira o'zgarmaydi. Chunki muammo tashqarida emas, aksincha, ichkarida bo'lishi mumkin. Ushbu maqolada ana shunday holatlarda bola ta'limi oqsashiga sabab bo'luvchi omillarga yechim sifatida ishlataladigan zakovat nazariyasi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: muvaffaqiyatsizlik, giperfaol bolalar, to'sqinlik, kinestetik zakovat, ritmik zakovat, tabiiy manbalar.

Аннотация

Иногда ребенку наставник, родители дают длинные уверения, но ситуация с усвоением ребенком не меняется в лучшую сторону. Потому что проблема может быть не снаружи, а внутри. В этой статье рассматривается теория интеллекта, используемая в таких случаях в качестве решения факторов, вызывающих задержку в обучении ребенка.

Ключевые слова: неудачи, гиперактивные дети, препятствия, кинестетический интеллект, ритмический интеллект, природные ресурсы.

Annotation

Sometimes the situation with the assimilation of the child does not change for the better, even if the child is advised by his mentor, his parents for a long time. Because the problem may not be outside, but rather inside. This article will talk about the theory of intelligence, which in such cases is used as a solution to the factors that cause the growth of child education.

Keywords: failure, hyperfaolic children, obstruction, kinesthetic intelligence, rhythmic intelligence, natural resources.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan dasturlar, keng ko'lamlı islohotlar yagona va ulug' bir maqsadga qaratilgan. U ham bo'lsa, kelajak egasi bo'lgan yoshlarni barkamol va yetuk qilib tarbiyalashdir. Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning quyidagi gaplarida yoshlarga bildirilgan ishonch va e'tiborning yaqqol dalilini ko'rishimiz mumkin: "Bizning havas qilsa arziyidigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziyidigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziyidigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va ishonaman, Xudo xohlasa, havas qilsa arziyidigan buyuk kelajagimiz ham bo'ladi. Ana shunday yorug' kelajakni, avvalambor, sizdek azm-u shijoatli, jo'shqin orzu-intilishlar bilan hayotga kirib kelayotgan, hech kimdan kam bo'lmaydigan navqiron avlodimiz, butun O'zbekiston yoshlari barpo etadi" [1, 415].

Dunyo shiddat bilan o'zgarib, yoshlarning rivojlanishiiga to'sqinlik qiluvchi omillar bir qancha topilmoqda. Biz "oddiy" deb qaraydigan so'zlar, gaplar, vaziyatlar borki, ular kelajakda o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Maktabda a'luchi bolalar safida bo'lishga sabab bo'luvchi, bolaning darsdagi faolligi va yutug'ini ko'rsatuvchi eng asosiy omillar bu – zehn, qiziqish va qobiliyatdir. Ammo biz har doim ham bolalarning qiziqishi va qibiliyatini to'g'ri baholay olmaymiz. Buni biringina majoziy misol orqali bilib olishimiz mumkin. Ya'ni biz timsohlar, qoplonlar, qushlar va baliqlarni bir sinfga yig'ib, kim eng baland cho'qqiga birinchi bo'lib tirmashib chiqa oladi, deb sinovdan o'tkazamiz. Afsuski, eng tez yuguradiganni, eng chuqurga sho'ng'iy oladiganni, eng kuchli bo'lganni ko'ra olmaymiz, ammo baliqning cho'qqiga tirmasha olmasligini mu-

vaffaqiyatsizlik deb baholaymiz.

Brayan Treysining fikricha, kattalar bolaligimizda bizga nasib etmagan narsaga intilar ekanmiz [2, 6]. Bunday xatoga yo'l qo'ymaslik uchun ota-onan farzandini o'ziday yaxshi bilishi kerak. Bolani anglash hayotning ma'lum qismida, ma'lum bir sinov orqali aniqlanadigan holat emas. Buning uchun farzand dunyoga kelganidan boshlab yaxshi kuzatuv va sabr kerak bo'ladi.

Ba'zi bolalar soatlab mozaika yasashni yaxshi ko'rsa, ba'zilarining uni soatlab yig'ishga toqati yetmaydi. Ba'zi bolalar stol ustida qog'ozga rasm chizish, bo'yashni yaxshi ko'rsa, boshqa bolalar esa suvda suzishni yaxshi ko'rishti. Bunday vaziyatda o'zimizga quyidagi savollarni berishimiz kerak: "Bolam nimalar qilishni yaxshi ko'radi?, Nimani katta qiziqish bilan bajaradi?, Nimani qilishni yoqtirmaydi?, Qaysi ishni osongina bajara oladi-yu, qaysi ishga qynaladi?"

Ushbu mavzu qanchalik dolzarb ekanligini bolalar bilan ko'p kuzatish olib borgan ustozim misolida keltiraman. Jiyani kichikligidan giperfaol bolalar safida bo'lib, oyisi ham bolasidan ko'p shikoyat qilardi. Bolani qiziqishini topish uchun ko'p urinishgan va bir kuni raqsga qobiliyati borligini payqashgan. U boshqa bolalarga nisbatan ancha faol va xotirasi kuchli bo'lganidan hamma jismoniy energiyasini raqsdagi harakatlarga, aqliy energiyasini esa harakatlar ketma-ketligini eslab qolishga sarflagan. Hozirda u qizaloq "Gulg'uncha" raqs ansamblida "eng zo'r raqqosa" sifatida tanilib kelmoqda. Shuningdek, ustozimning 3-4 yoshli o'g'li ham bor, u qog'oz-qalamni yaxshi ko'radigan, sonlarga juda qiziqadigan bola. Uyiga

ko‘p o‘quvchilar kelishi, ustozimning ham tinimsiz kitob o‘qib, dars tayyorlashi bolani dars muhitida ulg‘ayishiga ta’sir ko‘rsatdi. Chunki hozirda bola kichik yoshidanoq mustaqil o‘qiy oladigan va sonlarni ajrata oladigan darajaga yetdi.

1-sinfga borganda oilasi ko‘magi bilan vazifalarni bajar-gan bo‘lsa, 4-sinfga chiqib esa o‘zida mustaqil uy vazifalarini bajara olish ko‘nikmasi shakllanib ulguradi [3, 162].

Ta’lim olish haqidagi gap ketganda, bolani bilishimizga yordam beradigan eng samarali usullardan biri yashirin zakovat nazariyasidir.

Ushbu nazariyaga ko‘ra, insonda zakovatning sakkiz xil ko‘rinishi mavjud. Hatto bundan ham ko‘proq degan qarashlar bor. Ammo isbotini topmagani uchun faqat shularga to‘xtalib o‘tamiz. Insonlar zakovat turlariga qarab yo‘naltirilganda, kutilgandan ham ko‘proq muvaffaqiyatga erishadilar. Ushbu nazariyaga ko‘ra, oddiy matematik misolni yecha olmagani uchun kishini muvaffaqiyatsiz deya e’lon qilish, umuman noto‘g‘ri fikr hisoblanadi.

Ushbu nazariya Harvard universitetida tadqiqot olib borgan amerikalik psixolog Hovard Gardner tomonidan 1983-yilda omma e’tiboriga havola qilingan [4, 60]. Gardner xulosasiga ko‘ra, har bir insonda uning ustunligini olib beruvchi ma’lum bir qobiliyat turi mavjud. Shu o‘rinda aytib o‘tish kerakki, bolaning aqliy qobili-

yati juda zo‘r, nutqi esa sust deb, turli zakovat turlaridan chetda qoldirmasligimiz kerak. Aks holda, bolaga chegara qo‘yan va rivojlanishiga to‘sinqlik qilgan bo‘lamiz.

Tazyiq, majburlash va jazolashlar orqali his-tuyg‘ulari va xatti-harakatlari nazorat ostiga olingan bolaning ulg‘aygandagi eng katta muammosi o‘z his-tuyg‘ularini boshqara olmasligidir [5, 19].

Yashirin zakovat nazariyasiga ko‘ra, har bir bolaning turlicha iste’dodi, yashirin qobiliyatlar mavjud va otanonadan talab qilinadigan mas’uliyatli ish farzandining olgan bilimini rivojlantirish, takomillashtirish hisoblanadi. Ular farzandining bilim doirasini, mahoratini yanada kengroq doirada kuzatish va tahlil qilishi, ularni birgina zakovat turi bilan cheklab qo‘ymasligi lozim. Zakovat turlari shaxsni chegaralashi emas, balki bolani anglash, yaxshiroq bilib olish maqsadida tuzilgani hamda mavjud qobiliyatni takomillashtirilish, mustahkamlash uchunligi yoddan chiqarmasligimiz kerak.

Har bir bola maktab davriga yetib kelguniga qadar oilada uni kuzatish uchun qulay imkoniyat paydo bo‘ladi. Bola qo‘shiq aytishga qiziqadimi, kitob o‘qishga qiziqadimi yoki tabiat qo‘ynida vaqt o‘tkazishni xush ko‘radimi?

Keling, zakovat turlari haqidagi ushlbu jadvalni kuzatib, bolalarning iste’dodi bo‘lgan sohalarni kashf qilishga urinib ko‘ramiz [4, 62]:

Nº	Zakovat turlari	Umumiy xususiyatlari	O‘rganish usullari	Bajarishi mumkin bo‘lgan kasb-hunarlar
1	Nutqiy zakovat	Nutqdan unumli foydalanadi. O‘qish-yozishni yaxshi ko‘radi. Ism, joy nomlari, sanalar borasida xotirasi juda yaxshi bo‘ladi. Tengdoshlariga qaraganda so‘z boyligi juda yaxshi. Dars tayyorlayotganida juda oson yod oladi. So‘zlash, hikoya qilishni yaxshi ko‘radi. Ko‘ndirish qobiliyati yuqori	Ushbu guruhdan o‘rin olganlar bir-biriga bayon qilib, takrorlab, tinglab, o‘qib, ko‘rib o‘rganadi. Kitobdan mashq qilib, kimdirit tinglab, hikoyalari, she’rlar, bahs- munozaralar bilan ham o‘rganishi mumkin. Ularga doim so‘z berish, maqtash va e’tibor qaratish kerak	Advokat, yozuvchi, o‘qituvchi, muxbir, siyosatshunos, qiziqchi, shoir, psixoterapevt, tarjimon, sotuvchi
2	Mantiqiy (matematik) zakovat	Sonlarni yaxshi ko‘radi. Sonlarga bo‘lgan qiziqishlari kichik yoshidanoq namoyon bo‘ladi. Aniq fikrlay oladi. Muhokama qilish qobiliyati shakllangan. Matematik hisob-kitoblarda, masalaning yechimini topishda uddaburon bo‘ladi. Shaxmat, sudoku singari o‘yinlar o‘ynaydi	Tadqiqotlar, ilm-fanga doir hamma narsaga qiziqadi. Bu toifadagi bolalarga yengil masalalar va topishmoqlar berilishi orqali mavzuni juda oson o‘rganib oladi	Matematik muxandislik sohalari (inshoot, mashina, kompyuter, koinot, fizika, kimyo, yadro muhandisligi va hokazo), hisobchi, dasturchi, advokat va prokuror
3	Tasviriy san’at zakovati	Uch o‘lchamli fikrlab, xayolida jonlantira oladi. Tengdoshlariga qaraganda ko‘p xayol suradi. Xaritalar, multfilm, filmlarni oson tushunadi. Figura va rasm chizish borasida g‘oyatda salohiyatlari. Ko‘rgan narsasini oson eslay oladi. So‘zdan ko‘ra ko‘proq rasmlardan o‘rganadi.	Bunday toifadagi bolalarning o‘rganishida ko‘rgazmali buyumlar roli katta. Chunki, chizish, xaritani o‘rganish va ko‘rgazmali buyum yasash (rasm, film, slayd) orqali o‘rganishi oson bo‘ladi.	Rassomlik, grafik dizayn, futbol spikerligi, me’morchilik, moda dizayneri muharrir, rejissor, duradgorlik, haykaltaroshlik, raqs ustozи, tikuvchilik, arxitektor

4	Jismoniy (kinestetik) zakovat	Vujudi va qo‘llarini mohirlik bilan ishlata oladi. Tuyg‘ularini ko‘proq vujud tili bilan ifodalaydi, ya’ni imo-ishoraldan mohirona foydalana oladi. Teginib ko‘rishni yaxshi ko‘radi. Bir joyda uzoq vaqt tura olmaydi.	Ushbu guruhgaga kiruvchi bolalar tegib, amaliy bajarib, harakat qilgan holda tez o‘rganadi. Tana a’zolari xatti-harakatidan foydalangan holda, ta’lim olishga ahamiyat qaratish lozim.	Akrobat, raqqos, usta, oshpaz, texnika ustasi, jarroh, hamshira, haydovchi, teatr aktyori, baletchi
5	Musiqiy (ritmik) zakovat	Musiqaga sohasida va til o‘rganishda g‘oyat qobiliyatli. Musiqalar, ovoz va ritmlarni yaxshi ko‘radi. Ohang bilan ishlashni yaxshi ko‘radi. Yon-atrofidagi sas-sadolarni darhol ilg‘ab oladi.	Mazkur toifaga kiruvchi bolalarning o‘rganishini osonlashtirish uchun qo‘shiq bastalash, fonda musiqadan foydalanish samarali natija beradi.	Cholg‘uchi Orkestr rahbari, raqqos, musiqo o‘qituvchisi, bastakor, dijey, qo‘shiq yozuvchi, ovoz muhandisi
6	Odamlar o‘rtasidagi (ijtimoiy) zakovat	Odamlar bilan munosabat o‘rnatish, ularni anglash, atrofidagi insonlarning tuyg‘ulari, zarurati, ehtiyojini fahmlashda juda qobiliyatli. Muammosi bo‘lgan do‘stlariga yordam beradi. Birgalikda harakat qilish, o‘ynashni yaxshi ko‘radi.	Bu toifadagi o‘quvchilarining guruh bo‘lib ishlashini, hamkorlikka asoslangan davralarga qo‘shilishini ta’minlash ularning o‘rganishini yanada osonlashtiradi.	O‘qituvchi, psixolog, shifokor, siyosatshunos, tadbirkor, hamshira, kotiba, boshqaruvchi, layf-kouchlik
7	Shaxsiy (ichki) zakovat	O‘zini ko‘rsatish va tahlil qilishda salohiyatlari. Erkinlik tuyg‘usi shakllangan. O‘ziga juda ishonadi. Serharakat. Yakka o‘zi ko‘proq muvaffaqiyatlarga erishadi. Boshidan o‘tganlardan saboq chiqara oladi.	Bunday o‘quvchilarining shaxsiy sa‘y-harakatlarini qo‘llab-quvvatlash orqali bilim olishi va o‘rganishini yanada osonlashadi.	San’atkor, dinshunos, psixoterapevt, yozuvchi, psixolog, muxbir, hamshira, xayriya vakili, tashkilotchi
8	Tabiat-shunoslik zakovati	O‘simlik va hayvonlarni yaxshi ko‘radi, qiziqadi. Ular haqidagi filmlarni sevib tomosha qiladi. Tabiiy manbalar va tabiatga qiziqishi borgan sari ortib boradi. Tuproq bilan o‘ynashni yaxshi ko‘radi.	Bunday toifadagi bolalarga tadqiqot, kuzatish, yon-atrofdagi hodisalarini kuzatib tahlil qilish mavzusida imkon yaratish orqali o‘rgatish oson kechadi.	Arxeolog, zoolog, meteorolog, geolog, agronom, geografiya va biologiya o‘qituvchisi, gid, veterinar

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, bolalarda ustunlik qiluvchi zakovat turini aniqlaganimizdan so‘ng, ularni yanda rivojlantirish uchun harakat qilishimiz lozim. Misol, nutqiy zakovat rivojlangan bo‘lsa, qilgan ishi yoki faoliyati bilan aloqador hikoya va she’r yozishi, darsni ma’ruza shaklida aytib berishi, qiziqarli mavzularda bahs-munozara o‘tkazilishi mumkin. Mantiqiy zakovat rivojlangan bo‘lsa, bolaga “Bunday bo‘lmaganida nima bo‘lardi? Shu sodir bo‘lsa, oqibati qanday bo‘lardi?” shaklidagi ochiq savollarni berish hamda bolaning bergen savollariga erin-

may batafsil javob berish kerak. Ritmik zakovat rivojlangan bo‘lsa, mavzuga aloqador qo‘shiq yozish, ritmik shaklda o‘qish va tovush chiqarishni amalga oshirish, fon musiqasi bilan birga ishlash kabi ishlarni amalga oshirishimiz mumkin.

Har bir ota-onalar farzandini kelajakda baxtli-saodatli, go‘zal xulqli, jismoniy sog‘lom, jamiyatga, balki butun insoniyatga foydasi tegadigan, yetuk, komil inson bo‘lishini istaydi. Shunday ekan, har birimiz o‘z ishimizga mas’uliyat bilan yondashib, farzandlarimiz taqdiriga befarq bo‘lmaylik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shavkat Mirziyoyev. “Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz”. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 592 b.
2. Brayan Treysi, “Lider shaxsiyati”. – T.: Tirilish nashriyoti, 2022. – 288 b.
3. Shaymo Chekiji, “Darslar oramizni buzolmaydi”. – T.: Misbah nashriyoti, 2022. – 192 b.
4. Marhamiyat tarbiyasi: /Adem Gunesh. – T.: Misbah, 2022. – 176 b.
5. Turg‘unboyev B., Ergasheva D. MUSTAQIL ISHLARNI TASHKIL ETISH-BOSHLANG ‘ICH SINF O ‘QUVCHILARI O ‘QUV-BILUV FAOLIYATINI FAOLLASHTIRISH VOSITASI SIFATIDA //Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture. – 2023. – T. 3. – №. 1 Part 1. – C. 162-164.

“СУВ” ЛЕКСЕМАСИННИГ ДУНЁ ТИЛШУНОСЛИГИДА ЎРГАНИЛИШИ

Маъсума Мўминова,
Шаҳрисабз давлат педагогика
институти ўқитувчisi,
ТошДАУ мустақил изланувчisi

Аннотация

Жаҳон тилишунослигидаги “Сув” сўзининг грамматик хусусиятлари кўрсатилган бир неча тадқиқотлар яратилган бўлиб, асосан, сўзниң валентлиги, частотаси, қўлланиш ўрни ва хусусиятлари ҳақида сўз боради. Систем-структур йўналишида сув сўзи ва унинг валентлиги масаласи алоҳида бир мавзу. Аксар дунё тилларида сўз жуда катта валентлик имкониятларини кўрсатади. Хусусан, “The lexeme in descriptive and theoretical morphology” асарида алоҳида ургу берилган. Манбага кўра, ҳар бир лексема морфологик бирликлар ва уларнинг моҳияти юзага чиқиши учун катта имконият. Сув лексемаси ҳам бундан мустасно эмас. У аксар сўз ва шакл ясовчи категорияларни тўғридан-тўғри қабул қила олади. Мазкур таърифни ўзбек лисоний манзарасидаги “сув” лексемасига нисбатан ҳам талқин қилиши мумкин.

Уибу маъқолада “Сув” компонентли лисоний бирликларнинг қиёсий-тарихий метод асосида ўрганилиши, дунё тилишунослигидаги мавзуга оид тадқиқотлар таснифи, таълиллари келтириб ўтилган.

Калим сўзлар: сув, қиёсий-тарихий метод, лексема, синхрон аспект, лингвокультурологик аспект, семантик, сема, концепт.

Аннотация

В мировой лингвистике создано несколько исследований, которые показывают грамматические особенности слова «Вода», в основном говоря о валентности, частотности, месте употребления и особенностях слова. Вопрос о слове вода и его валентности - отдельная тема в системно-структурном направлении. В большинстве языков мира это слово демонстрирует большие возможности валентности. В частности, особый акцент сделан в работе «The lexeme in descriptive and theoretical morphology». Согласно источнику, каждая лексема является прекрасной возможностью для проявления морфологических единиц и их значения. Лексема воды не является исключением. Он может напрямую принимать большинство словесных и формообразующих категорий. Это определение можно интерпретировать и по отношению к лексеме «вода» в узбекском языковом ландшафте.

В данной статье представлены исследование языковых единиц с компонентом «Вода» на основе сравнительно-исторического метода, классификация и анализ исследований по данной теме в мировом языкознании.

Ключевые слова. Вода, сравнительно-исторический метод, лексема, синхронический аспект, лингвокультурологический аспект, семантика, сема, концепт.

Annotation

In world linguistics, several studies have been created that show the grammatical features of the word «Water», mainly talking about valence, frequency, place of use and features of the word. The question of the word water and its valency is a separate issue in the system-structural direction. In most languages of the world, this word demonstrates great possibilities of valency. In particular, special emphasis is placed in the work «Lexeme in descriptive and theoretical morphology». According to the source, each lexeme is an excellent opportunity for the manifestation of morphological units and their meaning. The water lexeme is no exception. It can directly accept most verbal and formative categories. This definition can also be interpreted in relation to the lexeme «water» in the Uzbek language landscape.

This article presents a study of language units with the «Water» component based on the comparative historical method, classification and analysis of studies on this topic in world linguistics.

Keywords: Water; comparative historical method, lexeme, synchronic aspect, linguoculturological aspect, semantics, seme, concept.

Рус тилида лексеманинг семантик таркиби ва ўзига хос хусусиятлари борасида кўплаб изланишлар яратилган. Т.В.Мирзаеванинг “Семантический объем лексемы вода в поэзии Вячеслава Иванова: “Кормчие звезды” номли мавзусидаги диссертациясида сув лексемасининг семантик кўлами, лексеманинг мифопозитик (оламнинг яратилиш хусусидаги қадимги афсона, ривоят ва халқ оғзаки ижодидаги бошқа кўринишлари) маъноси ва семалари, халқ маросимлари, зодагон ва сарой муҳитидаги ўрни ва у билан боғлиқ семалари

ҳамда фалсафий моҳияти ҳақида сўз юритади. Асардаги сув лексемасининг семантик қуршовидан келиб чиқсан ҳолда: сув – мавжудлик, макон; сув – оҳанг; сув – оламлараро мулоқот воситаси; сув – ойна парадигмаларини ажратади.

Тадқиқотчи О.А.Черникованинг “Художественное слово Е.А.Носова в лексикографическом аспекте” мавзусидаги тадқиқотида сув парадигмаси ва унинг даврий таркибий ўзгаришларнинг кузатилиши, гидронимларнинг қўлланиш доираси ва муқобилсиз ҳолат-

лари ҳақида сўз юритилади.

Тадқиқотчи О.В.Старостина абадий Кумуш аср адабиёти намуналарини таҳлилга тортар экан, сув сўзининг образли тарзда акс эттирилиши, метафорик тарзда ифодаланиши ҳақида сўз юритади.

Бир сўз билан айтганда, сув лексемасининг систем-структур тадқиқи сўзнинг семантик кўлами ва куршови, валентлик имкониятлари, грамматик ва синтактик имкониятлари, ўз ва кўчма маъноси хусусидаги назарий ва амалий изланишларни ўз ичига олади.

Синхрон аспектдаги аксар тадқиқотлар лексемасининг антропоцентрик хусусиятларини кўрсатишга қаратилган. Ҳақли равищда айтиш мумкинки, парадигма соҳаларида асосий эътибор лингвистик ҳодисанинг ижтимоий қирраларига қаратилади. Бугунги дунё тилшунослиги учун лексиканинг энг муҳим жиҳати – унинг ижтимоий аҳамиятидир. Сув компонентли лексик бирликлар тадқиқига қаратилган ишлар орасида Сри Нардиатининг “The meaning component of “Cleaning with water” concept in Javanese” мақоласини келтириб ўтиш зарур. Тадқиқотчининг фикрига кўра, бутун дунёда коронавирус инфекцияси билан боғлиқ вазият оғир тус ола бошлагач, ОАВ, матбуот, интернет сайтлари ва аҳолининг лексиконида ҳам ўзгаришлар кузатила бошлади. Тадқиқотчи, биринчи навбатда, касаллик ва билан алоқадор карантин, вирус, тақиқ, ниқоб, вакцина, тиббий қўлқоп сингари сўзларнинг қўлланиш частотаси сезиларли равищда ортганлигини айтади. Иккинчидан, вирус ва унга қарши кураш жараёнида фойдаланиладиган воситалар, хусусан, сув сўзининг ҳам қўлланиш доираси кенгайланлигини, лексеманинг семантик таркибида ҳам ўзгариш бўлганлигини айтади. Тадқиқотчи пандемия шароитида Индонезияда оммалашган “сув билан тозалаш” биримасига эътибор қаратади. Унинг фикрича, Индонезияда мазкур даврда қўлланилган “сув билан тозалаш” биримаси 23 хил маънени ифодалаш учун хизмат қилган. Мазкур маънолари умумий 6 парадигмага бирлаштириш мумкинлигини айтади: актёр, медиа, акс таъсир кўрсатувчи, *асбоб-ускуна, мақсад ва маъно* [2]. Табиий равищда сўзининг аксар маъновий гурухлари тил эгалари ва улар яшаб турган ижтимоий муҳит ва лексеманинг айни тилда қандай ифода семаларига эга эканлиги билан боғлиқ. Бироқ тадқиқотнинг амалий аҳамияти айни қайд этилган даврда (2019) нафақат индонез тили, балки дунёning аксар тилларида сув лексемасининг ифодаланиши одатий турмуш тарзидагига нисбатан бир неча бор ортди ва мазкур даврда сувдан кўпроқ тозалов, вирус юқишининг олдини олувчи восита сифатидаги аҳамияти ва семалари таркибидаги “тозалаш” семаси бўртиб чиқди.

Е.Шевченко, Е.Виноградова, Е.Машкова. Е.Кислитснянинг “Lingvo-cognititve aspects of idioms with lexeme “water” номли мақоласида сув компонентли бирликларнинг когинитив-семантик хусусиятлари

ҳақида сўз боради. Когнитив-семантика дунё тилшунослигида семантика тармоғининг ривожланиб бораётган, янги йўналишларидан бири.

Сув компонентли бирликларнинг антропоцентрик тадқиқида лингвокультурологик аспект муҳим ўрин тутади. Сув лексемасининг семантик структураси имкониятлари шу қадар кенгки, уни ҳатто сувнинг ташки белгилари ўхшашиб бўлмаган ҳодисаларга нисбатан қўллаш мумкин. Бир тилдаги сув компонентли бирликларнинг лингвомаданий хусусиятлари, бошқа тиллар билан муштарак, хусусий жиҳатларини кузатишда мазкур тилларни ўзаро қиёслаш самарали усувлардан бири ҳисобланади. Сув ва сув компонентли бирликларда қиёсий ва чоғиштирма метод асосида амалга оширилган ишларнинг салмоғи юқори. Жумладан, Ван Хунвейнинг “Фразеологизмы с элементом “вода” в русской лингвокультуре на фоне китайского языка: лингвокультурологический подход” [3], “Стихийный код культуры в русской и китайской лингвокультурах (на материале фразеологизмов с элементом вода) [4], “Стихийный код культуры и формировании русской и китайской языковых картинах мира (на материале фразеологизмов с компонентами “вода” и “огонь”) [5]; Т.И.Бадмаеванинг “Концепт “вода” в английской лингвокультуре” [6], Д.Д.Хайрулинанинг “Бинарные концепты “Огонь” и “Вода” как фрагмент языковой картины мира: на материале английского и татарского языков” каби изланишларида ўз аксини топган. Шу ўринда лингвокультурологик аспектда сув компонентли бирликлар тадқиқини бир неча йўналишларга ажратиш мумкин. Биринчи гурух тадқиқотларида сув лексемаси ва сув компонентли бирликлар маданиятларо, тилларо таҳлил қилинади. Иккинчи гурух тадқиқотларида сув компонентли бирликлар бир тил доирасида белгилаб олинади ва дихотомик тарзда “олов” компонентли бирликлар билан зид қўйилиб ўрганилади. “Сув” ва “Олов” дихотомияси дунёning аксар маданий, бадий манбаларида бирга, бир-бирин тақозо ва инкор қилувчи ҳодиса сифатида келтирилади. Оламнинг яралиши ҳақида ҳикоя қилувчи мифопоэтик асар намуналарида мазкур икки унсур олам яралишининг асосида туриши, вайронкор ва бунёдкор табиати хусусида сўз боради. Қадим даврлардан тортиб ер ва унинг моҳиятини очиш, унинг асосий элементларини белгилаш моддиянчилар томонидан илгари суриб келинган, тинимсиз баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келган мавзулардан бири ҳисобланади. Турли халқларда ушбу моддалар тўғрисида ўз қарашлари бўлган. Қадимги Юнон, Миср, Форс, Бобил, Япония, Ҳиндистон маданий цивилизацияларида оламнинг асосий тўрг унсури ҳақидаги қарашлар шаклланган. Кейинчалик бешинчи унсур ҳақидаги назариялар кенг тарқалиб, халқлар бешинчи унсурни ўз маданиялари учун зарур бўлган модда билан тўлдиришга ҳаракат қилганлар. Жумладан, хитойликлар бешинчи элемент

сифатида ёғочни, гарбликларни шамолни талқин қи- либ келгандар.

Тил доимий ҳаракатдаги ҳодиса бўлганлиги боис ундан барча бирликларнинг ҳолати ҳам турғунликдан

холи. Жумладан, инсоният яқин беш йилликда босиб ўтган ва ҳамон бошидан кечираётган пандемия даври сув лексемасининг “тозалаш” семаси янада бўртиб кўзга кўринишини таъминлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

- Хайруллина, Динара Дилшатовна Бинарные концепты «огонь» и «вода» как фрагмент языковой картины мира (на материале английского и татарского языков). Авто. канд. филол. наук. – Казань, 2009. – 237 с.
- Naridati S. The meaning component of “Cleaning with water” concept in Javanese / Proceeding of the First International Conference on Communication, Language, Literature and Culture, 2020 8-9-september. – 10 с.
- Ван Хунвэй, Янь Кай Фразеологизмы с элементом «вода» в русской лингвокультуре на фоне китайского языка: лингвокультурологический подход. Журнал, Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2017. № 5(71): в 3-х ч. Ч. 3. С. 64-67. ISSN 1997-2911.
- Ван Хунвэй стихийный код культуры в русской и китайской лингвокультурах (на материале фразеологизмов с элементом вода) мир русского слова. – № 3 / 2015. – 6 с.
- Ван Хунвэй. Стихийный код культуры и формировании русской и китайской языковых картинах мира (на материале фразеологизмов с компонентами “вода” и “огонь” / Языкознание и литературоведение. Мир науки, культуры, образования. № 1 (68) 2018. ISSN 1991-5497. -5c <https://cyberleninka.ru/article/n/stihiynyy-kod-kultury-v-formirovaniyu-russkoy-i-kitayskoy-uyazykovuyh-kartinh-mira-na-materiale-frazelogizmov-s-komponentami-voda-i-ogon/viewer>.
- Бадмаева, Татьяна Ивановна. Концепт «вода» в английской лингвокультуре: дис. кандидат филологических наук: 10.02.04. – Германские языки. Волгоград. 2006. – 220 с.
- Алефиренко Н.Ф. Теория языка. Вводный курс: учеб. пособие для студ. филол. спец. высш. учеб. заведений / Н.Ф.Алефиренко. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 368 с.

AVTOMAKTABLARDA VA TA'LIM MUASSASALARIDA AVTOMOBIL HAYDOVCHILARINI TAYYORLASH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Yashnarjon Jo‘rayev,
Toshkent davlat transport universiteti
Yo‘l harakatini tashkil etish kafedrasи, katta o‘qituvchisi

Annotation

Ta'lim muassasalari hamda avtomaktablarda avtomobil haydovchilarini tayyorlash dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Mazkur maqolada avtomobil haydovchilarini o‘qitish usullarini takomillashtirish, shuningdek, avtomobil haydovchilarini tayyorlash, nazorat qilish tizimini takomillashtirish, avtomobil haydovchilarini dars jarayonida qo‘llaniladigan o‘qitish usullarini “yo‘l harakati qoidalari” fani misolida dars jarayonlarida olib borilgan pedagogik tadqiqotlar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: avtomobil haydovchisi, ta’lim usullari (Bulutli tizim), pedagogik texnologiya, ta’lim texnologiyasi, tarbiya texnologiyasi, ta’lim jarayoni, ko‘rgazmali yondashuv, ijodiy yondashuv, integrativ yondashuv.

Аннотация

Одним из актуальных остается вопрос подготовки водителей автомобилей в образовательных учреждениях и автошколах. Совершенствование методов обучения водителей автомобилей в статье маскур. Также речь пойдет о подготовке водителей автомобилей, совершенствовании системы контроля, педагогических исследованиях методов обучения водителей автомобилей, применяемых в процессе урока на примере дисциплины “правила дорожного движения”.

Ключевые слова: водитель автомобиля, методы обучения (Облачная система), педагогическая технология, технология обучения, учебный процесс, визуальный подход, творческий подход, интегративный подход.

Annotation

The issue of training car drivers in educational institutions and motor vehicles remains one of the pressing issues. Improving the methods of training car drivers in the Maskur article. It also talks about the training of motorists, improvement of the control system, pedagogic studies conducted in the course processes using the methods of training of motorists used in the course process, using the example of the subject “traffic rules”.

Keywords: car driver; educational methods (cloud system), pedagogical technology, educational technology, educational process, visual approach, creative approach, integrative approach.

Respublikamizda so'nggi yillarda avtomobil haydovchilarining yo'llarda xavfsiz harakatlanishlari davlat siyosati darajasida qaralib, 2022-yil 26-yanvar kuni bo'lib o'tgan videoselektor yig'ilishida Prezident yo'l harakati qoidalari buzilishi va avariya holatlari keskin oshayotganiga e'tibor qaratdi. "Muammoni bartaraf qilish uchun o'qitish tizimini tubdan takomillashtirish kerakligini ta'kidlab o'tdilar" [1], Avtomobil yo'llarida inson xavfsizligini ishonchli ta'minlash va o'lim holatlarini keskin kamaytirish, yo'l harakati xavfsizligini ta'minlash faoliyati uchun kadrlar tayyorlash mexanizmini takomillashtirish kerakligini anglatadi. Avtomobil haydovchilarini va avtotransport vositalarining yo'llarda ortishi, o'z-o'zidan harakat xavfsizligini ta'minlashga bo'lган talabni, ya'ni bu talabning dolzarbligini anglatadi. Avtomobil haydovchilarini sifat jihatdan yetuk qilib tayyorlashda mazkur maqola katta ahamiyatga ega.

Xorij olimlarining ilmiy tadqiqot ishlari o'rganish natijasida ma'lum bo'ldiki, avtomobil haydovchilarini tayyorlash bo'yicha qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Xususan, A.N.Nikolayev, S.V.Savchenko, I.I.Lyubimov, Y.V.Bondarenko, V.I.Rassoxa, R.F.Kalimullin A.G.Asmolov, Y.V.Berejnova, I.A.Kolesnikova, V.V.Kraevskiy va boshqalarning ishlari talabalar va avtomobil haydovchilarini tayyorlashga qaratilgan. Q.X.Azizov, S.N.Azemsha, K.M.Nazarov, S.M.Kodirov, J.R.Kulmuxamedov, O'.X.Muxamedov, N.F.Muhitdinov, A.A.Nazarov va boshqa mutaxassislar avtomobil yo'llarida harakat xavfsizligi va yo'l-transport hodisasi tahlili bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borishgan.

Mamlakatimizda bo'lajak avtomobil haydovchilarini tayyorlash borasida o'qituvchilarning kasbiy faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan tadqiqotlar muallifi sifatida olimlardan H.F.Oltinboyevich, M.M.Arakov, A.G.Hayitov, F.R.Muradova, M.D.Pardayeva, F.M.Zakirova, U.Y.Yuldashev va boshqalar "Bo'lajak o'quvchilarning professional tayyorgarligini pedagogik tashxislash va monitoring qilish tizimini takomillashtirish", masofaviy ta'lim tizimi asosida ta'lim jarayonini tashkil qilish muammolari bo'yicha ilmiy amaliy ishlar olib borishgan.

Tadqiqotda ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili, anketa so'rovnomasasi, pedagogik kuzatuv, pedagogik testlash, pedagogik tajriba tahlili usullaridan foydalanilgan.

Metodika – bu o'quv predmetini o'rganishning vazifalari, mazmuni, tashkiliy shakllari va metodlari haqidagi ilmdir [2,63].

Ta'lim – maxsus tayyorlangan kishilar rahbarligida o'tkaziladigan, o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantiradigan, bilim, qobiliyatlarini o'stiradigan, ularning dunyoqarashini tarkib toptiradigan jarayondir. Ta'lim jarayoni o'qituvchi bilan o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati bo'lib, ikki tomonlama xarakterga egadir. O'qituvchining faoliyati tufayli ta'lim puxta

o'ylab chiqilgan maqsad, mazmun va dasturlar asosida olib boriladigan jarayonga aylanib, kutilgan natijani beradi [4,10-15].

Ta'lim jarayonining eng muhim xususiyatlaridan biri o'qitish metodlaridir. Ta'lim metodlari o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro faoliyatning vositasi bo'lib, bu jarayonda o'quvchilar muayyan bilim, ko'nikma va malakalarni egallaydi, aqliy va jismoniy jihatdan rivojlanadi, ijodkorlik faoliyati oshadi [2, 23].

Insonning esda saqlash xotirasi – biokompyuterdir [6]. Odadta olingan axborotning juda ko'pi qisqa muddat yodimizda saqlanadi. Boshqa yangi axborotni qabul qilar ekanmiz, avvalgi axborot xotiradan ko'tarilib ketadi. Axborotlar nihoyatda xilma-xil bo'lib, inson har kuni o'z hayotida qabul qiladigan axborotlar miqdori turlichadir, xotirada saqlanib qolish jihatidan esa bir-biridan farq qiladi.

Psiologlarning fikricha, axborotning xotirada uzoq saqlanib qolishi uchun u miyangizda filtdan o'tishi, saralanishi, xotira qurilmasiga o'tkazilishi kerakdir. Axborot saralanib, oxir-oqibat u yoki bu jihatdan ajralib turadiganlaragina xotiraga o'tadi. Uzoq muddat xotirada qoladigan axborotlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- nihoyatda qiziqarliligi, jo'shqinligi va boshqa shu kabi xususiyatlari bilan ajralib turuvchi axborotlar;
- tasavvur, his-tuyg'u va shu kabi bir-birini eslatadigan bog'lanishdagi axborotlar;
- inson tomonidan tushunib, mohiyatiga yetilgan axborotlar;
- faollik bilan qabul qilingan, o'rganilgan, hamda takrorlanib turadigan axborotlar.

Bilimni o'zlashtirish bilan bir qatorda, uni yodda saqlash, undan foydalanish, takrorlab turish katta ahamiyatga ega. Olingan bilimdan foydalanilmasa, takrorlab turilmasa, xotiradan ko'tariladi.

Demak, talabalar, eng avvalo, o'quv materialini o'zlashtirishi, yodda qolish uchun olinadigan axborotni iloji boricha eshitish va ko'rish orqaligina emas, balki o'zi gapirishi, o'z faoliyatida sinab ko'rishi orqali yetkazishi juda muhim ekan.

Bunga dars o'tishda turli-tuman metodlarni qo'llash orqali erishish mumkin [3, 63].

Tajriba-sinov ishlari asosida tadqiqot natijalari talabalarida yo'l harakati qoidalari to'liq tasavvur qilish imkonini berdi. Toshkent davlat transport universitetining "Transport tizimlari boshqaruvi" fakulteti, 5620400–yo'l harakatini tashkil etish ta'lim yo'nalishining III bosqich talabalaridan 110 nafari, 5312200–Intellektual muhandislik tizimlari (tarmoqlar va sohalar bo'yicha) III bosqich talabalaridan 54 nafari, 61040300–Yo'l harakatini tashkil etish ta'lim yo'nalishining II bosqich talabalaridan 75 nafari va sirtqi ta'lim yo'nalishi III bosqich talabalaridan 100 nafar, nazorat guruhlarida esa 200 nafar talaba qatnashdi. Jami 339 talaba tajribada, 200 talaba nazoratda ishtirot etdi.

1-jadval

Nº	Yo'l harakati qoidalari bo'yicha ma'ruza	Avtomaktab-lar eng ko'p ishlataladigan metodlar	Joriy o'qitish bo'yicha ol-ingan natija % da	Biz taklif etayot-gan yangi metodlar	Taklif etilgan metodika bo'yicha natija %da	Xulosha
1	Haydovchilarning umumiy vazifalari		9		14,2	H1
2	Yo'l-transport hodisasi sodir bo'lganda haydovchining majburiyatları		10		20,2	H1
3	Piyodalarning majburiyatları		9		16,2	H1
4	Yo'lovchilarning majburiyatları		5		25,2	H1
5	Svetofor va tartibga soluvchining ishoralari		11		23,2	H1
6	Ogohlantiruvchi va avariya xavf-xatar ishoralari		10		21,2	H1
7	Harakatlanishni boshlash, manyovr qilish		5		28,2	H1
8	Yo'lning qatnov qismida transport vositalarining joylashuvi		8		11,2	H1
9	Harakatlanish tezligi		4		4	H0
10	Quvib o'tish		7		28,2	H1
11	To'xtash va to'xtab turish		9		14,2	H1
12	Chorrahaldarda harakatlanish		10		26,2	H1
13	Piyodalarning o'tish joylari va yo'nalishli transport vositalarining bektlari		14		36,2	H1
14	Avtomagistrallarda harakatlanish		3		26,2	H1
15	Temir yo'l kesishmalari orqali harakatlanish		5		16,2	H1
16	Tik balandlik va nishabliklarda harakatlanish		3		30,2	H1
17	Turar joy dahalarida harakatlanish		12		17,2	H1
18	Yo'nalishli transport vositalarining imtiyozlari		2		9,2	H1
19	Tashqi yoritish asboblaridan foydalanish		5		17,2	H1
20	Mexanik transport vositalarini shatakka olish		7		18,2	H1
21	Transport vositalarini boshqarishni o'rgatish		9		17,2	H1
22	Odam tashish		10		17,2	H1
23	Yuk tashish		11		19,2	H1
24	Velosiped, moped va aravalor harakatlanishiga shuningdek hayvonlarni haydab o'tishga doir qo'shimcha talablar		9		21,2	H1
25	Mansabdor shaxslarning va fuqarolarning yo'l harakati xavfsizligini ta'minlash, transport vositalarini yo'lga chiqarish raqam va taniqli belgilarini o'rnatish bo'yicha majburiyatları		3		14,6	H1
26	Yo'l belgilari		10		15,8	H1
27	Yo'l chiziqlari		5		5	H0

Ma'ruza, kitob bilan ishslash, ko'rgazmaki qurolar bilan ishslash, amaliy mashg'ulot metodlaridan foydalananadilar

Bulutli tizimga asoslangan testdash, ta'limi o'yin, video usul, kichik axboroti ma'ruza, tushuntirish, ko'rsatma berish, namoyish, ko'rsatish, kitob bilan ishslash, mashq, suhbat, bahs, aqiy hujum va boshqalar

Ma'lumotlarni umumlashtirish, talabalarning o'zlashtirishi bo'yicha natijalarni statistik jihatdan o'rta qiymat-larga keltirilgan ko'rsatkichlardan foydalandik. O'rtacha qiymat formulasi yordamida hisoblanadi.

$$M = \frac{1}{27} \sum (14,2 + 20,2 + 16,2 + 25,2 + 23,2 + 21,2 + 28,2 + 11,2 + 9,2 + 28,2 + 14,2 + 26,2 + 36,2 + 26,2 + 16,2 + 30,2 + 17,2 + 9,2 + 17,2 + 18,2 + 17,2 + 17,2 + 19,2 + 21,2 + 14,6 + 15,8 + 20) = \frac{533,2}{27} = 19,75\% \approx 20\%$$

Avtomaktab o'quvchilari va talabalarning o'zlashtirishi bo'yicha natija teng (2-jadval) yoki past bo'lib qolgan-

Bu yerda: M – olingan pedogakik natija, 1 – o'zgarmas son, n – tajribalar davomiyligi, – boshlang'ich holat, – tajriba natijalari [5, 15].

da qayta pedagogik tajriba o'tkazildi.

2-jadval

No	Yo'l harakati qoidalari bo'yicha ma'ruza	Avtomaktablar eng ko'p ishlatalidigan metodlar	Joriy o'qitish bo'yicha olingan natija % da	Biz taklif etayotgan yangi metodlar	Taklif etilgan metodika bo'yicha natija % da	Xulos
1	Harakatlanish tezligi	Ma'ruza, kitob bilan ishish, ko'rgazmaki qurolar bilan ishish, amaliy mashg'ulot metodlaridan foydalanadilar	4	Bulutli tizimga asoslangan-mobil ilova	15,8	H1
2	Yo'l chiziqlari		5		20	H1

Tashxislash yoki tadqiqot jarayonida o'qituvchi yoki tadqiqotchi tomonidan pedagogik amaliyat tavsiya qilinayotgan metodika yoki texnologiya sinovdan o'tkaziladi. Taqdim qilinayotgan metodika yoki texnologiya tashxislanayotgan (o'rganilayotgan) holatni sifat jihatidan yuqori darajaga ko'tara olishi zarur. Metodika yoki texnologiyaning samaradorligi tajriba sinovidan avvalgi va ular qo'llanilgandan keyingi holat natijalari asosida tahlil qilinib, baholanadi. Mana shu o'rinda statistik tahlil amalga oshiriladi. Bunda boshlang'ich (H0; mavjud holatning qoniqarsiz ekani haqidagi) ilmiy faraz hamda muqobil (H1; pedagogik amaliyat uchun taqdim etilayotgan metodika yoki texnologiyaning samarali ekani to'g'risidagi) ilmiy farazga ko'ra olingan natija ko'rsatkichlari statistik tahlil qilinadi. Statistik tahlil mohiyatiga ko'ra, boshlang'ich (H0) ilmiy faraz inkor qilinib, muqobil (H1) ilmiy faraz o'z tasdig'ini topishi zarur. Tahlil natijasida, bordi-yu, boshlang'ich (H0) ilmiy faraz tasdiqlansa, u holda taqdim etilgan metodika yoki texnologiyani pedagogik jarayonda qo'llash samarasiz ekani oydinlashadi. Agarda muqobil (H1) ilmiy faraz tasdiqlansa, u holda pedagogik amaliyat uchun taqdim qilingan metodika yoki texnologiya samarali deb topiladi.

Biz ma'ruzada eshitar ekanmiz, uning 5 foizini, o'qigan materiallarimizni 10 foizi, video, rasm, ko'rgazmalarning 20 foizini, tajriba namoyish qilinganida ko'rgan va eshitganlarimizning 30 foizini, munozaraga kirishsak, bir-

ga muhokama qilganimizning 40 foizini, mashq bajarar ekanmiz, o'qigan, yozgan, gapirganlarimizning 50 foizini eslab qolar ekanmiz. Buning natijasida talabalar ongida ma'lumotning 75 foizi saqlanib qolar ekan. Lekin o'quv-amaliy mashg'ulotlar jarayonida talabalarning bir-birlariga o'rgatishlari undan ham samaraliroq hisoblanadi. Bunda 90 foiz ma'lumot o'zlashtiriladi. Fan bo'yicha olib borilgan tajriba shuni ko'rsatadiki:

Haydovchilarning umumiy vazifalari ($9 < 14,2$ foiz), yo'l-transport hodisasi sodir bo'lganda, haydovchining majburiyatları ($10 < 20,2$ foiz), piyodalarning majburiyatları ($9 < 16,2$ foiz), yo'lovchilarning majburiyatları ($5 < 25,2$ foiz), svetofor va tartibga soluvchining ishoralari ($11 < 23,2$ foiz), ogohlantiruvchi va avariya (xavf-xatar) ishoralari ($10 < 21,2$ foiz), harakatlanishni boshlash, manyovr qilish ($5 < 28,2$ foiz), yo'lning qatnov qismida transport vositalarining joylashuvi ($8 < 11,2$ foiz), harakatlanish tezligi ($4 = 4 < 15,8$ foiz), quvib o'tish ($7 < 28,2$ foiz), to'xtash va to'xtab turish ($9 < 14,2$ foiz), chorrahaldarda harakatlanish ($10 < 26,2$ foiz), piyodalarning o'tish joylari va yo'nalishli transport vositalarining bekatlari ($14 < 36,2$ foiz), temir yo'l kesishmalari orqali harakatlanish ($5 < 16,2$ foiz), avtomagistrallarda harakatlanish ($3 < 26,2$ foiz), turar joy dahalarida harakatlanish ($12 < 17,2$ foiz), tik balandlik va nishabliklarda harakatlanish ($3 < 30,2$ foiz), yo'nalishli transport vositalarining imtiyozlari ($2 < 9,2$ foiz), tashqi yoritish asboblaridan foydalanish ($5 < 17,2$ foiz), mexanik

transport vositalarini shata akka olish ($7<18,2$ foiz), transport vositalarini boshqarishni o'rgatish ($9<17,2$ foiz), odam tashish ($10<17,2$ foiz), yuk tashish ($11<19,2$ foiz), velosiped, moped va aravalar harakatlanishiga, shuningdek, hayvonlarni haydab o'tishga doir qo'shimcha talablar ($9<21,2$ foiz), mansabdor shaxslarning va

fugorolarning yo'l harakati xavfsizligini ta'minlash, transport vositalarini yo'lga chiqarish, raqam va taniqli belgilarini o'rnatish bo'yicha majburiyatlar ($3<14,6$ foiz), yo'l belgilari ($10<15,8$ foiz), yo'l chiziqlari ($5=5<20$ foiz), fan bo'yicha o'rtacha 20 foiz oshganligini umumiy test (Buluthi tizim) nozorati orqali ko'rishimiz mumkun.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2022-yil 26-yanvar kuni bo'lib o'tgan videoselektor yig'ilishida so'zlagan nutqlari.
2. Николаев А.Н. Подготовка по вождению кандидатов в водители. – М.: Аник, 2018. – С-73.
3. И.И. Любимов, Е.В. Бондаренко, В.И. Рассоха, Р.Ф. Калимуллин. Методические основы подготовки водителей: учебное пособие М 54. – Оренбург: ГОУ ОГУ, 2008. – С. 215.
4. Асмолов А.Г. На пути к развивающему вариативному образованию //Педагогический поиск. – С. 151.
5. Бережнова Е.В. Основы учебно-исследовательской деятельности студентов: учебник / Е.В. Бережнова, В.В. Краевский. – М.: «Академия», 2017. – С.128.
6. Колесникова И. А. Коммуникативная деятельность педагога: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / И.А.Колесникова. – 2020. – С. 130.

SANOAT KORXONALARIDA MOLIYAVIY BARQARORLIK

Nodira Mamatkulova,
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti dotsenti

Annotatsiya

Maqolada korxonalar moliyaviy barqarorligining nazariy jihatlari tadqiq qilingan hamda sanoat korxonalarining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, moliyaviy barqarorlikni baholash ko'rsatkichlari tizimlashtirilgan. Shuningdek, sanoat korxonalarining moliyaviy barqarorlik holati baholangan va tahlil qilingan. Tahlil natijalaridan kelib chiqqan holda, sanoat korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: barqarorlik, moliyaviy barqarorlik, moliyaviy holat, moliyaviy koeffitsiyentlar, to'lov qobiliyati, moliyaviy resurs.

Аннотация

В статье изучены теоретические аспекты финансовой устойчивости предприятий и систематизированы оценки финансовой устойчивости на основе специфики промышленных предприятий. Кроме того, оценена и проанализирована финансовая устойчивость промышленных предприятий. На основе результатов анализа были выработаны научные рекомендации и практические рекомендации, направленные на обеспечение финансовой устойчивости промышленных предприятий.

Ключевые слова: стабильность, финансовая устойчивость, финансовое состояние, финансовые коэффициенты, платежеспособность, финансовый ресурс.

Annotation

In the article have been discussed the theoretical aspects of the financial sustainability of enterprises and systematizes the assessment of financial sustainability based on the specifics of industrial enterprises. In addition, was assessed and analyzed financial sustainability of industrial enterprises. Based on the results of the analysis, were proposed scientific recommendations and practical recommendations aimed at improving the financial sustainability of industrial enterprises.

Keywords: stability, financial stability, financial condition, financial coefficients, solvency, financial resource.

Korxonaning o'z mablag'lari o'zini o'zi moliyalash talablari zarurati bilan izohlanadi hamda u korxona mustaqilligining asosi hisoblanadi. Biroq inobatga olish kerakki, korxona faoliyatini moliyalash o'z mablag'lari hisobiga amalga oshirish har doim ham foydali hisoblanmaydi va bu asosan mavsumiy xarakterga ega ishlab chiqarishda o'z aksini topadi. Bunda ayrim vaqtida bank hisob raqamlarida katta hajmda mablag'lar yig'ilib qoladi va aksincha

boshqa vaqtida mablag'larni topib bo'lmaydi.

Bundan tashqari, e'tibor qaratish kerakki, agar moliyaviy resurslar narxi yuqori bo'limasa, korxona kredit resurslari uchun to'lashga nisbatan kiritilgan mablag'dan yuqori natija erishishni ta'minlashi va qarz mablag'larini jalb etish esa o'z mablag'lar rentabelligi oshishiga olib kelishi mumkin. Ayni damda, korxona mablag'lari asosan qisqa muddatli majburiyatlar hisobiga shakllangan bo'lsa,

unda korxona moliyaviy holati beqaror bo‘ladi. Ya’ni qisqa muddatli sarmoyalardan foydalanishda uzoq muddatli aylanmaga jalb etmaslik va uni o‘z vaqtida qaytarishni nazorat qilishga yo‘naltirilgan doimiy tezkor ishlashni tablab etadi.

Demak, korxonaning moliyaviy holati o‘z va qarz mablag‘larning optimal muvozanatiga bevosita bog‘liq. Moliyaviy strategiyani to‘g‘ri shakllantirish korxonalar faoliyati samaradorligini oshirishga yordam beradi. Shunday qilib, moliyaviy barqarorlik korxona faoliyatini moliyalashtirish manbalariga bevosita bog‘liq.

Shu munosabat bilan alohida ta’kidlash lozimki, iqtisodiy tizimning eng muhim tarkibiy qismi hisoblangan korxonalarning moliyaviy barqarorligi mamlakat iqtisodiyotining barqaror o‘sishiga erishishda muhim ahamiyatga ega.

Moliyaviy barqarorlik va unga erishish xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyat yuritish qobiliyatini ta’minalashning garovi hamda uning mustahkam mavqega ega bo‘lishining asosi sifatida xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, moliyaviy barqarorlik, korxonaning o‘rta va uzoq muddatli istiqboldagi moliyaviy imkoniyatlarini aniqlash muhim iqtisodiy muammolar jumlasiga kiradi.

Korxona faoliyatida moliyaviy barqarorlikni baholash usullarining chegaralari va ularning butun tizimdan eng samarali foydalanish imkoniyatlari, ko‘rsatkichlar algoritmi va ularni talqin etish, mulkchilik va tarmoq xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularning mezonlarini tadqiq etish dolzarb hisoblanadi.

Korxonalarning moliyaviy barqarorligiga nisbatan mayjud fikrlar va uni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar nuqtayi nazaridan tahlil qilgan holda, ikkita yondashuvni ajratish mumkin.

Birinchi yondashuv sobiq Ittifoq davlatlari iqtisodiyotida yuzaga kelgan bo‘lib, unda korxonaning to‘lov qobiliyati va uning o‘z aylanma mablag‘lari bilan ta’milanganligi, moliyaviy barqarorlikning asosiy mezoni sifatida o‘rganiladi. Biroq ushbu ko‘rsatkichlar korxonaning moliyaviy holatini to‘liq tavsiflay olmaydi, chunki ma’lum sanaga – davr boshi va yakuniga ko‘ra balans bo‘yicha hisoblab chiqiladi va shuning uchun ushbu vaqt mobaynida katta o‘zgarishlarga duch kelishi mumkin.

Moliyaviy barqarorlikka nisbatan MDH davlatlari iqtisodchilarining bunday fikri, bizningcha, to‘g‘ri hisoblanadi. Chunki uzoq vaqt mobaynida sobiq Ittifoq davrida qurilgan korxonalar davlat tomonidan rasman tashkil etilgan barqaror sharoitda faoliyat yuritgan va uzoq muddatli rejada ularga bankrotlik tahdid solmagan.

Ikkinchi yondashuv G‘arb iqtisodiy amaliyotida rivojlangan bo‘lib, bunda korxonaning qarz va o‘z mablag‘larning nisbati bilan bog‘liq (kreditorlardan) moliyaviy mustaqilligi, uning moliyaviy barqarorligining asosiy mezoni hisoblandi. Ushbu fikr ham birtomonlama xususiyatga ega, chunki korxonaning moliyaviy holati va uni rivojlantirish istiqbollarini to‘liq hisobga olmaydi.

O‘zbekistondagi sanoat korxonalarining hozirgi xo‘jalik yuritish amaliyoti ko‘rsatmoqdaki, hatto aktivlar tarkibida qarz mablag‘lariga ega bo‘limgan holda, ya’ni moliyaviy barqarorlikning ijobiylar ko‘rsatkichlariga ega bo‘lgan holda ham og‘ir moliyaviy holatga tushib qolish mumkin.

Korxonalar moliyaviy holatini tahlil qilishda iqtisodchi olim, professor E.A.Akramov [1, 12] moliyaviy mustahkamlar tushunchasi va uning ko‘rsatkichlarini tavsiya etgan va unga ta’sir etuvchi omillarni asoslab bergan. Shuningdek, u moliyaviy barqarorlik toifasi korxonaning moliyaviy holatini zaruriy bir xil darajada turishi va pasaymasligini ifodalovchi ko‘rsatkich ekanligini ta’kidlaydi.

Professor T.S.Malikovning fikriga ko‘ra, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqarorligini umumiyligi (avtonomiya koeffitsiyenti, qarz kapitalining konsertrasiyalashuv koeffitsiyenti, qarz va o‘z mablag‘larining nisbati koeffitsiyenti) va nisbiy ko‘rsatkichlar (zaxira va xarajatlarning o‘z kapitali bilan ta’milanganlik koeffitsiyenti, moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti, o‘z kapitalining manyovrlilik koeffitsiyenti) ifodalaydi [2, 4].

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, taklif etilayotgan moliyaviy barqarorlikni tavsiflovchi ko‘rsatkichlarning xilma-xilligi, ularni hisoblab chiqishning turli algoritmлari, mezonlari, hozirgacha korxonaning moliyaviy barqarorligini tahlil qilishning yagona uslubiyati ishlab chiqilmagan, degan xulosaga kelish mumkin.

Iqtisodchi olimlar M.Q.Pardayev va B.I.Isroilov moliyaviy baqarorlikni korxona o‘z mablag‘lari va barcha mablag‘larning nisbati sifatida ifodalab, moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlarini quyidagi guruhlarga ajratadilar:

- o‘z mablag‘lar (xususiy kapital) bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar;
- chetdan jalb etilgan mablag‘lar (kapital) bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar;
- harakatdagi mablag‘lar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar;
- asosiy vositalar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar;
- aylanma mablag‘lar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar [3, 6].

A.M.Ajluni moliyaviy barqarorlikning barcha koeffitsiyentlarini aylanma va asosiy vositalarning holatini belgilab beruvchi ko‘rsatkichlar guruhiга bo‘ladi [4, 32].

Boshqa mualliflar moliyaviy barqarorlik koeffitsiyentlarini umumiyligi ko‘rsatgan holda, ularni tasniflamaydi. Jumladan, V.I.Romanchin va I.V.Skoblyakova moliyaviy barqarorlikni sarmoya tarkibi ko‘rsatkichlari; aylanma va asosiy sarmoyalalar holatining ko‘rsatkichlari; kreditlar bo‘yicha foizlar to‘lash qobiliyati va moliyaviy barqarorlik zaxirasini tavsiflaydi, deb hisoblaganlar.

Ushbu masalaga nisbatan D.Bell o‘zini o‘zi moliyalash koeffitsiyentini ham hisoblab chiqishni taklif etadi. I.D.Mandel barqaror o‘sish koeffitsiyentini va likvidlitik, moliyaviy mustaqillik, o‘z aylanma mablag‘lari bilan ta’milanganlik, aylanuvchanlik va rentabellik ko‘rsatkichlarini o‘z ichiga oluvchi uning omillarga asoslangan

modelini ko'rib chiqadi. T.P.Karlin moliyaviy barqarorlikni baholash uchun sarmoya tarkibining o'zgarishini uning joylashuvi va hosil bo'lish manbalari; sarmoyadan foydalanish samaradorligi va intensivligi; to'lov qobiliyati va kredit qobiliyati; moliyaviy barqarorlik zaxirasi bo'yicha tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanadi.

Y.S.Stoyanovaning fikricha, likvidlilik, faol ishbilarmonlik, resurslardan samarali foydalanish, sarmoya tarkibi va operatsion tahlil asosidagi koeffitsiyentlar "moliyaviy barqarorlik"ning eng muhim koeffitsiyentlari hisoblanadi. Bundan ko'rish mumkinki, Y.S.Stoyanova "moliyaviy barqarorlik"ning koeffitsiyentlarini taklif etishda korxonalarning zaxiralari va ularni shakllantirish manbalari bilan ta'minlanganligi ko'rsatkichlarini nazaridan chetda qoldirgan.

L.V.Donsova va N.A.Nikiforova ko'rsatkichlar tizimi va ularning ballardagi reyting bahosini, ya'ni moliyaviy barqarorlikning integral ball bahosini taklif etadi.

Korxonalar moliyaviy barqarorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni ilmiy asoslash va uni hisoblashda korxonaning o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni uning qaysi tarmoqda faoliyat yuritishi va ixtisosligiga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Yuqorida keltirilgan talqinlardan xulosa qilish mumkin, moliyaviy barqarorlikni ilmiy asoslash va uning ko'rsatkichlarni tasniflash uchun asosan o'rganilayotgan obyekt (soha va tarmoq)ning o'ziga xos xususiyatlari va ixtisosligidan kelib chiqqan holda yondashishni talab etadi.

Ilmiy adabiyotlarni o'rganish asosida olib borgan izlanishlar natijasida qurilish materiallari sanoati korxonalarini misolida moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari tizimini shakllantiriladi. Ushbu tarmoq korxonalarining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- korxonalarning fond sig'imi yuqoriligi;
- katta hajmdagi investisiyalarning talab etilishi;
- narxlarning monopol xarakterga ega ekanligi;
- transport xarajatlari yuqoriligi;
- asosiy bozor ichki talabning qondirilishiga qaratilganligi;
- ishlab chiqarish majmuyining xomashyo bazasi hududida joylashganligi;
- texnologik jarayonlarning murakkabligi;
- ish kuchiga talabning yuqoriligi va boshqalardan kelib chiqqan holda, fikrimizcha, moliyaviy barqarorlikni mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlar (moliyaviy koeffitsiyentlar)ga ajratgan holda tasniflash maqsadga muvofiqdir.

Jumladan, moliyaviy barqarorlikning mutlaq ko'rsatkichlar tizimini zaxira va xarajatlar hajmi o'rtasidagi farq ko'rinishida yuzaga keluvchi zaxira va xarajatlarni shakllantiruvchi mablag'lar manbalarining ortiqchligi yoki yetishmasligi sifatida umumiy talqin etish lozim.

Bunda zaxira va xarajatlar o'z aylanma mablag'lar, uzoq va qisqa muddatli kreditlar va qarzlar, kreditorlik qarzlarining ta'minotchilar qarzları qismi kabi manbalardan ta'minlanishi nazarida tutiladi.

Zaxira va xarajatlarning shakllanish manbalarini izohlash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

1. O'z aylanma mablag'larining mavjudligi. Buni aniqlashda o'z aylanma mablag'lardan, uzoq va qisqa muddatli majburiyatlar ayirib tashlanadi va u quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$O'zAM = O'zAM - UMM - QMM \quad (1)$$

bu yerda:

O'zAM – mavjud o'z aylanma mablag'ları;

UMM – uzoq muddatli majburiyatlar;

QMM – qisqa muddatli majburiyatlar.

2. O'z aylanma mablag'lar va uzoq muddatli majburiyatlar manbalarining mavjudligi. Uni hisoblashda o'z aylanma mablag'larga uzoq muddatli majburiyatlar qo'shiladi va u quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$O'zU = O'zAM + UMM \quad (2)$$

bu yerda:

O'zU – o'z aylanma mablag'ları va uzoq muddatli majburiyatlar;

UMM – uzoq muddatli majburiyatlar.

3. Umumiy ko'rsatkich o'z aylanma mablag'ları va uzoq muddatli majburiyatlarni qisqa muddatli majburiyat-larga qo'shish bilan aniqlanadi va uni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$UK = O'zU + QMM \quad (3)$$

bu yerda:

UK – zaxira va xarajatlarni shakllantirishning asosiy manbalari umumiy ko'rsatkichi;

O'zU – o'z aylanma mablag'lar va uzoq muddatli majburiyatlar;

QMM – qisqa muddatli majburiyatlar.

Yuqorida keltirilgan zaxiralarni shakllantirish manbalarini mavjudligi ko'rsatkichlarni uchta ularni shakllantiruvchi zaxiralarni bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichlari orqali ifodalash mumkin. Ular quyidagilardan iborat:

1. O'z aylanma mablag'larining ortiqchaligi (+) yoki yetishmasligi (-) (Sho'zam):

$$Sho'zam = O'zAM - Z \quad (4)$$

2. O'z aylanma mablag'ları va uzoq muddatli majburiyatlar manbalarining ortiqchaligi (+) yoki yetishmasligi (-) (Sho'u):

$$Sho'u = O'zU - Z \quad (5)$$

3. Zaxira va xarajatlarni shakllantirishning asosiy manbalari umumiy ortiqchaligi (+) yoki yetishmasligi (-) ko'rsatkichi (Shuk):

$$Shuk = UK - Z \quad (6)$$

Ushbu ko'rsatkichlar yordamida korxona moliyaviy barqarorligining uch tarkibli shakli aniqlanadi.

Fikrimizcha, korxonalarda moliyaviy holatni tahlil qilish uchun moliyaviy barqarorlikning to'rtta shakli mavjud. Jumladan:

Birinchi – mutlaq moliyaviy barqarorlik ($S=\{1,1,1\}$). Moliyaviy barqarorlikning bunday shakli shuni izohlaydi, korxonaning barcha zaxiralari o'z aylanma mab-

lag'lari hisobiga qoplanadi, ya'ni korxona tashqi kreditlarga, to'lay olmaslik va uning kelib chiqishi sabablari bo'lmasligi, ichki va tashqi moliyaviy nazoratning buzilishiga yo'l qo'yilmasligi hisobiga tobe bo'lmaydi. Bunday holat juda kam uchratiladi.

Bunday tashqari, korxona rahbariyati asosiy faoliyatni yuritish uchun tashqi mablag'lardan foydalanishni bilmaydi, xohlamaydi yoki imkoniyat bo'lmaydi.

Ikkinchi – me'yoriy moliyaviy barqarorlik ($S=\{0,1,1\}$). Bunday holatda korxona zaxiralarini qoplash uchun o'z aylanma mablag'laridan tashqari, uzoq muddatli mablag'lardan foydalanadi. Bunday zaxiralarni moliyalash shakli moliyaviy menejment nuqtayi nazaridan "me'yoriy" hisoblanadi.

Me'yoriy moliyaviy barqarorlik korxonalar uchun eng maqbuli hisoblanadi. Bunday sharoitda zaxiralarni

qoplash uchun standart qoplash manbalari (SQM)dan foydalaniлади va u quyidagi formula bilan ifodalanadi: $SQM = O'zAM + Z + tovar$ uchun kreditorlar bilan hisoblashish.

Uchinchi – beqaror moliyaviy holat ($S=\{0,0,1\}$). U to'lovga qodirlikning buzilishi bilan izohlanadi, bunda o'z mablag'lari manbalarini to'ldirish, debitor qarzlarini kamaytirish, zaxiralar aylanishini tezlashtirish hisobiga muvozanatni tiklash imkoniyati saqlanib qoladi.

To'rtinchi – inqiroz sharoitidagi moliyaviy holat ($S=\{0,0,0\}$). Bunda korxona bankrot bo'lish yoqasida turadi, ya'ni pul mablag'lari, qisqa muddatli qimmatbaho qog'ozlar va debitor qarzlar birgina kreditorlik qarzlar va muddati o'tgan ssudalarni qoplay olmaydi.

Yuqorida keltirilgan ifodalarni 1-jadvalda umumlashtirilgan holda keltirishga harakat qilamiz.

1-jadval

Moliyaviy barqarorlik shakllari bo'yicha umumlashtirilgan ko'rsatkichlar

Ko'rsatkichlar	Moliyaviy barqarorlik shakllari			
	Mutlaq barqarorlik	Me'yoriy barqarorlik	Beqaror moliyaviy holat	Inqiroz sharoitidagi moliyaviy holat
$\pm Sh_{o'zam} = O'zAM - Z$	$Sh_{o'zam} \geq 0$	$Sh_{o'zam} < 0$	$Sh_{o'zam} < 0$	$Sh_{o'zam} < 0$
$\pm Sh_{o'zu} = O'zU - Z$	$Sh_{o'zu} \geq 0$	$Sh_{o'zu} \geq 0$	$Sh_{o'zu} < 0$	$Sh_{o'zu} < 0$
$Sh_{uk} = UK - Z$	$Sh_{uk} \geq 0$	$Sh_{uk} \geq 0$	$Sh_{uk} \geq 0$	$Sh_{uk} < 0$

Korxona moliyaviy barqarorligini baholashda bozor iqtisodiyoti sharoitida mutlaq ko'rsatkichlar bilan bir qatorda, nisbiy ko'rsatkichlar, ya'ni moliyaviy koeffitsiyentlardan ham foydalanishni talab etadi.

Yuqorida ko'pgina iqtisodchi olimlar tadqiqotlarda moliyaviy koeffitsiyentlar belgilangan va tahlil jarayonida foydalanilganligini qayd etib o'tdik.

Ma'lumki, korxonalar moliyaviy barqarorligini baholashda turli xil koeffitsiyentlar tizimidan keng foydalaniladi. Shu o'rinda, ilmiy tadqiqotlarda ko'p uchraydigan moliyaviy koeffitsiyentlarni tahlil qilib chiqish bilan cheklanib, ularning eng muhimlarini quyida keltirib o'tamiz:

1. Mutlaq va joriy likvidlilik koeffitsiyenti.
2. O'z mablag'lari konsentrasiyasi koeffitsiyenti.
3. Moliyaviy qaramlik koeffitsiyenti.
4. O'z mablag'larining harakatchanlik (manyovrlik) koeffitsiyenti.
5. Uzoq muddatli qo'yilmalar tarkibi koeffitsiyenti.
6. Uzoq muddatli qarz mablag'laridan foydalanish koeffitsiyenti.
7. Qarz va o'z mablag'lari nisbati koeffitsiyenti.
8. Zaxiralarning o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti.
9. Barqaror moliyalash koeffitsiyenti.
10. Doimiy aktivlar indeksi.

11. Eskirish koeffitsiyenti.

12. Mol-mulkning real qiymati koeffitsiyenti.

13. Debitorlik qarzlarining aylanuvchanlik koeffitsiyenti.

14. Kreditorlik qarzlarining aylanuvchanlik koeffitsiyenti.

Shu munosabat bilan moliyaviy barqarorlik va uni ta'minlashni baholashda qiyinchiliklar vujudga keladi. Bunday tashqari, ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlar uchun yagona me'yoriy mezonlar ham mavjud emas. Ularning me'yoriy darajalari ko'pgina omillar, ya'ni sanoat korxonalarining tarmoq xususiyatlari, kreditlash shartlari, shakllangan mablag'lar tarkibi, aylanma aktivlar aylanishiga bog'liq.

Demak, koeffitsiyentlar darajasining maqbulligi, uning dinamikasi va o'zgarishini baholash faqat aniq sanoat korxonasi, jumladan, uning ixtisosligi va faoliyat turidan kelib chiqqan holda amalga oshirilishi lozim. Shuningdek, ayrim hollarda bir xil ixtisoslashgan korxonalar faoliyatini qiyosiy tahlil qilish mumkin.

Shuni e'tiborga olish kerakki, ayrim koeffitsiyentlar moliyaviy barqarorlik va uni ta'minlash bo'yicha takroriy ma'lumotlarni beradi va ularning o'zaro bog'liqlik jihatlari mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Akramov E.A. Korxonalarining moliyaviy holati tahlili. – T.: Moliya, 2017. – 224 b.
2. Malikov T.S. Moliya: xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasi (o'quv qo'llanma) / Toshkent moliya instituti. – T., 2010. – 276 b.
3. A.V. Vahobov, N.F. Ishonqulov, A.T. Ibrohimov. Moliyaviy va boshqaruva tahlil: (Uslubiy ko'rgazmalar va tavsiyalar albomi). – T.: Iqtisod-moliya, 2013. – 600 b.
4. Vahobov A.V, Malikov T.S. Moliya, Darslik/Toshkent, Moliya Instituti. – T.: Noshir, 2011. – 712 b.
5. Raximov M.Y. Moliyaviy tahlil-2 / o'quv qo'llanma. – T.: TMI, 2003. – 166 b.

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA VIRTUAL LABORATORIYALAR ASOSIDA O'QUV

JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISH (Individual rivojlanish biologiyasi fani misolida)

Husniddin Amrillayev,
Samarqand davlat chet tillari instituti tadqiqotchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada oliv ta'lif muassasalarida o'quv jarayonini takomillashtirishda, samaradorligini oshirishda kompyuter imitatcion modellarining afzalliliklari, dasturiy vositalarni o'quv jarayoniga qo'llash bo'yicha MDH olimlarining, ilmiy nashrlarining tahlili, dolzarbliji hamda ilmiy ishimiz "Individual rivojlanish biologiyasi" faniga oid mavjud jarayonlarning kompyuter imitatcion modellari yaratilganligi keltirilgan.

Kalit so'zlar: Multimedia, KIM, virtual laboratoriya, EduWebLabs, Learn Genetics, Virtual Amrita Laboratories, Microscopy Laboratory, Virtual mikroskop, DNK molekulasi.

Аннотация

В данной статье представлены преимущества компьютерных имитационных моделей в совершенствовании, повышении эффективности учебного процесса в высших учебных заведениях, анализ, актуальность научных публикаций ученых Содружества Независимых Государств по применению программных средств в учебном процессе, а также создание компьютерных имитационных моделей существующих процессов в нашей научной работе по дисциплине "биология индивидуального развития".

Ключевые слова: мультимедиа, Ким, виртуальная лаборатория, EduWebLabs, Learn Genetics, виртуальные лаборатории Amrita, Лаборатория микроскопии, виртуальный микроскоп, молекула ДНК.

Annotation

This article presents the advantages of computer simulation models in improving, increasing the efficiency of the educational process in higher educational institutions, analysis, the relevance of scientific publications of scientists from the Commonwealth of Independent States on the use of software in the educational process, as well as the creation of computer simulation models of existing processes in our scientific work on discipline "biology of individual development".

Keywords: Multimedia, KIM, virtual laboratory, EduWebLabs, Learn Genetics, Virtual Amrita Laboratories, Microscopy Laboratory, Virtual microscope, DNA molecule.

Oliy ta'lilda to'g'ri tanlangan metodikalar sifatli bilim, ko'nikma bilimlar, ko'nikmalar va malaka mustahkamligini rivojlantirishga yordam beradi. Umumiy ma'noda eng yaxshi usul – bu maqsadga erishish uchun ma'lum bir faoliyat bilan erishish usuli. Ma'lumki, o'qitish tizimida texnik vositalari muhim o'rinn tutadi. Texnik o'quv vositalaridan foydalangan holda, talabalarga yetka-ziladigan o'quv ma'lumotlarini doimiy ravishda o'zgartirish orqali fanga yangi ma'lumotlarini kiritish, ko'paytirish, mumkin. Bundan tashqari, texnik o'quv vositalaridan foydalanan talabalarni qo'shimcha mashg'ulotlar bilan ortiqcha, ya'ni ma'lumotlarni izlash va ko'paytirish kabi yumushlarni oson va tez amalga oshirish imkoniyat-

tini yaratadi. Yaqin vaqtgacha texnik o'quv vositalaridan ekran imtiyozlaridan foydalanan – kino va televide niye ta'lif sohasida katta muvaffaqiyat deb hisoblangan. Ta'lif tizimida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanan tahlili shuni ko'rsatdiki, turli xil rivojlanish jarayonlarida axborotning vizual majoziy taqdimoti tomon siljish sezilarli darajada kuzatilmoxda.

MDH mamlakatlari olimlarining biologiya yo'nalishi bo'yicha kompyuter imitatcion modellari (KIM) asosida virtual laboratoriylar, multimediali o'quv qo'llanmalar yaratish va o'quv jarayoniga tatbiq etish borasidagi ilmiy tadqiqot ishlarini tahlil qilganimizda quyidagi holatga guvoh bo'ldik.

U.I.Murtazayevaning “Virtual laboratoriylar, ularning vazifalari va ulardan ta'l'm jarayonida foydalanish imkoniyatlari” nomli maqolasida o'quvchilar (o'r ganuvchilar) eshitgan ma'lumotlarining to'rtdan bir qismini, ko'rganda uchdan bir qismini, eshitish va ko'rishni birga tashkil qilganda ma'lumotning yarmini esda qoldirishi aniqlangan. Bu jarayonga multimedia dasturlarini tatbiq etganda, ya'ni eshitish, ko'rish va mulohaza yuritish birgalikda olib borilganda o'zlashtirish foizi 75% ga ko'tarilganligi aniqlangan [1].

A.V.Gertsas “Виртуальные лаборатории в школьном курсе биологии” nomli maqolasida, faol ta'l'm jarayonini qo'llab-quvvatlash uchun axborot texnologiyalari, jumladan, zamonaviy multimedia tizimlaridan foydalanish mumkinligini ta'kidlagan. Bunday o'quv tizimlari ga misol sifatida kompyuter ta'l'm muhitida real dunyo obyektlarining xatti-harakatlarini taqlid qila oladigan va talabalarga o'zlashtirishga yordam beradigan virtual laboratoriyalarni keltirish mumkin.

Samarali ta'l'm jarayonining muhim bosqichi - bu faol kognitiv faoliyatni va bilim olishga ijodiy yondashishni rag'batlantiradigan eksperimentdir. An'anaviy shakllar bilan o'quv jarayoni zarur laboratoriya ishlari yoki amaliy mashg'ulotlar to'plamini bajarish asosida olib boriladi. Biroq, ko'pincha uskunalar yetishmasligi tufayli talabalarning ba'zan qiziqish uyg'otadigan va bilimlarni o'zlashtirishni rag'batlantiradigan qiziqarli va noyob asbob-uskunalar, texnik obyektlar, ilmiy tajribalar bilan tanishish imkoniyati cheklangandir [2].

O.A.Rikova o'zining “Использование виртуальных лабораторных и практических работ на уроках биологии” nomli maqolasida biologiya fanidan laboratoriya ishlarini virtual laboratoriylar asosida dars mashg'ulotlarini olib borish borasidagi afzalliklari haqida fikr yuritgan [3].

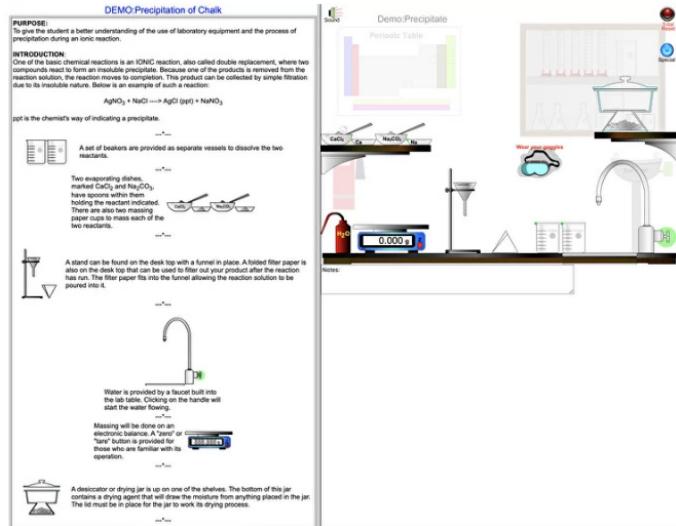
I.A.Bataykina “Виртуальные лабораторные работы” ilmiy maqolasida Virtual laboratoriya ishlarini oliy ta'l'mda foydalanish talabalarni mantiqiy fikrlashni va dasturiy ta'minotni yanada samarali o'zlashtirishga imkon berishlarini ta'kidlagan [4].

Xorij tadqiqotchilarining ilmiy ishlarini tahlil qilganimizda quyidagi virtual laboratoriyalarni o'quv jarayoniga qo'llash yuqori samaradorlikka olib kelishi aniqlandi, jumladan:

EduWebLabs – talabalar onlayn laboratoriyalarda tajriba o'tkazishlari mumkin bo'lgan sayt. Bu laboratoriya quyidagi mavzular bo'yicha virtual laboratoriylar yaratilgan:

Umumiy kimyo, kimyo (ilg'or), umumiy biologiya, yer fani, fizika.

Mavzu bo'yicha laboratoriya ishlarining to'liq ro'yxatini bu yerda topish mumkin:

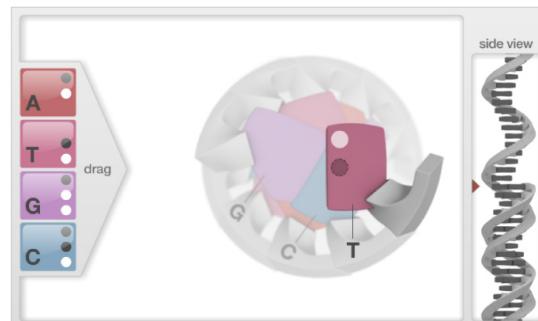
Har bir laboratoriyyada talabalarga topshiriq beriladi va simulyatsiya bilan shug'ullanadigan obyektlar ro'yxati keltiriladi.

O'ngdag'i ekranda talabalar obyektlarni siljитib, eksperimentni bajarishlari mumkin, harakatlar xarakterli tovushlar bilan birga keladi.

Learn Genetics – Saytda quyidagi mavzular bo'yicha onlayn darslar mavjud:

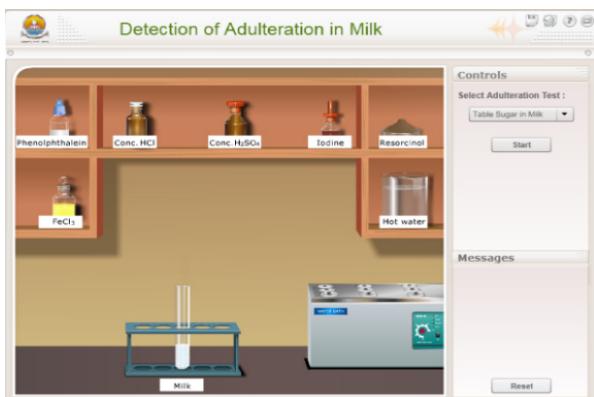
Genetika, evolyutsiya, hujayra biologiyasi, inson salomatligi, o'simliklar, nevrologiya, ekologiya.

Darslarda o'qituvchilar uchun uslubiy ko'rsatmalar, nazariy bo'limlar, video va interfaol topshiriqlar mavjud. Virtual laboratoriyyada, tajribalar va matematikadan vidolarni o'tkazish bo'yicha ko'rsatmalar berilgan. Misol:

DNK molekulasini imitatsiyasi

Virtual Amrita Laboratories – turli fanlar, shu jumladan, biotexnologiya va biotibbiyot muhandisligi bo'yicha materiallar bilan boyitilgan resurs. Bunda neyrofiziologiya, hujayra biologiyasi, mikrobiologiya, molekulyar biologiya, populyatsion ekologiya, biokimyo, bioinformatika, tizim biologiyasi, kompyuter yordamida dori-darmonlarni ishlab chiqish, ekologiya, biorobotexnika, biofizika bo'yicha laboratoriylar mavjud. Laboratoriya materiallari nazariyani, eksperimentning tavsifini, o'z-o'zini baholash testini, animatsiyani, nazorat savollarini, topshiriqlarni va adabiyotlar manbalarini qamrab oladi. Misol: sut achishini aniqlash.

Sut achishi imitatsiyasi

Microscopy Laboratory – Saytda matn va video ko‘rsatmalar bo‘yicha virtual mikroskop bilan ishlash imkoniyati yaratilgan.

Mikroskop bilan ishlash uchun Flesh 6 plagini bo‘lishi lozim. Simulyatsiya Delaver universitetida talabalar mikroskop bilan ishlashni nafaqat laboratoriya da, balki uyda ham mashq qilishlari uchun yaratilgan.

Virtual mikroskop bilan ishlash imitatsiyasi

Virtual laboratoriylar bo‘yicha o‘zimizning tadqiqotchilarimiz ham salmoqli ilmiy izlanishlar olib boran, jumladan:

M.X.Lutfullayev, N.A.Allanazarovalarning “Virtu-

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. U.I.Murtazayeva. Virtual laboratoriylar, ularning vazifalari va ulardan ta’lim jarayonida foydalanish imkoniyatlari. Respublika ilmiy-texnik anjumanining ma’ruzalar to‘plami. Nukus 2015. 265-268-b.
2. А.В.Герца. Виртуальные лаборатории в школьном курсе биологии (Шадринск, Россия). Форум-2013. – С. 200.
3. О.А.Рыкова. Использование виртуальных лабораторных и практических работ на уроках биологии. – Россия, 2021 г. – С. 150.
4. И.А.Батайкина. Виртуальные лабораторные работы. – Россия, 2021г. – С. 269.
5. М.Х.Лутфиллаев, Н.А.Алланазарова, Виртуальная лабораторная работа по предмету «Биология индивидуального развития. Новые образовательные технологии в вузе». – 2009 г. – С. 179.
6. Т.В.Никулина, Е.Б.Стариченко. Виртуальные образовательные лаборатории: принципы и возможности. Педагогическое образование в России. – 2016. – № 7. – 62-63 стр.
7. Гадиятова Л. А. Применение виртуальной лаборатории на уроках химии. Наука, техника и образование. – № 9. – 301-303 стр.
8. А.А.Володин. Компьютерное имитационное моделирование при изучении основ цифровой техники будущим учителям технологии. Диссертация. – 2005 год. – С.189.

альная лабораторная работа по предмету “Биология индивидуального развития” nomli maqolasida kompyuter o‘qitish dasturlarining ko‘plab ishlab chiquvchilari parallel va bir-biridan mustaqil ravishda, original uslubida o‘quv va ilmiy materialning yangi vizual-majoziy, virtual talqinlarini yaratish masalasi keltirilgan.

Axborotni majoziy tasvirlash bilan zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish obrazli fikrlash maqomi ni sezilarli darajada oshirishi, uning rivojlanish darajasini konseptual va obrazli fikrlash o‘rtasidagi mayjud munosabatlarni o‘zgartirishga olib keladi.

Bunday an’ana aql-zakovat va insoniyat sivilizatsiyasi rivojlanish spiralining yangi bosqichiga olib keladi. Axborotning majoziy taqdimoti til to‘silalarini kamaytirishga yordam beradi va shu bilan dunyodagi aloqa jarayonlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Virtual laboratoriylardan foydalanish yetarlicha xarakteristikalariga ega bo‘lmagan hisoblash texnikasiga ega bo‘lgan foydalanuvchilarga tajriba o’tkazish imkonini beradi. Virtual laboratoriylar yaratish uchun shaxsiy kompyuterlardan tashqari noutbuklar va portativ kompyuterlardan ham foydalanish mumkin. Tajribalarning faqat individual parametrlarini o‘zgartirish imkonini beruvchi appletlar yoki kompyuter modellaridan farqli o‘laroq, virtual laboratoriya da yaratilgan kompyuter imitatsion modeli (KIM) foydalanuvchiga ko‘proq imkoniyatlarni taqdim etadi [5].

Yuqorida keltirilgan ilmiy tadqiqotlarda individual rivojlanish biologiyasi fanidan virtual laboratoriylarning kompyuter imitatsion modellari yaxshi ochib berilmagan. Biz o‘z tadqiqot ishimizda individual rivojlanish biologiyasi fanidan laboratoriya jarayonlarini kompyuter imitatsion modellarini tayyorladik va ular quyida keltirilgan.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim muassasalarida virtual laboratoriylar asosida o‘quv jarayonini takomillashtirish masalalariga ma’lum bir fanlarning mavzulariga doir virtual laboratoriylar yaratish masalalari tadqiq etilgan va ular asosida oliy ta’lim muassasalarining o‘quv jarayonini takomillashtirishga e’tibor qaratilgan.

O'SMIR YOSHЛИ O'QUVCHILARDA KOMMUNIKATIV KO'NIKMALARNI RIVOJLANISHI XUSUSIYATLARI

Sevara Botirova,
Namangan davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'smir yoshidagi o'quvchilarda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlanishining asosiy xususiyatlari, ularning ahamiyati haqida so'z boradi. Qolaversa, ushbu masalada soha olimlarining fikr-mulohazalarini keltirilgan. Maqolada keltirilgan fikr-mulohazalardan maktab ta'limida dars jarayonida foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetensiya, muloqot holati, nutqni yuboruvchi, shaxslararo muloqot, empatiya, "dialogik muloqot", psixologik portret.

Аннотация

В данной статье говорится об основных особенностях развития коммуникативных навыков у школьников подросткового возраста, их значении. Кроме того, представлены мнения ученых отрасли по данному вопросу. Обратная связь, представленная в статье, может быть использована в процессе урока в школьном образовании.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, ситуация общения, речевой отправитель, межличностное общение, эмпатия, «диалогическое общение», психологический портрет.

Annotation

This article talks about the main features of the development of communicative skills in teenage students, and their importance. In addition, opinions of scientists of the field are presented on this issue. The feedback provided in the article can be used in the course of the lesson in school education.

Keywords: communicative competence, communication situation, speech sender, interpersonal communication, empathy, «dialogical communication», psychological portrait.

Zamonaviy pedagogikaning ta'lif va tarbiya jarayonini insonparvarlashtirishga yo'naltirilganligi har bir bola shaxsini rivojlantrish, uning shaxsiy o'zini o'zi belgilashi uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratishni dolzarb muammolar qatoriga qo'yadi. Bu muammo, ayniqsa, o'smir maktab o'quvchilar uchun dolzarbdir, chunki psixologik-pedagogik tadqiqotlarga ko'ra, bu yoshdagidan bolalarning shaxsiy rivojlanishi va o'zini o'zi belgilash jarayoni qiyin kechadi. Bu ularning hissiy-irodaviy sohasining yetarli rivojlanmaganligi, ijtimoiy munosabatlar tizimini shakllantirishda orqada qolish, yosh identifikatsiyasi va oilaviy tarbiya muammolari bilan bog'liqidir. Zamonaviy maktab ta'liming holati: o'quvchilarning bir-biri bilan va o'qituvchi bilan o'rganilayotgan material bo'yicha ishbilarmonlik aloqalarini tashkil etish boladan yangi murakkab kommunikativ vazifalarni faol ravishda hal qilishni talab qiladi. Shuning uchun bolada, kattalar o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida, sinfdoshlar o'rtasida yangi turdag'i munosabatlarni shakllantirishning asosiy sharti bo'ladigan tengdoshlar bilan muloqot qilishning yuqori shakllarini rivojlantrish juda muhimdir.

Zamonaviy jamiyatda insonning kommunikativ imkoniyatini rivojlantrish juda dolzarb muammoga aylanmoqda. Insoniyatning mavjudligini kommunikativ faoliyatdan tashqarida tasavvur qilib bo'lmaydi. Jinsi, yoshi, ma'lumoti, ijtimoiy mavqeyi, hududiy va milliy mansubligi va inson shaxsini tavsiflovchi boshqa ko'plab ma'lumotlardan qat'i nazar, biz doimo ma'lumotlarni so'raymiz, uzatamiz va saqlaymiz, ya'ni biz kommunikativ faoliyat-

da faol ishtirok etamiz. Bunday muloqot jarayonida inson umuminsoniy tajriba, qadriyatlar, bilim va faoliyat usullarini o'rganishi bilan izohlanadi.

Shunday qilib, inson shaxs va faoliyat subyekti sifatida shakllanadi. Shu ma'noda muloqot shaxs rivojlanishining eng muhim omiliga aylanadi.

M.Y.Demyanenko, K.A.Lazarenko kabi tadqiqotchilar nutqiy kommunikatsiyada beshta asosiy komponentni ajratib ko'rsatadilar:

- muloqot holati;
- nutqni yuboruvchi;
- nutqni qabul qiluvchi;
- nutqiy harakat amalga oshishi shartlari;
- nutqiy xabar [1, 68].

O'quv jarayoni sharoitida vaziyat o'qituvchi tomonidan belgilanadi. Nutq faoliyatining predmeti muayyan mavzu doirasidagi ma'lum motivlar bilan bog'liq holda ifodalangan fikrlardir.

Gapirishga turtki ham ichki (shaxsning ehtiyojlaridan kelib chiqadigan), ham tashqi (boshqa shaxsdan) bo'lishi mumkin. Vaziyatning o'zi kommunikativ o'zaro ta'sir jarayonida hal qilinadigan qarama-qarshiliklarni o'z ichiga olishi mumkin. Bunday vaziyat muammo deb ataladi. Vaziyatning dinamikasi kommunikantlarning faolligiga, ularning muloqotga bo'lgan qiziqishiga, umumiy manfaatlariga, bir-biriga bo'lgan munosabatiga va vaziyatga bog'liqidir [2, 84].

Shaxsning muloqot qilish qobiliyati psixologik-pedagogik tadqiqotlarda, umuman, kommunikativlik sifatida

aniqlanadi. Muloqot qila olish uchun inson muayyan muloqot ko'nikmalarini egallashi kerak.

G.M.Andreyeva tomonidan qurilgan aloqa konsepsiysi asosida kommunikativ qobiliyatlar to'plami ajratib ko'rsatiladi, ularning o'zlashtirilishi samarali muloqotga kirisha oluvchi qobiliyatli shaxsni rivojlantirish va shakllantirishga yordam beradi. U quyidagi ko'nikmalar turlarini ajratadi:

- shaxslararo muloqot;
- shaxslararo o'zaro ta'sir;
- shaxslararo idrok etish [2, 71].

Birinchi turdag'i ko'nikmalar noverbal muloqot vositalardan foydalanish, ratsional va hissiy-emotsional ma'lumotlarni uzatishni o'z ichiga oladi.

Ko'nikmalarning ikkinchi turi – bu qaytuvchi aloqani o'rnatda olish, atrof-muhitning o'zgarishi bilan bog'liq holda ma'noni talqin qilish qobiliyati.

Uchinchi tur suhbatdoshning pozitsiyasini idrok etish, uni eshitish qobiliyati, shuningdek, oldindan tayyorgarliksiz muloqotga kirishish va uni tashkil etish qobiliyatini o'z ichiga olgan improvizatsiya mahorati bilan tavsiflanadi. Ushbu ko'nikmalarni kompleksda egallashni kommunikativ muloqot ta'minlaydi [2, 121].

Shunday qilib, Y.M. Jukov, L.A.Petrovskiy, P.V. Rastayannikov va boshqalar fikriga ko'ra, sanab o'tilgan ko'nikmalarga ega bo'lish, boshqa odamlar bilan aloqa o'rnatish va uni saqlab qolish qobiliyati bir qator tadqiqotchilar tomonidan kommunikativ kompetensiya sifatida aniqlangan.

Shaxsning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning asosiy mezonlaridan biri – bu inson o'z pozitsiyasini sherikning pozitsiyasi va manfaatlariga muvofiq baholashga qodir bo'lganda aks ettirishdir. Inson suhbatdoshi bilan aloqa o'rnatish, uning xabarlarini tahlil qilish, ularga munosib javob berishda verbal va noverbal aloqa vositalardan mohirona foydalanish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.

Tadqiqotchilar kommunikativ kompetensiysi shakllantirish uchun zarur bo'lgan ichki resurslar tizimi shaxslararo aloqalarning ma'lum bir doiradagi kommunikativ vaziyatlarga ta'siri sifatida aniqladilar. [3, 89].

Psixologik va pedagogik tadqiqotlarga ko'ra, kommunikativ kompetensiya quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

- 1) hissiy (emotsional sezgirlik, empatiya, boshqa sheriklarning harakatlariga nisbatan sezgirlik, hamdardlik qobiliyati va e'tiborni o'z ichiga oladi);
- 2) kognitiv (boshqa shaxsning xatti-harakatlarini oldindan bilish, bilan bog'liq turli muammolarni samarali qaror qabo'l qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi);
- 3) xulq-atvor (bolaning hamkorlik qilishga, birlgiligi faoliyatga, tashabbuskorlikka, muloqotda adekvat bo'lishga va tashkilotchilik qobiliyatini aks ettiradi).

Kommunikativ kompetensiya nutq faoliyatining barcha turlarini, og'zaki va yozma nutq madaniyati asoslarini, mu-

loqotning turli sohalarida va vaziyatlarda tildan foydalanishning asosiy ko'nikma va malakalarini o'z ichiga oladi.

A.B.Dobrovich kommunikativ kompetensiysi aloqaga doimiy tayyorlik deb qaraydi. Buni olim tomonidan ong va tafakkur nuqtai nazaridan tushuntiriladi. Inson tafakkur qiladi va bu uning dialog rejimida yashashini anglatadi, shu bilan birga inson o'zining intuitiv kutishlariga, umidlariga shuningdek sheringining kutishlariga muvofiq o'zgaruvchan vaziyatni doimo hisobga olishi kerak [3, 93].

V.A.Kan-Kalik, N.D.Nikandrov kommunikativ kompetensiysi inson faoliyatining barcha turlarida mavjud bo'lgan inson mavjudligining ajralmas qismi sifatida belgilab berdi. Bundan kelib chiqadiki, bu kommunikativ harakatlarni amalga oshirish uchun ma'lum ko'nikma va qobiliyatlarga ega bo'lish kerak. Shunga ko'ra, o'quv jarayonida shaxsning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning maqsadli qo'yilishi oldindan belgilishi kerak, ya'ni shakllantirish usullari va vositalari aniqlanishi kerak [4, 9].

O'quv jarayonida kommunikativ yondashuvdan foydalanishning afzalligi shundaki, kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish o'quvchilarning ishtiyoqini oshirishga va fanlararo aloqalarni o'rnatishga yordam beradi. Shuningdek, bu kognitiv faoliyikni, tasavvurni, o'zini o'zi tarbiyalashni, birlgilidagi faoliyat ko'nikmalarni va boshqa ko'p narsalarni rivojlantirishga yordam beradi [4, 108].

O'smirlik davrini bolalikdan kattalikka o'tish davri deb atash mumkin. Biroq psixologik, tibbiy, sotsiologik, huquqiy, pedagogik adabiyotlarda bu yosh chegaralari ko'pincha turlicha belgilanadi: 10-14 yosh, 14-18 yosh, 12-20 yosh va boshqalar. Bugungi kunda adabiyotga asoslanib, o'smirlik yoshi chegaralarini aniqlash mumkin, ular taxminan 12 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan o'rta sinflardagi bolalarning ta'limiga to'g'ri keladi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, hayot davrlarini aniqlashning asosiy mezoni kalendar yoshi emas, balki organizmdagi anatomik va fiziologik o'zgarishlardir. Bu o'sishning keskin o'sishi, tananing yetukligi, ikkilamchi jinsiy xususiyatlarning rivojlanishi bilan birga keladi.

D.B.Elkoninning fikriga ko'ra, ushbu yoshda "kattalik tuyg'usi – bu ongning yangi shakllanishi, bu orqali o'smirlar o'zlarini boshqa tengdoshlari yoki kattalar bilan taqqoslaydilar, o'zlashtirish uchun namunalarni topadilar, boshqa odamlar bilan munosabatlarini quradilar va o'z faoliyatlarida o'zlarini qayta tashkil etishlari mumkin bo'ladi".

Shuning uchun fiziologiyadagi o'zgarishlar, jismoniy, psixologik o'zgarishlar o'smirlikni nafaqat ota-onalar va o'qituvchilar uchun, balki bolaning o'zi uchun ham juda qiyin qiladi [5, 59].

Mustaqillik tuyg'usi kuchayadi, bola mustaqillikka intiladi va o'z huquqlarini kattalar va tengdoshlar tomonidan tan olinishi, jamiyat a'zosi sifatida o'ziga ongli munosabati shakllanadi, shu bilan birga, uning faoliyat

doirasi sezilarli darajada kengayadi. D.B.Elkoninning ishiga murojaat qilaylik. Uning fikricha, bu davrda asosiy faoliyat tengdoshlar bilan muloqotdir. O’smirlik davrining boshida muloqot insonning boshqa odamlar bilan bo‘lgan munosabatlarida ongli ravishda tajribaga aylanadi. Bu davrda bola mustaqil do‘stlar izlaydi, nizolar boshlanadi, nizolar va yarashuvlar, kompaniyalarning o‘zgarishi. Ushbu davrda asosiy ehtiyoj – jamiyatda o‘z o‘rnini topish, “ahamiyatli” bo‘lish – tengdoshlari jamoasida amalga oshiriladi. Odamlar bilan, birinchi navbatda, tengdoshlari bilan muloqot qilishda o‘smirning o‘zini o‘zi qadrlashi shakllanadi, bu esa, o‘z navbatida, uning xulq-atvorini tartibga soladi.

Bu tengdoshlarga yo‘naltirilganlik, birinchi navbatda, do‘stlarga ega bo‘lish, ularni qabul qilish va guruhga chiqarish zarurati bilan bog‘liq. Shunday qilib, o‘smirning o‘zini o‘zi qadrlashining rivojlanishiga tengdoshlari bilan, sinf jamoasi bilan munosabatlar ta’sir qiladi.

O‘quv jarayoni davomida o‘quvchilar nafaqat bir-biri bilan (garchi bu o‘zaro ta’sir o‘smirlar uchun ustuvor ahamiyatga ega bo‘lsa-da), balki o‘qituvchilar bilan ham o‘zaro munosabatda bo‘lganligi sababli, bu holda o‘qituvchilar uchun psixologik jihatdan to‘g‘ri xatti-harakatlar strategiyasini tanlash juda muhimdir. E.I.Rogovning ta’kidlashicha, o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi dialogik hamkorlik uchun siftda tenglik muhitini yaratish muhim, bu muloqot ko‘nikmalarini samarali rivojlantirishga yordam beradi. Avtoritar emas, balki “dialogik muloqot”ga o‘rnatilganda, tinglovchi o‘z fikridan orqada qolish huquqiga ega bo‘lgan muloqot jarayonining faol ishtirokchisi sifatida qabul qilinadi [6, 24].

L.S.Vigotskiy o‘smirning tushunchalar hosil bo‘lishi

jarayonini o‘zlashtirishi, u intellektual faoliyatning yangi shakliga, ya’ni “tushunchalarda fikrlash”ga o‘tishini ta’kidlagan. “Tushunchalarda fikrlash” o‘smirga aloqalarini, sabablarni tahlil qilish, qonuniyatlarni o‘rganishga yordam beradi. Mantiqiy fikrlash o‘smirlarga xos bo‘lib, ular o‘z navbatida aytilayotgan gaplarning dalillariga nisbatan talabchan bo‘lib qoladilar [7, 51].

Jan Piaje o‘smirlar tafakkurida obyektlardan aqliy operatsiyalarni mavhumlash qobiliyatining yetukligini ajratib ko‘rsatdi. Piajening ta’kidlashicha, o‘smirlar umumiy nazariyalarga, formulalarga va ularni nazariylashtirishga moyil bo‘ladilar [8, 240].

Zamonaviy psixologlarning ta’kidlashicha, o‘smirlarning fikrlashi doimiy rag‘batlantirishga muhtoj. O‘smirlarni muammoni tushunishga, tahlil qilishga undash kerak, bu esa, o‘z navbatida, ularning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi [9, 128]. L.Steynberg o‘smirlarni o‘qitish jarayonida quyidagi tamoyillarga rioya qilish muhimligini ta’kidlaydi: murakkab va qiziqrli vazifalarni qo‘yadigan rag‘batlantiruvchi o‘quv dasturi bo‘lishi; o‘qitish tamoyiliga rioya qilish – oddiydan murakkabga; o‘qituvchi va o‘quvchilarning izchil va maqsadli o‘zaro faoliyati [9, 128].

Shunday qilib, o‘smirlik davrining bunday aniqlovchi psixologik xususiyatlarini 1) tengdoshlar bilan teng munosabatda bo‘lishga intilish, o‘qituvchilar bilan dialogik hamkorlik, 2) ushbu o‘zaro ta’sir davomida turli xulq-atvor strategiyalari, 3) psixikaning gender xususiyatlari ni rivojlantirish ustida ish olib borishda hisobga olinishi kerak. Ishimizning keyingi bosqichida, biz o‘smirlarning psixologik portretini yaratish uchun ularning kognitiv sohasi va tafakkuridagi sezilarli o‘zgarishlarga murojaat qilamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Демьяненко М.Я., Лазаренко К.А., Кислая С.В. Основы общей методики обучения иностранным языкам. Теоретический курс [Текст] / М.Я. Демьяненко, К.А. Лазаренко, С.В. Кислая. – Киев: Вища школа, 1976. – 292 с.
2. Andreeva, G.M. (1982). Common activity as a Factor of Causal Attribution in a Small Group. In H. Hiebsch (ed.). Social Psychology. XXII International Congress of Psychology. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
3. Добрович А.Б. Воспитателью о психологии и психогигиене общения: Кн. для учителя и родителей. – М.: Просвещение, 1987. – 208 с.
4. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество: Библиотека учителя и воспитателя. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.
5. Эльконин Д. Б. Э-53 Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
6. Рогов Е.И. Учитель как объект психологического исследования. – М.: Владос, 1998. – 496 с.
7. Выготский Л.С. Психология искусства / Под ред. М.Г.Ярошевского. – М.: Педагогика, 1987. – 344 с.
8. Piaget, J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge and Kegan Paul, 1951.– p 216.
9. Steinberg, L. (2017). Adolescent brain science and juvenile justice policymaking. Psychology, Public Policy, and Law, 23, 410-420.

MILLIY DASTUR TALABLARI ASOSIDA BOSHLANG'ICH TA'LIMDA TENGLAMALARINI O'RGANISHGA YANGICHA YONDASHUV

Nurbek Umarov,
Samarqand davlat universitetining
Kattqo'rg'on filiali o'qituvchisi

Annotatsiya

Boshlang'ich ta'lif matematika darslarini milliy dastur talablaridan kelib chiqib o'qitishni zamonning o'zi talab qilmogda. Ushbu maqolada matnli matematik masalalarning tenglamalar bilan uzviy bog'liqliligidan foydalanib, tenglamalarni o'rghanishda innovatsion yondashuvni amalga oshirishga, ya'ni matematika darslarida berilgan tenglamalarning yechimini topish, masala ko'rinishiga keltirib, matematika o'qitishni o'quvchilarning kundalik amaliy darslari bilan bog'lab o'tish masalasiga qaratilgan.

Kalit so'zlar: matnli masala, tenglama, innovatsion metod, sodda masala, murakkab masalaning yechimi, tenglama ildizi, arifmetik amallar.

Аннотация

Начальное образование требует уроков математики в соответствии с требованиями национальной программы. В данной статье основное внимание уделяется реализации инновационного подхода к изучению уравнений с использованием неразрывной связи текстовых математических задач с уравнениями, то есть нахождению решений уравнений, представленных на уроках математики, постановке вопроса и увязке преподавания математики с повседневными практическими занятиями учащихся.

Ключевые слова: текстовая задача, уравнение, инновационный метод, простая задача, решение сложной задачи, корень уравнения, арифметические операции.

Annotation

Elementary education mathematics classes are required by The Times itself, based on the requirements of the national program. This article focuses on the implementation of an innovative approach to the study of equations using the inextricable connection of textual mathematical problems with equations, that is, finding a solution to the equations given in mathematics lessons, connecting mathematics teaching with everyday practical classes of students.

Keywords: text issue, equation, innovative method, simple issue, solution of complex issue, equation root, arithmetic operations.

Muhtarim Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, matematika hamma fanlarga asosdir. Bu fanni yaxshi bilgan bola aqli, keng tafakkurli bo'lib o'sadi, istalgan sohada muvaffaqiyatli ishlab ketadi. Matematik tafakkurga ega bo'lib, matematik qonun va qoidalarni ongli o'zlashtirishda bolaning irodasi mustahkmlanib, boshlagan ishini muvaffaqiyatli yakuniga yetkazishga harakat qiladi va bunga erishadi [1, 6].

Milliy dastur talablaridan biri maktablarda olib borilayotgan ta'lif-tarbiyani amaliyatga, ya'ni o'quvchilarning kundalik hayotlariga yanada yaqinlashtirish masalasidir. Bu degani har bir o'tilayotgan matematik materiallarning o'zini hayotdagi o'rnini aniqlab berishdan iborat. Agar o'quvchi o'rganayotgan matematik materiallarning o'z hayotidagi ahamiyatni tushunib yetsa yoki unga ehtiyoj sezsa, u vaqtida matematik materiallarni yaxshi o'zlashtirib olishga harakat qiladi.

Matematik tushunchalarning mohiyatini bilib berishda, ularning o'quvchilar hayotidagi ahamiyatini ko'rsatishda matematik masalalarning o'ziga yarasha o'rni bor.

Bu yozilayotgan uslubiy maqoladan ko'zlangan asosiy maqsad innovatsion didaktik yangilik, matematik matnli masalalarni tenglamalar tuzib yozish va darsliklarda berilgan tenglamalarni yechishdan oldin yechimi shu tenglamaga mazmunan mos keluvchi matnli masala tuzib,

masalada qaralayotgan muammo o'quvchilarning kundalik amaliy dasturidan olingan masala bilan boyitilishi, bu orqali bolalarning shu matematik materiallarni o'rghanishga bo'lgan qiziqishlarini oshirishdir.

Quyi yillik pedagogik kuzatishlardan shu narsa ma'lumki, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarga "tenglama" tushunchasini tushuntirish biroz qiyinlik bilan amalga oshiriladi. Bunga asosiy sabab qilib boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh pedagogik, psixologik va filologik rivojlanish xususiyatlaridan matematik bilim darajalari dan kelib chiqib, "tenglama" atamasiga tushuntirish berilganligidadir.

Ma'lumki, boshlang'ich sinflar matematika darslarining mazmunini asosan arifmetika, algebra va geometriya fanlarining eng elementar tushunchalari tashkil etadi. Bu uchta fan materiallari bo'shlida va bir-birini to'ldirgan holatda o'rgatiladi. Arifmetika fani sonlar va ularning xossalari o'rgatuvchi fan sifatida kishilar hayoti rivojlanishining ilk davrida hayotiy zaruratlaridan kelib chiqib paydo bo'lganligini yaxshi bilamiz.

Fanda va kishilarning kundalik amaliy dasturida quyi ishlataligandan tushunchalarni aniq ma'lum bir harflar va belgilar yordamida ifodalash qabul qilingan.

Birinchi uyg'onish davrining buyuk namoyandalaridan ulug' matematik olim Al-Xorazmii o'zining matematik-

aga oid ishlarida kishilarning kundalik amaliy dasturida duch keladigan matematik muammolarni formula, tenglama ko‘rinishida tasvirlash va uni hal qilish yo‘lini ko‘rsatib berdi. Olim qilgan bu matematik ishlari orqali yangi fanni vujudga keltirdi. Shuning uchun ham bu fan uning tabarruk nomi bilan Al-Xorazmiy deb atala boshlandi.

Muso Al-Xorazmiyning bu ishidan so‘ng butun dunyo olimlari tabiat va jamiyat qonunlarini formulaga solishga (algebra lashtirishga) harakat qila boshladilar. Agar biz tabiat va jamiyat qonunlarini formula ko‘rinishida tasvirlay olsak, u vaqtida bu jarayonlarning paydo bo‘lishi, uning vaqt birligi davomida kuzatishimiz, ba’zi hollarda ta’sir o‘tkazishimiz ham mumkin bo‘lar ekan.

O‘rganishni maqsad qilib qo‘ygan matematik tenglama tushunchasi kishilar orasidagi o‘zaro munosabatlarda paydo bo‘lgan matematik muammolarni hal qilishda ishlatiladigan vositalardan biri bo‘lgan formuladir. Kezi kelganda o‘quvchiga tushunarliroq bo‘lishi uchun ularning kundalik amaliy dasturlarida tez-tez o‘rganilib turadigan quyidagi masalaga e’tibor qaratish lozim^

Masala. Anoraning 6 ta daftari bor edi. Akasi Davlatbek unga bir nechta daftar sovg‘a qilgandan so‘ng, uning daftarlari soni 11 ta bo‘ldi. Davlatbek singlisiga nechta daftar sovg‘a qilgan?

Masala yechimini topish uchun daftarlar sonini noma’lum x deb qabul qilib, quyidagi formula (tenglama) ga ega bo‘lamiz: $x+6=11$. Tenglama tushunchasi boshlang‘ich ta’limda matematika fanini o‘quvchilarining kundalik amaliy dasturi bilan bog‘lashda juda katta ahamiyatga ega. Matematika o‘qituvchisi hayotga bog‘lashning asosiy vositalaridan biri yechimi tenglama ko‘rinishiga keltirib yechiladigan masalalardir.

Boshlang‘ich ta’limda matnli masalalar asosiy ikki usulda berilishi uchun (arifmetik) masalani sonli ifodaga keltirish orqali ikkinchi usul (algebreik) yechimi tenglama ko‘rinishga keltirib oladigan usullardir. Birinchi usul bilan boshlang‘ich sinfda o‘quvchilari birinchi sinfda tanishsalar, ikkinchi usul bilan ikkinchi sinfda tanishadilar. Bunday qilishning asosiy sabablaridan biri – birinchi sinfda faqat qo‘shish va ayirish amallari o‘rganilsa, ikkinchi sinfda ko‘paytirish va bo‘lish amallari ham o‘rganiladi. Ikkinchi sinfda tenglamalarni o‘rganish imkoniy yuzaga keladi. Chunki boshlang‘ich ta’limda arifmetik amallar bilan berilgan tenglamalar o‘rganiladi. Boshlang‘ich talimda o‘rgatiladigan eng sodda tenglamalarning umumiyligi ko‘rinishlari quyidagilardan iboratdir:

1. $a+x=b$, $x+a=b$ (qo‘shish amali yordamida);
2. $a-x=b$, $x-a=b$ (ayirish amali yordamida);
3. $a*x=b$, $x*a=b$ (ko‘paytirish amali yordamida);
4. $a:x=b$, $x:a=b$ (bo‘lish amali yordamida);

Ikkinchi, uchinchi va to‘rtinchi sinflar matematika darslarini tenglama tushunchasi orqali tahlil qiladigan bo‘lsak, darslarda tenglamalarda aralash amallar va ular ikki yoki uchdan ortiq qatnashgan ancha murakkab tenglamalar ham uchraydi. Lekin shu narsani esdan chiqarmas-

lik kerakki, tenglama qanchalik murakkab bo‘lmisin, ayniy shakl o‘zgartirishlar kiritish orqali ularning shakli (ko‘rinishi) shu olti ko‘rinishdan biriga keltirib yechiladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, o‘sha oltita tenglamalarning tahlilini ko‘rib chiqishga harakat qilamiz [2, 85].

Birinchi sinf o‘quvchilariga matematik bilimlar “Chinlik” mavzusidagi materiallarni o‘rgatishdan boshlanadi. Mavzu bo‘yicha o‘quvchilar bir xonali sonlarni og‘zaki nomerlashni (sanashni), sanash natijasida hosil bo‘lgan sonlarning yozuvdagi ko‘rinishi, ya’ni yozma nomerlashni bu sonlar ustida qo‘shish amalini, qo‘shish amalining natijasini tekshirish natijasida bunga teskari amal sifatida qabul qilingan ayirishni va boshqa amallarning sodda xossalarni bilib oladilar. Shu bilan birga, bir xonali natural sonlar har biri boshqa natural sonlar bilan qanday munosabatda ekanligi, ya’ni bu sonlar o‘rtasida mumkin bo‘lgan katta ($>$); kichik ($<$) va teng ($=$) munosabatlardan qaysi biri o‘rinli ekanligini aniqlaydilar. Bundan tashqari, bolalar yuqorida aytigelarning ikki xonali sonlar uchun ham o‘rinli ekanligini o‘rganadilar. Birinchi sinf o‘quvchilarini yuqori sinflarda o‘rganilishi soddalashtirilgan tenglama tushunchasini o‘rganishga tayyorlash maqsadida sonli ifoda asosida harfli ifoda, harfli ifodalarning tengligi, harfli ifodalarning son qiymati kabi tushunchalar ham o‘rgatiladi. Boshlang‘ich ta’limda arifmetik amallarning o‘rganilish tartibiga qarab tenglamalar ham shu tartibda o‘rganiladi. Boshlang‘ich ta’limning ikkinchi sinfidan boshlab tenglamalarni o‘rganishni ko‘paytirish va bo‘lish amallari o‘rganigandan so‘ng, birinchi bo‘lib yuqoridagi oltita tenglamalardan qo‘shish va ayirish amallari bilan berilgan ($a+x=b$, $a-x=b$, $x-a=b$) tenglamalar, keyingilari esa ko‘paytirish va bo‘lish amallari bilan berilgan ($a/x=b$, $a/x=b$, $x/a=b$) tenglamalar o‘rganiladi [3, 19].

Masalaning yozilishi: O‘qituvchi o‘quvchilar bilan ketma-ket savol-javoblar o‘tkazib tenglamalarning yechimi 100-65-sonli ifodaning yechimidan iborat ekanligini va tarqatilmay qolgan darsliklar soni 35 ta ekanligini aytib o‘tadi. Shundan keyin o‘qituvchi o‘quvchilar e’tiborini bu masalani yechishning boshqa birorta yo‘li bor-yo‘qligiga qaratadi. Shu yerda ulug‘ metodist olimlarimizning “bir xil usulda 20 masala yechgandan ko‘ra 1-ta masalani 20 usulda yechish maqsadga muvofiq” degan hikmatli so‘ziga asoslanib, masalani yechishning ikkinchi usulini topishga o‘quvchilar diqqatini qaratadi. Bordi-yu o‘quvchilar bu savolga javob topolmasalar, unda o‘qituvchi tarqatilmay qolgan darsliklar soni noma’lum bo‘lganligi uchun x deb qabul qilish kerakligini eslatib o‘tadi, tarqatilgan kitoblar bilan tarqatilgan kitoblar sonlarining yig‘indisi 100 tani berishini aytib uni $65+x=100$ tarzida yozish mumkin ekanligini aytadi. Bolalarga o‘qituvchi bunday ko‘rinishdagi tenglama yordamida bir nechta masalalar ishlaganliklarini, masalan, $x-noma’lum$ soni kvadratga, ? aylanaga va boshqa matematik belgi va simvollardan foydalanan layotganligini aytib o‘tib, bu yerda barcha belgi va simvollaridan voz kechib, bitta noma’lum o‘zgaruvchi x-ni kiritish

mumkinligini aytadi. Berilgan tenglik x o‘zgaruvchilarning faqat bitta natural qiymatida x-ning 35 bo‘lganligi qiymatida o‘rinli bo‘lishiga o‘quvchilar diqqatini jalgilib, bunday tenglama va x-ning tenglikni saqlab qoluvchi qiymati x-tenglamaning yechimi deyilishini aytadi. Bundan keyingi o‘qituvchining asosiy vazifasi bunday ko‘rinishdagi tenglamalar yechilishining umumiyligini qoidasini keltirib chiqarishdan iborat bo‘lishi kerak. O‘quvchilar bilan o‘tkazilgan og‘zaki savol-javoblar orqali masalada berilgan 100 va 65 sonlari yordamida 35 soni qanday hosil qilinishi oydinlashtirib olib, tenglamalarning yechimini topish qoidasini keltirib chiqariladi.

Qoida-1. Qo‘shish amali bilan berilgan ($a+x=b$ yoki $x+a=b$) tenglamaning yechimini topish uchun yig‘indidan ma’lum qo‘shiluvchini ayirish kerak, ya’ni $x=b-a$. Ayirish amali bilan berilgan har ikkala tenglamalarga ham misolni o‘quvchilarning har kuni duch keladigan matematik muammolarini matematik matnli masala ko‘rinishida ifodalab har biri uchun uni yechish qoidasini bilish kerak bo‘ladi.

Qaralayotgan maqolaning hammasi biroz normadan oshib ketishini bilsak-da, bitta ayirish va bitta bo‘lish amallari bilan berilgan tenglamalarni qarab chiqishga harakat qilamiz. Qo‘shish amali bilan berilgan tenglamaga o‘xshash yechimi mos ravishda ayirish va bo‘lish amallari bilan berilgan ($a-x=b$ va $a/x=b$) tenglamalar yechimiga keltiriladigan masalalarini tahlillarini qarab chiqamiz:

Masala-2. Bolalar bog‘chasida tarbiyalanuvchilar soni 250 nafar. Agar shulardan 135 nafari o‘g‘il bola bo‘lsa, necha nafari qiz bola? Masala mazmunini tahlil qilib, uning yechimini oddiy arifmetik usuldan foydalanib topib, ikkinchi usuldan foydalanishgacha bo‘lgan jarayondagi bo‘ladigan savol-javoblarning o‘qituvchilar pedagogik salohiyatiga qo‘yib berib, masalani yechishning algebraik usuliga o‘tishdan tahlilni boshlaymiz. $250-x=135$. O‘quvchilar yuqorida aytib o‘tilganidek, ayrish amali bilan berilgan bunday simvollarni qanoatlantiruvchi sonlarni osonlikcha topishadi. Berilgan masalani boshqa usul yordamida yechishga harakat qilib izlanayotgan, noma’lumni x deb belgilab, $250-x=135$ tenglikka ega bo‘lishni tenglama deb, tenglikni saqlab qoluvchi o‘zgaruvchi qiymatini tenglamaning yechimi yoki boshqa hollarda tenglamaning ildizi deb atalishini aytib o‘tadi. Bolalar bilan x-ning qiymati 115 sonini masala shartida berilgan 250 va 135 sonlaridan foydalanib qanday hosil qilish mumkinligiga ishonch hosil qiladi. Bir necha misollarni shunday ikkinchi usuldan foydalanib ishlagandan so‘ng, bunday ko‘rinishdagi tenglama yechimining umumiyligini qoidasi beriladi.

Qoida-2. Ayirish amali bilan berilgan $a-x=b$ ko‘rinishdagi tenglamaning yechimini topish uchun kamayuvchidan ayirmani ayirish kerak, ya’ni $x=a-b$ tenglamalarni o‘rganishga bag‘ishlangan navbatdagi darslarning birida darslikdagi birinchi marta bo‘lish amali bilan $a/x=b$ ko‘rinishdagi tenglamani yechimiga kirishishdan oldin o‘qituvchi bunday tenglamalarga umumiyligini tushunchalar va ularni yechish qoidasini berishdan oldin o‘zi tanlag-

an sodda va o‘quvchilarning amaliy kundalik dasturidan olingan materiyali matematik masalani tahlil qilishdan boshlash kerak.

Masala-3. Shanbalikda sinf o‘quvchilari jami 125 tub mevali daraxtga ishlov bergan. Agar har bir o‘quvchi beshtadan daraxtga ishlov bergan bo‘lsa, sinfdagi nechta o‘quvchi bor?

Tenglamalar mavzusiga kelguncha o‘quvchilar bunday masalalarni sonli ifodalar ko‘rinishida keltirib yechib o‘rganganlar. Ana shu ondan yechilgan matematik bilimlari asosida $a/x=b$ ko‘rinishdagi tenglik o‘zining tenglik ishorasini saqlab qoladigan namoyishni tanlab qo‘yish yordamida tenglamalar quyidagi yechimiga ega $125/5=25$. Javob – 25 nafar o‘quvchi.

Maqsad bo‘lish amali yordamida berilgan tenglama tushunchasiga kelish uchun masaladan izlanayotgan noma’lumni x deb belgilab $a/x=b$ tenglamaga kelishni o‘qituvchi o‘z matematik-pedagogik salohiyatidan va o‘quvchilarning matematikani bilish darajasiga suyangan holatdan kelib chiqib, o‘rgatadi. Bunday ko‘rinishdagi tenglamalarni yechish uchun o‘quvchilar bilan og‘zaki savol-javoblar asosida xulosa, ya’ni yechim qoidasini ta’riflashga olib keladi.

Qoida-3. Bo‘lish amali bilan berilgan ushbu $a/x=b$ ko‘rinishdagi tenglamalarning yechimini topish uchun bo‘linuvchini bo‘limmaga bo‘lish kerak. Agar boshlang‘ich sinflar matematika darslarida berilgan barcha tenglamalar qanday murakkab holatda berilishidan qat’i nazar, ularning ko‘rinishi ba’zi bir ayniy shakl almashtirishlardan keyin yuqorida keltirilgan ayniy ko‘rinishlardan biriga keltirilib ishlanadi.

Biz yuqorida keltirilgan tenglamalarning har biriga misol keltirib ularning ishlanishlari qoidalarini berib o‘tdik. Bu yerda har bir tenglamaning yechimini aytganda o‘zgaruvchi x noma’lumning qiymati tenglik ishorasini sozlab saqlab qolmasa-chi, degan savol tug‘iladi. Bunday holatda nima bo‘ladi? Endi kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning matematik bilimidan kelib chiqib javob berishga harakat qilamiz. Bu yuqoridagi savolni yanada soddalashtirib quyidagicha berish mumkin:

1⁰ x -noma’lum o‘zgaruvchining ba’zi bir sonli qiymatlarini saqlab qolsa-chi?

2⁰ x -noma’lum o‘zgaruvchining hech bir qiymatida tenglik ishorasini saqlab kelmasa-chi?

3⁰ x -noma’lumli o‘zgaruvchining hamma qiymatlarida saqlab kelsa-chi?

Quyidagi berilgan har bir savolga masalalar yordamida tushuntirishga va ularning ta’rifini berishga harakat qilqaziz.

Ta’rif-1. Agar 2 ta harfli o‘zgaruvchili ifodalar o‘zaro tenglik ishorasi bilan bog‘lanib, ifodadagi o‘zgaruvchining birorta qiymatida o‘zidagi tenglik ishorasini saqlab kelsa, bunday tenglikka tenglama va tenglik ishorasini saqlab qolgan o‘zgaruvchi x – bu qiymatiga tenglama yechimi deyiladi.

$2x+5=3x+4$; $4a+3=2a+1$; $5a-2=3a$. Bu tengliklar tenglamalarga misol bo‘ladi. Bu tengliklar o‘zgaruvchilarni

ing faqat bitta qiymatida tenglik ishorasini saqlab qoladi.

Ta'rif-2. Agar 2 ta o'zgaruvchili harfiy ifodalar o'zar tenglik ishorasi bilan bog'langan bo'lib, ifodadagi o'zgaruvchi x-ni birorta son qiymatida o'zidagi tenglik ishorasini saqlab kelmasa, bunday tenglikka tengsizlik deymiz.

Berilgan bu ta'rifni yaxshiroq tushunib olish uchun ishni birorta misolni tahlil qilishdan boshlaymiz:

Masala. Quyidagi berilgan tenglikni o'rganamiz: $2x+8=2(x+1)$. Bu berilgan tenglikni x o'zgaruvchining natural qiymatlarida tekshirib ko'ramiz, lekin shu narsani hech qachon esdan chiqarmaslik kerakki, o'zgaruvchi x-ning boshqa haqiqiy son qiymatlari uchun x soni o'rinli bo'ladi.

$$1^0 x=1 \text{ bo'lsin, u holda } 2*1+8=2(1+1); 10!=4; 10>4;$$

$$2^0 x=2 \text{ bo'lsin, u holda } 2*2+8=2(2+1); 12!=6; 12>6;$$

$$3^0 x=3 \text{ bo'lsin, u holda } 2*3+8=2(3+1); 14!=8; 14>8;$$

va hokazo.

Yuqoridagi hisob-kitoblardan ko'rinishdiki, bu tenglik o'zgaruvchi x-ning har bir qiymatida o'zida tenglik ishorasini saqlab qolmadi, natijaga ko'ra, $2x+3>2(x+1)$ tenglik ko'rinishida yozishimiz mumkin bo'lar ekan.

Bunday ko'rinishdagi chiziqli tengsizliklar ko'proq tenglamaning yuqori bosqichlarida batafsilroq o'rganiladi.

Tarif-3. Agar ikkita o'zgaruvchili ifoda o'zar tenglik ishorasi bilan bog'langan bo'lib, o'zgaruvchining barcha qiymatlarida o'zidagi tenglik ishorasini saqlab qolsa, bunday tenglikka ayniyat deyiladi.

Masalan, quyidagi o'zar o'zgaruvchili ifodaning qiymatlarida qanday holatlar yuz berishini qarab o'tamiz. $2x+4=2(x+2)$ tengligi berilgan bo'lsin.

$$x=1 \text{ bo'lsin, u vaqtida } 2*1+4=2(1+2), \text{ bundan } 6=6 \text{ bo'ladi.}$$

$$x=2 \text{ bo'lsin, u vaqtida } 2*2+4=2(2+2), \text{ bundan } 8=8 \text{ bo'ladi.}$$

$$x=3 \text{ bo'lsin, u vaqtida } 2*3+4=2(3+2), \text{ bundan } 10=10 \text{ bo'ladi [4, 56].}$$

Qisqa qilib aytganda, buyuk metodik olimlarimiz ta'kidlagandek, matematika fani shunchalik jiddiy fanki, uni o'rganishni, o'zlashtirishni osonlashtiruvchi hech bir imkoniyatni qo'ldan chiqarmaslik kerak. Agar bu masala kichik maktab yoshidagi o'quvchilar haqida borar ekan, uning qiyomi bir necha marta oshishini esdan chiqarmaslik darkor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Sh.M.Mirziyoyev. "Buyuk kelajagimizni mard va oljanob xalqimiz bilan birga quramiz". – T.: O'zbekiston, 2017. – 484 b.
- Matematika 1-sinf [Matn]: darslik / L.O'rino boyeva [va boshq.]. – T.: Respublika ta'lim markazi, 2021 – 160 b.
- Matematika 2-sinf [Matn]: darslik / L.O'rino boyeva [va boshq.]. – T.: Respublika ta'lim markazi, 2021. – 192 b.
- Matematika 3-sinf [Matn]: darslik / L.O'rino boyeva [va boshq.]. – T.: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 192 b.
- R.Mavlonova, N.Rahmonqulova. Boshlang'ich ta'limda pedagogika, innovatsiya, integratsiya. –T., 2013. – 240 b.

MUSIQA MASHG'ULOTLARIDA TALABALARDA MILLATLARARO TOTUVLIK HISSINI SHAKLLANTIRTISH

Shohida Mahkamova,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Musiqa ta'limi kafedrasи mudiri, dotsent

Annotation

Mazkur maqolada bugungi kunda global muammolardan biri bo'lgan millatlararo totuvlik g'oyalari haqidagi ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, ushbu g'oyani qanday qilib maktab davrida bolalar ongigiga singdirish, bu borada musiqa darslari ahamiyati qay darajada o'rinli ekanligi, musiqa darslarida qardosh xalqlar qo'shiqlari orqali millatlararo totuvlik g'oyalarni singdirishning ayrim usullari haqidagi fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: millat, qadriyat, millatlararo totuvlik, xalq, elat.

Annotation

В данной статье представлена информация об идеи межнационального согласия, которая на сегодняшний день является одной из глобальных проблем. Также ведется дискуссия о том, как внедрить эту идею в сознание детей в школьные часы, и о важности уроков музыки в этом отношении.

Ключевые слова: нация, ценность, межнациональное согласие, народ, этнос.

Annotation

This article provides information about the idea of interethnic harmony, which today is one of the global problems. There is also a discussion about how to plant this idea in the minds of children during school hours, and the importance of music lessons in this regard.

Keywords: nation, values, interethnic harmony, people, nation.

Millatlararo totuvlik – millatlararo ahillik, xalqaro do'stlik, milliy mafkuraning asosiy g'oyalaridan biri; muayyan hudud, davlatda turli millat vakillarining bahanjihat yashashi, hamkorlikda faoliyat yuritishini ifodalovchi tushuncha [1, 45]. Dunyoda chuqur o'zgarishlar sodir bo'layotgan hozirgi davrda Yer yuzining turli nuqtalarida millatlararo nizolarni keltirib chiqaruvchi ziddiyatlar saqlanib qolmoqda. Ushbu ziddiyatlarni bartaraf qilish, ularning oldini olish kishilik jamiyatni tarixiy-tadrijiy rivojlanishini ta'minlashning muhim sharti bo'lib qolmoqda. Bu amaldagi milliy siyosat modellarining mohiyati, ularning mafkuraviy asoslarini ilmiy-qiyosiy o'rganishni dolzab qilib qo'ymoqda.

Millatlararo munosabatlarning ijtimoiy barqarorlik va rivojlanishga keng ta'sir o'tkaza boshlashi global, mintaqaviy va hududiy geosiyosatda etnik omil rolining oshishiga olib keldi [2, 33]. Bu hol davlat va mintaqaning xavfsizligiga tahdid solishi mumkin bo'lgan etnik va millatlararo mojarolar kelib chiqqudek bo'lsa, ularning oldini olish maqsadida mazkur jarayonlarni muntazam ravishda ijtimoiy tahlil etib borishni zarur qilib qo'yadi.

Maktab o'quvchilar o'rtasida millatlararo totuvlik hissini tarbiyalash zamonaliviy ta'limning muhim vazifalaridan biridir. O'quvchilarida tolerantlikning yetakchi g'oyalarini singdirish o'qituvchilar bilimi, sa'y-harakatlarining pedagogik jihatdan shakllanganligiga bog'liq.

Ma'naviy qadriyatlarimiz qatorida musiqa alohida o'rinn tutadi. Asrlar osha bizgacha yetib kelgan qadimiy kuy va qo'shiqlar ajodolarimiz ma'naviy hayotidan dalolat beruvchi ruhiy omildir [3, 9]. Ota-bobolarimiz musiqa insonni kamolotga undovchi kuch deb bilganlar. Eng ta'sirli va eng ommaviy ma'naviy ozuqa vositasi sifatida musiqaga yuksak ijtimoiy maqom berilgan. Asarning musiqiy tuzilishi, xarakteri, ifoda vositalari uning hayotdagi o'rni jihatidan o'rganiladi va musiqa tinglash faoliyati quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Asarni tinglashga bolalar diqqatini jamlash va asar haqida o'qituvchining kirish so'zi.
2. O'qituvchi ijrosida yoki texnik vositalar yordamida asarni tinglashni tashkil etish.
3. Asarni suhbat yo'li bilan musiqiy-badiiy va matniy tahlil qilish.
4. Asarni to'laligicha qayta takror tinglash, so'ng asar haqida o'quvchilarining umumiy badiiy taassurotlari yuzasidan suhbat uyuştirish [4, 14].

Ma'lumki, qo'shiq, musiqa insonni har jihatdan tarbiyalaydi, uni ezhulikka, yaxshilikka undaydi. Qo'shiq, musiqa, ko'pincha, insonda yashirinib yotgan qobiliyat va sifatlarni yuzaga chiqarishga, kishi xarakteridagi salbiy siatlardan qutulishga yordam beradi. Qo'shiqchilik san'ati orqali milliylik, millatlararo totuvlik va bag'rikenglikka erishish ham mumkin.

Qo'shiq-musiqa kishida sog'lom turmush, ijodiy kayfiyat ehtiyojini uyg'otadi. Musiqa yordamida inson

iste'molga qaramlik kayfiyatidan ham xalos bo'ladi. Shu bilan birga, odamlarga ijodkorlik, iste'dodni namoyon etish kabi ijobjiy ishlarni amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni ham yaratadi.

O'zbekistonda yashayotgan xalqlarning har xil millatga mansubligi bu jarayonning o'ziga xos bo'lgan, har qanday sharoitda inobatga olinishi shart bo'lgan alohida xususiyati hisoblanadi. Ular orasida milliy totuvlik va bag'rikenglik tuyg'ularini shakllantirish va rivojlanirish uchun rus, qozoq, qirg'iz, tojik, qoraqalpoq va turkman tillarida ijro etiladigan kuy-qo'shiqlarni o'rganish maqsadga muvofiqliqdir. Har xil millatga mansub bo'lgan o'quvchilarning o'rganishlari nazarda tutilgan har bir qo'shiq, albatta, u yoki bu bola uchun ruhan yaqin va uning ona tilida ijro etiladi. Bu qo'shiqlarni hamma tushunishi yoki birgalikda ijro eta olishlari uchun bahamjihat qo'shiq mohiyatigi kirish taqozo etiladi.

O'zbekistonda ta'lim-tarbiya ishlari yetti tilda olib borilishi ma'lum. O'zbek va rus tilida ta'lim-tarbiya beradigan maktablar sirasida o'qitish ishlari turkman tilida olib boriladigan maktablar ham, turkman tilida so'zlashuvchi butun boshli hududlar ham mavjud. Turkman tilida qo'shiqlarni o'rganish bu millatga mansub bolalarning ma'nnaviy kamolotigi ijobjiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan "Kapalak" qo'shig'ini o'rganishni tavsiya etish mumkin. Ma'lumki, kapalaklar o'ta nafis va nozik yaratiq. Ularga hech kim befarq bo'lmaydi. Bunday munosabatlarda millatning ham, diniy e'tiqod yoki irqnning ham hech qanday ahamiyati yo'q. Shu ma'noda, she'r matnini to'garak a'zolari orasidan turkman millatiga mansub bolalardan o'qib berishini so'rash maqsadga muvofiqliq bo'ladi. Bu, avvalo, she'r mutolaasi ifodalilagini, talaffuzning to'g'ri va ta'sirli bo'lishini ta'minlaydi. Qolaversa, boshqa millatga mansub bolalarning ham matn mohiyatiga imkon qadar chuqurroq kirib borishlariga zamin tayyorlaydi. Ayni zamonda, qo'shiqning shiradorligi va tinglovchi ruhiyatiga yetib borshiga asos bo'ladi. Qo'shiq matni bilan tanishilganidan so'ng savol va topshiriqlar ko'magida birgalikda uning mazmuni ustida ishlanadi.

1. She'rning birinchi bandidagi kapalakka xos bo'lgan xususiyatlarni toping. Bu jarayonda banddag'i "Owadanja kebelek" (go'zal kapalak), "jan elek" (jonsarak), "Uçdyn mawy asmana" (moviy osmonga uchmoq) singari so'z va so'z birikmalariga asoslaning.

2. She'rning ikkinchi bandiga diqqat qiling. Kapalak faqat moviy osmonda qanot qoqadimi? Kapalak qayerlariga qo'nishi mumkin?

3. She'rning uchinchi bandidagi: Meniñ göwnümi aç sen" (Har yonga uchib shodlan, menin ko'nglimni och, ko'nglimni quvontir) misralariga diqqat qiling. Kapalakning uchishi bilan inson ko'ngli orasida qanday aloqa bo'lishi mumkin?

4. She'rdagi: "Güyeze meñzeş kebelek, Kesbiñe haýran her kim" (Kuya monand kapalak kasbingga hayron har

kim) misralarida kapalakning kuyga o‘xshatilishi sabablar haqida o‘ylab ko‘ring.

5. Turkman tili turkiy xalqlardan birining ona tili hisoblanadi va uni tushunish badiiy to‘garak a‘zolaridan ortiqcha zo‘riqishni talab qilmaydi. Uni birligida ijro etish, talaffuzdagi qiyinchiliklarni bartaraf etishda turkman bolalarning yordamiga tayanish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Qozoq xalq qo‘shiqlari ham o‘zining o‘ynoqi ohangi bilan tinglovchini rom etadi, ruhiyatini ko‘taradi. Buni “Zamanym” (Mening davrim) qo‘shig‘i misolida yaqqol ko‘rish mumkin. Faqat ijrochi qo‘shiqni kuylayotganda shu ruhni bera bilsa bas.

Buning uchun yana asar matni didaktik tahliliga tortilishi maqsadga muvofiqliqdir:

1. Qo‘shiqning birinchi baytidagi “Ayt degende elendi aytyp salmay, Aqyin jigit nesine jaltaqtaydy” (Ayt deganda o‘lanni ayta qolmay, Oqin yigit nimaga taltanglaydi?) misralariga tayanib qo‘shiq kim tomonidan aytileyotgani ni va kimga yo‘naltirilganini aniqlang.

2. She’rning ikkinchi bandidagi “Jigit attan kylasa qyz tabalar” (Agar yigit otdan yiqilsa, qizlar kuchayadi, mazax qiladi) misrasidagi ma’noni o‘z so‘zlaringiz bilan tushuntirib bering.

3. “On bes penen otzyzdyq arasynda Qyday yrsym jiggitti talrynbag‘an” (O‘n besh bilan o‘ttizning orasida Xudo ursin yigitni talpinmagan) satrlarining mazmunini chaqing. Ularda nima haqida gap ketyapti?

4. She’rda ifodalangan hijronning iztiroblarini toping. Ularga o‘z munosabatingizni bildiring.

5. Nima deb o‘ylaysiz, hijron, firoq, ayriliq azoblari tasvirlangan she’rga bunday o‘ynoqi kuy munosibmi? So‘z bilan kuy bir-biriga mutanosibmi? Fikringizni asoslang.

Ey, sen, qulaq salg‘in menin ohimga!

Oh uramen sen tusgenda yadima!

Toqat etolmovdim – keldim bog‘inga,

Sollona-tovlana bir shiq, jananim, jananim!

Keshe-kunduz ko‘zim sening jo‘lingda,

Gumburleydi gohi dutor qo‘limda.

Kelib turmin sening barar yo‘linga... [5].

Asar mazmuni ustida amalga oshirilgan bu kabi suhbatdan so‘ng, mazkur qo‘shiqning o‘zbek va qoraqalpoq qo‘shiqchilari tomonidan ijro etilgan variantlari bilan tanishiladi. Har ikkala ijrochining ifoda uslubi taqqoslanadi, nozik jihatlariga diqqat qaratiladi. Shu kabi bilimlar asosida uning ijrosiga kirishiladi, mashq qilinadi.

Musiqa darslarida har xil xalqlar qo‘shiqlarini ijro etishda musiqa ta’limi metodikasi ilmida yetakchilik qiladigan bir qator xususiyatlarga amal qilish taqozo etiladi. Musiqa metodikasida qo‘shiq kuylash holati, ashulachilik nafasi, ovoz hosil qilish, sozlanish, ansambl, talaffuz muhim ahamiyat kasb etadi. Qo‘shiq kuylashda ijrochilarining o‘tirishi va turish holatiga ham e’tibor beriladi. O‘tirib yoki turib kuylaganda bosh, qo‘l va oyoqlarning turishi ga ham e’tibor qaratiladi va muntazam ravishda nazorat qilinib, eslatib turiladi. Ijro jarayonida gavdani to‘g‘ri tutish ham talab etiladi.

O‘qituvchi tomonidan to‘g‘ri turish, o‘tirib kuylaganda suyanchiqlarga suyanmaslik, yelkalarni yengil kerib, iyakni ortiqcha ko‘tarmasdan, bo‘yin va boshni to‘g‘ri ushlash, qo‘llarni erkin pastga tushirish va kaftlar ni tizzalar ustiga yengil qo‘yib engashmasdan o‘tirish va oyoqlarni yelka kengligida erkin qo‘yish kabi holatlarga ham alohida e’tibor qaratiladi. Bularning barchasiga musiqa ta’limi metodikasi ilmida alohida ahamiyat beriladi.

Xulosa, millatlar o‘rtasida totuvlik, do‘stlik rishtalarini mustahkamlashda musiqa muhim vositalardan biri sanaladi. Shuningdek, musiqa darslarida qardosh xalqlar qoshiqlaridan o‘rganish o‘quvchilar o‘rtasida boshqa millatlarga nisbatan hurmat, ehtirom, ularning urf-odatlariga nisbatan ijobiy dunyoqarashni paydo bo‘lishga muhim omil yaratdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nurmatov H., Ibrohimov O. “Musiqa” o‘quv qo‘llanma. – T.: “O‘qituvchi” nashriyoti, 2007. – 178 b.
2. Qodirov B., O.Yakupova. Sh. “Ijodiy-madaniy masalalar bo‘yicha targ‘ibotchilar uchun metodik qo‘llanma”. – T., 2021. – 178 b.
3. Нишонова З.Т. Ижодий мустақил фикрни тарбиялашда ўқитувчининг ролини янада ошириш // Таълим ва тарбия, 2001. – № 2. – 98 б.
4. Sharipova G. “Musiqa va uni o‘qitish metodikasi”. – T.: “Turon-Iqbol” nashriyoti, 2011. – 108 b.
5. Sharipova G. “Musiqa metodikasi”. – T.: “O‘zbekiston faylasuflar” nashriyoti, 2012. – 198 b.

BO'LAJAK KASB TA'LIMI O'QITUVCHILARINI TAYYORLASH JARAYONIDA KREATIV FIKRLASH KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH TEKNOLOGIYASI

Baxtiyor Turdimurodov,

Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali

“Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasи katta o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada xalqaro tajribalardan foydalanib, bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida amaliy ko‘nikmalari, kreativ qobiliyatni shakllantirish va rivojlantirish bo‘yicha fikr-mulohazalar yuritilgan. Shuningdek, ta’lim muassasalarida elektron axborot ta’lim muhitini yaratish asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishning innovatsion usullari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: kreativlik, tafakkur, qobiliyat, ta’lim, innovatsiya, model.

Аннотация

В данной статье рассматривается формирование и развитие практических навыков и творческих способностей в процессе подготовки будущих педагогов профессионального образования с использованием зарубежного опыта. Также выделены инновационные методы развития творческого мышления будущих учителей, основанные на создании электронной информационной образовательной среды в общеобразовательных учреждениях.

Ключевые слова: креативность, мышление, способность, образование, инновации, модель.

Annotation

This article discusses the formation and development of practical skills and creative abilities in the process of training future vocational education teachers using foreign experience. innovative methods for the development of creative thinking of future teachers based on the creation of an electronic information educational environment in educational institutions are highlighted.

Key words: creativity, thinking, ability, education, innovation, model.

Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida kreativ qobiliyatni shakllantirish va rivojlantirish bo‘yicha fikr-mulohazalar yuritishdan oldin, dastlab bu tushuncha mazmunini bilish lozim. Kreativlik – shaxsning rivojlanishi, uning hartomonlama takomillashishi va mahsuldar, foydali ijtimoiy shakllanishining mustahkam kafolati va ishonchli omilidir. Modomiki, kreativlik aqliy jarayon ekan, odam aqlini yuksaltirishning, rivojlantirishning, uning cheksiz imkoniyatlaridan foydalanishning bitmas-tuganmas yo‘llari va usullari albatta topiladi.

Bu borada mutaffakir Abu Ali ibn Sino qarashlarida ham kretavlikni talqin etishmiz mumkin. Uning qarashlarida o‘qituvchi o‘z o‘quvchilarining mayl, intilish, faolligi, qobliyati, iste’dodi va layoqatini aniqlamasdan turib, uni ijodiy fikrlashga yo‘naltira olmaydi degan mazmun bor.

Mutaffakir Jalolidin Davoniy “Axloqi Jaloliy” nomli asarida kishi insoniy fazilatlarda aqliy qobiliyat va aqliy iste’dodni tarbiyalash uchun zukko, zehnli, fahm-farosatli, ijodkor bo‘lishi va bilimlarni tez eslab qolishi, ularni anglab yetish lozimligini ta’kidlagan.

Albert Eynshteyn “Tasavvur bilimdan muhim”, deganida aynan mana shu jihatni nazarda tutgan. “Kreativlik” so‘zi ilk bor 1922-yilda AQSh olimi D.Simpson tomonidan qo‘llangan. Ushbu atama bilan shaxs qolipdagi, stereotip odatiy tafakkuridan voz kechish qobiliyatini ta’riflagan. Shuningdek, boshlang‘ich sinf o‘quvchilar kreativligini rivojlanish, faollashtirish uchun o‘qituvchilar o‘quvchilarini obrazli fikrlashga undashi, muammo-

ni aniq ifodalash, fikrning doimo tugallangan jumla bilan hamda muhim joylarga urg‘u berib ajratgan holda ifoda etishi, xush muomalali va ziyrak bo‘lishi, “Faraz qiling”, “Tasavvur eting”, “Ijodiy parvoz eting” va shu kabi so‘z birikmalaridan foydalanishi bo‘yicha tavsiya beriladi.

Kreativlik shaxsni rivojlantiruvchi kategoriya sifatida inson tafakkuri, ma’naviyatining ajralmas qismi hisoblanadi, u shaxs ega bo‘lgan bilimlarning ko‘pqirrali ekanligida emas, balki yangi g‘oyalarga intilish, o‘rnatilgan stereotiplarni isloh qilish va o‘zgartirishda, hayotiy muammolarni yechish jarayonida kutilmagan va noodatiy qarorlar chiqarishda namoyon bo‘ladi. Ko‘pincha noodatiy fikrlar, yechimlar kutilmaganda inson xayoliga keldi. Buning uchun, avvalo, fikrlash jarayonidagi bir xillikka, odatiylikka barham berilishi lozim.

Shuning uchun kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish o‘qituvchining muvaffaqiyatli kasbiy faoliyati uchun ega bo‘lishi kerak bo‘lgan ko‘nikmalarga qaratilgan bo‘lishi lozim. Shuningdek, AKTni qo‘llash sohasidagi o‘qituvching pedagogik faoliyatining alohida vazifalari “faoliyatni (shu jumladan, jamoaviy faoliyatni), rollar va hodisalarini vizualizatsiya qilish; raqamlar ta’lim resurslari (manbalari, vositalari) sifatini ulardan foydalanishning berilgan o‘quv vazifalariga nisbatan baholash; aloqa jarayonida vizual obyektlar vositalaridan foydalanish (vizual aloqa) zarur. Ta’lim muassasasining faoliyat ko‘rsatishi va rivojlanishining samadarligi ko‘p jihatdan pedagog kadrlarning ijodiy malakasini shakllantirish darajasiga ham bog‘liq.

Bugungi kunda muntazam amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari va innovatsion jarayonlarning asosiy vazifalaridan biri raqamlashtirish jarayonining xususiyatlarga to'liq moslashishdir. Shu bois oliv ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishning interfaol texnologiyalarini ishlab chiqish, integrativ ta'lim muhitini yaratishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratish dolzARB vazifalardan biridir.

Ta'lim muassasasining elektron axborot ta'lim muhitini yaratish sof texnik masala emas, buning uchun tizimli yondashuv asosida muassasaning ilmiy, uslubiy, tashkiliy va pedagogik imkoniyatlaridan foydalanish zarur. Ta'lim tizimida zamonaviy axborot va telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish quyidagi yo'naliishlarda amalga oshirilmoqda:

- axborot va telekommunikatsiya texnologiyalari o'r ganish obyekti sifatida, ya'ni talabalarda yangi axborot texnologiyalari, ularning tarkibiy qismlari va qo'llanish sohalari haqida umumiy tasavvur va ko'nikmalar shakllanadi;

- axborot va telekommunikatsiya texnologiyalari o'quv quroli sifatida, ya'ni talabalarga zamonaviy axborot-pedagogik texnologiyalar asosida bilim beriladi hamda ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari zamonaviy kompyuter dasturlari asosida tashkil etiladi;

- ta'lim jarayonini boshqarish vositasi sifatida, ya'ni ta'lim muassasasining barcha faoliyati, shu jumladan, ta'lim, ma'naviy-ma'rifiy va ilmiy tadqiqot ishlari samaradorligini oshirish uchun axborot, tahlil va prognozlash tizimini yaratish; talaba va o'qituvchilarining ilmiy-pedagogik tadqiqotlarini olib borish vositasi sifatida, ya'ni ta'lim muassasalari o'qituvchilari va talabalar o'rtasida ilmiy tadqiqot va pedagogik tadqiqotlar samaradorligini oshirish uchun zamonaviy axborot tizimlarini yaratish va joriy etish [1].

Axborot texnologiyalari vositalari bilan ishlovchi axborot texnologiyalari fani o'qituvchisi, birinchidan, o'zida media kompetensiya sifatlarini mujassamlashtirgan bo'lishi kerak. Media kompetensiysi tushunchasi ta'lim tizimimizda nisbatan yangi atama hisoblanadi va media axborotni turli shakllarda muloqot qilish va baholash, o'r ganish va muloqot qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi.

Media ta'lim – bu ommaviy axborot vositalari orqali shaxsiy rivojlanish jarayonidir. Professor A.B.Fedorovning ta'kidlashicha, zamonaviy dunyoda ommaviy axborot vositalari bilan muloqot qilish madaniyatini, ijodiy, kommunikativ salohiyatni, tanqidiy fikrlashni, media matnlarni to'laqonli idrok etish, sharplash, tahlil qilish va baholash, media orqali o'zini ifoda etish madaniyatini shakllantirish maqsadida media-ta'lim texnologiyasini nazarda tutadi. Bu turli shakllarda o'rganish maqsadida ommaviy kommunikatsiya vositalari va materiallari (ommaviy axborot vositalari) yordamida shaxsnинг rivojlanish jarayoni sifatida: birinchidan, elektron darsliklar yarata olish va ular bilan erkin ishlay olish; ikkinchidan, Camtasio studi-

yasida, ZOOM, Google Meet, Google disk kabi dasturlarda erkin ishslash imkoniyati bo'lishi; uchinchidan, masofaviy ta'lim platformasini yangi axborot resurslari bilan boyitish kerak.

So'nggi paytlarda global koronavirus pandemiyasi boshqa barcha sohalar qatori ta'lim tizimiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Karantin qoidalari ta'limning ko'plab an'anaviy shakllari va usullarini samarasiz qildi. Bunday vaziyatda quyidagi muammo va kamchiliklar aniqlandi:

- Internet tezligi hamma hududlarda ham talab darajasiga yetmasligi;

- barcha ta'lim muassasalarida AKT vositalarining yetarli emasligi;

- o'quv fanlari bo'yicha mediasavodxonlikning past darajasi;

- masofaviy ta'lim shaklida ta'lim predmeti uchun to'liq javobgarlik yo'qligi kabi bir qator kamchiliklar aniqlandi.

Ta'limni axborotlashtirish uchun kadrlar tayyorlashning umumiy pedagogik tamoyillarini quyidagilar deb hisoblash mumkin: axborot texnologiyalari faniga nisbatan boshlang'ich tayyorgarlikning o'zgarmasligi uning axborot-kommunikatsiya, umumiy madaniy jihatlarga yo'naltirilganligi, axborot jamiyatining hozirgi rivojlanish darajasiga mosligi; mutaxassis o'qituvchilarni tayyorlash bo'yicha mutaxassislik, ya'ni muayyan fan bo'yicha axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlarini joriy etishga yo'naltirish; pedagogik kadrlar tayyorlashning tabaqlaganishi, uning shaxsiy imtiyozlari, kasbiy ehtiyojlari va talabalarining xususiyatlarga yo'naltirilishi.

Axborot texnologiyalari o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi tamoyillarini amalga oshirish va tabaqlashtirilgan yondashuv tamoyillarini amalga oshirish uchun o'quv rejsi tuzilmasini ishlab chiqishda quyidagilarni aks ettirish kerak: ta'limni axborotlashtirishning nazariy asoslari; o'quv dasturlarida muayyan fan bo'yicha axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha professor-o'qituvchilar tarkibi mutaxassislari faoliyatining asosiy tashkilotchilari; mustaqil ta'lim faoliyatini metodik ta'minlash [2].

Hozirgi vaqtida fanlarni kompyuterdan foydalangan holda o'qitish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Axborot texnologiyalari fani o'qituvchilari kompyuterdan nafaqat darsga uslubiy materiallar tayyorlashda, balki fanni o'qitishda kerakli kompyuter dasturlaridan ham o'quvchilar bilan individual ishslash vositasi sifatida foydalanadilar. Kompyuter ma'lumotlarini qayta ishslash, modellashtirish va natijalarni ko'rsatish ko'pincha qimmatbaho eksperimental uskunalariga bo'lgan ehtiyojni almashtiradi, ba'zi hollar (atom va kvant fizikasi, yarimo'tkazgichlar, kimyo, biologiya, astronomiya, tibbiyot, tarix kabi fanlar bilan bog'liq jarayonlarni modellashtirish)da yagona hisoblanadi [3].

Zamonaviy axborot texnologiyalari mikro va makrinosmosdagi hodisa va jarayonlarni, murakkab qurilmalarni, biologik tizimlarni kompyuter grafikasi va modellashtirishdan foydalanishga o'rgatadi, juda yuqori yoki past tezlikda, qulay tezlikda sodir bo'ladigan fizik, astronomik, kimyoviy, biologik jarayonlarni ifodalaydi, shakl va vaqt shkalasi yangi didaktik vazifalarni hal qilishga yordam beradi.

Shu bois ta'limga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning istiqbolli yo'nalişlaridan biri hodisa va jarayonlarni kompyuterda modellashtirish hisoblanadi. Kompyuter modellari o'qituvchiga an'anaviy dars mazmunini uyg'unlashtirishga yordam beradi va kompyuter ekranida turli effektlarni aks ettiradi, o'quvchilar uchun yangi, noan'anaviy o'quv faoliyatini tashkil qiladi.

Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida kreativ fikrlash ko'nikmasini shakllantirish texnologiyasi bu kompyuter texnologiyasini qo'llash orqali axborot jarayonlarini optimallashtirishdan iborat [4].

Eksperimental va klinik izlanishlarda kuzatiluvchi yoki solishtiriluvchi tanlangan obyektlar orasidagi farqlar general parametrlarining solishtirish bahosini aniqlash zarurligi tez-tez uchrab turadi. Bu vazifani hal qilishda aniq va konkret qiymatlar ko'rsatib berish, ya'ni patologik jarayondagi xarakterli belgilarini aniqlashga, kasallikning dinamik rivojlanishini kuzatish, davolashning effektiv an'analarini bahlash va boshqalarga yo'l berishdir. Solishtirish guruhlarning qaysi biri yaxshilagini o'rtacha ulushlar orasidagi farq va boshqa tanlangan ko'rsatkichlar bo'yicha aniqlaydi.

Tanlab olingen farqlarning uning xatoligi bilan birga, haqqoniyligi haqidagi savolga javob berish uchun u yoki bu gipotezadan foydalangan holda hal qilishga to'g'ri keladi. Meditsina va biologiya sohasida keng qo'llaniladigan "N0" deb nomlanuvchi nol gipoteza mavjud. Bu gipotezada ko'r-satilishicha, solishtiriluvchi guruhlar asosiy parametrlarining farqi nolga teng. Shunday qilib, agar normal holatdagi taqsimlanuvchi obyektlar yig'indisidan M₁ va m₁ parametri tanlangan obyekt ajratib olinsa, obyektlar yig'indisidagi boshqa tanlangan obyekt M₂ va m₂ parametri bo'lsa, u holda nol gipoteza quyidagidan kelib chiqadi: M₁≠M₂ va m₁≠m₂, ya'ni M₁-M₂≠0 i m₁-m₂≠0. Shuning uchun bu gipoteza nol gipoteza deb ataladi.

Qabul qilingan gipotezani tekshirish uchun tanish kattaliklar va taqsimot funksiyalaridan foydalilanadi. Haqqoniylilik mezoni (kriteriyi) deb nomlanuvchi bu kattaliklar har bir hodisada aniqlashga imkon beradi.

t-Styudent mezoni (t-taqsimot). Ko'p holatlarda eksperimental va klinik izlanishlarda ikkita ko'rsatkichlarning o'rtacha arifmetik kattaliklarini o'zaro solishtirish zarurati tug'iladi, masalan, eksperimental va kontrol guruhlar natijalarini solishtirishda, har xil yashash joylaridagi aholining sog'liq ko'rsatkichlarini solishtirish, yillar bo'yicha solishtirish va hokazo.

Metodning asosida t-Student mezonini haqqiyligini aniqlash yotadi. t parametrning taqsimot qonuni "Styudent" taxallusi bilan yozib qoldirilgan eslatmalarda chop etilgandi va bu nomni saqlab qo'ygan (buning avtori ingлиз studenti V.Gosset bo'lib, u keyinchalik mashhur matematik bo'la olgan).

t-mezon kattaligi ko'rsatkichlar farqining (o'rtacha kattaliklar) o'zining farqlar xatoligiga nisbatan munosabati bilan aniqlanadi. Agar haqqatan o'rnatilgan kattalik (t_q), t – mezondan katta bo'lsa yoki ahamiyat darajasida qabul qilingan bu kattalikning kritik (standart – ts) qiymatga teng bo'lsa, H₀ – gipotezani inkor etadi va ozod darajalar soni k q n1Qn2-2, ya'ni t_q (ts shart bajarilsa).

Amaliyotda t-taqsimotni ishlatish uchun maxsus jadval tuzilgan bo'lib, unda har xil ahamiyat darajalar – (uchun kritik nuqtalar – ts (inglizchadan standart – me'yor, namuna), va ozod daraja sonlari – k.

$$t = \frac{|M_1 - M_2|}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}}$$

Haqqiylik mezoni – t, tajriba ko'rsatkichlari farqi, o'zining xatosidan bir necha marta kattaligini ko'rsatadi. t ning har xil qiymatlari uchun aniq, ishonchli o'lcham mavjud bo'lib, uning yordamida tajriba ko'rsatkichlarda real farqlar borligi haqida gapira olishimiz mumkin.

Shuni e'tiborga olish lozimki, yuqorida t-kriteriyini qo'llash natijasidan, solishtiriluvchi guruhlar dispersiyalari bir xillagini ko'ramiz. Agar unday bo'lmasa, u holda t-kriteriyini quyidagi formula bo'yicha topamiz:

$$t = \frac{|M_1 - M_2|}{\sqrt{\frac{\sigma_1^2}{n_1} + \frac{\sigma_2^2}{n_2}}}$$

Ozod daraja sonlari esa quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$k = n - 1 + \frac{2n - 2}{\frac{\sigma_1^2}{n_1} + \frac{\sigma_2^2}{n_2}}$$

t – taqsimot va R – xatolikni baholash ehtimolligi orasidagi munosabat

1-jadval

t = 2dan 3gacha	P<0,05	95%
t q 3dan 4gacha	P<0,01	99%
t q 4 va yuqori	P<0,001	99,90%

Masala. Kovakli sil bilan og'rigan bemorlarning bronxoalveolyar lavaj suyuqligining sirt taranglik koefitsientini davolashgacha va davolashdan keyingi ko'rsatkichlari aniqlandi. Berilgan ko'rsatkichlar o'zgarishini baholashimiz kerak.

2-jadval

t/ n	STK		xi-M		(xi-M)2	
	Dav. gacha	Dav keyin	Dav. gacha	Dav keyin	Dav. gacha	Dav keyin
1	61,32	54,25	3,13	-1,62	9,8	2,62
2	58,29	54,31	0,1	-1,56	0,01	2,43
3	57,35	55,65	-0,84	-0,22	0,7	0,05
4	54,21	53,75	-3,98	-2,12	15,84	4,49
5	55,59	54,72	-2,6	-1,15	6,76	1,32
6	56,72	56,35	-1,47	0,48	2,16	0,22
7	59,71	57,82	1,52	1,95	2,31	3,8
8	62,35	60,15	4,16	4,28	17,3	18,32
Σ	465,54	447			54,88	33,25

Davolashnishgacha

$$\sum_{i=1}^8 x_i = 465,54; \quad M_1 = 58,19;$$

$$t_F = \frac{58,19 - 55,87}{\sqrt{0,98 - 0,59}} = 1,85$$

Davolashdan keyin

$$\sum_{i=1}^8 x_i = 447; \quad M_2 = 55,87$$

$$\sigma_2 = \sqrt{D_y} = \sqrt{\frac{33,25}{7}} = 2,18;$$

O'rtacha kvadratik chetlashish

$$\sigma_1 = \sqrt{D_x} = \sqrt{\frac{54,88}{7}} = 2,80;$$

Standart xatolik

$$m_1 = \frac{2,80}{\sqrt{8}} = 0,99 \quad m_2 = \frac{2,18}{\sqrt{8}} = 0,77$$

t-taqsimot

5% li farqlanish darajasi va erkinlik darajasi soni kq8Q8-2q14 tengligidan jadvaldan thq 2,145 ni topamiz. Demak, th (ts bo'lganligi uchun nol gipoteza o'z kuchida qoladi, ya'ni farqlar haqqoniy emas, to'g'riliqi tasdiqlanmadni.

Yuqoridagi hisoblashlarni Excel dasturida amalga os-hirish uchun quyidagi ishlarni bajaramiz:

	B	C	D
t/ n	СТК		Дав. гача
	Дав. гача	Дав. кейин	
1	61,32	54,25	
2	58,29	54,31	
3	57,35	55,65	
4	54,21	53,75	
5	55,59	54,72	
6	56,72	56,35	
7	59,71	57,82	
8	62,35	60,15	

Variatsion qatorlar kiritiladi

	B	C	D
t/ n	СТК		Дав. гача
	Дав. гача	Дав. кейин	
1	61,32	54,25	
2	58,29	54,31	
3	57,35	55,65	
4	54,21	53,75	
5	55,59	54,72	
6	56,72	56,35	
7	59,71	57,82	
8	62,35	60,15	
M	58,2	55,9	
G	2,8	2,2	
m	0,99	0,77	
t			

So'ngra o'rtacha qiymatlar hisoblanadi.

damma-qadam bajarish haqida qisqacha urg'u berib o't-dik. Biz o'zimizga shuni aniq tasavvur etishimiz kerakki, nafaqat ta'lim tizimida, kundalik hayotimizda zamonaviy AKTni keng joriy etish bo'yicha tub va ijobji ma'nodagi portlash effektni beradigan o'zgartirishlarni amalga os-hirmsadan turib, istiqboldagi maqsadlarimizga erishish qiyin bo'ladi. Biz qisqa vaqt mobaynida nafaqat axborot xizmatlari ko'rsatishning ko'plab turlari bo'yicha mavjud kamchiliklarni bartaraf etishimiz zarur. Ushbu jarayon bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlash orqali kreativ fikrlash ko'nikmasini shakllantirish, tibbiyot soha-

t Student mezonini (t-taqsimot) hisoblash uchun kursorni S16 yacheykaga qo'yamiz va q belgisini bosib Student mezonini formulasini kiritamiz:

$qABS(C13-D13)*KOREN(C15^2*QD15^2)$ va Enter tumagmasini bosamiz.

Tibbiyotda axborot texnologiyalari fani bo'yicha amaliy ko'nikmalarni qadamma-qadam egallash va ularning mezonini ishlab chiqdik. Talabalarga ushbu jadval bo'yicha topshiriqlarni qadamma-qadam bajarish kerakligi tushuntiriladi.

Yuqoridagi fikrlarimizda amaliy-ko'nikmalarni qa-

larida ham inson salomatligini saqlash va uni mustaxkam-lashda tegishli choralarni tanlashda yordam beradi.

Xulosa shundan iboratki, tibbiyotdagi texnik qurilmalarni ishlatalishda kompyuter dasturlari yordamida tahlil qilish imkonи mayjud. Bu dasturlarni bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlash orqali kreativ fikrlash ko'nikmasini takomil-

lashtiirsh zarur. Bu orqali talabalar kompyuter dasturlarini mustaqil va amaliy ishlata olishadi. XXI asrda axborot kommunikatson va IT texnologiyalar asrida darslarni, mustaqil ishlarni kreativ fikrlaydigan pedagoglar ta'lim tizimining samaradorligini oshiribgina qolmay, yurtimizga yetuk sifatl mutaxassis kadrlar yetkazib berishi shubhasiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Irgashev S.U., Xayitova Y.D. Kilinka oldi modullarni o'qitishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash //Journal of Integrated Education and Research. – 2022. – T. 1. – №. 7. – C. 73-76.
2. Turdimurodov B. K., Khursanov S.U. Innovation of pedagogical technologies in the process of remote control unit //Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. 12. – C. 992-997.
3. Turdimurodov B. Tibbiyotda kompyuter texnologiyalari: aloqa tarixi, ahamiyati va istiqbollari //Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences. – 2023. – T. 2. – №. 7. – C. 140-146.
4. Kadyrov B. E. THE CONTENT OF THE DEVELOPMENT OF STUDENTS'CREATIVE SKILLS REGARDING NATIONAL CRAFT IN TECHNOLOGY LESSONS //Science and Education in Karakalpakstan ISSN 2181-9203. – C. 123.
5. Kucharovich, O. A., & Akmalovich, K. S. (2022). Innovative Teaching Methods and their Practical Application in Technological Education Classes. Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences, 1(5), 305-309.

MULTIMEDIA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING TASHKILIY-PEDAGOGIK SHARTLARI

Farida Esanqulova,
Termiz Davlat Pedagogika Instituti Maktabgacha
talim yo'nalishi 2 -kurs magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagи bolalar uchun multimedia texnologiyasining ahamiyati, maktabgacha yoshdagи bolalarning rivojlanishi uchun mo'ljallangan kompyuterli o'yin dasturlarining barchasi ham ta'lim jarayonida o'z samarasini beravermaydi. Shuning uchun ham kompyuter o'yinlarini tanlash va ulardan foydalanish uchun jiddiy yondashuv va e'tibor kerak bo'ladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiya jarayonida yangi kompyuter va axborot-kommunikatsion texnologiyalar vositalarining joriy etilishi, pedagog-tarbiyachilarning axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanish malaka va ko'nikmalarini shakkantirish bilan birga, ularning faoliyatni tashkil etish jarayonidagi maqsadi, vazifalari va tutgan o'rnnini o'zgartiradi.

Kalit so'z: multimedia texnologiyasi, maktabgacha yosh, bolalar, kompyuter, o'yin, dastur, ta'lim, tarbiya, axborot, kommunikatsiya, pedagog, tarbiyachi, malaka, ko'nikma, bilim.

Аннотация

В данной статье рассматривается значение мультимедийных технологий для дошкольников, не все компьютерные игровые программы, предназначенные для развития дошкольников, оказывают влияние на образовательный процесс. Именно поэтому к выбору и использованию компьютерных игр потребуется серьезный подход и внимание. Внедрение новых средств компьютерных и информационно-коммуникационных технологий в учебно-воспитательный процесс в дошкольных образовательных организациях, наряду с формированием у педагогов-воспитателей навыков и умений пользоваться средствами информационных технологий, меняет их цель, задачи и место в процессе организации деятельности

Ключевое слово: мультимедийные технологии, Дошкольное учреждение, дети, компьютер, игра, программа, образование, воспитание, информация, коммуникация, педагог, воспитатель, квалификация, умение, знания.

Annotation

This article discusses the importance of multimedia technologies for preschoolers, not all computer game programs designed for the development of preschoolers have an impact on the educational process. That is why choosing and using computer games will require a serious approach and attention. The introduction of new means of computer and information and communication technologies into the educational process in preschool educational organizations, along with the formation of teachers and educators skills and abilities to use information technology, changes their purpose, objectives and place in the process of organizing activities

Keyword: multimedia technologies, preschool, children, computer, game, program, education, upbringing, information, communication, teacher, educator, qualification, skill, knowledge.

Axborot texnologiyalarining katta tezlikda rivojlanishi bilan ta'lif tizimiga masofali o'qitish – Internet tarmog'i orqali o'qitish texnologiyasi kirib kelmoqda. Bu esa, o'z navbatida, ta'lif tizimiga zamonaviy psixologik-pedagogik uslublarni qo'llash uchun keng imkoniyatlar ochib bermoqda. Hozirgi kun ta'lif tizimida, shu jumladan, maktabgacha ta'lif tashkilotlarining ta'lif-tarbiya jarayonida ta'limga oid o'yinlar va masofali ta'lif texnologiyalaridan foydalanish alohida o'rin tutayotganligi uchun ushbu masalalarni kengroq o'rganib chiqish maqsad qilib olindi. Hozirgi kunda respublikamizda ta'lif tizimida raqamli texnologiyalarini qo'llash bo'yicha bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, umumiy o'rta ta'lif va oliy ta'lif tizimlarida raqamli texnologiyalar keng qo'llanilmoqda. Elektron darsliklar, elektron ta'lif resurslari va o'quvchilar uchun mo'ljallangan maxsus multimedia dasturlari, elektron platformalar buning yaqqol dalilidir. Ammo ta'lifning birinchi bo'g'ini bo'lmish maktabgacha ta'lif tizimi nisbatan ancha orqada qolgan. O'zbekistonda ushbu muammoning sabablaridan biri sifatida o'zbek tilidagi maktabgacha yoshdagi bolalarga mo'ljallangan elektron ta'lif resurslarining juda kamligini va Maktabgacha ta'lif tashkilotlari axborot-kommunikatsiya vositalari bilan ta'minlanmaganligini keltirish mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lif-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son Farmoni hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "Ta'lif-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4884 sonli qaroriga asosan axborot texnologiyalarini va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi, ta'lif sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi hamda boshqa manfaatdor vazirlik va idoralar bilan birgalikda 2022-yil 1-yanvarga qadar maktabgacha ta'lif tizimida zamonaviy o'qitish shakkiali, yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilish vazifasi belgilangan. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 16-dekabrdagi "Maktabgacha ta'lif va tarbiya to'g'risida"gi O'RQ-595-sonli Qonunining 53-moddasida ta'lif-tarbiya jarayoniga ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish, maktabgacha ta'lif tashkilotlari uchun o'quv-uslubiy va didaktik materiallar ishlab chiqish-ishlab chiqarish, maktabgacha ta'lif va tarbiya sohasida ilmiy tadqiqotlar olib borish vazifalari belgilangan.

Maktabgacha ta'lif tashkilotlari tarbiyalanuvchilariga ta'lif berishda axborot texnologiyalaridan foydalanish murakkab masala hisoblanib, ko'plab bahs-munozaralariga sabab bo'lmoida. Lekin shunga qaramay, maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash va ularning har tomonlama yetuk inson bo'lib rivojlanishida kompyuter texnologiyalarini vositalardan foydalanish o'zining ijobi samarasini bermoqda.

Bugungi kunda multimedia texnologiyalarini inson faoliyatining biznes, ta'lif, tibbiyot va boshqa shu singari turli

sohalarida qo'llanilishini ko'rish mumkin. Ushbu faoliyat yo'nashlarida multimedia mahsulotlarini yaratish uchun keng ko'lamdag'i dasturiy mahsulotlar mavjud. Ularning ayrimlari multimedianing alohida komponentlari bilan ishlashga mo'ljallangan [1, 45].

Umumiyl olib qaraganda, multimedia texnologiyalaridan foydalanuvchilarni 3 turga bo'lish mumkin. Ular oddiy foydalanuvchilar, biznes sohasida foydalanuvchilar, turli kasb ustalari.

Multimedia texnologiyalaridan oddiy foydalanuvchilar quyidagi maqsadlarda foydalanadilar:

- O'qitish dasturlarida – bunda o'qitish jarayonida turli rasmili animatsiyalar, elektron darslik, elektron kitob va elektron o'quv qo'llanmalar bo'lishi mumkin.

- Ensiklopediyalar – bu biror-bir atamani yoki ilovani tushuntirishda turli multimedia ilovalarini qo'llash.

- Ma'lumotnomalar – berilayotgan ma'lumotni turli shaklda keltirish va tushunishni osonlashtirish.

- Grafik paketlar – turli grafik ilovalar ustida ishslash imkoniyatini beruvchi dasturlar.

- Musiqa tahrirlovchilar – musiqa fayllari ustida turli amallar bajarish.

Bugungi kunda maktabgacha ta'lif tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarining badiiy-musiqiy faoliyatini, matnlarni o'qish, rasmlarni ko'rish va ajrata bilish tasavvurlarini kengaytirish kompyuterli o'zin dasturlari orqali fikrlash va mustaqil qarorlar qabul qilish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishda axborot texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda [2, 37].

Maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishi uchun mo'ljallangan kompyuterli o'zin dasturlarining barchasi ham ta'lif jarayonida o'z samarasini beravermaydi. Shuning uchun ham kompyuter o'ynilarini tanlash va ularidan foydalanish uchun jiddiy yondashuv va e'tibor kerak bo'ladi [7, 56].

Kompyuterli o'zin dasturlari shunday yaratilgan bo'lishi kerakki, unda bajariladigan har bir harakat bolalar tomonidan to'g'ri qabul qilinishi, bajarilishi va tasavvur etilishi lozim. O'zin dasturidagi har bir harakatni bola tushuna olishi, uni qanday bajarish kerakligini o'ylash va amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim. Bundan tashqari, maktabgacha ta'lif tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarining axborot texnologiyalarini bo'yicha boshlang'ich savodxonligini ham oshirish zarur, ya'ni kompyutering umumiy tuzilishi, asosiy qurilmalari to'g'risida umumiy tushunchalarni, klaviaturadan foydalana olish malakalarini hosil qilish mumkin. Bu ishlar tarbiyalanuvchilarining kompyuter o'ynilaridan foydalana olish bo'yicha malaka va ko'nikmalari shakllanishida asosiy omil bo'lib hisoblanadi [3, 49].

Multimedia vositalari asosida ta'lif-tarbiya berish hozirgi kunning dolzarb masalalaridandir. Multimedia – bu informatikaning dasturiy va texnikaviy vositalari asosida audio, video, matn, grafika va animatsiya effektlari asosida

o‘quv materiallarini maktabgacha yoshdagi bolalarga yetkazib berishning mujassamlangan holdagi ko‘rinishidir.

Multimedia vositalari asosida maktabgacha yoshdagi bolalarga ta’lim-tarbiya berish quyidagi afzalliklarga ega:

a) berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o‘zlashtirish imkoniyati bor;

b) ta’lim-tarbiya olishning yangi sohalari bilan yaqinidan aloqa qilish ishtiyoqi yanada ortadi;

v) ta’lim-tarbiya olish vaqtining qisqarishi natijasida, vaqtini tejash imkoniyatiga erishish;

g) olingan bilimlar kishi xotirasida uzoq muddat saqlanib, kerak bo‘lganda amaliyotda qo‘llash imkoniyatiga erishiladi.

Demak, kompyuterli didaktik o‘yinlar ta’lim bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ta’lim jarayonini amalga oshirishga yordam qildi. Kompyuter va uning xotirasidagi ta’limiy o‘yinlar birlgilikda multimedia texnologiyasi (kompyuterli ta’lim)ning o‘yinlar bo‘yicha asosiy didaktik vositasi hisoblanadi. Kompyuter xotirasidagi o‘yinlardan tashqari, qo‘srimcha didaktik o‘yinlar tayyorlash mumkin [4, 15].

Respublikamizning pedagogik olim va amaliyotchilarilari ilmiy asoslangan hamda O‘zbekistonning ijtimoiy-pedagogik sharoitga moslashgan ta’lim texnologiyalarini yaratish va ularni ta’lim-tarbiya amaliyotida qo‘llashga intilmoqdalar.

Bu yerda nima uchun bugungi kunda pedagogik texnologiyalarni ilmiy-nazariy asosini yaratish va amaliyotga tatbiq etish zaruriyati tug‘ildi degan savol paydo bo‘lishi mumkin. Jamiyatimizga qanchadan qancha bilimli kadrlarni va yuqori malakali olimlarni yetishtirib kelgan pedagogika uslublari mavjudki, ularning eskirib, talabga javob bermay qolgan joylarini o‘zgartirib, milliy tus berib, foydalanaversa bo‘lmaydimi? – degan mulohazalar ham kam emas [5, 4]. Pedagogik jamoatchilikning aksariyati aynan mana shu yo‘ldan bormoqda. Bu yo‘l ilojsizlikdan izlab topilgan bo‘lib, qisqa muddat xizmat qilishi mumkin. Mustaqillikni qo‘lga kiritgan va buyuk kelajak sari intilayotgan jamiyatga bu yo‘l uzoq xizmat qila olmaydi. Chunki:

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Новоселова С.Л., Петку Г.П. (2007). Компьютерный мир дошкольника. – М.: Новая школа. – 128 с.
2. Usmonov M. T. The Concept of Size and Measurement. International Journal of Academic Information Systems Research (IJAISR) ISSN: 2643-9026 Vol. 5 Issue 1, January – 2021, Pages: 36-40.
3. Usmonov M. T. The Emergence and Development of Methods of Writing All Negative Numbers. International Journal of Academic Information Systems Research (IJAISR) ISSN: 2643-9026 Vol. 5 Issue 1, January – 2021, Pages: 48-50.
4. Usmonov M. T. The Purpose, Function and History Of The Development Of Mathematical Science. International Journal of Engineering and Information Systems (IJE AIS) ISSN: 2643-640X Vol. 5 Issue 1, January – 2021, Pages: 8-17.
5. Usmonov M. T. True and False Thoughts, Quantities. International Journal of Academic Information Systems Research (IJAISR) ISSN: 2643-9026 Vol. 5 Issue 1, January – 2021, Pages: 1-5.
6. Usmonov M. T. Virtual Protected Networks. International Journal of Academic Pedagogical Research (IJAPR) ISSN: 2643-9123 Vol. 5 Issue 1, January - 2021, Pages: 55-57.
7. Usmonov M. T. What Is Solving The Problem? Methods of Solving Text Problems. International Journal of Engineering and Information Systems (IJE AIS) ISSN: 2643-640X Vol. 5 Issue 1, January – 2021, Pages: 56-58.

YOSHLAR JINOYATCHILIGINI OLDINI OLISHNING NAZARIY ASOSLARI

Jaxongir Sagdullayev,

Samarqand viloyati IIB Axborot
xizmati boshlig'i, mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya

Ushbu maqolada voyaga yetmagan shaxs tushunchasi va ular o'rtasida jinoyatchilikning kelib chiqishiga doir tushunchalar hamda o'smirlar jinoyatchiligin keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan sabablar nazariy jihatdan tahlil qilingan. O'zbekiston Respublikasida mazkur jarayonlar ilmiy jihatdan ko'p marotaba tahlil qilingan. Ushbu maqolada ham ilmiy jihatdan tahlillar va muammoni bartaraf etishning nazariy asoslari tahlili atriflicha keltirilib o'tiladi.

Kalit so'zlar: urf-odat, an'ana, mafkura, balog'at yoshi, o'smirlik davri, huquqiy ong, bolalar huquqi, mahalla, huquqiy madaniyat.

Аннотация

В данной статье теоретически анализируются понятие несовершеннолетнего и понятия происхождения преступности среди них, а также причины, которые могут стать причиной правонарушений несовершеннолетних. Эти процессы неоднократно подвергались научному анализу в Республике Узбекистан. В данной статье подробно представлен научный анализ и анализ теоретической базы решения проблемы.

Ключевые слова: обычай, традиция, мировоззрение, половое созревание, подростковый возраст, правосознание, права ребенка, добрососедство, правовая культура.

Annotation

In this article, the concept of a minor and the concepts of the origin of criminality among them, as well as the reasons that can cause juvenile delinquency, are theoretically analyzed. These processes have been scientifically analyzed many times in the Republic of Uzbekistan. In this article, scientific analysis and analysis of the theoretical basis of solving the problem are presented in detail.

Keywords: custom, tradition, ideology, puberty, adolescence, legal awareness, children's rights, neighborhood, legal culture.

Yosh avlodni ongli, ma'rifatli qilib tarbiyalash bugungi kunning dolzarb masalasidir. Shu boisdan yoshlar tarbiyasini to'g'ri yo'lga qo'yish va uni amalga oshirish mexanizmlarining maqsadga muvofiq holda qo'llay bilish muhim ahamiyat kasb etadi. Huquqiy ong va madaniyatga ega bo'lgan hamda turli mafkuraviy ta'sirlardan xoli bo'lgan yoshlarni voyaga yetkazish jarayonida pedagogikaning diqqat markazida turuvchi quyidagi jihatlarni e'tiborga olish lozim.

Birinchidan, sharqona urf-odatlar va an'analar. Xalqimizda "Qush inida ko'rganini qiladi" degan ibratli falsafadan kelib chiqqan holda, oilada sog'lom muhitni shakllantirish eng asosiy jihat hisoblanadi. Voyaga yetayotgan farzandlarga muqaddas urf-odatlar, an'analar, marosimlar, kattaga hurmatda kichikka izzatda bo'lish g'oyasini singdirish ularda ongli va ijobiy muhitni shakllantirishga olib keladi. Bu jarayonda oilalarda yoshi ulug' kishilarning o'rni katta. Oila boshliqlarining ijtimoiy-iqtisodiy sabablar tufayli jamiyatning turli jabhalarida shu bilan bandligi aynan shu mavzudagi axloqiy tarbiyaning yoshlari ongiga to'liq yetib bormasligiga sabab bo'lmoqda. Bu vazifa bobolar va buvilar tomonidan singdirilmoqda. Shu sababdan ham sharq xalqlarida "Qarisi bor uyning parisii bor" degan jumla paydo bo'lgan.

Ikkinchidan, MTM, o'rta maktab, akademik letsiy tarbiyalanuvchilari o'rtasida huquqiy savodxonlikni os-hirishga xizmat qiluvchi, jinoyatchilikka qarshi imunitet-

ni hosil qilishga ko'maklashuvchi davra suhbatlari, sahna ko'rinishlari, qo'shimcha maxsus fanlarni joriy etish ayni muddaodir. Statistik tadqiqotlarning sohaga oid qismlari tahlil qilinganda aynan shu jarayonlar yoshlarning jinoyatchiliga moyilligini so'ndirish jarayonida muhim vosita bo'lgani aniqlandi. Unga ko'ra, yoshlar o'rtasida jinoyatchilik 14%, voyaga yetmaganlar o'rtasida 16% ga kamaygan. Ushbu tarbiyaviy mexanizmga qo'shimcha ravishda yoshlarning huquqbazarlikka doir takliflarini, ko'rgazmali vositalarini OAV vositasida targ'ib qilish ularning tengdoshlari orasida kutilgan ijobiy samarasining ko'payishiga yordam berishi shubhasizdir.

Uchinchidan, yoshlar jinoyatchiligining oldini olishga qaratilgan tarbiyaviy jarayonga islomiy madaniyatni jalg qilish muhim jihatlardan biri hisoblanadi. Tarixiy manbalar tahliliga ko'ra, O'rta Osiyo hududida islam dini hukmron bo'lgan vaqtarda yoshlar o'rtasida jinoyatchilikka doir ma'lumotlar uchramaydi. Rossiya imperiyasi hukmronligi davrining bizga bergen katta zarbalaridan biri xalqimiz ma'naviyatining asosi bo'lib kelgan islam dinini salbiy deb targ'ib qilishi bo'ldi. Natijada komillikka yetaklovchi muhim yo'ldan xalq ajralib qoldi. XX asrning II yarmida xalqning dinni to'g'ri tushunib yetmasligidan foydalanuvchi oqimlar paydo bo'lib, din vositasida stabillashgan mentalitetlarga zarba berila boshlandi. Din tushunchasini soha muraxasislari emas, balki muxolifat tomonidan xalq

ongiga singdirilishi katta mafkuraviy kurashlarni keltirib chiqardi. Yoshlarning tushunmovchilik orqali diniy oqim-larga qo’shilishi kuchaydi. Davlatning tushunmovchilik vositasida aralashib qolganlarni afv etish mazkur jarayoni ma’lum darajada to’xtatdi. Shu boisdan tarbiyaviy jarayonga islomiy manbalarni soha mutaxassislari yordamida jalb qilish muhim vosita hisoblanadi.

To’rtinchidan, o’smir avlodning axloqiy tarbiyasiga milliylikka ta’sir qiluvchi ommaviy madaniyatning salbiy jihatlarini ko’rsatib berish va uning ta’sirini salbiy darajada ekanligini o’zлari amal qiluvchi vositalar (asosan ijtimoiy tarmoq) orqali aks ettirib berish lozim.

Beshinchidan, qadimdan xalqimizda “bir bolaga yetti mahalla ota-onा”dir degan falsafiy fikrlar mavjud bo’lgan va bunga qattiq amal qilingan. Shu boisdan “Yetimxona”, “Mehribonlik uylari” kabi milliy mentalitetimizga yot bo’lgan tushunchalar mavjud bo’lmagan. Rossiya imperiyasi va sovet davrida milliy madaniyatimizga bu kabi tushunchalarning kirib kelishi oqibatida yosh avlodning chetda qolishiga olib kelib, mehr-oqibat tushunchalaridan yoshlarning yiroqlashuviga va bu tushunchalarni o’zлari ma’qul deb topgan idealogiya bo’yicha talqin qilishiga olib keldi. Mehrshafqat tuyg‘ularidan yiroqlashish – bu insoniylikdan yiroqlashishdir. Joylardagi qarovsiz qolgan bolalarni qarindoshlar ko’magida tarbiya jarayoniga tortish lozim. Tariximizdagi an’ana sifatida ko’rilgan bu tarbiyaviy jarayonni bugungi kunda tarbiyaviy jarayonga mahalla vositasida jalb qilish yoshlar o’rtasida huquqbuzarlik holatlarining oldini olishda muhim vosita bo’lib xizmat qiladi.

Oltinchidan, yoshlar o’rtasida bandlikni ta’minlash maqsadga muvofiqli. Bugungi kun voqeliklaridan to’g’ri xulosa chiqarayotgan ko’pchilik ota-onalar farzandlarini fan, sport, musiqa to’garaklariga jalb qilish orqali ularning bo’sh vaqtlarini unumli o’tkazishga harakat qilishmoqda. Ijtimoiy tarmoq adresslarini muntazam nazorat qilib turmoqda, ijtimoiy tarmoqlardan unumli va kerakli ma’lumotlardangina foydalanishga jalb qilmoqda. Shu o’rinda bir hayot falsafasini keltirish lozim. Bolaga nima ta’qiqlansa, unda shunga intilish kuchli bo’ladi. Shu sababdan ta’qiqlanayotgan narsaning ijtimoiy xavflilik jihatini ota-onaning o’zi hayotiy misollar, vedioroliklar vositasida ko’rsatib berish jarayonining ijobiy tarafga o’zgarishiga ko’maklashadi.

Yettinchidan, voyaga yetayotgan o’smirlarda voqelikdan to’g’ri xulosa chiqarish xarakterini to’g’ri shakllantirish maqsadga muvofiqli. Jarayonda farzand ota-onा, tarbiyachilar, pedagog va psixologlarning ta’siri katta bo’ladi. Ota-onा katta ahamiyatga ega bo’lmagan muammolar to’g’risida farzandlar bilan fikr almashinishi orqali bu xarakterni shakllantirsa, tarbiyachi va pedagoglar sharqona va zamonaviy dedaktik vositalar orqali, psixologlar aqliy hujum, davra suhbatli vositasida bu jarayonni amalga oshiradi. Bu vositalar yordamida har qanday jarayonda to’g’ri xulosa chiqarish axloqsizlik va huquqbuzarlikka

moyillik tuyg‘ularini sundirishda hal qiluvchi vosita sifatida rol o’ynashiga shubha yo’q.

Sakkizinchidan, insonning shaxs sifatida kamolotga erishishida eng murakkab davr balog‘at yoshiga yetish davri hisoblanadi. Bu yoshda o’smirlarda o’z “men”ining shakllanishi sababli, mag’rurlik, bepisandlik, zo’ravonlik, o’zini tengsiz hisoblash kabi salbiy va illatli jihatlar shakllanadi. Behuda asabiylashish jarayonlari ko’p kuzatiladi. Statistik ma’lumotlarga ko’ra, ayni shu sabablar tufayli balog‘at yoshida jinoyatchilikka moyillik holatlari ko’p kuzatilgan. O’smirlarning bu davrda mavjud ruhiy holatdan chiqib ketishi bir talay qiyinchilikarni keltirib chiqaradi. Shu boisdan mazkur davrda farzandlarini e’tibordan chetda qoldirishi muammolarini keltirib chiqarishi mumkin. Mayjud salbiy vaziyatlarni betaraf etishda o’smir yoshlarni urf-odat islomiy an’alar bilan band etish ayni muddaodir. Yana bir vosita sifatida ularning muammolarini birgalikda hal qilish uchun kumaklashish, bilim olish jarayonlarini yanada kuchaytirish tarbiyaviy mavzularda suhbatlashish, ijtimoiy xavfli xatti-harakatlar va ularning kelgusidagi zararlari to’g’risida tushunchalar berish maqsadga muvofiqli.

To’qqizinchidan, yoshlar jinoyatchiligi oldini olishning samarali vositalardan biri tegishli soha xodimlari bilan davra suhbatlari tashkil etilib, sohaga doir ma’lumotlar vediolavhalar bilan ularni tanishtirib borishdir. Bugungi kungacha ta’lim maskanlarida o’tkazilayotgan tadbirlar o’z samarasini berib kelmoqda. Ushbu uchrashuvlarni tashkil etishda bugungi kun talabidagi mexanizmlarni amaliyotga tatbiq etish davriy zaruratdir. Uchrashuvlar jarayonida g’arb va sharq o’smirlarning yutuqlari va kamchiliklarini taqqoslash va bu kelgusida yoshlarning fikr-mulohazalari bilan o’rtoqlashish ham muhim jihat hisoblanadi.

O’ninchidan, “Namunali oila”, “Ibratli mahalla” nomli tadbirlarni uyushtirish va shu asosida yosh avlod ongidagi ma’naviy bo’shliqlarni to’ldirish, mavjud g’oyaviy zararlar, yoshlarda axborot xurujiga qarshi kuchli immunitetni hosil qilish maqsadga muvofiqli. Tadbirlarning munozara shaklida uyushtirish muhim omil hisoblanadi. Chunki muhokama natijasida yosh avlodda quyidagi holatlarga qarshi kuchli immunitet hosil bo’ladi:

1. Ajdodlarga munosib merosxo’r bo’lish hissi.
  2. Milliy urf-odatlarga hurmat va ularni asrab-avaylash tuyg‘usi.
  3. Munozarada asosli fikrlarni aniq manbalarga tayangan holda talqin qilish.
  4. Oila degan muqaddas tushunchani qadrlash va hokazo.
- O’n birinchidan, jahonda va mamlakatimizdagи yoshlar jinoyatchiligining oldini olishga doir qonunchilik va ularning muhokamasi bilan muntazam tushuntirib borish. Shu yo’nalish uchun ta’lim muassasalarida maxsus kunni belgilash maqsadga muvofiq [5, 31]. O’smir avlodning barkamol holda voyaga yetishini ta’minlash uchun nazariy asoslар yetarli darajada. Ularni amalga oshirish mexanizmlarini uyushgan holda amalga oshirish va bu

maqsadda turli tashkilotlar bilan hamkorlik “yo'l xaritasi-ni” ishlab chiqish talab etiladi.

O'n ikkinchidan, voyaga yetayotgan o'smirlarda mas'uliyat hissini paydo qilish va uni yanada rivojlan-tirish. Mas'uliyatlilik qilishga javob berish hissi ham yoshlarda ijtimoiy xavfli bo'lgan xatti-harakatlarning yuzaga kelishining oldini olishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Xalqimizda kasallikni davolash emas, uning oldini olish lozim degan falsafiy naql mavjud. Bu iboraning talqini yosh avlodni jinoyatdan so'ng jazolab ahvolini yengillashtirish emas, balki uning oldini olishni anglatadi. O'smir yoshlarning xarakteridan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, tushuntirish, targ'ibot ko'pchiligidagi ta'sir etmasligi mumkin. Bu moddiy javobgarlikka tortish, ogohlantirish o'smir ongida jarimani to'lasam bo'ldi degan fikrlarni keltirib chiqaradi. Ta'lim muassasalaridagi pedagoglarning jinoyatchilikka moyil talabalar bilan tus-huntirish ishlari ayrim ota-onalar tomonidan salbiy qabul qilinishi ham voqealar rivojini salbiy ahamiyat kasb etishiga olib keladi. Mazkur voqeliklar sharq allomalari tomonidan keskin tanqidga olingan va hozir ham davom etmoqda. Biroq uning natijasi sezilarli darajada emas. Pedagogning jazo tariqasida o'smirga belgilangan baho-si ham ijobjiy qabul qilinmaydi [4, 21] yoki yoshlarda jarayonga moslashib ketish holatlari kuchli. Shu jarayonda oddiy bir haqiqat ko'zga tashlanadi. Pedagogik moslashuvni dastlab ota-ona bilan olib borish lozim degan, vaziyatni to'g'ri baholay oladigan ota-onalar vaziyatga to'g'ri baho bersa, ayrim holatlarda buning aksi yuz beradi. Xud-di shu holat millat kelajagiga bolta urishi mumkin ekanligi mutaffakir olim Behbudiy tomonidan o'tgan asr boshlari-da aytib o'tilgan edi. Olim farzandini savodli va tarbiyalı qilish har qanday jaholatning oldini oladi degan g'oyatda bir dono fikrni aytib o'tgan edi. Darhaqiqat, axloqiy tarbiyaga ega, ma'naviy olami mukammal, zamonaviy bilimga ega yoshlar bilan jaholatning har qanday shakliga qarshi kurashish mumkin. O'smir yoshdagagi avlodning tarbiyaga muhtojligi, voqelikni to'g'ri baholay olmasligi, balog'atga yoshidagi ruhiy o'zgarishlar o'ziga nisbatdan kuchli e'tiborni talab qiladi. Shu boisdan aytish mumkinki, to'g'ri tarbiya milliy urf-odatlar vositasidagi rivojlanishi, islo-miy an'analarni yoshlar ongiga singdirish o'smir avlodni komil shaklda voyaga yetishishida muhim ahamiyat kasb etadi. Yoshlarning jinoyatchilikka moyilligini so'ndirishda nafaqat oila, mahalla, ta'lim muassasalari, ichki ishlar organlari, diniy idoralarning, balki keng jamaatchili-kning ham o'mi katta [3, 18]. Tadqiqot jarayonidan kelib chiqib aytish mumkinki, o'rganilayotgan masala yuzasidan yuqorida nomlari keltirilgan barcha tashkilotlarning sohaga doir ishlari va sa'y-harakatlarini muvofiqlashtirish lozim. Ularning qonunchilik borasidagi tahlillarini bir xilashtirish va shu asosida yoshlar tarbiyasiga joriy qilish eng ma'qul vosita hisoblanadi. Qolaversa, bu jarayon amaliy ahamiyatga ega bo'lib, tarbiya jarayoniga joriy

etilayotgan zamonaviy mexanizmlarning ta'sirchanligini oshiradi [2, 18]. Mazkur tashkilotlar tadbirlarida asosiy e'tibor bolalar huquqi, ularni yot mafkura va g'oyalardan asrash, ta'lim jarayonida qo'llab-quvvatlash, bo'sh va-qtlni mazmunli o'tkazishga ko'maklashish bilan bir qatorda, milliy mentalitetga ham qaralishi lozim va shartdir. Yoshlarning dunyoqarashi, qiziqishi va amaliy faoliyat ustidan keng jamoatchilik nazoratini o'rnatish ham milliy mentalitetimizdag'i “bir bolaga yetti mahalla ota-ona” degan iboraga mos tushadi. Shu bilan birgalikda, jarayonni amalga oshirishda o'zibo'larchilik, loqaydlik va beparvo-lik kabi illatlarni ham yo'qotish zarur. Shuningdek, yosh avlodni jazo choralarini kuchaytirgan holda emas, balki ular tarbiyasiga, ongiga halollik, birovning haqqiga xiyonat qilmaslik, inson qadri-qimmati, atrofdagilarga hurmat va e'tiborli bo'lish, vatanparvarlik kabi fazilatlarni sing-dirish talab etiladi. Chunki jazo choralarini kuchaytirish balog'at yoshidagi o'smirlarga aks ta'sir etishi va mayjud vaziyatni yanada og'irlashtirishi mumkin. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2017-yilning 10 oyi mobaynida yoshlarning 22 ming nafari jinoyatchilikka qo'l urgan. Bu jami jinoyatchiliarning uchdan birini tashkil qilgan [1, 141]. Akademik litsey va Kasb-hunar kolleji o'quvchilari tomonidan 875, maktab o'quvchilari tomonidan 310 ta og'ir va o'ta og'ir jinoyatlarning sodir etilishi yoshlar tarbiyasasi va ularning bandligini ta'minlash o'ta dolzarb jarayon ekanligining isbotidir.

Oilada nosog'lom muhitning mavjudligi, yoshlarga o'rnak bo'lish qobiliyatidagi oila a'zolarining yo'qligi yoshlarda yengil-yelipi hayot kechirish tuyg'usining kuchayishi yoshlarning vaqtida bilim va tarbiya olib g'oyaviy bo'shliqlarni to'ldirish o'rniga oson yashashga intilish, jamiyatda turli huquqbazarliklarni amalga oshirishlariga sabab bo'lib kelmoqda. Bu kabi holatlarning voyaga yetmagan yoshlar o'rtasida yuz berayotganligi, ayniqsa, achinarli holatdir. Joylarda bu kabi holatlarning oldini olish maqsadida o'tkazilayotgan tadbirda ham aynan shu holatlarni ko'rib chiqish, mavjud muammolarni atroflicha hal qilish asosiy mavzuga aylanib bormoqda.

O'n uchinchidan, Psixologlarning fikricha, o'smir yoshlarda jinoyatchilikka moyillikning paydo bo'lishida muqaddam sudlanganlarning jinoyatchilik olami to'g'risidagi fikrlari, badiiy asarlar va filmlardagi jinoyat olami to'g'risidagi fikrlari ham katta rol o'ynaydi. Voyaga yetish arafasidagi yoshlar bu fikrlardan o'zlarini jinoyat olamining a'zosi yoki yetakchisidek his qila boshlaydi. Muammolarni zo'ravonlik yo'li bilan hal qilishning eng ma'qul vositasi deb hisoblay boshlaydi. Ular uchun jinoyatchilik taqdirining ayanchli holatda tugashi emas, balki ma'lum vaqt bo'lsa-da, ko'pchilikni bo'ysundirish, ular ustida hukmronlik qilish muhimdek tuyuladi.

Xulosa shuki, shaxslarning o'zaro hurmati, teng huquqlilik tamoyillari va bu boradagi qonunchilik ahamiyatsizdek tuyuladi. O'smirlar ruhiyatidagi bunday salbiy

o‘zgarishlarning oldini olish uchun maxsus vositalar va uslublar zamon sharitiga qarab moslashtirib borish tavsisiya etiladi. Masalan, dastlab bu o‘zgarishlar diktatorlik, qattiqqo’llik vositasida hal qilingan bo‘lsa, hozir zamon talablaridan kelib chiqib, tushuntirish, ibrat olish, psix-

ologlar maslahatidan foydalanish kabi holatlar uchramoqda. Maqsad esa voyaga yetayotgan o‘smirlarning tarbiyasida salbiy o‘zgarishlar paydo bo‘lishining oldini olish, ularning ma’naviy olamida bo‘shliqlar paydo bo‘lishi va undan turli guruhlar foydalanib qolishining oldini olishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bolalarni himoya qilish. Parlament a’zolari uchun qo‘llanma. – T.: UNICEF, Inson huquqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Milliy Markazi, 2006. – 418 б.
2. Сабо Э. Идеологическая борьба и права человека. – М., 1992. – 164 с.
3. Эбзеев Б.С. Конституция, демократия, права человека. – М., 1992. – 64 с.
4. Общая теория права и государства: Учебник.(Под. Ред.В.В.Лазерева). – М.: Юрист, 1994. – 209 с.
- 5.Перевалов В.Д.Обязанности человека и гражданина.Теория государства и права.1995. 404 с.

DIDACTIC GAMES FOR BUILDING CRITICAL THINKING SKILLS

Bakhtigul Isakulova,

Institute of retraining of managers and specialists of pre-school educational institutions and improving their qualifications, independent researcher

Annotation

This article is about the importance and role of didactic games for the formation of critical thinking skills. The main types of didactic games are intellectual (mental) and action and mixed games. These games help the participants to develop mental-physical, moral, psychological, aesthetic, artistic entrepreneurship, work and other skills. Didactic games are mainly used in the educational process, they show students' motivation to learn, their inclination to a profession that increases their abilities and interests in various directions.

Keywords: communicative competence, didactic game, communication, games, structure, communicative ability.

Annotatsiya

Ushbu maqola tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish uchun didaktik o‘yinlarning ahamiyati va roli haqida ma’lumotlar keltirilgan. Didaktik o‘yinlarning asosiy turlari intellektual (aqliy) va harakatli va aralash o‘yinlardir. Bu o‘yinlar ishtirokchilarda aqliy-jismoniy, axloqiy, psixologik, estetik, badiiy tadbirkorlik, mehnat va boshqa ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Didaktik o‘yinlar asosan o‘quv jarayonida qo‘llaniladi, ular o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini, turli yo‘nalishlarda qobiliyat va qiziqishlarini oshiradigan kasbga moyilligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: kommunikativ kompetentsiya, didaktik o‘yin, muloqot, o‘yinlar, tuzilish, kommunikativ qobiliyat.

Аннотация

В данной статье речь идет о значении и роли дидактических игр для формирования навыков критического мышления. Основными видами дидактических игр являются интеллектуальные (мыслительные) и подвижные и смешанные игры. Эти игры помогают участникам развивать умственно-физические, нравственные, психологические, эстетические, художественные предпринимательские, трудовые и другие навыки. Дидактические игры в основном используются в учебном процессе, они показывают мотивацию учащихся к обучению, их склонность к профессии, повышающей их способности и интересы в различных направлениях.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, дидактическая игра, общение, игра, структура, коммуникативная способность.

The essence of all the reforms currently being implemented in the field of education is aimed at one thing, that is, to improve the quality of education, to spend less effort and achieve more efficiency in the teaching process. Viewing the student as a high value is an urgent issue of today’s society, and the formation of universal learning skills of students is becoming the main goal. In this case, it is very important to widely use game technologies as a tool that increases the student’s needs, inclination, interest, and ac-

tivity. Games that match the student’s nature can become a force that moves the educational process. What is a game? The game is a pedagogical tool that helps to organize and conduct the educational process and to learn something. It is the most convenient way to convey the content of education to students through games. There is a saying among our teachers: I may forget what I heard, I may remember what I saw, but if I personally participate in the process, I will remember it for the rest of my life. Therefore, the or-

ganization of the educational process with the help of the game guarantees the understanding, learning, mastering of the event, the content [1, 41]. An internal purposeful activity that involves flexibility. The student should be satisfied with the game process, and its result is not so important. In the game, the child's physical, mental, emotional qualities are added to the positive process, and social interactions may be required from him. For the student, the game is a means of expressing his feelings, learning relationships and self-expression. The game as a type of activity is its form in the conditions of situations aimed at re-creating the social experience fixed in the socially attached methods of performing actions related to the field in the fields of science and culture. As a special type of social practice that arose historically, the norms of human life and activity are reflected in the game, their adherence is ensured by the mastery of the social reality related to consciousness and the field, the intellectual, emotional and spiritual development of the individual [2, 224]. In children, the dynamics of expression and means of communication are different than in adults, but the emotions (fear, satisfaction, anger, happiness, hesitation, contentment) are similar to those of adults. If we look at the game from this point of view, it became clear that toys for children are words, and the game is speech. Literature analysis and methodology. The first attempt to systematically study the game was made by the German scientist K. Gross at the end of the 19th century. He believed that the game is a warning of instincts about the conditions of the future struggle for survival ("Theory of Warnings"). K. Buhler describes the game as an activity performed to obtain "functional presence". Followers of Z. Freud see the expression of deep instincts or aspirations in play. All such interpretations of the game have a biologizing approach. The materialistic view of the game was formed by G.V. Plekhanov, who showed that the game originates from work. In the development of game theory in fundamental psychology, it was based on its social nature. E.A.Arkin, L.S.Vygotsky, A.N.Leontev, D.B.Elkonin connect the game with the guiding activity. This management is an activity that is combined and improved with behavior. The game method is to increase the activity between the teacher and the students in the educational process by increasing their interaction and influence. guarantees mastery, serves to develop personal qualities. The use of these methods helps to improve the quality and efficiency of the lesson. Its main criteria are informal discussions, free presentation of educational material, independent reading, learning, organization of seminars, creation of opportunities for students to show initiative, small group, large group, class. It consists of assignments, assignments, writing tasks, etc. for working as a team. The method of the game is mutual group activity, that is, the learning process is a mutual conversation, in the form of a dialogue (computer communication) or based on teacher-student interactions. The main types of didactic games consist of intellectual (mental) and action and mixed games. These games help the participants

to develop mental-physical, moral, psychological, aesthetic, artistic entrepreneurship, work and other skills. In the process of education, mainly, didactic games are used, which show students' motivations for learning and their inclination to a profession that increases their abilities and interests in various directions. Currently, computer didactic games are used and they are gaining a special place. Another type of didactic games - brainstorming method was first introduced in 1939 by A.F. Osborne used. This method is called the bank of ideas. It is based on solving problems as follows:

- creating a problem situation;
- forming ideas;
- checking, evaluating and choosing the best ideas;

conference training is also important among didactic game training. Conference sessions are important for the activation of students' cognitive activity, broadening their scientific outlook, introducing additional and local materials, acquiring skills and qualifications for independent work with scientific and popular scientific literature, and conscious preparation for independent life. Before the conference session, the topic, goals and objectives of the session are determined, and additional scientific, scientific and popular literature related to this topic is examined. A week before the lesson, the subject of the lesson is announced, and literature is recommended for preparing for it. Didactic game methods are based on accelerating student activity. They are of great importance in identifying and implementing practical solutions for the realization and development of the student's creative potential. This method leads the student to use his inner capabilities, to think, to think freely, to communicate and to be creative. In particular, the interest in learning about the environment and life increases, how to overcome the difficulties and obstacles encountered, and how to form critical thinking skills. it is appropriate to use didactic games that increase their interest and show their inclination to a profession[3, 89].

Interactivity-mutual activity, action, affectivity occurs on the basis of student-teacher, student-student (subject-subject) conversations. The main goal of interactive methods is to create the most favorable environment for the learning process, creating an environment for the active, free creative thinking of the student, the use of his needs, interests, and internal capabilities. In such lessons, not a single student will be left out, and will have the opportunity to openly express what he has heard, read, seen, and known. Pupils' enthusiasm and interest in learning increases, mutual friendly relations are formed. , develops the activity of making independent decisions, working in a group or team, developing speech, teaching a language, creating new knowledge [4, 68].

COMMUNICATIVE COMPETENCE AND ITS TYPES: Games like the didactic game, the moveable game, and the plot-role-playing game are excellent for fostering communication skills. Through the story-role-playing game, it is possible to successfully shape communicative activity. By improvising a specific scenario, the participants in this form overcome the communication dif-

ficulty. In games, communication happens spontaneously and naturally, you can command and control others without using force, and you can form relationships that are different from those you would in real life. Didactic games and the learning process are tightly intertwined. From a cognitive perspective, these games offer a lot of value. Children mostly encounter narrow, specific mental order tasks in didactic games, which call for various intellectual operations to be used in order to solve them.

Having the ability to communicate is referred to as having communicative competence. Oral, written, or even nonverbal competence are all possible. It is a broad phrase that describes having both the knowledge of the language and the ability to utilize it effectively to communicate in everyday situations. According to numerous academics, language is a tool for communication that consists of the four skills of listening, speaking, reading, and writing. One must practice these skills until he is comfortable with all of the grammar rules in order to develop these language abilities. We can say that someone has reached the necessary degree of communicative competence when they master language skills and are able to apply them appropriately and effectively in light of the situation they are in.

In the following lines, we will delve into the components of communicative competence in the framework introduced by Canale and Swain (1980: 31) and Canale (1983):

- Grammatical competence : This competence includes knowledge of lexical items, rules of morphology, syntax, grammar and phonology. This knowledge is similar to Hymes' linguistic competence and considered as a part of the communicative competence as it represents the underlying system of the language and how to determine and express accurately the literal meaning of the utterance.

- Sociolinguistic competence : This component of the communicative competence is made up of sociocultural rules of language use. This knowledge is very important in interpreting and producing utterances in social context. The knowledge of social rules is essential for producing and understanding utterances that are appropriate to the context in which language is used. It is similar to sociolinguistic competence in Hymes' model of communicative competence.

- Strategic competence : This component is made up of verbal and non-verbal communication strategies that may be called into action to compensate for breakdowns in communication. These communication breakdowns may be due to insufficient linguistic or sociolinguistic competence.

- Discourse competence : A component added by Canale (1983) that represents the ability to combine language structures and language functions into a coherent and cohesive text.

DIDACTIC GAMES: The term “didactics” first appeared in the writings of the German linguist and teacher Wolfgang Rathke in 1613. However, the first fundamental work on the theory of didactics was presented in 1657 by the Czech teacher and writer Jan Amos Komensky in his work “The Great Didactics”.

The potential of didactic games is quite high. The leading role of play in the formation and development of the personality of children is undeniable. At preschool age, the game is not just entertainment, but the leading type of activity, as a result of which there are irreversible positive changes in the psychological and personal level -neoplasms. The didactic game is inherently characterized by exploratory content, which allows the child to learn, model objects, processes, and phenomena of the world that are accessible to the age.

In this regard, the known types of didactic games are classified by us on the basis of their impact on individual mental processes as:

- X - intellectual - generating a state of reflection, reflection, reasoning;

- X - emotional - exciting sensory processes and emotional states (experience of success, the joy of learning, pride in one's achievements and the achievements of comrades, satisfaction with educational activities);

- X - regulatory - forming volitional aspirations, setting for purposefulness, decision-making, perseverance, determination, attention;

- X - creative - activating imagination, fantasy, anticipation, insight, creation of new samples, models, etc.;

- X - social - contributing to the development of the individual, awareness of the place and significance in society, attitudes towards the world around.

Playing educational games is a good way to shape general competencies. Participation in the game strengthens the student's emotional and motivational domain. The following are the most significant competences that may be acquired through games:

- X teamwork, formation of and leadership in a team;

- X communication and cooperation, especially active listening, argumentation, asking questions, expressing and accepting criticism, negotiating and coping in conflict situations;

- X time organization and management, that is the determination of priorities, classification of tasks, work planning and acting when there is time pressure;

- X a range of other analytical skills, which include goal determination and critical thinking (Wawrzenczyk-Kulik, 2013).

Language games should be played in the study language and should be based on previously covered material. Playing games that promote communication can help with communication learning issues. The idea of work complexity increasing gradually is a crucial prerequisite. Crossword puzzles, tea handles, the game “Find the Word,” “Find a Proverb,” games with letters, games with words, syntactic games, grammatical games, poetic games, corrective games, riddles, puzzles, and other types of games are only a few examples of the games that a teacher can utilize in the classroom.

There are many views on the differentiation of communicative games. In our research work, we decided to show the importance of using sound, lexical, role-playing games

in educational communication through games in high school. Phonetic games. Choosing the right games. There are many factors to consider when discussing games, one of which is purpose. Teachers should be very careful in choosing games if they are useful for the learning process. If the games are to produce the desired result, they should be appropriate to the level or age of the student or to the material being introduced or practiced. With this in mind, not all games are suitable for all students, regardless of age, taking this into account an appropriate game should be selected [5, 130].

We suggest the following principles of a didactic approach as being appropriate for building communicative ability in light of the peculiarities of teaching foreign lan-

guages in the context of formal education in Uzbekistan:

1. consciousness;
2. communicative approach;
3. differentiated and integrated teaching;
4. visuality;
5. accessibility and durability;
6. individualization;
7. sequence

These guidelines align the educational process's methodologies, organizational structures, and content with the objectives of teaching foreign languages. These guiding principles allow for the development of qualified communicative competence through a didactic approach.

REFERENCES:

1. Canale, Michael. "From communicative competence to communicative language pedagogy". *Language and communication* 1.1 (1983): 1-47.
2. Мищенко Т.В. Становление профессиональной идентичности у студентов педагогического вуза: диссертация... канд. псих. наук: 19.00.07 / Мищенко Татьяна Владимировна. – Ярославль, 2005. – 224 с.
3. Ahmadaliyev A., Qosimov A., Innovatsion faoliyat va ilg‘or pedagogik texnologiyalar. O‘quv qo‘llanma. – T., 2006. – 525 b.
4. Лэндрет Г.Л. Игровая терапия: искусство отношений: Пер.с. англ./ Предисл.А.Я.Варга. – М.: Международная педагогическая академия, 1998. – 368 с.
5. Лысак, И.В. Идентичность: сущность термина и история его формирования / И.В. Лысак // Вестн. Том. гос. ун-та. Философия. Социология. Политология. – 2017. – №38. – С. 130-138.

ПАРАДОКСНИНГ ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

Севара Хамидова,

Жиззах давлат педагогика университети
“Инглиз тили амалий курси” кафедраси мудири

Аннотация

Ушибу мақолада парадокснинг тадрижий-этимологик ҳусусиятлари ва турли лугатларда парадокс сўзига берилган таърифлар ҳақида батағсил маълумот берилган. Парадокс – матнданги маънони кучайтирадиган, шу билан бир қаторда, эмоционал-таъсиричанликни оширадиган стилистик воситалардан бири ҳисобланади. Парадоксдан фарқли жиҳатларга эга бўлган зиддиятни ифодаловчи бошқа бир нечта стилистик воситалар мавжуд.

Калим сўзлар: парадокс, прагматик пародокс, семантик парадокс, стратегик парадокс, тазод, антитеза, контекстуал антонимлар, оксюморон.

Аннотация

В статье представлена подробная информация об эволюционно-этимологических особенностях парадокса и определениях слова парадокс в различных словарях. Парадокс - одно из стилистических средств, усиливающее смысл текста, а также усиливающее эмоциональное воздействие. Есть несколько других стилистических инструментов, которые представляют противоречия, которые имеют аспекты, отличные от парадокса.

Ключевые слова: парадокс, прагматический парадокс, semantic paradox, strategic paradox, tazod, antithesis, contextual antonyms, oxymoron.

Annotation

This article provides detailed information on the evolutionary-etymological features of the paradox and the definitions of the word paradox in various dictionaries. Paradox is one of the stylistic devices that enhances the meaning in the text, as well as increases the emotional impact. There are several other stylistic devices that represent contradictions, which have different aspects from the paradox.

Keywords: paradox, pragmatic paradox, semantic paradox, strategic paradox, tazod, antithesis, contextual antonyms, oxymoron.

Тил моҳиятини оламнинг лисоний манзараси нуқтai назаридан тадқиқ этиш, тил ва маданият муносабати, миллий менталликни англаш айнан тил моҳиятини, унинг коммуникатив вазифасини чуқур ва илмий ўрганиш заруратини туғдиради.

Тилшуносликда типологик тадқиқотлар, тил бирликларининг ёндош ҳодисалар билан муносабати асосида таҳдил этишнинг замонавий талқин ва баёнлари юзага келмоқда. Бу замонавий йўналиш ва концепциялар асосидаги тадқиқотлар тилнинг коммуникатив функцияларини намоён этиш имкониятини яратади [1, 5].

Прагматик пародокслар орқали билдирилган фикр зиддиятга эга маънони ифодалаб, ушбу қарама-қарши қисмлар ҳақиқат бўлиши ҳам мумкин, масалан: “Ёмғир ёғмоқда, лекин бунга ишонмайман” (It’s raining, but I don’t believe it). Бироқ зид маънони ифодаловчи қисмнинг биринчи гапда келтирилиши, пародокс маъносига путур етказади.

Инглиз тилида учраб турадиган стратегик пародокслар турли маъноларда қўлланилганлиги сабабли оқилона қарорлар қабул қилишда бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради, яъни талқин этишда турлича маъно ифодалайди [1, 2].

Ульям Ньюкомнинг фикрича, “парадокс – икки бир-бирига қарама-қарши бўлган фикрдан кўра, зид маънога эга бошқа тушунчаларнинг ҳам афзаллик жиҳати химоя қилиниши мумкин”. Гарчи парадокслар зид тушунчаларнинг қўлланилиши билан ифодаланса-да, “бир-бирига мос келмаслиги” ёки содир бўлиши кутилаётган вазиятларда қўлланиши имконсиз бўлиши мумкин.

Маълумки, парадокс тушунчаси жуда кўп маъноларга эга. Аслида бу зиддияти қўринишга эга, аммо ақлга зид бўлган, тушунарсиз ёки ўз-ўзига ҳавола қилинган ва ўзига зид бўлган, ҳақиқатни англатади [2, 5].

Минг йиллар илгари қадимги Юнонистонда илк бор мантиқ соҳаси шаклланиб, тараққий этди ва ҳозирги кунга қадар ушбу соҳа доирасида олиб борилаётган тадқиқотлар қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. Таниқли гарб файласуфларидан Зеноннинг таъкидлашича, “борлик хусусида илгари сурилган ҳар қандай шархлар парадоксга олиб келган”. Шунингдек, фикримизни давом эттирган ҳолда, яна бошқа олимларимиз тамонидан билдирилган таърифларни ҳам келтирсак. Қадимги риторика назариётчилари парадоксни “нутқ фигураси” сифатида таърифлашган, бироқ XX аср танқидчилари буни “тушуниш усули” сифатида изоҳлашган.

Ўзбек тилшунослари томонидан олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, зидликни ифодаловчи стилистик воситалар борасида турлича фикр-мулоҳазалар мавжуд. Тилда зид маъноли сўзларнинг мавжудлиги бадий нутқнинг ифодалилиги, экспрессивлиги, таъсиранлигини таъминлашда қулай воситалардан

саналади. Шарқ бадий адабиётида қадимдан тилдаги мавжуд бу каби ифода имкониятидан кенг фойдаланиб келинган. Таъкидлаш жоизки, “шоир учун жуда зарур бўлган бадий саънатлардан бири тазоддир. Бу санъат яна мутобақа, тибок, татбиқ, муттазод, иттизод ва тақофи деб ҳам аталади. Ушбу бадий санъат тури зид маъноли сўзлардан фойдаланиш билан характерланади” [3, 15].

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ўзининг бадийят илми истилоҳлари тадқиқига бағишлиланган “Мафотиҳ ал-улум” асарида мутобақа атамасига шундай изоҳ беради: “мутобақа сўзи тобақа феълидан олинган бўлиб, муаннас “түя орқа оёғини ўзининг олдинги оёғининг изига кўйиб юрди, маъносини беради”, бироқ Европа филологик анъана сига кўра, бу бадий саънат “antithesis” антитета деб юритилади. Бадий асар тилнинг сифати, аниқлиги, ифодалилиги, таъсиранлигини таъминлашга хизмат қиласиган зидлантириш, қаршилантириш санъатидан фойдаланилади. Зид маъноли сўзларни ёнма-ён қўллаш орқали тушунчалар, белгилар, ҳолатлар, образлар зидлантирилади. Одатда, лисоний-контекстуал ёки нутқий зид маъноли сўзлар ўзига хос тарзда фарқланади. Масалан:

– Эски қишлоққа янги одат (мақол).

– *A new habit to the old village.*

Ушбу мисолдаги ўзбек тилида эски – янги, инглиз тилидаги таржимада *new - old* сўзлари бир-бирига зиддир ва мақолдаги аниқликни, таъсиранликни оширишида мухим аҳамият касб этади.

– Ҳали анча баландда бўлса ҳам, унинг камолидан заволи яқинроқ экани кўриниб турарди. Ушбу гапда камол – завол сўзлари бир-бирига зидлаш орқали, матндан мелодика таъминланган.

– Шунча ер қўлдан чиққан бўлса, унинг бараварига қанча давлат қўлга киргандир, муни худо билади-ю худонинг севимли бандаси қоракўз Мирёқуб билади (Чўлпон).

Баъзан маҳоратли ёзувчилар қаҳрамонлар руҳиятидаги контрастликни бўрттириб тасвирлаш мақсадида муайян бир контекстуал синонимик қатордаги бир неча сўзга бирданига зидлантирадилар. Масалан:

“У вақтда ўзи – кулди, очилди, кувонди, гердайиб, осмондан қараб қадам босди. Ҳадичаҳон эса эзилди, куйди, ўртанди, хўрланиб-хўрланиб, аччик-аччик йиглади (Чўлпон)”. Куйидаги мисолда биргина сўз эмас, балки уюшиқ бўлакли сўзлар қаторлари кулди, очилди, кувонди, гердайиб, осмондан қараб қадам босди – эзилди, куйди, ўртанди, хўрланиб-хўрланиб, аччик-аччик йиглади ўзаро зидликни ҳосил қилиб, матнинг импресивлигини ошириб, ўкувчидаги катта таассурот уйғотади.

Контекстуал антонимлардан бадий асарда тасвирнинг таъсиранлигини ошириш мақсадида фойдаланилади:

У муштдек юракни қоядек дард босиб турибди, деб юрса бу вужудга вулкон куч топаётган экан (Т.Малик) – бу нуткий парчада муштдек ва қоядек сўзлари “кичик” ва “катта” маъноларини ифодалаб, антонимик муносабатга киришган.

Зид маънолиликни барқарор бирикмаларда ҳам кўплаб кузатишими мумкин. Чунончи:

а) ибораларда: кўкка кўтармоқ – ерга урмоқ, юзи ёруғ – юзи шувут, кўнгли оқ – ичи қора; кўзига иссиқ кўринмоқ – кўзига совуқ кўринмоқ;

б) сўз ва ибора ўртасида (лексик-фразеологик зид маънолилик): хасис – кўли очик; хафа – оғзи қулоғида;

с) мақол ва маталларда: каттага хурматда бўл, кичикка – иззатда; яхшидан от қолади, ёмондан – дод; осмон йироқ – ер қаттиқ;

д) ҳикматли сўзларда: билмагани сўраб ўрганган – олим, орланиб сўрамаган – ўзига золим (А.Навоий).

Маълумки, инглиз тили ва адабиётида антитеза (antithesis – қарама-қарши қўйиш, зидлаш) бадий санъати кенг қўлланилиб, у “мантиқий жиҳатдан қиёсланувчи фикр, тушунча, сезги ва тимсолларни қарама-қарши қўйиш, зидлаш ҳодисасидир”. Воқеа-ҳодисалар моҳиятидаги зиддиятни тўлиқ баён этиш максадида асосан бадий нутқда зид маъноли қўшимчалар, зидловчи боғловчилар, сўз ва иборалардан фойдаланилади. Бадий матнни лисоний жиҳатдан таҳлил қилишда зидлантиришдан ёзувчининг кўзда тутган мақсади нима эканлигини аниқлаш талаб қилинади. Ёзувчининг маҳорати зидлантирилаётган воқеликлар учун танланган ифода материалида янада аниқ кўринади:

Нонингни йўқотсанг йўқот, номингни йўқотма! (Ў.Хошимов).

Ушбу мисолда муаллиф бир-бирига алоқаси бўлмаган иккита тушунчани қарама-қарши қўйган: нон - ном. Аслида, нон ҳаётнинг, тирикликтининг ажралмас бўллаги. Бир парча нон топиб ейиш учун одамзод меҳнат қиласди, тер тўқади. Аммо ҳаётда ўша бир парча нонни топаман деб ўз номига, шаънига дод тушираётганлар ҳам учраб туради.

Адабиётшунослик соҳасида оксюморон деб атальувчи ҳодисада ҳам мантиқан бири иккинчисини инкор этадиган, бир-бирига мазмунан зид бўлган икки тушунчани ифодаловчи сўзлар ўзаро қўшиб қўлланнилади. Оксюморон грекча сўз бўлиб, “ўткир, лекин бемаъни” деган маънони билдиради. Улар айрим адабиётларда “окказионал бирикмалар, ноодатий бирикмалар” ёки “файриодатий бирикмалар” деб ҳам юритилади. Бундай бирикмалар индивидуаллиги, янгилиги, кўникулмаганлиги ва оҳорлилиги билан тасвир ифодалилигини таъминлайди. Масалан: сокин ҳайқириқ (М.Али), оташин муз, ёнғинли дарё, сўқир ломакон, кора нур, ялонғоч шуур, яхлаган сароб (Р.Парфи).

Матнда қўлланилган оппоқ тун, сўзсиз сухбат каби сўз бирикмалар оксюморонга мисол бўлиб, туннинг оқ бўлмаслиги ёки сўзга эга бўлмаган сухбатнинг йўқ-

лиги шундан далолат берадики, оксюмарон бир-бирига зид маънога эга бўлган сўзларнинг бирикма тарзида ифодаланиши билан характерланади. Бундай файриодатий бирикмалар антитетзанинг бир кўриниши сифатида талқин қилинади. Гарчи исталган икки сўзни бириктириш орқали оксюмарон юзага келавермаса ҳам. Бундай бирикмалар ёзувчининг бадий тафаккур маҳсули хисобланади. Шунинг учун файриодатий бирикмаларни мантиқсизлик билан боғлаш мумкин эмас. Уларга эстетик ҳодиса сифатида ёндашиш зарур. Шу ўринда савол туғилади: Ўзаро боғланмайдиган сўзларни боғлаётган куч нимада? Уларнинг бирикиб, бадий эффект бериши учун қандай ифода имконияти мавжуд? Ёзувчининг бундай “маромсиз” бирикмалар яратишга нима мажбур қилди? Каби саволлар билан мазкур ҳодиса моҳиятига кириб бориш мумкин.

Парадокс мантиқий баён сифатида ёзилади. Бироқ баёнот элементлари ўзларига зид кўринади ёки бу таклифни эҳтимолдан йироқ қиласди. Парадокс вазиятни келтириб чиқаради. Парадокс – бу одатда жумла ёки бир нечта жумлалар бўлиб, иккита воқеа бир-бирига ўхшаб кўринмайдиган вазиятни кўрсатадиган атама сифатида қабул қилинади. Оксюмарон парадоксал хусусиятга эга, аммо у нутқ фигураси (figure of speech) бўлиб, вазият ёки ҳодиса эмас ва одатда атиги иккита атамадан иборат. Уларни ажратиш учун парадоксни воқеа ёки вазият, оксюмаронни эса нутқ фигураси деб ҳисоблаш ўринлидир.

Хулоса қилиб айтганда, парадокс бу ўзининг кўринишида мантиқан зиддиятли, бемаъни ёки анъанавий ғояга қарши туюладиган, аммо бирон-бир тарзда талқин қилинадиган бўлиб чиқадиган ва ўкувчини инновацион услугда фиклашга мажбур қиласиган баёнотлилиги билан бошқа стилистик воситалардан ажралиб турадиган воситадир. Бу шундай тез-тез учраб турадиган акл-идроклиникнинг компонентидир. Маълумки, Ирландиялик ёзувчи Оскар Уайлд парадокслардан юкори даражада фойдаланганлиги билан ажралиб туради, у ўзининг “The Picture of Dorian Gray” (“Дориан Грэйнинг сурати”) (1890) номли асарида парадоксга қўйидагича таъриф келтиради “Хайриятки, парадокслардан фойдаланиш техникаси – бу ҳақиқат йўлидир. Ҳақиқатни синааб кўриш учун биз уни маҳкам арқонда кўришимиз керак. Агар ҳақиқат акробатларга айланганда, биз уларни хукм қилишимиз мумкин”. Парадоксдан мохирона ўз асарларида қўллаган ва унинг ривожланишига ўз ҳиссасини қўшган инглиз ёзувчиси Оскар Уайлднинг парадокс ҳақида билдирган ушбу фикрлари таҳсинга сазовордир. Уни талқин этаётиб нақадар ажойиб эканлигига ва парадоксларни ҳақиқат эканлигини англаш учун ўша ҳақиқатни акробат бўлишини, агарда ҳаваскор бўлса арқондан тушиб кетишини, яъни парадоксга чиқарилган хукм ёлғонга айланиши мумкинлигини англашимиз мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Lacey A.R. A Dictionary of Philosophy-3rdedn, Department of Philosophy, King's College, University of London, 1996. – P. 386.
2. Абдураҳмонов Ҳ. Махмудов Н. Сўз эстетикаси. – Т.: Фан, 1981. 59-б.
3. Зиёвуддинова Ш. Абу Абдулоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум” асарида поэтика. – Т.: ТДШИ, 2001. – 128 б.
4. Йўлдошев М. Исоков З. Ҳайдаров Ш. Бадиий матннинг лисоний таҳлили.- Тошкент.: А. Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. 112 б
5. Йўлдошев И. Муҳаммедова С. Холмонова З. Мажидова Р. Султонова Ш. // Дарслик // Мутахасисликка кириш (Тилшуносликка кириш) – Т.: “Баркамол файз медиа”, 2018. – 328 б.
6. Baxtiyorovna, X.S. (2022). PARADOKS TARJIMALARIDAGI LEKSIK MUAMMOLAR. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 10(12), 488-492.

MODEL LASHTIRILGAN QADRIYATLARDAN MAK TABGACHA YOSH DAGI BOLALAR TARBIYASINI SHAKLLANTIRISHDA FOYDALANISH

Muxayyo Alikulova,
Shahrisabz davlat pedagogika
instituti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya

Maqola mazmunida aksiologiya tushunchasining mazmuni va uning asosiy masalalari, aksiologiyaning qadriyatlar bo‘limi, qadriyatlarning klassifikatsiyasi hamda maktabgacha yoshdagi bolalarga qadriyatlarni hikoyalar ko‘rinishida model lashtirib tushuntirish masalalari haqida fikr va mulohazalar berilgan.

Kalit so‘z: aksiologiya, milliy qadriyat, umuminsoniy qadriyat, milliy madaniyat, model lashtirish, qadriyatlarni model lashtirish, model lashtirilgan qadriyatlар.

Аннотация:

В содержании статьи приводятся мнения и дискуссии о содержании понятия аксиологии и ее основных вопросах, ценностном разделе аксиологии, классификации ценностей, а также вопросы объяснения ценностей дошкольникам путем их моделирования. в виде рассказов.

Ключевые слова: аксиология, национальная ценность, общечеловеческая ценность, национальная культура, моделирование, моделирование ценностей, моделируемые ценности.

Annotation:

In the content of the article, opinions and discussions are given about the content of the concept of axiology and its main issues, the value section of axiology, the classification of values, and the issues of explaining values to preschool children by modeling them in the form of stories.

Keywords: axiology, national value, universal value, national culture, modeling, modeling of values, modeled values.

Aksiologiya nima ekanligini tushunish uchun avval uning asosiy masalalari anglatishini bilib olishimiz kerak bo‘ladi. Aksiologiya qadriyatlarni va ularning ahamiyatini o‘rganish uchun javobgar bo‘lgan ulkan bir tizimdir:

“Aksiologiya” tushunchasining mazmunini quyidagi masalalar tashkil etadi:

- milliy qadriyatlarning tiklanishi;
- milliy o‘zligini anglash;
- milliy ong va tuyg‘u;
- milliy madaniyat;
- til;
- urf-odat;
- udum va an’analalar.

Qadriyatlarning inson ma’naviy barkamolligini ta’mindashda va dunyoqarashini shakllantirishda hamda bunyodkorlik faolligini oshirishdagi o‘rnini g‘oyat ahamiyatli bo‘lib, uning negizini bir qancha omillar qamrab oladi:

– milliy, mintaqaviy va umuminsoniy qadriyatlarning mushtarakligi;

- ijtimoiy-siyosiy qadriyatlari;
- moddiy va ma’naviyat qadriyatlari.

Qadriyatlari – narsa va voqealar, jamiyat, moddiy va ma’naviy boyliklarning ahamiyatini ifodalash uchun qo‘llanadigan tushuncha bo‘lib, uni “Aksiologiya” fani o‘rganadi. Bu atama ilmiy bilimlar sohasiga XX asrning ikkinchi yarmida nemis aksiologi Y.Gartman va fransuz olimi P.Lapi tomonidan kiritilgan. Aksiologiyani qadriyatlari to‘g‘risidagi fan yoki to‘g‘ridan to‘g‘ri “qadriyat-

shunoslik” deb atash ham mumkin [2, 432-435].

G’arbda bu atama yunoncha “axio” (qadriyat) va “logos” (fan, ta’limot) tushunchalaridan tashkil topgan. Qadriyat va qadriyatlar milliy g’oyaning muhim kategoriyalardan biri bo’lib, qadriyatlar axloqiy qoida va me’yorlar, ideallar va maqsadlardagi baholash mezoni va usullarini ham o’zida aks ettiradi. Ular halollik, poklik, o’zaro yordam,adolatlilik, haqiqatgo’ylik, e兹gulik, tinchlik, shaxs erkinligi, mehr-muhabbat, mehnatsevarlik, vatanparvarlik kabi fazilatlar, burch, vijdon, or-nomus, mas’uliyat kabi axloqiy tushunchalar shaklida namoyon bo’ladi. Qadriyat o’z tabiatiga ko’ra, ijtimoiy-tarixiy xarakterga ega. Ijtimoiy taraqqiyot jarayonida u o’zgaradi va takomillashadi. Shuning uchun qadriyat to’g’risidagi ta’limotlar ham takomillashib, rivojlanib boradi.

“Pedagogika: ensiklopediyasi”, “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi”da “qadriyat”, “qadr”, “qadr qilmoq, qadriga yetmoq yoki qadrini bilmoq”, “qadrondonlashmoq” va “qadrondonlik” tushunchalariga izohli ta’riflar berilgan. Jumladan: “Qadriyat” – qiymat, ahamiyat, qimmatbaho buyumlar, xalq boyligi demakdir. Voqelikdagi muayyan hodisalarining umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy, ma’naviy ahamiyatini ko’rsatish uchun qo’llanadigan tushuncha. Inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo’lgan barcha narsalar (erkinlik, tinchlik, adolat, ma’rifat, haqiqat, yaxshilik, moddiy va ma’naviy boyliklar)ga qadriyatlar deyiladi.

“Umuminsoniy qadriyatlar” umumijtimoiy ahamiyatiga ega bo’lgan narsalar, hodisalar sifat, faoliyat va bosh-qalarning ismini yoki nomini emas, balki ularning ijtimoiy qadrini ifodalash uchun ishlataladigan falsafiy-aksiologik omil bo’lib butun jamiyatning manfiatlari jumui sanaladi.

“Milliy qadriyatlar” - muayyan millatnirig tabiiy, tarixiy va ijtimoiy rivojlanish jarayonida yaratgan moddiy va ma’naviy boyliklar, yashayotgan hudud, madanima’naviy meros, milliy madaniyat, til, milliy ong, millat ruhi, tarixi, yashash tarzi, milliy umrguzaronlikni tarib-qoidalari hamda ular xususiyatlar, jihatlar va boshqalaming ijtimoiy ifodalaydigan tushunchadir. U umumijtimoiy tizimidagi xususiy bo’g’in, ya’ni millatga qadrni bo’lgan qadriyatlarning eng umumiy jihatlarini aks ettiradi [2, 29-47].

Insonning obyektiv olamiga nisbatan aktiv faoliyati, moddiy va ma’naviy muhit, yashash shart-sharoitlarining rivojlanishi vorislik asosida sodir bo’lib, yangi-yangi qadriyatlarning shakllanishiga, o’tmishdan meros bo’lib o’tganlari esa davr ruhi, yangi ijtimoiy ehtiyoj talablari asosida rivojlanishga olib keladi. Buning natijasida ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, manaviy taraqqiyotning imkoniyatlari ham kengayadi. Albatta, biz ta’lim aksiologiyasi yoki ta’lim aksiologiyasi deb nomlanadigan narsalarning mavjudligini unutmasligimiz kerak. Nomidan ko’rinib turibdiki, u ta’lim bilan bog’liq qadriyatlarni atrofida aylanadi.

Ta’limiy qadriyatlarni madaniy qadriyatlarni tarkibidan

joy olgan, umuman olganda, ta’limning asosi va xususan aksiologiyaning bir turidir. Ta’lim jarayonidagi qadriyat-larga ko’plab misollar keltirishimiz mumkin (tartib-intizom, do’stlik, o’rtoqlik, jamoada ishslash, ma’suliyatlilik, o’zaro hurmat, so’z odobi, eshitish odobi).

Modellashtirish pedagogikasi – bu yo’nalish mutaxassisdan ko’nikma yoki jarayonni modellashtirishni va ushbu ko’nikma yoki jarayon asosida fikirlashni aniq qilishni talab qiladi. Ta’lim-tarbiyaga tenglik va xilma-xilikni singdirish uchun inkluziyani targ’ib qiluvchi til va xatti-harakatlarni doimiy ravishda modellashtirish jarayonidir. Ijobiy namunalarni targ’ib qilish uchun o’quvvchi pedagogika orqali o’quvchilar bilan suhbatlar yoki namoyishlarga turli xil qatlamlarni jalb qilishga intiladi. Mavzuga oid ko’plab adabiyotlarni o’rganish jarayonida quyidagi ma’lumotlar to’plandi. **Model** lotincha “modulus” so’zidan olingan bo’lib, o’lchov, me’yor ma’nolarini anglatadi. Ya’ni biror obyekt yoki obyektlar tiziminining obrazi yoki namunasidir. Masalan, yerning modeli – globus, osmon va undagi yulduzlar modeli – planetariy ekrani, pasportdagagi suratni shu pasport egasining modeli deyish mumkin. Insoniyatni qadimdan farovon hayot shart-sharoitlarini yaratish, tabiiy ofatlarni oldindan aniqlash muammolari qiziqtirib kelgan. Shuning uchun ham insoniyat tashqi dunyoning turli hodisalarini o’rganishga istak bildirishi tabiiy holdir.

Aniq fan sohasi mutaxassislari u yoki bu jarayonning faqat ularni qiziqtirgan xossalaringina o’rganadi. Masalan, geologlar yerning rivojlanish tarixini, ya’ni qachon, qayerda va qanday hayvonlar yashaganligi, o’simliklar o’sganligi, iqlim qanday o’zgarganligini o’rganadi. Bu ularga foydali qazilma konlarini topishlarida yordam beradi. Lekin ular yerda kishilik jamiyatining rivojlanish tarixini o’rganishmaydi, bu bilan tarixchilar shug’ullanadi. Atrofimizdagi dunyoni o’rganish natijasida noaniq va to’liq bo’lmagan ma’lumotlar olinishi mumkin. Lekin bu koinotga uchish, atom yadrosining sirini aniqlash, jamiyatning rivojlanish qonunlarini egallash va boshqalarga xalaqit bermaydi. Ular asosida o’rganilayotgan hodisa va jarayonning modeli yaratiladi. Model o’rganilayotgan predmetning xususiyatlarini imkon qadar to’laroq aks etirishi kerak. Modelning tabiiylik xarakteri turli ko’rinishda namoyon bo’lishi mumkin. Masalan, tajriba o’tkazish mobaynida foydalanimadigan asboblarning aniqligi olinayotgan natijaning aniqligiga ta’sir etadi.

Modellashtirish – bilish obyektlarini ularning modellari yordamida tadqiq, qilish mayjud predmet va hodisalarining modellarini yasash va o’rganishdir. Modellash uslubidan hozirgi zamon fanida keng foydalanimoqda. U ilmiy tadqiqot jarayonini yengillashtiradi, ba’zi hollarda esa murakkab obyektlarni o’rganishning yagona vositasi bo’la oladi. Mavhum obyekt, olisda joylashgan obyektlar, juda kichik hajmdagi obyektlarni o’rganishda modellashtirishning ahamiyati muhim hisoblanadi [4, 41-45].

“Qo‘ziqorin ostida”

(ahillik haqida o‘zbek xalq hikoyasi)

Kunlardan bir kun bir chumoli dalada don izlab yurgan edi. To‘sattan yomg‘ir yog‘ib qoladi. U darhol kichkina

bir qo‘ziqorin ostiga bekinib, yomg‘irdan pana bo‘ladi. Undan keyin qanotlari ivib ho‘l bo‘lib, ucholmay qolgan kapalak kelib, chumolidan qo‘ziqorin ostida yomg‘irdan

bekinishga joy berishini iltimos qiladi. Sal o‘tmay ularning safiga yomg‘irda qolib shalabbo bo‘lgan chumchuq, ko‘rsichqon, quyonvoy ham qo‘shiladi. ularning hammasi qo‘ziqorin ostida yomg‘irdan saqlanishadi.

Ancha yog‘gan yomg‘ir tinib, quyosh chiqadi. Jonivorlar qo‘ziqorin ostidan chiqib har tomonga tarqalishadi. Shunda chumoli qolganlarga qarab: “— Do‘sstar, bir narsa meni o‘ylantirib qo‘ydi, qo‘ziqorin kichkina edi, lekin biz hammasiz uning panasida bekina oldik!” – deydi [5, 139-145].

Mazkur hikoya mazmunida insoniyat uchun, o‘zbek ahli uchun, ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalar uchun

eng qadrli bo‘lgan qadriyatlardan biri ahillikning qiymati haqida modellashtirilgan namuna keltirilgan. Hikoya obrazlari hisoblangan chumoli, qushcha, sichqoncha, quyoncha, kapalak, asalari kabi qahramonlarning bo‘lib o‘tgan voqeadan o‘zlari uchun chiqargan xulosasi natijasida ahillik eng yaxshi ne’mat ekanligini tushuntirish maqsad qilib olingan. Qo‘ziqorin ostida birlashgan qahramonlarning obrazi va ularning xulosasi bolalarga ijobjiy emotsiya beroladi hamda ularning ahillik bilan o‘zaro birlashishiga motivatsiya beradi. Yog‘ib o‘tgan yomg‘ir hikoya qahramonlarining o‘zaro bir-birlarini bilishlariga, o‘rganishlariga, tushunishlariga ham bundan keyingi hayotlarida o‘zaro bir-birlari bilan ahillikda yashashlariga da’vat etilgan.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, o‘zbek farzandlari uchun qadrli bo‘lgan do‘slik, o‘rtoqlik, ahillik, kamtarinlik, rostgo‘ylik, mehnatsevarlik kabi qadriyatlarni yuqorida berilgan hikoyalari ko‘rinishida modellashtirib, ularning ongiga yetkazib berish masalasi bugungi kun pedagogikasida muhim bir masala hisoblanadi. Ta’lim jarayonida turli mavzular doirasida modellashtirishdan keng foydalaniladi. Modellashtirish sifatida berilgan hikoya qahramonlari o‘rganilayotgan qadriyatning obrazi yoki modelidir. Hikoya qahramonlari hisoblangan chumoli, quyon, kapalak, sichqoncha va qushlardan hikoya mazmunida majoziy obraz sifatida foydalanilgan. Namunadan keltirilgan hikoyalardan foydalangan holda, maktabgacha yoshdagi bolalar ongida qadriyatlarning modelini yaratish va ulardan amaliy hayotda foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Q.Nazarov. “Qadriyatlar falsafasi” (Aksiologya) darslik. – T.: “O‘zbekiston Faylasuflari milliy jamiyat” nashriyoti, 2006. – 440 b.
2. M.Ahmedova. “Falsafa” darslik. – T.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyat” nashriyoti, 2006. – 496 b.
3. A.Madvaliyev. “Pedagogika ensiklopediyasi” – T.: “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” davlat milliy nashriyoti, 2015. – 320 b.
4. I.Ergashev, O.M.Muxammadiyeva, M.I.Xo‘jayev. “Milliy g‘oya: O‘zbekiston rivojlantirish strategiyasi” / o‘quv qo‘llanma. – T.: “Innovatsiya-Ziyo” nashriyoti, 2020. – 180 b.
5. N.Ruzmetova, R.Fayziyev, A.Ishnazarov, Sh.Nurullayeva. “Matematik modellashtirish” o‘quv qo‘llanma. – T.: TSUE, 2013. – 182 b.
6. T.Mirzayev, Sh.Turdimov, M.Jo‘rayev, J.Eshonqulov, A.Tilavov. “O‘zbek folklori” / darslik. – T., 2020. – 234 b.

TARIX FANLARINI INTEGRATSIYALASHTIRISH TAMOYILI ASOSIDA O'QITISHNING AHAMIYATI

Suhrob O'rakov,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya

Ushbu maqolada tarix fanlarini o'qitishda integratsiyaning ahamiyati, tarix fanlarini fanlararo o'qitishda o'qituvchi tomonidan tashkil etiladigan didaktik jarayondagi o'ziga xos xususiyatlar hamda uning o'quvchilarda tarixiy tafakkur va muayyan bilim, ko'nikma, malakalarni shakllantirishdagi o'rni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tarix ta'lifi, tarix fanlarini o'qitish, integratsiya, innovatsiya, ta'lif klasteri, pedagogik mahorat, fanlararo alogadorlik, tarixiy tafakkur.

Аннотация

В данной статье раскрывается значение интеграции в обучении истории, особенности дидактического процесса, организуемого учителем при междисциплинарном обучении истории, и его роль в формировании у учащихся исторического мышления и специфических знаний, умений навыков и способности.

Ключевые слова: историческое образование, преподавание истории, интеграция, инновации, образовательный кластер, педагогическое мастерство, междисциплинарность, историческое мышление.

Annotation

This article reveals the importance of integration in teaching history, the features of the didactic process organized by the teacher in the interdisciplinary teaching of history, and its role in the formation of students' historical thinking and specific knowledge, skills and abilities. , and abilities.

Keywords: historical education, history teaching, integration, innovations, educational cluster, pedagogical excellence, interdisciplinarity, historical thinking.

Mustaqillik sharofati bilan milliy merosimiz va tengi yuq tariximizni yanada kengroq o'rganish uchun katta imkoniyatlar bo'ldi. Yosh avlodni vatanparvarlik, o'z ona yurtiga cheksiz muhabbat ruhida tabiyalash, jonajon o'lkamiz go'zalligi, an'analarga hurmat kabi fazilarlarni shakllantirish, ularda ijtimoiy faollik, milliy g'urur – ezgu tuyg'ularni o'stirish kabi talablar bugungi eng muhim vazifalardandir. Bu olijanob ishlarni amalga oshirish maktablarda tarix fanlarini samarali o'qitish jarayonini to'g'ri tashkil etishiga bog'liq. Hech kimga sir emaski, O'zbekiston Respublikasi o'z istiqloliga erishguniga qadar tariximiz deyarli hamma o'quv tizimlarida nomigagina o'tilar edi. Yana achinarlisi shundaki, tarix fanlari ham mazmunan, ham tuzilishi jihatidan ikkinchi darajali hisoblanardi. Bugungi kunda esa yangi yo'nalishlari, tadqiqot qilinishi zarur bo'lgan birinchchi darajali masalalari aniq belgilanadi va belgilanmoqda. Tarix fanlarini xolis va obyektiv o'rganish bo'yicha Yangi O'zbekistonning 2022–2026-yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasida "O'zbekiston tarixini o'rganish va targ'ib qilishni rivojlantirish" maqsadiga erishishda "Tarix fanini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish" vazifasi belgilangan [1, 52].

Uzlusiz ta'linda tarix ta'liming samaradorligini oshirish bo'yicha, xususan, umumiy o'rta ta'linda tarix fanlarini o'qitish va bu jarayonlarni takomillashtirish bilan bog'liq bir qator ishlar A.Asqarov, R.Muqminova, H. Bobobekov, A.Muhammadjonov va boshqalar tomonidan o'rganilgan va ta'lif jarayoniga samarali bo'lgan tavsiyalar taqdim qilingan. Bo'lajak tarix o'qituvchilarining

o'quvchilarda tarixiy tafakkurni shakllantirishga tayyorlash, uslubiy tayyorgarlik ishlari va kasbiy kompetentlikni rivojlanish kabi masalalar A.Ismoilov [2], Q.Shonarov [3], R.Yarmatov [4] va boshqa olimlar ishlarida keltirib o'tilgan. Respublikamiz mакtablarida tarix o'qitish metodikasining xususiyatlari va innovatsion yondashuvlariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar T.Toshpo'latov [5], Y.G'afforov [6], S.Toshtemirova [7], X.Boymirzayev [8] ishlarida keltirilib o'tilgan.

Uzlusiz ta'lif jarayoni ilmiy-pedagogik tamoyillarga amal qilgandagina o'z oldiga qo'ygan murakkab muammolarni yecha oladi. XXI asr intellektual boylik, yuskak bilim va salohiyat talab etilishi taraqqiyot yo'lidan izchil rivojlanishning hal qiluvchi muhim omili sifatida zamonaviy bilim va kasb-hunarni egallagan, mamlakat istiqboli uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan yoshlarni tarbiyalashni nazarda tutadi. Jamiyat taraqqiyoti va kishilarning turmush tarzidagi yuksalishlarni ta'lif, fan va ishlab chiqarishning faol integratsiyalashuviziz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu o'rinda integratsiya terminiga izoh berib o'tadigan bo'lsak, u lotin tilidagi "integration" so'zidan olingan bo'lib, muayyan birliklarni tiklash, to'ldirish ma'nolarini bildiradi. Amaliyotda bu termin ikki va undan ortiq sub'ektlarning bir maqsad atrofida birlashishi bilan bog'liq jarayonlarni anglatadi. Integratsiyalashuv jarayoni turli xil kengayish darajalariga ta'sir qiluvchi kompozitsion va kommunikativ tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi.

Kompozitsion qismlar tarkib va tuzilish bilan bog'liq

bo'lib, birlashuvchi subyektlarning norasmiy va me'yoriy chegaralarini aniqlashni talab qildi. Kommunikativ qismi esa subyektlar o'rtasidagi aloqadorlikning shakli, yangi sharoitda ularning tamoyil va mexanizmlari o'zgarishlarini nazarda tutadi [9, 47].

Psiyologik-pedagogik adabiyotlarda integratsiya deganda bir-biridan ajralib turuvchi elementlarning sintez orqali yaxlitlik xususiyatiga ega bo'lgan tizimga birlashiши jarayoni tushuniladi. Ta'lim mazmunini birlashtirish muammosi pedagogikada Y.A.Komenskiy, ammo uni tizimli o'rganish faqat XX asrning ikkinchi yarmida boshlangan. G.F.Fedores pedagogik tizimning tarkibiy qismi o'rtasidagi turli munosabatlар va bog'liqliklarda integratsiyani ko'rib chiqadi. I.D.Zverev integratsiyaning asosiy belgisi sifatida ta'lim tizimining butun yaxlitligini oladi. Ta'limning integratsiyasi o'quv materialining tegishli mazmuni, o'quv-uslubiy ta'minoti, yangi texnologiyalar bilan prinsipial jihatdan yangi o'quv ma'lumotlarini yaratishni ta'minlaydi. Ta'limda integratsiyani ilmiy tushunish muammosi turli bilim sohalaridagi olimlar va amaliyotchilar tomonidan o'rganilmoxda. Aytishimiz mumkin, nazariy jihatdan integratsiya boshlang'ich maktabda uslubiy hodisa sifatida yetarli darajada hisobga olinmaydi. Ammo maktab amaliyotida biz uning integratsiyalashgan kurslar va integratsiyalashgan darslar shaklida juda ijobjiyo qo'llanilishini kuzatishimiz mumkin. Ammo kurslarni ishlab chiqishda ijodiy jamoa ishtirot etishi kerak bo'lsa, unda har bir o'qituvchi bilimlarni shaxsan muhim va mazmunli idrok etishga hissa qo'shadigan, motivatsiyani oshiradigan va takroriylikni bartaraf etish orqali ish vaqtidan samaraliroq foydalanishga imkon beradigan integratsiyalashgan darslarni o'tkazishi mumkin. O'quv jarayonlarini integratsion yondashuv asosida olib borishning quyidagi muvaffaqiyatli tomonlarini keltirib o'tish mumkin:

- integratsion yondashuvdagi o'quv jarayonlarida ta'lim oluvchi tabiatni butun, yaxlit holda tasavvur etadi;
- o'quvchi imkoniyatlari ortib, tabiatni o'z qobiliyatiga ko'ra o'rganadi. Shu orqali u mantiqiy fikrlab, mavjud hodisalar, sabablar va ularning yechimlari bo'yicha mustaqil mushohada yuritadi, natijada uning muloqot, taqqoslash, qiyoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish qobiliyatlarini, nostandard fikrlash darajasi rivojlanadi;
- bunday o'quv jarayonlarida o'qituvchining kasbiy kompetentlik darajalari ortadi [10, 54].

Ta'lim jarayonini maqsadga muvofiq tashkil qilib, dars samaradorligini oshirish uchun esa eng muhim, hal qiluvchi ahamiyatga ega tamoyillarni belgilagan holda, unga qo'yiladigan talablarni bajarmoq zarur. Bu talablar ta'lim-tarbiyaning davr talabiga mosligi, pedagogik jarayonda obyektiv va subyektiv jarayonlarning uyg'unligi, ta'lim-tarbiyada maqsad, mazmun, metod va vositalarning bir-biri bilan bog'liqligi kabi ta'lim klasterining umumiyligini qonuniyatlarini hamda tamoyillaridan foydalanim amalga oshiriladi. Bu kabi talablarni aniqlash uchun tarix

ta'limning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish lozim [11, 399]. Tarix fanlarini o'qitishda umumta'lim maktablarida hamkorlikdagi ta'lim klasterlarini tashkil qilish eng samarali mexanizm bo'lib, bunda oliy va umumiy o'rta ta'lim muassasalarining o'zaro teng huquqli hamkorligi asosidagi ta'lim turlari integratsiyasi hamda tarix fanlarini o'qitishda uzviylik va izchillikni ta'minlashga asoslangan ta'lim mazmuni integratsiyasi muhim bo'lib, bu integratsiyalar ta'lim samaradorligini oshirishda dolzarb ahamiyatga ega.

Yuqorida ta'kidlanganidek, ta'lim klasteri ta'lim turlarining va ta'lim mazunining integratsiyasini ta'minlaydi, bunda fanlarni o'qitishda fanlararo, kurs, bo'lim va mavzulararo integratsiyadan samarali foydalangan holda, o'qitishning innovatsion muhit yaratish asosiy masala siyatida talqin etiladi.

Umuman, tarix o'qitish usullari ilmiy pedagogik fan bo'lib, u o'quvchilarga tarixdan puxta bilim berish, ularni vatanparvarlik ruhida kamol toptirish va tarbiyalashda maktabda o'qitiladigan tarix kursining maqsadi, ta'lim-tarbiya vazifalari, mazmuni, usullarini hamda o'qitishning eng muhim vositalarini belgilab beradi. Tarix o'qitish usuli o'zining mustaqil tekshirish predmetiga ega. Maktabda tarix fanining o'qitilishi va o'qitish jarayonining o'rganilishi tarix o'qitish metodikasining predmetini tashkil etadi. O'qitish jarayonining obyektiv suratda amal qiladigan o'z qonuniyatlarini bor. Tarix o'qitish jarayonining tarkibiy qismi maksimal, mazmuni, o'qitishning metod va usullari, natijalari o'rtasidagi qonuniyatli aloqalari quyidagicha namoyon bo'ladi: Tarix kursining maksimal, ta'lim-tarbiya vazifalarining muvafaqqiyatli amalga oshirilishi o'qitishning mazmuniga bog'liq bo'lganidek, tarix kursini o'zlashtirish darajasi ham, o'z navbatida, o'qitishning ilmiy asosda, maqsadga muvofiq tashkil qilinishiga, o'qituvchining o'rganiladigan mavzuning maqsadi, ta'lim-tarbiya vazifalari va kutiladigan natijalariga mos keladigan ta'lim shakllari, o'qitish usullari hamda vositalaridan qay darajada maqsadga muvofiq foydalana bilishga bog'liq. Shuningdek, o'qitishning natijalari ham o'qituvchining o'qitishdan ko'zlangan maqsadni, uning ta'lim-tarbiyaviy vazifalarini aniq belgilay olishga, kursning mazmuniga mos tarzda amalga oshirishga yordam bera oladigan metod va usullardan ilmiy asosda foydalana bilishga bog'liq [7, 100].

Ta'lim sifati va samaradorligini oshirish, iqtidorli, qobiliyatli o'quvchilarni tarbiyalash, ularning bilim va ko'nikmalarini shakllantirish o'qituvchilar oldida turgan eng muhim vazifa hisoblanadi. Maktab ta'limida fanlararo aloqadorlikni yo'lga qo'yish fan va jamiyat hayotida bugungi kunda sodir bo'layotgan integratsion jarayonlarning yorqin ifodasidir. Ushbu aloqadorlik o'quvchilarining bilimlarni ongli o'zlashtirishi, dunyo haqidagi yaxlit tasavvurlarini rivojlantirish va amaliy va ilmiy-metodik tayyorgarligini oshirishda muhim o'rinn egallaydi. Bunday

tayyorgarlik umumiy o'rta ta'lif bitiruvchilarini darsda va darsdan tashqari mashg'ulotlarda, ishlab chiqarishda va umuman, har qanday faoliyatda o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini erkin qo'llash, kompetentlikning yuqori darajalariga ega bo'lish imkoniyatini beradi.

Umumta'lif mabkabida gumanitar fanlarning integratsiyaviy o'quv materialini qurishning didaktik shartlari quyidagilardan iborat: integrativ yondashuvning maqsad va tamoyillariga muvofiqligi; o'quv materialida didaktik, mantiqiy, psixologik va obrazli-emotsional tuzilmalarni ajratib ko'rsatish; o'quv materialining integratsiyalilik ko'rsatkichlariga yo'naltirish; uchlik maqsadini o'quv, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi hal qilishga yordam beradi; nazariy va majoziy material optimal darajada bog'langan; kombinatsiyalangan matn va operatsion material; ketma-ket aloqalar va fanlararo material mavjud; katta ta'lif salohiyatiga ega; barcha aqliy jarayonlarning rivojlanshiga ta'sir qiladi; o'quv motivatsiyasini shakllantirishga hissa qo'shami; o'quvchilarning umumiy ta'lif ko'nikmlarini, mustaqillik va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi; mantiqiy tartibga solinadi.

Ta'lif jarayonini maqsadga muvofiq tashkil qilib, dars samaradorligini oshirish uchun esa eng muhim, hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan tamoyillarini belgilab olmoq zarur. Bu tamoyillar ta'lif-tarbiyaning davr talabiga mosligi, pedagogik jarayonda obyektiv va subyektiv jarayonlarning uyg'unligi, ta'lif-tarbiyada maqsad, mazmun, metod va vositalarning bir-biri bilan bog'liqligi kabi pedagogikaning umumiy qonuniyatlarini hamda tamoyillaridan foydalanib, tarix ta'lifning o'ziga xos xususiyatlari hisobga olingan holda aniqlash lozim. Ta'lif klasterida ta'lif mazmuni integratsiyasi tarix o'qitishda fanlararo uzviylikni ta'minlash muhim bo'lib, ta'lif mazmunining fanlararo uzviyligi vositasida ta'lif samaradorligini oshirish uchun quyidagi tamoyillar muhim sanaladi: tarixni fanlararo bog'lab o'rganishning o'quvchilar yoshi, psixologik xususiyati va saviyasiga mosligi tamoyili, uzviylik va uzuksizlik tamoyili, ilmiylik va xolislik tamoyili, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish tamoyili, tarixiylik tamoyili, tarixni insonparvarlashtirish tamoyili, tarixni o'rganishda o'quv materialining ta'lif-tarbiyaviy jihatdan eng muhimlarini ajratish tamoyili, tarix o'qitishning milliy asosga qurish (milliy yo'naltirilganligi) tamoyili, tarix ta'lifiga tabaqalashtirilgan tarzda yondashish tamoyili, ta'lif va tarbiya birligi tamoyili, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini shakllantirish tamoyili, ta'lif beruvchi, tarbiyalovchi, rivojlantiruvchi ta'lif tamoyili, ko'rsatmalilik tamoyili [12, 896].

O'quv fanlararo aloqadorlik asosida o'tiladigan darslarga quyidagi didaktik talablar qo'yiladi:

1. Fanlararo aloqadorlik asosida o'rganilayotgan darsda yangi mavzuni o'zlashtirish uchun boshqa fanlardan olgan bilimlarni jalg etilishi hamda ularni tafbiq qilish malakalariga ega bo'lish.

2. Fanlararo aloqadorlik asosida o'rganilayotgan darsda boshqa fanlardan bilimlarni qo'llash bo'yicha o'quvchilarning bilish faoliyatları samaradorligini ta'minlash.

O'qituvchi dars o'tayotganda boshqa o'quv fanining materialini takrorlamasligi lozim. Fanlararo aloqadorlikni ta'minlashdan ko'zlangan maqsad o'quvchilarda yangi savollar va masalalarni yechishda turli fanlardan olgan bilimlarni mustaqil qo'llash ko'nikmasini hosil qilishdan iborat bo'ladi. Buning uchun dars boshida yoki yangi materialni tushuntirish jarayonida:

birinchidan, boshqa o'quv fanlari mazmuniga kiritilgan bilimlarni aniqlab beruvchi takrorlash suhbatlari o'tkaziladi, muammoli vaziyatlar yaratiladi, bunda bir-biriga yaqin fanlardan o'zlashtirilgan bilimlarni qo'llash talab etiladi;

ikkinchidan, o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash uchun esa kreativ tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan uy vazifalari, kazuslar, keyslar, esse, loyihalar beriladi;

uchinchidan, guruhda jamoali o'quv ishlari bilan birga yakka holda, individual tarzda topshiriqlar (qiziqishi yuzasidan, tanlab olish, majburiy) berilishi ta'minlanadi.

3. Dars jarayonida fanlararo aloqadorlikni ta'minlash asosida o'rganilayotgan hodisalarining mohiyati, sabab-oqibatli bog'liqliklarini tushuntirishga qaratilgan bo'lishi talab etiladi.

4. Fanlararo aloqadorlik asosida o'rganilayotgan dars mavzulari turli fanlardan bilimlarning bog'liqligiga tayanuvchi dunyoqarash, umumlashtirilgan xususiyatga ega bo'lgan xulosalardan tashkil topishi lozim. O'quvchilar bunday xulosalarning obyekтивligini faqat o'zaro yaqin fanlardan bilimlarni jalg etish zarurligiga ishonch hosil qilgandagina angashlari mumkin.

5. Fanlararo aloqadorlikni qo'llash asosida o'tilgan dars o'quvchilarda ijobjiy taassurotlar uyg'otishi, ularda turli fanlardan olgan bilimlari o'rtasidagi tafovutlar, bog'liqliklarni bilib olishga qiziqish hosil qilishi lozim.

6. Fanlararo aloqadorlik asosida o'rganilayotgan o'quv materiallari umumlashtirilishi lozim. Shuning uchun o'quv fanlararo aloqadorlikning vazifalarini umumlashtirishni ta'minlovchi ta'lifning turli shakllaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir: differensial, individual, integratsion, kombinatsion tarzdagi uy vazifalari, takrorlash darslari, sayohat darslar va boshqalar.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, maktablarda tarix fanini o'qitishda yangicha uslublardan foydalanish o'quvchilarda kreativlikni oshiradi, mustaqil fikrlarni shakllanishiga yordam beradi. Tarixni fanlararo o'rganish o'quvchilar bilimining uzviyligini ta'minlashga xizmat qilib, bu ishlarni amalga oshirishda uslubiy birlashmalari muhim o'rin tutadi. Uslubiy birlashma asosiy vazifalari o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari milliy o'quv dasturi talablari doirasida bo'lishini nazorat qilib borish bilan birga, ular bilimida aniqlangan kamchiliklarini bartaraf etish chora-tadbirlarini belgilab, ta'lif samaradorligi erishishdan iboratdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF–60-son Farmoni. 2022-yil 28-yanvar. [https://t.me/YangiTaraqqiyot Strategiyasi](https://t.me/YangiTaraqqiyotStrategiyasi).
2. Исмаилов А.Ф. Тарих дарсларида саналарни таққослаш ўйин усули ҳамда ўқувчиларда мустақил фикрлашни шакллантириш масалалари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 2016. – № 1. – 32-36 б.
3. Шоназаров Қ.Р. Бўлажактарих ўқитувчиларини мактаб ўқувчиларида тарихий тафаккурни шакллантиришга тайёрлаш // пед.фан.номзод.дисс. – Т., 2002. – 134 б.
4. Ярматов Р.Б. Бўлажак тарих ўқитувчиларининг касбий методик тайёргарлигини таомиллаштириш // педагогика фанлари доктори (DSc) дисс. афтореф. – Т., 2021. – 69 .
5. Tashpulatov T., Gafforov Y. Tarix o‘qitish metodikasi. – Т., 2010. – 326 б.
6. Faffarov Я.Х. Тарих ўқитиш методикаси. – Т., 2021. – 268 б.
7. Toshtemirova S.A., G'afforov Y.X., Abduraxmonova J.N. Mutaxassislik fanlarini kasbga yo‘naltirish metodikasi. – Т.: “MALIK PRINT CO”, 2021. – 204 b.
8. Боймирзаев Х.К. Инновацион таълим муҳитида тарих ўқитиш методикасини таомиллаштириш / услубий қўлланма. – Наманганд: НамДУ нашриёти, 2022. – 82 б.
9. Тоштемирова С.А. Кластерли ёндашув асосида умумий ўрта таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш // педагогика фанлари бўйича фалс.докт.дисс. – Т., 2021. – 198 б.
10. Тоштемирова С.А. Кластер ёндашуви асосида таълим сифатини ошириш / монография. – Т.: “ISHON-CHLI HAMKOR”, 2021. – 180 б.
11. Тоштемирова, С. А. (2022). Тарих ўқитиш методикаси педагогик фан сифатида. Academic Research in Educational Sciences, 3(2), 398–406.
12. Тоштемирова, С., & Тўраева, А. (2021). Тарих фанларини курслараро узвийлик асосида амалга оширишга қўйиладиган талаблар. Academic research in educational sciences, 2(5), 894-906.

O‘QUVCHILARGA CHET TILINI O‘QITISHNING IJTIMOIY-PEDAGOGIK MUAMMOLARI

Dilnoza Urazbayeva,
Samarqand davlat chet tillar instituti
tayanch doktoranti

Annotation

Maqolada o‘quvchilarga chet tilini o‘rgatishda yuzaga keladigan ijtimoiy-pedagogik muammolar keltirilgan va ushbu muammolarning yechimiga oid fikr-mulohazalar berilgan. Chet tilini o‘rgatishda “ijtimoiylashuv” tushunchasiga aniqlik kiritiladi; bu jarayonga aloqador asosiy ilmiy yondashuvlar ko‘rsatilgan. Chet tilini o‘qitish sharoitida maktab o‘quvchisini ijtimoiylashtirish va tarbiyalashning o‘ziga xosligi aniqlanadi va xulosalar qilinadi.

Kalit so‘z: o‘quvchilar, chet tili, o‘rgatish, ijtimoiy-pedagogik muammolar, ijtimoiylashuv, ijtimoiylashuv jarayoni, ijtimoiy muhit.

Аннотация

В статье представлены социально-педагогические проблемы обучения студентов иностранному языку и приведены пути решения этих проблем. При обучении иностранному языку уточняется понятие «социализация»; показаны основные научные подходы к этому процессу. Определена особенность социализации и воспитания школьника в условиях обучения иностранному языку и сделаны выводы.

Ключевые слова: студенты, иностранный язык, обучение, социально-педагогические проблемы, социализация, процесс социализации, социальная среда.

Annotation

The article defines the socio-pedagogical problems of teaching foreign language to students are presented, and the solutions to these problems are given. In teaching a foreign language, the concept of “socialization” is clarified; basic scientific approaches to this process are shown. The peculiarity of socialization and education of a school student in the conditions of foreign language teaching is determined and conclusions are made.

Keywords: students, foreign language, teaching, socio-pedagogical problems, socialization, socialization process, social environment.

O'zbekistonning ochiqlik siyosati, dunyo bozoriga faol kirib borayotgani, barcha sohalarda xalqaro hamkorlik kengayayotgani xorijiy tillarni bilishga ehtiyojni oshirmoqda. Shu munosabat bilan yangilanayotgan mam-lakatimizda chet tillarni o'rgatish, ayniqsa, maktab bitiruvchilarining bir emas, ikkita chet tilini o'rganishiga alohida e'tibor qaratilmoxda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2022-yilgi Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasida "Ijtimoiy davlat bu, eng avvalo, inson salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun teng imkoniyatlar, odamlar munosib hayot kechirishiga zarur sharoitlar yaratish, kambag'allikni qisqartirish, demakdir", – deb ta'kidlagan edi [1]. Murojaatnomada maktab o'quvchilarini kamida ikkita xorijiy til va bitta kasb-hunarga o'rgatish ustuvor vazifa etib belgilangan edi.

Chet tilini o'rganish ta'lif jarayonining ajralmas qismidir. Zamonaviy maktablarda o'quv dasturi bitta chet tilini emas, balki kamida ikkita xorijiy tilni o'rganishni o'z ichiga oladi. Hozirgi kunga kelib, chet tillarni o'qitishning ko'plab usul va vositalari mavjud, zamonaviy ta'limning eng muhim xususiyatlari shaxsning individual ehtiyojlari ga e'tibor qaratish va maktab o'quvchilarini ijtimoiylashtirishga qaratilgan. Ta'lif jarayonining o'zaro ta'siri va maktab o'quvchilarini zamonaviy ijtimoiy muhitga moslashtirish muammosi o'qituvchilar uchun dolzarbdir.

Dunyo olimlari tomonidan til o'rganishda ijtimoiy-pedagogik, ijtimoiy-psixologik hodisalar o'rganilgan bo'lib, tilning ijtimoiy shartliligi muammosi, uning ijtimoiy konteksta til rivojlanishining tashqi va ichki omillarining o'zaro ta'sirini o'rganish tilshunoslar tomonidan o'rganilgan. Tilning ijtimoiy va ijtimoiy-kommunikativ funksiyasini tadqiq etishda zamonaviy sotsiolingvistikating nazariy va uslubiy xilma-xilligi va yo'nalishlari U.Labov, V.I. Belikova, Y.A. Belchikova, R.A. Budagov, V.M. Alpatova, G.O. Vinokura, V.G. Gaka, E.I. Golovanova, B.N. Golovina, R.Y. Kobrina, Y.D. Deshirev, A. Vezhibitskaya, V.A. Zveginseva, A.R. Lauriya, T.V. Levina, N.B. Mechkovskaya, A.A. Potebni, P.Y. Galperin, Y.S. Stepanov asarlari shaxsning til orqali ijtimoiylashuvi muammolariga, til va tafakkurning o'zaro ta'siri masalalariga bag'ishlangan [2].

Pedagogik tajribalar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi nafaqt dars tuzilishi ko'nikmalarini bilishi, balki o'quvchini o'qitish va rivojlanirishning ko'plab muhim masalalarini ham hal qilishi, uni ijtimoiylashtirish muammosi bilan ham shug'ullanib borishi muhimdir. "Pedagogika kasbining ma'nosи, uning vakillari amalga oshiradigan va pedagogik deb ataladigan faoliyatda aniqlanadi. Bu insoniyat tomonidan avloddan avlodga o'tib kelayotgan madaniyat va tajribaga asoslangan ijtimoiy faoliyat turi hisoblanadi, ularning shaxsiy rivojlanishiga va jamiyatdagi muayyan ijtimoiy rollarni tayyorlash uchun sharoit yaratadi" [3, 23].

"Ijtimoiylashuv" – shaxs yashashini o'rganadigan, moddiy va ma'naviy madaniyat va boshqa odamlar bilan samarali munosabatda bo'lishining namoyon bo'lishidir

[4, 62]. Ijtimoiylashuv ijtimoiy munosabatlar subyekti sifatida insonning shaxsiyati shakllanishining barcha jihatlari uchun o'z-o'zidan va maqsadli ta'sir ko'rsatishi kabi namoyon bo'ladi.

Shaxs ijtimoiy me'yorlar va rollarni, jamiyat qadriyatlarini, jamiyatdagi munosabatlarni va uning jamiyatga integratsiyalashuviga yordam beradigan barcha narsalarni o'zlashtiradi, so'ngra u o'rganilgan ijtimoiy tajribani bevosita qo'llaydi va o'z faoliyati hamda muloqoti orqali jamiyatga ta'sir qiladi. Muloqotda ijtimoiylashtiruv jarayoni haqida gapirliganda, bu bilan suhabat va suhabatni o'tkazish qobiliyati, boshqa birovning nuqtayi nazarini hisobga oladigan va muloqot qilish qobiliyati nazarda tutiladi.

Muloqotda ijtimoiylashtirish, shuningdek, ijtimoiy muhitning nutq normalarini, nutq an'analarini, stereotiplarini, shuningdek, tilning elementlari va tuzilishini o'zlashtirishni o'z ichiga oladi. Chet tili darsida ijtimoiylashtiruv jarayoni maktab o'quvchilarining ijtimoiy o'zgarishlar holatlarining faol rivojlanishini, ularga moslashish va ularga munosib javob berish qobiliyatini nazarda tutadi. Shunday ekan, o'qituvchining muhim vazifasi chet tili darslarida o'quvchilarining muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishdir.

Maktabdagagi mashg'ulotlar muloqot qibiliyatlari, axborot bilan ishslash qobiliyati kabi metamavzu ko'nikmalarini shakllantirishga hissa qo'shishi kerak. Ushbu ko'nikmalar ijtimoiy muammolarni hal qilish va o'quvchining muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi uchun kalit hisoblanadi.

Chet tilini o'rgatish jarayonida o'quvchining ijtimoiylashuv jarayoni unga xalq madaniyati me'yorlari va odob-axloq qoidalarini o'rganishga imkon beradi. Bu chet tili o'qituvchilar uchun muhimdir. Zero, "xorijiy til ta'limi o'z va o'zga madaniyatining timsoli bo'lib, o'quvchi shaxsini estetik va axloqiy shakllantirishning samarali vositasidir, chunki olimlarning fikricha, o'z ona madaniyati qadriyatlarini anglash faqat boshqa madaniyat vakillari bilan uchrashganda va ularning qadriyat yo'nalishlaridagi farqlarda o'ziga xos bo'ladi [4, 73].

Ijtimoiylashuv kategoriyasi doirasida lingvistik ham-jamiyatil til ijtimoiylashuvi (language socialization)ni quyidagicha ajratadi: "Til bilish jamiyatdagi ijtimoiy o'zaro munosabatlarni belgilovchi aloqa vositasi sifatida nafaqt til elementlari va strukturasini, balki ma'lum ijtimoiy muhitning nutq normalarini, nutqiy xatti-harakatlarning stereotiplarini o'zlashtirishda ifodalanadi" [5, 45].

Tilning ijtimoiylashuvi chet tili zaruriy tarkibiy qismi bo'lgan jarayonga aylanadi, shuning uchun lingvistik ijtimoiylashuv doirasida biz chet tilini ijtimoiylashtirishni ajratamiz. Fikrimizcha, chet tili doirasi ijtimoiylashtiruv hodisasi chet tili o'quvchilarini ijtimoiylashtiruv omili sifatida turli madaniyatlar vakillari o'rtasidagi aloqa vositasi va shaxslararo o'zaro ta'sir qonunlari sohasidagi bilim, ko'nikma va ko'nikmalar to'plami sifatida tushuniladi.

Chet tili ijtimoiylashuvi nafaqt madaniyatlararo ma-

konga integratsiyalashuv, balki ta’limning globallashuvi jarayonida o‘quv faoliyatini amalga oshirishning zarur sharti bo‘lib, chet tilining kommunikativ kompetensiyasi ni shakllantirish usullaridan biriga aylanadi.

Yuqorida aytilganlarga asoslanib, chet tilini o‘rgatish jarayonida maktab o‘quvchilarini ijtimoiylashtirishga alohida e’tibor berish muhimligi sabablari aniq bo‘ladi. Tilning o‘zi ijtimoiylashtiruvchi omildir. O‘quvchilarning muvaffaqiyatli muloqot qobiliyatları muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvga bog‘liq.

Chet tili darsida amaliyotning bir qismi sifatida o‘qituvchi chet tilini o‘zlashtirish orqali boshqa xalqning dunyo-qarashini yetkazadi, shuningdek, o‘rganilayotgan til orqali o‘sha mamlakat ijtimoiy qadriyatları va uning ideallarini haqida tasavvur paydo qiladi. Shuningdek, tilni o‘rganish jarayonida boshqa xalqning ijtimoiy tajribasining to‘planishi sodir bo‘ladi. Bularning barchasi “o‘quvchilarning boshqa til tizimi, boshqa qadriyatlar tizimi haqidagi g‘oyalarini shakllantirishga, dunyo haqidagi o‘z dunyoqarashni kengaytirishga” bevosita ta’sir qiladi [5, 23].

Hozirgi kunda axborot texnologiyalarining rivojlanshi, har qanday ta’lim turida ulardan keng foydalanish, internet resurslari boyib borishi xorijiy tillarni real va virtual makonda ijtimoiylashuvi imkonini beradi. Ijtimoiylashtirish jarayoni ishtirokchilari, masalan, taqdimotlar, keyslar tayyorlashda, global tarmoqda muloqot qilishda elektron vositalar va multimedia dasturlarini qo‘llash ko‘nikmalarini egallah yoki takomillashtirishda real axborot va ta’lim makonining ijtimoiy internet resurslaridan foydalanadilar, bu esa axborot texnologiyalari kompetensiyasini shakllantirishga olib keladi.

Chet tili darslarida ijtimoiylashuvning samarali usullaridan biri rolli o‘yinlardir, chunki ular nutq faoliyatini

real hayotning tabiiy me’yorlariga yaqinlashtiradi va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Nutq vaziyatlarini tashkil etishning asosiy shakllaridan biri sifatida rolli o‘yin, ya’ni guruh muloqoti – dialogni faol lashtirish vositasidir. Uning maqsadi nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish, til materialini birlashtirishdir. Rolli o‘yin davomida o‘quvchilar:

- muayyan ijtimoiy rollarda harakat qilish;
- qarorlar zanjirini ishlab chiqish;
- natijaga yaqinlashish, uning maqsadi real hayotda eng ko‘p uchraydigan vaziyatda ma’lum bir ijtimoiy masalaga to‘g‘ri yechim topishni o‘rganishadi. Bularning bar-chasi o‘quvchilarning jamiyatga moslashishiga yordam beradi. Shunday qilib, o‘qituvchi oilaviy odam, uy bekaasi va boshqalar rolida muloqot tajribasini o‘zlashtirishni rag‘batlantirishga harakat qiladi [6, 12].

Bugungi kunda chet tillarini o‘rgatish madaniyatlararo aloqalarni jadal rivojlantirish kontekstida ko‘rib chiqilmoqda, shuning uchun chet tillarini o‘rgatishda ijtimoiylashtirish hodisisi muvaffaqiyatli ta’lim uchun zarur shartdir.

Chet tillarini o‘rganish ijtimoiy jarayonga aylanadi, unda chet tilini ijtimoiylashtirish bitiruvchilarning ko‘p madaniyatli muhitda o‘z potensiallarini muvaffaqiyatli amalga oshirishlari uchun zarur bo‘lgan chet tilining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, globallashuv va axborot-ta’lim makonining jadal kengayishi sharoitida o‘quvchilarda chet tillari o‘rgatishda ijtimoiylashtirish chet tillarini o‘qitishning zarur sharti va chet tilining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning samarali usullaridan biriga aylanadi samarali madaniyatlararo hamkorlik bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnoma, 2022 йил. <https://president.uz/uz/lists/view/5774>
2. Булак Т.А. Социализация школьников через обучение иностранных языков. 2020, Выпуск 10 (26) Исследования молодых учёных. 25-32 с.
3. Утехина, А.И. Иностранный язык в дошкольном возрасте: Теория и практика: учеб. пособие. – 3-е изд., испр. – М.: Наука, 2013. – 186 с.
4. Маматханова, Н.Т. “Бўлажак ўқитувчиларни ижтимоий-педагогик фаолиятга тайёрлаш тизимини такомиллаштириш” Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (Doctor of Philosophy) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2022, – 154 б.
5. Мудрик, А.В. (2005) Социальная педагогика. – М., 2012. – 206 с.
6. Смирнова Анна Николаевна. Приёмы и методы социализации личности на уроках иностранного языка. <https://infourok.ru/statya-priyomi-i-metodi-socializacii-lichnosti-na-urokah-inostrannogo-yazika-1299149.html>

**ARTEMIZININ BIOSINTEZIGA ALOQADOR GENLAR ASOSIDA
TUZILGAN SUN'iy GENETIK KONSTRUKTSIYALARNI
AGROBAKTERIYALAR YORDAMIDA HAYOTGA KELTIRISH**

Baxtiyor Raxmanov, kichik ilmiy xodim;
Azada Imamxodjayeva, b.f.n.;
Kurshida Ubaydullayeva, DSc, b.f.d.;
Dilshod Usmonov, kichik ilmiy xodim, PhD;
Botirjon Sobirov, kichik ilmiy xodim;
Muxammadjon Mirzaxmedov, kichik ilmiy xodim;
Shuxrat Shermatov, b.f.n.;
Zabardast Buriyev, DSc, b.f.d.;
Ibrohim Abdurahmonov, akademik, b.f.d.
O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi,
Genomika va Bioinformatika Markazi

Annotatsiya

Tabiatda yovvoyi holda o'suvchi bir yillik shuvoq (*Artemisia annua L.*) o'simligi dunyoda eng qirg'in keltiruvchi kasalliklardan biri bezgakka qarshi yagona tabiiy vosita hisoblanadi. Jalon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti tomonidan ushbu modda asosidagi maxsus preparatlar qo'llash orqali global bezgakka qarshi kurashish uchun tadbirlar ishlab chiqilgan va tavsiyalar berilgan. Artemizinin moddasini shuvoq o'simligi tarkibidan kam miqdordan ajratib olinishi va ushbu moddaga muhtoj bemorlarni qimmat bo'lмаган narxda va doimiy ta'minlash ushbu sohadagi asosiy muammolardan hisoblanadi. Shu sababli dunyo ekspert va olimlari tomonidan artemizinin moddasini metabolom va gen muhandisligi yordamida begona, ya'ni aslida ushbu moddani ishlab chiqarish xususiyatiga tabiiy ega bo'lмаган o'simliklarda amalga oshirish bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Tadqiqotlardan maqsad, artemizinin moddasini ishlab chiqarishning sifatli, bardavom, arzon va ko'p miqdorli muqobil variantlarini yaratishdir.

Kalit so'zlar: bezgak, COVID-19, artemizinin, biosintez, *Artemisia annua L.*, gen transformatsiyasi.

Аннотация

Однолетняя полынь (*Artemisia annua L.*), растущая в природе в диком виде, является единственным и естественным средством против малярии, одной из самых разрушительных болезней в мире. Всемирная организация здравоохранения разработала меры и рекомендации по борьбе с глобальной малярией с помощью комбинированной терапии на основе этого вещества. Экстракция артемизинина из растения *Annua* в небольших количествах и поставка артемизинина нуждающимся пациентам по низким ценам и на постоянной основе являются основными проблемами в этой области. По этой причине исследователи всего мира проводят исследования по внедрению генов биосинтеза артемизинина с помощью метаболомной и генной инженерии в чужеродные растения, то есть которые не обладают природной способностью производить это вещество. Целью исследования является создание альтернативы высококачественных, устойчивых, дешевых и более массового производства артемизинина.

Ключевые слова: малярия, COVID-19, артемизинин, биосинтез, *Artemisia annua L.*, генная трансформация.

Annotation

The annual wormwood (*Artemisia annua L.*), which grows wild in nature, is the only natural remedy against malaria, one of the most devastating diseases in the world. The World Health Organization has developed measures and recommendations to fight global malaria by using combination therapy based on this substance. The production of artemisinin at the *Annua* plant in small quantities and the supply of artemisinin to patients who are in real need inexpensively and continuously are the main challenges in this area. For this reason, researchers around the world are conducting studies on the introduction of artemisinin biosynthesis genes using metabolomic and genetic engineering into foreign plants, that is, in fact, they do not have the natural ability to produce this substance. The goal of the research is to create high-quality, sustainable, cheap and in higher mass alternatives for the production of artemisinin.

Keywords: malaria, COVID-19, artemisinin, biosynthesis, *Artemisia annua L.*, gene transformation.

Artemisia-Asteraceae asroguldoshlar oilasiga mansub bo'lib, dunyo bo'y lab keng tarqalgan va 500 dan ortiq turni o'zichiga oladi. Aksariyat turlari, jumladan, *Artemisia annua* qadimdan xalq tabobatida shamollash, isitma kabi kasalliklarni davolashda dorivor o'tlar sifatida keng foy-dalanilgan. Bundan tashqari, uning ko'plab foydali fito-

moddalari va antibakterial xususiyatlari aniqlangan. Bu xushbo'y bir yillik o't bo'lib u shirin shuvoq, bir yillik shuvoq yoki qinghaosu deb ataladi [1].

Artemizinin moddasi tabiiy holda *Artemisia annua* o'simligida ishlab chiqarilgan C15 izoprenoiddir (seskviterpen lakton). Hozirgi kunda ushbu dorivor modda

bezgakka qarshi yagona samarali davo manbayi hisoblanadi [2].

Artemizinin moddasi kashf qilinganidan deyarli yarim asr o'tib ham, bezgak hali hamon insonlarga global darajada xavf tug'dirmoqda, 2018-yilda dunyo bo'ylab taxminan 229 million kasallik sodir bo'lib, 409 000 kishining o'limiga sabab bo'ldi, ularning uchdan ikki qismi 5 yoshgacha bo'lgan bolalardir. Aynan bezgakni davolashda dunyo bo'ylab 2010- va 2018-yillar oralig'ida 3 milliard davolash kurslari amalga oshirilgani taxmin qilingan, tezkor diagnostika testlari va bezgak vektorlarini nazorat qilish, shu jumladan, insektitsidlar bilan ishlangan chivinli to'rlar so'nggi dekadadagi kasallanishlar sonini keskin darajada kamaytirdi [3].

Ammo odamda bezgakning o'limga olib keluvchi xavfli qo'zg'atuvchisi hisoblangan Plasmodium falciparum parazitining yildan yilga irsiy mutatsiyalar va evolyutsiyaning uchrayotgani global kurashlarga tahdid solmoqda va ularni avvalgi diagnostik testlar bilan aniqlash imkoniyati yo'qolgan [4].

Artemizinin moddasining so'nggi yillarda ko'plab parazitar, virusli kasalliklar, jumladan, COVID-19 [5], gepatit B [6] va saraton [7] kabi xavfli kasallikkarda shifobaxshlik xususiyatlari aniqlanishi uning yanada ko'proq miqdorda talab etilishiga sabab bo'lmoqda.

Artemezinin bir yillik shuvoqda kam miqdorda uchrashi va tibbiyotda unga bo'lgan talabning keskin or-tib borishi sababli unga nisbatan katta tanqisliklarga sabab bo'lmoqda. Global talab taklifidan sezilarli darajada farqlanadi.

Shu sababli farmakologiya, tibbiyot, genetika, kimyo-biologiya, genomika, metabolomika, biotexnologiya, qishloq xo'jaligi kabi ko'plab soha vakillari ushbu moddani turli o'simlik va mikroorgazimlarda muqobil ishlab chiqarish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib bormoqda va ijobjiy natijalarga ham erishish imkoniyatiga ega bo'lishgan va tadqiqotlar davom etmoqda [8].

Artemisia o'simligida artemizinin va unga aloqador moddalarning ishlab chiqarilishida ishtirok etuvchi genlar asosida va bioinformatik dasturlar yordamida tuzilgan genetik konstruksiyalarini *E.Coli* va *A. tumefaciens* shtamlariga kiritib, klonlab va o'simlik transformatsiyasi uchun tayyor holga keltirish bosqichlari tajriba maqsadi hisoblanadi.

Bioinformatika tahlillarga asoslanib optimal gen uchastkalari aniqlanib *in silico* genetik konstruksiyalar yasaldi va ular kimyoviy sintez bosqichidan so'ng tadqiqot amaliyotida foydalanish uchun yaroqli holga keltirildi.

Har bir probirkada mavjud sintezlangan quruq holatagi genetik vektor konstruksiyaga 87 mkl TE (tarkibi Tris-HCl va EDTA) buferidan qo'shildi, so'ngra vorteks qilinib xona haroratida ushlab turildi, so'ngra kontaminatsiyadan saqlash uchun qisqa sentrifuga qilindi. Shu tarzda vektorlar eritib suyuq holatga keltirib olindi.

Barcha konstruksiyalar kerakli miqdorda olinib, alohida-alohida probirkalarda *E.coli* bakteriyasining 50 mkl hajmdagi DH5-Alpha kompetent shtammiga qo'shildi va 30 daqiqa davomida muzda inkubatsiya qilindi. So'ng, 42°C haroratli suv hammomida 42 soniya (heat shock) ushlanib tezlikda muzga olindi va 2 daqiqa davomida inkubatsiya qilindi. Ushbu aralashma ustiga 190 mkl SOC ozuqa muhitidan solinib, materialimiz 2 soatga 37°C haroratli tebranma termostatda o'stirib ko'paytrildi.

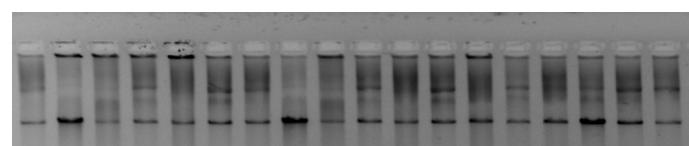
Keyingi navbatda ushbu transformatsiya qilingan genlarni tutgan va o'sib chiqqan kompetent bakteriyalarni Petri chashkalaridagi kanamitsin antibiotigiga ega qattiq LB (Luria Bertani) ozuqa muhitiga ekildi va ular 16 soat davomida 37°C haroratli termostatda o'stirildi. So'ngra kolbalardagi bakterial koloniyalardan plazmid DNK ajratildi.

1-rasm. Ajratilgan plazmid DNKlarining sifat va miqdoriy ko'rsatkichlari Implen NanoPhotometer yordamida aniqlandi, barcha namunalarning miqdori bir hil qilib olindi.

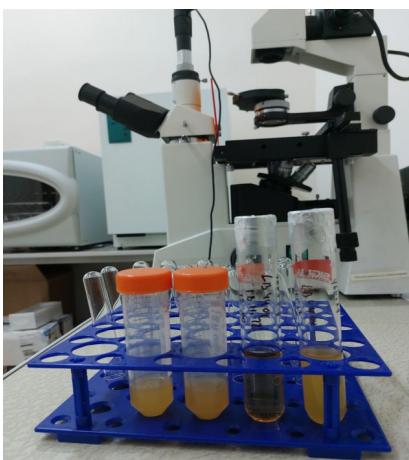
2-rasm. Plazmid DNKlarining sifat va miqdoriy ko'rsatkichlari elektroforez usulida agarzoza geli va foto-xujjatlashtirish uskunasida sinovdan o'tkazildi va elektroforegrammalar tayyorlandi.

3-rasm. Genetik vektorlarning plazmid DNKLari 0,9% agarzoza geldagi elektroforegrammasi

Genetik vektorlar suyultirib olinib, *E. coli* bakteriyasining DH@5 shtammiga, undan keyingi bosqichda agrobakteriyaning LB4404 shtammiga transformatsiya qilindi. Tadqiqot davomida qattiq va so'ngra suyuq ozuqalarida o'stirilib klonlanib, plazmida ajratildi, ular restriksiya reaksiyalari bilan restriksion saytlarni kesish va DNK ketma-ketliklarini o'qish orqali tajribalarimizning to'g'ri

amalga oshirilgani va mahsulotimiz biz kutgan konstrukt-siya ekanligi tasdiqlandi.

4-rasm. Bosqichli va davomli tajribalardan so‘ng in silico, ya’ni qo‘lga ushlab bo‘lmas genetik konstruktsiyalarni tajriba so‘nggida Agrobacterium tumefaciens shtammida o‘sirib ko‘paytirilgan holati

Biz kiritgan genlarni tutgan agrobakteriyalar o‘simliklarga transformatsiya qilish uchun tayyor.

Tadqiqotlarimizning birinchi va ahamiyatli bosqichida biz uzoq izlanishlardan so‘ng dastlabki natijalarni – genetik vektorlarni, ya’ni mahsulotlarni qo‘lga kirdik. Bularning tarkibida bizning maqsadli genimiz qo‘lga ilinmas holdagi sun’iy genetik vektorlarimiz ma’lum

jarayonlardan so‘ng o‘simliklarga transformatsiya qilish bosqichi uchun tayyor holga keltirildi. Keyingi tadqiqotimiz bosqichlarida o‘simlik eksplantlarini tanlash va genetik konstruktsiyalarni o‘simlikka kiritish jarayonlarni va sun’iy ozuqa muhitlarini optimallashtish tajribalarini amalga oshirish rejalangan.

Tadqiqotimizda foydalanilgan yangi tuzilgan genetik konstruktsiyalar, *E. coli* bakteriyasining DH@5 shtammi va agrobakteriyaning LB4404 shtammi mikroorganizm va o‘simliklar gen muhandisligi va biotexnologiyasining fundamental instrumentlari hisoblanadi. Bular yordamida dunyo olimlari tomonidan qishloq xo‘jaligi, tibbiyot kabi ko‘plab sohalarda yuqori samarali mahsulotlar olishga erishilgan, xususan, biotik, abiotik, zararli hasharot va patogenlarga chidamli qishloq xo‘jaligi ekinlarining yangi navlarini olishga erishilgan. Bu, o‘z navbatida, global iqlim isishi va dunyo aholisi sonining ortib borayotgani sababli kutilayotgan oziq-ovqat tanqisligi muammolarini hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xususan, bizning tadqiqotimizda oid o‘simliklar biotexnologiyasi va gen muhandisligi yo‘qolib ketayotgan tabobatda qo‘llaniladigan o‘simlik turlarini yangitdan bir hujayradan o‘sirib ko‘paytirish, shuningdek, ma’lum o‘simliklarda kam miqdorda ishlab chiqariluvchi dorivor moddalarni boshqa begona o‘simlik turlarida sifatli, ko‘p miqdorda va bardavom ishlab chiqarish imkoniyatlarini berishi kabi keng afzalliklarga ega hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Artemisia L. Integrated Taxonomic Information System - Report. https://www.itis.gov/servlet/SingleRpt/SingleRpt?search_topic=TSN&search_value=35431#null.
- Heller LE, Roepe PD. Artemisinin-Based Antimalarial Drug Therapy: Molecular Pharmacology and Evolving Resistance. *Trop Med Infect Dis.* 2019 Jun 4;4(2):89. doi: 10.3390/tropicalmed4020089. PMID: 31167396; PMCID: PMC6631165.
- Malaria. Annual Epidemiological Report for 2019. <https://www.ecdc.europa.eu/sites/default/files/documents/AER-malaria-2019.pdf>
- Chen, YA., Shiu, TJ., Tseng, LF. et al. Dynamic changes in genetic diversity, drug resistance mutations, and treatment outcomes of falciparum malaria from the low-transmission to the pre-elimination phase on the islands of São Tomé and Príncipe. *Malar J* 20, 467 (2021). <https://doi.org/10.1186/s12936-021-04007-3>.
- Agrawal, P.K.; Agrawal, C.; Blunden, G. Artemisia Extracts and Artemisinin-Based Antimalarials for COVID-19 Management: Could These Be Effective Antivirals for COVID-19 Treatment? *Molecules* 2022, 27, 3828. <https://doi.org/10.3390/molecules27123828>.
- Romero MR, Efferth T, Serrano MA, Castaño B, Macias RI, Briz O, Marin JJ. Effect of artemisinin/artesunate as inhibitors of hepatitis B virus production in an “in vitro” replicative system. *Antiviral Res.* 2005 Nov;68(2):75-83. doi: 10.1016/j.antiviral.2005.07.005. Epub 2005 Aug 10. PMID: 16122816.
- Augustin Y, Staines HM, Krishna S. Artemisinins as a novel anti-cancer therapy: Targeting a global cancer pandemic through drug repurposing. *Pharmacol Ther.* 2020 Dec;216:107706. doi: 10.1016/j.pharmthera.2020.107706. Epub 2020 Oct 16. PMID: 33075360; PMCID: PMC7564301.
- Dong Y, Liu L, Han J, Zhang L, Wang Y, Li J, Li Y, Liu H, Zhou K, Li L, Wang X, Shen X, Zhang M, Zhang B, Hu X. Worldwide Research Trends on Artemisinin: A Bibliometric Analysis From 2000 to 2021. *Front Med (Lausanne)*. 2022 May 6;9:868087. doi: 10.3389/fmed.2022.868087. PMID: 35602470; PMCID: PMC9121127.

SHAXSNING KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGI VA RAQAMLI HAYOT

Habiba Jurabekova,
Andijon mashinasozlik instituti o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada muallif raqamli hayot shaxsnинг kommunikativ kompetentligini rivojlanishiga ko'rsatayotgan ta'siri borasidagi o'z fikr va mulohazalarini bildiradi. Zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanishi, sun'iy intellektning yaratilishi va joriy etilishi, shu bilan bog'liq bo'lган inson faoliyatini raqamlashtirish jarayoni bizni ongning mohiyati, ong faoliyatidagi inson imkoniyatlari, ongni rivojlantirishning maqbul yo'llari masalasini qayta ko'rib chiqishga majbur qilishi haqidagi qarashlar o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: raqamli hayot, kommunikativ kompetensiya, gadget, taxnologiya, taraqqiyot, ehtiyoj.

Аннотация

В данной статье автор высказывает свои мысли и мнения о влиянии цифровой жизни на развитие коммуникативной компетентности человека. Тот факт, что развитие современных информационных технологий, создание и внедрение искусственного интеллекта и связанный с ним процесс цифровизации деятельности человека заставляет пересмотреть природу сознания, возможности человека в деятельности сознания, оптимальные пути развития сознание, взгляды высказаны.

Ключевые слова: цифровая жизнь, коммуникативная компетентность, гаджет, технология, развитие, потребность.

Annotation

In this article, the author expresses his thoughts and opinions on the impact of digital life on the development of human communicative competence. The fact that the development of modern information technologies, the creation and implementation of artificial intelligence and the process of digitalization of human activity associated with it makes us reconsider the nature of consciousness, human capabilities in the activity of consciousness, the optimal ways of developing consciousness, views are expressed.

Keywords: digital life, communicative competence, gadget, technology, development, need.

Barchamizga ma'lumki, XXI asr nafaqat axborot asri, balki gadjetlar asri ekanligi bilan ham ahamiyatlidir. Gadjetlar endi insonlar hayotning ajralmas qismiga aylandi. Hamma narsa ular bilan bog'liq: ish, ta'limg, muloqot va hatto sevimli mashg'ulotlarimiz ham. Har yili zamonaviy texnologiyalar sohasida yangiliklar mavjud bo'lib, ular har safar bizga ko'proq qulayliklar yaratib bormoqda.

Gadget (inglizcha "gadget" – "narsa", "qurilma", "mossalma") – inson hayotini yengillashtirish va yaxshilash uchun mo'ljallangan kichik qurilma. Gadjetlar turli sohalarda keng tarqalgan: sport sohasida – fitnes-trekerlar, aqli bilaguzuklar, sport qurilmalari, shu jumladan, aqli kiyimlar; tibbiyotda: elektron plastirlar, trikorderlar, gidrokopterlar, ekzoskeletlar; ko'ngil ochuvchi o'yinlar: smartfonlar, planshetlar, musiqa pleyerlari, o'yin pristavkalari, kengaytirilgan va virtual haqiqat uchun ko'zoynaklar va boshqalar [8]. Biz quyida insonlar, jumladan, o'sib kehayotgan yosh avlodning tarbiyasi va shaxs sifatida kamol topishiga, yoshlarmizning kommunikativ kompetensiyasidagi o'z ta'sirini ko'rsatayotgan gadjetlar borasida ba'zi fikrlarni yoritib beramiz.

XXI asrdagi raqamli texnologiya sohasidagi o'zgarishlar insoniyat hayotini tubdan o'zgartirib yubordi. Global tarmoq odamlarga yanada qulay hayot kechirish, butun yer sayyorasini yagona bir oilaga aylanib, mamlakatlar hayotini yanada rivojlantirish imkoniyatlarini berdi.

Ma'lumki, texnologik taraqqiyot yutuqlarining mammalakat hayotiga samarali tatbiq etilishi jamiyat iqtisodiyoti va madaniyatini rivojlantiradi. Har bir mamlakatning rivojlanish darajasi va ilmiy bilimlari o'rtasida o'zaro uzviy aloqadorlik mavjud bo'ladi. Tabiiy boylik zaxiralari yetarli bo'lmasa-da, o'zining aql-zakovati bilan yuksalishning yuqori cho'qqisiga erishish mumkinligini biz Yaponiya va Janubiy Koreya davlatlari misolda ko'rishimiz mumkin.

Mehnat bozoridagi ehtiyojlarning tez o'zgarishi va bilimning bozor iqtisodiyotiga tayangan raqobat asosidagi muvaffaqiyat kalitiga aylanishi tizim subyektlarining qobiliyatlariga ham yangi talablarni yuklaydi: bunda bilim olish nafaqat yashash uchun, balki raqobat kurashida g'olib bo'lish omili ekanligini yodda tutish zarur. Shu bois ham bilimga asoslangan jamiyatda tadqiqot olib borish, buning natijasida fundamental va amaliy bilimlar ega bo'lish eng muhim masaladir [3]. Har bir jamiyat bugungi kunda yangi ta'limg maqsadlarini ishlab chiqib, globallashuv ta'sirida bo'lgan yangiliklarni boshqarish va qo'ldan kelgancha ta'limg tizimini qayta qurish, yosh avlodni globallashgan dunyoda yashashga va zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatbardoshlik bilan harakat qilishini talab qilmoqda.

Hozirgi kunda nafaqat bilimlarni egallah, balki uni yaratish, jamiyat va dunyo o'zgarishida ishtirok etish ahamiyatli bo'lib bormoqda. Bunda yoshlarning ilmga

qiziqlishi – izlanishlari, yutuqlari, yangi imkoniyatlariga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiq. Hozirgi dunyoni bilish va puxta qarorlar qabul qilish uchun muayyan yo'nalishdagi ilmiy bilimlarga va ularni yaratish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Ta'lif tizimining to'g'ri tashkil qilinishi, unda ilmiy faoliyat olib borishga oid bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish isbot talab etmaydigan haqiqat bo'lib qolmoqda.

Oliy ta'lif muassasalarida talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ularning kommunikativ kompetensiyalarini ham takomillshtirish mutaxassislar tayyorlashning majburiy va ajralmas qismi ekanligi har bir davlat ta'lif siyosatining asosi bo'lmog'i lozim. Talabalarning kommunikativ kompetentligi nafaqat oliy ta'lif tizimi talabi, balki intellektual, hissiy va amaliy ishlarni rivojlantirish vositasi hamdir. Mavzuga oid o'rganilgan ilmiy maqolalar tahlil etilganda oliy ta'lif muassasalarini talabalaring kommunikativ faoliyatini rivojlantirish quyidagi omillarni o'z ichiga olishi kuzatildi:

- o'quv jarayonining to'g'ri tashkil etilganligi;
- innovatsion ta'lif texnologiyalarining tatbiq etilganligi;
- talabalarning olgan nazariy bilimlarini amaliyot bilan bog'lay olishlari;
- mustaqil ta'lifning tashkil etilishi;
- kasbiy tayyorgarlikni rivojlantirish uchun yaratildan shart-sharoitlar va boshqalar.

Tadqiqotchi A.M.Barbaryanning fikricha, "talabalarning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish o'qituvchidan darsni malakali olib borishini talab qiladi" [7, 68]. Yana bir tadqiqotchi – O.I.Jamyanovani ta'kidlashicha: "Muloqot ko'nikmalarini shakllantirish uchun men o'quvchilarga funksional – rol o'ynash yoki shaxslararo muлоqotda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan turli vaziyatlarni tasavvur qilishni, ularni hal qilishning mumkin bo'lgan usullarini tahlil qilishni taklif qilaman" [7].

Ushbu tadqiqotlarning barchasida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishda kommunikativ kompetensiyaning imkoniyatlari va muammolari o'ziga xos aspektida aks etirilgan.

Mavzu doirasida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadi, bugungi kunda raqamlashtirish inson rivojlanishining kognitiv, kommunikativ, hissiy, psixofiziologik, ijtimoiy sohalariga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda [3]. Kasperskiy laboratoriysi ma'lumotlariga ko'ra, o'tgan yil davomida bolalarning 85 foizi raqamli qurilmalarsiz o'z hayotlarini tasavvur qila olmaydi [4].

Avtomobilsozlik va traktorsozlik yo'nalishida tahsil olayotgan 1-bosqich talabalari o'rtasida "Internet mening hayotimda" mavzusida o'tkazilgan so'rovnoma ishtirot etgan 20 nafar talabalarning 13 nafari, yani 65% i o'z do'stlari va yaqinlari bilan asosan mobil telefon orqali muloqot qilishi va bu narsa uning uchun juda qulay va samarali ekanligi haqida o'z fikrini bildirgan. Shuningdek, ular kitob o'qishdan ko'ra ko'proq ijtimoiy tarmoqlardan

ma'lumot olish qiziqarli ekanligini belgilashgan. Bu narsa esa yoshlarni ijtimoiylashuv jarayonining sekinlashishiga va muloqotga kirishuvchanlik sifatining pasayishiga olib keladi.

O'z hayotini Internet bilan yaqin aloqada o'tkazadigan odamlar ko'pincha ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga muhtoj, ular muloqotda katta qiyinchiliklarga duch kelishadi, ular norozilik, o'zini past baholash, komplekslar, uyatchanlik va shunga o'xhash boshqa ko'plab muammolarni boshdan kechiradilar. Afsuski, Internet haqiqiy hayot o'rniغا virtual hayotni ta'minlab, deyarli barcha muammolarni hal qilishga qodir (bu yerda siz o'zingizni mutlaqo har narsani bajarishga qodir bo'lgan inson sifatida ko'rshingiz, ya'ni o'zingizning barcha orzularingizni amalga osirishingiz mumkin), odamga aylanadi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, bunday odamlar ular uchun xavfsiz muhitga, hech qanday majburiyatlar bo'lmagan hayotga borishga shoshilishadi. Vaqt o'tishi bilan bunday turmush tarzi va tafakkuri ular voqeligining barcha darajalariga singib ketadi va natijada inson butunlay boshqacha tarzda harakat qiladi, yashaydi va fikrlaydi. Turli xil hayotiy muammolarni hal qilishga yondashuvlari o'zgaradi.

XXI asr global raqamlashtirish davri deb ataladi, bu an'anaviy sanoatdan kompyuterlashtirilgan, raqamlashtirilgan, axborot uzatishga asoslangan keng ko'lami o'tish bilan tavsiflanadi. Global raqamlashtirish ta'sirli ko'rinishiga qo'shilmasa bo'lmaydi. Bugungi kunda u kundalik hayotda, ishda, davlat tuzilmalarida, biznesda, tibbiyotda, ta'limda qo'llaniladi va global iqtisodiy, siyosiy, madaniy va diniy integratsiya va birlashish bilan birga inson hayotining barcha katta sohalarini qamrab olishda davom etmoqda. Shubhasiz, insonning raqamli transformatsiya davriga kirishi masofaviy pedagogik hamkorlikning yangi modellarini ishlab chiqishni, o'quv materialini tashkil etishning yangi turlari va usullarini shakllantirishni talab qiladi [5].

Zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanishi, sun'iy intellektning yaratilishi va joriy etilishi, shu bilan bog'liq bo'lgan inson faoliyatini raqamlashtirish jarayoni bizni ongning mohiyati, ong faoliyatidagi inson imkoniyatlari, ongni rivojlantirishning maqbul yo'llari masalasini qayta ko'rib chiqishga majbur qildi. Zamonaviy kompyuter texnologiyalari va yaratilgan virtual haqiqat bilan inson ongi ta'sirining o'zaro kuchayishiga olib keldi.

Odatiy tushunchada inson tafakkuri insonning fikrlashidir, shuning uchun u shaxsiylashtirilgan, subyektiv va individualdir. Garchi u umuminsoniy tamoyillar va dalillar, to'g'rilik, izchillik qonunlariga asoslangan bo'lsa ham, u shaxsiy dunyoqarashning o'ziga xos xususiyatlari bilan ranglanadi. Internet fikrlash boshqa o'ziga xos xususiyatiga ega. Materianing jismoniy dunyosi fonga o'tganda, dunyoqarash tubdan o'zgaradi. Ongning tashqi dunyo bilan bog'lanish darajasini nazorat qilish orqali inson o'z

idrokini sezilarli darajada kengaytirishi va hatto ilgari mayjud bo'lmagan yangi voqelik obyektlarini yaratishi mumkin. Raqamli aloqa olami, virtual haqiqat va ularning ongga ta'siri maxsus ilmiy tadqiqot obyekti sifatida qisqa tarixga ega.

Raqamli voqelik, bir tomondan, ongning bevosita mahsuli bo'lsa, ikkinchi tomondan, u shaxs psixikasiga va umuman, ongga sezilarli darajada bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shunda virtual ong, bir tomondan, virtual voqelikning in'ikosi bo'lsa, ikkinchi tomondan, inson onging o'ziga xos xususiyatlari natijasidir. Ya'ni virtual ong virtual voqelikning aksi, unga moslashish shakli bo'lgan ongning bir qismidir. Raqamli dunyo, birinchi navbatda, individual ongni o'zgartiradi.

Zamonaviy inson "tarqatilgan" ongga ega. Buni tarmoqqa kirish imkoniga ega bo'lgan har qanday elektron qurilmadan foydalanish misolida osongina tushuntirish mumkin: aksariyat hollarda real dunyo bilan o'zaro aloqa yagona axborot oqimida amalgalash mumkin bo'ldi. Ko'pgina gadget foydalanuvchilari Internetga kirish vaqtida bir nechta oyna yoki dialog qatorlarini ochadilar. Qizig'i shundaki, tarmoqdan foydalanish jarayonida ong keraksiz ma'lumotlar oqimini filtrlash uchun o'ziga xos tarzda moslashadi. Shuningdek, anonimlik tufayli bir vaqtning o'zida turli xil virtual shaxsiy pozitsiyalarni egallash mumkin bo'ldi (bu ta'sirning ekstremal ifodasi virtual shaxsning "bo'linishi", chunki Internet bir vaqtning o'zida turli nomlar ostida muhokamalarda qatnashish imkonini beradi) [7].

Internet makonida jismoniy tanangiz bilan o'zingizni yuklashning hojati yo'q. "Almashtiriladigan jismlar" yagona va o'zgarmas tanaga ulanishni keraksiz qildi. Axir eng qiyin yangi sharoitlarda materiya shartli obyektga aylanadi, ma'no o'rnini bosadi. Virtual haqiqat texnologiyalaridan foydalanish mavjudlikni yo'qotish, insonning ichki dunyosini begonalashtirish va shaxsiyatsizlashtirish

bilan bog'liq xavflarni keltirib chiqaradi. Raqamli voqelevlikda sezgilar orqali sensorli axborotning hartomonlama aloqasi inson psixikasining chuqur qatlamlariga kirib borish, o'z-o'zini tasvirining alohida elementlarini to'g'ri yo'nalishda almashtirish imkonini beradi.

Hozirgi vaqtida Internetga qaramlik mavzusi tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Bu Internet ta'sirining kengayishi bilan bog'liq, chunki ushbu virtual muhit inson ongiga ta'sir ko'rsatadigan turli xil ma'lumotlarni tarqatish uchun boshqa ommaviy axborot vositalari qaragan-da kengroq imkoniyatlar yaratadi. Odamlar Internetga sho'ng'ib ketganligi sababli, uning tarqatilishi va foydalanish imkoniyati tufayli ularni boshqarish oson va bunday manipulyatsiyaning ko'rinas tabiatini ko'pincha bunday manipulyatsiyani maqbul qiladi.

Bunga yo'l qo'ymaslik uchun raqamli davrga xos bo'lgan klip tafakkuridan voz kechish va tanqidiy fikrlashga qaytish kerak.

Haqiqiy yashash maydonida inson doimo o'z borligini his qiladi. Ammo voqelikni simulyatsiya qilish individual o'zgarishlarga olib keladi, bu uning o'zini o'zi aniqlash istagida namoyon bo'ladi, buning uchun haqiqiy hayot vaziyatlari emas, balki virtual makonda olingan tajriba mos keladi.

Ta'kidlash kerakki, raqamli dunyo nuqtayi nazaridan fikrlaydigan shaxsnинг ongini o'zgartirish muammosi – XXI asrning boshlarida, ayniqsa, dolzarb bo'lgan bu muammo maxsus fanlar doirasidan tashqariga chiqadi va falsafiy mulohazani talab qiladigan mavzuga aylanadi. Ongni virtualizatsiya qilish zamonaviy texnologiyalar va ta'sir tamoyillarini o'rganishni talab qiladi, bu virtual haqiqatning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, shaxsn shaxs sifatida shakllantiradigan, uning murakkab global dunyoda moslashishiga hissa qo'shadigan yangi ijtimoiy-madaniy voqelikdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Барбарян А.М. Развитие коммуникативной компетенции на уроках русского языка и литературы // Педагогическая наука и практика. 2020. №2 (28). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-kommunikativnoy-kompetentsii-na-urokah-russkogo-yazyka-i-literatury> (дата обращения: 30.01.2023).
2. Jurabekova Kh.M. Factors affecting the complete education of a child in the family. NeuroQuantology. Volume 20.P.P.6750–6755.2022.20.15. 65–69 p.
3. Курбатов В.И. Net-мышление: новые реалии информационной эры // Гуманитарий Юга России. Том 6. – М. – № 6. 2017. – 36–41 с.
4. Мадаминов Ж.Х. Роль общения в формировании личности. Образование, воспитание и педагогика: традиции, опыт, инновации, – М., – 192 с.
- 5 Zhurabekova K.M. Main Directions of the Policy of the Republic of Uzbekistan in the Sphere of Education. Russian Journal of Political Studies, 2020. 13–17 c.
7. Irgasheva, N. D. (2022). Ingliz tilini o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanish. Eurasian Journal of Academic Research, 2(1), 21–24. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/58>
8. <https://kartaslov.ru>

OLIY TA'LIM MUASSASALARINING MAMLAKAT IJTIMOIY-IQTISODIY TARAQQIYOTIDAGI O'RNI: XORIJUY TAJRIBA VA MILLIY XUSUSIYATLAR

Azamat Usmanov,
Jizzax davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

O'zbekistonda oliy ta'lif muassasalarining iqtisodiy va moliyaviy imkoniyatlarini bosqichma-bosqich rivojlantirib borish "Universitet - 3.0" (uchinchil avlod universitetlari) konsepsiyasini amalga tatbiq etish imkonini beradi. Ushbu tadqiqot ishida oliy ta'lif muassasalarida fan, ta'lif bilan bir qatorda, innovatsiyalar, ilmiy tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish bo'yicha xorijiy tajribalar o'r ganilgan va amaliyotga samarali qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: moliyalashtirish, "Universitet - 3.0", innovatsiya, oliy ta'lif, investitsiya, tijoratlashtirish.

Аннотация

Поэтапное развитие экономических и финансовых возможностей высших учебных заведений Узбекистана позволяет реализовать концепцию «Университет-3.0» (университеты третьего поколения). В данной исследовательской работе изучен зарубежный опыт коммерциализации науки, образования, а также инноваций, результатов научных исследований в вузах и разработаны рекомендации для эффективного применения на практике.

Ключевые слова: финансирование, «Университет-3.0», инновации, высшее образование, инвестиции, коммерциализация.

Annotation

Step-by-step development of the economic and financial capabilities of higher education institutions in Uzbekistan allows the implementation of the concept of "University-3.0" (third generation universities). In this research work, foreign experiences on commercialization of science, education as well as innovation, scientific research results in HEIs were studied and recommendations were developed for effective application in practice.

Keywords: financing, "University-3.0", innovation, higher education, investment, commercialization.

Ta'limga, bilim olishga e'tibor insonlarning jamiyatda o'z o'rnini topishida, dunyonni tushunishi va turmush darajasini yaxshilashida hal qiluvchi ahamiyatga ega vositalidir. Oliy ta'lifni mamlakat iqtisodiyoti va mehnat bozorining raqobatbardoshligini oshirishda, shaxsning kasbiy yuksalishi, ijtimoiy taraqqiyoti va madaniy rivojlanishida harakatlantiruvchi kuch sifatida ko'rish mumkin. Shubhaisiz, mamlakatlar, mintaqalar taraqqiyotining darajasi iqtisodiyot tarmoqlari va ta'lif tizimining yanada chuqurroq integratsiyalashuvini talab etadi. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish faoliyatining sifati, korxona va kompaniyalarning raqobatbardoshlik darajasi ularning bilimlarni jamlash, tahsil qilish va rivojlantirish qobiliyatiga bog'liq ravishda raqobat maydonidagi barqaror ustunliklariga tobora kuchliroq ta'sir ko'rsatmoqda.

N.S.Fayzullayeva tadqiqotlariga ko'ra, bugungi kunda dunyoning yetakchi xorijiy kompaniyalari (General Motors, Philip Morris, Rank Xerox) bilimlar menejmentiga o'z daromadlarining 3,5 – 10% ini yo'naltirmoqda, firmlar tarkibiga bilimlar transferti bo'yicha vitse-prezident, bilim ayriboshlash bo'yicha menejer, intellektual mulkniboshqarish bo'yicha direktor kabi muhim lavozimlar kiritmoqda [1, 6].

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, so'nggi yillarda ta'lif, xususan, oliy ta'lif ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan ham shaxslar, ham makroiqtisodiyot taraqqiyotini ta'minlovchi asosiy omilga aylanib bormoqda.

Oliy ta'lif muassasalarining iqtisodiy rivojlanishdagi imkoniyatlari kengayib borish sabablari iqtisodiy tarmoq va sohalarning innovatsiyalarga, zamonaviy texnologiyalarga bo'lgan talabining oshib borishi bilan izohlanadi. Dunyo miqyosida ishlab chiqarish va iqtisodiy global-lashuvning yanada chuqurashib borishi iqtisodiy subyektlar o'rtasida raqobatning yanada keskinlashuviga olib kelmoqda. Bunday sharoitda oliy ta'lif muassasalari va biznes subyektlari o'rtasidagi ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni ishlab chiqarishga tatbiq etish bo'yicha hamkorlik aloqalari o'rnatish, birinchidan, biznes subyektlarining xalqaro va milliy doiradagi raqobatbardoshligini oshirsa, ikkinchidan, oliy ta'lif muassasalarining klassik funksiyalaridan chekinmagan holda, iqtisodiy tarmoq va sohalarga transformatsiyalashuvini jadallashtirib, iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Taraqqiyot bo'yicha Yevropa kengashi yoshlarning ish bilan ta'minlanishi va uzoq muddatli rivojlanishi uchun muhim shart-sharoit sifatida barcha uchun sifatli ta'lif olish imkoniyatini ta'minlash muhimligini ilgari suradi: "Ta'lif va madaniyat inkiyuziv va yaxlit jamiyatlar qurish va raqobatbardoshligimizni saqlab qolishning kalitidir", deb ta'rif beradi.

O'tgan asrning 50-yillaridan boshlab dunyoning yetakchi davlatlari iqtisodiy va siyosiy maqsadlarni ko'zlab, ta'limga tashqi siyosatlarining bir qismi sifatida qaray boshladilar. XXI asrning boshlariga kelib jahon iqtisodisodiyotining butun bir tarmog'i – yillik hajmi yuzlab

milliard AQSh dollari va millionlab odamlardan iborat iste'molchilar bo'lgan xalqaro ta'lim xizmatlari bozori shakllandi.

1970-yillarning oxiriga kelib dunyo bo'yicha har yili 1 milliondan ortiq talaba chet elga o'qish uchun chiqib keta boshlagan bo'lsa, 2019-yilga kelib bu ko'rsatkich 5 milliondan oshib ketdi. Natijada dunyo bo'yicha oliy ta'lim olish bilan bog'liq yillik xarajatlar 196 milliard dollarni tashkil etmoqda [2, 1].

Pandemiya davrida oliy ta'limga sarf-xarajatlarning kamayish tendensiyasi kuzatilgan bo'lsa-da, (2020-yilda pandemiya boshlanishi bilan past va o'rta daromadli mamlakatlarning qariyb 40 foizi ta'limga xarajatlarini kamaytirdi, hamda real xarajatlar o'rtacha 13,5 foizga qisqardi [3]) dunyo mamlakatlarning pandemiyadan chiqa boshlashi bilan xalqaro miqyosda oliy ta'lim xizmatlariga talab yana jonlandi.

Hozirda dunyo bo'yicha oliy ta'lim xarajatlarining yillik o'sish sur'ati o'rtacha 7,4 foizni tashkil etmoqda, shu o'rinda iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sish sur'atini aniqlashning "70 miqdor qoidasi"ga asoslangan holda prognoz qilish mumkinki, 2030-yilga borib xalqaro miqyosda oliy ta'lim xarajatlari ikki baravardan ortiq o'sib 435 milliard dollardan ortiqni tashkil etadi.

Dunyo miqyosida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning chuqurlashib, iqtisodiy faoliyatning globallashib boshi oliv ta'lim muassasalarining funksiyalarini kengaytirib iqtisodiy tarmoq va sohalarga transformatsiyalashuvini chuqurlashirmoqda. Amerikalik olim Brennan oliy ta'lim muassasalaridagi bu o'zgarishlarni uchta tadrijiy rivojlanish bosqichlariga ajratgan. Uning fikricha;

– oliy ta'lim muassasalari tadrijiy taraqqiyotining birinchi bosqichi ikkinchi jahon urushigacha bo'lgan davrda yuqori vakolatli vazifalarga tayyorlovchi, elita sinf shakllanishida muhim rol o'ynagan "elita davri"ni o'z ichiga oladi;

– ikkinchi bosqich jahon urushidan so'ng 1980-yilgacha bo'lgan davrda turli tarmoq va sohalar uchun muhim vazifalarga yo'naltiruvchi tayyorgarlik ko'rish maskani sifatida, keng ko'lamma texnik va iqtisodiy elita vazifalariga tayyorlash joyi sifatida "ommaviy davr" hisoblangan;

– uchinchi bosqich 1980-yillardan keyin butun aholining texnologik o'zgarishlarga moslashishi sifatida ajralib chiqqan. Bu bosqichda dunyo aholilari o'rtasida oliy ma'lumoti bo'lishga intilish oliy ta'lim muassasalariga bo'lgan talabning keskin oshishiga turtki bo'ldi. O'z navbatida, oliy ta'lim olishga bo'lgan talabning oshib borishi ta'lim xarajatlarining muttasil oshib borishini vujudga keltirdi. Bu esa oliy ta'limni moliyalashtirishning alternativ variantlari rivojlanishiga zamin yaratdi. Natijada dunyoga ta'lim xizmatlarini eksport qiluvchi ko'plab mamlakatlarning shakllanishi ular o'rtasida chet ellik talabalarni jalb qilish bo'yicha raqobatning yildan yilga kuchayib borishi ta'lim sohasini globallashuvning muhim omiliga aylantirdi.

XX asrning oxirigacha oliy ma'lumot egallash maqsadidagi xalqaro miqyosdagi universitetlarga intilayotgan talabalarining 1/5 qismi AQSh universitetlari hissasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, XXI asr boshlariga kelib dunyoning bir qator mamlakatlarida (Buyuk Britaniya, Fransiya, Finlandiya, Germaniya, Xitoy, Singapur, Janubiy Koreya, Yaponiya) universitetlarining jozibadorligi sezilarli darajada oshdi, bu esa talabalar va moliyaviy resurslarning xalqaro doirada qayta taqsimlanishiga olib keldi [4,133].

Turli mamlakatlar o'rtasida oliy ta'lim bozori yuqori darajada integratsiyalashib, chet elda o'qiyotgan talabalarining qariyb 50 foizi AQSh (22%), Buyuk Britaniya (14%), Germaniya va Fransiya (10%) hissasiga to'g'ri kelmoqda [5, 6].

O'ktam Salomov "SPIN-OFF korxonalari oliy ta'lim muassasalari iqtisodi va nufuzini oshiradi" nomli ilmiy maqolasida keltirilgan tadqiqot natijasiga ko'ra, dunyoning eng yetakchi universitetlaridan biri hisoblangan Oxford universitetining yillik daromadi 3,176 mlrd. AQSh dollarini tashkil etadi. Bu ko'rsatkich alohida olinsa, Liberiya, Aruba, Andorra va Butan davlatlarining yalpi ichki mahsulotidan ko'pdir [6, 22].

Jahon banki tomonidan davlatlarning YaIM bo'yicha bergen ma'lumotiga ko'ra, Oxford universitetining yillik daromadi 45 ta davlatning YaIMidan katta hisoblanadi. Mazkur universitetning yillik tushumi tahiliga ko'ra, talabalarining to'lov-kontraktidan tushadigan daromad qariyb 492 mln. AQSh dollarini tashkil etib, umumiy tushumning 15,5 foizini tashkil etgan. Turli fondlar, tadqiqot va grantlar, shuningdek, mablag'lar, homiylik va endaument fondidan tushgan jami mablag'lar 2,551 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan holda, umumiy daromadning 80 foizidan ortiqni tashkil etgan. Investitsiyalar bo'yicha tushgan mablag'lar esa 133 mln. AQSh dollarini tashkil etgan [6, 22].

O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ham ta'lim muassasalarining iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan bir qator muhim o'zgarishlar kiritildi. Ushbu Qonunning 9-bobi Ta'limni moliyalashtirish va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash to'g'risida bo'lib, 62-, 63-, 64-, 65- va 66-moddalarda ta'lim muassasalarining iqtisodiy funksiyalarini kengaytirish orqali moliyaviy imkoniyatlarini mustahkamlashga qaratilgan masalalar o'rin olgan.

Masalan, 62-modda Ta'lim tashkilotlarini moliyalashtirish to'g'risida bo'lib, ushbu moddada "davlat ta'lim muassasalarini moliyalashtirish Respublika va mahalliy budgetlar orqali moliyalashtirish bilan bir qatorda, moliyalashtirishning boshqa manbalaridan ham faol foydalanishi belgilangan" [7]. Natijada, bugungi kunda oliy ta'limni moliyalash manbalari kengayib bormoqda.

Moliyalashtirishning davlat manbalari respublika va mahalliy budget mablag'larini, shuningdek, budgetdan tash-

qari davlat maqsadli jamg'armalari tomonidan ajratilgan mablag'lardan tarkib topsa, moliyalashtirishning nodavlat manbalari ta'lim muassasalarining rivojlantirish jamg'armalari, xorijiy kredit va grantlar, muassasa tomonidan

pullik xizmatlar ko'rsatishdan olingan daromadlar, bo'sh turgan bino va inshootlarni ijara berishdan olingan daromadlar, homiylik orqali orttirilgan daromadlar kabi manbalarni o'z ichiga oladi (1-rasm).

1-rasm. Ta'lim tizimini moliyalashtirish manbalari

Ta'lim to'g'risidagi Qonunning 62-moddasida ta'lim tashkilotlarini moliyalashtirishning qo'shimcha manbalari sifatida quyidalar keltirilgan:

- shartnomalar asosida, shu jumladan chet ellik jismoniy yoki yuridik shaxslar bilan tuzilgan shartnomalar asosida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hisobidan tushgan mablag'lar;
- jismoniy va yuridik shaxslarning buyurtmalari asosida ilmiy tadqiqot, o'quv-uslubiy va qonunda taqiqlanmanagan boshqa ishlarni bajarish hisobidan tushgan mablag'lar;
- ta'lim tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan mahsulotni, bajarilgan ishlarni va ko'rsatilgan xizmatlarni realizatsiya qilishdan olingan daromadlar;
- binolar, inshootlar va asbob-uskunalarini ijara berish hisobidan tushgan mablag'lar;
- ta'lim tashkilotlarining bo'sh turgan pul mablag'lari – bank muassasalarida depozitlarga joylashtirish hisobidan olingan pul mablag'lari (foizlar);
- davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan ajratiladi-

gan mablag'lar;
– bank kreditlari va ssudalari;
– jismoniy va yuridik shaxslarning xayriya mablag'lari [7].

Oliy ta'lim muassasalar personalining ilmiy salohiyati muassasa iqtisodiy imkoniyatlarini oshirishning muhim shartidir. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiysi rasmiy sayti statistik ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalar kadrlarining ilmiy salohiyati oxirgi besh yilda o'rtacha 6,1 foizga oshgan. Jumladan, bu ko'rsatkich 2017-yilda 30,3 foizni, 2018-yilda 34,0 foizni, 2019-yilda 34,1 foizni, 2020-yilda 34,5 foizni va 2021-yilda 36,4 foizni tashkil etgan. Ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni tijoratlashtirish natijasida olingan daromadlar 2017-yilda 49,7 miliard so'mdan 2021-yilda 236,1 miliard so'mga oshgan. Bu esa bazis (2017-yil) davrga nisbatan besh karra yuqori qiymatni tashkil etgan.

2022-yil yakuni bo'yicha O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan nodavlat oliy ta'lim muassasalar soni 65 tani tashkil etmoqda (1-jadval).

O'ZBEKISTONDA FAOLIYAT YURITAYOTGAN NODAVLAT OLIY TA'LIM MUASSALARI

T/r	Nodavlat oliy ta'lim muassasalari	T/r	Nodavlat oliy ta'lim muassasalari
1	Toshkent kimyo xalqaro universiteti (Yodju texnika instituti)	34	Farg'ona shahridagi Koreya xalqaro universiteti
2	Akfa universiteti	35	Navoiy innovatsiyalar instituti
3	Qo'qon universiteti	36	Xalqaro nordik universiteti

4	Turon zarmed universiteti	37	Alfraganus universiteti
5	“Tashkent International University” xalqaro universiteti	38	Samarqand xalqaro texnologiya universiteti
6	TEAM universiteti	39	Central asian medical university
7	Toshkent sh. Britaniya menejment universiteti	40	Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalari universiteti
8	“Tashkent International University of Education” xalqaro universiteti	41	Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti
9	Yaponiya raqamli universiteti	42	Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
10	SAMBHRAM universiteti	43	Nukus innovatsion instituti
11	Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi	44	University of management and future technologies
12	Ma'mun nomidagi jahon tillari instituti	45	Buxoro innovatsiyalar universiteti
13	Oriental universiteti	46	Osiyo xalqaro universiteti
14	“Cambridge international” universiteti	47	Qarshi innovatsion ta'lif universiteti
15	“STARS international” universiteti	48	University of business and science
16	“TMC” instituti	49	Impuls bsr
17	“EMU” universiteti	50	Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
18	Farmasevtika ta'lif va tadqiqot instituti	51	Capital school
19	International school of finance and technology	52	Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti
20	Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti	53	Toshkent menejment va iqtisodiyot instituti
21	Urganch ranch texnologiya universiteti	54	“Perfect-university”
22	Diplomat university	55	International digital university
23	Toshkent amaliy fanlar universiteti	56	Urganch innovatsion university
24	Profi university	57	Turon universitet
25	Yangi asr universiteti	58	Angren universiteti
26	IT-Park University	59	Toshkent gumanitar fanlar universiteti
27	PDP University	60	Ijtimoiy va siyosiy fanlar instituti
28	Turan International University	61	Renessans ta'lif universiteti
29	University of science and technologies	62	University of economics and pedagogy
30	Raqamli iqtisodiyot va agrotexnologiyalar universiteti	63	Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
31	Qarshi xalqaro universiteti	64	Ipak yo'li innovatsiyalar universiteti
32	Effect EDU	65	Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti
33	Buxoro innovatsion tibbiyot instituti		

Oliy ta'lif, fan va innovatsiya vazirligining statistik ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda 2022-yilda davlat oliy ta'lif muassasalarining umumiy daromadlari 8 770 728 mln. so'mni, surʼat-xarajatlari esa 8 102 825 mln. so'mni tashkil etgan. Bunda daromadlarining 25 foizi budjetdan moliyalashtirish hisobiga, 71,6 foizi to'lov-kontrakt asosida o'qitish uchun tushgan tushumlar va 3,4 foizini rivojlantirish mablag'larini bo'yicha daromadlar tashkil etgan.

Eng ko'p sof daromadga ega bo'lgan davlat oliy ta'lif muassasalari

T/r	Oliy ta'lif muassasalari	2022-yilgi sof daromadi
1	Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti	106,2 mlrd. so'm
2	Namangan davlat universiteti	67,7 mlrd. so'm
3	Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti	54,4 mlrd. so'm
4	Guliston davlat universiteti	54,0 mlrd. so'm
5	Navoiy davlat pedagogika instituti	43,2 mlrd. so'm

O'zbekistonda oliy ta'lif muassasalarining iqtisodiy funksiyalari va moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida “Davlat ta'lif muassasalariga moliyaviy mustaqillik berish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-61-sonli Prezident qaroriga asosan quyidagi masalalar bo'yicha mustaqil qaror qabul qilish vakolati berilgan:

– ta'lif xizmatlari bozoridagi talabni inobatga olgan holda, to'lov-kontrakt asosida o'qitish qiymatini belgilash;

– talabalarning to'lov-kontrakt mablag'larini to'lash muddatlarini belgilash va uzaytirish;

– ta'lif jarayonida zamонавија pedagogik texnologiyalarni qo'llay oladigan va ilmiy izlanish olib boradigan mahalliy hamda xorijiy professor-o'qituvchi va mutaxassislarni shartnomaga asosida jalb qilish;

– o'quv-ilmiy jarayonlarga jalb etilgan xorijiy yuqori malakali mutaxassislar mehnatiga haq to'lash miqdorlarini bozor konyunkturasidan kelib chiqib belgilashga oid qarorlar qabul qilish;

– professor-o'qituvchilar shtat birliklarini kiritish meyorlarini ishlab chiqish;

– o'z mablag'lari hisobidan talabalar uchun stipendiya

va grantlar ajratish;

- xorijiy davlatlardan o‘quv va ilmiy adabiyotlar, darsliklar hamda o‘quv qo‘llanmalarini mualliflik huquqi bo‘lgan ishlab chiqaruvchilardan to‘g‘ridan to‘g‘ri xarid qilish;

- bo‘sh turgan bino va inshootlarda pullik xizmatlar ko‘rsatish tartibini belgilash;

- avtotransport vositalarining yo‘l bosish yillik limiti va ularga xizmat ko‘rsatish talabalarini belgilash.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, O‘zbekistonda olita’lim muassasalarining iqtisodiy va moliyaviy imkoniyatlarini bosqichma-bosqich rivojlantirib borish “Universitet – 3.0” (uchinchchi avlod universitetlari) konsepsiyasini amalga tatbiq etish imkonini beradi. Ushbu tadqiqot ishida OTMlarda fan, ta’lim bilan bir qatorda innovatsiyalar, ilmiy tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish bo‘yicha xorijiy tajribalarni o‘rganilgan va amaliyotga samarali qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. N.S.Fayzullayeva. “Ta’lim iqtisodiyoti va menejmenti” o‘quv qo‘llanma. – Toshkent. LESSON PRESS nashriyoti, 2020. – 206 b.
2. <https://www.holoniq.com/notes/196b-international-education-market-set-to-reach-433b-by-2030>.
3. Financing for Education Stagnant or Declining Despite Chronic Learning Needs Post-COVID-19. <https://www.worldbank.org/>
4. Балқизова Х.Ю. Мировой рынок образовательных услуг высшей школы // Вестник университета, 2017. – №6. – Ст.133.
5. ЭКОНОМИКА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ В МИРЕ И РОССИИ. Аналитический доклад-дайджест. Российский экономический университет имени Г.В. Плеханова Научно-исследовательский институт развития образования. – М., 2021. – Ст. 193.
6. Ўқтам САЛОМОВ “СПИН-ОФФ КОРХОНАЛАРИ олий таълим муассасалари иқтисоди ва нуфузини оширади” илмий мақола, Ўзбекистонда олий таълим журнали, 2022. – 2-сон. – 104 б.
7. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 23-sentabr 2020-yil. <https://lex.uz/docs/-5013007.62-modda>.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINING KASBIY KOMPITENTSIYALARINI KREATIV YONDASHUVLAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Ozoda Abdumuminova,

Guliston davlat univeristeti “Maktabgacha ta’lim” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kreativ yondashuvlar asosida kasbiy kompitentsiyalarini rivojlantirishning samaradorligi, ta’limning mazmuni, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisiga qo‘yiladigan talablar va dars jarayonida o‘qituvchining darsga kreativ yondashuvi, o‘quvchilar bilan birlgiligidagi hamkorligining o‘ziga xos jihatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: kreativlik, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, dars, pedagogika, ta’lim, darsning mazmuni, ijodkorlik, intellekt

Аннотация

В данной статье эффективность развития профессиональных компетенций учителей начальных классов на основе творческих подходов, содержание образования, требования к будущим учителям начальных классов и творческий подход учителя к уроку в ходе урока, особенности совместного сотрудничества со студентами.

Ключевые слова: творчество, учитель начальных классов, урок, педагогика, воспитание, содержание урока, творчество, интеллект.

Annotation

In this article, the effectiveness of developing professional competences of primary school teachers based on creative approaches, the content of education, the requirements for future primary school teachers and the teacher’s creative approach to the lesson during the course of the lesson, special aspects of joint cooperation with students are highlighted.

Keywords: creativity, primary school teacher; lesson, pedagogy, education, content of the lesson, creativity, intelligence

Xalqaro ta’lim taraqqiyotining jadal sur’atlarda rivojlanishi, avvalambor, ta’lim jarayoniga kreativ yondashish

lozimligini taqozo etmoqda. Chunki dunyoda har qaysi jamiyatning rivojlanishi va yo‘nalishini begilab beruv-

chi innovatsion-kreativ ijodkorlik ta'siri ostida yuz berib, inson faoliyatining har bir sohasida kreativ yondashishga bo'lgan ehtiyojning ortishi bilan tavsiflanadi. Xorijiy rivojlangan mamlakatlarda, jumladan, AQSh, Kanada, Germaniya, Rossiya, Yaponiya, Koreya kabi davlatlarda o'qitish jarayonlari innovatsion-kreativ yondashuv asosida amalga oshirilmoqda.

Mazkur holatni bevosita kuzatib, chuqur tahlil qilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2019-yil 23-avgustda xalq ta'limi, oliv ta'lif xodimlari bilan bo'lgan muloqotda uzluksiz ta'lif tizimida olib borilishi kerak bo'lgan dolzarb vazifalar haqidagi fikr yuritib: "... bugungi kunda ta'lif muassasalarida faoliyat olib borayotgan o'qituvchilarining obro'sini ko'tarish, shu bilan bir qatorda, bugun o'qituvchilarining o'zlarini ham ta'lif-tarbiya jarayoniga yangicha ijodiy yondashihi lozim" [1], – degan bir qator fikrlarni bildirib o'tdi. Shuningdek, Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 24-yanvarda Oliy majlisiga qilgan murojaatnomasida ham ta'lif-tarbiyaning uzviy bog'liqligini yanada kuchaytirish maqsadida "Sharqona qarashlarimizda ta'lifni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'lifdan ajratib bo'lmaydi. Bu esa bugungi kun o'qituvchisidan katta mas'uliyatni talab qiladi" [2], – deb ta'kidladilar.

Demak, bugungi kun boshlang'ich sinf o'qituvchilarini ta'lif-tarbiya ishlari faol qatnashar ekan, ular o'z faoliyatlarini zamon bilan hamohang tarzda tashkil etishlari talab etiladi. Shuningdek, umumta'lif muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan boshlang'ich sinf o'qituvchilarini umumiyligi va maxsus kasbiy kompetentsiyalarga ega bo'lishi hamda o'z faoliyatida kreativ qobiliyatlarini namoyon eta olishi lozim.

Kreativlikni rivojlantirish uchun eng qulay yosh davrlardan biri, V.N. Drujinin fikriga ko'ra, kichik mакtab yoshidir. Ushbu yosh davrda boshlang'ich ta'lifda o'quvchilar aqliy qobiliyati, xayoli, fikrashi, diqqati rivojalishi faollashadi, ijodiy faoliyatga qobiliyat rivojlanadi. Bir qator psixolog va pedagog olimlar: A.V.Petrovskiy, B.M.Teplov, V.A.Krutetskiy, E.G'oziyev, G'.Shoumarov, O.Roziqov, B.Adizov ta'kidlashlaricha, bu davrda o'quv faoliyatini ta'sirida bolalarning ruhiy faoliyati, diqqati, xotirasi, idrok etish darajasi, tafakkuri, his-tuyg'usi kabi jarayonlar rivojlanadi.

Kichik mакtab yosh davri psixologiyasi, uning psixologik xususiyatlari haqidagi O'zbekiston psixolog olimlar, jumladan, E.G'oziyev (yosh davri, dunyoqarash, e'tiqod, nuqtayi nazar, pozitsiya, o'zligini anglash), M. Davletshin (ijodiy tafakkur psixodiagnostikasi), Z.Nishonova (o'quvchilar aqliy sifatlari va ularga ta'sir etadigan omillar), F.Akramovalarning dars davomida o'quvchilar orasida intizom buzilishining ijtimoiy sabablari, shaxs sifatlarini shakllantirish uchun senzitiv davrligi haqidagi ilmiy izlanishlari, nazariy qarashlari xizmat qilgan. Chet el olimlardan L.S.Vigotskiyning psixikani o'rganishga

madaniy-tarixiy tamoyil haqidagi; D.A.Leontevning faoliyatli yondashuv haqidagi; A.V.Petrovskiy, B.M.Teplov, V.A.Krutetskiy, E.G'oziyev, G'.Shoumarov, O.Roziqov, B.Adizovlarning boshlang'ich sinf o'quvchilarini haqidagi; A.M.Matyushkin, I.S.Averina, G.D.Chistyakovalar o'quvchi shaxsining ijodiy faoliyatini tashkil qilish masalalari haqidagi; N.X.Yunusova ijodiy faoliyat yordamida boshlang'ich sinf yoshidagi o'quvchilarini tarbiyalash muammosi haqidagi; Gilford, Torrens, Getsels va Djekson, Bogoyavlenskaya, Drujinin, Xolodnayalarning kreativlik haqidagi ilmiy qarashlarini misol qilib keltirish mumkin. Boshlang'ich ta'lif o'qituvchilarini tayyorlashda o'qitishning zamonaliviy didaktik vositalarini yaratish va qo'llash muammosi bo'yicha xorijiy mamlakatlar va respublikamiz olimlari tomonidan ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasini takomillashtirish bo'yicha: Respublikamizda, B.Abdullayeva, K.Qosimova, R.A.Mavlonova, N.U.Bikbayeva, M.Ahmedov, N.Abduraxmonova, R.Ibragimov, xorijiy mamlakatlarida esa L.Sh.Levenberg, M.I.Mopo, A.M.Pishkalo, L.Sh.Levenberg, Y.M.Kolyagin, P.M.Erdniyev kabi olimlarning tadqiqot ishlari mazkur tadqiqot ishni tayyorlashda dasturilamal qilib olindi.

Kreativlikni o'rganishga ham juda ko'p tadqiqotlar bag'ishlangan bo'lib, ular nazariy va amaliy samarali natijalarini bergan. Lekin hozirgacha kreativlikning yaxlit, mukammal ishlab chiqilgan nazariyasi mavjud emas. Shu tufayli kreativlikni tushunish bo'yicha yagona tushuncha va mazkur qobiliyatni o'rganishga qaratilgan va barcha olimlar tomonidan qabul qilingan diagnostik metod ishlab chiqilmagan.

Kreativlik so'zi ilk bor 1922-yilda AQSh olimi D. Simpson tomonidan qo'llanilgan. Ushbu atama orgali shaxs qolipdagi, stereotip, odatiy tafakkurdan voz kechish qibiliyatini ta'riflagan.

Kreativlik (lot. *creatio* – yaratish, vujudga keltirish) – bu insonning noodatiy g'oya, fikr bera olish, muammolarning takrorlanmasi, original yechimini topish, tafakkurning an'anaviy shakllaridan voz kecha olishga bo'lgan qobiliyatidir.

K.Rodgers (1944) kreativlik deb muammolarning yangi yechimi va biror narsa, voqeа, holatni ifoda etishning yangi usullarini aniqlashni tushunadi.

Kreativlik bilan shaxs va intellektual xossalalar taqqoslangan tadqiqotlar katta ahamiyatga egadir. Intellektual xossalalar bilan taqqoslash bo'yicha tadqiqotlar Dj.Gilford tomonidan amalga oshirilgan. U kreativlikni divergent tafakkurga tenglashtirgan.

Divergent tafakkur deganda muammoni ko'p miqdorda asosli, odatdan tashqari, original yechimlarini keltirishni tushunamiz.

Rossiyalik olima D.B.Bogoyavlenskaya divergent tafakkur sifatida faqat kenglikda fikrash, ya'ni obyektning boshqa belgilarni ko'ra olish qobiliyatini tushunadi.

S.Mednik fikriga ko‘ra, ijodiy jarayonda ham divergent ham konvergent tafakkur turlari o‘zaro bog‘liq holda faoliyat ko‘rsatadilar.

Sternberg va Lyubartlarning kreativlik nazariyalarida asosiy tushuncha — muammoni yechish tushunchasidir. Ular intellektual qobiliyat va kreativlikni tenglashtirmaydilar. Lekin, shu bilan birgalikda, ularning fikriga ko‘ra, intellektual qobiliyatlar, bilim, motiv va shaxs xususiyatlari ijodiy faoliyat uchun turtki hisoblanadi.

Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini, zehni o‘tkirlikni tavsiflaydi. Shuningdek, kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida aks etadi. Amerikalik psixolog P.Torrens fikricha, “kreativlik muammo yoki ilmiy farazlarni ilgari surish; farazni tekshirish va o‘zgartirish; qaror natijalarini shakllantirish asosida muammoni aniqlash; muammo yechimini topishda bilim va amaliy harakatlarning o‘zaro qarama-qarshiligiga nisbatan ta’sirchanlikni ifodalaydi” [4, 20].

Kompetensiya – lotincha “Competentia”dan olingan bo‘lib, o‘zbek tilidagi lug‘aviy ma’nosi “inson yaxshi biladigan”, “tajribaga ega bo‘lgan” kabi ma’nolarni bildiradi. Kompetentlik – biron-bir ishni samarali qila olish qobiliyati, ishni bajarishda talablarni qondira olish qobiliyati, aniq ishchi funksiyalarni bajarishda talablarni qondira olish qobiliyati [6, 338].

Kasbiy kompetentlik – mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo‘llay olinishidir. L.M.Mitina pedagogik kompetentlik deganda, predmet haqidagi bilimlar, o‘qitish metodikasi va didaktikasi, pedagogik muloqot ko‘nikma va malakasi, shuningdek, o‘z-o‘zini rivojlanish, o‘z-o‘zini takomillashtirish, o‘z-o‘zini amalga oshirish usullari va vositalarining uyg‘un birlashishini tushungan. U pedagogik kompetentlik tuzilmasida quyidagi uchta tashkil etuvchini ajratgan: faoliyatli, kommunikativ va shaxsiy. L.M.Mitina tomonidan taklif etilgan pedagogik kompetentlikni tuzilmalashtirishdan kelib chiqqan holda, biz bo‘lajak mutaxassislar uchun egallanish darajasi pedagogik kompetentlikning rivojlanish darajasini aniqlaydigan quyidagi kompetensiyalar majmuasini yetarli va zarur deb hisoblaymiz:

- faoliyatli yoki maxsus kompetensiya (bilim, ko‘nikma, malaka va pedagogik faoliyatni amalga oshirishning individual usullari);

- shaxsiy yoki kasbiy kompetensiya (kasbiy o‘z-o‘zini takomillashtirish va o‘z-o‘zini amalga oshirishga oid bilim, ko‘nikma va malakalar);

- kommunikativ kompetensiya (pedagogik faoliyatni ijodiy amalga oshirishga oid bilim, ko‘nikma va malaka) [5, 55].

Shuni ta’kidlash kerakki, har doim ham belgilangan talablar va standartlarga to‘liq mos keladigan odamlar chinakam professionallar bo‘lavermaydi. Chunki ba’zilari

bilimlarni amalda qanday qo‘llashni bilishmaydi. Bunday pedagogik faoliyat samarasiz bo‘lib qolaveradi. Kasbiy pedagogik kompetensiyalarini alohida turlarga ajratish maqsadga muvoqdir:

- maxsus pedagogik kompetensiya;
- pedagogik faoliyatni zarur darajada amalga oshirish uchun yetarli ma’lumotga ega bo‘lish. Bundan tashqari, pedagogning o‘z kasbiy darajasini munosib baholay olishi va mutaxassis sifatida o‘z rivojlanishini belgilash qobiliyati ushbu turga bog‘liq;
- ijtimoiy pedagogik kompetensiya;
- ijtimoiy vakolat darajasi pedagogning hamkasblari bilan munosabatlarni samarali qurishi, birgalikdagi harakatlarni rejalashtirish qobiliyatini belgilaydi. Samarali aloqa ko‘nikmlari, pedagogik madaniyat va ish natijalari uchun javobgarlik;
- bularning barchasi ijtimoiy pedagogik kompetensiya tushunchasiga kiritilgan; - shaxsiy pedagogik kompetensiya;
- bu pedagogik ishni oqilona tashkil etish qobiliyati bo‘lib, vaqtini boshqarish, shaxsiy o‘sishga intilish uning asosiy tarkibiy qismlaridir [7, 180].

Shaxsiy pedagogik kompetensiyaning yuqori darajasi ega bo‘lgan ishchilar charchashga kamroq moyil, vaqt bosimida ishslashga qodir.

Kasbiy kompetentlikning tarkibiga kasbiy faoliyatdagি kompetentlik, kasbiy muloqotdagi kompetentlik, mutaxassisning o‘z kasbini namoyon eta olishdagi kompetentligini kiritish mumkin.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarda kasbiy kompetentlikni shakllantirish uchun, avvalo, kuzatuvchanlik xususiyatining rivojlanishiga, ya’ni perseptiv, kognitiv, refleksiv, empativ, motivatsion va prognostik jihatlarining taraqqiy etishiga e’tibor qaratish kerak. Pedagogik faoliyat va muloqot jarayonida ijtimoiy-perseptiv kompetentlikka ega bo‘lib borish uchun mutaxassis o‘zida insonparvarlik, ijtimoiy-refleksiv, bilim hamda ko‘nikmalar, ijobjiy kasbiy “Men” siyoshi, ba’zi shaxsga xos sifatlar (intellekt, iroda, empatiya, kuzatuvchanlik, mehribonlik, hissiy bag‘rienglik va boshqalar)ni shakllantirishga oid mashg‘ulotlar bilan shug‘ullashi maqsadga muvoqdir.

Kompetentlikni namoyish qilishga tayyorlarlik darajasini quyidagi mezonlar bo‘yicha aniqlash mumkin: o‘z-o‘zini rivojlanish va o‘zini namoyon etish g‘oyasi, kasbiy yo‘l tanlash, turmush qurish, farzandli bo‘lishga nisbatan qaror qabul qila olishga tayyorlarlik, o‘z hayotiga javob berishga tayyorlik, hayot yo‘lini mustaqil tanlash, kasb sohasida ko‘nikishlar hosil qilishga tayyorlik va boshqalar.

Asosiy ta’lim kompetensiyalarini quyidagilardir:

1. Qadriyat-semantik kompetensiyalar. Bular dunyoqarash sohasidagi kompetensiyalar bo‘lib, talabaning qadriyat yo‘nalishlari, uning ko‘rish va tushunish qobiliyati bilan bog‘liq. Dunyo, unda navigatsiya qilish, ularning roli va maqsadini bilish, o‘z harakatlari va xatti-harakatlari

uchun maqsad va semantik so‘zlashlarni tanlay olish, qaror qabul qilish. Ushbu kompetensiyalar o‘quvchilarning o‘quv va boshqa faoliyat holatlarda o‘zini o‘zi belgilash mexanizmini ta’minlaydi. Talabaning individual ta’lim trayektori va umuman uning hayoti dasturi ularga bog‘liq.

2. Umumiy madaniy kompetensiyalar. Talabaning bilimga ega bo‘lishi, bilim va faoliyat tajribasiga ega bo‘lishi kerak bo‘lgan masalalar doirasi – bu milliy va umuminsoniy madaniyatning xususiyatlari, inson va insoniyat, alohida xalqlar hayotining ma’naviy-axloqiy asoslari. Oilaning madaniy asoslari, ijtimoiy, ijtimoiy hodisa va an’analar, fan va dinning inson hayotidagi o‘rnii, ularning dunyoga ta’siri, kundalik, madaniy va bo‘sh vaqt sohasidagi kompetensiyalar, masalan, bo‘sh vaqtini tashkil etishning samarali usullariga ega bo‘lish. Bu, shuningdek, o‘quvchining dunyoning ilmiy manzarasini o‘zlashtirish tajribasini o‘z ichiga oladi, dunyoni madaniy va umumbashariy tushunishni kengaytirish.

3. Ta’limiy va kognitiv kompetensiyalar. Bu talabalarning mustaqil bilim faoliyati sohasidagi vakolatlari to‘plami, shu jumladan, mantiqiy, uslubiy, umumiy ta’lim faoliyati elementlari, haqiqiy bilish obyektlari bilan bog‘liq. Bu o‘quv va kognitiv faoliyatni maqsad qo‘yish, rejalashtirish, tahlil qilish, fikrlash, o‘z-o‘zini baholashni tashkil etish bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. O‘rganilayotgan obyektlarga nisbatan talaba ishlab chiqarish faoliyatining ijodiy ko‘nikmalarini egallaydi: bilimlarni bevosita voqelikdan olish, nostandart vaziyatlarda harakat qilish usullarini, muammolarni hal qilishning evristik usullarini o‘zlashtirish, ushbu kompetensiyalar doirasida tegishli funktional savodxonlikka qo‘yiladigan talablar aniqlanadi: faktlarni taxminlardan ajrata olish, o‘lhash ko‘nikmalariga ega bo‘lish, bilishning ehitimollik, statistik va boshqa usullaridan foydalanish.

4. Axborot kompetensiyasi. Haqiqiy obyektlar (televizor, magnitafon, telefon, faks, kompyuter, printer, modem, nusxa ko‘chirish) va axborot texnologiyalari (audio-video yozuvlar, elektron pochta, ommaviy axborot vositalari, Internet) yordamida mustaqil ravishda qidirish, tahlil qilish qobiliyati va kerakli ma’lumotlarni tanlang, uni tartibga soling, o‘zgartiring, saqlang hamda o‘tkazing. Ushbu kompetensiyalar o‘quvchining fanlar va ta’lim sohalarida, shuningdek, atrofdagi dunyoda mavjud bo‘lgan ma’lumotlarga nisbatan faollik ko‘nikmalarini ta’minlaydi.

5. Kommunikativ kompetensiyalar. Ularga kerakli tillarni bilish, atrofdagi va uzoq odamlar va hodisalar bilan munosabatda bo‘lish usullari, guruhda ishlash ko‘nikmalarini va jamoada turli ijtimoiy rollarga ega bo‘lishi kiradi. Talaba o‘zini tanishtirish, xat, anketa, ariza yozish, savol berish, munozara olib borish kabi qobiliyatlarga ega bo‘lishi kerak. Bu kompetensiyalarni o‘zlashtirish uchun o‘quv jarayonida kerakli va kerakli ma’lumotlar mustahkamlanadi. Yetarli har bir fan yoki o‘rganilayotgan ta’lim yo‘nalishi doirasida har bir ta’lim darajasi talabasi uchun real aloqa obyektlari va ular bilan ishlash usullari.

6. Ijtimoiy-mehnat kompetensiyalari deganda, fuqarolik va ijtimoiy faoliyat sohasida (fuqaro, kuzatuvchi, saylovchi, vakil sifatida ishtirot etish), ijtimoiy-mehnat sohasida (iste’molchi, xaridor, mijozning huquqlari, huquq va erkinliklari) bilim va tajribaga ega bo‘lish tushuniladi, ishlab chiqaruvchi), sohasida oilaviy munosabatlar va vazifalari, iqtisodiyot va huquq masalalarida, kasbiy o‘zini o‘zi belgilash sohasida. Bu, masalan, mehnat bozoridagi vaziyatni tahlil qilish, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarga muvofiq harakat qilish, mehnat va fuqarolik munosabatlari etikasiga ega bo‘lish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Talaba zamonaviy jamiyatda hayot uchun minimal zarur bo‘lgan ijtimoiy faollik va funktional savodxonlik ko‘nikmalarini egallaydi.

7. Shaxsiy o‘z-o‘zini takomillashtirish kompetensiyalari jismoniy, ma’naviy va intellektual o‘z-o‘zini rivojlantirish, hissiy o‘zini o‘zi boshqarish va o‘zini o‘zi qo‘llab-quvvatlash yo‘llarini o‘zlashtirishga qaratilgan. Bu kompetensiyalar sohasidagi haqiqiy obyekt talabaning o‘zi hisoblanadi. U o‘zining uzluksiz o‘zini o‘zi bilishida, zamonaviy shaxs uchun zarur bo‘lgan shaxsiy fazilatlarni rivojlantirishda, psixologik savodxonlikni, tafakkur va xulq-atvor madaniyatini shakllantirishda namoyon bo‘ladigan faoliyat usullarini o‘z manfaatlari va imkoniyatlaridan kelib chiqib o‘zlashtiradi. Bu kompetentsiyalarga shaxsiy gigiyena qoidalari, shaxsiy salomatlikni saqlash, jinsiy savodxonlik, ichki ekologik madaniyat kiradi. Bu, shuningdek, shaxsning xavfsiz hayoti asoslari bilan bog‘liq bo‘lgan fazilatlar to‘plamini o‘z ichiga oladi [3, 10].

Jahon ta’lim amaliyotida kompetentsiya tushunchasi markaziy, o‘ziga xos “tugun” tushunchasi sifatida ishlaydi, chunki shaxsiy kompetentsiya: birinchidan, u ta’limning intellektual va amaliy tarkibiy qismlarini birlashtiradi; ikkinchidan, kompetentsiya tushunchasi (“natijadan” “mahsulot standarti”) shakllangan ta’lim mazmunini izohlash mafkurasini o‘z ichiga oladi; uchinchidan, shaxsning kompetensiyasi integrativ xususiyatga ega, chunki u madaniyat va faoliyatning keng sohalari (axborot, huquqiy va boshqalar) bilan bog‘liq bir qator bir xil yoki chambarchas bog‘liq bilim va tajribani o‘z ichiga oladi. Shaxsning kompetensiyasi ma’lum bir tuzilishga ega bo‘lib, uning tarkibiy qismalari insonning kundalik, kasbiy yoki ijtimoiy hayotdagি turli muammolarni hal qilish qobiliyati bilan bog‘likdir. Shaxs kompetensiyasi tarkibiga quydigilar kiradi: mustaqil bilim faoliyati sohasidagi kompetensiya; fuqarolik-jamoat faoliyati sohasida; ijtimoiy va mehnat faoliyati sohasida; maishiy sohada malaka; madaniy va dam olish faoliyati sohasida. Bilimlar orasida va amaliy tajriba, shaxs tomonidan ma’lum darajadagi kompetentsiyaga erishish jarayonida shakllangan – o‘z-o‘zini tarbiyalash, tanqidiy fikrlash, mustaqil ishlash, o‘z-o‘zini tashkil etish va o‘zini o‘zi nazorat qilish, jamoada ishlash, turli xil yechimlarning natijalari va mumkin bo‘lgan oqibatlarini bashorat qilish qobiliyati, sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish, muammolarni topish, shakllantirish va hal qilish.

Pedagogik faoliyatning individual uslubini shakllantirishda har bir oliy ta'lim o'qituvchisi o'zi uchun talabalarini o'qitishning har qanday evristik shakllari va usullarini tanlashi mumkin. Shu bilan birga, ularni qo'llash natijalari bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ yondashuvlar asosida kasbiy kometentsiyalarini rivojlantirishga ijobjiy ta'sir ko'rsatishini ta'minlashi kerak.

Kasbiy, pedagogik kompetentlikka ega bo'lishda o'z us-

tida ishslash va o'z-o'zini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. O'z-o'zini rivojlantirish vazifalari o'zini o'zi tahlil qilish va o'zini o'zi baholash orqali aniqlanadi. O'qituvchining o'z ustida ishlashini, kasbiy BKMni takomillashtirib borishi, faoliyatga tanqidiy va ijodiy yondashishi, kasbiy va ijodiy hamkorlikka erishishi, ishchanlik qobiliyatini rivojlantirishi, salbiy odatlarni bartaraf etib borishi va ijobjiy sifatlarni o'zlashtirishi orqali ko'rshimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xalq ta'limi va oliy ta'lim tizimi o'qituvchilarini bilan bo'lib o'tgan uchrashuvda so'zlagan nutqi. 2019.08.23.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi matni. <http://uza.uz>
3. Adizov B.R. Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari. Ped.fan.dok.disser. –T., 2003. – 276 b.
4. B.A.Nazarova. Bo'lajak o'qituvchilarida kreativ yondashuv asosida tadqiqotchilik layoqatini tarbiyalashning ilmiy-nazariy asoslari. (Monografiya). –T.: "Fan va texnologiya", 2007. – 164 b.
5. Davletshin M., To'ychieva S. Umumiyy psixologiya. – T.: TDPU, 2002. – 202 b.
6. Rasulova Zilola., Bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari. "Science and Education" Scientific Journal / ISSN 2181-0842 October 2021 / Volume 2 Issue 10 (338-348 bet)
7. G'oziyev E. Psixologiya. – T.: O'qituvchi nashriyot matbaa-ijodiy uyi, 2008. – 352 b.
8. <http://www.ziyonet.uz/>
9. <http://www.pedagog.uz/>
10. <http://www.edu.uz/>

LABORATORY AND INDUSTRIAL STUDIES OF AN INCREASING OF THE PERMEABILITY OF THE URANIUM FORMATION BY INFLUENCING WITH ELECTRICITY UNDERGROUND LEACHING

Shukhrat Alikulov,

Vice-Rector for International Cooperation of Navoi state university of mining and technologies, Doctor of Technical Sciences, Associate Professor;

Sherzod Zairov,

Professor of the Department of Navoi state university of mining and technologies, Doctor of Technical Sciences, Professor;

Ravshan Ibragimov,

research-candidate of Navoi state university of mining and technologies

Annotation

The results of laboratory experiments and field studies on the intensification of the process of underground borehole leaching (UBL) of weakly permeable ores of uranium deposits of the State Enterprise "Navoiuran" are presented. The research is aimed at improving the efficiency of UBL using such physical methods as the effect of alternating current on the ore mass, magnetic treatment of acid solutions and the use of ultrasonic vibrations. Laboratory experiments have shown that when exposed to alternating current on the ore mass, not only the filtration coefficient increases, but also the rate of metal extraction.

Keywords: underground leaching, weakly permeable uranium ore, electric current, electroosmosis, electrophoresis

Annotatsiya

"Navoiyuran" DUK uran konlarining past o'tkazuvchanlikdagi past rudalarini burg'ulash chiqurligida yuvish jarayonini faollashtirish bo'yicha laboratoriya tajribalari va dala tadqiqotlari natijalari keltirilgan. Tadqiqotlar o'zgaruvchan

tokning ruda massasiga ta'siri, kislota eritmalarini magnit bilan ishlov berish va ultratovushli tebranishlardan foydalanish kabi fizik usullardan foydalangan holda UBL samaradorligini oshirishga qaratilgan. Laboratoriya tajribalari shuni ko'rsatdiki, ruda massasiga o'zgaruvchan tok qo'llanilganda nafaqat filtrlash koeffitsienti, balki metall olish tezligi ham ortadi.

Kalit so'zlar: yer ostida ishqorlash, past o'tkazuvchanlikdagi uran rudalari, elektr toki, elektroosmoz, elektroforez.

Аннотация: Представлены результаты лабораторных опытов и натурных исследований по интенсификации процесса подземного скважинного выщелачивания (ППС) слабопроницаемых руд урановых месторождений ГП «Навоуурал». Исследования направлены на повышение эффективности УБЛ с использованием таких физических методов, как воздействие переменного тока на рудную массу, магнитная обработка растворов кислот и применение ультразвуковых колебаний. Лабораторные опыты показали, что при воздействии переменного тока на рудную массу увеличивается не только коэффициент фильтрации, но и скорость извлечения металла.

Ключевые слова: подземное выщелачивание, слабопроницаемые урановые руды, электрический ток, электроосмос, электрофорез.

The analysis of reliably explored uranium reserves of the world, according to their contribution to the total world production, shows [1, 441] that the leading geological and industrial types, at present, are deposits of the “disagreement” type (49%), breccia complex (26%) and deposits of the “sandstone” type (25%). The latter are the main raw material base of uranium mining in the Republic of Uzbekistan.

The intensification of the process of underground leaching (UL) of metals by exposure to an electric field of various frequencies is a favorable factor, while it is established that a large penetrating ability of electric current through the ore massif allows increasing the filtration properties of weakly permeable uranium ores.

When uranium is exposed to the ore mass by direct electric current, it is recommended to pass it through electrodes placed in the injection well, because the leaching reagent and ions of dissolved uranium, filtered through the porous ore body, will move in the direction of the created field from the injection well to the pumping well.

Studies [1, 95] have established that the creation of a constant electric current in the site will lead, in addition to an increase in the temperature of the reagent, to the occurrence of electroosmosis and electrophoresis phenomena, contributing to an increase in the filtration rate of the solution and the intensity of metal dissolution.

The electrohydraulic effect is a new industrial method of converting electrical energy into mechanical energy, performed without the intermediary of intermediate mechanical links, with high efficiency factor.

The electrohydraulic effect is based on a previously unknown phenomenon of a sharp increase in hydraulic and hydrodynamic effects and the amplitude of the shock action during the implementation of a pulsed electric discharge in an ion-conducting liquid, provided that the pulse duration is maximally shortened, the pulse front is as steep as possible and the pulse shape is close to aperiodic.

The electrohydraulic effect was proposed, first of all, as a way to transform electrical energy into mechanical energy. In this regard, the efficiency factor of this transformation is a determining factor in solving the issues of practical use of electrohydraulic methods and devices. The efficiency factor (η) of the electrohydraulic effect depends both on the

parameters of the electrical circuit and on the properties of the objects undergoing electrohydraulic treatment, the environment in which it occurs, and the nature of the treatment.

A qualitative presentation of the factors influencing the value of the efficiency of the electrohydraulic effect has been established:

$$\eta = f(a, l, kp, \frac{1}{\tau}, b), \quad (1)$$

where $a=f(C, U)$ is the amplitude of the pulse current; l is the distance between the electrodes (spark length); k_p is the coefficient characterizing the resonant properties of the material; τ is the pulse duration; b is the steepness of the pulse front; C is the electrical capacitance; U is the nominal voltage; L – inductance of the discharge circuit; R – resistance of the discharge circuit.

It is proved that the efficiency factor increases with increasing values of a and b , as well as the spark length l and decreases with increasing τ . A decrease in the values of b and R of the discharge circuit, as well as an increase in voltage U and, within known limits, capacity C , contribute to an increase in the mechanical efficiency factor of the electrohydraulic effect, an increase in the efficiency factor also contributes to an increase in the density of the working fluid.

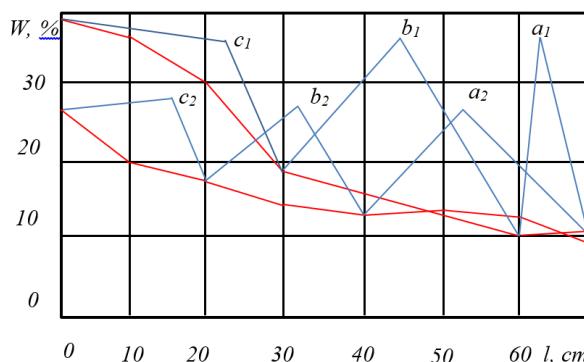
The geological studies of the mines of UL uranium of the Kyzylkum region have shown [1, 101] that the ore-bearing rock is composed mainly of black bituminized clay with an admixture of detrital mineral, poorly permeable to leaching solutions.

Theoretical studies have established that an increase in the concentration of clay significantly reduces the permeability of rocks. The permeability of rocks measured by acidic solution turned out to be significantly lower than the permeability measured by distilled water. It should be noted that the manifestations of gas colmatation were not observed in the experiments.

To determine the effect of alternating current on the movement of solutions in sandy-clay rocks, the amount of bound (loosely bound and adsorbed) water and the change in the filtration coefficient during filtration of a 1% sulfuric acid solution were preliminarily determined. Filtration studies were carried out on ore sand with an admixture of clays (1.5 and 10%) of montmorillonite

and hydrosludic composition. The amount of adsorption (hygroscopic) water was determined according to GOST 51080-64. Hygroscopic humidity was 2%. The amount of loosely bound water (maximum molecular humidity) was determined by the method of high columns.

Two experiments were carried out, the first – on distilled water, the second – on productive solutions from the experimental industrial site of UL. The change in the moisture content of clay sand along the length of the column is shown in Fig. 1.

Fig. 1. Change in the moisture content of clay sand W along the length of the column L during experiments on geotechnological solution (1) and distilled water (2)

The results of the experiments showed that during filtration leaching the solution for the ore of a particular deposit is loosely bound water, which occupies a certain pore volume, creates hydraulic resistance. The proportion of bound water in the volume of pores of 1 cm^3 of soil at a humidity of 10% was:

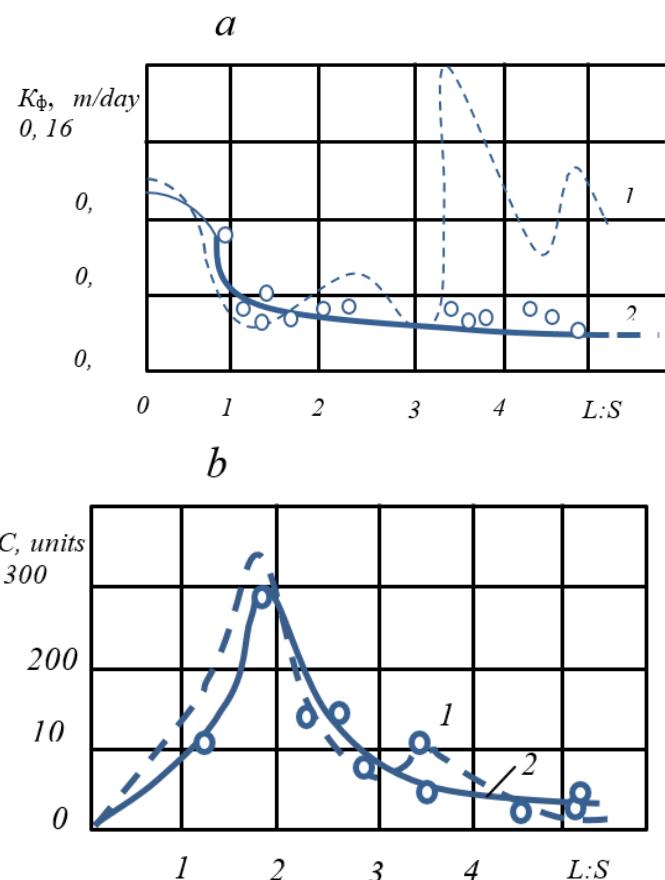
$$V = \frac{w * \gamma_n}{100\% \gamma_B} = \frac{10\% 1,7}{100\% 1,0} = 0,17 \text{ cm}^3, \quad (2)$$

where $w = 10\%$ is the maximum molecular humidity; $\gamma_n = 1.7 \text{ g/cm}^3$ is the specific gravity of dry sand; $\gamma_B = 1.0 \text{ g/cm}^3$ is the specific gravity of water.

Studies on leaching in tubes under the influence of alternating electric current on sandy-clay ores of two deposits made up the second series of experiments. For the first deposit, experiments were carried out in tubes 0.1 m long with a cross-sectional area of 4.1 cm^2 . For the second deposit, tubes with a length of 0.275 m with a cross-sectional area of 13.8 cm^2 were used. In the first case, the content of clay and siltstone in the ore was 21%, in the second - about 15%. Perforated electrodes were installed at the ends of the tubes.

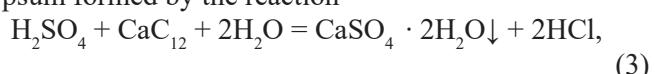
Filtration experiments were carried out in two tubes in parallel: in one – with the application of electric current, in the other – without. The effect of alternating electric current on the rock was carried out periodically. Change in the filtration coefficient and metal concentration in the solution depending on the ratio of L:S is shown in fig. 2.

Laboratory and field experiments were carried out to study the possibility of using high-density currents to reconstruct the structure of the pore space of sand-clay formations.

Fig. 2. The dependence of the filtration coefficient Cf (a) and the concentration of metal in solution C (b) on L:S with periodic exposure to electric current (1) and without exposure (2)

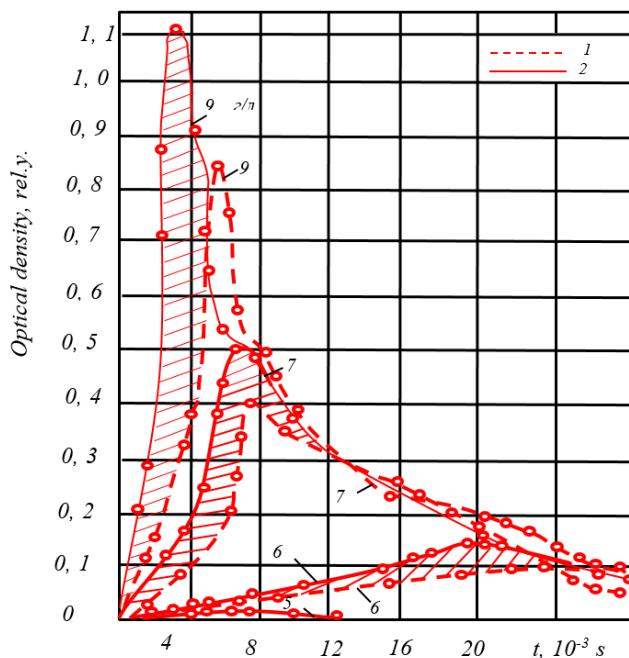
The susceptibility of the sulfuric acid solution to magnetic treatment was established as follows. A 1% solution of sulfuric acid ($\text{pH} = 1$) was magnetized in the apparatus, to which a certain amount of calcium chloride was added in such a way that the theoretical amount of gypsum formed by the reaction

it was 5, 6, 7, 8 and 9 g/l. For each concentration, the dependences of the optical density of solutions (fig. 3), measured using the FEK-56M electrophotocalorimeter, on time were constructed. In parallel, control experiments were conducted.

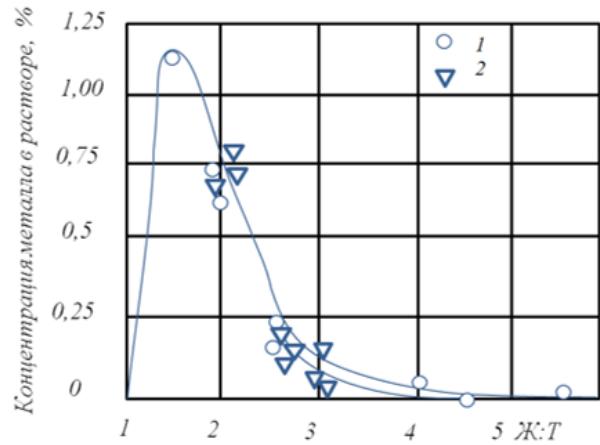
The conducted experiment allows us to conclude about the susceptibility of the acid solution to magnetic treatment and its effectiveness in the deposition of saturated gypsum solutions in an acidic environment.

The results of the analysis, in particular, the calculated growth rates of the clarified zone in suspensions closed on magnetized and non-magnetized technological solutions (table. 1), confirmed the significance of the influence of the magnetization factor on the growth rate of the affected zone.

Fig. 3. Dependence of the optical density of the magnetized (1) and control (2) acid solutions ($\text{pH} = 1$) supersaturated with gypsum on time

In the course of laboratory studies, it was found that the magnetization of acid solutions contributes to the loss of gypsum and mechanical suspensions from them, which may be of practical importance for the purification of technological solutions.

Fig. 4. Averaged output curves of metal concentration during filtration leaching by magnetized (1) и контрольным (2) растворами

Table 1

Growth rates of the clarified zone in suspensions

Time from the beginning of the experiment, s	The size of the clarified zone, (10^{-3})m, in beakers						The average of six beakers is 10^{-3} m	Standard deviation, 10^{-3} m
	1	2	3	4	5	6		
<i>Magnetized solution</i>								
300	7	7	8	8	8	8	7, 67	0, 19
600	17, 5	17	18	17	18	18	17, 58	0, 20
1200	38	38	37	40	42	38	38, 83	0, 68
1800	50	53	53	54	56	50	52, 67	0, 87
3600	57, 5	61	62, 5	63	64	57	60, 83	1, 10
7200	63, 5	67, 5	69	69, 5	69	63	66, 90	1, 09
10800	66	70	71, 5	72, 5	72	65	69, 50	1, 31
<i>Magnetized solution</i>								
300	7, 5	8	7	7	8	7, 5	7, 50	0, 17
600	16	18	17	16	18	17	17, 00	0, 33
1200	36	40	36	33	39	38	37, 00	0, 94
1800	52, 5	54	51	50	51, 5	51	51, 67	0, 52
3600	61	62	59	58	59, 5	58, 5	59, 67	0, 57
7200	67, 5	69	65, 5	65	65	65	66, 17	0, 62
10 800	70	71	68, 5	68	68	68	68, 92	0, 50

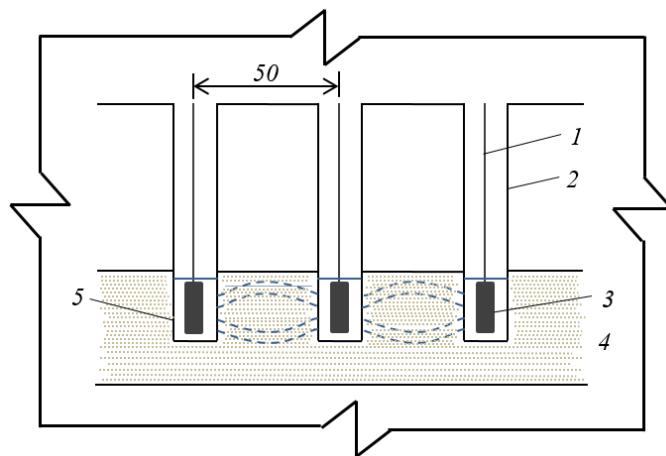
Figure 4 shows the averaged output curves of metal concentration during filtration leaching with magnetized (1) and control (2) solutions.

Experimental and laboratory experiments were carried out to study the effect of ultrasonic vibrations (ultrasonic

vibrations) with a frequency of 22 kHz on the process of filtration leaching in columns with a length of 0.1 m.

A cell for experimental work on electric treatment of the formation was isolated in the end part of the underground leaching site (fig. 5). It included two injection wells

(Nos. 1 and 2) and a pumping airlift well No. 3, located between the injection wells. Injection wells are lined with polyethylene pipes with a diameter of 110 mm, pumping – 210 mm. Threaded filters with a slit width of 2 mm. The length of the filters in wells No. 1, 2 and 3, respectively, is 6, 2 and 3 m.

1 – electric cable; 2 – borehole; 3 – electrode;
4 – ore-bearing horizon; 5 - filter

Fig. 5. Diagram of a pilot cell with an alternating current acting on the formation

Electrodes with a length of 1 m for introducing electricity into the reservoir were cut from stainless steel pipes with a diameter of 57 mm. To connect to the cable, adapters were welded to them – rods with a diameter of 20 mm, a length of 250 mm with a hole with a diameter of 8 mm for the cable. The bare end of the PVV-35 cable was inserted into the hole and compressed. Taped winding and PHV tape isolated the contact point.

The work began with the development of a circuit with one electrode in each well. The current connection was made after the planned repair (cleaning) of well No. 3, the flow rate of which after it increased from 0.35 to 0.7 m³/h. After switching on the electricity, the flow rate increased to 0.85 m³/h, or by 21%. The intake capacity of the injection wells remained approximately at the initial level after switching on [1, 81].

Subsequently, a second electricity input scheme was prepared: two electrodes in the injection wells and one in the pumping one. During the same period, the pumping well capacity decreased to 0.4 m³/h. After the connection of electricity, the pumping well capacity increased to 1.1 m³/h and stabilized at 0.96 m³/h, the injection well capacity No. 1 increased from 0.6 to 0.9 m³/h and stabilized at 0.76 m³/h. The increase in pumping performance was 140% compared to the flow rate before switching on electricity and 37% compared to the flow rate after cleaning the well [2, 18].

REFERENCES:

1. Ahrens V.J. Physico-chemical geotechnology. – Moscow: “Moscow State Mining University”, 2001. – 656 p.
2. ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ И ПРИКЛАДНЫЕ ВОПРОСЫ ГОРНЫХ НАУК Том 9, №1, 2022. – С. 188.
3. Петровский Давид Александрович. Реконструкция технической школы и пятилетка кадров. – Л.: Гостехиздат, 1930. – 42 с.
4. Geochemical Barriers for Wastewater Purification and Recovery of Nonferrous Metals/ D. V. Makarov et al. – Apatity: FRC KSC RAS, 2019. – 53 p.
5. “Navoiykon-metallurgiyakombinati” Davlatkorxonasi, Navoiy davlatkonchilik instituti, O’zbekiston geotexnologiya va rangli metalluriya ilmiy-tadqiqot va qidiruv - loyihalashtirish instituti DUK «O’zGEORANGMETLITI», Konchilik xabarnomasi, 2019. – 116 b.

O'ZBEKISTONDA DAVLAT XIZMATI KADRLARI MASALASI

Azimjon Qosimov,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Maktab menejmenti o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada jamiyat taraqqiyotining asosini hal qiluvchi davlat xizmati kadrlari masalasi haqida ma'lumotlar o'rinni o'lgan. Bundan tashqari bugungi kunda davlat xizmatchilarining asosiy vazifalari va xorij tajribasi haqida ma'lumotlar ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: davlat xizmatchisi, siyosiy jarayonlar; davlat siyosati tahlili, boshqaruv san'ati, davlat sektori amaliyotini boshqarish, boshqaruv xodimlarini tanlash, tayinlash va tarbiyalash.

Аннотация

В данной статье содержится информация о проблеме кадров государственной службы, которая является основой развития общества. Кроме того, сегодня представлена информация об основных задачах государственных служащих и зарубежный опыт.

Ключевые слова: государственный служащий, политические процессы, анализ государственной политики, искусство управления, практика управления государственным сектором, подбор, назначение и обучение управленческих кадров

Annotation

This article contains information about the issue of public service personnel, which is the basis of the development of society. In addition, information about the main tasks of civil servants and foreign experience is also presented today.

Keywords: public servant, political processes, analysis of public policy, art of management, management of public sector practice, selection, appointment and education of management personnel.

Bugun dunyoda kadrlar jamiyat taraqqiyotining asosiy hal qiluvchi kuchiga aylanib, ular faoliyatining samaradorligini oshirish muhim vazifa hisoblanadi. Har bir davlatda islohotlarning izchil va samarali amalga oshirilishi, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va huquqiy jihatdan rivojlanishini ta'minlaydigan kadrlarni tayyorlash va joy-joyiga qo'yish ustuvor vazifa hisoblanadi. Ayniqsa, siyosiy jarayonlarda gi o'zgarishlar davlat xizmatiga munosib kadrlarni tayyorlash masalasini yanada dolzarblashtirmoqda.

O'zbekistonda mustaqillikning ilk davridanoq davlat xizmati kadrlarini tayyorlash davlatimiz oldidagi muhim vazifalardan biri etib belgilandi. Ayniqsa, ularni fidoyi, vatanparvar, malakali va ijtimoiy faol qilib tarbiyalashga alohida e'tibor qaratildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi tashkil etildi. Bugungi kunga kelib mamlakatimizda davlat xizmati kadrlari tizimining shakllanish va rivojlanish jarayonining yangi bosqichi boshlandi. Bunda kadrlar mas'uliyati, o'z ishiga tanqidiy va tahliliy yondashib borishi, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining mezoniga aylandi. Ayniqsa, mamlakatimizda davlat xizmatining samarali tizimini shakllantirish, amalga oshiriladigan vazifalarni aniq belgilash, davlat xizmati kadrlari faoliyatini yanada takomillashtirishning tashkiliy-huquqiy asoslarini ishlab chiqishga alohida e'tibor qaratilayotgani ushbu masalaning ahamiyatli ekaniни tasdiqlaydi.

Bugun davlat xizmati kadrlari masalasi AQSh, Germaniya, Rossiya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Janubiy Ko-

reya, Singapur kabi mamlakatlarda davlat xizmati tahlili, davlat siyosati tahlili, boshqaruv san'ati, davlat sektori amaliyotini boshqarish, boshqaruv xodimlarini tanlash, tayinlash va tarbiyalash kabi qator fanlarda ham tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmoqda. O'zbekistonda ham milliy va xorijiy tajribalar asosida yuksak salohiyatli davlat xizmati kadrlarini tayyorlash, qayta tayyorlash jarayonini tizimli va samarali tashkil etish hamda davlat xizmati sohasidagi kadrlar faoliyatini takomillashtirish masalasi tubdan yangi bosqichga ko'tarildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Respublikasida "O'zbekiston tasdiqlash ma'muriy islohotlar konsepsiyasini to'g'risida"gi PF-5185-son Farmoni (2017), "Aholiga davlat xizmatlari ko'rsatishning milliy tizimini tubdan isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5278-son Farmoni (2017), "O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi Davlat xizmatlari agentligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3430-son Qarori (2017), "2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi PF-5308-sonli Farmoni (2018), shuningdek, sohaga oid boshqa normativ-huquqiy hujjalarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu maqola muayyan darajada xizmat qiladi.

O'zbekistonda davlat xizmatining amaldagi tizimi XX acp 90-yillarining boshida ittifoq tipidagi totalitar davlat

tizimi o'rnida demokratik respublika tashkil topganidan so'ng yuzaga keldi. 1992-yilgi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, yangi qonunlar, O'zbekiston Prezidenti farmonlari, Hukumat qarorlarining qabul qilinishi nati-jasida ko'rib chiqilayotgan huquqiy institutga muayyan o'zgartirishlar kiritildi, davlat xizmati faoliyatining bir kancha yangi qoidalari mustahkamlab qo'yildi.

Darhaqiqat, hozirgi paytda "faqt zamon bilan teng qadam tashlayotgan, tez o'zgarayotgan dunyoning qat'iy shart va talablariga javob berishga intilayotgan mamlakatning ke-lajagi yorug' bo'lishi mumkin". Shu jihatdan olib qaraganda, suveren davlatimizning o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishi va taraqqiyotga yo'naltirilgan qarorlarning hayotga tatbiq etilishi, avvalambor, bu ishlarni amalga oshirish vazifasi zimmasiga yuklatalgan organlar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va oddiy xodimlarning o'z vazifa va majburiyatliga vijdonan, mas'uliyat bilan yondashishlariga bog'liqdir. Shu munosabat bilan taraqqiyotimizning hozirgi bosqichida ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida mas'uliyat mas'alasi yanada dolzarblik kasb etmoqda. Ayniqsa, jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiyalash va isloh etishda bevosita aholi ehtiyojlarini qondirish bilan bog'lik faoliyat olib boradigan turli idora va tashkilotlarning rahbarlari zimmasiga juda katta mas'uliyat yuklanligi aslo bejiz emas.

"Davlat xizmati" ma'lum bir davlat hududida o'sha davlatning tinchligi, xavfsizligi, iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqa har taraqqiyotiga qaratilgan davlat ahamiyatidagi faoliyat har tomonlama dasturlari va rejalarini ishlab chiquvchi, ularni amalga oshiruvchi, amalga oshirilishini nazorat qiluvchi va boshqaruvchi tizimdir.

"Davlat xizmati kadrlari" ma'lum bir davlat hududida o'sha davlatning tinchligi, xavfsizligi, iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqa har tomonlama taraqqiyotiga qaratilgan davlat ahamiyatidagi faoliyat dasturlari va rejalarini ishlab chiquvchi, ularni amalga oshiruvchi, amalga oshirilishini nazorat qiluvchi va boshqaruv uchun mas'ul shaxslardir. Ammo shuni alohida qayd etish joizki, qonunchilik davlat xizmatining barcha turlarini tashkil etish va ularning faoliyati muammolarini to'liq hal qila olgani yo'q. Ko'pgina normativ-huquqiy hujjalarning zamon talablariga javob bermaydi, chunki davlat xizmatining mohiyatini, uning o'ziga xos xususiyatlarini belgilab beradigan O'zbekiston Respublikasining "Davlat xizmati va davlat xizmatchilarini to'g'risida"gi Qonuni hanuz qabul qilingani yo'q. Shuning uchun ham iqtisodiyotda yuzaga kelayotgan vaziyat butun davlat xizmati tizimini isloh etish muammosini dolzarb qilib qo'yemoqda. Chunki davlat xizmati muammosi – bu davlat munosabatlarini amalga oshirish, kuchli va layoqatlilok hokimiyat muammosidir.

Bu muammo ancha murakkab hisoblanadi. Chunki mustabid sho'ro hokimiyati davrida, ya'ni u o'rnatilgan 1917 yildan to sobiq ittifoq parchalangunga qadar, davlat xizmatchilarini to'g'risida biron ta ham qonun qabul qilin-

magan [4, 6]. Bu, albatta, nomatlub, g'ayritabiyy hodisa bo'lib, har qanday rivojlangan davlat o'z davlat mexanizmini davlat xizmatchilarini to'g'risidagi qonun asosida qurishi lozim. Buning aksi bo'lishi mumkin emas: barcha zamonlarda kadrlar davlat mexanizmining muhim, jonli elementini tashkil etgan.

Shu o'rinda muhokama qilinayotgan tushunchani ta'riflashga nisbatan yondashuvga yana bir misol keltiramiz: "Davlat xizmati apparatining amaldagi qonun hujjalariiga asoslangan tashkiliy-tarkibiy tuzilishi va mazkur apparat xodimlarining (davlat xizmatchilarining) jamiyat ehtiyojlarini qondirish, shaxs huquqlari va manfaatlarini ro'yoba chiqarish maqsadida davlat boshqaruvi vazifalarini bajarish borasidagi faoliyatidir" [4,13].

Ma'lumki, davlat hokimiyati va davlat xizmati muammo-lari bilan insoniyat ko'pdan beri shug'ullanib keladi. Qadimgi Sharq hamda Yevropaning antik davr mamlakatlari dayoq davlat mexanizmi ancha izchil tizimdan iborat bo'lgan. Bu tizim, odatda, davlat boshlig'i (monarx yoki kollegial organ), markaziy idoralar, mansabdor shaxslar, mahalliy organlar, amaldorlar, armiya, sud, politsiyadan tashkil topgan.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, jahonda davlat xizmatining bir necha tizimlari mavjud: sobiq sotsialistik lager mamlakatlariiga xos bo'lgan totalitar yo'nalishdag'i davlat xizmati tizimi; xizmatning doimiyligiga, uning yopiqligiga, alohida huquqiy tartibga solishga asoslangan yopiq davlat xizmati tizimi (u Buyuk Britaniya, Germaniya va boshqa mamlakatlarda qo'llaniladi); davlat xizmati tizimidan biznesga, fanga va boshqa sohalarga o'tish imkonini beradigan ochiq davlat xizmati tizimi (AQSh, Kanada, Finlyandiya).

Bunda, albatta, birovning tajribasidan ko'r-ko'rona nusxa ko'chirmasdan, mamlakatimizning rivojlanish xususiyatlariga javob beradigan jihatlarnigina o'zlashtirish lozim. Lekin shunisi diqqatga sazovorki, yuqorida sanab o'tilgan tizimlarning barchasida aynan tizimli yondashuv qo'llangan. Nazarimizda, ayniqsa, kadrlar masalasini hal etishda, kadrlar bilan ishlashni isloh qilishda tizimli yondashuv zarur.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov birinchi chaqiriq Oliy Majlisning IV sessiyasidagi ma'ruzasida ta'kidlaganidek: "Barcha xizmatchilar uchun, ular qayerda xizmat qilishidan qat'i nazar, huquq va majburiyatlarning umumiy ro'yxati, tayyorgarlik va malaka oshirishning umumiy tizimi, layoqatlilik nazorati, davlat xizmatining umumiy me'yorlari, korrupsiyaning oldini olish va unga qarshi kurashning umumiy tizimi amal qilishi kerak" [2, 85].

Bu muhim qoidalarga asoslanib, quyidagi fikrni ilgari surish mumkin, ya'ni: davlat xizmatini isloh etish zamirida, avvalo, davlat xizmatchilarini, rahbar kadrlarga e'tiborni nazarda tutadigan tizimli yondashuv yotishi lozim.

Ma'lumki, mamlakatimizning davlat hokimiyati organlarida juda ko'p mutaxassislar va rahbarlar band qil-

ingan. “Davlat xizmatchisi shunchaki birovga xizmat qilmaydi, u davlat ahamiyatiga molik xizmat vazifalarining keng doirasini bajaradi. U fuqarolarning davlat haqidagi mavhum qarashlari bilan davlatning o‘zi o‘rtasida, demokratiya bilan uning amaldagi ro‘yobi o‘rtasida bog‘lovchi bo‘g‘in hisoblanadi” [5, 42].

Davlat hokimiyati organlarida kadrlardan samarali foydalanish ularni asosli tarzda taqsimlashni, ulardan bilimi, malakasi va kasbiy tayyorgarlik darajasiga muvofiq

oqilona foydalanishni, ya’ni kadrlardan ularning mehnati ko‘proq samara beradigan jabhalarda foydalanishni, ularning mehnat unumdarligini oshirish uchun shart-sharoit yaratishni nazarda tutadi.

Shuni ham alohida ta’kidlab o‘tish lozimki, hozirgi vaqtida kadrlardan foydalanishni yaxshilash boshqaruvning zamонавиу тузилмасини, mutaxassislar sonining asoslanтирилган нормативларини амалга юрий этиш hamda lavozimlar nomenklaturasidan foydalanish bilan bog‘liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. // O‘zbekiston hujjatlari to‘plami. – T., 2017. – B. 39.
2. Karimov I.A. Bunyodkorlik yo‘lidan. T.4. – T.: O‘zbekiston, 1996. – B.185.
3. Комаровский В.С., Тимофеева Л.Н. Конфликты граждан с чиновниками: почему и зачем? // Государство и право. – М., 1997. – Но 10. – С. 238.
4. Буравлев Ю.М. Проблемы реформирования и управления системой государственной службы в России // Государство и право. – М., 2012. – Но 7. – С. 36.
5. Охоцкий Е.В. Развитие интеллектуально-кадрового потенциала государственной службы парламента и его правовые основы. – М., 2002. – С. 145.

ИХТИСОСЛАШТИРИЛГАН ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТЛАРИ ЎҚИШ ДАРСЛАРИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ КИТОБХОНЛИК ВА КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ ШАКЛАНТИРИШ

Ирода Хамраева,
Низомий номидаги ТДПУ доценти в/б, PhD

Аннотация

Мақолада ихтисослаштирилган ёрдамчи мактаб ўқии дарсларининг мазмунни ва моҳияти, бошлангич синф ақли заиф ўқувчиларининг онгли ва тушуниб ўқишиларига эришиши, ўқишини ўзлаштириши орқали билим, кўнкима, малака ва ҳаётий зарур компетенцияларини, китобхонлик маданиятини шакллантириши масаласи ёритилган.

Таянч сўзлар: бошлангич синф ўқии дарслари, ўқишини ўзлаштириши, билим, кўнкима, малака, ҳаётий компетенциялар, ўқии сифатлари, онгли, тўғри, равон ва ифодали ўқии, китобхонлик маданияти.

Аннотация

В статье рассматривается сущность содержания уроков чтения специализированной вспомогательной школы, достижение осознанного и понятного чтения у учащихся с ограниченными интеллектуальными возможностями в начальной школе, формирование знаний, навыков, умений и жизненно важных компетенций, культура чтения посредством овладения чтением.

Ключевые слова: уроки элементарного чтения, мастерство чтения, знания, навыки, компетенции, жизненные компетенции, читательские качества, осознанное, точное, свободное и выразительное чтение, культура чтения.

Annotation

The article discusses the essence of the content of specialized auxiliary school reading lessons, the achievement of conscious and comprehensible reading in students with intellectual disabilities in primary school, the formation of knowledge, skills, abilities and vital competencies, reading culture through mastering reading.

Key words: elementary reading lessons, reading mastery, knowledge, skills, competencies, life competencies, reading qualities, conscious, accurate, fluent and expressive reading, reading culture.

Ватанимиз Ўзбекистон “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” тамоили асосида тараққиёт-нинг янги босқичига қадам кўйди. Янги давр шиддати жамият ҳаётида эзгу қадрият ва анъаналарни қарор

топтиришга, хусусан, халқимиз, айниқса, ёш авлоднинг маънавий-интеллектуал салоҳияти, онгу тафаккури ва дунёкарашини юксалтиришда, она Ватанимиз ва халқимизга муҳаббат ва садоқат туйгуси билан яшайдиган

баркамол шахсни тарбиялашда китобхонлик маданийини ошириш алоҳида аҳамият қасб этмоқда. Шу мақсадда Ўртбошимиз томонидан 2019 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Ҳалқ таълимни тизими ни 2030 йилгача ривожлантириш Концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5712-сонли Фармони қабул қилинди. Фармонда Президентимиз томонидан илгари суриган беш ташаббуснинг тўртинчиси, яъни аҳоли, айниқса, ёшлар мънавиятини юксалтириш, улар ўртасида китобхонликни кенг тарғиб қилиш, уларнинг интеллектуал салоҳиятини оширишга хизмат қиласди.

Хорижий мамлакатларда кўп қўлланиладиган атама бу – дислексияидир. Бу, биринчи навбатда, ўқиш бузилишларига тегишли тушунча. 1968 йилда Бутунжоҳон Неврологик Федерацииси етарли ақл-заковатта эга бўлган, анъанавий таълим ва қулай ижтимоий-маданий шароитларга қарамасдан, ўқий олмайдиган болаларга нисбатан “дислексия” атамасини қўллашни тавсия қиласди. Эквивалент сифатида “дислексиянинг ривожланиши” (M.Kritchley, 1970), “ўқишнинг ўзига хос бузилиши” (G.Kaluger, S.J.Kolson, 1978) атамалари ҳам қўлланилади. Британия дислексик ассоциясининг таърифига кўра, дислексия “Органик келиб чиқишининг мураккаб неврологик ҳолати бўлиб, когнитив фаолиятнинг турли хил бузилишлари билан бирга келади: ўқиш, ёзиш, ёзувдаги ўзига хос қийинчиликлар, шунингдек, санаш қоидаларининг бузилиши...” [1, 55].

Онгли ўқиш муаммосини юртимизда фалсафий-педагогик жиҳатдан илмий изланишлар олиб борган олимлар С.Матчонов, К.Қосимова, Х.Ғуломова, К.Абдуллаева, Н.В.Соседова, В.С.Рахманова, МДҲ мамлакатларида Р.И.Лалаева, Т.В.Ахутина, М.М.Безруких, И.Канта, Н.Бердяева, Л.Толстой, В.Розонова, К.Д.Ушинский, И.Бунакова, В.А.Сухомлинский, хорижий давлатларда эса U.Frith, T.Miles, G.Raid, L.Sigel, I.Smith, M.Snowling, R.Nicolson, психологик жиҳатдан психолог олимлардан Б.Г.Ананьев, Т.Г.Егоров, А.Р.Лурия, Y.B.Gippertreyter, A.N.Bernshteyn, L.E.Javal ва бошқалар илмий ўргангандар.

Л.С.Выготский, Н.И.Жинкин, А.А.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, Т.В.Ахутина, Ф.А.Сохин, Р.И.Лалаева, Н.В.Соседова, В.С.Рахманова ва бошқа тадқиқотчи олимларнинг фикрига кўра, онгли ўқиш – бу нутқий ва ақлий томондан ривожланиш даражасини белгилайдиган ақлий фаолиятнинг энг юкори шаклидир [2, 67].

Онгли ўқишининг психологик жараёни, унинг ақлий ривожланишида камчилиги бўлган болаларда ривожланиш механизmlари ва хусусиятлари Б.Г.Ананьев, А.А.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, Т.Г.Егоров, Р.И.Лалаева, И.А.Каткова, В.С.Рахманова, Н.В.Соседова ва бошқаларнинг илмий тадқиқот ишларида ўрганилган. Ўқиш – бу мураккаб психофизиологик жараёнлардан саналади. Унинг ҳосил бўлиш актида кўрув, нутқ-харакат, нутқ-эшиштуб анализаторлари иштирок этадилар. Б.Г.Ананьевнинг таъкидлашича, ўқиш жараёнининг марказида “анализаторлар ва икки

сигнал тизимларининг вақтингчалик боғланишлари ўртасидаги ўзаро алоқаларининг” энг мураккаб механизmlари ётади [3, 106]. Барча илмий изланувчилар ўқиш кўниумасини эгаллаш жараёнининг мураккаб тузилганлигини ҳисобга олиб, нутқни ривожланиши учун махсус таълим зарурлигини таъкидлайдилар. Олимлар ўқиши ўзлаштиришнинг икки жиҳатини алоҳида ажратиб кўрсатадилар:

Психологик жиҳати: ўқиш – бу ўқиш техникаси ва ўқишини тушунишдан иборат жараёндир. Ўқишини тушуниш ёки ёдда сақлаш ўқиш техникаси билан мақсад ва восита сифатида боғлиқдир.

Педагогик жиҳати: ўқиш – бу ўқишининг шундай сифатики, унда матннинг аҳборот, семантик ва ғоявий жиҳатларини тушунишга эришилади. Ушбу кўниум ўқиш учун энг муҳим ҳисобланади, сабаби агар киши нимани ўқиётганини тушунмаса, ўқиш жараёнининг бутун маъноси, мазмуни йўқолади. Шуларни назарда тутган ҳолда, ўқитувчининг вазифаси ўкувчиларга ўқиётган матнни тўғри талқин қилиш ва тушунишга ёрдам бериш, матнда семантик алоқаларни ўрнатишни ўргатиш, матннинг ғоявий маъносини тушунишга ёрдам беришдир.

Ўқиш инсон ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Ўқиш орқали инсон теварак-атроф ҳақида билимга эга бўлади, ўқишини билмаган одамнинг кўзи ожиз кишидан фарқи қолмайди. Бошлангич синфда ўқиш фаолияти барча фан дарсларида амалга оширилади. Лекин ўқишига ўргатишнинг йўл-йўриқларини ўқиш методикаси ишлаб чиқади. Ўқиш методикасининг кичик ёшдаги ўкувчиларнинг умумий ривожланиши, психологияси, хусусий методика соҳасидаги ютуқлар боғлиқ фанлар ютуғи асосида шаклланиб боради. Масалан, олдинги давр мактабларида ўқиш қуруқ ёд олиш йўли орқали ўрганилган бўлса, ҳозирги мактабларда ўқиш изоҳли ўқиш методи асосида олиб борилади. Ёд олиш методида матннаги сўзларга изоҳ беришга, мазмунини тушуништиришга, ўқилганни қайта ҳикоялашга, умуман олганда, ўқишининг онгли бўлишига мутлақо эътибор берилмаган. Уларда кўпроқ тўғри талаффузга, қироат билан ўқишига, ифодали ўқишига катта эътибор берилган. Ҳозирги кунда мактабларда ўқиш изоҳли ўқиш методида олиб борилмоқда. Ўқиш дарслари орқали ўкувчилар табиат, жамият, унда яшовчи кишилар ҳаёти, уларнинг ўтмиши, ҳозирги яшаш тарзи, машҳур кишилари ҳақида, ватанинг табиати; об-ҳавоси, бойликлари, ҳайвонот дунёси ва бошқалар ҳақидаги билимларни эгалайдилар. Билим олиш жараёнида уларга нисбатан муносабат уйғонади. Билим бериш билан ўкувчи шахси тарбияланиб боради.

Ихтисослаштирилган ёрдамчи мактаб бошлангич синфларининг ўқиш дарслари ўз моҳияти, мақсад ва вазифаларига кўра таълимда ўзининг алоҳида ўрнига эга. Ўқиш дарслари асосида саводхонлик ва ахлоқий таълим-тарбия туради. Шунинг учун ҳам бошқа фанлар тўпламини ўқиш таълимисиз тасаввур қилиб

бўлмайди. Ихтисослаштирилган ёрдамчи мактаб, мактаб-интернатларининг бошлангич синфлари ўқув режасидаги “Ўқиш” фани ўқувчиларнинг оғзаки ва боғланган нутқини ўстиришга, луғатини бойитишга, тўғри ва ифодали ўқишга ўргатиш билан бирга ўқувчиларда китобхонлик ва нутқ маданиятини ҳамда мустақил фикрлаш қобилиятини шакллантириш ва ривожлантиришга хизмат қиласди.

Ақли заиф ўқувчиларни тўғри, равон, онгли, ифодали ўқишга ўргатиш ихтисослаштирилган ёрдамчи мактаб бошлангич таълимнинг асосий вазифаларидан биридир. Ушбу вазифалар ниҳоятда долгзарб бўлиб, ўқиш кўнікмаси таълим ва тарбия жараёнида ва инсон камолотида катта роль ўйнайди. Ўқиш кўнікмаси ва қобилиятлари нафақат нутқий ва ақлий фаолиятнинг энг муҳим кўриниши, балки билимларни, ҳаётий кўнікма ва малакаларни таълим жараёнида эгаллашнинг мураккаб комплекс характеристикаларини назарда тутиб, ақли заиф ўқувчиларнинг барча ўқув фанларини ўзлаштиришларида, дарсдан ташқари ва мактабдан ташқари ҳаётининг барча ҳолатларида фойдаланадиган хусусиятга эга бўлган кўнікмалар сифатида ҳам шакллантирилади.

Ҳозирги вақтда ўқиш кўнікмаси энг юқори интеллектуал функциялардан бири бўлиб, у дунёкарашни ўзgartириши, тушунишни чукурлаштириши, тажрибани қайта яратиши, хулқ-авторга таъсир қилиши, шахсни самарали такомиллаштириши мумкин бўлган мақсадга мувофиқ фаолият сифатида қаралмоқда. Онгли ўқиши мұваффақиятли ўзлаштириш ақли заиф ўқувчиларнинг ҳартомонлама ривожланишини таъминлайди, билиш жараёnlарини ривожлантиради, яъни таълим жараёнида учрайдиган қийинчиликлар психологик жараёнларни (диққат, хотира, тафаккур, нутқ) ривожлантириш орқали бартараф этилади.

Ўқиш вақтида тушуниш – бу инсоннинг ақлий фаолияти турларидан бири бўлган, унинг элементлари ўртасидаги алоқаларни ўрнатиш орқали матн таркиби кириб бориш жараёнидир. Ўқувчи ўқиш орқали факат тайёр маълумотларни олиб қолмай, балки у ўқиётган матннинг маъносини, мазмунини тажрибаси, мавжуд маълумот ва билиmlари билан таққослади. Ўқувчининг ўқиганларини тушунишига таъсир қилувчи қуйидаги омиллар аниқланди: булар маълумотларнинг кўплиги, матннинг композицион ва мантиқий тузилиши, матнни идрок этишда диққат марказининг ташкил этилиши, ўқувчининг индивидуал психологик хусусиятларидир.

Ўқиш дарсларида олиб бориладиган барча ишлар айнан таҳлилда кўрсатилган муаммоларни ҳал қилишга қаратилган. Бунинг учун ўқитувчи турли хил инновацион усуллардан фойдаланиши лозим: сухбат, хикоя, тушунтириш, кўргазмали қуроллар, тасвирлар, иллюстрациялар, видео материаллар намойиш қилиши, экскурсия ва ҳоказолар орқали ўқувчиларни матнни онгли идрок этишга ҳамда китобхонлик компетенцияларини шакллантиришга тайёрлайди.

Методик жиҳатдан эса ўқиши янги сўзларни, грамматик қоидаларни ўрганилаётган тил синтаксисини тез эслаб қолишига ёрдам беради. У ҳар доим ҳам тил ўрганишдаги энг муҳим кўнікма ҳисобланмайди, бирорқ доимо нутқий кўнікмаларнинг бошқа турларини ривожлантиришда ёрдам беради. Ўқиши машқ қилиш учун ҳар қандай матн: китоб, журнал, газета, брошюра, алоҳида матнлар бўлиши мумкин. Матндан иборат материал фақат ўқиши учун эмас, балки мустаҳкамлаш учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бунда матн ёрдамида топшириқларни бажариш, саволлар бериш ва ўқиганларини сўзлаб бериш керак бўлади.

Ўқиши маданиятини шакллантириш асосида “китобхонлик маданияти” таркиб топтирилади. Айнан ўқиши маданиятини ўзлаштириган шахсга нисбатан “китобхон” атамасини қўллаймиз. Китобхонлик маданияти ўқилган китоблар сони билан эмас, балки тушуниб ўқилган китобнинг аҳамияти билан, уни ўз ҳаётида қўллай олиши билан ва амалий фаолият тажрибасини ўзида акс эттиради. Китобхонлик маданияти тарғиб қилиш, мунтазам китоб ўқишига одатланиш, ўқиши учун китобни тўғри танлай билиш, атроф-оламда мулоқотга киришиши асосида ўз-ўзини тўла англашга эришиш зарур шартлардан ҳисобланади.

Ўрганилган адабиётлар таҳлилидан маълум бўладики, ақлий ривожланишида камчилиги бўлган ўқувчиларда ўқиши кўнікмаларини шакллантириш тизими қуидаги компонентларни ўзида акс эттиради:

1. Ўқиши технологияси – ўқувчининг хатосиз тез ёки секин, овоз билан ва овозсиз ўқиши. Ўқувчининг матнни ўқиши тезлиги, равонлиги, ўқилган матннинг мазмунини тушуниши, таҳлил қила олишида интеллектуал салоҳияти каби омилларга боғлиқ.

2. Ўқиши даражаси – ўқилган матн мазмунини тушуниш даражаси. Ўқиши даражаси қуидагиларда намоён бўлади:

- ўқилган матн мазмунини тушуниши, хикоя қилинаётган воқеанинг сюжетини ҳамда унинг асосий жиҳатларини эслаб қолиши;

- ўқилган матн мазмунини тушуниши, хикоя қилинаётган воқеанинг сюжетини англаб, воқеалар ривожи ҳакида тасаввур қила олиши;

- ўқилган матн мазмунини тушуниши, хикоя қилинаётган воқеанинг сюжетини англаб, воқеалар ривожи ҳакида мустақил фикрини билдириши;

- ўқилган матн мазмунини тушуниши, хикоя қилинаётган воқеанинг сюжетини англаб, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини оқилона баҳолай олиши;

- ўқилган матн мазмунини тўла англаб, воқеалар ривожи асосида таҳлил қилиб, синтетик, яъни умумлаштириб хулоса чиқара олиши муҳимдир.

3. Ўқиши интенсивлиги – китоб ўқишининг даврий суръати, яъни мунтазамлиги. Ўқиши интенсивлигини оширишни таъминловчи омиллар мавжуд. Буларга:

- ўқишига бўлган қизиқишининг даражасини ошириш;

- ўқилаётган манбаларнинг қизиқарли ва мазмунан бой бўлиши;
- китобларнинг мавжудлиги ёки уларга эга бўлиши осонлаштириш;
- замон талабларига жавоб берадиган турли адабиётлар ва манбалар тарғиботини кенг йўлга қўйиш;
- китобхонлар ташаббусларини қўллаб-куватлаш ва рағбатлантириш ва яна бошқа бир қанча омилларни келтириш мумкин.

Юқоридаги фикрларга асосланиб қуидагича хulosha қилиш мумкин: ўқиш дарслари жараёнида ақлий ривожланишида камчилиги бўлган ўқувчилар бир қанча билимларни эгаллади, ҳаётий зарур компетенцияларга эга бўлади. Ўқиш дарслари давомида ақли заиф ўқувчиларга билим, кўнікма, малака ва ҳаётий зарур компетенциялари билан бирга уларнинг китобхонлик компетенцияларини шакллантиришда қуидаги вазифаларни амалга ошириш мақсадга мувофик; товуш-ҳарфларни, бўғин ва сўзларни, гап ва матнларни бир-биридан фарқлашга ўргатиш; ўқувчилар тўғри, онгли, ифодали ўқишини ўзлаштириш; ўқилган матн мазмунини тушунишга ўргатиш; адабий-эстетик дидини шакллантириш; адабий, бадиий тасаввур элементларини шакллантириш; бизни ўраб турган олам, теварак-атроф ҳақидаги билимларини бойитиш; эшитиш, кўриш қобилиятини ривожланитиш; мустақил фикрлаш қобилиятини шакллантириш; нутқини ва дунёқарашини ўстириш; ўқувчилар қалбida китобга меҳр-муҳабbat уйғотиш, теран фикрловчи китобхонлик малакасини шакллантириш; оғзаки нутқини адабий тил мөъёрлари асосида фойдаланишга ўргатиш; ўқилган матн мазмунини қайта ҳикоя қилиб беришга ўргатиш; маънавий-ахлоқий дунёсини бойитиш; ўқувчиларда ижобий шахсий сифатларни камол топтириш; салбий қаҳрамонлардан тўғри хulosha чиқара билиш; китобхонлик ва нутқ маданиятини шакллантириш; ўзининг фуқаролик бурч ва хукуқларини билиши, унга риоя қилиш, хукукий маданиятга эга бўлиш лаёқатини шакллантириш; ижтимоий вазиятларда эркин мулокотга кириша олишга, мулокотда муомала маданиятига риоя қилишни шакллантириш; аҳборот ресурслари, медиа манбаларидан зарур маълумотларни топа олиш, улардан самарали фойдаланишини

шакллантириш; ҳаёти давомида мустақил ўқиб-ўрганиб боришни шакллантириш.

Ўқитувчи-олигофренопедагоглар учун ўқиш дарсларини олиб бориш жараёнида белгиланган талабларни амалга оширишда қуидаги амалий таклифлар тавсия этилади:

- дарсда пухта тайёрланган режа ва инновацион технологиялар татбиғи;
  - ақлий ривожланишида камчилиги бўлган ўқувчиларнинг ёши ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, интерактив методларни танлаш;
  - бир мақсад йўлида жамоа бўлиб ҳаракатланишни шакллантириш;
  - ҳар бир дарсда дидактик ўйинли технологиялардан фойдаланиш;
  - дарсларда ўқувчиларнинг қизиқишлари, хоҳиш ва истаклари билан ҳам ҳисоблашиш;
  - педагог ўз нутқига эътибор бериши: оҳангдорлиги, жозибадорлиги, ритми, интонацияси, кучи, баландлиги ва ҳоказолар;
  - ҳамкорликда жамоада самарали ишлай олиш лаёқатларини шакллантириш;
  - ўқиш дарсларида фақатгина дарслик билан чекланмасдан, миллий маънавий меросимиздан кенг ва ўринли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.
- Ўқиш дарсларини ўқитиш жараёнида белгиланган талабларни амалга оширишнинг пировард натижасида ўқувчиларнинг китобхонлик компетенциялари шакллантирилади:
- маълумотларни излаб топиш, саралаш, қайта ишлаш, сақлаш, керак бўлганда улардан унумли фойдаланишда;
  - жамиятимизда бўлаётган воқеа-ҳодисаларга, жараёнларга даҳлдорлик ҳиссининг уйғониши, уларда фаол иштирок этишида;
  - ижтимоий фойдали меҳнат билан шугулланишида;
  - ўз хатти-ҳаракатларини назорат қила олиши ва мустақил фикрлаши, мустақил қарор қабул қила олишида;
  - ўз ватанига садоқатли меҳр-оқибатли, миллий қадриятларга эътиқодли бўлиб, бадиий ва санъат асарларини тушунишда, соғлом турмуш тарзига риоя қилишида;
  - ҳаёти давомида мустақил изланиши, ҳаётий тажрибасини ошириб боришида намоён бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Аксенова А.К. Методика обучения русскому языку в специальной (коррекционной) школе. Учебник для студ. дефектол. фак. педвузов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 316 с.
2. Ананьев Б.Г. Анализ трудностей в процессе овладения детьми чтением и письмом. – Известия АПН, вып. – 208 с.
3. Величенкова О.А., Русецкая М.Н. Логопедическая работа по преодолению нарушений чтения и письма у младших школьников. – М.: Национальный книжный центр, 2015. – 268 с.
4. Воронкова В.В. Дифференцированный подход в обучении умственно отсталых детей младшего школьного возраста на примере усвоения русского языка: монография / В.В. Воронкова. – М.: АСОУ, 2016. – 197 с.
5. Дети с нарушениями развития: Хрестоматия / Сост. В.М.Астапов. – М.: Междунар. пед. акад., 1995. – 416 с.

ACTIVATION OF CRITICAL THINKING SKILLS IN TEACHING ENGLISH IN DIGITAL LEARNING ENVIRONMENTS

Gulruh Majidova,

Jizzakh state pedagogical university Teacher in the department of
“Foreign language in preschool and primary education”

Annotation

The main task of modern higher education is to reveal the abilities of each student, to educate a personality ready for life in a high-tech, competitive world. Modern society, and hence modern education, needs a free, creative person with certain qualities of thinking. Freedom of thinking implies its critical orientation, focused on creative and constructive activity, therefore, a qualitative characteristic of the thinking of a free person is critical thinking.

Keywords: digital environment, critical thinking, technology, analyze, synthesize information, systematic approach, communication skills, creative thinking, solve tasks.

Annotatsiya

Zamonaviy oliy ta'limning asosiy vazifasi har bir talabaning qobiliyatini ochib berish, yuqori texnologiyali, raqobatbardosh duniyoda hayotga tayyor shaxsni tarbiyalashdan iborat. Zamonaviy jamiyat, demak, zamonaviy ta'lim muayyan fikrlash fazilatlariga ega erkin, ijodiy shaxsga muhtoj. Fikrlash erkinligi uning ijodiy va konstruktiv faoliyatga yo'naltirilgan tanqidiy yo'nalishini anglatadi, shuning uchun erkin shaxs tafakkurining sisfat xususiyati tanqidiy fikrlashdir.

Kalit so'zlar: raqamli muhit, tanqidiy fikrlash, texnologiya, tahlil qilish, axborotni sintez qilish, tizimli yondashuv, muloqot qilish qobiliyati, ijodiy fikrlash, vazifalarini hal qilish.

Аннотация

Главная задача современного высшего образования выявить способности каждого студента и воспитать человека, способного справляться с жизнью в высоко-технологичном, конкурентном мире. Современное общество, а значит, и современное образование нуждается в свободных и творческих личностях, обладающих особыми качествами мышления. Свобода мышления подразумевает критическую направленность на творческую и конструктивную деятельность, поэтому качественной характеристикой мышления свободной личности является критическое мышление.

Ключевые слова: цифровая среда, критическое мышление, технология, анализ, синтез информации, системный подход, коммуникативные навыки, творческое мышление, решение задач.

A foreign language is included in the block of compulsory disciplines of the higher education program. The most studied foreign language in Russia, English, in most universities is represented by three areas of study: the General English course, which focuses on the development of the main types of speech activity and the acquisition of basic linguo-cultural knowledge, the English language course for academic purposes (English for Academic Purposes), which studies the “language of complex texts”, the style that is used when writing essays, various types of scientific works, for example, articles, dissertations and reports. The third direction of studying English at a university is English for Specific Purposes – English for professional purposes, which is a special functional variety of English that provides mutual understanding between specialists in a particular subject area. These three English language courses greatly contribute to the development of various cognitive skills, primarily critical thinking, which is a basic personally significant competence of a modern person and an important factor in professional competence.

Digital literacy today is a topic that has become important for almost every person. Today, the importance of mastering digital technologies is quite obvious to everyone, especially in education. According to studies, more than 80% of citizens daily use the Internet using

various kinds of gadgets. Information and communication technologies (ICT) have become an integral part of our daily lives. The modern world of domestic higher education is steadily facing the integration of these technologies into its practice. Now, not only technical disciplines require the introduction of digital technologies into the educational process, but also humanitarian subjects are taught using various kinds of technical means at different stages of education. In this regard, the participants in the educational process should be informationally competent, professionally literate and focused on raising the level of their digital culture. Teachers, at the moment, instead of their former role as a source of information and knowledge, have a new role – an administrator who accompanies students who have access to network sources. Therefore, a modern teacher should be able to: supplement the missing educational material, which involves knowledge of various types of resources, both printed and electronic, know how to detect and structure the information found, organize and transmit information in other ways that correspond to the current situation. However, many teachers are still experiencing difficulties in the use of digital technologies and are poorly oriented in the use of technical means, which prevents them from conducting online classes properly. This became especially obvious

in the current epidemiologically difficult situation in the world, when everyone was transferred to a remote mode of work. Therefore, increasing the level of digital literacy and digital culture of modern teachers will undoubtedly improve the quality of both full-time and online forms of education. This need is also confirmed by documents, including UNESCO recommendations, statements of the UN General Assembly, and state educational standards of higher education of the latest generation.

The “father” of the modern interpretation of critical thinking is often called the American philosopher, psychologist and educator John Dewey. He called this type of thinking reflexive and defined it as “the active, persistent and careful consideration of any opinion, or supposed form of knowledge, in the light of the grounds on which it rests, and the analysis of the further conclusions to which it leads” [1, 208]. The technology for developing critical thinking through reading and writing was proposed by American scientists C. Temple, J. Steele, C. Meredith and S. Walter in the mid-90s of the twentieth century [2, 223]. They explored the development of students’ thinking skills necessary in all areas of life to make informed decisions and work with information. To date, there is no generally accepted approach to the definition of the concept of “critical thinking”. What remains unchanged is the understanding that the latter is intended for the perception and evaluation of information. Thanks to critical thinking, a person is able to perceive and competently analyze incoming information, correlate it with his own ideas, question incoming information, his own judgments and, based on this correlation, draw conclusions or take any actions, apply the results to standard and non-standard situations, issues and problems.

In accordance with Uzbekistan State Educational Standards of Higher Education for Bachelor’s and Master’s Degrees, systemic and critical thinking are considered universal competence and require the formation of students of all training profiles of the ability to “search, critically analyze and synthesize information, apply a systematic approach to solve tasks “ [in the areas of bachelor’s degree] and “to carry out a critical analysis of problem situations based on a systematic approach, to develop an action strategy” [in the areas of master’s degree]. Since professional competencies are built on the basis of universal competencies, the formation of critical thinking is recognized as an important task of the educational process at a university.

For many students and teachers, critical thinking can be “turned off” for several reasons. For example, people do not notice “obvious mistakes if they are not in the mood to look for them,” because it is necessary to make an intellectual effort to detect them [3, 376]. So, the latest wiki technologies give anyone the opportunity to edit Wikipedia, add or challenge translations of words in multilingual dictionaries. An inexperienced user is

not always able to assess how appropriate this or that translation of a word is, whether it is worth trusting the information on the pages of an online encyclopedia. The “turning off” of critical thinking can also be explained by the fact that when we see or hear what we expect to see or hear, we get a feeling of “cognitive lightness” that prevents us from objectively assessing the situation [4, 11-12]. That is why the familiar seems right and good, even if someone gives convincing data in favor of the fact that another (new) thing or idea is better (more correct, more profitable, etc.). Thus, some teachers continue to use textbooks published 20–30 years ago, despite the fact that a huge number of new editions have appeared over the years. Often we accept someone else’s point of view under pressure from the public [5, 14]. So, on the one hand, we spend more and more time on the Internet, but, on the other hand, we are afraid of the Internet “sucking” us [6, 192], for example, we agree that teenagers become withdrawn and aggressive mainly because of computer games and lack of live communication.

The formation of critical thinking is one of the urgent tasks of modern education. It is no coincidence that on the websites of language schools, leading publishers of educational literature from different countries, you can find manuals, trainings, webinars devoted to the formation of critical thinking among students of different levels of training [7, 144]. This topic is addressed by the authors of scientific and popular science publications, game methods [8, 24-28]. The undying interest in the problems of critical thinking and the lack of a generally accepted definition of the concept, as well as the features of the current stage of development of a society living in conditions of high variability, uncertainty, complexity and ambiguity (VUCA-world) indicate that this topic is far from its logical conclusion. A modern specialist must be able to work with large amounts of information, while thinking quickly, dynamically, constantly changing, working in a team, etc. The concept of lifelong learning, which includes the development of critical thinking, is becoming a global trend and priority.

The development of critical thinking within the framework of the English language course is manifested in the fact that students learn to work with a large amount of information (reading, listening), collect and organize, critically process information, analyze and synthesize, formulate their own opinion on a specific issue (writing essays, research papers, literature review), recognize the problem, find ways to solve it, evaluate the evidence, draw conclusions and question them, convince the interlocutor of the fidelity of their own judgment, listen and hear the interlocutor, respect the opinions of others, argue their decision (participation in the discussion, preparation and presentation report).

Many teachers write about the importance of applying the technology for developing critical thinking in foreign

language lessons [9, 83-88]. According to P. Facione, the core of critical thinking includes six cognitive skills: interpretation, analysis, evaluation, inference, explanation, and self-regulation [10, 103]. D. Halpern identifies six characteristics of a person who thinks critically. These qualities, which require purposeful training, can be considered as a kind of steps towards the formation of critical thinking: readiness to plan one's own activities, flexibility of thinking, perseverance and perseverance in solving various problems, readiness to admit and correct one's mistakes, awareness of one's own path towards the goal, the ability to find compromise solutions [11, 505]. Curiosity also contributes to the development of critical thinking, pushing us to investigate the issue.

One of the important properties of the human brain is "the tendency to look for patterns in disparate data" [12, 376]. However, it is higher education that is called upon to launch the reverse mechanism in the minds of students - to be able to see those situations where there are no patterns, to find errors in other people's and their own conclusions and conclusions. An important role in this is played by the ability to quickly find information, evaluate its reliability, and choose from a huge amount of data relevant to the task, explaining, questioning or even refuting one's own hypothesis, one or another conclusion. It is in this that tomorrow's specialists need the help of not only a teacher who gives a narrow-profile course, but also a foreign language teacher. The latter can form in the future graduate the ability to independently work with sources of information in a foreign language and the habit of appealing to the opinion of the international scientific community, teach not only to read scientific texts, but also to accurately select the "correct" peer-reviewed scientific journal according to a set of features (belonging to an authoritative international database), scientific citation, journal rating, affiliation and citation level of authors, etc.), competently prove not only their own point of view, but also refute someone else's, citing arguments from personal research experience and international journals in the discipline under study. Obviously, the need to find, read, translate or retell an authoritative scientific article in English causes panic among many students, triggers the mechanisms of procrastination. At the university, it is important to gain positive experience in solving this problem in order to have access to the results of significant scientific discoveries, which are usually published in English, and to search for sources of information in English.

Within the educational environment, critical thinking is most often purposefully developed through reading and writing [13, 29]. This is not surprising, because in writing the process of thinking becomes visible and, therefore, accessible to the teacher [14, 249]. This is how you can find vulnerabilities in the argument. The habit of a modern

student to regularly watch videos from the Internet is also used [15, 83], building memory maps (mind maps) [16, 143]. However, the development of effective thinking is impossible without participation in discussions, collective project activities [17, 24]. One of the effective methods of work in teaching speaking and writing is the method of "brainstorming" (brainstorming), which allows you to generate a lot of ideas in a relatively short time and find a suitable solution. This method can also be used to develop the ability to think critically [18, 24].

There are three main stages of brainstorming: problem formulation, idea generation, evaluation and selection of ideas. In the classroom, the first stage of brainstorming is most often omitted, since the teacher himself formulates the problem, divides students into groups. Brainstorming starts with generating ideas. At this stage, there are three options for working using Free Association, Visual Thinking, and Question and Answer techniques [19, 192]. The "free association" technique is effective for generating ideas on a topic and for developing supporting arguments. It is necessary to focus on any ideas that could potentially correlate with the topic. Students are faced with the task of offering as many associations as possible and fixing them on paper, blackboard and monitor.

The Q&A technique involves asking students to come up with as many questions as they can about a topic without worrying about the answers. Questions can help identify issues related to a topic. Then you need to select the best questions and start thinking about the answers. However, the discussion of the answers can be postponed if the stage with questions turned out to be quite productive.

During the brainstorming, the teacher should not criticize and evaluate students, and the students themselves are not recommended to approve and criticize other people's ideas. It is recommended to record all the proposed options, even the most incredible and fantastic ones: the more suggestions there are, the more likely it is to find the right solution.

Critical thinking is necessary for the implementation of any kind of speech activity in both native and foreign languages. Since there is still no generally accepted definition of this type of thinking, and teachers continue to state the fact of its insufficient formation among many students, the solution of this problem remains an urgent task of higher education. In the process of learning English at a university, the fulfillment of many tasks contributes to the "switching on" and improvement of the mechanisms of critical thinking. One of the effective methods of work is the brainstorming method, which is successfully combined with such types of work as reading texts on general scientific and professional topics, listening, listening to lectures, watching videos, holding discussions, preparing and presenting reports, writing essays and research papers in English.

REFERENCES:

1. Власова О.В. Развитие критического мышления посредством работы с видео на занятиях иностранного языка // Евразийский гуманитарный журнал. – 2017. – № 1. – С. 83–88.
2. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления / Пер. с англ. Н.М. Никольской. – М.: Совершенство, 1997. – 208 с.
3. Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Развитие критического мышления на уроке. – М.: Просвещение, 2011. – 223 с.
4. Казанцева А. В интернете кто-то неправ! Научные исследования спорных вопросов. – М.: ACT: CORPUS, 2017. – 376 с.
5. Кальбитцер Я. Цифровая паранойя: Оставайтесь онлайн, не теряя рассудка. – Минск: Дискурс, 2018. – 192 с.
6. Муштавинская И.В. Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя. – СПб.: Каро, 2017. – 144 с.
7. Развитие критического мышления на основе чтения текстов: учебное пособие (лабораторный практикум) / сост.: Н.Л. Московская, В.П. Старичкова, Е.А. Калиновская. Ставрополь: Изд-во «Северо-Кавказский федеральный университет», 2019. – 98 с.
8. Смирнова С.А. Создание и применение Mind Maps как эффективное средство при изучении иностранного языка в вузе // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. – 2017. – № 1. – С. 143–146.
9. Соснина Е.П., Старостина Н.Н. О влиянии критического мышления на качество освоения иностранного языка для специальных целей // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Социальные, гуманитарные, медико-биологические науки. 2019. № 67. С. 29–37.
10. Туласынова Н.Ю. Использование проектной деятельности для развития навыков критического мышления студентов на занятиях по английскому языку // Гуманизация образования. – 2009. – № 4. – С. 24–28.
11. Халперн Д. Психология критического мышления. – СПб.: Питер, 2000. – 505 с.
12. Activities to deepen critical thinking and higher-order thinking. A webinar from OUP. 29 ноября 2019 [Электронный ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XiJWWLg47mE> (дата обращения: 28.11.2021).
13. Brainy Trainy. Критическое мышление. Мозговой тренажер для детей и взрослых. СПб.:ООО «Банда умников», 2020. <https://www.wildberries.ru/catalog/14761617/detail.aspx>
14. Butterworth J., Thwaites G. Thinking Skills. Critical Thinking and Problem Solving. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 348 p.
15. Clandfield L. Critical Thinking in English Language Teaching. Macmillan Education Webinar. February 29, 2016. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qPjKB4KFyKc>.
16. Cotton D., Falvey D., Kent S., Lebeau I., Rees G. New Language Leader Advanced Coursebook. Pearson Longman, 2015. – 192 p.
17. Fisher A. Critical thinking: an introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 249 p.

TA'LIM MUASSASALARIDA JISMONIY TARBIYA VA SPORT TADBIRLARINI O'TKAZISH METODIKASI

Abduqodir Norboyev,
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada umumta'liz muktablarining jismoniy jihatdan chiniqan o'quvchilari o'rtasida sport tadbirlarni o'tkazishning tashkiliy va metodik asoslarini tashkil qilish jaroyonining jismoniy rivojlanishdagi innovatsion usullari yoritilgan. Shuningdek, umumta'liz muktablarida sog'lomlashtirish tadbirlarini tashkil etish asosida o'quvchilarda raqibga nisbatan hurmat hissini shakllantirish usullari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Tadqiqot, tarbiya pedagogikasi, interfaol metod, innovatsion usul, mustahkam poydevor, badantarbiya, sog'lomlashtirish, tadbir.

Аннотация

В данной статье рассмотрены инновационные методы физического развития процесса организации организационно-методических основ проведения спортивных мероприятий среди физически подготовленных учащихся общеобразовательных школ. Также представлены методы формирования у учащихся чувства уважения к сопернику на основе организации оздоровительной деятельности в общеобразовательных школах.

Ключевые слова: Исследования, педагогика воспитания, интерактивный метод, инновационный метод, прочный фундамент, бодибилдинг, оздоровление, мероприятие.

Annotation

This article discusses innovative methods of physical development of the process of organizing organizational and methodological foundations of sports events among physically prepared students of secondary schools. Methods of forming students' feelings of respect for the opponent based on the organization of recreational activities in secondary schools are also presented.

Keywords: Research, educational pedagogy, interactive method, innovative method, solid foundation, badantarbia, wellness, event.

Hozirgi kunda Respublikamizda barcha sohalar singari jismoniy tarbiya va sport sohasi ham jadallik bilan rivojlanib bormoqda. Respublikamizning barcha viloyat, tuman va olis qishloqlarida ham zamon talablariga to'liq javob beradigan zamонавиyo очиқ va yopiq inshootlarning qurib bitkazilayotgani va aholi ixtiyoriga foydalanish uchun topshiralayotgani fikrimizning yaqqol ifodasi hamda isbotidir [1, 17]. Bunday shart-sharoitlarning hukumatimiz tomonidan yaratib berilishidan eng oliy maqsad o'sib kelayotgan yosh avlodni jismonan sog'lom, ma'nан yetuk, sog'lom fikrlaydigan hamda Vatanga sadoqat ruhida kamol topishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Aholi salomatligini saqlash va mustahkamlash, o'sib kelayotgan kelajak avlodlarni hartomonlama jismonan baquvvat qilib voyaga yetkazishda jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishning o'rni g'oyat beqiyosdir. Buning uchun biror bir sport turi bilan shug'ullanish, kishi o'z kundalik hayotida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, ommaviy sport turlari va musobaqalarida ishtiroy etish, ertalabki badantarbiya mashqlari bilan shug'ullanishga odatlanish, har bir viloyat va tumanlarda tashkilot va korxona, ayniqsa, mahalla va oilada sport sog'lomlashtirish mashg'ulotlarini joriy qilish kishi salomatligining mustahkam poydevori bo'ladi, desak adashmagan bo'lamiz.

Maktab o'quvchilariga beriladigan sog'lomlashtirish tadbirlari shakllarini tashkil qilishda jismoniy mashqlarin-

ing murakabligi yoki soddaligiga qarab bajarilish uslublari va vositalari ahamiyatlidir.

Kuzatilgan shakllardagi kamchilik va yutuqlarni hisobga olgan holda, o'qituvchilarning, o'quvchilarga nisbatan bilim darajasini amalga oshirish uslubiyatlari aniqlandi.

Ilmiy adabiyotlarni umumlashtirish – jismoniy tarbiya va sport tadbirlarini tashkil qilishda mutaxassislar tomonidan ko'pgina ilmiy ishlar olib borilgan.

Mutaxassislar fikricha, sport tadbirlarini tashkil qilishda sport turlariga e'tibor berish, ommaviy sportni rivojlanishga e'tibor qaratish, shu bilan birga, seleksiya ishlarini to'g'ri tashkil qilishga hamda sport tadbirlarini tushunib o'zlashtirishda kattagina asos bo'ladi.

So'nggi yillarda nashr etilgan sport adabiyotlarida sport mashg'ulotlariga sportning jismoniy harakatini boshqarish jaryoni sifatida qarash ko'p bora ta'kidlangan. Hozirgi paytda maktablarda jismoniy tarbiya darslarida testlar sportning har xil turlarida keng qo'llaniladi. Ular dan tezkor, joriy hamda oraliq nazoratda foydalaniadi.

Umumiyl jismoniy tayyorgarlikda mushak-paylarning rivojlanishi va mustahkamlanishiga ichki a'zo va tizimlar funksiyasini takomillashtirishga, harakatlarni koordinatsiya qilishni yaxshilash va harakat sifatlari umumiyl darajasini oshirishga erishiladi.

Ko'pgina mutaxassislar jismoniy sifatlarni rivojlanishga qaratilgan maxsus mashqlar yordamida ayrim tex-

nik usullarni rivojlantirish mumkinligini va buning uchun odatda bajarish xarakteri tuzilishiga ko'ra, texnik usul yoxud uning alohida elementlariga o'xshash bo'lgan maxsus mashqlar qo'llashni tavsiya etganlar [3, 124].

Pedagogik kuzatish – sport tadbirlarini o'tkazish metodikasi bilan bog'liq masalalarni o'rganish maqsadida, shuningdek, turli tadbirlarni hisobga olish bilan o'quv-mashqlari va qiziqarli mashg'ulotlarida foydalilanildigan tadbirlarning mosligini aniqlash maqsadida olib boriladi [2, 4].

Shu bilan bir qatorda, pedagogik kuzatuvlar davomida, oquvchilarning jismoniy tayyorgarliklari darajasini, qobiliyatlarini ifodalovchi ko'rsatkichlarni o'lhash amalga oshiriladi.

Tan olish lozimki, me'yorsiz doiradagi jismoniy harakat, funksional imkoniyatdan ortiq bo'lgan og'ir yu mushlar bola organizmida salbiy oqibatlarga olib keladi.

Tadqiqotlar, tajribalar statistik uslubda ishlab chiqildi. Unda guruhlarning statistik ko'rsatkichlari hisoblab chiqildi.

Sportchilar tayyorlashga qaratilgan ko'p yillik sport mashg'uloti jarayonini boshqarish samaradorligi to'g'ridan to'g'ri pedagogik nazorat, tayyorgarlik darajasini maqsadga muvofiq testlar yordamida baholash masalalari bilan bog'liqidir [8, 36].

Tadbirlarni tashkil qilish samaradorligi to'g'ridan to'g'ri pedagogik nazorat, tayyorgarlik darajasini maqsadga muvofiq testlar yordamida baholash masalalari bilan bog'liqidir.

Test – bu insonning aqliy rivojlanishi, iroda sifatlari, harakat qobiliyatları va boshqa tomonlarini aniqlash uchun qo'llanildigan standart shakldagi (so'z orqali ifodalangan, rasmlar yoki qandaydir jismoniy mashqlar ko'rinishidagi) vazifadir. Lekin hamma nazorat mashqi ham test bo'lavermaydi. Har qanday nazorat mashqi kamida ikkita talabga javob berishi lozim:

– birinchidan, u ishonchli bo'lishi kerak. Ishonchlilik test natijalarining qayta takrorlanish darajasi bilan aniqlanadi, ya'ni futbolchilarning me'yorlar bo'yicha natijalar takroriy o'lhashlarda bir xil chiqishi lozim, shunda testni ishonchli, deb hisoblash mumkin.

– ikkinchidan, testning eng muhim xususiyati – bu axborotlilikdir. Bu degani shuki, har bir muayyan test aynan biz baholashni xohlayotgan sifatni baholashi lozim. Masalan, agar biz o'quvchilarning tezkorligini baholash uchun qandaydir testdan foydalansak, shunga ishonch hosil qilishimiz kerakki, test orqali kuch yoki chimadlilik emas, balki aynan tezkorlik baholanmoqda [7, 71].

Tadbirlarni tashkil qilishda o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini baholashda quyidagi test talablaridan foydalanildi:

1-test. 30 m masofaga tezkor yugurish;

2-test. Turgan joydan uzunlikka sakrash;

3-test. Vertikal sakrash.

O'quvchilarning jismoniy tayyorgarliklari quyidagi testlar yordamida aniqlandi:

Olib borilayotgan va tashkil qilingan har bir mashg'ulotlar jarayonida yosh futbolchilarning jismoniy tayyorgarligi va ularning ko'rsatkichlarni muntazam baholab borish katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Jismoniy me'yorlarni nazorat qilish o'quv-mashg'ulot rejasini to'g'ri tuzishga aniq yo'nalish hisoblanadi.

Matematik-statistik uslub – tadqiqot natijalariga ishlov berish Termiz Davlat Universiteti sport boshqaruvi kafedrasida ishlab chiqilgan standart dasturlaridan foydalangan holda amalga oshirildi [5, 82].

Umumta'lim maktablarida o'quvchilarning sog'lomlashtirish tadbirlarini tashkil qilish jarayonida ularning o'ziga xos tomonlari qiziqish va ehtiyojlari, Respublikaning o'ziga xos xususiyatlarini to'la hisobga olish [6, 281].

O'quvchilarni jismoniy tarbiya, sog'lom turmush tarziga o'rgatish masalalarini barcha fan o'qituvchilarining o'quv-tarbiya rejalariga qat'ianan kiritish.

O'quvchilarning umumiyligi madaniyatini takomillashtirib mакtab va oilada jismoniy tarbiya sport va sog'lomlashtirish tadbirlarini, ya'ni sog'lom turmush tarzi obro'sini baland ko'tarish.

Jismoniy tarbiya, sog'lomlashtirish tadbirlarini, shakkantirishda muhim vosita ekanini hisobga olib, uni turli matbuot va ommaviy axborot vositalari yordamida keng targ'ib qilish, tushuntirish ishlarini jonlantirish va hokazo.

Jismoniy madaniyat o'qituvchilarining nufuzini os-hirish. Zamonaviy talablarga javob beruvchi moddiy sport-tehnika bazasini tashkil etish.

Umumta'lim fanlari o'qituvchilar, o'quvchilar, ota-onalarga jismoniy madaniyat va sog'lomlashtirish tadbirlari bo'yicha maslahatlar berish.

Ijtimoiy sharoitlarni yaxshilash, sog'lomlashtirish chora-tadbirlarini o'tkazish saviyasini takomillashtirish va rag'batlantirish.

Ilmiylik vazifalari boshlang'ich ta'lim yoshida harakat ko'nikma va malakalarini egallash, shuningdek, chiniqish, shaxsiy gigiyena, harakat tartibi to'g'risida, inson salomatligi uchun jismoniy mashqlar ahamiyati haqidagi bilimlarni egallash bilan bog'langan bo'lib, 18 yoshdan vujudga kelgan sharqli aloqalar tizimi ancha mustahkamligi bilan farq qiladi va kelajak hayotda harakat sifatlariga ta'sir ko'rsatadi [4, 124].

Harakat ko'nikma va malakalarining tashkil topishi bilan bog'liq davrda jismoniy sifatlarni rivojlantirish uchun bu qulaylikni qo'ldan chiqarib yubormaslik juda muhimdir. Chunki ularning oqibatini tuzatish uchun nihoyatda ko'p kuch va ko'p vaqt sarflashga to'g'ri keladi. Chunonchi, 7-9 yoshda suzish texnikasini o'rgatish 17-19 yoshda-giga qaraganda ancha oson bo'ladi.

Bolalarni harakatlarga o'rgatish davomida muayyan

harakat tajribasi to‘planadi [2, 8-9]. Bu uddalay bilish va mahoratlarni egallashning murakkab jarayonini ancha yengillashtiradi.

Sog‘lomlashtirish vazifalari bolalar organizmining tabiiy ravishda rivojlanishiga ko‘maklashadi, uning funksional imkoniyatlari o‘sishini ta’minlaydi.

Jismoniy sifatlarni rivojlantirish boshlang‘ich ta’limda jismoniy tarbiya oldida turgan muhim vazifalardan biridir [7, 101]. Ayniqsa, bu tezkorlik va chaqqonlik sifatlariga tegishlidir, chunki quiy sinflarda o‘rgatish aynan shu sifatlarning jadal rivojlanishi uchun eng qulay bo‘lgan davr hisoblanadi.

Chidamlilikni rivojlantirishda asosiy vazifa bolalar organizmining aerob imkoniyatlarini oshirishga ko‘maklashish va shu asosda umumiyy chidamlilikni ta’minalashdan iboratdir.

Kuchni rivojlantirish vazifasi, eng avvalo, gavdani shakllantirish va rivojlantirish, qoloq mushak guruhlarini mustahkamlash bilan bog‘langan.

Kichik yoshdagi mакtab o‘quvchilarida egiluvchanligi yoshga muvofiq ravishda, to‘qimalar qayishqoqligining kamayishi va mushaklar massasining oshishi ko‘rsatkichlari pasaymasligi uchun optimal chegaralarda saqlab turishi kerak.

O‘yinlar, jismoniy mashqlar bilan shug‘ullanish axloqiy tarbiya vazifalarini yechish uchun sharoit yaratadi. Muayyan qoidalar mayjudligiga qaramasdan, o‘yinda har doim har xil vaziyatlar paydo bo‘ladi, ular misolida “buni-

si yaxshi, bunisi yomonligi”ni ko‘rsatish mumkin.

Jismoniy tarbiya va sportga qiziqish uyg‘otish vazifasini boshlang‘ich ta’limda yechish kerak [6, 281]. Chunki bolalikda o‘rganilgan odat juda mustahkamdir. Bolalarda jismoniy mashqlarga turg‘un qiziqishni faqat ularga quvonch olib kelgan mashg‘ulotlardagina orttirish mumkin.

Yuqoridagi malumotlardan xolasa qilish mumkinki, o‘quvchilarni jismoniy tarbiya, sport va sog‘lomlashtirish tadbirlariga qiziqtirish, shuningdek, shakllariga: ertalabki mashg‘ulotgacha bo‘lgan gimnastika, quvnoq daqiqalar, jismoniy tarbiya to‘garagi, sport musobaqalariga o‘quvchi bolalarni muntazam ravishda jalb qilish juda muhimdir.

Ummumta’lim maktab o‘quvchilaridan iborat nazorat va tajriba guruhlarida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadi, sog‘lomlashtirish tadbirlarida qo‘llaniladigan asosiy harakatlar va takroriy mashqlar (nazorat guruhi) o‘quvchilar faolligini susaytirish, befarqliq, qolaversa, harakat, ko‘nikma va malakalar, jismoniy sifatlarni tarbiyalashga va harakat aniqligi kabi qobiliyatlarni yetarli darajada rivojlantira olmas ekan [5, 62]. Aksincha, sog‘lomlashtirish tadbirlari jarayonida qo‘llanilgan buyum va buyumlarsiz mashq elementlari maxsus harakatli o‘yinlar va har xil holatlardan ijro etiladigan nafaqat yuqorida qayd etilgan sifatlarni tajriba guruhidagi o‘quvchilarda samarali rivojlantirish qudratiga ega ekanligi isbot qilindi, balki shu o‘quvchilarning darsga bo‘lgan va sog‘lomlashtirish tadbirlarini o‘tkazish va unga bo‘lgan qiziqishi, faolligi va kayfiyatlariga ijobiy ta’sir etganligi ko‘zatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – T., 2020. 23 sentabr/<https://lex.uz/doc/5013007>
2. 2017–2021-yillarda O‘zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasi. – T., 2017 yil 7-yanvar.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-30-31-sonli qarori. – T., 2017-yil 3-iyun /<https://lex.uz/docs/3226019>
4. Abdumalikov R., Yunusov T.T., Yarashev K., Mamadiyorov A.K., “O‘zbekiston jismoniy tarbiya ta’limining rivojlanishi”. – T.: O‘zDZTI nashriyoti, 1992. – 254 b.
5. Qodirov B.E. Elektron axborot ta’lim muhitida o‘quvchilarning hunarmandchilikka oid tayanch kompetensiyalarni rivojlanipish metodikasi: Diss. p.f.f.d. (PhD). – Termiz, 2021. – 142 b.
6. Holdorov T., Tulenova X. “Turizm va uni o‘qitish metodikasi” o‘quv qo‘llanma. – T., 1998. – 315 b.
7. Kaplan I.M., “Jismoniy tarbiya salomatlik garovi”. – T., Ibn Sino, 1991. – 118 b.
8. Sog‘lom avlod tarbiyasi – buyuk davlat ko‘riki zaminidir. Ilmiy-amaliy anjuman materiallari, 1, 2 qism, – T., O‘zDZTI nashriyoti, 1994. – B. 35-41.

MEDIATA'LIM MUHITIDA BO'LAJAK MAKTAB MENEJERLARINI O'QITISH

Qunduz Alimova,

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Maktab menejmenti kafedrasini o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada mediata'larning mazmun-mohiyati hamda bugungi kundagi ahamiyati haqida fikrlar keltirilgan. Bundan tashqari, maqolada mediata'lim muhitida bo'lajak maktab menejerlarini o'qitish jarayonlari va xorijiy mamlakatlarda mediata'limga bo'lgan e'tibor haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Mediata'lim, ommaviy axborot vositalari, mediasavodxonlik, mediamadaniyat, kommunikatsiya, texnologiya, mediamakon, tanqidiy fikrlash, kognitiv va affektiv tajribalar.

Аннотация

В данной статье представлены представления о сущности медиаобразования и его важности на сегодняшний день. Кроме того, в статье рассказывается о процессах подготовки будущих руководителей школ в среде медиаобразования и о том внимании, которое уделяется медиаобразованию в зарубежных странах.

Ключевые слова: Медиаобразование, СМИ, медиаграмотность, медиакультура, коммуникация, технологии, медиапространство, критическое мышление, когнитивно-аффективные переживания.

Annotation

This article presents ideas about the essence of media education and its importance today. In addition, the article talks about the processes of training future school managers in the environment of media education and the attention paid to media education in foreign countries.

Keywords: Media education, mass media, media literacy, media culture, communication, technology, media space, critical thinking, cognitive and affective experiences.

Bugungi kunda ommaviy axborot vositalarining keng tarqalganligi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining turli shakllari yoki ularning shaxsiy, iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotimizga ta'sirini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Shu sababli axborot jamiyati hayotida faol va muvaffaqiyatli ishtirok etish uchun kompetensiyalarning yangi turlari (bilim, ko'nikma va malaka) zarur. Ommaviy axborot vositalari so'nggi yarim asrda insoniyat hayotida alohida ahamiyatga ega bo'ldi.

Ayniqsa, yurtimizga epidemiyaning kirib kelishi ko'proq turtki bo'ldi. To'g'ri, epidemiya juda ko'p talofatlar olib keldi, lekin bu qandaydir insonlarning ish faoliyatiga ijobiyroq ta'sir etdi, chunki odamzod ushbu vositalar asosida ko'pgina ishlarini amalga oshirdi. Hattoki ushbu vositalardan foydalanshni bilmagan aholi ham foydalanishni o'rgandi. Juda ko'p ommaviy axborot vositalariga ehtiyoj sezishdi.

Bugungi kunda ommaviy axborot vositalari butun sayyoramiz aholisi hayotining eng muhim sohalaridan biridir. Sotsioglarning hisob-kitoblariga ko'ra, o'rtacha 75 yilgacha yashagan "madaniyatli odam" taxminan 50 yil faol, uyqusiz faoliyat bilan shug'ullanadi. Va u roppa-rosa to'qqiz yilini televizor ko'rishga sarflaydi: Masalan, 21-asr boshida, 18 yoshgacha bo'lgan bolalari va o'smirlari bo'lgan amerikalik oilalarning 99 foizida kamida bitta televizor, 97 foizida kamida bitta videomagnitafon va radio mavjud. Oilalarning 74 foizi kabel yoki sun'iy yo'ldosh televideniyasidan foydalangan, 69 foizi esa shaxsiy kompyuterlar (shundan 45% Internetga ulangan) [3, 4].

Mana shunday faktorlar ta'lim sistemasini zamon bilan hamnafas olib borish, bozor iqtisodiyoti ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, insonning butun umrini qamrab oluvchi uzluksiz ta'limni joriy etish g'oyasini ilgari suradi. Bu

esa, albatta, ommaviy axborot vositalarsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Bugungi kunda tez-tez ishlataladigan "savodxonlik" atamasi ko'pincha turli xil ta'riflar bilan birga keladi, ular orasida "raqamli", "kompyuter", "vizual", "texnologik", "kommunikatsiya" va albatta, "ommaviy axborot vositalari" va "axborot" degan tushunchalar mavjud [2,14]. Ushbu tendensiya ushbu sohadagi tadqiqotlarga qiziqish ortib borayotganidan va zamonaviy jamiyatning dinamik o'zgarishidan dalolat beradi. Shunisi e'tiborga loyiqliki, bugungi kunda "savodxonlik" an'anaviy o'qish va yozish qobiliyatlaridan ko'ra ko'proq narsani o'z ichiga oladi.

Axborot savodxonligi sohasidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'quvchilar hatto ta'lim muhitida ham ma'lumotlarning ishonchliligini baholashda qiynaladilar, shuning uchun ommaviy axborot vositalari va axborot savodxonligi ko'nikmalari yoshlarda keksa yoshdagilarga qarganda yaxshiroq rivojlangan deb ishoniladi. Ommaviy axborot vositalari va axborot savodxonligi ko'nikmalarni egallash o'qituvchi va o'quvchilar uchun o'quv muhitini boyitish, ta'lim-tarbiya jarayonini yanada dinamik qilish uchun keng imkoniyatlar ochadi.

Bu esa mediata'larning kirib kelishiga asos bo'ldi. Juhon miqyosida ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy sohalarida olib borilayotgan global o'zgarishlar kadrlar tayyorlash tizimini mediata'limga asosida takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mediatlim (Media Educatio) yetakchi ilmiy markazlar hamda ta'lim muassalaridan xalqaro ta'lim, fan va madaniyat tashkilotlari YUNESKO, Aloqalar va ma'lumotlar almashinuvi markazi (Centre de liaison de lenseignement et des médias information, Fransiya), The University Southampton (Buyuk Britaniya), Institute fur Film Und Bild

im Wissenschaft (Germaniya) hamda maxsus mediamarkazlar (Center for Media Education)da amalga oshirilmoqda. Shuning uchun oliy ta'limga muassasalarida bo'lajak maktab menejerlarini o'qitishni mediatalim asosida tashkil etish va takomillashtirish dolzarbligicha qolmoqda.

Xalqaro ilg'or tajribalarga ko'ra, AQSh, Angliya, Germaniya, Fransiya, Avstraliya kabi rivojlangan mamlakatlarning ta'limi mediatalim asosida ta'limga jarayonini amalga oshirishga doir pedagogik modellarni ishlab chiqish, o'qitishning pedagogik va psixologik xususiyatlarini aniqlashtirish, ta'limga jarayonida talabalarning mediavodxonligini rivojlantirish alohida e'tirof etiladi [6, 5].

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida ta'limga tizimi ni rivojlantirish jarayonida mediata'limning kirib kelishiga asos bo'lgan me'yoriy hujjatlar ham mavjud deb hisoblaymiz. O'zbekiston Respublikasi yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan "Mehnat bozorining zamnaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish" ustuvor vazifasining ijrosini ta'minlash maqsadida oliy ta'limga muassasalarida ta'limga olayotgan bo'lajak maktab menejerlarini o'qitishni rivojlantirishning axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, zamnaviy pedagogik va raqamli texnologiyalardan foydalanib kasbiy faoliyatga tayyorlashni jadallashtirish zarurati yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Bu esa mediatalim asosida oliy talim muassasalarini talabalarini pedagogik faoliyatda kasbiy ko'nikmalarini o'zlashtirish natijalarini obyektiv va avtomatik baholash shakkulari va usullarini ishlab chiqishni taqozo etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi [1, 39] PF-4947-sonli va 2018-yil 19-fevraldagi "Axborot texnologiyalari kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5349-sonli Farmonlari, 2017-yil 20-apreldagi "Oliy ta'limga tizimi ni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909-sonli, 2017-yil 27-iyuldagagi "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3151-sonli va 2018-yil 5-iyundagi "Oliy ta'limga muassasalarida ta'limga sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3775-sonli qarori, 2007-yil 15-yanvardagi O'RQ-78-sonli "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi qonunlar, qarorlarlar va boshqa me'yoriy hujjat va manbalar ushbu tadqiqot ishini qay darajada o'rganilganini aks ettiradi.

Shu o'rinda parlament tomonidan "Ijro hokimiyati organlari faoliyatining, yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning, davlatning ichki hamda tashqi siyosatining ochiqligi va oshkoraliqi"ni ta'minlaydigan bir qator qonunlarni qabul qilish ishlari amalga oshirilmoqda.

Jumladan, 2014-yil 5-may kuni respublikamizda "Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining

ochiqligi to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Mazkur qonun milliy axborot makonining yanada shaffof bo'lishiga, uning kengayishiga hamda global axborot makonida O'zbekiston imijining, milliy kontent mazmuni, shakli va usullarining boyishiga xizmat qilishi shubhasiz.

Ushbu tub o'zgarishlardan asosiy maqsad – jamiyat uchun foydali, kun sayin rivojlanayotgan mehnat bozorida raqobatbardosh yuqori malakali kadrlarni yetishtirib berishdan iboratdir.

Shunday qilib, XX asrning 90-yillarida mediata'lim Kanada va Avstraliyadagi barcha o'rta maktablarda (1-sinfdan 12-sinfgacha) ta'limning majburiy tarkibiy qismiga aylandi. Mediata'lim Buyuk Britaniya maktablarida ona tili darslariga birlashtirilgan bo'lib, bu yerda, masalan, har yili 25 000 o'rta maktab o'quvchilari va 8 000 universitet talabalari yakuniy imtihonlari uchun media kursini tanlaydilar [4, 224].

Aytgancha, Amerika ommaviy axborot vositalarining kengayishi ko'plab mamlakatlarda mediata'limning jadal rivojlanishiga hissa qo'shdi: ko'plab Yevropa ommaviy axborot vositalari o'qituvchilari chet eldag'i ommaviy madaniyat ta'siriga qarshi turishga yordam berish uchun talabalarning "tanqidiy fikrlashlarini" rivojlantirdilar. Bu esa ta'limga tizimini rivojlantirishga hamda media savodxonlikni shakllantirishga turtki bo'ladi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Oksford ensiklopediyasining 2001-yildagi nashri media ta'limga tizimi "Media ta'limga tizimi – media orqali ta'limga tizimi berishdan tashqari, mediani o'rganishdir. Media ta'limga tizimi bir vaqtning o'zida mediamatnlar qanday yaratilishi va tarqatilishini anglash bilan birgalikda, o'quvchi yoshlarda ommaviy axborot vositalari orqali uzatilayotgan axborotlar mazmunini tahlil qilish ko'nikmalarini ham rivojlantirish tushuniladi. Shuning bilan birga, mediata'limning asosiy maqsadlaridan biri – media mahsulotlarni yaratish bo'yicha o'quvchilarda amaliy ko'nikmalarini shakllantirish nazarda tutildi".

Mediata'lim orqali shakllangan mediasavodxonlik va mediamadaniyat ko'nikmalarini ommaviy axborot vositalari orqali uzatilayotgan axborotlarni tushunish, ularni shaxsga va jamiyatga ta'sirini o'rganish jarayonini nazarda tutadi.

Mediasavodxonlik ko'nikmalariga ega bo'lgan inson mediamatnlarni qabul qilish, tahlil qilish, baholash va yaratish qobiliyatlarga ega bo'ladi, ulardag'i ijtimoiy-madaniy va siyosiy kontekslarni tushuna oladi. Media ta'limga tizimi ham, media o'rganish ham mediasavodxonlik (media savodxonligi) maqsadlariga erishishga qaratilgan. Bu esa, o'z navbatida, media makonni yaratishiga asos bo'ladi.

"Media makon" (Media space) tushunchasi 1980-yildan beri qo'llanilmoqda. R.Stults va S.Xarrisonlar bu konsepsiyanı "bir vaqtning o'zida bir joyda bo'lmasa ham, odamlar guruhlari birgalikda ishlashlari mumkin bo'lgan elektron shartlar" deb atashgan. Media makonida odamlar jismoniy taqsimlangan hududlarni qamrab oluvchi real vaqtida vizual va audio muhitlarni yaratishi mumkin. Shuningdek, ular ushbu muhitda tasvir va tovushlarni yozib olish, kirish va ijro etishni boshqarishi mumkin [5, 54].

Umuman olganda, media ta'lifning maqsadi – yangi avlodni zamonaviy axborot sharoitida hayotga tayyorlash, turli xil ma'lumotlarni idrok etish, insonni uni tushunishga o'rgatish, uning psixikaga ta'siri oqibatlarini anglash, muloqot qilish usullarini o'zlashtirishdan iborat bo'ladi. Ya'ni ommaviy axborot vositalarining haddan tashqari jalb qilinishining salbiy ta'sirini yumshatishdir (asosan voyaga yetmagan auditoriyaga nisbatan). O'qituvchilar ma'lum bir auditoriya uchun tushunarli bo'lgan aniq misollar bilan ommaviy axborot vositalarining (masalan, televideniye) salbiy ta'sirini ochib berish orqali o'quvchilarga voqelevi va matn o'rtasidagi farqni tushunishga yordam berishga harakat qiladi va shu asosida shakllantiradi.

Mediata'limi bo'lajak maktab menejerlarga ommaviy axborot vositalari orqali ko'proq ma'lumot oladigan dunyon boshqarish imkonini berishi kerak. Ommaviy axborot vositalari ularning siyosiy mulohazasiga katta hissa qo'shishini tushunishlari kerak. Ular tushunishlari kerakki, kommunikatsiya kengayishi odamlarga tugmani bosish orqali "to'g'ridan to'g'ri" demokratiya orqali o'zini namoyon qilish va siyosiy hayotda ishtiroy etish uchun ko'proq imkoniyatlar yaratadi va shu bilan birga, yaxshi siyosiy axborot, davlat organlaridan yaxshiroq ma'lumot beradi. Ular tanqidiy xulosaga kelish uchun ommaviy axborot vositalaridan qanday foydalanishni o'rganishlari va shu tariqa harakat qilish uchun o'zlarining vakolatlarini kuchaytirishlari kerak.

Ommaviy axborot vositalari nafaqat xayoliy olamlarning vositachisi sifatida, balki voqelevi tasvirini proyeksiya qilishda ham o'z voqeligini yaratishini ular boshdan kechirishlari kerak. Shunga qaramay, talabalar ushbu boshqariladigan voqelevi o'z qadriyatlarida neytral bo'lmolasligini tushunishlari kerak. Ular turli xil ommaviy axborot vositalarining tuzilishi, dizayni va ta'sirini tan olishlari kerak va ular qaysi kontent asosan qaysi ommaviy axborot vositalari tomonidan tashilishini tushunishlari kerak. Ular bir xil tarkiblar boshqacha tarzda taqdim etilishi va shuning uchun turli xil ta'sirga ega ekanligini bilishlari kerak bo'ladi. Tahlillarga ko'ra, mediata'lifning kirib kelishi quyidagilarda aks etadi.

Ommaviy axborot vositalari mavzusini ta'kidlagan XXI asrning eng yorqin voqealaridan ba'zilari:

- 2001-yil 15-yanvar – inglizcha Vikipediya (Wikipedia)ning rasmiy ishga tushirilishi.
- 2001-yil 11-may – rus tilida Vikipediya bo'limi tashkil etilganligi e'lon qilindi.
- 2001-yil 31-oktabr – Yerning yetti millionlik aholisi tug'ildi.
- 2001-yil 25-oktabr – Microsoft Windows XP operatsion tizimini chiqardi.
- 2004-yil 4-fevral – eng yirik Facebookning yaratilishi dunyoning ijtimoiy tarmog'i.
- 2014-yil 7-fevral – Sochida (Rossiya) XXII qishki Olimpiya o'yinlarining ochilishi, u tarixda texnologik jihatdan eng ilg'or deb tan olingan [2, 66].

Umuman olganda, mediata'lim ommaviy axborot vositalarida ta'lif olgan fuqarolar foydalanishi mumkin

bo'lgan mexanizmga aylanadi

Xulosa shuki, ommaviy axborot vositalari o'z-o'zidan jamiyatimizda hukm surayotgan rol taqsimoti haqidagi tushunchani o'zgartira olmasa ham, ular jamoatchilikka ta'sir ko'rsatish va ma'rifat berishda muhim ahamiyatga ega. Muayyan qadriyatlarini aks ettirish orqali ular asosiy qiymat tushunchalarini saqlab qolishga hissa qo'shadi va g'oyalar, modellar va qarashlarini kuchaytirishi yoki zaiflashtirishi mumkin.

Mediadan foydalanish yoshlari, ayniqsa, talabalarning bo'sh vaqtini o'tkazishning muhim qismi hisoblanadi. Shu bois mediata'lifning yoshlari bilan ishslash jarayoniga integratsiyalashuvi tabiiy holdir.

Bugungi kunda mediata'lif rivojlanish jarayonida muhim vosita hisoblanadi. Ommaviy axborot vositalari va axborot savodxonligi tarkibiga kiruvchi bilim va ko'nikmalar odamlarga texnologiyadan samarali foydalanish imkonini beradi. Chunki bugungi kunda biz bilamizki, faqatgina bo'lajak maktab menejerlarigina emas, balki butun avlod media vositalaridan foydalanishni bilishi kerak. Yuqorida aytganimizdek, mediata'lif mediasavodxonlikni chiqib kelishiga turtki bo'ladi.

Jamiyatda mediasavodxonlik darajasi yuqori bo'lgan va mediasavodxonlikni targ'ib qilish bo'yicha yetakchi bo'lgan eng ilg'or mamlakatlardan biri Finlandiyadir. Juhon matbuoti erkinligi indeksi 2020-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, Finlandiya 178 mamlakat ichida 2-o'rinni egallaydi. Finlandiya eng erkin ommaviy axborot vositalariga ega davlat ekanligidan tashqari, mamlakatda so'z erkinligi va turli tuzilmalarda mediasavodxonlikni rivojlantirish bo'yicha qulay vaziyat mavjud. Finlandiya davlatini bilamizki, hamma jabhada rivojlangan mamlakatlar qatoriga kiradi, chunki bu davlatning ta'lif tizimi ham boshqa mamlakatlarga qaraganda balanroq. Xususan, mediata'lif, mediasavodxonlik darajasi ham yuqori darajada. Ularning mediata'limga oid sayti bor, shu sayt orqali targ'ib qiladi. Bundan tashqari, maktablarida, maktabgacha ta'lif muassasalarda, oliy ta'lif muassasalarida ham darsliklar sirasiga kiritilgan desak, mubolag'a bo'lmaymiz.

Mediadan foydalanishning afzalliklari:

- Ko'pgina media manbalari (badiiy filmlar, musiqiy videolar, vizualizatsiya, yangiliklar) qisqa vaqt ichida murakkab g'oyalarni namoyish eta oladigan juda yuqori ishlab chiqarish sifatiga ega. Bu miqdoriy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi.
- Media ham kognitiv, ham affektiv tajribalarni taklif qiladi. Agar sahnalar kuchli hissiy tarkibga ega bo'lsa, u muhokamani, o'z qadriyatlarini baholashni va o'zini o'zi baholashni qo'zg'atishi mumkin.
- Media manbalaridan foydalanish o'quvchilarni madaniy ahamiyatga ega bo'lgan voqealar bilan bog'lashga yordam beradi. Natijada, ommaviy axborot vositalaridan foydalanishning ijobiy natijasi shundaki, o'qituvchilar o'z materiallari va misollarini yangilab turishlari kerak bo'ladi
- Yangilik hikoyalari sinfda o'qitiladigan nazariyalarni real dunyo voqealarini va siyosatlari bilan bog'lash uchun ishlatalishi mumkin.

Yuqoridagi fikrlarni inobatga olgan holda, shuni

ta'kidlashimiz mumkinki, mediata'lism bugungi kunda mexanizmiga aylanadi, qaysi ommaviy axborot vositalari da ma'lumotga ega bo'lgan fuqarolar media muhitiga moslashish uchun foydalana oladilar, ommaviy axborot vositalari faoliyatini tartibga solishning haqiqiy ishtirokchisi

bo'la oladilar, media kompetensiyasi, tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'ladi, o'ylaydi, fikrlaydi, tanlab idrok etishni rivojlantiradi, ong va xulq-atvorda foydali ma'lumotlarni yangilaydi, yangidan yangi loyihalar yaratadi va shular asosida media olamini kashf etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Xarakatlar strategiyasi to'g'risida" gi Farmoni:// O'zbekiston hujjatlari to'plami. –T., 2017. – B.39.
2. Александр Федоров Медиаобразование: история и теория учебное пособие для вузов. –М., 2015. – 232 с.
3. А.В.Федоров, А.А.Новикова Медиаобразование в ведущих странах запада. – Таганрог: Изд-во Кучма, 2005. – 270 с.
4. Боговиз А.В., Лобова С.В., Рагулина Ю.В. Практика медиаобразования. Медиаобразование в регионах России: проблемы и перспективы // Медиаобразование. Учебник. –М., 2017. – 256 с.
5. Медиаобразование как фактор оптимизации российского медиапространства, коллективная монография. – М., 2014. – 428 с.
6. Nekboyev X.X. Media ta'lif asosida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy-tanqidiy yondashuvlarini takomillashtirish. – T., 2020. – 125 b.

USING MODERN APPROACHES IN TEACHING ENGLISH

Gulruh Majidova,

Jizzakh state pedagogical university
Teacher in the department of "Foreign language
in preschool and primary education"

Annotation

In recent years, the advancement of technology has enabled educators to explore new approaches to teaching English. One area that has gained increasing attention is the activation of critical thinking skills in digital learning environments. This paper aims to explore the ways in which critical thinking skills can be activated in teaching English in digital learning environments. The paper also provides practical suggestions and recommendations for educators to integrate critical thinking skills into their English language teaching practices in digital learning environments. The findings suggest that the integration of critical thinking skills in teaching English in digital learning environments has the potential to enhance students' language learning experience and promote their overall cognitive development.

Keywords: critical thinking ,english language teaching ,digital learning environments, technology, cognitive development, language learning, pedagogy, digital tools, online resources, student engagement.

Annotatsiya

So'nggi yillarda texnologiyaning rivojlanishi o'qituvchilarga ingliz tilini o'qitishda yangi yondashuvlarni o'rganishga imkon berdi. Raqamli ta'lif muhitida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini faollashtirish tobora ortib borayotgan bir sohadir. Ushbu maqola raqamli ta'lif muhitida ingliz tilini o'rgatishda tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini faollashtirish usullarini o'rganishga qaratilgan. Maqolada, shuningdek, o'qituvchilarga tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini raqamli ta'lif muhitida ingliz tilini o'rgatish amaliyotiga integratsiya qilish bo'yicha amaliy taklif va tavsiyalar berilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lif muhitida ingliz tilini o'qitishda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini integratsiyalash o'quvchilarning til o'rganish tajribasini oshirish va ularning umumiyy kognitiv rivojlanishiga yordam beradi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, ingliz tilini o'rgatish, raqamli o'quv muhiti, texnologiya, kognitiv rivojlanish, til o'rganish, pedagogika, raqamli vositalar, onlayn resurslar, talabalarning faolligi.

Аннотация

В последние годы развитие технологий позволило педагогам изучить новые подходы к преподаванию английского языка. Одной из областей, которая привлекает все большее внимание, является активизация навыков критического мышления в цифровой среде обучения. Эта статья направлена на изучение способов активизации навыков критического мышления при обучении английскому языку в цифровой среде обучения. В документе также представлены практические предложения и рекомендации для педагогов по интеграции навыков критического мышления в их практику преподавания английского языка в цифровой среде обучения. Полученные данные свидетельствуют о том, что интеграция навыков критического мышления при обучении английскому языку в среде цифрового обучения может улучшить опыт изучения языка учащимися и способствовать их общему когнитивному развитию.

Ключевые слова: критическое мышление, преподавание английского языка, цифровые образовательные среды, технологии, когнитивное развитие, изучение языка, педагогика, цифровые инструменты, онлайн-ресурсы, вовлеченность учащихся.

The integration of technology in education has led to a significant shift in the way English language teaching is approached. As more learning takes place in digital environments, educators are faced with the challenge of adapting their teaching methods to meet the needs of a technologically advanced student population. In particular, the activation of critical thinking skills has gained increased attention in the field of English language teaching [1, 5].

Critical thinking is defined as the ability to analyze and evaluate information, make judgments and decisions, and solve problems. These skills are essential for success in academic and professional settings, as well as in everyday life. Research has shown that the development of critical thinking skills can have a positive impact on language learning, as it enables learners to engage with the language at a deeper level [2, 8].

In digital learning environments, the use of technology can provide opportunities to activate critical thinking skills in a variety of ways. Digital tools and online resources can be used to promote student engagement, collaboration, and creativity. This paper aims to explore the ways in which critical thinking skills can be activated in teaching English in digital learning environments. It will review relevant literature on critical thinking and its importance in language learning, as well as exploring the use of digital tools and resources to enhance critical thinking skills. Finally, the paper will provide practical suggestions and recommendations for educators to integrate critical thinking skills into their English language teaching practices in digital learning environments [3, 6].

This paper utilizes a literature review methodology to explore the topic of the activation of critical thinking skills in teaching English in digital learning environments. The review of relevant literature involved searching and analyzing academic articles, books, and other resources related to the topic. The databases used for the literature search included Google Scholar, ERIC, and Education Research Complete. The search terms used included "critical thinking," "English language teaching," "digital learning environments," "technology," "cognitive development," "language learning," "pedagogy," "digital tools," "online resources," and "student engagement" [3, 5].

The review of the literature included a thorough analysis of the studies, articles, and other resources related to the topic. The information gathered from the literature was analyzed and synthesized to identify key themes and findings related to the activation of critical thinking skills in teaching English in digital learning environments. This analysis enabled the identification of effective practices and strategies for activating critical thinking skills in digital learning environments.

Additionally, practical suggestions and recommendations for integrating critical thinking skills into

English language teaching practices in digital learning environments were developed based on the findings from the literature review. The recommendations were developed to provide practical guidance for educators to enhance their teaching practices and promote the development of critical thinking skills in their students [4, 5].

The review of the literature on the activation of critical thinking skills in teaching English in digital learning environments revealed several key findings and themes. These findings are discussed below.

Firstly, research has shown that the integration of digital tools and online resources can enhance critical thinking skills in language learning. Digital tools such as interactive whiteboards, videos, podcasts, and gamification can provide students with opportunities to engage with the language in a meaningful and interactive way, promoting critical thinking skills. The use of online resources such as discussion forums, social media, and virtual communities can also enhance critical thinking skills by promoting collaboration and communication among students.

Secondly, the literature indicates that the design of digital learning environments can significantly impact the activation of critical thinking skills in language learning. The design should be learner-centered, with activities and tasks that require students to engage with the language at a deeper level, such as analyzing and evaluating information. The design should also promote student autonomy and self-directed learning, which can enhance critical thinking skills.

Thirdly, the use of pedagogical strategies such as project-based learning and problem-based learning can enhance critical thinking skills in digital learning environments. These strategies require students to work collaboratively and engage in problem-solving activities, promoting critical thinking skills [6, 4].

Fourthly, the integration of formative assessment strategies such as self-assessment, peer assessment, and teacher feedback can promote critical thinking skills in language learning. Formative assessment can provide students with opportunities to reflect on their learning and identify areas for improvement, promoting self-directed learning and critical thinking.

Finally, the literature indicates that the integration of critical thinking skills in language teaching in digital learning environments can have a positive impact on students' overall cognitive development. Students who develop critical thinking skills are better equipped to analyze and evaluate information, make informed decisions, and solve problems, which are essential skills for success in academic and professional settings.

Overall, the findings suggest that the activation of critical thinking skills in teaching English in digital learning environments is a promising area for enhancing language learning and promoting students' overall cognitive development. The integration of digital tools and

resources, learner-centered design, pedagogical strategies, and formative assessment can enhance critical thinking skills and promote student engagement and autonomy.

In conclusion, the activation of critical thinking skills in teaching English in digital learning environments is a crucial area for enhancing language learning and promoting students' overall cognitive development. The review of relevant literature suggests that the integration of digital tools and resources, learner-centered design, pedagogical strategies, and formative assessment can enhance critical thinking skills and promote student engagement and autonomy.

Educators should be aware of the benefits of integrating critical thinking skills into English language teaching practices in digital learning environments and should strive to develop and implement effective strategies

and practices to activate these skills. The development of critical thinking skills is an essential component of language learning and promotes students' ability to analyze and evaluate information, make informed decisions, and solve problems, which are essential skills for success in academic and professional settings.

Furthermore, future research in this area should focus on exploring the most effective strategies and practices for activating critical thinking skills in digital learning environments, as well as assessing the impact of critical thinking skills on students' overall cognitive development and success in language learning. Overall, the activation of critical thinking skills in teaching English in digital learning environments is a promising area for enhancing language learning and promoting students' overall cognitive development.

REFERENCES:

1. Anderson, L.W., & Krathwohl, D.R. (Eds.). (2001). *A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives*. Allyn & Bacon.
2. Chapelle, C.A. (2016). Teaching English language learners in computer-mediated contexts. In *Handbook of research on computer-enhanced language acquisition and learning* (pp. 216-234). IGI Global.
3. Hsu, H.Y., & Wang, C. C. (2015). Effects of problem-based learning and gamification on students' learning motivation and performance. *International Journal of Information and Education Technology*, 5(8), 586-589.
4. Liu, Y. (2019). The influence of digital technology on English language teaching. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, 14(02), 17-28.
5. Marzano, R.J. (2017). *The new taxonomy of educational objectives*. Corwin Press.
6. Özdener, N. (2017). The effectiveness of project-based learning on students' academic achievement, attitude, and retention in science education. *International Journal of Instruction*, 10(4), 93-106.
7. Rutherford, W. (2016). *Digital media and learner identity: The new curatorship*. Springer.
8. Wu, J.H., & Chen, Y.C. (2017). A study on the effects of using mobile technology on English listening proficiency and motivation. *International Journal of Mobile Learning and Organisation*, 11(2), 154-169.
9. Yang, H.Y., & Chen, Y.L. (2018). The effects of formative assessment on EFL learners' critical thinking. *The Journal of Asia TEFL*, 15(3), 828-839.
10. Zhang, Y. (2018). The design of online English teaching activities based on critical thinking. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, 13(10), 50-60.
- Özdener, N. (2017).

O'QITUVCHINING TRANSVERSAL KOMPETENSIYASI UNING KASBIY VA SHAXSIY SIFATLARINING NAMOYANDASI SIFATIDA

Olima Muxidova,
T.N.Qori Niyoziy nomli
O'zbekiston pedagogika fanlari
ilmiy-tadqiqot instituti doktoranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada bo'la jah mutaxassisni uning muvaffaqiyatli kasbiy faoliyatini ta'minlaydigan sifatlar nuqtayi nazaridan o'rganish zarurligi haqida ma'lumot beriladi. Kasbiy muhim shaxsiy sifatlarni ko'ra olish va uning tarkiblarini aniqlash, faol kasbiy rivojlanishga, ya'ni, birinchidan, kasbning yaxlit g'oyasini shakllantirishga, ikkinchidan, bu oly ta'lif muassasasining bitiruvchisiga kasbiy faoliyat tomonidan qo'yiladigan talablarga muvofiq o'quv reja va dasturlarni tuzishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: pedagogik faoliyat, shaxsiy sifatlar, transversal kompetensiya, fuqarolik madaniyati, madaniyatlari, munosabatlar, avlodlararo munosabatlar, ijtimoiy javobgarlik, professiogramma.

Аннотация

В данной статье речь идёт о необходимости исследований будущего профессионала с точки зрения тех качеств, которые обеспечивают его успешную профессиональную деятельность. Выявление и уточнение структуры профессионально важных личностных качеств, способствующих активному профессиональному становлению, во-первых, дает возможность сформировать целостное представление о профессии; во-вторых, позволяет строить учебные планы и программы в соответствии с требованиями, предъявляемыми выпускнику вуза профессиональной деятельностью.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, личностные качества, трансверсальные компетенции, гражданская культура, межкультурное взаимодействие, межпоколенное отношение, социальная ответственность, профессиограмма.

Annotation

In this article we are talking about the need to research the future professional in terms of those qualities that ensure his successful professional activity. Revealing and clarifying the structure of professionally important personal qualities that contribute to active professional development, firstly, makes it possible to form a holistic view of the profession; secondly, it allows you to build curricula and programs in accordance with the requirements for a university graduate by professional activity.

Keywords: pedagogical activity, personal qualities, transversal competencies, civic culture, intercultural interaction, intergenerational attitude, social responsibility, professionogram.

Bugungi kunda ko'plab olimlar, shu jumladan, V.A.Slastenin, V.P.Simonov, N.V.Kuzmin va boshqalar o'qituvchilik kasbi istalgan har bir kishi uchun emasligini ta'kidladilar. Ushbu kasbni egallash uchun, birinchi navbatda, shaxsiy sifatlar va qobiliyatlarga ega bo'lishi kerakligini uqtirib o'tdi. Lekin nima uchundir bugungi kunda pedagogika sohasidagi oliy ta'lif muassasalari bitiruvchilarini baholashning asosiy mezoni asosan bilim hisoblanadi. Demak, shu bilan birga, uning kasbiy faoliyati, muvaffaqiyatining ma'lum bir omili bu uning shaxsiy sifatlari bo'lmish ma'naviy boyligi, axloqiy va estetik tarbiyasi hamdir. E.A.Klimov formulasiga muvofiq o'qituchi kasbi "inson-inson" tipiga kiradi va bu kasb insonning quyidagi fazilatlari bilan belgilanadi: odamlar bilan ishlash jarayonida o'zini yaxshi his etishi, muloqotga bo'lgan ehtiyoj, o'zini boshqa odamning o'rniga ruhan qo'ya olish, boshqa odamlarning niyatlarini, fikrlarini, kayfiyatini tezda tushuna olishi, odamlar o'rtasidagi munosabatlarni tezda tushuna olishi, ko'p va turli odamlarning shaxsiy fazilatlari haqidagi ma'lumotlarni xotirada saqlay olish qobiliyati va hokazo. Ushbu soha tarkibining odami xarakterlidir: rahbarlik, tashkilotchilik qobiliyati, o'qitish, tarbiyalash, "odamlarning turli ehtiyojlariga xizmat qilish uchun foydali harakatlarni amalga oshirish" qobiliyati, eshitish va tinglash qobiliyati, keng dunyoqarash, nutq

madaniyati, insonning his-tuyg'ulari, ongi va fe'l-atvorining namoyon bo'lishiga, uning xatti-harakatlariga, uning ichki dunyosini tasavvur qilish, ya'ni empatiya qobiliyati, kuzatish, "umuman, xalqqa xizmat qilish g'oyasining to'g'riligiga chuqur va optimistik ishonch bo'lishi" [1, 18].

Shuni ta'kidlash kerakki, pedagogik faoliyat muvaffaqiyatining muhim omillaridan biri o'qituvchining "shaxsiy sifatlari"dir. Fidoyilik, qat'iyatlilik, mehnatsevarlik, kamtarlik, kuzatish kabi fazilatlarning majburiyligi qayd etilgan. Aql-idrok, shuningdek, notiqlik qobiliyati, tabiiylikning zarurligi alohida ta'kidlangan. Empatiyaga tayyorlik, ya'ni o'quvchilarning ruhiy holatini tushunish, hamdardlik va ijtimoiy o'zaro ta'sirga bo'lgan ehtiyoj, ayniqsa, muhimdir. Shuningdek, quyidagi shaxsiy sifatlarni ajratib ko'rsatish kerak: xushmuomalalik, ehtiyojkorlik, ta'sirchanlik, odob-axloq, diqqat, chidamlilik va o'zini tuta bilish, xulq-atvorning moslashuvchanligi, fuqarolik, insonparvarlik, ishbilarmonlik, intizom, mehribonlik, vijdonlik, xayriyohlik, g'oyaviy ishonch, tashabbuskorlik, samimiylilik, kollektivizm, tanqidiyilik, mantiqiyilik, bolalarga bo'lgan muhabbat, kuzatuvchanlik, qat'iyatlilik, mas'uliyat, sezgirlik, tashkilotchilik, xushmuomalalik, siyosiy ong, halollik, vatanparvarlik, rostgo'ylik, pedagogik bilim, oldindan o'yash, printsipi, mustaqillik, o'zini tanqid qilish,adolat, tezkor aql, jasorat, o'zini takomillasht-

irishga intilish, xushmuomalalik, yangilikni qabul qila olish, o'zini o'zi qadrlash, sezgirlik va hissiyot. Bu ideal o'qituvchining psixologik portretidir. Ushbu portretning yadrosi xususiy shaxsiy sifatlardir: yo'nalganlik, talablar darjasи, o'zini o'zi qadrlash va "men" obrazи [2, 558].

Transversal kompetentsiyalar tez moslashish va faoliyatning bir sohasidan ikkinchisiga o'tish qobiliyati bilan ajralib turadi, shuningdek, mehnat bozorida muvaffaqiyatga erishishda muhim rol o'ynaydi.

O'qituvchining transversal kompetensiyalari kasbiy bilim, tushunish, qobiliyat va munosabatlarga asoslanadi:

1) fuqarolik madaniyati (turli xil an'analar, turmush tarzi, tajriba, tillar, dinlar va e'tiqodlarning xilma-xilligi sharoitida yashashga, ishlashga va hamkorlik qilishga tayyorgarligi);

2) madaniyatlararo o'zaro munosabatlar (muloqot va o'zaro tushunishga tayyorgarlik, nizolarning oldini olish va hal qilishning zo'ravoniksiz usullarini o'zlashtirilgани va boshqalar);

3) avlodlararo munosabatlar (jamiyatda turli toifadagi keksa odamlar bilan munosib munosabatlarni o'rnatish, turli xil bosqichlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan o'z imkoniyatlari va muammolarini oldindan bilish va yetarli darajada baholash);

4) ijtimoiy javobgarlik (o'z huquq va majburiyatlarini bilish, o'zgalarning shaxsiyatini hurmat qilish, shaxsiy, ijtimoiy, iqtisidiy, kasbiy faoliyatda javobgarlikni his etish, murakkab ijtimoiy muammolarni hal etishda axloq, inson-parvarlik, jasorat va mas'uliyatni – ijtimoiy hamjihatlik, kelajak avlodlar oldidagi javobgarlikni his eta olish va boshqalar) [3, 185].

O'qituvchi pedagogik faoliyat subyekti sifatida pedagogik faoliyat jarayonida ko'plab funksiyalarni bajaradi. Ushbu funksiyalarni bajarishdagi muvaffaqiyat o'qituvchining shaxsiyati, uning kasbiy sifatlari bilan belgilanadi. O'qituvchi, ta'lim beruvchi, sinf rahbari, pedagogning ideal modeli, birinchidan, o'qituvchi ega bo'lishi kerak bo'lgan shaxsiy sifatlari; ikkinchidan, o'qituvchining funktsiyalarini bajarishi uchun bilim, ko'nikma va malakalar professiogrammada namoyon bo'ladi. "Professiogramma" tushunchasidan shunday mazmun kelib chiqadi-ki, shaxsni o'rganishning professional usuli haqida gapirganda, o'qituvchining bilim, ko'nikma va malakalarideal model bilan taqqoslanadi. Ushbu usul o'qituvchining shaxsiy va kasbiy o'sishini loyihalashtirishga imkon berishini tasavvur qilish qiyin emas. Shu bilan birga, o'qituvchining professiogrammasi – bu o'qituvchining bilim, ko'nikma va malakalariga, shaxsiy sifatlari, qobiliyatlarini, psixofiziologik imkoniyatlari va tayyorgarlik darajasiga qo'yildigan talablar nuqtayi nazaridan to'liq malaka tavsifini beradigan hujjat [4, 173].

Zamonaviy o'qituvchining professiogrammasini yaratish zarurati bir qator sabablarga ko'ra belgilanadi:

1. Maktabda, o'qituvchilik kasbiga ijtimoiy buyurtmaning ahamiyati;

2. Jamiyatning o'qituvchi shaxsiga bo'lgan talablarining ortishi;

3. Ijtimoiy va ilmiy-texnik o'zgarishlar munosabati bilan uning kasbiy kompetensiyasi mezonlarini o'zgartirish;

4. Kasbiy va pedagogik tayyorgarlik sifatini oshirish zarurati.

O'qituvchi subyektivligining quyidagi xususiyatlari ajralib turadi:

1. Subyektning psicho-fiziologik xususiyatlari (moyilli-gi), bu ularning kasbiy faoliyatini amalga oshirish uchun zarur shartlardir (temperament turi, hissiyoti, idrok turi, fikrlashning moslashuvchanligi va boshqalar) [5, 98].

Kasbiy pedagogik faoliyat – bu yuqori asabiy faoliyat turi bo'lib, o'qituvchining o'z ishini amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan individual sifatlarini psixofizik asos sifatida ko'rib chiqish mumkin. Ma'lumki, yuqori asabiy faoliyat ikkita asosiy asab jarayoniga asoslangan: hayajonlanish va boshqaruv. Ular kuch, harakatchanlik va muvozanat bilan ajralib turadi, ularning turli xil kombinatsiyalari insonning individual psixologik xususiyatlarini, uning temperament turini, idrok etish va fikrlash xususiyatlarini, diqqatni, ish qobiliyatini, chidamliligini, psixologik barqarorligini va boshqalarni belgilaydi. O'qituvchining pedagogik faoliyati va individual psixologik sifatlari ma'lum bir muvofiqlikda bo'lishi kerak. Bunday muvofiqlik har doim ham o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Bunga erishish kerak.

O'qituvchilik kasbi uchun quyidagi individual psixologik xususiyatlar va sifatlar ko'rsatiladi:

1) yuqori asabiy faoliyat turi shunday temperament sifatlarni belgilaydiki, uning asosida yetakchilik, ishga layoqatlichkeit, chidamlilik, qat'iyatlilik, faollik, maqsadga intilish, talabchanlik, sabr, matonat, tirishqoqlik, o'ziga ishonch va boshqalar;

2) ixtiyorli diqqatning shakllantirilishi, aqliy faoliyatning yuqori darajasi, xotira;

3) hissiy muvozanat (hatto hissiy vaziyatlarda ham o'zini tuta bilish qobiliyati);

4) ijtimoiy sezgirlik, refleksivlik (o'z-o'ziga hisobot berish, o'z ruhiy holatini tahlil eta olish, o'zini tashqi tomonidan, ba'zan boshqalarning ko'zlarini bilan ko'ra olish qobiliyati).

Pedagogik qobiliyat – shaxsning individual psixologik xususiyatlari bo'lib, buning yordamida har qanday faoliyat muvaffaqiyatli amalga oshiriladi, ya'ni kam mehnat qilib katta natijalarga erishiladi.

Psixologik va pedagogik adabiyotlarda turli xil qobiliyat guruhlari ajratiladi. F.M.Gonobolin o'qituvchining muhim individual xususiyatlariga quyidagi qobiliyatlarini kiritdi: "bolalarni tushunish, ulardagi yaxshi va yomon tomonlarni ko'rish, o'quv materialini qanday qabul qilishlarini his qilish, ularning bilim va qobiliyatlarini obyektiv baholash, ijodiy ishslash, o'quvchilarga bilimlarni maromiga yetkazib bera olish, tilni bilish, o'quvchilarni bir jamoada mohirona birlashtira olish, pedagogik xushmuomalalikni namoyish etish, bolalarga ishtiyoq, ishga mu-

habbat uyg‘otish, o‘zini boshqara olish, o‘z his-tuyg‘ulari va xatti-harakatlarini nazorat qilish”.

I.A.Zyazyun, M.S.Burgin va boshqalar tomonidan o‘qituvchining pedagogik faoliyatiga o‘qituvchining oltita yetakchi qobiliyatlarini ajratib ko‘rsatdilar, ular quyidagi larini o‘z ichiga oladi:

1. Kommunikativ qobiliyat – odamlarga nisbatan xushmuomalalik va xayrixohlik bilan muloqotda bo‘lish;
2. Idrok eta olish qobiliyat – kasbiy hushyorlik, hamdardlik, pedagogik sezgi;
3. Shaxsiy muvozanat (dinamizm) – irodaviy ta’sir ko‘rsatish va mantiqan ishontira olish qobiliyat;
4. Hissiy barqarorlik – o‘zini boshqara olish qobiliyat;
5. Optimistik prognozlash;
6. Kreativlik – ijodkorlik qobiliyat [6, 85].

Yuqorida keltirilgan pedagogik qibiliyatlardan ko‘rinib turibdiki, ular ko‘plab shaxsiy sifatlarni o‘z ichiga ola-di va ma’lum bir harakatlar, ko‘nikmalar orqali namoy-on bo‘ladi. Shu bilan birga, bir nechta qobiliyatlarning tarkibiga kiritilgan ko‘nikmalar ham mavjud.

3. Shaxsning mavqeyi insonning qadr-qiyomi bilan bel-gilanadi. O‘qituvchi shaxsining kasbiy va pedagogik yo‘nal-ganligi deganda, o‘qituvchining xatti-harakatlarini, uning kasbga va ishiga munosabatini belgilaydigan talablar, motivlar (qiziqishlar, e’tiqodlar, moyilliklar va boshqalar) tus-huniladi. N.V.Kuzmin (professor, psixologiya fanlari doktori) o‘qituvchining pedagogik faoliyatiga nisbatan o‘qituv-chi shaxsining kasbiy va pedagogik yo‘nalganligi quyidagi tarkibiy qismilarni o‘z ichiga ola迪 deb ko‘rsatdi:

1. Bolalarga muhabbat, ularda insoniy fazilatlarni tar-biyalash bilan bog‘liq faoliyatga, ya’ni kasbga, ijodga qiziqish va muhabbat uyg‘otish;
  2. O‘qituvchi ishidagi qiyinchiliklar va muammolarni anglash;
  3. Pedagogik faoliyatga talab;
  4. Tanlangan kasb talablariga javob beradigan o‘z im-koniylarini va qobiliyatlarini anglash;
  5. Doimiy ravishda o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan ta-lab va pedagogik mahorat asoslarini o‘zlashtirish [7, 98].
- Haqiqiy pedagogik bu o‘qituvchi tomonidan o‘qi-

layotgan fan vositalari yordamida talaba shaxsini shak-llantirishda bilimga bo‘lgan dastlabki motivatsiyasini uyg‘otishdan iborat. Pedagogik yo‘nalganlik kasbning pedagogik faoliyatini o‘z ichiga ola迪. Buning yuqori bosqichida o‘qituvchi o‘zini maktab siz, o‘quvchilarining hayoti va faoliyatjisiz tasavvur qila olmaydi;

Rasmiy pedagogik (pedagogik faoliyat uchun moti-vatsiya ma’lum bir fanni o‘qitishga bo‘lgan ishtiyoq to-mon siljiydi, biroq o‘qituvchi ma’lum darajada pedagogik faoliyatining samaradorligiga erishadi, chunki u o‘quvchilarni bilim va o‘qitish jarayonida shaxsiy ishtiyoqi, o‘z ishiga ijodiy munosabati bilan baholaydi).

Soxta pedagogik (o‘qituvchining pedagogik faoliyatining asosiy motivi o‘zini namoyon qilish, karyeraning o‘sishidir. Bir qator rivojlangan pedagogik qibiliyatlar va ijobjiy shaxsiy fazilatlar, masalan, aql, iroda va boshqalar mavjudligi sababli, bunday o‘qituvchi ba’zi davrlarda mu-vaffaqiyatli ishlashi mumkin. Biroq uning kasbiy faoliyati motivlarining buzilishi pedagogik faoliyatda past natijaga olib keladi) ko‘nikmalar – bu bilimlarni amalda qo‘llash usullari, ularning o‘qituvchining zaruriy sifatlari moduli-da namoyon bo‘lishi aniq.

O‘qituvchi o‘zining amaliy faoliyatida umumiy ilmiy, fan, psixologik, pedagogik va umumiy madaniy bilimlarni samarali qo‘llay oladigan darajada professionaldir. Kas-biy va pedagogik ko‘nikmalar doirasasi xilma-xildir.

Barcha xilma-xil ko‘nikmalar umumiy mehnat ko‘nikmalariga asoslanadi: faoliyatning maqsadlarini anglash, kelgusi faoliyatni rejalashtirish, o‘z-o‘zini nazorat qilish qibiliyat. Har qanday faoliyat turida zarur bo‘lgan bilim qibiliyatlarini yodlash, taqqoslash, tahlil qilish, bashorat qilish, oldindan bilish qibiliyatini o‘z ichiga ola迪.

Xulosa qilib shuni ta’kidlash mumkinki, zamonaviy o‘qituvchining o‘ziga xos sifatlari – bu maqsadga mu-vofiqlik, faollik, o‘zini o‘zi boshqarish qibiliyat, shak-llangan pedagogik ongga ega bo‘lish, faoliyatni yuqori samaradorlik va belgilangan me’yorlar doirasida amalga oshirishga imkon beradigan ma’lum psixologik xususiyatlar. Shuningdek, o‘qituvchining ish sifatini belgilaydigan kasbiy kompetensiya muhim element hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Климов Е.А. Образ мира в разнотипных профессиях. – М.: МГУ, 1995. – 224 с.
2. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения / под ред. А.М. Арсеньева; сост. П.А. Лебедев; Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1982. – 703 с.
3. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя : учебно-методическое пособие / Л.М. Митина. – М.: Флинта: МПСИ, 1998. – 200 с.
4. Самарцева Е.Ю. Профессионально значимые личностные качества учителя элитарной школы. // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2011. – № 11. – 171-174 с.
5. Маркова А. К. Психология труда учителя: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1993. – 192 с.
6. Сластенин В.А. и др. Педагогика Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов; Под ред. В.А. Сластенина. – М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 576 с.
7. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари / Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. – Т., 2015. – 120 б.

BOSHLANG'ICH SINF O'QISH DARSLARIDA NASRIY ASARLAR USTIDA ISHLASH METODIKASI

Iroda Ergasheva,
Guliston davlat universiteti 2-bosqich magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda o'qish darslarida nasriy asarlar ustida ishlash metodikasi yuzasidan ish ko'rish lozimligi, boshlang'ich sinfa o'qish darslarini o'qitish sistematik kursiga tayyorlovchi predmet sifatida o'qitilishi, metodika bo'lajak boshlang'ich sinfa o'qituvchisini adabiy ta'limining mazmuniga va uni o'qitishga mustaqil ongли yondasha oladigan, o'zgalarning tajribasini nafaqat o'rganib olib, balki ular faoliyatining natijalarini ongли ravishda tahlil qilib, to'g'ri xulosa chiqara biladigan bo'lishlari xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: adabiyot, pedagog, ta'lim, tarbiya, she'r, hikoya, ertak, masal, tarix.

Аннотация

В данной статье необходимо работать над методикой работы над прозаическими произведениями на занятиях по чтению в младших классах, преподавать уроки чтения в начальных классах как подготовительный предмет к систематическому курсу обучения, методику для будущих младших школьников. Учитель первого класса должен уметь самостоятельно подходить к содержанию литературного образования и его преподавания, не только изучать чужой опыт, но и уметь сознательно анализировать результаты своей деятельности и делать правильные выводы. поддерживается.

Ключевые слова: литература, педагог, воспитание, обучение, стихотворение, повесть, сказка, притча, история.

Annotation

In this article, it is necessary to work on the methodology of working on prose works in reading classes in elementary grades, to teach reading lessons in elementary grades as a preparatory subject for the systematic course of teaching, methodology for future elementary students. The teacher of the first grade should be able to approach the content of literary education and its teaching independently, not only to learn the experience of others, but also to be able to consciously analyze the results of their activities and draw the right conclusions. is maintained.

Keywords: literature, pedagogue, education, training, poem, story, fairy tale, parable, history.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev o'zining "O'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqaro miqyosda o'rganish va targ'ib qilishning dolzarb masalalari" mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga yo'llagan tabrikda shunday fikrni keltirib o'tgan: "Bundan yuz yil muqaddam buyuk o'zbek shoiri Abdulhamid Sulaymon o'g'li – Cho'lpon "Adabiyot yashasa, millat yashar!" degan otashin da'vat bilan maydonga chiqqan edi. Hayot va tarix sinovlaridan o'tgan teran ma'noli bu so'zlar bugun ham o'z ahamiyati va qimmatini yo'qotgan emas. Darhaqiqat, adabiyot, san'at va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bezavol yashaydi" [1].

Boshlang'ich sinflarning ona tili va o'qish savodxonligi darslarida garchi ilmiy jihatdan bo'lmasa-da, amaliy jihatdan turli janrga mansub asarlar o'qib o'rganiladi. O'qish darsliklariga, asosan, hikoya, she'r, ertak, masal, maqol, doston, rivoyat va topishmoq kabi janrdagi asarlar kiritilgan. Bulardan tashqari, ilmiy-ommabop asarlar ham o'rgatiladi.

Turli janrdagi nasriy asarlar qurilishi, uslubiy jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning o'quvchilarga ta'siri ham har xil bo'ladi. Tabiiyki, har bir janrga oid asar matni lingvistik jihatdan ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, she'riy asarlar matni hikoya matnidan, ertak matni she'r matnidan, ilmiy-ommabop maqola

matni masal janriga taalluqli asarlar matnidan tubdan farq etadi. Topishmoqlar predmet, voqeа-hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikni taqqoslash orqali o'zlashtirilsa, maqollar mazmuni hayotiy misollar vositasida sharplashni talab etadi. Shunga ko'ra, turli janrdagi badiiy asarlarni o'qishda o'qituvchidan unga mos usullar tanlash talab etiladi. Mazkur muammo yuzasidan biz ushbu mavzuda maqolani yoritishni maqsad qildik.

Mazkur mavzu yuzasidan juda ko'plab ilmiy ma'lumotlar mavjud bo'lib, asosan quyidagi mualliflar ishlari o'rganilib, tahlil qilindi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda bola tarbiyasi asosiy masala qilib qo'yilgan, Q.Abdullaeva, K.Qosimova, S.Dolimov, A.Zunnunov, T.Jo'rayev, E.Shodmonov, Y.Abdullayev, T.Mirzayev, B.Sarimsov, O.Safarov, M.Jumaboyev, X.Razzoqov, Y.Sultonov, M.Qo'shjonov, S.Mamajonov, U.Normatov, S.Mirzayev, O.Sharafiddinov, P.Shermuhammedov, H.Umurov S.Matchonov, X.G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva, Sh.Sariyev kabi o'nlab metodistlar va taniqli pedagoglar ma'rifatparvarlar va ijodkorlarning ilmiy, uslubiy nazariy asar va maqolalaridan foydalanib ish ko'rdik. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, bolalar o'qituvchi rahbarligida ishlaganda tez mushohada qiladilar ekan. Bu holga o'rganib qolmasliklari uchun ko'proq ularning o'zlarini mustaqil fikrlashga da'vat etish kerak.

Xalq og‘zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o‘qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta’sirchanligi, o‘tkirligi, ma’nodorligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertaklarning ko‘pchiligidagi real hayot tasviri sarguzasht elementlar bilan qo‘silib ketadi.

Ertakning o‘tkir maroqli syujeti, voqeа rivojidagi fаvqulodda ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi, undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning g‘oyaviy yo‘nalishi, unda ezgulik kuchining – yaxshilikning doimo g‘alaba qilishi bolalarni o‘ziga jalg qiladi. Ertakning pedagogik qiymati shundaki, o‘quvchilar unda to‘g‘rilik, halollik g‘alaba qilganidan, kambag‘al kishilar qiyinchilikdan qutulganidan, ya’ni yaxshilik, ezgulik ro‘yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ertak ustida ish-lashda bolalarni ertakni o‘qishgagina emas, balki uni aytib berishga o‘rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og‘zaki nutqni o‘stiradi, bolalar nutqini yangi so‘z va iboralar bilan boyitadi.

Yuqoridagi barcha fikrlarni hisobga olganda, ertakni o‘rgantish darslarining qurilishi quyidagicha bo‘lishi mumkin:

1. Ertak bilan tanishtirish:

- a) o‘quvchilarini ertakni idrok etishga tayyorlash;
- b) o‘qituvchining ertakni ifodali o‘qishi, yod aytib berishi va hokazo.

2. Ertakni o‘quvchilar qay darajada idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat olib borish;

3. Ertakni qismlarga bo‘lib o‘qish va tahlil qilish; undagi ayrim tasviriy vositalar, ma’nodosh so‘zlarini topish, lug‘at ishi (ayrim so‘zlar ma’nosini tushuntirish);

4. Ertakni aytib berishga tayyorlanish [2, 105].

Hikoya kichik hajmli badiiy asar bo‘lib, unda kishi ha-yotidagi ma’lum bir voqeа, hayotning muhim tomonlari umumlashtirib tasvirlanadi. Hikoya ko‘pincha kishi ha-yotida bo‘lgan bir epizodni tasvirlaydi. Uning mazmuni ertakdagidan ko‘proq hayotiydir.

Hikoyada voqealar tez rivojlanib boradi. Unda inson hayoti, u bilan bog‘liq hayotiy lavhalar bayon etiladi. O‘quvchilar qahramonlarning xarakteri, ulardagи xususiyatlар bilan qiziqadilar. Masalan, 3-sinf “O‘qish kitobi”da-gi “Dadam qurban dengiz” (H.Nazir), “Olma” (M.Muro-dov), “Ilmi ming yashar” (N.Maqsudiy), “Xazonchinak” (O‘.Hoshimov), “Qo‘shterak” (A.Irisov), “Mehnatkash qiz” (Oybek) va boshqa qiziqarli hikoyalar berilgan. Ular mavzu jihatdan xilma-xil bo‘lib, qahramonlarning xarak-ter-xususiyatlari bilan ham farq qiladi.

Hikoya mazmunini o‘zlashtirish bo‘yicha matn asosi-da quyidagicha ishlar amalga oshirilishi lozim:

1. Matn mazmuni yuzasidan o‘qituvchi savollariga javob berish.

2. Hikoya matni asosidagi savol-topshirqlarni bajarish.

3. Hikoya mazmuni yuzasidan o‘quvchilarining savol-lar tuzishi.

4. Hikoya mazmuniga mos rasmlar chizish.

5. Hikoya matnni qismlarga bo‘lish.

6. Har bir qismga sarlavha topish.

7. Hikoyaga reja tuzish.

8. Reja asosida qayta hikoyalash (to‘liq, qisqartirib va ijodiy qayta hikoyalash).

9. Reja asosida bayon yozish [2, 112].

Masal – axloqiy, satirik va kesatiq mazmunini ki-noyaviy obrazlarda aks ettirgan aksariyat kichik she’riy, ba’zan nasriy asardir. Inson xarakteriga xos xususiyatlar masalda majoziy obrazlar – hayvonlar, jonivorlar va o‘simliklar dunyosiga ko‘chiriladi. Timsollarning ki-noyaviy xarakterda bo‘lishidan tashqari, kulgili savol-javob ham masal tili va uslubi uchun xarakterlidir. “Antik adabiyotda Ezop masallari juda mashhur bo‘lgan. O‘z ma’nosidan ko‘chirilgan (majoziy) so‘z va kinoyaviy iboralar orqali qilinadigan “yashirincha” tanqidning tili va uslubi Ezopga nisbatan berilib, “Ezop tili” deyilgan va shu ta‘bir joriy qilingan” [2, 120].

O‘zbek adabiyotida Sayido Nasafiy, Maxmur, Gulxaniy kabi shoirlar ham Navoiy an’analarini davom ettiranlar, bolalarbop ko‘pgina masallar yozganlar.

She’r – ohang jihatidan ma’lum bir tartibga solingan, his-tuyg‘u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli rit-mik nutqdir. She’riy nutqni ohang jihatidan ma’lum bir tartibga solish vositalari ritm (bir-biriga monand kichik bo‘laklarning izchil va bir me’yorda takrorlanib kelishi) va qofiya (misralarning oxirida keladigan ohangdosh so‘zlar) hisoblanadi [2, 125].

Boshlang‘ich sinflarda she’r tarzida yozilgan hikoyalilar, ertaklar, ya’ni she’riy asarlar va lirik she’rlar o‘qitiladi.

She’riy hikoya, she’riy ertaklarda syujet, ya’ni voqealar tizimi va uning rivoji xarakterlidir. Lirik she’r “biror hayotiy voqeа-hodisa ta’sirida insonda tug‘ilgan ruhiy kechinma, fikr va tuyg‘ular orqali turmushni aks ettiradi”. Lirik she’rning xususiyati “kishining his-tuyg‘uga to‘la hayajonli nutqini ta’sirliroq ifodalashda qo‘l keladi” [4, 93].

Boshlang‘ich sinflarda ko‘rgazmali ta’limning asosiy shakli she’rni ifodali o‘qish hisoblanadi. Lirik she’rni ham o‘quvchilar hayajon bilan yaxlit idrok etishlariga erishish muhim. Shuning uchun she’r birinchi marta o‘qilganda, hech qanday tushuntirish berilmaydi. She’r o‘quvchilarga qanday ta’sir qilganini hisobga olish, bilish zarur. O‘quvu-chi she’rni shunday ifodali o‘qishi kerakki, bolalar uning asosiy mazmunini anglasinlar, ularga jonli so‘z kuchliroq ta’sir etsin. So‘ngra she’rni mustaqil o‘qish topshiriladi. O‘qish oddiy bo‘lishi kerak. O‘qiyotganda tabiiy za-vq-shavq, shodlik, xursandlik, qahr-g‘azab hissini qich-qiriq ovoz bilan soxta ifodalashga yo‘l qo‘ymaslik zarur. Bolalar she’rni o‘qiganda, she’riy satrga rioya qilishlari lozim, bu jarayonda ularning she’r ritmini buzmasliklari ga erishish muhim.

Boshlang‘ich sinflarning o‘qish darslarida o‘quvchilar nutqini o‘stirish vositalardan biri turli uyuştirilgan qayta

hikoyalashdir. Maktab tajribasida to‘liq, qisqartirib, tanlab va ijodiy qayta hikoya qilish turlari mavjud. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilar uchun matnni to‘liq yoki matnga yaqin qayta hikoyalash ancha oson, boshqa turlari esa nisbatan qiyinroq. Qayta hikoyalashda o‘qilgan hikoya mazmuni yuzasidan o‘qituvchining savoli, o‘quvchilarini hikoyaning detallari haqida, ayrim voqealar o‘rtasidagi bog‘lanishning sabab-natijalari haqida fikrlashga qaratilishi kerak. Asar syujetining rivojlanishida qatnashuvchi shaxslar, ularning xatti-harakati asosiy rol o‘ynaydi. O‘quvchilar asar mazmunini unda ishtirok etuvchi shaxslar va ularning xatti-harakati, xarakterli xususiyatlarini tahlil qilish yordamida yaxshi anglab yetishadi. O‘qituvchining savoli asar qahramonlari nima qilgani, ularning u yoki bu xatti-harakati qayerda va qanday sharoitda yuz bergani haqidagi so‘zlab berishga, voqealarni izchil bayon qilinishga va o‘zaro bog‘liqligini yoritishga yo‘naltirilishi lozim.

Ko‘pincha boshlang‘ich sinf o‘quvchilar qatnashuvchi shaxslar xatti-harakatini yaxshi tushunmasliklari, ba’zan noto‘g‘ri yoki yuzaki tushunishlari natijasida asar mazmunini anglab yetmaydilar. Shuning uchun ham o‘qituvchi savolni juda o‘ylab tuzishi, u bolani fikrlashga, o‘ylashga majbur etadigan, qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakati, voqealarning bog‘lanishi yuzasidan muhokama yurishga undaydigan, ularni o‘zaro qiyoslashga, ijobjiy va salbiy tomonlarini aniqlashga yordam beradigan bo‘lishi kerak. O‘quvchi asarda qatnashuvchilarning xatti-harakatini qanchalik aniq ko‘z oldiga keltira oladi, u hikoyaning asosiy mazmunini shunchalik chuqur tushunadi, shunchalik mustaqil qayta hikoya qilib beradilar.

Tanlab hikoyalash ham bolalarning tafakkuri va nutqini o‘stirish vositalaridan biridir.

Tanlab hikoyalashda o‘quvchi: 1) o‘qilgan matndan bir qismini, uning chegarasini ongli ravishda ajratib so‘zlab beradi; 2) hikoyadan faqat bir voqeani aytib beradi; 3) hikoya mazmunini faqat bir syujet yo‘nalishida so‘zlab beradi [2, 163-165].

O‘zbek maktablarida taniqli rus metodist-olimlari T.G.Ramzayeva, M.S.Vasileva, V.G.Goretskiy, K.T.Golenkina, L.A.Gorbushina, M.I.Omorokova, Y.A.Nikitina, N.S.Rojdestvenskiylar, o‘zbek olimlaridan A.Zunnunov, K.Qosimova, Q.Abdullayeva, S.Matchonov, M.Yusupov, M.Umarova, X.G‘ulomovalar ishlab chiqqan takomillashgan sinfda o‘qish metodikasidan ijodiy foydalanilmoqda.

Boshlang‘ich sinflarda badiiy asar quyidagi muhim metodik qoidalar asosida tahlil qilinadi:

1. Asar mazmunini tahlil qilish va to‘g‘ri, tez, ongli, ifodalni o‘qish malakalarini shakkantirish bir jarayonda bora-di (asarning mazmunini tushuntirishga oid topshiriq o‘qish malakalarini takomillashtirish topshirig‘i ham hisoblanadi).

2. Asarning g‘oyaviy asoslari va mavzusini, uning obrazlari, syujet chizig‘i, kompozitsiyasi va tasviriy vositalarini tushuntirish o‘quvchilarning shaxs sifatida umumiy kamol topishiga yaxshi xizmat qiladi, shuning-

dek, bog‘lanishli nutqining o‘sishi (lug‘atining boyishi va faollashishi)ni ta’minkaydi.

3. O‘quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish asar mazmunini ongli idrok etishning asosi va uni tahlil qilishning zaruriy sharti hisoblanadi.

4. Sinfda o‘qishga o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va ilmiy dunyoqarash asoslarini shakkantirishning samarali vositasi sifatida qaraladi [3, 8].

“Bumerang texnologiyasi“, “Arra” metodi kabi pedagogik texnologiyalardan foydalanish o‘qish materiali – badiiy asar ustida amalga oshiriladigan ishlarning aniq maqsadga yo‘naltirilishini, o‘quv harakatlarining bosqichma-bosqich tashkil etilishini, ta’lim oluvchilariga individual yondashishni, o‘quvchilar faoliyatini kuzatish va tezkorlik bilan baholashni ta’minkaydi. “Arra” metodida o‘rganilayotgan badiiy matn tarkibiy qismlarga ajratiladi. Bu texnologiya 4-sinfda “O‘qish kitobi” darsligiga kiritilgan barcha asarlarni o‘rganishga tatbiq etilishi mumkin. Masalan, “Shahzodaning bolaligi” hikoyasi o‘rganiladigan darsda asar dastlab audiodan eshittiriladi. Asar 4 qismga bo‘linadi. Sinf o‘quvchilar qatnashuvchi ham 4 ta kichik guruhga bo‘linadi. Har bir guruhga o‘qiydagi qismi belgilab ko‘rsatiladi. Har bir guruh uchun bir xil topshiriq beriladi:

1-topshiriq. O‘qigan qismlarining mazmunini to‘liq gapirib berishga tayyorlanish (Guruuning har bir o‘quvchisi bu topshiriqni bajarishga tayyorlanadi). So‘ngra guruhlar qayta tashkil qilinadi. Har bir guruhda oldingi guruhdagi bitta mutaxassis o‘quvchi bo‘ladi. Ular arra tishlari ketma-ketligida mavzuni – asar mazmunini manтиqiy ketma-ketlikda o‘rtoqlariga hikoyalab beradi.

2-topshiriq: Har bir guruh asar yuzasidan berilgan quyidagi savollarga javob beradi:

1. Malika Kuzbor Malikka nima uchun o‘g‘li Jalolid-dinni ayamasdan tarbiya qilishni topshirdi?

2. Kuzbor Malikning Jaloliddingga chavandozlik sirlarini o‘rgatishining sababini izohlang.

3. Kuzbor Malikning Jaloliddingga o‘q otish sirlarini o‘rgatishining sababini izohlang.

4. Asar nima uchun to‘rt qismga bo‘lindi?

3-topshiriq. Asar qahramonlariga baho berish yuzasidan berilgan quyidagi topshiriqlarni bajaradilar va taqdimotga chiqqadilar:

1. Malika Oychechak qanday ayol ekan?

2. Unga malika va ona sifatida baho bering.

3. Kuzbor Malik qanday chavandoz va mernan ekan?

4. Malikning malika Oychechakka munosabatida qanday xususiyatlarini payqadingiz?

5. Jaloloddin Kuzbordan nimalarni o‘rgandi?

6. U qanday shahzoda bo‘lib yetishdi?

7. Siz Jaloliddin haqida yana nimalarni bilasiz?

4-topshiriq. Nutq madaniyatini egallashga qaratilgan topshiriqlar:

1. Kuzbor Malikning Malika Oychechakka ko'rsatgan ehtiromlarini ifodalagan so'z va iboralarni aniqlab, lug'at daftaringizga yozing va taqdimotga chiqing (ehtirom ila bosh egdi, tiz cho'kdi, buyuring, sadoqat ila, "Siz buyuk Xorazmshoh rafiqasi, men qulingizman, e'tirozga og'iz juftlamoqchi bo'ldi, bosh ustiga, ta'zim ila).

2. Malika Oychechakning Kuzborga ko'rsatgan ehtiromini ifodalovchi so'z va iboralarni aniqlab, lug'at daftaringizga yozing va taqdimotga chiqing (yonidan joy ko'rsatdi, og'a, o'tiring, minnatdorchilik bilan unga qaradi, uni yuz-xotir qilmang).

3. Malika Oychechakning onalik tilaklarini ifodalovchi so'z va iboralarni aniqlab, lug'at daftaringizga yozing va taqdimotga chiqing (injiq-tantiq shahzoda bo'lmasin, chinakam bahodir yigit bo'lsin, alp yigit bo'lsin, zehni o'tkir, Jaloliddin valiah, bugundan shogirdingiz, o'quvchingiz).

O'quvchilar bu topshiriqlarni bajarish uchun asarni bir necha marta o'qiydi, o'qish ko'nikmalari takomillashadi. Asar mazmunini qayta hikoyalashda yuqorida aniqlagan so'z va iboralarni nutqida qo'llaydi, nutqi rivojlanadi [4, 104].

Hozirgi kunda metodikadan boshlang'ich sinf o'qituvchilari aniq dalillangan, ilmiy asoslangan ko'rsatmalarni kutmoqda. Metodika bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisini adabiy ta'limning mazmuniga va uni o'qitishga mustaqil ongli yondasha oladigan, o'zgalarning tajribasini nafaqat o'rjanib olib, balki ular faoliyatining natijalarini ongli ravishda tahlil qilib, to'g'ri xulosa chiqara biladigan bo'lishlarini ta'minlaydi.

M.A.Ribnikova metodikaning asosi sifatida 4 ta didaktik qoidani keltiradi:

1. Ta'lif o'quvchilarning anglashlariga hartomonlama ta'sir etuvchi xarakterda bo'lishi.

2. O'quvchilar oldilariga qo'yilgan masalani aniq tushunishlari.

3. Metodist yangi murakkab hodisalarini tanish hodisalardek oson ko'rsata olish mahoratiga ega bo'lishi.

4. Deduksiyani induksiya bilan bog'lashi [5, 201].

Ma'lumki, malakaviy bitiruv ishimi yoritish o'ziga xos qiyinchiliklarga ega. Biz imkon qadar o'z oldimizga qo'ygan rejalarini uddalashga intildik. Zero, bolalar tarbiyasi asosan ota-onalar va tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi. Hali o'qish, yozish, chizishni bilmaydigan maktabgacha ta'lif yoshidagi bolalar dunyo sirlaridan mutlaqo bexabar bo'ladi. Shunga qaramay, bizni qurshagan olamni tezroq bilib olishga uning sirlarni o'rganishga intiladilar. Unda oilada ota-onalar, bog'chalarda esa tarbiyachilar, maktabda o'qituvchilar yaqinda yordam beradilar, ya'ni ular badiiy asarlaridan parchalar o'qishni, mazmun va mohiyatini tushunishni o'rganadilar. Badiiy kitoblarining rasmlarini rang-barang harflarini o'qish o'rganishga muvaffaq bo'ladi. Ulg'ayib ketayotgan yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalashda bolalar adabiyotining ham ahamiyati katta. Bolalar adabiyoti o'z oldiga kelajak avlodni jismonan baquvvat, ruhan pok, fikran sog'lom, iymon-e'tiqodi butun, bilimi, ma'naviyati yuksak, mard va jasur, vatanparvar qilib tarbiyalashdek katta va murakkab vazifani qo'yganligi bilan ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev "O'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqaro miqyosda o'rganish va targ'ib qilishning dolzarb masalalari" mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga yo'llagan tabrige, 07.08.2018.
2. K.Qosimova va b. Ona tili o'qitish metodikasi. –T.: Noshir, 2009. – 352 b.
3. Matchonov S. Adabiyot darslarida tahlil va talqin uyg'unligi. Til va adabiyot ta'limi. – 2020. – 7-son. – 8-11 betlar.
4. Matchonov S., Shojalilov A., G'ulomova X. va b. O'qish kitobi. 4-sinf uchun darslik. –T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2017. – 214 b.
5. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. – T.: O'qituvchi, 2005. – 272 b.
6. <http://www.ziyonet.uz/>
7. <http://www.pedagog.uz/>
8. <http://www.edu.uz/>

EVALUATION AND ANALYSIS THE INVOLVEMENT OF A FIBRINOLYSIS INHIBITOR OF THE COAGULATION SYSTEM IN THE PROGRESSION OF CORONARY HEART DISEASE CHD

Nargiza Nurillaeva,
Mubarakkhon Zokirova,
Nargiza Khasanova,
Tashkent Medical Academy

Annotation

Thrombin-activated Fibrinolysis inhibitor (TAFI), participates in the regulation of the balance between coagulation and fibrinolysis. High plasma levels of TAFI may therefore contribute to a hyperfibrinolytic condition and an increased risk of thrombotic disorders. Coronary stenosis is a consequence of the progression of atherosclerotic plaques, which is associated with a violation of fibrinolysis.

Keywords: cardiovascular disease, ischemic heart disease, risk factors for the development of cardiovascular disease, myocardial infarction.

Аннотация

Известно, что, нарушения функции системы гемостаза, ведущие к повышению внутрисосудистого свертывания крови и тромбообразования, являются одним из важнейших звеньев патогенеза ИБС. В тромбообразовании ведущую роль играет баланс между факторами гемокоагуляции и системой фибринолиза. В процессах гемостаза немалую роль играет и полиморфизм генов, кодирующих факторы этой системы.

Ключевые слова: сердечно-сосудистые заболевания, ишемическая болезнь сердца, факторы риска развития сердечно-сосудистых заболеваний, инфаркт миокарда.

Annotatsiya

Ma'lumki, tomir ichidagi koagulyatsiya va trombozning kuchayishiga olib keladigan gemostaz tizimining disfunktsiyasi koronar arteriya kasalligi patogenezida eng muhim bo'g'inlardan biridir. Tromb hosil bo'lishida yetakchi o'rinni gemokoagulyatsiya omillari va fibrinoliz tizimi o'rtasidagi muvozanat o'yaydi. Gemostaz jarayonlarida ushbu tizim omillarini kodlovchi genlarning polimorfizmi ham muhim o'rinnegallaydi.

Kalit so'zlar: yurak-qon tomir kasalliklari, yurak ishemik kasalligi, yurak-qon tomir kasalliklari, miokard infarkti, xavf omillari.

Cardiovascular diseases (CVD), in particular coronary heart disease (CHD), are still the leading causes of death and disability in many countries of the world. Non-communicable diseases such as cancer, cardiovascular disease, diabetes and chronic respiratory disease are closely associated with risk factors such as tobacco and alcohol use, unhealthy diets and physical inactivity. Approximately 79% of all deaths in Uzbekistan are due to non-communicable diseases, and diseases of the cardiovascular system remain the main cause of premature death.. The analysis shows that 53 percent of deaths among the population aged 30-70 years are associated with cardiovascular studieddiseases. The number of cardiovascular diseases in Uzbekistan has increased by 20% over 5 years. They account for more than 50% of deaths. For the first time, the distribution of frequencies of alleles and genotypes of the thrombin-activated fibrinolysis inhibitor TAFI gene was studied, and the relationship between the prevailing risk factors for coronary artery disease and molecular genetic changes in blood coagulation factors was for the first time, the combination of the TAFI gene with traditional risk factors (RF) was evaluated, and its contribution to the total risk of CHD was revealed. It is known that disorders of the hemostasis system, leading to increased intravascular coagulation and thrombosis,

are one of the most important links in pathogenesis CHD. In thrombosis, the balance between hemcoagulation factors and the fibrinolysis system plays a leading role. Polymorphism of genes encoding factors of this system also plays a significant role in the processes of hemostasis. These genes can be considered as candidates for studying hereditary predisposition to CHD.

The object of the study were 87 persons who voluntarily signed up for inclusion in the study. The study was conducted by a prospective method in surgery of the Tashkent Medical Academy from 2020 to 2021. Statistical processing of income was obtained using Microsoft Excel spreadsheets and statistical software packages STATISTICA 6.0, SAS 6.3. An electronic database was opened using Excel Microsoft Office 2012. Statistical estimate of the value of income was obtained by the average estimate between the error on the t-Student's criterion.

The study studied the associative relationship and role of thrombin-activated fibrinolysis inhibitor (TAFI) with risk factors and severity of coronary artery disease, since modern ideas about coagulation balance disorders are more informative in the development, course and prognosis of coronary heart disease. At the same time, the identification of genetic factors and the assessment of their

contribution to the development of CVD are the main tasks of modern molecular cardiology. The results of the study were described as $M \pm SD$ (M is the arithmetic mean and SD is the standard deviation) or $M \pm m$ (m is the standard error of the mean). For a statistical description of the relationship between different parameters, the Spearman rank correlation coefficient was calculated. Odds ratios (OR) corresponding to 95% confidence interval (CI) were calculated based on logistic regression models. The level of statistical significance was considered to be $p < 0.05$. Study of TAFI gene polymorphism, allele frequency and linkage disequilibrium between polymorphisms. For genotyping, out of 19 healthy and 68 patients with coronary artery disease (CVD and SP), 52 (60%) patients (out of 87 study respondents) with a pure Uzbek pedigree and who gave written informed consent were included. The clinical characteristics of 13 healthy individuals (68.4%) and 39 patients (57.4%) of IHD of Uzbek nationality were studied, taking into account significant risk factors. According to the data of clinical parameters of genotyped individuals, the association of non-modifiable and significant predominance of the most leading modifiable risk factors for coronary artery disease (CVD), such as TDS, was proved in 69% of patients with CVS and SP,

as well as in 38.5% of healthy individuals. The presence of hereditary burden both in healthy and in patients with CVS and SP is pronounced, which amounted to 61.5% and 44%, respectively. Smoking is also expressed in both groups of respondents, i.e. 31 and 41%. Genomic DNA was isolated from peripheral blood leukocytes by the salting out method [4]. The sequenced region of the promoter was carried out according to the generally accepted method for determining human TAFI [2, 435]. The division into 10 overlapping fragments approximately 300 bp in length was carried out.

Analysis of the TAFI gene polymorphism revealed significant heterogeneity in the frequencies of pathological and normal genotypes in patients with coronary artery disease and healthy individuals (Table 1; Fig. 1). Patients with Uzbek ancestry included with informed consent in the study suffered from the following leading risk factors: in the control group, this is hereditary burden - 61.5%, the presence of TDS - 38.5%, and cigarette smoking with a high level of nicotine addiction - 31%. In the group of patients, CHF and NS turned out to be the leading risk factors for coronary artery disease: the presence of TDS - 69%, hereditary burden - 44%, and cigarette smoking with high nicotine dependence - in 41% of cases [10].

Table 1

Clinical characteristics of genotyped healthy persons and patients with CAD, taking into account significant risk factors

Indicators	Control group (n=13)		Patients with CAD: CVS and SP (n=39)		P
	a	%	a	%	
The presence of a hereditary burden	8	61,5	17	44	>0,05
smoking cigarettes	4	31	16	41	>0,05
The presence of a pronounced TDS	5	38,5	27	69	<0,01
Presence of obesity	1	7,7	11	28,2	<0,001
Age (average, years)	$28,8 \pm 1,4$		$53,9 \pm 3,6$		<0,001
Duration of CAD (in Wed per year)	0		$4,81 \pm 0,7$		<0,001
XC, mmol/l	$156 \pm 9,8$		$201,7 \pm 14,3$		<0,01

Further, the distribution of allele frequencies and their variations were studied. It turned out that the occurrence of pathological alleles was low. According to foreign

scientists in their studies, the frequency of the minor allele varied from 0.24 to 0.49.

Table 2

The frequency of the main haplotypes of the TAFI gene in the entire sample and the 1st and 3 st tertiles of the distribution of TAFI Ag

	Haplotype						Frequency
	2599	- 2345	- 438	aa147	+1542	+ 1583	Everybody
H1	r	2G	A	Ala	Г	T	0,26
H2	r	2G	Г	Ala	Г	T	0,16
H3	C	2G	Г	Ala	Г	T	0,19
H4	C	1G	Г	Thr	C	A	0,21

The 6 remaining polymorphisms generated 4 main haplotypes, which is more than 80% of all haplotypes observed in the entire sample. None of the other observed haplotypes had frequencies above 5%. Within the 4 major haplotypes, the -2345 2G/1G, Ala147Thr, and T+1583A polymorphisms were in full association. All polymorphisms were strongly associated with TAFI Ag levels ($P < 10^{-4}$).

In all cases, the model was consistent with the additive effect of the allele on the log-transformed variable [3, 112]. Geometric means and 95% confidence intervals. The percentage of variation explained by genotypes varied from 48% for the C + 1542G polymorphism to 20% for the -2345 2G / 1G polymorphism, which practically coincides with the data of foreign scientists [2].

Table 3

Plasma TAFI levels (geometric mean, 95% CI) according to C+1542G and Ala147Thr genotypes

Genotype Ala147Thr	C + 1542G		
	CC	CG	GG
Ала / Ала	78,3 (71,4–85,8)	58,6 (54,2–63,3)	35,2 (30,1–41,1)
	n = 23	n = 31	n = 8
Ala / Thr	98,5 (91,1–106,5)	68,7 (62,8–75,3)	-
	n = 31	n = 23	
Thr / Thr	114,4 n = 1	89,1 n = 1	-

Two patients carrying a combination of + 1542CC and 147Thr/Thr had a higher level of TAFI. However, it should be emphasized again that the effect of a single Ala147Thr polymorphism is indistinguishable from the effect of a haplotype combining the Ala147Thr, T+1583A, and -2345 2G/1G polymorphisms due to the strong

association between the 3 polymorphisms. In the model assuming codominant effect of polymorphisms on log (TAFI): C+1542G effect $P < 10^{-4}$, Ala147Thr effect $P < 10^{-4}$, interaction $P = 0.77$ [5]. In our study, the occurrence of C + 1542G and Ala147Thr polymorphisms of TAFI levels in plasma was as follows (Table 4).

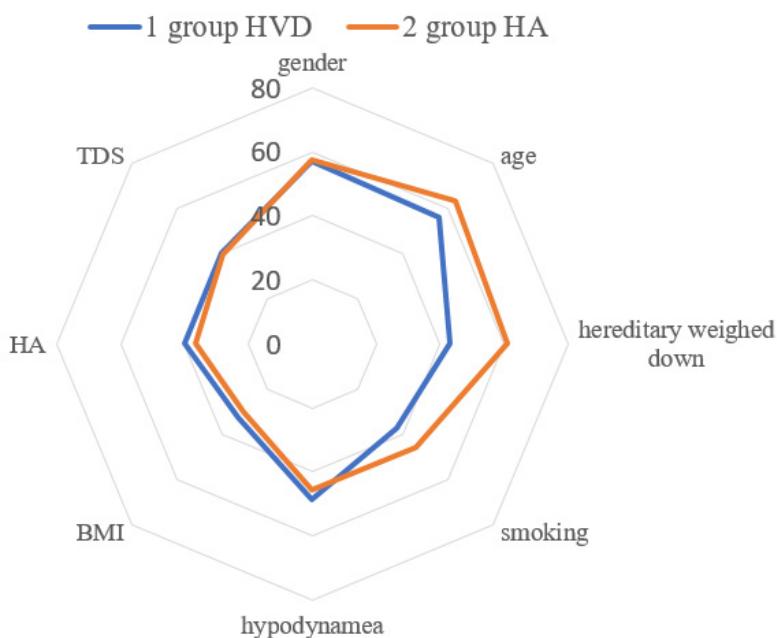
Table 4

Plasma TAFI levels according to C+1542G and Ala147Thr genotypes in patients with CVI and SP

Genotype Ala147Thr	C + 1542G		
	CC	CG	GG
Ала / Ала	78,3 (71,4–85,8)	58,6 (54,2–63,3)	35,2 (30,1–41,1)
	n = 2	n = 1	n = 3
Ala / Thr	98,5 (91,1–106,5)	68,7 (62,8–75,3)	-
	n = 1	n = 2	
Thr / Thr	114,4 n = 1	89,1 n = 1	-

Thus, due to the discovery of missing pathological alleles in the TAFI gene (only in 6 people), we had to cite the data of foreign scientists [5,3], where the occurrence of all studied alleles in them is low, which confirms the presence of a low risk of developing venous thrombosis in patients with coronary artery disease (CVD and NS). Probably, the obtained result of the study is associated with a small number of patients who gave informed consent to

participate in the study. In this regard, a conclusion was made about the possible contribution to the development of coronary artery disease of the TAFI protein indicator as the main participant in the coagulation cascade [4]. So, in our study, the leading risk factors were identified and an assessment of the correlation interdependence of the studied indicators was presented (Fig.1.)

Figure 1. Leading risk factors and an assessment of the correlation of the studied indicators is presented

Low polymorphisms of the TAFI gene do not affect the incidence of fatal and non-fatal complications (cardiovascular death, recurrent MI, stroke) in patients with MI. The absence of pathological alleles in the TAFI gene (only in 6 people), which coincides with the data on occurrence with the data of foreign scientists, where they also have a low occurrence of all alleles studied, which

confirms the low risk of venous thrombosis in patients with coronary artery disease (CVD and NS). According to the data of the basic therapy that the patients received, it turned out that in a larger percentage of cases, patients of group 1 received antiplatelet agents (91.4%), BABs (80%) and nitrates (43%).

REFERENCES:

1. Townsend N. Cardiovascular disease in Europe: epidemiological update 2016.
2. Boffa M.B., Reid T.S., Joo E., Nesheim M.E., Koschinsky M.L. Characterization of the gene encoding human TAFI. Thrombin-activatable fibrinolysis inhibitor; plasma procarboxypeptidase B) //Biochemistry. – 38. – 1999. – P. 6558.
3. Зокирова М.Б. Зависимость повышенной концентрации TAFI с сердечно-сосудистым риском. //XI Международный конгресс «Кардиология на перекрестке наук» 2012. – 272 с
4. M. Henry, H. Aubert, P.E. Morange, I. Nanni, Marie-Christine Alessi, L. Tiret, I.Juhan-Vague. Identification of polymer-phisms in the promoter and the 3' region of the TAFI gene: evidence that plasma TAFI antigen levels are strongly genetically controlled //Blood (2001) 97 (7): 2053–2058. <https://doi.org/10.1182/blood.V97.7.2053>
5. Нуриллаева Н.М., Оценка взаимосвязанного влияния полиморфизма генов системы гемостаза и доминирующих факторов риска на раннюю манифестацию ишемической болезни сердца. //Евразийский Союз Ученых (ЕСУ). – № 4 (13). – 2015 | Медицинские науки. – С. 145.
6. Nick Townsend, Lauren Wilson, Prachi Bhatnagar, Kremlin Wickramasinghe, Mike Rayner, Melanie Nichols //<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/Cardiovascular disease in Europe: epidemiological update 2016. //www.ncbi.nlm.nih.gov/> <https://www.altmetric.com/details/10514271>

БОШЛАНГИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ЎҚУВ-БИЛИШ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ PIRLS БАҲОЛАШ ДАСТУРИ ТАЛАБЛАРИ АСОСИДА ШАКЛАНТИРИШ

Гулноза Шодиева,
Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
“Тилларни ўқитиш” кафедраси ўқитувчиси

Аннотация

Уйбу мақолада дунё бўйлаб таълимни баҳолаш, ўқши ва тушуниши сифатини яхшилаш, ахборот ва педагогик технологияларни таълим жасаёнида муваффақиятли қўллаш, мотивацион, когнитив, операцион, рефлексив ва ўз-ўзини баҳолаш каби индикаторларни тизимга самарали татбиқ этишининг назарий асослари масалалари борасида сўз юритилган.

Калит сўзлар: ахборот манбалари, халқаро ассоциация, касбий фаолият, замонавий ахборот.

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы теоретического обоснования эффективной реализации таких показателей, как мотивационные, когнитивные, операциональные, рефлексивные и самооценка в системе образовательного оценивания, повышения качества чтения и понимания, успешного использования информационно-педагогических технологий в обучении. учебный процесс.

Ключевые слова: источники информации, международное объединение, профессиональная деятельность, современная информация.

Abstract: This article talks about the issues of theoretical foundations of the evaluation of education around the world, improving the quality of reading and understanding, successful use of information and pedagogical technologies in the educational process, effective implementation of indicators such as motivational, cognitive, operational, reflexive and self-assessment into the system.

Keywords: information sources, international association, professional activity, modern information.

Дунё бўйича умумий ўрта таълим тизимига оид энг нуфузли ахборот манбаларидан бири ҳисобланган Иқтисодий ҳамкорлик ва тараккиёт ташкилоти (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD) томонидан ташкил этилган PISA (The Programme for International Student Assessment) халқаро тадқиқотлари ҳамда Таълим ютуқларини баҳолаш халқаро ассоциацияси (International Association for the Evaluation of Educational Achievement, IEA) бутун дунё бўйлаб таълимни баҳолаш, ўқиши ва тушуниши сифатини яхшилаш бўйича иш олиб борувчи PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) тадқиқотларида илгари сурилган “Бозор иқтисодиётига лаёқатли, мактаб учун эмас, ҳаёт учун ўқыйдиган ўқувчиларни тарбиялаш” таълим мазмунига қўйилаётган замонавий талаблар мезони ҳисобланади ва уни илмий-педагогик муаммо сифатида тадқиқ қилиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Дунёнинг етакчи таълим муассасалари ва илмий марказлари томонидан олиб борилаётган тадқиқотларда инновацион таълим мұхитини яратишга, шүннингдек, PIRLS, PISA, TALIS (Teaching and Learning International Survey), TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study), EGMA (Early Grade Math Assessment), EGRA (Early Grade Reading Assessment) каби халқаро таълим стандарти талабларининг жорий қилинishiiga алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бугунги кунда замонавий ахборот ва педагогик технологияларни таълим жараёнида муваффақиятли қўллаш, мотива-

цион, когнитив, операцион, рефлексив ва ўз-ўзини баҳолаш каби индикаторларни тизимга самарали татбиқ этишининг назарий асослари ва амалга ошириш механизмларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ фундаментал илмий тадқиқотларга зарурат ортмоқда. “2030 йилга келиб “Халқаро миқёсда ўқувчиларни баҳолаш” дастури рейтинги бўйича жаҳоннинг биринчи 30 та илфор мамлакати қаторига киришига эришиш” халқ таълими тизимининг узоқ муддатли ривожланишининг асосий йўналишларидан бири сифатида белгиланган. Узлуксиз таълим тизимининг пойдевори бўлган бошлангич таълимда ўқувчиларнинг ўқув-билиш компетенцияларини мустакил ишларни ташкил этиш асосида шакллантириш таълим самарадорлигини оширишдаги муҳим жараёнлардан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харакатлар стратегияси тўғрисида”, 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сон “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармонлари, 2019 йил 16 январдаги ПҚ-4119-сон “Таълим сифатини назорат килиш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори [1, 23], Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 2021 йил 14 апрелдаги 213-сон “Тошкент вилояти Чирчик давлат педагогика институти фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарор-

ри ҳамда мазкур фаолият билан боғлиқ бошқа мөъёрий-хуқукий ҳужжатларда белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш муҳим саналади. Узлуксиз таълимнинг асосий бўғини бўлган бошлангич синф ўқувчиларининг ўқиш ва тушуниш даражасини ошириш, ностандарт вазиятларда ўз билимини амалда қўллай олиши, мустақил фикрини билдира олиши миллий таълим тизимида амалга оширилаётган ислоҳотлар мазмуни ҳамда таълим сифатини баҳоловчи халқаро дастурлар мезони ҳисобланади. Республикаиз таълимида инновацион технологияларга асосланган таълим тизимини такомиллаштириш, унинг миллий заминини мустаҳкамлаш, ижтимоий фаол, рақобатгардош кадрлар тайёрлашни жаҳон андозалари даражасига чиқариш масалаларига бағишлиланган тадқиқотлар олиб борилмоқда. Таълим соҳасидаги сифат ўзгаришлари ва юқори самарадорлик уларнинг жаҳон таълим талаблари билан мослиги, мамлакатимиз бошлангич синф ўқувчиларининг PIRLS халқаро баҳолаш дастурларида иштирок этиб ижобий натижага эришиши, аввало, уларнинг ўзлаштирган компетенцияларини қай даражада амалиётга татбиқ қилинаётганлигига боғлиқ. Таълим сифатини баҳоловчи PISA, PIRLS, EGMA, EGRA, TALIS, TIMSS дастурлари ўқувчиларининг умумтаълим фанларидан билиш даражасини аниқлаб беришга қаратилган лойиҳалардир.

PIRLS халқаро баҳолаш дастурлари мамлакатимиз таълим тизимида нисбатан янги лойиҳа бўлганлиги учун у ҳақида айrim муҳим маълумотларни эслатиб ўтишни мақсадга мувофиқ деб топдик.

Фалсафий, педагогик, психологик, тарихий адабиётлар таҳлили, шунингдек, таълим амалиёти шуни кўрсатадики, педагогик зукколик, янгиликка интиљувчанликнинг пайдо бўлиши, шаклланиши, ривожланишига қизиқиш тобора ошиб бормоқда. Олий ўқув юртларида таҳсил кўраётган бўлажак ўқитувчиларнинг ҳозирги замон талаблари асосида пухта касбий тайёргарликка эга, ўз касбининг моҳир устаси бўлиб этишишларига асосий эътиборни қаратмоқ бугунги куннинг муҳим вазифасидир. Ўқитувчи қанчалик маълумотли, маҳорат эгаси бўлса, у келажак авлодни ҳам шунчалик билимдон, ҳартомонлама баркамол инсон килиб тарбиялай олади.

Шахс тарбиясида ўқитувчи ўрнининг ниҳоятда катта эканлиги маънавий меросимиз дурданаларида ҳам марказий ўринни эгаллайди. Бунда биз мутафаккирлар Кайковус, Абу Наср Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Райхон Беруний, Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Алишер Навоий, Абдулла Авлоний ва бошқалар меросини мисол қилиб олишимиз мумкин. Улар болани тўғри тарбиялаш, унинг шахсини шакллантиришда ўқитувчи меҳнатининг аҳамияти, унинг масъулияти масаласида қимматли фикрлар қолдиргандар.

Бўлажак ўқитувчиларни давр талаблари асосида тайёрлаш, уларни ўз касбининг моҳир устаси, янги-

ликни тез идрок этиб, ўз фаолиятида қўллайдиган – ижодкор килиб тарбиялаш олий мактаб ва педагогика фани олдида турган муҳим вазифалардан бўлиб ҳисобланади. Бўлажак ўқитувчи шахсини шакллантириш муаммолари М.О.Очилов, Х.И.Ибрагимов, У.Н.Нишоналиев, Қ.Р.Шоназаров, Ҳ.Абдукаримов Д.Х.Насриддинова ва бошқа бир қанча тадқиқотчилар ишларида атрофлича ўрганилган.

Касбий маҳоратнинг шаклланиши ва педагогик фаолиятга касбий тайёрликни Д.Н.Арзиқулов, Р.Ш.Ахлидинов, Р.З.Асамова, А.А.Деркач, С.Ф.Щербак, М.Ю.Исмоилова, Б.Х.Рахимов, Б.Р.Жўраева, К.М.Юлдашевлар ўргандилар. Педагоглар касбий тафаккурининг педагогик-психологик асосларини М.Анисимов, Л.Голиш, С.С.Шамситдиновлар ишларида кўриш мумкин. Таълимда илғор педагогик технологияларни кўллаш учун технология тушунчасининг мазмунини чуқур англаш керак. Технология – юонча сўз бўлиб, “tehne” – маҳорат, санъат, “logos” – тушунча, таълимот маъноларини англатади.

PIRLS (Progressin International Reading Literacy Study) бошлангич синфа таҳсил олувчи ўқувчиларнинг берилган нотаниш матнни ўқиш ва тушуниш даражасини, билим сифатини таҳлил қилувчи халқаро баҳолаш дастуридан. PIRLS тадқиқотларини ўтказишининг ташкилий-педагогик хусусиятлари мавжуд бўлиб, бунга томонларнинг иштирок этиши шартлари, тадқиқотларни амалга ошириш босқичлари, тадқиқотларнинг самарали ташкил этишига қаратилган йўриқнома ва воситалар киради. PIRLS баҳолаш дастурида иштирок этиш учун халқаро эксперплар томонидан танлаб олинган мактаблар Миллий мувофиқлаштирувчи марказга тўртингчи синф ўқувчиларининг рўйхатларини синфлардаги маълумотларга тўлиқ мос равища тақдим этадилар. 4-синф ўқувчилари рўйхати маълумотлар базасига киритилади ва Халқаро мувофиқлаштириш марказига юборилади.

PIRLS баҳолаш дастури воситаларига қўйидагилар киради: матнлар ва саволлар ёзилган дафтар; ўқувчи анкетаси; ўқитувчининг маълумотлари; ота-оналар ҳақида маълумот ва қўлланма; мактаб маъмуриятининг структураси, иш-режаси; кузатувчиларнинг миллий қўлланмаси; минтақавий мувофиқлаштирувчи қўлланма; мактаб координатори учун қўлланма; ишни баҳолаш ва жавобларни кодлаш бўйича қўлланма [4, 56].

PIRLS баҳолаш дастури иштирокчиси – 4-синф ўқувчисига матнлар ва уларга топшириқлар берилган дафтар берилади. Биринчи матн – бадиий матн бўлиб, тўқима ёки ҳаётий воқеалар тасвиrlланган, болалар ҳаётини акс этган ҳикоялар ҳамда ҳайвонлар, борлик, табиат ғаройиботлари тасвиrlланган дидактик ёки детектив турдаги асарлар берилади. Иккинчisi – ахборот матн, яъни илмий маълумотларга таянган матн бўлиб, бундай матнларда ҳайвонлар, ўсимликлар ҳақидаги факtlар ёки инсонларни ўраб турган борликдаги нарса-

ларнинг яратилиши билан боғлиқ маълумотлар турли далиллар билан уйғун тарзда ҳикоя қилинади [5, 65].

Ҳар бир матнга 12-15 та савол-топшириклар илова килинади. Иштирокчиларга барча ишларни бажариш учун 40+40 дақиқа вақт берилади. Турли мамлакатларда ўтказилган PIRLS баҳолаш дастурининг натижалари

педагогик ҳамжамият томонидан таҳдил қилинади. PIRLS баҳолаш дастури мақсади дунёнинг турли мамлакатларидан келган тўртингчи синф ўқувчилари томонидан матнни тушуниш даражасини таққослаш, шунингдек, миллий таълим тизимларида ўқиш саводхонлиги ўртасидаги тафовутларни аниқлашдан иборат.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 сентябрдаги “Халқ таълимими башкариш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5538-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5712-сон Фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 сентябрдаги “Халқ таълими тизимига башкариш нинг янги принципларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3931-сон қарори.
4. Антоненко Е.Р. Формирование интеллектуально-познавательной компетентности как фактора развития культуры самостоятельной учебной деятельности обучающихся : дис. канд. пед. наук. – Владикавказ, 2010. – 176 с.
5. Ибрагимов Р. Башлангич мактаб ўқувчиларида билиш фаолиятини шакллантиришнинг дидактик асослари: дис. канд. пед. наук. – Т.: Халқ мероси, 1993. – 178 б.

ABDUQODIR SHAKURIYNING PEDAGOGIK FAOLIYATI

Dilrabo Ashurova,
Termiz davlat universiteti tayanch doktarantı

Annotatsiya

Jadidchilik milliy harakati xalqimiz tarixida o‘ziga xos o‘ringa ega. Uning yirik namoyandalari xalqni qolqolikdan olib chiqishning yagona yo‘li ilm-ma’rifat ekanligini anglab yetishadi va ko‘p qarama-qarshiliklarga qaramasdan, ma’rifiy targ‘ibot ishlarini yakdilllik bilan olib borishadi. Jumladan, Samarqandda birinchilardan bo‘lib usulijadid maktabini ochgan, o‘qitish tizimlariga yangiliklar olib kirgan jadid, atoqli pedagog Abduqodir Shakuriyidir.

Ushbu maqolada Abduqodir Shakuriyning hayot yo‘li va uning xalq ma’orif tizimiga qo‘sghan ulkan hissasi, olib kirgan didaktik yangiliklari qiyosiy taqqoslash va umumlashtirish metodlari orqali tahvil qilinadi.

Kalit so‘zlar: jadid, jadidchilik, usuli savtiya, “Tarjimon”, Rahnamoi savod, tovush-harf metodi.

Аннотация

Уникальное место в истории нашего народа занимает национальное движение модернизма, его крупные представители осознают, что наука – единственный способ вывести народ из отсталости, и, несмотря на многие противоречия, единодушно ведут просветительскую и пропагандистскую работу. Например, Абдукадир Шакури, известный педагог, открывший в Самарканде современную школу, внес новшества в систему образования, был одним из первых в Самарканде.

В данной статье рассказывается о жизненном пути Абдукадира Шакури, его большом вкладе в систему народного образования, дидактических нововведениях, которые он внедрил.

Ключевые слова: джадид, джадидизм, метод савтия, «Таржимон», Раҳномаи савод, звукобуквенный метод.

Annotation

The national movement of modernism has a unique place in the history of our nation. Its major representatives realize that science is the only way to bring the people out of backwardness, and despite many contradictions, they unanimously carry out educational and propaganda work. For example, Abduqadir Shakuri, a famous pedagogue who opened a modern school in Samarkand, brought innovations to the educational system, and was one of the first in Samarkand.

This article talks about the life path of Abduqadir Shakuri, his great contribution to the public education system, and the didactic innovations which he introduced.

Keywords: Jadid, Jadidism, Savtiya method, “Tarjiman”, Rahnamoi savod, sound-letter method.

Hozirgi kunda tobora rivojlanib borayotgan мамлакатимизда та’лим соҳасида бир неча vazifalar ustuvor ekanligi bot-bot ta’kidlab kelinmoqda. Yosh avlodning ta’lim-tarbiya masalalari, ularni axloqiy,

ma’naviy jihatdan yetuk avlod qilib ulg‘aytirish kabilalar shular jumlasidandir. Buning uchun, albatta, aj-dodlarimizning boy ijodiy, ma’naviy pedagogik mersosiga murojaat qilishimiz va ularni turli tomonlama

o'rganishimiz maqsadga muvofiqdir. Buni hozirgi zamон та'lім-tarbiya jarayonida yuz berayotgan ba'zi muammolarga yechim topishimiz uchun davrning o'zi taqozo etmoqda. Mana shunday siymolar orasida xalqimizning ilm-ma'rifatli bo'lishiga astoydil harakat qilgan jadid namoyandalarining pedagogik, tarbiyaviy qarashlarini alohida ta'kidlash joiz. Sababi ularning pedagogik g'oyalari necha yillar o'tsa ham, o'z dolzarbligi va ahamiyatini yo'qotmagan. Shu boisdan ular har doim davlatimiz tomonidan e'tirof etiladi. Shu o'rinda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning fikrlariga e'tiborni qaratsak, "Ko'pchilik ziyojolar qatorida men ham bir fikrni hamisha katta armon bilan o'ylayman: mamlakatimizda Uchinchi Renessansni yigirmanchi asrda ma'rifatparvar jadid bobolarimiz amalga oshirishlari mumkin edi. Nega deganda, bu fidoyi va jonkuyar zotlar butun umrlarini milliy uyg'onish g'oyasiga bag'ishlab, o'lkani jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, millatimizni g'aflat botqog'idan qutqarish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etdilar. Shu yo'lda ular o'zlarining aziz jonlarini ham qurban qildilar" [1].

Mustaqillik yillarda va hozirda ham jadidchilik, xususan Samarqand jadidlari, ularning ma'naviy merosi, faoliyati keng o'rganilmoqda. Jumladan, Samarqand jadidchiligi, jadid namoyandalari, ularning qarashlari haqida bir qancha tadqiqot ishlari olib borilgan. Misol uchun, 2006-yilda D.T.Amridinovaning "Samarqand jadidchiligining ijtimoiy, falsafiy mohiyati" deb nomlangan tadqiqot ishida asosan Samarqandda milliy uyg'onish harakatining boshlanishi, uning jamiyatga ta'siri, Samarqand jadidlarining hayoti va ularning qarashlari falsafiy tomondan ko'proq tadqiq qilingan [2, 9]. Bundan tashqari, 2020-yilda e'lon qilingan X.S.Ashurovaning "Samarqand jadidlarining ijtimoiy-siyosiy qarashlari" nomli disseratsiyasida esa Samarqand jadidchiligining boshqa viloyatlar jadidchiligidan farqi, ularning fikrlaridagi mushtaraklik va mutanosibliklar va ularning jamiyatdagi siyosiy holati keng yoritilgan. Shunday jadidlardan biri Abduqodir Shakuriyning pedagoglik faoliyati esa faqatgina shogirdlari Vadud Mahmud va M.Fattoyevlar tomonidan o'rganilgan, xolos. Yuqorida manbalar shuni ko'rsatadiki, Abduqodir Shakuriyning hayot yo'li, qarashlari pedagogik va tarbiyaviy jihatdan o'rganilishi zarur.

Ushbu maqolani tayyorlashda analiz, sintez, tarixiylik, tizimlashtirish kabi metodlardan foydalanildi.

Taraqqiyatparvar, atoqli pedagog Abduqodir Shakuriy xalq savodini chiqarish va dunyoviy bilimlarni, o'zlashtirishlari uchun ham moddiy, ham ma'naviy jihatdan shart-sharoit yaratib bergen jadidchilardandir.

Abduqodir Shakuriy 1875-yilda Samarqand viloyating Rajabamin qishlog'ida tug'ilgan. Shakuriy o'z tarjimai holida shunday degan: "Mening tug'ilgan joyim Samarqandning sharq tomoniga joylashgan Rajabamin qishlog'idir. Xat-savodni chiqarganimdan so'ng Orijonboy madrasasiga joylashdim va o'qituvchi To'raxoja mudarris qo'l ostida huquq ilmi, grammatika (sarfl, nahv), arab tili, logika va aqoid ilmlarini o'rgandim. Har yoz ta'til vaqtlarida eski tartibda o'z uyimda maktabdorlik qilardim. Ammo ta'lіm-tarbiya usulining qiyinligi meni doim qiynar edi. Bir kun o'z ishim bilan Samarqand shahridagi gimnaziyaga ko'zim tushdi. Ochiq derazalaridan muallim va shogirdlariga diqqat bilan qarar edim, ularning kamoli intizom ila raftor-u harakatlari odob axloq doirasida ekanligini ko'rdim. Taajublanib so'rab ko'rdimki, "nima sababdan biz muslimonlar bu xildagi mакtab va madrasalarga ega emasmiz, axir bizga ham shu tariqa dilkash joylar qurib muslimon bolalarni tarbiya qilish tuyassar bo'larmikan?" Bu jihatdan ko'p mutaassir edim. Ammo na choraki, bu matlabimni hech kimga aytishga jur'at etolmasdim [3, 8].

Bundan ko'rinaliki, Shakuriy yashagan davrda Samarqandda hali-hamon eski usuldagи madrasalar faoliyat ko'rsatgan, ammo natija samarasiz bo'lgan. Shakuriy o'z o'rnida gimnaziyadagi kabi sharoitlarga ega bo'lgan mакtabni ochish uchun harakatni boshlab yuboradi. Ustalarga parta va doskalar yasattiradi, jihozlarning o'quvchilar uchun qulay bo'lishiga harakat qiladi. Shakuriy bir vaqtlar soatini tuzatish uchun Usta Bahriiddinning Rastayi Nav ko'chasida joylashgan do'koniga kirganligini, soatsozning bir varaq qog'ozni diqqat bilan o'qiyotganligini, uning nima ekanligini so'raganida soatsoz: "Bu gazeta, bu orqali ko'rlarning ko'zi ochiladi va hatto butun dunyonni ko'ra oladi", – deb javob beradi. Shakuriy bu varaqni soatsozdan olib, o'qib chiqadi. U o'zbek tilida chiqadigan yagona "Tarjimon" gazetasi edi. Shu asnoda Shakuriyda gazeta o'qishga havas tug'iladi. U gazetalar orqali Ozarbayjon, Tatariston va Qrim mакtablaridagi yangi o'qitish usullaridan xabardor bo'лади. Uning o'zi bu to'g'rida shunday deb yozadi: "Bir kun xabardor bo'lib, "Tarjimon" gazetasining bir yillik obunasi uchun 4 (to'rt) so'm to'ladim va shundan so'ng gazetani qiziqish bilan mutolaa qila boshladim. Mazkur gazetada yangi usul mакtablari haqida maqolalar ham bosilib turar edi. Men bu mакtablarni ko'rishni orzu qila boshladim. Oxiri Qo'qon shahriga borib, 10 kun davomida yangi usul mакtabida bo'lib, uning ta'lіm-tarbiya usullari bilan tanishdim. Samarqandga qaytayotib, Qozonda ham shunday mакtablar borligidan xabar topdim. Shundan so'ng o'z mакtabim uchun Qozondan ba'zi darsliklar oldim". Shak-

uriy shundan so‘ng butun faoliyatini yangi usuldagagi maktab tashkil qilishga safarbar etgan. Birinchi marta o‘z qishlog‘i Rajabaminda 1921-yilning kuzida yangi usul maktabini tashkil qilgan [4, 165].

Yuqorida ta’kidlanganidek, Shakuriy o‘z mablag‘lari hisobidan ilk yangi usuldagagi maktabni tashkil qiladi va o‘z uyida ochgan maktabi uchun bir qancha yangiliklarni olib kiradi:

Birinchidan, maktab o‘quvchilarining savodi 6 oyda chiqishiga erishadi. Buning uchun ilk bor bo‘g‘inlarga ajratgan holda o‘qitishni yo‘lga qo‘yadi. Bu “usuli savtiya”, ya’ni bo‘g‘in degan ma’noni anglatadi. Bu G‘arb mamlakatlari uchun yangilik sanalmasa-da, ammo Turkiston, xususan, Samarqand usuli jadid maktablari uchun yangilik edi.

Ikkinchidan, Shakuriy maktabida dunyoviy fanning o‘qitilishi edi, arifmetika, geografiya, tibbiyot kabilar shular jumlasidandir.

Uchinchidan, o‘quvchilar uchun imtihonlarning tashkil etilishi, bu go‘yo ta’lim oluvchilarining otonalari uchun hisobot edi va ular o‘quvchilarining bunchalik tez savodi chiqqanidan, fanlarni o‘zlashtirishganidan hayratlanishardi hamda ustozga minnatdorlik bildirishardi.

To‘rtinchidan, Shakuriy birinchi bo‘lib Turkistonda o‘g‘il bolalar va qiz bolalarning bir sinfda o‘tirib mashg‘ulot o‘tishlarini ta’minlaydi [5, 181]. Bu hozirgi davrda dolzarb masala hisoblanadigan “gender tenglik” tushunchasining oliy namunasidir. Bu o‘sha davrda ayollarga, qizlarga ko‘rsatilgan ulkan e’tirof edi. Chunki o‘sha vaqtarda qizlar alohida otinoyilar qo‘l ostida Qur’on oyatlarini yod olishga, ro‘zg‘or va oilaga tayyorlanardi. Yuqoridagi o‘zgarish, albatta, ko‘pchilik, asosan din ulamolari tomonidan qattiq tanqid ostiga olindi. Ammo Shakuriy o‘zining yangi usul maktabi borasidagi ishlarini qat’iyat bilan davom ettirdi.

Beshinchidan, u o‘z maktabida ilk bor musiqa va mehnat darslarini joriy etadi. Hozirgi kunda umumta’lim maktablarida majburiy fanlardan tashqari, o‘quvchilarining kasb-hunar egallashlari ham talab etilmoqda. Shakuriy esa o‘sha davrdayoq buni yo‘lga qo‘ygan edi. O‘quvchilarga qishloq xo‘jaligi, muhandislik kabi kasb malakalarini o‘rgatilgan.

Oltinchidan, Shakuriy o‘quvchilar eng avval o‘z ona tilini o‘rganishlari, keyin esa xorijiy tillarni o‘qishlari shart deb hisobladi. Shu bois u o‘quvchilarga dastlab tojik yoki o‘zbek tilida savodlari chiqishiga imkoniyat yaratdi.

Shu tariqa Shakuriy yangi usul maktabining shuhradi asta-sekin ortib borgan. Bu maktabni ko‘rish uchun ko‘plab insonlar tashrif buyurishgan. Jadid-

chilikning otasi hisoblanmish Ismoil Gaspiralibey ham ushbu maktabga tashrif buyurgan va o‘zining quyidagicha iliq fikrlarini bildirgan: “Samarqandning usuli jadida maktabi dasturiy va tashkiliy jihatdan ancha muntazam ko‘rinadi. Bosh muallim Abduqodir Shakuriy maktabning intizomi va taraqqiysi uchun oddiy bir xodim kabi emas, fidokor suvrati-la xizmat qiladi” [6, 51].

Abduqodir Shakuriyning pedagogika sohasidagi ulkan xizmatlaridan yana biri – bu uning maktab uchun yaratgan darsliklaridir. Bu darsliklarning ustunlik tarafi shundaki, ular o‘quvchilar uchun sodda, ravon tilda yozilgan. Birinchi alifbe Shakuriy o‘zi tuzgan “Rahnamoyi savod” (Savod chiqarish rahbari)dir. Bu kitob yaxshi qog‘ozda nasta’liq xatida yozilgan. Shakuriyning shogirdi, yozuvchi Rahim Hoshimning aytishiga qaraganda, bu kitobda so‘zlar bo‘g‘inlarga ajratilgan va kitob oxirida kichik xrestomatiya berilgan edi. Dars jarayonida avval harflarning yozilishini ko‘rsatib bergan, so‘ngra harflar bilan bog‘liq bo‘g‘inlar hosil qilinadi. Shakuriy ko‘p yillik pedagogik tajribasi asosida tovush-harf metodi qulay va oson ekanligini aniqlagan [2, 15].

Uning ikkinchi kitobi esa 1907-yilda qayta to‘ldirilib, 1911-yilda yana nashr qilingan ikkinchi va uchinchisi sinflar uchun xrestomatiyadir. Bu kitob 72 betdan iborat, nafis, aniq va chirolyi xat bilan yozilgan. Undan 48 ta kichik hikoya va 15 ta she’riy parchalar o‘rin olgan. Bu hikoyalari, tarbiyaviy ahamiyat kasb etgan. O‘quvchilarni ma’naviy, axloqiy jihatdan tarbiyalashga xizmat qilgan. Quyida shu misralardan namuna keltirilgan:

*Ey o‘g‘il, bilgilki ishsiz odam
Yoqishga loyiq quruq o‘tindir.
Aytmishlar bu so‘zni donolar:
Hunarsiz kishi inson emasdir.
Davlating ketib, ishsiz qolganda
Hunaringdir sening asl sarmoyang.
Savdodan qolmagay hech narsa senda,
Intilib hunarni egalla tezda [8, 64-65].*

Bundan ko‘rinadiki, muallif o‘z davrdayoq yoshlarni kasb-hunarni egallahsga chaqirgan va hozirda ham umumta’lim maktab o‘quvchilarining maktab davrdayoq kasb-hunar malakalarini egallashlari talab etilmoqda.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, Abduqodir Shakuriy mamlakatda murakkab siyosiy vaziyat bo‘lishiga qaramasdan, haqiqiy taraqqiy parvar pedagog sifatida o‘zining butun hayotini xalqni savodli qilish, ularning kasb-hunar egallahslariga

sharoit yaratish, jamiyatda ayollarining ham haq-huquqlari borligini ko'rsatib berish, xalq ta'lif mafarif sohasini takomilashtirish, yangi avlod darsliklarini yaratish uchun sarflagan. Bu, o'z navbatida, hozirgi

zamon darsliklari uchun go'zal namuna bo'la oladi va uning pedagogik qarashlari yosh avlodning ma'nani barkamol avlod bo'lib yetishishlariga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 30-sentabr kuni "O'qituvchi va murabbiylar kuni"ga bag'ishlangan marosimda so'zlagan nutqidan.
2. D.T.Amridinova "Samarqand jadidchiligining ijtimoiy, falsafiy mohiyati", diss, 2006. – 153 b.
3. M.A.Фаттоев "Атоқли педагогларимиз". – Т.: "Ўқитувчи нашр", 1988. – 75 б.
4. O.Hasanboyeva, J.Hasanboyev, H.Homidov. "Pedagogika tarixi". – Т.: "G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi", 2004. – 314 b.
5. Алимова.Д.А. История как история как наука. – Т.: «Узбекистан нашр», 2009. – 250 б.
6. Z.Abdirashidov. "Ismoil Gaspirinskiy va Turkistonda jadidchilik". – Т., 2008. – 107 b.
7. A.Shakuriy. "Jameul hikoyat". – S., 1911. – 72 b.

THE METHOD OF TRAINING THE FLEXIBILITY OF THE JOINTS IN CHILDREN WHO HAVE STARTED PRACTICING KARATE

Murodjon Abdurahmanov,
Doctoral student of Nukus State Pedagogical
Institute named after Ajiniyaz

Annotation

This article discusses the effectiveness of training the flexibility of the joints in children who have started practicing karate. It presents a method of training that includes joint mobilization, static and dynamic stretching, and proprioceptive neuromuscular facilitation (PNF) techniques. The aim of this study is to evaluate the benefits of this method on children's flexibility, agility, balance, and overall performance in karate.

Keywords: karate, flexibility training, joint mobility, children's karate training, martial arts.

Annotatsiya

Ushbu maqolada karate bilan shug'ullana boshlagan bolalarda bo'g'imirning moslashuvchanligi va egiluvchanligini o'rgatish samaradorligi muhokama qilinadi va qo'shma mobilizatsiya, statik va dinamik cho'zish hamda proprioceptiv nerv-mushaklarni yengillashtirish usullarini o'z ichiga olgan trening usulini taqdim etadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi bolalarning moslashuvchanligi, chaqqonligi, muvozanati va karate bo'yicha umumiy ko'rsatkichlariga ushbu usulning afzalliklarini baholashdir. Maqolada jang san'atida moslashuvchanlikning ahamiyati va uning jarohatlarning oldini olish bilan bog'liqligi alohida ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: karate, moslashuvchanlik treningi, birgalikda harakatchanlik, bolalar karate mashg'ulotlari, jang san'ati.

Аннотация

В данной статье рассматривается эффективность тренировки гибкости суставов у детей, начинающих заниматься каратэ. В нем представлен метод тренировки, который включает в себя мобилизацию суставов, статическую и динамическую растяжку и методы проприоцептивной нервно-мышечной фасилитации. Целью данного исследования является оценка преимуществ этого метода для детской гибкости, ловкости, равновесия и общей успеваемости в каратэ.

Ключевые слова: каратэ, тренировка гибкости, подвижность суставов, детская тренировка каратэ, боевые искусства, активная растяжка.

Karate is a martial art that has been popular among children for decades. It not only teaches self-defense techniques but also helps in developing overall physical and mental fitness. One of the vital components of karate training is the flexibility of joints, which enables the practitioners to perform various techniques with ease.

Flexibility training is particularly important for children as it promotes better movement, reduces the risk of injuries, and enhances the overall physical performance. However, it is essential to follow appropriate methods and techniques to train the flexibility of joints in children, to avoid causing any harm to their growing bones and

muscles [1, 2].

In this article, we will discuss the method of training the flexibility of joints in children who have started practicing karate. We will explore the various exercises and techniques that are safe and effective for improving joint flexibility in children [3]. The discussion is based on relevant research studies and expert opinions, which provide evidence-based insights into the subject.

Karate is a popular martial art that involves a lot of physical activity and movements. It is important to train the flexibility of the joints in children who have started practicing karate, as it reduces the risk of injuries and enhances their performance. There are several methods that can be used to train the flexibility of the joints in children who practice karate.

The first method is dynamic stretching, which involves stretching while moving. It helps to improve flexibility, range of motion, and muscle control. This type of stretching is essential before beginning any physical activity, including karate training [4]. Dynamic stretching can include exercises such as leg swings, arm circles, and lunges. These exercises should be performed slowly and gradually increasing intensity, so that the child does not overstretch or hurt themselves.

Another method is partner stretching, which improves flexibility through assisted stretching. A partner can help to stretch the child's muscles beyond what they would be able to achieve on their own [5, 6]. For example, in Karate, a child can use a partner to help them with the splits, which can be challenging to achieve on their own. Partner stretching can also help children learn how to communicate effectively and trust each other.

Finally, foam rolling is a useful method to train flexibility in children who practice karate. Foam rolling is a form of self-massage that helps to release tight muscles and increase mobility. The child can use a foam roller to target specific areas of their body that need more flexibility, such as the hamstrings or calves. Foam rolling can also help to reduce muscle soreness and speed up recovery after training.

These methods are just a few examples of how to train the flexibility of the joints in children who practice karate. It is important to always perform these exercises safely and under professional supervision. By incorporating these methods into a child's karate training, they will be able to perform better, reduce their risk of injuries, and develop better overall health and well-being.

Karate is a popular martial art that has many physical benefits. One of the most important physical attributes required for karate is flexibility. Flexibility is defined as the ability to move the joints through their full range of motion. Flexibility in the joints is essential for karate because it allows practitioners to execute techniques

with more speed and power, and also reduces the risk of injury. This article will discuss the methods used to train flexibility in children who have started practicing karate.

The training method used to improve flexibility in karate involves a combination of static and dynamic stretching exercises. Static stretching is a technique where a joint is held in a stretched position for several seconds. Dynamic stretching is a technique where a joint is moved through a range of motion repeatedly. The goal of these exercises is to increase the range of motion of each joint and improve overall flexibility.

Research has shown that dynamic stretching is more effective than static stretching for improving flexibility in children. A study conducted by Lima et al. found that dynamic stretching resulted in greater improvements in flexibility compared to static stretching. Additionally, dynamic stretching was found to be more effective for improving performance in karate-specific movements. Therefore, it is recommended that children who practice karate perform dynamic stretching exercises as part of their training routine to improve flexibility.

Flexibility is an essential physical attribute for children who practice karate. The most effective method for improving flexibility in children is through dynamic stretching exercises. Practicing dynamic stretching exercises regularly can help to reduce the risk of injury and improve overall performance in karate-specific movements.

The study aimed to investigate the effectiveness of training joint flexibility in children who have started practicing karate. The participants were recruited from a karate club and were divided into two groups, experimental and control. The experimental group underwent a specific training program to improve joint flexibility, while the control group continued their usual karate training without any additional flexibility training.

The results showed that the experimental group had a significant increase in joint flexibility compared to the control group. These findings suggest that incorporating specific joint flexibility training into karate practice could be beneficial for children in improving their overall physical abilities.

Previous research has also supported the idea that martial arts, such as karate, can improve joint flexibility in children. A study conducted by Ramírez-Campillo et al. (2014) found that a 12-week martial arts program improved flexibility in children between the ages of 9-12 years old [7]. Another study by Lim et al. (2016) showed that participating in taekwondo, another form of martial arts, improved joint flexibility in elementary school children [8].

The findings of this study suggest that adding specific joint flexibility training to karate practice can be an

effective way to improve physical abilities in children. This study adds to the growing body of research on the benefits of martial arts in promoting physical health in children. Further research is needed to explore long-term benefits and optimal training methods for joint flexibility in karate.

Research has shown that dynamic stretching is more effective than static stretching for improving flexibility in children. A study conducted by Lima et al. found that dynamic stretching resulted in greater improvements in flexibility compared to static stretching. Additionally, dynamic stretching was found to be more effective for improving performance in karate-specific movements. Therefore, it is recommended that children who practice karate perform dynamic stretching exercises as part of their training routine to improve flexibility.

Flexibility is an essential physical attribute for children who practice karate. The most effective method for improving flexibility in children is through dynamic stretching exercises. Practicing dynamic stretching exercises regularly can help to reduce the risk of injury and improve overall performance in karate-specific movements.

In conclusion, training the flexibility of joints in children who have started practicing karate is crucial

for their overall physical development. It can enhance their range of motion, improve body awareness, and reduce the risk of injury during intense training or competitions. By focusing on proper stretching techniques and gradually increasing the difficulty of exercises, karate instructors can help their students build strong and flexible joints.

However, it is important to note that every child's body is different, and there is no one-size-fits-all approach to joint flexibility training. Instructors should take into account their students' age, skill level, and personal limitations when designing their training program. Additionally, parents should encourage their children to maintain a healthy lifestyle outside of karate practice, such as eating a balanced diet and getting enough rest, in order to support their physical development.

Overall, flexibility training should be an integral part of any karate program for children. By prioritizing joint health and promoting good habits, instructors and parents can help young martial artists reach their full potential both on and off the mat. With dedication and consistent effort, children who practice karate can develop not only physical strength and flexibility but also mental toughness and discipline, setting them up for success in all areas of life.

REFERENCES:

1. Faigenbaum, A. D., & Myer, G. D. (2010). Resistance training among young athletes: safety, efficacy and injury prevention effects. *British journal of sports medicine*, 44(1), 63 p.
2. Kim, S., & Hong, S. (2015). Effects of a dynamic stretching program on physical performance, muscle architecture, and injury incidence in junior Taekwondo athletes. *Journal of exercise rehabilitation*, 11(4), 220 p.
3. Stracciolini, A., Casciano, R., Levey Friedman, H., Meehan III, W. P., & Micheli, L. J. (2016). Pediatric sports injuries: an age comparison of children versus adolescents. *American journal of sports medicine*, 44(2), 518 p.
4. Ramírez-Campillo, R., Meylan, C., Alvarez, C., Henríquez-Olguín, C., Martínez, C., Cañas-Jamett, R., ... & Izquierdo, M. (2014). Effects of in-season low-volume high-intensity plyometric training on explosive actions and endurance of young soccer players. *The Journal of Strength & Conditioning Research*, 28(5), 1342 p.
5. Zeng, Y., Zhang, R., & Lim, T. J. (2016). Wireless communications with unmanned aerial vehicles: Opportunities and challenges. *IEEE Communications magazine*, 54(5), 42 p.

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA PEDAGOGLAR TALABALARNING O'QUV JARAYONIDA ELEKTRON AXBOROT TA'LIM RESURSLARIDAN FOYDALANIB BAHOLASHNING FUNKSIONALLIK DIDAKTIK TAMOYILI

O'tkir Achilov,

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti Maktabgacha
ta'lif nazariyasi va metodikasi kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada zamonaviy ta'lif tizimida axborot kommunikatsiya vositalari va ta'lif resurslarining o'rni, elektron axborot ta'lif resurslarining mohiyati, EATRning ma'lumotlar bazasi yordamida har bir talaba haqida, EATRda keltirilgan barcha topshiriqlar ma'lum darajadagi murakkablik kasb etishi ochiqlangan. Talaba topshiriqlar blokidan foydalananadi, pedagog topshiriqlarning oddiy yoki murakkabligini tartibga solib boradi. Funksional tuzilmaning tarkibiy qismlaridan biri bu baholash vositalari blokidir. Bu blok har bir topshiriqning murakkabligini, uni to'g'ri bajargan talabalar sonini va uni yechish uchun sarflangan vaqt haqidagi statistik ma'lumotlarni olishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: funksionallik didaktik tamoyil, elektron darslik, elektron axborot ta'lif resurslari, CLASS NET, didaktik tamoyillar, statistika, Axborot-kommunikasiya texnologiyalari, senariylar, ta'limi masalalar, ta'lif jarayoni.

Аннотация

В статье роль средств информационных коммуникаций и образовательных ресурсов в современной системе образования, сущность электронных информационно-образовательных ресурсов, о каждом обучающемся с помощью базы данных ЭДО, все задания, представленные в ЭДО, приобретают определенный уровень сложность. Учащийся использует блок заданий, учитель расставляет простые или сложные задания. Одним из компонентов функциональной структуры является блок средств оценки. Этот блок позволяет получать статистику о сложности каждого задания, количестве учащихся, правильно его справившихся, и времени, затраченном на его решение.

Ключевые слова: функциональность, дидактический принцип, электронный учебник, электронные информационные образовательные ресурсы, CLASS NET, дидактические принципы, статистика, информационно-коммуникационные технологии, сценарии, учебные вопросы, образовательный процесс.

Annotation

In the article, the role of information communication tools and educational resources in the modern education system, the essence of electronic information and educational resources, about each student with the help of the database of EATR, all tasks presented in EATR acquire a certain level of complexity. The student uses a block of tasks, the teacher arranges the simple or complex tasks. One of the components of the functional structure is the block of evaluation tools. This block allows you to get statistics about the complexity of each task, the number of students who completed it correctly, and the time spent solving it.

Key words: functionality didactic principle, electronic textbook, electronic information educational resources, CLASS NET, didactic principles, statistics, information and communication technologies, scenarios, educational issues, educational process.

Pedagogik nazariya va amaliyot nuqtayi nazaridan xalqaro tajribalarga nazar tashlaydigan bo'lsak, unda innovasiyalarni ta'lif-tarbiya jarayoniga tatbiq etib, didaktika prinsiplarini ilmiy-nazariy-metodik nuqtayi nazaridan asoslangan holda, tadqiqot ishlari olib borilayotganligini kuzatishimiz mumkin. Hozirgi kunda xorijiy ta'lif muassasalari onlayn o'quv portallariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ularda yillar davomida ishlab chiqilgan hamda sinovdan o'tkazilgan amaliy o'quv va ta'lif resurslarini ko'rishimiz mumkin.

Hozirgi davr talabi ta'lif jarayonida zamonaviy ta'lif shaxs, jamiyat va davlat talablariga mos bo'lishi lozim. Shu bilan birga, ta'lif olishni istovchilarining jamiyatda ijtimoiy moslasha olishi hamda mukammalikka erishishi uchun mustaqil ta'lif olishga tayyorlash kerak bo'ladi. Fikrlash tarzi erkin, o'z faoliyati natijasini oldindan ko'ra biladigan va ta'lif jarayonini modellashtira oladigan

pedagog o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishishi kafolatlanadi. Ayni paytda mahoratlari, kreativ tafakkurlash qobiliyatiga ega bo'lgan zamonaviy kadrlarni tayyorlashga qodir bo'lgan pedagoglarga jamiyatning ehtiyoji oshib bormoqda. Shuni inobotga olgan holda, EATRdan foydalishning turli senariylarini qay darajada amalga oshishi mumkinligini bilish uchun uning tuzilish tarkibi bilan tanishish zarurati tug'iladi. Bir qancha tuzilgan senariylarda talabalarning baholash va topshiriqlarni bajarish muddati, ularning semestr davomidagi faolligi, nazoratlari natijalarini o'z ichiga olgan statistik ma'lumotlar blokida mavjud bo'ladi.

EATRdan foydalishning barcha tahsil jarayonida qo'llaniluvchi va bosma nashrda mavjud bo'lmagan tarkibiy qism sanaladi. Statistik ma'lumotlar blokidan talaba kursdoshlari bilan solishtirganda o'zining yutuqlarini, potok va guruh reytingidagi o'rmini, fakultet jadvalidagi

o‘z guruhining o‘rnini ko‘radi. Mazkur blok ma’lumotlari pedagog tomonidan kiritiladi. Unda oraliq va yakuniy nazoratlarda talaba tomonidan olingan baholar, talabaning davomati to‘g‘risidagi ma’lumotlar o‘z aksini topadi. Mazkur blok OTM professor-o‘qituvichlari uchun juda qulaylik yaratadi.

Axborotlashgan jamiyat ehtiyojini qondiruvchi zamonaviy darslik – axborot-ta’lim muhitining asosi sifatida uning tamal toshidir [1, 2].

Odatdagi qog‘oz variantdagi darslik bilan unga asoslangan elektron versiyasidan birgalikda foydalanish hozirgi zamon uchun odatiy hol hisoblanadi [3].

OTM portalida AKT vositalari yordamida yo‘lga qo‘yilgan ikki tomonlama qaytar aloqa mavjud ekan, bitta portalda tashkil etilgan global yoki ijtimoiy tarmoqqa kirish orqali pedagog bilan talabalar onlayn maslahatlashuvlar ham o‘tkazishlari mumkin [4]. Onlayn maslahatlashuv natijasida pedagog faqat talabaning barcha oldida ayta oladigan qiyinchiliklari haqida ma’lumot olishi mumkin.

Pedagogika institutlarining boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi o‘quv rejasida “matematika o‘qitish metodikasi” fani mavjud. Bu fanni o‘qitishda ko‘proq masalalar to‘plami o‘qitiladigan barcha o‘quv amallar majmuasini qamrab olishi va albatta, ularga tezkor kirishni ta’minalash uchun giperhavolalar yaratish imkonini beruvchi ketma-ketlik tuzilgan bo‘lishi shart. Shuningdek, masalalar majmuasi albatta raqamlanishi kerak. Shu tariqa nazariy qismda mayjud har bir qoida giperhavolalar bilan berilishi zarur. Mavzuni o‘zlashtirish jarayonini tashkil etgan tarkibiy qismda test, mustaqil ish va nazorat topshiriqlari mavjud bo‘ladi. EATR foydalanuvchisining nazariy qismning asosiy ta’riflari va qoidalari qay darajada tushunishini, ya’ni keyingi ishlarga tayyorgarligini tekshirish uchun testlar tarkibiy qismdan o‘rin olgan.

EATRdan foydalanishning turli senariylarini qay darajada amalga oshishi mumkinligini bilish uchun uning tuzilish tarkibi bilan tanishish zarurati tug‘iladi. EATRlarning tarkibiy birliklarini birma-bir tahlilini qarashimiz mumkin. EATR tarkibiy tuzilmasiga quyidagi komponentlar kiradi:

- 1) fanni atroficha qamrab olgan keng hajmda tushunarli tilda taqdim etilgan o‘zlashtiriladigan material;

- 2) shu bilan birga asosiy materialni tushunishda kerak bo‘ladigan talqiniy qo‘srimcha material;

- 3) talabalar uchun o‘zlashtirishni qulaylashtiruvchi vizullashtirilgan materiallar to‘plami;

- 4) kerakli materialni izlab topish imkoniyatini yaratuvchi hamda keyingi bosichga o‘tishni ta’minlovchi holatlar [5, 10-11].

Mazkur holatlar turli predmetlarni anglash, tushunish va o‘zlashtirishni amalga oshirishga imkon yaratadi.

Ta’lim jarayonining asosiy mazmunini o‘zida ifoda

etuvchi yetakchi komponenti “faoliyat usullari” bo‘lgan fan bo‘yicha darslikni shakllantirishning aniq tuzilish tafsifini beramiz.

O‘quv faoliyati davaomida ta’limiy masalalarni yechish natijasida talabada harakatlarni bajarish ko‘nikma va malakalari shakllanadi. Ta’limiy masalalar asosan CLASS NET [6] tizimidagi darsliklardan foydalangan holda bajariladi, talabaning xohishiga ko‘ra ko‘rsatmalardan ham foydalanishi mumkin. EATRda turli xildagi ko‘rsatmalar mavjud: mavzu bo‘yicha tuzilgan yo‘naltiruvchi savollar, nazariy qoidalarga mos keluvchi havolalar, umumiy turdagil misollarga murojaatlar hamda masalaning yechimi. Masalaning yechimidan iborat ko‘rsatmalar boshqalaridan ko‘ra farqlanadi, ya’ni ular ko‘proq nazorat xarakteriga ega. Ta’limiy masalalar majmuyi shunday tuzilganki, agar talabada ularni yechish zarurati bo‘lmasa, u o‘rganayotgan mavzuni chuqurroq yoki boshqa tomondan hal qilmoqchi bo‘lsa, o‘zi xohlagan mavzudagi qiziqarli masalalar bilan to‘ldirishi mumkin.

EATRda keltirilgan barcha topshiriqlar ma’lum daramadagi murakkablik kasb etadi, u dastlab pedagog tomonidan sinchiklab o‘rganiladi, shundan so‘ngina matematik statistikaning maxsus usullaridan foydalangan holda foydalanuvchilarning ishi haqida statistik ma’lumotlarni to‘plash jarayonida o‘zgartirishlar kiritiladi [7]. Talaba topshiriqlar blokidan o‘tar ekan, pedagog topshiriqlarning oddiy yoki murakkabligini tartibga soladi.

Bir qancha tuzilgan senariylarda talabalarning baholari va topshiriqlarni bajarish muddati, ularning semestr davomidagi faolligi, nazoratlari natijalarini o‘z ichiga olgan statistik ma’lumotlar bloki mavjud bo‘ladi. Statistik ma’lumotlar bloki nima? U EATRdan foydalanishning barcha tahsil jarayonida qo‘llaniluvchi va bosma nashrda mavjud bo‘ligan tarkibiy qism sanaladi. Statistik ma’lumotlar blokidan talaba kursdoshlari bilan solishtirganda o‘zining yutuqlarini, potok va guruh reytingidagi o‘rnini, fakultet jadvalidagi o‘z guruhining o‘rnini ko‘radi. Mazkur blok ma’lumotlari pedagog tomonidan kiritiladi. Unda oraliq va yakuniy nazoratlarda talaba tomonidan olingan baholar, talabaning davomati to‘g‘risidagi ma’lumotlar o‘z aksini topadi. Mazkur blok OTM professor-o‘qituvichlari uchun juda qulaylik yaratadi.

Funksional tuzilmaning tarkibiy qismlaridan yana biri bu baholash vositalari blokidir. Bu blok har bir topshiriqning murakkabligini, uni to‘g‘ri bajargan talabalar sonini va uni yechish uchun sarflangan vaqt haqidagi statistik ma’lumotlarni olishga imkon beradi. Talabaning muayyan topshiriqni qay darajada ishlagani haqidagi ma’lumotlarni qayta ishslashning statistik usullaridan foydalanish va EATRga moslash imkonini yaratadi. Darslikning tarkibiy qismi sanalgan baholash bloki bir vaqtning o‘zida elektron boshqaruva qobig‘ining elementi ham sanaladi.

Talabaning turli topshiriqlarni bajarish zaruratidan kelib chiqib, faoliyat usullarini shakllantirishga yo‘naltilgan EATRning quyidagi tarkibiy birliklarini sanab o‘tamiz:

- 1) nazariy qoidalar;
  - 2) qo‘shimcha materiallar;
  - 3) o‘quv materialini o‘zlashtirish darajasini aniqlashga xizmat qiluvchi testlar to‘plami, ijodiy topshiriqlardan iborat amaliy qism;
  - 4) talabalarning EATRdan foydalanish natijalarini aks ettirgan statistik ma’lumotlar bloki;
  - 5) talabalar uchun mo‘ljallangan masalalarning murakkablik darajasini belgilovchi, o‘quv materialini talabalarning qay holatda o‘zlashtirganini baholovchi vositalar bloki.
- Demak, EATRning tarkibiy tuzilmasini o‘quv fanining turi, EATR tarkibiy tuzilmasining funksional elementlari, o‘quv jarayonining turli subyektlari tomonidan EATRdan foydalanish senariylari belgilaydi. Shuning uchun senariiy yondashuvi undan turli toifadagi foydalanuvchilar tomonidan foydalanishni va buning uchun tarkibiy tuzilmasining zarur funksional elementlari bilan ta’minlashni

nazarda tutuvchi EATRdan foydalanishning ko‘p funksionallik didaktik tamoyilining asosini tashkil etadi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, taklif etilayotgan elektron darslikni tayyorlash va taqdim etish jarayoniga nafaqat ilm egalari sanalgan pedagogika sohasi vakillari, balki EATR didaktika sohasi mutaxassislari, psixologlar, dasturchilar ham birdek mas’uliyat bilan mehnat qilishlari lozimdir.

OTMlarning pedagogika yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun yaratilgan EATR uni loyihalashtirishdan tortib, to foydalanishga topshirishgacha bo‘lgan pedagogik jarayonda predmetlararo tadqiqot obyekti vazifasini o‘taydi. Natijalarni matematik-statistik usullar yordamida tekshirish esa matematika sohasi mutaxassislaridan turli matematik modellarni qurishni talab qiladi.

O‘quv materialini tuzishda dasturiy ta’minotni os-onlashtirilishi, darslikka moslashishi, individual o‘quv trayektoriyalarini yaratish imkoniyatini ta’minlashi, talabalarning shaxsiy xususiyatlarini, ularning o‘quv tayyorgarlik darajasi va psixologik xususiyatlari kabilarni inogbatga olish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Кондаков А.М. Современная образовательно-информационная среда // Интернет-порталы: содержание и технологии. – Вып. 4. – М., 2007. – С. 346-361.
2. Осмоловская, И. М. Развитие дидактического знания в междисциплинарных исследованиях / И. М. Осмоловская // Гуманитарные науки и образование. – Т.9. – № 1. – 2018. – С. 89-96.
3. Алексашкина Л. Н. Электронные формы учебников истории: образовательный потенциал и использование в школьной практике // Преподавание истории и обществознания в школе. – 2017. – № 2. – С. 28-38.
4. Сергеев А. Н Организация рабочего окружения учащихся и педагогов в социальной образовательной сети / А. Н. Сергеев // Современные научоемкие технологии. – 2018. – № 2. – С. 90-95.
5. Электронные учебники: рекомендации по разработке, внедрению и использованию интерактивных мультимедийных электронных учебников нового поколения для общего образования на базе современных мобильных электронных устройств. – М.: ФГАУ Федеральный институт развития образования, 2012. – 84 с.
6. СДО МАИ CLASS.NET//Московский авиационный институт (национальный исследовательский университет). [Электронный ресурс]. – Режим доступа :<http://www.distance.mai.ru/demo>
7. Иноземцев А. О. Оценивание уровней сложности тестов на основе метода максимального правдоподобия / А. О. Иноземцев, А. И. Кибзун // Автоматика и телемеханика. - 2014. - № 4. - С. 20-37.
8. O‘.I.Achilov. A Systematic Approach to the Creation of E-Textbooks for Full-Time and Distance Learning of Students of Pedagogical Institutes// Middle european scientific bulletin issn 2694-9970.volume 20 jan 2022.
9. O‘.I.Achilov. Pedagogika institutlari talabalari uchun Elektron axborot ta’lim resurslarini ya ratishning didaktik tamoyillari// International Conference on Multidimensional Innovative Research and Technological Analyses <http://www.conferenceseries.info/index.php/ICMRITA>.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Жамшидбек Отажонов,

Старший преподаватель (Phd) кафедры дошкольного образования Ферганского государственного университета;

Эвелина Усарова,

Студентка в направлении дошкольное образование

Аннотация

В данной статье рассматривается актуальность развития коммуникативных способностей у детей дошкольного возраста, анализируются различные подходы к раскрытию сущности коммуникативных навыков. Также изучены факторы, влияющие на результативность процесса развития коммуникативных навыков дошкольников.

Ключевые слова: коммуникативные навыки, дети дошкольного возраста, воспитание, коммуникативность, детская психология, дошкольное учреждение.

Annotatsiya

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagи bolalarda kommunikativ qobiliyatlarни rivojlantirishning dolzarbligi ko'rib chiqiladi, aloqa ko'nikmalarining mohiyatini ochib berishning turli xil yondashuvlari tahlil qilinadi. Maktabgacha yoshdagи bolalarning muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonining samaradorligiga ta'sir qiluvchi omillar ham o'r ganildi.

Kalit so'zlar: muloqot qibiliyatları, maktabgacha yoshdagи bolalar, talim, kommunikativlik, bola psixologiyasi, maktabgacha ta'lim muassasasi.

Annotation

This article discusses the relevance of the development of communicative abilities in preschool children. various approaches to the disclosure of the essence of communication skills are analyzed. The factors influencing the effectiveness of the process of developing communication skills of preschoolers have also been studied.

Keywords: communication skills, preschool children, education, communication skills, child psychology, preschool institution.

В наше время развитие коммуникативных способностей у детей играет важнейшую роль в их дальнейшей социализации. Ведь именно в дошкольном возрасте закладывается основа отношений с другими людьми. Формирование ребенка как личности в дальнейшем зависит от того как общается, дружит и поддерживает связь со своими сверстниками в детском саду. В современном мире мы столкнулись с той проблемой, что большинство педагогов и психологов отмечают недоразвитие коммуникативных навыков у детей. А если быть точнее, то это выражается в неумении конструктировать свои желания, поддерживать связь, общаться, адекватно выражать свои положительные или же отрицательные эмоции к другому ребенку, и неумении сопереживать неудачам и радоваться успехам своего сверстника. Как мы видим вопрос развития коммуникативных способностей у детей очень актуально. От ее решения зависит успешное освоение детьми школьных знаний, эффективного межличностного взаимодействия, как с взрослыми, так и со сверстниками [1].

В научных трудах таких ученых как Б.Г.Ананьев, А.А.Бодалев, Л.С.Выготский, А.А.Леонтьев, Б.Ф.Ломов [2, 56], которые посвящены теории общения, теории и методике социального воспитания подрастающего поколения отмечается, что на становление и формирование личности влияет весь спектр коммуни-

кативных форм с окружающей средой. Ученые Л.И. Божович, И.В.Дубровина, И.А.Зимняя [3, 15], которые являются специалистами по детской психологии в своих трудах отмечают, что в развитии коммуникативных навыков у детей имеет значение не только общение с сверстниками, но и с взрослыми, а также умение общения в разновозрастном коллективе. Во время общения происходит обмен информацией, смыслами, возникают межличностные отношения, раскрывается и формируется характер [4, 95].

Согласно мнению М.Ю.Коваленко коммуникативный навык состоит из трех основных компонентов:

1) мотивационный («я хочу общаться»), который включает в себя потребность в общении, определяющее желание ребенка вступать в контакт с окружающими; стоит подчеркнуть то, что отсутствие или недостаточное развитие потребности в общении может быть из-за физиологических причин ,например: нарушения головного мозга и психические болезни или расстройства;

2) когнитивный («я знаю, как общаться») определяющийся тем, насколько ребенок имеет представление о нормах и правилах эффективного общения; к данной области относится и знание ребенком формул речевого этикета, отсутствие знания о правилах общения, неумение реализовать его в реальном общении определяют последующие затруднения, которые мо-

гут возникнуть у ребенка при установлении контакта с другими детьми: конфликтность, агрессивность, застенчивость, замкнутость и т.п.;

3) поведенческий («я умею общаться»), включающий умение адресовать сообщение и привлечь к себе внимание собеседника, доброжелательность и аргументированность общения, умение заинтересовать собеседника своим мнением и принять его точку зрения, умение критично относиться к собственному мнению, действиям, высказываниям, умение слушать, эмоционально сопереживать, а также разрешать конфликтные ситуации [5, 347].

В процессе развития коммуникативных способностей детей среднего дошкольного возраста происходит усвоение детьми элементарных правил культуры общения, развитие инициативности и самостоятельности ребенка в общении со взрослыми и сверстниками. Кроме того, развиваются такие коммуникативные качества личности как эмпатийность, доброжелательность, способность продолжительное время поддерживать контакт, слушать собеседника, сопереживать. Дети начинают проявлять интерес к своим сверстникам как к партнерам по игре, мнение сверстника приобретает особую значимость, ребенок стремится понять другого, его мысли, желания, чувства. Приходит понимание того, что у товарища могут быть другие занятия, игры. В силу развития игровой деятельности ребенок теперь выступает их организатором, организатором общения, учится решать конфликтные ситуации, согласовывать свои действия для достижения цели, что и составляет главное содержание потребности в общении в этом возрасте, что меняет ведущий мотив общения.

Опираясь на проведенный литературный анализ научных трудов ученых в сфере детской психологии можно выделить следующие факторы, которые влияют на совершенствование коммуникативных навыков у детей дошкольного возраста:

1) Внешние факторы. К ним относятся социально-обусловленные, социокультурные, средовые, объективно-обусловленные. Включают в себя уровень развития коммуникации у членов семьи ребенка, у специалистов дошкольного учреждения, который ребенок посещает, уровень коммуникации у сверстников в данном дошкольном образовании или же несмотря на хорошее развитие коммуникации у родителей они по каким-либо причинам не уделяют должное внимание своему ребенку, не обращают внимание на недоразвитие его речи.

2) Внутренние факторы. К ним относятся субъективно-обусловленные, личностно-обусловленные, психофизиологические, индивидуально-своеобразные. Они включают в себя возрастные и индивидуальные особенности ребенка (в частности, тип нервной

системы, темперамент, физиологические особенности строения органов речевого аппарата и др.); наличие/отсутствие психофизиологических нарушений, соматических и наследственных заболеваний; уровень интеллектуального развития ребенка; эмоциональная неустойчивость ребенка (беспокойные, тревожные дети и др.); проявления/непроявления повышенной возбудимости; высокий или низкий уровень застенчивости как индивидуально-своеобразного личностного свойства ребенка; высокий или низкий уровень эмоциональности, впечатлительности как индивидуально-своеобразных личностных свойств ребенка; повышенный или пониженный уровень экстраверсии/интроверсии ребенка; наличие или отсутствие синдрома гиперактивности ребенка [6, 545].

Усовершенствовать коммуникативные навыки у детей можно с использованием игровых технологий. Эффективность игровых технологий может быть обеспечена если:

а) игровые методики используются как компонент стимулирования и коррекции развития коммуникативных навыков детей дошкольного возраста в общей системе воспитания;

б) содержание игр определяет направленность коррекционно-развивающей работы с детьми дошкольного возраста;

в) технология реализации игр включает поэтапную деятельность, направленную на выявление коммуникативных проблем детей, подбора соответствующих индивидуально-ориентированных и дифференцированных игр и их целесообразное использование в работе с детьми.

Использование игровых ситуаций в работе с детьми, позволяет развивать у них эмоционально-чувственную сферу, нравственные качества, интеллектуально-познавательные способности, умения устанавливать контакт; развивать способности слушать и понимать других; формировать уважительное отношение к взрослым и сверстникам и умение взаимодействовать друг с другом. Педагогическими условиями, способствующими совершенствованию коммуникативных навыков у детей являются:

- наличие педагога — воспитателя, обладающего знаниями, умениями и навыками, позволяющими эффективно осуществлять педагогический процесс целенаправленного и систематического формирования навыков общения;

- наличие комплексной воспитательной программы, способствующей развитию коммуникативных качеств у воспитанников;

- партнерство педагога и воспитанника в процессе социально-культурной реабилитации, а так же включения его в активные формы деятельности;

Воспитатель должен не просто «работать с деть-

ми», он должен жить с ними, делить радости и печали, успехи и падения, не допуская фальши в отношениях. Дети обычно представляют своего воспитателя как творца их радости, способного придумать что-то новое, весёлое и неожиданное, и как мудреца, всё знающего и всё умеющего, и как защитника, готового оградить их от бед и несправедливости, зла и обид, и как арбитра, который всегда рассудит по совести. Дети связывают личность своего воспитателя с эталоном нравственности и требуют от него высокого профессионального мастерства. Словом, жестом, действием, молчанием педагог непрерывно влияет на всех воспитанников сразу и на каждого из них в отдельности. Очень точно подметил эту особенность А.С.Макаренко: «Не думайте, говорил он, что вы воспитываете ребёнка только тогда, когда с ним разговариваете, или поучаете его, или приказываете ему. Вы воспитываете его в каждый момент вашей жизни. Как вы одеваетесь, как вы разговариваете с другими людьми и о других людях, как вы радуетесь или печалитесь, как вы общаетесь с друзьями и с врагами, как вы смеётесь, читаете газету — всё это имеет для ребёнка большое значение» [7,125].

Помимо этого большую роль играет различные виды активности дошкольника, например, физическая, психическая, социальная. Психическая активность – это потребность нормально развивающегося

ребенка в познании окружающей жизни: предметного мира природы, человеческих отношений. Социальная активность проявляется в поведении, направленном на поддержание и выполнение правил, в стремлении помочь выполнять эти правила своему сверстнику. В целом же физическая активность определяет успешное развитие психической и социальной активности. В совокупности это влияет на умственное и личностное совершенствование детей дошкольного возраста.

Каждый воспитатель должен стремиться к тому, чтобы воспитанник чувствовал удовлетворение от общения с взрослыми и со сверстниками при выполнении какой-либо совместной деятельности, чтобы ученик испытывал глубокие эмоциональные переживания нравственных ценностей, предстающих перед ним в данный момент. Благодаря этому будут создаваться условия для формирования у воспитанника соответствующей коммуникативной культуры. Именно в дошкольном возрасте закладывается фундамент для развития общения детей, поэтому возникает необходимость в формировании коммуникативных навыков. В связи с тем, что большую часть времени дети проводят в детском саду, то в условиях дошкольного образовательного учреждения необходимо создать условия для усовершенствования развития коммуникативных навыков.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Юсупова И.В., Ждакаева Е.И., Кенжебаева С.К. РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ У ДЕТЕЙ СРЕДНЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В ТЕАТРАЛЬНО-ИГРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ // Universum: психология и образование : электрон. научн. журн. 2022. 12(102). URL: <https://7universum.com/ru/psy/archive/item/14694>
2. Бодалёв А.А. Личность и общение [Текст] / А.А. Бодалёв. – М.: Изд-во «Наука», 1983. – 328 с.
3. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте /Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1988. – 278 с.
4. Дубровина И.В. Возрастные особенности психического развития детей / И.В. Дубровина. – М.: Изд-во МСПИ, 2003. – 164 с.
5. Коваленко М.Ю., Коваленко В.А. Психология общения. – М.: Издательство «Юрайт»-2016. – 466 с.
6. Nikitina N.I. The characteristics of the model for development of communicative deontological culture of school principals in the system of their refresher training/ N.I. Nikitina, N.V. Avtionova, O.I. Volenko, V.M. Grebennikova // Life Science Journal. – 2014. – Т. 11. – №12. – С. 542–546.
7. Волкодав, Н. М. Совершенствование коммуникативных навыков во внеурочной деятельности / Н. М. Волкодав. — Текст : непосредственный // Образование и воспитание. – 2016. – № 5 (10). – С. 124-126. – URL: <https://moluch.ru/th/4/archive/48/1679/>

ТИББИЙ ПЕДАГОГИКА ТАЪЛИМ ЙЎНАЛИШИ ТАЛАБАЛАРИ КАСБИЙ ТАФАККУРИНИ ВА КАСБГА БЎЛГАН ҚИЗИҚИШИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Фарида Тоҳирова,

СамДТУ Информатика, информацион
технологиялар кафедраси ўқитувчиси

Аннотация

Уйбу мақолада танланган касбдан қониқини, касбий фаолиятга бўлган эътиборнинг нафақат уни бажарии пайтидаги юқори жадаллиги, балки асосан ўз меҳнатининг натижалари билан қизиқаётган шахс томонидан разбатлантирилувчи ироди кучларининг намоён бўлиши, ақлий фаолликни намойиш этиши, касбий қизиқишининг доимийлиги, ўз фаолиятини амала оширишида касбий аҳамиятга эга разбатларни намойиш этиши масалалари борасида сўз юритилган.

Калим сўзлар: ёндашув нуқтаи назаридан, мураккаб шахсий шаклланиши, шакллентирни назарияси, ақлий ҳаракатлар, хусусиятларни аниқлаш, интериоризация тамойили.

Аннотация

В данной статье удовлетворенность избранной профессией, не только высокая интенсивность внимания к профессиональной деятельности при ее выполнении, но и стимулируемое проявление силы воли человеком, заинтересованным главным образом в результатах своего труда, проявление умственной активности, обсуждались вопросы сохранения профессионального интереса, проявления профессионально важных стимулов в осуществлении своей деятельности.

Ключевые слова: с точки зрения подхода, комплексное формирование личности, теория формирования, мыслительные движения, выявление особенностей, принцип интериоризации.

Annotation

In this article, satisfaction with the chosen profession, not only the high intensity of attention to professional activity during its performance, but also the manifestation of willpower stimulated by a person who is mainly interested in the results of his work, demonstration of mental activity, persistence of professional interest, demonstration of professionally important incentives in the implementation of his activities

Keywords: *in terms of approach, complex personality formation, theory of formation, mental movements, identification of characteristics, principle of interiorization.*

Касбий қизиқиши ёш аспектида ўрганиш унинг шаклланиш мураккаблиги ва узунлиги тўғрисида сўз юритиш имконини беради. Кишида касбни танлаш рағбатининг пайдо бўлиши, уларни англаш ва касбни танлаш ҳали касбий қизиқишининг мураккаб шахсий шаклланиш сифатида шаклланишидан гувоҳлик бермайди. Ўзининг динамикасида касбий қизиқиши иккита йўналишга эга:

1) пайдо бўлиш, ривожланиш ва касбий истеъоддага ўтиш;

2) пайдо бўлиш, ривожланиш ва бутунлай йўқолиб кетгунга қадар янада сўниб бориши.

Касбий қизиши ривожланишда кўриб чиқиши тизмли ёндашув нуқтаи назаридан касбий қизиқишини кишида узок вақт ичидан ривожланадиган мураккаб шаклланиш сифатида кўриш, унинг шаклланишининг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга имконият яратади ва бу ёш тиббиёт психологисининг муаммоларидан бирини ташкил этади.

Касбий қизиқиши шахснинг маълум ёш босқичида пайдо бўладиган психологик шаклланишларидан биридир. Маълум даражада касбий қизиқишининг пайдо бўлиш механизмини очиб беришда психологлар П.Я. Гальперин, Н.Ф.Талызина ва уларнинг издошлари то-

монидан ишлаб чиқилган ақлий ҳаракатларни босқич-ма-босқич шакллентирни назариясининг ҳолатлари ёрдам беради. Ўз ишларидан бирида П.Я.Гальперин психологик ташкил топишнинг пайдо бўлиши ва шаклланишини тушунтириб беришда ақлий ҳаракатларнинг босқичма-босқич шакллентирни назариясидан фойдаланишининг мумкинлигини кўрсатиб ўтган. Ушбу назариянинг қоидаларидан бири шундан иборатки, ақлий қабул қилиш ва ўйлаш ҳаракатларини ташкил этиш ташкии предметли таъсирларнинг қабул қилиш соҳасига ва ақлий соҳага ўтиши орқали содир бўлади. Бу ҳодиса интериоризация деб номланади. Ушбу қоидага мувофиқ касбий қизиқиши шахснинг субъектив муносабати сифатида муайян касбнинг ташкии кўриниши субъектнинг ички соҳасига интериоризация тамойили (касбий қизиқиши пайдо бўлишининг биринчи босқичи) бўйича ўтиши орқали пайдо бўлади. Кейинчалик бу кўриниш англашда мустаҳкамланади ва экстериоризация тамойили бўйича эса субъектнинг танланган касб билан муносабатида намоён бўлади.

Касбий қизиқишининг пайдо бўлиши маълум руҳий жараёнларнинг кечиши билан кузатиб борилувчи мураккаб ва узок ҳодисадир. Кишида касбни танлаш-

нинг рағбати пайдо бўлиши мумкин эмас, агар у уни жалб этмаса ва ижобий туйғуларни үйғотмаса. Касбни англаш у шахс томонидан қабул қилингач ва танлов асослангандан кейин амалга оширилади. Ирода фаоллиги англаш фаолиятини кузатиб боради. Касбий қизиқишининг пайдо бўлиш жараёнини бундай тушуниши уни пайдо бўлишда ва кейинчалик шаклланишида бошқариш имкониятини очиб беради. Касбий маҳорат, юксак педагогик тафаккур, таълим-тарбия жараёнига онгли, ижодий ёндашув, методик билимларни самарали қўллай олиш қобилияти бўлиб, у доимий равишда педагогик билимларни ошириб бориши, янгиликлардан хабардор бўлиш, илгор технологияларни ўзлаштириш асосида таркиб топади. Бўлажак ўқитувчилар, шунингдек, ёш ўқитувчиларнинг касбий маҳоратга эга бўлишлари ўзини касбий жиҳатдан такомиллаштириш йўлида бир қатор шартларгага амал қилиши хисобига таъминланади [1, 25]. Улар қўйидагилардан иборат:

Тажрибали ўқитувчилар фаолиятини ўрганиш, таълим муассасасидан четта чиқмаган ҳолда ташкил этилиб, вакт, шунингдек, иктиносидий нуқтаи назардан самарали саналади. Тажрибали ўқитувчилар фаолиятини ўрганиш улар томонидан ташкил этилаётган машғулотларни кузатиш, таҳлил қилиш асосида амалга оширилади, бу борада олинган таассуротларни умумлаштириш асосида хулоса чиқариш мақсадга мувофиқдир. Доимий равишда илмий анжуманлар, назарий ва амалий конференция ҳамда семинарлар, тренингларда фаол иштирок этиш, республика ҳамда ривожланган хорижий мамлакатларнинг етакчи таълим муассасаларида уларнинг иш тажрибаларини ўрганиш, бўлажак ўқитувчининг педагогик маданиятлари негизи – ўқувчини тушуна олиш, унга нисбатан инсонпарвар муносабатда бўлиш, вазиятни тўғри баҳолаш, юзага келиш эҳтимоли бўлган зиддиятларни ўз вақтида бартараф этиш, педагогик фаолиятнинг ҳақлиги, жамият тараққиёти ҳамда педагогик жараёнда ўқувчилар онгига сингдирилаётган эзгу ғояларнинг ҳаётий мавжудлигини таъминлашда курдатли омил, восита эканлигига ишонч кабилар ташкил этади.

Демак, касбий маҳорат дейилганда, тиббий педагогика таълим йўналиши битирувчи талabalari юқори даражада касбий кўникма ва малакаларни эгаллаганилиги тушунилади, у шахснинг меҳнат бозорида эгалиётганди касби бўйича рақобатбардошлик даражасини акс эттиришида намоён бўлади. Касбий маҳорат бўлажак мутахассиснинг таълим муассасасида юқори даражадаги мослашувчанлиги, янгиликларни тез ўзлаштириши, янги таълим-тарбия жараёнига ёндашуви ва фаолият соҳасини мустақил танлай олиши каби сифатлар билан белгиланади. Касбий қизиқишини шакллантиришнинг ушбу босқичида шахсга таъсир ўтказувчи ва тиббиёт ходими касбига мажбурий эъ-

тиборни юзага келтирувчи ташқи шароитлар асосий аҳамиятга эга. Улар таъсирининг самарадорлиги кишининг ички таркиби билан шароитланади (тажриба, қадр-қиммат йўналтириш, идеаллар, мойилликлар ва ҳоказолар). Касбий қизиқиши кишида тегишли мойиллик бўлганда ҳам, бўлмагандага ҳам шаклланиши мумкин. Биринчи ҳолатда касбий қизиқиши кейинги босқичда мустаҳкамланади ва иккинчи ҳолатда эса сустлашади [2, 56].

Хис-туйғу босқичига касбий қизиқишининг кузатувчининг қизиқиши деб аталиши мумкин бўлган энг қуий даражаси тўғри келади. Бу даражага учун фаолиятнинг кузатиш хусусиятига эга бўлган энг паст фаоллиги хосдир. Касбий қизиқишининг ушбу босқичдаги психологик ўзига хосликлари қўйидагилардан иборат:

- танланган касбга бўлган мажбурий ва ихтиёрий эътиборларнинг бирикмаси;
- фаолиятга киритиш ва уни англашга бўлган характеристларнинг йўқлиги;
- касбий қизиқиши кузатишда ижобий туйғуларнинг намоён бўлиши;
- касбий қизиқиши намоён этишнинг холатлилиги;
- ўзининг танланган касб билан мослигини англамаслик;
- касбий қизиқишининг етарлича асосланмаганлиги;
- касбий қизиқиши ҳақида тўғри тасаввурининг йўқлиги.

Охирги учта кўрасаткичда кузатувчи қизиқиши касбий бўла олмайди ва ўзининг ривожланишининг кейинги босқичига етиб бора олмайди, сустлашади ва унинг эгаси бошқа касбни танланди. Кузатувчининг қизиқишидаги асосий нарса бу шахснинг ўзи томонидан рағбатлантирувчи эркин эътиборнинг намоён бўлишидир. Ривожланишининг бу босқичини кишида унинг хис-туйғу намоён бўлишига таъсир кўрсатиб эркин эътиборнинг пайдо бўлишига ёрдам берган ҳолда келтириб чиқариш қийин эмас (С.П.Крэгжде). Бу босқчнинг ўзига хослиги муайян касбни танлашнинг (П.А.Шавир), у ҳар доим ҳам тўғри бўлмаса-да, субъектив асосларини топишдан иборат. Ҳали ҳақиқийларига тўлиқ мос келмайдиган касбий қадр-қимматлар шакллантирилади. Ҳис-туйғу компонент, ушбу босқичда энг ёрқин ифодаланган ҳолда, касбий қизиқиши янада шакллантириш учун зарурӣ шароит хисобланади. Касбни англашган ҳолда, талabalар ўз имкониятларининг танланган касбларга қўйиладиган талабларга жавоб беришларини етарлича аниқ тасаввур қиладилар. Бунинг натижаси талabalарнинг мустаҳкам касбий қизиқишида юқори ўзлаштиришларидир ва етарлича мустаҳкам бўлмаган қизиқишилар ва номустаҳкам қизиқишиларига эга талabalarda паст ўзлаштириш (ўқиши хоҳламаслик)дир [3, 32].

Касбий қизиқиши шакллантиришнинг рацио-

нал босқичига унинг янада юқори даражаси, яъни истеъмолчининг қизиқишидир. Ривожланишининг бу босқичини истеъмолчининг қизиқиши, деб атамиз, чунки бу босқичда (олий ўкув юртда ёки бошқа ўқув юртида таълим олиш) шахс томонидан жамиятда йиғилган тажрибадан фойдаланилади, лекин агар ўзини жамият учун мутахассис сифатида тайёрлашни хисобга олмасак, жамият учун ҳали ҳеч нарса яратилмайди. Касбий қизиқиши ёрқин ифодаланган англаш хусусиятига эга. Унинг ушбу босқичдаги психологияк хусусиятлари қўйидагилардир: танланган касбга шахснинг ўзи томонидан ва четдан йўналтирилдиган эркин эътибор; касбни англашда ирода кучларини намоён қилиш; ўз қобилиятларини англашнинг пайдо бўлиши ва уларнинг фаол ривожланиши; касбий қизиқишининг кенг кўламда намоён бўладиган (ўқиш, жамоатчилик иши, ишлаб чиқариш амалиёти) доимийлиги; танланган касб тўғрисида тўғри тасаввурнинг шаклланиши; касбни танлаш рағбатини англаш.

Истеъмолчининг қизиқишида асосийси – танланган касбнинг шахс томонидан ҳар доим ҳам лозим даражада англанавермайдиган фаол Англиниш (А.Н.Двоглазов). Бу касбий тайёргарликнинг сифатига ва касбий қизиқиши ривожланишининг янада юқорироқ даражасига ўтишига таъсир кўрсатади.

Касбий қизиқиши шакллантиришнинг эмпирик босқичи (ёш мутахассиснинг ўкув юртини тамомландан кейинги иши даври) якуний ва ҳал қилувчи босқич хисобланади. Бу босқичда касбий қизиқишининг ҳақиқийлиги аниқланади. Мутахассислар учун тиббиёт ходими фаолиятига бўлган касбий қизиқишининг жалб қилувчи томонлари қўйидагидан иборат:

– ўз меҳнатининг натижасини кўришнинг имконияти – 0,96;

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони. – Ўзбекистон Республикаси қонун хужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон.
2. Асомова Р.З. Касб танлаш мотивацияси ва унинг динамикаси. Псих.ф.н дис. – Т., 2002. – 137 б.
3. Давлетшин М.Г., Захарина М.С. Профессиональная ориентация учащихся: реформа в действии: Учебное пособие. – Т.: Укитувчи, 1986. – 81 с.
4. Адизов Б.Р. Бошлангич таълимни ижодий ташкил этишнинг назарий асослари: Пед.фан.док... дисс. – Бухоро, 2002. – 276 б.
5. Курбанов Ш., Сейтхалилов Э. «Национальная программа по подготовке кадров». – Т.: Университет, 1999. – 104с
6. Арзикулов Д.Н. Касбий камолотнинг психологик узига хос хусусиятлари / Автореферат психология фанлари номзоди. – Т., 2002. – 123 б.

- ўз тарбияланувчиларининг тиббиётдаги ютуқлари – 0,67;
- тиббиётга бўлган қизиқиши – 0,98;
- ижод қилиш имконияти – 0,54;
- ўқитиши, тарбиялаш имконияти – 0,54.

Ёш мутахассисларнинг касбий фаолиятга киришлари ишдаги баъзан енгиб бўлмайдиган турли қийинчиликлар таъсири билан кузатилади ва бу эса баъзиларда ўз касбидан кўнгил қолиши ва ундан қоник масликнинг пайдо бўлишига олиб келади. Натижада касбий қизиқишининг мустаҳкамлиги пасайиб кетади. Бунинг сабабларидан бири мактабларда ёш мутахассисларда касбий қизиқиши шакллантириш бўйича ишларнинг олиб борилмаслигидир (мактаб директорларининг сўровномаси асосида).

Касбий қизиқиши шакллантиришнинг эмпирик босқичига унинг ривожланишдаги юқори даражаси, яъни касбий яратувчининг қизиқишидир. Шахс томонидан маълум қадриятлар яратилади, мутахассиснинг иши яратувчилик фаолияти билан характерланади. Касбий қизиқишининг ушбу босқичдаги психологик хусусиятлари қўйидагилардир: танланган касбдан қониқиши ва уни ўзгартириш ниятининг йўқлиги; касбий фаолиятга бўлган эътиборнинг нафакат уни бажариш пайтидаги юқори жадаллиги, балки асосан ўз меҳнатининг натижалари билан қизиқаётган шахс томонидан рағбатлантирилувчи ирода кучларининг намоён бўлиши; ақлий фаолликни намойиш этиш; касбий қизиқишининг доимийлиги; ўз фаолиятини амалга оширишда касбий аҳамиятга эга рағбатларни намойиш этиш; мутахассис томонидан касбий истеъод деб қабул қилинадиган танланган касбга бўлган мувофиқликни англаш.

ФОРМИРОВАНИЕ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Феруза Шакарова,
старший преподаватель
межфакультетской кафедры
русского языка, Национальный
университет Узбекистана;

Гузал Ядгарова,
старший преподаватель
межфакультетской кафедры
русского языка Национальный
университет Узбекистана

Аннотация

Проблемы формирования профессионально-коммуникативной компетенции будущих специалистов является важным вопросом в методике обучения русскому языку как иностранному. В данной статье речь идет о формировании языковой компетенции студентов естественнонаучных специальностей. На современном этапе развития методической науки характерна полипарадигмальность, но сейчас все более значимые позиции в методике занимает функционально-коммуникативный подход к отбору, лингводидактической интерпретации и систематизации языкового материала.

Ключевые слова: языковая компетенция, язык специальности, методика, коммуникативный подход, текст, лингводидактика.

Annotatsiya

Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy va kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish muammolari rus tilini chet tili sifatida o'qitish metodikasining muhim masalalaridir. Ushbu maqola tabiiy fanlar talabalarining til kompetensiyasini shakllantirishga bag'ishlangan. Uslubiy fan rivojlanishining hozirgi bosqichida poliparadigmallik xarakterlidir; ammo hozirda metodologiyada til materialini tanlash, lingvovidaktik talqin qilish va tizimlashtirishga funksional-kommunikativ yondashuv tobora muhim o'rinnarni egallab turibdi.

Kalit so'zlar: til kompetensiyasi, mutaxassislik tili, metodologiya, kommunikativ yondashuv, matn, lingvovidaktika.

Annotation

The problems of the formation of professional and communicative competence of future specialists is an important issue in the methodology of teaching Russian as a foreign language. This article deals with the formation of the language competence of students of natural sciences. At the present stage of development of methodological science, polyparadigmality is characteristic, but now more and more significant positions in the methodology are occupied by a functional-communicative approach to the selection, linguodidactic interpretation and systematization of language material.

Keywords: language competence, specialty language, methodology, communicative approach, text, linguodidactics.

Прошедшая на рубеже веков реформа документов, регламентирующих процесс обучения иностранных студентов-нефилологов русскому языку, позволила существенно оптимизировать формирование профессионально-коммуникативной компетенции будущих специалистов. Высший уровень новой системы регламентирующих документов – Государственный образовательный стандарт. «Основными единицами образовательного стандарта являются его структура, содержание, объем учебной нагрузки, требования к уровню подготовки учащихся. Образовательный стандарт – это описание минимальных обязательных требований к целям и содержанию обучения». В образовательном стандарте формулируются цели обучения и воспитания, обязательные требования

к образованию, закрепленные в нормативных документах. Нормы и требования, установленные образовательным стандартом, принимаются в качестве эталона при оценке качества основных сторон образования... На основе образовательного стандарта разрабатываются программы обучения» [1, 185-186].

Неотъемлемый компонент Государственного стандарта по РКИ – профессиональные модули, в которых регламентируется обучение русскому языку в специальных целях. В этих документах представлены основные требования к каждому из уровней владения языком с учетом профессиональной ориентации учащихся, определяется содержание профессионально-коммуникативной компетенции, указываются ситуации и темы об-

щения, в самом общем виде характеризуется содержание языковой компетенции.

Профессиональные модули разрабатываются на основе современных общедидактических, методических, лингводидактических подходов.

Одним из наиболее важных в настоящее время является вопрос о выборе оснований систематизации языкового материала в профессиональных модулях. В разные периоды развития методической науки авторы программных документов основывались на разных признаках единиц обучения: формально-грамматических, логико-семантических, функционально-коммуникативных. Значительные изменения произошли и в самой системе единиц обучения.

В программе по русскому языку как иностранному отмечено: «категоризация языковых моделей и соответствующих им речевых вариантов (образцов) осуществляется по признаку выражаемых ими синтаксических отношений (функций), комбинация которых образует логическую основу высказывания: выражение субъектно-предикатных, объектных, атрибутивных, пространственных, временных, условно-уступительных, причинно-следственных и др. отношений» [3, 15].

В программе языковой материал группируется на логико-семантических основаниях. Следует отметить, что в отдельных случаях языковые средства группируются и на функционально-семантических основаниях: «функция материала, из которого сделан предмет; функция продукта деления или превращения» и т.п. Основной единицей обучения во второй половине прошлого века было признано предложение-высказывание.

На современном этапе развития методической науки характерна полипарадигмальность, что позволяет преподавателям, переходя к новым технологиям, приемам и формам обучения, не терять позитивный опыт предшествующих поколений ученых, методистов, практиков. Но сейчас все более значимые позиции в методике занимает функционально-коммуникативный подход к отбору, лингводидактической интерпретации и систематизации языкового материала. Уточнены и систематизированы основные единицы обучения. Подробное описание этой системы представлено в трудах известного российского ученого Д.И.Изаренкова. По его представлению, единицы обучения подразделяются на коммуникативные (текст, микротекст, предложение-высказывание) и некоммуникативные (словосочетание и синтаксема). Главенствующие позиции в этой системе

занимает текст – основное средство человеческого общения. Остальные единицы рассматриваются не изолированно, не в рамках замкнутых языковых уровней, к которым они принадлежат, а с позиции роли в тексте, с позиции «функции, способа, которым они служат построению коммуниката» [4, 108].

Классы микротекстов, предложений и, соответственно, словосочетаний и синтаксем логично распределяются по основным классам текстов. Типовое значение класса предложений (например, построенных по структурным схемам *что?* имеет форму *чего?* (*овала, круга*); *что?* имеет *какую?* форму (*овальную, круглую*); *что?* *какой?* формы; *что?* *похоже на что?*; *что?* по форме \ внешнему виду напоминает *что?*) является базовым компонентом, «строительным материалом» определенной семантической зоны, которая представляется в речи классом текстов (в нашем случае, это тексты, которые раскрывают типовую тему «Качественные и количественные характеристики предмета»). Целесообразность такого способа систематизации языкового материала подтверждается анализом реальных текстов. Так, например, предложения, построенные по схемам *что? состоит из чего?* (*молекулы состоят из атомов*), *что? входит в состав чего?* (*молекулы входят в состав вещества*); *что? является компонентом чего?* (*период является компонентом таблицы*) фиксируются в текстах, которые представляют типовую тему «Состав, строение, структура предмета». А в текстах, раскрывающих типовые темы «Роль процесса», «Обусловленность процесса» такие предложения, если эпизодически и встречаются, то являются периферийными, случайными. Тексты этих классов формируются предложениями, построенными по таким схемам, как *что? имеет какое? значение для чего?* (*температура воды имеет важное значение для превращения ее в пар*), *роль чего? заключается в чем* (*молекулы одного вещества имеют одинаковый состав*) (типовая тема «Роль процесса»); *что? тормозит / стимулирует / ускоряет / замедляет что?* (*температура плавления ускоряет или замедляет процесс*), *что? способствует / препятствует чему?* (*нагревание серы способствует превращению ее в газ*) (типовая тема «Обусловленность процесса») и т.д. В этой связи авторы «Требований по русскому языку как иностранному. Второй уровень владения русским языком в учебной и социально-профессиональной макросферах. Для учащихся естественнонаучного, медико-биологи-

ческого и инженерно-технического профилей» (Авт.кол.: И.К.Гапочка, В.Б. Куриленко, Л.А. Титова) [5] в качестве главного основания систематизации языкового материала избрали принцип текстоцентризма. Это подразумевало выделение классов текстов по типовым темам (например, «Общая характеристика предмета», «Структура предмета», «Качественные и количественные характеристики предмета») и установление схем логико-смысловой организации текстов каждого из классов. Единицы нижележащих уровней (микротексты, предложения, словосочетания, синтаксемы) были распределены по классам текстовых произведений.

Работая над программными документами, авторы отметили и последовательность изучения языкового материала, опираясь на реальные коммуникативные потребности студентов. На протяжении обучения коммуникативные задачи, которые должны уметь реализовать иностранные студенты, изменяются. Происходит это потому, что

в процессе обучения в вузе изменяются главные, приоритетные сферы общения и, соответственно, изменяется соотношение речевых действий, которые выполняют студенты.

В соответствии с этими требованиями в программе систематизируется и языковой материал: в рамках первого уровня представлены языковые средства, обеспечивающие учебное общение, второго – профессиональное, третьего – научно-профессиональное.

При таком подходе морфологические средства, словообразовательные модели, модели словосочетаний и предложений не изучаются отдельно, они изучаются в структуре текстов, в которых они и функционируют в реальной коммуникации. В результате получается коммуникативно направленная – на главный коммуникат, текст, функционально организованная система языковых средств учебно-профессионального общения, которая «обслуживает» учебно-профессиональную коммуникацию.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков). – СПб: «Златоуст», 1999. – 472с.
2. Программа по русскому языку для студентов-иностранных, обучающихся на нефилологических факультетах вузов. [под ред. О. Д. Митрофановой, А. И. Голубевой]. – 2-е изд., перераб. – М.: «Русский язык», 1985. – 45 с.
3. Исакова Р.К. и др. Пособие по русскому языку. (Часть-1). – Т.: “Fan va texnologiya”, 2020. – 208 стр.
4. Золотова Г.А. Грамматика как наука о человеке // Русский язык в научном освещении. – 2001. – № 1. – С. 107-113.
5. Требования по русскому языку как иностранному. Второй уровень владения русским языком в учебной и социально-профессиональной макросферах. Для учащихся естественнонаучного, медико-биологического и инженерно-технического профилей / Авт.кол.: И.К.Гапочка, В.Б.Куриленко, Л.А.Титова. – М.: Изд-во РУДН, 2005. – 64 с.
6. В.Антонова, М.Нахабина, А.Толстых. Дорога в Россию. Учебник русского языка. – М.: Златоуст, 2013. – 256 с.
7. Ахмедова М.Х. Текст как основная единица формирования профессиональной компетенции. // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2023. 3 (2) 84-93. <https://oriens.uz/media/journalarticles/>
8. Современный русский язык (под ред. Г.Г. Городиловой и А.И.Нечаевой). – М., 2010. – 260 с.
9. Акишина А.А., Каган О.Е. Учимся учить: Для преподавателя русского языка как иностранного. – М.: Русс. яз. Курсы, 2002. – 256 с.

PEDAGOG TARBIYACHILARNI TURLI MILLATGA OID BOLALAR BILAN ISHLASHGA O'RGATISH

Dilorom Abduxamidova,
Kimyo Toshkent Xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya

Ushbu tadqiqotda “So‘rovnama” usulidan foydalanib, ko‘p millatli maktabgacha ta’lim muassasalarida bolalarga dars berish tajribasiga ega bo‘lgan respondentlarga “Boshqa millat bolalarini o‘qitishda qiyinchiliklaringiz bormi?” degan savol berilgan bo‘lib, so‘rovnomada qiyinchiliklar dolzarbligi bo‘yicha 1-, 2-, 3-, 4-darajali ahamiyati belgilab olindi, natijada boshqa millat bolalari bilan ishlash bo‘yicha uslubiy tavsiyalar va ilg‘or tajribalar yo‘qligi dolzarb masala sifatida eng ko‘p ovoz yig‘di. Shuningdek, maqolada ko‘p millatli bolalar bilan ishlash yuzasidan metodik tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: pedagog, tarbiyalash, tarbiyachi, bolalar bilan ishlash, etnik tarkib, pedagogik faoliyat.

Аннотация

В данном исследовании методом «Анкета» респондентам, имеющим опыт обучения детей в полигэтнических дошкольных учреждениях, был задан вопрос: «Испытываете ли Вы трудности в обучении детей других национальностей?» в ходе опроса поднимался вопрос и определялась значимость 1, 2, 3 и 4 уровней сложности, в результате наибольшее количество голосов получило отсутствие методических рекомендаций и передового опыта работы с детьми других национальностей как наиболее актуальная проблема, кроме того, статья содержит методические рекомендации по работе с полигэтническими детьми.

Ключевые слова: педагог, воспитание, воспитатель, работа с детьми, национальный состав, педагогическая деятельность.

Annotation

In this research, using the “Questionnaire” method, respondents who have experience teaching children in multi-ethnic preschools were asked, “Do you have difficulties in teaching children of other nationalities?” the question was raised in the survey, and the importance of the 1st, 2nd, 3rd, and 4th levels of difficulties was determined. As a result, the lack of methodological recommendations and best practices for working with children of other nationalities received the most votes as the most urgent issue. In addition, the article contains methodical recommendations for working with multi-ethnic children.

Key words: pedagogue, upbringing, educator, work with children, ethnic composition, pedagogical activity.

Mamlakatimizda boshqa millat vakillari sonining ortib borayotgani jamiyatning doimiy qarashlariga ta’sir qilmoqda, bu chet el fuqarolarining o‘zbek jamiyatiga moslashishi uchun tegishli choralarini talab qiladi. Shu sababli ko‘pgina jamoat sohalari, jumladan, ta’lim yangi demografik muammolarga samarali javob berishga tayyor bo‘lishi kerak. Ta’lim tizimi migrant bolalarni moslashtirish jarayonida asosiy muassasa hisoblanadi. O‘quvchilarning etnik va diniy xilma-xilligi sharoitida ishlashga tayyor bo‘lishi kerak bo‘lgan o‘qituvchilar ko‘pincha boshqa millat bolalari bilan ishlashda qiyinchiliklarga duch kelishadi. O‘qituvchi – boshqa millat oilasi hamkorligining muhim maqsadlaridan biri bu ularning farzandlari ijtimoiy moslashuvi bo‘lib, bu migrant oila farzandi va qabul qiluvchi jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro ijobjiy munosabatlarni yo‘lga qo‘yishdan iborat.

Bu muammoni hal qilish uchun pedagogik tarbiyachilar turli millatlar bilan ishlashning zaruriyati va milliy axborot, tarix, adabiyot va san’atni o‘rganishi hamda ularni o‘zlarining ta’lim-tarbiyasiga hissa qo‘sishiga e’tibor ber-mog‘i zarur. Bundan tashqari, pedagogik tarbiyachilar turli millatlarning pedagogik qadriyatlarini va metodikasini tushunishi va milliy muammolarga oid masalalarga ta’lim berishga e’tiborga olishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Boshqa bir qadriyat esa turli millatlarga oid bolalar bilan ishlashni tashkil qilishda milliy axborot, tarix, adabiyot va san’atni o‘rganish va ularni tushunishni o‘zlashtirishga qaratiladi. Bu turli millatlarning adabiyoti va san’ati bilan tanishish hamda ulardan foydalanishni, milliy ko‘nikmalar va ta’lim farqlarining o‘zaro bog‘liqliklarini o‘z ichiga oladi. Natijada bu muammo turli millatlarga oid bolalar bilan ishlashning zaruriyati va ahamiyatiga doir muammolariga, shuningdek, pedagogik tarbiyachilar uchun turli millatlarning pedagogik qadriyatlarini va metodikasini o‘rganishi talab qiladi. Ushbu muammo hal qilinsa, pedagogik tarbiyachilar turli millatlarga oid bolalar bilan ishlashni amalda o‘rganishlari va milliy, regional va dunyoviy darajadagi millatlararo munosabatlarni yanada mustahkamlashiga olib keladi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi, pedagog tarbiyachilarining turli millatlarga oid bolalar bilan ishlashini tashkil qilishga tayyorlashda qanday qadriyat va usullar qo‘llanishi bo‘yicha ko‘proq tushuntirish.

Turli millat vakillari bilan muloqot qilish maktabgacha yoshdagagi bolalarni xalqaro tarbiyalashning eng muhim vositalasi va zarur shartidir. Bolalarning tengdoshlari va turli millatdagi kattalar bilan do‘stona munosabatlar tajribasini o‘zlashtirishi, ijtimoiy sifatlarini rivojlantirish uchun mak-

tabgacha ta'lim muassasalaridagi bolalarning ko‘p millatli tarkibida bo‘lishi juda muhimdir [1, 20].

Katta maktabgacha yoshdagagi bolalarning aksariyati turli millat vakillariga ijobjiy munosabatda bo‘lishadi. Shu bilan birga, salbiy munosabatlarning namoyon bo‘lishi ham kuzatiladi. Shuningdek, bolalarni idrok etish uchun g‘ayrioddiy tashqi xususiyatlarga ega bo‘lgan boshqa irq yoki millat vakillari bilan uchrashganda kulish yoki aksincha qo‘rquv, bolalar uchun tushunarsiz tilda gapirish va shuning uchun “kulgili”, ular bilan muloqot qilishdan bosh tortish holatlari kuzatiladi. Bolalarcha xushmuomalilik tengdoshlarining ismini emas, balki millatiga ko‘ra chaqirishda uchraydi. Salbiy ko‘rinishlarning sabablari bolalarning spontanligi, juda cheklangan hayotiy tajribasi, boshqa millat vakillari bilan muloqot qilish madaniyati haqida kerakli g‘oyalari yo‘qligidadir [2,40].

Ko‘p millatli bolalar bilan ishlashda bolalarga pedagogik yordamni tashkil etish (Boshqa millat vakillarining bolalar bilan munosabat o‘rnatishdagi qiyinchiliklar). Maktabgacha yoshdagagi bolalarning turli millatdagi tengdoshlari bilan bevosita muloqot qilish tajribasini shakllantirishda maktabgacha ta’lim muassasalari o‘qituvchilar ni-mani e’tiborga olishi kerak? Guruhda qaysi millat farzandlari tarbiyalanishini bilishi, hammaga birdek mehr-oqibatli munosabatda bo‘lishni e’tibordan chetda qoldirmasligi darkor. Agar boshqa millat bolalardan biri o‘rtoqlarining u bilan do‘splashmasliklaridan, ularning e’tiborsizligidan aziyat cheksa, tarbiyachi bolaga yordamlashishi zarur (unga ko‘proq e’tiborli bo‘ling, ota-onasi bilan birgalikda o‘z mahorati va qobiliyatlarini sinchkovlik bilan rivojlantiring, yutuqlarni sezing, rag‘batlantiring, uni yordamchi sifatida o‘yinlarga jalb qiling) [3,75].

Pedagoglar o‘zbek tilida to‘g‘ri so‘zlasha olmaydigan boshqa millat bolalari bilan qanday faoliyat olib borishi kerak? Ko‘pincha boshqa millat bolaning o‘zbek tilida to‘g‘ri gapira olmasligi tengdoshlarining masxarasini keltirib chiqaradi va u norozilik hisini uyg‘otadi. Bu vaziyatda o‘qituvchi nima bo‘layotganini to‘g‘ri baholashi kerak, uni qarovsiz qoldirmasligi va vaziyatni yaxshilash uchun turli usullarni qo‘llashi lozim. Masalan, siz bolalardan: “Siz nechta tilni bilasiz?” so‘rasangiz, ko‘pchilik bolalarda bunga javob: “ – Bitta”. Shunda o‘qituvchi: “– Ammo bizning Dinara ikkita tilni biladi: tatarcha va o‘zbekcha. U yaxshi raqsiga tushadi, tatar qo‘shiqlarini kuylaydi. Ammo u hali o‘zbek tilida to‘g‘ri gapira olmaydi, unga yordam kerak”. Boshqa holatda, siz bolalarni ikkala xalqning donoligiga ishontirish uchun tatar maqollarini o‘zbek maqollari bilan solishtirishga taklif qilishingiz mumkin. Agar bolalar o‘z ona tilida gapirishdan xijolat bo‘lishsa, o‘qituvchi ulardan qo‘shiq aytishni, o‘z xalqining tilida she’rlar o‘qishni so‘rashi kerak [4, 54].

Xalqaro ta’lim tizimli va maqsadli amalga oshirilganda, o‘zbek tilini yaxshi bilmaydigan boshqa millat bolas-

ining guruhida paydo bo‘lishi bolalarda ijobjiy reaksiya – qiziqish va xayrixohlikni keltirib chiqaradi. Axir maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalar har bir xalqning o‘z tili borligini allaqachon bilishadi.

Bog‘chamizda o‘zbek bolalari bilan bir qatorda o‘zbekistonlik koreys millatiga mansub bolalar – aka-uka Vova va Sobir ham tarbiyalanmoqda. Birmuncha vaqt ular boshqa bolalar bilan aloqa qilmadilar, chunki ular uyda birga o‘ynashga odatlangan edilar. Bundan tashqari, ular o‘zbek tilini bilishmasdi. Aka-ukalar ba’zan paydo bo‘lgan muammolarni “kuch bilan” hal qilishga harakat qilishdi. Albatta, bu bolalarga yoqmadи. Keyin o‘qituvchi to‘g‘ri yondashuvni topdi: bolalar yordamida u koreys bolalariiga o‘zbek tilini faol ravishda o‘rgatishni boshladи. Vova va Sobirning rasm chizishga moyilligini payqab, ularga chizmalarda ona vatani Koreya haqida gapirib berishni taklif qildi. Koreya ertaklarini o‘z tiliga tarjima qilishga bolalarning ota-onalarini jalb qildi. O‘g‘illariga bo‘lgan e’tiborni his qilgan ota-onasi esa bog‘chaga milliy esdalik sovg‘alarini taqdim etishdi. Asta-sekin o‘g‘il bolalar tengdoshlari orasida obro‘ga ega bo‘lishdi, do‘sstar topishdi [5, 34].

Pedagoglar bog‘chaga kelgan bolaning millatini aniqlash va bu haqda qolgan bolalarga xabar berishi kerakmi?

Yo‘q, bunday ish tutish katta xato. Bolalarda milliy o‘zlikni anglash tuyg‘usi uyg‘ongani sabab boshqa millat bolalarining aksariyati o‘qituvchidan o‘ziga xos xushmuomalilik va noziklikni talab qiladi.

Agar bola guruhdagi ko‘pchilik bolalar gapiradigan tilni yomon bilsa yoki uning tashqi ko‘rinishi boshqa xalqqa tegishli ekanligini “e’lon qilsa”, ota-onalarning o‘zları bu holatga o‘qituvchining e’tiborini jalb qiladilar va mana shu holatda o‘qituvchi bolalarga yangi do‘sstarini tanishtirishi kerak va bu bolaga o‘rtoqlarining hamdardligi va hurmatini qozonishiga yordam berish uchun qo‘llaniladi.

Xalqaro ta’limni tashkil etishda pedagogik texnologiyalar. Bolalar bilan boshqa millat bolalari o‘rtasida munosabatlar o‘rnatish uchun maxsus mashg‘ulotlar o‘tkazish shart emas, chunki xalqaro ta’lim bo‘yicha ishlar doimiy ravishda MTM muassasalarida olib boriladi. Yangi boshlanuvchilarning ota-onalari ishtirotkida tegishli ertaklarini, fantastika, rangli rasmlarni olish va bolalar bilan suhbatalashish kifoya. Iloji bo‘lsa, bolaning ota-onasi bilan uchrashuv, suhbat tashkil qiling, “do‘slik burchagi”ni uyro‘zg‘or buyumlari, bu xalqning milliy amaliy san’ati va hunarmandchiligi asarlari bilan to‘ldiring [6,10].

Bolaning turli millatdagi bolalar bilan muloqoti turli sharoitlarda amalga oshirilishi mumkin: ota-onalar ishtirotkida bolalar bog‘chasidan tashqarida; maktabgacha ta’lim muassasasining bir guruhida, bolalarning milliy tarkibi turlicha bo‘lgan ikkita yaqin atrofdagi bolalar bog‘chasiga tashrif buyurish. Ammo bunday muloqotni

tashkil etish, ayniqsa, ikkita maktabgacha ta'lif muassasining bolalari uchun ehtiyojkorlik bilan tayyorgarlik ko'rish kerak.

Ushbu tadqiqotda mavzu yuzasidan barcha elektron hamda yozma manbalar tahlil qilnib mavzuning dolzabligini amaliy ahamiyatini o'rganishda "So'rovnomalar" usulidan foydalanildi.

Ko'p millatli maktabgacha ta'lif muassasalarida bolalarga dars berish tajribasiga ega bo'lgan respondentlar dan "Boshqa millat bolalarni o'qitishda qiyinchiliklaringiz bormi?" degan savolga yarmi, ya'ni 56 foizi ijobjiy javob berdi.

So'rov davomida o'qituvchilardan boshqa millat va killari farzandlari bilan ishlashda amalda duch keladigan muammolarni shaxsiy ahamiyat darajasiga ko'ra tartiblash so'ralgan. So'rov natijalariga ko'ra, muammolar orasida birinchi o'rinda boshqa millat oilalar farzandlarini tarbiyalashning milliy, madaniy va diniy xususiyatlarini yetarli darajada bilmasligi turgan. Muhimligi bo'yicha ikkinchi va uchinchi o'rnlarda o'qituvchilar uchun "boshqa millat bolalarning bilim darajasini oshirish uchun qoshimcha darslarning yo'qligi" va "boshqa millat bolalar bilan ishlash bo'yicha uslubiy tavsiyalar va ilg'or tajribalar yo'qligi" variantlari mayjud edi.

Farzandlarimizda boshqa mamlakatlar xalqlariga hurmat-ehtiromni shakllantirish turli millat vakillariga nisbatan qiziqish va bag'rikenglikni tarbiyalashdan boshlandi. Olib borgan tadqiqotimiz ushbu muhim muammoni hal qilishning yetakchi vositalaridan biri badiiy adabiyot ekanini yana bir bor isbotladi.

Kitoblardan bolalar o'z tengdoshlari hayotining o'ziga xos xususiyatlarini, shuningdek, barcha millat bolalariga xos bo'lgan narsalarni bilib oladilar: ular o'ynoqi, xayolparast, qo'shiq aytishni, raqsga tushishni, ertak tinglashni, o'ynashni yaxshi ko'radilar. Shuningdek, ular o'z onalarini va ularning g'amxo'rligi va yordamini juda yaxshi ko'radilar.

Axloqiy tuyg'ular maktabgacha yoshdag'i bolalar tomonidan xatti-harakatlarda, vaziyatlarda, hodisalarda amalga oshiriladi. N.V.Melnikovaning tadqiqotiga ko'ra, agar bolalar bilan ishlashda (suhbatlarda, rasmlarni ko'rishda, nutqning mantiqiy muammolarini hal qilishda) badiiy asarlardagi vaziyatlardan foydalanilsa, yuqori axloqiy ta'sirga erishiladi, bu yerda bolalarning o'zlari aktyorlarga aylanishadi. Adabiy tengdoshlarning harakatlarini sharhlash maktabgacha yoshdag'i bolalar tajribasini boyitadi, ularning atrof-muhitga hissiy munosabatini faol lashtiradi. Agar insoniy axloqiy fazilatlar, mehnatsevarlik turli millat qahramonlariga xos bo'lsa, bolalarda ularning umuminsoniy xarakteri haqida dastlabki tasavvur shakllana boshlaydi.

Bizning tadqiqotda pedagog tarbiyachilarining turli millatlarga oid bolalar bilan ishlashi zaruriyati va ahami-

yati o'rganildi. Bu bilimning maqsadi bolalarga milliy g'oyalarni, adabiyot va san'atni o'rgatish, turli millatlarining o'ziga xos yangiliklari va tarixi haqida bilimlarni oshirish, millatlararo munosabatlarga va kommunikatsiyalarga tayyorlik yaratishdir

Natijalarining biri – pedagogik tarbiyachilar tayyorligining o'ziga xos ahamiyati va roli hisoblanadi. Bu bilimda ta'lif olish, turli millatlar bilan ishlash tajribasini olish va bolalarning o'zida milliy axborot va taraqqiyotning ahamiyatini tushunish uchun zarurdir.

Bundan tashqari, tadqiqotimizda turli millatga oid bolalar bilan ishlashning o'ziga xos usullarini va metodikasini taqdim etadi, masalan, milliy va diniy ko'nikmalar. Bu maqolada yoritilayotgan mavzu natijasi pedagog tarbiyachilar tayyorligining milliy g'oyalarga oid bolalar bilan ishlashga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega bo'lishi va ularga turli millatga oid bolalar bilan ishlashda zaruriy ko'nikmalar, usullar va metodikani o'rgatishning zaruriyati bilan tanishishdir.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, millatlararo munosabatlar, turli millatlarining pedagogik qadriyatlarini tushunish, milliy tarbiya tizimlari va ularning bolalar tarbiyasidagi roli, turli millatlarga oid bolalar bilan ishlashni tashkil qilishda ko'rsatiladigan qadriyatlar va millatlarni bir-biriga oid bolalar bilan ishlashda qo'llaniladigan usullarni yanada takomillashtirish chora-tadbirlarini ko'rib chiqish zarur.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, pedagog tarbiyachilarini turli millatlarga oid bolalar bilan ishlashga tayyorlash, milliy, diniy va adabiyotlarga oid bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlashi kerak. Buning uchun turli millatlar tarixi, axborotlari va adabiyoti bilan tanishish, o'ziga xos pedagogik qadriyatni taqdim etish va milliy tarbiya tizimlarini tushunish lozim.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, millatlararo munosabatlar va globalizatsiya davrida milliy-ma'naviy g'oyalari va axborotlarning muhimligi bilan bog'liq. Bu esa pedagog tarbiyachilarini turli millatlarga oid bolalar bilan ishlashni o'rganish va o'z mamlakatimizda millatlara-ro munosabatlar va ta'lif-tarbiya sohasidagi yutuqlarni yuksaltirishda muhim ahamiyatga ega. Quyidagi takliflar iltagi suriladi:

- Pedagog tarbiyachilar tayyorligi kurslarida turli millatlarga oid bolalar bilan ishlashni o'rganishga katta e'tibor berilishi.
- Milliy va diniy ko'nikmalari bilan ta'minlangan kurslar tashkil etilishi.
- Turli millatlar adabiyot va san'ati tushunish kurslari ochilishi.
- Milliy tarbiya tizimlarini o'rganish va uni yuksaltirishga qaratilgan kurslar tashkil etilishi.
- Turli millatlarga oid bolalar bilan ishlashda o'qituvchilar uchun pedagogik tadqiqotlar va metodikalar yaratish lozim tushunchalarimizni tushuntirishga yordam berishi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Азизхўжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. – Т.: ТГПУ, 2003. – 370 б.
2. Зиямукамедова С., Зиямукамедов Б. Новая педагогическая технология: теория и практика. – Т.: Изд-во мед. Лит-ри им. Абу Али Ибн Сини, 2002. – 258 б.
3. Ibragimov X.I., Abdullayeva Sh.A. Pedagogika nazariyasi. – Т.: “Fan va texnologiyalar” nashriyoti, 2002. – 288 б.
4. Yo‘ldoshev J.G., Usmonov S. Ilg‘or pedagogik texnologiyalar. – Т.: O‘qituvchi, 2004. – 200 б.
5. Кукушин В.С. Теория и методика воспитательной работы. – Ростов-на-Дону: Март, 2002. – 476 б.
6. Yuzlikayeva E., Axmedova M., Qurbonova G., Tashmetova Sh., Xushnazarova M. Umumiy pedagogika nazariyası va amaliyoti. – Т.: TDPU, 2012. – 418 б.
7. Борисенков В.П. Обучение педагогов работе с детьми-мигрантами // Деятельностная педагогика и педагогическое образование: сб. Докладов участников IV практики. Конференция ДППО-2016. Воронеж, 9-13 сентября 2016 г. / ред. СРЕДНИЙ. Боровский. – М.: Макс Пресс 2017. – 418 с.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARI MANTIQIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHGA AMALIY YONDASHUV

Zuxra Akramova,

Jizzax davlat pedagogika universiteti
sirtqi bo‘lim “Maktabgacha va boshlang‘ich
yo‘nalishlarida masofaviy ta’lim”
kafedrasи stajyor-o‘qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqola “Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari mantiqiy tafakkurini rivojlanirishga amaliy yondashuv” mavzusida yozilgan bo‘lib, bunda maktabda matematik mantiq masalalarini o‘qitishning dolzarbligi va uni samarali o‘qitish yo‘llari haqida bayon qilingan. Boshlang‘ich ta’lim matematika darslari o‘rganilgan va tahlil qilingan. Mantiqiy savodxonlik va matematik savodxonlikning bog‘liqligi tadqiq qilingan va ushbu bilimlarni rivojlanirish metodlari keltirilgan. Matematika darslarida mantiqiy misol va masalalar vositasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlanirish usullari tahlil qilingan. O‘quvchilar bilimlarni o‘zlashtirishlari va hayotiy masalalarni tezkorlik bilan qo‘llash fazilatlarini shakllantirishda foydalanishi mumkin bo‘lgan testlar hamda yozma ishlardan namunalar, shuningdek, mavzu yuzasidan o‘tkazilgan tajriba-sinov ishi ham keltirilgan.

Kalit so‘zlar: tafakkur, tafakkur jarayonlari, analiz, sintez, mantiqiy masala, sonli bog‘lanish, matematik boshqotirma, mantiqiy boshqotirma, test, yozma ish.

Аннотация

Данная статья написана на тему: “практический подход к развитию логического мышления учащихся начальных классов”, в которой изложена актуальность преподавания вопросов математической логики в школе и пути ее эффективного преподавания. Изучены и проанализированы уроки математики начального образования. Была исследована взаимосвязь логической грамотности и математической грамотности и приведены методы развития этих знаний. На уроках математики анализировались методы формирования и развития навыков логического мышления младших школьников средствами логических примеров и задач. Представлены тесты, которые могут быть использованы учащимися для усвоения знаний и формирования качеств оперативного применения жизненных вопросов, а также образцы письменной работы, а также экспериментально-тестовая работа по теме.

Ключевые слова: мышление, мыслительные процессы, анализ, синтез, логическая задача, числовая связь, математическая головоломка, логическая головоломка, тест, Контрольная работа.

Annotation

This article is written on the topic “practical approach to the development of logical thinking of Primary School students”, and this article describes the relevance of teaching mathematical logic issues at school and ways to teach it effectively. Elementary education mathematics classes have been studied and analyzed. The correlation of logical literacy and mathematical literacy has been researched and techniques for the development of this knowledge have been cited. In mathematics lessons, methods for the formation and development of logical thinking skills of elementary students are analyzed by means of logical examples and issues. Tests that can be used in the formation of the qualities of students to master knowledge and quickly apply life issues, as well as samples from written works, as well as an experimental and test work carried out on the topic are also presented.

Keywords: thinking, thought processes, analysis, synthesis, logical problem, numerical linkage, mathematical puzzle, logical puzzle, test, control work.

Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Matematika hamma fanlarga asos. Bu fanni yaxshi bilgan bola aqlli, keng tafakkurli bo'lib o'sadi, istalgan sohada muvaffaqiyatli ishlab ketadi". Zero, matematika bolalarda tafakkur, xotira, diqqat, kuzatuvchanlik va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga imkon beradi. Shuningdek, matematika o'quvchilarining mantiqiy fikrlash malakalarini o'stirishi, ularning o'z fikrlarini aniq, to'g'ri va tushunarli bayon eta olishi uchun zamin hozirlaydi. Shu nuqtayi nazardan bizning tadqiqot ishimizning mavzusi dolzarbdir [2, 39].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy tafakkurini shakllantirish metodikasini, ya'ni boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy tafakkurini shakllantirish yo'llari, boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy tafakkurini shakllantirishga oid misol va masalalarni o'rgatish metodikasini ko'rsatish maqolamizning bosh maqsadidir.

Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasini takomillashtirishga oid ilmiy adabiyotlar tahlili psixologik, pedagogik tadqiqotlarda boshlang'ich sinflarda va boshlang'ich o'qitish samaradorligini oshirishning ilmiy tahlili, birinchidan, axborotlarni boyitib berish yordamida ta'lif mazmunini o'zgartirish, didaktik elementlarni kattalashtirib o'zlashtirish (B.P.Erdniyev, P.M.Erdniyev), har bir fanning muhim g'oyasini ajratish (A.D.Zveryev, B.H.Maksimova, A.M.Markushevich, A.A.Abduqodirov, R.A.Mavlonova), nazari bilimlarning rolini oshirish (B.B.Davidov, A.K.Marikova, Y.Ikromov, A.M.Rishkalo, I.Sh.Levenberg, N.U.Bikbayeva, M.Axmedov, Y.Yangiboyeva) yo'nalishlarida amalga oshirilgan [3, 16].

Boshlang'ich sinflar uchun darslik va o'quv qo'llanmalar (K.Qosimova, L.Sh.Levenberg) o'qituvchilar uchun qo'llanmalar (M.Maro, A.M.Rishkalo, L.Sh.Levenberg, N.U.Bikbayeva) va o'quvchilar uchun tarbiya-sinov qo'llanmalar (M.Axmedov, N.Abdullayeva, Y.M.Kalyagin, R.Ibragimov, P.M.Erdniyev) mualliflari mashqlar to'plami o'quv materiallari orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik tafakkurini rivojlanishiga to'xtalib o'tilgan. Didaktika va ta'lif metodikasining xususiy masalalariga bag'ishlangan ishlarda (P.M.Erdniyev, N.U.Bikbayeva, L.Sh.Levenberg, K.Qosimova, R.A.Mavlonova va boshqalar) bu muammo umumiy holatda ko'zda tutiladi, ammo maxsus tadqiqot predmeti sifatida ajratib olinmagan. Shuningdek, mantiqiy elementlar matematik tasavvurlarni hosil qilish vositasida sifatida ta'lif texnologiyasi (sifatida) mustaqil ishslash, o'yin elementlaridan foydalanish masalalari yetarli darajada o'r ganilmagan. Boshlang'ich ta'lif nazariyasida boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqil bilish faoliyatining mohiyati mustaqil ishslash texnologiyasining ilmiy asoslanganligi bilan birga, "Boshlang'ich sinflarda

matematika o'qitish metodikasi"ni ma'lum darajada takomillashtirish uchun tadqiqot ishimizning mavzusini "Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy tafakkurlarini rivojlantirish" deb nomladik [4, 7].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy tafakkurini shakllantirish maqsadida qiziqarli matematik o'yinlar, boshqotirmalar, geometrik masala va mashqlar, muammoli arifmetik masalalar, hazil masalalar, matematik mazmundagi topishmoqlardan vosita sifatida foydalanish o'rnlidir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy tafakkurini shakllantirishga doir masalalarni ko'raylik. Boshlang'ich sinflarda matematikani o'qitish boshqa har qanday o'quv predmetini o'qitish kabi ta'lif, tarbiya va amaliy vazifalarni hal qilishi lozim. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy tafakkurini shakllantirishni amalga oshrish muvaffaqiyati tarbiyachi ixtisosiga, uning kasbga oid tayyorgarchiligidagi bog'liq [5, 135].

O'quvchi qiyin masalani zo'r berib yechishga harakat qiladi, biroq u hali qanday qilib yechishni bilmaydi; o'quvchi masalaning yechimini o'zining tafakkur qilish jarayoni natijasidagina topa oladi. Masalaning yechimini allaqachon bilgan o'qituvchi o'quvchilarga yordam bera boshlaydi.

Masalaning butun yechilish yo'lini o'quvchiga maslahat berib, ishining asosiy qismini o'quvchining o'zi bajarishi uchun mantiqiy tafakkurini tarkib toptirish va shakllantirish mumkin. Jumladan, mantiqiy tafakkur – voqelikni analiz va sintez qilish, uni bevosita hamda umumlashtirib aks ettirish jarayonidir [6, 419].

Mantiqiy masalalardan o'quv jarayonida foydalanish samaradorligini aniqlash maqsadida bir nechta boshlang'ich sinflarda tajriba-sinov ishlari o'tkazildi. Tajriba-sinov ishlari tadqiqot o'tkazish usullariga mos ravishda o'tkazildi. Tajriba-sinov ishlari respublikamizning Jizzax shahar xalq ta'limi bo'limiga qarashli 3-umumiy o'rta ta'lif maktabining 1-sinf o'quvchilarida olib borildi va 61 nafar o'quvchi ishtirot etdi.

Mazkur jarayonlarda quyidagi qator asosiy mezonlarga rioya qilindi:

- tajriba-sinov o'tkazish jarayonida hisoblash natijalariga subyektiv ta'sirlarga yo'l qo'yagan holda, tadqiq etilayotgan jarayonning parametrлari tavsifi to'g'ri qayd etildi;

- tadqiqot natijalarining samaradorligini xolisona aniqlash uchun tajriba-sinov natijalari muntazam tahlil qilindi va statistik kriteriyalarga muvofiq ravishda tanlandi [6, 420].

Tajriba-sinov ishlari yuqorida qayd etilgan mezonlar asosida taklif etilayotgan mantiqiy masalalarning o'qitishning samaradorligini oshirishga qaratilgan kompleksning samaradorligini aniqlash, boshlang'ich sinf o'qituvchilarini va o'quvchilarini o'rtaida muntazam anketa va so'rovlarini o'tkazish, o'quvchilarining nazariy bilimlarini o'zlashti-

rishi va amaliy topshiriqlarni bajarishini kuzatish, sinov guruuhlarining matematika darslarida 5-7 daqiqa mantiqiy masalalar bilan shug‘ullanish, nazorat va sinov guruuhlarida test va yozma ishlarni o‘tkazish hamda baholash va olingan natijalarning matematik-statistik tahlili asosida o‘quvchilarning bilish faoliyatining o‘zgarishlarini aniqlashdan iborat.

Tajriba-sinov ishlardan yozma ish shaklidagi variantlar 5 ta savoldan iborat bo‘lib, ular 5 balli tizimda baholandi:

1. Masalani to‘g‘ri yechib, matematik qoidalar asosida izohlab bera olgan o‘quvchiga 5 baho (“a’lo”).
2. Masalaning javobini to‘g‘ri topgan, lekin asoslab bera olmagan, ayrim sistematik xatolarga yo‘l qo‘ygan o‘quvchiga 4 baho (“yaxshi”).
3. Masalani to‘liq yechmagan, lekin qoidalardan to‘g‘ri foydalana olgan o‘quvchiga 3 baho (“qoniqarli”).
4. Masalani xato yechgan yoki umuman yechmagan o‘quvchiga 2 baho (“qoniqarsiz”).

Test topshiriqlarida o‘quvchilarga 10 ta test savollari berildi. Har bir savolga 1 ball ajratildi va umumiyl natijalar 5 baholi tizimda ushbu baholash mezonida baholandi (1.1-jadvalga qarang).

1.1-jadval

Baholar	5 (a’lo)	4 (yaxshi)	3 (qoniqarli)	2 (qoniqarsiz)
Ballar taqsimoti	9-10 (86% - 100%)	7-8 (71% - 85%)	5-6 (55% - 70%)	0-4 (0% - 54%)

Baholash mezoni

Tajriba-sinov ishlarning birinchi bosqichida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning matematika fanida mantiqiy masalalarni yechishga oid tasavvurni rivojlantirish va bu fanni o‘rganishga bo‘lgan qiziqishlarini aniqlash uchun anketa, test va yozma ish variantlari vositasida dastlabki aniqlovchi tajriba-sinovlar o‘tkazildi. Natijalar tahlili o‘quvchilarning matematikaga oid mantiqiy masalalar ni bilishi yetarli darajada emasligi, jumladan, sinov va nazorat guruhidagi o‘quvchilarning bilim darajasi va motivatsiyasi deyarli bir xil ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqotning maqsad va vazifalaridan kelib chiqib, matematikaga oid mantiqiy masalalarni o‘qitishni takomillashtirish va o‘quvchilarning bilishga bo‘lgan qiziqishini oshirish maqsadida umumiyl o‘rta ta’lim maktablarining sinov guruuhlarida o‘quv jarayoniga o‘qitishning samaradorligini oshirish va uni takomillashtirishga qaratilgan kompleksning o‘quv-metodik ta’minoti tatbiq qilindi va bunda samaradorlikka olib keluvchi didaktik vositalar va metodlarni qo‘llash ko‘zda tutildi [7, 30].

O‘quvchilarning matematikaga oid mantiqiy masalalarni yechish bo‘yicha bilimlarini baholash hamda ularni amalda qo‘llay olish ko‘nikmasini aniqlash uchun biz bir necha bor nazorat ishi o‘tkazdik. Sinov guruhi matematika darslari tashkiliy qismining 5-7 daqiqasi

mantiqiy masalalar yechish uchun sarflandi. Tajriba-sinov ishi yakunida nazorat va sinov guruhlari o‘quvchilariga nazorat ishi yozma ish, test va mustaqil ish shakllari taqdim etildi, quyida yozma ish variantlarining ba’zilarini keltiramiz.

Yozma ish

1-variant

1. Taqsimchada 9 ta olma bor edi. Lola 1 ta olmani yeb qo‘ydi. Taqsimchada nechta olma qoldi?

2. Qaysi son tushirib qoldirilgan? 11, 12, 13, ..., 15
3. Taqqoslang:
30□20 30□39 50□48
4. 17 va 19 sonlari o‘rtasida joylashgan sonni toping.
5. Nuqtalar o‘rniga “+”, “-” belgilardan birini qo‘ying:
 $50...20 = 70$

2-variant

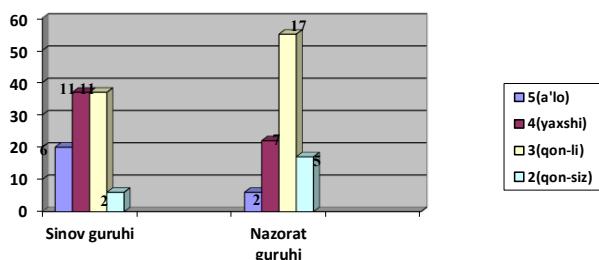
1. Taqsimchada 8 ta apelsin bor edi. Komila 1 ta apelsinni yeb qo‘ydi. Taqsimchada nechta apelsin qoldi?

2. Qaysi son tushirib qoldirilgan?
21, 22, 23, ..., 25
3. Taqqoslang:
27□40 27□29 25□35
4. 14 va 16 sonlari o‘rtasida joylashgan sonni toping.
5. Nuqtalar o‘rniga “+”, “-” belgilardan birini qo‘ying:
 $60...30 = 90$

Nazorat ishi natijalariga ko‘ra, sinov guruhi o‘quvchilari nazorat guruhi o‘quvchilariga qaraganda berilgan mavzularni nisbatan mustahkamroq o‘zlashtirganlari aniqlandi.

1.2-jadval

Tajriba-sinov ishlarida ishtirok etgan o'quvchilarining yakuniy test sinovidagi natijalari

Tajriba-sinov ishlarida turli empirik metodlar orqali olingan natijalarining matematik-statistik tahlilini o'tkazishda avval nazorat va sinov guruhlarining o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichi aniqlandi hamda ular nisbiy o'zlashtirish asosida tahlil qilindi hamda tegishli xulosalar chiqarildi.

Sinov va nazorat guruhlaridagi o'quvchilarining o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichi quyidagi formulalar yordamida aniqlanadi:

$$\bar{x} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{i=1}^N n_i \cdot x_i, \quad \bar{y} = \frac{1}{m} \cdot \sum_{j=1}^M m_j \cdot y_j [7, 31]$$

Bu yerda $N = 5$ va $M = 5$ uchun quyidagiga ega bo'lamiz:

$$\bar{x} = \frac{5 \cdot 6 + 11 \cdot 4 + 11 \cdot 3 + 2 \cdot 2}{30} = 3.7.$$

$$\bar{y} = \frac{2 \cdot 5 + 7 \cdot 4 + 17 \cdot 3 + 5 \cdot 2}{31} = 3.2$$

O'quvchilarining bajargan topshirig'i bo'yicha o'rtacha o'zlashtirishi: $\bar{x}_0 = \frac{3.7}{5} \cdot 100\% = 74\%$; $\bar{y}_0 = \frac{3.2}{5} \cdot 100\% = 64\%$.

Nisbiy o'zlashtirish koeffitsienti $K = \frac{\bar{x}}{\bar{y}} = \frac{3.7}{3.2} = 1.16$ hamda o'rtachaayirmakoeffitsientiesa $L = \bar{x} - \bar{y} = 3.7 - 3.2 = 0.5$ qiymatga teng bo'lib, o'rtacha o'zlashtirishlar bo'yicha farq sezilarli. Bundan aniqki, sinov guruhlaridagi o'rtacha o'zlashtirish 10% dan yuqori. Bu esa sinov guruhlari o'quvchilarining o'zlashtirish ko'rsatkichi 1.16 barobar yuqori ekanligini ko'rsatib turibdi [5, 136].

Tadqiqot ishi Jizzax shahar 3-umumiy o'rtacha maktabida olib borildi.

Matematika darsining tashkiliy qismida 5-7 daqiqasi mantiqiy misol va masalalar, fanga oid yozma ish va testlar orqali o'quvchilarining mantiqiy tafakkurini shakllantirishdagi o'zgarishlar aniqlandi.

Pedagogik tajriba-sinov ishlari natijalariga ko'ra, sinov guruhi o'quvchilari nazorat guruhi o'quvchilariga qaraganda berilgan mavzularni mustahkamroq o'zlashtiriganliklari aniqlandi. Bu esa, o'z navbatida, ishlab chiqilgan kompleksning turli komponentlarini o'quv jarayoniga tatbiq qilinishi o'quvchilarining bilishga bo'lgan qiziqliши, matematik tasavvuri, mantiqiy fikrashi, ijodiy fikrashi rivojlanishidan dalolat beradi.

Pedagogik tajriba-sinov ishlarida ishtirok etgan o'quvchilarining yakuniy test sinovidagi natijalariga ko'ra sinov guruhlarida o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlari nazorat guruhlariga nisbatan 10% ga oshishiga erishildi.

Demak, bundan kelib chiqadiki, ushbu kompleksni o'quv jarayoniga tatbiq etish yuqori natijalarga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Shavkat Mirziyoyevning olimlar, ilmiy-tadqiqot muassasalari rahbarlari va ishlab chiqarish sektori vakillari bilan uchrashuvidagi nutqidan. 31.01.2020 y.
- Akramova Z., Gulmamatova S. Kichik mifik yoshi o'quvchisining tafakkuri o'shining psixologik asoslari // Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2023. – Т. 2. – №. 4. – С. 38-40.
- Akramova Z. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy tafakkurlarini shakllantirishda psixologik yondashuv // Прикладные науки в современном мире: проблемы и решения. – 2023. – Т. 2. – №. 3. – С. 14-18.
- Akramova Z. Ways to form students'logical thinking in primary class mathematics lessons //International scientific research conference. – 2022. – Т. 1. – №. 9. – С. 6-9.
- Rahmatova F. A., Akramova Z. B. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy tafakkurlarini shakllantirishning psixologik xususiyatlari //Integration of science, education and practice. Scientific-methodical journal. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – С. 133-137.
- Akramova Z. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy tafakkurlarini rivojlantirish metodikasi //Eurasian Journal of Academic Research. – 2022. – Т. 2. – №. 13. – С. 417-422.
- Акрамова З. Б. Башланг'ич синф о'кувчиларининг мантиқиј тафакурларини шакллантришда мантиқиј топширіларнинг о'rni / З. Акрамова. – DOI 10.47689/ STARS.university-pp29-32 // Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире. – 2023. – № 3. – С. 29-32.

ТУРИСТИК-МЕҲМОНХОНА МАЖМУАЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ БИРЛИКЛАР СИФАТИДАГИ МОҲИЯТИ

Немат Худайбердиев,
Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
“Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби
ва аудит” кафедраси доценти, и.ф.н.

Аннотация

Уибу мақолада туризм соҳаси ва меҳмонхона бизнеси субъектлари, туристик-меҳмонхона мажмуалари мақоми, тармоқ ва соҳалар учун яхлит бўлган талаблар, туристик-меҳмонхона мажмуаларининг бошқа хўжалик юритувчи субъектлардан фарқи, улар фаолиятининг кенг қирралитиги масалалари борасида сўз юритилган.

Калим сўзлар: хўжалик юритувчи субъектлар, иқтисодий бирликлар, таснифий асослар, туристик ташкилот, бошқаларнинг таърифлари, туристик фирма, меҳмонхона комплекси, жисмоний шахслар.

Аннотация

В данной статье говорится об индустрии туризма и субъектах гостиничного бизнеса, о состоянии туристско-гостиничных комплексов, общих требованиях к отрасли и отраслям, отличии туристско-гостиничных комплексов от других хозяйствующих субъектов, широком спектре их деятельности.

Ключевые слова: субъекты, экономические единицы, классификационные основы, Туристическая организация, определения других, туристическая фирма, гостиничный комплекс, физические лица.

Annotation

This article talks about the tourism industry and hotel business subjects, the status of tourist-hotel complexes, the overall requirements for the industry and sectors, the difference of tourist-hotel complexes from other economic entities, and the wide range of their activities.

Keywords: subjects, economic units, classification bases, Tourist Organization, definitions of others, tourist firm, hotel complex, individuals.

Республикамида турли мулк шаклидаги ҳамда ташкилий мақомдаги хўжалик юритувчи субъектлар пайдо бўлди. Бу бевосита туризм соҳаси ва меҳмонхона бизнесига ҳам тегишилди. Таъкидлаш жоизки, адабиётларда ва лугатларда [1, 43] туризм соҳаси ва меҳмонхона бизнесига тегишли алоҳида олинган субъектларнинг, масалан, меҳмонхона, кемпинг, отель, мотель, туристик база, туристик ташкилот, туристик фирма, меҳмонхона комплекси ва бошқаларнинг таърифлари ва тавсифлари берилган. Улар асосан кимга мулжалланганилиги ва ихтисослашганлиги, комфортилиги, кўрсатилаётган сервис турлари, сервис сифати (кулайлиги), сигими, хоналар мақоми, ўринлар сони, ходимлар сони ва бошқа белгилари бўйича туркумланган. Меҳмонхоналарни таснифлашда асосан юлдузлар, ҳарфлар, даражалар, тожлар асосида туркумлаш кенг ёйилган.

Туризм соҳаси ва меҳмонхона бизнеси хусусиятларини ўзида мужассамлаштирувчи аксарият субъектлар туристик-меҳмонхона мажмуалари мақомига эга. Ҳозирги кунда фаолият кўрсатаётган аксарият туризм соҳаси ва меҳмонхона бизнеси субъектлари, уларнинг номланишидан қатъи назар, айнан ушбу мақомдаги иқтисодий бирликларни ташкил қиласди. Шу боис ҳам қуйида туристик-меҳмонхона мажмуалари мақомига эга бўлган туризм соҳаси ва меҳмонхона бизнесига тегишли субъектларнинг иқтисодий бирликлар сифати-

даги моҳиятига ва уларнинг таснифий асосларига тўхталашиб. Фикримизча, хўжалик юритувчи субъектлар хисобланган туристик-меҳмонхона мажмуаларининг иқтисодий бирликлар сифатидаги тавсифий ва таснифий асослари, бир томондан, барча тармоқ ва соҳалар учун яхлит бўлган талабларга, иккинчи томондан эса тармоқ ва соҳанинг характерли жиҳатларини тўлиқ очиб бериш талабларига жавоб бера олиши лозим. Ҳозирги пайтгача адабиётларда туристик-меҳмонхона мажмуаларининг иқтисодий бирликлар сифатидаги тавсифий ва таснифий асослари айнан шу талабларга таянилган ҳолда тўлиқ очиб берилмаган. Туристик-меҳмонхона мажмуаларининг бошқа хўжалик юритувчи субъектлардан фарқи улар фаолиятининг кенг қирралигидадир. Улар, бир томондан, хорижий ва маҳаллий туристрларга хизмат курсатувчи субъектлар хисобланади. Айнан шу мазмунда туристик-меҳмонхона мажмуалари туризм соҳасининг таркибий қисмидир. Иккинчи томондан, туристик-меҳмонхона мажмуалари турист бўлмаган жисмоний шахсларга, яъни меҳмонларга уларни тунashi ва дам олишига доир турли коммунал, маишӣ, овқатланиш ва бошқа хизматларни кўрсатувчи хўжаликлар хисобланади. Ушбу мазмунда туристик-меҳмонхона мажмуалари маҳсус “меҳмонхона бизнеси” деб номланадиган соҳа индустрисини ташкил қиласди. Учинчи томондан, туристик-меҳмонхона мажмуалари ҳам турист, ҳам

мехмон бўлмаган бошқа мижозларга, яъни жисмоний ва юридик шахсларга турли хизматларни (масалан, тўй-марақа, юбилей, конференция, семинар ва симпозиумлар, кўнгилочар тадбирлар, шаҳар ва тарихий обидалар бўйича саёҳат уюштириш, авиа ва темирйўл чипталарини сотиб олишида воситачилик ва бошқаларни) кўрсатувчи субъектлар ҳисобланади. Ушбу мазмунда туристик-мехмонхона мажмуалари, умуман олганда, сервис соҳасининг субъектлари сифатида намоён бўлади.

Юқоридаги хусусиятлардан келиб чиқиб, туристик-мехмонхона мажмуаларига кўйидагича таъриф бериш мумкин: туристик-мехмонхона мажмуалари – бу ўзаро бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган туристик ё меҳмонхона хизматларини ҳамда бошқа фаолият турларини юритувчи мураккаб иқтисодий бирликлардир.

Туристик-мехмонхона мажмуаларини иқтисодий бирликлар сифатида таснифини беришдан олдин республикамиз қонун-хужжатларида ва адабиётларда мустакиллик йилларида вужудга келган хўжалик юритувчи субъектларга иқтисодий бирликлар, бизнес бирликлари, тадбиркорлик бирликлари, маҳсус адабиётларда эса ҳисоб бирликлари, аудит бирликлари сифатида берилган таснифларга қисқача тўхталайлик. Муаллифлар ушбу синоним сўзлар билан эътироф этилган хўжалик юритувчи субъектларни турли белгилари бўйича таснифлаган ва тавсифлаганлар. О.Абдуллаев ва Р.Исмоиловлар хўжалик юритувчи субъектларни таснифлашда 2 та мезон, яъни (1) корхонанинг тармок ёки соҳага қаравшилиги; (2) корхонада ишловчи (банд)лар сони асос қилиб олиниши лозимлигини эътироф этганлар. Улар, чунончи, корхоналарни тармок ёки соҳага қаравшилигига кўра қўйидаги 5 та гурхга ажратганлар:

1. Саноат, курилиш, транспорт
2. Қишлоқ хўжалиги
3. Улгуржи ва чакана савдо
4. Хизмат курсатиш ва сервис
5. Фан ва илмий хизмат [2, 14].

С.Н.Ташназаров хўжалик юритувчи субъектларни “бухгалтерия ҳисоби бирликлари” сифатида эътироф этиб, уларни 2 та гурхга ажратган: (1) бизнес бирликлари; (2) нотижорат бирликлар. Шунингдек, у бизнес бирликлари концептига асосланган ҳолда, хўжалик юритувчи субъектларни хорижий инвестициялар иштироқидаги корхоналар мисолида кўйидаги ташкилий-хукукий шакларга ажратган: 1) индивидуал тадбиркорлик; 2) хўжалик ўртоқликлари ва жамиятлари; 3) акциядорлик жамиятлари; 4) ишлаб чиқариш кооперативлари; 5) унитар корхоналар; 6) доимий муассасалар.

М.М.Тулахужаева ва бошқалар хўжалик юритувчи субъектларни 3 та ташкилий-хукукий шаклга ажратадилар: (1) якка эгаликка асосланган хўжалик субъектлари; (2) ўртоқлик жамиятлари; (3) акциядорлик жамиятлари ёки корпорациялар.

Ф.Ф.Ғуломова хўжалик бирлиги сифатида қўйидаги муассаса, ташкилот ва корхоналарни эътироф этган: ишлаб чиқариш, тижорат, ишлаб чиқариш-тижорат корхоналари; банклар, сугурта, илмий-тадқиқот, маслаҳат, жамоат ва нотижорат ташкилотлари; фондлар, сиёсий партиялар; бюджет маблағларидан молияланадиган давлат муассасалари ва ҳокимликлар; ширкатлар, бирлашмалар ва уюшмалар .

Х.Н.Мусаев корхона ва ташкилотларни назорат субъектлари сифатида қўйидаги ташкилий-хукукий шаклларга ажратган: хусусий корхоналар; давлат корхоналари, ширкатлар, ижара корхоналари, қўшма корхоналар, акционерлик жамиятлари, масъулияти чекланган жамиятлар, деҳқон ва фермер хўжаликлари ва бошқалар. Ш.А.Тошматов ўзининг “Корхоналарни ривожлантиришда солиқлар роли” номли монографиясида корхоналарни бизнес, тадбиркорлик бирлиги сифатидаги таснифий асосларини бошқа олимлардан фарқли ўлароқ кенгроқ очиб берган [3, 34]. Чунончи, у хўжалик юритувчи субъектларни қўйидаги белгилари бўйича гурухлар (ташкилий-хукукий шакллар) га ажратган: 1) индивидуал тадбиркорлик; 2) хўжалик ўртоқликлари ва жамиятлари; 3) акциядорлик жамиятлари; 4) ишлаб чиқариш кооперативлари; 5) унитар корхоналар; 6) доимий муассасалар.

Ш.А.Тошматов ўзининг “Корхоналарни ривожлантиришда солиқлар роли” номли монографиясида корхоналарни бизнес, тадбиркорлик бирлиги сифатидаги таснифий асосларини бошқа олимлардан фарқли улароқ кенгроқ очиб берган. Чунончи, у хўжалик юритувчи субъектларни қўйидаги белгилари бўйича гурухларга ажратган:

мулкий шаклига қараб – 4 гурухга (хусусий мулкка асосланган корхоналар, бир неча шахс мулкига асосланган корхоналар, давлат мулкига асосланган корхоналар, аралаш мулкка асосланган корхоналар);

ишловчи ходимлар сонига қараб – 3 та гурухга (микро фирмалар, кичик корхоналар ва йирик корхоналар);

ташкилий-хукукий шаклига қараб – 4 та гурухга (хусусий корхоналар, масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамиятлар, акционерлик жамиятлари, давлат унитар корхонаси);

солик тулаш тартибига қараб – 3 та гурухга (умумий тартибда солик тўловчи, соддалаштирилган тартибда солик тўловчи, қатъий ставкада солик тўловчи).

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида (39-модда) юридик шахс деб тан олиш негизига иккита белги, яъни (1) мулкка эгалик; (2) ўз мажбуриятлари бўйича мулкий жавобгарлик олинган. Айнан ушбу белгиларига кўра, Фуқаролик кодексида (40-модда) барча юридик шахслар иккита турга ажратилган:

тижорат ташкилотлари, уларга қўйидагилар киритилган: унитар корхоналар, хўжалик ўртоқчиликлари ва жамиятлари, ишлаб чиқариш кооперативлари, қо-

нун ҳужжатларида кўзда тутилган бошқа шакллар; нотижорат ташкилотлари, уларга қуидагилар киритилган: муассасалар, жамоат бирлашмалари, жамоа фондлари, диний бирлашмалар, фуқораларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, халқаро нодавлат нотижорат ташкилотлари ва бошқалар.

Юқорида келтирилган далиллардан кўриниб турбидики, олимлар ўртасида хўжалик юритувчи субъ-

ектларни иқтисодий бирликлар сифатида таснифлаш ва тавсифлашда тўлигича яқдиллик мавжуд эмас. Бундан ташқари, республиканизнинг Фуқаролик кодексида ҳам юридик шахсларнинг яхлит таснифий асослари, чунончи, уларни таснифлашга асос бўлувчи белгилар, ушбу белгилар бўйича хўжалик юритувчи субъектларнинг аниқ ташкилий-хукукий шакллари белгиланмаган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Волков Ю.Ф. Экономика гостиничного бизнеса. 2-е изд. – Растов на Дону: Феникс, 2005. – 380 с.
2. Кабушкин Н.И., Менеджмент туризма. Уч. Пособие. – Минск: БГЭУ, 2002. – 409 с.
3. Чудновский А.Д. и др. Туризм и гостиничное хозяйство. Учебник. – М.: Изд. «ЭКМОС», 2001. – 400 с.
4. Чудновский А.Д. Менеджмент в туризме и гостиничном хозяйстве. Учебник, 3-е изд. – М.: КНОРУС, 2007. – 320 с.
5. Маматкулов Х.М. Туризм ва сервисга оид изоҳли лугат. – С.: СамИСИ, 2010. – 362 б.
6. Абдуллаев О, Исмоилов Р. Кичик ва ўрта бизнесни бошқариш. Ўкув қўлланма. – Наманган, 2001. – 20 б.
7. Тащазаров С.Н. Молниявий бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи: халқаро ва миллый жиҳатлари. Монография. – Т.: «IQTISOD-MOLIYA”, 2009. – 168 б.

TALABALAR MA’NAVIY-AXLOQIY SIFATLARINI EKSPLESET RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Sitora Azimova,

Jizzax politexnika instituti mustaqil tatqiqotchisi,
Arxitektura va qurilish fakulteti yoshlar bilan ishlash bo‘yicha dekan muovini

Annotatsiya

Ushbu maqolada Jizzax politexnika instituti talabalarida ma’naviy-axloqiy sifatlarni ekspleset rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari, ustuvor bo‘lgan yo‘nalishlari, oila, jamiyat va oliv ta’lim muassalarining salmoqli ahamiyati, ijtimoiy muhitning salbiy va ijobjiy ko‘rsatkichlari, talabalar bilan individual ishlash, ularda keng dunyoqarashni shakllantirish, hayotda oliv maqsad qo‘yishiga ko‘mak berish, bunda ta’lim va tarbiyaning uziyligini ta’milagan holda ish olib borish, ertamiz buniyodkorlarini hartomonlama yuksak ma’naviyatlari shaxs etib kamol toptirish, axloqiy jihatdan sog‘lom avlodni shakllantirishning ilmiy-uslubiy konsepsiyalari ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: talaba, o‘quvchi-yoshlar, tarbiya, kitob mutolaasi, buyuk siymolarimiz asarlarini o‘rganish, komil shaxs, ma’naviyat, axloq, ma’naviy-axloqiy kompetensiya, rivojlanish, metod.

Аннотация

В данной статье рассмотрены педагогические условия всестороннего развития духовно-нравственных качеств у студентов Джиззакского политехнического института, приоритетные направления, значимость семьи, общества и вуза, отрицательные и положительные показатели социальной среды, индивидуальной работы со студентами, формирования у них широкого мировоззрения, разработаны научно-методические концепции, помогающие людям ставить перед собой высокие цели в жизни, работать, обеспечивая преемственность образования и обучения, развивать творцов наше будущее в высоконравственных во всех отношениях личностях, сформировать нравственно здоровое поколение.

Ключевые слова: студент, студенческая молодежь, воспитание, чтение книг, изучение произведений великих наших деятелей, совершенная личность, духовность, нравственность, духовно-нравственная компетентность, развитие, метод.

Annotation

In this article, the pedagogical conditions for the full development of spiritual and moral qualities in the students of the Jizzakh Polytechnic Institute, the priority areas, the significant importance of the family, society and higher education institutions, the negative and positive indicators of the social environment, individual work with students, the formation of a broad worldview in them, scientific-methodical concepts have been developed to help people set high goals in life, to work while ensuring the continuity of education and training, to develop the creators of our future into highly moral individuals in all respects, and to form a morally healthy generation.

Keywords: student, student-youth, education, book reading, studying the works of our great figures, perfect personality, spirituality, morality, spiritual and moral competence, development, method.

Har bir insonning barkamol shaxs sifatida rivojlanishida ta'lim-tarbiyaning o'rni beqiyos. Tarbiya avvalo oilada, jamiyatda hamda ta'lim bilan uzviylikda boshlang'ich, o'rta, oliv o'quv muassasalarida o'quvchi-yoshlar, ruhan, jismonan, ma'nан bosqicha-ma-bosqich shakllantirib boriladi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng eratangi kunimiz bunyodkorlari, iste'dodli yoshlarga keng imkoniyatlar yaratildi. Milliy-qadriyatlarimiz, o'ziga xos urf-odatlarimiz tiklandi. Jamiyatimizda yana ta'lim-tarbiyaga e'tibor kuchaydi. Bir qator oliv o'quv yurtlari o'z ishini professional kadrlar bilan boshladi. Jadidlarimiz Abdulla Avloniy, Cho'lpon, Mahmudxo'ja Behbudiy kabi xalqparvar, insonlar hayotini o'rganish ishlari boshlandi, kitoblari keng miqyosda chop etildi. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Lutfiy kabi buyuk siymolarimiz, bizga meros qilib qoldirgan adapiyotimizning gavharlari keng ommaga taqdim etildi [1]. Haqiqatan ham, ilm olish, kitob mutolaa qilish insonni hartomonlama barkamol shaxs qilib tarbiyalaydi. Kitob bilan oshno qalblar faqatgina ezgu amallar haqida fikr yuritadi. Hozirgi zamonda texnologiyalar tez sur'atlarda rivojlanishi va kirib kelishi bilan birgalikda, boshqa millat madaniyatini ham olib kelmoqda. Natijada yoshlar o'rtasida turli xil noo'rin tarbiya shakllanmoqda. Bu, o'z o'rnida, ularda mafkuraviy immunitet hosil qilish va ko'proq e'tibor berish kerakligidan dalolat beradi. Avvalo, ma'naviyatni kitob mutolaasi orqali yuksaltirish, ijobiy ko'rsatkichlarga erishgan yoshlarni ijtimoiy himoyaga muhtoj talaba yoshlarni hartomonlama qo'llab-quvvatlash hozirgi davrimizning ahamiyatli masalasidir [2, 198].

Jismonan sog'lom, ma'nан yetuk, mustaqil fikrlaydigan, chuqur bilim va zamonaviy dunyoqarashga ega Vatanimizning taqdiri va kelajagi uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan barkamol yosh avlodni tarbiyalash hamda voyaga yetkazish uchun mamlakatimizda keng ko'lamli ishlar olib borilmogda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sun Farmoni ijrosini viloyatlarda samarali tashkil etish maqsadida tegishli chora-tadbirlar amalga oshirildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan beshta muhim tashabbus yurtimizdagi yoshlarni har jahbada munosib o'rin egallashi va kamol topishi uchun muhim dasturi so'nggi yillarda keng omma e'tirofiga sazovor bo'ldi [5]. Shu o'rinda, yoshlar ta'lim-tarbiyasi uchun qo'shimcha sharoitlar yaratishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o'z

ichiga olgan beshta muhim tashabbusni amaliyotga tabbiq etish, milliy musiqa madaniyatiga bo'lgan qiziqishlarini yanada oshirish maqsadida umumta'lim maktablarga musiqa fani uchun zarur bo'lgan 4 turdag'i jami 2 804 dona (701 donadan doira, dutor, rubob, skripka) musiqa asboblari uchun viloyat mahalliy byudjet hisobidan viloyat hokimining tegishli farmoyishiga asosan viloyat xalq ta'limi boshqarmasiga 1 374,0 million so'm mablag' ajratilib, soha rivojiga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilgandi. Buning barchasi ma'rifatli, yuqori aqliy salohiyatga ega bo'lgan yoshlani tarbiyalashga qaratilgan. Ushbu besh tashabbusda barcha yoshlar qatlami qamrab olingan [8]. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, mamlakatimizda yoshlarga e'tibor natijasi sifatida 30-iyun kunini "Yoshlar kuni" sifatida e'lon qilinishi barcha talaba yoshlarni birdek quvontirgan bo'lsa, ajab emas. Demak, mamlakatimizda yaratilayotgan imkoniyatlardan unumli foydalangan holda, biz ham kelajak avlodga, istiqbolli hayotni taqdim etishimiz hamda kuchli, barkamol yoshlarni tarbiyalashimiz bosh maqsadimiz bo'lishi zarur [6]. Bunda kitob mutolaasining o'rni beqiyos. Shu bilan bir qatorda, ushbu kitoblarni bizga ma'naviy meros sifatida qoldirgan buyuk siymolarimiz hayotini o'rganishimiz, ularning yanada istiqbolli ravishda bilim va ko'nikmalarini hayotga tatbiq etishimiz kerak. Yosollar o'rtasida kitobxonlik va shunga o'xshash boshqa tadbirlarni tashkil etish, ular o'rtasida sog'lom raqobat muhitini shakllantiradi. Jamiyat hayotida, rivojlanishida o'zining o'rni bo'lishiga intiladi. Bu esa, o'z navbatida, barkamol shaxslarini ulg'aytiradi. Yosollar ma'naviyatini yuksaltirish, bugungi kunda talaba yoshlar ongidagi ma'naviy bo'shliqni to'ldirish, tafakkurida sog'lom dunyoqarash asoslarini shakllantirish hamda yoshlarni Vatanga muhabbat va hurmat ruhida tarbiyalash ustuvor maqsadimizdir [7].

Ta'lim va tarbiya mazmunining uyg'unligi tamoyili – bu kishilarga bilim va tarbiya berish jarayonidan iborat bo'lib, bunda egallangan bilim va ko'nikmalar ni hayotga qo'llay olishga o'rgatiladi, hayotda ta'lim oluvchilarning ham intellektual, ham ma'naviy jihatdan uyg'unlikda rivojlanishi ta'minlanadi [5, 15]. Yaxlit ta'lim-tarbiya jarayonida ikkala o'zaro bog'liq juftlik, ya'ni bilim berish va tarbiyaviy ko'nikmalar ni shakllantirish hamda shakllangan ta'limiy-tarbiyaviy bilim va ko'nikmalar bo'yicha faoliyat ko'rsatishga o'rgatish, obyektiv borliqdagi qonuniyatlarini o'rganish va uning amaliy munosabatlarini tarkib toptirishda namoyon bo'ladi. Shu sababli ta'lim oluvchilarga bilim berishda egallangan bilimni amalda ishlatishga o'rgatish bilan birga, ta'lim tarbiyalovchi ham bo'li-

shi kerak.

Bunda ta'lim mazmuniga oid o'quv materialini tanlashda mashg'ulotning maqsadi, ta'lim oluvchilarining oldingi mashg'ulotlarda olgan bilim va malakalariga, fan asoslariga oid bilimlarga, ta'lim oluvchilarining jismiy rivojlanganligiga va shu kabilarga e'tibor beriladi. O'quv materiali mazmuni ta'lim oluvchilarining oldingi tajribalari va fan asoslari bo'yicha olgan bilimlariga hamda mashg'ulotning maqsadiga muvofiq holda tanlanadi.

Ta'lim mazmunining ko'rgazmalilik tamoyili – bu ta'lim vositalaridan foydalanishning didaktik tamoyilidir. Shu sababli o'rganilayotgan tushunchalarining mazmunini ochib berishga oid manbalar (pedagogik hodisa va jarayonlar) ajratib olinib o'rganiladi va o'rgatiladi. Ajratib olingan manbalarning ko'rgazmaliligini kuchaytirish uchun turli kodlash usullari (rangli, raqamli, harfli va shu kabilar) qo'llaniladi. Manbalarni o'qitish jarayonida ular bilan ishslash uslublaridan asosiyлari kuzatish va tajriba o'tkazish hisoblanadi. O'rganilayotgan hodisa va voqealarni jonli idrok etish asosida o'zlashtirishni ko'zda tutadi. Bu o'quv materialini aniq obrazlar orqali bevosita idrok qilishni ta'minlaydi. Ta'lim jarayonida ko'rgazmali vositalardan to'g'ri foydalanish ta'lim oluvchilarining pedagogika, psixologiya, tarbiyaviy ishlar metodikasi, o'qitish uslubi va texnikaga oid fanlarni puxta o'zlashtirib olishga ularda malaka hosil bo'lishiga yordam beradi. Agar ko'rgazmali quroq biron fikrni bildirish uchun yordamchi vosita bo'lsa, nutq asosiy quroq hisoblanadi. Ko'rgazmali quroq kuzatishni rivojlantirish uchun qo'llanilsa, nutq qisqa bo'lib kuzatishning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan bo'ladi. Ta'limning ko'rgazmalilik tamoyili – bu ta'lim jarayonidagi sifatni oshirishga, ta'lim oluvchilarining bilim olishlarini osonlashtirishga (oydinlashtirishga) qaratilgan faoliyat bo'lib, unda ta'lim oluvchilardagi o'rganilayotgan jarayonlarni (narsa va hodisalarini) bevosita hissiy-amaliy jihatdan idrok qilish asosida bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish jarayoniga asosdir.

Ta'limda uzviylik va uzuksizlik tamoyili – bu ta'limda zarur fiziologik-psixologik qonuniyat hisoblanib, bilimni mantiqiy bog'liqlikda o'rganishni ta'minlab beradi. Bu tamoyil har bir fan bo'yicha dasturiy va uslubiy tavsiyanomalar yaratishda joriy qilinadi va ular tushunchalar, dalillar va boshqa fikrlar orasidagi aloqadorliklardan kelib chiqqan qonun va qoidalar bilan amaliy ishlarni bajarish o'rtasidagi mantiqiy bog'liqliklarni o'rganish orqali amalgalashiriladi. Bu qonuniyat ta'limni tashkil etishning asosi hisoblanadi. Bunga amal qilmaslik ta'lim mazmuniga

salbiy ta'sirni keltirib chiqaradi, ya'ni ta'lim oluvchilar tafakkurida o'zaro bog'liq bo'lmagan uzuq-yuluq bilimlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Ta'limda onglilik va faollik tamoyili deganda, ta'lim oluvchilar biliminay hayotda qo'llay bilishlari uchun ta'lim mazmuni va unga mos ta'lim berish jarayonini faol fikrlash faoliyatiga aylantirishga to'g'ri kelishi, ya'ni bir shaklda ta'lim oluvchilar bilimlarini dars mashg'ulotlarida ongli va faol qatnashib egallab olishi kerakligi nazarda tutiladi. Shunda ta'lim oluvchilarda ong o'sib, ijtimoiy tashabbuskorlik va o'quv faoliyatida mustaqillik tarkib topadi. Ta'limning onglilik tamoyili ta'lim oluvchilarda ta'rif, tushuncha va qoidalarni yodlash va esda saqlash bilan ularni egallash emas, balki bu bilimlarni hayotiy hodisalar va jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan mazmunini tushunishlaridadir. Bu tamoyil tafakkurini shakllantiruvchi qoida bo'lganligi uchun ham ta'lim oluvchilarni muammoni mustaqil hal qilishga o'rgatadi. Ta'lim mazmunini ilmiy asosda tashkil etish tamoyili. Bu ta'lim oluvchilarni o'qitish ishlarini faollashtiradigan, ongini o'striradigan, ilmiy dunyo-qarashini kengaytiradigan, ularni mustaqil ta'lim olishga yo'naltiradigan usullarga o'rgatadi hamda pedagogik, texnik atamalardan to'g'ri foydalanishga odatlantiradi. Kasb ta'limini umumiy o'rtta ta'lim va oliy ta'lim bilan integratsiyalash omillari:

1. Kasb ta'limining ilmiy tadqiqot ishlarini bilan integratsiyasi.

2. Kasb ta'limini umumiy o'rtta ta'lim va oliy ta'lim bilan integratsiyasi.

Integratsiyaning u yoki bu darajasini ta'lim jarayonida qo'llash natijasida o'quvchining vaqtini va kuchi tejaladi, uning bilish imkoniyatlari kengayadi. Ota-onalarning hamda davlatning o'qish jarayoniga sarflaydigan mablag'ini iqtisod qilish imkoniyati vujudga keladi; mavzulararo integratsiya asosida o'quv-biluv jarayoni natijalarini istiqbollik qilish mexanizmlari yaratiladi; integratsiyalashtirilgan ta'lim jarayonini boshqaradigan o'qituvchilarini tayyorlash va malakasini oshirishni yo'lga qo'yish uchun huquqiy metodik imkoniyatlar yaratiladi. Ta'lim-tarbiya jarayonida, shuningdek, kasb-hunar ta'limi jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarining o'zaro hamkorligi ushbu jarayonlar ishtiroychisi hisoblanadi. Bu ishtiroychilarining o'zaro hamkorligi natijasida, ya'ni o'zaro ta'sir, muloqot va munosabatlari tufayli ta'lim-tarbiya jarayoni amalgalashiriladi.

Kasb ta'limini umumiy o'rtta ta'lim va oliy ta'lim bilan integratsiyalash omillari. Tabaqalashtirilganlikning aksi ta'lim tizimining integrativligi hisoblanadi. Agar tabaqalashtirganlik – ta'lim tizimining

bo'linish darajasini tavsiflovchi sifat bo'lsa, integrativlik, aksincha, ta'lif tizimining ayrim elementlari va uning kichik tizimlarining o'zaro bog'liqlik darajasini tavsiflaydigan sifatdir. Integratsiyaga ehtiyoj tabaqalashuv, ya'ni mehnat taqsimoti oqibatida yuzaga keladi. Tizimning integrativligi uning alohida tizimlarida (masalan, boshlang'ich va o'rta maktabda yoki alohida sinflarda) ta'lif maqsadlari, mazmuni, shakl va metodlarini muvofiqlashtirish, ta'lif sohalari va o'quv fanlari o'rtasida, asosiy va qo'shinchayta ta'lif dasturlari o'rtasida aloqa o'rnatish bilan ta'minlanadi. Ta'lif tizimlarida tabaqalashtirilganlik va integrativlik darajasi munosibligi turlicha bo'lishi mumkin.

Tabaqalashtirilganlik va integrativlik darajasining pastligiga umumta'lif maktablaridagi an'anaviy tizimni misol sifatida keltirish mumkin: unda jarayon sinflar va o'quv fanlari, ta'lif va tarbiya funksiyalari bo'yicha tabaqalashtirilgan, biroq turli ta'lif jarayonlari o'zaro zaif bog'langan. Past darajada integratsiyalashgan tabaqalashtirilgan ta'lif – bu, masalan, o'quvchilarni boshqa bosqichga o'tishini ta'minlaydigan ("saralash modeli") mexanizmga ega bo'lmaigan ta'lifning darajali modeli variantidir. Uning asosiy maqsadlariga o'quvchilar bilan ishlash mazmuni, shakl va uslublarini tabaqalashtirish orqali erishiladi.

Past darajada tabaqalashtirilgan integrativ tizimlar ta'lifning o'quv fanlari aro dasturiga ega bo'lgan kam o'quvchili maktablarda uchrashi mumkin: ularda o'ziga xos ta'lif muhiti, integratsiyalovchi pedagogik jarayonni yuzaga keltirish oson. "Bog'cha – boshlang'ich muktab" majmuida ham tizim shunday. Kunning ikkinchi yarmini bolalar "oila" tamoyili bo'yicha yaratilgan yoshlararo guruhlarda o'tkazadi, uning tarkibiga tarbiyachilar, kichik va o'rta yoshdag'i bolalar kiradi. Va nihoyat, ta'lif muassasalarida ta'lif jarayoni yuqori darajada tabaqalashtirilgan va integratsiyalashgan tizimni yaratish mumkin. Uning g'oyasi jarayonni individullashtirish, biroq bunda yagona ta'lif muhitini va "ta'lif yo'nalishini" tamlash imkoniyatini saqlab qolishdan iborat. Bunda ta'lif tizimini dastlabki tabaqalashtirish, masalan, darajali ta'lifning "saralash" modelini yaratish, so'ngra integratsiyalovchi maxsus mexanizmlar yordamida tabaqalashtirilgan kichik tizimlarni integratsiyalash; tayyorlov bo'lmlar, boshqa sinflar o'quvchilarining tarkibi bo'yicha tabaqalashtirilgan guruhlaridan shakllantirilgan sinflar, fanlararo darslar va boshqalar hisobiga erishiladi.

Bu ta'lif tizimlarining barchasi ta'lif muassasalarida tashkiliy tuzilmasini yaratishda turli xil yondashuvlarni talab etadi. Integrativ ta'lif tizimi-

ni yaratishning asosiy g'oyasi uning tabaqalashgan elementlarini birlashtirishdan iborat. Ta'lif muassasalari uchun turli darajada integratsiyalashgan jarayonga ega tuzilmani yaratishning asosiy muammosi mehnatni ixtisoslashtirish va ishlarni keng ko'lamli asoslar bo'yicha guruhlashning maqbul usullarini to'pish, kichik tizimlarni integratsiyalash mexanizmlarini tanlashdan iborat [4, 55].

Har bir ta'lif muassasasi yoshlarini yetuk shaxs etib kamol toptirish va shu bilan birga, ularga pedagogik jihatdan yondashish talab etiladi. Bunda nazarda tutilayotgan asosiy vazifa har bir o'quvchi yoshlar psixologiyasidan kelib chiqqan holda ma'naviy ko'mak berish hamda talaba yoshlar bilan turli xil psixologik testlar orqali ishslash hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini oshirish ustuvor maqsad sifatida qaraladi. Pedagog qachon ushbu maqomga munosib bo'la oladi? Qachonki, turli xil psixologiyaga ega talabalar bilan yetarli darajada ishlay olsa, imkon qadar talabalar fikralash tarzidan kelib chiqqan holda, unga turli yuklamalar, topshiriqlar, ba'zida rag'batlantirish ba'zida vaziyatdan kelib chiqib, tarbiyaviy jihatdan muhim saboqlarni berish qobiliyati bo'lishi lozim. Demak, pedogollar ham o'z ustida doimiy ravishda ishlashi, yangi metodikalar va o'zgacha yondashuvlarni o'rganishi talab etiladi. Shu sababli malakali hamda dars jarayonlarida turli bir-biriga o'xshamaydigan uslublardan foydalanish talabalarning qiziqishini ortiradi. Aksincha bo'lган taqdirda, o'quvchi yoshlar o'zgarmas metodikadan biroz bo'lsa-da, qoniqish his etishmaydi, o'z o'rniда, bu dars sifatining tushishiga hamda talabalar va o'qituvchi orasida qandaydir to'siq hosil bo'lishiga olib keladi. Shuni aytish joizki, talabalar saviyasini hartomonlama ko'tarish uchun, avvalo, barkamol, yuksak ma'naviyatli kadrlar tayyorlashimiz darkor. Vaholanki, malakali kadrlar dars berayotgan yoshlar yanada o'zlarida ilg'or ko'rsatkichlarni namoyon etishadi.

Dunyo jadallik bilan rivojlanib borayotgan bir paytda biz faqatgina o'z hududimizdagi imkoniyatlardan emas, balki butun jahonda yuqori, samarali deb tan olingan hamda o'z isbotini topgan ko'plab sohalar aro integratsiyalashgan uslublarni o'rganishimiz hamda o'z milliyligimizdan kelib chiqqan holda tatbiq etishimiz ustuvor vazifamizdir. Kerak bo'lsa, kadrlarimizga chet davlatdagagi hamkasbleri bilan malaka oshirishi hamda o'z bilim va ko'nikmalarini almashinishi uchun qulayliklar yaratishimiz kerak. Birgina o'qituvchi saviyasini oshirish orqali butun bir undan ta'lif va tarbiya olayotgan o'quvchi yoshlar saviyasi qaysidir ma'noda oshiriladi. Meto-

dikalarni almashinsh esa kadrlar malakasini yanada oshiradi hamda ularda yangi metodikalar hosil bo‘lishiga zamin yaratadi. Chunki malakali o‘qituvchidan dars olgan o‘quvchi yoshlar hayotda o‘zlarining munosib o‘rinlarini albatta topishadi. Har bir davlat istiqboli ortida faqatgina ta’lim ustuvordir. Shu boisdan qaysi davlat jadallik bilan rivojlanayotgan bo‘lsa, bilingki, bu millatda o‘qituvchilarga yuksak hurmat ko‘rsatishadi.

Xulosa shuki, talaba yoshlarni axloqiy, madaniy, jismoniy jihatdan barkamol qilib voyaga yetkazish,

ularning iste’dodini rag‘batlantirish, jumladan, mu-siqa, san’at, madaniyat sohalarida o‘zlarini ko‘rsatishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish hamda ertamiz bunyodkorlarining mafkuraviy immunitetini mustah-kamlash, kitob mutolaasini rag‘batlantirish, yangi va ilg‘or texnologiyalar bilan ta’minalash, ularda milliy iftixorni shakllantirish, Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash asosiy va oliv maqsadimizdir. Zero, yurt farovonligi yuksak ma’nayatli yoshlar qo‘lida ekan, albatta Yangi O‘zbekistonimiz kelajagi buyukdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Sh.Mirziyoyevning “Yangi O‘zbekiston” gazetasi bosh muharriri bilan suhbati. “Yangi O‘zbekiston” gazetasi. – № 165, 2021.
- Sh.M.Mirziyoyev “Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz”. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 592 b.
- Umumiy pedagogika. Qism I: darslik / O.Musurronova [va boshq.]. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. – 376 b.
- Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – T.: Turon zamin ziyo, 2023. – 96 b.
- X.G‘apparov. “Eskicha ishslash tarixga aylangan”. Yangi O‘zbekiston gazetasi. – №166, 2021-yil 18-av-gust. 3-bet. <https://yuz.uz/uz/news/yangi-ozbekiston-bosib-otayotgan-yol>
- Kamola Xo‘jamova “Jo‘shqin muhit- farovonlik kafolati”. “Yangi O‘zbekiston”, 2022-yil 18-fevral. – 36-son.
- Risqul Siddiqov “Yangi O‘zbekistonning kelajak strategiyasi”. “Jizzax haqiqati”. – № 22, 2022-yil 16-mart. – 5-b.

МАТЕМАТИКАДАГИ ФУНКЦИЯ-ТАЪРИФИ, ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ЕЧИМ БИЛАН МИСОЛЛАР

Зарифахон Сотимбоева,
Наманган Давлат университети
Олий математика кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация

Функцияларнинг хусусиятлари ва уларнинг графикаларини ўрганиши мактаб математикасида ҳам, кейинги курсларда ҳам муҳим ўрин тутади. Бундан ташқари, нафақат математик ва функционал таҳлил курсларида, балки олий математиканинг бошқа бўлимларида, энг тор касбий фанларда ҳам. Уибу мақола математик функциялар ва уларнинг хусусиятларига бағишланган.

Калим сўзлар: вазифа, мулк, сон функцияси, аргумент, мақсад, қатор.

Аннотация

Изучение свойств функций и их графиков занимает важное место как в школьной математике, так и в последующих курсах. Причем не только на курсах математического и функционального анализа, но и не только на других кафедрах высшей математики, но и в самых узких профессиональных дисциплинах. Следующая статья посвящена математическим функциям и их свойствам.

Ключевые слова: задача, свойство, числовая функция, аргумент, цель, диапазон

Annotation

The study of the properties of functions and their graphs occupies an important place both in school mathematics and in subsequent courses. Moreover, not only in courses of mathematical and functional analysis, but also not only in other departments of higher mathematics, but also in the narrowest professional disciplines. The next article is devoted to mathematical functions and their properties.

Keywords: task, property, number function, аргумент, goal, range.

Асосий элементар функциялар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва тегишли графикалар математик билимларнинг асосларидан бири бўлиб, аҳамияти жиҳатидан кўпайтириш жадвалига ўхшашидир. Элементар функциялар барча назарий масалаларни ўрганиш учун асосдир. Қуйидаги мақолада асосий элементар функциялар мавзуси бўйича асосий материаллар келтирилган.

Биз атамаларни киритамиз, уларни аниқлаймиз; биз элементар функцияларнинг ҳар бир турини батафсил ўрганамиз, уларнинг хусусиятларини таҳлил қиласиз. Асосий элементар функцияларнинг қўйидаги турлари мавжуд: таъриф 1 доимий функция (доимий); n-даражали илдиз; кувват функцияси; экспонент функция; логарифмик функция; тригонометрик функциялар; қардош тригонометрик функциялар.

Функция математиканинг энг муҳим тушунчаларидан бири бўлиб, у нафақат ҳолатларни, балки жараёнларни ҳам ўрганиш ва моделлаштириш имконини беради. Функциялар ёрдамида жараёнлар ва ҳодисаларни ўрганиш замонавий фаннинг асосий усусларидан биридир. Сиз кейинги барча синфларда ва олий ўқув юртларида функцияларни ўрганасиз. Функция – бу биринчи тўпламнинг ҳар бир элементи иккинчи тўпламнинг битта ва фақат битта элементига тўғри келадиган қоидага мувофиқ ўрнатилган иккита тўплам элементлари ўртасидаги ёзишмалар ҳисобланади.

Табиатда содир бўладиган турли жараёнларда сиз баъзи миқдорлар бошқаларга қараб қандай ўзаришини кўришингиз мумкин. Масалан, пиёда босиб ўтган йўл вақтга боғлиқ, сотиб олиш нархи унинг миқдорига боғлиқ. Йўл ва вақт, харажат ва миқдор – ўзгарувчилар. Ушбу қийматлардан бири мустақил, иккинчиси биринчисига қараб ўзгарилиди. Демак, вақт мустақил ўзгарувчи, йўл вақтга боғлиқ қиймат, сотиб олинган товарлар миқдори мустақил қиймат, сотиб олиш нархи миқдорга боғлиқ. Ўзгарувчан миқдорларнинг ҳар бири маълум бир тўпламга тегишли эканлиги аниқ [1, 11].

Агар ҳар бир элемент X бўлса, тўпламдан x , маълум бир қоидага кўра, аниқ ва ноёб қиймат берилади Y тўпламдан y , кейин бундай ёзишмалар функция деб аталади. Бу ерда x мустақил ўзгарувчи ёки аргумент, y эса қарам ўзгарувчи ёки функция деб аталади. Одатда функция f сифатида белгиланади.

Аргумент қабул қилиши мумкин бўлган қийматлар тўплами таъриф домени деб аталади ва

одатда $D(f)$ сифатида белгиланади. Ўзгарувчининг берилган қийматлари учун функция қабул қилиши мумкин бўлган қийматлар тўплами дейилади, функция қийматлари тўплами (қийматлар диапазони) ва одатда $E(f)$ билан белгиланади. Функцияни батафсил тушунтирамиз:

Эслатиб ўтамиз, ўзгарувчининг математикадаги а функциясининг боғлиқлиги – бу ўзгарувчига ечим билан таъриф, хусусиятлар ва мисоллар математикадаги функция таърифи, хусусиятлари ва ечими бўлган мисоллардир. Агар математикадаги функциянинг ҳар бир қиймати таърифи, хусусиятлари ва ечими бўлган мисоллар бўлса, математикада ягона қиймат функциясига эга хусусиятлари ва ечими бўлган мисоллар функция дейилади.

Алгебра ва таҳлилнинг бошланишида рақам функциясининг таърифи қўлланилади.

Д таърифи доменига эга бўлган рақамли функция – бу ҳар бир сонга боғлиқлик X тўпламдан ечим билан D битта рақам билан боғланган y .

Рақамли функция тушунчаси:

Ечим билан D таърифи доменига эга бўлган рақамли функция – бу ҳар бир рақамнинг боғлиқликлиги X тўпламдан ечим билан D , хусусиятлари ва ечим билан мисоллар (таъриф доменлари) битта рақам билан боғлиқ y .

Ушбу ёзишмалар қуйидагича ёзилган:

$$y = f(x)$$

Белгилар ва атамалар:

$D(f)$ – мақсад

$E(f)$ – қатор

x аргумент (изоҳловчи ўзгарувчи)

y функцияси (эрксиз ўзгарувчи)

f – функция

$f(x_0) = f(x_0)$ нуқтадаги f функциянинг қиймати.

Таъриф 1. Функция, $u(y) = u(y_1, \dots, y_m)$ доменида белгиланган Евклид фазоси R^m ($m \geq 2$), га қадар ва шу жумладан, доимий қисман ҳосилаларга эга буюртма дейилади, а полигармоник (гипергармоник, метагармоник) тартиб функцияси, агар у ҳамма жойда қондирса, полигармоник тенглама [2, 14]:

$$\Delta^n u(y) = 0 \quad (\Delta^n u(y) = \Delta(\Delta^{n-1} u(y))), \text{ где } \Delta - \text{оператор Лапласа}.$$

Ушбу функция гармоник функция, 2-тартибли полигармоник функция ёки бигармоник функция деб аталади. $u \in C^{2n}(D)$ и $\Delta^n u(y) = 0, y \in D$ (1)

(2)

$u(y) = F_0(y)$, $\Delta u(y) = F_1(y)$ ..., $\Delta^{n-1} u(y) = F_{n-1}(y)$, $y \in S$,
 $\frac{d}{d n} (y) = G_0(y)$, $\frac{d \Delta u(y)}{d n} = G_1(y)$ ..., $\frac{d \Delta^{n-1} u(y)}{d n} = G_{n-1}(y)$, $y \in S$,

берилган узлуксиз функциялар, бўлади ташки нормал D га тикланиши керак.

Дастлабки маълумотлар билан муаммо ҳал қилинмайди. Агар чегаранинг бир қисми ва дастлабки маълумотлар аналитик бўлса ва биз доменнинг ички қисмida аналитик равишда давом этсак, унда ечим аммо барқарор эмас. Бундай давом этиш барқарор эмаслиги сабабли (Адҳемар таъкидлаганидек), бу вазифа нотўғри белгиланган вазифалар сонига тегишли [3, 87].

Махсус доменлар учун маълумотлар чегаранинг бир қисмida аниқ берилган тақдирда чегараланган аналитик функцияларни давом эттириш муаммоси Т.Карлеман томонидан кўриб чиқилган. Бу ичида Коши интеграл формуласи ядро $(\zeta - z)^{-1}$ (у танлаган майдон учун) шаклининг ядроси билан алмаштирилди (Сарлеман функцияси) $(\zeta - z)^{-1} + G_\delta(\zeta, z)$.

Карлеман натижаси ва уни умумлаштиришга асосланиб, М.М.Лаврентиев Карлеман функцияси тушунчасини киритди ва унинг ёрдами билан Коши интеграл формуласидан фойдаланиб, чегараланган синфда муаммонинг мунтазам ечимини яратди (бу ихчамликни белгилашга teng) аналитик функциялар.

Ушбу ишда сарлеманн функциясининг баъзи хусусиятлари ва регуляцияси н-тартибли полигармоник функцияларнинг интеграл формуласини ($\Delta^n u(y) = 0$) ва уларнинг 2-шартни қондирадиган хусусиятларини аниқлаш учун ўрганилади. н ҳақиқий М ўлчовли Евклид фазосининг маълум чегараланмаган соҳаларида.

Ушбу мақолада биз Карлеманнинг функцияларини кўриб чиқамиз, топиш учун интеграл вакиллик кўпбурчак функциялар учун ($P)^n u(y) = 0$) нинг чегараланмаган доменида белгиланган Евклид фазоси бу қондиради $2n p$ м.

Унинг ёрдами билан интеграл вакилликни қўлга киритиб, биз Пхрагмен-Линдел Рестаскоф ти-пидағи теоремаларни оламиз.

Бўлсин м ўлчовли ҳақиқий Евклид фазоси – чегара билан қатламда ётган чегараланган бир боғланган минтақа, бу ерда чегараланган бирин-

чи тартибли қисман ҳосилалар, чегара майдони ўсиш шартини қондиради деб тахмин қилинг.

Куйидаги Коши муаммосини кўриб чиқинг ва (1), (2) доимий функцияларга берилган жойда – ташки нормалга. Топиш керак, қониқарли (1) ва (2).

Ўзбошимчалик билан дастлабки маълумотлар билан муаммо ҳал қилинмайди. Агар чегаранинг бир қисми ва дастлабки маълумотлар аналитик бўлса ва минтақага аналитик равишда давом эттирилиши мумкин бўлса, унда давом этиш фақат мавжуд, аммо барқарор эмас. Шунинг учун у нотўғри ўрнатилган вазифалар сонига тегишли.

1943 йилда Тихонов беқарор муаммоларнинг амалий аҳамиятини таъкидлади ва агар сиз ихчам ечимларнинг синфини торайтирангиз, муаммо барқарор бўлади.

1926 йилда Карлеманн чегараланган функциялар синфи учун интеграл формулани қурди ва бу интеграл Коши формуласига ижобий параметрга боғлиқ бўлган ҳамда маргинал ўтиш орқали давом этувчи функцияянинг қиймати ўрнатилмаган чегара қисми бўйлаб интегралларнинг таъсирини ўчиришга имкон берадиган қўшимча функцияни киритиш фояси эди.

Ушбу тадқиқотлар асосида М.М. Лаврентев мухим концепцияни – Карлеман функциясини киритди ва унинг ёрдами билан муаммони тартибга солишни қурди. М.М. усули ёрдамида Лаврентев, Ш.Ярмухамедов чегараланган соҳаларда Лаплас тенгламаси учун Коши муаммосининг мунтазамлиги ва ечилишини олди. 2009 йилда Н.Жураева баъзи чексиз минтақаларда (ўзбошимчалик билан тоқ минтақалар билан) тартибининг полигармоник тенгламалари учун Коши муаммосини тартибга солиш ва ҳал қилиш имкониятини қўлга киритди.

Фараз қиласайлик, муаммонинг ечими (1)-(2) мавжуд ва доимий равишда фарқланадиган, чегаранинг охирги нуқталарига қадар ва маълум бир ўсиш шартини қондиради (тўғрилик синфи), бу ечимнинг ўзига хослигини таъминлайди.

(1) муаммони ҳал қилиб, (2) унинг ечими ёрдамида биз Фрагман-Линделоф типидаги теоремаларни оламиз. Фрагман-Линделоф типидаги теоремалар М.А.Евграфов, И.А.Чегис ва А.Ф.Лаврентев, И.С.Аршон ва бошқаларнинг асарлари бўйича тадқиқот мавзуси эди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ашуррова З.Р., Жураева Н.Ю., Жураева У.Ю. Функция Карлемана для полигармонических функций определенных в некоторых областях лежащих в некоторых четном n -мерном евклидовом пространстве //Операторные алгебры и смежные проблемы. – 2012. – С. 201.
2. Raximovna A.Z., Yunusovna J.N., Yunusalievna J. U. Task Cauchy and Carleman Function //Texas Journal of Multidisciplinary Studies. – 2021. – Т. 1. – №. 1. – С. 231.
3. Raximovna A.Z., Yunusovna J.N. Some Estimates For The Carleman Function //The American Journal of Applied sciences. – 2021. – Т. 3. – №. 06. – С. 546.
4. Ашуррова З.Р. и др. Оценивается функция карлемана для полигармонических функций второго порядка, определенных в области трехмерного пространства //Science and Education. – 2021. – Т. 2. – №. 2. – С. 21.
5. Yunusovna J.N., Juraeva A.Z.R., Yunusalievna U. Growing polyharmonic functions and the Cauchy problem //Journal of Critical Reviews. – 2020. – Т. 7. – №. 7. – С. 378.

КОММУНИКАТИВНЫЕ ПОТРЕБНОСТИ И МОТИВАЦИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Фатима Абдусаламова,
Преподаватель Национальный университет
Узбекистана им. Мирзо Улугбека

Аннотация

Коммуникативная методика – закономерность, востребованная в современных условиях образования, где процесс обучения является моделью процесса общения. В данной статье рассматривается язык специальности и коммуникативные потребности студентов нефилологических вузов. Язык специальности рассматривается в коммуникативном аспекте, на материале специальных текстов, так как изучение функционирования текста как образца грамматически правильного употребления слова в предложении, а следовательно, коммуникации на современном этапе становится задачей интегративных исследований.

Ключевые слова: коммуникативность, язык специальности, потребность, мотивация, проблемность.

Annotatsiya

Kommunikativ metodologiya – ta'limning zamonaviy sharoitiida, ya'ni o'quv jarayoni aloqa jarayonining modeli hisoblanganda talab qilinadigan qonuniyatdir. Ushbu maqolada mutaxassislik tili va nofilologik yo'nalişlar talabalarining kommunikativ ehtiyojlari muhokama qilinadi. Mutaxassislik tili kommunikativ jihatdan maxsus matnlar materialida ko'rib chiqiladi, chunki matnning jumlada so'zni grammatik jihatdan to 'g'ri qo'llash modeli sisatida ishlashini o'rGANISH va demak, muloqotda hozirgi bosqich integrativ tadqiqot vazifasiga aylanadi.

Kalit so'zlar: kommunikativlik, mutaxassislik tili, ehtiyoj, motivatsiya, muammoli.

Annotation

Communicative method is occurrence in demand in up-to-date terms of education, where educational process is the model of communication. Speciality language is regarded in communicative aspect on the texts of sublanguage in this article. The language of the specialty is considered in the communicative aspect, on the material of special texts, since the study of the functioning of the text as a model of the grammatically correct use of a word in a sentence, and, consequently, communication at the present stage becomes the task of integrative research.

Keywords: communicativeness, speciality language, in demand, motivation, problem.

Практически, все области человеческой деятельности имеют свою языковую специфику, связанную с содержанием предмета. Заинтересованность, многих отраслей научного знания в обосновании теории и практики изучения языка специальности на современном этапе, когда достаточно динамично развиваются традиционные профессии, приобретая новые формы и содержание, и появляются новые, а вместе с ними рас-

ширяются языковые потребности и развивается новое лексическое ядро, становится достаточно актуальным. Приступая к рассмотрению языка специальности в коммуникативном аспекте, необходимо прежде всего, дать определение понятию «язык специальности».

В литературе язык специальности определяется как совокупность всех языковых средств, применяемые в различных сферах деятельности человека с коммуни-

кативной целью. Выделяются и другие характеристики языка специальности указывающие на связь с другими специальностями. В описании структуры языка специальности определены три взаимодействующие в процессе коммуникации плана: 1) лексико-терминологический; 2) морфолого-синтаксический; 3) текстовой. На наш взгляд, формируя выбор, подход и метод обучения на начальном этапе построения структуры учебных занятий, мы должны следовать по пути текстовой презентации, а лексико-терминологический и морфолого-синтаксический компоненты заложены в совокупности, чтобы рассматривать коммуникативный аспект как один из основных при формировании всех видов речевой деятельности и развитии коммуникативных навыков [7].

На сегодняшний день развитие коммуникативных навыков личности гораздо успешнее проявляется у студентов, когда сформированы коммуникативные потребности и проявляется целевая установка, закладывается база для дальнейшего его развития. «Процессы передачи информации получили название коммуникации, а совокупность средств, предназначенных для этой цели, называется средствами коммуникации. Коммуникация представляет собой общественное явление с точки зрения её возникновения, сущности, условий её развития. Цели коммуникации социальны и подвержены воздействию общества. Коммуникативное поведение - поведение общественное» [2, 47].

Понятие коммуникативность мы предлагаем понимать как умение использования языковых знаний в речевой ситуации, когда в условиях современного общества подчёркивается необходимость успешного овладения информацией и её обменом на профессиональном уровне является одним из основных требований.

Мы будем рассматривать язык специальности в коммуникативном аспекте, на материале специальных текстов, так как изучение функционирования текста как образца грамматически правильного употребления слова в предложении, а следовательно, коммуникации на современном этапе становится задачей интегративных исследований. Поскольку основная цель обучения состоит в выработке речевой деятельности, то отбор текстового блока должен проводиться с учетом коммуникативных задач, решаемых в каждом конкретном случае. Д. Митрофанова, говоря о коммуникативных типах высказывания, отмечает, что некоторые научные дисциплины и области научного знания обходятся преимущественно повествовательными типами текстов, т.е. описаниями и повествованиями, другие-объяснительными, т.е. рассуждениями и доказательствами. Что нашло отражение в не совсем правомерном, но бытующем членении наук на точные

и описательные. Наиболее продуктивными в коммуникативном отношении являются тексты, стимулирующие воображение учащихся. С этой целью текст должен содержать в себе все основные семантические признаки рассматриваемого объекта.

Научная литература каждой области распадается на виды научных публикаций, и каждый из этих видов представляет собой стройную и строгую систему речевых произведений, имеет определённую форму, размер, структуру и выполняет определённую коммуникативную задачу. Безусловно, при отборе текстов по специальности, первая задача, которую ставит перед собой педагог, работающий со студентами - нефилологами - это коммуникативные потребности студентов в учебно-профессиональной сфере. Многолетний опыт и наблюдение подтверждают, что одними из главных потребностей в изучении языка являются чтение, понимание научной и учебной литературы по избранной специальности, а также построение монологической, диалогической речи как основной формы общения в коммуникативном аспекте. Анализ потребностей, проведённый методом анкетирования, позволил сделать следующие выводы:

- студенты активно пользуются русским языком с целью получения информации посредством информационно коммуникационных технологий;
- проводится сбор информации с целью подготовки научного доклада, написания курсовой работы;
- читают и обсуждают литературу по специальности, где имеются определённые затруднения из-за отсутствия лексического запаса незнания лексики субъязыка;
- неумение определять семантико - синтаксические связи слов и словосочетаний в тексте;
- неумение построения монологического, диалогического высказываний с опорой на текст.

Таковы некоторые потребности студентов, которые были получены в результате опроса. Безусловно, с методической точки зрения, их гораздо больше, но в нашей работе мы пока ограничимся вышеизложенными потребностями.

Следующая задача - это мотивация обучения. Мотивация занимает важное место не только в обучении, а вообще в жизни человека. Так как она распространяется на все виды деятельности, а в особенности учебную, что определяет её продуктивность. Понятие «Мотивация» Зимняя И.А. определяет как совокупность причин, психологически объясняющих поведение человека. Мотивация представляет энергетическую сторону и направленность поведения. Она определяет выбор человека, придаёт ему сил и настойчивости, делает его поведение целесообразным. Здесь следует сказать о педагоге, учитывающем психологи-

ческие, личностные, индивидуальные особенности и умеющим методически грамотно организовать работу. Следует отметить, что мотивация в студенческой аудитории достаточно высокая, так как она определяется его собственными побуждениями и осознаваемыми потребностями, вызывающими целенаправленную активность.

Выделяя мотивацию, как один из важнейших дидактических аспектов, мы считаем целесообразно моделировать занятия таким образом, чтобы учебный материал был представлен с целью речевого общения для создания коммуникативной направленности обучения. Безусловно, важно обращать внимание на организацию самой системы предложенных упражнений и заданий. Мы предлагаем модификацию этапности, т.е. обучающий контент разбить на несколько этапов. Где система первого этапа включает в себя такие коммуникативные компоненты как формирование рецептивного словаря, развитие навыков оперирования слово-сочетания, а затем предложения и фразы.

Система второго этапа должна быть построена с целью контроля уровня сформированности навыков понимания предложенной в рамках тематики.

Система третьего уровня должна рассматриваться комплексно, а именно, задания и упражнения моделируются комбинировано с целью использования ре-

продуктивного метода, а следом продуцированного. При использовании комплекса упражнений и заданий следует выстраивать логическую последовательность при предъявлении как учебного материала, так и в последовательности деятельностных операций.

Придерживаясь определённых этапов в процессе обучения мы должны помнить, что они взаимосвязаны и главным условием успешности является применение комплексных методов обучения при построении системы упражнений и заданий, направленных на коммуникативность.

С помощью учебных действий учащиеся осваивают необходимые речевые операции, которые определенное время выступают самостоятельными задачами обучения и объектом усвоения. Важно подчеркнуть, что все виды заданий, отрабатывающих те или иные учебные действия, должны носить коммуникативный характер. Будучи тренировочными (языковыми в своей основе), они должны быть, направлены на осознание учащимися коммуникативной задачи и содержание акта речи, а не его форму. Поэтому необходимы такие формулировки заданий, которые обуславливают направленность внимания на коммуникативное содержание высказывания, задают параметры безошибочного выбора формы в данной ситуации акта речи.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку. – М.: «Русский язык», 1989. – 219 с.
2. Каменская О.Л. Текст и коммуникация. – М.: «Высшая школа», 1990. – 152 с.
3. Митрофанова О.Д. Научный стиль речи: проблемы обучения. – М.: «Русский язык», 1985. – 128 с.
4. Akhmedova M.H. Problems of using information and communication technologies in the process of language teaching. //ACADEMICIA:An International Multidisciplinary Research Journal <https://saarj.com> 2021. 1056-1060
5. Полат Е.С. Интернет на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. – 2001. – №2. – С. 14-19.
6. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка. Проблемы структурной лингвистики. – М., 1968. – С. 103 -105.
7. Талипова Р.Т. Об обучении языку специальности // Ж-л «Преподавание языка и литературы». – Т., 2009. – №4. – С. 3-6.
8. Язык специальности на занятиях по русскому языку как иностранному. Межвузов. сборн. (Отв. ред. К.А. Рогова) Ленингр. гос. унивт. – Л.: Изд-во Ленингр. унив-та, 1989. – 158 с.
9. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – М.: Русский язык, 1989. – 276 с.
10. Панюкова С.В. Информационные и коммуникационные технологии в личностно-ориентированном обучении. – М.: Прогресс, 1988. – 226 с.
11. Гальскова, Н. Д. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика / Н. Д. Гальскова, Н. И. Гез. – М.: Academia, 2008. – 336 с.

MALAKALI KURASHCHILAR UCHUN O'QUV MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISH ASOSLARI VA XALQARO TAJRIBA

Bayrambay Erimbetov,

Qoraqalpoq Davlat universiteti o'qituvchisi,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, professor

Annotatsiya

Jamiyatimizda sog'lom turmush tarzini shakllantirish, aholi, ayniqsa, yosh avlodning jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanishi uchun shart-sharoit yaratish, sport musobaqlari orqali yoshlarga imkoniyatlar taqdim etish, ularning irodasi, kuchi, va jasorati, vatanparvarlik, Vatanga sadoqat, ularni kamol toptirish, shuningdek, yoshlar o'rtasida iqtidorli sportchi talabalarni tanlab olishni tizimli takomillashtirish, jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlanтирishga qaratilgan keng ko'lamlı ishlар amalgа oshirilmoqda.

Kalit so'zlar: kurash, sport, murabbiylik, jismoniy tarbiya, Olimpiya o'yinlari, Osiyo o'yinlari, "Umid nihollari", "Barkamol avlod", "Universiada".

Аннотация

Формирование здорового образа жизни в нашем обществе, создание условий для населения, особенно молодого поколения, регулярно заниматься физической культурой и массовым спортом, предоставление возможностей молодым людям посредством спортивных соревнований развивать их волю, силу и мужество, патриотизм, верность Родине, их взросление, а также проводится систематическое совершенствование отбора талантливых студентов-физкультурников среди молодежи, масштабная работа, направленная на дальнейшее развитие физической культуры и массового спорта.

Ключевые слова: борьба, спорт, тренерская работа, физическое воспитание, Олимпийские игры, Азиатские игры, "Умид нихоллари", "Баркамол авлод", "Универсиада".

Annotation

Forming a healthy lifestyle in our society, creating conditions for the population, especially the young generation, to regularly engage in physical education and mass sports, providing opportunities to young people through sports competitions, their will, strength and courage, patriotism, loyalty to the Motherland, their maturation, as well as systematic improvement of the selection of talented sports students among young people, and large-scale work aimed at the further development of physical education and mass sports is being carried out. Therefore, wrestling, which serves to strengthen the health of the population, educate physically strong and courageous students - young people, has an important place in the national sports system.

Keywords: wrestling, sports, coaching, physical education, Olympic Games, Asian Games, "Umid nihollari", "Barkamol avlod", "Universiada".

O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida rivojlanishi, istiqbol sari dadil qadam qo'yishi ijtimoiy-iqtisodi, siyosiy, madaniy-ma'rifiy sohalarni yanada takomillashtirishni taqozo etadi. Bu yo'nalishda sog'liqni saqlash, fan, madaniyat, texnologiya, iqtisodiyot, ta'limga, jismoniy tarbiya, sport va boshqa sohalarda chuqur islohotlar amalgа oshirilmoqda. Ma'lumki, bu jarayonlarni zamon talablari asosida tashkil etish va boshqarish asosiy maqsaddir.

Shu bois mamlakatimizning to'liq mustaqilligini ta'minlash, xalqaro huquq me'yordi asosida dunyoning rivojlangan davlatlari qatorida nufuzini oshirish g'oyat muhimdir. Ushbu chora-tadbirlarni amalgа oshirishda mutaxassislar tayyorlash dolzarb vazifa hisoblanadi. Bunda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida", "Ta'limga to'g'risida", "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" kabi Qonunlar qabul qilingani alohida ahamiyat kasb etadi. Aholi salomatligini mustahkamlash, o'quvchilarining jismoniy va ma'naviy kamolotini yuksaltirish, sog'lom avlodni tarbiyalash kelajagimiz buyuk davlatini barpo etishning muhim omillaridan

biridir. "Bugungi kunning eng muhim vazifasi, – deydi Prezident Sh.Mirziyoyev, – hayotga hamqadam bo'lish, sof e'tiqodli, bilimli, ishbilarmon insonlarni topish, ularga ishonch, innovatsion qobiliyatga ega insonlarni hayotning barcha jabhalarida, ayniqsa, boshqaruv sohasida topa bilsishdir. Respublika miqqosida, viloyatlar, shaharlar, tumanner, qishloqlar va mahallalar boshqaruvida, qiyin paytlarda mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga, ularga ishonch bildirishga qodir bo'lgan tarmoq aloqalarini ifodalashda, jamiyatimizda sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, aholi, ayniqsa, o'sib kelayotgan yosh avlodning jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanishi uchun zamonaviy sharoitlar yaratish, sport musobaqlari orqali yoshlarning irodasi, kuchi va imkoniyatlariga ishonch, mardlik va vatanparvarlik tuyg'ularini mustahkamlash, ularga fidoyilik tuyg'usini yuksaltirish, Vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirish, ta'limga sifatini oshirish, shuningdek, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olishni tizimli tashkil etish, jismoniy tarbiyanı yanada rivojlanтирish borasida ham salmoqli ishlар amalgа oshirilmoq-

da va ommaviy sport bo'yicha mamlakatimiz vakillari Olimpiya o'yinlari, jahon championatlari, Osiyo o'yinlari va championatlari, xalqaro musobaqlarda yuksak natijalarga erishmoqda, O'zbekistonning jahondagi nufuzi va sport salohiyati yuksalib, hududlarimizda jahon andozalari darajasidagi muhtasham sport inshootlari barpo etilmoqda. "Umid nihollari", "Barkamol avlod" va "Universiada" sport o'yinlari tobora ommalashib borayotgani e'tiborga molik".

Shu bilan birga, mamlakatimizning barcha hududlari da ommaviy sportning inson va oila hayotidagi ahamiyati, uning jismoniy va ruhiy salomatligi asoslarini mustahkamlash, yoshlarni yomon odatlardan asrash, bularni amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlar, ularning qobiliyat va iste'dodlarini takomillashtirish, buning uchun shart-sharoit yaratish, iqtidorli sportchilarni saralab olish, maqsadli tayyorlash tizimini takomillashtirish bo'yicha muhim va dolzorb vazifalar turibdi. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida odamlarga ta'lim-tarbiya berish, ularning jismoniy fazilatlarini rivojlantirish, salomatligini mustahkamlash, mehnat qobiliyatini oshirish, mahallalarda qulay ruhiy muhitni yaratishda ko'p qirrali jarayonda jismoniy tarbiya va sportning ahamiyati ta'kidlanmoqda. Jismoniy tarbiya tizimida jismonan baquvvat kishilarni tarbiyalashga yordam beradigan turli kurash turlari muhim o'rinn tutadi.

Mashhur antik tarixchi Gerodot o'zining "Tarix" asarida kurash mamlakatimiz xalqlarining qadimiyligi urf-odat va an'analarining bir qismi ekanligini ta'kidlagan. Sharqning buyuk hukmdori asarlarida va ma'rifatparvar Abu Ali ibn Sino kurashni inson salomatligini mustahkamlash yo'llidan biri sifatida e'tirof etgan [1, 14].

Buyuk sarkarda Amir Temur davrida kurash askarlarning harbiy va jismoniy tayyorgarligini oshirishning asosiy usullaridan biri edi. Pahlavon Mahmud, Jaloliddin Manguberdi, Darveshmuhammad kabi qahramonlar nafaqat sport turi, balki milliy bayram va tantanalarning ajralmas qismi bo'lgan kurashni butun dunyoga tanitdi. "Jang" so'zi "halol g'alaba" ma'nosida bo'lib, mardlik, mustahkam iroda, halollik, dushmanga hurmat ma'nosini bildiradi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng birinchi rasmiy kurash turniri 1992-yil avgustda Shahrisabzda o'tkazilgan; 1998-yil 6-sentabrda besh qit'ada 129 ta milliy federatsiyani birlashtirgan Xalqaro kurash assotsiatsiyasi tashkil etildi.

Bugungi kunga qadar dunyoning ko'plab davlatlari da kurash bo'yicha 500 dan ortiq xalqaro turnirlar o'tkazilgan. Kurash bo'yicha jahon va Osiyo championatlari, xalqaro turnirlarning g'olib va sovrindorlari 300 nafardan ortiq hamyurtlarimizdir. Davlatimiz va Xalqaro kurash assotsiatsiyasining bevosita qo'llab-quvvatlashi tufayli kurash xalqaro sport turi sifatida keng e'tirof etilgan bo'lib, "kurash", "adolat", "kamon", "to'xtash", "yon" kabi atamalar shular jumlasidandir. Xalqaro sport so'zları va iboralari 2010-yilda Xalqaro kurash assotsiatsiyasi

Butunjahon antidoping agentligi tomonidan tan olindi, bu Olimpiya o'yinlarida ishtirok etishga arizalar uchun muhim talab edi. 2017-yil 20-sentabr kuni Ashxobod shahrida bo'lib o'tgan Osiyo Olimpiya Kengashining 36-Bosh assambleyasida tarixda birinchi marta kurash XVIII yozgi Osiyo o'yinlari dasturiga rasman kiritildi.

Xalqaro kurash assotsiatsiyasi va O'zbekiston Respublikasi kurashni xalqaro sport musobaqlari va turnirlari dasturiga, keyin esa Olimpiya o'yinlari dasturiga kiritish bo'yicha faol ish olib bormoqda. Ayniqsa, voyaga yetmaganlar va yoshlar o'rtasida kurashni yanada rivojlantirish va ommalashtirish, yosh avlodda milliy g'urur va vatan-parvarlik tuyg'ularini mustahkamlash, shuningdek, jamiyatda sog'lom turmush tarzini qaror toptirish va jahon sportida yuksak natijalarga erishish maqsadida O'zbekiston Respublikasining "Milliy sport turi "Kurash"ni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Qarorda milliy sport turi "Kurash"ni yanada rivojlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish va tasdiqlash ko'zda tutilgan. Dasturga ko'ra, kurashni ommalashtirish, yoshlarning bo'sh vaqtini sifatli tashkil etish maqsadida Nukus shahri va viloyatlar markazlarida "Kurash" milliy sport markazlari, har bir tuman (shahar)da zamonaviy sport sekiyalarini va to'g'arhlari tashkil etildi. Shuningdek, kurash bo'yicha respublika va xalqaro musobaqlar hamda turnirlarni muntazam ravishda tashkil etish va o'tkazish, musobaqa va turnirlar ishtirokchilarining avtomatlashtirilgan ma'lumotlar bazasini joriy etish, oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalariga o'qishga qabul qilish kvotalarini oshirish; "Kurash" mutaxassisliklari bo'yicha jahon andozalariga mos sport anjomlari va "kurash gilamlari" ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish, shuningdek, kurashni ommalashtirish bo'yicha media-reja ishlab chiqish ko'zda tutilgan.

Yurtimizda bebafo marvaridlarga bemalol qiyoslash mumkin bo'lgan go'zal sport inshootlari barpo etilib, eskilari ta'mirlanmoqda [2, 29]. Marvarid yurt sog'lig'i, yosh avlod uchun xizmat qiladigan, jamiyat uchun tiniq tafakkur bilan kurasha oladigan sportchilar, komil insonlarni tarbiyalaydi. Bog'cha tarbiyalanuvchilaridan tortib pensionerlargacha, uy bekalaridan tortib turli soha mutaxassislarigacha, maktablardan tortib kollej va oliy o'quv yurtlari talabalarigacha bugun turli yirik musobaqlarda qatnashmoqda. Masalan, "Umid nihollari" yoki "Barkamol avlod", "Universiada" o'yinlarida. "Ajdodlar mardona ruhi sizga yor!" – madhiyamizdag'i bu satrlar bejiz emas. Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Bobur, Jaloliddin Manguberdi, To'maris kabi yengilmas, jasur ajdodlarimiz bor. Bu insonlar ruhi bizni har qadamda qo'llab-quvvatlagani bois ularning avlodni ekanligimiz qalbimizga hamisha yangi kuch bag'ishlaydi. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov: "Sport millatni ulug'laydi", deb bejiz aytmagan. Darhaqiqat, sportimiz, sportchilarimiz o'zbeklar nomini, O'zbekiston deb atagan yurtimiz

nomini dunyoga ulug‘lab, yurtimiz nufuzini oshirmoqda. Sportdagи g‘alabalar, sportchilarimiz kamolga yetayotgan farzandlarimiz xislatini jilolantirmoqda, ularda o‘z xalqi, yurti uchun g‘urur tuyg‘usini uyg‘otmoqda. Sport g‘ururga, sport shon-sharafga, sport shon-shuhratga aylanadi. Sport – insонning tarixan shakllangan faoliyati bo‘lib, u tanlangan sport turi bo‘yicha yuqori natijalarga erishishni, shuningdek, maxsus musobaqlarda yuqori yutuqlar va g‘oliblarni aniqlash va e’tirof etishni nazarda tutadi. Sport zamonaviy jamiyatning ajralmas qismi bo‘lib, uning mohiyati rang-barang va serqirradir. Jahon ijtimoiy-siyosiy tizimining elementlari sifatida ular sport bilan shug‘ullanuvchi xalqaro assotsiatsiyalar, xalqaro sport federatsiyalari, texnik sport turlari bo‘yicha xalqaro assotsiatsiyalar, xalqaro turizm tashkilotlari va boshqalarni o‘z ichiga oladi va sportni rivojlantirish masalalari BMT va shtat parlamentlarida muhokama qilinadi. Bu Konstitutsiya va siyosiy partiyalar dasturlarida o‘z ifodasini topgan [3, 17].

O‘zbek xalqining qadimdan to hozirgi kungacha oddiy tosh qurollardan foydalangan holda ovchilik va dehqonchilikdan tortib, madaniyat, san’at, fan va texnika hamda sport sohalarida erishgan yuksak yutuqlarigacha bo‘lgan barcha yutuqlari tarixiy va milliy qadriyatlardir. Qadriyatlar orasida xalqimizning jismonan yetukligi va go‘zalligi timsoli bo‘lgan, dam olish, sog‘lomlashtirish va jismoniy chiniqtirish vazifasini o‘tagan milliy sport turlarining ahamiyati beqiyosdir. Inson tabiat oldida ojizligini yengishga o‘rgatilgan. Inson omon qolish uchun kurash bilan bog‘liq tashqi xavf-xatarlar oldida mashq qilishga majbur bo‘ldi. Shaxsnинг ijtimoiy mavjudot sifatidagi zamonaviy qiyofasini shakllantirishda jismoniy madaniyatga oid turli mashqlar ham muhim ahamiyat kasb etgani shubhasiz. Ajablanarlisi shundaki, fitnes, hissiyot va ong tushunchasi turli sport turlarining paydo bo‘lishi uchun birinchi turtki bo‘ldi. Sport orqali insonda nafaqat jismoniy kuch, balki ma’naviy quvvat va ularning jasorat, mardlik, bukilmas iroda kabi yaxlit fazilatlari ham shakllanadi. Sport insонning tabiiy ehtiyoji sifatida

asrlar davomida oddiydan murakkabgacha rivojlanib, takomillashib bordi. Bu tarixiy jarayon bo‘lib, inson mаконини zabt etishda nafaqat ilm-fan, balki sportning ham ahamiyatini unutmaslik kerak. Sportning o‘tmishi, buguni va kelajagi o‘rtasidagi mutanosiblikni ta’minalash tarixiy milliy qadriyatlarni o‘rganish va tahlil qilishni taqozo etadi. Zamonaviy sport insонning nafaqat ulkan jismoniy kuch, balki mo‘jizaviy ruhiy shaxs ekanligini ko‘rsatadi. Jismoniy kamolot, ma’naviyat, kamolot va ma’naviy yusalish sport bilan bog‘liq jarayonlardir. O‘zbek xalqi azaldan kurashga jismoniy tarbiya vositasi sifatida qaragan. Ularning kuchi, matonati, irodasi va jasorati, mehnatkash xalqning ma’naviy pokligi timsoli bo‘lgan jangchilarni xalq hurmat qildi. Kurash musobaqlari diniy va oilaviy bayramlarda, ba’zan esa ish kunlarida o‘tkazilgan. Bu musobaqalar Navro‘z bayramida o‘tkazildi va mamlakat championati sifatida o‘tkazildi. Musobaqada turli shahar va qishloqlardan polvonlar ishtirok etdi. Bir juft kurashchini tanlashda ularning vazni ko‘z bilan aniqlandi. Musobaqa oldidan polvonlar qo‘l-oyoq mashqlari sifatida masaj, tana silash kabi mashqlardan foydalangan. Polvonlar milliy liboslarda chiqish qilishdi. Farg‘ona qoidasiga ko‘ra, polvonlar paxta, Buxoro qoidasiga ko‘ra, paxtasiz kamzul kiyib yurishgan. Ikkala bahsda ham polvonlarning beli belbog‘ bilan bog‘lanadi. Polvonlar ba’zan charm paypoq kiyib, asosan yalango yoq yurishardi. Bu polvonlarning kiyimlari bugungi kungacha saqlanib qolgan. Ilgari buxoro kurashi Buxoro, Xorazm, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlari va Qoraqalpog‘iston Muxtor Respublikasida, Farg‘ona kurashi yoki belbog‘li kurash esa Farg‘ona vodiysi, Toshkent, Sirdaryo viloyatida o‘tkazilgan.

Bir so‘z bilan aytganda, asrlar, qator tarixiy davrlar sinovidan o‘tgan, mustaqillik sharofati bilan o‘zbek kurashi milliy sport turiga aylandi. O‘zbek kurashining sport turi sifatida rivojlanishi mamlakatimizning xalqaro nufuzini yanada yuksaltirishga beqiyos hissa qo‘shdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Temirovich, I.Z. (2023). Kurash Sport Turi Qoidalari. Образование Наука И Инновационные Идеи В Мире, 14(5). – 190 b.
2. Матвеев Л. П. Теория и методика физической культуры, учебник для институтов физической культуры. – М.: ФиС, 1991. – 543 с.
3. Orifjon, M. (2021). No One Can Make The Country Famous In Sports. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 9(12), 911 p.
4. Sattorovich, Y.G.U., & Tursunaliyevich, F.I. (2023). History of the Sport of Kurash. Web of Synergy: International Interdisciplinary Research Journal, 2(1), 333 p.
5. Abdulaxatov, A.R., & Xudoyberganov, J.S. (2020). Scientific and pedagogical ways to instill in students the national and universal values through “kurash”. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR), 9(1), 47 p.
6. Mizamovich, P.R. (2022). Development of Physical Qualities of Kurash Wrestling Girls. Eurasian Research Bulletin, 12, 57 p.

SIVILIZATSION PEDAGOGIK TIZIMLAR TA'LIM MAZMUNINI INTELLEKTUALLASHTIRISHNING DIDAKTIK ASOSI SIFATIDA

Sanjarbek Bo'ltakov,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
"Maktabgacha va boshlang'ich yo'naliishlarida
masofaviy ta'lif" kafedrasi o'qituvchisi

Annatatsiya

Mazkur maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashdagi pedagogik tizimlardan foydalanish masalasi tadqiq qilinadi. Maqola Sivilizatsion pedagogik tizimlar ta'lif mazmunini intellektuallashtirishning didaktik asosi sifatida ko'rib chiqiladi. Uning vazifalarini esa ta'lif jarayonini bir butun – yaxlit tizim shaklida ifodalash; ta'lif-tarbiya jarayoniga "tizimiylahil"; "tizimiyl yondashuv" tadqiqot usullari kabilarini joriy etishga imkoniyat yaratishdan iborat bo'ladi.

Ushbu maqoladan bo'lajak mutaxassislarini kasbiy faoliyatga tayyorlashni intellektuallashtirish masalalari bilan shug'ulanuvchilar foydalanishi mumkin.

Kalit so'zlar: o'qituvchilar, sivilizatsion, pedagogik, tizimlar, foydalanish, ta'lif, optimal, qo'llab-quvvatlash, boshlang'ich, bo'sqich, mantiqiy, ketma-ketlik, axborotli, texnologiya, son maydonlari, maqsad, vazifalar, sonli, o'quv-axborotli, didaktik, natural sonlar, rotsional, irrotsional, haqiqiy, ta'lif-tarbiya.

Аннотация

В данной статье рассматривается решение проблемы использования педагогических систем в подготовке будущих учителей начальных классов к профессиональной деятельности. Статья рассматривается как дидактическая основа интеллектуализации цивилизационных педагогических систем-образовательного содержания. Его задачи - выразить учебный процесс в виде целостной целостной системы; «системный анализ» образовательного процесса; «Системный подход» будет заключаться в создании возможности для внедрения таких методов исследования.

Данная статья может быть использована теми, кто занимается вопросами интеллектуализации подготовки будущих специалистов к профессиональной деятельности.

Ключевые слова: Учителя, цивилизованный, педагогический, системы, использовать, образование оптимальный, поддерживать, исходный, порог, логический, последовательность, информативный, технологии, области чисел, цель, обязанности, многочисленные, образовательно-информационная, дидактический, натуральные числа, ротационный, иррациональный, настоящий, образование.

Annotation

This article considers the solution to the problem of using pedagogical systems in the preparation of future primary school teachers for professional activities. The article is considered as a didactic basis of the intellectualization of the civilizational pedagogical systems-educational content. Its tasks are to express the educational process in the form of a whole integrated system; "systemic analysis" of the educational process; The "systemic approach" will be to create an opportunity to introduce such research methods.

This article can be used by those who deal with issues of intellectualization of preparing future specialists for professional activity.

Key words: Teachers, civilized, pedagogical, systems, use, education optimal, support, initial, threshold, logical, sequence, informative, technology, areas of numbers, the goal, duties, numerous, educational and informative, didactic, natural numbers, rotonal, irrational, real, education.

Ma'lumki, hozirda dunyo bo'yicha jamiyat taraqqiyoti tizimli ravishda globallashib bormoqda va ularga mos intellektual solohiyat rivojiga ham bardavomlik kasb etmoqda. Shuning uchun ham rivojlangan mamlakatlarda jamiyatni moddiy va ma'naviy jihatdan yanada boyishi hamda ular asosida innovatsion ta'limga katta etibor berilmoqda va natijada ular orqali o'sha davlat katta intellektual salohiyatga ega bo'lmoqda. Bu esa har qanday sivilizatsion jarayonlarda faol ishtirokchi bo'la oladigan barkamol avlodni shakllantirishga ham keng imkoniyatlar yaratadi. Bunday imkoniyatlar intellektual jihatdan rivojlangan bo'lajak mutaxassislarini kasbiy faoliyatga tayyorlashning niyoyatda zarur bo'lgan ijtimoiy muammo ekanligini ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqot ishida ham bo'lajak mutaxassislarini intellektuallashtirilgan kasbiy faoliyatga tayyorlashga oid ta'lif mazmunini shakllantirishga didaktik ko'mak beruvchi sivilizatsion pedagogik tizimlarni tarkib toptirish masalasi yechimi haqidagi ilmiy tadqiqot ishimiz natijasi bayon qilinadi.

Ma'lumki, ta'lif tizimi va unga mos ta'lif jarayonini jamiyat taraqqiyoti darajasiga mos ravishda rivojlanib va takomillashib boradigan dinamik tizimdir.

Ta'lif tizimi va unga mos ta'lif jarayoni dinamik tizim deb atalishiga asoslar bor. Ular quyidagilardan iborat:

Tizim – bu o'zaro uzviy bog'liq, tarkibiy va tashkiliy jihatdan bir butun bo'lgan elementlar majmuasi. Tizim ma'lum maqsad sari yo'naltirilgan yoki yagona muayyan

maqsad assosida ifodalangan o'zaro bog'liq bo'lgan qism tizimlar va tizim elementlari majmuasidan iborat bo'lar ekan, ya'ni o'zaro ta'sir (qonuniyat) asosidagi qism tizimlar va tizim elementlari majmuasidan iborat bo'lar ekan. Shu o'rinda tizimning asosiy maqsadini muammoni bir butun qilib tadqiq etishga imkoniyat yaratishdan iborat deyishimiz mumkin. Uning vazifalarini esa ta'lim jarayonini bir butun yaxlit tizim shaklida ifodalash; ta'lim-tarbiya jarayoniga "tizimiyl tahlil", "tizimiyl yondashuv" tadqiqot usullari kabilarni joriy etishga imkoniyat yaratishdan iborat bo'ladi. Bu haqida ko'plab olimlarimiz izlanishlar olib borganlar.

Pedagogik tizimning quyidagi tarkibiy qismlari bor: mazmun-mohiyati; tashkiliy-funksional tuzilma; maqsad-vazifalar; pedagogik faoliyat; pedagogik qobiliyat; ta'lim mazmuni; pedagogning kasbiy-axloqiy madaniyati; pedagogning intellektual salohiyati; integrativ tizimli omillar; tizimning rivojlanish bosqichlari (evolyutsiyasi) va h-k.

Pedagogik tizimning asosiy maqsadi insonni ma'rifatli va ma'lumotli qilish bo'lsa, uning natijasi mahsuli yangi kishini yoki guruhni ma'lum maqsad yo'lida (muayyan g'oya negizida) barkamol qilib shakllantirishdan iborat bo'ladi.

Sivilizatsion tizim – bu jamiyatning o'z taraqqiyoti davomida moddiy va ma'naviy merosning o'zaro uzvii bog'liqliklaridagi tarkibiy va tashkiliy qisimlarining bir maqsad yo'lidiagi rivoji hamda takomillashtiruvini ta'minlab beruvchi uslublarni joriy etishdagi bir butun bo'lgan elementlar va bir qism tizimlar majmuasidir. Metodlarga nazariy (tahliliy-sintetik, qiyosiy-taqqoslash, analogiya, modellashtirish), diagnostik (so'rovlar, test o'tkazish, kuzatish, loyihalashtirilgan metodikalar), prognostik (ekspert baholash, mustaqil baholarni umumlashtirish), pedagogik tajriba-sinov va matematik metodlar (ma'lumotlarni statistik qayta ishslash, natijalarni grafik tasvirlash va boshqalar).

Sivilizatsion tizimga ta'rif berishda sivilizatsiya terminiga berilgan quyidagi ta'rifni mantiqiyl asos qilib oldik:

Sivilizatsiya – jamiyatning o'z taraqqiyoti jarayonida yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklarni yanada ko'paytirib hamda takomillashtirib borishning pirovard natijasidir. Sivilizatsion tizimga berilgan ta'rifdan ko'rindan turibdiki, unda taraqqiyotning (moddiy hamda ma'naviy boyliklarining) tarkibiy va tashkiliy qismlari ham jamiyat taraqqiyoti darajasiga mos holda yagona maqsad yo'lidiagi rivojlanishning bardavomligini (dinamik ravishdaligini) ta'minlash orqali taraqqiyot mexanizmi ham aniqlanadi.

Bu qayd etilgan jihatlar sivilizatsion pedagogik tizim haqidagi tushunchani shakllantirishga muhim asos bo'ldi.

Sivilizatsion pedagogik tizimlar – bu ta'lim jarayonini intellektuallashtirish darajalaridagi ilmiy va metodik hamda texnologik ta'minotlarning o'zaro uzvii bog'liqligidagi tashkiliy-pedagogik faoliyatning bir maqsad yo'lidiagi rivoji hamda takomillashuvini ta'minlab beruvchi metodologik komponentlar (tizim elementlarini va qism tizimlari) majmuasidir.

Ta'rifdan ko'rindan turibdiki, sivilizatsion pedagogik tizimlarda ilmiy, metodik va texnologik ta'minotlar hamda tashkiliy-pedagogik faoliyatlardagi rivojlanishlar tizimlilikni ta'minlashi lozim bo'ladi. Bunda pedagogik faoliyatdagi sivilizatsion pedagogik tizimning hamma belgilariga, jarayonning mantiqiga, hamma qismlarining o'zaro bog'liqligiga, butunligiga ega bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Sivilizatsion pedagogik tizim ta'lim-tarbiya jarayonini tizim elementlari, qism tizimlari ko'rinishida ifodalab, kadr (qismlar va ko'rsatkichlar) orasidagi aloqadorlikni o'rnatish orqali ta'lim-tarbiya jarayonidagi rivojlanish (taraqqiyot) qonuniyatlarini ochish imkoniyatini yaratadi va mazkur jarayonni optimallashtirishga yordam beradi.

Sivilizatsion pedagogik tizim ta'lim-tarbiyaga oid muammolarni hal etishda "tizimli tahlil", "tizimli yondashuv", "kompleks yondashuv" kabi tadqiqot usullarini va "klaster" texnologiyasi kabilarini amaliyatga joriy etishga keng imkoniyatlar yaratadi. Shuningdek, ular pedagogik texnologiyalarining istiqbolli variantlarini yaratishda va ularning zamon talabiga javob beradigan variantlar monitoringini ishlab chiqishda ham keng qo'llaniladi.

Sivilizatsion pedagogik tizimning asosiy jihatlaridan biri – uni o'rganishga va shu asosda tadqiqot ishlarini olib borishda tashkiliy-tuzilmaviy yondashuv qilishning zarurligidir. Bunga sabab sivilizatsion pedagogik tizimning ichki va tashqi muhiti bo'yicha informatsion (axborotli) va tuzilmaviy ma'lumotlar almashinuvini birqalikda hisobga olish mumkin bo'ladi. Bu borada sivilizatsion pedagogik tizimning funksional (vazifaviy) va tuzilmaviy tashkillashtirishni aniqlash mumkin bo'ladi. Bularni amalga oshirish uchun quyidagi manbalar ahamiyatlidir:

"Tizimni vazifaviy jihatdan tashkil etish deb, uni o'zaro uzvii bog'langan element va qism tizimlari asosidagi turli vazifaviy tuzilmalarini ta'minlovchi tizimning funksional modeliga aytildi" [2, 56].

Ushbu ta'rifga asoslanadigan bo'lsak, sivilizatsion pedagogik tizimni funksional (vazifaviy) jihatdan tashkil etishda quyidagi tarkibiy qismlardan foydalaniladi: algoritmk yondashuv (algoritmk bosqichlari); analitik (qonuniyatning matematik yoki modelli ifodasi); grafikaviy tasvirlashlar (diagramma, giogramma va hk.); jadvalli (ma'lumotlar ombori); axborotli yondashuv (axborotli ta'lim muhiti); spravochnik va didaktik materiallar va shu kabilar.

Tizimni tuzilmaviy jihatdan tashkil etish deb, uni o'zaro uzvii bog'langan elementlar va qism tizimlar asosidagi turli tashkillashtirishlarni ta'minlovchi tizimning tuzilmaviy (strukturaviy) modeliga aytildi" [2, 129].

Sivilizatsion pedagogik tizimni tuzilmaviy jihatidan tashkil etishda tizim elementlari va qism tizimlari orasidagi bog'lanishlarning grafikaviy va jadvalli ifodalananishlaridan foydalaniladi.

Demak, sivilizatsion pedagogik tizimni funksional va

struktura jihatidan tashkil etish uni tashkiliy-tuzilmaviy jihatidan tashkil etishdan iborat bo'lib, u pedagogik tizimni o'rganishda mustahkam didaktik asos bo'ladi va uning yordamida ta'lif jarayonlarini optimallashtirishga erishish mumkin bo'ladi.

Ushbu sohada olib borgan izlanishlarimiz natijalari sivilizatsion pedagogik tizimni tashkiliy-tuzilmaviy model ko'rinishda ifodalash mumkinligini ko'rsatdi. Ushbu holatda sivilizatsion pedagogik tizim yaxlid yagona tizim sifatida qaraldi va ularga mos qism tizimlar hamda tizim elementlari belgilab olindi. Qism tizimlar va tizim elementlari orasidagi aloqadorliklar ilmiy-metodik jihatdan asoslandi. Bular asosida sivilizatsion pedagogik tizimning tashkiliy-tuzilmaviy holatlari kiradi.

Bu qayd etilgan qism tizimlar va tizim elementlarining mazmun-mohiyati va tashkiliy-tuzilmasi ta'lif jarayoni va unga mos ta'lif mazmuni negizidagi pedagogik tizim ko'rinishini oladi. Shu sababli ta'lif jarayoni bo'yicha pedagogik faoliyat yuritishda dastlab bunga mos ta'lif mazmuniga asosiy e'tiborni qaratish lozim bo'ladi.

Ma'lumki, ta'lif mazmuni insonni o'qitish jarayonida egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar xattiharakatini belgilaydi, ya'ni ta'lif mazmuni belgilangan maqsadga muvofiq yo'nalish va hajmga ega bo'ladi [6, 26]. U tegishli me'yoriy hujjatlar: ta'lif standartlari, o'quv reja, dasturlar shaklida rasmiylashtirib, o'rnatilgan tartibda tasdiqlanadi. Bular asosida ta'lif mazmunini to'g'ri belgilanishi hamda unga zarur o'zgartirishlar kiritib

yangilab borish imkoniyatlarini nazarda tutish lozim. Bunda bo'lajak o'qituvchilarini innovatsion, intellektual, ijodiy, ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy faollik, tadbirkorlik va shu kabi faoliyatlarga tayyorlashda ta'lif mazmunining ahamiyati katta. Bunga sabab shuki, qaralayotgan har bir yo'nalishga yangilangan ta'lif mazmuni shakllantiriladi. Shuningdek, bunday ta'lif mazmuni qaysi va qanday shakllantirishiga ularning qamrovi, hajmi, intellektuallik darajasi, ta'lif oluvchilar tafakkur qamrovleri belgilab olinadi. Shakllantirilgan ta'lif mazmunarining sivilizatsion pedagogik tizimning qaysisiga to'g'ri kelishini esa o'sha davr jamiyat rivojidagi intellektual salohiyatiga qarab aniqlanadi.

Xulosa qilib aytsak, jamiyat intellektual salohiyati kishilik jamiyati paydo bo'lishidan boshlab shakllanib, rivojlanib va takomillashib kelishi bilan ham o'zining taraqqiyoti bosqichlarida bardavomlik kasb etib kelmoqda. Bular donishmandlarimiz intellektual meroslarida ko'proq seziladi va biz ularni ilmiy qadriyatlar deymiz. Ilmiy qadriyatlar esa insonlar va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan intellektual mulkdan iborat. Intellektual mulk, ilmiy qadriyatlar kishilar turmush zaruratidan kelib chiqar ekan va ulardan hayotda keng foydalanishga ehtiyoj tug'ilari ekan. Hozirda "XXI asr – intellektual asr" yoki "XXI asr – axborotlashgan jamiyat sari asri" nomlari yuzaga kelishlari ham kishilik jamiyati taraqiyotiga mos, unda yashovchi ilg'or ijodkor insonlarning aqliy ijodiy faoliyati tufayli yuzaga kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. To'raqulov X.A. Bo'ltakov S.X. Sivilizatsion pedagogik tizimlar negizida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlashning pedagogik asoslari. Monografiya. – T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matba uy'i", 2020. – 144 b.
2. To'raqulova I.X., Bo'ltakov S.X. Civilizational Pedagogical systems-intelectualization educational content as a didactic bases. // Contemporary scientific resarch: Current issues, achivements and innovations. AQSH 2020. – B. 42-44.
3. Bo'ltakov S., Begaliyeva H. TA'LIM JARAYONIDA KREATIV FIKRLASHNING AHAMIYATI // Akademicheskie issledovaniya v sovremennoy nauke. – 2023. – T. 2. – №. 9. – S. 129-132.
4. Safarov, B.N. (2022). PIRLS-XALQARO O'QISH SAVODXONLIGINI O'RGANISH BO'YICHA TARAQQIYOT. Ta'lif faoliyatida innovatsion rivojlanish , 1 (5). – 134-138.
5. Safarov, B.N. (2022 yil, noyabr). MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA PEDAGOGIK KOUGHINGNI TOSHKIL ETISHNING DOLZARBLIGI. 21-ASRDA INNOVATSION TA'LIMNING O'RNI VA AHAMIYATIGA BASHLANGAN XALQARO KONFERENSIYADA (1-jild, 8-son, 30-35-betlar).
6. Safarov, B. (2021). 6-7 yoshli bolalarni maktab ta'limga tayyorlashda matematika mashg'ulotlarini axamiyati: 6-7 yoshli bolalarni maktab ta'limga tayyorlashda matematika mashg'ulotlarini axamiyati. Maktabgacha ta'lif jurnali , 2 (2).
7. Norboyevich, SB, & Axmadjonovna, BM (2023). TA'LIM MUASSASALARIDA TA'LIM-TARBIYA JARAYONINI SAMARALI TASHKIL ETISHNING BOSHQARUV PRINSPLARI. Ta'lif faoliyatida innovatsion rivojlanish , 2 (4), 18-23.
8. Meliev X.A., Saфаров Б.Н. ОИЛА, МАКТАБ ВА МАКТАБГАЧА ТА'ЛИМ ТАШКИЛОТИ ҲАМКОРЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ МАЗМУНИ //Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. 11. – С. 1312-1316.
9. SIVILIZATSION PEDAGOGIK TIZIMLARNI SHAKLLANTIRISH BOSQICHLARI, SX Bo'ltakov – Science and innovation, 2022
10. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlashda sivilizatsion pedagogik tizimlardan foydalanishning amaliy jihatlari SX Bo'ltakov – Journal of Innovation, Creativity and Art, 2023.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINI PIRLS XALQARO BAHOLASH DASTURIGA TAYYORLASHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Dildora Utanbayeva,

Guliston davlat universiteti,

“Boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrasи o‘qituvchisi;

Malika Bayzakova,

Guliston davlat pedagogika instituti

“Pedagogika” kafedrasи o‘qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada PIRLS xalqaro baholash dasturi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini PIRLS xalqaro baholash dasturiga tayyorlashning o‘ziga xos xususiyatlari bo‘yicha tavsiyalar bayon qilingan. PIRLS 2021 xalqaro baholash dasturi sinovlarining o‘tkazilishi, ularning tahlili keltirilgan. Navbatdagi PIRLS xalqaro baholash dasturiga tayyorlanish jarayonlari, amalga oshiriladigan ishlar, dastur sinovlarida uchraydigan topshiriqlar va ularni o‘quvchilar tomonidan bajarilishiga doir metodik ko‘rsatmalar keltirilgan. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matnni o‘qish va tushunish darajasini baholash uchun hikoyalarni tanlash, hikoyaga doir topshiriqlar ishlab chiqish va shu topshiriqlar asosida hikoyaning mazmunini mustahkamlash metodikasi keltirilgan.

Kalit so‘zlar: xalqaro baholash dasturi, PIRLS, TIMSS, PISA, TALIS, o‘qish savodxonligi, tushunish darajalari, baholash tizimi.

Аннотация

В статье описана международная программа оценивания PIRLS, даны рекомендации по особенностям подготовки учащихся начальных классов к международной программе оценивания PIRLS. Проведены испытания международной программы оценки PIRLS 2021 и представлен их анализ. Представлены процессы подготовки к очередной международной программе оценивания PIRLS, задачи, которые необходимо выполнить, задачи, встречающиеся на программных тестах, и методические указания по их выполнению учащимися. С целью оценки уровня чтения и понимания текста учащимися начальных классов представлена методика подбора рассказов, разработки заданий, связанных с рассказом, и закрепления содержания рассказа на основе этих заданий.

Ключевые слова: международная программа оценивания, PIRLS, TIMSS, PISA, TALIS, грамотность чтения, уровни понимания, система оценивания.

Annotation

The article describes the PIRLS international assessment program, recommendations on the specific features of preparing primary school students for the PIRLS international assessment program. The PIRLS 2021 international evaluation program tests are conducted and their analysis is presented. Preparation processes for the next PIRLS international assessment program, tasks to be performed, tasks encountered in program tests and methodical instructions for their fulfillment by students are presented. In order to evaluate the level of reading and understanding of the text of primary school students, the methodology of selecting stories, developing tasks related to the story, and strengthening the content of the story based on these tasks is presented.

Keywords: international assessment program, PIRLS, TIMSS, PISA, TALIS, reading literacy, comprehension levels, assessment system.

Barcha rivojlangan mamlakatlar singari respublikamizda ham ta’lim tizimida bir qator islohotlar amalga os-hirilmoxda. Jumladan, o‘quvchilarning xalqaro baholash dasturlarida qatnashishi, bilimlarining baholanishi, natijada ta’limga e’tibor berish, ta’lim sifatini yanada oshirish bo‘yicha bir qancha amaliy ishlar bajarildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentabrdagi “Xalq ta’limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘srimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5538-sonli Farmonida Xalq ta’limi tizimini boshqarishning samarali mexanizmlarini joriy etish o‘sib kelayotgan yosh avlodni ma’naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarishning eng muhim sharti hisoblanishi, shuningdek,

o‘quv-tarbiya jarayonida ta’limning innovatsion shakllari va usullarini qo‘llashga ko‘maklashishi qayd etilgan hol-da, o‘quvchilarning bilim darajasini baholash bo‘yicha xalqaro dasturlar va tadqiqotlarda (PISA, TIMSS, PIRLS va boshqalar) umumta’lim muassasalari o‘quvchilarining ishtirokini tashkil etish vazifasi belgilgilangan [1].

Ta’lim tizimidagi islohotlarning yana bir misoli sifatida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 997-sonli qarorini keltirish mumkin [2]. Bu qarorda xalqaro baholash dasturlari PIRLS – boshlang‘ich 4-sinf o‘quvchilarining matnni o‘qish va tushunish darajasini baholash uchun, TIMSS - 4

va 8-sinf o'quvchilarining matematika va tabiiy yo'naliшdagi fanlardan o'zlashtirish darajasini baholash uchun, PISA – 15 yoshli o'quvchilarining o'qish, matematika va tabiiy yo'naliшdagi fanlardan o'zlashtirish darajasini baholash uchun hamda TALIS – rahbar va pedagog kadrlarning umumiy o'rta ta'lif muassasalarida o'qitish va ta'lif olish muhitini hamda o'qituvchilarining ish sharoitlarini o'rganish bo'yicha eng aniq va zarur bo'lgan yo'naliшlar ko'rsatib berilgan.

PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study – xalqaro o'qish savodxonligini o'rganishdagi yuksalish) – bu turli mamlakatlarda boshlang'ich sinfda tahlis oluvchi o'quvchi yoshlarning matnni o'qish va tushunish darajalari sifatini baholab beruvchi xalqaro baholash tizimidir. Ushbu sinov turi har 5 yilda bir marta o'tkazishga mo'ljallangan. PIRLS dasturi tadqiqotlarini muvaffaqiyatli bajarishi uchun o'quvchi mustaqil, ijodiy fikrlagan holda, topshiriqlarga javob berishi talab etiladi [3, 23].

Xalqaro baholash dasturlariga oid tadqiqotlarni xorij olimlardan J.R.Campbell, D.L.Kelly, I.V.S.Mullis, M.O.Martin, M.Sainsbury, A.M.Kennedy, P.Foy, A.Arafa, H.Wendt, A.Walzebug, W.Bos, D.S.Smith, A.Bremerich-Vos, S.Goh, C.Prendergast, T.Loveless, L.Yin, A.Taboada, S.M.Tonks, A.Wigfield, J.T.Guthrie, J.Coiro, C.Kennedy va boshqalar, MDH davlatlarida G.S.Kovalevoy, L.A.Ryabininoy, T.Y.Chabanlarning izlanishlarida, Respublikamizda A.Ismailov, Q.Karimberdiyev, Z.Islomovalar olib borgan.

Xorijlik olimlar ushbu sohada ilmiy izlanishlar olib borar ekan, PIRLS xalqaro tadqiqoti shaxsni hamda jamiyatni o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishida, yozma matnlar va boshqa turdag'i ma'lumotlar ustida mulohaza yuritishni maqsad qilganligini ta'kidlagan holda, bunday yondashuv bugungi jamiyatda yanada yaqqol sezilib, jamiyat o'quvchidan o'qish orqali olgan ma'lumotlardan foydalana olish qobiliyatiga ega bo'lishni talab etmoqda, deb fikr bildirganlar [6, 12]. Tadqiqot mavzusini yoritisha tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funksional tahlil metodlaridan foydalilanilgan.

PIRLS xalqaro baholash dasturiga tayyorgarlik boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'lif yantuqlarini baholashning yangi yondashuvlari va usullarini faol izlashni talab etidi. Ushbu baholash dasturi ta'lif yantuqlari, ta'lif holatining haqiqiy manzarasini aks ettiradigan jarayon bo'lib, sifatli ta'limning amalga oshirilishi darajasini belgilaydi.

2021-yil ushbu tadqiqotning navbatdagi bosqichi o'tkazildi. O'zbekiston Respublikasini 4-sinf o'quvchilarini ham ushbu dasturda ilk marotaba ishtiroy etishdi.

2021-yilda PIRLS xalqaro baholash dasturi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotga dunyoning 60 ta davlati qatnashdi. PIRLS tadqiqoti butun dunyo bo'ylab 4-sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligi bo'yicha qiyosiy tahlil o'tkazadi. PIRLS-2021 tadqiqotiga mamlakatimizdan 180 ta

maktabdan 6000 ga yaqin o'quvchilar va ularning ota-onalari, maktab direktorlari va sinf rahbarlari qatnashishdi. Tadqiqot doirasida 4-sinf o'quvchilarining matnni o'qish, tushunish, xulosalar chiqarish, matnlardagi g'oyalar va fikrlarni o'zaro bog'lash darajalarini aniqlashga qaratilgan topshiriqlarni bajarish bilan birgalikda o'quv jarayonidagi muhitni aniqlashga qaratilgan so'rovnomalarda qatnashish ham talab etiladi.

Shuningdek, ota-onalar ta'lif sifatiga ta'sir etuvchi omillar, o'quvchining uyidagi muhit va ta'lif muassasi bilan munosabatlariga oid so'rovnomada qatnashdilar. Tadqiqotda qatnashuvchi maktablar va o'quvchilar Ta'lif sohasidagi yantuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasi bilan hamkorlikda tasodifiylik tamoyiliga asoslanib tanlab olingan. Ushbu tanlovda ta'lif tili, o'quvchilarining soni va yoshiga ko'ra katta-kichiklik mezonlari ham inobatga olingan. Tadqiqotlar o'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida o'tkazildi.

PIRLS-2021 testi uchun zarur bo'lgan 12 ta matn va 2 ta ePIRLS topshirig'ini hisobga olgan holda, jami 18 ta yangi matn va elementlar to'plami, shuningdek, 2 ta yangi ePIRLS topshirig'ini ishlab chiqildi.

PIRLS va ePIRLS uchun mos matnlarni aniqlash juda muhim, chunki o'quvchilar matndan nafaqat o'qish maqsadida, balki matnning qiyinligi va oldingi bilimlariga qarab turli yo'llar bilan ma'no yaratish maqsadida ham foydalanadilar. Baholashda haqiqiy o'qish tajribasiga yaqinlashish maqsadini aks ettirish uchun PIRLSga kiritilgan matnlar raqamli, onlayn yoki bosma shaklda taqdim etilgan bo'lishidan qat'i nazar, o'quvchilar tomonidan kundalik tajribalarida o'qiladigan matnlarga xos bo'lishi kerak.

PIRLS-2021 tadqiqotida foydalanish uchun taklif etilgan barcha matnlar O'qishni rivojlantirish guruhi (RDG) va ishtiroychi mamlakatlarning Milliy tadqiqot koordinatorlari (NRCs) tomonidan keng ko'lamli ko'rib chiqildi. Xususan, matnlar va veb-saytlar quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishini ta'minlash uchun katta kuch sarflandi:

- ✓ Aniqlik va izchillik
- ✓ Mamlakatlar va madaniyatlarga xosligi
- ✓ Talabalarning keng doirasi uchun qiziqarliligi
- ✓ Tushunish jarayonlarining to'liq spektrini baholash uchun asosliligi [5, 56].

Baholash resurslarining mavjudligi matnlar uzunligiga ba'zi cheklar qo'yadi, chunki o'quvchilar parchani to'liq o'qishlari va tushunishlari, savollarga javob berishlari uchun vaqt kerak bo'ladi. PIRLS bo'yicha qiyinchilik diapazoni bilan mos ravishda, adabiy va axborot matnlarining uzunligi odatda o'rtacha 500 dan 800 so'zgacha bo'lishi belgilandi [4,18].

O'zbekistonda PIRLS xalqaro baholash dasturiga tayyorgarlik ko'rish uchun bir qator ishlar amalga oshirildi. Xususan, Ta'lif sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi ochildi,

boshlang‘ich sinf o‘qituvchilaridan trenerlar tayinlandi, trenerlarga viloyat va respublika miqyosida seminar treninglar tashkil etildi, respublika miqyosida onlayn vebinarlar o‘tkazildi. Respublika miqyosida boshlang‘ich sinflarda PIRLSga tayyorgarlik bo‘yicha mashq daftarlidagi matnlar bo‘yicha o‘quvchilar xalqaro baholash dasturiga tayyorlandi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun tavsiya etiladigan hikoyalardan namuna keltiramiz:

Hikoya. Rahmdilning daraxti. Olloyor Begali.

Bor ekan-da, yo‘q ekan, och ekan-da to‘q ekan, osmon bulutli ekan, yer saxiy, qutli ekan. Omon-omon zamonda, nomi yo‘q bir tomonda ona-bola yashagan ekan. Topgallari kunlariga goh yetib, goh yetmay bir navi kun ko‘rish-ar ekan. Onanining erkatoysi shu bolasi oydan oy, yildan yil o‘tib katta yigit bo‘lib qolibdi.

– Voy, bolam, – debdi bir kuni unga onasi, – endi bolaliging qolmadi. Katta yigit bo‘lding. Ko‘chani chангитиб, yalangoyoq yurishlar endi senga uyat. Ma, manavi zebigardonimni ol-da, bozorga olib borib sot. Puliga bir etik, qolganiga biror yegulik sotib ol.

Yalangoyoq yigitcha zebigardonni beliga o‘rab, qo‘ltig‘iga qisganicha, onasining gaplarini qulog‘ida tutib, bozorga ravona bo‘libdi. Yigit oqko‘ngil ekan. Bu dunyoning tashvishi-tirikchiligi uning yoshlik zavqi in qurgan qalbiga hali soya solmagan ekan. ...Zebigardonni sotib, qo‘liga tushgan to‘rt-besh oq tangani o‘ynagancha, etik rastasiga o‘tayotib, bir chetda qo‘liga terak ko‘chati ushlab turgan kampirga ko‘zi tushib qolibdi. Kampir uning onasiga o‘xshab ketganligidan befarq o‘tib ketolmabdi. Kampir esa oldidan u yoq-bu yoqqa o‘tayotgan kimsalarga terak ko‘chatini pesh qilib: “Yaxshilar, ko‘chatimni ola qolinglar, evaziga ko‘p pul so‘ramayman”, – deb yolvorarmish. Ko‘plar: “– Jinnimisan, kimga zaril sening ko‘chating? Ana, hamma yodqa terak o‘sib yotibdi”, – deb uni jerkib berisharkan. Bechora kampir bundan xafa bo‘lmay, yana yangi-yangi o‘tkinchilarga ko‘chatini tutarkan.

Yigitcha kampirning bu holatini biroz kuzatib, rahmi kelib, unga yaqinlashibdi.

– Hoy, bolaginam, shu ko‘chatni olgin, – debdi kampir bechora. – Ochlikdan boshim aylanib, sillam qurib boryapti.

Yigitcha savdolashib o‘tirmay, qo‘lidagi bor pulini kampirga tutib, ko‘chatni sotib olibdi. Buni ko‘rgan odamlar rahmdil va aqlsiz yigitning ustidan rosa kulishibdi.

Endi gapni yigitning onasidan eshiting. U o‘g‘lini bozorga jo‘natgach, tushlikka biror narsa pishirish uchun yeng shimaribdi. Biroq hamma idishlar bo‘sh ekan. Un-xaltada un yo‘q, donxaltada don... “Toza bo‘lganimicha bo‘libmiz”, deb bor umidini o‘g‘lining bozorligiga bog‘labdi. Ko‘chaga chiqib, iloyo, o‘g‘lim kissavurlarga duch kelmagan bo‘lsin-da, deb intiqlik bilan yo‘l poylabdi. Kun choshgohga kelganda o‘g‘il yo‘l boshida

ko‘rinibdi. Iye! Uning oyog‘ida etigi yo‘qmish. Qo‘lida esa yegulik emas, qandaydir kaltak. Shoshib qolgan ona bo‘lsa-bo‘lmasa o‘g‘lim o‘g‘rilar to‘dasiga uchrab, bor narsasini oldirgan-u, ularni savalash uchun biror daraxt novdasini sindirib olgan ko‘rinadi, deb uvvos solib uni qarshilabdi.

Yo‘q, o‘g‘li hech qanaqa o‘g‘lilarga duch kelmagan ekan. U bor puliga shu “kaltak”ni – terak ko‘chatini sotib olibdi.

– Voy, aqlsiz! – ona endi yig‘iga zo‘r beribdi. – Oyog‘ingga etik, yeyishga un, don olsang bo‘lmasmid?

– Ha, mayli, – debdi yig‘lab-yig‘lab o‘zini bosib olgan ona, – ko‘chatingni yaxshilab o‘tqazaylik. Hech bo‘lmasa, shuni ko‘kartirib olaylik. Puli kuygan qalampir yegan ekan-ku, axir!

Shundan keyin ona-bola terakni hovlining o‘rtasiga ekib, tagiga suv quyib, och holda uyquga ketibdilar.

Tongda yigit hovliga chiqib, hayratdan turgan joyida qotib qolibdi. Hovli o‘rtasiga kechagina o‘tqazilgan nihollar allaqachon barg yozib, odam bo‘yidan ham balandlab ketibdi. Eng hayratlanarlisi, shoxlarida bir just qimmatbaho etik, nimalardir solingan xaltalar osig‘liq emish. Yigitcha nima qilarini bilmay qotib turganida, onasi uydan chiqib, yo‘lida obdastani olgancha yuzini yuvGANI terak poyiga boribdi. Hali uyqusi arimaganligidan, u terak niholidagi bu o‘zgarishlardan bexabar, yuz yuva boshlabdi. Shu payt terak shoxlarida osilib turgan “mevalar” to‘p-to‘p qilib kampirning boshiga tushibdi. Kampir boshini ushlagancha bir tomonga, obdasta boshqa tomonga qulabdi.

Shundagina anqayib qolgan yigitcha o‘ziga kelib, onasining qoshiga yugurib boribdi-da, uni o‘rnidan turg‘azibdi.

– Voy, bolam-ey, kap-katta yigit bo‘lsang ham, bolalik sho‘xliklarining qolmabdi! – debdi onaizor. – Shuncha narsani sotib olib, yashirib qo‘yaning nimasi?!

– Mayli, bu narsalarni men yashirib qo‘yan bo‘lay. Ammo kechagina ekkan ko‘chatimiz bir kechada shunday daraxt bo‘lganiga nima deysiz? Qarang, atrofdagi daraxtlar endi kurtak yozyapti.

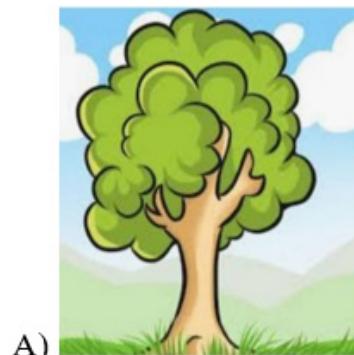
– Ha-ya?! – ajablanibdi kampir ham.

Siz ham bunga ajablanyapsiz-a? Men ham bu haqda birinchi marta eshitganimda juda ajablangan edim. Hatto rahmdil yigitchaning o‘sha daraxtini izlab topmoqchi ham bo‘lganman. Axir mening o‘sha terakdan so‘raydigan narsam ko‘p: qiziq-qiziq kitoblar, g‘aroyib o‘yinchoqlar, uyjoy, hatto, kechirasiz, chiroyli va pishiq boshmoqlar ham...

Biroq yuqorida aytilganidek, bu voqealar omon-omon zamonlarda, nomi yo‘q bir tomonlarda sodir bo‘lgan. Menimcha, rahmdilning daraxtini topishdan avval omon-omon zamonni topishimizga to‘g‘ri keladi. Shunda nomi yo‘q tomonni topish uncha qiyin bo‘lmaydi.

Savol va topshiriqlar:

1. Ona va bola nimaning evaziga etikli va yegulikli bo‘lishdi?

A)

B)

D)

E)

2. Hikoya muallifi siz bo‘lganingizda, unga qanday sarlavha qo‘ygan bo‘lardingiz?

3. Yigitning rahmdilligiga ikkita misol keltiring.

4. Muallif rahmdilning daraxtidan nima so‘rashni xohlaydi?

5. “Obdasta”, “Boshmoq” so‘zlarining ma’nolarini izohlang.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, PIRLS xalqaro baholash dasturi mamlakatimizning boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matnni o‘qish va tushunish savodxonligi bo‘yicha dunyodagi davlatlar ichidagi o‘rnini belgilab berar ekan, har birimizdan bu jarayonga mas’uliyat bilan yondashish talab etiladi. Buning uchun har bir boshlang‘ich sinf o‘quvchisi har bir darsni hayotiy misollar asosida tashkil etishi, ko‘rgazmali, hayotda mavjud bo‘lgan misollar asosida darslarni mustahkamlashi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentabrdagi “Xalq ta’limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘sishma chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5538-sonli Farmoni. <https://lex.uz>
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 997-sonli qarori. <https://lex.uz>.
3. Abdug‘aniyeva Z. 2016-yilgi PIRLSning natijalariga ko‘ra, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini ta’minlaydigan omillar. Maqola. PIRLS xalqaro baholash dasturi: nazariya va tatbiq etish istiqbollari. Xalqaro ilmiy-amaliy masofaviy konferensiya materiallari. 2020-yil. – 20-24-b.
4. Erin Wry, Ina V.S. Mullis. METHODS AND PROCEDURES: PIRLS 2021 TECHNICAL REPORT.p 1-24. <https://pirls.bc.edu/>
5. Ina V.S. Mullis, Michael O. Martin, and Jenny Liu. PIRLS 2021 Context Questionnaire Framework.p 69. <https://pirls2021.org/frameworks/home/context-questionnaire-framework/overview/index.html>
6. Wineburg, S., McGrew, S., Breakstone, J., Ortega, T. (2016). Evaluating information: The cornerstone of civic online reasoning. Stanford, CA: Stanford University.p 29. Retrieved from <http://purl.stanford.edu/fv751yt5934>

СУЩНОСТЬ ИГРЫ БАСКЕТБОЛ И КРАТКИЕ СВЕДЕНИЯ О ЕЕ РАЗВИТИИ

Коссе Рулен,

Преподаватель Самаркандский институт экономики
и сервиса “Кафедра физической культуры”

Аннотация

В статье рассказывается о методики обучения тренировки задачи и содержания учебно-тренировочного процесса для развития баскетбола физической культуры и спорта в целом для повышения техники, тактики, силы, быстроты, прыгучести, выносливости.

Ключевые слова: современный, образование, руководство, руководитель, развитие, тренировка, занятие.

Аннотация

Мақолада баскетбол сирларини ўргатиш, услуглари, мақсадини самараали сингдириши учун кўрсатма бериб ўтилган. Ўқув амалий машгулотлар ҳамда машқлар самарадорлигини оширади, спортчи саломатлигини ривожлантириб, жисимоний сифатларини оширишига ёрдам беради.

Калим сўзлар: замонавийлик, таълим, раҳбарлик, раҳбар, бошқарувчи, бошқарув, бўйсунувчи.

Annotation

The article describes the methodology of training tasks and the content of the training process for the development of basketball physical culture and sports in general to improve technique, tactics, strength, speed, jumping, endurance.

Keywords: modern, education, leadership, manager, development, training, occupation.

Игра в баскетбол весьма популярна во многих странах мира и в том числе в Республике Узбекистан. Сущность ее состоит в том, что две команды по 5-человек стремятся, передовая мяч руками, преодолеть сопротивление противника и забросить как можно больше мячей в специальную корзину за установленное правилами время при этом каждая команда, защищая свою корзину, оказывает активное сопротивление противнику. Выигрывает команда, на счету которой, на счету которой к концу игры окажется больше очков. Игры подобные баскетболу, были у разных народов в глубокой древности. Однако датой рождения баскетбола принято считать 1891 год. Её автором считается преподаватель физического воспитания Спрингфильдского колледжа США Джеймс Нейсмит. Вначали это игра проводилась двумя командами по 9-человек и мяч забрасывали в обычную корзину, прикрепленную на балконе на высоте 10 футов (около 305 см). Постепенно правила игр изменились, игра распространилась и стала культивироваться во всех странах. В 1933 году представители стран, в которых баскетбол был популярен, собрались в Швейцарии и создали Международную любительскую федерацию по баскетболу (ФИБА) которая разработала единые правила и стала проводить международные соревнования олимпийские игры чемпионаты первенство континентов. В настоящие времена баскетбол играют везде и по-

всюду. Среди мужских команд сильными являются баскетболисты США. Серьёзную конкуренцию им в настоящие времена составляют спортсмены Бразилия, Аргентина, Чехия, Россия. Быстрыми темпами развивается баскетбол и Средней Азии и Азии и некоторых странах Африки. Сильнейшими среди женских команд является баскетболистки России и США. В нашей стране баскетбол начали играть 1906 года. Первые команды были созданы в Санкт-Петербурге. В 1920 году баскетбол вводится как самостоятельный предмет в физкультурных учебных заведениях, включают во все программы. Используют баскетбол как средство физической подготовки. В 1922 году были разработаны правила игры. В баскетбол стали играть не только в Российской Федерации но и Средней Азии, на Украине и Закавказье. Первое крупное соревнование в нашей стране по баскетболу было проведено в 1923 году в Москве. С этого времени игра в баскетбол быстро распространяется и развивается, начинают работать школы баскетбола стало ясно что для дальнейшего развития техники и тактики игры необходимо радикально изменить его правила. Эти правила игры в нашей стране существенно отличались от международных. Новые правила введены с января.

Техника игры – в баскетболе применяются разнообразные приёмы, которые в зависимости от техники выполнения классифицируются по

разделам. Различают технику игры в нападении и в защите. Каждый из этих разделов состоит из приёмов, которые в свою очередь разделяются на способы выполняемые на способы, выполняемые в различных условиях (на месте в движении в прыжке).

Техника игры в нападении – в нападении применяются следующие приёмы передвижение, прыжки, остановки и повороты, ловля и передачи мяча, броски в корзину, ведение мяча и финты. 1.Передвижение осуществляется как правило бегом по коротким дистанциям. Остановки выполняются прыжком и двумя ногами. Повороты выполняются с мячом и без мяча, в опорном положении. Повороты можно выполнять с мячом согласно правилам игры можно выполнять стоя на одной ноге и отталкиваясь другой. Они позволяют игроку с мячом уйти от контроля противника, изменить направления атаки или обыграть защитника. Ловля мяча техника ловли мяча зависит от высоты полета и крутизны траектории. Если мяч летит мяч летит с крутой траектории или падает сверху вниз (после отскока от щита), то руки вытягиваются вверх, кисти раскрываются и разгибаются. Если мяч летит по более прямой траектории, то руки поднимаются вверх или вперед в сторону (мяч летит в стороне) кисти раскрыты ладони обращены вперед. Ловля мяча летящего низко, этот способ встречается реже других. Чтобы поймать мяч летящий ниже коленей, игроку нужно наклонится вперед, согнуть ноги, руки с открытой кистью опустить вниз. Как только мяч коснётся пальцев, игрок захватывает его кистями и поднимает вверх в исходное положение перед грудью. Передачи мяча в баскетболе применяются различные способы передач мяча партнеру. Их можно разделить на две большие группы; передачи мяча двумя руками и передачи одной рукой. Передачи мяча выполняются без отскока с отском от площадки, с места, в движении, с прыжком, с прыжком и поворотом в воздухе, при встречном передвижении игроку, двигающимся впереди, с низкой и высокой траектории. Точность и современность передач - необходимое условие их выполнения. Решающие значение в технике передач имеет активное движение рук и кистей [1, 23]. Передачи мяча двумя руками выполняются от груди, сверху и снизу. Передача двумя руками от груди. Основной способ взаимодействия с партнером на коротком и среднем расстоянии. Передача двумя

руками сверху применяется в тех случаях, когда противник находится близко от передающего. Передача двумя руками снизу применяется когда противник близко и не дает сделать передачу сверху. Передачи одной рукой с плеча выполняются быстро и на любое расстояние. Передача мяча одной рукой с верху (крюком) применяется, когда противник подошел близко и поднял руку [1, 34]. Передача одной рукой снизу выполняется аналогично передачи двумя руками, но при замахе мяч перекладывается на бросающую руку, которая отводится назад, а за тем резким движением выносится вперед. Передача одной рукой сбоку имеет много общего с передачей мяча снизу. Для её выполнения игрок делает замах отводя руку с мячом в сторону–назад и одновременно поворачивая туловище. Кроме перечисленных способов в ходе игры при активных активных действий защитников применяются различные скрытые передачи мяча; одной рукой за спиной, одной рукой снизу назад, под рукой над плечом. Броски в корзину. Окончательный усилия нападающий команды направленный на то чтобы одному из игроков создать условия для броска в корзину. От точности бросков зависят исход игры. В современном баскетболе команда в среднем 65-70 раз бросает мяч в корзину соперника. Броски выполняются с коротких (до 3-метров), (средних 3-7 метров) и дальних (свыше 7-метров) дистанции. Броски в корзину выполняются двумя руками и одной рукой. Бросок одной рукой от плеча часто применяется в современном баскетболе при атаки корзины с дальних и близких дистанции. При атаки с дальних дистанции бросок выполняется в опорном положении. Бросок одной рукой сверху в прыжке в настоящие времена стал основным способом атаки корзины с различных дистанций. Он выполняется с места и в движении. При выполнении броска в прыжке с места игрок, стоя в исходном положении (ноги на ширине плеч) поднимает мяч вверх, переводит его на бросающую руку, и прыгает вверх, и достигнув высшей точки полета активным движении кисти направляет мяч в цель [2, 23]. Бросок одной рукой крюком труден, но весьма эффективен против активного противодействия противника. Мяч брошенный этим способом, трудно перехватить, так как он выпускается в высокой точки и на далеком расстоянии от защитника. Бросок двумя руками сверху выполняется аналогично броску одной рукой. Различие

состоит в том, что мяч поднимается над головой обеими руками, согнутых в локтевых суставах, кисти обхватывают мяч так чтобы большие пальцы направлены друг другу. Бросок двумя руками снизу в ходе игры чаще всего выполняется при стремительных проходах под щит. Бросок двумя руками от груди применяется редко. Он выполняют аналогично соответствующий передачи, но после замаха руки разгибаются вверх вперед. Броски сверху вниз выполняются двумя руками и одной рукой в высоком прыжке. Финты это сложное действие состоящие из нескольких приёмов. Выполнение финтов это тонкое искусство, основанное на быстроте действий, умений быстро переключаться с одного движения на другое и чувстве равновесия. Техника игры в защите Стойка, Передвижения, Перехватывания, Вырывание мяча из рук, Выбивание мяча, Накрывание мяча, Финты [3, 45].

В республики Узбекистан баскетбол развивается не плохо в школах работают секции по баскетболу (для детей). В колледжах лицеях и высших учебных заведениях работают также секции тренировки проводятся по графику. Игра в баскетбол быстро распространяется и развивается начинает оформляться республиканская школа баскетбола. Стало ясно что для дальнейшего развития техники и тактики игры необходимо поменять и изменить с корня.

Обучение командным тактическим действиям. Изучение командным тактическим действий-закрепляющий и важнейший этап всей тактической подготовки. К нему приступают после того, как занимающиеся освоят основные элементы индивидуальных и групповых действий. Овладение тактической системой-процесс длительный, многолетний. Первое знакомство новичков с системами игры происходит в самом начале тренировки и игры, когда после подводящих игр в занятия включается двусторонняя игра в баскетбол. Затем на протяжении довольно длительного периода изучаются отдельные компоненты тактической системы-индивидуальные и групповые действия. Использование на этом этапе в учебной игре той или иной системы нападения и защиты преследует цель-принести первый опыт и закрепить разучиваемые составные её элементы. Только после того, как большинство элементов будет прочно усвоено, можно укомплектовать команды и приступить к углубленному изучению совершенствованию

тактических действий. В первую очередь нужно освоить организационный переход от защиты к нападению и обратно, занимая определенные позиции. Затем начинают изучения тактических комбинаций с участием всех пяти игроков команды. В начале разучиваются комбинации в так называемых стандартных комбинации и положениях-при начальном и спорном броске, при вбрасывание из-за линий при штрафных бросках, после этого переходят к изучению комбинации непосредственно по ходу игры. (Такие комбинации проводятся по сигналу капитана или игрока владеющим мячом.) В дальнейшим разрабатываются и изучаются специальные варианты защиты и нападения, рассчитанные на конкретного противника и определенный состав своих игроков. Весь ход обучения командным действиям заканчивается воспитанием умения свободно варьировать тактической системы в ходе игры. Процесс разучивание отдельных комбинаций с участием всех игроков команды довольно сложен. Он может проводится двумя основными методами-расчлененным и целостным. Расчлененным методом разучивается комбинации, содержащие сложные многоходовые элементы. При этом комбинация разделяется на отдельные части, которые предварительно разучиваются самостоятельно затем все они соединяются в единое целое. Комбинации, не содержащие сложные взаимодействий, изучаются целостным методом. При этом весь ход обучения распадается на ряд последовательных этапов.

1. Показ комбинации с помощью видео материала и объяснения.
2. Рассказывания задач и проверка действий на отдельных участках.

3. Выполнения комбинации на специально размеченной площадки в замедленном темпе без противника а иногда и без мяча.

4. Выполнения комбинации в постепенно возрастающем темпе.

5. Выполнения комбинации с пассивным противником, оказывающим посильное сопротивление.

Выполнения комбинации с активно действующим соперником. Закрепления в игре комбинации 5x5 на одной половине площадке и в двухсторонней игре. При разучивании взаимодействия защитников общий ход обучения сохраняется. Отличие состоит в том что главную роль здесь играют защитники, которые действуют против нападающих, выполняющих определенную комбинацию в замедленном темпе. Для

совершенствования командных действий важное значение имеет правильное значение организации учебно-тренировочного процесса. Они должны максимально приближаться к соревнованиям. Перед командами нужно ставить различные за-

дачи и учить занимающихся искать пути для преодоления противодействия противника. Чтобы стимулировать участников, полезно начислять дополнительные очки за правильное выполнение поставленных задач.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- Бегидова Т.П. «Теория и организация адаптивной физической культуры» / Учебник. – М.: Издательство Юрайт, 2019. – 188 с.
- Бишаева А.А., Малков А.А. «Физическая культура» /Учебник. – М.: КНОРУС, 2016. – 312 с.
- Бурихин С.Ф. «Методика обучения физической культуры Гимнастика». – Юрайт, 2019. – 174 с.
- Баскетбол в вузе: теоретические и практические аспекты: учеб. пособие / Н.И.Мансурова; СибГУ им. М.Ф.Решетнева. – Красноярск, 2020. – 94 с.
- Андреев В.И., Капилевич Л.В., Марченко Н.В., Смирнов О.В., Плиев С.З. Бросок в прыжке в баскетболе. Биомеханические основы и совершенствование техники, Учебное пособие. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2009. – 144 с.

LINGVOKULTUROLOGIK KOMPETENSIYANING SHAKLLANISHIDA MILLIY REALIYALAR AHAMIYATI

Zamira Usmonova,

O'zDJTU, "O'zbek tili va adabiyoti" kafedrasini katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada badiiy realiyalarni tarjima qilishda yuzaga keladigan muammolar va ularni halqilishda bir qator olimlar tomonidan tavsiya etilgan tarjima usullari o'r ganilgan. Shuningdek, lingvokulturologik kompetensiyalarining shakllanishida milliy realiyalarni tadqiq etishning ahamiyati muhokama etilgan.

Kalit so'zlar: tarjimashunoslik, tarjima, milliy o'zisha xos so'zlar, realiya, ekvivalentlik, transkripsiya,

Аннотация

В данной научной статье рассматриваются проблемы, возникающие при переводе художественных реалий, и методы перевода, рекомендуемые рядом ученых для их решения. Обсуждалась также важность исследования национальных реалий в формировании лингвокультурных компетенций.

Ключевые слова: переводоведение, перевод, национально-специфические слова, реальность, эквивалентность, транскрипция, перифразический перевод.

Annotation

This scientific article examines the problems that arise in the translation of artistic realities and the methods of translation recommended by a number of scientists to solve them. The importance of researching national realities in the formation of linguistic and cultural competences was also discussed.

Keywords: translation studies, translation, national specific words, reality, equivalence, transcription, periphrastic translation.

"Realiya" so'zi lotincha "realia"dan olingan bo'lib, u "ashyoviy", "haqiqiy" degan ma'nolarni anglatadi. Lingvistik atamalar lug'atida unga quyidagicha ta'rif beriladi: "Borliqdagi ashayoviy madaniyat natijasi, mumtoz grammatikada esa mamlakatning davlat qurilishi, xalqning tarixi va madaniyatini ifodalovchi so'zlar, muayyan tilda muloqot qilish xususiyatlarini ifodalovchi lingvistik birlik" [1, 381].

Oxirgi o'n yillik ichida lingvodidaktikada tili o'r ganilayotgan mamlakat millati madaniyatini tili bilan chambarchas holda o'r ganish asosiy vositalardan biri

sifatida bo'lib qolmoqda. Bu yo'nalishga rus olimlari Y.Vereshagin va V.Kostomarov asos solganlar va unga lingvoo'lkashunoslik deb nom berganlar. Bu fanda tili o'r ganilayotgan mamlakat madaniyatini o'r ganish diqqat markazida turadi.

Professor G'aybulla Salomovning har bir yozuvchi, shoir yoki dramaturg uslubining o'ziga xosligi u yaratgan asarda turlicha matnlar kashf etilganligi munosabati bilan rang-barang ko'rinish berishini ta'kidlaydi [2, 25]. Shu bois, realiyalar tarjimasini ham har bir asarda o'ziga

xos tomondan namoyon bo'lib boraveradi. Realiyalarning ma'lum koloritni aks ettirish xususiyatlari to'g'risida XX asrning 50-yillarida tilshunoslar bahs yurita boshladilar. Bahs-munozaralarda ilgari surilgan fikrlarni tahlil qilish natijasida realiyalarga baho berishda ikki xil qarash borligi namoyon bo'ladi. U ham bo'lsa, realiyalarga tarjima nuqtayi nazaridan qarash hamda mamlakatshunoslik asnosida yondashishning mavjudligi edi.

So'zning realiya tarzida paydo bo'lishi, avvalo, o'sha realiya yaratilgan hudud, mamlakat, millat, elat bilan bog'liq bo'lishini ham nazardan qochirmaslik lozim. Shu o'rinda madaniyat va til o'rtasidagi mushtaraklik haqida jahonga mashhur ko'plab olimlarning fikrlari mavjud.

Har bir millat madaniyati milliy va o'ziga xos qirralriga ega. Buning asosiy sababi – har bir millat o'z tabiiy muhitida yashab, o'z tarixiy merosiga ega ekanlidigadir.

Har bir avlod o'z tili va madaniyatida o'ziga xos xususiyatlarni meros qilib qoldiradi va undan keyingi avlodlar shu xususiyatlarga o'zgartirishlar kiritib, ularni yanada mukammallashtiradi.

Til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik xususida ish olib borgan olimlar tilning leksik-semantik qatlamiga alohida e'tibor qaratganlar. Ularning fikricha, har bir til aynan shu tilda so'zlashuvchi xalq madaniyatiga xos xususiyatlarni aks ettiruvchi leksik qatlamga ega (Y.M.Vereshagin, V.G.Kostomarov, S.G.Ter-Minasova, A. Vejbiskaya va b.).

Biror bir millat mentaliteti yoxud milliyagini o'zida aks ettiradigan hamda ma'lum bir davrga xos bo'lgan moddiy-ma'naviy manbalarni ifoda etuvchi so'z yoki so'z birikmalari realiya deb ataladi. Har bir millatga xos bo'lgan bunday realiyalarning badiiy asar tarjimasida to'laqonli aks etishida katta bir to'siq – bu faqat o'sha millatga xos bo'lgan koloritni ifodalovchi jihatdir.

Birinchi guruh realiyalarga atoqli otlar, geografik joy nomlari, korxona, gazeta va jurnallar nomini kiritish mumkin. Ikkinci guruhgaga esa o'zbek tiligagina xos bo'lgan "xonatlas", "so'zana", "palov" kabi boshqa tillarda uchramaydigan so'zlarni kiritish mumkin.

Y.Vereshagin va V.Kostomarov realiyalarni boshqa tilda mavjud bo'lmagan hodisa yoki predmetga nisbatan qo'llaganlar [7, 25]. Bunday so'zlarni tarjima qilish mumkin emas, balki ularni faqatgina izohlab tarjimada berish lozim deydilar.

Yuqorida ta'kidlanganidek, ikkinchi guruh realiyalariga lug'aviy ekvivalenti bo'lmagan leksik birliklar kiradi. Tillarni qiyoslashda uchraydigan bunday leksik birliklar "tasodifiy lakunalar" deb nom olgan. Masalan, o'zbek tilidagi "to'n" so'zi ingliz va rus tillaridagi hech bir kiyim turiga mos kelmaydi. Bundan kelib chiqib shuni aytish lozimki, xos so'zlar madaniy komponentini yo'qotmagan holda izoh yo'li bilan tarjima qilinishi lozim.

Demak, bugungi jahon tarjimashunoslida realiyalar tarjimasi borasidagi ishonchli tadqiqotlardan biri sifatida

e'tirof etib kelinayotgan bolgar olimlari S.Vlaxov va S.Florinlarning "Непереводимые в переводе" (1980) risolasida [4] faqat qaysidir xalqqagina mansub bo'lgan va bir tildan ikkinchisiga so'zma-so'z tarjima qilib bo'lmaydigan madaniy-maishiy so'zlar realiyalar deb yuritiladi. Professor G'.Salomovning ushbu so'zlarni "xos so'zlar" [2, 64] deb atashi ham bejiz emas.

Mutaxassislar realiyalar sirasiga uning geografik qamrovini yanada kengaytirib, jumladan, nemis-ingliz yoki roman-german, gohida G'arbiy Yevropa va hatto nasroniylikka oid atamalarini ham qo'llab keladilar [2]. Demak, realiyalar faqat qaysidir xalqqagina emas, balki bir-biriga hududiy, diniy va urf-odatlari yaqin kishilar birligi ham kirishi mumkinligini nazarda tutish lozim.

Realiyalar sirasiga professionalizmlar deb ataluvchi ma'lum bir kasb-hunar, sohaga oid xos so'zlar ham kiritiladi. Odatda, badiiy adabiyotda bunday so'zlar faol foydalilaniladi. Buyuk ingliz dramaturgi Shekspir ham bundan mustasno emas. Realiyalarga milliy taomlar, kiyim-kechaklar, milliy cholg'u asboblari, ro'zg'or anjomlari, nomlar, taxalluslar, laqablar, shahar va qishloqqa xos xususiyatlar, me'morchilik, geografik nomlari, tabiat manzaralari, hayvon va o'simliklarning nomlari, daraja, unvon, tabaqa va boshqa etnografik belgilarni bildiruvchi so'z va iboralar kiradi. Ushbu so'zlar adabiy tilning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Realiyalar turlicha voqealanishi mumkin. Boshqa millat aholisi uchun o'zbek xalqining milliy urf-odatlari, milliy taomlar, millatga xos so'zlarni barchasi realiya bo'lib xizmat qiladi.

Hududiy jihatdan olib qaraganda, viloyatlar o'rtasida ham ushbu hodisa voqelanadi. Adabiy til va shevalar o'rtasida realiyani kuzatishimiz mumkin. "Yaldo kechasi" birikmasi adabiy tilda so'zlashuvchilar uchun notanish so'z ekanligini amaliyotda anonim so'rovnama orqali sinab ko'rdik.

Yaldo kechasi – qishning eng uzun va qorong'u kechasi. Ma'lumotlarda keltirilishicha, bu kechada gap-gashtak o'tkazilgan xonardon sohiblari mehmonlarni to'kin dasturxon tuzab kutib olishgan. *Bu dostonlarni to'ylar olis yaldo kechalari bobolarimiz biri qo'yib biri aytar edi* (Tog'ay Murod. Ot kishnagan oqshom").

Ma'lum bir kasb doirasidagi so'zlar boshqa kasb yoki hunar vakillari uchun realiya hodisasini voqelantiradi. *Men ikki kun ot sayladim. Oboqli dashti gala-gala ot! Dasht changitib chopib yuribdi! Bir yashar qulunlar, uch yashar toylar, to'rt yashar g'o'onlar, besh yashar do'onlar! Sag'risiga uy tiksa bo'ladigan baytallar! Haybatli ayg'irlar!*.. (Tog'ay Murod. "Ot kishnagan oqshom"). Yuqoridagi so'zlar ushbu sohadan bexabar kishi uchun umumiyo ot ma'nosini anglatadi. Aslida esa ushbu leksemalar otlarning yosh bo'yicha darajalanishi ni ifodalayapti. Boshqa kasbga oid atamalar ham ot bilan shug'ullanuvchi shaxs uchun o'z navbatida realiya

hisoblanadi.

O‘zbek realiyalari orasida shunday realiyalar borki, ular xalqimizning chuqr tarixi, boy madaniy me’rosi, urf-odatlari, an‘analari bilan bo‘g‘liqidir. Bu an‘analar yillar o‘tsa-da, ajdoddan avlodga o‘tib kelmoqda. Ular sirasiga beshik to‘y – to‘y bilan bo‘g‘liq marosim bo‘lib, ayrim hududlarda farzand tug‘ilgandan so‘ng bir oy muddatda, ayrim joylarda esa bir yildan so‘ng, “beshik bolasi – bek bolasi” ekanligini bildirish uchun qilinadi.

Sunnat to‘y ham to‘y bilan bog‘liq marosim bo‘lib, u bolani musulmon bo‘lganligini ommaga e‘lon qilish uchun nishonlanadi. Avvallari 3-5 kun davom etgan, hozir esa bir kungina nishonlanadi. To‘ylar bilan bog‘liq sabzi to‘g‘rar, quloq tishlash, non sindirish, mushkul-kushod, yuz ochdi, kuyov chiqdi, kuyov o‘tirmadi kabi marosimlarni bildiruvchi realiyalar ham mavjud.

O‘zbeklarimizda bir-biriga murojaat qiluvchi hech bir millatda uchramaydigan: qoqindiq, o‘rgilay, aylanay, bibi kabi so‘zlar ham mavjud bo‘lib, ular hozirgi zamонавиу тilda xonim, janob kabi ko‘rinishda uchraydi.

O‘zbek realiyalarini o‘zga tillariga tarjima qilishda transkripsiya, transliteratsiya, izohlash, tushuntirish,

sharlash, muqobil variantlardan foydalanish kabi tarjima usullari samarali usullardan hisoblanadi. Bunday usullarni qo‘llashda tarjimonlar kontekstning o‘rniga, asar muallifining mazkur realiyani ishlashidan ko‘zlagan maqsadiga e’tibor berishi talab qilinadi. Masalan, oziq-ovqat nomlarida uchraydigan realiyalar transliteratsiya yoki transkripsiya usulida o‘giriladi.

Xudoyberdi To‘xtaboyevning “Sariq devni minib” asari tarjimasida somsa milliy taomini tarjima qilishda transliteratsiya usulidan foydalangan: *Moreover, all of them bring something, someone could bring a sheep, someone could bring somsa (Uzbek food). (Boz ustiga, hammasi nimadir olib keladi, kimdir qo‘y, kimdir somsa olib keladi.)*

Xulosa qiladigan bo‘lsak, adabiy tilda realiyalar alohida ahamiyat kasb etadi. Realiyalarning umummilliyl til dealektlarida paydo bo‘lishi, adabiy tilda qo‘llanilishi ma’lum bir xalq o‘ziga xosligining muhim belgisi bo‘lib, boshqa xalqlardan urf-odatlari va ularning ifodalaniши jihatidan farqlab turuvchi asosiy xususiyatidir. Shuning uchun ham milliy xoslikni ifodalovchi til vositalarini tafsiflash tilshunoslikning asosiy masalalaridan hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: “Междунар. отношения”, 1975. – 240 с.
2. Федоров А.Б. Основы общей теории перевода: лингвистические проблемы. – М: Издательский Дом «Филология Три», 2002. 5-е изд. – 416 с.
3. Федоров А. В. Основы общей теории перевода. – М.: Средняя школа, 2014. – 168 с.
4. Musayev Q. Tarjimaning nazariy asoslari. – Т.: “Fan” nashriyoti, 2015. – 352 b.
5. Бархударов Л. С. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 3-е изд., перераб и доп. – М.: “Междунар. отношения”, 1983. – 270 с.
6. Вейбицкая А. Язык. Культура. Восприятие. – М.: Русские словари, 2016. – 316 с.
7. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвистические проблемы краеведения при обучении иностранцев русскому языку. – М., 2011. – 154 с.
8. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. – М., 2010. – 248 с.
9. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национального менталитета. – М.: ЧеРо, 2013. – 350 с.
10. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2019. – 350 с.
11. www.natlib.uz

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ВА ЎЗБЕКИСТОН БАНКЛАР ФАОЛИЯТИНИ РАҚАМЛАШТИРИШ ТАҲЛИЛИ

Ёдгорхон Илҳамова,
Тошкент молия институти профессори, и.ф.н.;
Динара Сримбетова,
Тошкент молия институти асистенти

Аннотация

Рақамли иқтисодиёт иқтисодий айланмага янги кириб келган тушунчадир. Мақолада ушбу категория пайдо бўлган даврдан ҳозиргача олимлар ва ташкилотлар томонидан берилган таърифлар таҳлил қилинган, таснифланган. Шунингдек, рақамли иқтисодиёт категориясига муаллифлик таърифи ишилаб чиқилган.

Калим сўзлар: рақамли иқтисодиёт, рақамли индекслар, рақамли технологиялар, АКТ, платформалар, электрон бизнес.

Аннотация

Цифровая экономика – это новое понятие в экономическом цикле. В статье анализируются и систематизируются определения, данные учеными и организациями с момента появления данной категории до наших дней. Также разработано авторское определение категории цифровой экономики.

Ключевые слова: цифровая экономика, цифровые индексы, цифровые технологии, ИКТ, платформы, электронный бизнес.

Annotation

The digital economy is a new concept in the economic cycle. The article analyzes and systematizes the definitions given by scientists and organizations from the moment this category appeared to the present day. Also, the author's definition of the category of digital economy has been developed.

Keywords: digital economy, digital indices, digital technologies, ICT, platforms, e-business

Рақамли иқтисодиёт – мамлакат учун иқтисодий барқарорликни таъминлаш ва ижтимоий тенгисизликни қисқартириш ҳамда глобаллашув даражасига тенглашишда асос вазифасини ўтайди. Охирги ўн йилликда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Жаҳон Банки, Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти, G8 мамлакатлари ва бошқа нуфузли ҳалқаро ташкилотлар томонидан рақамли иқтисодиётни ривожлантириш мамлакат тараққиётига қандай таъсир кўрсатиши юзасидан олиб борилаётган таҳлилий тадқиқотлар жамият фаровонлигини таъминлашдаги долзарблигини кўрсатмоқда. Рақамли технологияларнинг тез тарқалиши ва тобора ривожланиб бориши қамров доирасининг кенгайиб бориши натижасида унинг иқтисодиётга таъсири ўсиб бормоқда. Бу эса рақамли иқтисодиёт мезонларини ўлчаш, самарадорлик даражаси, ЯИМ таркибидаги улушини аниқлаш, рақамли маҳсулот ва хизматлар таркибини шакллантириш, унинг концептуал асосларини белгилаш, рақамли иқтисодиёт ўзгартираётган хукукий-сиёсий масалалар юзасидан кўплаб илмий ва амалий ишларга туртки бўлмоқда. Ҳар қандай мамлакатда рақамли иқтисодиётнинг ривожланишида иқтисодий-ижтимоий таҳлил, мамлакатдаги сиёсат ва унинг тармоқ ва соҳаларга таъсири муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун аксарият мамлакатлар иқтисодиётида алоҳида ҳалқаро индекслар рейтинги ташкил қилинган. Жумладан, рақамли иқтисодиёт ва ижтимоий индекс (DESI), Рақамли эволюция индекси (DEI), АКТ ривожлантириш индекси, Рақам-

ли интеллект кўрсаткичи, Рақамли қабул қилиш индекси (DAI) шулар жумласидандир. Бундан ташқари, 2017 йилда Буюк Британиянинг иқтисодий ва ижтимоий тадқиқотлар кенгашининг молиявий кўмаги билан Global Challenges фондни тадқиқот ташаббусининг бир қисми бўлган Рақамли иқтисодиётнинг ривожланиш оқибатлари (DIODE) стратегик тадқиқот тармоғи яратилди. Барча индекс ва тадқиқотлар рақамли иқтисодиётга таъсир кўрсатувчи индикаторларни таҳлил қилиш натижасида унинг мазмуни ва хусусиятларини очиб беришга хизмат қиласиди. Жаҳондаги кўплаб олим ва мутахассислар ўзларининг фан йўналишларидан келиб чиқиб, соҳа ва тармоқлар бўйича рақамли иқтисодиётга таърифлар бериб, унинг таъсири ва ўрни ҳакида ўз муроҳазаларини баён қилишмоқда [1, 12].

Рақамли иқтисодиётнинг ҳозирги тенденциясидан келиб чиқиб, таърифлаш ва хусусиятларини ўрганиш соҳанинг келгусида ривожланиши учун таянч билим вазифасини ўтайди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили Рақамли иқтисодиётнинг глобал ривожланиб боришида олимларнинг изланишлари муҳим ҳисобланади.

Тапскоттб, биринчи навбатда, “Рақамли иқтисодиёт” концепциясини иқтисодий таъсир ёрдамида рақамли технологияларни яратиш ва улардан фойдаланиш сифатида тақдим этди.

Рақамли технологияларнинг такомиллашиб бориши рақамли иқтисодиётнинг функционал хусусиятларини кенгайтириди. Рақамли иқтисодиёт электрон

маҳсулотлар ва хизматлар ишлаб чиқариш ва уларни электрон тижорат орқали тарқатиш асосида электрон маҳсулотларга ихтисослашган бизнес ишлаб чиқариш жараёнларини, пул ўтказмаларини амалга оширади, шунингдек, интернет технологияларидан фойдаланган ҳолда, мижозлар билан ишлаш ва уларни бошқариш билан шуғулланади. Шунингдек, янги бизнес моделида иш олиб борилишини келтириб чиқарди.

Рақамли иқтисодиёт – оддийгина ахборот технологияларининг ривожланиши эмас, бу уларнинг са-марадорлигини воситачилар ва оптималлаштириш хисобига оширилиши мумкин бўлган тамомила янги бизнес-моделлар пайдо бўлишидир.

Бунда бизнес динамикаси ортади ва мураккаблашади, бугунги кунда ахборот иқтисодиётида ўз фаoliyatinи қандай ташкил қилиш лозимлигига боғлиқ умумий бир тўғри жавоб йўқ.

Сўнгги технологиилар асосида иқтисодий жараёнларда рақамли иқтисодиётнинг иштироки унинг таърифларида акс этади. Рақамли иқтисодиёт – жараёнларни таҳлил қилиш натижаларидан фойдаланиш ва катта ҳажмдаги маълумотларни қайta ишлаш асосида қатор ишлаб чиқарышлар, технологиялар, асбоб-ускуналар, товар ва хизматларни саклаш, сотиш ҳамда етказиб бериш самарадорлигини жиддий равища оширишга имкон яратувчи, рақамли кўринишдаги маълумотлар асосий ишлаб чиқариш омили хисобланган фаолиятдир.

Рақамли иқтисодиёт, шунингдек, иқтисодий ресурслар тақчиллиги шароитида рақамли технологиялар ёрдамида амалга ошириладиган ва бошқаралидиган иқтисодий фаолият. Ҳар қандай иқтисодий тизим олдиди турган асосий муаммо бу ресурслар тақчиллиги билан боғлиқ масаладир. Рақамли иқтисодиётда ҳам асосий эътиборни ушбу муаммони ҳал қилишга қаратмоқ лозим. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш стратегиясини амалга ошириш Давлат дастурида: “Рақамли иқтисодиёт ишлаб чиқаришнинг асосий омили рақамли ҳажмларни қайta ишлаш ва таҳлил натижаларини кўллаган ҳолда, анъанавий бошқарув шакллари билан тақкослаганда, турли хил ишлаб чиқариш, технологиялар, ускуналар, саклаш, сотиш, товар ва хизматларни етказиб бериш самарадорлигини сезиларли даражада ошириши мумкин” деган фикр билдирилган [2, 24].

Юқорида муаллифларнинг турли назарий технологиялар ҳақидаги қарашлари маълум даражада рақамли иқтисодиётнинг зарур эканлигини таъкидлайди. Ушбу технологияларни ишлаб чиқиш ва улар билан боғлиқ бизнес моделларни рақамли иқтисодиётнинг бир кисми ёки асосий таркибига киритади.

Фикримизча, тез ўзгариб борувчи рақамли технологияларга асосланган ҳолда, рақамли иқтисодиётнинг

ҳозирги тенденциясидан иқтисодиётнинг функционал хусусиятлари таъсир доирасини аниқлаш ва рақамли иқтисодиётни ўлчаш учун фундаментал асосни таъминлайдиган тизимни шакллантириш лозим.

Тадқиқот методологияси Мақолада Google Scholar, EBSCO илмий маълумотлар базалари, Европа комиссиясининг хисоботлари, OECD ва бошқа ваколатли ор ganлар, шунингдек, нодавлат ташкилотлар томонидан нашр этилган мақолалар тадқиқотларидан рақамли иқтисодиётнинг 30 дан ортиқ сегментлари тўпланган. Маълумотлар йигма контент таҳлили методи асосида учта таркиб блокларига бўлинган. Натижада, рақамли иқтисодиёт функционал хусусиятлари гурухлашган таҳлил асосида ёритиб берилган.

Саноатлаштиришдан кейинги жамиятда рақамли иқтисодиётнинг бошлангич функционал хусусиятлари шаклланди. Бу каби ўзгаришлар даврида яшаган Гарвард университетининг профессори Д.Белл “The coming of Post-Industrial Society” асарида саноатлаштиришда кейинги жамиятнинг хусусиятларини санаб ўтади:

- маҳсулот ишлаб чиқаришдан хизматлар иқтисодиётига ўтиш;
- бандлик таркибидаги касбий ва техник синфнинг устунлиги;
- олимлар ва муҳандисларнинг тобора катта роль ўйнаши;
- инновацион сиёsat юргизиш манбаи сифатида назарий билимлар устунлиги;
- технология ва технологик баҳолашнинг алоҳида аҳамияти;
- янги “интеллектуал технологиялар” пайдо бўлиши.

Ушбу хусусиятлар йиллар ўтган сари иқтисодиётнинг барча тармоқларида ўз ифодасини топмоқда. Д.Белл томонидан қайд этилган хусусиятлар орасида товар ишлаб чиқаришдан иккинчи хизматлар иқтисодиётига интеллектуал технология ва технологик баҳолашнинг алоҳида ўрни ўзига хосликка эга. Дунёда ахборотлашган жамиятнинг тобора кенгайиши ва янги технологиялардан оммавий фойдаланишга рухсат берилиши, иқтисодиётда шакллантирилиши натижасида замонавий неоиқтисодиётнинг янги хусусиятларини тавсифлашда муаллифлар турли тушунчалардан фойдаландилар:

- “Янги иқтисодиёт” (Д. Белл, Р. Солоу)
- “Net иқтисодиёт” (М.Кастеллс) [3, 13]
- “Ахборотлашган иқтисодиёт” (М.Порат, иқтисодиёт ишлаб чиқаришнинг асосий омили рақамли ҳажмларни қайta ишлаш ва таҳлил натижаларини кўллаган ҳолда, анъанавий бошқарув шакллари билан тақкослаганда, турли хил ишлаб чиқариш, технологиялар, ускуналар, саклаш, сотиш, товар ва хизматларни етказиб бериш самарадорлигини сезиларли даражада ошириши мумкин” деган фикр билдирилган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 7-февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони. <http://turkiston.uz>
2. Digital Economy / Oxford: Oxford University Press, 2017 // Oxford Dictionary [Electronic resource]. – Mode of Access: ictionaries.com/definition/digital_economy. – Date of access: 15.10.2018. – 311 p.
3. Lane, N. Advancing the digital economy into the 21st century / N. Lane // Information Systems Frontiers. – 1999 – Vol. 1 – № 3 – P. 320.
4. Mesenbourg, T.L. (2001) Measuring the Digital Economy / T.L. Mesenbourg // Bureau of the Census [Electronic resource]. <https://www.census.gov/content/dam/Census/library/working-papers/2001/econ/digitalecon.pdf>. – Date of access: 22.10.2018.

INNOVATIONAL METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE

Laziza Xakimova,

Tashkent University of Information Technologies, Teacher

Annotation

The article reviews innovative methods of foreign languages teaching and different techniques used in the teaching process. Methods/Statistical Analysis: Actual materials reflect the history of pedagogy since ancient times to its modern state. Extracts from the works of Russian and foreign specialists let us know the main trends of development, the formation of new directions in the methodology of foreign languages teaching. The main goal is to introduce innovative methodological techniques. Findings: It has been proven that traditional studies directed only to the transfer and maintenance of knowledge, skills and abilities, and do not demonstrate adequate performance.

Key words: techniques, technology, principles, methods, improve efficiency and create.

Annotatsiya

Maqolada chet tillarini o'qitishning innovatsion usullari va o'qitish jarayonida qo'llaniladigan turli xil texnikalar ko'rib chiqilgan. Metodlar/statistik tahlil: haqiqiy materiallar pedagogika tarixini qadim zamonlardan beri zamonaviy holatiga qadar aks ettiradi. Rus va xorijiy mutaxassislarining asarlaridan parchalar bizga rivojlanishning asosiy tendensiyalari, chet tillarini o'qitish metodologiyasida yangi yo'nalishlarni shakllantirish haqida xabar beradi. Asosiy maqsad innovatsion metodologik metodlarni joriy etishdir.

Kalit so'zlar: texnika, texnologiya, tamoyillar, usullar, samaradorlikni oshirish va yaratish.

Аннотация

В статье рассматриваются инновационные методы преподавания иностранных языков и различные методики, используемые в процессе обучения. Методы/Статистический анализ: Фактические материалы отражают историю педагогики с древнейших времен до ее современного состояния. Выдержки из работ российских и зарубежных специалистов позволяют нам узнать об основных тенденциях развития, формировании новых направлений в методике преподавания иностранных языков. Основная цель – внедрение инновационных методологических приемов. Полученные данные: Было доказано, что традиционные исследования направлены только на передачу и поддержание знаний, навыков и умений, и не демонстрируют адекватной результативности.

Ключевые слова: приемы, технология, принципы, методы, повышающие эффективность и создающие.

The main purpose of teaching students in the middle school to clarify personal skills of every student, giving them proper education, life enhancing innovative technological world. Principal goal is to teach students to speak fluently in English, writing and reading comprehension skills. Moreover, we should make them believe their own skills and establish feel happy attitude. I have stated how basic foreign language teaching methods can present the theory of language, their features, principles.

I vigorously search and use technologies in my own work. It lets us to work together with learners and give them motivation. As of late, development advances are

utilized all the more frequently in optional schools. It's new methods for advancements as well as new structures and strategies for educating, another way to deal with the way toward learning. The fundamental reason for language educating is centered around creating open culture of understudies, instructing in the useful authority of English language. For the advancement of intellectual movement of understudies at English exercises we utilize the accompanying inventive advances. The principle attributes of utilizing present day imaginative advancements is the capacity of separation and individualization of instruction, and furthermore the likelihood of improvement subjective

exercises of understudies. The errand of instructors is to make the states of down to earth language learning for every understudy to pick such techniques for preparing which enable each understudy to demonstrate their action, their inventiveness, to make progressively dynamic understudy’s psychological exercises in learning English language. The reason of education isn’t fair making a understudy proficient, but includes method of reasoning considering, information capacity and self adequacy. That’s why educating these days must incorporate inventive communication strategies that confer information. A few imaginative methods of educating might be interactive media, the combination of different computerized media types such as content, pictures, audio and video, into multi-sensory intelligently application or introduction to communicate data to an gathering of people. There are different strategies of teaching. They are: interactive media educating, amusement instructing and so on. But all think or favor something modern and simple. A few individuals favor another strategy of educating. They think that inventive educating is advanced and basic. The utilize of inventive strategies in instructive educate has the potential not only to progress instruction, but too to engage individuals, fortify administration and galvanize the exertion to realize the human improvement objective for the nation. But as for me we need to propose exceptionally basic and exceptionally simple strategy of learning English well. The reason of this paper is to assess the strategies for educating lexicon as well as mixed media educating and to propose other valuable instructing strategies that can be endeavored in conferring information to the understudies [1, 15]. The significance of training is a motor for the development and advancement of any general public. It confers information, abilities and instills values, but on the other hand is in charge of building human capital which breeds, drives and sets mechanical advancement and financial development. These days data and information emerge as vital and basic contribution for development and survival. Instead of taking a gander at training just as a methods for accomplishing social up, the general public must view instruction additionally as a motor of headway in a data period pushed by its wheels of learning and research prompting advancement. At present, numerous foundations are moving towards issue based learning as an answer for delivering graduates who are inventive and can think basically, scientifically, and take care of issues. Since information is never again an end yet a way to making better issue solvers and empower deep rooted learning. Issue based learning is ending up progressively well known in instructive organizations as an apparatus to address the insufficiencies of conventional educating. Since these customary methodologies don’t urge understudies to address what they have realized or to connect with recently procured information, issue

based learning is viewed as an imaginative measure to urge understudies to figure out how to learn by means of genuine issues.

Creative techniques for language teaching. Numerous mixed media advancements are accessible for developers to make these imaginative and intuitive sight and sound applications. The teacher applies multimedia and interactive techniques to enhance the substance of the material. It serves to educator to speak to in an increasingly important manner, utilizing diverse media components. These media components can be changed over into computerized structure, altered and tweaked for the last presentation. By fusing computerized media components into the task, the understudies can adapt better since they utilize numerous tactile modalities, which would make them increasingly persuaded to give careful consideration to the data exhibited and hold the data better. The new methods change the classroom experience. For instance, the room is set up with cameras for shooting whiteboards, so understudies can get the pictures as advanced documents. What’s more, PCs, minimized PCs that enable the instructor to compose notes straightforwardly on the screen with an exceptional pen, supplant the obsolete projector. Innovation enables educators and instructors to make notes on outlines and spreadsheets and send them straightforwardly to their understudies’ PCs.

Standards of educating is the first arrangements that, taken together, characterize the prerequisites for the an entire and its parts (objectives, targets, techniques, assets, authoritative structures, learning).

The guideline of learning is one of the essential classes of methods from a position, which characterizes the necessities for the instruction framework in general, and its individual segments. Core values in arranging and executing the instructive procedure: defining objectives and errands; the determination of the substance and strategies for educating [2, 23]. The rule of visuality or ostensive standard is acknowledged in immediate and visual methods of simonizing or clarifying implications, for example in the show and naming by the educator of articles, pictures and activities wherefrom the students surmise the implications of words and articulations utilized. In foreign language teaching it is in some cases sensible to enable students to absorb, language governs instead of hold up until they reason these tenets through discourse movement.[3, 98] The educator’s errand isn’t to put this diligent work on the student’s shoulders yet to encourage the procedure of principle learning and to rehearse it, all things considered, circumstances. We have considered the primary strategies and standards of foreign language teaching as models or ideal models of hypothesis, research and school practice. Some of them might be viewed as out of date from a logical perspective, some others appear to be progressively current, however in actuality every one

of them have presented developments at a given minute, superimposing on the ones of every a mixed way. In any case, all strategies share no less than two things for all intents and purpose: 1) their conviction to be the best one, and 2) a lot of solutions that instructors need to pursue

essentially. I don't propose then from the presumptions in this article showing ought to be moved toward following a specific technique as a lot of remedies, however despite what might be expected as a dynamic and intelligent procedure, which implies a lasting communication.

REFERENCES:

1. Mirzayunusova Z.I. Testing as one of the innovative methods of organizing training and control at the lesson of the Russian language and literature //Journal of Pedagogical Inventions and Practices. – 2022. – T. 9. – C. 74.
2. Ibragimovna M. Z. TRANSFER OF PHRASEOLOGICAL UNITS DURING TRANSLATION. – 2022. – 56 p.
3. Мирзаюнусова З. И., Учаева Л. А. МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ РУССКОГО ЯЗЫКА //Yosh Tadqiqotchi Jurnali. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 108.
4. Мирзаюнусова З. И. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ УЧЕНИКОВ-ИНОФОНОВ //Система непрерывного филологического образования: школа–колледж–вуз. Современные подходы к преподаванию дисциплин филологического цикла в условиях полилингвального образования. – 2021. – С. 60.

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA ANTI-KORRUPSION JARAYONLARNI TAKOMILLASHTIRISH

Gulbaxor Eshbekova,
Chirchiq Davlat Pedagogika universiteti magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lif maktablarida anti-korruption strategiyalar va tamoyillarni joriy qilish orqali maktablardagi tashkiliy jarayonlarni takomillashtirish hamda korrupsiyaning oldini olishga doir tavsiyalar berilgan. Unda, shuningdek, matab rahbarlari, o'qituvchilar va ota-onalarning korrupsiyaga qarshi xulq-atvorni shakllantirishdagi roli haqida so'z boradi. Ta'lif sifatini yaxshilashga doir masalalar ham yoritilgan.

Tayanch so'zlar: ta'lif jarayoni, institutsiyonallashuv, matab muhiti, korrupsiya, matab anti-korruption tamoyillari, matab rahbari, o'qituvchi, shaffoflik, takomillashtirish, odob-axloq normalari

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с предотвращением коррупции и совершенствованием организационных процессов в общеобразовательных школах посредством реализации антикоррупционных стратегий и принципов. Кроме того, в ней указывается на некоторый вклад директоров средних школ, учителей, а также родителей в борьбе с коррупцией. Некоторые возможные рекомендации направлены на получение хорошего образования, так как образование является ключевым элементом в развитие личности.

Ключевые слова: образовательный процесс, институционализация, школьная среда, коррупция, школьные антикоррупционные принципы, директор школы, школьные учителя, справедливость, улучшение, этические нормы.

Annotation

This article discusses the issues related to how to prevent corruption and improving organizational processes in general secondary schools through implementing anti-corruption strategies and principles. Furthermore, it indicates some contributions of secondary school principals, teachers as well as parents to combat corruption. Some possible recommendations are addressed to get a good education so as the education is the key element in every development.

Keywords: educational process, institutionalization, school environment, corruption, schools anti-corruption principles, school principals, school teachers, transparency, improvement, ethical norms.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-iyundagi "O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-6013-sod Farmonining 4-bandida belgilangan vazifalardan kelib chiqib, Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligining (keyingi o'rnlarda Agentlik) 2023-yil birinchi yarmiga

mo'ljallangan ish rejasing 17-bandida maktabgacha va matab ta'limi sohalarida ichki audit tadbirlarini o'tkazish qonun hujjatlari ijrosini ta'minlashdagi korrupsiyaviy xavf-xatarlarni o'rganish belgilangan [1].

Ta'lilda korrupsiyasiz boshqaruvni yo'lga qo'yish jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatning shakllanishini belgilaydi. Joizki, daraxt ildizi orqali

palak yozadi, unadi, ko'karadi va gullab yashnaydi. Har bir davlat negizi Yurtboshimiz ta'kidlaganidek, xalq va davlatning yuksalishi bolalarga to'g'ri ta'limgardagi berishdan boshlanadi. Bola ko'rganini qiladi. Boshqacha aytadigan bo'lsak, shaffoflik asosiy prinsipi bo'lgan mакtab va bog'chalarda tarbiyalanayotganlar hayotda har qanday ish, har qanday muammo pulsiz, tanish-bilishlarsiz yechim topayotganini ko'rib voyaga yetsagina axloq-odob normalariga mos tarbiyani oladi.

Yoshlikda oлган tajriba kelajakda o'z aksini topadi. "Qush uyasida ko'rganini qiladi" naqli mohiyatining dolzarligi shundaki, o'quvchi uchun o'qituvchining so'zi, uning o'zini tutishi va intizomi katta o'rnak namunasi hisoblanadi. So'ziga, tarbiyasiga, o'zini tutish, imo-ishoralariga o'quvchi katta e'tibor beradi. Bola asosiy "kumir"ini yoshligida tanslaydi. O'quvchilar maktabdagi fan o'qituvchilarining kun davomidagi dars berish jarayonlarining ishtirokchilari va o'rganuvchilar hisoblanib, ular o'qituvchilarining, ta'limgardagi jarayonining asosiy va birinchi raqamli kuzatuvchilar va, albatta, keyinchalik amalda talqin qiluvchilar hisoblanadi.

O'qituvchilarining ta'limgardagi mehnat faoliyatida bolalarga yoshligidan burch, hurmat, mas'uliyat bilan birga vatanparvarlik, oilaparvarlik kabi tuyg'ularni ham singdirishdagi xizmatlari beqiyos. Albatta, guruch kurmaksiz bo'Imaganidek, ayrim o'qituvchilarining o'z kasbiga sustkashlik yoki mas'uliyat bilan yondashmasligi tufayli vujudga keladigan qiyinchiliklar yoki muammollariga, jamiyatda yechimini topishga to'g'anoq bo'layotgan korrusiyani qabul qilish kabi masalalar borligiga yoki uni ildiz otishiga yo'l qo'yish kabilarga oz bo'lsa-da sababchi bo'layotganliklari achinarli holatdir.

Hozirda butun respublikamiz bo'ylab maktab muhitini nimalar tashkil etishi kerakligini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2023-yil uchun Mur-ojaatnomasida oltita ustuvor yo'naliшhlardan ikkinchisida ta'kidlab o'tdilarki, bundan buyon o'quvchilarining o'z fikr va g'oyalari erkin bayon etishlari, fikrlashda kreativ yondashishlari, bирgalikda jamoa bo'lib ishlashi, shu bilan birga ona tilimizga yanada e'tiborni kuchaytirgan holda muloqot-

ga kirishish qobiliyatini va ko'nikmalarini shakllantirish zarurati borligi tufayli maktablarda yangi dastur va yangi tizim joriy qilinadigan bo'ldi [2]. Adolatni ta'minlash orqali ta'limgardagi sifat darajasining oshirilishi va korruptsianing yo'q qilinishiga erishish maqsadida yurtboshimiz 2023-yilga "Insonga e'tibor va sifatli ta'limgardagi yili" deb nom berishlari hammamizni, ayniqsa, ta'limgardagi sohasida ishlovchilarni juda quvontirdi. Shu asnoda, biz respublikamiz umumta'limgardagi maktablarida 11 yil davomida o'quvchilarni korruptsiyaga qarshi kurashish uchun quyida ko'rsatib o'tilgan tamoyillar ostida ta'limgardagi jarayonini tashkillantirsak, kutilgan maqsadga, shubhasiz, erishamiz.

Maktablarda hukm surayotgan nepotizm va favoritizm kabi korruptsya holatlarini texnologiyalardan foydalangan holda barham topishi adolatli ta'limgardagi sifatini ta'minlaydi. Sifatli ta'limgardagi chuqur bilim davlatning gulab-yashnashiga olib keladi, aynan shuning uchun maktablarda qamrab olinayotgan korruptsianing kelib chiqish sabablarini o'rganishni taqozo etadi [3, 2].

Oldimizga qo'ygan maqsadimizga erishishda maktab rahbarining o'rni beqiyosdir [4, 3]. U uzoq kelajakni ko'ra olish, maktab jamoasini birdamlidka harakatlantira olish, yusakk bilim va serharakatlidka kabi qibiliyatlar egasi bo'lmog'i zarur. O'qituvchining ish samaradorligi, darsining sifatini yaxshilash uchun maktab rahbari tomonidan yoki pedagogik kengashi tomonidan o'rnatilgan maktab o'quvchilar, ularning ota-onalari, o'qituvchilar uchun tegishli choralar yoki qoidalar o'rnatilishi asnosida fan o'qituvchilariga ko'maklashish hamda tizimni yanada takomillashtirgan holda tartibga solish imkonini yaratish kerak.

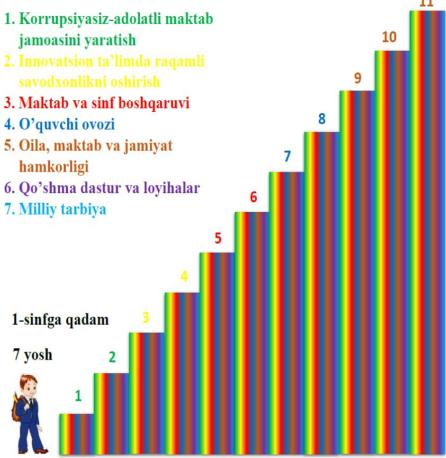
Ta'limgardagi sifatini baholashda maktablararo hamkorligi yo'lga qo'yish zamirida test va nazorat ishlarini har chorak yakunida hamkor maktab o'tkazishi va maktab fan o'qituvchilarini almashinuvni ham ma'lum qisqa muddat davomiyligida hamkor maktabda shaffoflikka urg'u bergen holda faoliyat yuritishga undash korruptsiyaga qarshi xulq-atvorning institutsionallashuviga turtki bo'ladi [5, 29]. Ushbu jarayonlar tufayli o'quvchilarining yashirin ovoz berishi yo'sinida fan o'qituvchilarining reytingi yuzaga chiqadi. Bu, albatta, ta'limgardagi sifat birinchi o'ringa chiqishiga zamin yaratadi.

Nima uchun biz shunday ajdodlarning avlodlari ekanmiz, bu jirkanch illatga qarshi kurashish uchun bирgalikda odimlamasgimiz kerak. Axir, biz kelajak uchun mustahkam, demokratik tamoyillarga asoslangan bir ulug' davlat barpo etilishi uchun umummilliy kurash olib borishimiz kerak. Jamiyatimizdagi har fuqaroning fikrlash doirasini kengaytirish, mantiqiy fikrlashni oshirish, dunyoqarashni to'g'ri shakllantirishimiz zarur. "Men" emas, "Biz" deb ta'limgardagi yakkalikdagi bajariladigan burchlar va vazifalarni umumiyligida burchimiz, maqsadimiz kabi shakllantira olishimiz zarur. Albatta, bunday holatni barpo etish oddiygina, jo'ngina aytalgani bilan buning zamirida tinchlik, do'stlik, hamda mustahkam rivojlangan davlat belgisini beradi.

Sog'lom avlod – buyuk jamiyat. Qachonki insonlar

Umumiy o'rta ta'limgardagi o'quvchilarida korruptsiyaga qarshi xulq-atvoring shakllanishining institutsionallashuviga (tamoyillar asosida)

1. Korruptsiyasiz-adolatli maktab jamoasini yaratish
2. Innovatsion tizimda raqamli savdoxonlikni oshirish
3. Maktab va sinf boshqaruvi
4. O'quvchi ovozi
5. Oila, maktab va jamiyat hamkorligi
6. Qo'shma dastur va loyihiolar
7. Milliy tarbiya

Albatta, 1 yillik bunday ta'limgardagi kevin mustaqil odimlashni boshlagan bola o'zini tajribasidan kelib chiqib faoliyat yuritadi.

Bu biz kutayotgan, qurayotgan, dunyodagi rivojlangan ilg'or jamiyatdir!

1-sinfga qadam

7 yosh

1-sinf

2-sinf

3-sinf

4-sinf

5-sinf

6-sinf

7-sinf

8-sinf

9-sinf

10-sinf

11-sinf

12-sinf

ongi rivojlantirilsagina, har qanday jinoyatlarsiz, korrupsiyasi zamiyat qura olamiz. Misol uchun, agar fuqaroning ishi o‘z foydasiga hal bo‘lsa, bunday holatni korrupsiya holati deb baholamaydi, aksincha, agar ish uning foydasi ga hal bo‘lmay qolsa, unda bu holatni shak-shubhasiz, korruption harakat deb baholaydi. Shuning uchun ta’lim-tarbiya berishda ayni davrda mantiqiy fikrlash maktablардаги дарсликларимизга ham kiritilmoqda.

Haqiqat shundan iboratki, rahbar emas, har bir mehnat shartnomasini imzolagan shaxs o‘zining egallagan lavozimi-

ni sidqidildan, vijdonan yondashib harakatlansa, mehnatda samaradorlik ham oshadi, shuningdek, jarayon ustidan kuchli nazorat o‘rnatilmaydi. Maktab rahbarlarning ta’lim jarayonlariga hissa qo‘shayotganlarni korrupsiya qarshi kurashishda faollikka jalb qilishi ham yengillashadi.

Maktab sharoitida korrupsiya qarshi kurashish usullarini joriy qilishda korrupsiyan keltirib chiqaradigan sabablarni izlab topish, anti-korrupsiya me’yorlar va strategiyalar joriy qilish kesimida ta’lim sohasini oqsoqlantirayotgan bir talay muammolarga yechim topadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-iyundagi “O‘zbekiston Respublikasida Korrupsiya qarshi kurashish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-6013-sonli Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2023-yil uchun Murojaatnomasi <https://review.uz> 22.12.2022.
3. Ximmataliyev D.O., Eshbekova G.X. “Corrupt problems and recommendations in the teaching system of general secondary schools of Uzbekistan today.” Science and Innovation International Scientific Journal 2023 volume2, January,<https://doi.org/10.5281/zenova.7566300>. – 307-310.
4. Ximmataliyev D.O., Eshbekova G.X. “O‘zbekistondagi umumiy o‘rtta ta’lim maktablarida korrupsiya tarqalishining oldini olish chora-tadbirlarida maktab rahbarining ijtimoiy roli” Mug‘allim hem uzliksiz bilimlendiri o“№6/2-2022. – 103-105.
5. Monica Kirya “Education sector corruption: How to assess it andways to address it” CMI Michelson Institute U4issue 2019-61.

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA INGLIZ TILI O‘QITILISHINING MAZMUN-MOHIYATI VA INNOVATSION USULLARI

Erkin Aydarov,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Boshlang‘ich ta’lim metodikasi kafedrasи dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD);

Malika Iskakova,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Boshlang‘ich ta’lim fakulteti talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’limda ingliz tilining o‘rni ilmiy-metodik nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Ingliz tilini o‘qitishning mazmun-mohiyati va innovatsion usullari yoritib berilgan. Erta yoshdan ingliz tilini o‘qitishning ijobjiy natijalari, shuningdek, boshlang‘ich ta’limda ingliz tili o‘qituvchilarini uchun dars samaradorligini orttiruvchi asosiy usullar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: bilim, boshlang‘ich, ingliz tili, ko‘nikma, samarali usul.

Аннотация

В данной статье рассматривается роль английского языка в начальном образовании с научно-методической точки зрения. Освещены содержание и инновационные методы обучения английскому языку. Анализируются положительные результаты обучения английскому языку с раннего возраста, а также основные методы повышения эффективности уроков для учителей английского языка в начальных классах.

Ключевые слова: знание, начальный, навык, английский язык, эффективный, метод.

Annotation

This article discusses the role of English in primary education from a scientific-methodical point of view. The content and innovative methods of teaching English are emphasized. The positive results of teaching English from an early age, as well as the main methods of increasing the effectiveness of lessons for English teachers in primary education are analyzed.

Keywords: knowledge, primary, skill, English, efficient, method.

Hozirgi biz yashab turgan davrda ingliz tilini bilish asosiy talablarning biri desak, mubolog'a bo'lmaydi. Chunki til – aloqa quroli demakdir. Hozirgi kunda xalqlar o'rtasidagi aloqalarda keng ko'lamda qo'llaniluvchi til ingliz tili bo'lib hisoblanadi. Chet davlatlariga chiquvchilar uchun ham ingliz tilini bilish muhimdir. Yurtimizning chet davlatlar bilan hamkorlik aloqalari barcha sohalarda izchil rivojlanib borayotgan bir paytda, mazkur tilda mustaqil fikrlay oladigan va kelajakda har qanday yo'nalishda foydalana oladigan kadrlarni boshlang'ich sinflaridan boshlab sifatli bilim bilan ta'minlash hozirgi paytdagi asosiy vazifalarimizdan biridir. Ya'ni ingliz tilini bilishni zamon talab etmoqda. Ingliz tilini o'rganishda boshlang'ich bilim va ko'nikmalarining to'g'ri bo'lishi muhimdir. Shu bois ham mazkur maqolada boshlang'ich ta'limga ingliz tilini o'qitishning ahamiyati va mazmun-mohiyati haqida so'z yuritdi.

Ingliz tilini o'qitish o'rta va yuqori ta'lif berishning ajralmas qismiga aylandi. Ta'limga bir qator o'zgartirishlar kiritildi. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2012-yil 10-dekabrdagi "Chet tillarini o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-1875-sonli Qarori shular jumlasidanadir. Ushbu qarorga muvofiq chet tillarini, asosan, ingliz tilini boshlang'ich sinfdan boshlab o'rgatish, ularni chet tillarini o'rganishga bo'lgan qiziqishini yanada oshirish uchun barcha umumta'lim maktalarda 1-sinfdan boshlab ingliz tili darslarini har xil qiziqarli o'yinlar tarzida o'qitish va shu bilan birga o'quvchilarning og'zaki nutqini ham rivojlantirish, 2-sinfdan boshlab esa, alifbo, o'qish va grammatikani o'qitishni zamonaviy va innovatsion usullar asosida o'qitish bosqichma-bosqich yo'lga qo'yildi. Sababi, bolalarda til o'rganishga bo'lga tabiiy moyillik, ularda taqlid qilish xususiyati kuchli ekanligi, kattalarga nisbatan bolalar vaqtining ko'pligi, hamda o'rgangan ma'lumotlarni tez xotirada saqlashidir. Demak, til o'rganish ham yosh davrlariga bog'liq.

Masaru Ibukaning "Uchdan keyin kech" kitobida bildirgan fikriga ko'ra: "Barvaqt rivojlantirishning asosiy maqsadi baxtsiz bolalar paydo bo'lishining oldini olishdir. Unga xorijiy til betakror tilshunos bo'lib ulg'ayishi yoki uni "yaxshi" bolalar bog'chasiga yoxud boshlang'ich maktabga tayyorlash uchun o'rgatilmaydi. Asosiysi boladagi cheksiz imkoniyatlarni rivojlantirish orqali uning hayotiga va dunyosiga ko'proq quvonch olib kirishdir" [2, 18].

"Chet til ta'limali sifat va samaradorlikni ta'minlash maqsadida chet tillarni o'rganish/o'rgatish yoshini qisqartirish tajribasi ommalashib bormoqda. Bunga «the younger the better / early is better» mazmunidagi tushunchaning keng tarqalganligi sabab bo'ldi" [3, 6].

"Shuni e'tiborga olish kerakki, 6-7 yoshli bolalar ma'lumotlar ma'nosini tushunib emas, uni mexanik tarzda yodlaydi. Shuning uchun boshlang'ich sinf o'quvchilari ga ingliz tilini o'rgatishni grammatik tushuncha berishdan

boshlamaslik zarur. Aks holda chet tilini o'rgatishning dastlabki qadamidanoq bolani zo'riqtirib qo'yish va qiziqishini so'ndirib qo'yish mumkin" [4, 221].

G.Sh.Tadjibayev "Boshlang'ich sinflarda ingliz tili o'qitish" o'quv qo'llanmasida boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitishning maqsad va vazifalari haqida shunday so'z yuritgan: "Ma'lumki, har qanday maqsad ehtiyoj tufayli paydo bo'ladi. Metodik adabiyotlarda ehtiyojni tahlil qilishda ta'lif sharoitidan kelib chiqib, obyektiv va subyektiv ehtiyojlar farqlanadi.

Obyektiv ehtiyoj:

a) ingliz tili o'rganuvchilarning yoshga oid psixologik xususiyatlari, ona tili, qiziqishlari, ingliz tili o'rganish layoqatlari;

b) ingliz tilida nutq faoliyat turlaridan egallanishi lozim bo'lgan bilim, malaka va ko'nikma darajalari;

d) davlat va jamiyat talabidan, ya'ni ijtimoiy buyurtmadan kelib chiqib, o'quvchilarning ingliz tilidan bilim, malaka va ko'nikmalariga qo'yiladigan dasturiy talablar haqidagi ma'lumotlar asosida aniqlanadi.

Subyektiv ehtiyoj:

a) o'quvchilarning ingliz tili va madaniyatiga munosabatlari;

b) ingliz tili o'rganish usullari va strategiyalari;

d) qaysi nutq faoliyat turlari (gapirish, tinglab tushunish, o'qish va yozuv)ni egallashga qiziqishlari haqidagi ma'lumotlar asosida tahlil etiladi.

Obyektiv va subyektiv ehtiyojlar haqidagi tahliliy ma'lumotlar asosida ta'lif maqsadlari aniqlanadi. Ta'lif maqsadlarini aniqlashda o'rganuvchilarning kommunikativ ehtiyojlariga ustuvor ahamiyat qaratish zarur. Maqsad – ta'limga umumiyo yo'nalish bo'lib, muayyan vazifa(lar) ni hal etish rejasidir. Maqsad deganda, ingliz tili va uning sohibi madaniyatini o'rgatish va o'rganishning ongli tarzda rejalashtirilgan natijasi ko'zda tutiladi. Ta'lif maqsadlari ijtimoiy buyurtma – topshiriq bo'lib, har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirish va tarbiyalashga qaratiladi, u ta'lif mazmuni va unga muvofiq erishiladigan natijani belgilash orqali ingliz tili o'qitish tizimini aniqlashtiradi" [3, 31].

Albatta, darsning samaradorligi va sifati ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy mahoratiga bog'liq. Shu o'rinda aytish joizki, boshlang'ich sinflariga ingliz tili fanidan dars beruvchi pedagoglarni tayyorlash maqsadida respublikamizning barcha pedagogika universitetlari va institutlarida "Maktabgacha va boshlang'ich ta'limga xorijiy til" yo'nalishlari ochilib, bugungi kunda kadrlar tayyorlab chiqarmoqda. Mazkur yo'nalishning alohida ochilishidan asosiy maqsad – ham bolalar bilan ishlay oladigan, ham ingliz tilini biladigan kadrlarning alohida bo'lishi ehtiyojini qondirish edi. Chunki boshlang'ich sinf o'qituvchisi bola bilan ishlashni biladi, lekin ingliz tilini yetuk bilmaydi. Ingliz tili o'qituvchisi esa tilni yetuk biladi, ammo bola bilan ishlash tajribasiga ega emas. Shu bois ham "Makta-

bgacha va boshlang‘ich ta’limda xorijiy til” yo‘nalishining ochilishi maqsadga muvofiq bo‘ldi. Shu bilan bilan bir qatorda xorijiy til pedagoglari malakasini oshirishga katta ahamiyat qaratilmoqda. Bunga mos ravishda O‘zbekiston Respublikasining Vazirlar mahkamasining “Xorijiy tillarini o‘rganishni ommalashtirishni samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” qaroriga ko‘ra “Xorijiy tillar pedagoglari malakasini oshirish bo‘yicha mobil guruuhlar tashkil etilsin” [1]. Bunda asosiy e’tibor, eng avvalo, olis hududlarda joylashgan yoki xorijiy tillarni o‘qitish bo‘yicha ko‘rsatkichi past bo‘lgan ta’lim tashkilotlari o‘qituvchilarining malakasini oshirishga qaratilgan.

Ingliz tilini o‘qitish jarayonida tushunib eshitish (listening), mustaqil gapirish (speaking), yozish (writing) va tushunib o‘qish (reading) kabi qobiliyatlar birma-bir oshirib boriladi. Boshlang‘ich sinflarda mazkur qobiliyatlarni rivojlantirishda har xil innovatsion usullardan foydalanish va darsni qiziqarli olib borish uchun o‘yinlar tashkil etish eng samarali yo‘l bo‘lib hisoblanadi. Dars samadorligini oshirishda quyidagi usullarni e’tiboringizga havola qilamiz:

- qo‘sish va she’rlar yordamida o‘rgatish: ya’ni alifbo yoki talaffuz qilish qiyin bo‘lgan so‘z va so‘z birikmalari ni kuyga solib o‘rgatish;
- multfilimlar tomosha qilish yordamida o‘qitish: bolalar ma’lumotlarni tushunib emas, uni mexanik tarzda yodlaydi, multfilimlar tomosha qilish esa bolaga ma’lumotlarni tez va oson yodlashiga imkon yaratib beradi;
- aqliy va jismoniy harakatlar asosida o‘yinlar tashkil etish: bola aqliy va jismoniy harakatda bo‘lishi natijasida ma’lumotning xotirada chuqr saqlanadi;
- mavzuga oid muhit yaratish yordamida o‘qitish: ya’ni mavzuga mos ravishda muhitning yaratilishi bolaning so‘z boyligini kuchaytirib, dunyoqarashini kengaytiradi;
- innovatsion axborot texnologiyalari yordamida o‘qitish: axborot texnologiyalari yordamida tayyorlangan har xil slaydlar yoki videoroliklar bolaning ko‘rish orqali eslab qolish qobiliyati rivojlantirish mumkin;
- didaktik qurollar va tarqatma materiallar yordamida o‘qitish: o‘qitish uchun kerakli dars materiallari va o‘qituvchi tayyorlagan qo‘sishma materiallar, elektron materiallar, maketlar va tarqatma materiallari yordamida bola xotirasi yanada mustahkamlanadi.

Demak, darsni har xil o‘yinlar, musobaqalar va ko‘rgazmali qurollar yordamida o‘tkazish o‘quvchi uchun

quyidagi afzallikkлага ega:

- darsni tez va oson tushunib olish;
- o‘quvchi xotirasida chuqr saqlanishi;
- guruh bilan ish yuritish;
- o‘z ustida ko‘proq ishslash.

Darhaqiqat, ma’lumotni tez va oson tushunib olish va ma’lumotning xotirada chuqr saqlanishida sezgi a’zolari ya’ni ko‘z, burun, qulqoq, til kabilarning qatnashishi yordamida qo‘llanilgan usullar foydali va samarali hisoblanadi. Masalan, o‘quvchi birgina narsani ko‘rish orqali rangini va shaklini, hidlash orqali hidini, tatib ko‘rish orqali uning ta’mini bilishi mumkin bo‘ladi va o‘sha jarayonda o‘qituvchi o‘sha narsaning rangini, shaklini va ta’mining qandayligini ingliz tilida gapirib berishini so‘rashi orqali bolada nafaqat tez tushunib olish, balki ma’lumotning xotirada chuqr saqlanishiga imkon yaratib beradi.

Erta yoshdan ingliz tilini o‘qitish esa quyidagi natijalarni beradi:

- ingliz tilidagi tovush va so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish intonatsiyasini saqlash;
- boshlang‘ich sinf mavzulariga doir ingliz tilidagi leksikologiyasining saqlanishi;
- diologlarni erkin yurita olishi;
- mantiqan o‘ylash qobiliyatining oshishi;
- kommutativ rivojlanishni oshirish.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, boshlang‘ich ta’limda ingliz tilining o‘qitilish ahamiyati va mohiyati katta. Sababi, bo‘lajak kadrlarni tayyorlashda eng asosiy e’tibor ularning boshlang‘ich bilim olishiga, boshlang‘ich bilimining to‘g‘ri yo‘naltirilganligiga qaratilgan. Va kadrlarni zamon talablariga mos ravishda ingliz tilini mustaqil qo‘llay olishini shakllantirishda boshlang‘ich ta’limning o‘rni o‘zgacha. Boshlang‘ich sinflarda ingliz tilini o‘qitishda zamonaviy innovatsion usullardan foydalanshing ahamiyati katta hisoblanadi. Hozirgi vaqtida mamlakatimizda bolalar va o‘smirlar orasida ingliz tiliga bo‘lgan talab va qiziqish kuchaymoqda. Sababi, ingliz tildagi boshlang‘ich tushuncha va ko‘nikmalarning boshlang‘ich ta’limda berilishi bilan bolalar va o‘smirlarning qiziqishi ortib bormoqda. Davlatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev bu haqida shuni takidladir: “35 million dan iborat ko‘p millatlari xalqimiz dunyodagi rivojlangan davlatlarga xos hayot darajasiga erishish, adolatli, erkin va obod jamiyat qurishdek ulug‘vor maqsadlar bilan yashamoqda”.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xorijiy tillarini o‘rganishni ommalashtirishni samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 312-son qarori, 2021. <https://lex.uz/docs/-5431845>
2. Masaru Ibuka. “Uchdan keyin kech” [N.N.Hamidulla qizi tarjimas]. – T.: “Akademnashr”, 2019. – 258 b.
3. G.Sh.Tadjibayev. “Boshlang‘ich sinflarda ingliz tili o‘qitish”. O‘quv qo‘llanma. – N., 2019. – 152 b.
4. M.M.Boboqulova. “Boshlang‘ich sinflarda ingliz tilini o‘qitish metodikasi”. Science and Innovation, 2022. 2-son. – 220-223-b.

TALABALARDA IT-KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHDA TYUTORLIK FAOLIYATI

Aziza Kurbanova,

O'zDSMI, Axborot texnologiyalari kafedrasi dotsenti v.b.,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Maqolada san'at va madaniyat oliy talim tizimida talabalarning IT-kompetentligini rivojlantirishda pegagogik ahamiyati va xotira, appersepsiya, tasavvur, diqqat, ehtiyoj, motivatsiya, intilish va qaror qabul qilish rivoji kabi psixologik xususiyatlari muhim ahamiyat kasb etishi bo'yicha to'xtalib o'tilgan. IT-kompetentligini rivojlantirishda pedagogning innovatsion faoliyati, uning turlari va bugungi kundagi talablari taqdim qilingan.

Kalit so'zlar: san'at, madaniyat, axborot-texnologiyalar; innovatsion faoliyat, xotira, appersepsiya, tasavvur, diqqat, ehtiyoj, motivatsiya, intilish, mentor, tyutor, edvayzer, kouch

Аннотация

В статье акцентируется внимание на педагогическом значении искусства и культуры в развитии ИТ-компетентности студентов, а также на важности таких психологических характеристик, как память, апперцепция, воображение, внимание, потребность, мотивация, стремление и развитие принятия решений. раскрыты. Представлена инновационная деятельность педагога в развитии ИТ-компетентности, ее виды и современные требования.

Ключевые слова: искусство, культура, информационные технологии, инновационная деятельность, память, апперцепция, воображение, внимание, потребность, мотивация, стремление, наставник, тьютор, советчик, коуч.

Annotation

The article focuses on the pedagogical significance of art and culture in the development of students' IT competence, as well as on the importance of such psychological characteristics as memory, apperception, imagination, attention, need, motivation, desire and development of decision making. disclosed. The innovative activity of the teacher in the development of IT competence, its types and modern requirements are presented.

Keywords: art, culture, information technology, innovation, memory, apperception, imagination, attention, need, motivation, aspiration, mentor, tutor, adviser, coach.

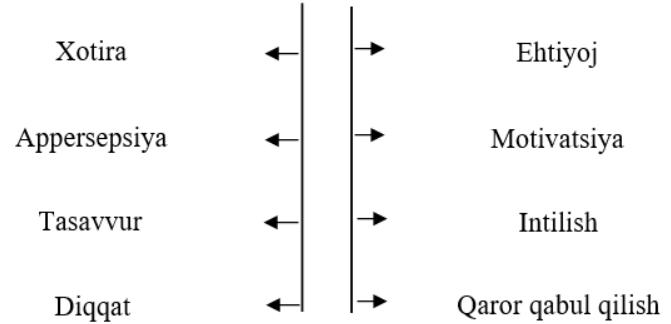
San'at va madaniyat oliy ta'lif muassasalari talabalarida IT-kompetentlikning rivojlanishi inson psixologiyasida muayyan o'zgarishlarni yuzaga keltiradi, sermahsul texnik-ijodiy namunalarni yaratish tizimini tezlashtirishga muhim psixologik asos yaratadi. Bu asos asnosida IT-kompetentlikni rivojlantirish bir nechta psixologik xususiyatlar ta'sirini hisobga olishni talab etadi. IT-kompetentlikni rivojlantirish jarayoni talabaning intellektual faoliyati rivojlanishi bilan ham bog'liq. Intellektual ko'nikmalar o'zida xotiraning rivoji, idrok etishning rivoji, tasavvurlarning rivoji, diqqatning rivojini aks ettiradi [1, 3].

Intellekt – shaxs xususiyati bo'lib, obyektiv borliqdag'i predmet va hodisalarni ularning o'ziga xos aloqalari va qonuniyatlar bilan ongimizda aniq va chuqur aks ettiradigan qobiliyatdir [6, 5].

Yuqorida fikrlarga tayangan holda, talabalarда axborot kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari xotira, appersepsiya, tasavvur, diqqat, ehtiyoj, motivatsiya, intilish va qaror qabul qilish rivoji mazkur jarayonda muhim ahamiyat kasb etadi (1-rasmga qarang).

Appersepsiya – talabaning har qanday jarayonni aniq va ongli idrok etishini anglatuvchi zamonaviy psixologik xususiyatidir. Appersepsiya xususiyati tufayli talabalar o'zaro idrokining mazmuni bilan bir-birlaridan muayyan

Psixologik xususiyatlar

1-rasm. IT-kompetentlikni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari

darajada taqqoslanadilar, ya'ni ular aynan bir xil narsani o'zining bilim darajasi, fikr doirasi, pozitsiyasi, dunyoqarashi va ijtimoiy kelib chiqishiga asoslangan holda turlicha idrok qiladilar hamda aks ettiradilar. Appersepsiya rivoji talabalarning axborot- kommunikativ kompetentliklarini rivojlanishidagi shaxsiy tasavvurlari shakllanishiga olib keladi.

Talabalarда motivatsiya rivoji IT-kompetentlikni rivojlantirishga ta'sir etuvchi asosiy psixologik xususiyatlaridan biri hisoblanadi [2, 6].

Oliy ta'lif muassasalari talabalarida IT-kompetent-

likning rivojlantirishning psixologik xususiyatlari tala-balarning kasbiy faoliyatlarini amalgal oshirishlarida innovatsion g'oyalarga boy shaxs sifatida shakllanishlariga muhim turkti vazifasini bajaradi.

Tarixga nazar soladigan bo'lsak, mustaqillik yillarda ishlab chiqilgan milliy ta'lim modelining eng asosiy jiha-ti mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllanishiga olib kelishi ekanligi quyidagicha ta'kidlab o'tilgan: "Ta'limning yangi modeli jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllanishiga olib keladi. O'zining qadr-qim-matini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, ha-yotda aniq maqsadga ega bo'lgan insonlarni tarbiyalash imkoniga ega bo'lamiz. Ana shundan keyin ongli turmush kechirish jamiyat hayotining bosh mezoniga aylanadi. Shunda odam olomon bo'lib, har lahzada serkaga ehtiyoj sezib emas, aksincha – o'z aqli, o'z tafakkuri, o'z mehnati, o'z mas'uliyati bilan, ongli tarzda, ozod va hur fikrli inson bo'lib yashaydi" [6, 8].

San'at va madaniyat oliy ta'lim muassassalari talabalarida IT-kompetentlikni rivojlantirish o'z navbatida pedagogdan innovatsion faoliyatni samarali amalgal oshirishni talab etadi. Chunki bu soha chegara bilmas va cheklanmagan qobiliyatlar namunasini ifoda etadi.

Innovatsion faoliyat va innovatsion texnologiyalarning mazmuniga tayanib, interaktiv ta'lim asosida, pedagog rahbarligida olib boriladigan ta'lim-tarbiya jarayonida, san'at va madaniyat sohasi talabalarining ijodiy salohiyati rivojlanib boradi va ularning intellektual-jismoniy faoliyatni yanada yuksaladi [3, 32]. Bu jarayonni muvafqaqiyatli boshqarish uchun har bir pedagog talabalarning ilmiy-ijodiy salohiyatini oshirishda tarbiya jarayonining xususiyatlarini o'rganishi, yoshlarning mustaqil faoliyat turlarini bilishi va ularning ma'naviy ijodiy malakalarini shakllantirish manbalarini yaratishi hamda kasb egalarining intellektual ijodiy salohiyatini oshirish usullarini ishlab chiqishi zarur.

V.I.Slobadchikov fikricha, innovatsion faoliyat – pedagogik jamoani harakatga keltiruvchi, olg'a boshlovchi, taraqqiy ettiruvchi kuchdir. "Innovatsion faoliyat – bu yangi ijtimoiy talablar bilan an'anaviy meyorlarning mos kelmasligi, yoxud amaliyotning yangi shakllanayotgan me'yoring mavjud meyor bilan to'qnashuvi natijasida vujudga kelgan majmuali muammolarni hal etishga qaratilgan faoliyatdir" [9, 35].

"Pedagoglarni innovatsion faoliyatga tayyorlash muammosiga murojaat etish, jamiyatda innovatsion jarayonlar dinamikasining o'sib borishi natijasida vujudga keldi. Uning tahlili faqat fan va texnika erishgan zamonaviy yutuqlardan foydalanishni o'z ichiga olmasdan, balki yangiliklarni izlash, yaratish, moslashtirish, tatbiq etish va olin-gan natijalarni qayta tekshirish kabi jarayonlarni ham qamrab oladi", – deb ta'kidlaydi M.Jumaniyozova [10, 86].

R.Jo'rayev va X.Ibragimovlarning fikricha, "Innovatsion faoliyat – pedagogning o'z faoliyatidan qo-

niqmasligidan kelib chiqadi. U pedagog tomonidan u yoki bu pedagogik vazifani hal qilishda qandaydir to'siqqa duch kelinib, uni muvaffaqiyatli hal etishga intilish asosida yuzaga keladi" [11, 29].

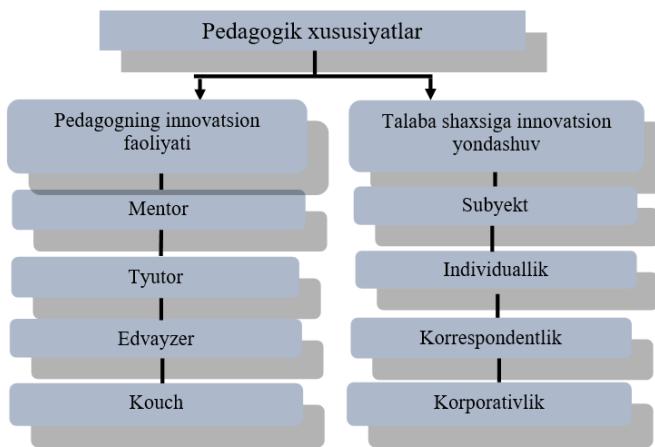
Tadqiqotchi, olim V.A.Slastenin innovatsion faoliyatning tuzilishi ustida tadqiqot olib borgan va uni quyidagicha tuzilishga ega deb ko'rsatib o'tadi: "Innovatsion faoliyatning tuzilishi – ijodiy yondashuv, ijodiy faollik, yangilikni kiritishga texnologik va metodologik tayyorgarlik, yangicha fikrlash, muomala madaniyati. Innovatsion faoliyatning darajalari: reproduktiv, evristik, kreativ bo'lishi mumkin" [8, 52].

Innovatsion faoliyat istiqbolli maqsadlarni anglash orqali namoyon bo'ladigan jarayondir. Bu jarayon talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda o'qitishning zamonaviy usul va uslublarini tatbiq etish va foydalanishni talab qiladi. San'at va madaniyat oliy ta'lim muassassalari ta'lim jarayonida interfaol usullar va innovatsion texnologiyalarning joriy etilishi, xodimlarning zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari tomonidan uning vazifalari, rolini o'zgartiradi, pedagogik faoliyatining modernizatsiyalashuviga olib keladi.

B.Xodjayev tadqiqotida pedagogik faoliyatning maslahatchi, tyutor, moderator va fasilitator kabi turlari tadqiq etilgan [7, 64].

Yuqoridagi olim va tadqiqotchilar fikrlaridan kelib chiqqan holda hamda xorij tajribasiga asoslangan zamonaviy ta'limni tashkil etishda bugungi kunda pedagog mentor, tyutor, edvayzer va kouch bo'lishi talab etiladi.

Talabalarda IT-kompetentlikni rivojlantirishda yana bir asosiy omil sifatida pedagogik xususiyatlar ham alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur omillar psixologik xususiyatlarini ham o'zida qamrab oladi. IT-kompetentlikni rivojlantirishda talabalarning bo'lajak kasbiy faoliyatlariga oid bilim, ko'nikma va malakalarini mustaqil egallashlari, kasbiy faoliyatlarini tashkil etish va boshqarish uchun zamonaviy ta'lim tizimida pedagog faoliyatini modernizatsiyalash muhim o'rinn tutadi (2-rasm).

2-rasm. IT-kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik xususiyatlari

Zamonaviy ta'lif tizimida pedagogning mentorlik faoliyatini alohida ahamiyatga ega. Mentorlik pedagogik faoliyatni masofadan amalga oshirish jarayoni hisoblanib, unda mentor talaba berilgan vazifalarni mustaqil bajara olishini ta'minlaydigan aniq usul, yo'nalishlar, maslahat va tavsiyalarni taqdim etgan holda amalga oshiriladi. San'at va madaniyat oliy ta'lif muassasalarida o'qitiladigan "San'at va ta'lifda axborot texnologiyalari" fanida mentor talabalar tomonidan bajarilgan amaliy mashg'ulot (grafika, effektlar)ning sifatini tekshiradi va o'z tavsiyalarni beradi, yaratilgan video rolik, slaydshou, musiqiy partituraning yaratilish jarayoniga rahbarlik qiladi [1, 428].

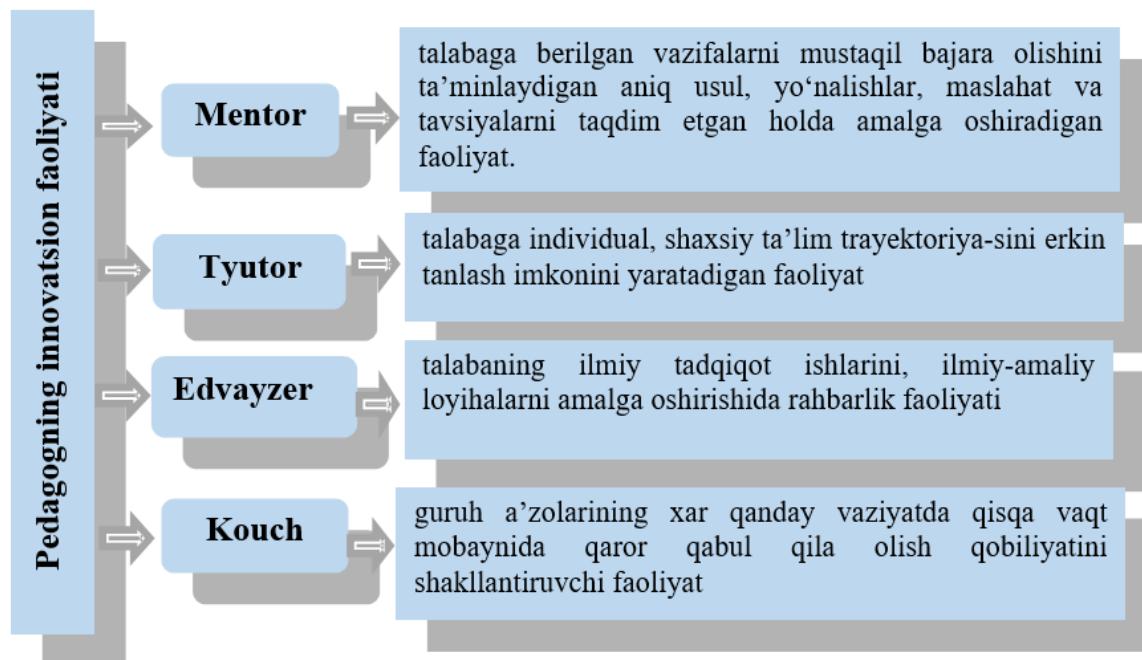
Tyutorlik xorijiy davlatlarda keng qo'llaniladigan pedagogik faoliyat bo'lib, bu faoliyat talabaga shaxsiy ta'lif trayektoriyasini erkin tanlash imkonini beradi. Talaba muammoni individual, ijobjiy hal etishida tyutor hamkorlik qiladi, vazifalarni bajarishda erkin tanlovni taqdim etadi va uni qo'llab-quvvatlaydi. Tyutor talabalarga kasbiy faoliyatni amalga oshirish va unda ilmiy, ijodiy natijalarga erishish rejalarni tuzishda ko'maklashadi hamda zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalanishi talab etadi.

Edvayzerlik faoliyatni oliy va oliy ta'lifdan keyin-

gi ta'lif uchun mo'ljallangan pedagogning innovatsion faoliyatini turi hisoblanadi. Edvayzer pedagog talabaning o'quv jarayoni, o'quv dasturlarini to'liq, individual o'zlashtirishini ta'minlaydi. Har bir talabaning bilish qobiliyati va dunyoqarashi, xohish-istiklari, ehtiyojlarini hisobga olgan holda faoliyatni olib boradi. Edvayzer talabaning ilmiy-tadqiqot ishlarini, ilmiy-amaliy loyihalarni amalga oshirishida rahbarlik qiladi. Bu faoliyat talabadan berilgan muammoni ilmiylikka tayangan holda hal etishi va uni amaliyotda qo'llay olishini shakllantiradi.

Zamonaviy pedagogning innovatsion faoliyat turlaridan biri kouch bo'lib, bu faoliyat o'quv-bilish jarayonini guruhlarda tashkillashtirish bilan bog'liqdir.

Kouch guruhi faoliyatini hamkorlikda tashkil etish, o'z-o'zini baholash, bir-birini o'zaro qo'llab-quvvatlash orqali muammoni ijobjiy hal etish usullarini taqdim etadi. Kouchlik faoliyatida guruhi a'zolarining har birining rivojlanishi va kasbiy etuklik darajasiga olib chiqishga erishish talab qilinadi. Bu faoliyatning boshqa pedagogik faoliylardan asosiy farqi har qanday vaziyatda qisqa vaqt mobaynida qaror qabul qila olish qobiliyatini shakllantirishdan iborat.

3-rasm. Pedagogical innovation activities structure

Tadqiqot natijasida talabalarda IT-kompetentlikni rivojllantirishda pedagogning innovatsion faoliyatini rivojlanishning quyidagi takomillashtirilgan tuzilmasi ishlab chiqildi (3-rasm).

Ijod jarayonini bosqichma-bosqich o'rganish natijasida inson ongingin faqat o'ziga xos, fenomenal jihatlari namoyon bo'ladi. Har bir ijod bosqichi murakkab jarayon bo'lib, u ijodkor insonning ehtiyojlari, qadriyatları, hissiyotlari va intellekti xususida axborot beradi.

Ijodiy faoliyat – yangi sahna asarlari yaratish, yangi

qahramonlarni yaratish, original san'at asarini dunyoga keltirishdir. Shu bilan birga, bor asarning faqat kichik bir jihatiga o'zgarish kiritish, mustaqil qarorga kelish, shaxsiy xulosa chiqarish ham ijodiy faoliyat hisoblanadi. Shuning uchun ijodiy qobiliyatlar har bir insonga xos deyiladi.

Ijodiy faoliyat natijasida yangi moddiy va ma'naviy qadriyatlar vujudga keladi. Ijod o'z mohiyati jihatidan tarixiy-madaniy hodisa bo'lib, shaxs va jarayon kabi psixologik aspektlarga ega. U shaxsda qobiliyatlar, motivlar, bilim va malakalar borligi tufayli yangiligi, noyobligi bilan ajralib

turuvchi mahsulot yaratilishini ta'kidlaydi. Shaxsning bu xususiyatlarini o'rghanish natijasida tasavvurning, intuit-syaning, aqliy faoliykning anglanmagan komponentlari, shuningdek, shaxsning o'zini anglashga, o'z yaratuvchilik imkoniyatlarini kengaytirishga bo'lgan ehtiyojlari ro'yobga chiqadi. Ijod madaniyatning qaysi sohasida qo'llansa (ishlab chiqarish, texnika, san'at, fan, siyosat, pedagogika va b.), ularning har birida ijod psixologiyasining o'ziga xosligini, shuningdek, ular orasida munosabat xarakterini aniqlashni talab etadi [12, 112].

Ijodiy jarayon vazifa qo'yish, fikrni shakllantirish, fikrni amalga oshirishdan iborat; ijodkor shaxsi qobili-

yatlar, aqliy xususiyatlar, temperament, yosh, xarakter va boshqalarga bog'liq; muhit va sharoit atrof-muhitni, ja-moani, ijodiy faoliyat stimullari va to'siqlarini namoyon etadi.

Ma'lumki, har qanday tizim, jumladan, inson ichki (shaxsiy) ehtiyojlar va tashqi atrof-muhit talablari ta'siri ostida o'zgara boshlaydi, ya'ni rivojlanadi [13, 56].

Xulosa qilib aytganda, pedagogik tizimda axborotga bo'lgan talab o'quv jarayonining faolligining ko'rsat-kichidir, ammo axborot oqimini nazorat qilish va tahsil qilish pedagogik jarayonni boshqarish samaradorligini belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kurbanova A.T. Technology of Using ICT in the Field of Arts and Culture// The International Journal of Multi-cultural and Multireligious Understanding – Hamburg, Germany, 2021. – №6. – P. 427-434.
2. Kurbanova A.T. Developing Information and Communicative Competence of Specialists in Art and Culture Sphere // Eastern European Scientific Journal – Germany, 2019. – №1. – P. 438-441.
3. Kurbanova A.T. Theoretical and practical conditions of development of information and communication competence of future cultural and art figures // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences – Australia, 2019. – №12. – P. 28-35.
4. Kurbanova A.T. The role of the software in the development of information and communicative competence of future workers of culture and art// International Journal of Advanced Science and Technology. – 2019. – No14. Elsevier's Scopus. – P. 55-67.
5. Kurbanova A.T Theoretical and practical conditions of development of information and communication competence of future cultural and art figures // International Conferences "Modern structure and development of science in our life". – United State of America, 2019. – P. 132-136.
6. Xodjaev B.X. Umumiy pedagogika: Darslik. – T.: "Sano-standart" nashriyoti, 2017. – 430 b.
7. Xodjayev B.X. Ummumta'lim maktablari o'quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta'minot vositasida rivojlantirish: Pedagogika fanlari doktori. ...diss. – T., 2016. – 314 b.
8. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014. – 188 s.
9. Слобадчиков В.И. Инновационные образований. // Школьные технологии. – М., 2005. – № 2. – 190 с.
10. Jumaniyozova M.T. Malaka oshirish jarayonida o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning pedagogik asoslari (tarix fani o'qituvchilari misolida): Ped.fan.nomzodi ... diss. – T., 2007. – 176 b.
11. Jo'rayev R.H., Ibragimov X.I. Pedagogik jamoaning innovatsion faoliyati. // Xalq ta'limi. – T., 2004. – № 2. – 160 b.
12. Лук А.Н. Психология творчества. – М., 1978. – 246 с.
13. Дуранов М.Й., Жернов В.И. Информационно-коммуникативный подход в обучении и организации педагогического процесса. Магнитогорск: Изд-во МаГУ, 2001. – С. 25-37.
14. Johnson D.W., Johnson R.T. Cooperation and the use of technology // Handbook of research on educational communications and technology / In J.M. Spector (3d ed.). – NY: Taylor and Francis e-library, 2008. –P. 401-425.

OLIY HARBIY TA'LIMDA KIMYONI
“LECTURE + PRACTICE + EXPERIMENT” USULIDA O‘QITISH

Maftuna Islamova,

Chirchiq oliy tank qo‘mondonlik muhandislik bilim yurti
 Tabiiy-ilmiy fanlar kafedrasi dotsenti, p.f.f.d., (PhD)

Annotatsiya

Mazkur maqolada nostandard darsning mazmuni, turlari va afzalliklari, kimyo fanini o‘qitishda nostandard darslarning ahamiyati, oliy harbiy ta’lim tizimi kursantlariga kimyo fanini o‘qitishda “Lecture+Practice+Experiment” nostandard dars turini qo‘llash metodikasi, uning tuzilmasi, tarkibiy qismlari va ta’lim samaradorligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Nostandard dars, impovizatsiya, detonatsiya, qo‘rg‘oshin azidi, kompitensiya, harbiy kompitensiya, harbiy mahorat.

Аннотация

Вданной статье рассмотрены содержание, виды и преимущества нестандартных уроков в обучении химии, методика использования нестандартного типа урока “Lecture+Practice+Experiment” в обучении химии курсантов вузов. Рассмотрена структура, составные части, методика применения и эффективность обучения данного вида нестандартного урока.

Ключевые слова: Нестандартный урок, импровизация, детонация, азид свинца, компетентность, военная компетентность, военные навыки.

Annotation

This article discusses the content, types and advantages of non-standard lessons, the importance of non-standard lessons in teaching chemistry, the methodology for using the non-standard type of lesson “Lecture + Practice + Experiment” in teaching chemistry to university cadets. The structure, components, methods of application and effectiveness of teaching this type of non-standard lesson are considered.

Keywords: Non-standard lesson, improvisation, detonation, lead azide, competence, military competence, military skills.

Pedagogikada 1970-yillarning o‘rtalarida ta’lim oluvchilarda darslarga qiziqish darajasining keskin tushib ketayotganligi aniqlangan edi. Buning sababi dars o‘tish tuzilmasining eskiligi, bir xillik, ta’lim jarayonining yagona bichimga tushib qolganligi va joziba kasb etmayotganligida degan xulosaga kelingan. Shu tariqa, pedagogikada ta’lim olishga qiziqtirish motivatsiyasi asosida “nostandard dars” tushunchasi paydo bo‘ldi.

Nostandard dars atamasi fanga I.P.Podlasiy tomonidan kiritilgan bo‘lib, olim ushbu dars turiga quyidagiccha ta’rif bergan:

Nostandard dars – iprovizatsiyalashgan noodatiy tuzishga ega bo‘lgan o‘quv mashg‘uotidir [1, 351].

Impovizatsiya – fransuzcha “improvisation” so‘zidan olingan bo‘lib, kutilmagan, to‘satdan degan ma’nolarni bildiradi [2, 541].

Demak, mazmunan nostandard dars kutilmagan pozitiv o‘qitish jarayonini o‘zida aks ettiruvchi o‘zgacha o‘quv mashg‘uloti hisoblanadi. Adabiyotlarda nostandard darsga nisbatan noan’anaviy, erkin, zamonaviy, innovatsion dars atamalari ham qo‘llaniladi, biroq bu darslar mazmun va maqsad jihatidan bir xildir.

XXI asr information-raqamli texnologiyalar asri sifatida, ilm-fan yutuqlari va keskin rivojlanish sur’atlarini namoyon etayotganligi sababli ham ta’limda nostandard darslarga bo‘lgan ehtiyojning oshib borishiga olib kelmoqda. XXI asr uchun nostandard dars atrofini maksimal darajadagi axborot oqimi, informatsion texnologiyalar va kosmik a’loqa vositalari o‘rab turgan ta’lim oluvchi diqqa-

tini fanga qaratish vositasi sifatida xizmat qilishi lozim. Afsuski, nostandard darsning turlari, sifatlari va xususiyatlari xususida ta’lim nazariyasida hali yagona fikr ilgari surilmagan bo‘lib, nostandard dars fenomenining nazariyasi va amaliyoti ilmiy jihatdan tahlilga muhtoj.

V.A.Onishchukning fikriga ko‘ra: “So‘nggi yuz yil ichida maktablar amaliyotida kuzatilgani kabi nostandard darslar o‘qitishning asosiy shakllarini qo‘llash va yaratishda an’anaviy darsdan ajratilmoqda” [3, 164].

L.N.Sokolovaning fikricha, nostandard dars – ko‘p sonli faoliyat turlariga va axborot manbalariga ega, qolipga solinmagan, muammoli vaziyatni aks ettiruvchi, nozik tuzilishga ega mashg‘ulotdir [4, 110].

Nostandard dars o‘zgacha noodatiylik bilan bir qatorda chuqur ilmiy izchillikga ega bo‘lishi lozim. Kimyo darslarida yangi mavzuni taqdim etishning o‘z algoritmi mayjud bo‘lib kimyo fanidan berilayotgan noodatiy dars ana shu algoritnga mos kelishi shart. Ushbu algortimni sodda holatda oddiydan murakkabga tomon borish ya’ni: atom, molekula, moddalar va ularning turlari, reaksiyalar va hokazo ketma-ketlikda misol keltirish mumkin.

Dars o‘qituvchining umumiy va pedagogik madaniyatining ko‘zgusi, uning aqliy boyligi mezoni, dunyoqarashi, bilimdonligi ko‘rsatkichi hisoblanadi. (V.Suxomlinskiy) Nostandard darslarni tashkil eta olish pedagogdan bilim, kreativlik, pedagogik mahorat va vaqt talab etadi. Nostandard darslar qator afzalliklarga ega bo‘lib bu afzalliklar nostandard darslarni ta’limda keng qo‘llash zaruratini yana oshiradi (1-rasm).

1

- Ta'lim oluvchining qoliplardan xalos bo'lishga yordam beradi: yaratilgan kutilmagan vaziyatda o'zini noma'lum tomondan kashf qila olish imkonini yaratadi.

2

- Ta'lim oluvchining mavzuga va fanga bo'lgan qiziqishini oshirishga, ta'lim jarayonining jozibadorligini ta'minlashga yordam beradi.

3

- Mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, qaror qabul qilishga va o'z qarorlari uchun javobgar bo'lishga o'rgatadi.

4

- O'zaro aloqa o'rnatish, jamoada ishslash, o'z fikrini bayon etish, kommunikativ-muloqot sifatlarini rivojlantiradi.

1-rasm. Nostandart darslarning afzalliklari

Bugungi kunda nostandart darslarning o'nlab turlarini misol keltirish mumkin. Ularning har biri fan, mavzuning mazmuni, ta'lim oluvchilarning yosh xususiyatlari, pedagogning bilim darajasi, saviyasi, pedagogik mahorati va kreativlik sifatlaridan kelib chiqib turlicha ko'rinish va mazmun kasb etishi mumkin.

"Integral" – nostandart dars turida kimyo faniga doir bir nechta o'zaro a'loqador mavzular yaxlit bloklar ko'rinishida: misol uchun, Oliy harbiy ta'limda qo'shnlarning taktik qo'mondonligi (Artilleriya taktik qo'mondonligi mutaxassisligi) kursantlari uchun "Portlovchi moddalar", "Brizantli portlovchi moddalar", "Poroxlar va pirotexnika vositalari" umumlashtirib tashkillashtirilishi mumkin.

Ta'limning boshqa pog'onalari singari oliy harbiy ta'limda ham nostandart darslar o'zining ta'lim samaradorligi yuqoriligi sababli keng qo'llanilib kelmoqda. Harbiy kadrlar uchun kimyoning asosiy tushunchalari va qonunlari, moddalarning xossalari va reaksiyalarning sodir bo'lish mexanizmlarini tushunishning o'zi kamlik qiladi. Urush va tinchlik sharoitida turli favqulodda holatlarda harbiy kadrlarning kasbiy kompetentligini oshirish, harbiylik xususiyatlarini yetuk san'at darajasiga yetkazish, vaziyatdan mohirona chiqish, qo'l ostidagi mavjud potensial (qurol yaroq, jangchi kuchi, texnikalar va boshqa turdag'i ta'minot)dan samarali foydalanaib dushmanni zararsizlantirish va yakson qila olish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun kimyo fanini o'ziga xos moslashtirilgan, aniq harbiy maqsadlarga yo'naltirilgan holda o'qitish talab etiladi.

Kompetensiya – bu ma'lum bir vakolatlarga, ya'ni o'z faoliyati to'g'risidagi bilim va tajribaga egalik qilishdir, bu obyektiv qarorlar chiqarish va aniq qarorlar qabul qilishga imkon beradi [5].

Harbiy kompetensiya – bu harbiy kasbiy tayyorgarlik (harbiy qismning, alohida askarning) jangovar vazifalarini

bajarishi va harbiy xizmat uchun javobgarligi tushuniladi. Harbiy xizmatchilarning harbiy mutaxassis sifatida vakolatlari o'quv jarayonida rivojlanadigan va harbiy faoliyat jarayonida asosiy komponentsiyalar tizimi bilan shakillanadi [6].

Harbiy mahorat – har bir jangchi va yalpi harbiy jamoaning, kuchli va texnik jihatdan yaxshi ta'minlangan dushman ustidan g'alaba qozonish maqsadida, qurol-yarog' va texnikadan unumli foydalana olish va eng murakkab vazifalarni bajara olish qobiliyati. Harbiy mahorat – jangovor tayyorgarlik va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarlik jarayonida shakllanadi hamda harbiy tarbiya yordamida mustahkmalanadi. Oliy harbiy ta'lim tizimida bo'lajak ofitser kadrlarini harbiy kompetentligini rivojlantirish va yuksak harbiy mahoratga ega harbiy sifatida kamol toptirish mamlakat xavfsizligi va tinchligi bilan bog'liq vazifa hisoblanadi.

Bugungi kunda ilm-fan taraqqiyoti o'zining ham ijobiy ham salbiy jihatlarini namoyon qilmoqda. Kimyoviy moddalarning kuchi va xossalari ta'siri jamiyat manfaatlari bilan bir vaqtda, qator terrostik harakat vakillarining xunrez maqsadlari yo'lida ham xizmat qilmoqda.

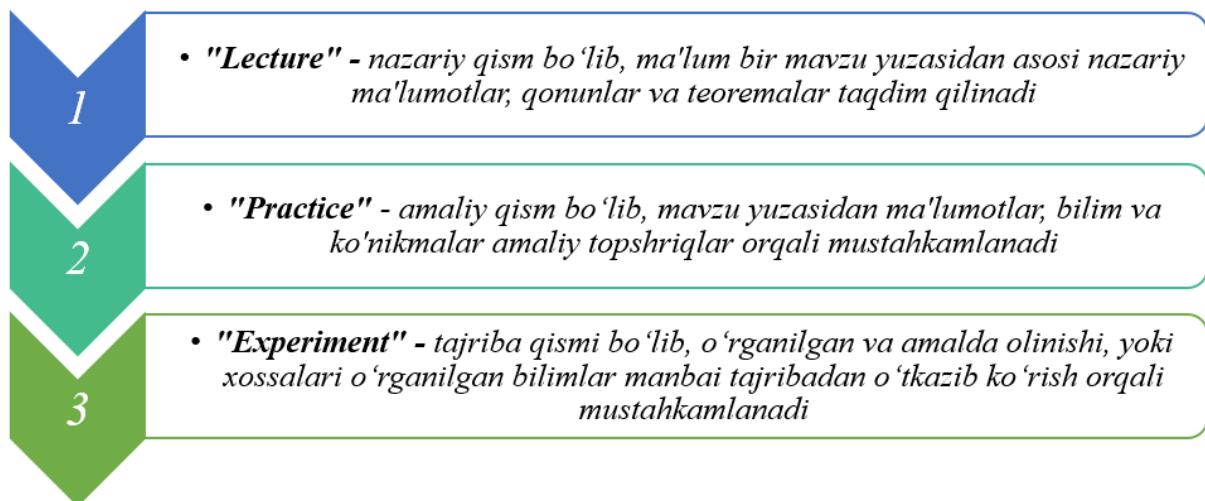
Terrorizm – (lotincha – dahshatga solish) O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 155-moddasida nazarda turilgan "portlatishlar, o't qo'yishlar yoki odamlarning halok bo'lishi, katta mulkiy zarar keltirish yoxud ijtimoiy xavfli oqibatlarga olib kelish xavfini tug'diruvchi boshqa harakatlar sodir etishdan iborat bo'lgan, jamoatchilik xavfzisligiga qarshi qaratilgan jinoyat"dir [7]. So'nggi vaqtarda o'tkazilgan tahilliar natijasiga ko'ra, xususan, 2019-yil davomida, 176 ta terrorchilik-qo'poruvchilik harakatlari va portlashlar sodir etilgan. Buning oqibatida 1494 dan ortiq tinch aholi vakillari halok bo'lgan va 2616 nafardan ortig'i turli darajadagi tan jarohatlari olgan. Ushbu terrorchilik harakatlarining jami 146 tasi (83%) qo'lbo-la usulda tayyorlangan va sanoatda ishlab chiqilgan port-

latish qurilmalarini qo'llagan holda, 30 tasi (17%) turli o'q-otar sovuq qurollar hamda yuk va yengil avtotransport vositalari yordamida sodir etilgan[8].

Ana shu faktlar asosida urush va tinchlik vaqtida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan turli favqulodda vaziyatlar uchun jangovor shaylik, favqulodda operativlikni va harbiy-kasbiy kompetentlikni oshirish maqsadida bugungi kunda oliv harbiy ta'lif tizimi kursantlariga fundamental fan sifatida kimyo (amaliy kimyo, harbiy texnikaviy kimyo) fanini o'qitish nihoyatda zarurdir. Xususan, fan rejasiga kiritilgan "Kimyoviy kinetika va kimyoviy reaksiya tezligi" mavzusini bevosita "Portlatish ishlari", "Ar-

tilleriya qurollari" "Ommaviy qirg'in qurollari" singari harbiy-kasbiy fanlar bilan integratsiyalagan holda nostandard (innovatsion) usulda tashkil etish va o'tish masadga muvofiqdir.

Misol uchun, "Raketa-artilleriya qurollari va o'qdorilar taktik qo'mondon muhandisligi" kursantlari uchun "Kimyoviy kinetika" mavzusiga "Kimyoviy moddalarning detonatsiya tezligi" o'quv savolini kirtish va mazkur dars mashg'ulotini nostandard "Lecture+Practice+Experiment" (ma'ruza+amaliyot+tajriba) usulida tashkil etish tavsiya etiladi. Bunday nostandard dars turida mashg'ulot uchta qismga bo'linadi. (2-rasm)

2-rasm. "Lecture+Practice+Experiment" nostandard dars turining tashkiliy qismlari

"Kimyoviy kinetika" mavzusi uchun nostandard dars "Lecture+Practice+Experiment" mashg'uloti tuzilmasini ko'rib chiqaylik:

1-qism – "Lecture" da kimyoviy reaksiya tezligi, reaksiya tezligiga va kimyoviy muvozanatga ta'sir etuvchi omillar, massalar ta'siri qonuni, detonatsiya va kimyoviy moddalarning detonatsiya tezligi xususida nazariy ma'lumotlar beriladi. Mavzuning asosi kimyoviy qonunlari sifatida Le-Shatelye prinsipi, Vant Goff qoidasi, Arrhenius formulasi, Bolsman nazariyasi, kimyoviy reaksiya tezligiga ta'sir etuvchi omillar kabilar o'rgatiladi.

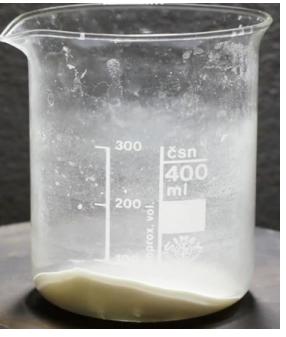
2-qism – "Practice"da kursantlar sodir bo'lishi mum-

kin bo'lgan turli favqulodda vaziyatlarda o'z qo'llari bilan dashmanni zararsizlantirish va yakson qilish maqsadida, portlash va kuchli **detonatsiya** xossasini namoyon qiluvchi moddalar (masalan $Pb(N_3)_2$)ni tayyorlashni o'r ganishlari lozim.(3-rasm)

Detonatsiya – fransuzcha "detoner" – "portlash", lotincha "detonare" – "chaqiriq" so'zlaridan olingan, yonish rejimi, zarba to'lqini modda bo'ylab tarqalib, kimyoviy yonish reaksiyasidir.

Amaliy qismni bajarish uchun kerakli jihozlar tayyorlab olinadi, laboratoriya qurilmasi yig'iladi va jarayon yo'riqnomaga va professor-o'qituvchi nazorati ostida amalga oshiriladi.

150 ml distirillangan suv va 5 gr NaN_3 aralashdirib ritma hosil qilinadi	200 ml distirillangan suv, 0,7 gr PVA, 1,5 ml 0,35 % li NaOH eritmasi va 14 gr qo'rg'oshin nitrat eritmasi	65 gradus haroratli elektr isitgichga o'rnatilib magnitli atalashsirgich yordamida aralashdiriladi

		
Hosil bo'lgan massa xona harorati (25°C)da sovutiladi	Cho'kma ajratib olinadi va qurutiladi	Hosil bo'lgan kukunsimon qo'rg'oshin azidi analitik tarozi yordamida o'lchabolinadi

3-rasm. Portlovchi qo'rg'oshin azidi $\text{Pb}(\text{N}_3)_2$ ni tayyorlash jarayoni

Kerakli jiozlar: 150 ml va 200 ml distirillangan suv, 5 gr NaN_3 , 0,7 gr PVA, 1,5 ml 0,35% li NaOH , 14 gr qo'rg'oshin nitrat, elektr isitgich, magnitli aralashtirgik, termik bardoshli kolba yoki stakan.

3-qism – “Experiment”da kursantlar detonatsiya jarayoni va uning sodir bo'lish mexnizmini tushunishlari lozim. Buning uchun kursantlar 2-4 kishidan iborat gu-

ruhlarga bo'linadi (xavfli moddalar bilan ishlaganda kursatlar soni 8 tadan oshmasligi shart) va detonatsiya jarayoni tajribasini bajaradi.

Kerakli jihozlar: 5-7 sm qalinlikdagi yog'och bo'lagi, 5-7 sm qalinlikdagi yog'och bo'lagi, 40-50 gr (amaliy qismda olingan) qo'rg'oshin azidi, qurilish skotchi, gugurt (chaqmoq), tolali ip(4-rasm).

4-rasm. Detonatsiya jarayonining soddalashtirilgan tajriba qismi

Yog'och bo'lagi ishonchli tekis asos ustiga o'rnatiladi, 40-50 gr (amaliy qismda olingan) qo'rg'oshin azidi tog'cha qilib to'kiladi. Undan tahminan 40 sm masofagaga tolali ip yotqizilib (denamitdagi kabi) ustidan qurilish skotchi yopishdiriladi. Professor-o'qituvchining ko'rsatmasi bilan ipning uchidan gugurt (chaqmoq) yordamida ehtiyojkorlik bilan uchqun uzatiladi. Qo'rg'oshin azidining detonatsion portlash jarayoni kuzatiladi va portlash sodir bo'lgan mikro hudud ko'zdan kechiriladi. Bunda yog'och sirti yuzasida portlash natijasida parchalanib o'yilib qolgan maydon sathi va kengligini shuningdek, uchqun uzatilgan va portlash sodir bo'lgan vaqt oralig'ini sekundomer yordamida o'lchash tavsiya etiladi.

Kursantlarga ta'lim berish jarayonida tizimli yondoshuvdan foydalanish, unga asosan fanning barcha

bo'limlari harbiy fanlar bilan kompleks o'zaro bog'liqligi ta'minlanadi. Na'munaviy qurol va texnikalarni yaratishda kimyoviy qonuniyatlarni o'rganish, ularning ko'rgazmali namoyishi, fundamental tushunchalarni amaliy misollar bilan keng doirada yoritilishini ta'minlash lozim. Harbiy-amaliy misollarni bayon etish kursantlarni harbiy texnika va qurollarning tuzilishi va ishlashi prinsiplarini chuqur o'zlashtirishlari, muhandislik sifatlari hamda ilmiy dunyoqarashlarining rivojlanishi yo'liga qaratilgan bo'lishi shart.

“Lecture+Practice+Experiment” – nostandart (innovatsion) usulida olib borilgan dars mashg'ulotlari fan va mutaxassislik sohasi bo'yicha kursantlarning bilim ko'nikma va malakasining tizimli ravishda oshishiga, harbiy-kasbiy kompetentligining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Olingan nazariy bilimlarni amalda qo'llash, kelgusidagi umumkasbiy fanlar bilan matiqiy bog'liqlik o'rnatish olish,

harbiy soha bilan bog'liq jarayonlarning mohiyatini va borish prinsipini mukammal tushinishga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Подласый И.П. П44 Педагогика : в 3-х кн., кн. 3 : Теория и технологии воспитания : учеб. для студентов вузов, обучающихся по направлениям подгот. и специальностям в обл. «Образование и педагогика» / И.П. Подласый. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 2007. – 463 с.
2. Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистических исследований; Под ред. А. П. Евгеньевой. – 4-е изд., стер. – М.: Рус. яз., Полиграфресурссы, 1999. – Т. 4. С – Я. – 1999 – 800 с.
3. Кырбашова, М.(2016). Нестандартные уроки как эффективная форма школьного обучения. Международный журнал экспериментального образования, (11-3), 162-165.
4. Соколова, Л. Н. (2008). Нестандартный урок в старших классах: сущность, признаки, типология, функции. Вестник Балтийского федерального университета им. И.Канта. Серия: Филология, педагогика, психология, (11), 109-112.
5. <https://ru.m.wikipedia.org/>
6. <https://didacts.ru/termin/kompetentnost-voenno-professionalnaja.html>
7. <https://lex.uz/acts/111453>
8. <https://gtmarket.ru/ratings/global-terrorism-index>.

MAKTAB VA TEXNIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA FIZIKANI O'RGANISH MUAMMOLARI

Djumanali Irkabayev,
Toshkent davlat texnika universiteti Olmaliq filiali o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada fizikaning texnika yo'nalishidagi fanlar bilan aloqasi, ilmiy tadqiqotlarning innovatsion yo'nalishlari bo'yicha yangi kurslarni joriy etish zarurligi e'tirof etilgan. Maktablarda o'quvchilarining fizika va matematikadan bilimlarining puxta emasligi, oliv ta'lidiagi o'qitiladigan kurslar materiallarini yetarli darajada o'zlashtirishlariga imkon bermayotganligi alohida ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Fizikaning fan sifatida o'ziga xos xususiyatlari, yangi innovatsion kurslar, kompetensiya, mehnat bozori talabi.

Аннотация

Рассматриваются особенности физики как науки и ее особенности в преподавании и усвоении знаний. Была признана связь между физикой и техническими дисциплинами и необходимость введения новых курсов в инновационных областях научных исследований. Было отмечено, что знания школьников по физике и математике несовершенны, что не позволяет им адекватно усваивать материалы курсов, преподаваемых в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: Особенности физики как науки, новые инновационные курсы, компетенции, требования рынка труда.

Annotation

The features of physics as a science and its features in teaching and learning are considered. The link between physics and technical disciplines and the need to introduce new courses in innovative areas of scientific research were recognized. It was noted that schoolchildren's knowledge of physics and mathematics is imperfect, which does not allow them to adequately assimilate the materials of courses taught in higher educational institutions.

Keywords: Features of physics as a science, new innovative courses, competencies, labor market requirements.

Fizikani fan sifatida o'ziga xos xususiyatlarini shaklantirishda quyidagilarni e'tirof etish mumkin:

spin tushunchalari va boshqalar) ham o'rinnlidir.

1. Fizika – bu talabalarning dunyoqarashini shakllantiradigan juda keng bilimlar majmuasi bo'lib, chuqur va juda keng tushunchalarni qamrab olgan fan hisoblanadi.

3. Fizika bo'limlari orasidagi bu chambarchas bog'liqliki modellasshtirilgan tushunchalardan foydalanishda ham yaqqol kuzatish mumkin: mexanikada real jismning modeli – moddiy nuqta; elektr zaryadini tashuvchi moddiy nuqta (zaryadlangan jismning modeli) – elektrostatikadagi nuqtaviy zaryad; Lorens va Drude metallarning elektron nazariyasini yaratishda foydalangan gazlarning molukulyar-kinetik nazariyasidagi ideal gaz modeli. Fizikani

uzviy bog'liqdir. Masalan, tezlik, tezlanish, kuch, energiya, ish, impuls kabi tushunchalar fizikaning hamma bo'limlari da, shu jumladan, eng zamonaviylarida (elementar zarralar,

mustaqil o'rganayotgan o'quvchi uchun bu bog'liqlikni sezish, kuzatish ilg'ab bo'lmas qiyin masala hisoblanadi.

4. Fizikaning kirish qismida "Kinematika" bo'limini o'rganishga kirishishdan oldin talaba vektoral gebrael ementlaridan, differensial va integral hisoblashlardan xabardor bo'lishi kerak bo'ladi. Vektorlar yo'nalishini aniqlashning o'ng vint ("parma") qoidasi yoki vektorlar ustida amallar qoidasiga ko'ra vektorlarning yo'nalishini topish fizikaning deyarli barcha sohalarida (masalan, elektronning atomdagi orbital magnit va mexanik momentlari yo'nalishi) uchraydi. Shu tarzda, fizikaning har bir keyingi bo'limi o'quvchidan chuqurroq matematik bilimga ega bo'lishini talab qiladi.

5. Fizikaning har bir bo'limi har qanday boshqa fanlarning bo'limi singari ma'lum bir ma'noda o'zlashtirilibgina qolmay, balki o'rganuvchi fizikaning oldingi bo'limidan keyingi bo'limiga qanday tushunchalar, qoidalar, qonuniyatlar va hokazolarni o'tishini aniq tushunishi va anglashi kerak. Bu juda muhimdir, chunki fizikadagi masalalar yuqorida ayтиб o'tilgan o'ziga xoslikdan kelib chiqib, boshqa bo'limlardi fizikaviy tushunchalar, qonunlar va boshqalarni e'tiborga olib tuziladi, bu esa masalalar yechimini ancha murakkablashtiradi, ammo murakkablik darajasi, masalan, birinchi bo'lib qolaveradi. Talaba ilgari o'rganilgan boshqa bo'limdagi kattaliklardan xabarsiz bo'lsa, o'z-o'zidan ma'lumki muammoni hal qilolmaydi.

6. Talabaning masalani yechishda tushuntirish chizmasini to'g'ri chizishi, vektorlar yo'nalishini aniqlash qobiliyati, grafikni o'qish qobiliyati, agar kerak bo'lsa grafik tuzishi va h.k. katta ahamiyatga egadir.

7. Bundan tashqari, ko'pchilik fizik kattaliklar o'lchov birliklariga yoki o'lchamlarga ega bo'lib, masalani yechish davomida ular to'g'ri aniqlanishi va ko'rsatilishi kerak [3, 155].

Har bir fizika darsligi "Fizika – eksperimental fan" degan so'zlar bilan boshlanadi. Darslikdagi nazariy materiallar va ularning tafsiflari juda batafsil, tajribalar asosida qanchalik yaxshi namoyish qilingan bo'lmasin, u hali ham hodisaning to'laqonli, ko'p qirrali va vizual ko'rinishini aks ettirmaydi. Buni faqat tajriba, kuzatish yo'li bilan, undan ham yaxshiroq eksperimentni mustaqil ravishda o'tkazish yo'li bilan olish mumkin. Shuning uchun tajriba fizikaviy bilim asoslarining asosi bo'lib qolmoqda, bu, albatta, kompyuter modellaridan foydalanishni istisno etmaydi. O'quvchilarda fizik kattaliklar tushunchalarini shakllantirish bilan bog'liq qiyinchiliklar bo'lishi tabiiydir, ular ham o'ziga xos xususiyatlarga ega [4, 99].

Talabalar tushunchalarini shakllantirish metodikasining xususiyatlari:

Oliy ta'limdagi talabalar o'rtalikta, litsey va kollejda fizikani o'rganish jarayonida ma'lum boshlang'ich bilim va tushunchalar bazasiga ega bo'lishadi. Shuning uchun oliy ta'limda berilayotgan materialni to'liq qayta ko'rib chiqish barcha talabalar uchun shart bo'lmay qoladi [1, 98].

Shunday qilib, tekis va tekis o'zgaruvchan harakat, shuningdek, aylana bo'ylab harakatlanish kabi mavzular

oliy ta'limda qayta takrorlanmasligi mumkin. Maktab matematika kursi differensial va integral hisoblash elementlarini o'z ichiga oladi, shuning uchun tezlanish va tezlanishning oniy va o'rtacha qiymatlari umumiy holatda ham kiritilgan. Shuningdek, kinematika misolida, notejis harakatning kinematik tenglamalaridan qanday qilib tekis va tekis o'zgaruvchan harakat tenglamasini olish ham ko'rsatib berilgan [6, 56].

Oliy ta'lim fizika kursida Nyuton qonunlari o'rtalikta fizikasi kursida bo'lgani kabi taqdim etiladi, Nyutonning ikkinchi qonuni bundan mustasno. Koordinata o'qida ucta proeksiyaga ega bo'lgan harakatning dinamik tenglamasi sifatida taqdim etilishi kerak. Termodynamikada gaz qonunlari, elektrostatikada Kulon qonuni va boshqalar sezilarli qo'shimchalarsiz ko'rib chiqiladi.

Oliy ta'limdagi kirish testlari u yoki bu materialni talabalgarda qaydarajada taqdim etish kerakligini hal qilishda katta ahamiyatga ega. Darslarning boshida talabalarни sinash natijalari o'qituvchiga nima qilish kerakligini aniqlab olishda yordam beradi.

Fizikaviy tushunchalar yuqori darajadagi mavhumligi bilan ajralib turadi, bu, ayniqsa, fizikaning zamonaviy taromoqlariga xosdir (nisbiylik nazariyasi, spin tushunchasi, Maksvell, Shredinger tenglamalari va boshqalar), shuningdek, yuqorida ayтиб o'tilgan ideallashtirish, modellashtirishning roli tobora ortib bormoqda. Modellar, harakatlanuvchi animatsion chizmalar tushuntirish jarayonini osonlashtiradi, lekin kompyuter xotirasida katta hajmini egallaydiki, buni hisobga olmaslikning iloji yo'q.

Fizikani o'rganish metodologiyasida tushunchalar va ko'nikmalarni ishakllantirishda, asosiy rol muammolar yechimiga tegishli bo'ladi. Aynan muammolarni yechishda tushunchalarning mazmuni aniqlanadi. Birinchi murakkablik darajasining oddiy masalalari, ular orasidagi aloqalar va munosabatlarni chuqurroq anglash (ikkinci daraja), amaliy va ijodiy xarakterdagi muammolarni hal qilishda tushunchalar bilan to'g'ri ishslash qobiliyatini rivojlantirish (sifat masalalar, uchinchi daraja) va nihoyat, vazifaga muvofiq vazifani tuzish – to'rtinchidagi murakkablikdir. Tushunchalarning muhim xususiyatlarini ochib berish, ularni ahamiyatsiz bo'lgan narsalardan ajratish, har qanday tarzda o'xshash tushunchalarni ajratish, shakllanayotgan konsepsiya bilan ilgari o'rganilganlar o'rtasida bog'liqlik va aloqalarni o'rnatish uchun maxsus mashqlar va testlar (savollar) tuziladi [7, 45].

Shunday qilib, bu yerdagi vazifalar talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish vositasi sifatida ishlaydi.

Shuningdek, fizik kattaliklar ta'riflarining xususiyatlari haqida ham aytish kerak. "To'liq" aniqlangan (masalan, elektr maydonining kuchi) yoki ba'zi bir ixtiyoriy doimiyyoga (masalan, potensial va potensial energiya) nisbatan aniqlik bilan aniqlangan fizik kattaliklar haqidagi savolga tegmasdan,

biz fizik miqdorni aniqlash nimani anglatishini ko'rsatishga harakat qilamiz. «To'liq» so'zi qo'shtirnoqqa olingan, chunki bu yerda o'lchov xatosi hisobga olinmaydi. Mantiqda ta'rifning oltita usuli mavjud: ko'rsatma, tavsif, tushuntirish, tavsiflash, taqqoslash va farqlash.

Fizik miqdorni aniqlash quyidagilarni anglatadi:

1. Moddaning qaysi real xususiyatlarini va jarayonini tavsiflaydi.
2. Oldindan kiritilgan qaysi qiymatlar bilan u bog'langan.
3. Ushbu qiymatni qanday hisoblash mumkin (hisoblash formulasi).
4. Ushbu miqdorni o'lhash usullari va o'lchov birlklari qanday.
5. Bu kattalik vektor kattalikmi yoki skalyar.
6. Agar vektor bo'lsa, uning yo'naliшини qanday aniqlash mumkin [2, 54].

Maktab o'quvchilarining fizika va matematika bo'yicha tayyorgarligi yetarli darajada emasligi ularga universitet kurslari materiallарини to'liq o'zlashtirishga imkon bermaydi. Va bu muammo, ayniqsa, muhandislik ta'limida juda muhimdir. Shuning uchun talabalar bilimlarini talab darajasiga yetkazish uchun turli noan'anaviy metodlarga murojaat qilinadi. Turli xorijiy texnika universitetlarida o'rta maktab fizikasi va universitetning asosiy kurslari ni bir-biriga bog'lab o'tiladigan "Fizikadan propedevtik kurs" [4, 256] metodik qo'llanmalar yaratilgan. Kursdag'i nazariy material talabalar kontingenliga moslashtirilgan, masalalarni yechish oliy matematikaning amaliy elementlarini tushuntirish bilan birga olib boriladi, chunki masala yechishdagi qiyinchiliklar ko'pincha matematikadan xabardor bo'lmaganligidan kelib chiqadi.

Texnika universitetda o'quv jarayonining o'ziga xos xususiyati o'rganilayotgan fanlarning amaliy yo'nalişidadir, fizika esa texnik yo'nalişdagi fanlar (elektro texnika, mikro elektronika, materialshunoslik, materiallarning qarshiligi, amaliy mexanika, nazariy mexanika, geofizika va boshqalar)ning fundamental asosidir. Fizikani o'qitish jarayoni eng zamonaviy elektron texnologiyalar,

zamonaviy ilmiy uskunalarlardan foydalangan holda uzlusiz bo'lishi kerak.

Texnika universiteti bitiruvchisini tayyorlashning (yuqori darajadagi bilim darajasiga ega) kamchiliklari shundaki, yosh mutaxassis har doim ham vaziyatga yetarlicha javob bera olmaydi, o'ta muhim vaziyatda ishonchli harakat qila olmaydi, jamoada ishslashni, uni boshqarishni, ya'ni nafaqat "yaxshi mutaxassis", balki g'arbda aytilganidek, yaxshi xodim bo'lishni bilmaydi. Va buning sabablarining hammasi shundaki, u mashg'ulotlar paytida o'zini bunday holatlarda ko'rmaganligidir.

Shu munosabat bilan kelajakdagи mutaxassisning noaniqlik sharoitida harakat qilish qobiliyatini shakllantiradigan kompetensiyaga asoslangan yondashuv [5] texnik universitetda o'quv jarayonini to'ldirishga va takomillashtirishga qodir bo'ladi. Texnik universitetning o'quv jarayoniga kompetensiyaviy yondashuvni kiritish maqsadi, universitet talabalarining asosiy kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan:

- ilmiy va kognitiv (fanlar bo'yicha asosiy bilimlari, bilim kompetensiyalari);
- axborot (har qanday ommaviy axborot vositalari bilan ishslash qobiliyat);
- kommunikativ (gurundaishlash, tahlil qilish, taqqlash qobiliyat); o'xhash fikrlaydig'an odamlar guruhini yaratish, loyihami ma'lum bir qurilmani yaratishga yetkazish, xarajatlar va raqobatbardoshlikni baholash, natijalarini taqdim etish va boshqalar);
- ijodiy (ular muammoli va loyihami o'rganish paytida shakllanadi [5], talabalar loyihamarida ishslashda ilmiy va kognitiv, axborot-kommunikativ kompetensiyalar rivojlanadi).

Xulosa filib shuni aytish mumkinki, talabalar bilimlarini talab darajasiga yetkazish uchun turli noan'anaviy metodlarga murojaat qilish, fizikani o'qitishni axborot texnologiyalari va elektron o'quv vositalaridan foydalanish talabalar mustaqil ishslash ko'nikmalarini shakllantiradi va ijodkorlikni rivojlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Begimqulov U. Sh. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. – T., Fan. 2007. – 159 b.
2. Bloch I. The Physics of Oscillations and waves. – New York. Springer. 1997. – 220 p.
3. Гершунский, Б. С. Компьютеризация в сфере образования: проблемы и перспективы / Б. С. Гершунский. – М.: Педагогика, 1987. – 264 с.
4. Гомулина Н.Н. Применение новых информационных и телеком-муникационных технологий в школьном физическом и астрономическом образовании. Канд.пед.наук...дисс. – М., 2003. – 350 с.
5. Jearl Walker. Fundamentals of Physics. – Wiley, Extended. 2007. <https://www.wiley.com/en-us/Fundamentals+of+Physics%2C+Extended%2C>
6. Кондратьев А.С., Лаптев В.В. Физика и компьютер. – Ленинград: Издательство Ленинградского Университета. 1989. – 328 с.
7. Применение новых информационно-коммуникационных технологий в преподавании // Материалы Международной конференции. – Санкт-Петербург, Издательство РГПУ им. А.И.Герцена. 2001. – С. 43-57.
8. Шералиев С.С., Иркабаев Ж. Узлуксиз таълимда ноанъанавий методларнинг ютуқлари. Замонавий таълимда ракамли технологиялар: филология ва педагогика соҳасида замонавий тенденциялар ва ривожланиш омиллари. Халқаро илмий амалий масофавий конференция.–Тошкент. 2020. –Б. 284-287. CONFERENCES.UZ

RESPUBLIKAMIZDA TRANSPORT TIZIMI SALOHIYATI VA UNDA AVTOMOBIL TRANSPORTINING AHAMIYATI

Sherzod Ergashev,

Avtomobil transporti xodimlarining malakasini oshirish va
qayta tayyorlash instituti mutaxassis,
Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Maqolada mamlakatimizda va dunyo hamjamiyatida transport tizimi salohiyati, shuningdek avtomobil transportining rivojlanish darajasi va iqtisodiyotning rivojlanishidagi ahamiyati xususida ma'lumotlar keltirilgan. Aholiga transport xizmatlaridan foydalanish darajasini yaxshilash uchun ishlab chiqilgan qonunlar batafsil yoritilgan. Juhon iqtisodiyotida vujudga kelayotgan tendensiyalar, istiqbolli iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish keyingi yillarda transport tizimi va transport-logistika sohasini muhim sohalardan biriga aylantirganligi dalillangan.

Kalit so'zlar: transport tizimi, avtomobil transporti, transport logistikasi, transport turlari, iqtisodiy samaradorlik, mehnat taqsimoti.

Аннотация

В статье содержится информация о потенциале транспортной системы нашей страны и мирового сообщества, а также об уровне развития автомобильного транспорта и его значении в развитии экономики. Подробное освещение законов, направленных на улучшение доступа населения к транспортным услугам. Доказано, что формирующиеся тенденции в мировой экономике, перспективное экономическое и социальное развитие сделали транспортную систему и транспортно-логистический сектор одним из важных секторов в последние годы.

Ключевые слова: транспортная система, автомобильный транспорт, транспортная логистика, виды транспорта, экономическая эффективность, разделение труда.

Annotation

The article contains information about the potential of the transport system in our country and the world community, as well as the level of development of automobile transport and its importance in the development of the economy. Detailed coverage of laws designed to improve public access to transportation services. It has been proven that the emerging trends in the world economy and promising economic and social development have made the transport system and the transport logistics sector one of the important sectors in the following years.

Keywords: transport system, car transport, transport logistics, types of transport, economic efficiency, division of labor.

Bugungi kunda respublikamizda dunyoda transport xizmatidan foydalangan holda ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, mehnat taqsimoti bo'yicha almashinuvlar amalga oshiriladi. Mana shu almashinuvlar sifati va samarasi oshirilib, transport tarmog'ining an'anaviy turlari tubdan rekonstruksiya qilindi, harakatdagi tarkib sezilarli darajada kengaydi, uning tashish qobiliyati va imkoniyatlari bir necha marta ko'paydi, harakatlanish tezligi ortdi. Shu bilan birga, transportning yangi turlari yaratilib, jadallik bilan o'z o'rnnini topmoqda [1, 32].

Ta'kidlash joizki, transport tizimi jamiyat ehtiyojlari ni qondirish uchun xizmat qiladi, shu bois barcha sohalar zamonaviy transport tizimiga ehtiyoj sezadi. Transport xizmatini samarali ko'rsatish, xizmatdan foydalanuvchilarning talabini qondirish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Shu sababli transport tizimi doimo davlat va jamiyatning diqqat markazida bo'lib, uning samarali ishlashi barcha sohalarning rivojlanishiga xizmat qilsa, samarasiz ishlashi samaradorlikning pasayib ketishiga olib keladi. Transport tizimi tarmoq va sohalarni bir-biri bilan bog'lab, ular o'rtasida ko'rinnmas vositachi rolini o'ynaydi. Dunyoda transport tizimidan foydalanish zamonaviy kon-

veyerlar, transportyorlar, kranlar, maxsus ixtisoslashtirilgan transport vositalari, osma va kanat yo'llari kabi ichki transport tizimi orqali amalga oshirilsa, neft yoki ko'mir qazib chiqarish, qishloq xo'jaligi kabi tarmoqlarda yuklarni tashish asosiy xizmat turi hisoblanadi. Xomashyo va mahsulotlarni bir korxonadan ikkinchisiga, ishlab chiqarish maskanidan iste'mol joylariga yetkazish umumfoydalaniladigan transport vositalarida amalgaga oshiriladi.

Dunyoda transport salohiyatiga nazar soladigan bo'lsak, jahon iqtisodiyotida vujudga kelayotgan tendensiyalar, istiqbolli iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish keyingi yillarda transport-logistika sohasini muhim sohalardan biriga aylantirdi. Yer yuzida aholi sonining o'sishi, demografik portlashning sodir bo'lishi, fan va texnika taraqqiyotining yangi bosqichlari, energiya resurslari, xomashyo va materiallarning, mashina va transportlarning yangi turlari paydo bo'lishi, yangi texnologik jarayonlarning mislsiz darajada o'sishi, moddiy resurslarning ishlab chiqarilishi va iste'moli darajasining o'sishi, shaharlarning misli ko'rilmagan darajada ko'payishi va kengayishi, davlatlararo iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi, nochor davlatlarga rivojlangan davlatlarning insonparvarlik

yordami kengayishi va boshqa shu kabilarni jahon transportining rivojlanish yo'llarini belgilab bergen asosiy omillar qatorida ko'rsatish mumkin.

Respublikamizda transport tizimi, jumladan, avtomobil transporti orqali tashish xizmatlari sifatini ko'tarish, xizmatlar tannarxini pasaytirish, avtomobil transporti xizmati ko'rsatuvchi korxonalar raqobatbardoshlilagini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan qator chora-tadbirlar ko'rilmoxda. Transport sohasida "temir yo'l, avtomobil va aviatsiya transportini yanada rivojlantirish hamda ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, yuk tashish bo'yicha ular tomonidan ko'rsatilayotgan xizmatlar darajasi va sifatini oshirish, shaffof raqobat muhitini yaratish, harakat tarkibi parkini kengaytirish" muhim vazifa sifatida belgilab olingan. Bu borada avtomobil transporti xizmatini ko'rsatuvchi subyektlar rentabelligini aniqlash, moliyaviy barqarorlik va aktivlar bilan ta'minlanganligini ifodalovchi ko'rsatkichlar bo'yicha to'liq axborot bazasini shakllantirish asosida samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish orqali xizmatlar darajasi va sifatini oshirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar ko'lamini yanada kengaytirish maqsadiga muvofiq.

Transport sohasi tahlil etilganda u doimiy xizmat ko'rsatuvchi soha sifatida e'tirof etiladi, ya'ni uning mavsumiyligiga e'tibor qaratilmaydi. Transport korxonalari to'rt faslda ham faoliyat ko'rsata oladi, bu sohani qishloq xo'jaligi yoki qurilish sohasi singari mavsum bilan bog'lash noo'r'in ekanligi ta'kidlab kelinadi [2, 23].

Transport tizimida samaradorlikni oshirish va taransport korxonalari faoliyatini takomillashtirish yuzasidan ko'plab tadqiqotchilar izlanishlar olib borganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Jumladan, S.A.Yatsenko transport xizmatlari tannarxini pasaytirish yuzasidan tahlilchilarning asosiy vazifasi tannarxni pasaytirishning eng maqbul variantlarini taklif etish ekanligini aytib o'tadi.

N.V.Tarhanova izlanishlarida transport xizmatlari tannarxiga bag'ishlangan ishlanmalarida transport tashish xizmatlari tannarxini pasaytirishda asosiy zaxira tashish marshrutlarini ratsionallashtirish – ko'paytirish, avtomo-

billarni liniyaga qo'yish koeffitsientini oshirish, yuk bilan turib qolish darajasini pasaytirish, ishchilarning moddiy va ma'naviy qiziqishlarini oshirish, moddiy va moliyaviy resurslardan samarali foydalanish, transport tashkilotlarini boshqarish strukturasini takomillashtirish ekanligini keltirib o'tadi.

O'zbekiston Respublikasida transport xizmati ko'rsatishni rivojlantirish maqsadida salmoqli islohotlar amalga oshirildi. Mustaqillik yillarda respublikamizda avtomobil transporti sohasini rivojlantirish, tashish xavfsizligini ta'minlash, yo'lovchilarga xizmat ko'rsatish madaniyatini yanada yaxshilashga qaratilgan qonunlar, Prezident farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari qabul qilindi, avtomobil transporti sohasiga oid 200 dan ortiq me'yoriy-huquqiy hujjatlar ishlab chiqildi.

Olim M.Kalonov o'z tadqiqotida yuk tashish hajming asosiy qismi avtomobil transportiga to'g'ri kelishi sabablari sifatida quyidagilarni keltiradi:

- avtomobil transportida yuk tashishning qulayligi;
- kichik hajmdagi yuklarni tashish imkoniyatining yuqoriligi;
- havo transportining qimmatligi;
- ichki temir yo'llarning yaxshi rivojlanmaganligi.

Respublikamizda transpojt sohasidagi oxirgi eng katta o'zgarishlar sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 1-fevraldagagi "Transport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5647-sون Farmonini keltirishimiz mumkin. Ushbu farmonda respublikamizda yagona transport siyosatini yurituvchi Transport vazirligining asosiy vazifalari belgilab berilgan. Bu vazifalarning amaliyotda ijobji tarzda qo'llanilishi aholi ehtiyoji va iqtisodiy samaradorlikning oshishiga xizmat qiladi [3, 17].

Maqlada guruhlash, taqqoslash, induksiya, deduksiya, nazariy va amaliy o'rganish, statistik tahlil, monografik kuzatish kabi metodlardan foydalanildi.

Respublikamizda transport sohasidagi xizmatlar rivojlanishi tendensiyasiga murojaat qilsak, quyidagi raqamlarni ko'rishimiz mumkin:

Transport turlari bo'yicha yuk va yo'lovchi tashish hajmi

Ko'rsatkichlar	Yillar								2019 ga nisbatan
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Transportda tashilgan yuklar, mln tonna	952	1023,4	1095,1	1159,1	1172,5	1256,1	1330,2	1383,9	104,0%
Temir yo'l	63,7	65,7	67,2	67,6	67,9	68,4	70,1	70,4	100,4%
avtomobil	801,3	868,9	943,3	1002,8	1013,1	1102,2	1177,7	1245,6	105,8%
Quvir yo'li	65	65,8	60	62,2	65,1	72,4	72	62,8	87,2%
Havo yo'li, ming t	22	23	24,6	26,5	26,4	13,1	10,4	5,1	49,0%

Transportda tashilgan yo‘lovchilar, mln kishi	6989,2	7319,8	7586,0	5560,4	5679,0	5818,0	6109,4	5240,4	85,7
Temir yo‘l	17,4	19,1	20,1	20,5	21,1	22,3	22,9	6,2	27,0
avtomobil	6895,1	7244,4	7511,4	5480,8	5591,3	5719,1	5999,5	5192,9	86,5
Havo yo‘li	2,4	2,3	2,2	2,1	2,2	2,6	3,3	0,9	27,0
Elektrotransport (metropoliten)	74,3	54,0	52,3	57,0	64,4	74,0	83,7	40,4	48,3

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rishimiz mumkinki, avtomobil transporti bilan 2013-yilda 801,3 mln. tonna yuk tashilgan bo‘lsa, 2020-yilda tashilgan yuk hajmi 1 mlrd. 245,6 mln. tonnani tashkil qilgan. 2013–2020 yillarda temiryo‘l, quvur hamda havo yo‘li orqali yuk tashish hajmida katta o‘zgarish bo‘lmagan. Avtomobil transportida yuk tashish esa 2020-yilda 2013-yilga nisbatan 55,4 foizga o‘sgan. Havo yo‘llari orqali yuk tashishda tahlil qilinayotgan oxirgi 2020-yilda pasayish juda keskin bo‘lib, oldingi yilga nisbatan ikki barobarga kamaygan.

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rishimiz mumkinki, pandemiya davri, ya’ni 2020-yilda avtomobil transportida yo‘lovchi tashish hajmi oldingi yillarga nisbatan pasaygan. O‘rganishlar shuni ko‘rsatdiki, mazkur pasayish avtomobil transporti korxonalarida pandemiya tufayli belgilangan karantin choralarini oqibatida faoliyati vaqtincha-

lik yoki to‘liq to‘xtatilishi hisobiga bo‘lgan.

Umuman olganda, respublikamizda yuk tashish bo‘yicha asosiy o‘rinni avtomobil transporti egallab kelmoqda. Biroq izlanishlar shuni ko‘rsatdiki, avtomobil transporti bilan aholi ehtiyojini, umumiyl talabni to‘liq va doimiy qondirib bo‘lmaydi. Chunki insonlarning transportdan foydalanishi doimo bir xilda kechmaydi.

Materiallar tahlili, shuningdek, tadqiqotlarda respublikamizdan oqib o‘tadigan katta daryolar mavjud emasligi, ichki hududiy temiryo‘l liniyalarining yetarli emasligi, havo transportidan foydalanish qimmatligi avtomobil transportining qaysidir ma’noda yuk tashishda yetakchilik qilishiga zamin yaratganligi keltiriladi.

Avtomobil transporti turidan foydalanish qulayligi hamda birmuncha arzonligi mazkur transport turining rivojlanishiga sabab bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kalonov M.B. Avtomobil transporti korxonalarida xarajatlar hisobini yuritish masalalari: Monografiya. – T.: Iqtisod-moliya, 2018. – 172 b.
2. Kalonov M. Daromadlar va xarajatlar hisobi hamda tahlili uslubiyoti (avtotransport korxonalarini misolida). – T.: Akademnashr, 2019. – 262 b.
3. Pardayev M.Q., Hasanov B.A., Isroilov J.I., Xoliquulov A.N., Iqtisodiy tahlil: Darslik. – T., 2011. – 486 b.
4. Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. – T., 2011. – 149 b.
5. Тарханова Н.В. Анализ себестоимости транспортных услуг // Вестник ИрГТУ. – 2015. – №12 (107). – 106 c

РЕШЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ МЕЖДУ ПЕДАГОГАМИ И УЧАЩИМИСЯ

Мухайё Байбаева,
доктор педагогических наук, профессор кафедры
“Педагогика” Ташкентского государственного
педагогического университета имени Низами
Инъомиддин Имомов,
Старший преподаватель Ташкентского
государственного экономического университета

Аннотация

В данной статье рассматриваются конфликты между педагогами и учащимся. А также причины конфликтов «педагог – учащийся» можно обозначить недостаточный профессионализм педагога как предметника и воспитателя, что проявляется в неумении организовать познавательный интерес у учащихся к своему предмету, манипулировании отметками, навешивании ярлыка неуспевающего учащегося, акцентуации характера, неумении организовать занятия со всеми учащимися. Со стороны учащихся конфликт может быть спровоцирован – в случае неподготовки домашнего задания, умышленного нарушения.

Ключевые слова: конфликтогенные факторы, анализ педагогических ситуаций, психологические приемы взаимодействия, разрешение педагогических конфликтов, профессиональные деструкции личности педагога.

Annotation

Ushbu maqola o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasidagi ziddiyatlarga bag‘ishlangan. Shuningdek, “o‘qituvchi – talaba” nizolarining sabablarini o‘qituvchining subyekt va o‘qituvchi sifatida yetarli darajada kasbiy mahoratining yo‘qligi sifatida belgilash mumkin. Bu o‘quvchilarning o‘z faniga bo‘lgan kognitiv qiziqishini tashkil eta olmaslik, baholarni manipulyatsiya qilish, kam o‘quvchini belgilash, xarakter urg‘usi, barcha talabalar bilan mashg‘ulotlarni tashkil eta olmaslikda namoyon bo‘ladi. Uy vazifasini tayyorlamagan holda, darsni qasddan buzish talabalar tomonidan mojaro qo‘zg‘atilishiga misol bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: konfliktogen omillar; pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, o‘zaro ta’sirning psixologik usullari, pedagogik konfliktlarni hal qilish, o‘qituvchi shaxsini kasbiy yo‘q qilish.

Annotation

This article discusses conflicts between teachers and students. As well as the causes of conflicts «teacher-student» can be designated insufficient professionalism of the teacher as a subject and educator, which is manifested in the inability to organize cognitive interest in students to their subject, manipulating marks, labeling a failing student, accentuation of character; inability to organize classes with all students. On the part of students, a conflict can be provoked – in the case of non-preparation of homework, deliberate violation.

Keywords: conflictogenic factors, analysis of pedagogical situations, psychological methods of interaction, resolution of pedagogical conflicts, professional destructions of the teacher’s personality.

Основой педагогического взаимодействия, по словам Я.Л.Коломинского, является личностное отношение педагога к учащимся, складывающееся, в основном, из следующих компонентов:

- 1) эмоциональные переживания;
- 2) наглядный образ учащегося, его обобщенный портрет;
- 3) мысли об учащемся, суждения о нем. Формирование негативных взаимоотношений между педагогом и учащимся часто происходит вследствие того, что учитель допускает высказывания, критику, замечания в адрес учащегося.

Предпосылками возникновения конфликтогенных ситуаций в образовательном процессе могут быть:

- неумение педагога прогнозировать поведение учащихся на уроках, нетерпимость к «помехам» (нео-

жиданным поступкам), нарушающим запланированный ход урока (это вызывает раздражение и затрудняет выбор оптимального поведения и тона обращения);

– стремление педагога сохранить свой социальный статус любой ценой;

– оценивание педагогом не отдельного поступка учащегося, а его личности (эта оценка может определить дальнейшее отношение к учащемуся других учителей и сверстников, особенно в начальной школе);

– оценка учащегося с опорой на субъективное восприятие его поступка и без учета мотивов, особенностей личности, условий жизни в семье;

– неумение педагога анализировать ситуацию и стремление наказать провинившегося учащегося;

– нетерпимость педагога к определенным личностным качествам и по ведению;

– личностные качества педагога (раздражительность, грубость, мстительность, самодовольство, беспомощность и др.);

– отсутствие у учителя педагогических способностей, интереса к педагогической деятельности;

– неблагоприятный психологический климат и плохая организация работы в педагогическом коллективе [4].

Педагогическая ситуация определяется Е.И.Кузьминой как реальная обстановка в учебной группе и в сложной системе отношений и взаимоотношений учащихся, которую нужно учитывать при принятии решения о способах воздействия на них. Учащийся испытывает трудности в ежедневном выполнении правил поведения в школе и требований учителей на уроках и переменах, что проявляется в незначительных нарушениях дисциплины. Правильно реагируя на поведение ребенка, педагог берет ситуацию под контроль и восстанавливает порядок. Поспешность в оценках поступка часто приводит к ошибкам, вызывает возмущение учащихся несправедливостью со стороны педагога, и тогда педагогическая ситуация переходит в конфликт [2].

В.А.Сухомлинский так пишет о конфликтах в школе: «Конфликт между педагогом и ребенком, между педагогом и родителями, педагогом и коллективом – большая беда школы. Чаще всего конфликт возникает тогда, когда педагог думает о ребенке несправедливо. Думайте о ребенке справедливо – и конфликтов не будет. Умение избежать конфликта – одна из составных частей педагогической мудрости педагоги.

Предупреждая конфликт, педагог не только охраняет, но и создает воспитательную силу коллектива». Основные качества педагога-психолога, способствующие или препятствующие осуществлению им профессиональной деятельности, обозначены. Среди особенностей педагогических конфликтов в диаде «педагог – учащийся» можно отметить следующие:

– различное понимание событий и их причин участниками (конфликт глазами педагога и глазами учащихся): педагогу не всегда легко понять глубину переживаний ребенка, а учащемуся – справиться со своими эмоциями;

– автоматическое превращение конфликта в акт воспитания, особенно если при нем присутствуют другие учащиеся;

– всякая ошибка педагога при разрешении конфликта порождает новые сложные конфликты, в которые включаются другие учащиеся;

– конфликт в педагогической деятельности легче предупредить, чем успешно разрешить. Причиной многих конфликтов в системе «педагог – учащийся» является низкая коммуникативная культура учителя. При возникновении проблемной ситуации некоторые педагоги позволяют себе резкие слова, упреки в

адрес учащегося, некорректные отзывы в адрес семьи ребенка, особенно детей из неблагополучных семей, подчеркивают отрицательные качества, высмеивают перед классом [1].

В качестве специфической причины конфликтов «педагог – учащийся» можно обозначить недостаточный профессионализм педагога как предметника и воспитателя, что проявляется в неумении организовать познавательный интерес у учащихся к своему предмету, манипулировании отметками, навешивание ярлыка неуспевающего учащегося, акцентуации характера, неумении организовать занятия со всеми учащимися (например, на уроках физкультуры). Со стороны учащихся конфликт может быть спровоцирован – в случае неподготовки домашнего задания, умышленного нарушения дисциплины – например, пропуска уроков без уважительной причины. Стили педагогического общения от того, как педагог общается с учащимся, от его стиля педагогического общения во многом зависит конфликтогенность в учебном коллективе. В.А.Кан-Калик выделяет следующие стили педагогического общения:

Общение на основе высоких профессиональных установок педагога, его отношения к педагогической деятельности. О таких говорят: «За ним дети (студенты) буквально по пятам ходят!» Причем в высшей школе интерес в общении стимулируется еще и общими профессиональными интересами.

Общение на основе дружеского расположения предполагает увлеченность общим делом: педагог выполняет роль наставника, старшего товарища, участника совместной учебной деятельности.

Общение-дистанция (самый распространенный тип педагогического общения). Во взаимоотношениях существует дистанция во всех сферах: и в обучении, и в воспитании (используется ссылка на авторитет, профессионализм, жизненный опыт и возраст).

Общение-устрашение – негативная форма общения, вскрывающая педагогическую несостоятельность преподавателя.

Общение-заигрывание характерно для молодых преподавателей, стремящихся к популярности. Такое общение обеспечивает ложный, дешевый авторитет. В педагогической практике обычно наблюдается сочетание стилей или доминирование одного из них [3].

Анализ педагогического взаимодействия показывает, что в одной и той же группе учащихся можно выделить разные уровни общения:

– высокий – характеризуется теплотой во взаимоотношениях, взаимопониманием, доверительностью и пр.;

– средний;

– низкий – характеризуется отчужденностью, непониманием, неприязнью, холодностью, отсутствием взаимопомощи.

Складывающийся в группе уровень общения не-посредственно связан с воздействиями педагога, которые соответствуют парциальным (частичным) оценкам (их изучением занимался Б. Г. Ананьев). Эти воздействия можно разделить на два вида:

- положительные – одобрение, поощрение самостоятельности, похвала, юмор, просьба, совет и предложение;
- отрицательные – замечания, насмешка, ирония, упреки, угрозы, оскорблении, придики.

Традиционно выделяют шесть основных стилей педагогического общения:

1) авторитарный (самовластный) стиль руководства: преподаватель осуществляет единоличное управление коллективом учащихся, не позволяя им высказывать свои взгляды и критические замечания. Педагог последовательно предъявляет учащимся свои требования и осуществляет жесткий контроль за их исполнением;

2) авторитарный (властный) стиль руководства: учащиеся допускаются к обсуждению вопросов, касающихся учебной или коллективной жизни, но решение в конечном счете принимает преподаватель в соответствии со своими установками;

3) демократический стиль предполагает внимание и учет преподавателем мнений учащихся, стремление понять их, убедить, диалогическое общение на равных;

4) игнорирующий стиль характеризуется тем, что преподаватель стремится как можно меньше вмешиваться в жизнедеятельность коллектива, практически устраняется от руководства, ограничиваясь формальным выполнением обязанностей передачи учебной и административной информации;

5) попустительский, конформный стиль проявляется тогда, когда преподаватель устремляется от руководства группой учащихся либо идет на поводу их желаний;

6) непоследовательный, алогичный стиль: преподаватель в зависимости от внешних обстоятельств и собственного эмоционального состояния использует то один, то другой стили руководства, что ведет к дезорганизации и ситуативности системы взаимоотношений преподавателя с группой, к появлению конфликтных ситуаций. В процессе осуществления своей профессиональной деятельности педагог использует разнообразные приемы,

способы общения с воспитанниками [4].

Рефлексивно-перцептивные умения педагога образуют органический комплекс, нацеленный на познание собственных индивидуально-психологических особенностей, оценивание своего психического состояния, разностороннее восприятие и адекватное познание личности учащегося. Рефлексивно-перцептивные умения основаны на системе знаний: закономерностей и механизмов межличностного восприятия, возрастных психологических особенностей детей и взрослых.

Профессиональные деструкции – это изменения сложившейся структуры личности и деятельности, негативно сказывающиеся на продуктивности труда и взаимодействии с другими участниками трудового процесса.

Развитие профессиональных деформаций определяется различными факторами: разнонаправленными онтогенетическими изменениями, возрастной динамикой, содержанием профессии, социальной средой, жизненно важными событиями и случайными моментами. К основным психологическим детерминантам профессиональной деформации относятся психофизиологические изменения, стереотипы профессиональной деятельности, стагнация профессионального развития, акцентуации характера и психологические защиты [2].

В настоящее время признаки профессиональных деформаций классифицируют по разным основаниям:

- по степени отклонения от социальной нормы (Б.Н.Новиков);
- по степени выраженности делинквентного поведения в процессе исполнения социальной роли;
- по степени выраженности дисгармоний в развитии личности, превращающих субъектов в узких специалистов.

Данные деформации различают по глубине деформированности личности; широте деформированности личности (глобальная или парциальная); степени устойчивости проявлений (временная (случайная) или постоянная (закономерная) деформация); скорости наступления (на ранних стадиях профессиональной деятельности или на поздних). Воздействие профессии на личность можно оценить, прежде всего, по его модальности (позитивное или негативное).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Анцупов А.Я. Конфликтология / А.Я.Анцупов, А.И.Шипилов. – М.: Юнити, 2000. – 551 с.
2. Гришина Н.В. Психология конфликта / Н.В. Гришина. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
3. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта / А.Г.Здравомыслов. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 137 с.
4. Конфликтология / под ред. А.С.Кармина. – СПб.: Лань, 1999. – 448 с.
5. Байбаева М.Х. Особенности педагогических конфликтов в диаде «педагог – педагог» и «педагог – родитель» // Школа будущего. – 2019. – №. 4. – С. 230-235.
6. Байбаева М. Х. Структура конфликта //европейские научные исследования. – 2020. – – №. 4. С. 186-188.
7. Байбаева М. Х. Педагогическое управление созданием комфортной среды в образовательном учреждении: //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2021. – №. 6. – С. 71-74.

O'QITUVCHILARNI UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANTIRISHGA DOIR TUSHUNCHALAR TAHLILI

Gulchexra Fayzullayeva,
 Samarqand viloyati pedagoglarni yangi
 metodikalarga o'rgatish milliy markazi,
 Pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari
 kafedrasи mudiri, dotsent

Annotation

Ba'zi tushunchalar mohiyatan bir-birini aks ettirishi natijasida ular bir mazmunning ikki xil nomlanishi degan xulosani uyg'otadi. Ushbu maqolada faoliyatli yondashuv paradigmasi hamda jarayonga asoslangan o'qitish (Process-based learning) terminlarining ilmiy-tadqiqiy jihatni qiyosiy tahlil qilingan. Maqola mazmunini ochib berish maqsadida respublikamizdagi qonunchilik hujjatlari va mavzuga oid adabiyotlardan ilmiy tahlil qilingan holda foydalanildi.

Kalit so'zlar: jarayonga asoslanish, faoliyatli yondashuv, kognitivlik, xususiylik, umumiylilik.

Аннотация

В результате того, что некоторые понятия по существу отражают друг друга, возникает вывод, что это два разных названия одного и того же содержания. В этой статье проводится сравнительный анализ парадигмы деятельностного подхода, а также исследовательского аспекта терминов процессного обучения (Process-based learning). В целях раскрытия содержания статьи использованы законодательные акты нашей республики и тематическая литература с научным анализом.

Ключевые слова: процессно-ориентированный, деятельностный подход, познавательность, частность, общность.

Annotation

As a result of the fact that some concepts essentially reflect each other, it leads to the conclusion that they are two different names of the same content. In this article, the scientific-research aspect of the terms activity approach paradigm and process-based learning are comparatively analyzed. In order to reveal the content of the article, legislative documents and literature on the topic in our Republic were used with scientific analysis.

Keywords: process-based, functional approach, cognitive, specificity, generality.

Ta'limda yangilanishlar ko'payib borayotgan bir paytda o'qituvchilar uzlusiz kasbiy rivojlantirish uchun mavjud innovatsion yondashuvlar, pedagogik texnologiyalar, metodlardan foydalanish bilan birlashtirish, alternativlarini ishlab chiqish, tajribada sinab ko'rish uni yanada jadallashtiradi. Hozirda o'qituvchilar ni uzlusiz kasbiy rivojlanish uchun ko'plab usullardan foydalanish mumkin, biroq global o'zgarishlar sharoitida ayrim yondashuvlar kasbiy rivojlantirish muammosini hal qilishda boshqalariga nisbatan samaraliroq bo'la oladi. Bunda muammoni hal qilish rejali o'quv jarayoniga asoslangan bo'lib, u kontent yoki o'quv dasturlari sohalarida qo'llaniladigan metakognitiv strategiyalarni o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuv shaxsning shug'ullanayotgan har qanday faoliyatida o'zi uchun mustaqil ta'limni tashkil eta olishi, o'quv jarayonida esa o'z-o'zini nazorat qila olishi bilan ahamiyatlidir.

O'qituvchilar uzlusiz kasbiy rivojlantirish (O'UKR) dagi eng muhim jihat o'z ta'limini rejalshtira olish, o'quv maqsadlariga erishish, malaka oshirish ta'limini individuallashtirish uchun ularda kognitiv jarayonlarni faollashtirish orqali pedagogik faoliyatni samarali olib borish, subyektivligini anglash, o'z vazifasini tushunishga urg'u berishdir. Shuningdek, rejalshtirish jarayonida yuz be-

radigan muammoli vaziyatlarni o'rganish uchun o'z oldiga qo'ygan maqsadi va yangidan yangi xulosalar chiqarish muhim. Demak, aytmoqchi bo'layotganimiz, ta'lim jarayoni maqsadga aylanadigan yaxlit yondashuv – bu jarayonga asoslangan o'qitish (Process-based learning)dir.

Avvalo, jarayon nima hamda jarayongan asoslangan o'qitish (JAO') tadqiqi mohiyatiga to'xtalsak, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "jarayon – ish-harakat, voqeа-hodisaning birin-ketin borishi, rivoji, oqimi" [6, 73] kabi ma'nolarni ifodalashi keltirilgan. Ushbu o'qitish yondashuvi so'z nuqtayi nazaridan milliy pedagogikadagi o'rganilishi tahlil qilinganda, bunday o'qitish turi yoki texnologiyaning alohida tadqiqiga duch kelinmadi, lekin mazmun jihatidan qaralganda esa, oxirgi vaqtarda o'qituvchining kognitiv darajasini, kasbiy rivojlanish jarayonida faoliyatni o'zgarib borishining sifat va miqdor xususiyatlarni belgilovchi faoliyatli yondashuv ilgari surilayotganining guvohi bo'lish mumkin.

B.Xodjayev, A.Choriyev, Z.Saliyevalar hammu-allifligidagi "Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi" darsligida faoliyatli yondashuv texnologik o'qitish yoki o'quvchilarning faoliyatiga bog'liq holdagi tuzilishiga muvofiq ta'lim mazmunini tashkil etishning zamонавиyy paradigmasi sifatidagi talqini uchrasa [4, 65], R.Chori-

yev, G.Boymurodovalar tomonidan pedagog xodimlar malakasini oshirish jarayonini tashkil etish va boshqarish faoliyatli yondashuv asosida tashkillashtirilganda muvafaqiyatli bo'lishi tadqiq qilingan [5, 3-8].

Tadqiqotchi olim A.Ibragimov tomonidan olib borilgan izlanishlarda esa faoliyatli yondashuv o'qituvchining kasbiy rivojlanish jarayonidagi muammo, ehtiyoj va qiyinchiliklar yechimining o'rganilib borishi sifatidagi ta'rif jarayonga asoslangan o'qitish mazmunini qisman aks ettirishi bilan tadqiqot yo'nali shiga moslikni ifodalaydi. "Faoliyatli yondashuv XTXUKR (xalq ta'lifi xodimlari ni uzlusiz kasbiy rivojlantirish)ni tashkillashtirishda pedagogik faoliyat davomida yuzaga keladigan qiyinchiliklar, muammolar yechimini mustaqil topish, shaxsiy-kasbiy rivojlanishiga doir bilim va ko'nikmalarini mustaqil egalash, o'z-o'zini anglagan shaxsni yaratishga yo'naltirilgan faoliyat sifatida qaraladi. Mazkur yondashuv uzlusiz kasbiy rivojlantirish jarayonini loyihalashda tizimning turli shakl hamda vositalarini inobatga olishga imkon beradi. Faoliyatli yondashuvda asosiy shart o'qituvchilarning uzlusiz kasbiy rivojlanishga ongli va aniq yo'naltirilgan harakatlari hisoblanar ekan, ularning faolligi, bilish jarayonlari, kognitiv imkoniyatlari, qiziqishlari, kasbiy o'sisga ehtiyoji asos bo'ladi" [1, 140], ushbu iqtibosdagi "ongli va aniq yo'naltirilgan harakatlari" jumlesi jarayonga asoslangan o'qitishning shunday harakatlardagi rejalashtirilgan o'rganish ekanligini ifodalaydi. Shuningdek, faoliyat

tushunchasining lug'aviy jihatdan "harakat jaroyonini" [4, 326] ifodalashi ham atamalarning kesishish nuqtalariga egaligini bildiradi.

Mazkur nuqtalarni quyidagi fikrlar bilan ham dalillash mumkin. Akademik A.N.Leontyev [2] faoliyatni tashqi dunyo bilan o'zaro ta'sir shakli sifatida qaraydi hamda uni yangi bilimlarga erishish, refleksiya, ta'lif oluvchining intellektual faolligi, kamolotining keyingi odimlarini loyihalash ko'nikmasi tarzida e'tirof etadi. Faoliyatli yondashuv g'oyalarining asoschisi hisoblan mish A.Disterveg [3, 24] esa "insonga ta'lif berish va tarbiyalash jarayonlari uning shaxsiy faoliyati ichida kechadi", deya ta'kidlaydi. D.B.Elkonin nazariyasi [3, 25] ta'lif jarayonida faoliyatli yondashuvni amalga oshirish ta'lif oluvchilar oldiga mustaqil ravishda muammolarni shakllantirish, uning yechimlarini topish, hal qilish, yechimning to'g'riligini nazorat qilish vazifalari mavjud bo'lishini asosiy shart, zaruriyat ekanligini olg'a suradi.

Tahlillarimiz mantiqiy davomi sifatida tadqiqotimiz obyekti bo'lgan jarayonga asoslangan o'qitish tushunchasiga doir izlanishlarimizga to'xtalamiz. Ilg'or xorijiy tajribalarda jarayonga asoslangan o'qitish yangicha g'oyalarini o'zida mujassam qilgan sermahsul amaliyot sifatida ommalashayotganini kuzatish mumkin. Olib borilgan tadqiqotlarimizga tayangan holda, tushunchaning mazmun-tahlilini quyidagicha tartiblashtirish uning mohiyatini mumkin qadar yoritish imkonini beradi:

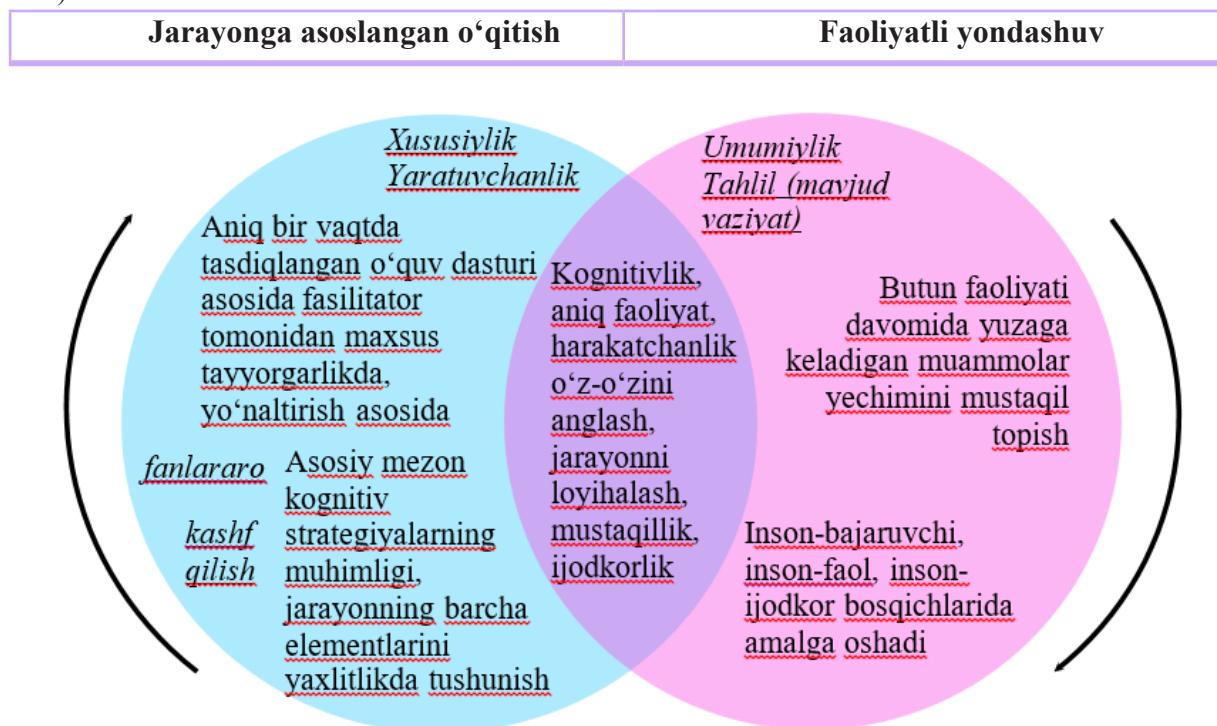
1-jadval

Jarayonga asoslangan o'qitish tushunchasining mazmun-tahlili

Manba	Mualliflar talqini
Simon, H. (1997). Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organizations, 4th Ed [11].	Jarayon konsepsiyasidagi o'qituvchining asosiy vazifalari o'quvchilarning o'qish va o'rganish davomida foydalanadigan fikrlash faoliyatini boshlash va qo'llab-quvvatlashdir.
New Learning. Chapter: 11. Jan Vermunt, Lieven Verschaffel. DOI:10.1007/0-306-47614-2_11. Publisher: Kluwer Academic Publishers, 2000. – P. 209-225 [10].	Talabalarning ta'lif jarayonlari va o'z-o'zini tartibga solish hamda o'rganishning tashqi holati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik bo'yicha tadqiqot va nazariyalarga asoslangan bo'lib, bir tomonidan, o'rganish va fikrlash strategiyalarini, ikkinchi tomonidan, sohaga oid bilimlarni integratsiyalashgan holda o'qitishni ifodalaydi.
Kelly Rose Hostetler. Process Based Learning in Planning Studio Pedagogy: A Theoretical Model for Planning Education. University of Washington, 2014 [9].	Jarayonga asoslangan o'rganish o'ziga xos bo'lgan o'quv sayohati jarayonini o'z ichiga oladi. Bu PBLning o'rganishni rejalashtirish jarayoni sifatida namoyon bo'lib, talabalar kashfiyot jarayonida tabiiy ravishda xatoliklarga yo'l qo'yishadi, metokognitivlik esa navbatdagi qadamdan oldin xatoliklarni o'ylashga yordam beradi, noto'g'ri qadamni to'g'rilash yoki keyingisini rejalashtirish uchun fanlararo hamkorlik yuzaga chiqadi va eng muhimni bu elementlarning barchasi bir yaxlitlikda tushuniladi va muhimlik darajasi ham tengdir.

<p>Beau Kenyon. The value of process-based learning. Mar 17, 2020/ Resources, Tips , https://solbelearning.com/the-value-of-process-based-learning [8].</p>	<p>Bolaning kognitiv rivojlanishiga tubdan ta'sir qiladigan o'rganish amaliyoti bo'lib, o'qituvchilardan o'quvchilar uchun ko'nikmalar, texnikalar va eng muhammi o'rganayotganlarini anglashlari bilan bog'liq chuqur hamda mazmunli munosabatni tasavvur qilish, kashf etish uchun vaqt va makon yaratishni talab qiladi.</p>
<p>The Hairy Bikie and Other Metacognitive Strategies. Chapter: Process-Based Learning / Jeffrey Baron Levi. First Online: 08 August 2020. https://link.springer.com/chapter/10 [12].</p>	<p>Jarayonga asoslangan ta'lif yoki o'z-o'zini tartibga soluvchi ta'lif har qanday muayyan kontent sohasida qo'llanilishi mumkin bo'lgan sof metakognitiv strategiyadir, ya'ni u qaysidir jarayonda beriladigan ko'rsatmalardan farqli o'laroq, istalgan sohadagi muammoni hal qilish rejasini o'z ichiga oladi.</p>
<p>https://www.themanthanschool.co.in/blog/concept-based-vs-process-based-learning/. January 2023. The Manthan School [13]</p>	<p>Bolalarga maktab muhitida haqiqiy, amaliy tajribalarni taqdim qilishga yo'naltirilgan erta bolalik ta'limi uchun samarali yondashuv. Ushbu yondashuv bolalarni atrof-olamni o'rganish uchun kashf qilish va tajriba o'tkazishga undaydi.</p>

Yuqorida keltirilgan fikrlar, ilmiy izlanishlar, tahlillar asosida jarayonga asoslangan o'qitish faoliyatli yondashuv maqsadi, g'oyalari, qonuniyatlariga bo'yusunuvchi, muayyan holatda uning tarkibiy qismiga kiruvchi, o'qituvchining kasbiy-shaxsiy faoliyatidagi rivojlanishini ifodalovchi faol o'rganish va xatti-harakatni ifodalaydi, degan xulosaga kel-dik (1-rasm).

1-rasm. Jarayonga asoslangan o'qitish va faoliyatli yondashuv tushunchalarining qiyosiy tuzilmasi

Umuman olganda, faoliyatli yondashuv o'qituvchining butun faoliyatini nazarda tutib, bajaruvchi, faol, ijodkor sifatida gavdalanadigan umumi pedagogik rivojlanish paradigmaсини о'зда акс ettirsa, jarayonga asoslangan o'qitish xususiylikni ifodalovchi o'quv jarayonining maxsus dastur asosida ma'lum bir muddatda guruhli yoki yakka tartibda olib boriluvchi ilg'or xorijiy yondashuv turi sanaladi. Demak, O'UKRda jarayonga asoslangan

o'qitishni qo'llash shaxsiy, kasbiy o'sishga oid bilimlarni uyg'unlikda o'rgatishga qaratilganligi, shuningdek, yangi mazmunni o'rganish bo'yicha tegishli o'z-o'zini boshqarish strategiyalarini ishlab chiqish, modellashtirish, kognitiv murabbiylik, yo'naltirilgan ta'lif, o'quv jarayonlari ustidan nazoratni tinglovchiga bosqichma-bosqich o'tkazishi bilan muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ibragimov A.A. Xalq ta'limi xodimlarini uzlusiz kasbiy rivojlantirishning kognitiv mexanizmlarini takomillashtirish: ped. fan. dok... diss. – S., 2022. – 389 b.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А.Н. Леонтьев. – М.: Смысл, Академия, 2005. – 352 с.
3. Приходченко Е.И., Кузьмичева А.С., Мотузенко Н.И. Деятельностный подход в обучении // Вестник Донецкого педагогического института. – Донецк, 2017. – №2. – С. 22-27.
4. Xodjayev B., Choriyev A., Saliyeva Z. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasdi. Darslik. // B. Xodjayev va b. – T.: Iqtisodiyot dunyosi nashriyoti, 2018. – 190 b.
5. Choriyev R.Q., Boymurodova G.T. Faoliyatli yondashuv asosida pedagog xodimlar malakasini oshirish jarayoni ni tashkil etish va boshqarish tamoyillari // Zamonaviy ta'lim. – 2016. – № 5. – B. 3-8.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-jild / Tahrir hay'ati: T.Mirzayev va b.; O'zR FA Til va adabiyot instituti. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 672 b.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. 4-jild / Tahrir hay'ati: T.Mirzayev va b.; O'zR FA Til va adabiyot instituti. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 682 b.
8. Beau Kenyon. The value of process-based learning. Mar 17, 2020/ Resources, Tips |, <https://solbelearning.com/the-value-of-process-based-learning>.
9. Kelly Rose Hostetler. Process Based Learning in Planning Studio Pedagogy: A Theoretical Model for Planning Education. University of Washington, 2014.
10. New Learning. Chapter: 11. Jan Vermunt, Lieven Verschaffel. DOI:10.1007/0-306-47614-2_11. Publisher: Kluwer Academic Publishers, 2000. – P. 209-225.
11. Simon, H. (1997). Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organizations, 4th Ed.
12. The Hairy Bikie and Other Metacognitive Strategies. Chapter: Process-Based Learning / Jeffrey Baron Levi. First Online: 08 August 2020. <https://link.springer.com/chapter/10>.
13. <https://www.themanthanschool.co.in/blog/concept-based-vs-process-based-learning/>. January 2023. The Manthan School.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ТЕХНОЛОГИК ЁНДАШУВГА ТАЙЁРЛАШ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА

Гулноза Шодиева,

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
“Тилларни ўқитиш” кафедраси ўқитувчиси

Аннотация

Уибу мақолада педагогик таълимнинг мазмуни, тузилиши, ривожланиши даражаси, имкониятлари, касбий, умуминсоний ва умумпедагогик кўнікмалар, касбий-педагогик тайёргарлиги, педагогик ҳолатини англиши, уни танқидий таҳтил этиши педагогнинг касбий, умуммаданий ва илмий-педагогик билимлар масалалари борасида сўз юритилган.

Калим сўзлар: таълим тизими талаблари, умуммаданий, касбий фаолият, замонавий ахборот, танқидий таҳтил.

Аннотация

В данной статье рассматриваются содержание, структура, уровень развития, возможности, профессиональные, универсальные и общепедагогические умения, профессионально-педагогическая подготовка, осмысление педагогической ситуации, критический анализ профессиональных, общекультурных и научно-педагогических знаний педагога в этой статье.

Ключевые слова: требования системы образования, общекультурная, профессиональная деятельность, современная информация, критический анализ.

Annotation

In this article, the content, structure, level of development, opportunities, professional, universal and general pedagogical skills, professional-pedagogical preparation, understanding of the pedagogical situation, critical analysis of the pedagogue's professional, general cultural and scientific-pedagogical knowledge are discussed in this article.

Keywords: educational system requirements, general cultural, professional activity, modern information, critical analysis.

Ўзбекистон таълим тизимининг инсонпарварлашуви, демократлашуви ва янги технологияларнинг кири-

тилиши педагогика фани олдига таълимнинг мазмуни, тузилиши, ривожланиш даражаси, имкониятлари ва

технологиясини аниқлашдек мураккаб вазифаларни қўйди. Бу вазифаларни ҳал қилиш бир қанча муаммаларни келтириб чиқарди. Илгариги foялар эндиликда янги мазмундаги таълим тизими талабларига мос келмай қолди. Педагогларнинг касбий ва ахлоқий тайёргарлигига бир қатор талаблар қўйилди. Бироқ шиддат билан ривожланаётган давр талаблари педагогларда шакллантирилиши лозим бўлган касбий, умуминсоний ва умумпедагогик кўнинмаларни юқори даражада бўлишини талаб қилмоқда. Бу эса ёш ўқитувчиларнинг педагогик жараёнларни эркин ташкил этишга тайёргарлиги муҳимлигини кўрсатмоқда.

Педагог ўз ишининг устаси бўлиши учун, аввало, ўз-ўзини англаши муҳим аҳамиятга эга. Ўзининг касбий-педагогик тайёргарлиги, педагогик ҳолатини англаши, уни танқидий таҳлил этиши педагогнинг касбий, умуммаданий ва илмий-педагогик билимлар сари интилишига туртки бўлади. Ўз касби бўйича мустақил билим олиш кўп жиҳатдан ўқитувчида ўз-ўзини англашнинг ўсишига, олган билимларини амалиётда моҳирона қўллашига, педагогик вазиятларга оқилона мослашиш ва хилма-хил педагогик технологиялардан фойдалана олишига ёрдам беради.

Фалсафий, педагогик, психологик, тарихий адабиётлар таҳлили, шунингдек, таълим амалиёти шуни кўрсатадики, педагогик зукколик, янгиликка интилевчанликнинг пайдо бўлиши, шаклланиши, ривожланишига қизиқиш тобора ошиб бормоқда. Олий ўқув юртларида таҳсил кўраётган бўлажак ўқитувчиларнинг ҳозирги замон талаблари асосида пухта касбий тайёргарликка эга, ўз касбининг моҳир устаси бўлиб этишишларига асосий эътиборни қаратмоқ бугунги куннинг муҳим вазифасидир. Ўқитувчи қанчалик маълумотли, маҳорат эгаси бўлса, у келажак авлодни ҳам шунчалик билимдон, ҳартомонлама баркамол инсон килиб тарбиялай олади.

Шахс тарбиясида ўқитувчи ўрнининг ниҳоятда катта эканлиги маънавий меросимиз дурданаларида ҳам марказий ўринни эгаллайди. Бунда биз мутафаккирлар Кайковус, Абу Наср Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Райхон Беруний, Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Алишер Навоий, Абдулла Авлоний ва бошқалар меросини мисол қилиб олишимиз мумкин. Улар болани тўғри тарбиялаш, унинг шахсини шакллантиришда ўқитувчи меҳнатининг аҳамияти, унинг масъулияти масаласида қимматли фикрлар қолдиргандар.

Бўлажак ўқитувчиларни давр талаблари асосида тайёрлаш, уларни ўз касбининг моҳир устаси, янгиликни тез идрок этиб, ўз фаолиятида қўллайдиган – ижодкор қилиб тарбиялаш олий мактаб ва педагогика фани олдида турган муҳим вазифалардан бўлиб ҳисобланади. Бўлажак ўқитувчи шахсини шакллантириш муаммолари М.О.Очилов, Х.И.Ибрагимов, У.Н.Нишо-

налиев, Қ.Р.Шоназаров, Ҳ.Абдукаримов Д.Х.Насридинова ва бошқа бир қанча тадқиқотчилар ишларида атрофлича ўрганилган [3, 5].

Касбий маҳоратнинг шаклланиши ва педагогик фаолиятга касбий тайёрликни Д.Н.Арзикулов, Р.Ш.Ахлидинов, Р.З.Асамова, А.А.Деркач, С.Ф.Щербак, М.Ю.Исмоилова, Б.Х.Рахимов, **Б.Р.Жўраева**, К.М.Юлдашевлар ўргандилар. Педагоглар касбий тафаккурининг педагогик-психологик асосларини М.Анисимов, Л.Голиш, С.С.Шамситдиновлар ишларида кўриш мумкин. Таълимда илғор педагогик технологияларни қўллаш учун технология тушунчасининг мазмунини чуқур англаш керак. Технология – юончча сўз бўлиб, “tekhne” – маҳорат, санъат, “logos” – тушунча, таълимот маъноларини англатади.

Технология тушунчаси тайёр маҳсулот олиш учун ишлаб чиқариш жараёнларида қўлланиладиган усул ва методлар мажмуи; шундай усул ва методларни ишлаб чиқувчи ва такомиллаштирувчи фан сифатида таърифланади.

Ишлаб чиқариш жараёнларининг таркибий қисми бўлган амаллар – материалларни қазиб олиш, ташиш, тартиба солиш, сақлаш ва бошқалар ҳам технология дейилади. Технологияга ишлаб чиқариш жараёнларини тасвирилаш, уларни бажариш бўйича қўлланмалар, техник қоидалар ва талаблар, графиклар ҳам киради [4, 7].

Демак, технология - бу ишлаб чиқаришнинг маълум бир тармогида, ишлаб чиқариш жараёнларининг мажмуи, шунингдек, ишлаб чиқариш усулларининг илмий тавсифланиши демакдир.

Педагогика фани ва амалиётида қўлланилаётган “педагогик технология” атамаси инглизча “an educational technology” сўзидан олинган бўлиб, айнан таржимаси “таълим технологияси” деган маънони билдиради.

Ўқув юртига талаба ёки ўқувчи билим олиш учун келади, ўқитувчи эса талабага билим беришдан ташқари, унга билим беришнинг энг қулай, самарали йўлларини излаб, таълим жараёнини ташкил этади. Бундай фаолиятни таълим технологияси деб ҳам аташ мумкин. Таълим технологияси ёки педагогик технологияда педагог таълим беришнинг турли йўл, усулларини ўз фаолиятига жорий этиш билан бирга, бу жараённинг натижага беришига ишонч ҳосил қилиши керак. Бу эса ўз-ўзидан педагогик технология тушунчасига таъриф беришни тақозо этади.

Педагогика фанида педагогик технология тушунчасини таърифлашда ҳали ягона бир фикрга келинмаганлиги бир қанча адабиётларда таъкидлаб ўтилган. Лекин шунга қарамасдан, педагогик технология хақида бир қатор таърифлар мавжуд.

ЮНЕСКО ташкилоти маъкуллаган таъриф: “Педагогик технология – бу таълим шаклларини опти-

маллаштириш мақсадида техник воситалар, инсон салохияти ҳамда уларнинг ўзаро таъсирини инобатга олиб, ўқитиш ва билим ўзлаштиришнинг барча жараёнларини аниқлаш, яратиш ва қўллашнинг тизимли методидир”.

В.П.Беспалько: “Ҳар қандай фаолият ёки технология, ёки санъат бўлиши мумкин. Санъат ички сезги (интиуция)га, технология эса фанга асосланади. Ҳаммаси санъатдан бошланади ва технология билан тугайди ва яна қайтадан бошланади”, – деган эди [4, 12]. Педагогик адабиётларни ўрганиш ва таҳдил этиш педагогик технологиянинг муҳим хусусиятлари, белгилари қаторида кўйидагиларни кўрсатишга имкон беради:

- таълим жараёнини олдиндан лойиҳалаш ва синфда ўқувчилар билан қайта ишлаб чиқиш;
- тизимли ёндашув асосида талабанинг ўқув-билув фаолиятини тавсифлайдиган таълим жараёни лойиҳасини тузиш;
- таълим мақсади реал, аниқ диагностик бўлиши ва ўқувчининг билим ўзлаштириш сифатини объектив баҳолаш;
- таълим жараёнининг тузилиши ва мазмуни яхлитлиги, ўзаро боғлиқ ва бир-бирига ўзаро таъсир кўрсата олиши;
- таълим шаклларини оптималлаштириш (кулайлаштириш);
- таълим жараёнида техник воситалар ва инсон салохиятининг ўзаро таъсирини ҳисобга олиш;
- ўқувчиларнинг кузатиладиган, аниқланадиган харакатлари сифатида таълим мақсадларини кўзлаган этalon асосида ойдинлаштириш;

- талабанинг фаоллигига таяниб ўқитиш;
- билимларни ўзлаштириш жараёнида йўл қўйилган хатоларни аниқлаб, тузатиб бориш;
- шакллантирувчи ва жамловчи баҳолар;
- белгиланган мезонларга биноан тест топширикларини бажариш;
- таълимнинг режалаштирилган натижасига эришиш кафолатланганлиги;
- таълим самарадорлигининг юқорилиги.

Педагогик технология тушунчасининг мавжуд таърифларини унинг муҳим белгилари, хусусиятларини умумлаштирилган ҳолда баён қилиб бердик. Маълумки, мантиқ фанига кўра, бирор тушунчага илмий таъриф бериш учун мазкур таърифда тур ва жинс тушунчалари уйғунлаштирилиши ва таърифланаётган тур тушунчасини жинс тушунчасига кирадиган бошқа хилдаги тушунчалардан фарқини кўрсатувчи муҳим белгилари кўрсатилиши талааб этилади.

Фалсафий, педагогик, психологик, тарихий адабиётлар таҳлили, шунингдек, таълим амалиёти шуни кўрсатадики, педагогик зукколик, янгиликка интилув-чанликнинг пайдо бўлиши, шаклланиши, ривожланишига қизиқиши тобора ошиб бормоқда. Олий ўқув юртларида таҳсил кўраётган бўлажак ўқитувчиларнинг ҳозирги замон талаблари асосида пухта қасбий тайёргарликка эга, ўз қасбининг моҳир устаси бўлиб этишишларига асосий эътиборни қаратмоқ бугунги куннинг муҳим вазифасидир. Ўқитувчи қанчалик маълумотли, маҳорат эгаси бўлса, у келажак авлодни ҳам шунчалик билимдон, ҳар томонлама баркамол инсон қилиб тарбиялай олади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 сентябрдаги “Халқ таълимини бошқариш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5538-сонли Фармони.
2. Богданова С.В. Методика вариативности повышения квалификации учителей в области новых информационных технологий, дистанционного образования и информатики. Аспекты исследовательской деятельности учителей: Сб науч. тр. – М.: АПК и ПРО РФ. 1997. – Вып. 1. – 19 с.
3. Джураева Б.Р. Формирование педагогической культуры у будущих учителей в процессе профессиональной подготовки при изучении дисциплин педагогического цикла. Дис. Степень. Канд. Пед. наук. – Т., 2002. – 206 с.
4. Зарипов К.З. Педагогическая диагностика в системе непрерывного повышения квалификации учителей. Автореф. дисс. ... д.п.н. – Т.: 1990. – 35 с.
5. Bob Kizlik. Lesson Planning, Lesson Plan Formats and Lesson Plan Ideas.. www.ADPRIMA.com

O'YIN FAOLIYATI ORQALI MAKTABGACHA TA'LIM YOSHIDAGI BOLALARDA MUSTAQILLIK SIFATLARINI TARBIYALASH

Nafisa Gulyamova,

Toshkent shahar 410-Davlat maktabgacha
ta'lif tashkiloti rahbari

Annotatsiya

Maqolada asosiy e'tibor maktabgacha ta'lif yoshidagi bolalarda mustaqillikni sifatlarini rivojlanishiga, tarbiyalash masalasi muhokama etilgan. Asosiy masala mustaqillik sifatlarini tarbiyalashda o'yin faoliyatining o'rni, o'yin faoliyatini to'g'ri tashkil etish, mustaqillik sifatlarini shakllantirishda ko'maklashuvchi o'yinlar va ularni tashkil etish ularning bola xulq-atvor, dunyoqarashi rivojlanishiga ta'siri baholangan.

Kalit so'zlar: mustaqillik sifatlari, o'yin faoliyati, ijtimoiy sifatlar, maktabgacha ta'lif, muloqot qobiliyati, ijodiy faoliyat, o'yinlar, tanlangan o'yin.

Аннотация:

Основное внимание в статье уделяется вопросу развития и воспитания качеств самостоятельности у детей дошкольного возраста. Главным вопросом является роль игр в воспитании качеств самостоятельности, правильная организация игровой деятельности, игры, помогающие в формировании качеств самостоятельности и влияние их организации на развитие поведения и мировоззрения детей.

Ключевые слова: самостоятельные качества, игровая деятельность, социальные качества, дошкольное образование, коммуникативные навыки, творческая деятельность, игры, выбранная игра.

Annotation

The main focus of the article is on the issue of developing and educating the qualities of independence in children of preschool age. The main issue is the role of games in the education of independence qualities, the correct organization of game activities, games that help in the formation of independence qualities, and the impact of their organization on the development of children's behavior and worldview.

Keywords: independence qualities, game activity, social qualities, preschool education, communication skills, creative activity, games, selected game.

Biz o'rganayotgan muammo yechimi hozirgi vaqtida rivojlanayotgan shaxsning individualigini, uning ijodiy imkoniyatlarini to'liqroq ochib berishning gumanistik vazifalari bilan bog'liq. Faol, mustaqil, ijodiy shaxsnii shakllantirish muammolari aslida maktabgacha ta'lif yoshidagi bolalar bilan ishlash orqaligina hal etish mumkin. Psixologik tadqiqotlar shuni isbotlaydiki, bu davrda mustaqillik va ijod asoslarini shakllantirish uchun qulay imkoniyatlar ochiladi. Mustaqillikning o'z vaqtida rivojlanishi bilish, muloqot qilish imkoniyatlarini kengaytiradi va bolaning maktabdag'i vaziyatga muvaffaqiyatli kirishiga tayyorlaydi. Mustaqillik namoyon bo'lishining yangi ijtimoiy sharoitlarida u nafaqat jamiyatning rivojlanish tendentsiyalari obyektiv xususiyatlari bilan belgilanadigan talabi, balki har bir insонning tanlash qobiliyatini kengaytirish dunyosida ortib borayotgan dolzarb ehtiyoj sifatida namoyon bo'ladi. Bu zamonaviy pedagogika fani va tarbiya amaliyotini bolalarda mustaqillikni rivojlanishiga qaratilgan pedagogik jarayonni optimallashtirish bilan bog'liq keng ko'lamli muammolarni hal qilish zaruratini oldiga qo'yadi. Yuqoridaq muammolardan kelib chiqqan holda, bizning tadqiqotimizda asosiy masala o'yin faoliyati orqali maktabgacha ta'lif yoshidagi bolalarda mustaqillik sifatlarini tarbiyalashga qaratilgan.

Ushbu masala bo'yicha tadqiqotlarning jamlangan tahlili mustaqillik sifatlarini rivojlanishining bir qator bosqichlarini, shuningdek, turli xil faoliyat turlarida va turli yosh bosqichlarida bolalar tomonidan mustaqillik sifatlari namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatishga imkon beradi [1, 10]. Maktabgacha ta'lif yoshidagi mustaqillikning keyingi rivojlanishi bolaning turli xil faoliyat turlarini (o'yin, mehnat, ta'lif) rivojlanishi bilan bog'liq. Bolalarning mustaqilligi reproduktiv xususiyatdag'i mustaqillikdan ijodkorlik elementlariga ega bo'lgan faoliyatni amalga oshirishda bolalar ongi, o'zini o'zi boshqarish va o'zini o'zi qadrlash rolining barqaror o'sishi bilan rivojlanadi. Har bir faoliyat mustaqillik sifatlari turli tarkibiy qismlarining rivojlanishiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi [2, 3-5].

Shunday qilib, o'yin faollik va tashabbusni rivojlanishiga yordam beradi, mehnat faoliyati maqsadlik va harakatlarni anglash, natijalarga erishishda qat'iyatlilikni shakllantirish uchun qulay imkoniyatlar yaratadi (M.V.Krulext, V.I. Loginova, D.V.Sergeyeva), ishlab chiqarish faoliyatida bolaning kattalaridan mustaqilligi o'zini namoyon qilishning tegishli vositalarini topish istagini shakllantiradi. Har bir faoliyat mustaqillikning turli tarkibiy qismlarining

rivojlanishiga o‘ziga xos ta’sir ko‘rsatadi [3, 5].

Mustaqillik umume’tirof etilgan ma’noda – bu shaxsnинг boshqa odamlarning yordamisiz harakat yoki ishlarni amalga oshirishga bo‘lgan mustaqilligi, qobiliyati va istagi. Mustaqil bo‘lish bolaning obyektiv zarurati va tabiiy ehtiyojidir. Bola hammadan ko‘ra o‘zining “men”ini ko‘rsatishga, o‘z bilimlarida o‘zini mustahkamlashga intiladi. Binobarin, bolalar kattalarning tarbiyaviy ta’sirini o‘zlarining hayotiy tajribasi prizmasidan o‘tkazadilar, uni rad etadilar yoki qabul qildilar va shunga qarab o‘zlarining xatti-harakatlarini shakllantiradilar [4, 2].

Mustaqillik sifatlarining tarkibiy qismi sifatida quyidagilarni kiritish mumkin:

- muayyan harakatlar uchun asos yaratish qobiliyati, ya’ni xulq-atvorni tanlash (S.Rubinshtein);
- o‘z pozitsiyasini izolyatsiya qilish qobiliyati, o‘zi bilan muloqot qilish qobiliyati (R.Kondratiyev);
- faoliyatning tarkibiy bloklarini mustaqil ravishda amalga oshirish qobiliyati (G.Shchukina);
- doimiy tashqi ko‘rsatma va yordamisiz o‘z faoliyatini rejalashtirish, tizimlashtirish, tartibga solish va faol ravishda amalga oshirish qobiliyati (K.Platonov);
- o‘z intilishlari va imkoniyatlarini o‘zarobog‘lash, o‘z faoliyati jarayoni va natijasini adekvat baholash qobiliyati (L.Rostovetskaya).

Shu o‘rinda, maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda mustaqillik sifatlarini shakllantirishda, rivojlanirishda o‘yin faoliyati va uning ahamiyati haqida to‘xtalib o‘tsak. O‘ynashning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri usuli yo‘q. Erkin tanlangan o‘yin bolalar salomatligini, farovonligini va rivojlanishini yaxshilaydi.

Erkin tanlangan o‘yin – bu bolaning o‘z instinktlari, tasavvurlari va qiziqishlari asosida o‘z o‘yinini qaror qabul qilishi va nazorat qilishi demakdir. O‘yin bolalar va yoshlarning kognitiv, jismoniy, ijtimoiy va hissiy farovonligini yaxshilaydi. O‘yin orqali bolalar dunyo va o‘z “men”lari haqida bilib oladilar. Shuningdek, ular o‘qish, ish va munosabatlar uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarini o‘rganadilar.

O‘yin faoliyati orqali bolalarda shakllanuvchi ko‘nikmalar:

- ✓ Ishonch
- ✓ O‘z-o‘zini hurmat
- ✓ Chidamlilik
- ✓ O‘zaro ta’sir
- ✓ Ijtimoiy ko‘nikmalar
- ✓ Mustaqillik
- ✓ Qiziquvchanlik
- ✓ Qiying vaziyatlarni yengish qobiliyati

Bolalar ko‘pincha o‘z o‘yinlarida qiyinchilik va noaniqlik yaratishni xohlashadi. Xavfli, qiyin o‘yin orqali bolalar o‘zlarini sinab ko‘radilar va o‘zlarin-

ing chegaralarini topadilar. Ular o‘yin orqali tavakkalchilik bilan qanday kurashishni o‘rganadilar va bu ko‘nikmalarini keyinchalik hayotda qo‘llashlari mumkin [6, 40].

Ushbu tadqiqotda mavzu yuzasidan xalqaro tadqiqotlar o‘quv manbalari tajriba o‘rganilgan holda, maktabgacha ta’lim muassasalarida ko‘p millatli tarkibga ega guruuhlar tanlab olinib, guruh bolalarida mustaqillik sifatlarini rivojlanirishni baholash masadida 3 oy mobaynida guruhlardagi bolalar bilan ishslashda turli o‘yin metodlaridan foydalanildi. Bir guruh bolalarida asosiy e’tibor individual holatda tashkil etiluvchi o‘yinlar bilan ko‘proq shug‘ullanishga qaratildi, ikkinchi guruh bolalari uchun esa jamoaviy ochiq o‘yinlar asosiy o‘rinni egalladi. Uch oy mobaynida guruhlardagi bolalarning ijtimoiy sifatları rivojlanishi kuzatib borildi. Taqqoslash metodidan foydalangan holda, tanlangan guruhlardagi bolalarning mustaqilllik sifatları so‘rovnama orqali baholandi. Natijalarga ko‘ra, ikkinchi guruh tarbiyalanuvchilari (jamoaviy ochiq o‘yinlar)da ijtimoiy sifatlarining birinchi guruh bolalariga nisbatan yuqori darajaga ko‘tarilgani kuzatildi.

O‘yin faoliyatining maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarning ijtimoiy, psixologik rivojlanishidagi ahamiyati shuki, bu jarayonda bolada kommunikativ qibiliyatlar rivojlanadi, ijtimoiy ahamiyatga ega fazilatlar shakllanadi. Bolaning turli xil qiziqarli o‘yinlarini ixtiro qilish va o‘ynash qobiliyati boshqa bolalarni o‘ziga jalb qiladi, buning natijasida xushmuomalalik va yetakchilik fazilatlari rivojlanadi. O‘yin faoliyati orqali mustaqillik, o‘z-o‘zini nazorat qilish, qat’iyatlilik, xotira, o‘yin qoidalariga rioya qilish qibiliyatini rivojlanirish, shu orqali bolada mustaqillik sifatlarini tarbiyalash mumkin. O‘yin faoliyati jarayonida uning funksional imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish amalga oshiriladi: kognitiv (o‘z imkoniyatlari va kelajakdagi kasbiy faoliyatining qirralarini bilish), ijtimoilashtirish (muhim shaxsiy xususiyatlar va fazilatlarni shakllantirish), o‘qitish (amalga oshirish), kommunikativ (muloqot qibiliyatlarini va munosabatlarini rivojlanirish), maqom-rol (kasbiy faoliyat jarayonida ularning roli va ahamiyatini anglash)ni rivojlanirish uchun.

O‘yin faoliyati orqali bolalarda mustaqillikni tarbiyalash yuzasidan ota-onalarga beriladigan tegishli takliflar shulardan iboratki, ular nafaqat maktabgacha ta’lim yoshidagi, balki 1 yoshdan 3 yoshgacha bo‘lgan bolalar bilan ham ko‘proq shug‘ullanishlari zarur. Ayniqsa, 2-3 yosh oralig‘idagi bolalarga mustaqil ovqatlanish hamda “Xuddi mendek qil” o‘yini ostida gigiyena qoidalariga rioya qilishga o‘rgatish

(tishlarni yuvishda mustaqil harakatlanishi, qo'llarni tez-tez yuvib turish) zarur. Uch yoshga yetgan farzandlaringiz bilan birgalikda uy ishlarini qilishingiz mumkin hamda quyidagi o'yin faoliyatini yo'lga qo'yishingiz farzandlaringizni ijtimoiy munosabatlar faolligini mustaqilligini o'ziga bo'lgan ishonchini oshirishga yordam beradi. Chunonchi, farzandingizni oshxonaga yordamchi qilib oling. Agar imkoniyat tug'ilsa, kichkintoyingiz tushlik qadoqlash jarayonda qatnashsin. Bolalarga mustaqil ravishda kartondan uy qurish o'yini uchun sharoit yaratting. Bir nechta mashinada poyga o'yini tashkil etishiga imkon qilib bering. Kiyimni taxlash va moslashtirish o'yinini birga o'ynang.

Yuqorida keltirilgan o'yinlar bolalarda mustaqillik sifatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati o'yin ekanligiga asoslanib, o'qituvchilar tomonidan o'yin maktabgacha yoshdagi bolani tarbiyalash va rivojlantirishning asosiy vositalaridan biri sifatida qaraladi. Ochiq o'yinlar boshqa bolalar o'yinlari orasida alohida o'rinni tutadi. Ushbu o'yinlarning o'ziga xos xususiyati tanaga va bola shaxsiyatining barcha jihatlariga ta'sir qilishning murakkabligi bilan ahamiyatlidir. Ochiq o'yinlar nafaqat bolaning rivojlanishiga, balki ijodiy faoliyatni faollashtirishga, mustaqillikka, o'yin muammolarini hal qilishda erkinlikning namoyon bo'lishiga yordam beradi. Ochiq o'yinlarda mustaqillik va ijodkorlikni rivojlantirish tabiatini tufayli maktabgacha ta'lim muassasalarida ko'p qo'llaniladi.

Ochiq o'yinlar orqali maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqillik va ijodiy faoliyotni rivojlantirish bo'yicha muayyan vazifalarni bosqichma-bosqich olib borish kerak.

Shunday qilib, ishning birinchi bosqichi bolalarda ochiq o'yin haqida g'oyani shakllantirishga qaratilgan (uning tuzilishi va tengdoshlari bilan tashkil etish xususiyatlari). Ushbu bosqich quyidagilardan iborat:

- maktabgacha yoshdagi bolalarda ochiq o'yinining tuzilishi va o'yin rahbarining roli haqida elementar g'oyalarni shakllantirish.
- bolalarni o'ynash uchun yig'ishning turli usullari bilan tanishtirish; drayverni tanlashning turli usullari.
- maktabgacha yoshdagi bolalarning motorli o'yin tajribasini shakllantirish va yaxshilashni davom ettirish.
- maktabgacha yoshdagi bolalarda ochiq o'yinlariga doimiy qiziqishni shakllantirishni davom etish.

Yangi va taniqli o'yinlar bolalarda tashqi o'yinining tuzilishi haqida boshlang'ich g'oyalarni shakllantirish uchun ishlatalishi mumkin. Yangi o'yin bilan tanishish haftada bir marta bo'lib o'tadi, u haftada bir

necha marta takrorlanadi, keyin bu o'yin 2-3 hafta davomida o'zgarishlar bilan takrorlanadi.

Mustaqillik sifatlarini shakllantirishda quyidagi ochiq o'yinlar tavsiya etiladi: "Sichqoncha tuzog'i", "Yerda qolmang", "Ayyor tulki" va boshqalar. Tanish ochiq o'yinlarni turli xil versiyalarda o'ynash mumkin: "Samolyotlar", "Qushlarning parvozi", "Uysiz quyon", "Tuzoqlar", "Rangli mashinalar" va boshqalar. Ushbu o'yinlarda bolalar harakatlarning sifatiga, qoidalarni amalga oshirishga yuqori talablar qo'yishlari kerak. Yangi ochiq o'yinni tushuntirish an'anaviy sxema bo'yicha amalga oshiriladi. Tanish o'yinlarni o'tkazishda bolalarga muammoli vaziyatlar taklif etiladi, bunda o'yinni tushuntirish-eslatmada o'yinning ba'zi bir elementi o'tkazib yuboriladi va savol beriladi: Agar o'yin qoidalari noma'lum bo'lsa, uni o'ynay olamizmi? Bu holatda nima sodir bo'ladi? Bolalar bilan turli xil javoblarni muhokama qilish zarur.

Tengdoshlar bilan o'yinlarni mustaqil tashkil etish shartlaridan biri bolalarda o'yin tashkilotchisi yoki yetakchisi bo'lish qobiliyatiga ega bo'lishdir. Buning uchun, birinchi navbatda, o'yin rahbarining roli haqidagi tasavvurni shakllantirish, bu rolning ahamiyatini anglash kerak. Shuning uchun, birinchi navbatda, siz bolalarni rahbarning yordamchisi roliga taklif qilishning mumkin (o'qituvchi – yetakchi). O'qituvchi o'yining ba'zi tarkibiy qismlarini tashkil qilishda ishtiroy etish uchun yordamchini jalb qiladi: jihozlarni tayyorlashga yordam bering, belgilar qo'ying, qoidalarni o'qituvchidan keyin yana takrorlang, o'qituvchi bilan birgalikda o'yinni boshqaring, nazorat qiling. O'yinchilar tomonidan qoidalarga rioya qilish va qachon o'z fikrlarini bildirish o'yin natijalarini sarhisob qilish. Biroq hamma bolalar, birinchi navbatda, yordamchi bo'lishni xohlamaydilar, maktabgacha yoshdagi bolalar boshqaruvchi rolini olishga intilishadi.

Asta-sekin barcha bolalar o'zlarini yordamchi sifatida sinab ko'rishadi, ba'zi bolalar uchun bu unchalik oson emas, ular uyatchan, o'zlarini ko'rsatishdan qo'rqishadi. Ayniqsa, ular barcha bolalar oldida qoidalarni takrorlashga yoki brifingda qatnashishga majbur bo'lganda o'zlarini noqulay his qilishadi. Bunday vaziyatlarda o'qituvchi o'z yordamini taklif qilishi, yetakchi savollarni berishi, rag'batlantirishi va yordamchinga ishiga ijobiy baho berishi kerak. O'yin o'ynashda bolalarni o'yin uchun yig'ishning turli usullarini ko'rsatish mumkin: qo'ng'iroqlar va markerlar yordamida, kelishuv bo'yicha (ma'lum bir joyda ma'lum bir signalda) va hokazo.

Keyingi bosqichning maqsadi (amaliy) bolalarning tengdoshlari bilan ochiq o'yinlarni tashkil etish va o'z-o'zini tashkil qilish ko'nikmalarini shakllanti-

rish va takomillashtirishdir. Ushbu bosqichda:

- bolalarning o'chiq o'yinlar haqidagi g'oyalarini boyitish va kengaytirish (ularni o'zgartirish va murakkablashtirish qobiliyati);
- ijro san'atining rivojlanishiga ko'maklashish (harakatlarning yordami bilan o'yin tasvirini uzatish, harakatlarni birlashtirish);
- maktabgacha yoshdagi bolalarda tanish o'yinlarning variantlarini ishlab chiqishda ijodiy tashabbus, faollik va mustaqillikni rivojlantirish;
- ochiq o'yinlarga doimiy qiziqish hamda do'stlar va boshqa bolalar bilan mustaqil ravishda ochiq o'yin o'ynash istagini saqlash;
- axloqiy fazilatlarni tarbiyalash va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish: do'stona munosabat, o'zaro yordam, hamkorlik qilish va o'yindagi ziddiyatlari vaziyatlarni hal qilish, qoidalarga amal qilishni shakllantirish lozim.

Ijodkorlikni rivojlantiruvchi quyidagi ochiq o'yinlar o'tkaziladi: "Boyo'g'li", "Fikrim yasa", "Maymun tutqichlari", "O'zing o'ylab ko'r", "Bizga kim keldi" va hokazo.

Tanish o'yinlarning variantlarini ishlab chiqishda bolalarning ijodiy tashabbusi, faolligi va mustaqilligini rivojlantirish uchun bir qator ijodiy vazifalar qo'llaniladi. Tanish o'yin uchun yangi qoidalarni ishlab chiqish; o'yindagi signallarni o'zgartirish; qoshimcha vazifa-harakatlarni o'z ichiga oladi yoki ba'zi

harakatlarni boshqalar bilan, murakkabroq harakatlarni almashtiradi; o'yinning syujetini va motorli vazifasini o'zgartirish orqali amalga oshiriladi.

Xulosa, mustaqillik sifatlarini tarbiyalash – mustaqil harakatlar, mulohaza yuritish, tashabbuskorlik, qat'iyatlilik qobiliyatini rivojlantirishdir. Bunday ta'lim turli xil ochiq o'yinlar mazmuni orqali amalga oshirilishi va mustaqil vosita faoliyatini shakllantirish uchun asos bo'lishi mumkin. Mustaqil vosita faoliyati orqali maktabgacha yoshdagi bolalarda shikastlanishlarning oldini olish bilan bog'liq sog'liqni saqlash, xulq-atvori tarbiyalash vazifalari hal qilinadi va ayniqsa, zamонавиy hayotda muhim bo'lgan, mos keladigan vosita xatti-harakati shakllanadi.

O'yin faoliyati jarayoni bolalarni, hatto tashabbus ko'rsatishga moyil bo'lmaganlarini ham, mustaqillik, tashabbuskorlik, qat'iyatlilik kabi shaxsiy fazilatlarini faollashtiradi, o'z bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni amaliy faoliyatda qo'llash motivatsiyatsini oshiradi, o'z-o'zini rivojlantirishga intiladigan qiladi. O'yin faoliyati bolalarning kognitiv jarayonlarini faollashtiradi, ya'ni diqqat, fikrash, tasavvur, idrok va boshqalarni harakatga keltiradi. O'quvchilardan amaliy faoliyatda qo'llash uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni talab qilib, ularning sifatini, kuchini oshiradi. Bolalarda mustaqil harakat qilish qobiliyatini anglash, ularni o'rganishga qiziqishini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Авдеева Н.Н. Роль ведущей деятельности в развитии генетической основы личности у детей 1 года // Проблемы периодизации развития психики в онтогенезе. – М., 2016. – 132 с.
2. Агеева Е.Ю.И. Использование особенностей возраста в формировании мышления старших дошкольников // Исследование проблем дошкольного воспитания в трудах молодых ученых. – М., 2005. – 345 с.
3. Адаптация студенческого организма к обучению и физическим нагрузкам / Под ред. А.Г.Хрипкова, М.В.Антропова. – М.: Педагогика, 2012. – 234 с.
5. Айвазян Ж.И.М. Формирование мыслительной деятельности у старших дошкольников в процессе конструирования: Автореф. Дисс. Искренний. Пед. Наук. – Ереван, 2002. – 452 с.
6. Алмазова Т.А. Особенности обучения и воспитания детей дошкольного возраста. – М., 2007. – 235 с.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ТРЕНИРИВКИ ЗАДАЧИ СОДЕРЖАНИЯ УЧЕБНО-ТРЕНИРОВОЧНОГО ПРОЦЕССА

Коссе Рулен,

Преподаватель Самаркандский институт экономики
и сервиса “Кафедра физической культуры”

Аннотация

Учебно-тренировочный процесс по спортивным играм очень сложен, так как занимающимся необходимо овладеть разнообразными двигательными навыками и уметь применять их в постоянно изменяющихся условиях игры, требующих проявления определенных физических и волевых качеств, а также специальных занятий и знаний. В статье показаны методы, облегчающие этот процесс.

Ключевые слова: современный, образование, руководство, руководитель, развитие, тренировка, занятие, качества воспитание духовность настрой.

Аннотация

Спорт ўйинлари учун ўқув ва ўқув жараёни жуда мураккаб, чунки талабалар турли хил моторли қўникмаларни ўзлаширишлари ва уларни маълум жисмоний ва иродавий фазилатларнинг намоён бўлишини талаб қиласидиган доимий ўзгарувчан ўйин шароитида, шунингдек, маҳсус синфлар ва билимларни қўллашлари керак. Маколада шу жараённи осонлаштирувчи методикалар кўрсатиб ўтилган.

Калим сўзлар: замонавийлик, таълим, раҳбарлик, раҳбар, бошқарувчи, бошқарув, бўйсинувчи, ривожлантириши, спорт, тренировка, машғулот, сифатлар

Annotation

The educational and training process for sports games is very complicated, since students need to master a variety of motor skills and be able to apply them in constantly changing game conditions that require the manifestation of certain physical and volitional qualities, as well as special classes and knowledge. The article shows methods that facilitate this process.

Keywords: modern, education, leadership, leader; development, training, occupation, quality education spirituality attitude

Обязательным условием успешности учебно-тренировочного процесса является воспитание у занимающихся. Исходя из сказанного, в учебно тренировочном-процессе решают следующие основные задачи.

1. Воспитание занимающихся в духе морального и психического спокойствия.

2. Укрепления здоровья и повышения работоспособности на основе всестороннего, гармонического развития занимающихся.

3. Овладения специальными знаниями, навыками и умениями.

4. Достижения спортивного мастерства и систематическое совершенствование в избранном виде спорта.

5. Эти задачи конкретизируются в зависимости, от подготовленности занимающихся, периода тренировочного процесса и других условий. В дальнейшем они детализируются в виде частных задач, выдвигаемых перед отдельными занятиями.

6. Важно понимать, что учебно-тренировочный процесс в любой игре нельзя сводить к достижению высоких спортивных показателей в соревнованиях. Необходимо решать весь комплекс задач воспитания и физического совершенствования занимающихся.

7. В содержании учебно-тренировочного процесса включается; морально-волевая, физическая, техническая, тактическая, и теоретическая подготовка. Эти

составные части спортивной тренировки тесно взаимосвязаны. Недостатки хотя бы в одной из них отрицательно сказываются на решений общих задач и спортивных результатах.

Морально-волевая подготовка очень важна я составная часть спортивной тренировки. Она органический связана с физической, технической и тактической подготовкой и направлена на воспитания занимающихся и тренирующихся. Морали и волевых качеств целеустремленности, настойчивости, решительности и смелости, инициативности и самостоятельности, выдержки и самообладания. Особенно возросло значение воспитания. В программе Государства указывается Государство считает что главной и идеологической работе на современном этапе-воспитания молодёжи в духи высокой идейности и преданности и отношения к обществу. Взглядов и нравов, всесторонне гармоническое развитие личности, создания подлинного богатства духовный культуры. Особое внимание и значение уделяется воспитанию молодежи то есть подрастающего поколения. Соревнования по спортивным играм, где действия одного спортсмена, зависят от действия других участников команды. Необходимо использовать для воспитания коллективизма, и дружбы. Соревнования играют важную роль в воспитании патриотизма. Выступления в международных сорев-

нованиях футболистов, баскетболистов, волейболистов, гандболистов, бадминтонистов. Демонстрируют высокую дисциплинированность коллективность действие и гуманное отношение к своим соперникам. Этим они способствуют укрепление дружбы между народами. Такие положительные качества следует начинать воспитывать в соревнованиях среди молодежи и детей.

Физическая подготовка – один из основных разделов учебно-тренировочного процесса. Её основные задачи: укрепления здоровья, всестороннее физическое развитие, повышения общий работоспособности организма в процессе физической подготовки воспитываются физические качества силы, выносливость, быстрота, ловкость, прыгучесть, гибкость и навыки необходимые для успешной деятельности в спорте. От физической подготовки в значительной мере зависят и спортивные достижения.

Общая физическая подготовка – направленная на разносторонне воспитание физических способностей, необходимых для гармонического развития занимающихся, повышения работоспособности организма, создания прочной базы для плодотворной трудовой деятельности и достижения высокого спортивного мастерства.

Специальная физическая подготовка – это процесс, направленный на воспитания физических качеств, специфических для данного вида спорта. Каждая вид спорта имеет свои отличительные особенности. В тоже время действие спортсменов в различных видах спорта имеют много общего они ацикличны, разнообразны, выполняются с переменной интенсивностью.

Сила – очень важная основа для проявления различных качеств. Она необходима для осуществления силовых действий во время всех игр. Во всех видах спорта первостепенное значение имеет развитие силы мышц ног. Для развития силы и быстроты мышечных сокращений применяются разнообразные упражнения с отягощением; рывок, толчок и поднимание на грудь штанги с весом, и больше максимального результата показанного спортсменам, упражнения с партнером, в преодоления собственного веса, в метании предмета различного веса упражнения с эспандером, резиной, утяжеленными поясами, манжетами на голень и предплечье.

Быстрота – одно из ведущих качеств в спорте. Быстрота в спорте появляется в трех формах; быстроте реакции, быстроте выполнения движений и быстроте смены одного движения другим. Для развития быстроты используются следующие упражнения бег, на короткие дистанции с высокого старта, повторный бег с ускорением на дистанции, пробегание коротких отрезков с изменением направления, бег с остановками, ускорения, поворотами, прыжками, передачами мяча, разнообразные эстафеты, упражнения в технике и тактике.

Выносливость – это способность организма преодолевать утомление, действуя с необходимой интен-

сивностью, сохраняя точность, маневренность и быстроту до конца соревнования. Для развития выносливости используются бег по отрезкам на скорость, повторяемый через 5-10 секунд упражнения в техники и тактики различают по характеру интенсивности. Широко распространена круговая тренировка, которая состоит в том, что занимающимся предлагается выполнять комплекс специальных упражнений с передвижением по установленному кругу от станции к станции с заранее определенным количеством повторений и интенсивностью.

Ловкость – это способность быстро и точно реагировать на ситуации, неожиданно возникающие в спорте, искусное владение движениями в сложных изменяющихся условиях. Без достаточно развитой ловкости не возможно добиться высоких спортивных показателей ни водном виде спорта.

Прыгучесть – зависят от силы мышц нижних конечностей и быстроты их сокращения. Умения высоко и быстро выполнять прыжки очень важно для успешного ведения любой спортивной игры. Особенное большое значение прыгучесть имеет в волейболе, баскетболе, и гандболе.

Гибкость – умение хорошо расслаблять мышцы и выполнять и выполнять движения по большим амплитудам. Это качество необходимо для совершенствования техники движения. Для развития гибкости используются специальные упражнения на растягивания выполняемые с постепенным увеличением амплитуды движения все физические качества взаимосвязаны. Поэтому можно говорить лишь преимущественном развитии одного из них. Развития одного физического качества в ущерб другим отрицательно оказывается на подготовки занимающихся в спортивных секциях.

Техническая и тактическая подготовка – в спорте имеет равнозначное значение и связана с друг с другом. На отдельных этапах тренировки один из этих видов может превалировать [1, 34].

Техническая подготовка – направленная на овладения техникой выполнения отдельных приёмов. Чем выше техническая подготовленность игрока, тем больше у него возможностей для успешного выступления. Техника изучается и совершенствуется в процессе выполнения специальных упражнений в отдельных приёмах и упражнений с определенными тактическими заданиями. Изучаемые приёмы закрепляются в учебных тренировках и соревнованиях.

Тактическая подготовка – предусматривает освоения индивидуальных, групповых, и командных действий. Тактическая подготовка является продолжением технической подготовки.

Теоритическая подготовка – решение задач физической, технической, тактической, и морально-волевой подготовки немыслимо без изучения определенного круга теоретических вопросов, без минимума

знаний. В процессе практических и теоритических занятий занимающиеся усваивают необходимые знания по гигиене, физиологии, режиму питания и тренировки, техники и тактики.

Процесс обучения и тренировки:

1. Создания предпосылок.
2. Ознакомление с изучаемым навыком и первичное овладение.
3. Совершенствование двигательных навыков.
4. Принцип сознательности и активности.
5. Принцип наглядности.
6. Принцип систематичности и последовательности.
7. Принцип доступности. 8. Принцип прочности.

Методы обучения:

1. Словесные методы.
2. Метод наглядности.
3. Метод упражнений.
4. Интервальный метод.
5. Повторный метод.
6. Переменный метод.

При современной методике тренировки занимающиеся спортом показывают наилучшие достижения в 16-20 лет. Известно, что для подготовки высококвалифицированного игрока необходимо не менее 5-6 лет упорной систематической работы. Следовательно, начинать заниматься спортом с раннего детского возраста. Правила соревнований по отдельным видам спорта разрешают проведения соревнования по следующим возрастным группам младшая (12-14) лет средняя (15-16) лет старшая (17-18) лет.

Формы организации занятий и тренировок – основной формой организации и проведения тренировок который проводится с постоянным составом занимающихся под руководством преподавателя или тренера. Для полноценной подготовки, помимо того спортсмену необходимо систематически заниматься утренней гимнастикой, самостоятельно совершенствовать в технике и тактике, участвовать в соревнованиях. Тренировка проводится и составляется по определенному плану, позволяющему распределить материал в нужной последовательности, предусмотреть организацию и методы проведения в зависимости от задач тренировки и конкретных условий. Продолжительность тренировки или занятий может быть различной от 45-минут до 3-часов. Тренировка (структура) предусматривает 3-части: 1) подготовительная; 2) основную; 3) заключительную [2, 45].

Организация группы для занятия мобилизация внимания и регулирование эмоционального состояния занимающихся. Подготовка двигательного аппарата, нервной сердечно сосудистой и дыхательной системы организма к повышенной деятельности. Построение ходьба различными способами бег ускорение прыжки упражнения на внимание общеразвивающие упражнения и подвижные игры. Продолжительность 10-мин.

Основная часть тренировки обучение специальным знаниям и навыкам и их совершенствование. Повышение уровня физической подготовленности развития и подготовленности занимающихся [3, 56].

Воспитание морально-волевых качеств подготовка организма к повышенным напряжениям. Овладения техникой и тактикой изучения и совершенствования в технике и тактике с помощью специальных упражнений. Заключительная часть это завершение тренировки создания условий для более быстрого протекания процессов восстановления. Подготовка к последующий деятельности подведения итогов тренировки обсуждения ошибок. В заключительной части применяются упражнения средней и малой интенсивности, сложные по координации, известные занимающимся. Их назначение снизить нагрузку и привести организм в относительно спокойное состояние. При проведения итогов преподаватель или тренер останавливается на типичных ошибках занимающихся и путях их устранения разбирает на макетах тактические недостатки после этого даются индивидуальные занятия. Объем и интенсивность нагрузки в конкретной тренировки зависят от недельного цикла тренировки подготовленности занимающихся. Большое значение имеет правильная дозировка нагрузки во время тренировки. Объем и интенсивность нагрузки в конкретной тренировки зависят от правильной дозировки нагрузки.

Организация, планирование и учет учебно-тренировочной работы. Занятие проводит тренер который отвечает за постановку, всей учебно воспитательной и тренировочной работы в спортивной секции. Каждая группа выбирает лидера а команда капитана. Занятия спортивной секции проводятся на протяжении всего года. В содержания занятий обязательно входит разносторонняя физическая подготовка овладения теоретическими знаниями техникой и тактикой. При планирование учебно-тренировочной работы необходимо учитывать задачи и условия работы преемственность и перспективность содержание предыдущих планов работ. Планы должны быть конкретными планирование учебно-тренировочной работы осуществляется на длительный период перспективное план работ должен быть на год на короткие отрезки времени на семестр период месяц неделю. Перспективный план для подготовки взрослых спортсменов составляется на 4-года для детских групп на весь период обучения. Тренировочная работа планируется на год с учетом 3-х периодов подготовительного, соревновательного, и переходного.

Значение соревнований и их виды: 1) первенства или чемпионаты, 2) соревнования на кубок, 3) сокращенные соревнования (турниры), 4) уравнительные соревнования, 5) классификационные соревнования, 6) отборочные соревнования, 7) матчевые соревнования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бегидова Т.П. «Теория и организация адаптивной физической культуры» / Учебник. – М.: Издательство Юрайт, 2019 год. – 188 с.
2. Бишаева А.А., Малков А.А. «Физическая культура» / Учебник. – М.: КНОРУС, 2016. – 312 с.
3. Бурихин С.Ф. «Методика обучения физической культуры Гимнастика». – М.: Издательство Юрайт, 2019. – 174 с.
4. Германов Г.Н., Корольков А.Н., Собирова И.А. «Теория и история физической культуры и спорта» / Учебное пособие в 3-х томах «Игры олимпиад». – М.: Издательство Юрайт, 2018. – 793 с.
5. Кузнецов В.С., Колодницкий Г.А. «Физическая культура» / Учебник. – М.: Издательство Юрайт, 2020. – 256 с.

BOLALAR JISMONIY FAOLLIGINI NOAN'ANAVIY VOSITALAR ASOSIDA TARBIYALASHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARINI

Baxtiyor Haydarov,

O‘zbekiston Finlandiya pedagogika instituti
Aniq-tabiyyi fanlar va jismoniy madaniyat fakulteti dekani, p.f.n.

Annotation

Ushbu maqolada noan’anaviy vositalar yordamida 4-7 yoshdagi bolalarning jismoniy kompetensiyalarini oshirishda korrekcion pedagogika, oila pedagogikasi va pedagogik texnologiyalar asosida jismoniy madaniyat tizimini takomillashtirishga oid vosita va dasturlar yoritilgan. Maqolada tasvirlangan pedagogik mexanizmlar, bolalar jismoniy faolligini noan’anaviy vositalar asosida yaxshilashga qaratilgan ilg’or pedagogik tadqiqotlarga asoslanadi. Ushbu mexanizmlar o‘quvchilarning o‘zlarini o‘rganish, jismoniy va kognitiv rivojlanishiiga yordam beradi va ularning o‘z-o‘zini boshqarish, ijodiylik va g‘oyaviy qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Kalit so‘zlar: 4-7 yoshli bolalar, korreksiyalash, noananaviy jismoniy mashqlar, jismoniy faollik, jismoniy madaniyat, konsepsiya.

Аннотация

В данной статье освещены инструменты и программы, связанные с совершенствованием системы физической культуры на основе коррекционной педагогики, семейной педагогики и педагогических технологий в повышении физической компетентности детей 4-7 лет с использованием нетрадиционных средств. Педагогические механизмы, описанные в статье, основаны на передовых педагогических исследованиях, направленных на совершенствование двигательной активности детей на основе нетрадиционных средств. Эти механизмы поддерживают самообучение учащихся, физическое и когнитивное развитие и развивают их навыки саморегуляции, творчества и мышления.

Ключевые слова: дети 4-7 лет, коррекция, нетрадиционные занятия спортом, двигательная активность, физическая культура, концепция.

Annotation

This article describes an experimental program aimed at modernizing preschool education organizations based on non-traditional methods, improving the physical culture system of preschool children. The pedagogical mechanisms described in the article are based on advanced pedagogical research aimed at improving children’s physical activity based on non-traditional means. These mechanisms support students’ self-learning, physical and cognitive development and develop their self-regulation, creativity and ideation skills.

Keywords: children 4-7 years old, correction, unconventional exercise, physical activity, physical culture, concept.

Dunyo mamlakatlari ta’lim tizimida bolalar jismoniy tarbiyasida ilk yoshidan boshlab sog‘ligini mustahkamlash va hartomonlama uyg‘un rivojlantirish eng asosiy talablardan biri sanaladi. Maktabgacha ta’lim tizimi uzlusiz ta’lim tizimining birlamchi bo‘g‘ini sifatida bola shaxsi rivojlanishining asosiy poydevorini yaratishni ta’minalashga qaratilmoqda. 4-7 yoshdagi bolalarning jismoniy tarbiyasi umumiy ta’lim-tarbiya tizimida muhim o‘rinni egallaydi, uning asosiy vazifasi bolalarni barkamol rivojlanishini ta’minalash, sog‘lom, jismonan rivojlangan

va mukammal avlodni tarbiyalash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Jahonda 4-7 yoshdagi bolalarning jismoniy tarbiya mazmunini optimallashtirish uchun turli shakllarini ishlab chiqish, mavjud vositalarni turli o‘yinlar asosida tashkil etish, harakat ko‘nikmalarini shakllantirish va jismoniy sifatlarini rivojlantirish bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Ammo xorijiy mutaxassislarining tadqiqotlarida gimnastika mashqlari yordamida jismoniy tarbiya mashq‘ulotlarini modellashtirish asosida dastur-

lar ishlab chiqish, noan'anaviy vositalar va usullarni maqsadli yo'naltirib oqilona tanlab olish yetarlicha tadqiq qilinmagan. 4-7 yoshdagi bolalarning o'sib ulg'ayishida jismoniy faollik, asosiy harakatlar tartibiga xos bo'lgan jarayonlarni gimnastika mashqlari orqali tizimli ravishda tashkil etishni talab etmoqda [1, 5].

G.Xolboyeva, N.Nuriddinova larning tadqiqotlarida (2022) jismoniy tarbiya mashg'ulotlari asosan ma'lum miqdordagi harakat ko'nikmalarni o'zlashtirishga qaratilganligi, biroq 4-7 yosh bolalarda asosiy harakat faolligini va jismoniy tayyorgarligini samarali tarbiyalashga hissa qo'shmasligi aniqlandi [2, 4].

Respublikamizda 4-7 yosh bolalar tarbiyasida eng asosiy bo'g'in hisoblangan maktabgacha ta'lif tizimining jamiyatimiz hayotidagi katta o'rni va ahamiyatini e'tibor ga olib, jismoniy faolligini oshirishning yangi vositalarini ishlab chiqish talabi qo'yilmoqda. "Maktabgacha ta'lif tizimini yanada takomillashtirish, xorijiy tajribalardan foydalangan holda, ta'lif yuqori darajaga olib chiqish, tizimda innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash, sohada xususiy ta'lif tashkilotlarining rivojlanishiga imkoniyatlarni yaratish zarur [2, 5].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, 4-7 yosh bolalarni jismoniy tarbiyalashning yangi, noan'anaviy shakllari, vositalari va usullarini izlash dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi sifatida noan'anaviy vositalar yordamida 4-7 yosh bolalarning jismoniy kompetensiyalarini oshirishda korreksiyalash, oila pedagogikasi va pedagogik texnologiyalar asosida jismoniy madaniyat tizimini takomillashtirish nazarda tutilgan bo'lsa, tadqiqotning vazifalari deb quyidagilar belgilangan:

- 4-7 yoshdagi bolalarning jismoniy faolligini oshirish uchun yoshga mos harakat kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatini kengaytirish;

- 4-7 yoshdagi bolalarning jismoniy faollik darajasini inobatga olib, individual yondashuv orqali mushaklar harakatchaligini uyg'un tarbiyalashga va bolalar aerobikasi pedagogik texnologiyasidan foydalanish imkoniyatini kengaytirish;

- 4-7 yosh bolalarning jismoniy faolligini oshirish uchun yoshga mos harakat kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatini kengaytirish;

- zamonaviy maktabgacha ta'lif tashkilotidagi bolalarni maktabga tayyorlik" darajasini oshirish shart sharoitlarini ishlab chiqishdir.

Tadqiqotning obyekti sifatida 4-7 yosh bolalarning jismoniy tarbiya mashg'ulotlari jismoniy faolligini noan'anaviy jismoniy mashqlar tizimini moderinizatsiyalash jarayoni olingan.

Tadqiqotning predmeti esa 4-7 yosh bolalar jismoniy madaniyatini moderinizatsiyalashning tashkiliy-uslubiy asoslarini tashkil etadi.

Tadqiqotning uslublari sifatida belgilangan vazifalar ni hal qilish uchun tadqiqotning pedagogik va tibbiy-bi-

ologik usullari majmuasi qo'llanildi:

Maktabgacha yoshli bolalar uchun jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida noan'anaviy mashqlar majmuasidan tashkil topgan dastur ishlab chiqildi.

Noan'anaviy mashqlar – bu jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini o'tkazishning taskhiliy shakllaridan biri bo'lib, maktabgacha yosh va boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarning jismoniy mashqlarni bajarish jarayonini moderinizatsiyalashga yordam beradi.

An'anaviy shaklda o'tkaziladigan mashg'ulotlardan farqli o'laroq, noan'anaviy mashqlar mashg'ulotlarda qo'llaniladigan jismoniy tarbiya vositalarining barchasi yangi innovatsion texnologiyalarga asoslangan.

Shuningdek:

- 4-7 yosh bolalarning jismoniy faolligini oshirish uchun yoshga mos harakat kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatini kengaytirish;

- 4-7 yosh bolalarning mushak elastikligi darajasini oshirish uchun diqqatni jamlash, harakatlarni asimmetrik asinxron bajarish qobiliyatini pedagogik jarayonga uyg'unlashtirilgan [4,8].

Bundan tashqari, 4-7 yoshdagi bolalarning jismoniy faolligini oshirishda tayanch-harakat tizimidagi mushaklarni (bo'g'inalr va boyamlar) rivojlanganlik darajalaridan kelib chiqib, muvozanat saqlash hamda reabilitatsiyaga yo'naltirilgan noan'anaviy automanual gimnastika mashqlarini tana qismlariga tanlab yo'naltirish hisobiga yoshga mos harakat kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyati kengaytirilgan; 4-7 yoshdagi bolalarni jismoniy faollik darajasini inobatga olib individual yondoshuv asosida mushaklar harakatchaligini uyg'un tarbiyalashga qaratilgan logoritmik gimnastikada nutq va harakatni bir xil ritm hamda tempda bajartirish hisobiga bolalar aerobika pedagogik texnologiyasidan foydalanish imkoniyati kengaytirilgan; 4-7 yoshdagi bolalar organizmining funksional va adaptiv imkoniyatlaridan kelib chiqib, statik rejimda umurtqa pog'onasi mushak qayish-qoqligini rivojlantirishga qaratilgan spring elastika mikromashg'ulotlarini ishlab chiqish hisobiga mashg'ulotlarni o'z vaqtida tezkor korreksion pedagogika yo'nalishi takomillashtirilgan; 4-7 yoshdagi bolalarning mushak elastikligini oshirish maqsadida diqqatni jamlash, mashqlarning muvozanat saqlash intervalini uzaytirish darajasidan kelib chiqib, "Xatxa" yoga asanalari mashqlarida harakatni assimetrik va asinxron yo'nalishini kiritish orqali pedagogik jarayon bilan uyg'unlashtirilgan [4, 5].

Tajriba boshlanishidan oldin, tajriba va nazorat guruhlari bolalari oldinga yegilish natijalari bundan mustasno, jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari va harakat faolliklari natijalarida sezilarli farqlar mavjud emas edi. Tajriba o'tkazilgandan so'ng har ikki guruhda ham jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlarda birtomonlama ishonchli o'zgarish kuzatildi. Shunday qilib, yuklama miqdorini asta-sekin oshirib borish tajriba guruhidagi bolalar or-

ganizmiga salbiy ta'sir ko'rsatmadı. Noan'anaviy mashqlarning tajriba guruhlarida qo'llanilgan vositalari va usullari ushbu yoshdagi bolalar organizmining imkoniyatlariiga mos edi (bu pedagogik kuzatuvlar va pulsometriya ma'lumotlari bilan ham tasdiqlangan).

Zamonaviy maktabgacha ta'lif tashkilotining jismoniy tarbiya va sog'lomlashdirish ishlari amaliyatida innovasion quyidagi pedagogik texnologiyalar paydo bo'ldi: o'yin stretching, ritmoplastika fitbol, logoritmik gimnastika va boshq.

Barcha mashqlar mushaklarning kuchlanishi va bukilishiga asoslangan. Mashqlar musiqa ostida bajariladi. Har bir mashg'ulotda ajoyib sayohatlar shaklida yangi rolli o'yin o'tkaziladi. O'yin emotsiyal tarzda o'ynaladi, mashqlarni almashish va ertak tinglash almashtiriladi. O'yin syujeti mashqlar o'zgaruvchan bo'lishi uchun tashkil etilgan, bolaning butun tanasiga bir xil yuklama tushadi.

"Ritmoplastika" – pedagogik texnologiyasi harakatlar va ritmnning uyg'un mozaikasi.

Ritmoplastika texnologiyasining o'ziga xos xususiyati – bu ishda maxsus ishlab chiqilgan repertuaridan, musiqiy va plastik kompozisiyalardan foydalanish bo'lib, ularning har biri bolalar uchun tushunarli bo'lgan aniq o'ynoqi tasvirga ega. Har xil turdag'i harakatlarni (har xil boshlang'ich pozitsiyalarda bajariladigan raqs, umumiyl rivojlanish, taqlid va boshqalar) kombinatsiyasi pedagogik mahorat, kommunikativ raqs yoki o'yin texnologiyasi shaklida mu'siqiy va plastik tasvirni yaratishga yordam beradi.

Fitbol. Texnologiya katta to'plardan foydalanishga asoslangan. Gimnastika to'plarida mashq qilishning shifobaxsh ta'sirining o'ziga xosligi umurtqa pog'onasi-dagi ta'sirning fiziologik mexanizmi va natijada butun tayanch-harakat tizimi va tana avtonom tizimlarining ishi bilan belgilanadi. To'plar umumiyl va maxsus korreksion

vazifalarni hal qilish uchun ishlatilishi mumkin.

To'plarda mashqlarni yuqori tezkorlikda bajarish mushaklarning ohangini oshiradi, bola aqliy qobiliyatlarini stimullab, charchoqning yoqimsiz hislarini kamaytiradi. To'pning elastik xususiyatlari mushak-skelet tizimiga zarba yuklamasini kamaytiradi. Shuning uchun, turli xil tartiblarni tanlashda vazifani bajarish qulayligi bilan tananish ish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan.

Kreativ gimnastika. "Kreativ gimnastika" atamasi tomonidan 4-7 yoshli bolalar uchun jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining yangi tuzilishi va mazmunini ishlab chiqishda kiritilgan.

Bolalar bilan jismoniy tarbiya mashg'ulotlari asosan o'yin shaklida, aqliy va tarbiyaviy faoliyatga yo'nalgan musiqadan foydalangan holda olib boriladi. Bundan tashqari, bolalarda ijodkorlik va tasavvurni rivojlantirishga katta e'tibor beriladi.

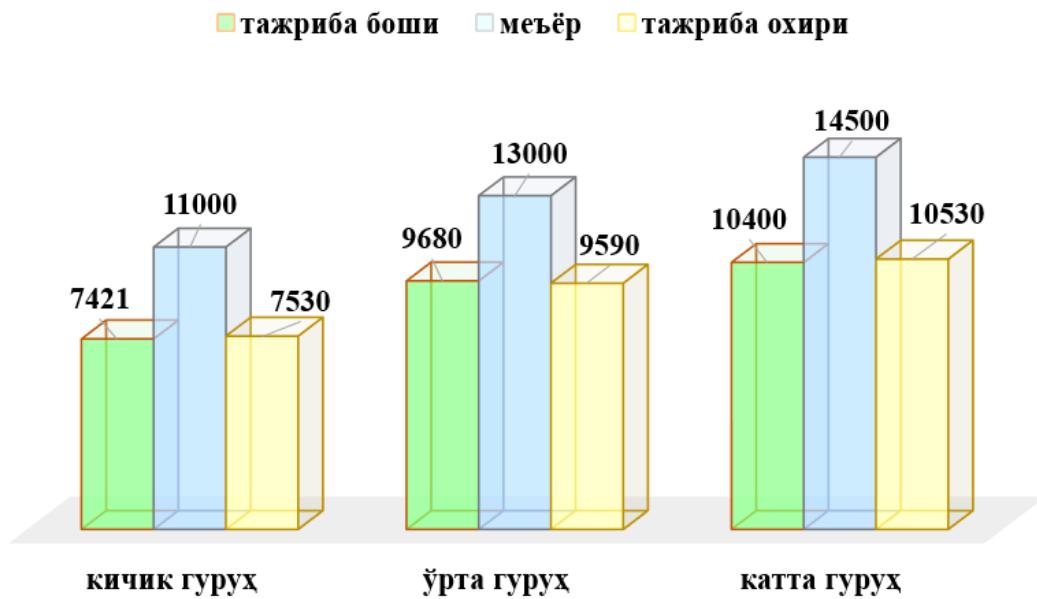
Gender xususiyat insonning asosiy xususiyatlaridan biridir. Shaxsni shakllantirishga individual yondashishning zamonaviy talablari bola jinsining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmasdan amalga oshirilmaydi. Shu bilan birga, zamonaviy ta'lif amaliyatida insonning u yoki bu jinsga mansubligi belgilarini farqlash tendensiysi kuchaymoqda.

Bolalarning harakat faolligini, vosita va amalga os-hirish usullarini o'rganishda adabiyotlarni tahlil qilishni yakunlab, biz ikkita muhim jihatni qayd etdik:

- bolaning harakatga bo'lgan ehtiyojini to'la-to'kis qondirishga, harakat faolligini rivojlanishiga yordam beradigan eng munosib faoliyatni yo'lga qo'yish;

- tashkiliy va mustaqil faoliyatda bolalarning harakat faolligini optimal tashkil etish usullari va vositalarini izlash.

Shuningdek, harakatchanligi turli xil bo'lgan bolalar quyidagicha tahlil qilindi:

1-rasm. MTT kun tartibida HF hajmi ko'rsatkichlarini me'yor bilan solishtirilishi (qadamlar soni)
Izoh: MTT-maktabgacha ta'lif tashkiloti; HF-harakat faoliyi.

Shunday qilib, kichik guruh 4-7 yoshdagi bolalarning HF darajasini o'rganish shuni ko'rsatdiki, nazorat guruhida bolalarning ko'pchiligi (62%) o'rta darajaga ega, tajriba guruhining sinaluvchilari ko'rsatkichi esa o'rta darajadan yuqori bo'lgan (68%); o'rta guruh 4-7 yoshdagi bolalarning HF darajasini o'rganish shuni ko'rsatdiki, nazorat guruhida ko'pchilik bolalar (75%) o'rta HF darajasiga ega, tajriba guruhida bu ko'rsatkich 54% ni tashkil etdi; katta guruh 4-7 yoshdagi bolalarning HF darajasini o'rganish shuni ko'rsatdiki, nazorat guruhidagi bolalarni

ing ko'pchiligi (43%) HFning past darajasiga ega, tajriba guruhida ko'pchilik (79%) harakat faolligi o'rtacha darajasiga ega bolalardir. MTTning kun tartibida jismoniy faollikning umumiy hajmini baholashda quyidagi ko'rsatkichlar qayd etildi.

Harakat faolligi sust 4-7 yoshdagi bolalarning mavjudligi, faol kun tartibini tashkil etish uchun noananaviy gimnastika vositalari va nazariy modelini qo'llash orqali yoshta nisbatan to'laqonli shakllantirish zarurligini ko'rsatadi [3, 5].

I-jadval

**Tajriba guruhining o'g'il va qiz bolalarida jismoniy qobiliyatlarini rivojlanishining tadqiqot boshidagi ko'rsatkichlari dinamikasi n=30
(6-7 yosh)**

$\bar{O} \pm \sigma$ V %	Jismoniy me'yorlar	6 yosh		7 yosh	
		$\bar{O} \pm \sigma$	V %		
Egiluvchanlik	Yotgan holda ko'priq holatida turish, soniya	O'	4,96±0,64	12,90	5,03±0,65
		Q	4,58±0,59	12,88	4,67±0,55
	Tik turgan joydan egilish, sm.	O'	4,22±0,52	12,32	4,28±0,55
		Q	4,31±0,51	11,83	4,42±0,52
Mus'hakk harakatchanligi	Burchak holda o'tirib, qo'llarni yon tomonlarga cho'zib (10 marta) harakatlanish, soniya	O'	4,33±0,58	13,39	3,52±0,46
		Q	4,48±0,57	12,72	3,62±0,48
	Oldinga 10 qadam 8 shaklida sakrab yurish, qo'llar belda, soniya	O'	4,36±0,45	10,32	3,33±0,36
		Q	4,29±0,55	12,82	3,27±0,44
Chaqqonlik	Gimnastika o'rindig'ida qo'llarga tayangan holda, qorin bilan sudralish, soniya 2 marta.	O'	4,24±0,63	14,86	4,14±0,61
		Q	4,90±0,57	11,63	4,99±0,61
	To'rt oyoqlab 10 metrga emaklash, (soniya).	O'	10,34±1,12	10,83	9,3±1,06
		Q	11,28±1,26	11,17	9,17±1,09
Harakat faolligi	Doira bo'ylab yugurish, 1 marta, soniya	O'	4,18±0,59	14,11	3,64±0,54
		Q	3,59±0,45	12,53	3,52±0,43

Izoh: O' – o'g'il; Q – qiz.

Qiz va o'g'il bolalarda jismoniy qobiliyatlarining rivojlanishiga oid ma'lumotlar qiyosiy tahliliga ko'ra, o'g'il bolalar yuqoriroq ko'rsatkichga ega ekanligi aniqlandi. Tadqiqot davomida barcha yoshdagi qizlarda egiluvchanlik qobiliyatining rivojlanishi yuqoriroq ko'rsatkichga ega ekanligi kuzatildi. Bu esa jismoniy qobiliyatlarining yaxshiroq shakllanganligi hamda o'g'il bolalardan ko'ra qizlarda egiluvchanlik qobiliyatini rivojlanishining yuqoriroq darajasi bilan belgilanadi.

Xulosa qilganda, 4-7 yosh bolalarning yosh, individual, va boshqa differensial xususiyatlarin hisobga olgan holida, noan'anaviy mashqlar tizimiga asoslangan vositalarni MTTlari amaliyotida qo'llash, jismoniy tarbiya jarayonini

moderinizatsiyalashga imkon beradi hamda mashqlar korreksiyaviy, rehabilitativ effekt berib, jismoniy faolligini os-hirish dinamikasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, shuningdek, bolalarning muntazam jismoniy mashqlarga bo'lgan qiziqishi, irodaviy va tarbiyaviy jarayonlarini shakllantirishga asos bo'ladi. Tadqiqotdan so'ng matematik-statistik tahlil qilinganda, bolalar aerobika pedagogik texnologiyasidan foydalanish imkoniyati kengaytirilgan hamda statik rejimda umurtqa pog'onasi mushak qayishqoqligini rivojlantirishga qaratilgan spring elastika mikromashg'ulotlarini ishlab chiqish hisobiga mashg'ulotlarni o'z vaqtida tezkor tuzatuvchi korreksion pedagogika yo'naliishi takomillashtirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. G.X.Xolboyeva. SamDU ilmiy Axborotnomasi. Mechanisms for improving primary gymnastics in increasing the physical activity of children in preschool education. 2021-yil, 2-son. 2091-5446. – B.130-136.
2. G.Xolboyeva. Maktabgacha ta'lif muassasalarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida bolalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish, SamDU ilmiy Axborotnomasi. – 2020. – 2-son. 2091-5446. – B.102-108.
3. B.T.Xaydarov. G.X.Xolboyeva. SamDU ilmiy Axborotnomasi. Maktabgacha yoshdagi bolalar harakat faolligini oshirishda dastlabki gimnastika mashg'ulotlarini takomillashtirish mexanizmlari. – 2020. – 2019-yil. – 6-son. 2091-5446. – B.140-144.
4. J.Eshnazarov. Bolalar jismoniy sifatlarini rivojlantirish uslublari. – T.: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2007. – 386 b.
5. Малинина Н.Н. Гимнастика и методика преподавания. – Т.: "Fan" nashriyoti, 2001. – 123 с.

ЭТНОПЕДАГОГИК КОМПЕТЕНЦИЯ БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИНИНГ ЭТНИК-МАДАНИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИ АСОСИ СИФАТИДА

Муслима Бозорова,
Термиз давлат университети ўқитувчиси,
педагогика фанлари номзоди, доцент

Аннотация

Maqolada ethnopedagogik kompetenция bўlaжак ўқитувчининг этнокултурологик тайёргарлигининг маркибий қисми сифатида кўриб чиқилади, ethnopedagogikaning маркибий қисмлари таҳлил қилинади. Шунингдек, ethnopedagogik kompetentlik bўlaжак ўқитувчи касбий маҳоратининг маркибий қисми сифатида касбий муаммоларни самарали ҳал қилиши учун муҳим бўлган бир қатор шахсий фазилатларини акс эттиради, ethnopedagogik қадriяtlar tizimi izxodiy фаoliyat жараёнида иш тажрибанинг муваффақиятини таъминлаши таъkидланади.

Калим сўзлар: бўлажак ўқитувчи, kompetenция, ethnopedagogika, ethnopedagogik kompetenция, ethnokulturnologik tayёрgarlik, ethnopedagogik қадriyat.

Аннотация

В статье ethnopedagogicheskaya kompetentnostь рассмотривается как составляющая ethnokulturnoy подготовки будущего учителя, анализируются компоненты ethnopedagogiki. Также ethnopedagogicheskaya kompetentnostь отражает ряд личностных качеств, важных для эффективного решения профессиональных задач как составляющая профессионального мастерства будущего педагога, подчеркивается, что ethnopedagogicheskaya sistema ценностей обеспечивает успешность трудового стажа в процессе творческой деятельности.

Ключевые слова: будущий учитель, kompetentnostь, ethnopedagogika, ethnopedagogicheskaya kompetentnostь, ethnokulturnaya подготовка, ethnopedagogicheskaya ценность.

Annotation

In the article, ethnopedagogical competence is considered as a component of the future teacher's ethnocultural training, the components of ethnopedagogy are analyzed. Also, ethnopedagogical competence reflects a number of personal qualities that are important for the effective solution of professional problems as a component of the future teacher's professional skills, it is emphasized that the ethnopedagogical value system ensures the success of work experience in the process of creative activity.

Key words: future teacher, competence, ethnopedagogy, ethnopedagogical competence, ethnocultural preparation, ethnopedagogical value.

Замонавий педагогика таълимнинг барча даражаларини кенг демократлаштириш ва инсонпарварлаштиришга қаратилган бўлиб, жаҳон, маҳаллий маданият ютуқларини, шу жумладан, этник педагогика қадриятларини чуқурроқ ўзлаштиришга имкон беради. Шу муносабат билан, болаларга таълим ва тарбия жараёнини муайян худудий шароитларда муайян этник гурухлар ва жамоалар педагогикаси ҳамда психологиясининг миллый хусусиятлари, маданий анъаналарига мувофиқ ташкил эта оладиган ўқитувчининг роли долзарб бўлиб бормоқда. Ҳар бир ҳалқнинг маънавий қадриятларини тиклаш ва асрар-авайллаш, улардан янги авлод маданий тараққиётида фойдаланиш уни кўп миллатли минтақада таълим-тарбия жараёнини педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқ ташкил этишига мажбур қиласди. Унда таълим ва тарбия ҳалқнинг кўп асрлик педагогик маданиятининг ўзига хос хусусиятлари ва тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, ҳам умуминсоний, ҳам илғор миллый тамойилларга асосланishi керак [1].

“Узлуксиз маънавий тарбия концепцияс”да “ажоддларимизнинг бой маънавий меросини, ахлоқий фазилатлар мажмуи бўлган миллый тарбия анъаналари, воситалари, шаклларини ўрганиш мақсадида мамлакатимиз худудларига этнопедагогик экспедицияларни ташкил этиш” [2] вазифаси белгилаб қўйилган.

Болалик давридаги меҳнат тарбияси инсоннинг бутун умри давомидаги касбий малакларининг даражаси ва сифатига ўз таъсирини ўтказади. Бинобарин, таълим муассасаларида муносиб академик мухитини яратиш маълум бир шахснинг этник-маданий тайёргарлигини ҳам тақозо этади.

Маҳаллий илмий педагогик адабиётларда кўп искеъмолда бўладиган “компетенция” ва “компетентлик” тушунчалари илмий муомалага XX асрнинг 60 йилларида кириб келган. А.В.Хоторский томонидан компетентлик маълум шахснинг тарбиявий тайёргарлиги меъёри, компетенция эса ҳақиқатда шаклланган шахсий фазилатлар ва минимал фаолият тажрибаси сифатида кўриб чиқилиши керак, деб ҳисоблайди [3].

Н.В.Лисенконинг сўзларига кўра, компетенция ўз моҳиятига кўра, анъанавий триаданинг семантик маънолари (“билим”, “маҳорат”, “компетенция”)ни синтез қиласди [4].

“Компетенция” тушунчасига таъриф беришда ўқитувчининг муваффақиятли фаолияти, унинг касбий маҳорати учун интеллектуал, ахлоқий, ижтимоий, эстетик, сиёсий ва бошқа билимлар, қобилият ва кўникмалар, назарий ва амалий йўналишдаги тегишли вазифаларни ҳал қилиш алгоритмининг интеграцияси бўлиши шартлигига эътибор қаратамиз.

Хорижий олимлар Т.Braje, М.Затрудский, Э.Зеер, М.Крайчевский, М.Родов, М.Чошонов ва бошқаларнинг тадқиқотлари шуни кўрсатади, компетенция нафақат асосий билим, қобилият, кўникма, балки

шахс, унинг фаолияти мотивацияси, одамлар билан муносабат услуби, умумий шахсий маданият, шахснинг ижодий қобилияtlари билан асосланади [5]. Олимлар Б.Ходжаев, Б.Жўраев [6], Н.М.Эгамбердиева [7] А.Чориев, И.Чориев [8]лар педагогик компетенциянинг интегратив хусусиятини таъкидлаб, унинг манбаи маданиятнинг турли соҳалари эканлиги билан изоҳлайдилар.

Маданиятнинг турли соҳаларига жалб қилиш ўқитувчи фаолиятининг ижтимоий табиати ва истиқболи билан белгиланади, этнопедагогик компетенция шаклида педагогик компетенцияда намоён бўладиган этнопедагогик маданият унинг умумий қадриятлар дунёсига жалб қилинишини ўз ичига олади [6]. Шундай қилиб, этнопедагогик компетенцияни педагогик компетенция турларидан бири сифатида кўриш мумкин.

Т.Иванованинг “Этнопедагогик маданият” тушунчаси “ҳалқларнинг анъанавий педагогик маданиятини ўзлаштириш, унинг қадриятларининг тарбиявий моҳиятини англаш ва уларни ҳозирги замонда адекват кўллаш даражасини тавсифловчи ижтимоий-педагогик ҳодиса” деб таърифланади [9, 6].

Фикримизча, этнопедагогик маданиятнинг обьектив жиҳати жамиятнинг этнопедагогик маданияти, субъектив жиҳати эса шахснинг этнопедагогик маданияти бўлиб, у этнопедагогик онг, этнопедагогик тафаккур, этнопедагогик фаолият билан тавсифланади.

Этнопедагогик онг тузилмаси тегишли билим, муносабат ва мотивларни ўз ичига олиб, унинг чўққиси этнопедагогик ўз-ўзини англашдир. О.М.Ткаченко этнопедагогик маданиятнинг ўзига хос талқинини таклиф қиласди. Унинг фикрича, унинг тузилиши қўйидаги таркибий қисмларни ўз ичига олади:

- когнитив (этник билимлар тизими, маълум бир фан соҳасидаги таълим);
- хиссий ва қадрият (онгнинг ахлоқий йўналиши, этнопедагогик фаолиятга эҳтиёж ва қизиқиши, этник қадриятларни ичқилаштириш, маданий идентификация);
- фаолият (этник-маданий ва этнопедагогик қобилият ва кўникмалар тизими; этнопедагогик ўз-ўзини тарбиялаш ва ўз-ўзини ривожлантиришга интилиш, этнопедагогик фаолият тажрибаси);
- касбий ва шахсий (этник фазилатлар, ахлоқий ва психологик);
- тарбия, ахлоқий ва иродавий сифатлар [10, 23–34].

С.Б.Гармаш ва О.В.Бондаревскалар этнопедагогик маданиятни кўриб чиқиб, умумий маданият, у жамият маданиятининг иқтисодий, ахлоқий, эстетик, сиёсий ва бошқа жиҳатлари билан бевосита боғлик, у воқелик кўринишларининг барча хилма-хиллигини қамраб олади ва мураккаб иерархик динамик тизимдир, деган холосага келган [11].

Этнопедагогик маданиятни, болаларни турли йўналишларда тарбиялашнинг жаҳон тажрибасини акс эттирувчи этнопедагогик компетенция, биринчи

навбатда, маданиятнинг услубий, ахлоқий, эстетик, экологик, меҳнат, жисмоний ва бошқалар каби соҳалари билан боғлиқ. Маданиятнинг ҳар хил турлари жамиятнинг маълум бир соҳадаги амалий, моддий ва маънавий бойликларининг йифиндиси бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг муайян соҳаларида одамларнинг онги, хулқ-атвори ва фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини тавсифлайди [12]. Этнопедагогик компетенция халқ педагогикаси мазмунига асосланади.

Халқ педагогикаси тадқиқотчилари Н.Лисенко, В. Мосияшенко, М.Стелмахович, Е.Сявавко ва бошқалар оилашунослик, педагогика, халқ педагогикаси деонтологияси унинг таркибий қисмлари деб хисоблайдилар [12].

Этнопедагогик компетенция ўқитувчининг болага, оиласга ва болаларни оиласда тарбиялашнинг ўзига хос хусусиятларига бўлган қарашларини билишини назарда тутади, ёш авлодга таълим ва тарбия беришнинг мақсади, вазифалари, тамойиллари, қоидалари, усуллари, воситалари, шакллари, ватанпарвар рицарни тарбиялаш ва болаларда миллый ҳамда умумисоний йўналишни шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари, халқ тақвими педагогикаси, халқ амалий санъатининг турли турлари воситасида таълимнинг ўзига хослиги ва бошқаларни қамраб олади [6].

О.М.Ткаченко этнопедагогик компетенция этнопедагогик маданият асосида шаклланган, муайян касбий вазифаларни ҳал қилиш қобилиятини таъминлайдиган мутахассис сифати эканлигини таъкидлайди [10].

Биз этнопедагогик компетенцияни мураккаб яхлит ва ижтимоий-педагогик ҳодиса сифатида қараймиз. Этнопедагогик компетенция мазмунини ўзининг мураккаблиги ва динамиклиги билан ажралиб турадиган таркибий қисмларини белгилаймиз:

- фалсафанинг турли соҳалари (этика, эстетика), педагогика (педагогиканинг умумий асослари, педагогика тарихи, таълим назарияси, дидактика, ёш педагогикаси, оила) билимлари тизими, психология (умумий психология, ривожланиш психологияси, ёш психологияси, этнопсихология), этнография (болалик этнографияси);

- ижтимоий өтуклик, миллый маданиятига, бошқа халқлар маданиятига қизиқиши, касбий ўзини ўзи таъкомиллаштириш, этнопедагогик маданият нуқтаи назаридан касбий фаолиятни ташкил этишга тайёрлик;

- болаларни тарбиялашнинг замонавий амалиётида (таҳлилий, прогностик, проектив, рефлексив, коммуникатив, амалий) ўзлаштирилган жаҳон халқ педагогик тажрибасини ижодий қўллаш имконини берадиган интеллектуал ва амалий кўнімлар;

- психик жараёнларнинг юкори даражадаги профессионаллиги (касбий фикрлаш, эътибор, тасаввур, хотирани ташкил этиш, олинган маълумотларни педагогик онгга самарали айлантириш), касбий муҳим шахсий фазилатлар (масъулият, хайриҳолик, некбинлик, бағрикенглик, кузатувчанлик, эмпатия, билим-донлик);

– адекват касбий ўзини ўзи қадрлаш, ижобий “мен” концепция, ўз-ўзини англаш ва умумисоний қадриятларга асосланган ўз тақдирини ўзи белгилаш, ўз-ўзини таъкомиллаштириш, ўзини ўзи англаш ва ўзини ўзи сақлаб қолиш учун шароит яратиш қобилияти, аниқланган профессионал позицияси, муайян фаолият доирасида индивидуалликни ривожлантириш.

Этнопедагогик компетенциянинг педагогик компетенцияга боғлиқлиги асосида биз этнографик, гуманистик ва шахсий йўналишларни ва бешта етакчи, бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган таркибий қисмларни ажратамиз: халқ, оила тарихи (фамиология), халқ педагогикаси, оммавий тарбия амалиёти (ота-оналар педагогикаси), этнодидактика ва халқ деонтологияси.

Шахснинг этнопедагогик компетенциясини шакллантириш тизимида унинг тили, маданияти, давлатчилиги, миллый ўзини ўзи англаши, она миллатининг тарихий-маданий тикланишига муносабатини белгиловчи омиллар етакчи ўрин тутади [12]. Демак, этнопедагогик компетенцияга халқ дидактикасининг мазмуни, шакллари, усуллари, халқ таълимнинг функционал тизимлари, шахслараро муносабатлар, халқ анъаналари, ахлоқий фазилатлар (бағрикенглик, инсонпарварлик) билан ажралиб турадиган шахснинг идеал модели ҳақидаги ахлоқий гоялар ҳақидаги билимлар киради.

Этнопедагогик компетенция мазмуни, шунингдек, болаларни тарбиялаш ва ўқитишининг халқ тажрибаси, бола ҳақидаги қўп векторли билимлар тизими ва уларни ўқув-тарбиявий амалиётда қўллаш қобилияти, болалар ва ёшларни ўқитиши ва тарбиялашнинг педагогик шакллари, усуллари, воситалари, халқ хўжалигини бошқариш бўйича билимларни ҳам ўз ичига олади. Шахснинг этнопедагогик компетенциясини шакллантиришнинг асосий ёндашувлари қаторида қўйидагиларни таъкидлаш керак: фалсафий дунёқараш, ижтимоий-гуманистик, этник-маданий, этногеографик, ўлкашунослик ва бошқалар.

Дунёқараш нуқтаи назаридан фалсафий ёндашув ёшларда маънавий қадриятлар, идеаллар ва эътиқодлар иерархиясини шакллантириш учун шароит яратишни ўз ичига олади.

Ижтимоий-гуманистик ёндашувнинг мақсади ёшларда ижтимоий ҳаётга қизиқиши үйғотиш, мустақиллик, ижодкорликни ривожлантириш, ижтимоий фаолиятнинг фаол иштирокчиси бўлиш заруратидан иборат.

Этномаданий ёндашув бошқарув ва тарбиявий ишларни олиб бориши, миллый гояларни, миллый маданиятнинг энг яхши намуналарини тарғиб қилиш, ёшларнинг ижодий қобилияtlарини ривожлантириш учун педагогик шарт-шароитларни таъминлаш, бадиий-ижодий ва бадиий-маърифий тадбирларда фаол иштирок этишини ўз ичига олади.

Этногеографик ва ўлкашунослик йўналиши этно-

педагогикада етакчи ўринни эгаллайди, ёшларда ўз она юртига, урф-одатларига бўлган кизиқиши кучайтиради, ўз она заминининг маънавий ва моддий бойликларини хурмат қиласиган онгли ватанпарварларни тарбиялади [14].

Маҳаллий ва хорижий олимлар ишларининг таҳлили этнопедагогик компетенция этнопедагогик тажриба ва маълумотларни бошқа авлодларга ўтказишга ёрдам беради ва бу учта позиция билан тавсифланади:

- индивидуал (табиий хусусиятлар), субъектив ва шахсий (ўз тажрибаси, хис-туйғулари, жамиятдаги мақоми);
- муайян ҳудуднинг этнопедагогик анъаналари асосида шахсни тарбиялаш;
- миллий ўз-ўзини англашни, шахснинг яхлитлиги ни ривожлантириш.

Шунинг учун бўлажак ўқитувчининг касбий тайёргарлигида биз этнопедагогик билимлар муҳим аҳамиятга эгалигини белгилаймиз. Бўлажак ўқитувчининг касбий тайёргарлигида этнопедагогик билимлар қўйида ги умумпедагогик ва методик жиҳатларга тақсимланади.

Умумпедагогик жиҳат – бўлажак ўқитувчи ишлайдиган миңтақанинг этнодемографик ҳолати тўғрисидаги билимлар, миллий озчиликлар менталитети ҳақидаги билимлар, этник групхарнинг миллий ва ҳалқ рамзлари, анъаналари, урф-одатлари, маросимлари, рамзлари ҳақидаги билимлар.

Методик – ҳалқ педагогикаси таълимнинг функционал тизими, ҳалқ дидактикаси, оила педагогикаси, уларнинг мазмуни, усуслари, воситалари, шакллари ҳақидаги билимлар.

Замонавий таълим сифатини оширишнинг муҳим шарти – педагогик мақсадларни белгилаш бўйича принципиал жиҳатдан янги қарашларга асосланган этнопедагогик билимларни амалга ошириш, таълим натижаларини нафақат уларни шакллантириш орқали, балки этнопедагогик компетенция даражаси орқали аниқлаш хисобланади. Этнопедагогик билимларни

баҳолаш мезонларини этнопедагогик компетенцияни таълим орқали эгалланган билим, тажриба, қадриятлар, қобилияtlарга асосланган умумий қобилият сифатида тушуниш асосида ажратиб кўрсатамиз.

Биз қўйидағи этнопедагогик билимларни қўллашни мақсадга мувоғиқ деб ҳисоблаймиз: этновалеологик, этноэстетик, этноэкологик, фуқаролик, этноикти sodiy ва бошқалар.

Этнопедагогик билимлар мазмунига қўйидағилар киради:

- болалар ва ёшларга таълим ва тарбия беришда ҳалқ тажрибасини билиш, она тили, ҳалқ урф-одатлари ва маросимлари, ҳалқ тимсоллари, насл-насаб ва насл-насаб ҳақидаги билимлар, ҳалқ ўйинлари ва ҳалқ ўйинлари ҳақидаги билимлар ҳамда ҳалқ ўйинчоқлари, ҳалқ календарь педагогикаси ва бошқалар. Шу сабабли бўлажак ўқитувчининг этнопедагогик компетенцияси унинг этник-маданий тайёргарлигининг асоси бўлиб, у мутахассис шахсини ривожланиш ва ўз-ўзини ривожлантиришнинг мавжуд даражасини ўзлаштиришда узлуксизликни таъминлашга, таълим тизимида ўзига хос йўналишни ривожлантиришга ундаш натижасидир.

Хулоса шуки, этнопедагогик қадриятлар тизими замонавий мактаб ўқувчиларида шаклланиши керак бўлган қадриятларни ва таълим соҳасидаги мутахассис учун муҳим бўлган қадриятларни бирлаштиради. Ҳозирги замон фанида европентризмни енгib ўтиш тенденцияси инсониятнинг бутун педагогик тажрибасини этнопедагогика томонидан муайян этноснинг педагогик анъаналарини ўрганиш билан чекланмасдан ўрганишда намоён бўлади. Бинобарин, этнопедагогик компетенцияга эга бўлиш бўлажак ўқитувчи педагогик маҳоратининг таркибий қисми сифатида касбий муаммоларни самарали ҳал қилиш учун муҳим бўлган бир катор шахсий фазилатларини акс эттиради, этнопедагогик қадриятлар тизими ижодий фаолият жараёнида иш тажрибанинг муваффакиятини таъминлайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Куронов М. Миллий тарбия. Монография. – Т.: “Манавият”, 2007. – 202 б.
2. Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги “Узлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлар тўғрисида”ти 1059-сонли қарори, <https://lex.uz/docs/4676839>.
3. Хуторской А.В. Ключевые компетенции. Технологии конструирования // журнал «Народное образование». – Мю, 2003. – №5. – С.55–61.
4. Лисенко Н.В. Етнокультурна компетентність сучасного педагога: психолого-педагогічний аспект // Эл.журнал «Педагогічний дискурс». – 2007. – 100-106 с. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/peddysk_2007_2_23.
5. Волков Г.Н. Этнопедагогика: предмет, проблемы, современные поиски // Становление этнопедагогики как отрасли педагогической науки, Журнал «Элиста», 2003. – С.22–23.
6. Ходжаев Б. Педагогик аксиология. – Т.: “Fan va texnologiya”, 2012. – 166 б.
7. Эгамбердиева Н.М. Маданий–инсонпарварлик ёндашув асосида талабаларни шахсий ҳамда касбий ижтимоийлаштириш назарияси ва амалиёти. пед.ф.докт. ... дисс.авт. – Тошкент: 2010, – 168 б.
8. Чориев А., Чориев И. Педагогиканинг методологик асоси ва илмий тадқиқот методлари. – Т.: Фан, 2016.– 248 б.
9. Иванова Т.В. – Культурологическая подготовка будущего учителя: Монография. – К.: «Научный сеть», 2005. – 282 с.

10. Ткаченко Е.М. Этнопедагогическая компетентность педагога: Монография. – М.: «Имекс – ЛТД», 2012. – 414 с.
11. Егин Е.Д. Акмеология в профессиональном образовательном пространстве // журнал «Акмеология», Методологические и методические проблемы. из–во НУ Центр стратегических исследований, 2014. – 246 с.
12. Бегматова Д. Оила касбий ижтимоийлашувга доир қарашлар ва гоялар. Ўкув-услубий қўлланма. – С.: СамДЧТИ нашри, 2018. – 100 б.
13. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования: Уч. пособие. – Екатеренбург: Издат. Центр «Академия», 2000. – с 368.
14. Мусурмонова О.М. Оила маънавияти – миллий түрур. – Т.: Ўқитувчи. 2000, – 156 б.

PEDAGOGIK TA'LIM KLASTERI SHAROITIDA BO'LAJAK MUTAXASSISLARNI KASBGA TAYYORLASHNING INDIVIDUAL YONDASHUVI

Javlonbek Zulxaydarov,

Oliy ta'lifni rivojlanadirish tadqiqotlari va ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish markazi tayanch doktoranti

Annotation

Ushbu maqola pedagogik ta'lif klasteri sharoitida bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash, ularni bo'lg'usi ish faoliyatida zarur bo'ladigan kasbiy va ijodiy mahoratini oshirish, iqtidorli talabalarni saralab, ularni kelgusi ijod faoliyatini aniqlab olish hamda tanlangan yo'nalish bo'yicha ularni individual tayyorlash masalalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: *individual ta'lif, kuzatuvchi, assistant, fasilitator, mentor, talabalar akademiyasi, pedagogik ta'lif klasteri.*

Аннотация

В данной статье речь идет о подготовке будущих специалистов в условиях педагогического образовательного кластера, совершенствовании их профессиональных и творческих навыков, которые будут необходимы для их будущей работы, отборе талантливых студентов, определении их будущей творческой деятельности и избранного направления. их индивидуального обучения покрыты..

Ключевые слова: *индивидуальное обучение, наблюдатель, помощник, фасилитатор, наставник, студенческая академия, кластер педагогического образования.*

Annotation

This article is about the training of future specialists in the conditions of the pedagogical education cluster, improving their professional and creative skills, which will be necessary for their future work, selecting talented students, determining their future creative activities and the chosen direction. the issues of their individual training are covered.

Keywords: *individual education, observer, assistant, facilitator, mentor, students academy, pedagogic education cluster.*

Bugungi zamonaviy dunyo oliy ta'lif tizimi juda tez sur'atlarda jadal rivojlanmoqda. Oliy ta'lif muassasalarining soni kun sayin ortib borishi va oliy ta'limga qiziquvchi talabalar soniga hamohang ortib bormoqda. Oliy ta'lif muassasalarining son bilan bir qatorda raqobatbardosh bilimli kadrlarni tayyorlashda sifatli ta'limga alohida e'tibor berishi zarur bo'lmoqda. Buni raqamlarda oladigan bo'lsak, yurtimizda 2016-yil jami oliy ta'lif muassasalarini soni 76 tani tashkil etgan bo'lsa, bugungi kunda ularning

soni 200 dan ziyod va oliy ta'lifda tapsil olayotgan talabalar soni yil boshida 1 milliondan ziyod bo'lgani yaqqol misol bo'la oladi [7]. Endi bitituvchi talabalarining ishga joylashish masalasi sog'lom raqobat asnosida kasbiy-ijtimoiy kompetensiyalari va bilimlari asnosida yuzaga keliishi, bo'la jak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda ularga kelgusi ish mukti amaliyotini yaratish, kasbiy kompetensiyalarini rivojlanadirish va ular bilan individual yondashishni hamda ularning mustaqil ta'lifini sifatli

tashkil etish muhim masala hisoblanadi [1]. Shu kabi bazi muammolarni hal etish va ta'lifni isloh qilish va yan-gicha sayqal berish oliv ta'lifni rivojlantirish bo'yicha qabul qilinayotgan qarorlarda ham o'z aksini topmoq-da. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lif tizimini 2030-yil-gacha rivojlantirish Konsepsiysi", O'zbekiston Res-publikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 14-apreldagi "Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 213-sonli qarorida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash, shuningdek, universitetning asosiy strategik yo'naliishi bo'lgan "Pedagogik ta'lif innovatsion klasteri" bo'yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlarining ilmiy-nazariy xulosalarini amalda joriy qilish, universitet ta'lif sifatini oshirish jarayoniga innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish maqsadida "Individual yon-dashuv texnologiyalari" universitetning asosiy strategik rejasiga kiritildi [5].

Xorijiy rivojlangan ta'lif tizimida shaxsga yo'naligan ta'lif asosiy ustuvor yo'naliishga aylandi va bu borada har bir o'quvchi yoki talabaga alohida yondashuvlar asosida yondashish va ta'lif klasterlarini yaratish orqali yuqori kasbiy va ijodiy kompetentiyaga ega kadrlarni tayyorlash va ularni maqbul ish o'rni bilan ta'minlash ishlari jadal rivojlanmoqda. Individual ta'lif muhitini yaratishda talabalar bilan individual ta'lif markazlarini tashkil etish va bu tashkil etilgan rahbariyat a'zolari, biriktirilgan professor-o'qituvchilar va oliy ta'lif jamoasi tomonidan har bir iqtidori talabani shaxsiy portfoliosi tayyorlanadi. Bu ish jamoaning diagnostik suhbatlari asosida tashkil etiladi. Diagnostika jarayonida suhbat, savol-javob, kuza-tish, analiz-sintez usullari asosida talabalarning qiziqish doirasiga qarab turli guruhlarga ajratiladi: pedagogik so-hada kreativ dars beruvchi, ilmiy tadqiqot ishlarini davom ettiruvchi va kasbiy sohalarga yo'naltiruvchi.

Individual ta'lif bu – innovatsion o'qitish usuli bo'lib, bunda har bir talaba uchun maxsus ishlab chiqilgan o'quv dasturi bo'yicha individual darslarda qatnashadi. Dars davomida an'anaviy ta'lifni davom ettirib, darsdan keyin o'zining shaxsiy ish dasturi vazifalarini hal etadi [3].

Talabalarni bo'lajak kasb faoliyati kompetensiyalari ni shakllantirish, ularni ilmiy faoliyatga jalb etish. Talabalarning pedagogik sifatlarini shakllantirish.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabalarni "Individual ta'lif texnologiyalari"ni joriy qilishda dastlab talabalarning qiziqish sohasini aniqlab olish asosiy masala bo'ladi. Shu maqsadda dastur doirasida tanlab olingan talabalarni kelgusi faoliyat bo'yicha yo'naltirish ularning shaxsiy qiziqish doirasasi va professor-o'qituvchilarning tavsiyalari asosida tanlab olinadi. Bunda dastur bo'yicha talabalarni 3 ta faoliyatga yo'naltirish ko'zda tutilgan:

- 1) pedagogik sohaga qiziquvchilar;
- 2) ilmiy faoliyatni amalga oshirish;

3) shaxsiy imkoniyatlaridan kelib chiqib boshqa soha ga yo'naltiriluvchilar [2].

Pedagogik sohaga qiziquvchilar o'z mutaxassisligi bo'yicha faoliyatni davom ettirib, yetuk kadr bo'lishni maqsad qilgan talabalar tanlab olinadi va ularga bo'lg'usi ish faoliyatida zarur bo'ladigan zamonaviy bilim va tavyisalar beriladi.

Ilmiy faoliyatga qiziquvchilar tanlangan soha bo'yicha ilmiy faoliyatga qiziqishi bo'lgan va bu soha rivojida o'z hissasini qo'shishni maqsad qilgan. Soha bo'yicha o'qishni magistratura va doktorantura kabi bosqichlarida ham davom ettirishni maqsad qilgan talabalar tanlab olinadi va "talabalar akademiyasi" shakllantiriladi.

Shaxsiy imkoniyatlaridan kelib chiqib boshqa sohaga yo'naltiriluvchilar pedagogika universitetlarida o'qydigan hamma talaba ham pedagog bo'lmasligi oldindan ma'lum. Shu maqsadda universitet pedagogik ta'lif klaster yondashuvi negizida tashkil etilayotgan individual ta'lif yondashuvlari ham faqatgina soha mutaxassisligida emas, balki boshqa sohalarga qiziqadigan va iqtidori bor bo'lgan talabalar bilan ishlashni ham maqsad qilib olgan. Bunda talabalarning shaxsiy qiziqish va qobiliyatlaridan kelib chiqib, ularni kelgusi ish faoliyatini tashkil qilish va bunda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarga yechimlar topish asosiy ustuvor masala bo'lib qoladi [4]. Shu maqsadda universitet tomonidan ishlab chiqarish va sanoat sohalarida bir qator tashkilotlar bilan hamkorlik ishlarini yo'lga qo'yish ishlari davom etmoqda.

Individual ta'lifni tashkil etish 5 ta bosqichda amalga oshiriladi:

- kuzatuvchi;
- assistant
- moderator;
- fasilitator;
- mentor.

Har bir bosqichda talabalar ma'lum topshiriqlarni bajarishi talab etiladi.

Pedagogik ta'lif innovatsion klasteri sharoitida "Individual ta'lif texnologiyalari"ni joriy qilishda bajariladigan ishlar:

- 1) universitet ta'lif jarayonini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil qilish-chora tadbirlari kuchaytirish;
- 2) "individual ta'lif texnologiyalari" universitet asosiy strategik rejasiga kiritish;
- 3) individual ta'lif yo'naliishlari asosiy sifatlarini belgilash;
- 4) ta'lif jarayonini tashkil etishda quyidagi jihatlarga e'tibor qaratish;
- 5) talabalarning ta'limgagi mustaqilligini ta'minlash, ular uchun ma'qul bo'lgan metodlarni tanlash;
- 6) talabalarning mavjud bilim hamda salohiyatlariiga, tajribalariga ishonch bildirish;
- 7) talabalarning ijtimoiy xususiyatlari va turmush tarzini hisobga olgan holda, o'z "men"ini namoyon qilishga

bo'lgan intilishini rag'batlantirish;

8) talabalarning emotsiyol holati, shuningdek, ularning ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini hisobga olish;

9) talabalarning ta'lif olish strategiyasiga xos bo'lgan o'quv ko'nigmalarini maqsadli shakllantirish;

10) ta'lif jarayonida professor-o'qituvchi va talaba vazifalarini qayta taqsimlash; professor-o'qituvchining yetakchilik rolini cheklash, unga yordamchi, maslahatchi sifatida qarash;

11) talabalarning rivojlanish vektori uchun zarur shart-sharoitlar yaratish;

12) har bir talabaning mavjud salohiyatidan kelib chiqib individual qobiliyatlarini takomillashtirish, shaxs sifatida rivojlanishiga ko'maklashish;

13) ta'limi talabaning shaxsiy rivojlanishini ta'minlash, strategik faoliyat qobiliyatini rivojlantirish, ijodkorlik, tanqidiy fikrlash tizimi, o'z-o'zini aniqlash qobiliyati, o'z-o'zini rivojlantirish, ijodiy "men"ini anglashga yo'naltirish.

5. Professor-o'qituvchilarining dars mashg'ulotlarini tashkil etishda:

1) fan bo'yicha har bir talabaning o'z shaxsiy tajribasining samarali to'planishiga ko'maklashish;

2) talabalarga turli ta'limiylar vazifalar va ish shakllarini tanlash taklif etish, ularni bu vazifalarni hal etish yo'llarini mustaqil topishga undash;

3) talabalarning real manfaatlarini aniqlash va ular

bilan o'quv materialini tanlash va tashkil etishni muvofiqlashtirishga intilish;

4) har bir talaba bilan individual ish olib borish;

5) talabalarning o'z faoliyatini rejalashtirishga yordam berish;

6) talabalarning o'z ishlari natijalarini mustaqil baholashga va yo'l qo'yilgan xatolarini tuzatishga undash;

7) har bir ta'lif yo'nalishidan eng iqtidorli 5 nafar talabalarni tanlab olish va "Talabalar akademiyasi"ga a'zo qilish, ular bilan individual ta'lif kurslarini olib borish;

8) har bir tanlangan talabalar uchun alohida kafedra o'qituvchilarini biriktirish va individual saboqlar berish.

Pedagogik ta'lif innovatsion klaster sharoitida individual ta'limi joriy etish orqali talabalarga qulay bo'lgan ta'lif muhiti va ta'lif jarayonini tashkil etishga yordam beradi. Bo'lajak kadrlarning tanlangan mutaxassisligi bo'yicha qiziqishi va ishtiyoqini yanada oshirishga, olgan bilimlarini amaliyotda qo'llashga va klaster muhitida yangi bilimlarni o'zlashtirishga, kasbiy kompetensiyalarini shakllanishiga yordam beradi [4].

Davlatimiz rahbari tomonidan sifatli ta'limga e'tibor berish yanada dolzarbli, ta'limi shaxsga yo'naltirish ishlari jadal rivojlanishiga sabab bo'lmoqda. Individual ta'lif yondashuvi davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan bo'lib, insonning qadr-qimmati va kapitali rivojlanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sod Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lif tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiysi".
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 14-apreldagi "Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 213-sonli qarori.
3. Maftuna Faxriddinovna Qurbonova. INDIVIDUAL TA'LIM – INNOVATION O'QITISH USULI // Academic research in educational sciences // VOLUME 4, ISSUE 3, 2023.
4. T.S.Achilov, Sh.M.Jurayev. Pedagogik ta'lif innovatsion klaster yondashuvida maktab-laboratoriya tajribasining tarmoqlararo o'zaro hamkorligi asos sifatida // Academic research in educational sciences // VOLUME 1, ISSUE 3, 2020.
5. Shaxlo Isamiddinovna Botirova . Pedagogik ta'lif innovatsion klasteri yangi ustuvor yo'nalish sifatida // Academic research in educational sciences // VOLUME 1, ISSUE 3, 2020.
6. A.K.Raximov, X.S.Nurmetov, D.B.Saidova. Uzlusiz ta'lif tizimida pedagogic ta'lif innovatsion klasterining roli // Academic research in educational sciences // VOLUME 1, ISSUE 1, 2020.
7. Ж.А.Зулхайдаров. Футболчиларни тайёрлаш жараёнидаги мусобақалар фаолияти кўрсаткичларини таҳлил қилишнинг аҳамияти. Academic research in educational sciences (ares), volume 2, issue 10,764-770.
8. J.A.Zulxaydarov, S.D.Abduraximov. Ayollar futbolini rivojlantirishning istiqbollari. Academic research in educational sciences (ARES), volume 3, issue 11,588-593.

**“ТАРБИЯ” ФАНИНИ ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИДА “СУНАНИ ТЕРМИЗИЙ” АСАРИ
АСОСИДА ЎҚУВЧИЛАРНИ МАЊНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ТАРБИЯЛАШНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ УСЛУБИЙ ИМКОНИЯТЛАРИ**

Фароғат Жаҳонгирова,

Термиз давлат педагогика институти магистранти

Аннотация

Мақолада “Тарбия” фанини ўқитиши жараёнида “Сунани Термизий” асари асосида ўқувчиларни мањнавий-ахлоқији тарбиялашни ривожлантириши услугубий имкониятлари баён қилинган. Бошлангич синф “Тарбия” фани дарсларида ўқувчиларни мањнавий-ахлоқији тарбиялашни ривожлантиришига диний қадриятлардан фойдаланиши муҳим восита ҳисобланшиши, тарбия тамоїйларининг замон талабларига мос келиши зарурлиги кўрсатилган.

Калим сўзлар: “Тарбия” фани, “Сунани Термизий” асари, ўқувчилар, мањнавий-ахлоқији тарбия, диний қадрият, тарбия тамоїйлари, услугубий имконият.

Аннотация

В статье описаны методические возможности развития духовно-нравственного воспитания учащихся на основе произведения «Сунани Термизи» в процессе преподавания предмета «Воспитание». Показано, что использование религиозных ценностей является важным средством развития духовно-нравственного воспитания учащихся на уроках «Воспитание» начального класса, а принципы воспитания должны соответствовать требованиям времени.

Ключевые слова: учебный предмет «Воспитание», произведение «Сунани Термизи», учащиеся, духовно-нравственное воспитание, религиозное значение, принципы воспитания, методическая возможность.

Annotation

The article describes the methodological possibilities of developing the spiritual and moral education of students based on the work of «Sunani Termizi» in the process of teaching the subject of «Education». It is shown that the use of religious values is an important tool for the development of spiritual and moral education of students in the «Education» lessons of the primary class, and that the principles of education must be in accordance with the requirements of the time.

Key words: Science of «Education», the work of «Sunani Termizi», students, spiritual and moral education, religious value, principles of education, methodical possibility.

Ахборот оқимининг шиддатли таъсири натижасида оммавий маданиятнинг кўринишлари, мањнавиятга таҳдид ва ахлоқни бузадиган баъзи нолойиқ ҳатти-харакатлар замирида таълимнинг тарбиядан ўзиб кетганлигини кузатса бўлади. Тарбия жараёнини ташкил қилиш мақсад – ҳаракат – натижা уйғунлигига амалга ошириш, тарбия тамоїйларининг замон талабларига мос келиши муҳим масалалардан биридир [1].

Ислом таълимотининг маърифий, инсонпарварлик гоялари билан ёшларимизни баркамол қилиш орқали мустақиллик руҳида тарбиялаш, дунёвий билимлар билан бирга, диний таълимотнинг ижобий томонларини ўргатиш асосида уларни комил инсон қилиб тарбиялаш хозирги куннинг муҳим масалаларидандир.

Ҳозирги замон ёшлари тарбияси тўғрисида гапирад эканмиз, бу жараёнда ижтимоий-ахлоқији қадриятлар билан бир қаторда, диний-ахлоқији қадриятларнинг имкониятлари, айниқса, ўз-ўзини тарбиялаш, ўз-ўзини англаш орқали шахснинг ўзида ижобий сифатларни тарбиялаш борасидаги бой ва кучли таъсир воситаларидан унумли фойдаланиш жуда муҳимлигини таъкидлаш зарурdir. Ҳақ йўлига ундан умумбашарий ахлоқији қадриятларни ардоқлаб ўрганишимиз, ҳалоллик, бунёдкорликка ундан покиза, ростгўй, меҳр-шафқат, одамийлик, ватанпарварлик, ҳалқпарварлик руҳидаги таълимотдан ёшларни тарбиялашида фойдаланиш усул ва воситаларини ишлаб чиқиши лозим. Аммо диндан ёшларни тарбиялаш учун

фойдаланиш, уни ягона таълимот сифатида эмас, балки унинг умумбашарий томонларидан ўзликни англаш сифатида фойдаланиш лозимлигини алоҳида таъкидлаш керак. Масалан, Қуръон ва ҳадисларда баён қилинган қатор инсоний сифатлар: сабр-тоқат, эҳсон, саховат; ўзгалар, ота-она ва қўшниларга меҳр-оқибат, фарзанднинг ота-она, Ватан олдиғаги бурчи ва уни бажаришда фидойилик қилиш, иродали бўлиш, ўзини тоблаш ва ўзини тишиш, ўз-ўзини тарбия қилиш учун ҳам зарур воситалар ҳисобланади.

Тажриба ва кузатишларимиз шуни кўрсатадики, бошлангич синф “Тарбия” фани дарсларида ўқувчиларни мањнавий-ахлоқији тарбиялашни ривожлантиришига диний қадриятлардан фойдаланиш муҳим восита ҳисобланади. Чунки қадимги аждодларимиздан мерос қолган комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқији талаблар мажмуасида:

– тарбия инсоннинг ақлий камолоти ва тафаккурини ривожлантиришга, ўзига бўлган ишончини орттиришга хизмат қиласидиган;

– фаолият ва мулоқотни юқори ахлоқији ва эстетик жиҳатдан юксалтирадиган;

– илм-фан тараққиёти инсоннинг ахлоқији камолга етишида, шахслараро муносабатларда ижтимоий қийматга эгалиги ҳамда ҳамкорлик фаолиятининг шахсий мазмуни билан ажralиб турадиган ривожланиши юқори даражадаги шарқона ахлоқ кодекси ва нормаси дея таъкидланади [2, 26].

Бинобарин, ўқувчиларни ҳалоллик, поклик, ватан манфаатлари йўлида фидойилик кўрсатиш руҳида тарбиялашда, уларга ўзликларини англатиш ва жамоада ишлаш кўниммаларини ривожлантиришда миллий, диний қадриятлар муҳим ўрин эгаллади.

Дарҳақиқат, ҳалқимизнинг қадимий тарихи, бой маданияти, асрий анъана ва қадриятлари асосида “Тарбия” фанини ўқитиш ва аждодлар тажрибаларини кўллаш муҳим педагогик аҳамият касб этади.

Ҳадис илми намояндадаридан бири, олти саҳиҳ китоблардан бирининг соҳиби ва ўз даврининг етук олимларидан саналган ат-Термизий бир қанча асарлар яратдики, уларнинг аксарият қисми бевосита ҳадис илмига бағишиланган. Унинг қаламига мансуб асарларнинг кўпчилиги бизгача етиб келган. “Ал-Жомеъ”, “Ҳамоили набавийя”, “Ал-илал фил ҳадийс”, “Ат-тарих”, “Китоб ул асмо ва куня”, “Китоб аз-зухд” кабилар шулар жумласига киради. Унинг асарлари ичida энг улуғи, шубҳасиз, “Ал-Жомеъ”дир. Манбаларга кўра, бу асар яна бир қанча номлар билан аталиб, машҳурроғи “Сунани Термизий”дир.

Абу Исо Мұхаммад ибн Исо Термизийнинг “Сунани Термизий” асари асрлар давомида олиму фузалларга дастур бўлиб келган инсоф ва адолат, инсонпарварликни тарғиб этувчи гоялари хозирги мураккаб давримизнинг кўплаб ахлоқий-маънавий масалаларини ҳал этишда ҳам муҳим аҳамият касб этиши билан эътиборга молиқдир [3].

Ўзининг машҳур асарларида имом ат-Термизий инсонлар камолотида ҳадисларнинг ўрни бекиёс эканлигини кўрсатиб берди. Айниқса, “Сунани Термизий” асарида жамият тараққиётida комил инсон – идеал шахнинг ўрни мислсиз эканлигини таъкидлайди. Инсон ва жамият тараққиётida умуинсоний ахлоқий қадриятлар: ватанпарварлик, инсонпарварлик, бағрикенглик билан бир қаторда, Термизий ислом ахлоқий қадриятларнинг ўрнини ҳам алоҳида ажратиб кўрсатган [4, 64]. Шунингдек, ёш авлодни комил инсон қилиб тарбиялаш жараённан диний ахлоқий қадриятларнинг ўрни бекиёс эканлигини асослаган.

Абу Исо Мұхаммад ибн Исо ат-Термизий йигдан ҳадисларда меҳр-оқибат, саҳийлик, ота-она ва катталарга хурмат, етим-есирларга мурувват, фақир-бечораларга химмат, Ватанга муҳаббат, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, турли ҳалқларнинг ўзаро дўст, тинч-тотув яшашлари каби инсоний фазилатлар акс эттирилган бўлиб, ёш авлод учун катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган йўл-йўриклар, ўйтлар ўз ифодасини топган.

“Сунани Термизий” асарининг инсон тўғрисидаги гояларини ўрганиш, баҳт-саодат йўлида олиб борган ишларини, ҳикматларини ўқувчиларга ёд олдириш шахснинг шаклланиши ва индивидуалликнинг ривожланишини таъминлайдиган педагогик муҳит ижтимоий муносабатларни, фаолият ва мулоқотни юкори ахлоқий ва эстетик жиҳатларини тарбиялайдиган болалар жамоасини шаклланитиришга замин ҳозирлайди.

“Сунани Термизий”да ривоят қилинган одоб-

ахлоққа оид ҳадисларда инсоннинг аҳлоқ-одобида унинг бошқа инсонларни хурмат қилиш, ўзлигини, мустақиллигини тан олиш каби комил шахс шаклланишининг энг зарур омиллари ҳам кўрсатилган.

Анас ибн Молик розияллоҳу анхудан ривоят қилинади: “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам менга: “Ҳой болагинам! Қачон оила аъзоларинг олдига кирсанг, салом бергин, (ӯшандан) сенга ҳам, оила аъзоларингга ҳам барака бўлади”, дедилар” [4, 57].

Анас ибн Молик розияллоҳу анхудан ривоят қилинади: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Кичкинамизга раҳм қилмаган, каттамизни хурмат қилмаган биздан эмас”, дедилар” [4, 62].

Анас ибн Молик розияллоҳу анхудан ривоят қилинади: “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Ёш йигит кекса кишини ёши улуғлиги учун хурмат қилса, Аллоҳ таоло уни ҳам кексайганида хурмат қилинадиганлар қаторига қўяди”, дедилар [4, 72].

1-4-синф “Тарбия” дарслигига берилиган “Инсон ҳаётида қоидаларнинг ўрни”, “Яхши ва ёмон одамлар”, “Соф танды соғлом ақл”, “Тартиб ва интизом”, “Хурмат қозониш”, “Инсонпарварлик, дўстлик олий фазилат” каби мавзуулар моҳиятини ёритишида “Сунани Термизий”да ривоят қилинган одоб-ахлоққа оид ҳадислар дастуриламал вазифасини бажаради [5].

Бошлигич синф ўқувчиларида “Тарбия” фанини ўқитиш жараённан “Сунани Термизий” асарида улуғланган тарбия компонентларида ўз аксини топган қўйидаги қадрланган ахлоқий хислатларни ривожлантириш муҳим: билимлилик, дўстга садоқат, толерантлик, хушхулқлик, инсонийлик, ёзгулик, яхшилик, камтарлик, жасорат, ширинсуҳанлик, поклик, вафодорлик, дўстлик, мардлик меҳмондўстлик ва бошқалар.

Табиийки, ушбу хислатлар бошлигич синф ўқувчиларида ўз-ўзидан шаклланмайди.

Инсоннинг ахлоқий қиёфаси кўзларни, яхши нарсаларни кўришга қаратиши, кулоқларни ҳикматли сўзларни тинглашга қаратиши, сўзни ширин сўзлаши ва маъно билан тўлдириши, қўл ва оёқлар орқали яхши амалларни бажаришида бўлса, маънавий қиёфаси иймон-эътиқодли, бағрикент, иродали, қалби пок ва виждонли бўлишида эканлиги тасвирланади. Кўз, кулоқ, сўз, қўл ва оёқларни соф сақлаш инсон қалбининг тозалигидан далолат беради ва инсонда маънавий-ахлоқий қиёфа намоён бўлади.

“Тарбия” фанини ўқитиш жараённан аждодлар тажрибалари негизида ўқувчиларда одоб-ахлоқ нормаларини сингдириш имкониятларини куйидагича изоҳлаш мумкин:

- ислом ва унинг асосий таълимоти мужассамлашган Куръони Карим ва ҳадиси шарифлар ёрдамида ўқувчиларда ақлий, ахлоқий ҳамда жисмоний хислатларни шакллантириш;

- комил инсон тарбиясида ёш хусусиятларини хисобга олиш;

- диний ва дунёвий билимларни эгаллаш;

- олижаноб бўлиш, покиза юриш, оила ва ватан ол-

дидаги бурч ва вазифаларнинг устунлигига эришиш, эзгуликка хизмат қилиш.

Хулоса, бошланғич синф ўқувчилари онгиди “Тарбия” фанини шакллантириш механизмларини тако-

миллаштириш масаласига тарихийлик ва миллий ёндашувлар нұқтаи назардан қараганда, ўзбек халқининг буюк мутафаккирлари, аждодлар тажрибалари мухим педагогик ахамият касб этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Зуннонов А., Тўхлиев Б., Маъсудов Х. Педагогика тарихи. Дарслик. – Т.: “Шарқ” нашриёти 2002. –216 б.
2. Куронов М. Ўзбекистон умумий ўрта таълим мактабларида миллий тарбиянинг педагогик асослари: Пед. фан. д-ри. ...дисс. – Тю, 1998. – 316 б.
3. Мухитдинова Ф.А. Шарқ уйғониш даври мутафаккирларининг сиёсий-хуқуқий таълимотлари. (А.Н.Фаробий, А.Р.Беруний, Абу Али ибн Сино сиёсий-хуқуқий қарашлари асосида) Юрид. фан. д-ри.... дисс. – Т., 2010. – 82 б.
4. Абу Исо Термизий. Саҳиҳи Термизий. Танланган ҳадислар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. – 316 б.
5. Tarbiya. Baxt va muvaffaqiyat sirlari. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 1-sinf o‘quvchilari uchun darslik. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi tomonidan tavsiya etilgan. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyotmatbaa ijodiy uyi, 2020. – 154 б.

РАЗВИТИЕ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Жамшидбек Отажонов,

Старший преподаватель (Phd) кафедры дошкольного образования Ферганского государственного университета;

Нигора Хакимова,

Студентка 3 курса в направлении дошкольное образование

Аннотация

В статье представлен теоретический анализ проблемы развития логического мышления в работе с детьми дошкольного возраста. Логические структуры мышления формируются в возрасте от 5 до 11 лет, но до этого осуществляется подготовка к развитию логических операций ребенка путем формирования наглядно-образного мышления, которое является переходной ступенью. Логическое мышление характеризуется наличием следующих составляющих его умений: умение определять состав, структуру и организацию элементов и частей целого; умение ориентироваться на существенные признаки объектов и явлений; умение определять взаимосвязь предмета и объектов, видеть их изменение во времени; умение подчиняться законам логики, выявлять закономерности; умение строить гипотезы, вводить следствия; умение осуществлять логические операции.

Ключевые слова: обучение, мышление, логическое мышление, виды логического мышления, логические выводы, логический смысл.

Annotatsiya

Maqolada maktabgacha yoshdagи bolalar bilan ishlashda mantiqiy fikrlashni rivojlantirish muammosining nazariy tahlili keltirilgan. Fikrlashning mantiqiy tuzilmalari 5 yoshdan 11 yoshgacha shakllanadi, ammo bundan oldin o‘tish davri bo‘lgan vizual-majoziy fikrlashni shakllantirish orgali bolaning mantiqiy operatsiyalarini rivojlantirishga tayyorlarlik ko‘rilmogda. Mantiqiy fikrlash uning quyidagi tarkibiy ko‘nikmalarining mayjudligi bilan tavsiflanadi: butun elementlar va qismlarning tarkibi, tuzilishi va tashkil etilishini aniqlash qobiliyati; obyektlar va hodisalarining muhim xususiyatlariiga e’tibor qaratish qobiliyati; obyekt va obyektlarning o‘zaro bog‘liqligini aniqlash, ularning vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishini ko‘rish qobiliyati; mantiq qonunlariga bo‘ysunish, naqshlarni aniqlash qobiliyati; farazlarni tuzish, natijalarni kiritish qobiliyati; mantiqiy operatsiyalarini bajarish qobiliyati.

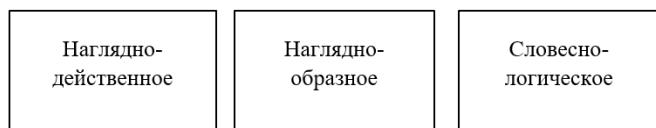
Kalit so‘zlar: o‘rganish, fikrlash, mantiqiy fikrlash, mantiqiy fikrlash turlari, mantiqiy xulosalar, mantiqiy ma’no.

Annotation

The article presents a theoretical analysis of the problem of the development of logical thinking in working with preschool children. Logical structures of thinking are formed at the age of 5 to 11 years, but before that, preparation for the development of logical operations of the child is carried out by forming visual-imaginative thinking, which is a transitional stage. Logical thinking is characterized by the presence of the following components of its skills: the ability to determine the composition, structure and organization of elements and parts of the whole; the ability to focus on the essential features of objects and phenomena; the ability to determine the relationship of an object and objects, to see their change over time; the ability to obey the laws of logic, to identify patterns; the ability to build hypotheses, to introduce consequences; the ability to carry out logical operations.

Keywords: learning, thinking, logical thinking, types of logical thinking, logical conclusions, logical meaning.

Развитие логического мышления у детей старшего возраста является одной из наиболее востребованных задач дошкольного образования, которую необходимо решать, как в рамках дошкольных образовательных организаций, так и в семье. Одним из преимуществ логического мышления принято считать его способность умственного развития. В истории дошкольного образования выделяют три вида мышления, которое присуще детям старшего дошкольного возраста (см. рис.1). Важно отметить, что последний вид на сегодняшний момент практически не встречается у дошкольников.

Рис. 1. Виды мышления детей старшего дошкольного возраста (по Е.Е.Кравцовой)

Развитие логического мышления – сложный процесс. Он связан с практической деятельностью ребенка, его умением делать выводы и видеть последствия действий своих и окружающих. Достичь такого уровня развития можно с помощью целенаправленного обучения. Такой подход действительно необходим, учитывая лидирующую роль обучения в психическом и личностном развитии ребенка. Старший дошкольник, с одной стороны, нуждается в различного рода практических задачах, решая которые он сможет достичь определенного уровня логического мышления. Однако, с другой стороны, для такого развития необходимы условия для разнообразной предметной деятельности, а не специальные занятия [1, 65].

Проблемами мышления занимались как отечественные, так и зарубежные ученые (Л.С.Выготский, Ж.Пиаже, Н.Н.Поддъяков др.) По мнению Л.С.Выготского, интеллектуальное развитие ребенка заключается не в количественном запасе знаний, а в уровне развития интеллектуальных процессов. Как указывал данный автор, научные понятия не усваиваются и не заучиваются ребенком, а возникают и формируются в результате напряжения его собственной мысли [2, 17].

Большинство исследователей отмечают, что в детском мышлении господствует логика восприятия конкретной ситуации, а не логика мысли. Ребенок в своем восприятии, в своих суждениях находится в близком отношении к реальным объектам, но развитие мышления заключается в том, чтобы постепенно конкретность мышления ребенка сменялась его способностью мыслить абстрактно[3, 18].

В период дошкольного возраста развитие мышления претерпевает серьезные изменения и к старшему дошкольному возрасту начинает формироваться логическое мышление, которое предполагает сформированность таких мыслительных операций как обобщение,

сравнение, абстрагирование и классификация, умение устанавливать причинно-следственные связи, способность рассуждать. И.Л.Матасова указывает, что большинство исследователей сходятся во мнении о том, что процесс структуризации логического мышления происходит без «внешней стимуляции», другие же акцентируют внимание на возможности целенаправленного педагогического воздействия, что в конечном итоге способствует развитию логического мышления [4, 22]. Вместе с тем, как считают Н.С.Омельченко, И.С.Казаков развитие логического мышления является сложным и поступательным процессом, требующим значительных усилий со стороны педагогов, дифференцированному подходу к каждому воспитаннику для того, чтобы уровень заданий соответствовал возможностям каждого ребенка. Более того, старшие дошкольники, имеющие некоторые нарушения, могут демонстрировать выполнение логических заданий на высоком уровне [5, 56].

Если у ребенка не развиты приемы логического мышления, ему труднее будет даваться учеба, что в результате может пострадать здоровье ребенка. И как часто нам, воспитателям приходится слышать, что у ребенка не развита логика. Желание научить детей, мыслить ясно и четко, приводит к тому, что необходимо взять за основу логические игры. Знание логики способствует культурному и интеллектуальному развитию личности. В связи с этим была поставлена цель: теоретически обосновать и экспериментально проверить систему работы по развитию логического мышления у детей дошкольного возраста через игровые ситуации, а именно через дидактические игры и упражнения, которые предлагает В.В.Воскобович.

Для этого нужно, во-первых, создать педагогические условия учитывая индивидуально-возрастные характеристики, стимулировать каждого ребенка при организации игровой деятельности с использованием поисковых, занимательных вопросов. Во-вторых, поставить перед собой задачи проанализировав уровень развития логического мышления у детей путем использования игровых ситуаций; продумать и создать предметно-развивающую среду и разработать систему выполнения действий по данной проблеме. Для того, чтобы более качественно подойти к решению данной проблемы, были изучены работы В.В.Воскобовича и неоднократно посещались семинары на тему «Игровая технология интеллектуально-творческого развития детей «Сказочные лабиринты игры» В. В. Воскобовича в условиях реализации ФГОС» В основу развивающих игр Воскобовича положены два принципа обучения – это «от простого к сложному» и «самостоятельно по способностям». Это позволяет разрешить в игре сразу несколько проблем, связанных с развитием способностей: Во-первых, развивающие игры могут дать пищу

для ума с самого раннего возраста. Во-вторых, их задания – ступеньки всегда создают условия для опережения развития способностей. В-третьих, поднимаясь, каждый раз самостоятельно до своего потолка, ребенок развивается наиболее успешно. В-четвертых, развивающие игры могут быть очень разнообразны по своему содержанию, а кроме того, как и любые игры, не терпят принуждения и создают атмосферу свободного и радостного творчества. В-пятых, играя в эти игры с детишками, взрослые незаметно для себя приобретают очень важное умение сдерживаться, не мешать ребенку, самому размышлять и принимать решения, не делать за него то, что он может и должен сделать сам. Этот путь более всего способствует развитию самостоятельности мышления, самоконтроля и логической интуиции. Обучение математике детей дошкольного возраста немыслимо без использования занимательных игр, задач, развлечений. Самым главным условием является применение системы игр и упражнений. Ребенок совершает умственные действия — сравнение, анализ, синтез, классификация, обобщение. Анализируя маленькие математические проблемы, ребенок учится ориентироваться в окружающем мире, проявлять инициативу, высказывать собственную позицию и принимать чужую. В своей работе я использую игры на развитие логического мышления. В рамках направления работы по развитию логического мышления посредством игр В.В.Воскобовича проводятся индивидуальные, групповые занятия с учетом поставленных задач.

Методы работы очень легко внедрить в привычный учебно-игровой процесс, это и есть главная особенность технологии В.В.Воскобовича. Дети, которые занимались по методике Воскобовича, рано выучивают названия цветов, рано обучаются счету, знают геометрические фигуры, ориентируются на плоскости.

На что следует обратить внимание во время занятий с ребенком по играм Воскобовича: – Подготовка. Перед тем как предлагать игру ребенку – ознакомьтесь с методическими рекомендациями и самой игрой.

– Речь. В основном дети работают руками и мало говорят. Во время занятий расспрашивайте ребенка, что он делает, почему выбрал именно эту фигуру, а не другую, просите пересказать сказочное задание или придумать свой сюжет. – Статичность. Занимаясь с игровыми материалами, ребенок чаще всего находится в одной и той же сидячей позе. Необходимо учитывать возрастные особенности детей и вовремя отвлекать «заигравшихся» от игры. – Усидчивость. Для игры с пособиями Воскобовича требуется усидчивость, а это не каждому ребенку по душе и по силам [6, 59].

Таким образом, при организации совместной детской деятельности в развитии логического мышления с применением методики Воскобовича у ребенка расширяется собственный опыт, формируются способности, определяющие: способность логически анализировать ситуацию, выделять проблему, искать различные способы ее решения на основании личностного и коллективного опыта, навыки саморегулирования деятельности и поведения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Волосовец Т.В. Сборник федеральных нормативных документов для руководителей дошкольной образовательной организации. Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования. – М.: ООО «Русское слово – учебник», 2015. – 456 с.
2. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже. – СПб., 2007. – 256 с.
3. Поддъяков Н.Н. Некоторые общие вопросы развития мышления дошкольников // Развитие мышления и умственное воспитание дошкольника / Под ред. Н.Н. Поддъякова, А.Ф. Говорковой. – М.: Педагогика, 2015. – С. 5-28.
4. Матасова И.Л. Математические игры как средство развития логического мышления у детей старшего дошкольного возраста:автограф. дис. ... канд. психол. наук / И.Л. Матасова. Самара, 2003. – 21 с. 5. Омельченко Н.С. Развитие логического мышления у старших дошкольников / Н.С. Омельченко, И.С. Казаков // Молодой ученый. – 2016. – №9.3. – С. 20-22
5. Воскобович В.В., Вакуленко Л.С. Развивающие игры Воскобовича. «ТЦ Сфера» 2015. – 128 с.
6. Воскобович В.В., Харько, Т. Г. Игровая технология интеллектуально-творческого развития детей дошкольного возраста 3–7 лет «Сказочные лабиринты игры» / В.В.Воскобович, Т.Г.Харько. – М., 2007. – 112 с.

OILADA MA'NAVIY QADRIYATLARNI RIVOJLANTIRISH

Muxabbat Mirazimova,

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Maktabgacha ta'lif metodikasi kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada bola tarbiyasi, oila, oilaning shaxs kamolotida tutgan o'rni va roli, oiladagi ma'naviy muhit orqali bolaning rivojlanishi, ulg'ayishi, hartomonlama komil inson bo'lib voyaga yetishi haqida bayon etilgan. Ularni rivojlanirish esa barcha jamiyatni yuksaltiradi, insonlarga yaxshi taraqqiyot yo'lidagi yordam beradi va mustaqillik,adolat va huquqqa qisqa yo'lda erishishga imkoniyat yaratadi.

Kalit so'zlar: oilada, ma'naviy qadriyatlar, rivojlanirish, jamiyat, inson, axloqiy, estetik, ma'rifat, din, huquq,adolat, taraqqiyot, mustaqillik, aloqa, muhofaza, qonunlar, nizomlar, funksiyalar.

Аннотация

В данной статье описывается воспитание ребенка, семья, место и роль семьи в развитии личности, развитие и рост ребенка через духовную среду в семье, развитие во всех отношениях совершенного человека. Их развитие возвышает все общество, помогает людям на пути к лучшему развитию, создает возможность в короткие сроки добиться независимости, справедливости и прав.

Ключевые слова: семья, духовные ценности, развитие, общество, человек, нравственное, эстетическое, просвещение, религия, право, справедливость, развитие, самостоятельность, общение, защита, законы, правила, функции.

Annotation

This article describes the child's upbringing, family, the place and role of the family in the development of the individual, the development and growth of the child through the spiritual environment in the family, and the development of a perfect person in all respects. Their development elevates the entire society, helps people on the way to better development, and creates an opportunity to achieve independence, justice and rights in a short way.

Keywords: Family, spiritual values, development, society, human, moral, aesthetic, enlightenment, religion, law, justice, development, independence, communication, protection, laws, regulations, functions.

Oilada ma'naviy qadriyatlar, jamiyatning o'ziga xos axloqiy, estetik, ma'rifat, din va boshqa xususiyatlardir. Ularning rivojlanirilishi, insonlarga yaxshi taraqqiyot yo'lidagi yordam beradi va mustaqillik,adolat va huquqqa qisqa yo'lda erishishga imkoniyat yaratadi.

Oilaning asosiy funksiyalari jamiyatning inson qadriyatlarini rivojlanirish va ularga xizmat qilish, shu bilan birga, o'zaro aloqalarni mustahkamlashdir. Oilada ma'naviy qadriyatlar tizimini muhofaza qilishga qarshi har qanday harakatlarga qarshi o'tkaziladi va ularni mustahkamlaydi. Bu esa oilada insonga qarshi salbiy oqibatlarni avvaldan oldini olish uchun zarurdir [2, 5].

Oilada ma'naviy qadriyatlar rivojlanirishning muhim yo'nalishlari o'rtasida shu kabi maqsadga mos qonunlar yaratish, milliy va jamiyat taraqqiyotining asosiy omiliga aylantiriladi. Bu yo'nalishda oljanoblik, milliylik, din va axloqqa hurmat shartdir. Ma'naviy qadriyatlar tizimining rivojlanirishi esa jamiyatning barcha sohalarida mustahkamligi, insonni yuksaktirish va inson ma'naviyatiga qarshi hurmat ko'rsatish maqsadini o'z ichiga oladi. Bu esa oilaning mustaqil va o'zaro aloqalarini rivojlanirishda ahamiyat kasb etadi.

Oilada ma'naviy qadriyatlarni rivojlanirish ishi jamiyatning o'z rivojlanishi yirik omili, shu bilan birga, mustaqil vaadolatli jamiyatni yaratish hamda inson ma'naviyatini muhofaza qilishga xizmat qiladi [2, 10].

Oilada ma'naviy qadriyatlarni rivojlanirish, jamiyatimizning yanada rivojlanishi, ma'naviyatning muhimligi va uning qadriyatlari bilan tanishish, undagi muhim vazifalarni tahlil qilish, ularning muammolarini hal qilish va ularning rivojlanishini rag'batlanirishga oid o'ziga xos o'zgaruvchilar va qadriyatlarning muhimligini bilish, tus-hunchalar va g'alaba yo'lidagi yechimlarni topish, undagi g'alaba tarixini yodga olish va yuksalish uchun qo'llanadigan usullarni tahlil qilishga asoslangan mavzu hisoblanadi. Oilada ma'naviy qadriyatlarni rivojlanirishning o'ziga xos mohiyati bor. Bu mohiyatga qaramay, u birinchi navbatda, tarixiy, milliy, ijtimoiy, diniy, san'atshunoslik va adabiyot sohalari o'rtasidagi aloqalarni ham hisobga olishi kerak [3, 20].

Bu mavzuga oid tadqiqotlar va ilmiy maqolalar oiladagi insoniy qadriyatlarni rivojlanirish sohasida amalga oshirilayotgan yuksak darajadagi tadqiqotlar hisoblanadi. Bu mavzuda foydalananayotgan asosiy adabiyotlar, "O'zbekiston tarixining nazariy asoslari" (Xaydarov H.), "O'zbekiston tarixi" (Abdullayev A.), "O'zbekistonning milliy istiqlolga erishish yillari tarixi" (Toshmuhammadov A.), "O'zbek adabiyoti" (Qodiriy A.), "Mustaqillik bahri" (Fitrat A.) kabi ilmiy asarlar hisoblanadi.

Oilada ma'naviy qadriyatlar tizimini rivojlanirish mavzusida ko'plab adabiyotlar yozilgan va ularning tahlili va metodlari mavjud. "Oilaviy maqsadlar nazariyasi"

(“Theory of Moral Sentiments”) Adam Smithning asarlari orasida katta o’ringa ega bo’lgan asar, insonlarda ma’naviy qadriyatlar va ularning rivojlantirishini kuzatib boradi.

“Maqsadning g’oyasi” (“The Purpose Driven Life”) – Rick Warrenning bu asari oilada insonning maqsad va mazmuni haqida, uning jamiyatda o’rni va insoniy qadriyatlarni rivojlantirish usullarini yozilgan. “Muqaddima” – Ibn-Xaldun asari jahon tarixida katta ma’naviy ahamiyatga ega. Uning maqsadi inson jamiyatini tarixiy yuritish, oljanobligini va mustaqilligini himoya qilishga asoslangan.

“Nafsning muhimmiyati” (“Importance of Self”) – Muhammaddin ta’sirlangan bu asar insonning o’ziga e’tibor qaratish va uning ma’naviyatini rivojlantirishni ko’rsatadi [4, 5].

“Odamlarning erkligi” (“The Ethics of Ambiguity”) – Jean-Paul Sartrening bu asari odamlar bilan yashashning maqsadini, ularning huquqlarini,adolat va erkini ko’rsatadi.

“Axloqiy yo’nalishlar” (“Moral Orientations”) – Sh.B.Sharafuddinovning ushbu asari oilada ma’naviy qadriyatlar tizimini rivojlantirish va huquqlarning muhofazasiga bag’ishlangan muhim mavzularga ega.

Adabiyotlarda ma’naviy qadriyatlar tizimini rivojlantirishning katta muhimlikka ega bo’lishi sababli, ularning o’rganish usullari ham turli bo’lishi mumkin. Metodlar oilaning vujudga kelishi, uning vujudga kelishining sabablari, ularni yaxshilash va rivojlantirish usullari kabi mavzularni o’z ichiga oladi.

Bu metodlar, insonlarning axloqiy va ma’naviy qadriyatlarini taraqqiyotga olib kelishga xizmat qiladi. Ular o’zaro aloqalarni o’rgatish, insonlarning o’z huquqlariga e’tibor qaratish va oilada huquqni muhofaza qilishni kuzatish maqsadini kuzatadi.

Oilada ma’naviy qadriyatlar tizimini rivojlantirish mavzusidagi muhokama va natijalar ko’plab ilm-fan olimlari va mutafakkirlar tomonidan o’rganilgan.

Toshkent davlat yuridik universiteti “Ma’naviy qadriyatlar tizimini rivojlantirish: falsafiy-analitik tadqiqot” nomli tadqiqot ishi tashkil etgan. Bu tadqiqot ishida insoniy huquqlar,adolat, jamiyatdagi taraqqiyot va insonning maqsadi mavzulariga oid muhim savollar ko’rsatilgan.

Abu Dhabi Emirliklari Universitetining “Ma’naviy va etik qadriyatlar tizimini rivojlantirish: falsafiy tahsil” nomli tadqiqot ishi maqsadli insoniy jamiyatni o’rganishga yordam berdi va huquqning muhofazasi, erkliligi va tarbiyaviy masalalar ko’rsatilgan.

John Rawlsning “Adolat nazariyasi” (“A Theory of Justice”) asari oilada ma’naviy qadriyatlar tizimini rivojlantirishga oid ko’rsatmalar yoritilgan vaadolat, huquq va tarbiyaviy muammolar kabi muhim mavzularni tahlil etilgan.

“Insoniy qadriyat va huquqni muhofaza etish” (“Promoting Human Dignity and Human Rights”) nomli kitobda muhim fikr-ko’rsatmalar mavjud, ma’naviy qadriyatlar

tizimini rivojlantirishga bag’ishlangan, insoniy huquqlarini muhofaza etish va insoniylikka e’tibor qaratishga oid mavzular ko’rsatilgan.

Oilada ma’naviy qadriyatlar tizimini rivojlantirish mavzusida olib borilgan tadqiqotlar va fikr-ko’rsatmalar insoniy taraqqiyot va adolatning o’zlashtirilishi, huquqlar va maqsadlarining ta’minalashi, oljanoblik va insoniylikning muhofazasi, insoniylikka e’tibor qaratish kabi muhim masalalarga oid fikrlar orttirgan [5, 15].

Xulosa shuki, oilada ma’naviy qadriyatlarni rivojlantirish mavzusi, insoniy tarraqiyotni oshirishda muhim ahamiyatga ega bo’lib, oilaning ma’naviy qadriyatlari va ularning o’zaro aloqalari, tarixiy o’zgarishlar va jamiyatdagi ularning ahamiyati ko’zdan kechirilgan masalalarni o’z ichiga oladi. Bu yondashuv, insoniy tarraqiyotning huquqlar va maqsadlariga e’tibor qaratish, adolatning ta’minalashi va huquqiy inqirozni oldini olishning zarur bo’lgan zamonaviy o’zgarishlarni o’z ichiga oladi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning yuksak maqsadlari, insoniy tarraqiyotga yo’naltilgan hamma harakatlari vaqtida bu bilim yo’nalishining amaliyoti muhim ahamiyatga ega. Ushbu mavzuni o’rganish, oiladagi insoniy qadriyatlarni ta’minalash va ularni rivojlantirishga qaratilgan kelajak strategiyalarga qo’shimcha yordam beradi. Oiladagi bolalarni ma’naviy ravishda tarbiyalash, ularning insoniy qadriyatlarni, etik-tarbiyaviy huquqlarini tushunishiga va ularning shaxsiy rivojlanishiga ko’maklashish, uning tarixiy, milliy, iqtisodiyl, ijtimoiy, adabiyot va san’atshunoslik sohalari bilan tanishishiga ham imkon beradi.

Bu maqsadga erishish uchun o’qituvchilar, ota-onalar va boshqa huquqiy va ta’limiy o’tkanlarning yordamiga ko’maklashish mumkin. Oilada bolalar tarbiyalashga mo’ljallangan adabiyotlar, bolalarga ma’naviy qadriyatlari, milliy huquqlar va erkinlik, insoniy qadr-qimmatlari, uning san’at va adabiyotining muhimligi haqida tushuntirish, ularning o’ziga xos o’zgaruvchilarni va qadriyatlarni tushunishga yordam berishi uchun muhim asoslar hisoblanadi.

Bunday maqsadlar uchun A.Ergashev va boshqalarning “O’zbek ertaklari”, A.Qodiriyning “O’zbekiston adabiyoti”, Sh.Muminovning “O’zbekiston milliy adabiyoti tarixi”, Sh.Rahmatullayevning “O’zbekiston adabiyoti tarixi”, S.Yuldashevning “O’zbekiston yosh adabiyoti”, U.Umarovning “O’zbekiston yosh adabiyoti antologiyasi” hamda A.Qodiriya va boshqalar tomonidan tuzilgan “O’zbekiston adabiyoti antologiyasi” kabi adabiyotlar ko’p foydalilanildi.

Shuningdek, insoniy qadriyatlar va tarbiya usullari bilan bog’liq o’quv asarlari ham keng tarqalgan. Masalan, M.I.Petjonking “O’quvchi tarbiyasi”, R.Emersonning “Insoniyatni tarbiyalash”, L.N.Tolstoyning “Ma’naviy tarbiya” kabi asarlar oiladagi bolalarni ma’naviy qadriyatlarni rivojlantirishda yordam berishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2022 yil 1 martdag'i "Oila va xotin-qizlar davlat qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-146-sot qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2022-yil 7-martdag'i "Oila va xotin-qizlarni tizimli qo'llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-87-sot Farmoni.
3. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. – 96 b.
4. Musurmanova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – T.: "O'qituvchi", 1996. – 102 b.
5. R.A.Mavlonova, N.H.Raxmonqulova, K.O.Matnazarova, M.K.Shirinov, S.Hafizov. Umumiy pedagogika fani bo'yicha darslik. – T.: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2018. – 528 b.
6. R.Mavlonova, B.Normurodova, N.Roxmonqulova. Tarbiyaviy ishlarni metodikasi moduli bo'yicha o'quv qo'llanma. – T.: "Tib-kitob" nashriyoti, 2010. – 334 b.

KICHIK YOSHLI MAKTAB O'QUVCHILARIGA ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGINI O'RGATISHDA MNEMOTEXNIKADAN FOYDALANISH

Odinaxon Usmonova,
Farg'onan davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada bugungi kunda ta'lif jarayonida juda dolzarb bo'lgan mnemonikaning afzalliklari, kichik yoshli o'quvchilarining miya faoliyatini rivojlantirish uchun mashg'ulotlar hamda 1-sinf o'quvchilariga ona tili va o'qish savodxonligini o'rgatishda qo'llaniladigan juda qulay usullar haqida fikr-mulohaza va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: miya, mashg'ulot, ta'lif va tarbiya, mnemonika, xotira, kalit, eslab qolish, vaqt, eslash tizimi.

Аннотация:

В этой статье даны отзывы и рекомендации о пользе мемоники, которая сегодня очень актуальна в образовательном процессе, о занятиях для развития мозговой деятельности младших школьников, а также об очень удобных методах, применяемых при обучении учащихся 1 класса родному языку и грамоте чтения.

Ключевые слова: мозг, тренировка, обучение и воспитание, мемоника, память, ключ, запоминание, время, система запоминания.

Annotation

In this article provides feedback and recommendations on the benefits of mnemonics, which are very relevant in the educational process today, training for the development of brain activity of younger students, as well as very convenient methods used in teaching native language and reading literacy to 1st graders.

Keywords: brain, training, education and training, mnemonics , memory, key, recall, time, recall system.

Bugungi kunda ta'lif sohasida juda katta o'zgarishlar ro'y bermoqda. Jumladan, muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2023-yilni "Insonga e'tibor va sifatli ta'lif" yili deb nomlashi O'zbekiston ta'lif tizimiga katta e'tibor qaratilganligidan dalolatir. Darhaqiqat, "Boshlang'ich ta'lif – bilimlar poydevori" deb bekorga aytilmaydi. Shunday ekan, ta'limga o'quvchi boshlang'ich ta'lif olayotgan vaqtidayoq e'tibor berish kerak. Agar poydevor mustahkam bo'lsa, qad ko'targan inshoot hech qachon qulamaydi. Demak, dars jarayonida o'quvchilar o'qituvchi tomonidan taqdim etilgan

ma'lumotlarni to'liq xotirada saqlab qolishi uchun ularning miya faoliyatlari muhim o'rinnegallaydi.

O'quvchilarining miya faoliyatini yaxshilash uchun bir nechta yaxshi usullar mavjud. Tananing barcha a'zolari va qismlari qarish jarayonidan o'tadi, shuningdek, miya ham. Biroq miya qarishini sekinlashtirish mumkin, ya'ni to'g'ri ovqatlanish va miya doim harakatda bo'lish uchun sevimli mashg'ulot bilan shug'ullanish kerak. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini miya faoliyatini rivojlantirish uchun quyidagilarni tavsiya etamiz:

1. Meditatsiya. Meditatsiya (chuqur o'yhamoq, fikr yuritmoq) immun tizimini mustahkamlab, diqqatni yig'adi. Shu bilan o'n daqiqa shug'ullanish o'quvchiga yaxshi kayfiyatni qaytaradi va miyani yanada yaxshiroq ishlashiga omil bo'ladi [2, 62].

2. Sevimli taomni tanovul qilish. Mazali taomni tanovul qilish jarayonidan zavq olishlari mumkin, bu esa miyaga ham foyda beradi.

3. O'qish. O'qish miyani fokus qilishga yordam beradi. So'zlar zaxirasini ko'paytiradi, tasavvurni kengaytiradi va miyani faolligini oshiradi [3].

Uyqidan oldin o'qish yaxshi va sog'lom uyquga ketishga yordam beradi.

4. Shaxmat o'yini. Shaxmat o'yini miya uchun eng yaxshi mashg'ulotlardan biri: o'zin vaqtida miyaning ikki qismi rivojlanadi, xotira va strategik o'yash ortadi.

5. Raqs. Raqs – bu nafaqat yaxshi jismoniy mashq, balki u stressni kamaytiradi va serotonin (quvonch garmoni) darajasini ko'taradi. Raqs aqliroq bo'lish usuli ekan, chunki har xil harakatlarni yodlash va qaytarish uchun siz miyaning barcha qismlarini ishlatasiz.

6. Guruh o'yinlari. Guruhda o'ynaganingizda, o'quvchilar ko'p foydaga ega bo'ladi: harakatchchanlik, yangi do'stlar va muloqotga kirishishlari mumkin. Tadqiqotlarga ko'ra, muloqot bo'lmasligi, miyaga va sog'likka ta'sir qilar ekan. Shuning uchun o'quvchilar yoshiga mos bo'lgan sport o'yinlari va boshqa guruhli o'yinlarini o'tkazish juda foydalidir.

7. Tillarni o'rganish. Ko'p tillarni biladiganlarning miyasi oddiy bir tilni biladigan inson miyasidan farq qiladi. Xorijiy tilni o'rganish o'quvchini yanada aqlliroy qiladi. Bu esa yomon xotiraga qarshi eng yaxshi usuldir [1, 77].

Aytib o'tilgan mashg'ulotlardan tashqari, miya va butun tana uchun eng yaxshi dori – bu kulgidir. Miya uchun qaysi mashqni tanlashingizdan qat'i nazar, kulgi doim eng yaxshi qo'shimcha bo'ladi.

Keling, endi 1-sinflarda ona tili va o'qish savodxonligini o'rgatishda miya faoliyati yaxhilangandan so'ng ularga ma'lumotni oson usulda yetkazib berishni ko'rib chiqaylik. Bu uchun eng samarali usul mnemotexnikadan foydalanishdir.

Kichik yoshdagagi maktab o'quvchilari uchun eng qulay usul takrorlash usuli hisoblanadi. Bizning miyamiz tasvirlar bilan o'yaydi. Inson bir nechta vizual tasvirlarni o'ylaganda, miya bu munosabatlarni tuzatadi. Bundan tashqari, bitta rasmni eslab, odam hayotni va boshqalarni chaqiradi. Dastlabki daqiqalarni yodlash uchun bu vaqtida ma'lumotni baland ovozda yoki o'zingiz bilan gaplashish tavsiya etiladi. Bir soatdan keyin yana gapiring. Kelgusida ma'lumotni takrorlash uchun har doim uch marta takrorlanishingiz kerak bo'lgan vaqtini ko'paytiring, ya'ni bir kundan keyin, ma'lumotni uch marta takrorlang.

Darhol, bir soatdan keyin va yotishdan oldin yana takrorlang. Misol tariqasida insonlarni qanday eslab qolishni olaylik. Boshning motivatsiyasini saqlash uchun odamlarga nom bo'yicha murojaat qilish yaxshidir. Har bir inson o'ziga xos xususiyatiga ega. Biz uni ko'rishga va familiyani, ism yoki odatlarini ma'lum bir rasm shaklida bog'lashga harakat qilishimiz kerak. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchisining sochi sariq rangda. Buni o'quvchilar doim sariq sochli inson qiyofasida gavdalantirishadi [3, 15].

Boshlang'ich sinflarda, ayniqsa, 1-sinf o'quvchilari uchun katta matnlarni yodlash muammo bo'lib kelgan. Ularni formulalar shaklida ifodalash oson. Boshida matnni o'qib chiqqandan so'ng, 7-10 ta kalit so'zlar mavjud bo'ladi. Ular rasmlar ko'rinishida tasavvur qilish uchun foydali, bu esa bir muddat boshqasi bilan qanday bog'liqligini tushunishga yordam beradi. Shunday qilib, matni boshlanadigan joyidan o'qishni davom ettirishingiz kerak. Uni o'rganib chiqqaniningizdan so'ng, siz matnning yuqori qismiga qaytishingiz mumkin. Ushbu yondashuv sizga vaqtini tejashta va katta matnlarni yodlash imkonini beradi. Misol tariqasida badiiy matnlar (nasr, she'rlar)ga to'xtalamiz.

Badiiy matnlar (nasr, she'r). Bunday holda, boshida har bir so'zni yaratish kerak. Tasvirlarni ba'zi ketma-ketlik shaklida topshirish kerak, masalan: joy, qahramon, vaziyat va boshqalar... Aytaylik, siz bunday matnni o'qidingiz: "Tarixda dumaloq shisha idishlar ko'zoynak vazifasini o'tagan. Idishning ichi suv bilan to'ldirilgan. Uni ko'zga yaqin tutib kitoblarni o'qish mumkin edi [4, 15]. Keyinroq shishadan linzalar yasalgan. Ularni qo'l bilan tutish uchun dastagi ham bo'lgan. Yana burunga yoki ko'z soqqasiga qotiriladigan g'aroyib ko'zoynaklar ham bo'lgan. Lekin eng qulay ko'zoynak dastasi (bandi) qulqoqqa taqiladigan bo'lib chiqgan". 1-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligining ikkinchi qism 81-sahifasida berilgan ushbu "Ko'zoynakka qadar" deb nomlangan matnni o'quvchilar eslab qolishi uchun quyidagi tavsiyalarni beramiz. Birinchi, ikkinchi va uchinchi jumlan ni o'qing va tasavvur qiling, "Siz dengiz bo'yida edingiz, birdan dumaloq shar shaklidagi katta shisha sohilga keldi. Uning ichi suv bilan to'ldirilgan edi. Siz uni ko'zingizga yaqin tutib alifbe kitobingizni qo'yan edingiz alifbodaga harflar juda ham kattalashib ko'rindi ...Hikoya shu tariqa davom etadi. Bu joylarda harakatlaringiz (dengiz, katta shisha va boshqalar) yodlashning kalitidir. Kalitni eslab qolish kifoya va matn xotirada paydo bo'ladi [5, 449].

Yangi so'zlarni qanday yodlash usullari. O'zbek tilidagi so'zlar xilma-xilligi bilan farq qiladi. Shuningdek, boshlang'ich sinfga endigina qadam qo'yan birinchi sinf o'quvchisi uchun yangi so'zlar juda ko'p uchraydi. Ona tili va o'qish savodxonligi darsligining 101-sahifasidagi matnlarda qo'llangan so'zlar lug'atida

berilgan “Bug‘lanmoq” so‘zini olaylik. Bug‘lanmoq – issiqlik ta’sirida suvning bug‘lanishi degan ma’noni anglatadi. Buni o‘quvchilar oson eslab qolishlari uchun bug‘ chiqarayotga ovqat yoki bug‘ chiqarayotgan kofe rasmlarini tavsiya qilishimiz mumkin [6, 47]. Yana xuddi shu sahifadagi “Kunbotar” so‘zini olib ko‘raylik. Kunbotar – quyoshning botish vaqt (tomoni) tushuniladi. Bu so‘zni ham rasm orqali, ya’ni quyoshning botayotganini tasvirlab berishimiz mumkin. Kichik yoshli maktab o‘quvchisi uchun haqiqiy hayotdan rasmlarni yodlashni tavsiya qilamiz.

Bizga ma’lumki, birinchi sinf o‘quvchilarini birinchi yarim yillikda alifbodagi barcha harflar bilan tanishib chiqadilar. Biroq savod o‘rgatish davridan keyingi bosqichda, o‘quvchilar uchun bo‘g‘inlab o‘qishda harflarni to‘liq eslay olmaganliklari uchun qiyinalishadi. Ba’zan lotin alifbosidagi harflar bilan ingliz alifbosidagi harflarni aralashtirishlari ham mumkin. Birinchi sinf o‘quvchilarini belgi va harflarni qanday eslashlari mumkin.

Aytaylik, o‘quvchi ingliz alifbosini eslashni xohlaydi. Ingliz alifbosidagi “Aa” va lotin alifbosidagi “Aa” harfini yozish bir xil, ammo ovozda farq qiladi. Birinchisini eslab qolish uchun boshqa birlashmani tanlashi kerak, masalan, shaklda. Ingliz alifbosidagi “Aa” muomalaga (biror insonni chaqirishda “ey”) yoki tom shakliga o‘xshaydi va “ey” deb talaffuz qilinadi. Lotin alifbosidagi “a” esa “a” deb talaffuz qilinadi. Bundan tashqari, rasmiy harflar o‘quvchilar ro‘parasida ilingan bo‘lishi kerak. Sababi, oldin rasmini ko‘rib keyin harfni anglaydigan o‘quvchilar ham uchraydi. Alifbodagi harflar tez esdan chiqmasligi uchun takrorlash mashqlari ham qo‘l keladi. Alifbo

tartibini eslab qolish uchun raqamli ketma-ketlikdan foydalanishni tavsiya etamiz. Masalan: A, B, D, E, F....1, 2, 3, 4, 5... 2-qism darsligimizning 55-sahifasidagi rasmida xuddi shu holatni kuzatishimiz mumkin.

Mnemotexnika shunday texnika hisoblanadiki, har bir ma’lumotni o‘rganish uchun o‘quvchi o‘ziga oson usulni yaratishga imkon beradi. Fikrimiz isboti sifatida, keling, raqamli ketma-ketlikni olib ko‘raylik. Agar o‘quvchi 827 931 raqamini eslab qolishi kerak bo‘lsa, quyidagilarni bajarishi mumkin. Raqamni raqamlarga tarqatish: 82, 79 va 31 [7, 422].

Asab kuchlanishida xotira ancha yomonlashadi. Ya’ni stress va cheklangan vaqt sharoitida mnemonik qoidalar yaroqsiz bo‘lib qoladi. Masalan, ko‘plab odamlar shovqinli bo‘lsa, yod olish qobiliyatini qat’iyan cheklaydi.

Aytgancha, dam olish o‘rniga, mnemotexnikadan foydalanib, matnni o‘qish yoki foydali bo‘lgan raqamlarni eslab qolish yaxshiroqdir. Jismoniy charkchoq, ba’zan xotiraga yaxshi ta’sir qiladi. Tanadagi kuchning kuchlanishi va qonning kuchlanishi tezroq tarqaganligi sababli yaxshi ishlay boshlaydi. Shuning uchun, agar inson aqliy faoliyat bilan bog‘liq bo‘lsa, jismoniy mashqlar bo‘yicha energiya sarflash kerak bo‘lgan darajada ishlashi kerak. Bu insonni yuqori hissiy va intellektual ohangda bo‘lish uchun zarur shartdir.

Shunday qilib, 1-sinf o‘quvchilarini uchun mnemotexnika orqali yodlash jarayoni osonroq bo‘ladi va tasavvurlarini rivojlantiradi. O‘qish, sayohat qilish, ijobiy his-tuyg‘ular, ma’naviy ilg‘or tajribalarni jalb qilish – bularning barchasi shakllantirilgan xotirani saqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ona tili va o‘qish savodxonligi 2-qism, 1-sinf uchun darslik / I.Azimova va boshqalar. –T.: Respublika ta’lim markazi, 2021. – 104 b.
2. Super xotira 7 qadam. A.V.Safranova trening-kitob. – T.: Kamalak-print, 2020. – 96 b.
3. Sh.Rahmonov, I.Sattiboyev. So‘z yodlash sirlari. Istiqlol nuri. – T., 2015. – 128 b.
4. Usmanova, O. S. (2022). National curriculum and new generation mathematics textbook. *Asian Journal of Multidimensional Research*, 11(2), 11-16.
5. Sobirovna, U. O. (2022). The Use of Mnemotechniques in Teaching Younger Schoolchildren. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 6, 446-450.
6. Usmonova, O. (2016). Ikkinci sinf darsliklarida shartli belgilar. *Ta’lim va kasbiy mahorat. Ilmiy uslubiy maqolalar to‘plami*, 1(06), 46-49.
7. Sobirovna, U. O. (2022). The Use of Mnemo Technique in the Textbook of Primary School Native Language and Reading Literacy. *International Journal of Culture and Modernity*, 17, 421-426.

O'QITUVCHI PEDAGOGIK TAFAKKURINING MOHIYATI VA TAVSIFI

Muxlisa Omonova,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti erkin tadqiqotchisi

Annotatsiya

O'qituvchining pedagogik tafakkuri uning pedagogik hodisalarning mohiyatini bilishi va pedagogik muammoli vaziyatni hal qilish natijasida o'qituvchi o'zi uchun shakllantirgan kasbiy va pedagogik vazifalarni ijodiy hal qilishdan iborat.

Maqolada pedagogik tafakkurning mohiyati va uning ta'limga oluvchilarga va umuman ta'limga tarbiya jarayoniga ta'sir ko'rsatishi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: maqsadlilik, kontsentratsiya, moslashuvchanlik, xolislik, qat'iyatlilik, ilmiy xarakter, dialektik, mantiqiylik, tafakkur, vaziyat.

Аннотация

Педагогическое мышление учителя состоит из его знания сущности педагогических явлений и творческого решения профессионально-педагогических задач, формируемых учителем в результате решения педагогической проблемной ситуации.

В статье говорится о сущности педагогического мышления и его влиянии на учащихся и образовательный процесс в целом.

Ключевые слова: целевостремленность, сосредоточенность, гибкость, объективность, настойчивость, научность, диалектика, логика, мышление, ситуация.

Annotation

The teacher's pedagogical thinking consists of his knowledge of the essence of pedagogical phenomena and the creative solution of professional and pedagogical tasks formed by the teacher as a result of solving a pedagogical problem situation.

The article talks about the essence of pedagogical thinking and its impact on students and the educational process as a whole.

Keywords: purposefulness, concentration, flexibility, objectivity, perseverance, scientific character, dialectics, logic, thinking, situation.

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyotning sifat jihatidan yangi davri ostonasida turibdi. Hozirgi vaziyat mamlakatlar va xalqlarning axborot va madaniy yaqinlashuvi, yangi, asosan kompyuter texnologiyalariga asoslangan sayyoraviy ilmiy axborot makonining rivojlanishi, davlatlarning madaniyatlararo o'zaro ta'siri, jamiyatning moddiy va ma'naviy sohalariga, xususan, ma'naviy sohaning mustaqil sohasi bo'lgan ta'limga tarbiyaga ta'sir ko'rsatadi-gan turli xil integratsiya jarayonlari bilan tavsiflanadi.

O'qituvchining faoliyati ko'p qirrali pedagogik makkonda amalga oshiriladi, unda maktab markaziy o'rinni egallaydi. Bugungi kunda maktab, bolalikning yagona yo'nalishi, o'sib borayotgan shaxsning hayotiy manfaatlarini o'zaro bog'lash sohasi, uning qobiliyatlarini rivojlantirish va amalgal oshirish maydoni bo'lib qolmoqda.

Zamonaviy o'qituvchi nafaqat ko'p narsalarni qayta ko'rib chiqishi, balki tajribani tanqidiy tahlil qilish, kelajak haqida o'yash va jamiyat tomonidan qo'yilgan maqsadlarga muvofiq harakat qilishi kerak.

Ta'limga tarbiya maqsadiga erishishda talabalarning turli muammolarni hal qilish qobiliyatini shakllantirish muammosini hal qilishning mumkin bo'lgan metodlaridan biri bo'lajak o'qituvchining tanqidiy pedagogik tafakkuri ni shakllantirishdir.

"Inson tafakkuri" tushunchasining mohiyatini tushunmay turib, bu muammoni hal qilish mumkin emas. Bu tafakkur muammosini o'rganuvchi eng mashhur xorijiy va

mahalliy psixologik, falsafiy va pedagogik nazariyalarga murojaat qilishni talab qiladi.

Respublikamiz olimlari A.Irisov, A.Nosirov, I.Nizomiddinov [1, 59], Sh.M.Shomuhamedov [2, 74], M.Xayrullayev [3, 71], N.Komilov [4, 201], G.N.Navro'zova [5, 143], va boshqalar tomonidan ijtimoiy, ma'rifiy, ma'naviy va pedagogik fikrlar tarixi birlamchi manbalar asosida o'rganilgan va ilmiy-amaliy imkoniyatlari tadqiq etilgan.

Ularda falsafa, psixologiya va pedagogikada tafakkurning mohiyatini, uning shakllanish va rivojlanish mexanizmlarini tushunish uchun zarur bo'lgan yetarlicha nazariy va empirik materiallar to'plangan.

Shunga qaramay, biz tafakkurning ba'zi nazariyalari va tushunchalariga murojaat qilish va bo'lajak o'qituvchining pedagogik tafakkurini ilmiy tushunishni aniqlashtirish zarur deb hisoblaymiz.

O'qituvchining obro'-e'tiborini ta'minlaydigan ilk vosita uning tarbiyalanganlik darajasidir. Birinchidan, o'qituvchi ma'naviy jihatdan sog'lom va keng fikrlay oladigan bo'lishi, o'z milliy qadriyatlari, urf-odatlari va millatimizning buyuk siymolari ijodiy merosini teran bilishi kerak. Ayniqsa, o'zi tanlagan mutaxassislik va fan sohasida izlanishlar olib borgan allomalarning hayoti va ijodini yaxshi bilishi hamda mantiqiy tafakkurga ega bo'lishi lozim. Bu o'qituvchi pedagogik mahoratining shakllanib borishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ayniqsa, milliy an'analarimiz, urf-odatlarimiz, qadri-

yatlarimiz asosida davlatimizning buyuk kelajagi bo'lmish yosh avlodga chuqur bilim berish o'qituvchidan yusak qobiliyatni va ishchanlikni talab qiladi. Inson tafakkuri, aqliy salohiyati ijtimoiy boylik hisoblanadi. Ular har qanday jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini belgilaydigan omillardir. Shunday bolalar borki, ular umumiy o'rta maktab ta'limgarayonida ma'lum yo'naliish bo'yicha o'zlarining iqtidorini, iste'dodlarini namoyon qiladilar. Bu boylikdan oqilona foydalanish, uni to'g'ri yo'naltirish kerak bo'ladi. O'qituvchining pedagogik tafakkuri aynan shu maqsadni amalga oshirishga, iqtidorli, iste'dodli bolalarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

"Tafakkur" toifasini tahlil qilishning falsafiy darajasi "tafakkur" tushunchasini psixologik-pedagogik darajalar da toifali tahlil qilish yo'naliishini belgilaydi.

Tafakkur muammosining falsafa uchun ahamiyati falfafaning asosiy masalalaridan biri sifatida tafakkurning borliq bilan aloqasi masalasi bilan belgilanadi.

Tafakkur – bu jarayon. Olimlar tafakkurni voqelikning hissiy aks etishida mavjud bo'lgan qobiliyat deb ham bili-shadi. Bu qobiliyat sezuvchanlik qobiliyatiga kiradi, uning mavhum tafakkur qobiliyatiga aylanishini ta'minlaydi. Tafakkur murakkab bilish jarayoni bo'lib, u ko'plab turli xil texnikalar, metodlar va bilish shakllaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Ularning orasidagi farqlar shartli bo'lib, ko'pincha bu atamalarning barchasi sinonim sifatida ishlataladi, ammo ular o'rtasida biror farq qo'yish mantiqan mumkin. Tafakkur va ilmiy bilish metodlari deganda, inson tafakkuri uning barcha sohalarida, ilmiy bilimlarining istalgan bosqichi va darajasida qo'llaniladigan umumiyl biologik va umumiyl gnoseologik operatsiyalar tushuniladi. Tafakkur usullari, qoida tariqasida, bilish faoliyatining muayyan bosqichida tafakkur jarayonining umumiyl yo'naliishini tavsiflaydi. Masalan, butundan qismga, xususiydan umumiylga, aniqdan mavhumga va boshqalar ga o'tishda. Metodlar turli tadqiqot metodlarining butun majmuasini o'z ichiga olgan murakkab bilish jarayonidir. Metod – bilish jarayonida amal qilinishi kerak bo'lgan tamoyillar, usullar, qoidalari, talablar tizimidir. Metodning jihatlari: predmet-mazmunli, operatsion, aksiologik. Ilmiy bilish metodlarini uch guruhga bo'lish mumkin: maxsus, umumilmiy, universal. Maxsus metodlar faqat alohida fanlar doirasida qo'llaniladi. Umumilmiy metodlar barcha fanlardagi bilimlar kursini tavsiflaydi. Universal metodlar inson tafakkurini umumiyl xarakterlaydi va inson bilish faoliyatining barcha sohalarida (ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda) qo'llaniladi [6, 192].

Inson tafakkurining mahalliy nazariyalari va tushunchalariga murojaat qilamiz. Bunday tafakkur, qiziqish haqidagi nazariya va tushunchalar qatorida S.L.Rubinshteynning tafakkur tushunchasi [7, 317] bo'lib, unga ko'ra, har bir tafakkur jarayoni o'zining ichki tuzilishiga ko'ra muayyan muammoni hal qilishga qaratilgan harakat yoki faoliyat aktidir. Bu vazifa shaxsning aqliy faoliyati

uchun belgilangan shartlar bilan bog'liq bo'lgan maqsadni o'z ichiga oladi. Muammoni hal qilish tafakkur jarayonining tabiiy yakunidir. Butun tafakkur jarayoni ongli ravishda tartibga solinadigan operatsiya sifatida namoyon bo'ladi. Tafakkur muayyan muammolarni hal qilishga qaratilgan operatsiyalar shaklida amalga oshirilganligi sababli tafakkur jarayoni faol, maqsadli, irodali harakatdir. Muammoni hal qilish ko'pincha tafakkur duch keladigan qiyinchiliklarni yengish uchun katta irodani talab qiladi. Demak, aqliy mehnatda muvaffaqiyatga erishish uchun shaxsning irodaviy fazilatlari, qat'iyatlilik va maqsadga muvofiqlik muhim ahamiyatga ega.

Talabalarga ta'limgarayonida va tarbiya berishga qaratilgan pedagogik faoliyat jamiyatning ma'naviy sohasiga xizmat qiladi. Biroq, pedagogik faoliyat jamiyatning moddiy sohasiga ham xizmat qiladi, lekin bevosita emas, balki bilvosita. O'qishni tamomlagandan so'ng talaba o'z ehtiyojlar, qiziqishlari, jamiyat talablariga javob beradigan kasbni tanlaydi. Talabalar o'zlarini tanlagan jamiyat sohasida mehnat qilishlari sababli o'qituvchi ma'lum darajada jamiyatning moddiy sohasiga ham xizmat qiladi.

Pedagogik tafakkurning o'ziga xosligi shundaki, u nafaqat bilish, balki konstruktiv – o'zgartiruvchi jarayondir. Chunki pedagogik ong pedagogik voqelikni nafaqat aks ettiradi, balki yaratadi, o'zgartiradi. U faoliyat dasturlari va loyihalarini yaratishda ishtirok etadi. O'ziga va ta'limgarayonida olamga munosabatini fikr obyektiga aylantirish "borliqning obyektiv in'ikosini uning mazmunli in'ikosiga aylantiradi".

Binobarin, o'qituvchi tomonidan ruhiy muammolarni hal etishda maqsadlilik, kontsentratsiya, moslashuvchanlik, xolislik, qat'iyatlilik, ilmiy xarakter, dialektik, mantiqiylik kabi fazilatlar bilan bir qatorda, kasbiy tafakkurning ijodiy xususiyati alohida o'rin tutadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, pedagogik tafakkur nafaqat o'qituvchining aqliy faoliyatining xususiyatlarini, balki uning idroki, diqqati, tasavvuri, xotirasining kasbiy o'ziga xos xususiyatlarini, shuningdek, uning hissiy-irodaviy sohasining xususiyatlarini ham aks ettiradi.

Tafakkurning har bir yangi jihatni tomonidan kiritilgan mazmun jihatlari o'qituvchining pedagogik tafakkurining mohiyatini to'liqroq yoritish va tushunish imkonini beradi.

O'qituvchining pedagogik muammolarni hal qilishga qaratilgan pedagogik tafakkuri ta'limgarayonining maqsadlari bilan bog'liq bo'lgan tafakkur jarayonlari zanjiri o'ziga xos sifat xususiyatlariga ega bo'lgan tuzilmaning, mazmunning (maxsus bilimlarning sintezi) va amaliy-samarali (intellektual ko'nikmalar to'plami) mehnat obyekti, muammoli, konstruktiv, aniq va boshqa fondlarining o'ziga xosligi bilan tavsiflanadi.

O'qituvchi kasbiy tafakkurining umumlashtirilgan modeli – bu maktab o'quv jarayonining maxsus qo'yilgan maqsadlariga erishish mantig'iga bog'liq holda, parallel tarmoqlangan, ierarxik tafakkur jarayonlari zanjirlarining

tavsifini o‘z ichiga oladi.

Ularning faoliyati obyekting yaxlit tasviri o‘qituvchidan umumiy-maxsus, umumiy-birlikni ko‘rishni talab qiladi. Buning uchun esa faqat pedagogik “ko‘rish”ga ega bo‘lish yoki pedagogik vaziyatlarni tahlil qila olish yetarli emas. Shubhasiz, bunday malakalar pedagogik tafakkurni shakllantirish mezoni bo‘lib xizmat qilishi mumkin, lekin uni belgilamaydi.

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, o‘qituvchi faoliyatining obyekti – ta’lim oluvchi, pedagogik jarayon haqidagi g‘oyalari qiziqish uyg‘otadi. O‘qituvchining pedagogik tafakkurining mazmuni o‘sha pedagogik hodisalar va ular o‘rtasidagi bog‘lanishlar orqali shakllanadi, ular o‘qituvchiga pedagogik voqelikda yaxlitlik nima ekanligini, nima qism ekanligini, nima umumiy, yagona ekanligini tushunishga yordam beradi.

Pedagogik tafakkur, birinchidan, amaliy-samarali va og‘zaki-diskursiv shaklda amalga oshiriladi. Ikkinchidan, u ijtimoiy sinf kasblari tafakkurining barcha umumiy xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lib, fan va san’atning ko‘plab sohalarida namoyon bo‘ladi. Uchinchidan, uning mohiyati o‘qituvchining pedagogik voqelikka pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq munosabatda bo‘lishida, pedagogik vaziyatni optimal hal etishidadir. Avvalo, vaziyat, uning yechimi o‘qituvchining tashqi va ichki, hozirgi va muhimni ajratish qobiliyatini aktuallashtiradi. Ma’lumki,

pedagogik ta’sir subyektining tashqi ko‘rinishlari ularning ichki mohiyatiga o‘xshamaydi.

Pedagogik tafakkur bilish, obyektiv-subyektiv ta’lim munosabatlarini tushunish, bolalar va kattalar o‘rtasidagi shaxsnинг rivojlanishi va shakllanishiga, uning bolalikdan kattalar holatiga bosqichma-bosqich va keskin o‘tish ta’sir ko‘rsatadigan o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi, deb hisoblaydi. Pedagogik tafakkur tarbiyachining kasbiy aqliy qobiliyati sifatida shakllanib, o‘quv amaliyotini idrok etish, tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, bahoresh, pedagogik nazariya va tushunchalarni yaratish, metodik kashfiyotlar qilish, bolalarni tarbiyalash va o‘qitishni faol, ijodiy va samarali amalga oshirish imkonini beradi.

O‘qituvchining pedagogik tafakkuri uning pedagogik hodisalarning mohiyatini bilishi va pedagogik muammoli vaziyatni hal qilish natijasida o‘qituvchi o‘zi uchun shakllantirgan kasbiy va pedagogik vazifalarini ijodiy hal qilishdan iborat. Shuning uchun u pedagogik muammoli vaziyatni ijobjiy qayta qurishda eng aniq namoyon bo‘ladi, bu pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, umumlashtirish va o‘zgartirish qobiliyatini, ta’lim oluvchilarga va umuman, ta’lim-tarbiya jarayoniga pedagogik ta’sir ko‘rsatishning yangi vositalarini ijodiy yaratish vaziyatlariga mos keladigan pedagogik ta’sir vositalarini tanlash va ulardan foydalanish to‘g‘risida qaror qabul qilishni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Ирисов А., Носиров А. ва Низомиддинов И. Ўрта Осиёлик қирқ олим. – Т.: Ўзфанакаднашр. 1961. – 102 б.
- Шомухамедов Ш.М. Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм. – Т.: 1968. – 236 б.
- Хайруллаев М.М. Буюк сиймолар, алломалар: (Ўрта Осиёлик машхур мутафаккир ва донишмандлар). К.1. – Т., 1995. – 104 б.
- Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: «Мовароуннаҳр» – «Ўзбекистон», 2009. – 448 б.
- Наврўзова Г.Н. Накшбандия тасаввufий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси. – Т.: Фан, 2005. – 232 б.
- Алексеев, П.В. Философия: учебник / П.В.Алексеев, А.В.Панин. – М.: Проспект, 1997. – 568 с.
- Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. – СПб.: Питер, 1999. – 720 с.

О ФОРМАХ И МЕТОДАХ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ

Мукаддас Ахмедова,

к.п.н., доцент межфакультетской кафедры русского языка,

Национальный университет Узбекистана;

Дилорам Фаттахова,

к.п.н., и.о. доцента кафедры компьютерной лингвистики и

практического языкоznания, Национальный университет Узбекистана

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы использования метода проектов в процессе образования. Проектное обучение является одним из способов организации самостоятельной деятельности студентов, которое составляет главное условие современного образования. Образовательный проект предусматривает комплексный характер деятельности всех его участников по получению образовательной продукции за определенный промежуток времени в учебном процессе.

Ключевые слова: метод проектов, самостоятельная деятельность, творческий подход, самоорганизация, сотрудничество, работа в группах.

Annotatsiya

Maqolada ta'l'm jarayonida loyihalar usulidan soydalanish haqida gap boradi. Loyihaviy ta'l'm o'quvchilarining mustaqil faoliyatini tashkil etish usullaridan biri bo'lib, bu zamonaviy ta'l'mning asosiy shartidir. Ta'l'm loyihasi o'quv jarayonida ma'lum vaqt davomida ta'l'm mahsulotlarini olish bo'yicha uning barcha ishtirokchilari faoliyatining murakkab xususiyatini ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: loyiha usuli, mustaqil faoliyat, ijodkorlik, o'z-o'zini tashkil etish, hamkorlik, guruh bilan ishlash.

Annotation

The article deals with the use of the method of projects in the process of education. Project-based learning is one of the ways to organize students' independent activities, which is the main condition for modern education. An educational project provides for the complex nature of the activities of all its participants in obtaining educational products for a certain period of time in the educational process.

Keywords: project method, independent activity, creative approach, self-organization, cooperation, group work.

В мировой практике ведутся поиски способов организации самостоятельной деятельности учащихся, предусматривающие вовлечение каждого учащегося в активную познавательную деятельность. Одним из способов такой самостоятельной работы является обучение в сотрудничестве. На смену фронтальным работам все больше приходят индивидуальные, парные, групповые. Парная или групповая работа обучаемых с использованием средств ИКТ оказывается намного эффективней объяснительно-иллюстративного и репродуктивного методов.

Учащиеся, работая в группах, разрабатывают план совместных действий, находят источники информации, способы достижения целей, распределяют роли, выдвигают и обсуждают идеи. Все учащиеся оказываются вовлечеными в познавательную деятельность. Обучение в сотрудничестве позволяет овладеть элементами культуры общения в коллективе и элементами управления (умение распределять обязанности для выполнения общего задания, полностью осознавая ответственность за совместный результат и за успехи партнера).

В педагогической практике особо значимыми являются методы организации познавательной деятельности обучаемых, обеспечивающие усвоение определенных знаний, формирование умений и навыков, в том числе и таких, которые позволяют обучающимся применять полученные знания, умения и навыки на практике при решении конкретных жизненных проблем. Метод учебных проектов является одним из методов творческого развития личности.

Анализ литературы по теме (Literature review)

С целью раскрытия значения метода проекта приведем мнения некоторых ученых. Учебный проект – это комплекс поисковых, исследовательских, расчётных, графических, практико-ориентированных и других видов работ, выполняемых обучающимися самостоятельно (индивидуально, на парах или в группах) с целью практического или теоретического решения значимой проблемы, – такое определение даёт Е.С.Полат [2, 9].

По мнению учёного педагога Н.Н.Азизходжаевой, «метод проектов – это технология обучения, которая обеспечивает взаимосвязь теории и практики, в процессе которой обучающиеся индивидуально или по группам за определенное время выполняют познавательную, исследовательскую, конструкторскую работу на заданную тему, работу по производству конкретного продукта» [1, 77].

Метод проектов успешно развивался благодаря педагогическим идеям американского педагога и психолога Дж. Дьюи, а также его учеников и последователей В.Х.Киппстрика, Э.У.Коллингса [3, 25].

Итак, образовательный проект – это форма организации занятий, предусматривающая комплексный характер деятельности всех его участников по получению образовательной продукции за определенный промежуток времени – от одного урока до нескольких месяцев.

Работа с проектами занимает особое место в системе высшего образования, позволяя студенту приобретать знания, которые не достигаются при традицион-

ных методах обучения. Это становится возможным потому, что студенты сами делают свой выбор и проявляют инициативу.

С этой точки зрения хороший проект должен:

- иметь практическую ценность;
- предполагать проведение студентами самостоятельных исследований;
- быть в одинаковой мере непредсказуемым как в процессе работы над ним, так и при ее завершении;
- быть гибким в направлении работы и скорости ее выполнения;
- предполагать возможность решения актуальных проблем;
- давать студенту возможность учиться в соответствии с его способностями;
- содействовать проявлению способностей студента при решении задач более широкого спектра;
- способствовать налаживанию взаимодействия между студентами.

Основой учебного процесса следует считать деятельность студента, мобилизацию его интеллектуальных, волевых усилий, эмоциональных переживаний. Преподаватель должен направлять, корректировать эту деятельность. Важно, чтобы содержание учебного материала, формы, методы, средства обучения соответствовали реальным и потенциальным возможностям учеников, выступали фактором мотивации обучения.

Основными требованиями к использованию метода проектов в обучении студентов с использованием средств ИКТ являются:

- наличие значимой в исследовательском, творческом плане задачи, требующей интегрированного знания, исследовательского поиска для ее решения;
- практическая, теоретическая, познавательная значимость предполагаемых результатов;
- самостоятельная (индивидуальная, парная) деятельность ученика;
- определение базовых знаний из различных областей, необходимых для работы над проектом;
- структурирование содержательной части проекта;
- использование исследовательских методов;
- определение проблемы, вытекающих из нее задач исследования;
- выдвижение гипотезы их решения, обсуждение методов исследования;
- анализ полученных данных;
- оформление конечных результатов;
- подведение итогов, выводы, творческие отчеты и т.д. [4].

Метод проектов всегда предполагает решение какой-то проблемы, предусматривающей, с одной стороны, использование разнообразных методов, с другой - интегрирование знаний, умений из различных областей науки, техники, технологии, творческих областей. Работа по методу проекта предполагает не только наличие и осознание какой-то проблемы, но и

процесс ее раскрытия.

Выполнение проектного задания способствует:

- формированию системы базовых знаний и навыков и дальнейшему их пополнению и развитию;
- выработке устойчивой мотивации и ощущения потребности в приобретении новых знаний, необходимых в работе над проектом;
- активизации познавательной деятельности студентов, особенно при выполнении ими проектно-компьютерных исследований;
- развитию творческих способностей, позволяющих реализовывать проектную задачу в соответствии с собственным видением;
- воспитанию инициативности в получении новых знаний и самостоятельности в расширении сфер их применения;
- осознанию учащимися себя творцами собственных знаний.

Проекты охватывают огромное количество задач. Их можно разделить на два типа:

К первому типу можно отнести проекты, которые занимаются решением определенной проблемы и имеют практический характер. Студенты должны предоставить доклад со своими результатами или чертеж работающего устройства.

Задачи проектов второго типа определены менее четко. Студенты должны либо изучить какой-то материал, либо делать определенные упражнения для достижения какой-либо цели.

Если более детально посмотреть на эти два типа задач, то можно обнаружить несколько новых идей, касающихся организации процесса руководства проектами, и то, что мы пытаемся оценивать в проектах, станет более очевидным.

Задачи проектов второго типа могут быть разделены на следующие группы:

1. Индивидуальные навыки:

- определять задачи, которыми стоит заниматься;
- формировать независимые суждения;
- развивать личный интерес и углублять знания в определенной области;
- приобретать навыки самоорганизации;
- развивать практические навыки;
- создавать что-либо свое;
- развивать способность справляться с новыми проблемами;
- собираять и анализировать незнакомую информацию;
- изучать и внедрять в практику стратегии разрешения проблем (алгоритмы решения задач);

- учиться анализировать и оценивать чужую работу;
- развивать в себе инициативность.

2. Междисциплинарные навыки:

- выходить за пределы одной кафедры;
- интегрировать знания, получаемые из различных источников;
- научиться воспринимать факты, точки зрения и

ситуации в незнакомых ракурсах;

- учиться быть готовым к противоречивым, спорным утверждениям.

3. Навыки работы в группах:

- учиться работать в группах;
- учиться возглавлять команду и организовывать проведение встреч;
- участвовать в процессе принятия решений;
- приобретать навыки сотрудничества;
- развивать чувство такта и дипломатичность;
- руководить людьми и направлять их деятельность.

4. Работа с личным самосознанием:

- изучать собственные сильные и слабые стороны;
- получать чувство удовлетворения от проделанной работы;
- давать реальную оценку своим возможностям по отношению к поставленной задаче.

5. Навыки общения:

- выносить свою работу на обсуждение в ясной и эффективной форме (письменно или устно);
- совершенствовать навыки убедительной, логически построенной аргументации;
- развивать навыки восприятия информации на слух и постановки вопросов в процессе выбора и усвоения информации [8].

Кроме вышеназванных, студенты в процессе работы над проектом будут ставить и решать свои собственные, более специфические задачи. На некоторые из навыков, такие, как умение собирать и анализировать информацию и писать связанный отчет, следует обратить внимание студентов еще до того, как они понадобятся.

Метод проектов всегда ориентирован на самостоятельную деятельность учащихся - индивидуальную, парную, групповую, которую учащиеся выполняют в течение определенного отрезка времени. В ходе этой деятельности целесообразно использование средств ИКТ. Этот подход органично сочетается с групповым подходом к обучению.

Действительно, в процессе реализации метода проектов в обучении учащихся могут проявляться такие дополнительные преимущества и особенности учебной деятельности как:

- работа студентов в группах с сетевыми партнерами;
- усвоение общекультурных знаний, формирование мировоззрения студентов на основе мультимедиа-информации, получаемой ими по телекоммуникационным каналам;
- использование новейших средств ИКТ;
- развитие коммуникативной письменной речи у студентов.

Кроме того, использование подобных педагогических технологий способствует организации совместной работы нескольких преподавателей, объединению учебных и внеучебных форм работы, изменению содержания образования, связанному с качественно новым доступом обучаемых к мировым информационным ресурсам, ис-

пользованию средств ИКТ в качестве инструмента практически во всех учебных дисциплинах.

К образовательному проекту студент может подключиться самостоятельно, если он уже обучен работе с телекоммуникационными системами и обладает умениями использования соответствующих средств ИКТ. При реализации метода проектов вся проектная деятельность направлена на обучаемого, и не столь важно, пересекается он с ней в вузе или на работе. Самостоятельность в выборе учебной траектории позволяет студенту выйти на новый, более высокий уровень работы с информационными и коммуникационными технологиями и рассматривать их как инструмент познания и саморазвития, что, в свою очередь, способствует проявлению социальной активности учащегося.

Существующий опыт применения подобных методов в общем вузовском образовании свидетельствует о наличии новых форм организации учебного процесса, попытках интеграции мультимедиа-материала, представленного в телекоммуникационных сетях, с существующим учебным материалом многих учебных предметов системы образования, высокой педагогической эффективности создания простейших средств ИКТ в результате коллективной поисковой и образовательной деятельности учащихся.

Проектное обучение – полезная альтернатива классно-урочной системе, но оно отнюдь не должно вытеснить её и становиться некоторой панацеей. Специалисты из стран, имеющих обширный опыт проектного обучения, считают, что его следует использовать как дополнение к другим видам прямого или косвенного обучения, как средство ускорения роста и в личностном смысле, и в академическом. Проект может быть монопредметным, межпредметным и внепредметным.

Несомненно, метод проектов весьма эффективен с точки зрения формирования у студентов того набора компетентностей, которые необходимы для успеха их будущих профессиональных деятельности. Тем не менее, этот метод скорее является формой организации внеучебной деятельности студентов. На наш взгляд, стержневая линия профессионального развития студента связана все-таки с его учебной деятельностью. При условии, конечно, что эта деятельность строится на основе реформирования содержания основных учебных предметов, использования психологически ориентированных технологий обучения с корректной компьютерной поддержкой, изменения статуса вузовского учебника и функций преподавателя и т.д. Дело в том, что стимулирование самостоятельности и инициативы студента без контроля со стороны содержания образования и педагогических технологий, ориентированных на выстраивание механизмов интеллектуального поведения, может дать горькие плоды, несмотря на изначально благие намерения сторонников метода проектов.

Потенциал, который содержит работа с проектами,

гораздо выше, чем это может показаться на первый взгляд. По этой причине работа с проектами и органи-

зация процесса руководства являются одними из самых важных частей и заслуживают особого внимания.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. – Т., 2003. – 200с.
2. Полат Е.С. Метод проектов на уроке иностранного языка // Иностранные языки в школе. – №2. – 2000. – 9 с.
3. Идеи Дж.Дьюи и Чикагская лабораторная школа // Цирлина Т.В. На пути совершенства. – М., 1997. – 245с.
4. Смолкин А.М. Методы активного обучения: Науч.-метод. пособие. – М.: Высш. шк., 1991. – 176 с.
5. Ахмедова Л.Т. Роль и место педагогических технологий в профессиональной подготовке студентов. – Т., 2009. – 160 с.
6. Платов В.Я. Деловые игры: разработка, организация и проведение: Учебник. – М.: Профиздат, 1991. – 156 с.
7. Хуторской А.В. Современная дидактика: Учебник для вузов. – СПб: Питер, 2001. – 544.: ил. — (Серия «Учебник нового века»). [Метод проектов. – С. 337-341].
8. Сокол И.А. Проект как метод реализации коммуникативного подхода в обучении иностранному языку // Иностранные языки в школе. – 2008. – № 1. – С. 16–21.
9. Belenkova N.M. Computer Games: Leisure or Stimulus to Learning. Conference Proceedings. International Conference ICT for Language Learning. 6th Conference Edition Florence, Italy 14-15 November 2013. – Libreriauniversitaria.it edizioni – P. 304–307.
10. Ахмедова М.Х., Шакарова Ф.Д. Метод проектов как перспективная педагогическая технология университетского образования//“Проблема создания современного учебно-методического комплекса в системе обучения языкам и литературе”. Сборник материалов республиканского семинара-совещания. – Т., 2012 . – 282-284 с.

BO'LAJAK MUTAXASSISLARNING KASBIY-PEDAGOGIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Gulchexra Ergasheva,

“Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislar instituti” –

Milliy tadqiqot universiteti “Professional ta’lim va jismoniy madaniyat” kafedrasи tayanch doktoranti

Annotatsiya

Ta’limni kompetentli yondashuv asosida modernizatsiyalash bilimga yo‘naltirilgan komponent bilan cheklanib qolmasdan, balki hayotiy muammolarni hal qilish, asosiy funksiyalarini, ijtimoiy rollarni va kompetensiyalarini bajarishda yaxlit tajribani o‘z ichiga olgan ta’lim mazmunining turini aks ettiradi.

Maqolada bo’lajak mutaxassislarning kasbiy-pedagogik kompetentligini rivojlanirishda istiqbolli yo‘llardan biri, ta’lim standartlariga yangi integrativ konstruktalar: kompetentlik, kompetensiyalar va metaprofessional sifatlarni kiritish metodikasi haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: kompetentli yondashuv, bilim, kompetensiya, madaniyat, ma’lumot, standart, kompetentlik, sifat.

Аннотация

Модернизация образования на основе компетентностного подхода отражает такой тип содержания образования, который не ограничивается знанием компонентом, а включает в себя интегрированный опыт решения жизненных задач, базовые функции, социальные роли и компетенции.

В статье говорится об одном из перспективных направлений развития профессионально-педагогической компетентности будущих специалистов, методике внедрения в образовательные стандарты новых интегративных конструкций: компетентности, компетентности и мета профессиональных качеств.

Ключевые слова: компетентный подход, знания, компетентность, культура, информация, стандарт, компетентность, качество.

Annotation

The modernization of education based on the competency-based approach reflects a type of education content that is not limited to the knowledge of the component, but includes an integrated experience in solving life problems, basic functions, social roles and competencies.

The article talks about one of the promising areas for the development of professional and pedagogical competence of future specialists, the methodology for introducing new integrative structures into educational standards: competence, competence and meta professional qualities.

Keywords: competent approach, knowledge, competence, culture, information, standard, competence, quality.

Hozirgi kunda professional ta'lif tizimidagi ko'pgina ta'lif muassasalarida ixtisoslik fanlarni o'qitadigan malakali pedagoglarga talab juda kattadir. Bunday pedagoglarni tayyorlash, bo'lajak mutaxassislarining ta'lif muhitida kasbiy-pedagogik kompetentligini rivojlantirish metodikasi, o'qitishning yangi metod va shakllarini tatbiq etish eng dolzarb masalalardan ekanligini e'tiborga olib, shuningdek, mutaxassislarining kasbiy-pedagogik kompetentligini takomillashtirish bo'yicha mavjud muammolarini e'tiborga olgan holda, professional ta'lif tizimida mustaqil fikrlovchi, raqobatbardosh hamda jahon talablariga to'liq javob beruvchi, hartamonlama yetuk va barkamol, o'z kasbining mohir ustasi bo'lgan mutaxassislarini tayyorlashda bo'lajak kasbiy-pedagogik kompetentligi mexanizmlarini takomillashtirishning ahamiyati katta.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 6-sentabrdagi "Professional ta'lif tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida"gi PF-5812-sonli Farmoni hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalar tadqiqotning metodologik asosi sifatida xizmat qiladi [1].

Ta'lifni modernizatsiyalash jarayonini amalga oshirish asoslaridan biri zamonaviy jamiyatning nafaqat maxsus ma'lumotlarga ega bo'lgan, balki axborot oqimlarini boshqara oladigan, harakatchan, yangi texnologiyalarni o'zlashtira oladigan, o'zini o'zi boshqarishi mumkin bo'lgan, yetishmayotgan resurslarni izlash va ulardan foydalana oladigan odamlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishdir.

Ta'lif paradigmasi va uning tarkibiy qismlari, masalan, maqsadlar, mazmun, natijalarning o'zgarishi ko'plab tadqiqotchilar (Kuzmina N.V., 1990; Markova A.K., 1993; Xutorskiy A.V., 2002; Bolotov V.A. va Serikov V.V., 2003; Vvedenskiy V.N., 2003; Zimnyaya I.A., 2003; Baydenko V.I., 2004; Novikov A.M., 2005 va boshqalar) tomonidan qayd etilgan.

Ta'lif standartlari asosida ta'lif sifatini baholash muammosini muhokama qilar ekan, pedagogika va ta'lifni boshqarish sohasidagi taniqli olimlar ta'lifni bilim, ko'nikma va malakalar tizimiga qisqartirish noto'g'ri, degan fikrga qo'shiladilar. Qo'shimcha integrativ ko'rsatkichlar sifatida mentalitet, hayotda o'zini o'zi anglash istagi (B.S.Gershunskiy, 1998), shaxsiy rivojlanish ko'rsatkichlari (V.I.Zagvyazinskiy, 2001), o'z-o'zini anglash, ma'naviy salomatlik, tarbiya, faol fuqarolik holati va boshqalar taklif etiladi (Karakovskiy V.A., 1993). Ta'lifning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi komponentini kuchaytirish zarurligini e'tirof etgan holda, ular ushbu integrativ ko'rsatkichlarning shakllanish darajasini aniqlashning qiyinligini ta'kidlaydilar (Potashnik M.M., 2000).

Ushbu muammoni hal qilishning istiqbolli yo'llaridan biri ta'lif standartlariga yangi integrativ konstruktivalar: kompetentlik, kompetensiyalar va metaprofessional sifatlarni kiritish bo'lishi mumkin [2, 30].

Ta'lif-tarbiya tizimini kompetentlik asosida modernizatsiyalash muammosini yaxshiroq tushunish uchun aso-

siy tushunchalarga murojaat qilamiz.

O.E.Lebedev (2004)ning fikriga ko'ra, kompetentli yondashuv kasbiy ta'lilda bilimlarni qo'llash va tashkil etishga yo'naltirilganlik; mehnat obyektining buyrug'ini "olib tashlash"; bandlik imkoniyatlarini oshirish va vazifalarni bajarish foydasiga moslashuvchanlikni oshirish strategiyasi uchun asos yaratish; inson faoliyatini kasbning cheksiz xilma-xilligiga va hayotiy vaziyatlarga yo'naltirishga o'tish imkonini beradi.

Kompetentli ta'lifning o'ziga xosligi tayyor bilimlarni o'zlashtirishda emas, balki "...bu bilimlarning kelib chiqishi uchun shart-sharoit kuzatilganligidadir" (Gromiko Y.V., 2000). Talabaning o'zi muammoni hal qilish uchun zarur bo'lgan tushunchalarni shakllantiradi. Ushbu yondashuv bilan ta'lif faoliyati tadqiqot va amaliy-o'zgaruvchan xususiyatga ega bo'lib, o'zlashtirish predmetiga aylanadi [3, 11].

Shunday qilib, ko'p yillar davomida mavjud bo'lgan ta'lifning bilim paradigmaси yanada to'liq shaxsiy va ijtimoiy integratsiyalashgan ta'lif natijasini ta'minlay oladigan kompetentlikka yo'naltirilgan ta'lif bilan almashtiriladi.

Ta'lifning bilim-ma'rifatdan kompetentli paradigmasinga o'tish modeli, (Bolotov V.A. va Serikov V.V., 2003) an'anaviy modelning aslida nomutanosibligi bilan belgilanadi, chunki "uning o'rniga yaxlit ijtimoiy-madaniy tajriba, talabalar haqiqatda uning faqat bir qismini, birinchi navbatda, bilim komponentini o'zlashtirishlarini" ko'rsatadi. Ularning fikriga ko'ra, "ta'lifning kompetentli modeling bilim modelidan farqi, masalan shaxmat o'ynash qobiliyatidan shaxmat o'ynash qoidalari bilan tanishish kabi kattadir".

Faoliyatli, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv vakillari bilim shakllaridan birini ta'lilda mutlaqlashtirishga qarshi. Jonli, shaxsiy bilimlar sub'ektsiz, begonalashtirilgan, axborot, ma'lumotlar shaklida uzatilmaydi. D.A.Ivanov, K.G.Mitrofanov, O.V.Sokolova (2005)lar "bilim" yondashuvini tayyor bilimlarni, ya'ni ma'lumot, axborotlarni uzatishning keng tarqagan ommaviy amaliyoti sifatida tushunadilar; bilim shakllaridan birini mutlaqlashtiruvchi yondashuv, aynan institutsionallikdir. Ularning fikriga ko'ra, kompetentli yondashuv ta'lif jarayoniga shaxsiy ma'noni kiritishga urinishlardan birdir.

Ta'lifni kompetentli yondashuv asosida modernizatsiyalash bilimga yo'naltirilgan komponent bilan cheklanib qolmasdan, balki hayotiy muammolarni hal qilish, asosiy funkisiyalarni, ijtimoiy rollarni va kompetensiyalarni bajarishda yaxlit tajribani o'z ichiga olgan ta'lif mazmunining turini aks ettiradi. Albatta, fan bilimlari ta'lif tuzilmasidan yo'qolmaydi, balki unda bo'ysinuvchi rol o'ynaydi. "Biz madaniyat predmeti sifatida bilimdan emas, balki bilimning ma'lum bir shaklidan ("har qanday holatda" bilimdan), ya'ni ma'lumotdan voz kechdik" (Elkonin B.D., 2002) [4, 64].

Kompetentli yondashuvning mohiyatini tushunish uchun bilim va og'zaki, obyektivlashtirilgan, "hech kimga tegishli bo'lmagan" ma'lumotni farqlash muhimdir.

Kompetentli yondashuv bilimga emas, balki eslab qolning va o'rganilgan narsa bilimdir, degan keng tarqa-

lgan illyuziyaga qarshi turadi. Bu, birinchi navbatda, tabanligi ongliligini emas, balki muammolarni hal qilish ko'nikmasini ilgari suradi.

Ta'limga amaliyotiga kompetentli yondashuvni joriy etish muammolarini o'rgangan olimlar kompetensiyalarini shakllantirishning pedagogik vositalari masalalariga to'xtalib o'tadilar. Shubhasiz, ularning ta'kidlashicha,

"predmet-mazmun darajasida an'anaviy o'qitish" jarayonida "ierarxik va avtoritar ta'limga metodlari" dan foydalanlangan holda, bunday ta'limga natijasini shakllantirish juda qiyin. Kompetensiyalar ta'limga jarayoniga texnologiyalar, mazmun, ta'limga muassasasining turmush tarzi, o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi, o'quvchilarning o'zlarini o'rtasidagi o'zaro munosabat turlari orqali singdiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 сентябрдаги "Профессионал таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПФ-5812-сонли Фармони.
2. Зимняя, И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 32–42.
3. Лебедев О.Е. Компетентности подход в образовании. Школьные технологии. – 2004. – № 5. – С.3–12.
4. Филиппева С.В., Богданова Л. А., Пастор Н. Г. Установление уровней сформированной общих и профессиональных компетенций в соответствии с ФГОС нового поколения. Профессиональное образование в России и за рубежом. – 2013. – № 1(9). – С.60-67.

ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАР ТАЖРИБАСИ АСОСИДА ПОЧТА АЛОҚАСИННИ ТИЗИМЛИ АВТОМАТЛАШТИРИШ

Хокимбек Ахмадбеков,

Тошкент давлат техникауниверситети мустақил изланувчиси

Аннотация

Ушибу мақолада почта алоқасини автоматлаштиришида хорижий олимларнинг илмий таҳлиллари келтириб ўтилган бўлиб, ушибу фикр-мулоҳазалар асосида хизматларни автоматлаштиришининг ўзига узиға хос йўллари ишлаб чиқилган. Замонавий ахборот жамияти шароитида узатилаётган маълумотларнинг қиймати асосан унинг узатиши тезлигига боғлиқ бўлса, анъавий алоқа воситалари масалан почта ва телеграф хизматлари хабарларни тезроқ ва арzonроқ етказиши усусларига, яъни уяли алоқа ва замонавий технологияларга йўл берди. Телефон, электрон почта, шунга ўхшаши бошқа дастурлар ва иловалар ва факс хизматлари йўлга қўйилди.

Калим сўзлар: автоматлаштириши, ишлаб чиқарни жараёнларини автоматлаштириши, бошқарув жараёнларини автоматлаштириши.

Аннотация

В данной статье цитируется научный анализ зарубежных ученых в области автоматизации почтовой связи, в котором на основе обратной связи были разработаны конкретные способы автоматизации сервисов. В то время как ценность передаваемой информации в контексте современного информационного общества во многом зависит от скорости ее передачи, традиционные средства связи, такие как почтовые и телеграфные службы, уступили место более быстрым и дешевым методам передачи сообщений, а именно сотовой связи и современным технологиям. Были запущены телефон, электронная почта, другие подобные приложения, а также прикладные программы и факсимильные службы.

Ключевые слова: автоматизация, автоматизация производственных процессов, автоматизация процессов управления.

Annotation

This article cites scientific analysis of foreign scientists in the automation of postal communication, which on the basis of feedback and feedback, specific ways of automating services have been developed. While the value of information transmitted in the context of a modern information society largely depends on its transmission speed, traditional communication tools such as postal and telegraph services have given way to faster and cheaper methods of transmitting messages, namely cellular communication and modern technologies. Telephone, email, other similar applications and fax services have been launched.

Keywords: Automation, automation of production processes, automation of control processes.

Йиллар давомида юз берган ижтимоий-иктисодий ва технологик ўзгаришлар, почта жўнатмаларининг хажмлари ортиб бориши корхоналарга ўз таъсирини кўрсатди. Почта алоқасида корхоналарни автоматлаштиришга янги вазифаларни юзага келтирди. Ма-

салан, хат-хабарлар миқдорининг ортиши билан катта ҳажмларга ишлов беришни тезлаштириш имконини берадиган нисбатан киммат бўлмаган ва ихчам автоматлаштирилган иш жойларини яратишга бўлган эҳтиёж пайдо бўлади. Бошқа томондан, почта жўнатмала-

рига ишлов беришнинг талаб қилинадиган сифатини таъминлаш зарур ва эскирган кам рентабелли техника ўрнига янада тежамкор ва ишончли замонавий воситалардан фойдаланишиң тақозо этмоқда. Технологик воситалар ривожланиши билан механик воситалар ўрнига ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш учун мөхатрон воситалар (механик ва электрон компонентлардан иборат воситалар)дан: манипуляторлар, фотодатчиклар, микроназорат хисоблаш техникини воситаларидан фойдалана бошланди.

Шунга қарамай инсонлар анъанавий почта алоқаси хизматларидан воз кечмади, замон билан ҳамнафас бўлди. Почта алоқаси ривожланди, аҳолига янги хизматларни таклиф этиб [1, 1], бугунги кунгача ушбу таклиф ва мулоҳазалар орқали аҳолига хизмат қилиб келмоқда. Почта алоқасида кўрсатилаётган хизматлар, энг аввало, аҳолининг талаб ва таклифидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқиш ва тақдим этиш мухим хисобланади.

Илмий бошқарув тамоилида меҳнат вазифаларини имкон қадар соддалаштириш, кераксиз ҳаракатлардан қочиш, иш тезлигини ошириш, ишчилар ўргасидаги ижтимоий алоқаларни чеклаш зарур хисобланади. Почта алоқасида жўнатмаларни назорат қилиш ва ишлов бериш жараёнларини тобора кўпроқ автоматлаштириш [2, 8], мухим вазифа ҳисобланади. Почта алоқасида жўнатмани ишлов беришда автоматлаштириш, жўнатмани манзилга етказиб бериш, жараёнларини такомиллаштириш ҳамда назорат қилиш тизимларини, шунингдек, автоматлаштирилган ахборот-хисоблаш тизимларига алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир.

Почта алоқаси корхоналарининг кўп даражали автоматлаштирилган ахборот-хисоблаш тизимларини лойиҳалаш вазифалари белгиланади ва ҳал қилинади. Бундай тизимларнинг умумийлиги асосида почта алоқаси учун ахборот ва хисоблаш тизимлари автоматлаштирилади. Назарий усусларнинг ривожланиши илм-фанни талаб қиласидан усусларни ривожлантириш, такомиллаштириш [3, 4], бугунги куннинг мухим вазифалардан биридир.

Автоматлаштирилган ахборот хисоблаш тизимларининг тузилишини танлаш вазифалари, уларнинг хусусиятларини жараёнларнинг оптимал тақсимланиши билан ўзаро боғликдир. Ушбу муаммоларни итерактив равишда биргаликда ҳал қилиш усули янада мақбулдир. Бугунги кунда жараёнларни автоматлаштириш эса соҳадаги юзага келган муаммоларни ҳал этишга хизмат қилимоқда. Ҳақиқатдан ҳам, барча соҳаларда автоматлаштирилган ахборот тизимларини жорий этиш, ишлаб чиқариш жараёнларини ва тизимларини автоматлаштиришга алоҳида эътибор бериш лозим.

Алоқа операторлари ёки тармоқ операторлари вазифасини бажарадиган алоқа ташкилотлари ишлаб чиқариш жараёнлари ва корхона тузилишини моделлашти-

риш, оптималлаштириш ва қайта ташкил этиш учун, шунингдек, бошқарув тизимларига буюртма бериш ва ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш учун тақдим этилган стандарт қоидаларидан фойдаланиш зарур бўлиб, ҳар қандай қоида, энг аввало, ишлаб чиқариш жараёнларини мукаммаллаштиришга хизмат қиласи. Шу мақсадда мамлакатимиздаги почта алоқа оператори ишлаб чиқариш жараёнларини тузилишини моделлаштиришга ҳамда оптималлаштириш алоҳида эътибор берилиб келинаётганлигини таъкидлаб ўтсак. Почта алоқаси фаолияти ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш учун тақдим этилган стандарт қоидаларидан фойдаланиб, шу орқали юқори натижага эришиш назарда тутилган.

Бугунги кунда жараёнларни автоматлаштириш эса соҳадаги юзага келган муаммоларни ҳал этишга хизмат қилимоқда. Ҳақиқатдан ҳам, барча соҳаларда автоматлаштирилган ахборот тизимларини жорий этиш, ишлаб чиқариш жараёнларини ва тизимларини автоматлаштиришга алоҳида эътибор бериш лозим.

Алоқа операторлари ёки тармоқ операторлари вазифасини бажарадиган алоқа ташкилотлари ишлаб чиқариш жараёнлари ва корхона тузилишини моделлаштириш, оптималлаштириш ва қайта ташкил этиш учун, шунингдек, бошқарув тизимларига буюртма бериш ва ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш учун тақдим этилган стандарт қоидаларидан фойдаланиш зарур [4, 39] бўлиб, ҳар қандай қоида, энг аввало, ишлаб чиқариш жараёнларини мукаммаллаштиришга хизмат қиласи. Шу мақсадда мамлакатимиздаги почта алоқа оператори ишлаб чиқариш жараёнларини тузилишини моделлаштиришга ҳамда оптималлаштириш алоҳида эътибор бериб келинганлигини таъкидлаб ўтсак. Почта алоқаси фаолияти ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш учун тақдим этилган стандарт қоидаларидан фойдаланиб, шу орқали юқори натижага эришиш назарда тутилган.

Япония почтаси бутун мамлакат бўйлаб юк ташиш хизматини олтида минтақавий марказга бўлган. Ҳукумат фойдаланувчиларнинг манфаатларини таъминлаш учун уларнинг улушкини сақлаб қолган ва даромадли провайдерларга ёрдам бериш учун барқарорлаштириш фондини ташкил этган [5, 15], шу орқали юк ташиш хизматини бугунги кунгача даромадли бўлишига, мижозлар ушбу хизматдан фойдаланишларига эришган.

Мижозлар почта бўлимларига мурожаат қилса, почта алоқаси маъмурлари иккита фикрни таъкидлашлар экан. Биринчи – почта хизматининг миллий хусусиятга эга эканлиги муассасаса маҳаллий почта бўлимлари учун пул маблағлари йўқлигини; Иккинчи – почта бўлимига ҳар қандай жўнатмалар сифатли етказиб берилиши [6, 61], ушбу икки фикр тўғри бўлиб, почта жўнатмаларини ҳажмига таъсири кўрсатмаслиги зарур.

Японияда почта жўнатмалари ҳажми юқори бўлганлиги сабабли, бугунги кунда молиявий ҳолати

юқори ҳисобланади [5, 21]. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, жўнатмаларнинг ҳажми ортиши ёки камайиши унинг молиявий ҳолатига ва сифатига ўзининг салбий таъсирини кўрсатмайди. Почта тизими заиф симсиз тармоқдан фарқ қиласди, почта тизими юқори жўнатма кечикмаслиги унинг юқори сифатини таъминлайди. Бугунги кунда жаҳон тажрибаси ушбу фикрни ҳакиқатдан тўғри эканлигини кўрсатмоқда.

Почта алоқаси корхоналарида автоматлаштирилган тизимларни ташкиллаштириш борасида, бугунги кунга келиб тизимли ишлар олиб борилмоқда.

Дунёда миллӣ почта операторлари бир қатор ташкилий ҳусусиятларига эга. Масалан, тарихий равишда шаклланган монопол мулк шакли, киммат универсал почта хизматларини кўрсатиш мажбуриятлари ва молиявий мувоффақият ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муросани излаш қийин. Агар биз сўзимизни Россия почтаси мисолида гапирадиган бўлсак, унда унинг ўзига хос ҳусусиятлари ҳам мавжудлигини кўришимиз мумкин. Ташкилот кўлами, унинг қисмларининг заиф бирлашмаганлиги ҳамда уларда автоматлаштирилган иш жойлари, мавжудлиги бунга мисол бўла олади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиши лозимки, турли

мамлакатларнинг почта секторига автоматлаштирилган ахборот тизимларини жорий қилиши вазифалари бўлиб, қўйидагилар ҳисобланади:

Биринчи: автоматлаштирилган ягона тизим орқали таҳлил қилиш ва бошқарув қарорларини қабул қилишини қайтариш, корхонанинг фаолияти тўғрисида турли хилдаги ахборотни ўз вақтида олиш ҳисобига корхонанинг самарали ишлашини таъминлаш;

Иккинчи: технологик, молиявий ва бошқарув жараёнларини тўлиқ автоматлаштириш.

Келгусида почта алоқасида хизматларни тўлиқ автоматлаштириш, ўзгарувчан технологияларга инвестицияларнинг даромадлилиги аниқ ишчи кучи етишмаслиги ва иш ҳақининг мажбурий кўтарилиши туфайли яхшиланиши мумкин (бу почта учун мураккаб муаммо, иш ҳақининг пастлиги сабабли, эрозия рақобатчиларнидан ҳам юкори) бўлишига олиб келади. Шу билан бирга, бу муаммонинг мажбурий, аммо прогрессив ечимини кўрсатиши мумкин (дронлар, посилкаларни тарқатиш машиналари, ўзини бошқарадиган машиналар ва бошқалар), фойдаланиш орқали мавжуд ишчи кучини камайтиришга эришиш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ромашов М.В. Почтовая, телеграфная и телефонная связь в самарской губернии (1851–1917 гг.) Автореферат Диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Самара, 2005. – Б-28.
2. Kurt W. Postal Work – Work Organizational Changes as Tools to Improve Health. Comprehensive Summaries of Uppsala Dissertations from the Faculty of Medicine 1022. Asta Universitatis Upsaliensis Uppsala 2001. – Б-88.
3. Андрюков А.А. Исследование и разработка многоуровневых автоматизированных информационно-вычислительных систем предприятий почтовой связи. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата технических наук. – М., 1998. – Б. 18.
4. Ивашкин Г.А. Повышение Конкурентоспособности Предприятия Почтовой Связи На Основе Управления Качеством В Условиях Цифровизации Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Б-207.
5. Anthony J.D. Postal Reform in Japan: A Comparative New Zealand–Japan Study of Economic Issues in Privatising a Postal System A thesis submitted in fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Economics at The University of Waikato. 2017. Б-434.
6. Lane J.H. The post office and state formation in modern China, 1896–1949. Dissertation. Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History in the Graduate College of the University of Illinois at Urbana-Champaign, 2012. Б-549.

NUTQI TO‘LIQ RIVOJLANMAGAN BOLALAR BILAN OLIB BORILADIGAN LOGOPEDIK RITMIKA MASHG‘ULOTLARI

Maftuna Normatova,
Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti
Maxsus pedagogika kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya

Bu maqola nutqning to‘liq rivojlanmagan bolalarning logopedik muammolari bilan qanday asosiy ko‘nikmalarga ega bo‘lishiga bag‘ishlangan. Bu maqsadga erishish uchun logopedik ritmika mashg‘ulotlari, nutqning rivojlanishiga yordam beradigan o‘ziga xos texnikalar bilan ko‘rsatilgan. Maqolada ko‘rsatilgan mashg‘ulotlar orqali, logopedlar, ota-onalar va o‘qituvchilar, nutqning to‘liq rivojlanmagan bolalarning nutqiy muammolari bilan ishlash va ularning nutqining rivojlanishi uchun ko‘rsatilishi kerak bo‘lgan yordamlarni o‘rganishlari mumkin.

Kalit so‘zlar: nutq, nuqson, talaffuz, psixoorganik belgi, psixopatologik belgilar, logoritmik mashqlar.

Аннотация

Данная статья посвящена приобретению основных навыков детьми с речевыми проблемами. Для достижения этой цели показаны логопедические ритмические упражнения с конкретными приемами, помогающими развитию речи. Благодаря описанным в статье тренировкам логопеды, родители и педагоги могут научиться работа с речевыми проблемами детей с недоразвитой речью и поддержка, которую следует оказывать для развития их речи.

Ключевые слова: речь, дефект, произношение, психоорганический признак, психопатологические признаки, логарифмические упражнения.

Annotation

This article is devoted to the acquisition of basic skills of children with speech problems. To achieve this goal, logopedic rhythmic exercises are shown with specific techniques that help speech development. Through the training described in the article, speech therapists, parents and teachers, they can learn how to work with speech problems of children with underdeveloped speech and the support that should be provided for the development of their speech.

Keywords: speech, defect, pronunciation, psychoorganic sign, psychopathological signs, logarithmic exercises.

Bola nutqining o‘sib borishi tovushlar talaffuzi, fiziologik va fonematik eshitishning kamol topib borish darajasi bilangina xarakterlanib qolmay, balki, eng muhim, o‘z nutqi va atrofdagilar nutqidagi so‘zlarning tuzilishini, tovush tarkibini farqlay olish qobiliyati bilan ham xarakterlanadi. So‘z tarkibini anglab olishdan iborat bu qobiliyat grammatik va leksik komponentlarning rivojlanishida ham muhim ahamiyatga ega. Ikkala signal sistemasi, shuningdek, idrok bilan so‘zning o‘zaro aloqada bo‘lishi aqliy rivojlanishning asosini tashkil etadi [1, 5].

Nutqning birlamchi rivojlanmaganligi eshitish, intellekt nuqsonlari va boshqa tashqi omillar ta’siriga bog‘liq bo‘lmay, o‘zining mustaqil kelib chiqishiga ega. Biroq hozirga qadar umumiy qabul qilingan ta’rif mavjud bo‘lmay, uning mohiyati va mexanizmi haqidagi tasavvurlar xilma-xil. Etiopatogenetik nuqtayi nazardan nutqi rivojlanmagan bolalar turli xildagi guruhlarni tashkil etadi. Ba’zi vaziyatlarda mazkur holat ko‘pincha genetik tabiatga ega bo‘lgan konstitusional xarakterga ega. Odatda bunday bolalardagi nuqsonning klinik manzarasi jiddiy psixopatologik belgilarga, ayniqsa, psixoorganik belgilarga ega bo‘lmaydi. Boshqa bir holatlarda zararlanish belgilari, ya’ni psixoorganik va boshqa psixopatologik belgilari yorqin namoyon bo‘ladi. Nutqning to‘liq rivojlanmaganligi turli darajalarda namoyon bo‘ladi [1,10].

Nutqiy rivojlanishning I darajasi – umum qo‘llaniladigan nutqning mavjud emasligi, jumlali nutqning (nutqsiz

bolalar) mavjud emasligi bilan tavsiflanadi. Mazkur darajadagi bolalar muloqot uchun sodda so‘zlardan, tovushlarga bo‘lgan taqlid, maishiy mazmundagi alohida ot va fe’llardan, sodda gap bo‘laklaridan foydalanib, ularning tovush tarkibi noaniq va turg‘un emas. Bola o‘z “bayoni”ni mimika va imo-ishora bilan mustahkamlaydi. Mazkur bolalar uchun muloqot jarayonidagi nutqiy izlanishga bo‘lgan katta tashabbuskorlik va o‘z nutqiga bo‘lgan tangidiy munosabat xarakterli [2, 15].

Nutqiy rivojlanishning II darajasida – imo-ishora va sodda so‘zlardan tashqari, buzilgan bo‘lsa-da, doimiy umumqo‘llaniladigan so‘zlar paydo bo‘ladi. Bir vaqtning o‘zida ba’zi grammatik shakllar farqlana boradi. Biroq mazkur jarayon turg‘un bo‘limgan xarakterga ega bo‘lib, nutqning qo‘pol rivojlanmaganligi mazkur bolalarda yorqin ifodalanadi. Bolalar boyonlari odatda kambag‘al bo‘lib, bola idrok etayotgan predmet va harakatlarni sanab o‘tish bilan chegaralanadi.

Maqola nutqning to‘liq rivojlanmagan bolalar bilan olib boriladigan logopedik ritmika mashg‘ulotlari haqida gapiradi. Bu mashg‘ulotlar bolalar bilan o‘zaro aloqalarini kuchaytirish, nutqning rivojlanishi va o‘ziga xosliklarni kengaytirish maqsadida yaratilgan.

Muhokama: Maqolada ko‘rsatilgan mashg‘ulotlar, nutqning to‘liq rivojlanmagan bolalar uchun foydali bo‘ladi deb qarashimiz mumkinmi?

Natijalar: Logopedik ritmika mashg'ulotlari nutqning to'liq rivojlanmagan bolalar uchun foydali bo'ladi. Bu mashg'ulotlar, bolalarning nutqiy muammolari bilan ishslash va ularning nutqining rivojlanishi uchun kerakli yordamlarni o'rganishga yordam beradi. Mashg'ulotlar orqali bolalar nutqning har qanday tarkibiy qismini aniqlash va tushunishlariga yordam beradi, shuningdek, ijtimoiy, shaxsiy va o'qitish muhitlarida rivojlanishiga yordam beradi [3, 8].

Logopedik ritmika mashg'ulotlari bolalarning nutqining tarkibiy qismlarini o'rganish, so'zlar va gaplar bilan ishslash, qo'shimcha o'ziga xosliklarni yaratish, shu jumladan, nutqiy intonatsiyani rivojlantirishga qaratilgan.

Ushbu mashg'ulotlar, ota-onasi va o'qituvchilar uchun foydali hamda ilg'or usul bo'lib, bolalarning nutqiy muammolariga tez va samarali yechim topishda yordam beradi. Bular hammasi hisobga olinganda, logopedik ritmika mashg'ulotlari nutqning to'liq rivojlanmagan bolalar uchun juda foydali bo'lishi aniqligi kelib chiqadi. Maxsus korreksion ta'lim ta'sirida bolalar nutqiy rivojlanishning yangi III darajasiga o'tadilar. Mazkur daraja leksik-grammatik va fonetik-fonematisk rivojlanmaganlik elementlariga ega bo'lgan keng jumlali nutqning mavjudligi bilan xarakterlanadi, bu esa bolalarning atrofdagilar bilan nutqiy muloqotini kengaytirish imkonini beradi. Mazkur darajadagi bolalar atrofdagilar bilan muloqotga faqatgina ota-onalari, tarbiyachilar, ular nutqiga tegishli izohlarni kiritishga qodir kishilar ishtirokidagina kirishadilar. Bolalning talaffuz imkoniyatlari, turli bo'g'in tizimiga ega so'zlarni takrorlash imkoniyatlari yaxshilanadi. Bolalar ularning hayotiy tajribalaridan yaxshi tanish bo'lgan predmetlar, harakat, belgilari, sifat va holatlarni nomlashda qynalmaydilar. Ular o'z oilalari haqida osonlikcha so'zlab bera oladilar, qisqa hikoyani tuza oladilar. Og'zaki nutqiy muloqotda bolalar ular uchun qiyin bo'lgan so'zlari va iboralarni chetlab o'tishga harakat qiladilar. Bolalar keng jumlali nutqdan foydalanishlariga qaramay, ular o'zlarining normal nutqga ega tengdoshlariga qaraganda gaplarni mustaqil tuzishda katta qiyinchiliklarni sezadilar. Nutqiy rivojlanishning III darajasiga ega bolalarda tovushlar taflafuzidagi barcha nuqsonlar kuzatiladi (sigmatizm, rotatsizm, lambdatsizm) [4, 6].

Logopedik ritmika davomida ko'pgina bolalarda nutqning to'liq rivojlanmaganligini bartaraf etish imkonii mavjud, lekin ba'zi holatlarda mazkur jarayon yetarlicha samarali kechmagan.

Nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar uchun mo'ljalangan logopedik guruhlarga nutqning leksik-grammatik tomonlarining buzilishlariga ega, nutqiy rivojlanishning

turli darajalariga ega bolalar qabul qilinadi.

Logoritmika bolalarning aqliy qobiliyatlarini faollashtirish vositasi hisoblanadi, chunki uni anglash diqqatni, kuzatuvchanlik, onglilikni talab qiladi. Bolalar logoritmikani tinglaydilar, tovushlarni o'zaro solishtiradilar, badiiy obrazlarning xarakterli mazmunli xususiyatlarni belgilaydilar, asar tuzilmasini farqlashni o'rganadilar. Tinglangan logoritmika haqidagi suhabtlar dastlabki umumlashtirishlar va qiyoslashlar qilishga o'rgatadi: bolalar pyesalarning umumiyligi xarakterini aniqlaydilar, adabiy matn musiqiy vositalarda qanday aks etganini anglaydilar. Jamoaviy qo'shiqlar, o'yinlar, raqslar bolalarni umumiyligi kayfiyat qamrab olganda do'stona, umumiylilik, qamardilik tuyg'usini mustaqkamlaydi [5, 10].

Logoritmika – harakatlanuvchan malakalar, ritmik mashg'ulotlarni shakllantirishning asosiy vositasidir. Logoritmikada kontrastlik va takrorlanish harakatda aynan o'xshash xususiyatlari uyg'otadi. Murakkab bo'limgan ritmlar, urg'ular, chapak chalish, oyoq bilan dukillatish orqali yuzaga chiqariladi. Dinamik templi belgilar kuchlanish, tezlik, amplitudalar va harakat yo'naliishi o'zgarishi orqali beriladi. Logoritmika bilan boyigan masg'ulotlar nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarda korreksion logopedik ishning asosini tashkil etadi [6, 5].

Xulosa shuki, bu mashg'ulotlar bolalarning nutqiy muammolariga bilan ishslash va ularning nutqining rivojlanishi uchun kerakli yordamlarni o'rganishga yordam beradi. Logopedik ritmika mashg'ulotlari, bolalarning nutqining tarkibiy qismlarini o'rganish, so'zlar va gaplar bilan ishslash, qo'shimcha o'ziga xosliklarni yaratish, shu jumladan, nutqiy intonatsiyani rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu mashg'ulotlar, ota-onasi va o'qituvchilar uchun foydali hamda ilg'or usul bo'lib, bolalarning nutqiy muammolariga tez va samarali yechim topishda yordam beradi.

Shunday qilib, logopedik ritmika mashg'ulotlari, nutqning to'liq rivojlanmagan bolalar bilan olib boriladigan muammolari yechish va nutqning rivojlanishi uchun kerakli yordamlarni o'rganishda foydali bo'ladi. Ushbu mashg'ulotlar, o'qituvchilar va ota-onalar uchun juda muhimdir, chunki bolalar o'qish va o'rganish jarayonida nutqiy muammolarga duch kelsa, ularning o'qish qobiliyatlarini ham oshirishadi. Shuningdek, logopedik ritmika mashg'ulotlari bolalarning ijtimoiy, shaxsiy va o'qitish muhitlarida rivojlanishiga yordam beradi va nutqning rivojlanishida asosiy ko'nikmalarini beradi. Shunday qilib, logopedik ritmika mashg'ulotlari nutqning to'liq rivojlanmagan bolalar uchun juda foydali va talab qilinishi kerak bo'lgan yordamlar hisoblanadi [7, 5].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Qodirova F.R. Bolalar nutqini rivojlantirish. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta- maxsus ta'lim muassasalarini uchun darslik. – T.: "Istiqlol", 2006. – 250 b.
- Ayupova M.Y. Logopediya. – T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti", 2007. – 151 b.
- Mazokina, O.A. Logopedicheskaya ritmika s det'mi s ZPR v zanyatiyakh po razvitiyu rechi / O.A. Mazokina // Defektologiya. – 2007. – № 5. – S. 20-24.

4. Nekrasova, T.N. Logopedicheskaya ritmika kak sredstvo korreksii zvukoproiznositel'noy defektnosti u detey doshkol'nogo vozrasta / T.N. Nekrasova // Vestnik prakticheskoy psikhologii obrazovaniya. – 2014. – № 1. – S. 78-82.
5. Mednikova, E.I. Vospitanie ritma rechi na zanyatiyakh po logopedii s det'mi mladshego shkol'nogo vozrasta / E.I. Mednikova, I.A. Sabiryanova // Sovremennoye zarubezhnaya psikhologiya. – 2018. – T. 7, № 3. – S. 65-71.
6. Kudryavtseva, I.A. Logopedicheskaya ritmika v reabilitatsii detey s zaderzhkoy psikhicheskogo razvitiya / I.A. Kudryavtseva, M.A. Krylova // Aktual'nye problemy sovremennoy nauki. – 2019. – № 1-1 (5). – S. 126-129.
7. Raskina, E.V. Primenenie logopedicheskoy ritmiki na zanyatiyakh s det'mi, imeyushchimi defekty rechi / E.V. Raskina // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. – 2020. – № 2 (chast' 2). – S. 30-33.

ТАЪЛИМ КЛАСТЕРИ МУҲИТИДА БЎЛАЖАК МУТАХАССИСЛАРНИ УСТОЗ-ШОГИРД ТИЗИМИ АСОСИДА КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Хурсаной Очилова,

Чирчик давлат педагогика университети
Туризм факультети ўкув ишлар бўйича
декан ўринбосари

Аннотация

Таълим кластерларини илмий-методик таъминлаши ўз моҳиятига қўра кластерда иштирок этувчи таълим ташкилотлари мутахассисларини илгор методлар билан таъминлаши учун шарт-шароитлар яратишни назарда тумади. Бундай кластерларнинг асосий вазифаси таълим кластери муҳитида бўлажак мутахассисларни устоз-шогирд тизими асосида касбий фаолиятга тайёрлашдан иборатdir.

Мақолада таълим кластерларида бўлажак мутахассисларнинг илмий-методик компетентлигини шакллантириши учун асос яратадиган таълим кластери муҳитида устоз-шогирд тизими асосида касбий фаолиятга тайёрлаш масалалари ёртитилган.

Калим сўзлар: таълим кластерлари, инновацион муаммолар, тармоқ корхоналари, компетентлик, тадқиқот, маҳорат.

Аннотация

Научно-методическое обеспечение образовательных кластеров по своей сути предполагает создание условий для обеспечения специалистов образовательных организаций, участвующих в кластере, передовыми методиками. Основной задачей таких кластеров является подготовка будущих специалистов к профессиональной деятельности на основе системы наставник-ученик в среде образовательного кластера.

В статье рассматриваются вопросы подготовки к профессиональной деятельности на основе системы наставник-ученика в условиях образовательного кластера, что создает основу для формирования научно-методической компетентности будущих специалистов в образовательных кластерах.

Ключевые слова: образовательные кластеры, инновационные проблемы, сетевые предприятия, компетентность, исследование, мастерство.

Annotation

Scientific and methodological support of educational clusters inherently involves the creation of conditions for providing specialists of educational organizations participating in the cluster with advanced methods. The main task of such clusters is to prepare future specialists for professional activities on the basis of a mentor-student system in an educational cluster environment.

The article deals with the issues of preparation for professional activity on the basis of the mentor-student system in the conditions of an educational cluster; which creates the basis for the formation of scientific and methodological competence of future specialists in educational clusters.

Key words: educational clusters, innovative problems, network enterprises, competence, research, mastery.

Ҳозирги вақтда илмий жамоалар ва давлат органдарини томонидан кластерлар фаолияти муаммосига қизиқиши ортиб бормоқда. Ҳукуматимиз томонидан тасдиқланган худудий кластерлар рўйхати таълим музассасаларининг фаол иштироқида шакллантирилган турли соҳалар учун 22 та кластерни ўз ичига олади.

Илмий тадқиқот муассасалари ва олий таълим музассасаларида таълим кластерларини яратишга алоҳида эътибор қаратилмоқда, уларнинг мақсади рақобатбардош битирувчиларни тайёрлашdir. Шу билан бирга, бундай кластерларнинг асосий вазифаси таълим кластери муҳитида бўлажак мутахассисларни устоз-шо-

гирд тизими асосида касбий фаолиятга тайёрлашдан иборатдир.

Халқнинг бой интеллектуал мероси ва умуминсоний қадриятлари замонавий маданият, иқтисодиёт, фан-техника ва технологиянинг янги ютуқлари асосида мукаммал тайёргарликдан ўтган кадрларни тайёрлаш янги Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шартларидан ҳисобланади. Бўлажак мутахассисларни таълим кластери муҳитида “устоз-шогирд” анъанаси асосида қўшимча касб-хунарни ўрганиши, спорт мусобақаларида қатнашиши, қизиқиш ва имкониятларини намоён этиши учун кенг йўл очиб бериш, ютуқ ва камчиликларини тўғри таҳлил қилиш уларнинг меҳнатдан бегоналашувини олдини олади. “Устоз-шогирд” тизимини ташкил этишдан асосий мақсад бўлажак мутахассисларни амалий жиҳатдан касбий жараёнларни мукаммал ўзлаштириб, ўзи бажара оладиган даражадаги маҳоратга эга бўлиши, ижодий фикрлай олиши, одоб-ахлоқли, маънавий етук, зиёли бўлишини таъминлашдан иборатдир. Бунда шогирдда ихтисослик йўналиши бўйича касб маҳорати, касб маданияти, касб этикаси ва касб тарбияси шакллантирилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус таълим вазирининг “Олий таълим муассасаси профессор-ўқитувчилар таркибининг ўкув юклamasи ҳамда ўқув-услубий, илмий тадқиқот ва “устоз-шогирд” ишларини белгилаш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги буйруғида (08.10.2018 й., рўйхат рақами 3076) ҳам мамлакатимизда таълим кластерининг илмий-назарий асослари, ундаги узлуксизлик, узвийлик ва изчиллик ва бошқа тамойилларни жорий этиш вазифалари белгилаб берилган [1].

Таълим кластерларининг инновацион модели ҳамда уни амалиётга татбиқ этиш механизмлари Г.И. Мухамедов, Ш.Д.Мардонов, У.Н.Ходжамкулов, Ш.И. Ботирова, С.А.Тоштемирова, Н.М.Кошанова, Г.Н.Шарипова ва бошқаларнинг ишларида ёритиб берилган.

Касб-хунар таълимини ривожлантириш жараёни ва тенденциялари, бўлажак мутахассисларни касбий фаолиятга тайёрлаш муаммолари ҳамда дуал таълим асосида таълим олувчиларни касбий фаолиятга тайёрлаш мавзулари Р.Х.Джураев, Ш.Эдурбонов, У.И.Иноятов, Н.А.Муслимов, Ш.С.Шарипов, Р.К.Чориев, Д.О. Химматалиев ва бошқаларнинг тадқиқот ишларида акс эттирилган.

Педагогика фанида адабиётлар ва педагогик амалиёт таҳлили шуни кўрсатадики, таълим кластери муҳитида бўлажак мутахассисларни устоз-шогирд тизими асосида касбий фаолиятга тайёрлаш муаммоларини ҳал қилиш учун зарур шарт-шароитлар мавжуд бўлиб, таълим кластерларини яратиш ва фаолият кўрсатиши учун зарурӣ шарт-шароитлар қўйидаги қарама-қаршиликларни ҳал этишни талаб қиласи [2, 123]:

– таълим кластерлари шароитида инновацион муаммоларни ҳал этишга кодир бўлган мутахассислари-

ни тайёрлашга тармоқ корхоналарининг талаблари ортиб бораётгани, уларнинг илмий-методик компетентлигининг етарли даражада шаклланмаганлиги;

– таълим кластерлари фаолияти шароитида бўлаҗак мутахассисларнинг илмий-методик компетентлигини шакллантириш стратегиясини белгиловчи методологик асосларни аниқлаштириш зарурати ва инновацион компетентликни ривожлантириш тажрибасига бағишлиланган илмий тадқиқотларнинг етишмаслиги;

– таълим кластерлари ресурсларидан фойдаланган ҳолда, бўлажак мутахассисларнинг илмий-методик компетентлигини шакллантириш жараёнини ташкил этиш зарурати ва уни амалга ошириш учун шарт-шароитларнинг йўқлиги;

– бўлажак мутахассислар учун қўшимча касбий таълим дастурларининг мавжудлиги ҳамда таълим кластерлари тузилмасида мазмунли ва жараёнли элементлари техника олий таълим муассасалари ўқитувчиларининг илмий-методик компетентлигини шакллантиришга ёрдам берадиган илмий асосланган тизимнинг йўқлиги.

Ушбу қарама-қаршиликларни ҳал қилиш йўлларини топишга бўлган интилиш назарий жиҳатдан, бу таълим кластерларини ташкил қилиш асосида ўқитувчининг илмий-методик компетентлигини шакллантиришнинг мақсади, тузилиши, мазмуни ва методологик асосларини аниқлаш муаммоси; амалий жиҳатдан бу таълим кластерларида бўлажак мутахассисларнинг илмий-методик компетентлигини шакллантириш учун асос яратадиган дидактик воситаларни танлаш муаммосини ҳал қилиш долзарблигини кўрсатади.

Устозлик – узок ва кўп меҳнат талаб қўлиувчи жараён. Бўлажак мутахассиснинг касбий кўнишиб кетиши аввал олинган ва доимий тўлдириувчи билим, кўнирма ва малакалар умумлашувида ўз касбини тўлиқ ўзлаштиришининг мураккаб динамик жараёнидир. Иш жойида касбий кўнишиб кетиши масалаларида ёрдам бериш, ҳамкаслар, ташкилот бошқаруви билан коммуникатив алоқаларни йўлга кўйишда ёш мутахассисга унга бириклирлган устоз ёрдам беради [3, 137].

Таълим кластерлари фаолиятининг мақсади – иш берувчиларнинг эҳтиёжларига мувофиқ кадрлар тайёрлаш шакллари ва методларини такомиллаштириш орқали таълим сифатини, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, шунингдек, ушбу йўналишда мутахассислар тайёрлайдиган таълим муассасалари учун рақобат муҳитини яратиш, таълим кластери муҳитида бўлажак мутахассисларни устоз-шогирд тизими асосида касбий фаолиятга тайёрлаш, барча тоифадаги ёшлар учун касб-хунар таълими мавжудлигини таъминлашдан иборат.

Ушбу кластернинг ташкилий тузилмаси давлат ҳокимияти органлари; буюртмачилар ва саноатнинг асосий корхоналари, ишлаб чиқариш, саноат, муҳандислик, монтаж, хизмат кўрсатиш; ўрта маҳсус касб-ху-

нар таълими ташкилотлари, таълим кластерларидан иборат:

Таълим кластерлари фаолиятининг оралиқ натижалари:

- касб-хунар таълими ривожланишини таъминлаш учун давлат-хусусий шериклик тизими яратилди;

- таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги ўзаро алоқа модели яратилди;

- саноат корхоналари мутахассислари, ишлаб чиқариш таълими усталари, ўрга маҳсус касб-хунар таълими муассасалари ўқитувчилари учун малака ошириш курслари дастурлари ишлаб чиқилди [4, 91].

Таълим кластерларини яратишнинг афзаллуклари

куйидагилардан иборат:

- кластернинг барча фаолиятини ягона университет инфратузилмаси асосида амалга ошириш имконияти;

- замонавий технологиялар ва инновацияларни жорий этиш;

- фанни ривожлантириш ва инновацион ишланмаларни ишлаб чиқаришга интеграциялаш;

- ўз кадрлар салоҳиятига эга замонавий, юқори рақобатбардош инфратузилмани яратиш;

- лойиҳанинг ўзини ўзи таъминлаши ва инвестицияларни жалб қилиш;

- кластер аъзоларининг касбий маҳоратини ошириш; фан, ишлаб чиқариш ва таълим интеграцияси.

Олий таълим муассасасининг илмий-методик кенгаши

**Қўшимча таълим институти
Ўқитувчилар
малакасини ошириш
факультети**

Ўқув-методик бошқарув

**Илмий-методик кенгаш
Методик комиссиялар**

1-расм. Илмий-методик ишларни ташкил этиши тизими

Таълим кластерларини илмий-методик таъминлаш мазмуни ва таълим методларини танлашга комплекс ёндашув асосида мутахассислар тайёрлаш сифатини ошириш муаммоларини ҳал этишга қаратилган [1-расм]. Ўз навбатида, у икки турдаги фаолиятга бўлиниади:

- илмий-методик иш – ўқув жараёнини самарали ташкил этишнинг янги методларини яратиш;

- ўқув-методик иш – бевосита методик таъминлаш ва мавжуд педагогик воситаларни такомиллаштириш.

Илмий-методик таъминотни амалга ошириш натижалари қуидагилардан иборат:

- ўқитувчilar ўртасида маслаҳат, тест, мониторинг ва интерактив ҳамкорлик тизимини ўз ичига олган методик ресурслар алмашинуви учун ягона ахборот-методик мухитни яратиш;

- видеоконференцалоқа; маслаҳат матнларини ишлаб чиқиши; таълим ташкилотларининг моддий-техник базасини янгилаш.

Таълим кластерларини илмий-методик таъминлаш вазифалари таълим жараёни ва унинг барча таркибий

элементлари фаолиятини ташкил этишда муҳим салоҳиятга эга.

Таълим кластерларини илмий-методик таъминлаш ўз моҳиятига кўра кластерда иштирок этувчи таълим ташкилотлари мутахассисларини илғор методлар билан таъминлаш учун шарт-шароитлар яратишни назарда тутади. Шунингдек, у шериклик ва умумий методик мавзу билан бирлаштирилган ўзаро боғланган касбий педагогик жамоалар тизими бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, таълим кластерларининг асосий вазифаси олий таълим муассасасидаги ўқув жараёнларини ишлаб чиқариш жараёнлари билан интеграциялашдан иборат бўлиб, бу олий таълим муассасаси ўқитувчиси фаолиятини мураккаблаштиради ва илмий-методик фаолиятни амалга оширишга етарли даражада тайёрликни талаб қиласи, натижা техника олий таълим муассасаси ўқитувчининг илмий-методик компетентлиги ва таълим кластери мухитида бўлажак мутахассисларни устоз-шогирд тизими асосида касбий фаолиятга тайёрлаш билан боғлик.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрга маҳсус таълим вазирининг “Олий таълим муассасаси профессор-ўқитувчилар таркибининг ўқув юкламаси ҳамда ўқув-услубий, илмий-тадқиқот ва “устоз-шогирд” ишларини белгилаш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги буйруғи, 08.10.2018 йилда рўйхатдан ўтган, рўйхат раками 3076.

2. Кигель, Р.Ю. Труд преподавателя вуза: содержание, классификация, механизм планового регулирования. – Киев-Одесса: «Вища школа», 1987. – 140 с.
3. Леонтьев, А.В., Матушанский, Г.У., Гарифуллина, Р.Р. Развитие научно-методической компетентности преподавателя вуза в условиях научно-образовательного кластера. Вестник Казанского государственного энергетического университета. – 2016. – № 2 (30). – С. 133-143.
4. В.Г.Онушкин. Профессионально-педагогическая компетентность преподавателей системы подготовки, повышения квалификации и переподготовки специалистов. Проблемы, поиски, опыт. научный – С.Пб.: Научно-исследовательский институт непрерывного образования взрослых, 1992. – 131 с.

BADIY TA'LIM TIZIMIDA PEDAGOGIK O'QITISH JARAYONINI TEXNOLOGIYALASHTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

O'rinchboy Nurtayev,

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
Tasviriy san'at kafedrasi mudiri p.f.n., dotsent

Annotatsiya

Mazkur maqolada badiiy ta'lismida pedagogik pedagogik o'qitish jarayonini texnologiyalashtirishning o'ziga xos xususiyatlari mazmuni va mohiyati yoritilgan. Maqola mazmunini ochib berish maqsadida yurtimizda olib borilayotgan qonunchilik istohotlari va boshqa bir qator manbalar tahsil qilindi. Maqoladan olingan xulosalarni olyi ta'lismuassasalarida Badiiy ta'lismida pedagogik o'qitish jarayonini texnologiyalashtirish jarayonida foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: kasbiy kompetentlik, badiiy ta'lism, professional, innovatsion pedagogik texnologiyalari.

Аннотация: В данной статье освещены особенности и сущность технологизациип педагогического процесса обучения в системе художественного образования. В целях раскрытия содержания статьи проанализированы законодательные реформы, проводимые в нашей стране, и ряд других источников. Выводы из статьи могут быть использованы в процессе технологизации процесса педагогического обучения в системе художественного образования в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, художественное образование, профессионализм, инновационные педагогические технологии.

Annotation

This article covers the content and significance of the features of the technologization of the pedagogical pedagogical teaching process in the system of art education. In order to reveal the content of the article, legislative reforms and a number of other sources carried out in our country were analyzed. Conclusions from the article can be used in the process of technologizing the process of pedagogical training in the system of artistic education in higher educational institutions.

Keywords: professional competence, art education, professional, innovative pedagogical technologies.

Respublikamizda pedagog-kadrlarni tayyorlash va pedagogik ta'lismida jarayonini sifat jixatdan yangi bosqichga ko'tarish masalasi, jamiyatni modernizatsiyalash va yanda rivojlantirishning ustuvor yunalishlaridan biri sifatida belgilab olingan Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Yoshlarimizni mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz" [1] deb aytgan fikrlaridan kelib chiqqan holda, 2017–2021-yillarda Oliy ta'lismida kompleks rivojlantirish dasturida pedagogika olyi ta'lismuassasalarida tahsil olayotgan bo'lajak pedagog-kadrlarni yukori kasbiy bilim, malaka va ko'nikma bilan qurolantirish, ularning kasbiy kompetentligini oshirishga doir vazifalar belgilangan [6, 7].

Badiiy ta'lismida bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarini pedagogik o'qitish jarayonini texnologiyalashtirishning zamonaviy sharoitida yaxlit pedagogik jarayon, uning alohida tarkibiy qismlari, badiiy ta'lismida pedagogik faoliyatni amalga oshirish bilan bog'liqlikda "metodika" va "texnologiya" tushunchalari ko'p qo'llaniladi.

Hatto mazkur tushunchalar mohiyatini tavsiflashda ham xilma-xil yondashuvlar mavjud bo'lib, badiiy ta'lismida pedagogik sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislar o'rtasida ham ko'pgina tortishuv, bahs-munozaralarga sabab bo'lib kelmoqda. Pedagogik adabiyotlarni tahsil qilish, ma'lumotlarni umumlashtirish orqali mazkur tushunchalarning aniq ta'rifini shakllantirish mumkin.

Umumiyl ma'noda "metodika" tushunchasi ma'lum bir ishni bajarish uchun zarur bo'ladigan metod va usullar yig'indisidir. Ko'pgina izohli lug'atlarda ham "Metodika – qat'iy ketma-ketlikka (algoritmik xarakterga), ilgari

o'rnatilgan reja (qoida), tizimga aniq rioya qilish bo'lib, biror bir ishni maqsadga muvofiq o'tkazish metodlari, yo'llari ma-jmuasi"ni ifoda etishi ko'rsatib o'tilgan [3, 23].

"Metodika" tushunchasiga berilgan xilma-xil ta'riflarga tayangan holda, quyidagi umumlashmalarga kelish mumkin:

- metodika – bu o'qituvchi ishini tashkil etishning shakl, metod va vositalari;

- ma'lum bir faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan metod va usullar yig'indisi;

- bilim, ko'nikma va malakalarini egallash jarayonini maqsadga yo'naltirilgan tarzda tashkil etish, rejali va tizimli amalga oshirishga yordam beruvchi usullar yig'indisi.

"Metodika" tushunchasi turli fanlarni o'qitish bilan ham bog'liklikda qo'llanilib, ma'lum sohani o'qitish jarayoni, mazmuni, qonuniyatlar, tamoyillari, shakl, metod va vositalari yig'indisini o'zida ifoda etadi. Pedagog olim A.M.Stolyarenkoning fikricha, "O'quv fanlarini o'qitish metodikasi metodika ma'lum bir pedagogik vazifalarni hal etish bilan bog'liq metod, metodik usullar, vosita va tashkiliy chora-tadbirlar majmuidir" [2, 22]. G.M.Kodjaspairova, A.Y.Kodjaspairovlarning fikricha, "O'qitish metodikasi pedagogik faoliyatni amalga oshirishning aniq usullari, uslublari va texnikasidir" [3, 58].

Badiiy ta'lim tizimida bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarini pedagogik o'qitish jarayonini texnologiyalashtirishda o'qitish metodikasiga qo'yiladigan zaruriy talab-larga quyidagilar kiradi:

- hayot bilan uyg'unlik;
- kompozitsiyaga yo'nalganlik;
- anqlik;
- rejalashtirilgan harakat maqsad va vazifalariga moslik;
- milliy g'oyaga asoslanganlik;
- natijaviylik.

Yuqorida fikrlarni umumlashtirib aytganda, badiiy ta'limda o'qitish metodikasi o'zida:

- badiiy ta'limning maqsad va vazifalarini – ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi, tashkiliy;

- badiiy ta'limning qonuniyat va tamoyillarini;

- badiiy ta'lim mazmuni;

- badiiy ta'lim ta'limni tashkil etishning asosiy va yordamchi shakllarini;

- badiiy ta'lim ta'limning umumiylari va xususiy metod-larini;

- badiiy ta'lim o'quv vositalari;

- badiiy ta'lim o'qitish natijasini aks ettiradi [4, 77].

Ana shu asosdan kelib chiqqan holda, badiiy ta'lim tizimida quyidagi o'qitish metodikasi mohiyatini yoritib beruvchi asosiy tushunchalarga izoh berib o'tamiz:

- badiiy ta'lim tizimida o'rgatish – o'qitish maqsadini amalga oshirish bo'yicha pedagogning tartiblangan faoliyat;

- badiiy ta'lim tizimida o'rganish – anglash, mashq qilish, va egallangan tajribalar asosida xulq-atvor va faoliyatning yangi shakllarini egallash jarayoni, oldin egallanganlari o'zgaradi;

– badiiy ta'lim tizimida o'qitish – qo'yilgan maqsadga erishishga yo'naltirilgan pedagog bilan o'quvchilarning tartiblangan o'zaro harakati;

– badiiy ta'lim tizimida – o'qitish jarayonida egallan-digan bilim, ko'nikma, malakalar, fikrlash usullari tizimi;

– badiiy ta'lim tizimida bilim – ma'lum bir fanni nazariv o'zlashtirishni aks ettiradigan inson g'oyalari yig'indisi;

– badiiy ta'lim tizimida ko'nikma – egallangan bilimlarning aniq xatti-harakatdagi ifodasi, o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotga qo'llash usullarini egallah;

– badiiy ta'lim tizimida malaka – avtomatlashgan, biror bir usul bilan bexato bajarish, ko'nikmaning takomil-lashgan darajasi;

– badiiy ta'lim tizimida maqsad – o'qitishning nimaga qaratilganligi, uning kuchlari kelgusida qay yo'sinda sa-farbar etilishi;

– badiiy ta'lim tizimida mazmun – o'qitish jarayonida egallanishi lozim bo'lgan ilmiy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar, faoliyat, fikrlash usullari tizimi;

– badiiy ta'lim tizimida tashkil etish – qo'yilgan maqsadni yaxshi amalga oshirish uchun unga zaruriy shaklni taqdim etadigan, aniq mezonlar bo'yicha tartiblangan di-daktik jarayon;

- badiiy ta'lim tizimida shakl – o'quv jarayonining tashqi ifodasi, uning ichki mohiyati, mantig'i, mazmuni uchun qobiq;

- badiiy ta'lim tizimida metod – o'qitishning maqsad va vazifalariga erishish (amalga oshirish) yo'li;

- badiiy ta'lim tizimida vosita – o'quv jarayonining predmetli qo'llab-quvvatlanishi, yangi materialni o'zlashtirish jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar tomonidan foydalilanidigan obyekt;

- badiiy ta'lim tizimida natija – o'quv jarayonining so'nggi mahsuli, belgilangan maqsadlarning amalga os-hganlik darajasi.

Ilm-fan va ishlab chiqapishning jadal rivojlanishi jamiyatni iqtisodiy tapaqqiy ettirish bilan bir qatorda, ijtimoiy munos-abatlar mazmunida ham tub o'zgarishlarning ro'y berishiga zamin yaratmoqda. Shuningdek, iqtisodiy sohada bo'lgani singari ijtimoiy, shu jumladan, ta'lim sohasida ham texnologik yondashuvni tatbiq etishga katta ahamiyat qaratilmoqda.

"Texnologiya" yunoncha so'z bo'lib, "techne" – mahorat, san'at va "logos" – tushuncha, ta'limot, fan ma'nosini anglatadi. "Ta'lim texnologiyasi" iborasining ma'nosi – (inglizcha "An educational technology") ta'lim jarayonini yuksak mahorat bilan san'at darajasida tashkil etish to'g'risida ma'lumot beruvchi fan, ta'limot demakdir. Ayni vaqtida mazkur tushunchaning ta'rifi hamda uning mohiyati borasida yagona g'oya mavjud emas. Bu nazariya mohiyatining yoritilishiga nisbatan turli yondashuvlar mavjud.

"Pedagogik texnologiya bu muayyan loyiha asosida tashkil etiladigan, aniq maqsadga yo'naltirilgan hamda ushbu maqsadning natijalanishini kafolatlovchi pedago-gik faoliyat jarayonining mazmunidir" [5, 68].

Yuqorida keltirib o'tilgan fikrlardan kelib chiqqan hol-da, aytish mumkinki, badiiy ta'lim tizimida pedagogik o'qitish jarayonini texnologiyalashtirishning ahamiyati avval o'zlashtirilgan nazariy bilimlar bilan yangi o'zlashtiriladigan bilimlar orasida mustahkam bog'lanishlarning yuzaga kelishi bilan belgilanadi. Mazkur jarayonda quyidagi qoidalarga amal qilish talab etiladi:

"Metodika" va "texnologiya" tushunchalari tahlili asosida xulosa qilish mumkinki, mazkur tushunchalar o'zaro aloqadorlik va umumiylilikka ega bo'lishi bilan birga,

ayrim o'ziga xosliklar bilan ham tavsiflanadi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib aytganda, badiiy ta'lim tizimida pedagogik o'qitish jarayonini texnologiyalashtirishda ta'lim texnologiyasi o'qitish metodikasi asosida qurilib, uning qonuniyatları, tamoyillari, shakl, metod va vositalariga asoslangan holda, kutiladigan natijalarga asoslanib, o'qitish jarayonining har bir bosqichini badiiy ta'lim tizimida alohida-alohida loyihalash, loyiha muvofiq o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini aniq belgilangan ketma-ketlikda amalga oshirishning samaralı texnikasıdır.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. – T., "Adolat", 2017. <https://lex.uz/docs/-3107036>
2. Muslimov N. Kasb ta'lim o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: dis. avtoreferat. – T.: TDPU, 2007. – 47 b.
3. Нуртаев У. Методика изучения изобразительного искусства Узбекистана в системе подготовки будущих учителей, автореферат. – М.: 1994. – 62 с.
4. Badiiy ta'limda innovatsion jarayonlar: Rivojlanish strategiyasi, nazariyasi va amaliyoti. – T., 2021. – 98 b.
5. Tolipov O'.Q. Oliy pedagogik ta'lim tizimida umummehnat va kasbiy ko'nikma va malakalarni rivojlantirishning pedagogik texnologiyalari: Dis. ... ped. fan. dok. – T., 2004. – 314 b.
6. <http://www.istedod.uz/>
7. <http://www.pedagog.uz/>

ПРОЕКТ «КАДАСТР-2034»: ПЕРСПЕКТИВЫ И ПРОГНОЗЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Робия Тошбоева,
доцент кафедры Бизнес права Ташкентского
государственного юридического университета,
кандидат юридических наук

Аннотация

В статье проводится анализ состояния реализации фундаментального международного проекта в сфере ведения кадастров- Кадастра-2034 в Узбекистане. Данный проект составлен на основе передового опыта Австралии и рекомендован FIG в качестве международного стандарта. Автором выявлены сферы национальной кадастровой, в которых есть положительные изменения а также вопросы, над которыми еще следует работать.

Ключевые слова: Кадастр-2034, 4D кадастр, вертикальное землепользование, Международная ассоциация геодезистов (FIG), режим реального времени, технологии WEB 3.0

Annotatsiya

Maqolada kadastr sohasidagi fundamental xalqaro loyiha – "Kadastr-2034"ning O'zbekistonda amalga oshirilish holati tahlil qilingan. Ushbu loyiha Avstralaliyaning eng ilgor amaliyotiga asoslangan bo'lib, FIG tomonidan xalqaro standart sifatida ishlab chiqilgan. Muallif milliy kadastrning qaysi sohalarida ijobiy o'zgarishlar ro'y berayotganini, shuningdek, ustida ishlashni talab qiladigan masalalar belgilab berildi.

Kalit so'zlar: Kadastr-2034, 4D kadastro, vertikal yerdan foydalanish, Xalqaro geodeziyachilar assotsiatsiyasi (FIG), real vaqt rejimi, WEB 3.0.

Annotation

The article analyzes the state of implementation of the fundamental international project in the field of cadastre-Cadastre-2034 in Uzbekistan. This design is based on Australian best practice and is recommended by the FIG as an international standard. The author identified the areas of the national cadastre, in which there are positive changes, as well as issues that still need to be worked on.

Keywords: Cadastre-2034, 4D cadastre, vertical land use, International Association of Surveyors (FIG), real-time mode, WEB 3.0

В условиях четвертой промышленной революции на фоне углубляющихся последствий изменения климата значимость экологической информации растет с каждым днем. Основной костяк этой информации составляют данные о состоянии природных ресурсов, содержащаяся в обобщенном виде в кадастрах природных ресурсов. В свою очередь, внимание к природным ресурсам обусловлено их сырьевой, рекреационной, эстетической ролью в функционировании окружающей среды.

С начала становления экологической науки в независимом Узбекистане государственный кадастр выделялся в качестве одного из инструментов осуществления государственного управления в сфере охраны окружающей среды и природопользования, функции которого сводились к обеспечению государственных органов необходимой информацией о природно-экономическом потенциале страны.

Данная функция зачастую носила фиктивный характер, статистические данные о природных ресурсах в силу медленного обновления не были востребованы, поэтому в принципе не играли решающей роли в принятии решений по важным вопросам экономико-экологической деятельности. Старая технологическая и методическая база, отсутствие высококвалифицированных специалистов, оторванность от международной интеграции, сильная централизованность кадастровой деятельности и его фактическое подчинение местным исполнительным органам в вопросах управления природными ресурсами породило коррупцию и недоверие государства и населения к кадастровой информации.

Обеспечение неприкосновенности права собственности на землю, превращение земельных ресурсов в долгосрочные активы, их капитализация заставило общество обратить внимание на проблемы кадастровой системы, которая не раз была объектом критики главы государства.

Поэтому применение международных стандартов для Узбекистана имеет принципиальное значение. Национальная кадастровая система за последние пять лет претерпела ряд крупных изменений, направленных на совершенствование системы управления, проведения оцифровки кадастров и привлечения государственно-частного партнерства в формировании кадастровой информации.

В этом отношении в Узбекистане выполнены многие пункты первого глобального проекта Кадастр-2014, но несмотря на эти изменения, нынешнее состояние кадастровой системы не соответствует потребностям переходной экономики, оставляя при этом огромный разрыв между тем, что есть и что ожидается от него. До сих пор мы не обеспечили общедоступность кадастровой информации, нет единой базы данных, в котором можно было получить комплексную информацию

о земле, отражающий его историю, взаимосвязь между правами, обязанностями и ограничениями в рамках кадастровой информации отсутствует.

Дальнейшее совершенствование кадастровой системы непосредственно связано еще одним фундаментальным международным проектом – Кадастр-2034 [1, 3], реализуемый в настоящее время.

Этот проект является логическим продолжением проекта Кадастр-2014, рассчитана на двадцать лет (2014–2034 гг.) и разработан Международной ассоциацией геодезистов (FIG) на основе опыта Австралии.

В отечественной эколого-правовой науке правовые вопросы реализации этого проекта еще не исследованы.

Вместе с тем в зарубежной литературе довольно пристально изучается перспективы реализации проекта в рамках кадастрах недвижимости.

В частности, одной из первых исследований в этой сфере является коллективная работа зарубежных ученых, в которой раскрыты особенности данной модели при учете инженерных сетей на примере Турции, Нидерландов и Квисленда [2, 5].

В коллективной работе турецких, австралийских и нидерландских ученых рассматривается регистрация правового пространства инженерных сетей в кадастре в по схеме «3D + time (=4D)» [3, 2].

Проект «Кадастр-2034» основан на достижениях проекта «Кадастра-2014», поэтому некоторые его основные направления продолжают совершенствоватьсь и в нем.

В частности, создание кадастровой системы, полностью отражающей правовое положение земельных ресурсов, включая общественные права и ограничения а также разработка цифровых кадастров, в том числе, 3D кадастров. Кроме того, в новом проекте сохраняется преемственность таких основных принципов кадастровой деятельности, как точность пространственных границ собственности, целостность границ земельного участка, сотрудничество между регулирующими органами и промышленностью а также использование нормативных стандартов.

Вместе с тем, новый проект в корне отличается от предыдущего проекта прежде всего своим содержанием, что проявляется в формировании комплексной информации обо всех правомочиях собственника (права, обязанности и ограничения) по отношению к земельному участку. Кадастр, разработанный по ее требованиям, удобна в использовании, легко визуализируется и направлена на удовлетворение интересов потребителя кадастровой информации.

В его основе лежит принцип, закрепляющий землю как основу деятельности человека и приоритет знаний о земле при принятии правильных решений. Это в свою очередь влечет необходимость в комплексной информации о земле, включая информацию о нали-

ции полезных ископаемых, состоянии водных ресурсов, объектов культурного наследия, общественных водостоков, столбов электропередачи, газовых труб и другой инфраструктуры, находящихся на земельном участке.

Рассмотрим состояние реализации данного проекта в Узбекистане, исходя из его основных положений, на основе анализа отечественного законодательства:

- слияние юрисдикций государств с целью улучшения сферы управления кадастровой информацией в форме выработки общих стандартов для технологий, моделей и науки. В этом отношении в Узбекистане работы только начаты. Практическим примером можем назвать применение системы единых пространственных координат WGS-84[3] при формировании земельно-кадастровой информации и норм Кодекса JORG [4] при формировании недро-кадастровой информации. В перспективе запланировано присоединение к Конвенции о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды. Но этих усилий недостаточно, для того чтобы обеспечить соответствие национальной кадастровой системы международным стандартам;

- сохранение основных компонентов кадастровой информации для будущего поколения. Это позволит наблюдать за динамикой состояния природных ресурсов, определить меры, направленные на их восстановление. На сегодняшний день в стране функционирует достаточно объемная автоматизированная база данных о природных ресурсах. Вместе с тем технология блокчейна, позволяющая полностью исключить человеческий фактор, сохранив старую информацию при внесении новой, начала применяться с 2019 применяется лишь при регистрации недвижимости (земельный кадастр). По остальным видам кадастра природных ресурсов работы в этом направлении еще не начаты;

- предоставление информации об обследуемых земельных участках в режиме реального времени с места нахождения кадастрового объекта непосредственно в электронную кадастровую базу. Это означает осуществление безбумажного процесса, лишнего дублирования и вмешательства человеческого фактора, со значительной экономией времени. В этой части следует отметить отсутствие механизма получения природноресурсной кадастровой информации потребителями (за исключением земельно-кадастровой информации) а также ограниченный доступ к информации. На этом фоне режим реального времени для национальной системы пока недосягаем;

- осуществление запланированной исследовательской деятельности, основанной на непреходящих принципах кадастровой деятельности. Научные исследования кадастровой деятельности, проводимые в Узбекистане, дифференцированы в зависимости от

подхода изучения. С этого ракурса можно выделить исследования в области естественных и социальных наук. Из исследований, касающихся кадастров, в области естественных наук следует выделить исследования в области геодезии и картографии, биологии, ботанике, а в социальной сфере – правовые исследования в сфере ведения кадастров природных ресурсов. Анализ изучения данных исследований показывает неразрывную взаимосвязь и взаимообусловленность этих исследований, чего на практике не наблюдается. А это, в свою очередь, является одним из основных причин недостаточной эффективности действующей кадастровой системы;

- обеспечение доступа потребителям к кадастровой системе в режиме реального времени. Кадастровая система должна позволять людям легко находить и сопоставлять права, ограничения и обязанности, связанные с землей. Достигается это путем интеграции кадастровой системы в другие социально-экономические системы. В этом плане работы начаты в стране, но в отдельно взятом контексте. В этом вопросе в стране стартует инвестиционный проект II SRPRC, направленный на создание интегрированной информационной системы кадастра и регистрацию собственности, носящий публичный характер. Основная цель данного проекта – оказание услуг гражданам в сфере кадастра и регистрации недвижимости по принципу «единое окно» через электронное правительство и Единый портал интерактивных услуг. Данный проект состоит из двух этапов, на которых предварительно все наземные и подземные объекты будут внесены в Геоинформационную платформу. Для управления этими услугами осуществляются работы по созданию запасного информационного центра и оснащению 14 областных управлений необходимыми приборами. В будущем граждане смогут через Интернет делать запросы и получать кадастровую информацию. Геоинформационная система даст возможность контролировать точную информацию о количестве объектов и ее изменения без человеческого фактора, появится возможность какие объектов инфраструктуры находится вокруг земельного участка;

- формирование цифрового кадастра, в котором отражается история состояния природного ресурса. Обусловлено это ростом урбанизации, строительством многоэтажных зданий, надземных транспортных систем (эстакад), подземных автостоянок, торговых центров, обуславливающих необходимость регулирования «вертикального рыночного землевладения». Такое регулирование возможно благодаря широкому применению 3D и 4D кадастров. Разработка трехмерного моделирования в Узбекистане, позволяющий отобразить длину, высоту и ширину кадастрового объекта, только начинается в сфере земельного кадастра и кадастра месторождений полезных ископаемых, про-

явлений полезных ископаемых и техногенных минеральных образований;

– в частности, в рамках кадастра месторождений полезных ископаемых, проявлений полезных ископаемых и техногенных минеральных образований еще в 2020 году было предусмотрено разработка 3D моделей лишь по отдельным видам полезных ископаемых [4, 12], а Агентство по кадастру только в 2023 году начинает работы по созданию трехмерного кадастра. Что касается разработки 4D четырехмерного кадастра, позволяющего отобразить все изменения в состоянии объекта природного объекта, работы в этой сфере пока еще не начаты в республике;

– прозрачная система выделения земельных участков. В этом плане в стране осуществлены коренные изменения. В частности, с 2018 года внедрена система реализации права пользования земельными участками несельскохозяйственного назначения для осуществления предпринимательской и градостроительной де-

ятельности на основе онлайн аукциона, а с 2021 года применяется система электронного конкурса при реализации права аренды на земли сельскохозяйственного назначения;

– применение таких новейших технологий и методик, как краудсорсинг, поисковая система WEB 3.0., реформирование бизнеса для развития кадастра. Эти процессы в Узбекистане еще начаты.

Учитывая, что есть еще более десяти лет до окончания проекта «Кадастр-2034», времени для осуществления основных направлений проекта у нас еще есть. Потребуется более активное объединение усилий государственного и частного сектора в сфере финансирования а также консолидация научных исследований с целью достижения всестороннего решения изучаемых проблем и выработке решений, переориентация интересов бизнеса в сфере кадастра, направленный на повышение инвестиционной привлекательности сферы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Fatih Döner, Rod Thompsonb, Jantien Stoter , Christiaan Lemmenc, Hendrik Ploeger, Peter van Oosteromd, Sisi Zlatanova. 4D cadastres: First analysis of legal, organizational, and technical impact—With a case study on utility networksLand Use Policy 27 (2010) 1068–1081 doi:10.1016/j.landusepol.2010.02.003
2. Fatih Doñera, Rod Thompsonb,d, Jantien Stoterd,e, Christiaan Lemmenc,e , Hendrik Ploegerd,f, Peter van Oosterom and Sisi Zlatanovad. Solutions for 4D cadastre – with a case study on utility networks . International Journal of Geographical Information Science Vol. 25, No. 7, July 2011, 1173–1189 DOI: 10.1080/13658816.2010.520272
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси” Давлат кадастрларини юритиш соҳасини тартибга солувчи айrim норматив-хуқуқий хужжатларни тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 22.06.2021 й., 09/21/389/0587-сон; 19.10.2022 й., 09/22/610/0938-сон)
4. Постановление Президента Республики Узбекистан “О мерах по дальнейшему совершенствованию геологического изучения недр и реализации государственной программы развития и воспроизводства минерально-сырьевой базы на 2020-2021 годы” (Национальная база данных законодательства, 24.07.2019 г., № 07/19/4401/3470; 22.04.2021 г., № 07/21/5083/0371, 30.04.2021 г., № 06/21/6218/0398)
5. Постановление Президента Республики Узбекистан “О мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности агентства по кадастру при государственном налоговом комитете Республики Узбекистан” (Национальная база данных законодательства, 21.10.2022 г., № 07/22/405/0947)
6. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан “О мерах по внедрению современных и прозрачных механизмов предоставления земельных участков в постоянное пользование для осуществления предпринимательской и градостроительной деятельности” (Национальная база данных законодательства, 03.07.2018 г., № 09/18/493/1426, 12.10.2018 г., № 06/18/5552/2038; Национальная база данных законодательства, 29.01.2019 г., № 09/19/63/2541, 10.08.2019 г., № 09/19/653/3535; 22.10.2019 г., № 09/19/885/3940)

PROFESSIONAL TA'LIMDA MODULLI-KOMPETENTLI YONDASHUV ASOSIDA TA'LIM JARAYONINI LOYIHALASH

Sanobar Ashurova,

Pedagogik innovatsiyalar, kasb-hunar
ta'limi boshqaruv hamda pedagog kadrlarni
qayta tayyorlash va ularning malakasini
oshirish instituti, p.f.n., professor

Annotatsiya

Ushbu maqola professional ta'linda modulli-kompetentli yondashuv asosida o'quv jarayonini loyihalashtirish, modulli ta'lim asosida o'quv dasturlarini ishlab chiqish masalalariga bag'ishlangan. O'quv jarayoni natijasiga nisbatan fanning talablari kompetentli bitiruvchini shakllanishi, fanlarni tabaqalashtirishdan fanlararo integratsiyaga o'tish imkoniyatlari hamda nazariy va amaliy mashg'ulotlarni integratsiyasi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: loyihalash, modul, kompetensiya, dastur, ta'lif, professional, ta'lif sifati, paradigma, kompetentli yondashuv, integratsiya.

Аннотация

Данная статья посвящена проектированию образовательного процесса на основе модульно-компетентного подхода в профессиональном образовании, разработке образовательных программ на основе модульного обучения. Применимельно к результату учебного процесса проанализированы требования предмета, формирование компетентного выпускника, возможности перехода от предметной классификации к междисциплинарной интеграции, интеграции теоретической и практической подготовки.

Ключевые слова: дизайн, модул, компетенция, программа, образование, профессионал, качество образования, парадигма, грамотный подход, интеграция.

Annotation

This article is devoted to the design of the educational process based on the modular-competent approach in professional education, the development of educational programs based on modular education. In relation to the result of the educational process, the requirements of the subject, the formation of a competent graduate, the possibility of moving from subject classification to interdisciplinary integration, the integration of theoretical and practical training are analyzed.

Keywords: design, module, competence, program, education, professional, quality of education, paradigm, smart approach, integration.

Professional ta'lif sohasidagi rivojlanish tendensiyalari o'qtishning zamonaviy yondashuvlarini kengroq joriy etish va ularning samaradorligini yanada oshirishning dolzarbligini ko'rsatmoqda. Yevropa mamlakatlariga xos global ta'lif muhitini shakllantirishda ta'limning amaliy yo'nalganligini ta'minlash, sifatlari ta'lif olish, o'quvchini ijodiy rivojlanishga yo'naltirish, o'qtishning yangi paradigmalarini rivojlantirishda interfaol ta'lif muhitini yaratish va ulardan foydalansh metodikasini takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Professional ta'linda avvallari mutaxassisning bilim, ko'nikma va malakasi darajasiga qarab baho berilgan bo'lsa, hozirda uning kompetentlik darajasi muhim o'rinn tutadi va bu Davlat ta'lif standartlarida, malaka talablarida ham o'z aksini topmoqda.

Kompetentli yondashuvni amaliyotga joriy etish masalasini ko'rib chiqishda hozirgi kunda uni ommaviy tatbiq etishga tayyorgarlik masalasini ham hisobga olish zarur. Bu yangi amaliyotni ilmiy-pedagogik, tashkiliy-metodik, moliyaviy-iqtisodiy, moddiy-texnik va me'yoriy-huquqiy asoslarni yaratish bilan amalga oshirish mumkin, loyiha holida uni amaliyotga joriy qilishda ko'plab talablar qo'yiladi. Loyiha modeli aniq innovatsion natijaga yo'naltirilgan mantiqni talab qiladi. Pedagogik ta'lif va ilm-

iy-tadqiqot muassasalari, mualliflar jamoasi xodimlar, axborot va moliyaviy resurslarga, moslashuvchan tashkiliy tuzilma bilan ta'minlangan bo'lishi kerak [1, 251].

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar amaliyotida professional ta'lif standartlarini ishlab chiqishga bir qator yondashuvlar shakllantirilgan. ularning barchasi mehnat faoliyatini, uning vazifalari va natijalari orqali tavsiflanishi tahliliga asoslangan. Ushbu tahlil bir necha bosqichda amalga oshiriladi.

1. Ehtiyojlarni ko'nikmalarda tahlil qilish, u sanoatning turli toifadagi xodimlarga bo'lgan haqiqiy talablari va istiqbolni aniqlash maqsadida muayyan kasbiy soha (kasb) da ish beruvchilarining faoliyat standartlariga qo'yadigan talablarini nazarda tutadi. Professional ta'lif tizimi mahoratli kadrlarni tayyorlashda qanday ishlarni bajarish kerakligi to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lishi kerak.

Ta'lif standartlari va o'quv dasturlarini modulli kompetentli yondashuv asosida yaratish standartlar va dasturlarni ishlab chiquvchilarining ish beruvchilarining xodimlar bilimi va malakasiga bo'lgan talablari bo'yicha domiy teskari aloqani nazarda tutadi. Ushbu talablar haqida bir necha manbalardan: birinchidan, mehnat bozorini tahlil qilish orqali, ikkinchidan, ko'nikmalarga bo'lgan ehtiyy-

ojlarni tahlil qilish orqali, uchinchidan, turli ta'rif-malaka ma'lumotnomalaridan ma'lumot olish mumkin [2, 126].

Aslida uchinchi avlod ta'lim standartlarini ishlab chiqishda kasbiy va ta'lim standartlarini birlashtirish tamoyliga rioya qilish lozim. Kasbiy standartlar mehnat bozori talablariga mos ravishda ishchilar bajaradigan faoliyatiga mos bosqichni o'rnatish imkonini beruvchi ko'rsatkichlar tizimini ifodalaydi va inson nimani bajara olishi kerak, buning uchun inson muayyan kasb doirasida amalga oshiradigan o'ziga xos faoliyat, kasbiy mezonzarga mos keladigan nimalarni bilishi kerak degan savollarga javob beruvchi bilim va ko'nikmalar shaklidagi sifatlar majmuini nazarda tutadi. Bu tavsif, o'z o'rnida, kompetentlikka bo'linadi. Kasbiy standart va kompetentlik mehnat sohasida aniqlanadi. Kasbiy standart mohiyati shundan iboratki, uning mazmuniga tashqaridan ortiqcha ma'lumot kiritilmaydi va ish beruvchilar tomonidan muhokama qilish natijasida o'zgarmaydi. Ushbu mazmun kasbiy faoliyatning o'zida tarkib topadi. Kasbiy standartlar sanoatning har bir sohasida ishlovchilar uchun alohida ishlab chiqiladi.

DTS, malaka talablarini ishlab chiqishning o'ziga xosligi shundaki, ular kasbiy standartlar mavjud bo'lmagan holda, iqtisodiy faoliyat ko'rinishlari bo'yicha tayyorlanadi. Bu vazifani murakkablashtiradi, lekin uni hal qilish uchun ehtiyojni yo'qqa chiqarmaydi.

2. O'zlashtirilshi zarur bo'lgan ta'lim mazmuni va aniqlangan vazifalarni muvofiqlashtirish. Kasbiy faoliyatning belgilangan turlari ta'lim standarti va o'quv dasturlarini ishlab chiqish asosida o'rnatilgan kasbiy modulni shakllantiradi, ular ishchi uchun zarur bo'lgan kompetentliklar – ta'lim natijalarini ifodalaydi.

Ko'nikmalarga bo'lgan ehtiyojni tahlil qilishda eng namunali kasbiy faoliyatni amalga oshiruvchi, istiqbolga yo'naltirilgan korxonalarini tanlash lozim. Bunday tahlil natijasida dastlabki bosqichda kasbiy standartlar, so'ngra ta'lim standartlari, so'ngra modulli dasturlar ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Bu jarayon bir nechta bosichni o'z ichiga oladi, erishilgan natjalarga qarab, modullar yangilanadi va tuzatishlar kiritiladi. Aytish mumkinki, doimiy rivojlanish jarayonida ta'limdagi yangi talablar asosida ta'lim mazmuni yangilab boriladi.

Ta'limni tashkil etish nuqtayi nazaridan kasbiy modullar va fanlar o'rtasidagi farq o'qituvchilarga yuklama taqsimoti va ularga haq to'lashda kasbiy modullar integrativ ahamiyatga egaligini ko'rsatadi. Ta'lim oluvchilarni kasbiy modulga tayyorlashda har qanday fan o'qituvchilari jalg qilinishi mumkin, uning mazmuniga kasbiy vazifani o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan savollar kiradi. Ta'lim amaliyotga yo'naltirilgan bo'lgani uchun unda dars shakli ahamiyatsiz. Undan tashqari, (kasb/ixtisoslik xususiyatlardan kelib chiqib) amaliy, laboratoriya mashg'ulotlari, (guruhli va individual) maslahatlar o'tkaziladi, loyihalash va ilmiy tadqiqot faoliyati, o'quv amaliyoti va boshqalar tashkil etiladi.

Modulning namunaviy dasturini ishlab chiqishda, avvalo, birinchi navbatda, o'quvchi tomonidan egallangan amaliy tajriba va ta'lim oluvchining faoliyatning tegishli

turini bajarishga tayyorlik, barcha zarur kompetentlikni o'zlashtirish, ta'lim natijalariga bo'lgan talablarni shakllantirish zarur.

Shundan so'ng modulni o'rganish davomida o'zlashtiriladigan ko'nikmalar ko'rsatiladi. Ularni aniqlashda (qarorni rejashtirish, faoliyat usulini tanlash, uni amalga oshirish va tuzatishdan natijalarini baholashga-chaga bo'lgan) faoliyat mantig'ini ham hisobga olish kerak. Ko'nikmalar orasida nafaqat tashqaridan kuzatiladigan, balki kognitiv (masalan, faoliyatni bajarish uchun eng maqbul usul va vositani tanlash), kommunikativ (mijoziylar (xamkasblar, bo'ysunuvchilar) bilan psixologik aloqa o'rnatish), tushuntirish va boshqalar ham bo'lishi mumkin. Modul dasturi bo'yicha ishlarning yakuniy bosqichida kompetentlik va ko'nikmalar hamda uni tashkil qilishga asoslangan bilimlarni aniqlash lozim.

Keyinchalik, fanlararo kurslar to'plami shakllantiriladi. Barcha kasbiy modullar uchun didaktik birliklarning shakllantirilgan to'plami asosida kasbiy modullarga o'tkazilishi kerak bo'lgan fanlararo kurslar uchun maxsus fanlar, umumkasbiy fanlar, tabiiy-ilmiy fanlar, gumanitar fanlar bo'limlari tanlanadi. Fanlar ichidagi mavzular ikki qismga bo'linadi: biri nazariy ta'lim vazifalariga mos keluvchi, ilmiylik tamoyiliga asoslangan, ikkinchisi – amaliyotga yo'naltirilgan, ta'limning funksionallik va amaliy yo'nalanlik qoidasini amalga oshirish bilan bog'liq.

Modulli kompetentlikka asoslangan yondashuv doirasida ta'lim natijalarini baholash o'ziga xos xususiyatlarga ega. Birinchidan, baholash har bir aniq modul uchun mustaqil bajariladi. Baholash tartibi ta'lim oluvchilar talab qilingan modul bo'yicha berilgan topshiriqlarda shakllantirilgan kompetensiyalarni o'zlashtirganliklari va ushbu kompetensiya doirasida barcha zaruriy harakatlarni amalga oshira olishlari mumkinligini namoyish etish yoki tasdiqlashni o'z ichiga oladi. Ikkinchidan, baholash modulning faoliyat/vazifalar natjalari bo'yicha shakllantirilgan mezonzariga asoslanadi. Modul uchun yakuniy sinov o'tkazishning turli variantlari mavjud. Masalan:

- ushbu modulni tashkil qiluvchi barcha fanlararo kurslar va amaliyotlarni o'zlashtirish natijalarini baholash majmui;

- kurs loyihasini himoya qilish;

- amaliy mashg'ulotlar majmuini bajarish.

Baholash obyektlari sifatida: amaliy faoliyat mahsuli, amaliy faoliyat jarayoni, kasbiy ahamiyatli ma'lumotlarni o'zlashtirish sifati va hajmi e'tiborga olinishi mumkin.

Kompetentli yondashuvda baholash obyektlari va jarayoni yangi didaktik sifat kasb etadi. Agar kompetentlik kasbiy yoki umummadaniy vaziyatda olingan bilim va ko'nikmalarni qo'llay olish ko'nikmasi bo'lsa, uni qanday o'lhash mumkin? Kompetentlik tarkibiga kiruvchi hayotiy va kasbiy tajriba, qiziqishlar va qadriyatlarni qanday baholash mumkin? Ma'lumki, faqat imtihon yoki sinovlar javoblari yordamida buni amalga oshirish mumkin emas. "Bilimlarni o'zlashtirganlik" uchun baho qo'yilmaydi, balki har bir o'quvchining ta'lim mazmunini egallaganligi

va uning sifatiga qaraladi [3, 83].

Nazorat va baholash vositalarining yangi turini ishlab chiqishda bir qator tizimni shakllantirish tamoyillariga murojaat qilinadi:

- integrativlik (bitiruvchining kelgusi faoliyat bilan aloqa o‘rnatishi);
- faoliyatli yondashuv (faoliyat shaklida, bitiruvching kasbiy vazifalarni bajarishga tayyorligi tekshiriladi);
- kontekstlik (vazifalarni kasbiy faoliyatning aniq vaziyatlariga yo‘naltirish, kasbiy faoliyatning asosiy turлari bilan bog‘lash);
- muammolilik (vazifani nafaqat algoritmgaga ko‘ra bajarish, balki o‘z nuqtayi nazaridan, o‘z tushunchasidan kelib chiqib mustaqil yechimni izlash va asoslab berish);
- tadqiqotga yo‘naltirilganlik (bitiruvchi topshiriqni bajarish jarayonida vaziyatni tahlil qiladi, ushbu faoliyatning maqsad va vazifalarini tahlil qiladi, yechimlarni faraz qiladi, tanlangan yechimga baho beradi, ya‘ni o‘z kasbiy kompetentligining asosi hisoblangan, turli manbalardan ma‘lumotlarni olish, bilimlarni tahlil qilish, tashkil etish, sintez qilish qobiliyatini namoyon qiladi).

Muayyan o‘quv dasturiga kiritilgan nazorat topshiriqlari tizimiga, bir tomonidan, mutaxassisning shakllantirilgan modeli sifatida, ikkinchi tomondan, ta’lim muassasasi ma’muriyati va ish beruvchilar o‘rtasidagi kelishuv sifatida qarash mumkin. Birinchisi ma’lum bir sifatlarga ega mutaxassis tayyorlashga tayyor, ikkinchisi uning malaka tavsifidan qoniqish hosil qiladi.

Ko‘rib turganimizdek, kompetentlikni baholash, olinjan bilimlar miqdorini aniqlashga yo‘naltirilgan imtihon sinovlaridan farqli ravishda, faoliyatni tashxis qilishning obyektiv metodlaridan foydalanish, masalan: kuzatish, kasbiy faoliyat mahsulini tekshirish, sinovli vaziyat (haqiqiy yoki xayoliy, san’at asarlaridan olinjan pedagogik vaziyat), portfolioni himoya qilish va boshqalarni nazarda tutadi.

Ko‘plab mamlakatimiz va xorijiy olimlarning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, umumkasbiy va umumta’lim fanlarini kompetentlikka asoslangan modulli yondashuvga o‘tkazish umumkasbiy va umumta’lim fanlari sifatini pasayishiga olib keladi, bilim inson kapitalining asosiga aylanganda, ta’lim strategiyasini amalga oshirish mumkin emas. An’analardan voz kechish emas, balki ularni ta’lim sohasida Professional ta’lim mazmuniga kiritish, intizomiy va fanlararo birlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Professional ta’lim standartlarini yagona tamoyillarga loyihalashtirish ta’lim bosqichlarining har birining o‘ziga

xos xususiyatlarini hisobga oladi. Masalan, professional ta’lim oliy ta’limdan farqli ravishda yuqori funksionallik va amaliy yo‘nalishga ega. Professional ta’lim standartlarini loyihalashda modul tushunchasi shaklland, shu tufayli kompetentlikka asoslangan o‘ziga xos shakl – modulli kompetentlik kelib chiqdi. Modulli kompetentlikka asoslangan yondashuv kompetentli yondashuvni o‘rganish natijasida professional ta’lim tizimida qo‘llanila boshlandi [4, 134].

Bir qator xalqaro loyihalar doirasida professional ta’lim muassasalariga moslashtirilgan modulli o‘quv materiallarni ishlab chiqish shuni ko‘rsatadiki, modulli kompetentlikka asoslangan ta’limning yaxlit metodik va tushuncha-atamalar bazasini yaratishga jiddiy yondashish kerak, chunki modulli o‘quv materiallarni ishlab chiquvchilar va iste’molchilar uchun izchillik va shafsoflik ta’minlanishi kerak. Ijobiy xorijiy tajriba bilan bir qatorda, modulli ta’limning metodik bazasi dunyo amaliyotiga yaxshi ma’lum va keng foydalaniladigan didaktik an’analalar bilan uzviylikni ta’minlashi kerak. Natijada ta’lim standartlarini loyihalashda modulli kompetentlikka asoslangan yondashuv metodologiyasi va uning talablarini amalga oshirish metodikasi yaratiladi.

Ushbu yondashuvning mazmunini yorituvchi o‘ziga xos xususiyatlarni sanab o‘tamiz:

- ta’lim mazmunini qurishda “bilim”dan “faoliyat usullari”ga o‘tish;
- professional ta’lim maqsadlari-natijalaridan kasbiy faoliyat tavsiflarigacha bo‘lgan harakat, keyinchalik – ta’limga mos tashkiliy shakl, metodlar va mazmunni tanlash;
- ta’lim sohasi uchun ahamiyatli maqsadlarga yo‘naltirish;
- standartlar va dasturlarni ishlab chiquvchilarning ish beruvchilarning xodimlar bilimi va malakasiga bo‘lgan talablari bo‘yicha doimiy teskari aloqaning mavjudligi;
- o‘ziga xos kasbiy faoliyatni shakllantirish uchun mo‘ljallangan “kasbiy modul” – yetakchi tushunchasi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, modulli-kompetentli yondashuv mutaxassisning yaxlit, integrativ xarakteristikasini shakllantirishga imkon beradi. U o‘quvchiga moslashtirilgan ta’limga qaratiladi. O‘quv jarayoni natijasiga nisbatan fanning talablari kompetentli bitiruvchini shakllantiradi, fanlarni tabaqa lashtirishdan fanlararo integratsiyaga o‘tish imkonini beradi, shuningdek, nazariy va amaliy mashg‘ulotlarni integratsiyalaydi. Natijada sohada yetuk va chuqur bilimga ega kadrlarni zamonaviy ta’lim standartlari asosida tayyorlashga erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Гершунский, Б.С. Философия образования для XXI века: в поисках практико-ориентированных образовательных концепций. – М.: ИнтерДиалект+, 1997. – 697 с.
2. Гришина И.В. Профессиональная компетентности руководителя школы как объект исследования. – М.: Монография, 2002. – 231 с.
3. Бобиенко О.М. Ключевые компетенции личности как образовательный результат системы профессионального образования: Дис.... канд. пед. наук. – Казан. – 2005. – 186 с.
4. Баражович И.И. Формирование коммуникативной компетентности будущего учителя. Дис.... канд. пед. наук. – 2006. – 213 с.

ИНГЛИЗ ТИЛИДА ИНТЕГРАЦИЯЛАШГАН РЕЦЕПТИВ НУТҚ МАЛАКАЛАРИНИ ШАКЛАНТИРИШ ЮЗАСИДАН КҮРСАТМА ВА МАСЛАҲАТЛАР

Матлюбахон Назаралиева,
Фаргона политехника институти
“Ўзбек тили ва тилларни ўргатиши”
кафедраси, инглиз тили ўқитувчиси

Аннотация

Уишибу мақола намойши этубучи кўнинмалар ҳақида. Бу ўқувчига унинг ютуқлари ҳақида далилларни тақдим этади ва у ўзининг яхшиланишини маълум вақт ўтганидан сўнг сезиши мумкин. Бу уларнинг сўз бойлиги ва тузилишини тушунишга ёрдам беради ва бошқа тил кўнинмаларини тўлдиради. Демак, агар ўқитувчи янги педагогик янгиликларни қабул қилишига очиқ бўлса, у инноватсиян гояларни таълим жараёнига мақсадга йўналтирилган ҳолда жорий этишини таъминлай олади.

Калим сўзлар: намойши этубучи кўнинмалар, педагогик асос, мунтазам ўқиши, нутқий механизм, орфографик қоидалар.

Аннотация

Эта статья о демонстративных навыках. Это дает учащемуся свидетельство его прогресса, и он может заметить свое улучшение через определенный период времени. Это помогает им понять словарный запас и структуру и дополняет другие языковые навыки. Поэтому, если педагог открыт к восприятию новых педагогических инноваций, он может обеспечить целенаправленное внедрение инновационных идей в образовательный процесс.

Ключевые слова: демонстративные навыки, психологическая основа, регулярное чтение, речевой механизм, орфографические правила.

Annotatsiya

This article is about receptive (demonstrative) skills. This provides the student with evidence of his progress, and he can notice his improvement after a certain period of time. This helps them understand vocabulary and structure and complements other language skills. Therefore, if the teacher is open to accepting new pedagogical innovations, he can ensure the goal-oriented introduction of innovative ideas into the educational process.

Keywords: demonstrative skills, psychological basis, regular reading, speech mechanism, orthographic rules.

Дунёдаги сиёсий ва иқтисодий таракқиёт, ижтимоий соҳалардаги интеграциялашув ва глобаллашув инглиз тилини халқаро мулоқот тили сифатида шакиланишига олиб келди. Бу эса мамлакатимизда ҳам инглиз тилини ўрганишга алоҳида эътиборни шакллантириди. Ўзбекистоннинг келгусидаги тараққиётида ва халқаро ҳамжамиятда ўз ўрнига эга бўлишида инглиз тили муҳим восита бўлиб хизмат қиласи. Бу эса таълим сифатига янги, янада кенгроқ талаблар кўймоқда ҳамда тегишли ислоҳотларни амалга оширишни тақозо этмоқда.

Таълимдаги анъанавий ўқитиши билан инноватсия ёндашувни қиёсий таҳлил қилиш орқали инноватсия ёндашувнинг самарадорлиги аниқлаб берилди. Нутқий механизмни шакллантириш, нутқий фаолият назарияси, тилни мулоқот воситаси сифатида ўрганишнинг педагогик хусусиятлари мазкур тадқиқотнинг педагогик асосини ташкил қиласи. Ўқув жараёнини кузатиш, ўқиш стратегияларининг унумли кўлланиши ва талабалар билан сұхбат ўқиш малакаларини шакллантириш жараёнидаги педагогик қийинчилаклар (орфографик қоидаларни билмаслик, хато қилишдан қўрқиши, мотивация йўқлиги)ни аниқлашга, таҳлил қилишга ва уларни бартараф қилиш ўйларини ишлаб чиқишига ёрдам берди.

Ўқиши тил материалини ўрганишда муҳим восита вазифасини бажаради. Матнларни ўқишини ўргатиши ўқувчилар луғат бойлигини бойитиши усусларидан бири сифатида муҳим аҳамиятга эгадир. Овоз чиқариб ўқиши талаффузни ўргатишида, тинглаб тушунишда муҳим босқич ҳисобланади. Бундан ташқари, ўқиши гапириш малакаларини шакллантиришда ҳам муҳим восита саналади. Ўқилган матнлар мазмуни бўйича савол-жавоб машқларини бажариш, ҳикоя қилиб бериш, сұхбат кабилар мазкур малакаларни шакллантишида муҳим роль ўйнайди. Талаба ўқиши орқали гапиришга материал тўплайди. Уларни чет тилида гапириб беришга тайёрлайди [1, 28].

Талабаларнинг чет тилида жуда қийинчиликсиз ўқишиларини таъминлаш учун, ўқитувчилар, биринчи навбатда, ўз тилларида ўқиши қобилиятини ривожланишиларни керак.

Мактабда ва уйда мунтазам ўқиши машқ қилиш ҳақиқатдан қобилият ривожланишига олиб келади. Ўқишининг яна бир муаммоси – чет тилида билимнинг етишмаслигидир. Биз тез-тез бу муаммога дуч келамиз. Агар талабалар чет тилида билимга эга бўла олмасалар, ўқитувчи бундай талабалардан ушбу тилда ўқишилари мумкинлигини кутмайди. Ўқишидан олдин ўқитувчи талабларга машқ қилиш орқали ўқиши ком-

петентлигини ривожлантириш керак. Ўқувчилар ҳам, ўз ўрнида, ҳеч бўлмаганда грамматика ва луғат ҳақида асосий билимларга эга бўлишлари керак бўлади. Чет тилини ўқиш, ўз она тилида ўқишдан кўра кўпроқ вақт талаб этади. Ўқувчилар матннинг контекстига дархол тушуна олмайдилар. Ўқитувчилар бунга сабр-тоқатли бўлишлари керак, чунки ўз она тилида ва чет тилида ўқиётган ўқувчилар ўртасида катта фарқ бор.

Сокин муҳит ўқиш учун энг яхши муҳитдир. Ўқишнинг афзалликлари уч пунктда мавжуд:

1. Ўқувчи муаллиф томонидан яратилган дунёни баҳам кўради.

2. Ўқувчи ўз тажрибасини матннаги воқеалар билан тақослади.

3. Ўқувчи матннинг маъносини тушунтиради.

Ўқиш биз ўйлайдиганлардан кўра самарали жараёндир. Ўқувчилар ўзларининг фикрлаш тарзини ривожлантиради ва ўз-ўзидан пайдо бўлган реакцияларини кўллайди. Ўқитувчилар тўғри матнни танлаш ва ундан тўғри фойдаланиш орқали жуда самарали таълимни амалга оширишлари мумкин.

Талабалар ўқиш асосини (мотивини) улар билан зўр бериб ўқий олишлари учун билмоғи лозим. Кўпгина талабалар бу ҳодисада телевизор феноменига мурожаат қилишади. Чунки бу феноменда вақтнинг давомийлиги бўлиб, унда саҳналар ва воқеаларни тез-тез ўзгартирадилар. Ўқиш бадиий матнлар ўқишида ўқувчилардан концентрацияси ва машаққатли ишлшини талаб этади. Талабалар учун муҳим мотвация (сабаб) шундан иборатки, матн талабаларга яқиндан алоқадор бўлиши керак. Талабаларни рағбатлантириш учун ўқитувчилар бадиий матнлардан бир нечта цитаталар танлаш ва улардан дарсда фойдалана олиши керак [7, 20].

Дарсларнинг бошида матнга бевосита ўтиш мумкин эмас. Ўқитувчи матнни ўқувчиларга тақдимотни чет тилида тушуна олишлари кераклиги борасида ҳам чуқур ўйлаб кўришимиз керак. Аввал матн билан танишиш зарур. Ўқитувчи матннинг муаллифи ҳақида қизиқарли нарсаларни гапира бошлайди. Шундан кейин китоб ёки матн номига келади. Талабалар эса тасаввурларини кўшимча қиласидилар.

Масалан:

-Do I love playing with your cat?

-No, you don't love playing with my cat.

-Okay, does your brother love playing with your cat?

-No, he doesn't love playing with your cat.

-Your dad love playing with it?

-No, he doesn't love playing with it either.

-Aaa, does your mom love playing with it?

-No, she doesn't love playing with it either.

-Okay, then who loves playing with your cat?

-Of course me. I love playing with my cat.

Саволлар матннинг тақдимотида муҳим аҳамиятга эга. Саволлар матнни ўқишидан олдин мунозара қили-

ниши керак, чунки ўқувчилар ўқишига диққат қилиб, буни билиб олишлари ва улар ҳам саволлар беришларини таъминлаш керак.

Матнни ўқиб бўлгандан кейингина саволларга жавоб берилади.

Мунозара – ўқувчини қизиқтирадиган яна бир муҳим усолдир. Мунозара давомида ўқувчилар ўзларининг тажрибаларини, билимлари ва фикрларини синф билан баҳам кўрадилар. Булар дарс учун жуда самарали усул бўлиб, мунозара вақтида гапларнинг грамматик хатоларини тўғрилаш бу усулнинг аҳамиятли жиҳатидир.

Маданият буғунги кунда таълимнинг муҳим қисмиdir. Шунинг учун матнни танлашда эҳтиёт бўлишимиз керак. Ўқитувчи адабиётни нотўғри танлаши орқали бир неча талабаларга ноқулай вазиятни келтириб чиқаради. Матннинг тўғри танлови ҳам талабалар билимiga боғлиқdir. Қачонки талабалар ўз билимларини чет тили дарсида кўллай олсалар, ўқитувчилар учун самарали муҳокамани ўтказишлари ҳам мумкин. Мисол учун, мустамлакачилик ҳақидаги матндан фойдаланиш тавсия этилмайди, чунки ўқувчиларда бу мавзу бўйича маълумот йўқ. Агар ўқитувчи дарсда спорт тарихи ҳақида мавзуни муҳокама қилса, дарсда спорт мавзуси ҳақидаги билимлардан фойдаланиш мантиққа тўғри келади [4, 32].

Кўйида берилган мисоллар рецептив нутқни шакллантириш учун тажриба давомида талабаларга жуда кулаг ҳамда маълумотларга бой бўлди.

Рецептив нутқни шакллантириш учун эса TPRS (teaching proficiency through reading and storytelling) методини кўриб чиқайлик.

TPRS (teaching proficiency through reading and storytelling) ёки ўқиш ва ҳикоя айтиш орқали ўқитиш методикаси испаниялик ўқитувчи Блейн Рей томонидан 1980-йилларнинг охирида яратилган. Бу (TPRS) янги тилни эгаллаш учун, шунчаки ўрганиш учун эмас, балки бутунлай тилни эгаллаш учун мияга катта миқдордаги тушунарли бўлган тақрорий маълумотлар (CI- language acquisition) керак деган фикрга асосланган. Бу ўқитиш усули асосий диққат-эътиборини ўрганилаётган чет тилларида энг кўп ишлатиладиган сўз ва ибораларни ўз ичига олган интерактив китоблар ва оғзаки ҳикоялардан фойдаланишга, ўқувчиларга янги тил билан осонликча ва тезкор танишишларига ёрдам беради.

TPRSни биринчи яратишида, Рей доктор Стивен Крашен ва доктор Жеймс Ашернинг илмий ишларига асосланган ҳолда бошлаган. Рей Доктор Ашернинг “Total Physical Response” деб номланган ўқитиш услуби ва доктор Стивен Крашеннинг “CI- language acquisition” тилни ўрганиш стратегиясини бирлаштириди ва натижада “TPRS” вужудга келди.

TPRS ёрдамида ўқитувчилар, талабалар орасида тилни билишни контекстли, тақрорланадиган ва тушунарли бўлган болалар романи, қизиқарли ҳикоялар

ва интерактив материаллар орқали тарғиб қилишади. Ёки оддий қилиб тушунтирилганда, ўқитувчи юқорида айтиб ўтганимиздек тушунарли ва қизиқарли бўлган болалар хикояларидан дарс жараёнида фойдаланади.

Ўқитувчи хикояни муҳим, эътиборга молик нуқтасида айтишини бошлайди ва синфга кўплаб саволларни беради:

- а) синфнинг тилни тушунишини таъминлаш;
- б) хикояга шахсий, қизиқарли ва тушунарли деталларни кўшиш.

Ўқувчилар эса асосан синфда яратилган хикояларни, ундан ташқари қўшимчасига бошқа синфлар томонидан яратилган хикоялар, айрим ўқувчилар томонидан ёзилган хикояларни, журналлар ва газеталардан эълонларни ва мақолаларни, болалар китоблари ва TPRS синфлари учун ёзилган кичик романларни ўқишиди.

Бир сўз билан айтганда, TPRS ўз ичига табиий фразалар, кўп ишлатиладиган сўзлар ва идиомаларни олган турли хил хикояларни айтиш, тинглаш ва уларнинг устида қисқа ва оддий бўлган савол-жавоблар олиб боришдан иборат хисобланади. Келинг, TPRS методи бўйича қуидаги қоидаларга тўхталиб ўтамиш.

Биринчи қоида:

Биринчى бўлиб бизда “Mini story” дарслари келади ва бу дарсларни энг муҳим қисми ҳисобланади. Mini story дарсларида битта мавзу атрофидаги жуда ҳам оддий ва қисқа бўлган савол-жавоблар бўлади. Энди биздан талаб қўлнадиган иш бу – бошида китобдан фойдаланган ҳолда, шунчаки қайта ва қайта эшишиш. Кейинчалик саволларни эшишиб, тушуниб, керак бўлса, бошланишида эшитилаётган аудиони тўхтатиб саволга жавоб бериб, кейин яна жараённи шу йўсунда давом эттирамиз. Шу ерда янги сўзларни қандай қилиб ёдлашимиз ҳақида тавсия бериб кетмоқчиман. Mini story дарсларни бир неча маротаба тинглаб бўлганимиздан кейин, табиийки, у ерда бизга нотаниш бўлган сўзлар чиқади ва уларни биз қандай қилиб ёдлаймиз?!

Mini story ни бир бошидан ўқиб, нотаниш сўзларни тагига чизиб чиқамиз ва ундан сўнг чизилган сўзлар бутун фразаси билан дафтаримизга кўчиралиб, билмаган нотаниш сўзимизни таржимасини иложи борича инглиз тилида ёзишга ҳаракат қиламиз, агар энди бошлаётган бўлсак, ўзбек тилида оддий таржимасини ёзиб кўямиз. Инглиз тилида у сўзнинг таъриф (definition)ини ёза олсак, янада яхши. Ундан кейинги қадам: ўрганилган нотаниш сўздан фойдаланиб, ўзимиз бирон гап тузамиз. Мана шу янги сўзларни контексада ўрганишга мисол бўла олади ва сўзларни алоҳида-алоҳида ёдланган сўзларни 80% маълум вақт ўтиши билан хотирадан кўтарилар экан. Шунинг учун биз янги сўзларни юқорида айтиб ўтганимдек, контексада ёдлаймиз ва бу йўлда бизга “Mini story” дарслари ёрдамга

келади [3, 35].

1-қоиданинг холосаси, янги сўзларни ҳеч қачон алоҳида-алоҳида ёдламаймиз, акскинча, уларни юқоридаги услугуда таҳлил қилиб ёзиб чиқамиз ва эшишиш орқали контекстда ўрганамиз, хикояни тинглашда давом этамиш ва иложи борича саволларга жавоб беришга ҳаракат қиласиз. Тўғри, бошланишида бироз қийин ёки жараён тез туюлиши мумкин, лекин бу хар бир дарсни бошланишида кузатиладиган жараён, холос. Агар ҳар бир дарсда шундан ўта олсак, биз инглиз тилидаги муваффақиятимиз томон бир қадам ташлаётган бўламиз!

Иккинчи қоида:

Кўпчилик тил ўрганувчиларда нотўғри бўлган тушунча шаклланган, яъни “граматика тил ўрганишнинг асоси ҳисобланади”, лекин аслида ундей эмас. Тилни ўрганишдан асосий мақсад бу мулокот бўлиши керак. Буни эътиборсиз қолдириш тил ўрганиш жараёнини секинлаштиради.

2-қоиданинг холосаси, фақат ва фақат граматика деган тушунчани тўхтатамиш, тил ўрганишдаги асосий қилиниши керак бўлган иш бу listening (эшишиш) ва speaking (гапириш), ҳаттоқи биринчи ўрганиш бошланган кундан бошлаб (фақатгина даражамизга мос равишида). Бунга 3-коидада батафсил тўхталамиш.

Учинчи қоида:

Тинглаш. Ёш болалар тилни қандай ўрганишади? Кечалари билан саноқсиз граматика қоидаларни ёд олиб чиқишидими? Ёки чет элга бир неча йилга ишлаш ёки ўкиш мақсадида боргандар қандай ўрганишади. Масалан, ҳаммамиз кўп кузатиладиган ҳолат, кўплаб юртдошларимиз Россияга турли хил мақсадларда бориб келишади, асосан ишлаш мақсадида ва қўшимчасига рус тилини ҳам зўр ўрганиб олишади.

Иккала ҳолатда ҳам асосий сабаб бу – тинглаш. Энди тинглаш деганда, инглиз тилида битта қоида бор “Happy listening”, яъни тор доирада тинглаш. Бу дегани турли хил мавзуларга оид кўплаб маълумотларни тинглаш эмас, балким битта мавзу атрофидаги кўпроқ маълумотларни тинглашдир, албатта, тақорорийликка эътибор берган ҳолда. Кўплаб лингвистлар ва дунёнинг тил ўқитувчилари берган тавсияларига кўра тил ўрганиш жараёнида биринчى бўлиб етарли даражада эшишиш керак экан ва ўзимни инглиз тилини ўрганишдаги шахсий тажрибаларимдан келиб чиқиб мен ҳам бу фикрға 100% қўшиламан.

3-қоиданинг холосаси, “Happy listening” Тингланг! Тингланг! Тингланг!

Тўртинчи қоида:

Repetition, яъни тақорорийлик ёки чуқур ўрганиш. Чуқур ўрганиш (Repitition) чет тили ўрганишнинг калитларидан бири. Бизнинг системамизга кўра, ҳар бир ҳафталиқ дарсни энг камида 3 соатдан ҳафта давомида тингланг. Агар бир ҳафтада ҳам тўлиқ ўргана олмасангиз, кўпроқ вақт тинглашингиз ҳам мумкин. Бунда чегара муҳим эмас, асосийси тўлиқ ва чуқур ўрганиш.

Хоҳласангиз, ҳар бир ҳафталик дарсни 10 кун, 15 кун ёки 1 ой тинглашингиз мумкин, лекин энг камида 7 кун [6, 55].

Хулоса шуки, чет тилини ўқитишида ўрганувчи-ларнинг ёши, қизиқиши ҳамда уларга бўлган ёнда-шув тўғри танланса, ўқитувчи ўз олдига кўйган мақ-садга эриша олади. Бунинг учун ёндашув ёки дарсда қўллайдиган метод, яъни услуб ҳам тўғри танланиши дарснинг сифатли бўлишига асосий замин ҳисобла-нади.

Таълим жараёни унинг сифати ва аҳамияти ўқув-чининг билимини оширишга ёрдам берадиган усул ва

воситалар ўқитувчининг кўникма ва малакалари янги педагогик технология ва информацион технологиялар замонавий таълимнинг асосий белгиларидан бири бў-либ, уларни амалга ошириш орқали юқори самарага эришилади.

Бундай усуллардан самарали фойдаланиш учун, авваламбор, ўқитувчи ўз фанини пухта билиши, илгор замонавий ўқитиши усулларидан яхши хабардор бў-либ, улардан самарали фойдаланиш йўлларини кашф эта олиши лозим. Шундагина ўқитиши сифати ҳам, ўқувчиларнинг фанни ўзлаштириш даражаси ҳам юқори бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Борьботко В.Г. Принципы формирования дискурса. От психолингвистики к лингвосинергетике. – М.: Ком. Книга, 2007. – 288 с.
2. Боймирзаева С. Матн модаллиги. – Т.: Фан, 2010. – 151 б.
3. Рубакин Н.А. Психология читателя и книги. – М.: МГУ, 1977. – 235 с.
4. Румянцева И.М. Психология речи и лингвопедагогическая психология. – М.: Логос, 2004. – 320 с.
5. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – 238 с.
6. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўқитувчи, 1987. – 255 б.
7. Ҳамдамов У. Бадиий тафаккур тадрижи. – Т.: Ўқитувчи, 2002. – 200 б
8. Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли лугати. – Т.: Ўқитувчи, 1985. – 144 б.

KURASH VA MILLIY JANG SAN'ATINING TEKNIK JIHATLARI UYG'UNLIGINING TARIXIY OMILLARI

Elmurod Soatov,

Chirchiq davlat pedagogika
universiteti mustaqil tadqiqochisi

Annotations

Ushbu maqolada milliy kurash qoidalari, raqib harakatini nazorat qililishning amaliy ko'nikmalari, sportchining o'z texnikasini muvofiglashtirish omillari, mag'lub etishga yo'naltirilgan texnologiyalardan samarali foydalananish, raqibni muvozanatdan chiqarish, milliy kurashdagi qoidalalar va texnik harakatlar, hamda milliy kurash bo'yicha amaliy ko'nikmalarini rivojlantrishning metodologik asoslari ilmiy jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: milliy kurash, samarali mehnat, faoliyati, jang san'ati, tezkor harakat, raqibga nisbatan faollilik, harakat elementar, moddiy va ma'naviy qadriyat, amaliy ko'nikma, metodologik asos, jangovar texnika, milliy kurash.

Annotation

В данной статье рассмотрены правила национальной борьбы, практические навыки управления движением соперника, факторы координации техники спортсмена, эффективное использование технологий, направленных на поражение, вывод соперника из равновесия, правила и технические действия. научной борьбы, и проанализированы методические основы развития практических навыков национальной борьбы.

Ключевые слова: национальная борьба, эффективная работа, активность, боевое искусство, быстрое движение, активность по отношению к противнику, элементарное движение, материальная и духовная ценность, практические навыки, методическая основа, боевая техника, национальная борьба.

Annotation

This article discusses the rules of national wrestling, practical skills to control the movement of an opponent, factors for coordinating an athlete's technique, the effective use of technologies aimed at defeating, unbalancing an opponent, rules and technical actions. scientific wrestling, and analyzed the methodological foundations for the development of practical skills of national wrestling.

Keywords: national wrestling, effective work, activity, martial art, fast movement, activity in relation to the enemy, elementary movement, material and spiritual value, practical skills, methodological basis, military equipment, national wrestling.

Sportda yuqori natijalarga erishish, emotsional yondashuvni inkor etgan holda, ratsional faoliyat muvofiqligini taqozo etib, amalga oshirish va qo'llash lozim bo'lган usul va vosita harakatlarining texnikasini o'zlashtirish bilan uziy bog'liq jarayondir. O'zbek milliy kurashi azaldan sport mashg'ulotlari negizida shakllangan bo'lsa-da, biroq uning texnologiyalaridan jang maydonida raqiblar bilan bo'lган kurashda ham muvaffaqiyatli foydalanilgan hamda taktik jihatdan texnik harakatlarni amalgalashdir. Shuningdek, sportchining texnik tayyorgarligi milliy kurash texnikasini o'rganish jarayoni sifatida keng ko'lamlı ixtisoslashgan texnikasini o'z ichiga oladi [1, 10].

Milliy kurash texnikasi – etnopsixologik omillarni o'z ichiga olgan holda, sportchining individual xususiyatlarni namoyon etishi, kam energiya sarfi raqibni mag'lub etishga yo'naltirilgan bo'lib, tezkor taktik harakatlar tizimini o'z ichiga olgandir. Shuningdek, sportchining texnik tayyorgarligi milliy kurash texnikasini o'rganish jarayoni sifatida keng ko'lamlı ixtisoslashgan texnikasini o'z ichiga oladi [2, 24].

N.M. Moiseyev ilmiy nazariyalariga ko'ra, kurashchining texnik tayyorgarligi boshlang'ich sportchilarda harakatlarini yuqori darajadagi mahorat holatiga shakllantirish bilan bog'liq bo'lib, uzoq va murakkab jarayondir. Yuqori darajali ko'nikmalarni shakllantirish bosqicha-mbosqich belgilangan qonuniyatlarga muvofiq amalgalashdir, ular harakatini o'rganishning uchta nisbatan mustaqil bosqichi mavjudligi bilan belgilanadi: dastlabki o'rganish, chuqur va batafsil o'rganish, mustahkamlash va yanada takomillashtirish [3, 26].

Qadim zamonlardan bizgacha yetib kelgan milliy kurash turli turkiy etnoslarda har xil bo'lganligi bilan, umumiy jihatdan bir maqsadga yo'naltirilgan, ya'ni yigit-qizlarni epchilik va chaqqonlik texnologiyalarini asosida raqibni yengish va mag'lub etishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Kurash – bu aslida jang san'ati bo'lib, ikki raqib yoki sportchining oldindan belgilangan qoidalar asosida yakka-ma-yakka qarama-qarshilik qilishdan iborat bo'lgan eng qadimgi sport turidir. Ta'bir joiz bo'lsa, aytish mumkinki, milliy kurash ko'p asrlar davomida o'ziga xos texnika va taktikaga ega bo'lgan jang san'ati mashg'ulotlarining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib kelgan. Mashg'ulotlarda milliy kurash texnikasida – yelkadan oshirish, dast ko'tarish, yonboshdan yiqitish va boshqa bir qator yondashuvlar mavjud [4, 5].

Milliy kurash qoidalari halol yondashuvni talab etib, raqib harakatini nazorat qilgan holda, o'z texnikasini shunga muvofiqlashdirib, mag'lub etishga yo'naltiradi. Kurash davomida har bir ishtirokchi turli usullardan foydalanib, raqibni muvozanatdan chiqarishga va biron-bir tana qismini yerga tegizishga majbur qilishga intiladi. Milliy kurashda "chala", "yonbosh", va "halol" dekan atamalar ishlatalib, kurashchi polvonlardan biri gavdasining yerga qanday tekkanligi baholanadi [5, 10].

Milliy kurashi texnikasi o'ziga xosligi bilan boshqa kurash turlaridan ajralib turadi. Bunda, birinchi o'rinda,

belgilangan qoidaga muvofiq kurashish talab etilsa, ikkinchi o'rinda, kurashchidan kuchli jismoniy tayyorgarlik va psixologik barqarorlik hamda psixofiziologik muvofiqlashgan harakat faoliyatlarini boshqarish talab etiladi. Shuningdek, raqibga nisbatan nohurmatlik qilmaslik, diqqat yo'nalganligini ta'minlash, or va nomus, har bir faoliyatga ratsional yondashish, emotsional jihatlardan qochish, kerak bo'lгanda, raqibni chalg'itish monyovrlarini o'zlashtirish lozim.

Tarixiy manbalarni tadqiq etish orqali, ta'kidlash lozimki, qadim zamonlardan beri ko'plab xalqlarning taqdidi urush jarayonida hal qilingan. Aslini olib qaraydigan bo'lsak, ushbu bo'lib o'tgan janglarning natijasi aksariyat hollarda jangchilarining qo'l jangini samarali olib borish qobiliyatiga bevosita bog'liq bo'lgan. Milliy kurash, nafaqat jang san'ati sifatida baholanadi, balki asrlar davomida madaniy va maishiy an'analar, hamda milliy-ma'naviy merosini shakllanishiga ham o'z hissasi ni qo'shib kelgan.

Y.S. Srovatskiy har bir xalqqa xos bo'lgan milliy kurash texnikasini shakllantirishda asosiy rolni, uning faoliyati, xususan, mehnat, ovchilik va boshqalar bilan bog'lab tushuntiradi [6, 58].

O'zbek xalqining ko'plab rivoyatlari, milliy afsonalarida urug'lararo to'qnashuvlar, qahramonlar janglari, qonli urushlar va bu tarixiy voqealar ishtiokchilari haqidagi ma'lumotlar saqlanib qolgan bo'lib, ular xalq hayotidagi real voqealarga asoslangan. Mojrolarning sabablari qon adovatlari, shaxsiy haqoratlar, chorva mollari va ayollarni tortib olish bo'lgan. Tabiiyki, aynan shu davrda urug', qabila erkak aholisini harbiy tayyorgarlik darajasiga katta e'tibor qaratib uni rovojlantrish bilan bog'liq mashqlarni amalgalashdir.

Har bir davrda qabila va elatlarning keksa tajribali jangchilarini yoshligidanoq bolaga epchillikni rivojlantirishga urg'u berib, jang san'atlarini o'rgatishgan.

O'zbek milliy kurashi ijtimoiy harbiy ahamiyatdagagi jang san'ati bilan bevosita uyg'un bo'lib, mard va jasur jangchini tarbiyalashdagi o'rni yuqori bo'lgan. O'g'il bolalar 3 yoshdan boshlab kamondan otish, nayza va qilich tutish, kurash, ot minish o'rgatilgan [7, 4]. O'z qabilasi yoki urug'ining qahramoni, yo'l boshchisi bo'lish uchun yoshligidayoq mard, jasur, teran fikrlaydigan, jismonan va ruhiy rivojlanish uyg'unligiga alohida e'tibor qaratilgan holda, tarbiyaviy ishlar amalgalashdir. Ulg'ayganlarida ular dastlab ovlarga olib chiqilgan, askarlikka va oila qurish kabi ijtimoiy muhim ahamiyatga ega bo'lgan mas'uliyatlari vazifalar yuklangan. Bu esa har bir insonni nafaqat fiziologik rivojlanganligini, balki psixologik tomonidan barcha talablarga javob berishi hamda tegishli testlardan o'tkanligini namoyon etgan holda kamolotga erishgan yigit, boshqa yoshlarga milliy jangini jangovar arsenalini o'rgatishga ham yo'naltirilgan [8, 5].

Milliy kurash ana shu sog'lom yigitlarni qo'shma harbiy tayyorgarlik uchun ma'lum birliklarga birlashishiga,

texnika va taktik harakatlardan foydalangan holda, qo‘l jangini rivojlantirish va tanani boshqarish bilan bog‘liq usullarni rivojlantirgan. O‘zbek xalqining etnik rivojlanish jarayonida oilaviy yaqinlik va umumiy kelib chiqish bilan bog‘liq omillar aynan milliy kurash asosida qabilalar o‘rtasida bo‘lib o‘tgan musobaqa o‘yinlar negizida o‘ziga xos integral jarayonlarni yuzaga keltirgan. Bunda asosan iqtisodiy jihatdan birikish, oilalar o‘rtasida qarindosh urug‘lik omillarini yo‘lga qo‘yish, milliy kurash jarayonida bellashgan qabila va elatlardagi bahodirlardan tashkil topgan harbiy tuzulmani tashkil etish, sport o‘yinlari bilan uyg‘unlashib ketgan jang san’atlari tajribalarini almashish zarurati hamda potensial raqibdan birgalikda himoyalanish kabi ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan, istiqbolda davlatchilik negizini asosi bo‘lgan turmush tarzini shakllantirgan [9, 29].

Shuningdek, milliy kurash asosida yuzaga kelgan qabilalar o‘rtasidagi ijtimoiy integratsiya va sotsializatsiya jarayonlari ularni hartomonlama barqarorlashishiga xizmat qilgan holda, dushman tomonidan hujum, tartibsizliklar ehtimolini minimallashtirish chora-tadbirlari sifatida ham yuqori baholangan.

Qabila va elatlar o‘rtasidagi aloqani mustahkamlashramziy bayramlar va marosimlar milliy kurash, hamda jang san’atiga daxldor bo‘lgan o‘yinlar bilan uyg‘unlashib borgan va tajribalar almashinuvni natijasida har bir o‘yin va jang san’atini ma’lum tartib qoidalari shakllantirilgan.

Yuqorida e’tirof etilgan sprot turi bilan uyg‘unlashib ketgan jang san’atlari ichida milliy kurashning o‘rni alohida bo‘lib, xalq og‘zaki ijodi asarlarida milliy kurashda g‘olib bo‘lgan alplarni she’r va doston qilib kuylash, ularning kuch va mahoratini keyingi avodlargi xalq og‘zaki ijodi orqali yetkazish urf bo‘lgan. Shundan ham ko‘rinib turibdiki, milliy kurash har bir davrda insonni kamolotga yetkazuvchi, unga motvatsiya beruvchi sport turi bo‘lib, jang san’atida ham tutgan o‘rni beqiyosdir.

F.F.Vasilev nuqtayi nazaricha, pahlovonlar kurash tushish va jang boshlanishidan oldin, bir-biridan ehtiyyotkorlik bilan yashiringan. Ularni musobaqa o‘tkaziladigan joyga yashirincha olib kelishgan va polvonlarni yomon ko‘zdan saqlangan [10, 142].

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, milliy kurash qadim zamonlardan beri jang san’ati sifatida ham yetakchi o‘rinlardan birini egallagan. Buni o‘zbek xalqining et-

nik rivojlanishi va tarixiy manbalari haqidagi ma’lumotlar ham tasdiqlaydi. Shuningdek, milliy kurash nafaqat harbiy san’ati, balki xalqining madaniy merosida jangovar san’atning yuksak ahamiyati haqida ham ma’lumot beradi.

Bundan ko‘rinib turibdiki, milliy kurash san’ati orqali jang san’atining ham bir qator elementlari shakllangan bo‘lib, asosan ma’lum turdag'i qurolda egalik qilish va undan foydalinish, o‘zini himoya qilish va hujumga o‘tish, chidamlilik va sabrlilik, epchillik va chaqqonlik hamda quolsiz holatda jang qilish qobiliyatini rivojlanirishga qaratilgan.

Milliy kurash rivoji o‘z tarxiy tadrijiga ega bo‘lib, har bir davr uchun muhim ahamiyat aks ettirgan holda, uning usul va texnikalar o‘z davridagi ijtimoiy ong mahsuli ham hisoblanadi. Uni usul va texnikalarini muvofiqlashtirish, ma’lum tartib-qoidalarga muvofiqlashtirish, usullarini mukammallashishi, ijtimoiy zarurat sifatida e’tirof etilishi ham shundandir. Milliy kurashida qoidalalar amalda raqibning tanasiga zarba bermasdan kuch va texnikadan foydalangan holda amalga oshirilishiga e’tibor qaratilishi shu kungacha o‘z ahamiyatini yo‘qotmasdan kelmoqda. Bu jarayon shundan dalolat beradiki, yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, milliy kurash har bir davra inson omilini yuqori qo‘ygan holda. har bir davr ruhi, jamiyat insonlarining ma’naviy dunyoqarashi, halollik, jaholatdan uzoqligi, hamda aggressiyani rad etishi bilan dunyo sprot turlari ichida va qolaversa, jang san’atida ham betakrordir.

Xulosa qilib aytanda, milliy kurash uzoq vaqt davomida kurash musobaqalarining barqaror ishlashini belgilab beruvchi bir qator ijtimoiy ehtiyojlarni o‘zida singdirgan etnopsixologik yondashuv mahsuli bo‘lib, buni kashf etgan xalqning buyuk tafakkur sohibi ekanligidan dalolat berib turadi. Bu esa, o‘z navbatida, qo‘l jang san’atining adolatli turi sifatida e’tirof etilib, insonning ruhiy va jismoniy imkoniyatlarini muvofiqlashtirgan holda boshqarish kabi ilmni o‘zlashtirganligidan dalolat hamdir. Milliy kurash jang san’ati turlari mazmunining evolyutsiyasi sifatida e’tirof etilgan holda, jang san’ati tarixida o‘ziga xos texnikasi va usuli bilan insonga zarar yetkazishi minimal bo‘lgan, sog‘liq uchun xavf yo‘q, hamda ijtimoiy-ma’naviy sog‘lom tafakkur mahsuli ekanligi bilan ham barcha davrlar uchun o‘z qadr va qiymatini yo‘qotmasdan kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Алиханов И.И. Техника и тактика вольной борьбы. Изд. 2-е, перераб., доп. – М.: Физкультура и спорт, 1986. – 304 с.
- Васильев Ф.Ф. Военное дело якутов. – Якутск: Бичик, 1995. – 224 с.
- Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры (общие основы теории и методики физического воспитания; теоретико-методические аспекты спорта и профессионально-прикладных форм физической культуры): Учеб. для интов физ. культуры. – М.: Физкультура и спорт, 1991. – 543 с.
- Матушак П.Ф. 100 уроков вольной борьбы. учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 290 с.

5. Миндиашвили Д.Г. и др. Контратакующие действия в вольной борьбе. – Красноярск, 1985. – 69 с.
6. Моисеев, Н.М. Структура процесса обучения двигательным действиям /Н.М.Моисеев / Теория и методика физической культуры: Учебник / Под ред. проф. Ю.Ф. Курамшина. – М.: Советский спорт, 2003. – С. 98-101.
7. Подливаев Б.А. Типовая программа спортивной подготовки по виду спорта «Спортивная борьба», дисциплина «Вольная борьба (мальчики и девочки)» для групп начальной подготовки / Б.А.Подливаев, А.С.Кузнецов. – М.: Издательство «СПОРТ», 2020. – 171 с.
8. Суханов А.Д. Многолетняя подготовка спортсменов единоборств с учетом их мотивации. – М.: 2001. – 88 с.
9. Материалы итоговой научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава Национального государственного Университета физической культуры, спорта и здоровья им. П.Ф. Лесгафта, Санкт-Петербург за 2016 г., посвященной 180-летию со дня рождения П.Ф.Лесгафта и 120-летию Университета / Нац. гос. ун-т физ. культуры, спорта и здоровья им. П.Ф.Лесгафта, Санкт-Петербург. – СПб.: [б.и.], 2017. – 262 с.
10. Тотоонти Израил Хасанович. 100 лет вольной борьбы. Центр Любителей Спорта «Торсида». – Владикавказ.: Олимп, 2005 (Краснодар : ФГУП Изд-во «Советская Кубань»). – 197 с.

ТИББИЙ ПЕДАГОГИКА ТАЪЛИМ ЙЎНАЛИШИ ТАЛАБАЛАРИ КАСБИЙ ТАФАККУРИНИ ВА КАСБГА БЎЛГАН ҚИЗИҚИШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ АСПЕКТЛАРИ

Фарида Тоҳирова,
СамДТУ Информатика, информацион
технологиялар кафедраси ўқитувчиси

Аннотация

Ушбу мақолада касбий қизиқиши сифатининг оширилиши, ёшларда мустаҳкам касбий қизиқишиларнинг шакллантирилиши, касбга бўлган қизиқишини ва унинг таркибини моҳиятининг ягона тушунни, касбий қизиқиши ва касбий ўз тақдирини ўзи белгилашдаги эҳтиёж ўртасидаги нисбат масалалари борасида сўз юритилган.

Калим сўзлар: тизимли ташкил этиши, онги муносабат, касбий фаолият, оддий руҳий жараён, қизиқиши сифатининг оширилиши, қийинчиликлар

Аннотация

В данной статье говорится о вопросах повышения качества профессионального интереса, формирования у молодежи прочных профессиональных интересов, единого понимания сущности профессионального интереса и его состава, взаимосвязи профессионального интереса и потребности в профессиональной самореализации. решимость.

Ключевые слова: систематическая организация, сознательное отношение, профессиональная деятельность, простой мыслительный процесс, повышение качества интереса, трудности.

Annotation

This article talks about the issues of increasing the quality of professional interest, the formation of strong professional interests in young people, a unified understanding of the essence of professional interest and its composition, and the relationship between professional interest and the need for professional self-determination.

Keywords: systematic organization, conscious attitude, professional activity, simple mental process, increase in the quality of interest, difficulties.

Касбга бўлган қизиқиши замонавий босқичда ижтимоий-иқтисодий соҳада туб ўзгаришларни амалга оширишда ва узлуксиз таълим тизимини ислоҳ қилишда алоҳида аҳамият касб этади. Узлуксиз таълим тизими олдига қўйилган вазифалар касбий қизиқиши сифатининг оширилишини, ёшларда мустаҳкам касбий қизиқишиларнинг шакллантирилишини талаб қиласди. Мутахассисларнинг тайёргарлигини оширувчи муҳим шарт-шароити сифатли танлов бўлиб, у мактаб ўқувчилари билан касбга йўналтирилганлик ишини тизимли

ташкил этиш орқали ҳал этилиши мумкин.

Шу муносабат билан кишининг қизиқишилари ва мойилликларига мувофиқ тарзда касб танлашнинг мустаҳкамлигини таъминлаш зарур.

Энг муҳими, ёш аспектида касбга бўлган қизиқиши шакллантириш ҳисобланади: мактаб йилларида, касбий тайёргарлик даврида ва мутахассис сифатида ишлаш мобайнида. Муайян бир касбий фаолиятга бўлган касбий қизиқиши шакллантириш факат шу касбий фаолиятни таҳлил қилиш, у ёки бу фаолият турига бўлган касбий қизиқишининг

моҳиятини ўрганиш, унинг пайдо бўлиш механизми, унинг шахсда сақланиб қолиши ва пайдо бўлиши асосидагина ҳал қилиниши мумкин.

Лекин бугунги кунда бундай давлат аҳамиятига эга бўлган муҳим муаммони ҳал қилишда педагоглар ва олимлар бир қатор қийинчиликларга дуч келишмоқда. Шулардан бири ва энг аҳамиятга эгаси қасбга бўлган қизиқишини ва унинг таркиби моҳиятининг ягона тушунишининг йўқлиги ҳисобланади. Адабиётларда, ҳақиқатан ҳам, мураккаб шахсий шаклланишини кўрсатиб берадиган “қасбга бўлган қизиқиши” деган ягона бир тушунча йўқ. Қасбий қизиқиши муаммосига бўлган бунчалик кам эътибор уни ўрганишининг қийинлиги билан ва қасбий қизиқиши ташхис қилишининг объектив услубларининг йўқлиги билан изоҳлаш мумкин.

Қизиқиши муаммосининг хорижий адабиётлардаги ҳолатини ўрганиб чиқиб, муаллиф қизиқишининг руҳшуносликнинг алоҳида ҳодисаси сифатида йўқлиги тўғрисидаги хulosага келди. Бу хulosада унга А.Г.Ковалев ҳам қўшилишиб, кўрсатадики, қизиқиши оддий руҳий жараён сифатида мавжуд эмас. Қирқинчи йилларда руҳшунослар қизиқиши муаммосига яна мурожаат қилишади (Л.А.Гордон). Л.А.Гордон томонидан тақдим этилган қизиқишларни ажратиш жудаям жиддийдир: 1) фаолият жараёнига йўналтирилган қизиқишлар; 2) фаолият натижаларига йўналтирилган қизиқишлар; 3) фаолият жараёнига ва натижаларига йўналтирилган қизиқишлар.

Қизиқишларнинг учинчи тоифаси педагогика томонлама энг қийматлиси саналади, чунки фаолиятнинг жараёни ва натижасига йўналтирилган қизиқиши энг чукур ва мустаҳкам ҳисобланади. Қизиқишининг бундай йўналтирилганлиги уни ташхис қилиш учун услубларни ишлаб чиқиша ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Бу жиҳатдан муаллифнинг қизиқиши объектларини англашнинг равшанлиги қизиқишининг асосий шароити ва ўзига хос хусусиятидир деган фикри ҳам кам аҳамиятга эга эмас. Қизиқиши муаллиф “... бизнинг онгимизнинг уларга интилиш билан ва одатда – тегишли фаолият билан боғланган маълум объексларга ҳис-туйғу бўёқдор йўналиш” тарзида тушунади.

Кейинчалик қизиқиши шахснинг ҳақиқийликка бўлган онгли муносабати сифатида тушунилади. Бошқа манбаларда қизиқиши унинг учун маълум қиймат ва жозибадан иборат бўлган объектга бўлган муносабати сифатида тақдим этилади (А.Г.Ковалев ва б.). Қизиқишининг адабиётларда келтирилган таърифлари билан танишиш (Г.Е.

Глезерман, Л.А.Гордон, Б.И.Додонов, А.Г.Ковалев, Г.И.Щукина, Ch.Buchler, A.Niemeyer ва б.) шуни кўрсатадики, қизиқиши бу муносабат қандай жараёнларда намоён бўлади қабилидаги саволга жавоб беришда турли нуқтаи назарлар мавжуд. Қизиқиши қўйидагича тушунилади: эътибор, ҳис-туйғу, интилиш, эҳтиёж, мойиллик, йўналтирилганлик, иштиёқ, рағбат [1, 53].

Қизиқиши шахснинг фаолиятини белгиловчи руҳий ҳодисаларда таркибий қисм саналадими ёки у мустақил ўзига хос хусусиятми? Шахснинг мустақил хусусияти сифатида қизиқиши бошқа қисмларнинг намоён бўлишига таъсир кўрсатади. Бу ҳақида руҳшунослик бўйича миллий адабиётларда ҳам аллақачон манбалар келтирилган (Н.Н. Чистяков, Г.И.Щукина). Қизиқиши бўйича бошқа тадқиқотчилар Б.И.Додонов, Н.П.Добронравов уни буюмга ва ишга бўлган иштиёқда ифодаланувчи кишининг мустаҳкам хусусияти деб тушунишади. Қизиқиши тушунчасини очган ҳолда, муаллиф уни у ёки бу буюмга бўлган эҳтиёж деб белгилашади. Лекин етакчи руҳшунос ва педагогларнинг (Г.И.Щукина) ишларида қизиқиши тушунчасининг эҳтиёж билан бирикишининг иложи йўқлиги кўрсатилган.

Эҳтиёж “кишининг унинг мавжудликнинг муайян шароитларига қарамлигини ифодаловчи ҳолатини” деб тушунилади. Худди қизиқиши каби, эҳтиёжлар ҳам киши фаоллигининг манбалари ҳисобланади. Қасбий қизиқиши ва қасбий ўз тақдирини ўзи белгилашдаги эҳтиёж ўртасидаги нисбатни кўриб чиқаркан, П.А.Шавир кўрсатиб берадики, бирор бир қасбга бўлган қизиқиши қасбий ўз тақдирини ўзи белгилашга бўлган эҳтиёжнинг қондирилишининг натижаси ҳисобланади. Шундай нуқтаи назарга яна битта муаллиф ҳам эга. Лекин муайян қасбга бўлган қасбий қизиқиши шакллантириш бошқа турдаги (масалан, маънавий) эҳтиёжлар билан боғлиқ. Бу ҳолатни аниқлаштириш учун қўйида натижалари келтирилган қўшимча тадқиқот керак бўлади.

Қизиқиши мураккаб руҳий шаклланиш деб тушуниш тадқиқотчилар томонидан таркибий қисмлардан қайси бири асосийси эканлигидан қараб тақдим этилади. Шу муносабат билан, адабиётларда қизиқиши тушунишининг учта йўналиши ажратиласди. Биринчи йўналиш – ақлий. Ҳар қандай қизиқиши атрофдаги ҳақиқатни англаш билан, бошқача қилиб айтганда, одамнинг ақлий ҳақиқати билан боғлиқ. Қизиқиши кишида англаш керак бўлган нарсани келтириб чиқаради. Бундан кўриниб турибдики, қизиқишининг

асосини киши руҳиятининг ақлий томони ташкил этади. Буни кўпчилик муаллифлар таъкидлашган. Иккинчи йўналиш – ҳис-туйғу. Қизиқишида уни ўзига жалб қиласидиган ва унда ижобий ҳис-туйғуларни келтириб чиқарадиган нарса бўлиб, у кишининг буюмга нисбатан муносабатининг ҳис-туйғу тавсифини ташкил этади. Ёки, аксинча, кишида салбий муносабатни келтириб чиқарувчи, унда қизиқиши ўйғотмайдиган. Бундай ҳолатда қизиқишининг моҳияти киши руҳиятининг ҳис-туйғу соҳасида кўриб чиқилади, чунки айнан унинг унсурлари (ижобий туйғулар) кишида қизиқишининг пайдо бўлишини ва сақланишини келтириб чиқаради. Бу тарафдан қизиқишини бир қатор тадқиқотчилар кўриб чиқишиган. Учинчи йўналиш вакиллари қизиқиши шахс фаоллигининг ирода нуқтаи назаридан кўриб чиқишиган (Л.И.Божович). Қизиқиши кишини нимадир билан шуғулланишга ундаиди ва унинг фаоллигини рағбатлантирувчи куч ҳисобланади, яъни қизиқиши пассив эмас, балки кишининг уни қизиқтираётган интилишларида ифодаланади. Бундан шу нарсани тушуниш мумкинки, қизиқиши тушунчасига таъриф беришаркан, юқорида санаб ўтилган муаллифлар ва бошқа кўпчилик унинг таркибида бошқа компонентларнинг борлигини рад этишмайди, шунингдек, уларнинг фикрича, бу энг аҳамиятлиларидир [2, 14].

Баъзи муаллифлар қизиқиши аниқлашаркан, бу тушунчага битта эмас, балки иккита ёки учта компонентни киритишади. П.А.Рудик қизиқиши тушунчасига ақлий ва ирода компонентларини киритади. Қизиқиши бундай тушуниш бошқа муаллифда ҳам учрайди. Нихоят, бир қатор тадқиқотчилар қизиқишида учта таркибий қисмларни – ҳис-туйғу, ақлий ва иродани кўрсатиб ўтишган. Баъзи муаллифлар қизиқиши тушунчасига субъектив жиҳатни киритишмайди, чунки уларнинг ўйлашиба, қизиқиши агар унинг эгаси уни яхши англай олмаса, ундовчи куч бўлиши мумкин эмас. Шу билан бирга, қизиқишининг субъектив тарафи уни англашдан иборат бўлибина қолмай, субъектнинг фаолиятга фаол йўналтирилганини ҳам ифодалайди. Қизиқишининг англаниши субъектда ҳаракатларга нисбатан маълум ундовларни (рағбат) юзага келтиради. Муаллифнинг ҳисоблашиба, қизиқишини кишилар онгидаги уларнинг қизиқишиларини акс эттирувчи интилиш ва рағбатларнинг кишида намоён бўлишини келтириб чиқарувчи объектив сабаб сифатида қизиқиши чеклаб кўйиш зарур.

Қизиқиши мураккаб шахсий шаклланиш кўриб чиқарканмиз, унинг табиатига қисқа тўхталиб ўтиш зарур. Баъзи хорижий руҳшунослар-

нинг ҳисоблашларида, қизиқиши шахснинг түгма хусусиятидир. Қизиқиши қалбнинг ички ҳолатини намойиш қилиш орқали қалб салоҳиятини йўналтирувчи олий маънавий моҳият деб ҳисоблашади [3, 23].

Қизиқиши муаммосини ишлаб чиқишига бир қатор олимлар томонидан улкан ҳисса қўшилган (Л.А.Гордон, Б.И.Додонов, Д.И.Трайтак, Г.И.Щукина ва б.). Масалан, Г.И.Щукина томонидан ўқувчиларда ижодий кучлар, қобилиятлар ва мойилликларнинг ривожланишида билишга бўлган қизиқишининг аҳамияти ўрганилган. Муаллиф кишининг янги нарсаларни англашга бўлган доимий интилиши билан тавсифланадиган билишга бўлган қизиқиши кўриб чиқади. Мустаҳкамланиб бориб, англашга бўлган қизиқиши ўқишига бўлган ижобий муносабатнинг асосига айланади. Мактаб ўқувчиларида англашга бўлган қизиқиши ривожлантириш бу уларда ўқиши жараёнида ақлий ва эстетик ҳиссиётларни ўйғотиши демакадир. Билишга бўлган қизиқишига муаллиф ўқиши воситаси, фаолиятни рағбатлантирувчи куч ёки шахснинг мустаҳкам жиҳати деб қарайди. Бошқа муаллифларда ҳам шундай нуқтаи назар мавжуд (Б.Г.Ананьев, Е.Васильева). Билишга бўлган қизиқишининг тавсифини ўрганиш шуни кўрсатиб бердики, қизиқиши ўзининг барча кўринишларида ва ривожланишининг барча босқичларида учта мажбурий белги билан тавсифланади: 1) фаолиятга нисбатан ижобий туйғу билан; 2) шу туйғунинг англашга оид томони билан; 3) фаолиятнинг ўзидан келиб чиқувчи тўғридан-тўғри рағбатнинг мавжудлиги билан, яъни фаолият ўз-ўзидан кишини бошқа рағбатлардан қатъи назар, жалб қиласиди ва у билан шуғулланишига ундаиди. Қизиқиши ривожланишининг турли босқичларида ҳар бир компонент турлича бўлади.

Билишга бўлган қизиқиши нафақат мактаб ўқувчиларининг, балки талabalarning ҳам ўқув фаолиятида рағбатлар асосида пайдо бўлган ҳолда катта аҳамиятга эга. Қизиқишилар ва рағбатлар ўзаро боғлиқ ва катта ярим шарлар қобигида кучли қўзғатиши марказини яратишади. Муаллиф қизиқиши талаба онгининг ҳақиқатни акс эттирувчи ўзаро боғланган тизимларнинг мавжудлиги асосида йўналганлиги сифатида аниқлайди. Билишга бўлган қизиқиши ва рағбатларнинг йигиндиси шундай асос ҳисобланадики, унинг асосида талabalardan билимлар ривожланади ва касбий қобилият ва маҳоратлар шаклланади.

Кишининг қизиқишилари ҳаётнинг жамоатчилик-тариҳий ва алоҳида шароитлар асосида

аниқланади (В.А.Крутецкий). Бир қатор муаллифлар (Д.И.Трайтак, Г.И.Щукина ва б.) қизиқиши ўқув жараёнининг маҳсулдорлигини оширувчи шароит ва ўқувчиларнинг ўқув жараёнидаги фаолликларини ривожлантирувчи манба деб ҳисоблашади. Мехнат фаолиятида қизиқишишининг эҳтиёжларини қондиришга қаратилган шароитларга нисбатан фаол йўналтирилган

муносабатдир (Ф.Н.Щербак). Шахснинг умумий йўналтирилганининг ифодаси сифатида қизиқиши субъектнинг фаолиятида ва унинг рағбатлантирувчи соҳасида содир бўлувчи барча психик жараёнларни қамраб олади ва йўналтиради (А.К. Маркова). Бундан мутахассис шахсиятининг пайдо бўлишидаги касбий қизиқишининг аҳамияти кўриш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Умаров Б.М., Елмуратова А.У., Узлуксиз таълим жараённида мустақил фикрловчи, ижодкор шахсни шакллантиришнинг айрим психологик жиҳатлари. Замонавий таълим/Современное образование. – № 3. Гафура Гуляма, 2008. – 67 с.
2. Асомова Р.З. Касб танлаш мотивацияси ва унинг динамикаси. Псих.ф.н дис. – Т., 2002. –137 б.
3. Давлетшин М.Г. Захарина М.С. Профессиональная ориентация учащихся: реформа в действии: Учебное пособие. – Т.: Ўқитувчи, 1986. – 81 с.
4. Курбанов Ш., Сейтхалилов Э. «Национальная программа по подготовке кадров». –Т.: Университет, 1999. – 104 с.
5. Исмогилова Ф.С. Профессиональный опыт специалистов и управление им в условиях формирования рыночной экономики. Автореф. дис. ...доктор, психол. наук. – Москва, 2000. – 41 с.

AXBOROT TEKNOLOGIYALARI JISMONIY TARBIYA VA SPORT SOHASINI BOSHQARISH OMILI SIFATIDA

Elmurod Tursunqulov,
Samarqand davlat universiteti
Jismoniy madaniyat fakulteti
“Sport faoliyati” kafedrasi dotsenti v/b, PhD

Annotatsiya

Ushbu maqolada jismoniy tarbiya va sport sohasini boshqarish omili sifatida axborot texnologiyalari va ularning tajribaga aylanishi, murabbiylar va sportchilar uchun samarali tadbirlarni tashkil etish, virtual darsliklar va tashqi qo'llanmalarni ishlatalishni o'rGANISHNI, sport tadbirlari va natijalar haqida to'liq va aniq ma'lumotni olishni o'rgatishni o'z ichiga oladi. Bu mavzuga o'xshash dastlabki tadqiqotlar, fikr va muhokamalar, sport tajribalari va ma'lumotlari, axborot texnologiyalarining tarbiya va sport sohasidagi tajribalarni oshirish va qulaylashtirishda ko'rsatgan xizmatlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: texnologik, sport, gipertarmoqlar, jismoniy tarbiya, axborot, kommunikatsiya nazariyasi.

Аннотация

В данной статье, как фактор управления физической культурой и спортом, информационные технологии и их трансформация в опыт, организация онлайн-мероприятий для тренеров и спортсменов, обучение использованию виртуальных учебников и внешних гидов, спортивные мероприятия и результаты полностью обсуждается и включает в себя обучение получению точной информации. Аналогично этой теме обсуждаются предварительные исследования, мнения и обсуждения, спортивный опыт и информация, услуги информационных технологий в улучшении и облегчении опыта в области образования и спорта.

Ключевые слова: технологический, спорт, гипертармоны, физическое воспитание, информатика, коммуникативная теория.

Annotation

In this article, as a factor in the management of physical education and sports, information technologies and their transformation into experience, organization of online events for coaches and athletes, learning to use virtual textbooks and external guides, sports events and results are fully discussed. and includes training to receive accurate information. Similar to this topic, preliminary studies, opinions and discussions, sports experiences and information, the services of information technology in improving and facilitating experiences in the field of education and sports are discussed.

Keywords: technological, sports, hyper-networks, physical education, information, communication theory.

Qarorlar qabul qilinishida fan, texnika, empirik va amaliyot tarkibiy qismlari o‘zaro muvofiqlashtiriladi. Obyektiv omillar va ularning o‘zaro aloqalari majmui hisobga olinadigan ilmiy yondashuv qarorlar samaradorligini oshirishning asosi hisoblanadi. Qaror qabul qilish nafaqt texnologik, balki ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik jihatlarga ham ega harakat [1, 5]. Murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarda boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi xatolar uzoqqa boruvchi ma’naviy va moddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Obyekt (jarayon) boshqaruvi rahbar oldida doimiy yuzaga keladigan vazifalar hal etilishini nazarda tutadi. Bunda qarorlarni qabul qilish jarayoni rasmiylashtirilgan va rasmiylashtirilmagan bo‘lishi mumkin. Rasmiylashtirilmagan qarorlarni qabul qilishda hech qanday qoidalar talab qilinmaydi, bunda odam ko‘pincha o‘ziga xos aqli rasolikka, tajribaga, ichki hissiyotga va boshqa shunga o‘xshash tushunchalarga tayanadi. Rasmiylashtirilgan qarorlar esa aniq qoidalar, tavsiyalar bo‘yicha qabul qilinadi. Bunda ushbu tavsiyalarga asoslanib, turli rahbarlar bir xil qarorlarga kelishadi. Rasmiylashtirilgan qarorlar ikkita asosiy usulga tayanadi: mantiqiy modellash va optimallash [2, 8].

Optimal qarorlarni qabul qilish esa dastlabki ma’lumtlarga, matematik modelga, masalalarni kompyuterda hal etishga asoslanadi. “Jismoniy tarbiya va sport” tizimini boshqarish oldida turgan vazifalar turkumi uchun matematika, kibernetika usullarini faolroq jalb etish kerak [2, 10]. Albatta, bunda muayyan aniq dasturiy ta’midot mavjud bo‘lmagan sharoitda, kompyuter qo‘yilgan savolga tez javob berishiga qaramay, ushbu holatda amaldagi vaziyatda vazifalarni hal etish uchun yillardan qilinishi mumkin.

Har qanday jarayon kechishiga, aynan esa jarayonni tashkillashtirishga va jarayonni shaxsan boshqarishga aniq maqsadga qaratilgan ta’sir ko‘rsatilishini ta’minalash jarayonining ikki tomonini farqlash kerak.

Boshqaruvni tashkillashtirish boshqaruv tizimlarini va ularning faoliyatini tartibga solish jarayoni sifatida boshqaruv tizimlarini shakllantirish va qayta shakllantirish jarayonidan hamda boshqaruv xodimlari mehnatini tashkilashtirish jarayonidan iborat bo‘ladi.

Boshqaruvni tashkillashtirish quyidagi operatsiyalarni o‘z ichiga oladi:

- boshqaruv funksiyalarini aniqlash;
- boshqaruv pog‘onalarining oqilona miqdorini belgilash;
- bo‘g‘inlar miqdorini aniqlash;
- ular o‘rtasidagi funksiyalar, huquqlar va majburiyatlarni vertikal va gorizontal yo‘nalish bo‘yicha taqsimlash;
- kadrlarning kasbiy va son tarkibini belgilash;
- boshqaruvning texnik vositalarini tanlash;
- korxona (tashkilot) va uning bo‘linmalari to‘g‘risida nizomlar, shuningdek, lavozim yo‘riqnomalarini ishlab chiqish;

– reglamentatsiya, ya’ni boshqaruv jarayonlarini amalga oshirish tartibini belgilash (masalan, hujjat aylanishi sxemalari, vazifalar yechimining tarmoq va matritsa sxemalari va h.k.).

Boshqaruvni tashkillashtirishga qo‘yiladigan talablardan biri obyektning o‘ziga xos jihatlariga muvofiqlik hisoblanadi. Ushbu talabning mohiyati obyektdan kelib tushayotgan barcha axborotdan samarali tarzda foydalanishdan iborat. Buning uchun obyektning rivojlanish qonuniyatlari va an’analarni hamda uning amaldagi holatini bilish kerak. Bunday holatda qo‘yilgan maqsadlarni o‘z vaqtida va to‘g‘ri aniqlash: ularga erishish yo‘llarini asoslash va ishlab chiqish, tizimlarni o‘zaro muvofiqlashtirish, tartibga solish va nazorat qilish mumkin bo‘ladi.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning zamonaviy yutuqlari boshqaruv sohasidagi barcha tarkibiy qismlarga tegishlidir. Ilmiy-texnik taraqqiyot quyidagi asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha rivojlanib bormoqda: mahsulotni takomillashtirish, mehnat vositalarini takomillashtirish, mehnat predmetlarini takomillashtirish, mehnat jarayonini takomillashtirish (texnologiyalar, tashkillashtirish, rejalashtirish va boshqarish). Bu boshqaruv sohasida boshqaruv qarorlari sifati oshirilishi va qarorlarni ishlab chiqish usullari takomillashishini, zamonaviy elektron hisoblash texnikasi, orgtexnika vositalari, aloqa vositalari va turli texnik boshqaruv vositalari tobora kengroq ko‘lamda qo‘llanishini, yangi axborot texnologiyalari, zamonaviy turdagagi axborot tashuvchi vositalar yaratilishini, mahalliy hisoblash tarmoqlari, giper-tarmoqlar tashkil etilishini, elektron pochta va avtomatlashtirilgan hujjatlashtirish va h.k. vositalardan foydalanishni anglatadi.

Ham tashqi muhitdan, ham uzoq muddatli xotiradan yoki shunga o‘xshash manbalardan kelib tushadigan axborot vaziyatni o‘zgartiradi. Birinchidan, ushbu axborot vaziyat to‘g‘risidagi predmetli tasavvurni o‘zgartirishi mumkin. Ikkinchidan, yangi ma’lumotlar ishlar holati to‘g‘risidagi farazlar tasdiqlanishi subyektiv ehtimolini o‘zgartiradi. Uchinchidan, qaror qabul qilish jarayonida olingan ma’lumotlar natijalarga qo‘shib yoziladigan foydalilikni o‘zgartirishi mumkin.

Jismoniy tarbiya va sport sohasida ilmiy axborot rivojlanishining dolzarb muammolarini ko‘rib chiqib, fikrimizcha, ushbu sohadagi axborot jarayonlari mohiyatini tushunish uchun muhim metodologik qoidani qayd etadi. U shunday yozadi: “Sport fani predmetining uyg‘un birligi ko‘p sonli ilmiy fanlar o‘zaro bog‘lanishini talab qiladi, ularni ilmiy axborot nuqtayi nazaridan uchta katta guruhga bo‘lish mumkin:

- a) jismoniy tarbiya va sport rivojlanishi bilan bevosita yuzaga kelgan ilmiy fanlar (jismoniy tarbiya nazariyasi; jismoniy tarbiya tarixi: sport nazariyasi va metodikasi);
- b) uzoq vaqt jismoniy tarbiyaning muayyan sohasiga

yo'naltirilgan va mustaqil ilmiy fanlar sifatida qaror topgan ilmiy fanlar (masalan, sport pedagogikasi, sport psixologiyasi, sport tibbiyoti);

v) jismoniy tarbiya va sport sohasida amaliy ilmiy fanlar sifatida amal qiluvchi ilmiy fanlar (masalan, sport metrologiyasi matematika, fiziologiya, biokimyo, biyomekanika)".

Jismoniy tarbiya va sport sohasida ilmiy axborot jarayonlarining ilmiy asoslangan tashkil etilishini tadqiq qilib, ushbu jarayonlarga ko'plab omillar va sharoitlar, aynan esa:

- mamlakatdagi ijtimoiy vaziyat va buning asosida umuman ilmiy axborotni tashkillashtirish va baholash;
- sport fani, shuningdek, sportdagagi ilmiy vazifalarni hal qilishga yordam beradigan bir-biriga yaqin va o'zaro bog'langan fanlarning rivojlanish darajasi va samaraliligi;
- taalluqli mamlakatdagi ilmiy axborotning umumiy darajasi;
- ilmiy axborot sohasida band mutaxassislar malakalari, mehnatga tayyorligi va ish qobiliyat;
- dastlabki moddiy-texnik shart-sharoitlarni rivojlantirish darajasi ta'sir ko'rsatishini qayd etadilar.

Fikrimizcha, mualliflar axborot jarayonlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni yetarli darajada to'liq aks ettirgalar, ularni bilish va hisobga olish axborot hujjatlari bilan ishslash davomida salbiy holatlarga yo'l qo'ymaslik imkonini beradi.

Shunday qilib, axborot tizimi (yoki axborot ta'minot tizimi) – boshqaruv tizimida qo'llanadigan ma'lumotlarni

toplash, saqlash, yig'ish, izlash va uzatish tizimidan iborat [3, 5].

Axborot ta'minotining avtomatlashtirilgan tizimlari dan foydalanish boshqaruv jarayonining quyidagi muhim tavsiflariga erishish imkonini beradi:

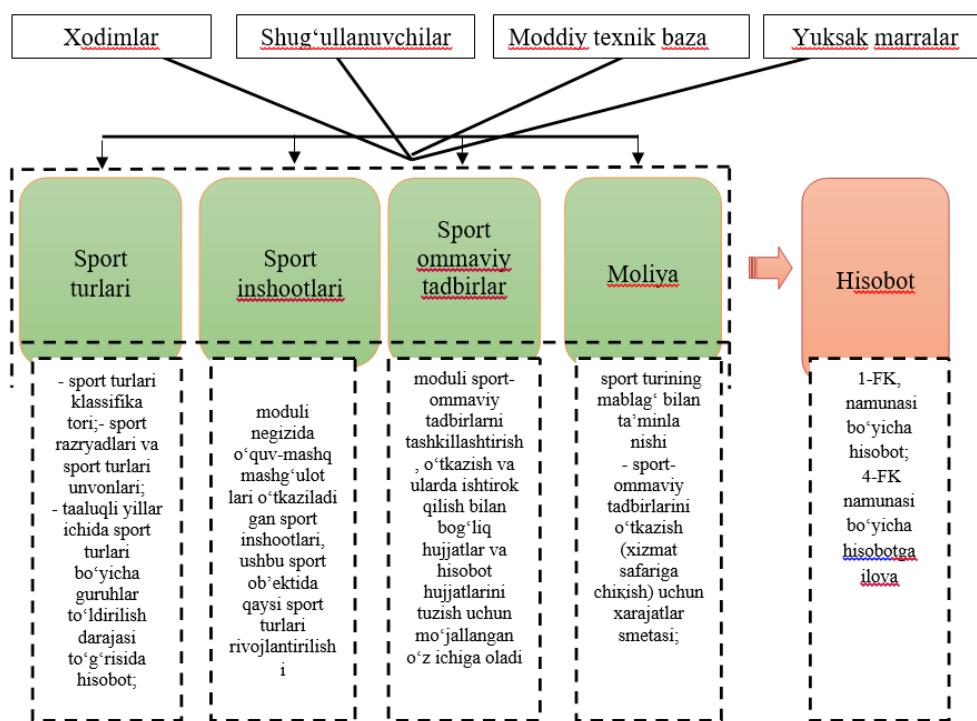
– rejalashtirish uzlusizligi, bu rejalashtirish qayd etilgan kalendar muddatida emas, balki rejalashtirish intervali deb nomlanadigan, joriy vaqtidan boshlab oldinga hisoblanadigan belgilanuvchi muddatda olib borilishini anglatadi;

– rejaning o'zgarishlarga boyligi, ya'ni rejaga uning yaxlitligi va o'zaro bog'liqligi buzilmagan holda tuzatishlar kiritish imkoniyatlari: rejalarning ko'p variantliligi va ularni o'zgaruvchan mezonlar bo'yicha optimallash imkoniyatlari mavjud;

– rejalashtirish turli (istiqbolli, uzoq muddatli, qisqa muddatli va joriy) tizimlarining o'zaro, shuningdek, texnik-iqtisodiy tahsil vazifalari bilan muvofiqlashuvi.

Xulosa qilib qayd etish mumkinki, birinchidan, olimlar va amaliyot xodimlari jismoniy tarbiya va sport sohasidagi axborot jarayonlariga boshqaruv, ilmiy va boshqa turdag'i faoliyat darajalarini oshirish bo'yicha muhim omil sifatida ilmiy va amaliy qiziqish bildirmoqdalar.

Modellarning tagida keltirilgan modullar harakatdagi tizimning to'liq mazmunini anglatishi zarur, bizning holatimizda modullar pastki qatorda majmua shaklida keltirilgan, bu esa rejalashtirish va ba'zi bir o'zgartirish kiritish imkonini beradi.

Axborot, kommunikatsiya nazariyasi, jumladan, jismoniy tarbiya va sport sohasidagi kommunikatsiya masalalari ko'rib chiqilgan. Ushbu ishlardan kelib chiqadigan

asosiy xulosalar quyidagilardan iborat:

– jismoniy tarbiya va sport sohasidagi mutaxassislarga axborot xizmatini ko'rsatishni takomillashtirishning tur-

li muammolari bo'yicha ilmiy-tekshirish ishlarini doimo o'tkazish talab qilinadi;

– ko'rib chiqilayotgan faoliyat sohasida axborot oqimlarini o'rganish o'ta muhim muammo hisoblanadi. Ushbu faktlarni bilish va ularidan foydalanish jismoniy tarbiya va sport sohasida axborot xizmati ko'rsatishni to'g'ri yo'lga

qo'yish imkonini beradi;

– jismoniy tarbiya va sport bo'yicha ilmiy-texnik axborotni to'plash, saqlash, tartibga solish va qayta ishlash jarayonlarini avtomatlashtirish uchun mo'ljallangan avtomatlashtirilgan maxsus axborot-qidiruv tizimini yaratish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Волков, В.Ю. Компьютерные технологии в физической культуре, теория и практика физической культуры в 1998 году в Москве издательством «Физкультура и спорт». – 1998. – 106 с.
2. В.В.Михалев. “Жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги ахборот технологийлари”. – Т.: “Фан” нашриёти, 1998. – 110 б.
3. К.Д.Ярашев. “Жисмоний тарбия ва спортни бошқариш”. – Т.: “Фан” нашриёти, 1998. – 66 б.
4. Р.С.Саломов, Ф.А.Керимов. “Жисмоний тарбияда педагогик технологиялар”. Т.: “Оқибат” нашриёти, 2003. – 110 б.

PREVENTION OF IMPORTANT NON-COMMUNICABLE DISEASES AMONG THE POPULATION: UZBEKISTAN AND FOREIGN EXPERIENCE

**Nilufar Rasulova,
Zebo Sattarova,**

Dilfuza Mirdadayeva,

Associate Professor of the Department of
Public Health and Health Care,
Tashkent Pediatric Medical Institute

Annotation

The article discusses the WHO European policy in the field of prevention of non-communicable diseases, as well as the development of measures to combat non-communicable diseases in Uzbekistan. The strategic directions for the development of the prevention of non-communicable diseases from the mid-twentieth century to the present are determined, the relevance of preventive work with the population, the search for effective ways to organize measures for the prevention, early detection and reduction of the impact of behavioral risk factors for non-communicable diseases, the need to further improve work on the formation of a healthy lifestyle are substantiated, of the population, the active involvement of each citizen in the process of forming a responsible attitude to their health.

Keywords: prevention of non-communicable diseases, risk factors, health promotion, formation of a healthy lifestyle.

Annotatsiya

Maqoladayuqumli bo'lmagan kasalliklarning oldini olish sohasidagi JSSTning Yevropa siyosati, shuningdek, O'zbekistonda yuqumli bo'lmagan kasalliklarga qarshi kurashish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish muhokama qilinadi. Yigirmanchi asrning o'rtalaridan hozirgi kungacha yuqumli bo'lmagan kasalliklarning oldini olishni rivojlantirishning strategik yo'naliishlari belgilab berildi, aholi bilan profilaktika ishlarining dolzarbligi, erta aniqlash va oldini olish bo'yicha choratadbirlarni tashkil etishning samarali usullarini izlash, yuqumli bo'lmagan kasalliklarning xulq-atvori xayf omillarining ta'sirini kamaytirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish bo'yicha ishlarni yanada takomillashtirish zarurligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: yuqumli bo'lmagan kasalliklarning oldini olish, xayf omillari, salomatlikni mustahkamlash, sog'lom turmush tarzini shakllantirish.

Аннотация

В статье рассматривается европейская политика ВОЗ в области профилактики неинфекционных заболеваний, а также разработка мер по борьбе с неинфекциональными заболеваниями в Узбекистане. Определены стратегические направления развития профилактики неинфекционных заболеваний с середины XX века по настоящее время, актуальность профилактической работы с населением, поиск эффективных путей организации мероприятий профилактики, раннего выявления и снижение влияния поведенческих факторов риска неинфекционных заболеваний, обоснована необходимость дальнейшего совершенствования работы по формированию здорового образа жизни. Населения, активное вовлечение каждого гражданина в процесс формирования ответственного отношения к своему здоровью.

Ключевые слова: профилактика неинфекционных заболеваний, факторы риска, укрепление здоровья, формирование здорового образа жизни.

In Uzbekistan, consistent measures are being taken to prevent, treat and control non-communicable diseases and their risk factors, to reduce premature death and morbidity of the population.

At the same time, the absence of an effective coordination system of preventive measures for the protection of public health does not allow taking coordinated measures to support the level of physical activity of citizens and lead a healthy lifestyle.

As a result of the low level of medical and sanitary-hygienic culture of the population, the main focus is not on prevention, but on fighting diseases.

In order to improve the organization and management mechanisms for the prevention of non-communicable diseases, the formation of a healthy lifestyle and increasing physical activity of the population, and the President of the Republic of Uzbekistan dated December 7, 2018 "On comprehensive measures to fundamentally improve the health care system of the Republic of Uzbekistan" No. PF-5590 Actions are being taken in accordance with the decree.

Noncommunicable diseases (NCDs), also referred to as chronic diseases, tend to be long-term and develop as a result of a combination of genetic, physiological, environmental and behavioral factors.

The main types of NCDs include cardiovascular diseases (such as heart attacks and strokes), cancers, chronic respiratory diseases (such as chronic obstructive pulmonary disease and asthma) and diabetes.

The burden of NCDs is disproportionately high in low- and middle-income countries, which account for more than three-quarters of NCD deaths worldwide (31.4 million).

NCDs are common in all age groups, all regions and all countries. These diseases are often associated with older age groups, but evidence suggests that 17 million NCD deaths occur in people under 70 years of age. However, 86% of these premature deaths occur in low- and middle-income countries. Risk factors that contribute to the development of NCDs (unhealthy diet, physical inactivity, exposure to tobacco smoke or alcohol abuse) threaten all age groups – children, adults and the elderly.

Factors such as rapid and disorderly urbanization, the global spread of unhealthy lifestyles and an aging population contribute to the development of these diseases. The consequences of an unhealthy diet and lack of physical activity can manifest as high blood pressure, high blood glucose, high blood lipids and obesity. These are the so-called metabolic risk factors that can lead to the development of cardiovascular disease, the leading cause of death from NCDs.

All modifiable behaviors – tobacco use, lack of physical activity, unhealthy diets, and harmful use of alcohol – increase the risk of developing NCDs.

More than 8 million people die every year from the effects of tobacco use (including the effects of secondhand smoke exposure).

1.8 million people die each year from the effects of excessive salt/sodium intake [1].

Alcohol use is associated with more than 3 million NCD-related deaths per year, including cancer.

Physical inactivity is responsible for 830 000 deaths each year.

Metabolic risk factors contribute to four major metabolic disorders that increase the risk of NCDs:

- high blood pressure;
- overweight/obesity;
- hyperglycemia (high blood glucose); and
- hyperlipidemia (high blood lipids).

The leading metabolic risk factor for death from NCDs worldwide is high blood pressure (associated with 19% of all deaths worldwide) [1]; it is followed by elevated blood glucose, overweight and obesity.

NCDs threaten to disrupt the implementation of the 2030 Development Agenda, which includes a target to reduce by one third the likelihood of death among people aged 30 to 70 years from any of the four types of NCDs by 2030.

There is a strong link between poverty and NCDs. The skyrocketing incidence of NCDs, driving up household spending on health care, is projected to limit the effectiveness of poverty reduction initiatives in low-income countries. Members of vulnerable and unprotected populations are more likely to get sick and die at a younger age than those in more advantaged social groups, mainly because they are at increased risk of consuming unhealthy products, in particular tobacco and unhealthy foods, and have limited access to medical services.

In low-resource settings, spending on NCD care leads to a rapid depletion of household resources. Every year, the exorbitant costs associated with NCDs, including the costs of treatment, which are often lengthy and expensive, combined with loss of income, push people into poverty and hinder development.

An important direction in the fight against NCDs is the targeted reduction of risk factors that contribute to the development of these diseases. Governments and other stakeholders have inexpensive solutions at their disposal to mitigate the most common and tangible factors. In developing policies and setting priorities, it is important to track progress, trends in NCD incidence and associated risks.

Reducing the human and societal impact of NCDs requires a comprehensive approach involving all sectors, including health, finance, transport, education, agriculture, planning and others, working together to reduce the risks of NCDs and promote interventions to their prevention and treatment [1, 807].

The allocation of resources to improve the quality of NCD interventions is essential. These activities include the identification, screening and treatment of such diseases and the provision of access to palliative care for all those in need. For more timely detection and treatment of NCDs, these basic interventions can be carried out with high efficiency

by primary health care facilities. These interventions, if implemented in a timely manner, are reported to have significant economic returns as they reduce the need for more expensive treatments. Countries with underserved populations are unlikely to ensure universal access to basic interventions for the prevention and treatment of NCDs. Their implementation is a condition for achieving the goal of combating NCDs under the SDGs.

The 2030 Agenda for Sustainable Development recognizes NCDs as one of the major barriers to sustainable development. As part of the Agenda, Heads of State and Government committed to take action at the national level to achieve a third of premature deaths from noncommunicable diseases through prevention and treatment by 2030 (SDG target 3.4). WHO plays a key leadership role in coordinating and supporting global efforts to combat NCDs and achieve target 3.4 of the Sustainable Development Goals.

In 2019, the World Health Assembly renewed the Global Action Plan for the Prevention and Control of NCDs 2013–2020. to 2030 and to accelerate progress in NCD prevention and control called for the development of a roadmap for the implementation of the Plan 2023–2030. The roadmap promotes action to achieve a set of nine global goals to maximize the contribution to the prevention and treatment of NCDs.

At present, three main preventive strategies for the prevention of non-communicable diseases are being implemented in Uzbekistan:

I. Population prevention strategy:

It involves the formation of a healthy lifestyle of the population by informing about the risk factors for non-communicable diseases, motivating citizens and providing appropriate conditions for maintaining a healthy lifestyle based on the combined efforts of legislative and executive authorities, various departments, public structures and organizations. A key role in solving the tasks set is played by the system of medical prevention of non-communicable diseases and the promotion of the health of citizens of Uzbekistan using interagency cooperation in order to create a unified preventive environment. The main tasks of the intersectoral strategy for the prevention of non-communicable diseases and the formation of a healthy lifestyle of citizens are: to identify and reduce the prevalence of the main risk factors for the development of non-communicable diseases and their determinants; informing the population about the principles of maintaining a healthy lifestyle, developing motivation for their observance; ensuring the necessary conditions for citizens to lead a healthy lifestyle and the availability of their implementation, including the construction of active recreation areas, sports facilities, the introduction of a ban on smoking in public places and other measures.

The advantages of the strategy are the massive nature of the impact on the population. There is no doubt that as a result of well-organized health promotion activities in the media,

millions of viewers, listeners and readers are increasing the amount of knowledge about health and a healthy lifestyle. At the same time, the media have a rather indirect effect on healthy human behavior, which is confirmed by a number of studies by domestic and foreign authors.

II. A preventive strategy for identifying high-risk individuals and correcting their risk factors for non-communicable diseases:

This strategy is implemented mainly at the individual and group levels through primary health care, specialized care and spa treatment. The most important tools of the high-risk strategy are medical examinations and preventive examinations of the population. A network of health schools has been created, the purpose of which is not only to inform the population about the harmful effects of health risk factors, but also to change the behavior of patients with the help of a doctor, help them acquire healthy habits, form an attitude towards smoking, alcohol, drugs, physical activity, nutrition. WHO links the success of modern health care to a large extent with how successful the collaboration between the doctor and the patient is in the fight for health. Traditional paternalistic relations are being replaced by partnership relations. The formation of a responsible attitude to health requires the improvement of approaches to working with the population, models and methods of teaching adults [2, 1700].

III. Preventive strategy for secondary prevention:

It includes early diagnosis, therapeutic measures, including the use of high-tech interventions, in people with proven non-communicable diseases, preventive measures to prevent recurrence of diseases through the prevention of risk factors and the formation of a health-saving behavior model [3, 197].

An important aspect of the prevention of noncommunicable diseases is the prevention of pre-hospital mortality. The main way to reduce mortality outside hospitals is to educate patients with non-communicable diseases or high (very high) risk, not only about the principles of a healthy lifestyle, but also informing them about the main symptoms of life-threatening conditions, teaching emergency self-help and mutual assistance, timely calling an ambulance help.

Prevention and control of non-communicable diseases is based on comprehensive measures aimed at preventing their development and progression through the formation of a healthy lifestyle, correction of provoking risk factors, improvement of the quality of life of the population, increase in the number of labor resources and the economic potential of the country.

A characteristic feature of health care in the countries of the European Region is a high level of preventive activity in the fight against life-threatening non-communicable diseases, aimed at increasing life expectancy and reducing premature mortality.

Formation of a responsible attitude to one's health, maintaining a healthy lifestyle, correction and regular

monitoring of risk factors for non-communicable diseases at the population, group and individual levels are the most important directions of the state policy of Uzbekistan in the field of health protection and the most important tasks of the professional activities of medical organizations.

In order to increase life expectancy and improve health, it is necessary to make every citizen an active participant in maintaining their own health, to ensure the availability of knowledge about the state of health, measures to strengthen it and prevent diseases. To achieve the goals

set, it is necessary to improve the professional training of doctors of all specialties in the field of prevention of non-communicable diseases, forms and methods of preventive work with the population.

The author would like to thank all of the professors and teachers in the Department of Public health and Health Care, Tashkent Pediatric Medical Institute, Uzbekistan, for their technical assistance in developing literature search criteria and for providing overall guidance during the initial planning of this systematic review.

REFERENCES:

1. Ghaffar, A., Reddy, K. S., & Singhi, M. (2004). Burden of non-communicable diseases in South Asia. *Bmj*, 328(7443), 810 p.
2. Yang, G., Kong, L., Zhao, W., Wan, X., Zhai, Y., Chen, L. C., & Koplan, J. P. (2008). Emergence of chronic non-communicable diseases in China. *The Lancet*, 372(9650), 1705 p.
3. Boutayeb, A. (2006). The double burden of communicable and non-communicable diseases in developing countries. *Transactions of the Royal society of Tropical Medicine and Hygiene*, 100(3), 199 p.
4. Kluge, H. H. P., Wickramasinghe, K., Rippin, H. L., Mendes, R., Peters, D. H., Kontsevaya, A., & Breda, J. (2020). Prevention and control of non-communicable diseases in the COVID-19 response. *The Lancet*, 395(10238), 1680 p.
5. Rahim, H. F. A., Sibai, A., Khader, Y., Hwalla, N., Fadhl, I., Alsiyabi, H., ... & Husseini, A. (2014). Non-communicable diseases in the Arab world. *The Lancet*, 383(9914), 367 p.
6. Herbert, K., Plugge, E., Foster, C., & Doll, H. (2012). Prevalence of risk factors for non-communicable diseases in prison populations worldwide: a systematic review. *The Lancet*, 379 (9830), 1982.

ЧЕТ ТИЛИНИ ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИДА ТАЛАБАЛАРДА АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ ШАКЛАНТИРИШДА ИЗЧИЛЛИКНИ АМАЛГА ОШИРИШ

Хуршед Рузиев,

Самарқанд давлат ветеринария медицинаси,
чорвачилик ва биотехнологиялар университети
“Хорижий тиллар” кафедраси ўқитувчиси

Аннотация

Уибӯ мақолада ахборотни излаш, сақлаш, ишилаш, баҳолаш, яратиш ва узатиш, чет тилидаги ахборотни тушунарли кўринишида тақдим этиши, чет тили воситалари билан ахборот-коммуникация компетенциясини шакллантириши масалалари борасида сўз юритилган. АКТ воситаларидан фойдаланган ҳолда, ўз касбий фаолиятини ва жамоа ишини моделияларидан ҳамда лойиҳалаш; ўзининг бўлажаск касбий фаолиятида меҳнат унумдорлигини оширишини таъминлайдиган замонавий АКТдан фойдаланиши хусусида ҳам мулоҳазалар тақдим қилинади.

Калим сўзлар: қобилиятлари сифати, тақдим этиши, касбий фаолият, замонавий ахборот, шакллантириши имкониятлари, тадқиқотларни ўрганиши.

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы поиска, хранения, обработки, оценки, создания и передачи информации, представления информации на иностранном языке в понятной форме, формирования информационно-коммуникативной компетенции средствами иностранного языка. Моделирование и проектирование своей профессиональной деятельности и командной работы с использованием средств ИКТ; использование современных ИКТ, что обеспечивает повышение производительности труда в его будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: качество способностей, презентация, профессиональная деятельность, современная информация, возможности формирования, исследовательское исследование.

Annotation

This article addresses the issues of searching, storing, working, evaluating, creating and transmitting information, presenting information in a foreign language in an understandable way, forming information and communication competence with foreign language tools. Modeling and design of their professional activities and teamwork using ICT tools; the use of modern ICT, which ensures an increase in labor productivity in its future professional activities.

Keywords: quality of abilities, presentation, professional activity, modern information, formation opportunities, research study.

“Ахборот-коммуникация компетенцияси – бу шахснинг ахборот-коммуникация технологиялари соҳасидаги билимлар, малака ва кўникмалардан турли форматларда берилган ахборотни излаш, саклаш, ишлаш, баҳолаш, яратиш ва узатиш учун амалий фаолиятда фойдаланиш қобилиятидир”. Педагогика соҳасида тадқиқотчиларнинг асарларини ўрганиш мактаб ўқувчиши ва талаба учун АҚТ соҳасидаги билимлар, малака ва кўникмалар тўпламини ажратиш ҳамда ўқувчи ва талаба учун “ахборот-коммуникация компетенцияси” тушунчаси таърифини ифодалаш имконини берди. Хуллас, ўқувчиларнинг ахборот-коммуникация компетенцияси уларнинг қуйидаги қобилиятлари сифатида таърифланади: 1) чет тилдаги ахборот олиш учун, уни излаш-аниқлаш, бирлаштириш, бошқариш, баҳолаш ва турли манбалардан ажратиб олиш учун ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш; 2) ўзининг психофизиологик хусусиятларига мувофиқ равишда унинг ҳар хил турлари билан самарали ишлаш; 3) АҚТдан фойдаланган ҳолда, чет тилидаги ахборотни тушунарли кўринишда тақдим этиш ва янги ахборот манбаларини яратиш [1, 34]. Талабанинг ахборот-коммуникация компетенцияси унинг қуйидаги қобилиятларидир: турли форматда берилган, ҳар хил турдаги ва жаңрдаги чет тилидаги ахборот билан ишлаш.

Изчиллик муаммоси бўйича педагогик адабиётлар таҳлили кўрсатадики, изчиллик муаммосига оид кўп сонли илмий ишланмалар уни таълим жараёнининг алоҳида бўғинлари ичida амалга ошириш усулларини тавсифлайди. Бироқ энг муаммолиси алоҳида ўкув фанлари ичидаги ва айрим компетенцияларни шакллантириш жараёнидаги изчилликка амал қилиш бўлади. Талабаларда ўкув ва касбий фаолиятда ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш борасидаги малакалар ва кўникмаларни шакллантириш муаммосига бағищланган фалсафий, психологик-педагогик, услугубий адабиётларни, тадқиқотларни ўрганиш натижасида назарий жиҳатдан асосландики, агар ўқитиши изчиллик тамойили асосида ташкил этилса, чет тили восьиталари билан ахборот-коммуникация компетенциясини шакллантириш мумкин ва мақсадга мувофиқ бўлади [2, 68].

Чет тилини ўқитиши назарияси ва амалиётини ўрганиш ОТМда чет тилини ўқитиши жараёнида қуйидаги асосий йўналишлар бўйича ахборот-коммуникация фан муҳитида ўқитишини ташкил этишга нисбатан талабларга мувофиқ равишда тизимга солинган муайян психологик-педагогик шартларга риоя қилинганда, ахборот-коммуникация компетенциясини изчил шакллантириш имкониятларини аниқлашга ёрдам беради: “ОТМ” педагогик тизимида изчилликни таъминлаш; бир таълим тизимидан иккинчисига ўтишда изчилликни таъминлаш; ахборот-коммуникация фан муҳитида ўқитишини ташкил этишда изчилликни таъминлаш; та-

лабаларни ўқитиши самарадорлиги мониторингининг изчиллигини таъминлаш; ОТМ таълим тизимлари тегишили таркибий қисмларининг мувофиқлашганлиги; чет тили ўқитувчиларининг ўқувчиларни ахборот-коммуникация технологияларини қўллаган ҳолда ўқитишига етарли даражада назарий ва амалий тайёргарлигини шакллантириш; “ОТМ” таълим жараёнининг яхлитлиги ва узлуксизлигини таъминлаш; чет тили ўқитувчиларининг информатика ўқитувчилари билан ўзаро ҳамкорлиги ва ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда, чет тилини ўқитиши тизимларини ишлаб чиқишига техник мутахассисларни жалб этиш; мактаблар ўқитувчилари ва олий таълим муассасалари ўқитувчиларининг биринчи курс талабаларининг янги педагогик тизимга мослашувини енгиллаштирувчи педагогик харакатлар мажмuinи биргаликда ишлаб чиқишилари; ўрта умумтаълим мактаблари ва олий таълим муассасалари ўқитувчиларининг мактаб битирувчилари олий таълим босқичига ўтиши даврида чет тилидан дарс бериш жараёнини ташкил этишнинг назарий ва амалий асосларини ишлаб чиқиши борасида ўзаро ҳамкорлиги [3, 72]; ОТМ бутун ўкув жараёнини ахборотлаштириш; таълим муассасаси ягона ахборот маконини шакллантириш; ўқитиши натижаларини баҳолашда ва билимларни назорат килишда изчиллик тамойилларини амалга ошириш; чет тили восьиталари билан ахборот-коммуникация компетенциясини шакллантириш жараёнида ўқувчилар билим олиш фаолиятининг шаклланганлик даражаларини аниқлаш мезонлари, кўрсаткичлари ва методикасини ишлаб чиқишида мактаб ўқувчиларига услугубий ёрдам кўрсатиш; ОТМда билимлар ва малакаларни баҳолашнинг рейтинг тизимини жорий қилиш каби педагогик шартлар энг муҳимларидир. Психологик шартлар ичida энг аҳамиятилари қуйидагилардир: педагогларнинг чет тилидан ахборот-коммуникация технологияларини қўллаган ҳолда дарс беришга ижобий муносабатларини шакллантириш; ўқитувчи ва ўкувчилар, ўқитувчи ва талабалар ўртасида қулай педагогик мулоқот муҳитини яратиш; чет тилини ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда ўрганишга ташкини ички мотивларни шакллантириш; таълим олувчиларнинг ёшга оид, руҳий хусусиятларини ҳисобга олиш; ахборот-коммуникация фан муҳитида талабалар хаёт фаолиятининг қулай психологияк шароитларини яратиш [4, 18].

Талабаларда ахборот-коммуникация компетенциясини изчил шакллантириш жараёни ўзаро алоқадор ва ўзаро боғланган, изчиллик тамойилига амал қилиб ташкил этилган, ахборот-коммуникация компетенциясининг янада юкорироқ даражасини шакллантиришга ёрдам берадиган ахборот-коммуникация фан муҳити шароитида ўқитишини ташкил қилишга қаратилган компонентлар (мақсадлар, вазифалар, тамойиллар, шакллар, услублар, усувлар ва х.к.) мажмуидир.

Талабаларга чет тилини тизимлилик, фаолиятга ва омилкорликка йўналтирилган ёндашувлар қоидалари ни ҳисобга олган ҳолда ташкил этилган ўқитиш жараённида ахборот-коммуникация компетенциясини изчил шакллантириш моделини ишлаб чиқиш давомида ОТ-Мда ахборот-коммуникация компетенциясини изчил шакллантириш жараёнининг мақсади, вазифалари белгиланди; чет тили бўйича таълим мазмуни танлаб олинди; чет тилини ўқитиш давомида ахборот-коммуникация компетенциясини изчил шакллантириш жараёнининг самарадорлигини оширишга кўмаклашувчи психологик-педагогик шарт-шароитлар аниқланди ва ифодаланди; ОТМда чет тилини ўқитишнинг ушбу компетенцияни муваффақиятли ўзлаштиришга ёрдам берувчи шакллари, услублари ва воситалари аниқланди ҳамда ўқувчида ва талабада ахборот-коммуникация компетенциясининг шаклланганлигини баҳолаш мезонлари ва кўрсаткичлари ишлаб чиқилди.

ОТМда чет тилини ўқитиш жараённида ахборот-коммуникация компетенциясини шакллантириш изчиллигини таъминлашга куйидаги тамойилларни амалга ошириш ёрдам беради:

1) таълимнинг ҳар хил босқичларида чет тилини ўқитиш мазмуни, шакллари, услублари ва воситаларида мувофиқликни таъминлаш;

2) чет тилини ўқитиш жараённи лойиҳалаштирища ва таълим олувчилар билим олиш фаолиятини ташхислашда олий таълим муассасалари ўқитувчilarининг ўзаро ҳамкорлигини ташкил этиш;

3) ОТМда ўқув-тарбиявий жараённи ташкил этишини психологик-педагогик жиҳатдан таъминлаш;

4) ўқувчилар ва талабалар учун билим олиш фаолияти натижаларининг мониторингини ташкил қилиш, шу жумладан, компетенцияларнинг шаклланганлик даражаларини тадқиқ қилиш;

5) таълим мақсадлари ва мазмунига боғлиқ рашида, олий таълим муассасасида чет тилини ўқи-

тиш жараёнини ташкил этиш шакллари, услублари ва воситалари мажмuinи изчил моделлаштириш;

6) олий таълим муассасасида компетенцияларнинг муайян тўпламини шакллантириш мақсадларига эришиш учун ўқув фанларини бирлаштириш.

Чет тилини ўқитиш давомида ахборот-коммуникация компетенциясини изчил шакллантириш жараёнининг самарадорлигини экспериментал усуlda текшириш илгари сурилган ғоялар ва ишлаб чиқилган моделнинг натижали эканини, тадқиқот гипотезасининг долзарблиги ва асосли эканини тасдиқлади, буни ўрганилган барча: коммуникатив, амалий-фаолият, мотивация, когнитив, рефлексия-баҳолаш мезонлари бўйича даражаларнинг ошганлиги ҳам кўрсатади. Ўтказилган тажриба-экспериментал ишлар давомида биз чет тилини билиш даражаларида, мойиллик мотивларининг шаклланганлигига ва ахборот-коммуникация компетенцияси технологик компонентини эгаллаганлик даражаларида жиддий яхшиланишни аниқладик. Шу билан бирга, тил, амалий-фаолият ва рефлексия-баҳолаш мезонларини шакллантиришга таъсир кўрсатадиган, яъни билиш жараёнини ва ўқув ахборотини ўзлаштириш тезлигини бошқарадиган мотивларнинг ҳал қилувчи аҳамияти тўғрисидаги ғоя тасдиқланди.

Шакллантирувчи эксперимент натижаларини умумлаштириш жараённида оғзакилик, кўргазмалилик ва амалий услубларни, шунингдек, ўқиш мотивларини шакллантириш услубларини ва назорат услубларини ўз ичига олган ўқитиш услубларининг анъанавий тизими ахборот-коммуникация фан муҳитида ўқитишда мақбул эмаслиги ҳақида хулоса қилинди. Чет тили бўйича таълим мазмуни ҳамда ОТМ ўқув жараёнини ахборот-коммуникация технологиялари воситаларини жорий қилиш ҳисобига модернизациялаш ахборот-коммуникация фан муҳитида ўқитишнинг тегишли шакллари, услублари ва воситаларини танлашни талаб қиласди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдуллаева М.А. Коммуникативная методика обучения иноязычной грамматике на начальном этапе языкового факультета (на материале Present Continuous, Present Perfect английского глагола): Дисс ... канд. пед. наук. – Худжанд, 2004. – 189 с.
2. Галкина, О.М. Формирование содержания предмета информэтика и ИКТ для информационо-тевдологического профиля Изд-во Омского государственного педагогического университета, 2020. – 108 с.
3. Жуманазаров У.У. Таълимни ахборотлаштириш шароитида бўлажак инглиз тили ўқитувчilarининг фразеологик компетенциясини ривожлантириш. Пед. фан. бўй. фал. д-ри (PhD) ... дисс. автореф. – Т.: Фан, 2010. – 208 с.
4. Маматкулов Х.А. Джираев Р.Х. Таълимда интерфаол технологиилар. – Т., 2003. – 333 с.
5. Газман, О.С. Неклассическое воспитание: От авторитарной педагогики к педагогике свободы / О.С. Газман. – М. : МИРОС, 2002. – 296 с.

ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ ТУШУНЧАСИ ВА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯНИНГ ЎҚИТИШ ПРИНЦИПЛАРИ

Ойбек Жиянов,
Мухаммад ал-Хоразмий номидаги
ТАТУ Самарқанд филиали
“Ахборот таълим технологиялари”
кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация

Уишибу мақолада илгор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат, таълим жасараёнларида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, фаолиятнинг мақсадлари, мазмунни, ўқитишни системалаштириши гояяларини педагогикага татбиқ этиши борасида сўз юритилган.

Калим сўзлар: технология тушунчаси, самарали технологиялар, йўналишга оид, таълим-тарбия қонунлари, тизимий усуллари, ҳунар.

Аннотация: В данной статье говорится о передовых образовательных технологиях и педагогическом мастерстве, использовании информационных и коммуникационных технологий в образовательных процессах, целях и содержании деятельности, применении идей систематизации обучения к педагогике.

Ключевые слова: понятие технологии, эффективные технологии, направление, образовательные законы, системные методы, ремесло.

Annotation

This article talks about advanced educational technologies and pedagogical skills, application of information and communication technologies in educational processes, goals and content of activities, application of ideas of systematization of teaching to pedagogy.

Keywords: the concept of technology, effective technologies, direction, educational laws, systematic methods, craft.

“Педагогик технология” тушунчаси нимани англатади? Технология тушунчаси юонча “технос” – “ҳунар”, “логос” – “фан” сўзларидан таркиб топган бўлиб, “ҳунар фани” деган маънени англатади. Бу тушунча “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да куйидагича изоҳланади: “Технология – (грекча) ишлаб чиқаришнинг бирор соҳасида материалларга ишлов бериш ёки қайта ишлашда қўлланиладиган усуллар мажмууси”. Одатда самарали технологияларни қўллаш янги сифат ва миқдор ўзгаришларига олиб келади, ишлаб чиқаришда самарадорлик ошади. Технологиялар ишлаб чиқаришнинг ҳар бир соҳасига мос ҳолда мавжуд бўлиши мумкин (саноат технологияси, пахтачилик технологияси каби). Шунингдек, улар бир йўналишга оид бўлган алоҳида ўзига хос хусусиятларни камраб олиши ҳам мумкин. Агар технология тушунчасини бевосита педагогик жараёнлар билан бошласак, у ҳолда таълим-тарбия қонунларини амалга ошириш, уларнинг янги конуниятларини кашф этиши асосида умумий мақсадга эришиш – ижобий сифат ўзгаришларга эга бўлган баркамол авлод шахсини шакллантириши тушунилади ёки педагогик технологиянинг дастлабки тушунча сифатида шахсда мақсадли сифат ўзгаришига олиб келишини таҳмин этувчи таълим-тарбия жараёнининг тизимий усуллари деб қараш мумкин бўлади. Кейинги йилларда матбуотда, илмий адабиётларда, кўплаб анжуман ва йиғилишларда, шу билан бирга, расмий хужжатларда “Янги педагогик технология”,

“Илгор педагогик технология”, “Ўқитиш технологияси”, “Таълим технологияси”, “Анъанавий педагогик технология”, “Ноанъанавий педагогик технология”, “Инновацион (янги йўалишдаги, ташқаридан янги киритилган, янгига ухшаш, ноанъанавий) педагогик технологиилар” каби тушунчалар учраб турибди. Педагогик технология тушунчаси педагогик адабиётларда тез-тез қулланётгани боис унга бўлган фикр-мулоҳазалар, муносабат ва таърифлар ҳам турлича бўлмоқда. Мана улардан намуналар: “Педагогик технология – таълимни системалаштириш ёки синфда ўқитишни системалаштириш гояяларини педагогикага татбиқ этишдан иборат” (Т.Сокомото); “Педагогик мақсадларга эришишда фойдаланиладиган барча шахс, инструментал ва методик воситаларнинг системалашган мажмуи ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартиби” (М.В.Кларин); “Ўқитиш технологияси – илмий ва бошқа билимларнинг амалий масалаларини ҳал этишда системали равишда қўллашдан иборат” (Т.Голбрайт); “Педагогик технология – ўқитувчи (тарбиячи)нинг ўқитиш (тарбия) воситалари ёрдамида ўқувчи (табла)ларга муайян шароитда таъсир кўрсатиш ва акс таъсири маҳсули сифатида уларга олдиндан берилган шахс сифатларини шакллантиришни кафолатлайдиган жараён” (Н.Саидахмедов); “Педагогик технология, бу ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлмаган ҳолда педагогик муваффакиятларни кафолатлай оладиган ўқувчи шахсини шакллантириш жараёнини ифодалашни лой-

ихалашдир” (В.П.Беспалко). В.Фефелов таърифича: “Маълум таълим босқичида битирувчи шахс модели асосида ўқувчи шахсини шакллантирувчи, ривожлантирувчи ва тайёрловчи комплекс, ўзаро боғлиқ ва ўзаро таъсир этувчи блок тизимлар – педагогик технология дейилади”. Келтирилганларнинг умумлашмаси сифатида ЮНЕСКО қуидаги таърифни беради: “Педагогик технология – таълим шаклларини оптималлаштириш вазифаларини ўз олдига қўйган техник ва инсон имкониятларини ва уларнинг ўзаро боғлиқликларини хисобга олган ҳолда ўқитиш ва билимларни ўзлаштириш жараёнини яратиш, кўллаш ва аниқлашларнинг тизимиий усусларидир”.

Педагогик технологиянинг принципларидан бири – эгилувчанлик принципидир. Бу принцип педагогик технологияларнинг қўлланиш соҳаларини бирмунча кенгайтиради. У ёки бу мавзу бўйича лойиҳаланган технология, ҳеч бўлмагандан, фан бўлимлари чегарасида эгилувчанлик хусусиятига эга бўлиши керак. Ўқитувчидан кам куч ва кам сарфи эвазига фан мавзулари бўйича дидактик жараён тузилмасини ташхисли мақсадга мувофиқ тарзда алмаштира олиш ёки қайтадан лойиҳалаш имкони мавжуд бўлади. В.П.Беспалько, Б.Скиннер, Н.Д. Никандров, Н.Ф.Тализина, Б.Л.Фарберман ва бошкамларнинг илмий изланиш натижаларини таҳлил қилган ҳолда, педагогик технологиянинг қуидаги принципларини ҳам ажратиб курсатиш мумкин:

1) Ўқувчилар билиш фаолиятини бошқарувчи қурилмалар, тизимнинг қатъий кетма-кетлигини яратиш. Ўқувчилар билиш фаолиятини бошқарувчи қурилмалар педагог ёки методист (услубчи) томонидан олдиндан тузилган дастур асосида ишлайди. Шунинг учун ҳам улар фақат олдиндан дастурланган ҳолатларни гина назорат қиласди, холос. Ўқув жараённида вужудга келган, лекин олдиндан дастурланмаган вазиятларни бошқариш учун педагог фаолияти зарур бўлади. Ўқувчилар билиш фаолиятини бошқаришда ўқитувчи, машина ёрдамида (автоматик) ва уларнинг биргалигига ҳамда ўз-ўзини бошқариш турларидан унумли фойдаланишини лойиҳалаш зарур.

2) Ўқувчилар билиш фаолиятининг ҳар бир кисми бўйича ўқув жараёнини бошқаришни цикл (циклик) бўйича ташкил қилиш. Бунда, ўқувчиларга тўғридан-тўғри ахборот узатиш билан бирга, улардан ҳам ахборот олиш, яъни қайтuvchan aloqa эътиборга олиниди. Кибернетикадан маълумки, бошқарув системасининг меъёрида фаолият кўрсатиши учун машина ва объект (ўқувчи) ўртасида тўғри ва қайtuvchan aloqa ўрнатилиши лозим. Қайtuvchan aloqa ўқитuvchiga ҳам, ўқувchiga ҳам бирдек зарур: ўқувчи ўқув материалини ўзлаштириб бориши, ўқитuvchi учун эса йўл қўйилган хатоликларни таҳлил қилиб, педагогик жараёнга тегишли тузатишлар киритиб бориши учун. Ўқувчи мустақил равиша ўз фаолиятига тегишли тузатишлар

киритиши учун зарур бўлган қайtuvchan aloqa ички ва ташки қайtuvchan aloqa деб аталади. Ички қайtuvchan aloqa туфайли ўқувчи билим ва қўнималарни онгли равиша ўзлаштириш имкониятига эга бўлади. Бунда ҳеч қандай тушунтириш, маслаҳат бериш, йўлланма бериш кабиларга йўл қўйилмайди. Фақат ўқитuvchi томонидан бажарилган ташки қайtuvchan aloqa ўрнатилсагина, ўқув жараёнини циклик тарзда бошқариш мумкин бўлади. Шунинг учун ҳам ташки қайtuvchan aloqa баъзан (сўраш ва назоратда) ички операция ва (тезкор) қайtuvchan aloqa эса бевосита ўқув жараённида амалга оширилади.

3) Ўқув материалини узатишда, унинг моҳиятини очиб беришда алоҳида қадамлардан фойдаланиш учинчи принципни ташкил қиласди. Бу талабнинг бажарилиши дастур материалининг барчага тушунарли бўлишини таъминлайди [2, 24]. Ҳар бир ўқув қадам таркиби ўзаро боғлиқ бўлган қуидаги учта кисм (кадр)ни қамраб олади: ахборот, қайtuvchan aloqa операцияси ва назорат. Ўқув қадамларнинг кетма-кетлиги педагогик технологиянинг асосини ташкил қиласди. Ўқувчиларнинг дастур (ҳар бир ўқув қадами) бўйича фаолияти ўта индивидуаллашган бўлади.

4) Ўзлаштиришнинг индивидуал суръати. Бу принципга амал қилиш барча ўқувчилар томонидан (турли вақтларда бўлса-да) ўқув материалини тўла-тўқис ўзлаштиришни таъминлайди. Бунда ҳар бир ўқувчи учун алоҳида — унинг руҳий (идроқи, диққати, тафаккури) ривожланиши учун энг мақбул бўлган ўқув материалини танлаш ва унинг ўзига мақбул бўлган ўзлаштириш траекториясини белгилаш зарурати тушади.

5) Ўқув жараённида маҳсус техник қурилмалардан фойдаланиш педагогик технологиянинг бешинчи принципини ташкил қиласди. Маҳсус техник қурилма ҳар бир ўқув қадамини (ахборот, операция, қайtuvchan aloqa, назорат) амалга оширувчи техник воситалар.

Юкоридаги принциплар педагогик технологиянинг дидактик система сифатидаги ўзига хос хусусиятларини белгилайди. Лекин улар ўқув жараёнини ташкил этишга оид барча жиҳатларни ўзида акс эттирмайди. Педагогик технологияда хусусий ҳол сифатида анъанавий ўқитишидан ҳамда дидактиканинг барча принципларидан фойдаланилади (онглилик ва фаоллик, кўргазмалилик, назариянинг амалиёт билан боғлиқлиги, ўқитишида узвийлик, ўқитишининг тушунарли ва билимларнинг пухта бўлиши). Педагогик технология принциплари ва умумдидактик принциплар бир-бiri ни тўлдиради ва бойитади [3, 86].

Педагогик технологиянинг қоидалари. Ўқитишига технологик ёндашишда аввал ўзлаштирилган ва янги билимларнинг ўзаро боғлиқ бўлишига катта эътибор берилади. К.П.Макварднинг таъкидлашича, боғланиш бўлмаса, ўрганилаётган ўқув материалини ёдлаш ҳам билимларни шакллантиrmайди. Агар янги ва олдинги

ахборотларнинг қисмлари, шунингдек, уларнинг ўзлари орасидаги боғланишлар қанчалик мустаҳкам (бой) бўлса, демак, ана шундай мустаҳкам билимларга эга бўлинади. Бу боғланишларнинг энг юқори даражада мавжуд бўлиши педагогик технологиянинг қўйидаги қоидаларига биноан амалга оширилади:

1. “Эквивалент амалиёт” қоидаси. Ўқитувчининг ўқитиши жараёнида кузланган ҳаракатлари ва унинг яқуний тест топшириғида белгиланган ўқув ҳаракатлари айнан бир хил шароитда ўтказилиши лозим.

2. “Аналогик амалиёт” қоидаси. Ўқувчилар тест (имтиҳон)да қандай ҳаракатларни кўрсатишлари талаб қилинса, улар ўқув жараёнида ҳам шунга ўхаша-

харакатларда машқ қилишлари мумкин.

3. “Натижани билиш” қоидаси. Ҳар бир ўтказилган назорат натижаси ўқувчига тезлик билан маълум қилиниши зарур. Бу қоида Б.Скиннер ва Э.Торндайклар томонидан дастурланган таълимда ҳам қўлланган.

“Ижобий мустаҳкамловчи реакциялар” қоидаси. Ўқувчининг эришган ҳар бир ютуғига ўқитувчи ўз вақтида эътибор қилиб, рафбатлантириб бориши кепрек. Ўқувчиларнинг нотўғри ўқув ҳаракатлари жазолланмайди. Бу холда ўқувчиларни: “Яна бир марта уриниб кўр”, “Бу бўлимни бошқатдан ўрганиб чиқишинг лозим” каби илҳомлантирувчи сўзлар билан уларни ишлашга ундаши даркор.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. А.Эрназаров. Ўқув машғулотларини лойиҳалаш”. Ўқув-услубий қўлланма. – Т.: Тафаккур бўстони, 2001. – 202 б.
2. К.Ишматов. Илғор педагогик технологиялар. – Наманган, 2004. – 95 б.
3. Беспалко В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: «Педагогика», 1995. – 412 с.
4. Фарберман Б.Л. Прогрессивные педагогические технологии. – Т., 2006. – 160 б.
5. СОРОС халқаро очик жамиятининг “Танқидий фикрлашни ривожлантириш асослари” фанлараро дастури. – Т., 2004. – 282 б.

TARIX TA'LIMIDA MNEMONIKA: XOTIRADAN TO'G'RI VA NOTO'G'RI FOYDALANISH

Mahfuza Sa'dullayeva,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
O'zbekiston tarixi kafedrasи o'qituvchisi

Annotations

Ushbu maqolada xotirada mnemonikaning zarurati, uning rivojlanish bosqichlari, bu bo'yicha qarashlar va tarix fanlaridagi bilimlarni rivojlantirishdagi ahamiyati keltirib o'tilgan. Shuningdek, mnemonik usullardan foydalanish va mukammal xotirani shakllantirish usullari haqida fikr-mulohaza yuritilgan bo'lib, tarix ta'limdi mukammal xotirani shakllantirish texnikasi va uning amaliy usullari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: mnemonika, xotira, eslab qolish, visual, kinestetik, mnemonik texnika, qisqa muddatli xotira, uzoq muddatli xotira, ma'lumotlar bazasi, yodlash ko'nikmalar, mnemonik usullar.

Annotation

В данной статье упоминается необходимость мнемотехники в памяти, этапы ее развития, взгляды на это и ее значение в развитии знаний в исторических науках. Также рассмотрено использование мнемических методов и методов формирования совершенной памяти, а также разработана методика формирования совершенной памяти в историческом обучении и ее практические методы.

Ключевые слова: мнемоника, память, припоминание, визуальный, кинестетический, мнемонический прием, кратковременная память, долго временная память, база данных, навыки запоминания, мнемонические приемы.

Annotation

In this article, the necessity of mnemonics in memory, its stages of development, views on this and its importance in the development of knowledge in historical sciences are mentioned. Also, the use of mnemonic methods and the methods of forming a perfect memory were considered, and the technique of forming a perfect memory in history education and its practical methods were developed.

Keywords: mnemoniks, memory, recall, visual, kinesthetic, mnemonic device, short-term memory, long-term memory, database, memorization skills, mnemonic devices.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan belgilab berilgan “ta'lif xizmatlari imkoniyatlarini oshirish,

mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorash”dek [1, 70] ustuvor

vazifalar ijrosini ta'minlashda ta'lif mazmuniga qo'yilgan talablarни zamonaviylashtirish, ilg'or xorijiy tajribalarни o'zlashtirish orqali o'zlashtirilgan bilimlarni hayotiy vaziyatlarga nisbatan muvofiqlashtirish hamda oliv ta'lif muassasalari talabalarining bilim va ko'nikma hosil qilishlarida turli zamonaviy metodlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bunda tarix ta'lifida qadimdan qo'llanib kelingan va g'arbda juda mashhur bo'lgan mnemonika usulini joriy etish zarur. Mnemonika usulidan nafaqat g'arb olim-u dohiylari, balki sharq olamida ham buyuk allomalar keng va samarali foydalanishgan.

G'arbda zamonaviy tadqiqotchilaridan M.Ziganov, V.Kozerenko [2], T.B'yuzen [3], S.Matveyev [4], M.A.Zyablisheva [5], M.V.Usachev [6], G.A.Chepurnoylar [7] o'z ilmiy izlanishlarida mnemonikaning nazariy asoslar hamda uni amaliyatda qo'llash bilan bog'liq usullari bo'yicha bayon etgan.

Mnemonika so'zi qadimgi antik davrga borib taqaladi. Mnemonika so'zi yunon xudosi "Mnemosin", ya'ni "xotira" xudosi so'zidan olingan. Mnemonika bundan taxminan 2500 yil oldin Yunonistonda paydo bo'lgan, keyinchalik rimliklar ham o'z faoliyatlarida bu usullardan keng foydalana boshlashgan. Mnemonika bilan antik davr allomalari shug'ullanib, juda katta yutuqlarga erishgan. Jumladan, Sitseron, Suqrot, Arastu, Arximed va boshqalar antik davr olimlarining faoliyatlarida mnemonikaning elementlarini ko'rish mumkin. Dastlab Suqrot qarashlarida bu jarayon aniq seziladi, sababi bu davrda kuchli notiqlarga talab yuqori edi. Notiqlar oldida katta-katta matnli jummalarni eslab qolish va xalq oldida so'zlash kabi ma'suliyatlari vazifalar turgan. U bunda o'z uyidagi kerakli buyumlarga barcha narsalarni so'zlariga bog'lab chiqqan va nutq so'zlaganda shu buyumlarni esga olgan, xolos. Bu juda qulay va oson xotirada muhrlanadigan jarayondir.

XVI asarda yashagan Jordano Bruno ham mashhur mnemonist bo'lgan, u o'zining mashhur "G'oyalar soyalari to'g'risida" nomli asarida mukammal xotira to'g'rida batafsil to'xtalib o'tgan va bu asarni Jordano Bruno qirol Genrix III ga sovg'a qilgan. Mohir notiqning eslab qolish qobiliyatini sehrgarlikka ham yoyishganligi tarixiy ma'lumotlarda qayd etilgan [8, 7]. Uning qarashlari o'z davrida hayratlanarli darajada edi. Shu sababdan ham u ko'proq o'z iste'dodi sirlarini namoyon qilishdan o'zini to'htatgan.

Mnemonika – kerakli bo'lgan ma'lumotlarni yodda qolishini oson usullar orqali singdirishdir, assosatsiyalar shakllanishi jarayonida xotiradagi hajmni oshiradigan maxsus texnika va usullar to'plami mavhum obyektlar va faktlarni vizual, eshitish va kinestitik tasvirga ega bo'lgan ma'lumotlar bilan bog'lash, yodlashdir.

Tarix maktab fanlari ichida eng qiziq va o'ziga o'quvchilarini tez jalb qiladigan fan bo'lishi bilan bir qatorda, qiyin va murakkabdir. Bu fanni puxta o'rganish uchun yillar, davarlar xronologiyasi, shaxslar va joy nomlari shu qadar ko'pkil, bu o'quvchidan o'ta zukkolik va mukammal xotirani talab qiladi. Bu esa xotirani rivojlantirish muammosini tug'diradi,

xotiraning rivojlantirish usullari uni soddallashtirish pedagogik muammoga aylanadi. Bu muammo qadim zamonlaridan buyon mavjud bo'lib, bugungi kunda maktab ta'lifida uslublarning o'zgarishi bilan ularga qo'yilgan talablar ham o'zgarib bormoqda. Keng axborot olamidagi zamonaviy dunyoga qadimdan mavjud bo'lgan mnemonika zarurati yanada oshib bormoqda. Tarix ta'lifida ham mnemonikaning ahamiyati ortib bormoqda, zero murakkab darajali tarix fanlarni o'zlashtirishni mnemotexnik usullarsiz tasavvur qilish qiyin. Mnemonika shunday bir ummonki, unga g'arq bo'lish hech gapmas. Mnemonik usullar ustida ko'plab g'arb va sharq olimlari izlanishlar olib borishgan.

Tarixni o'rganish, yodlash, takrorlab turish zarur, bu talabalar uchun muammo, qiyin jarayon kabi anglashiladi. Shu sabab ham o'quvchilarga mnemonik usullardan qulay va samarali foydalanishda dastlab motivatsiyalar berish zarur. O'qituvchi uchun qiyin vazifa qisqa vaqt ichida katta hajmdagi ma'lumotlarni yetkazib berishdir. Tarix ta'lifida esa bu vazifa aynan mnemonik texnikalar orqali samarali va qiziqarli qilib amalga oshiriladi. Bu jarayonda ta'lifning barcha qiziquvchilari uchun muvaffaqiyatli yechimi mnemionikadir. Bugungi kunda ta'lifning eng muhim xususiyati uning dinamikligidadir. Jarayonlarning tez-tez o'zgarib turishi esa bir metodik asosning o'mini boshqa zarurati mavjud metodologiya bilan almashtirish yoki uni to'ldirib borish bilan belgilanadi. Bu o'zgarishlar insoniyat hayotining barcha sohalarida namoyon bo'lmoqda.

Xotira tabiiy jarayon bo'lishi bilan birga, psixologik hodisadir. Xotirani ikki turga ajratish mumkin: qisqa muddatli xotira; uzoq muddatli xotira [3, 78]. Qisqa muddatli xotira ongda mavjud bo'lgan faoliyatni amalgaga oshirish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni o'z ichiga olgan xotira majmuidir. Bu xotira cheklangan hajmga ega. 1960-yilda tadqiqotchi olimlar Miller, Galanter va Pribramlar ichki xotira atamasini fanga olib kirdi. Ularning nazariyalari aynan qisqa muddatli xotira haqida edi [3, 82].

Uzoq muddatli xotira cheklanmagan ma'lumotlar basasi sanalib, ma'lumotlarni saqlash va bir necha tizimlarda olib borishdan iborat. Qachonki ma'lumotlarga e'tibor qaratilsa, ma'lumotlar xotirada saqlanadi. Xotira qanchalik mahoratli bo'lmasin, yangi ma'lumotlarni saqlab qolish uchun unga vaqt sarflanadi. Ma'lumot va vaqt miqdori teng bo'lishi esa mnemonikada o'ta muhim jihat.

Mnemonik texnologiyalarni tahlil qilgan holda, xotirani yaxshilashning 6 ta ilmiy usulini taqdim qilish mumkin:

1. Mujassamlangan bilim;
2. Xotirani yaxshilash qoidalari va usullari;
3. Korsi vizual-fazoviy testi: tavsifi va qo'llanilishi;
4. Xotiraning nonmonik qoidalari;
5. Ma'lumotni qanday eslab qolish kerak: foydali materiallar tanlovi;
6. Ta'limgagi kognitiv yukni qanday kamaytirish mumkin.

Xotiraning mavjud ushbu turlari inson uchun muhim bo'lgan mukamallik sirlarini ochadi, shu sababli undan xato-

larsiz foydalana olish qobiliyatini shakllantirishi lozim.

Talabalar faniga oid bo‘lgan ma’lumotlarning barchasini eslab qolishda ko‘plab muammolarga duch kelayotgani sir emas. O‘quv materiallari ketma-ketligini yodlash, tarixiy voqealarni eslab qolishda kuzatildi. Ayniqsa, tarixiy voqealar uchun bu juda muhim. Talabalar bir martalik idrokdan eslab qolishlari mumkin bo‘lgan ma’lumotlar miqdori ham juda cheklangan. Shu munosabat bilan xotira holatini baholash diagnostikasi o‘tkazilishi lozim, bu ularning unutuvchanligi darajasini ko‘rsatadi. Kozerenko qarashiga asoslansak, mnemonika yordamida o‘quvchilarda vizual fikrlash asosida yodlash ko‘nikmalarini shakllantirish bo‘yicha ishlarni boshlash mumkin.

Fanlarga oid ma’lumotlar va tarixiy materiallarni xotirada saqlashga oid mnemonik talablarni “O‘zbekiston tarixi” va “Jahon tarixi” fanlari asosida ko‘rib o‘tsak. Ma’lumki “O‘zbekiston tarixi” va “Jahon tarixi” fanlari katta davrlar, voqealar, tarixiy jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Bu fanlar doirasida katta konseptual jarayon, ko‘plab sanalar va voqealar, shuningdek, ko‘plab tarixiy shaxslar, shahar-davlatlar bo‘yicha ma’lumotlar mavjud. Ba’zan bitta mavzuda taxminan 20 tagacha atama va tushunchalar, 20-25 tagacha turli xil voqealar va 10 tagacha shaxslar mavjud bo‘lib, o‘quvchilarning bu ma’lumotlarni xotirada saqlab qolishi, olgan bilimlari vaqtiga-vaqtiga bilan belgilangan me’yorlarga ko‘ra tekshiriladi, imtihon qilinadi. Talabalar o‘quv materialini takroriy qaytarish orqali o‘rganishga harakat qilishadi va buning samaradorligi sezilmaydi. Buning natijasida o‘quvchining akademik ko‘rsatkichlari o‘z-o‘zidan pasayib ketadi.

Talablarimiz samarasini o‘laroq biz talabaga “raqamli avlod” deb nom berdik, u yorqin vakil bo‘lib, dunyoning majoziy va virtual rasmida ustunlik qila oladigan qiyofada shakllanishi zarur. Ushbu yangi avlod “global bolalar” deb nomlanadi va ular uchun cheksiz ma’lumot olish va qayta ishslash imkoniyatlari mavjud [4, 49]. Globallik va tanlov erkinligi tufayli ularga bilim va aloqalarni cheksiz kengaytirish imkoniyati beriladi. Buning uchun o‘z-o‘zini tashkil etish, o‘z-o‘zini tarbiyalashning yangi fazilatlari va mexanizmlari zarur bo‘ladi. “Ko‘pincha odamlar o‘z xotiralarini savodsiz ishlatishadi” [6, 56], deya ta’kidlagan Oleg Kuzinning fikriga qo‘shilgan holda aytish mumkinki, tarix fanlariga oid bilimlarni mustahkamlashning muhim omillaridan biri xotiradan to‘g‘ri foydalanishdir.

Tarix ta’limida xotiradan to‘g‘ri foydalanishda eng katta yordamchi bu mnemonika usullari va ulardan foydalanish bo‘lib, uning samaradorligini quyidagi usullardan ko‘rish mumkin. Yozish bu eng ko‘p va keng tarqalgan

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасиниянада ривожлантириш бўйича Харкатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони//Ўзбекистон Республикаси Қонун хужжатлари тўплами, 2017 йил 6-сон.
2. Зиганов М, Козеренко В. Мнемотехника. Запоминание на основе визуального мышления. – М.: Школа рационального чтения, 2008. – 294 с.
3. Бъюзен Т. Супер - память: как быстро добиться серьезных успехов в развитии памяти. 6-е изд. – Минск: “Попурри”, 2008. – 208 с.

usul, ammo ko‘pchilik buning mnemonik usul ekanligini bilmaydi va eskilik sarqti sifatida qaraydi, bu albatta noto‘g‘ri yondashuvdir. O‘tmishdagি taniqli shaxslar faoliyatida kundaliklar yuritganliklari, ularda unutishlari mumkin bo‘lgan hamma narsani yozib borishgani ma’lum. Ular orasida Tomas Edison, Nikola Tesla, Leonardo da Vinci, Benjamin Franklin, Genri Ford, Mark Avreliylarni keltirib o‘tish mumkin. Ammo ular hatto xotiralari bilan maqtanishlari mumkin edi. Ularning tajribalaridan kelib chiqib, kundalik tutish va kun davomida o‘rgangan barcha bilimlarni kuniga kamida bir marta yozib olish samarali usullardan deyish mumkin. Bu juda kerakli ma’lumotlarni hazm qilishga yordam beradi, chunki inson o‘ylagandan sekinroq yozadi va buni aniq ongli ravishda bajaradi.

Xotirani kuchli rivojlanganligini aniqlash va xotira bilan unga qulay tilda “gaplashish” uchun ongli ravishda harakat qilish muhim. Xotiraning qaysi turi dominant ekanligi ko‘pincha maktab ko‘rsatkichlarida aks etadi. Xotirani mustahkamlashning bir qator usullari bu ko‘rsatkichlarni oshirishga yordam beradi.

Takrorlash usuli ham eng muhim usullardan biri bo‘lib, ayniqsa, o‘rganayotgan ma’lumotlar yangi bo‘lsa, uni kamida uch marta takrorlash maqsadga muvofiq. Bu usuldan yunon faylasuflari hamda sharq allomalari keng foydalangan. Suqrot, Platon, Beruniy, Xorazmiy, Ibn Sino va hattoki Imom al-Buxoriy ham takrorlashda juda kuchli tajriba orttirish mumkinligini ko‘p ta’kidlab o‘tg'anlar.

Mnemonikaning beshta asosiy usuli faol sanaladi, bular lingvistik, visual, jismoniy, javob, og‘zaki usullar.

Lingvistik mnemonika rag‘batlantiruvchi so‘z va kalit so‘z kabi usullarni o‘z ichiga oladi. Bunday usullar orqali yangi so‘zlarni, tushunchalarni, tanish so‘zlar, iboralar bilan bog‘lashga asoslangan bo‘ladi. Bu jarayon natijasida ma’lumotlarni yanada tezroq yodlashga erishiladi.

Vizual mnemonika aniq maqsadli konsepsiya (masalan, simvolizm, piktografiya) bilan bog‘lanish uchun tasvirlar yoki vizualizatsiyadan foydalanish orqali amalga oshiriladi.

Og‘zaki mnemonika birinchi harf mnemonikasi, qofiyalar va qo‘shiqlar va hikoyalarni o‘z ichiga oladi.

Xulosa, ushbu ish jarayonida ko‘rinib turibdiki, tarix ta’limida mnemonik usullardan foydalanib dars jarayonlari olib borilsa va o‘quvchi talabalarga xotiradan to‘g‘ri foydalanish texnikalarini o‘rgatilsa, bilim ko‘rsatkichlari yanada yuqori natijalarni namoyon qiladi. Shu sabali tarix ta’limida ta’lim oluvchilarga faqat tarixiy ma’lumotlarni berish bilan kifoyalanmay, uni qanday oson va qulay xotirada saqlab qolish usularini ham o‘rgatish maqsadga muvofiq.

4. Матвеев С. Феноменальная память: Методы запоминания информации. – М.: “Альпина Диджитал”, 2012. – 15 с.
5. Зяблизева М.А. Сделай себя сам. Мнемотехника. Секреты суперпамяти. – М.: Эксмо, 2009. – 144 с.
6. Усачев М.В. Лучше, чем суперпамять. Эффективные приемы мнемотехники. – Ростов: Феникс, 2016. – 224 с.
7. Бура Л.В., Чепурной Г.А. Образовательная мнемотехника: технология эффективного усвоения информации: учебно-методическое пособие / Чепурной Г.А., Бура Л.В. – Севастополь: РИБЕСТ, 2015. – 115 с.
8. Джордано Бруно Ноланец, Титлин Л. И. О тенях идей, сообщающих искусство изыскания, нахождения, суждения, упорядоченного рассмотрения и устремления к внутреннему записыванию // Vox. Философский журнал. – 2016. – № 21. – 27 с.

РОЛЬ КЛАССНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ

Мухайё Байбаева,

Доктор педагогических наук, и.о.профессор кафедры
«Педагогика» Ташкентского государственного
педагогического университета имени Низами;

Мадина Мажидова,

Магистрант 1 курса по специальности «Педагогика и
психология» Ташкентского государственного
педагогического университета имени Низами

Аннотация

В статье рассматривается эффективность работы классного руководителя определяется тем, в какой мере учебно воспитательный процесс обеспечивает развитие творческих способностей каждого ребёнка, формирует личность и готовит её к познавательной и общественно-трудовой деятельности. В то же время в условиях модернизации образования на первый план всё-таки выходит показатель уровня и качества обученности выпускника, что подтверждается критериями оценки эффективности деятельности образовательного учреждения и формами итоговой аттестации. Категория «уровень воспитанности» категория абстрактная, а категория «уровень обученности» конкретна.

Ключевые слова: процесс, классный руководитель, воспитание, образование, категория, развитие, эффективность, личность, оценка.

Annotation

The article discusses the effectiveness of the class teacher's work is determined by the extent to which the educational process ensures the development of the creative abilities of each child, forms a personality and prepares it for cognitive and social and labor activities. At the same time, in the context of the modernization of education, the indicator of the level and quality of graduate education still comes to the fore, which is confirmed by the criteria for evaluating the effectiveness of the activities of an educational institution and the forms of final certification. The category "level of upbringing" is an abstract category, and the category "level of education" is concrete

Keywords: process, class teacher; upbringing, education, category, development, efficiency, personality, evaluation.

В школе важно создать атмосферу интереса к знаниям, стремление искать, исследовать, творить, развивать техническую смекалку. Необходимо направить педагогический коллектив на поиски разнообразных путей и приемов поддержания познавательного интереса учащихся в их деятельности. Контроль за учёбой учащихся. И тут часто возникает вопрос: а как контролировать главную деятельность ребенка в школе

– его учебу? Что еще может делать для этого классный руководитель, кроме привычного просматривания классного журнала, работы с дневником. Беседа с учителями-предметниками по поводу успеваемости и дисциплины учеников и последующих за этим “серезных разговоров” с учениками и их родителями? Классный руководитель должен стремиться добиться того, чтобы ребенок сам стремился повысить успевае-

мость, осознавая необходимость получаемых знаний. Классному руководителю необходимо направить свою деятельность на решение следующих задач:

- Сплочение классного коллектива через разнообразные формы внеурочной деятельности.

- Привлечение родителей к совместной деятельности по обучению и воспитанию ребёнка.

- Развитие навыков самостоятельной учебной деятельности.

- Формирование у обучающихся осознанного позитивного отношения к учёбе и успеваемости.

- Формирование положительной учебной мотивации через внеурочную деятельность и участие обучающихся в различных образовательных событиях. Для успешного решения данных задач, необходимы три составляющих:

- Дети, для которых успехи в учёбе значат многое, и они готовы прикладывать достаточные усилия для достижения этих успехов.

- Родители, для которых результаты обучения также значимы, и они готовы прикладывать достаточные усилия для достижения этих результатов.

- Классный руководитель, который достаточно знает способности и склонности своих детей не только по внеурочной работе, но и по учебной деятельности.

Формы работы, направленные на решение данных педагогических задач:

1. Развитие навыков самостоятельной деятельности обучающихся. (очень важно проводить целенаправленную работу по научению ребят выполнять домашние задания. В течение I полугодия провести серию классных часов «Учись учиться», которые будут посвящены режиму дня и режиму выполнения домашних работ. В помощь обучающимся составлены памятки «Как выполнить домашнее задание». С этими памятками ознакомить и родители на родительском собрании, специально посвящённом вопросам самостоятельной учебной работы учащихся. Составить листы наблюдений за выполнением домашней работы, обращение к родителям. Довольно успешно в классном коллективе решается задача формирования положительной учебной мотивации через внеурочную деятельность, привлечение обучающихся к участию в различных олимпиадах, конкурсах. Успех во внеурочной деятельности, конечно же, существенно влияет на учебную мотивацию [1].

Формирование познавательного интереса:

- формировать мотивацию к учению каждого отдельного ребенка, изучая его возрастные и индивидуальные особенности для развития и стимулирования познавательных интересов с помощью разнообразных форм и методов индивидуальной работы;

- координировать выбор форм и методов индивидуальной и групповой внеурочной деятельности, организовывать участие класса в общешкольных мероприятиях во внеучебное и каникулярное время;

- привлекать школьников к работе в творческих объединениях по интересам, действующих в школе и в учреждениях дополнительного образования;

- координировать усилия по образованию и самообразованию ребенка, изучая информацию об интересах воспитанников, их материально-бытовых условиях, требования родителей, их видение перспектив развития ребенка. Затем должно следовать целенаправленное воздействие на интересы обучающихся их укрепление, развитие и углубление. Особым направлением работы по формированию познавательных интересов учащихся является работа с родителями учащихся [4].

Здесь также ставятся две взаимосвязанные задачи:

1. Пополнение данных об интересах детей.

2. Создание в семье условий для активного формирования этих интересов. Для изучения интересов подростков в семье родителям рекомендуется:

- провести недельный хронометраж использования свободного от учебной работы времени;

- проводить беседы, выявляющие круг интересов (любимые книги, занятия, отношение к учебным предметам и др.); Для развития познавательных интересов с помощью семьи рекомендуется:

- беседовать по интересующим учащихся вопросам;

- побуждать учащихся задавать вопросы из интересующей их области;

- проводить познавательные игры;

- рекомендовать книги с целью углубления познаний школьников в интересующей их области;

- беседовать с детьми о событиях дня (происшедших в школе, освещенных в газетах, журналах);

- побуждать подростков к творческой работе в семье, интересоваться их успехами в избранной области [3].

Важно повлиять на ребенка с целью повышения его самооценки, формирования его веры в свою успешность, понимания необходимости личностного роста. Классный руководитель должен знать результаты исследований о том, какие факторы влияют на успешность и успеваемость школьника. К таким факторам, кроме заведомо негативных и требующих особого подхода, можно отнести: толерантность и эмоциональную наполняемость среды, сложность учебного предмета и квалификацию учителя-предметника. Также целесообразно выяснить самооценку успешности каждого учащегося, его оценку своей значимости в коллективе и качество взаимоотношений с учителем и одноклассниками.

Показатель успеваемости хуже в тех классах, где:

- дети не чувствуют свою значимость;

- с мнением детей, с их стремлением к уважению со стороны учителя не считаются;

- детей не устраивают отношения с учителем и/или с одноклассниками. Уровни социализации ребенка и толерантности (класса и учителя) напрямую влияют на успешность учебы. Успех обучения во многом зависит от личностных взаимоотношений учителя и

ученика: учатся с желанием у того, кого любят. В свою очередь классный руководитель может выяснить, каковы взаимоотношения учителей предметников и учеников, при помощи различных анкет, тестов и посещений уроков в своем классе. Также нельзя забывать о поощрении детского стремления и интереса к учебе, т. к. от успешности ребенка зависит его авторитет среди педагогов и сверстников и, соответственно, отношение к себе, к своему “Я” [5].

Стремление к успешной учебе и веру учащегося в себя можно поддерживать, используя популярную сегодня рейтинговую систему, при этом результаты рейтинга можно наглядно оформлять различными способами, это могут быть:

- графики;
- диаграммы;
- таблицы;
- цветовые табло;
- знаки поощрения для победителей рейтинга.

Классный руководитель может применять следующую методику: считается средний балл полученных учеником за неделю оценок (кроме неудовлетворительных), которые складываются независимо от предмета. Перечень включаемых в оценку предметов может быть различен, его можно обсудить вместе с ребятами и родителями, например: только основные предметы или наиболее сложные предметы для конкретного класса, ученика. По каждому предмету можно определять лидеров. Возможно выделение лидеров по различным номинациям, но только позитивным, например: “открытие недели”, “стремительный взлет”, “стабильность”, “великая сила воли” и т. д. Количество их не должно быть большим, например, русский язык, алгебра, история и физика. Таким образом, в этом списке могут быть предметы гуманитарного, естественного и математического циклов. Также целесообразно отслеживать рост усилий ребенка в постижении учебных дисциплин, динамику его успехов. Будучи классным руководителем, можно

использовать простую методику: в конце года, оформляя в таблички итоговые оценки по всем предметам, рядом с оценкой за “отчетный” год ставить оценки за предыдущие периоды обучения, начиная с 5-го класса, чтобы наглядно продемонстрировать прогресс (или регресс) по каждому предмету. Такие таблички раздать и ребятам на итоговом классном часе, и родителям на родительском собрании для размышлений о результативности и темпах учебы [2].

Данная форма работы наглядна и достаточно эффективна. При правильной организации работы с классом достигаются следующие результаты:

- активность учащихся;
- “слабые” ученики чувствуют уверенность в своих силах;
- “сильные” ученики ощущают необходимость и пользу в помощи товарищу;
- умение взять ответственность на себя,
- умение детей самостоятельно решать небольшие, но все же проблемы, самостоятельно исследовать их,
- стремление аргументировать свои решения;
- более легкое и прочное усвоение программного материала;
- доброжелательное отношение друг к другу;
- тщательность и добросовестность в выполнении работы;
- умение работать с разными источниками информации; умение организовать не только свою работу, но и работу других и в заключение:

Классный руководитель не может быть репетитором по всем предметам. Но он может добиться того, чтобы ребенок сам начал стремиться повысить успеваемость, осознавая необходимость получаемых знаний. Важно повлиять на ребенка с целью повышения его самооценки, формирования его веры в свою успешность, понимания необходимости личностного роста. Хорошая учеба – это не только высокие оценки, это и ощущение учеником своей успешности, значимости, это уверенность в том, что не решаемых задач нет.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аникеев, А.С. Положение о классном руководстве. [Текст] / А.С.Аникеев // Классный руководитель. – №6. – 2004. – 47-50.
2. Воронов, В. Разнообразие форм воспитательной работы. [Текст] / В.Воронов // Воспитание школьников. – №7. – 2001. – 21-26.
3. Григорьев, Д.В., Кулешова, И.В., Степанов, П.В. Личностный рост ребенка: методика диагностирования. [Текст] / Д.В.Григорьев, И.В.Кулешова, П.В.Степанов // Классный руководитель. – №6. – 2003. – 65-86.
4. Информация о проведении Всероссийского семинара-совещания «Воспитательная деятельность классного руководителя в современных условиях». [Текст] // Народное образование. – №8. – 2003. – С. 271-273.
5. Колесник, В.А. Положение о классном руководителе и МО классных руководителей. [Текст] В.А.Колесник // Классный руководитель. – №6. – 2004. – 40-46.
6. Байбаева М.Х. Педагогическое управление созданием комфортной среды в образовательном учреждении // Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2021. – №6. – С. 71-74.
7. Байбаева М.Х. Организация самостоятельных работ учащихся профессиональных колледжей // Вестник Университета Российской академии образования. – 2010. – №. 5. – С. 38-41.
8. Байбаева М. Х. Профессионально важные качества личности учителя //ББК 74 И66. – 2019. – №. 5. – С. 11-14.

SANOAT KLASTERLARINI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMINING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Muyassar Tuxtayeva,
Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti
“Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo‘yicha)”
mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya

Maqola mamlakatimiz hududiy rivojlanishida hududlarni toifalarga ajratish yondashuvidan samarali foydalanish hamda bu islohotlarni amalga oshirishda tadbirkorlar uchun hududiy imkoniyatlarni aks ettiruvchi “hudud xaritasi” interaktiv platformasining yaratilinishi, klaster ishtirokchilari o‘rtasida fikr almashinuvni ta’minlanishining istiqbollari xorij tajribasi misolida tahlil qilinib, hududiy klasterlarni shakllantirishni to‘g‘ri mexanizatsiyalashning nazariy asoslari va bosqichlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: klaster, tadbirkorlik, hudud xaritasi, klaster siyosati, klaserni shakllantirish mexanizmi, aqli ixtisoslashuv, klaster tashabbuslari.

Аннотация

В статье рассматривается эффективное использование подхода разделения регионов на категории в территориальном развитии нашей страны и создание интерактивной платформы «карта территории», которая отражает территориальные возможности для использования предпринимателями при реализации этих реформ и перспективы обеспечения обмена идеями между кластерными организациями на примере зарубежного опыта, а также анализируются методы формирования региональных кластеров. Объясняются теоретические основы и этапы кластерной механизации.

Ключевые слова: кластер, предпринимательство, региональная карта, кластерная политика, механизм формирования кластеров, интеллектуальная специализация, кластерные инициативы.

Annotation

In the article, the effective use of the approach of dividing regions into categories in the territorial development of our country, and the creation of a «territory map» interactive platform which reflects territorial opportunities for the use of entrepreneurs in the implementation of these reforms and the prospects of ensuring the exchange of ideas between cluster participants are analyzed on the example of foreign experience, and the formation methods of regional clusters are analyzed. The theoretical foundations and stages of cluster mechanization are explained.

Keywords: cluster, entrepreneurship, regional map, cluster policy, cluster formation mechanism, smart specialisation,

cluster initiatives.

Iqtisodiy o‘sishga doir munozaralarda mavjud zamon muammolariga muqobil yechim sifatida e’tirof etilgan klasterlar bugungi kunga kelib “innovatsiya va rivojlanish yo‘li” nomini olgan. Barchaga ma’lum bo‘lgan Kaliforniyadagi “silikon vodiysi”, Hindistondagi “Bangalor information-texnologiyalar klasteri”, Avstraliyadagi “Chili vinosi” kabi klasterlar tashkilotlarning rivojlanishi va raqobatbardoshligini oshirishi bilan birga hududiy iqtisodiy holatning ijobjylashuvidan dalolat beradi. Klasterlashni rivojlantirish taraqqiy etgan va o‘z rivojlanish yo‘lida bo‘lgan mamlakatlarda birdek dolzarb. Buning negizida klasterlashning ijtimoiy-iqtisodiy islohatlarga, jumladan aholining farovonlik darajasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir o‘tkazuvchi ish o‘rnini yaratish imkoniyati, toifalarga ajratilgan mamlakat hududlarini iqtisodiy salohiyatidan kelib chiqqan holda rivojlantirishni ta’minalash va bunda aqli ixtisoslashuv metodidan foydalanish, natijada hududlardagi samaradorlik darajasi o‘rtasida tafovutga ega bo‘lgan tashkilotlarni muntazam rivojlantirish, sohaga kirib kelayotgan tashkilotlarni qo‘llab-quvvatlash, ularning raqobatbardoshligini oshirish hamda hudud

ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishga yo‘naltirilishi mumkin bo‘lgan region yoki mahalliy byudjetga soliq oqimini oshirish, xalqaro standartlarga javob beruvchi zamonaviy infrastrukturaga ega bo‘lish va albatta milliy brendni shakllantirib, jahon bozoriga milliy sifatli mahsulotni olib chiqish yotadi.

Klasterlashning samarasini Yevropa hamda Buyuk Britaniya mamlakatlari statistik ko‘rsatkichlarida namoyon boladi. Statistik ma’lumotlarga qaraganda, Yevropa ittifoqiga kiruvchi mamlakatlarning 200 dan ziyod hududlarida 2500 dan ortiq klasterlar mavjud bo‘lib, ular hisobiga 39% aholi ish bilan ta’milangan. 2021-yilning noyabr oyi ma’lumotlariga ko‘ra, Yevropaning klasterlar kijollabaratsiyasi platformasiga 1320 klaster tashkilotlari a’zo [1].

Yevropa klaster hamkorliklari Buyuk Britaniyaning hududiy klasterlarni rivojlantirishga doir pragnozlariga qaraganda klasterlarning shakllantirilishi bilan yuqori hamda past samaradorlikka ega tomonlar o‘rtasidagi tafovutning yo‘q qilinishi Britaniya iqtisodiyotiga 215 mlrd., sohalarning qo‘shilgan qiymatidagi 10% o‘sishishi esa 66 mlrd. foyda berishi kutilmoqda

[2]. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, iqtisodiy tanazzuldan so'ng (2008-2014-yillarda) kuchli klasterni yo'lgan qo'yganlar yiliga 0,2% ish samaradorligining ortishi, klasterlashtirilmagan tijorat industriyasida esa 1,7% tushish kuzatilgan [3]. Bu klasterlashning inqilobi vaziyatlardan ijobjiy ko'rsatkichni saqlagan holda chiqishga ta'sir etishini anglatadi. Klasterlar ilmiy salohiyatning ortishiga olib keladi. Innovatsion faoliyatga turki boluvchi vaziyatlarni shafqatsiz raqobat muhitni yaratib turgan bir vaqtida tarmoqlarning birlashuvidagi hamjihatlik, ilmiy fikrlar almashinuvni innovatsiyani yaratadi. Jumladan, Yevropadagi 87% patentlar klasterlar hisobiga qayd etilgan.

Ammo klasterlar to'g'ri mexanizatsiyalananmagan taqdirda, ular keltiradigan samara darajasi nolga teng. Hududiy klasterlarni to'g'ri shakllantirish mexanizmi Porterner mahsulot sifati va narxining yuqori bo'lishi kerakligi haqidagi "raqobat ustunligi" nazariyasi bilan uzviy bog'lanadi. Nazariyaning iqtisodiy moyihatiga qaraganda, ishlab chiqarish firmasi boshqasidan ildamlab ketishga firmanın yuqori ishlab chiqarish salohiyatiga ega texnika-texnologiyalar, tabiiy boyliklar, malakali ishchi kuchining mavjudligi, infarmatsion-texnologiyalarning faoliyatga keng tatbiq etilganligi bilan erishadi. Qachonki ishlab chiqaruvchi tashkilot boshqa bir tashkilot bilan bo'lgan raqobatida muvaffaqiyatga erishuvchi sifat va resurslarga yoki ularning to'plamiga ega bo'lsa, bunday holda raqobatbardoshlik ustunligi sodir bo'ladi. Demak, raqobat ustunligiga klasterlash orqali erishish mumkin deb xulosalash mantiqan to'g'ri. 1990-yilda ishlab chiqilgan raqobat ustunligi modeli klasterlarni to'g'ri shakllantirish, ularni ishga tushirilgandan so'ng faoliyat samaradorligini baholashda tayanch nazariy asosdir. Model o'zida raqobatchilar orasida ustunlikka erishtiruvchi elementlarni 4 guruhga ajratadi. 1-firma strategiyasi, tuzilishi, raqobatbardoshliligi, 2-talab sharoiti, 3-omil sharoiti (tabiiy resurslar, texnika-texnologiya), 4-aloqador va qo'llab-quvvatlovchi institutlar (ilmiy-tadqiqot institutlari, laboratoriylar, oliy ta'lif muassasalari, ekspertlar guruhi, moliyaviy, marketing xizmatlarini ko'rsatuvchi kompaniyalardir [4]. Ikkinci guruhga Bavariyadagi oziq-ovqat hududiy klasterining tashkil topishiga sabab bo'lgan talab misol bo'la oladi. Ma'lumotlarga qaraganda, Germaniya aholisining 85 foizi mahalliy ishlab chiqarilgan oziq-ovqt turini iste'mol qilishni xush ko'radilar [5]. Bu esa hududiy oziq-ovqat klasterini shakllantirish va rivojlanishini ta'minlashga bo'lgan aniq talabdir.

Hududiy klasterlarni shakllantirishda quyidagi bosqichlarni bosib o'tish klasterlash jarayonini to'g'ri mexanizatsiyalashni ta'minlaydi:

1. Hududning imkoniyatlarini o'rganish – hududda geografik jihatdan bir-biridan yiroq bo'lмаган joylashuvdagи tabiiy resurslar, ilmiy-tadqiqot institutlari, ishlab chiqarish korxonalarining mavjudligini o'rganiladi.
2. Hududiy iqtisodiyotning klasterdagи potensiali

– ishlab chiqarish tsiklini yaratuvchi o'zaro bog'liq yo'nalihsarning klasterdagи potensiali o'rganiladi. Klaster potensiali deganda, resurslardan samarali foydalanish imkoniyati va klaster ishtirokchisining klasterni shakllantirish va rivojlanirishdagi o'rni tushuniladi.

3. Klasterni shakllantirish maqsad va vazifalarini aniqlashtirish – klasterni shakllantirish maqsadlari, uning vazifasi va tashkiliy-institutsional asosi belgilanadi. Klasterning maqsadlarini belgilashda ostmaqsadlar (rejalar) ham aniqlanadi. Bu yerdagi maqsad ostmaqsad hisoblanadi. Klasterning umumiy maqsadi hududning iqtisodiy-ijtimoiy, soha rivojlanishini ta'minlash kabilardan iborat.

4. Klasterning potensial ishtirokchilarini aniqlash – klasterning potensial ishtirokchilar ro'yxati tuziladi va tashabbuskor guruh (klaster ishtirokchilari) tuziladi. Klaster tarkibiga kiritilinuvchi tashkilotning faoliyat samaradorlik ko'rsatkichlari tahlil qilinadi. Chunki klaster muvaffaqiyati tashkilotlarning funksiyasiga doir savollarning o'rganilganligiga bevosita bog'liq.

5. Klasterning samaradorlik darajasini baholash – klasterning samaradorlik darajasini baholanadi [6].

Hududiy klasterlar bir nechta tashkilotlar bir hududda joylashib, ushbu masofaviy yaqinlik ustunligidan foydalanishda manfaatga ega bo'lgan hollarida tashkil etiladi. Ustunliklardan maksimal foydalanishga ilmiytadqiqot markazlari, texnologik parklar, transportatsiya infrastrukturasi, mahalliy talab, yuqori malakali ishchi kuchi, tabiiy boyliklarning mavjudligi, klaster hukumat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi (milliy va hududiy siyosat), hamda klasterlashda soha va yondashuv turini tanlashda ko'mak beruvchi hudud urf-odati, madaniyati tarixi haqidagi ma'lumotlarning yetarliligi kabi omillar bevosita ta'sir qiladi. Bu omillarning bari Yevropa ittifoqidagi hududiy klasterlarni shakllantirish mexanizmida inobatga olingen holda tizimlashtirilgan. Ya'ni dastlab klasterlarni xaritalash platformasida keltirilgan ma'lumotlarga tayangan holda davlat tomonidan milliy/hududiy klaster siyosati ishlab chiqiladi. Klaster siyosati bu – tashkilotlarning klaster tizimida faoliyat yuritishlarida ular uchun davlat tomonidan belgilangan yengilliklar va qulayliklarni nazarda tutadi. Hukumat qarorlari mavjud klasterlarni rivojlanirish va yangi klasterlarni shakllantirishga zarur shart-sharoitlarni yaratishda xizmat qiladi. Klasterda davlat institutlar va tadbirkorlarga hudud ixtisosligini aniqlashda ishtirok etishlariga motiv berish hisoblanadi. Ammo davlat fondlari/ajratmalarini to'g'ri maqsadlarda (sanoat transformatsiyasi, ish o'rinalarini yaratish) sarflanayotganini ham monitoring qilish zarur. Mexanizmdagi keyingi bosqich – aqli ixtisoslashuv deb nomlanadi. Uni qisqacha targetlashgan innovatsiya siyosati deb ta'riflash mumkin. Bu bosqichda milliy va regional tadqiqot va innovatsiya strategiyalari ishlab chiqiladi. Unga asoslanib innovatsiyaga aloqador investitsiyalar beriladi. Davlat siyosatini hudud

prioritetlari, qiyinchiliklar, zaruratlari bilan bog‘lanadi. Aqli ixtisoslashuv texnologik va amaliy innovatsiyalarni qo‘llab quvvatlaydi va xususiy sektor investitsiyasini jalg qilishni maqsad qiladi. Barcha klaster ishtirokchilarini qamrab oladi va har qanday tajribaviy jarayonlarni ma’qullaydi. Umuman, klasterga davlat yoki xususiy sektor nima uchun pul ajratishi kerakligini asoslash jarayonidir. Yakuniy bosqichda klaster tashabbuslari ishlab chiqiladi. Bu jarayon klasterlarga yuqori samaradorlik darajasiga erishishda yordam beradi. Masalan: Aloqalarni mustahkamlash (yirik firmalarni klasterga jalg qilish), klasterga aloqador biznes muhitni yaxshilovchi kollektiv harakatlarni rejalashtirish. Ular orqali klaster siyosati klaster bilan bog‘lanadi [7].

Klasterlarni shakllantirish mexanizmining yakuniy bosqichi – baholash hisoblanadi. Ushbu mavzuda Learmonthning ilmiy nazariyasiga asoslangan holda hukm chiqariladi. Olimning “klaster samaradorligini baholash” nazariyasiga binoan baholash jarayoni ham, o‘z navbatida, 2 darajaga ajratiladi: 1-klasterni shakllantirish bosqichidagi baholashlar, 2-si klaster ishga tushirilganidan keyingi muntazam baholashlar.

Baholash masshtab nuqtayi nazaridan 3 ga bo‘linadi. Ular mikro (firma darjasasi), mezzo (klaster darjasasi) hamda makro daraja [8]. Bu yerdagi firma darajasidagi baholash klasterni shakllantirish bosqichidagi baholash turiga mansub. Mikro darajada samaradorlikni baholashda firmaning klaster strategiyasi, tashkil etilishi, firmaning

boshqa tarmoqlar bilan aloqalarining mustahkamligi kabi ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi farqlar aniqlanib, klasterni shakllantirishning ishtirokchilar uchun afzallik tomonlari belgilanadi. Bunda firmaning klasterni shakllantirish hamda rivojlantirishga qo‘sadigan hissasi uning tadqiqotlarga investitsiya kiritish darajasi, strategik hamkorlarning soni, har bir ishchining faoliyatga qo‘sghan hissasi kabi ko‘rsatkichlari tahlili orqali baholanadi. Mezo, ya’ni klaster darajasidagi baholash klaster egallagan patentlar soni, vechur (tavakkal) kapital oqimi, oha va uning faoliyati bilan tanish bo‘lgan mutaxassislar guruhi (labor pool) dagi ekspertlarning soni, hamkor firmalar sonining ortishi, klaster ishtirokchilari orasida ma’lumotlar almashinuvining ta’minlanganligi bilan baholanadi. Makro daraja klaster siyosatining katta maqsadlari, jumladan, ish o‘rni yaratish ko‘rsatkichlari, yalpi ichki mahsulotdagi ulushi va samaradorlik tekshiriladi.

Nazariy tahlillardan shuni xulosalash mumkinki, mamlakatimizdagи hududiy rivojlanish islohatlarini amalga oshirishda ma’lumot almashinuvni, monitoring va tarmoq ichidagi mutaxassislarning o‘zaro hamjihatlikda ishlashlarini ta’minlashda xorij tajribasida o‘zini oqlagan shaffoflik ta’mintonchisi hisoblangan platformalashtirish siyosatidan foydalanish klasterlashda tomonlar kuchlarining birlashuvni tamoyili natijasini yalpi ichki mahsulot ko‘rsatkichida aks ettirilishgini jarayonga tadbirkorlarni jalg etgan holda ta’minlab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Authors: Susana Franco, Orkestra Asier Murciego, Orkestra Juan Pablo Salado, Orkestra Eduardo Sisti, Orkestra James Wilson. European cluster panorama_202, Orkestra December-2021, 116 p.
2. Author: Kate Patton, BIG South London Business, Innovation & Growth Summit-2022. <https://big-knowledge.co.uk/clusters/>.
3. Author: INNO Germany AG, Clusters-and-Clustering-policy: a guide for regional and local policy makers. European union, 2010, 195 p.
4. Author: Michael E Porter, Competitive advantage. New York Free press. A division of Simon and Schuster, Inc. 1230 Avenue of Americas. 559 p.
5. <https://www.statista.com/statistics/1290787/local-produce-importance-for-consumers-germany/> Statista 2023.
6. Authors: E L Dorzhieva and T K Kirillova. Irkutsk Baikal Forum 2020 IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 751 (2021) 012141 IOP Publishing National Research Technical University 2 Irkutsk State Transport University The strategy of regional development: cluster formation methods.
7. European union, Smart Guide to cluster policyPrinted in Belgium_2016, 60 p.
8. Authors: Learmonth D, Munro A, Swales, J.K. (2003): Multi-sectoral Cluster Modelling: The Evaluation of Scottish Enterprise Cluster Policy. In: European Planning Studies 11(5), 567-584.

**XALQARO BAHOLASH DASTURLARI (PIRLS) ASOSIDA
BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARINING KASBIY-METODIK
TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH**

Botir Safarov,
Jizzax davlat pedagogika
universiteti o'qituvchisi

Annatatsiya

Maqolada xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish nazarda tutilgan. Xalqaro baholash dasturi PIRLS asosida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi mechanizmlarini ishlab chiqish, xalqaro baholash dasturlari asosida multimediali elektron resurslar yaratish va ta'lif sifatini baholashbo'yicha tavsiya va ma'lumotlar berilgan. PIRLS-xalqaro o'qish savodxonligi va unga xos sifatlar ma'no xususiyatlari ochib berilgan; PIRLS-xalqaro o'qish savodxonligining ma'no xususiyatlari birlamchi manbalarga tayanilib tahsil qilingan. Ushbu maqoladan xalqaro baholash dasturlari bo'yicha shug'ullanuvchilar foydalanishlari mumkin.

Kalit so'zlar: PIRLS, xalqaro baholash, o'qish savodxonligi sifatlari, xalqaro tadqiqotlar, TIMSS, PISA, IEA, xalqaro rivojlantirish dasturi, ishtirokchilar.

Аннотация

В статье даны рекомендации по совершенствованию профессионально-методической подготовки будущих учителей начальных классов на основе международных программ оценивания (PIRLS). Приведены рекомендации и информация по разработке механизмов профессиональной подготовки учителей начальных классов на основе международной оценочной программы PIRLS, созданию мультимедийных электронных ресурсов на основе международных оценочных программ, оценке качества образования. раскрыты PIRLS-международная читательская грамотность и ее характерные черты; Смысловые характеристики грамотности чтения PIRLS-international были проанализированы на основе первоисточников. Эта статья может быть использована теми, кто участвует в международных программах оценки.

Ключевые слова: PIRLS, международная оценка, качество читательской грамотности, международные исследования, TIMSS, PISA, IEA, программа международного развития, участники.

Annotation

The article provides recommendations for improving the professional-methodical training of future primary school teachers based on international assessment programs (PIRLS). Recommendations and information on the development of mechanisms for the professional training of primary school teachers based on the international evaluation program PIRLS, the creation of multimedia electronic resources based on the international evaluation programs, and the evaluation of the quality of education are provided. PIRLS-international reading literacy and its characteristic features are revealed; The meaning characteristics of PIRLS-international reading literacy were analyzed based on primary sources. This article can be used by those involved in international evaluation programs.

Keywords: PIRLS, international assessment, quality of reading literacy, international studies, TIMSS, PISA, IEA, international development program, participants.

Jahonda o'qituvchilarni PIRLS – (Progress in International Reading Literacy Study) xalqaro baholash dasturi asosida o'qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirishning samarali texnologiyalari ta'lif jarayoniga tatbiq etilmoqda. Zamon talablariga mos pedagogik kadrlarni tayyorlash Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish mechanizmlarini ishlab chiqish, xalqaro baholash dasturlari asosida multimediali elektron resurslar yaratish va talim sifatini baholashbo'yicha keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Bunday ishlar bilan birgalikda, "ta'lif sifatini baholash jarayoni va vositalarini takomillashtirish, erishilgan natalarni aniqlash imkonini beruvchi mexanizmlarni amaliyotga joriy etish", o'quvchilar bilim darajasini xalqaro standartlar asosida baholash, o'qish savodhonligi fanlarni

o'qitish sifatini oshirishga oid tendensiyalarni amaliyotga tatbiq etish ishlari olib borilmoqda [2, 8].

Respublikamizda so'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli Farmonida, yoshlar ta'lif-tarbiysi uchun qo'shimcha sharotlar yaratishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan beshta tashabbus amaliyotga tatbiq etildi, o'qitish metodikasini takomillashtirish, shuningdek, ta'lif-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish hamda professional kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish, xalq ta'limi sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalarni joriy etish, ta'lif sifatini baholash bo'yicha

xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etishning me'yoriy asoslari yaratilmoqda [1, 22]. "Milliy o'quv dasturi bo'yicha yangi metodikalarga o'qituvchilarini o'qtish maqsadida elektron malaka oshirish platformasi uchun 2026-yilga qadar jami 769 ta videodars yaratish" muhim ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Bu ta'lif jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik tayyorgarliklarini yangi pedagogik texnologiyalar va xalqaro baholash dasturlari asosida takomillashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni, 2020-yil 7-maydagi "Matematika sohasidagi ta'lif sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4708-son, 2018-yil 5-iyundagi "Oliy ta'lif muassasalarida ta'lif sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3775-sonli qarorlari, 2017-yil 20-apreldagi "Oliy ta'lif tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909-sonli hamda Vazirlar Mahkamasi ning 2018-yil 8-dekabrdagi "Xalq ta'limi tizimida ta'lif sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 997-sonli qarori, shuningdek, mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushu maqola muayyan darajada xizmat qiladi [12, 6].

PIRLS to'rtinchisini sinf o'qituvchilarining o'qish yutuqlari va o'qituvchilarining o'qish ta'lifi maqsadlari va standartlari bilan bog'liq kompetensiyalarining tendensiyalari va xalqaro taqqoslashlarini taqdim etadi.

PIRLS o'qishning ikkita asosiy maqsadini baholaydi, bu yosh o'qituvchilar muktabda ham, muktabdan tashqarida ham o'qishning ko'p qismini hisobga oladi: adabiy tajriba va ma'lumot olish va undan foydalanish. Bundan tashqari, PIRLS o'qish uchun ikkita maqsadning har biri doirasida to'rtta keng miqyosli tushunish jarayonini baholaydi: aniq ifodalangan ma'lumotlarga e'tibor qaratish va olish, to'g'ridan to'g'ri xulosalar qilish, g'oyalar va ma'lumotlarni sharhlash va birlashtirish, mazmun va matn elementlarini baholash va tanqid qilish.

PIRLS muktab, o'qituvchi, o'qituvchi va uy so'rovnomalari o'qishni baholashdan tashqari, o'qishni o'rgatish va o'rganish bilan bog'liq bo'lgan uy va muktabdagagi kontekst omillari haqida keng ma'lumot to'playdi. Ushbu boy ma'lumotlar o'rganishni osonlashtirish uchun ta'lif tizimi qanday tashkil etilganligi haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi; o'qituvchilarining uy sharoiti va o'rganish uchun yordam; muktab iqlimi va resurslari va o'qitish odatda sinfda qanday PIRLS, shuningdek, o'qishni o'rganish uchun har bir mamlakatning ta'lif konteksti haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan ensiklopediyani taqdim etadi.

Milliy tadqiqot koordinatorlari parchalarni aniqlash,

savollar va so'rovlarni ishlab chiqish, shuningdek, PIRLS entsiklopediyasini ishlab chiqishda muhim rol o'ynaydi. Ular, shuningdek, o'z mamlakatlarida baholashni boshqaradilar, natijalar haqida xabar berish va topilmalarni milliy kontekstda sharhlashga asqatadi.

PIRLS baholash imkoniyatlari. Yangilanib turish uchun PIRLS har bir baholash davri bilan rivojlanadi. Birinchi marta PIRLS 2021 raqamli internetga asoslangan yetkazib berish tizimi orqali taqdim etiladi. PIRLS o'qishni baholash o'qituvchilarini matnlarni o'qishga va ular bilan muloqot qilishga hamda tushunish savollariga javob berishga undaydigan qiziqarli va vizual jihatdan jozibali formatda taqdim etilgan turli o'qish matnlarini o'z ichiga oladi. PIRLS 2016-yilda boshlangan onlayn o'qishni PIRLS baholashni o'z ichiga oladi.

PIRLS talabalarning internetga o'xshagan muhitda onlayn ma'lumotni qanchalik yaxshi o'qishi, sharhlashi va tanqid qilishini nazorat qiladi. O'qituvchi avatarining ko'r-satmasi bilan talabalar savollarga javob berish, munosabatlarni tushuntirish va ma'lumotlarni sharhlash va birlashtirish uchun veb-sahifalar ichida va bo'yab harakatlanadilar. Veb-sahifalar fotosuratlar, diagrammalar va xaritalarni o'z ichiga olgan vizual ma'lumotlarni, shuningdek, animatsiyalar, giperhavolalar va qalqib chiquvchi oynalar kabi navigatsiya va dinamik xususiyatlarni o'z ichiga oladi [6, 8].

Bitta uzluksiz, raqamli asosga ega urinish sifatida olin-gan PIRLS XXI asr o'qish ko'nikmalarini eng zamonaviy baholashni ta'minlaydi. PIRLSni boshqaruvchi mamlakatlar kompyuterga asoslangan baholashning afzalliklaridan, jumladan, tarjima va tarjimani tekshirish, ma'lumotlarni kiritish va baholashda katta operativ samaradorlikdan, chop etish yoki jo'natish zaruratisiz foydalanishi mumkin. PIRLS vebga asoslangan tizim sifatida muktab yoki IEA veb-serverlari orqali yoki Windows operatsion tizimiga ega shaxsiy kompyuterga mahalliy ravishda ulangan USB disk orqali taqdim etiladi.

PIRLSga muqobil ravishda mamlakatlar PIRLS ning qog'ozga asoslangan versiyasini boshqarishi mumkin, bu haqda PIRLS bilan birga xabar qilinadi.

Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish masalalarida B.S.Abdullayeva, A.A.Abduqodirov, N.A.Muslimov, A.A.Xoliqovlar tomonidan tadqiqotlar olib borishgan. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbga tayyorlash hamda metodik tayyorgarligini takomillashtirish masalalari bo'yicha U.A.Masharipova, N.Sh.Ruzikulova, M.I.Toshpo'latova, A.A.Urazimbetova, M.Axmedov, B.L.Axmedova, N.U.Bikbayeva, Z.Dadanov, R.A.Mavlonova, K.T.Olimov, M.A.Zaynitdinova, M.Jumayev, R.Adizovlar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan.

Tadqiqotda adekvat holatni o'rganishga qaratilgan usullar majmui qo'llandi: nazariy (tahliliy-sintetik, qiyosiy-taqqoslash, analogiya, modellashtirish), diagnostik (so'rovlardan, test o'tkazish, kuzatish, loyihalashtirilgan

metodikalar), prognostik (ekspert baholash, mustaqil baholarni umumlashtirish), pedagogik tajriba-sinov va matematik metodlar (ma'lumotlarnistatistik qayta ish-lash, natijalarni grafik tasvirlash va boshqalar).

Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ish-lab chiqish lozim. Bunda:

- xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirishning metodik tayyorgarligini takomillashtirish;

- xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish, amaliyat bilan bog'lash, tarbiya va rivojlantiruvchi ta'lim tamoyillari asosida takomillashtirish;

- bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining PIRLS xalqaro baholash dasturi asosida o'qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirish;

- bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini PIRLS xalqaro baholash dasturi asosida o'qitishga noan'anaviy kommunikativ metodlarning elektron didaktik vositalar bilan ta'minlash asosida metodik tavsiya ishlab chiqish.

Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirishning shakl, metod va vositalarini tashkil etadi.

PIRLS, IEA loyihasi, AQSh, Boston kollejidagi TIMSS & PIRLS xalqaro tadqiqot markazi tomonidan boshqariladi.

PIRLS bilan shug'ullanuvchi boshqa hamkorlar orasida IEA, Kanada Statistikasi, Angliya va Uelsdagi Ta'lim tadqiqotlari milliy jamg'armasi (NFER), AQSh-dagi Ta'lim tadqiqotlari bo'yicha Avstraliya kengashi (ACER) va Ta'lim test xizmati (ETS) kiradi. Barcha IEA tadqiqotlarida bo'lgani kabi, xalqaro muvofiqlashtirish va ishlab chiqish ishtirokchi mamlakatlarning milliy tadqiqot markazlari bilan yaqin hamkorlikda amalga oshiriladi [6, 5].

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

- 1) Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish boshlang'ich ta'limda o'qitilayotgan fanlarga kiritilgan yangiliklarni o'zlashtirish dinamikasini hisobga olib, ijodiy yondashuvli faoliyatini individuallashtirish asosida shakllantirish;

- 2) Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish modeli o'zini o'zi kasbiy-shaxsiy rivojlantirish, pedagogning shaxsiy-motivatsion yo'nalganligiga ustuvorlik berish hamda ularning kreativ qobiliyatlarini rivojlantiruvchi didaktik-o'yinli topshiriqlarni ishlab chiqish asosida shakllantirish;

- 3) Bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini xalqa-

ro baholash dasturi asosida o'qitishga metodik tayyorgarligi ikki yoki undan ortiq manbalardagi ma'lumotlarni birlashtirish, ma'lumotlar asosida xulosalar chiqarishni o'rgata olish hamda kognitiv-kreativ, jarayonli-integrativ mezonlarining natijadorligini ta'minlashga qaratilgan ishchan integratsion-didaktik muhitni yaratish asosida takomillashtirish;

- 4) Bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini PIRLS xalqaro baholash dasturi asosida o'qitishga o'rgatish jarayoni integrativ-fasilitatsion ta'lim strategiyalariga doir o'quv topshiriqlarining intensiv majmuasini rivojlantiruvchi maqsadga mos ravishda bosqichma-bosqich qo'llash asosida shakllantirish.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

- 1) Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish modelini moslashuvchanlik, amaliyat bilan bog'liqlik, tarbiya va rivojlantiruvchi ta'lim kabi tamoyillari asosida takomillashtirish;

2. Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish modelini yaratish;

3. Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish bo'yicha multimediali elektron ta'limiy resurs yaratish [3, 14].

Tadqiqot natijalarining ishonchiligi qo'llanilgan yondashuv, usullar va nazariy ma'lumotlarning rasmiy manbalardan olingani, keltirilgan tahlillar va tajriba-sinov ishlari samaradorligining matematik-statistik metodlari vositasida asoslanganligi, xulosa, taklif va tavsiyalarning amaliyotda joriy etilganligi, olingen natijalarining vakolatli tuzilmalar tomonidan tasdiqlangani bilan izohlanadi.

Natija. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati oliy ta'lim muassasalarida o'qish savodxonligi fanlarini o'qitish jarayonida multimedia ta'lim vositalarini qo'llash asosida Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirishga xizmat qiladigan bilim, axborotlarni taqdim etish vositalari, yo'llari va usullarini takomillashtirishning o'qitish sifatiga oid ko'rsatkichlar tizimi asosida tashkil etilganligi, bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish modeli moslashuvchanlik, amaliyat bilan bog'liqlik, tarbiya va rivojlantiruvchi ta'lim kabi tamoyillari asosida takomillashtirilganligi bilan izohlanadi [6, 9].

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, olingen natijalar, ishlab chiqilgan taklif va tavsiyalar bo'la-jak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini PIRLS xalqaro baholash dasturi asosida o'qitishga metodik tayyorgarligini rivojlantirish bo'yicha yaratilgan multimediali elektron ta'lim resurslaridan amaliyotda, oliy ta'lim muassasalarida darslik, o'quv-metodik qo'llanmalarini yaratishda foydalanish mumkinligi, ona tili va o'qish savodxonligi fanlariga

PIRLS xalqaro baholash dasturining kontent va kognitiv sohalarini singdirish, o'qitish sifatini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish modeli o'zini o'zi kasbiy-shaxsiy rivojlantirish,

pedagogning shaxsiy-motivatsion yo'nalganligiga ustuvorlik berish hamda ularning kreativ qobiliyatlarini rivojlantiruvchi didaktik-o'yinli topshiriqlarni ishlab chiqish asosida takomillashtirish bo'yicha takliflar Xalqaro baholash dasturlari (PIRLS) asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish imkonи oshiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.M.Mirziyoyev. "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz". – T.: "O'zbekiston", 2017. – 592 b.
2. Incheon declaration // Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (Word Education Forum, 19-22 may 2015. Incheon, Republic of Korea). – 48 p.
3. Muslimov N.A. "Bo'lajak kasb ta'lif o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish" /Monografiya. – T.: Fan, 2004. – 360 b.
4. Sayidahmedov N. "Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya". – T.: "Fan va texnalogiya", 2003. – 340 b.
5. R.A.Mavlonova, N.H.Rahmonqulova, K.O.Matnazarova, M.K.Shirinov, S.Hafizov "Umumiy pedagogika". – T.: "Fan va texnalogiya" nashriyoti, 2018. – 530 b.
6. Safarov, B.N. (2022). PIRLS-xalqaro o'qish savodxonligini o'rghanish bo'yicha taraqqiyot. Ta'lif faoliyatida innovatsion rivojlanish , 1 (5), 134-138.
7. Safarov, B.N. (2022 yil, noyabr). Maktabgacha ta'lif tashkilotlarida pedagogik kouchingni toshkil etishning dolzarbliji. 21-asrda innovatsion ta'lifning o'rni va ahamiyatiga bashlangan xalqaro konferensiyada (1-jild, 8-son, 30-35-betlar).
8. Safarov, B. (2021). 6-7 yoshli bolalarni mакtab ta'limga tayyorlashda matematika mashg'ulotlarini axamiyati: 6-7 yoshli bolalarni mакtab ta'limga tayyorlashda matematika mashg'ulotlarini axamiyati. Maktabgacha ta'lif jurnali , 2 (2).
9. Norboyevich, SB, & Axmadjonovna, BM (2023). Ta'lif muassasalarida ta'lif-tarbiya jarayonini samarali tashkil etishning boshqaruv prinsplari. Ta'lif faoliyatida innovatsion rivojlanish , 2 (4), 18-23.
10. Tayirov M. Bo'lajak oqituvchilarining kasbiy madaniyatiga qoyilgan talablar//Журнал Педагогики и психологии в современном образовании. – 2021. – №. 3.
11. Мелиев Х. А., Сафаров Б. Н. Оила, мактаб ва мактабгача таълим ташкилоти ҳамкорлигини такомиллаштиришнинг мазмуни //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 1312-1316.
12. Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi "Xalq ta'lifi tizimida ta'lif sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 997-sonli Qarori
13. Bo'ltakov S., Begaliyeva H. Ta'lif jarayonida kreativ fikrlashning ahamiyati //Академические исследования в современной науке. – 2023. – Т. 2. – №. 9. – С. 129-132.
14. www.iea.com
15. www.tdpu.uz
16. www.arxiv.uz

БОШЛАНГИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ИЖОДИЙ РИВОЖЛАНИШИДА ҲАМКОРЛИК КЛАСТЕРИ

Раънохон Шарофутдинова,
Фарғона давлатуниверситети ўқитувчиси

Аннотация

Ушбу мақолада ижодий фаолиятга йўналтириб ўқитиш технологиясини ривожлантириши, дидактик-методик асосларини ишлаб чиқиши, педагогик шарт-шароитлари, мазмуни ва тузилмаси, ривожлаштириши мезонлари ва шаклланганик даражалари, шакл, метод, воситалари, модели, ўқитиш сифатининг самарадорлигини ошириши, шунингдек, таълим муассасасида ўқитувчиларини методик тайёргарлигини такомиллаштиришининг назарий ва амалий асосларини ишлаб чиқиши ҳақида ёзилган.

Калим сўзлар: ижодий фаолият, дидактик-методик, ижодкор ўқувчи, саводхонлик.

Аннотация: Данная статья написана о развитии технологии обучения, разработке дидактико-методологических основ, разработке педагогических условий, содержания и структуры, критериев развития и уровней формирования, повышении эффективности формы, метода, инструментария, модели, качества преподавания, а также разработке теоретических и практические основы совершенствования методической подготовки учителей в образовательном учреждении.

Ключевые слова: творческая деятельность, дидактико-методический, творческий читатель, грамотность.

Annotation

This article is written about the development of teaching technology, the development of didactic - methodological foundations, the development of pedagogical conditions, content and structure, development criteria and levels of formation, improving the effectiveness of form, method, tools, model, quality of teaching, as well as the development of theoretical and practical foundations for improving the methodological training of teachers in an educational institution.

Keywords: creative activity, didactic - methodological, creative reader; literacy.

Республикамиз таълим тизимда ўқувчиларнинг ижодий йўналтирилганлигида ҳамкорлик кластери, яъни таълим субъектларининг ўзаро манфаатли муносабати муҳим аҳамият касб этади. Бу таълим берувчи муассасаси сифатида: Олий таълим умумтаълим мактаблари; таълим оловчи сифатида: бошлангич синф ўқувчилари; ижтимоий буюртмаси сифатида: давлат+жамият+ота-оналарнинг умумий манфаатли мақсадларининг мувофиқлашувидир. Бу кластернинг таъминланиши учун юқорида таъкидлаб ўтилган таълим субъектларининг аниқ вазифалари, амалга ошириши керак бўлган фаолиятлари ҳамда белгиланган масъулиятлари белгиланган бўлиши ҳамда унинг бажарилишини назорат қилувчи механизм ишлаб чиқилиши лозим. Акс ҳолда кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди.

Бугунги кунда таълимнинг халқаро тенденцияси инсон капиталига бўлган эҳтиёжнинг ортиши “ижодий фаолият” категорияларига турли маданий, таълимиy ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларни назорат килиб турувчи, бошлангич синф ўқувчиларининг ижодий фаолиятига баҳо берувчи зарурий ўлчов сифатида каралишига сабаб бўлмоқда [1, 78]. Дунёнинг етакчи таълим муассасаларида бошлангич синф ўқувчиларининг интеллекти ва дунёқарашини ривожлантиришда аниқ ва табиий фанларни ўқитиш, интеграллашган интерфаол таълим технологиялари, виртуал ва экспериментал лойиҳаларни жорий этиш орқали бошлангич синф ўқувчиларининг ижодий фикрлаш фаолиятларини ривожлантиришининг самарали механизmlари йўл-

га қўйилмоқда. Хусусан, кенг қамровли тушунча сифатида “ижод” концептини таҳлил қилиш, технологик фанларни ўқитишида бошлангич синф ўқувчиларини ижодий фаолият ва фикрлашга йўналтириш, таълимнинг компетенциявий талаблари таркибини ижодий фикрлаш даражасига оид мезонлар, хусусиятлар асосида кенгайтиришга оид илмий-тадқиқотларга алоҳида эътибор қаратилиши кузатилмоқда [2, 25].

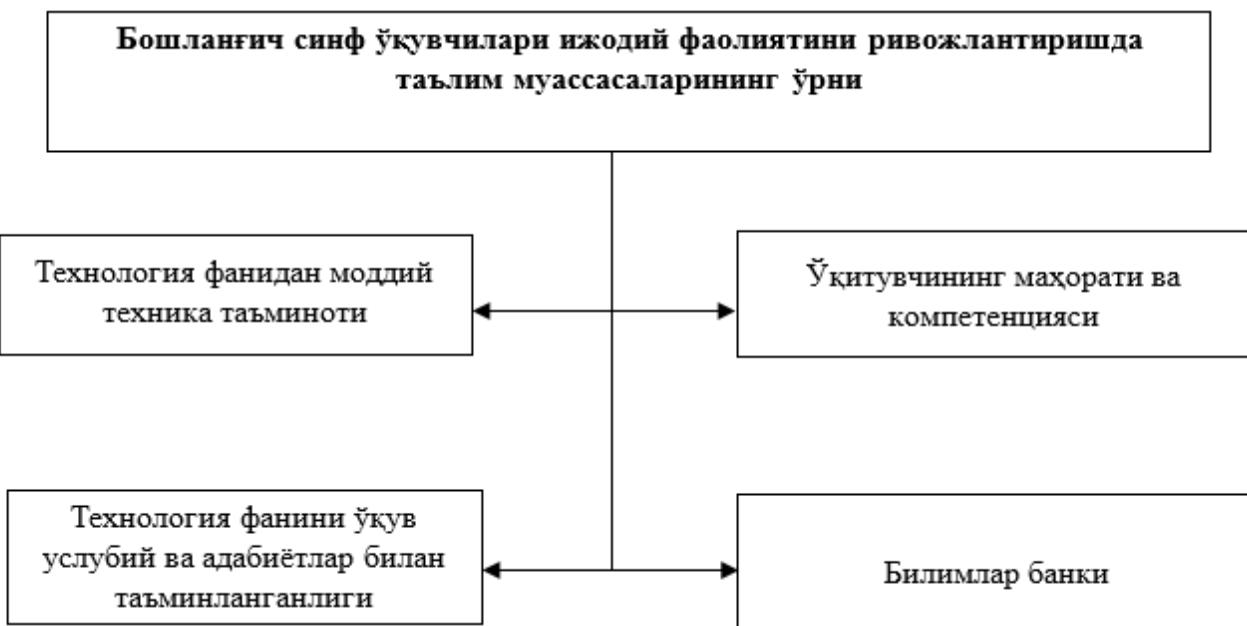
Ахборотлар кўламининг интенсивлашуви шароитида бошлангич синф ўқувчиларини ижодий фаолиятга йўналтиришда билимларни танқидий ва ижодий ёндашувга кўра эгаллаш, табиат қонунлари ва борлик инъикосида ижодий фикрлашнинг бирламчи функцияларини тадқиқ этишга қаратилган тадқиқотлар фаннинг жамиятни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги таъсирини ошириш, ишлаб чиқариш интеграциясини кучайтиришга хизмат қилмоқда [3, 56].

Республикамизда инсон, унинг ҳартомонлама камол топиши ва фаровонлиги, манфаатларини рӯёбга чиқариш шароитларини яратиш, таълим сифати ва самарадорлигини янги босқичга олиб чиқиши борасидағи изчил ислоҳотлар натижасида умумий ўрта таълим мактаблари ўқув жараёнида бошлангич синф ўқувчиларини ижодий фаолиятга йўналтириб уларни қобилиятларини шакллантириш ғоясини кенг татбиқ этиш имкониятлари оширилмоқда. Шунингдек, технология фанини ўқитишида бошлангич синф ўқувчиларининг ижодий фаолиятга йўналтириб, уларнинг қобилиятларини шакллантириш технологиялари таркибини кен-

гайтириш зарурати мавжуд.

Технология ва бошқа фанларни ўқитиш жараёнида бошланғич синф ўқувчиларини ижодий фикрлаш кобилиятларини шакллантириш амалиётини таҳлил қилиш, ижодий фикрлаш мезонларини аниқлаштириш, бошланғич синф ўқувчиларининг интеллектуал ривожланишлари ва ўз қобилиятлари, мойилликлари га мувофиқ малакаларни эгаллаш бўйича тавсиялар

ишлиб чиқиш масаласи инсоннинг таълимоти нафақат объектив билимлар билан, балки унинг кўп қирралি ривожланиши билан ҳам белгиланади. Шахсият, ички дунёга эътибор ва ҳар бир шахснинг ноёб имкониятлари бўлиб ҳисобланади [3, 12]. Таълим субъектларинг ўзаро манфаатли ҳамкорлигини таъминлашда юқорида айтиб ўтганимиз каби ҳар бирининг вазифаларини ҳамда уларнинг ўрнини белгилаб олиш керак бўлади.

1-расм. Бошланғич синф ўқувчиларининг ижодий фаолиятини ривожлантиришда таълим муассасаларининг ўрни

Айниқса, бошланғич синф ўқувчиларини ижодий фаолиятни шакллантиришда ва ривожлантиришда таълим муассасалари ўрни асосида таълим-тарбия сифатини интеграциялаш, ўқув диалоги асосида таълим жараёнини индивидуаллаштириш, ҳамкорликда ўқитиш технологияларини ишлиб чиқиш ва амалиётга татбиқ этишининг методик тизимини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда [1].

Таълимга янгича ёндашувлар таъсирида таълим муассасалари фаолиятни такомиллаштиришнинг муҳим белгиси сифатида ижодий ёндашувни қарор топтириш муаммоси тадқиқ этилмоқда. Шу билан бирга таълим назарияси ва амалиёти таълим муассасаси фаолиятни илмий-методик асосда такомиллаштириш зарурлигини кўрсатмоқда. Ҳозирги кунда бошланғич синф ўқувчиларини ижодий фаолиятни ривожлантиришда таълим муассасаларнинг ҳамкорлиги қуидагиларга асосланади:

бираңчидан, жамиятда ижтимоий ва педагогик жараёнларнинг жадал суръатларда амалга оширилаётганлиги (муносабатларнинг инсонпарварлашуви ва демократлашуви, инсон омили ролининг кучаяётганлиги, инновацион жараёнлар асосида таълим-тарбия сифатининг оила ҳамда таълим, мактаб муаммоларига халқ эътиборининг ортиб бораётганлиги ва ҳ.к.);

иккинчидан, умумий, таълим муассасаларининг ҳамкорлик ҳолати (ўқитувчи ва ўқувчиларга етарли даражада педагогик қўллаб-қувватлашнинг берилмаётганлиги, уларнинг ўқув-тарбия жараёнидан қоник-маётганликлари; ўқитувчиларнинг ўқувчилар билан инсонпарвар ва дўстона муносабатни ташкил этиш малакаларининг етарли эмаслиги ва ҳ.к.);

учинчидан, ҳамкор таълим муассасаларнинг таълимиy инновацияларга катта эҳтиёж сезиши (бошланғич синф ўқувчиларининг шакллантиришга ва ривожлантиришга қаратилган таълим-тарбиянинг инновацион технологияларини ишлиб чиқиш ва дарс жараёнига татбиқ этиш ва ҳ.к.) [1];

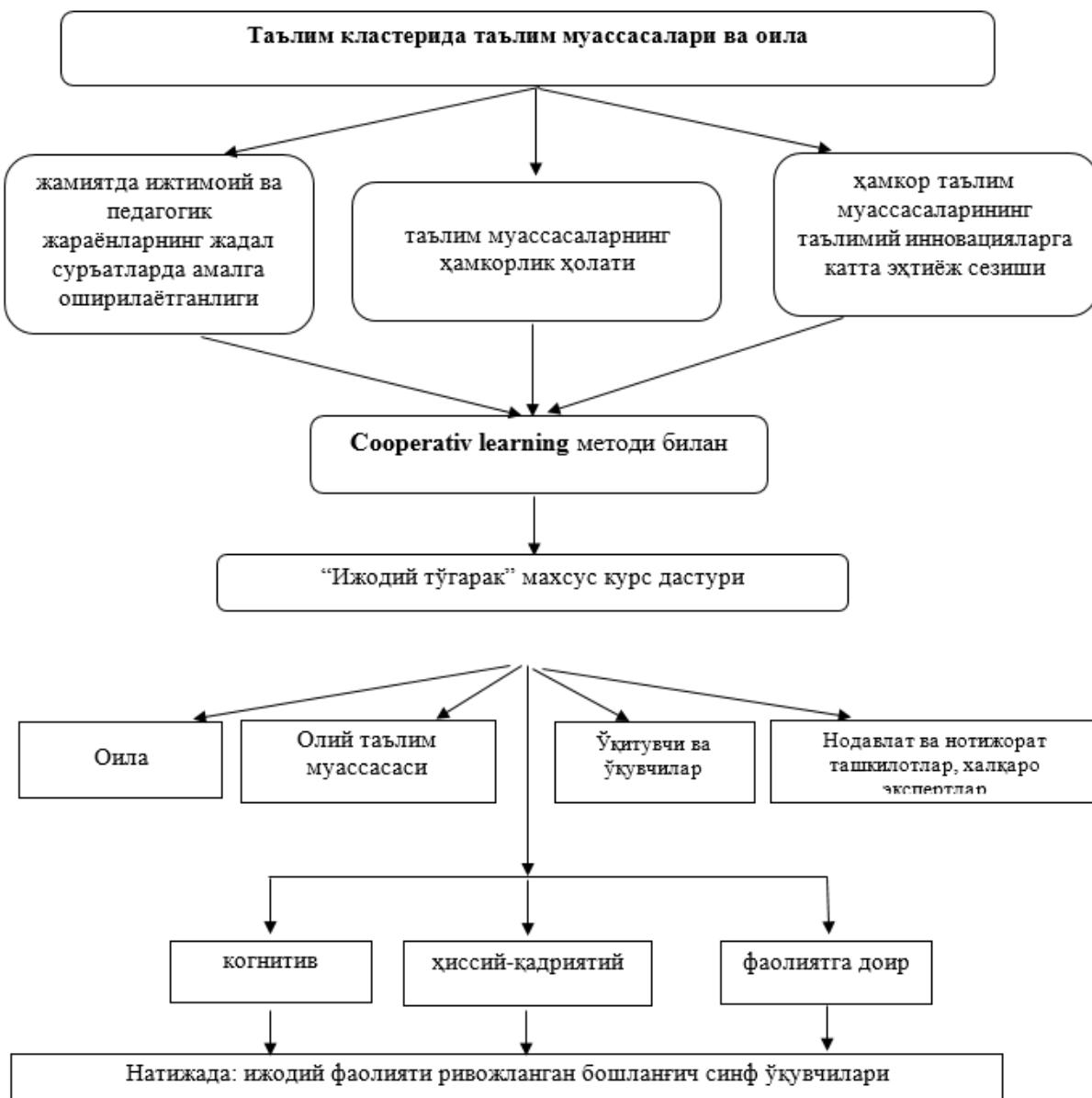
тўртинчидан, мактаб таълим мини самарали ташкил этишда олий таълим муассасалари билан доимий алоқани ушлаб туриш орқали янги методикаларни ўзлаштириш (мавжуд муаммоларни илмий таҳлил килиш...);

бешинчидан, буюртмачи сифатида ота-оналарнинг ҳамкорлигини таъминлаш (уидаги таълимнинг узлук-сизлигини таъминлашдаги уларнинг билими, боланинг шахсий қизиқишиларини инобатга олган ҳолда, мақсадга йўналтириш ва ҳ.к.) [2].

Хорижий таълим назарияси ва амалиётида ҳамкорликда ўқитиш (“cooperativ learning”) биргаликда

ўқитиши анъанавий таълимнинг муқобили сифатида кенг тадқиқ этилган. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ҳамкорлик самарадорлиги умумий натижа ҳисобига иштирокчиларнинг интерфаоллиги, ўзаро алоқадорлиги ва ўзаро масъулияти ва унинг такомиллашувини, гурух иштирокчиларининг конструктив ўзаро биргаликдаги ҳаракатига индивидуал масъулияти ва йўналғанлигини таъминлади [4]. Ҳамкорлик таълим самарадорлигини ошириш омили ҳисобланаб, таълим

субъектлар фаоллиги уни такомиллаштиришга хизмат килади. Таълим сифатини такомиллаштириш деганда таълим-тарбия жараёнларини тизимли лойиҳалаштириш ва педагогик кўллаб-куватлаш, қайта алоқанинг интенсивлигини таъминлаш, педагогик тизимнинг очиқлиги, динамиклиги, статистиклиги, ўқувчиларнинг ўз-ўзини ривожлантириши, интеллектуал, ҳиссий, ахлоқий, маданий, жисмоний имкониятларини фаоллаштиришга эришиш тушунилади [4].

2-расм. Бошланғич синф ўқувчиларининг ижодий фаолиятини ривожлантиришда олий таълим, мактаб ва оила ҳамкорлиги тузилмаси

Бошланғич синф ўқувчиларини ижодий фаолиятга ўйналитириб ўқитишида ҳамкор таълим муассасалар ва оиласалар билан биргаликда таълим жараёни сифатини таъмиллаштиришнинг асосий вазифаларига қўйидагиларни киритиш мумкин: жорий ва стратегик ривожланиш жараённи таҳлил қилиш механизмини ишлаб чиқиши ва амалга ошириш, ўқитишининг тактик ва стратегик вазифаларини лойиҳалаштириш; таълимни бошқариш ор-

ганлари, маҳаллий давлат бошқарув органлари, ўз-ўзини бошқариш органлари, ҳуқуқ-тартибот органлари, жамомат ташкилотлари ва оиласалар манбаатларини устуворлигига эришиш, уларнинг ҳуқуқ ва мафаатларини ҳимоя килишнинг самарали усусларини жорий этиш.

Шу ўринда таълим кластери муҳити хусусида қисқача тўхталиб ўтиш жоиз. Таълим кластери муҳити деганда, манбаатли ҳамкорларнинг бошланғич синф

ўқувчисининг ижодий қобилиятини шакллантириш жараёнидаги ва айни пайтда бир-бирини тўлдирувчи фаолияти назарда тутилади. Масалан, Технология дарсларида ўқувчиларнинг якка ишлашини ташкил қилишда ўқувчиларда фаолликни, мустақилликни тарбиялаш, унинг топшириқни ҳар бир ўқувчи ишни ўзи бажариши керак. Топшириқлар бир хил ёки табақаланган ҳолда бўлиши мумкин. Табиий ҳолки ўқувчи бундай топшириқларга кимнингдир ёрдамига муҳтожлик сезади. Агар ўқувчи фаолият давомида хато қиласа ёки қийналса, ўқитувчи ёки унинг ота-онаси ёрдам

бериши керак бўлади. Мустақил ишлар орақали ўқувчиларда меҳнат малакалари, моделлаштириш кўниммалари таркиб топиши керак бўлади. Яъни иш режасини тузади; талабнома тузади; иш юзасидан ҳисобот беради. Шундай қилиб, таълим муассасасида ўқувчининг амалий кўникмасини шакллантиришга янгича методик таъминот (ОТМ билан ҳамкорлик), таълим технологияларини аниқ бажаришга йўналтириш (ўқитувчи), педагогик шарт-шароит (мактаб), моддий таъминот (хокимлик, юқори турувчи ташкилотлар), дарсни самарали якунлаш (ўқувчи) имконияти яратилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Адизов Б.Р. Бошланғич таълимни ижодий ташкил этишнинг назарий асослари: Дис. ... пед. фан. номз. – Т., 2002. – 276 б.
2. Болтаева Ш.Т. Бошланғич таълимда ўқувчилар ижодий фаолиятини ривожлантириш // Педагогика назарияси ва тарихининг айрим долзарб муаммолари. / Илмий ишлар тўплами. – Т.: Фан, 2006. – Б. 144.
3. Кулюткин Ю.Н. Творческое мышление в профессиональной деятельности учителя // Ж. Вопросы психологии. – М., 2004. – № 2. – С. 86.
4. Iqboljon, S. (2022). Boshlang‘ich sinf o‘quv jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish. Ijodkor o‘qituvchi, 2(20), B 140.
5. 2.Uljaevna, U. F., & Shavkatovna, S. R. (2021). Development and education of preschool children. Academicia: an international multidisciplinary research journal, 11(2), P. 329.

NUTQ KAMCHILIGIGA EGA BO‘LGAN BOLALARINI TARBIYALASHDA SHARQ VA G‘ARB MUTAFAKKIRLARINING QARASHLARI

Xurshidjon Maxmudov,
Qo‘qon davlat pedagogika instituti maxsus
pedagogika kafedrasи o‘qituvchisi

Annotatsiya

Oilada bolalarni ma’naviy-axloqiy va milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash muammosi dolzarb masalalardan biridir, shuning uchun ushbu maqola orqali nutq kamchiligiga ega bo‘lgan bolalar oilasida, manaviy-axloqiy va milliy qadriyatlar asosida tarbiyalashda sharq va g‘arb mutafakkirlarining qarashlarini, sharq mutafakkirlarining ma’naviy merosi oilada bolalarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda muhim ahamiyatini yoritishni afzal deb bildik.

Kalit so‘zlar: nutq nuqsoniga ega bo‘lgan bola, milliy qadriyat, ma’naviy-axloqiy tarbiya, nutqiy madaniyat, tarbiyaviy munosabat, nutqiy rivojlanish.

Аннотация

Проблема воспитания детей в семье на основе духовно-нравственных и национальных ценностей является одной из актуальных, поэтому через данную статью рассматриваются взгляды восточных и западных мыслителей на воспитание детей с нарушениями речи на основе духовно-нравственных и национальных ценностей, смыслах восточных мыслителей. Мы посчитали предпочтительным выделить значение духовного наследия в духовно-нравственном воспитании детей в семье.

Ключевые слова: ребенок с дефектом речи, национальная ценность, духовно-нравственное воспитание, культура речи, учебная установка, речевое развитие.

Annotation

The problem of educating children in the family on the basis of spiritual, moral and national values is one of the urgent issues, therefore, through this article, the views of Eastern and Western thinkers on the upbringing of children with speech impairment on the basis of spiritual, moral and national values, the meaning of Eastern thinkers We considered it preferable to highlight the importance of spiritual heritage in the spiritual and moral upbringing of children in the family.

Keywords: a child with a speech defect, national value, spiritual and moral education, speech culture, educational attitude, speech development.

Bugungi kun farzandlarida milliy tuyg'u, o'z xalqiga, uning an'analariga, tili va madaniyatiga muhabbat va hurmatni milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalamaslik jamiyat ravnaqiga, eng muhimi, ertangi kunga e'tibor bermaslik demak. Zero, bunday ma'naviy-axloqiy sifatlar daslalb oilada ota-onalroq shakllanishi hech kimga sir emas. Bugungi kunda oilada bolalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyalash masalasiga xalqaro miqyosda imkoniyati cheklangan bolalarga o'z imkoniyat va qobiliyati darajasida maxsus yoki umumta'lim muassasalarida ta'lif berish, sog'lom tengdoshlari orasida integratsiyalash tajribalari O'zbekiston tonda ham keng targ'ib qilib kelimoqda. Bu innovatsion ta'lifni amalga oshirishda maktab va maktabgacha ta'lif muassasalarining pedagoglari va ota-onalarning ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuning uchun ham oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy va milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash muammosi dolzab masalalardan biri sifatida qaralmoqda.

Qomusning XVI bobi oila xususiga bag'ishlangan bo'lib, unda quyidagilar qayd etiladi: Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega. Nikoh tomonlarining ixtiyoriy roziligi va teng huquqliligiga asoslanadi. Ota-onalar o'z farzandlarini voyaga etganlariga qadar boqish va tarbiyalashga majburdirlar. Davlat va jamiyat etim bolalarni va ota-onalarning vasiyligidan mahrum bo'lgan balalarni boqish, tarbiyalash va o'qtishni ta'minlaydi, bolalarga bag'ishlangan xayriya faoliyatlarini rag'batlantiradi. Farzandlar ota-onalarning nasl-nasabidan va fuqarolik hollatidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar [1, 36].

Onalik va bolalik davlat tomonidan muhofaza qilinadi. Voyaga etgan, mehnatga layoqatlari farzandlar o'z ota-onalari haqida g'amho'rlik qilishga majburdirlar.

O'tgan asr pedagog olimlari qadimgi grek faylasufi Demokrit (460- 370) bizning asrimizga qadar inson shaxsini rivojlanishida uning tabiatni, tarbiyasi, atrofdagi odamlarning ta'siri katta ekanligi haqida fikr yuritgan. Aristotel o'zining ishlarida bolalarni oiladagi tarbiyasiaga bag'ishlagan. Bola tarbiyasini yo'rgak davridan ota-onalroq shakllantirishda asosiy axloqiy mezon sifatida qaraladi. Bunday axloqiy sifatlarni yoshlarda shakllantirishda asosan hikmatlardan samarali foydalansh yaxshi natijalar berishini ta'kidlab, ular o'z nasihatlarini, o'gitlarini, rivoyat-u hikmatlari asosida bayon etishga harakat qilishgan (Alisher Navoiy, Ibn Sino, Beruniy, Devoniy, Kaykovus, Abduraxmon Jomiy, Forobiy va boshqalar.) [3, 45].

Shuning uchun ham ajdodlarimiz o'z nasllarini umum-bashariy tuyg'ular, o'lmas sharq falsafasi, milliy qadriyatlarimiz ruhida tarbiyalab kelganlar. Ota-bobolarimiz asralar davomida tilimizni, dilimiz va dinimizni, o'zbekning o'zligini hartomonlama asrab-avaylab barkamol avlodni

voyaga etkazaib kelgan. Chunki har bir oqil insonning muqaddas vazifasi, hayotining ma'nosi, qobil farzandlar o'stirish, kamolini ko'rish, ota-onasiga, oilasiga, jamiyatga, vatanga sadoqatli bo'lib tarbiyalashdan iboratdir. Chunonchi, bunday mas'uliyatni bajarishda oila, ota-onalroq muhim rol o'ynaydi.

Darhaqiqat, biron-bir mutafakkir, alloma yo'qki, oila va oilada bola tarbiyasi xususida so'z yuritmagan, o'zlarining qimmatli maslahatlarini bermagan bo'lsa. Xalqimizning butun jahonga mashhur bo'lgan Imom Buxoriy, At-Termizi, Forobiy, Beruniy, Al-Xorazmiy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Ulugbek, Navoiy, Ahmad Donish va Abdulla Avloniy kabi zabardast farzandlarining bevosita oila va farzand tarbiyasi, nutqiy rivojlanishi xususidagi fikrlarini o'rganish va ularni amaliyatga tatbiq etish juda ham dolzarb masaladir.

Sharq mutafakkirlarining ma'naviy merosi oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etish bilan birga, jamiyatni ham hartomonlama: ham iqtisodiy, ham siyosiy, ham ma'naviy, ham madaniy rivojlantirishni muhim sharti bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda bu masalaga nechog'lik chanqoqlik his qilinayotganligi tobora ravshanlashib bormoqda.

Shu boisdan ham keyingi paytlarda sharq mutafakkirlarining hayotiga, faoliyatiga va ularning asarlariga bo'lgan e'tibor va ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Natijada, qator tadqiqotlar, ilmiy-nazariy asarlar, qo'llanmalar, risolalar yuzaga keldi.

Oilada bolalarga odob, yaxshilik bilan yomonlik farqini bilish, foyda bilan zarar orasidagi tafovutni anglashga o'rgatish lozim. Chunki odob vositasida inson o'z jonini yomon illatlardan asraydi, yoqimsiz ayblardan poklaydi, oqibatda chiroyli fazilatlari bilan o'z xulqini tarkib topdirib boradi.

Ba'zida mutafakkirlar inson odobini eng chiroyli va ko'rkam xulqqa ega bo'lish desalar, ba'zida nafsi barcha qabib odatlardan tozalash ham deydilar.

Mutafakkirlar merosida oilada bolalarga singdiriladigan aql, obob, hayo, insonparvarlik asosiy axloqiy mezon sifatida qaraladi. Bunday axloqiy sifatlarni yoshlarda shakllantirishda asosan hikmatlardan samarali foydalansh yaxshi natijalar berishini ta'kidlab, ular o'z nasihatlarini, o'gitlarini, rivoyat-u hikmatlari asosida bayon etishga harakat qilishgan (Alisher Navoiy, Ibn Sino, Beruniy, Devoniy, Kaykovus, Abduraxmon Jomiy, Forobiy va boshqalar.) [3, 45].

Oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashni juda erta, hatto go'daklik davridan boshlagan ma'qul. Zero, xalq iborasi bilan aytganda: "Sut bilan kirgan fe'ljon bilan chiqar" deganlaridek, onadan bolaga go'daklik, hatto chiqaloqlik davrida ko'chgan barcha ijobji sifatlar to'laligicha shakllanishi fanda isbotlangan (N.Majidov, E.G'oziyev, Sh.B.Shoumarov, A.Shonosirov, X.Xalimov).

Sharq mutafakkirlari asarlarining shuhrati nafaqat Markaziy Osiyoda, balki xorijiy mamlakatlarda ham keng

yoqilgan bo‘lib, ko‘p tillarga tarjima qilingan. Jumladan, sharqshunos olim N.Lokoshin M.Koshg‘ariyning “Adab as-solihin” (“Yaxshilar odobi”) asarini 1985-yilda rus tiliga tarjima qildi va uni “Хороший тон на Востоке” nomi bilan atadi. Shuningdek, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” (“Haqiqatlar hadysi”) asarlari ham tarjima qilindi [2, 76].

Eng muhimmi, axloqqa oid ko‘pgina asarlar umuminsoniy axloqiy nazariyaning xazinasiga qo‘shilgan katta hissa bo‘ldi. Shuning uchun ham bugungi kunda sharq mutafakkirlarining benazir asarlari pedagogika fani rivojlchanishida metodologik asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar talqin etilishicha, sharq mutafakkirlar asarlari tahlilining ko‘rsatishicha, Markaziy Osiyo mutafakkirlarining deyarli barchasi Arastutning oila haqidagi g‘oyasiga qo‘shilgan holda uning mohiyatini, axloqiy tus-hunchalarining manbayini kishilarning turmush munosabatlari bilan, uning baxtga intilishlari bilan bog‘laganlar. Ularning fikricha, “Inson ehtiroslari – bamisol kemani qoyaga olib borib uradigan yoki uni manzilga eltadigan qudratli shamol bo‘lsa, aql, his-havaslar kuchini yaxshi maqsadlarga xizmat ettiradigan darg‘adir” [3, 44].

Oila tarbiyasi masalasi buyuk mutafakkir Abu Ali Ibn Sinoni ham befarq qoldirmagan. U O‘zining ko‘plab asarlarida oilada bola tarbiyasi, ularning salomatligi, eng muhimmi mutafakkirlar ichida birinchi bo‘lib bola ruhiyatini o‘rganish asnosida tarbiyaviy munosabatda bo‘lish haqidagi fikrlarni ko‘tarib chiqadi. Uning merosida, ayniqsa, ayollar, birinchi o‘rinda turadi. Masalan, shunday asarlar jumlasiga “Ishorat”, “Donishnoma”, “Hayy ibn Yaqzon”, “Salomon va Ibsol”, “Tayr”, “Tib qonunlari”, “Tadbiri manzil” va boshqalarni kiritish mumkin. “Tadbiri manzil” asarining katta bir bobida oila va oilaviy tarbiya masalasida qimmatli fikrlar bildiradi [3, 97].

Ibn Sino oila va bola tarbiyasida ota-onha kim bo‘ishidan qat‘i nazar, ularning birinchi va eng muhim vazifasi

bola tarbiyasidir, deydi.

Ibn Sino bolani ona emas, balki tarbiyachi tarbiyalagan ma‘qul, chunki ona ko‘ngli bo‘shlik qilib bolasining nomaqbul harakatlarini ham sezmay qolishi mumkin, illo, bu narsa bola tarbiyasining buzilishiga olib keladi, deydi.

Ibn Sino bolalarni oilada tarbiyalashda uning yoshligidan boshlab faqat yaxshi nutqiy madaniyatga o‘rgatishni, bu qiliq esa kelajakda uning xarakteriga aylanib, mustahkam irodali bo‘lib yetishishini ta’minlaydi, deydi. Ayniqsa, ota-onaning shaxsiy namunasi bola kelajagini belgilab beruvchi omil ekanligini misollar asosida ko‘rsatib beradi. “Bolaning xulqini, – deydi olim, – mu’tadillikda saqlashga alohida e’tibor berish kerak, unga esa bolaning qattiq g‘azablanishidan, qo‘rqish, xafalik va uyqusizlikdan saqlash orqali erishiladi”, – deydi.

Sharqda o‘zining daho asari “Qutadg‘u bilig” bilan mashhur bo‘lgan mutafakkirlardan yana biri Yusuf Xos Hojib insonga xos eng yaxshi sifat va xususiyatlarni targ‘ib etadi. Yusuf Xos Hojib inson bolasi hayotda nimaiki yaxshilikka erishsa, faqat bilim tufayli erishishi mumkin deb: “Bilim agar o‘ylab ko‘rilsa, misoli bir jilov. U barcha yomon, yaramas ishlardan insonni tiyib turadi. Bilim egasi o‘z tilaklarini topadi, orzu-maqsadlariga erishadi”, – deydi.

“Qutadg‘u bilig”da komil inson haqida gapirilar ekan, uning kamoloti yo‘lidagi qator belgilar ko‘rsatib o‘tiladi. Asarning e’tiborli joyi shundaki, mazkur asar farzandlarimiz ma’naviy kamolotida salmoqli hissa qo‘sadi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek xalqining ma’naviyatida millatning o‘tmishi, hozirgi kuni ifodalaniishi bilan birga, oilaviy hayot uchun, farzandlar tarbiyasi hamda nutqiy munosabatlarni to‘g‘ri shakllanishi uchun u muhim tarbiyaviy ahamiyatga molikdir. Chunki bolalarimiz ana shu ko‘zga ilinmas his-tuyg‘u va ong, ajdodlar xotirasi va uziyvligi ta’sirida, ona suti, ona allasi, ona o‘giti, namunasi, ta’siri asosida ma’naviy ozuqa – tarbiya oladi. Bularning barchasi ma’naviyat hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Махмудова Н.М., Московкина А.Г. «Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии». – М.: Владос, 2004. – 36 с.
2. Nurmuxamedova L.Sh. Oilada yordamga muhtoj bo‘lgan bolalarni tarbiyalash. – T.: TDPU, 2008. – 96 b.
3. Inamova M. “Oilada bolalrning ma’naviy-axloqiy tarbiyasi”. – T.: TDPU, 2018. – 44 b.
4. Internet ma’lumotlari: New-clinica.ru.

АУТИЗМ СПЕКТРИ БУЗИЛИШИ БЎЛГАН БОЛАЛАРНИ ОИЛАДА ТАРБИЯЛАШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Назокат Абидова,
Низомий номидаги ТДПУ доцент в/б, PhD

Аннотация

Аутизм спектри бузилиши бўлган болалар оиласда бир қатор ижтимоий, педагогик ва психологик муаммоларнинг келиб чиқшига сабаб бўлади. Бугунги кунда аутизмли болаларни оиласда тарбиялаш билан боғлиқ масалалар маҳсус педагогиканинг долзарб илмий ва амалий тадқиқотларини ташкил этади. Мазкур мақолада муаллиф томонидан аутизмли болаларни оиласда тарбиялаш оила мустаҳкамлиги ва боланинг фаол ижтимоийлашуви нуқтаи назаридан кўриб чиқилган.

Калим сўзлар: аутизм, аутизм спектрининг бузилиши, болалар аутизми, ташхис, маҳсус педагогика, оила тарбияси.

Аннотация

Дети с расстройствами аутистического спектра вызывают в семье ряд социальных, педагогических и психологических проблем. На сегодняшний день вопросы, связанные с воспитанием детей-аутистов в семье, составляют актуальное научно-практическое исследование специальной педагогики. В данной статье автор рассматривает семейное воспитание аутичных детей с точки зрения прочности семьи и активной социализации ребенка.

Ключевые слова: аутизм, расстройство аутистического спектра, детский аутизм, диагностика, специальная педагогика, семейное воспитание.

Annotation

Children with autism spectrum disorders cause a number of social, pedagogical and psychological problems in the family. Today, issues related to the upbringing of autistic children in the family constitute an actual scientific and practical study of special pedagogy. In this article, the author considers the family education of autistic children in terms of family strength and active socialization of the child.

Keywords: autism, autism spectrum disorder, childhood autism, diagnostics, special pedagogy, family education.

Кейинги йилларда юртимизда соғлом болаларнинг дунёга келиши, она-бона саломатлиги, оила саломатлигини таъминлаш билан боғлиқ амалий ишлар янги боскичга кўтарилди. Шу билан биргаликда, болалардаги турли ривожланиш нуқсонларини барвақт аниқлаш, олдини олиш ва тузатиш борасидаги ишлар ҳам давлатимизнинг “Инсон қадри учун” тамойилига бос ҳолда узлуксиз такомиллаштириб борилмоқда. “Биз Ўзбекистонда олиб борилаётган давлат сиёсатининг марказида инсон ва унинг манфаатларини таъминлашни устувор вазифа этиб белгиладик. Бу сиёсат бир йил билан чекланиб қолмаслиги, доимо бардавом бўлиши барчамизга аён” [1], деган эди давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев 2022 йил 20 декабрдаги Ўзбекистон халқи ва Олий Мажслисга Мурожаатномасида.

Аутизм синдромли болалар муаммоси буғунги кунда бутун дунёда нафакат оиласлар, балки болалар ва соғлиқни сақлаш ташкилотлари учун долзарб муаммолардан бирини ташкил этади. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига таянадиган бўлсак, буғунги кунда дунёда ҳар 100 нафар боладан 1 нафари аутизм спектри бузилишидан азият чекмоқда. Шунингдек, бу факат расман қайд этилган ҳолатлар асосида олинган статистикага нисбатан бўлиб, аслида рақамлар бундан ҳам каттани ташкил этиши мумкин [2].

Болалар аутизми муаммоси билан тўқнаш келадиган биринчи ижтимоий мухит бу оиласидир. Шу боисдан, маҳсус педагогикада аутистик бузилишли болалар тар-

бияланяётган оиласларнинг бола ривожланиши билан боғлиқ тиббий, психологик ва педагогик тасаввур, билим ва маълумотлардан кўпроқ ва тўлақонли хабардор бўлиши масаласига доимий долзарблик берилади.

Мазкур йўналишда олиб борилган илмий ва амалий тадқиқотлар, аксарият холларда аутизмнинг 3 ёшгача бўлган болаларда пайдо бўлиши, аммо ота-оналар томонидан унинг намоён бўлаётган белгиларига ўз вақтида етарли эътибор берилмаслигини кўрсатади.

Боладаги аутистик бузилиш белгиларининг 2-3 ёшларда реал кўзга ташланиш эҳтимоли юкори бўлиб, бу асосан ота-она ёки оила аъзолари билан бўлган мулоқотларда кўзга ташланади. Яъни бола атрофдагиларнинг баъзи хатти-ҳаракатларига жавоб қайтармайди, бефарқлик қиласи, илиқ ва дўстона муносабатларга, турли хиссиятларга (мехр, эркалатиш, ширин сўз) га муносаб жавоб қайтармайди. Одамлар ва жонсиз буюмларга ҳам бир хил муносабатда бўладилар, шунингдек, нутқ бузилиши, турли онгли ва ижодий ёндашиладиган ўйинларни ўйнай олмаслиқ, хатти-ҳаракатларидаги бир хиллик, баъзан кўркув ва тажовузкорликка мойиллик ҳам аутизм белгиларидан бўлиши мумкин. Умуман олганда, болаларда аутизм ташхиси одатда ота-оналар томонидан билдирилган ва мутахассис томонидан болада кузатилган белгилар, унинг хатти-ҳаракатлари, хулқ-атвори, мулоқоти, ижтимоий муносабатлари, интеллектуал ва хиссий ривожланиши, ташқи таъсирларга муносабати ва шу каби қатор

хусусиятларнинг мажмуавий таҳлили асосида ташхисланади.

Бугунги кунда болалар аутизми соҳасида кўплаб тиббий, психологияк ва маҳсус педагогик тадқиқотлар олиб борилаётганлигига қарамасдан, тан олиш жоизки, ташқи белгиларга кўра, бирданига ташхис қўйиш мураккабdir. Шу боисдан ҳам аутизм белгилари илк намоён бўлган даврданоқ ота-оналарнинг мутахассислар билан фаол ҳамкорлик қилишлари зарур бўлади.

Аутизм спектрида бузилиши бўлган болалар, бошқа имконияти чекланган болалар каби оила учун кутилмаган муаммоларни, жумладан, ота-оналар учун бир катор стрессли ҳолатларни келтириб чиқаради. Бундай ҳолатларга асосан боланинг дастлабки ривожланиш давридаги парвариши ва тарбияси учун масъуль деб қараладиган оналар дуч келадилар. Онадаги бола ривожланиш хусусиятлари ҳақида етарли бўлмаган тасаввур, билим ва кўнимкалар, унга ва ўзига нисбатан ишончсизлик, шунингдек, оиласидаги бошқа аъзоларнинг, яқинлар ва атрофдагиларнинг болага бўлган ноодатий муносабатлари, уни тўғри қабул қиломасликлари асосий сабабларни ташкил этади. Ўз навбатида, оталарнинг стресс ҳолати она каби бевосита эмас, балки оиласидаги психологик мухитнинг салбий томонга ўзгариши, онадаги руҳий зўриқишилар натижасида бевосита тарзда юзага келади. Оила барқарорлиги ва боланинг кейинги ривожланиши учун салбий таъсир кўрсатадиган жиҳати, бу стресснинг сурункали ҳолатга ўтишидир [3, 23].

Умуман олганда, аутизм спектри болалар тарбияланаётган оиларнинг муаммолари қуйидагича келтириш мумкин:

- ота-оналар руҳий ва жисмоний “юқ” натижасида мунтазам чарчоқ, зўриқиши, ташвиш ва бола тақдирига нисбатан ишончсизлик ҳолатида қоладилар;
- боланинг шахс сифатида ўзининг намоён қилиши ота-онанинг undan кутган орзу-умидларига мос келмайди, натижада, ота-онада безиш, ачиниш, куюниш, коникмаслик каби туйгуларни келтириб чиқаради ва бу болага бўлган муносабатга ҳам таъсир қиласди;
- оилавий муносабатлarda таранглик юзага келади, оиланинг ижтимоий мавқеи тушиб кетади, бу оиланинг ички муносабатлари эмас, балки унинг ён атрофидаги муносабатлар мухитига ҳам салбий таъсир ўтказади;
- ота-оналар болаларидағи нуқсонни атрофдагилардан яширишга ҳаракат қиласдилар ва оиланинг ўзаро мулоқот ва дўстона мухити қисқариб боради;
- энг мухими, жамоатчиликнинг баъзи ўринлардаги нотўғри муносабати оила вакилларини кўпроқ ташвишга солади, бу ўз навбатида уларнинг ўзини чеклашлари орқали жамиятдаги ўрни ва нуфузига ҳам маълум таъсирини ўтказади [4].

Асосийси оиласидаги инқироз унинг тамоман бузилиб кетишига олиб бормаслиги зарур бўлиб, бунинг учун яна тақорор айтганда, оила вакилларининг болага нисбатан тўғри ва ишончли муносабати зарур бўлади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтганда, ота-оналардан аутизмли болаларнинг оиласидаги тарбияси учун қуйидагилар талаб этилади:

– болани фожиа сифатида қабул қилмаслик, унинг ўзига хос хусусиятлари билан бирга, бетакрор эканлигини тушуниб этиш, унга меҳр бериш ва қадрлаш, бола ташхисини унинг бир кисми сифатида, аслида унинг ҳали очилмаган ва келажакда намоён этиши мумкин бўлган ижобий жиҳатлари ва қобилияtlари борлигига ишониши;

– болани мутахассисларга олиб бориш, улар билан ривожланишининг барча жараёнларини эринмай маслаҳатлашиш, уларнинг тавсияларига ва кўрсатмаларига доимий амал қилиш;

– бола ҳақидаги қарашларини ҳамма билан ҳам ўртоқлашмаслик, асосланмаган маслаҳатларни, тавсияларни болага кўлламаслик, шу билан биргаликда, боладаги нуқсонлар сабаб ижтимоий ва бошқа муносабатлардан узилиб қолмаслик;

– боланинг ижобий хатти-ҳаракатларини кўллаб-куватлаш, унга маълум кўнимкаларни эгаллашида эринмай ёрдам бериш, ютуқларини рағбатлантириш ва бу жараёнда оиланинг барча вакилларининг фаол қатнашишларига эришиш;

– аутизмли болалар тарбияси мураккаб жараён бўлганлиги сабабли, кўп куч ва ҳаракат талаб этишини англашган ҳолда мавжуд имкониятларни, жумладан, вақт, оила моддий ва маънавий имкониятларини тўғри режалаштишиш ва тақсимлаш;

– болани унга қулай бўлган вазиятларда ижтимоийлашуви учун зарур қадамларни қўйиш (сайрга олиб чиқиш, меҳмонга олиб бориш, ўзи каби болалар ёки унга хайриҳоҳ бўлган яқин қариндошларнинг фарзандлари иштироқида туғилган қунини нишонлаш ва ш.к.), мулоқот мухитини аста-секин кенгайтириб бориши;

– мухим жиҳатларидан бири эса боланинг таълим олиши бўлиб, бу масалада мутахассислар билан имкон қадар барвақт маслаҳатлашиш фойдадан холи бўлмайди. Ўз навбатида, ота-оналар имконияти чекланган болалар таълими ва инклузив таълим борасида ҳам тўлақонли маълумотларга эга бўлишлари зарур бўлади.

Мақолада кўтарилиган масала юзасидан қуйидаги таклифларни ҳам бериб ўтишни лозим деб биламиз:

– аутизм синдромли болаларнинг ота-оналари учун З ёшгача худудий тиббиёт муассасалари, 3-7-ёшгача ихтисослаштирилган ва аралаш турдаги мактабгача таълим ташкилотлари ва 7 ёшдан юқори болалар учун маҳсус умумтаълим муассасалари базасида (уларни худудий жиҳатдан бириктирган ҳолда) психологик, педагогик маслаҳат марказларини ташкил этиш;

– аутизм синдромли болаларнинг ижтимоийлашувига кўмаклашиш мақсадида ҳудудларда болалар ижтимоий хизматларини ривожлантириш мақсадида “дунё ҳамма учун биттадир” лойиҳасини амалга ошириш;

- аутизмли болаларнинг ота-оналари учун “фарзандим қалбига йўл” мавзусидаги болалар аутизми борасидаги замонавий педагогик, психологик ва тиббий тадқиқотларнинг энг самарали натижаларига асосланган оммабоп тавсиялар ва қўлланмалар ишлаб чиқиш;
- аутизм болалар оиласарини қўллаб-кувватлаш ва доимий консультатив ёрдамни ташкил этиш мақсадида давлат-хусусий шериқлик асосида a-yordam.uz сайти фаолиятини йўлга қўйиш;
- ота-оналар учун болалар аутизми тўғрисидаги энг яхши оммабоп мақолалар хрестоматияси ёки элекtron жамланмасини тайёрлаш ва нашр этиш.

Биргина мақола доирасида аутизм синдромли болаларни оиласада тарбиялаш билан боғлиқ масала-

ларнинг барчасини қамраб олиш қийин. Шу билан биргаликда, бундай болалар тарбияси, ривожланиши учун ота-оналарни кўпроқ маҳсус ва оммабоп билимлар билан қуроллантириш зарурлигини яна бир карра таъкидлашни лозим деб биламиз. Маҳсус педагогиканинг жаҳондаги ва юртимиздаги бугунги такомиллашуви, янги илмий ва амалий тадқиқотлар албатта аутизмли болалар ота-оналари учун тушунарли, фойдали ва самарали методик тавсиялар ва қўлланмаларнинг, педагогик-психологик қўллаб-кувватлаш механизmlарининг янги авлодини яратишимиз учун биз мутахассисларга аввалгидан кучлироқ масъулият юклаши ва изланишларга ундаши табиийдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Муроҷаатномаси. 20.12.2022. <https://president.uz/uz/lists/view/5774>
2. Global prevalence of autism: A systematic review update. Zeidan J et al. Autism Research 2022 March. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/35238171/>
3. Ракутина Т.В. Проблемы семей воспитывающих детей с расстройством аутистического спектра. Педагогическая перспектива. – 2021. – № 4.
4. Михальченко К.А. Проблема семейного воспитания детей с ранним детским аутизмом / К.А.Михальченко. – Текст : непосредственный // Педагогическое мастерство : материалы II Междунар. науч. конф. (г. Москва, декабрь 2012 г.). – М.: Буки-Веди, 2012. – С. 179-184.

BO'LAJAK MUHANDISLARNI O'QITISHDA INDIVIDUAL TA'LIM TRAYEKTORIYASINI QO'LLASH SAMARADORLIGI

Azizjon Xojoyev,
Buxoro muhandislik-texnologiya
instituti doktoranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada bo'lajak muhandislarni o'qitishda alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, zamon talablariga mos kadrlarni tayyorlash uchun individual yoshdashuvlar asosida o'qitish bo'yicha aniq vazifalar keltirilgan. Bundan tashqari ta'lism trayektoriyasi bilan birga moslashtirilgan o'quv dasturlarining mazmuni hamda ularni amalga oshirish shartlari to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: individual, ta'lism, trayektoriya, bo'lajak muhandis, rivojlanadirish, ko'nikma, tahlil.

Аннотация

В данной статье особое внимание уделяется подготовке будущих инженеров, а для подготовки кадров в соответствии с требованиями времени представлены конкретные задачи обучения исходя из индивидуальных потребностей. Кроме того, наряду с образовательной траекторией представлена информация о содержании заказных образовательных программ и условиях их реализации.

Ключевые слова: индивидуаль, образование, траектория, будущий инженер, развитие, навык, анализ.

Annotation

In this article, special attention is paid to the training of future engineers, and specific tasks for training based on individual needs are presented for the preparation of personnel in accordance with the requirements of the time. In addition, along with the educational trajectory, there is information about the content of the customized educational programs and the conditions for their implementation..

Keywords: individual, education, trajectory, future engineer, development, skill, analysis.

Bugun Yangi O'zbekiston hayotining barcha sohalari chuqur islohotlar maydoniga aylangan. Bu jarayonda ijtimoiy sohaning asosi hisoblangan ta'lism tizimidagi o'zgarishlar haqida to'lqinlanib so'zlamaslikning iloji yo'q.

Mamlakatimizda so'nggi yillarda ta'lism tizimining barsha bosqichlarini zamonaviy talablar asosida tashkil etish bo'yicha amaliy ishlar hal qiluvchi bosqichga kirdi.

Ta'limming globallashuvi va xalqarolashuvi oliv

ta'lurma o'qitish jarayonini tashkil etish tizimiga ham o'zgartirishlar kiritishni talab etmoqda. Ayniqsa, oliv ta'lurma raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash talabalarning maksimal mustaqilligini qo'llab-quvvatlash, egallangan bilimlarni amaliyotda samarali qo'llay olish layoqatini rivojlantirishni taqozo etadi. Bu esa oliv ta'lif jarayonini xalqaro standartlarga javob beradigan pedagogik tizim asosida tashkil etish zaruratinu yuzaga keltirmoqda. Ana shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi oliv ta'lif tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasida Olyi ta'lif muassasalarida o'quv jarayonini bosqicha-bosqich kredit-modul tizimiga o'tkazish ustuvor vazifa etib belgilandi.

Bugun mamlakatimizda aynan ta'lif sohasiga yanicha boshqaruva tizimlarini joriy etish, ta'lif jarayonini tashkil etish darajasini jahon tajribasi asosida rivojlantirish, ta'lif sifatini oshirish va kelajak mutaxassislarning mustaqilli va mas'uliyatini rivojlantirish dolzarb masalaga aylangan.

Ta'lif sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy qismini, albatta, oliv ta'lif tizimidagi islohotlar tashkil etadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasida oliv ta'lifni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliv ta'lifni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lif texnologiyalariga asoslangan holda, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida davlatimiz rahbarining 2019-yil 8-oktabrdagi Farmoni bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi oliv ta'lif tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiysi sohadagi yangi islohotlar uchun debocha vazifasini bajarib bermoqda [1].

Bunda malakali kadrlarni tayyorlashda ularni ta'lif trayektoriyasi bo'yicha tahsil olishi bizga sifatlari kadrlarni shakllantirishga imkon yaratadi.

Ta'lif berish umumiy va indual tarzda amalga oshirilishi inobatga olsak, ta'lifning umumiy trayektoriyasi – bu tanlangan sohada kerakli darajaga erishish uchun zarur bo'lgan bilimlarni olish ketma-ketligi va tarkibi hisoblanadi. Individual ta'lif trayektoriyasi esa bu uzoq mudatli maqsadlarga erishish uchun shaxs tomonidan qabul qilingan strategiyaga asoslangan shaxsiy ta'lif va kasbiy rivojlanish yo'li bo'lib hisoblanadi.

Shunday ekan, individual ta'lif trayektoriyasi pedagogika sohasiga fizikadan kirib kelgan murakkab tushunchadir. Aynan harakat g'oyasi va izi ta'lif trayektoriyasi konsepsiyasining o'ziga xos intelektual dizayni hosil qilishidadir. Individual so'zi o'ziga xoslikdir. Ma'lumki har bir talaba faol ijodiy ta'lif faoliyatining o'ziga xos innovatoridir. Ta'lif keng qamrovli tushunchasining zamonaviy jihatlarini alohida ajratib ko'rsatish zarur. Ta'lif bu inson o'zini o'zi anglash qobiliyatini ta'minlaydi. Ta'lifni insonparvarlashtirish, tabaqlashtirish va demokratlashtirish ta'lif tizimini yanada moslashuvchan, o'zgaruvchan va intilishlariga to'liq javob beradigan in-

dividual ta'lif trayektoriyasini tanlashlari uchun zarur shart-sharoitlar paydo bo'lmoqda.

Bugungi kunda individual ta'lif trayektoriyasini yaratish uchun universal prinsip mavjud emas. Zamonaviy pedagogikada faol ikki tushuncha mavjud, bular moslashtirilgan o'quv dasturi va individual ta'lif trayektoriyasi.

Individual ta'lif trayektoriyasining maqsadi individual, funksional va albatta samarali bo'lishi kerak. O'quv jarayonini individuallashtirish vazifasini amalga oshirish usullaridan biri talaba uchun individual ta'lif trayektoriyasini loyihalash va uni amalga oshirishda namoyon bo'ladi. Individual ta'lif trayektoriyasi – har bir talaba ta'limdagi shaxsiy salohiyatini ro'yobga chiqarishning shaxsiy usulidir, talabaning shaxsiy salohiyati uning turli qobiliyatlarini, jumladan, uning tashkiliy, kongnitiv, kommunikativ va ijodiy kabi qobiliyatlarining yig'indisi tusuniladi.

Individual ta'lif trayektoriyasini loyihalashning ahamiyati shundaki, u iqtidorli talabaga tezkor tartibga soladigan o'zini o'zi qadrlash, rivojlantirishga bo'lgan intilishini yanada mustahkamlashga yordam beradi.

Individual ta'lif yo'nalishi S.V.Vorobeva, N.A.Labunskaya, A.P.Tryapitsina kabi tadqiqotchilarining fikricha, ma'lum maqsadga yo'naltirib loyihalanadigan, tabaqlashtirilgan ta'lif dasturi bo'lib, o'quvchilarga tanlash imkoniyatini, o'z mavqeyini belgilashi, o'zini ro'yobga chiqarishida o'qituvchilar tomonidan pedagogik qo'llab-quvvatlanishi orqali ta'lif dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishni ta'minlaydi. Individual ta'lif yo'nalishi o'quvchining ishlab chiqilgan individual ta'lif dasturi asosida avvaldan o'zi belgilagan yo'li bo'lib, unda o'qitish hamda vaqt mezonlari, o'qish bosqichlari aniq ko'rsatiladi va murabbiyning pedagogik qo'llab-quvvatlashi orqali amalga oshiriladi [3, 5].

A.V.Xutorskoyning tadqiqotlarida individual ta'lif trayektoriyasini o'qitish jarayonida har bir o'quvchining shaxsiy salohiyatini ro'yobga chiqarishning alohida o'ziga xos yo'li sifatida talqin qiladi hamda "...o'z ta'lifning: mazmuni, maqsadi, vazifalari, sur'ati, o'qish shakli, metodlari, natijalarini baholash, nazorat tizimi kabi asosiy komponentlarini pedagog bilan o'zaro kelishilgan va anglangan holda tanlash" imkoniyatiga ega bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi [7, 110].

A.G.Asmolovning fikricha "ta'lif variativligi – shaxsning o'z-o'zini rivojlantiruvchi hayot yo'lini kompetentli tanlash salohiyatini kengaytirishga yo'naltirilgan jarayondir" [8, 9]. Sh.Qurbanov va E.Seytxalilovlar variativlikni ta'lif tizimining sifati tarzida qaraydilar. Ya'ni variativlik tizimning o'quvchilarning ta'limga bo'lgan ehtiyojlar, imkoniyatlari o'zgarishiga muvofiq tanlashi uchun ta'lif dasturlari variantlarini yoki xizmatning alohida turlarini yaratishga va taqdim etishga qodirligini xarakterlaydi [9, 11].

Olyi ta'lif muassasalarini amaliy faoliyati, o'quv reja va dasturlarining tahlili hamda bir necha yillik kuzatish-

lar bo'lajak muhandisning umumiy tayyorgarligi va kasbiy kompetentligining takomillashtirilishiga qaratilishini, barcha uchun bir xildagi usul, metodlarning qo'llanilayotganligini, ularning kasbiy xususiyatlari individualizmi, mahorat darajasi va ehtiyojlari yetarlicha inobatga olinmayotganligini ko'rsatdi. Shu nuqtayi nazardan olyi ta'lif tizimi oldida kechiktirmasdan hal etilishi lozim bo'lgan muhim vazifalar turibdi. Ulardan biri bo'lajak muhandis sust obyektdan faol, mustaqil, intiluvchan, raqobatbardosh, ya'ni o'z faoliyatidan ko'zlagan maqsad, vazifalarni tushunadigan, qanday va qay darajada kasbiy mahoratga ega bo'lishi lozimligi, imkoniyati hamda qobiliyatini biladigan subyektga aylantirishdir. Demak, bo'lajak muhandis faol hayotiy, kasbiy pozitsiyasini shakllantirish, dunyoqarashini o'zgartirish, rivojlanishining individual ta'lif trayektoriyasini tuzish orqali kompetenliligini muntazam oshirishga yo'naltirish zarur bo'ladi.

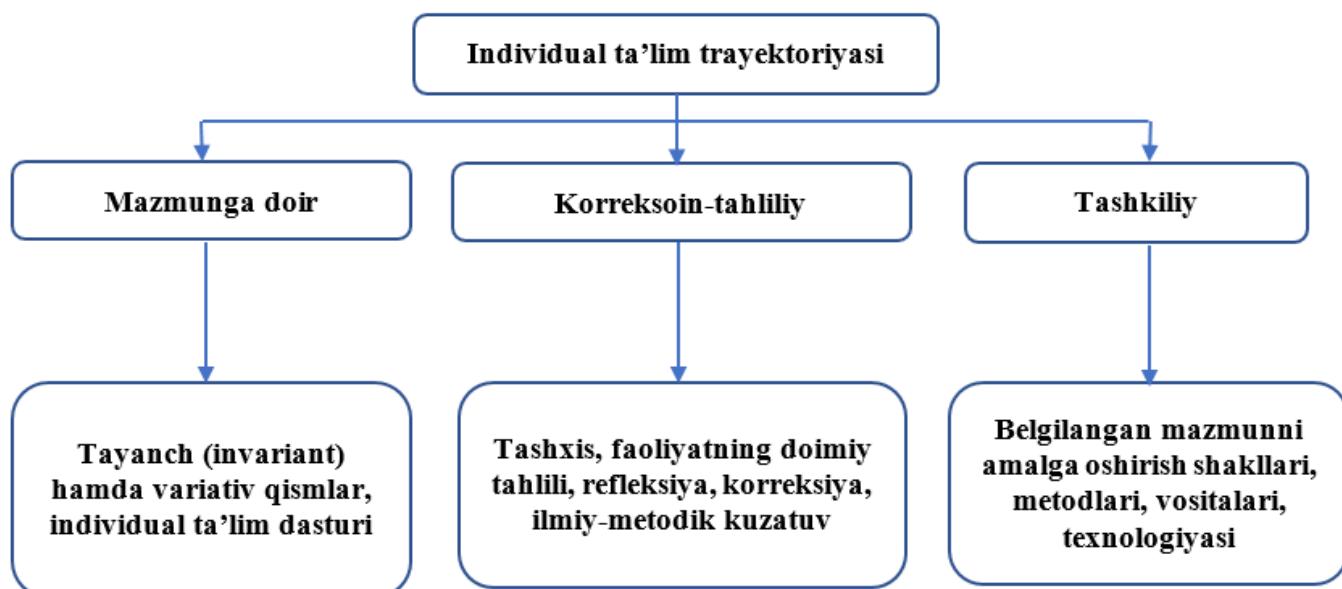
Individual ta'lif trayektoriyasi ta'lif muhitining chegaralarini, imkoniyatlarini kengaytiradi, bo'lajak muhandislarda o'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlanishi, kasbiy kompetentliligini uzlusiz rivojlanirishning qulay va samarali vositalarini tanlash hamda amalga oshirish-

ga sharoit yaratadi. Shuningdek, bo'lajak muhandislarning individual xususiyatlari, qiziqishlari, kasbiy qiyinchiliklari, ehtiyojlari, tajribasi, malaka darajasi va ijtimoiy imkoniyatlarini inobatga olishga xizmat qiladi.

Bo'lajak muhandislarning individual ta'lif trayektoriyasini tuzish, undan kasbiy ehtiyojlari miqdorini anglash, baholay olish, loyihalash va rivojlanish nuqtalarini oldindan ko'ra olish kabi ko'nikmalarga ega bo'lishini talab qiladi.

Olimlarining olib borgan ilmiy tadqiqotlarini inobatga olib, ularning tahlillariga asoslanib individual ta'lif trayektoriyalariga quyidagi ta'rifni berishimiz mumkin: bo'lajak muhandislarning mantiqiy fikrlashi, tezkorligi, qaror qabul qilish darajalarini inobatga olib ular uchun alohida axborot metodik ta'minot ishlab chiqish va doimiy takomillashtirib borish talab etiladi.

Shunga ko'ra, fikrimizcha, yuqorida keltirilgan olimlarning ushbu tadqiqot mavzusi bo'yicha ishlarining tahlillari natijasida umumlashtirilgan holda talabaning individual ta'lif trayektoriyasini tashkil etishda quyidagi ishlab chiqilgan tuzilmaviy sxema eng maqbul hisoblanadi.

1-rasm. Bo'lajak muhandisning individual ta'lif trayektoriyasi tuzilmasi

Individual ta'lif trayektoriyasining mazmunga doir komponenti ta'lif mazmunini belgilaydi. Uning tayanch (invariant) qismi Davlat talabalarida belgilangan, ta'lif-tarbiya sifati va bo'lajak muhandisning kompetentliligini rivojlanirishga qaratilgan modullarni o'zlashtirishni, variativ qismi esa kasbiy ehtiyojlar tashxisi natijalari hamda shaxsiy qiziqishlarga ko'ra tanlov asosida belgilanadigan modullarni o'zlashtirishni nazarda tutadi. Bu modullar bo'lajak muhandisning individual ta'lif dasturida o'z aksini topadi.

Korreksion-tahliliy komponent bo'lajak muhandisning kasbiy qiyinchiliklari va ehtiyojlari tashxisi, faoliyat davomida doimiy monitoring, o'z-o'zini tahlil va ular-

ing natijalariga ko'ra individual ta'lif trayektoriyasiga o'zgartirishlar kiritishni ifodalaydi, shuningdek, tashkiliy komponentni moslashtirishga yo'naltiriladi. Shu o'rinda bo'lajak muhandisga individual ta'lif dasturini tuzish va yo'nalishini belgilashda ilmiy-metodik kuzatuv amalga oshiriladi. Chunki individual ta'lif trayektoriyasini loyihalash hamda amalga oshirish jarayonida pedagog-xodimlarning funksionali vazifalari o'zgarib, o'zaro ta'sir funksiyasi maslahatchi, tahlilchi, tashkilotchi, muvoqiflashtiruvchiga aylanadi.

Tashkiliy komponent belgilangan o'quv mazmunini o'zlashtirishning metodik va texnologik usullari yig'indisini, bo'lajak muhandisning ta'lif faoliyati shakli, ta'lif

olish metodlari, vositalari hamda qo'llab-quvvatlovchi omillar kabi metodik tizimni ifodalaydi.

Individual ta'lif trayektoriyasini loyihalashda pedagog va maslahatchi hamkorlikda ishlashlari hamda quyidagilarni inobatga olishlari lozim bo'ladi:

- pedagogning umumiy kasbiy tayyorgarligi, ish tajribasi, kasbiy qiyinchiliklari va ehtiyojlari;
- kasbiy va ijtimoiy faoliyatni holati;
- psixologik xususiyatlari (temperamenti, xarakteri, emotsiyonalligi), kommunikativ xususiyatlari;
- kasbiy, ijtimoiy, bilish motivlarining shakllanganligi

va turg'unligi;

– optimal qarorlar qabul qila olishi, o'zi uchun eng qulay hamda samarali shakl va usullarni tanlay olishi

– refleksiyasi, faoliyati mazmuni, ehtiyojlarini anglashi.

Bo'lajak muhandisning individual ta'lif trayektoriyasini tuzish algoritmini tashxis, maqsadni aniqlashtirish, mazmunni shakllantirish, yo'nalishni belgilash, amalga oshirish, tahlil va refleksiv baholash bosqichlaridan iborat bo'lishi uning mantiqiy zanjiridagi izchilligi, uzluksizligi hamda tugallanganligini bildiradi.

2-rasm. Bo'lakak muhandisning individual ta'lif trayektoriyasini tuzish va amalga oshirish algoritmi

Tashxis. Birinchi bosqichda bo'lajak muhandisning boshlang'ich holati, ya'ni ayni vaqtagi kasbiy mahorati darajasi, kasbiy qiyinchiliklari, ehtiyojlari, qiziqishlari, subyektiv pozitsiyasi, intellektual-ijodiy faoliyatining individual uslubi va o'ziga xos xususiyatlari aniqlanadi. Buning uchun kompleks kasbiy tashxis o'tkaziladi. Tashxis anketa, test, suhbat metodlaridan foydalanib, maslahatchi bilan hamkorlikda o'tkaziladi. Shu o'rinda, alohida ta'kidlash lozimki, bo'lajak muhandisning o'z-o'zini tashxislash, o'z-o'zini tahlil qilish, o'z-o'zini baholay olish tajribasi hamda shaxsiy salohiyati, kasbiy ehtiyojlari, imkoniyatlari chegarasini anglashi va turg'un motivga ega bo'lishi juda ham muhim. Chunki bo'lajak muhandisning o'zini kasbiy anglashi orqaligina faoliyatidan ko'zlangan maqsad hamda vazifalariga erishish vektorini ko'ra olishi mumkin.

Maqsadni aniqlashtirish. Mazkur bosqichda o'tkazilgan tashxis natijalariga ko'ra ta'lif maqsadi (ta'lif maqsadining individual tanlovi) va kutiladigan natijalar belgilanadi. Maqsadni belgilashda nafaqat bo'lajak muhandisning kasbiy qiyinchiliklari va ehtiyojlari, balki tashqi talablar (davlat va jamiyat buyurtmasi, ta'lif muassassi ehtiyojlari, ota-onalar, o'quvchilar takliflari) mutanosibligi ham inobatga olinadi.

Mazmunni shakllantirish. Bo'lajak muhandisning individual ta'lif trayektoriyasi mazmunini loyihalashda

mavjud resurslar moslashtiriladi. Avval o'quv rejalarining invariant qismi, ya'ni o'zlashtirilishi lozim bo'lgan (tayanch) modullar bilan tanishtiriladi, keyin esa maslahatchi bilan birgalikda dasturning variativ qismi shakllantiriladi. Bu qism ta'lif jarayonida o'quv rejalarining variativ modullari, turli metodik tadbirdirlarda ishtiroki, loyihalar tayyorlash (yoki ilg'or tajribasini) va tatbiq qilish, mustaqil ta'lif hamda pedagogik faoliyatiga doir boshqa ishlardan iborat bo'lishi mumkin. Loyihalangan mazmun qo'yilgan maqsadga erishish uchun egallanadigan kompetensiyalarni to'liq qamrab olishi zarur.

Amalga oshirish. Belgilangan individual ta'lif yo'nalishi maslahatchining ilmiy-metodik kuzatuvida va shaxsiy tajribalariga tayangan holda amalga oshiriladi. Bu bosqich juda murakkab bo'lib, bo'lajak muhandisning o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishishida sabotiligi va mas'uliyatni zimmasiga ola bilishini belgilaydi. Bo'lajak muhandisning mahorati individual faoliyatini maqsadli tashkillashtirish, samarali amalga oshirish vositalarini qidirish, harakatlarini tahlil qilish mezonlarini belgilashi, tahrirlay va baholay olishi hamda aniq muddatlar bilan ishlash ko'nikmasida ko'rindi. Zarur hollarda maslahatchi bilan birgalikda qo'shimcha mutaxassislar jalb qilinadi yoki maslahatlashiladi.

Tahlil va refleksiv baholash. Bu bosqich yakuniy bo'lib, unda jarayondagi faoliyatning ta'limi mahsulot-

lari namoyon qilinadi, natijalar tahlil qilinadi va qo'yilgan maqsadga solishtiriladi. Refleksiya individual suhbat, o'z-o'zini baholash, o'z-o'zini tahlil qilish, o'zaro baholash va nazorat, o'zgarishlarni taqqoslash hamda refleksiv esse shakllarida tashkil etiladi.

Yo'naliishi belgilash. Bu bosqichda bo'lajak muhandisning ta'lim ishtirokchilari bilan o'zaro ta'sir mexanizmi va harakat yo'naliislari belgilanadi. Unda pedagog maslahatchi bilan hamkorlikda ta'lim shakllarini (an'anaviy yoki masofiy kurslar, harakatdagi o'quv mashg'ulotlari, ustoz-shogird tizimi, stajirovka, bilvosita malaka oshirish, mahorat maktabi, turli metodik tadbirdilar), vaqt mezonlari, hisobot, tahlil hamda nazorat turlarini belgilaydi. Individual ta'lim yo'naliishi ta'lim muassasasi rahbari tasdig'idan o'tkazilib, tegishli kelishuvlar asosida me'yoriy jihatdan mustahkamlanganidan so'ng uni amalga oshirish jarayoni boshlanadi [2, 15].

Shunday qilib, kasbiy rivojlanish individual ta'lim trayektoriyasi bo'lajak muhandisning o'z kompetentliligini takomillashtirishga faol intilish, tezkor refleksiv rost-

lash, ilmiy-metodik kuzatuv asosida kasbiy, shaxsiy individualligini ko'rsatish va isbotlash, qadriyatli-anglangan dunyoqarashi, e'tiqodini yuksaltirish, ilg'or tajribalarini namoyon qilish, ommalashtirish hamda alohida o'ziga xos bo'lgan professionalizmini o'stirishga sharoit yaratadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, trayektoriya bu harakat asnosida olingan iz demakdir. Individual ta'lim trayektoriyasini an'anaviy shakllar doirasida amalga oshirish imkonii mavjud emas. Albatta iqtidorli talabani an'anaviy tizim doirasidan tashqariga chiqarish uchun maxsus individual loyiha, dasturlar ishlab chiqish, o'z mahsulotini yaratish imkonini berish, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini bajarishda bilimlar bazasidan kengroq foydalanish imkonini beruvchi (individual) materiallar mayjudligi individual ta'lim trayektoriyasining asosiy tamoyillarini tashkil etadi.

Talaba tomonidan mahsulotga qarab ta'lim trayektoriyasi bo'ylab harakat natijalarini tekshirish mumkin. Shu bilan birga, talabaning trayektoriya bo'ylab harakatini to'g'rilash, uning rivojlanish imkonini beradigan fikr-muhazalarga bo'lgan ehtiyojini ham e'tiborga olish kerak.

FOYDLANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish tog'risida"gi 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli Farmoni.
2. Исаева И.Ю. Технология проектирования индивидуальных образовательных маршрутов: учебное пособие / И.Ю. Исаева. – Магнитогорск: Изд-во Магнитогорск. гос. техн. ун-та им. Г.И.Носова, 2015. – 116 с.
3. Шапошникова Н.Ю. Индивидуальная образовательная траектория студента: анализ трактовок понятия // Педагогическое образование России. – Екатеринбург, 2015. – № 5. – С. 43.
4. Маскаева А.М. Проектирование ИОТ обучающихся // Инициативы 21 века. – М., 2010. – №3. – С. 23.
5. Хоторской А.В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения. – М.: "МГУ", 2003. – С. 99-155.
6. Асмолов А.Г. Стратегия развития вариативного образования: мифы и реальность // Магистр. – М., 1995. – № 1. – С. 27.
7. Qurbanov Sh., Seytxalilov E. Ta'lim sifatini boshqarish. – T.: "Turon-Iqbol", 2006. – B. 276.

ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ И ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ ЗАНЯТИЙ

Музаффар Тожибоев,

Преподаватель Ташкентской
медицинской академии

Дильдора Юнусова,

Доцент Ташкентского Государственного
педагогического университета им. Низами

Аннотация

В статье рассматриваются формы самостоятельных занятий обуславливаются целью и задачами. Основные из них – гигиеническая гимнастика, упражнения в течение учебного времени, самостоятельные тренировки. Упражнения в течение учебного времени нацелены на концентрацию внимания, восприятие учебного материала, предупреждение и снятие умственного утомления, поддержание работоспособности

Ключевые слова: самостоятельная занятия, тренировка, гимнастика, упражнения, ходьба, круговые движения, мышцы, гигиена, бег, физическая культура, физические нагрузки, физические качества.

Annotasiya

Maqolada jismoniy tarbiya jarayonida mustaqil ta'lim shakllari maqsad va vazifalar ko'rib chiqiladi. Ulardan asosiylari gigienik gimnastika, maktab vaqtidagi mashqlar, o'z-o'zini tarbiyalashdan iborat. Maktab vaqtidagi mashqlar diqqatni jamlash, o'quv materialini idrok etish, aqliy charchoqning oldini olish va olib tashlash, mehnat qobiliyatini saqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Mustaqil ta'lim, mashg'ulot, gimnastika, mashq, yugurish, aylanma harakat, mushak, gigiyena, jismoniy madaniyat, jismoniy yuklama, jismoniy tarbiya sifatlari.

Annotation

The article discusses the forms of self-study, determined by the purpose and objectives. The main ones are hygienic gymnastics, exercises during school hours, self-training. Exercises during school time are aimed at concentration of attention, perception of educational material, prevention and removal of mental fatigue, maintenance of working capacity

Keywords: self-study, training, gymnastics, exercises, walking, circular movements, muscles, hygiene, running, physical culture, physical activity, physical qualities.

Формы самостоятельных занятий обуславливаются целью и задачами. Основные из них— гигиеническая гимнастика, упражнения в течение учебного времени, самостоятельные тренировки.

Гигиеническая гимнастика должна сочетаться с само-массажем и закаливанием как ее заключительной частью.

Примерная схема составления комплексов гигиенической гимнастики группа упражнений, воздействие упражнений на организм

1. Ходьба, легкий бег Умеренное разогревание организма.

2. Упражнения в потягивании Улучшение кровообращения, выпрямление позвоночника.

3. Упражнения для ног (приседания, выпады) Укрепление мышц, увеличение подвижности суставов и улучшение кровообращения.

4. Упражнения для мышц туловища (наклоны вперед-назад, в стороны, круговые движения) Развитие гибкости, подвижности позвоночника, укрепление мышц, улучшение деятельности внутренних органов.

5. Упражнения для рук и плечевого пояса Увеличение подвижности, укрепление мышц.

6. Маховые упражнения для ног и рук Развитие гибкости, подвижности в суставах, усиление деятель-

ности органов кровообращения и дыхания.

7. Упражнения для мышц брюшного пресса, тазового дна, боковых мышц Укрепление мышц.

8. Бег, прыжки, подскоки Укрепление мышц, повышение общего обмена веществ.

9. Заключительные упражнения Успокаивающее воздействие, приближение деятельности организма к обычному ритму.

Упражнения в течение учебного времени нацелены на концентрацию внимания, восприятие учебного материала, предупреждение и снятие умственного утомления, поддержание работоспособности. Выполняются в режиме 8-10 минут после каждой пары занятий. Небольшие (3-5 упражнений) комплексы, в виде напряжений мышц ног, вращений в голеностопе, «борьба» двух рук, их массаж, проводимые незаметно для окружающих, сидя и бесшумно, помогут «протиснуться», снять усталость с кисти пишущей руки, а закрыв и широко открыв, зажмурившись – снять усталость и напряжение с глаз [1, 32].

Естественно, что нельзя ограничиваться только перечисленными выше рекомендациями и упражнениями.

Самостоятельные тренировочные занятия могут быть как индивидуальными, так и групповыми. Для их проведения используются приемы и методы, при-

меняемые в видах спорта.

Само занятие делится на подготовительную часть (разминку), длительность которой 5-10% от общего времени, основную – 80-90% и заключительную часть – 8-10%.

Рекомендуется следующая частота повторений по дням для развития основных физических качеств за недельный цикл самостоятельных тренировочных занятий: гибкость, общая выносливость, сила мелких групп мышц – ежедневно; сила мышц

- через день; специальная выносливость при высоких нагрузках

- три дня в неделю; показ высших возможностей в соревновательном периоде – не более двух раз в неделю; для поддержания уровня быстроты, екоростно-силовых качеств – два раза в неделю; прыжковые упражнения без отягощений ежедневно; с отягощением – через день, тоже с упражнениями на быстроту и гибкость.

Существующее и сегодня течение «1000 движений ежедневно!» подразумевает «норму двигательной активности», необходимую для нормальной работы организма человека, его систем и органов. За 27-45 минут в зависимости от состояния здоровья нужно выполнить: приседание, наклоны туловища вправо-влево, наклоны вперед (руками достать пола), назад, сведение за спиной согнутых в локтях рук, поднимание прямых ног с одновременным приподн.-манием таза (лежа на спине), разведение рук (прямых) в стороны и поднимание их вверх – по 100 раз. Повороты туловища вправо влево, втягивание живота, прыжки на месте на каждой ноге, доставание носками ног пальцев вытянутых вперед рук (стоя) – по 50 раз.

Особенности самостоятельных занятий женщин При занятиях физическими упражнениями необходимо учитывать индивидуальные особенности. Здесь имеют значение степень физического развития, а также двигательный опыт, состояние здоровья и самочувствие.

Организм женщины имеет анатомо-физиологические особенности, которые необходимо учитывать при проведении самостоятельных занятий физическими упражнениями или спортивной тренировки. В отличие от мужского, женский организм характеризуется менее прочным строением костей, меньшим общим развитием мускулатуры тела, более широким тазовым поясом и более мощной мускулатурой тазового дна. У женщин значительно слабее развиты мышцы — сгибатели кисти, предплечья и плечевого пояса. Для здоровья женщины большое значение имеет развитие мышц брюшного пресса, спины и тазового дна [2, 28]. От их развития зависит нормальное положение внутренних органов. Для укрепления мышц брюшного пресса и тазового дна рекомендуется выполнять упражнения в положении сидя и лежа на спине с подниманием, отведением, приведением и круговыми движениями ног, с поднятием ног и таза до положения «березка», различного рода приседаниями. Женщинам при

занятиях физической культурой и спортом следует особенно внимательно осуществлять врачебный контроль и самоконтроль.

Необходимо наблюдать за влиянием учебных и самостоятельных занятий, тренировок, соревнований на течение менструального цикла и характер его изменений. Во всех случаях неблагоприятных отклонений студентка должна обратиться к врачу.

Всем женщинам противопоказаны большие физические нагрузки, спортивная тренировка и участие в спортивных соревнованиях в период беременности. После родов к тренировкам рекомендуется приступать не ранее, чем через 8-9 месяцев.

Психофизическая рекреация в зачетно-экзаменационный период Зачетно-экзаменационная сессия в профессиональном учебном заведении особый, насыщенный до предела, требующий максимального использования своих возможностей период как для студентов, так и для педагогов. Ответственен он и для преподавателей физического воспитания, деятельность которых практически значима и должна быть направлена на концентрацию психических и умственных способностей, реакций, проявлений организма и сокращение времени реабилитации после нервно-эмоциональных напряжений, постоянного стрессового состояния студентов во время зачетов, экзаменов и после них.

Экспериментально доказано, что двухразовые в неделю занятия по физическому воспитанию, по одному академическому часу, проводимые после экзаменов, положительно влияют на умственную работоспособность студентов в период сессии, организм быстрее восстанавливается после экзаменационного стресса. В содержание занятий обязательной частью были включены игры по выбору самих студентов. Экспериментальные наблюдения автора неоднократно подтверждали тезис о снижении физической работоспособности, отрицательных проявлений организма у спортсменов в период сессии, в день экзамена и в после экзаменационное время. Однако нельзя не отметить, что именно у спортсменов (до 80%) быстрее проходили процессы восстановления, практически не оставалось никаких заметных следов после дистресовых воздействий зачетно-экзаменационной сессии.

После экзамена для снятия напряжения рекомендованы упражнения циклического характера (ходьба, бег, плавание) умеренной интенсивности. Не советуют использовать участие в ответственных играх, единоборствах в плане реабилитации, т.к. их воздействие носит угнетающий умственную работоспособность характер.

Несколько слов о психосаморегуляции. Известно, что на фоне мышечного расслабления ослабляется психическая активность (внимание, память, эффективность мышления, эмоции и др.). Суть аутогенной тренировки в том, что воздействуя на себя методами самоубежде-

ния, самовнушения, логических доводов, мы снижаем уровень возбуждения, нервного, физического утомления, наконец, может преодолеть бессонницу

– одно из проявлений умственного и психического утомления. Имеет смысл рекомендовать и изменение направленности сознания: отключение – концентрация внимания волевыми усилиями на другие объекты, ситуации; переключение – перенос направленности сознания на более интересное дело; отвлечение

– ограничение сенсорного потока – пребывание в тишине, глаза закрыты, расслабленная поза; разрядка через речь, движение.

Использование физических упражнений на улучшение кровоснабжения головного мозга можно дифференцировать по схеме:

1. Непосредственное воздействие на сосуды головного мозга: различные движения головой, лежа на спине: подъем ног, стойки на лопатках, голове, упражнения для позвоночника (грудной, шейные отделы), массаж, упражнения в интенсивном дыхании.

2. Рефлекторно-сосудистые реакции: упражнения для мышц грудино-ключиной, межлопаточной области, плечевого пояса, для раздражения вестибулярного аппарата, температурные и водные воздействия.

3. Упражнения, основанные на реакции сосудов головного мозга в связи с повышенным содержанием СО₂ в крови, – нетрудные и несложные физические упражнения, упражнения с задержкой дыхания.

Одним из направлений физического воспитания является закаливание – комплекс мероприятий, повышающих защитную функцию от вредных воздействий окружающей среды (солнечной радиации, пониженного атмосферного давления, изменения температурных условий и др.) [3, 13].

В восстановлении физической и умственной работоспособности, профилактике простудных заболеваний и повышенной устойчивости (резистентности) организма к отрицательным влияниям экологических факторов роль закаливания неоценима. Как и любому процессу, связанному со здоровьем, необходимо

пользоваться основными гигиеническими принципами закаливания: систематичностью, постепенностью, разнообразием средств, методов воздействий, самонаследием. При длительных, более двух-трех недель, перерывах резистентность организма практически утрачивается. Эффективность закаливания намного возрастает, если оно проходит в сочетании с двигательной активностью. Основные факторы закаливания: воздух, солнце, вода. Прием воздушных ванн. – наиболее доступный и безопасный способ закаливания. Процедура производится в хорошо проветриваемом помещении – для начинающих, и при соответствующем учете скорости, влажности движения воздуха – на открытых площадях. Воздушные ванны условно подразделяются на тепловые (-80-20°C), прохладные (+20-14°C) и холодные (+14° и ниже). Начинают с 10-20 минут, далее ежедневно добавляют по 15-10 минут, однако при появлении озноба, «гусиной кожи», необходимо повысить интенсивность выполнения упражнений прекратить прием воздушной процедуры.

Закаливание солнцем благотворно влияет на организм. Ультрафиолетовые лучи повышают тонус нервной системы, ее защитную функцию, активизируют деятельность внутренней секреции, способствуют лучшему обмену крови, образованию витамина «Д». Целесообразно начинать закаливание весной, не прекращая процесса в дальнейшем. Время, рекомендуемое для этой процедуры для начинающих, – 5-10 минут, увеличивая на 2-5 минут ежедневно; доводя до 15-12 часов с 10-15-минутными перерывами и отдыхом в тени через каждые 15-25 минут процедуры. Солнечные ванны рекомендуется принимать через один час после еды, придерживаясь следующих периодов времени суток: в южных регионах – 7-10 часов, в средней полосе – 8-11 часов, в северных районах – 9-12 часов. Передозировка грозит ожогами, перегревание – солнечным или тепловым ударом. Закаливание водой – наиболее популярный, доступный, разнообразный и эффективный комплекс положительных воздействий на организм человека.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ю.И. Евсеев. Физическая культура. Учебное пособие. Ростов-на-Дону, 2003. – 384 с.
2. T.Zaynidinov, A.Sodiqov, R.Iminjanov Jismoniy tarbiya gigiyenasi va sportning tibbiy fiziologik asoslari, O'quv qo'llanma. – Т., 2018. – В. 144.
3. Гарипов А.Т., Клещев Ю.Ю., Фомин Е.В. Скоростно-силовая подготовка юных волейболисток //Методические рекомендации. ВФВ. – М., 2009. – 45 с.
4. Годик М.А. Физическая подготовка футболистов. – М., Терра-Спорт, 2006. – 272 с.
5. Железняк Ю.Д. Волейбол //Методическое пособие по обучению игре. – М.: «Терра-Спорт»: Олимпия-пресс. – 2005. – 112 с.

O'ZBEKISTONDA IMKONIYATI CHEKLANGAN FUQAROLARNI IJTIMOIY HIMOYA QILISHNING ME'YORIY HUQUQIY ASOSLARI

Safar Bobojanov,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
1-bosqich tayanch doktaranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekistonda imkoniyati cheklangan fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish masalalari hamda bugungi kundagi ushbu fuqarolar va shaxslar uchun chiqariladigan me'yoriy-huquqiy hujjalarning ijrosi haqida fikrlar o'rinn olgan. Bundan tashqari, ushbu maqolada insonparvarlik tamoyillariga asoslangan jamiyatimizda imkoniyati cheklangan hamda nogironligi bo'lgan fuqarolarning muhofazasi haqida ma'lumotlar ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: imkoniyati cheklangan fuqarolar, abilitsiya va reabilitatsiya, globallashuv davri, inklyuziv ta'lim, nogironlik va yetimlik, jismoniya va aqliy rivojlanish.

Аннотация

В данной статье представлены мнения о вопросах социальной защиты граждан с ограниченными возможностями в Узбекистане и реализации нормативных правовых документов, выдаваемых в отношении этих граждан и физических лиц на сегодняшний день. Кроме того, данная статья посвящена инвалидам и инвалидам в нашей обществе, основанное на гуманитарных принципах. Также представлена информация о защите граждан.

Ключевые слова: граждане с инвалидностью, дееспособность и реабилитация, эпоха глобализации, инклюзивное образование, инвалидность и сиротство, физическое и психическое развитие.

Annotation

In this article, there are opinions about the issues of social protection of citizens with disabilities in Uzbekistan and the implementation of regulatory legal documents issued for these citizens and individuals today. In addition, this article focuses on people with disabilities and disabilities in our society based on humanitarian principles. Information about the protection of citizens is also provided.

Keywords: citizens with disabilities, ability and rehabilitation, era of globalization, inclusive education, disability and orphanhood, physical and mental development.

XX asrning ikkinchi yarmiga kelib jahon hamjamiatida ijtimoiy dunyoqarashning o'zgarishi natijasida inson omili ustuvor ahamiyat kasb etayotgan bir sharoitda imkoniyati cheklangan shaxslarga bo'lgan munosabat tubdan o'zgarib bormoqda. Ushbu davr mobaynida qabul qilingan hujjalarning imkoniyati cheklangan fuqarolarni jamoatchilikdan ajratib qo'yish emas, balki ularning jamiyat bilan integratsiyasini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy model g'oyalarni o'zida mu-jassam etadi. Bu, o'z navbatida, imkoniyati cheklangan fuqarolarning muammolarini hal qilishning yangicha tamoyillarini ishlab chiqish, ularni jamiyatga moslashtirish, bandligini ta'minlash, ta'lim sifatini oshirish, abilitsiya va reabilitatsiya qilish hamda himoya qilishning zamonaviy mexanizmlarini ishlab chiqish maqsadida maxsus tadqiqotlar olib borish zaruratini keltirib chiqardi.

Jumladan, imkoniyati cheklangan fuqarolarni jamiyat bilan integratlashuvi uchun teng imkoniyatlarni ta'minlashning ijtimoiy jihatlari ochib berildi, imkoniyati cheklangan shaxslar uchun inklyuziv ta'limni amalga oshirish yo'llari ko'rsatildi [6, 15]. Har qanday davlatning ijtimoiy siyosatining ajralmas qismi bu imkoniyati cheklanganlik muammosini hal qilishdir. Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya qabul qilingandan so'ng, birinchi navbatda, muammoning dastlabki bosqichida yordam ko'rsatish va yordam olish uchun bolaning oilaviy muhitda yashash va o'sish huquqini ta'minlash, oilani davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega.

Mavjud muammolarni hal qilishga qaratilgan innovations yondashuvlarni qabul qilish bugungi kunda dolzARB bo'lib kelmoqda: oila va bolalarning muammolari, bolalarning ruhiy va jismoniyo zo'ravonliklari, ijtimoiy yetimligi, bolalar uchun asrab olish (asrab olish) kabi hayotni tartibga solish kabi masalalar bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda, bugungi kunda ushbu muammolarning yechimini topish uchun Prezidentimizning qaror va farmonlari Vazirlar Mahkamasining qarorlari qabul qilinmoqda.

Xususan, 2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi ishlab chiqildi. Bular:

1. Davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari.

2. Qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari.

3. Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlari.

4. Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari.

5. Xavfsizlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash sohasidagi ustuvor yo'nalishlari.

O'zbekiston Respublikasini har sohada rivojlantirish, uni dunyoga tanish bo'yicha yetarlicha sa'y-harakatlar qilinmoqda. Harakatlar strategiyasi O'zbekiston Respub-

likasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017-yil 7-fevralda PF-4947-son Farmoni bilan tasdiqlangan. Hozirgi kunda Harakatlar strategiyasining ijrosi yuzasidan davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini rivojlantirishga qaratilgan 15 ta qonun va 700 dan ortiq boshqa normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Bu harakatlarning barchasi aholining farovon hayoti uchun xizmat qiladi. 70 yildan beri dunyoda va 24 yil mobaynida O'zbekistonda, YUNISEF faoliyatini bolalar va ularning oilalari hayotini yaxshilash uchun o'z e'tiborini, ayniqsa, eng qiynalib qolganlarga qaratgan holda, yuritib kelmoqda. Dunyo bo'yab katta qiyinchiliklar mavjudligiga qaramay, YUNISEF xodimlari har bir bolaning ovqatlanish, tabiiy ofatlardan va zo'ravonliklardan himoya qilinish va tenglik huquqlarini amalga oshirish uchun ishlaydi. YUNISEF va global sheriklar yetim bolalarni ota-onasidan birini yoki ikkalasini har qanday o'lim tufayli yo'qtган 18 yoshga to'limgan bolani aniqlab kelmoqdalar. Ushbu ta'rifga ko'ra, 2015-yilda dunyo bo'yab qariyb 140 million yetim bola bor edi, shu jumladan, Osiyoda 61 million, Afrikada 52 million, Lotin Amerikasi va Karib dengizida 10 million, Sharqiy Evropa va Markaziy Osiyoda 7,3 millionga yetgan [4, 6]. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi hukumati imkoniyati cheklangan fuqarolar va ota-onsa qaramog'isiz qolgan bolalarni ijtimoiy muhofazasini yaxshilash bo'yicha turli tadbirdarni amalga oshirmoqda. Faqat 2019-yilda O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tashabbusi bilan ikkita asosiy hujjat qabul qilindi: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 11-fevraldagi "Yetim bolalar va ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni ijtimoiy himoya qilishni kuchaytirishga oid qo'shimcha chora-tadbirdar to'g'risida"gi PQ-4185-sonli qarori va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 30-sentabrdagi 824-sonli qarori "Yetim bolalar va ota-onsa qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni joylashtirishning muqobil shakllarini tanlash, oila institutini mustahkamlash hamda ijtimoiy yetimlikning oldini olish tizimini takomillashtirish chora-tadbirdar to'g'risida" qarorlar qabul qilingan [2]. Bundan tashqari, ma'naviy barkamol va jismoniy sog'lom avlodni tarbiyalash ishlari samaradorligini oshirish, jismoniy imkoniyatlari cheklangan bolalar, notinch oilalar bolalari yoki ota-onalari qarovsiz qolgan bolalarning to'liq ijtimoiy moslashuvini ta'minlash, ko'rsatib o'tilgan toifadagi bolalar to'g'risida g'amxo'rlik qilish zarurligini jamiyatning ma'naviy-axloqiy asoslarini va negizini mustahkamlashning majburiy sharti sifatida jamoatchilik ongiga singdirish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 7-sentabr 419-sonli "Respublika bolalar ijtimoiy moslashuvi markazini tashkil etish to'g'risida" [3] qaror qabul qilingani ham fikrimizga asos bo'ladi. Ushbu qarorning mazmun-mohiyati shundan iboratki, Respublika bolalar ijtimoiy moslashuvi markazi (keyingi o'rnlarda Markaz deb ataladi) jismoniy imkoniyatlari cheklangan (nogironlar, jismoniy nuqsoni bo'lgan hamda asab va ruhiyati buzilgan bolalar, surunkali og'ir kasaliklardan azob chekuvchi bolalar), ijtimoiy va huquqiy

jihatdan xatarli guruhlarga kiradigan bolalarni (yetimlar, ota-onasi yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar qarovsiz qolgan bolalar, notinch oilalar bolalari), shuningdek, ijtimoiy moslashuvda qiyinchilikka ega bo'lgan, biroq xatarli guruhlarga kirmaydigan alohida iqtidorli (umumiylashtirish muammolarini o'rganuvchi mustaqil tashkilot hisoblanadi).

Umuman olganda, qarorning mazmun mohiyatidan kelib chiqqan holda, quyidagi masalalar muhim ahamiyat kasb etadi:

- yoshlarni mas'uliyatlari qilib tarbiyalash;
- oiladagi zo'ravonlikning barcha turlariga toqat qilmaslik to'g'risida jamoatchilik fikrini shakllantirish;
- bolalar yetimligi, zo'ravonlik, qarovsizlikni oldini olish, nogironlarga nisbatan bag'rikenglik bilan qarash va hokazo masalalarda mutaxassislar va mansabdor shaxslarning kasbiy vakolatlarini va javobgarligini oshirish.

So'nggi yillarda mamlakatda ijtimoiy yetimlikning oldini olish, aholi va yoshlar orasida sog'lom oila qurishga mas'uliyat bilan yondashishni targ'ib qilish, oilaviy qadriyatlarga ma'naviy-axloqiy munosabatni shakllantirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi.

Ko'rilgan chora-tadbirlar tarbiya muassasalari va ular-da tarbiyalanayotgan yetim bolalar va ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar sonini sezilarli ravishda kamaytirishga yordam berdi [4].

Shu bilan birga, bolalarni joylashtirishning oilaviy hamda boshqa muqobil shakllarini keng joriy etish, ayniqsa, ularni tarbiyalash uchun oilaga qabul qilish (patronat), shuningdek, bolalarni mustaqil hayotga tayyorlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish bo'yicha qo'shimcha choralar ko'rish talab etilmoqda.

Insonparvarlik tamoyillariga asoslangan jamiyatimizda imkoniyati cheklangan hamda nogironligi bo'lgan fuqarolarimiz doimo davlat va jamiyat muhofazasida bo'lgan. Hukumatimiz tomonidan qabul qilingan va ijrosi izchil ravishda amalga oshirilayotgan qaror, farmon va asosiy huquqiy me'yorlar yurtimizdag'i imkoniyati cheklangan hamyurtlarimizni ham moddiy, ham ma'naviy qo'llab-quvvatlab kelmoqda. Xalqaro tashkilot sifatida BMTning hisobotiga ko'ra, dunyo aholisining 10%, Juhon sog'liqni saqlash tashkilotining nogironlik bo'yicha butun jahon hisoboti ma'lumotlariga ko'ra esa dunyo aholisining 15% ga yaqini qaysidir ko'rinishdagi nogironlikdan aziyat chekadi. Ming afsuski, ularning salmoqli qismi bolalar.

Jahon tajribasida bolalikdan nogiron bo'lgan yosh avlodni hayotda o'z o'rnini topa olishlariga ko'maklashish, jamiyatning bir bo'lagi sifatida ijtimoiy moslashuvlarini yo'lda qo'yish hamda qulay sharoitlarni yuzaga keltirishga yordam berish masalalari globallashuv davrida yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu jihatdan respublikamizda 16 yoshgacha bo'lgan nogiron bolalarning soni 111 850 nafar bo'lib, yosh jihatidan ularning 70 804 nafari umumiy ta'limga jalb etilgan. Imkoniyati cheklangan

o‘quvchilar uchun maxsus maktab va uyda ta’lim oluvchi bolalardan tashqari, umumiy ta’lim muassasalarida ta’lim-tarbiya oluvchi nogiron o‘quvchilarning soni 38 785 nafarni tashkil etib, aynan shu miqdordagi bolalar sog‘lom tengdoshlari bilan bir qatorda inklyuziv deb atalmish ta’lim jarayoniga qamrab olingan.

Ayni paytda O‘zbekistonda nogironlarning ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarini himoya qilish kuchaytirilgan. 2016-yil 26-dekabrda qabul qilingan “Keksalar, nogironlar va aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj boshqa toifalari uchun ijtimoiy xizmatlar to‘g‘risida”gi Qonunda “Ijtimoiy xizmatlar” tushunchasi, ijtimoiy xizmatlar olish huquqiga ega bo‘lgan shaxslar ro‘yxati belgilab berilgan. Qonun ijtimoiy xizmatlarga muhtoj shaxslarni aniqlash, ijtimoiy xizmatlarning individual dasturlarini amalga oshirishni tashkil etish, ushbu sohadagi davlat va jamoatchilik nazorati subyektlarini belgilaydi.

Nogironligi bo‘lgan shaxslarga tibbiy-ijtimoiy yordam ko‘rsatish holatini, bu boradagi xalqaro standartlarni tanqidiy o‘rganish asosida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. 2017-yil 1-dekabrda nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish, ularning huquq va erkinliklarini himoya qilish kafolatlarni kuchaytirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar Dasturi tasdiqlangan edi.

Imkoniyati cheklangan shaxslarning dolzarb muammolarni hal etishda nafaqat davlat, balki oddiy fuqarolarning ham ishtiropi juda muhim. Shu maqsadda Sog‘liqni saqlash vazirligi huzurida nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi tashkil etilmoqda [6, 14]; 2018-yil 1-iyundan boshlab nogironligi bo‘lgan shaxslar to‘g‘risidagi to‘liq ma‘lumotlarni (shaxsiy ma‘lumotlar, naqd to‘lovlar miqdori va turlari, berilgan texnik reabilitatsiya vositalari, ortopediya-ortopediya buyumlari va boshqalar) o‘z ichiga olgan yagona elektron reestri joriy etildi.

Nogironlarning huquqlarini tartibga soluvchi milliy qonunchilikda quyidagilar nazarda tutilgan: O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasida nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni nogironlarning ijtimoiy-maishiy sohadagi huquqlarining to‘liq

doirasini tartibga soladi. Iqtisodiy soha, shuningdek, nogironlarning ta’lim olish huquqlarini amalga oshirishga oid qonunlar va boshqa huquqiy hujjalr; sog‘liqni saqlash va tibbiy yordam; bandlik masalalari bo‘yicha; jismoniy tarbiya, sport va dam olish; ijtimoiy obyektlar va xizmatlar, transport, aloqa va axborotdan foydalanish; adolat; davlat va jamiyat ishlardan ishtirok etish; nogironlarning huquqlarini buzganlik uchun javobgarlik.

O‘zbekiston Respublikasida 2017-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, 650 284 nafar nogiron deb topilgan bo‘lsa, shundan 84 908 nafari 16 yoshgacha bo‘lgan bolalardir. Ularga har yili Davlat byudjetidan 2,5 trillion so‘m pensiya va nafaqalar to‘lanadi.

Davlat hokimiyyati va boshqaruvi organlarining vakolatidan kelib chiqib, respublika korxonalarida nogironligi bo‘lgan shaxslar uchun 18 555 ta kvotali ish o‘rnii ajratilgan.

Xalq ta’limi vazirligidan ma’lum qilishlaricha, 89 ta maxsus ta’lim muassasasida jismoniy va aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar tahsil oladi.

2018-yilda nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish hamda ularning huquq va erkinliklarini himoya qilish kafolatlarni kuchaytirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturini amalga oshirishga qaratilgan qator normativ-huquqiy hujjalr qabul qilindi, Xususan: O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 22-martdagи “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning statistika tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi “Yolg‘iz keksalar va nogironligi bo‘lgan g‘amxo‘rlikka muhtoj shaxslar ro‘yxatini shakllantirish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida” 2018-yil 5-apreldagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 11-iyundagi “Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlami bandligini rag‘batlantirish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 20-iyundagi “Protez-ortopediya buyumlari va texnik reabilitatsiya vositalari ishlab chiqarishni rivojlanish, shuningdek, tibbiyot va ijtimoiy muassasalarning moddiy-texnik bazasini yanada mustahkamlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. 2018-2022-yillarda aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj toifalariga tibbiy-ijtimoiy yordam ko‘rsatishni yanada chuqurlashtirish va kengaytirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlarni nazarda tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Xarakatlar strategiyasi to‘g‘risida” gi Farmoni// O‘zbekiston hujjalari to‘plami. – T., 2017. – B. 39.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 30-sentabrdagi 824-tonli qarori “Yetim bolalar va ota-onasi qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni joylashtirishning muqobil shakllarini tanlash,oila institutini mustahkamlash hamda ijtimoiy yetimlikning oldini olish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. – T., 2019.
3. Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 7-sentabr 419-tonli qarori: “Respublika bolalar ijtimoiy moslashuvi markazini tashkil etish to‘g‘risida”. – T., 2014.
4. “Yetim bolalar va ota-onasining qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni ijtimoiy himoya qilishni kuchaytirish bo‘yicha” PQ-4185, 11.02.2019.
5. “Orphans”, UNICEF, <https://www.unicef.org/media/orphans>
6. Situation analysis of children in Uzbekistan 16, Sharof Rashidov Street. – T., 2018.
7. X.N.Muzaffarova, D.Tangirova. “Inklyuziv ta’lim”, Metodik qo‘llanma. – T., 2011. – B. 86.

TALABALARING KOGNITIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Gulnoz Amanova,

Oliy ta'limni rivojlanirish tadqiqotlari va ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish markazi tayanch doktoranti

Annotatsiya

Maqola mutaxassisning asosiy vakolatlaridan biri sifatida talabalarning o'quv va kognitiv kompetensiyasini rivojlanirish muammosiga bag'ishlangan. Maqolada kompetentlik yondashuv nazariyasi va uning mazmuniga doir qarashlar, kognitiv kompetensiya tushunchasining mohiyati, oliy ta'lim jarayonida talabalar kognitiv kompetensiyasini rivojlanirishning zarur omillari va ahamiyatlari jihatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: o'quv jarayoni, kognitiv kompetensiya, ta'lim, shakllantirish, rivojlanirish, aqliy qobiliyat, zaruriyat, natija.

Аннотация

Статья посвящена проблеме развития учебно-познавательной компетенции студентов как одной из основных компетенций специалиста. В статье описаны теория компетентностного подхода и взгляды на его содержание, сущность понятия познавательной компетентности, необходимые факторы и важные аспекты развития познавательной компетентности студентов в процессе высшего образования.

Ключевые слова: процесс обучения, познавательная компетенция, обучение, развитие, умственные способности, необходимость, результат.

Annotation

The article is devoted to the problem of the development of educational and cognitive competence of students as one of the main competencies of a specialist. The article describes the theory of the competence-based approach and views on its content, the essence of the concept of cognitive competence, the necessary factors and important aspects of the development of students' cognitive competence in the process of higher education.

Keywords: learning process, cognitive competence, cognitive, development, mental capacity, necessity, result.

Mamlakatimiz ta'lim tizimini xalqaro ta'lim standartlari bilan uyg'unlashtirib, oliy ta'lim muassasalarida kadrlar tayyorlash sifati hamda raqobatbardoshligini ta'minlash, jahon amaliyotiga asoslangan oliy ta'lim tizimining sifat darajasini oshirish, uzlusiz ta'lim tizimiga pedagogik loyihalashtirish jarayonini keng tatbiq etish orqali ilmiy va innovatsion yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali metodlarini ishlab chiqish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

O'zbekistonda xalqaro ta'lim standartlari asosida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda. Xususan, Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlanirish Konsepsiyasida "individual ta'lim trayektoriyalariga asoslangan, talabalarda kreativ fikrlash, amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan o'quv rejalar ishlab chiqish orqali talabalar qiziqishlari hamda kadrlar buyurtmachilari ehtiyojlariga muvofiq ta'lim dasturlarini shakllantirish, o'quv jarayonida kompetensiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish, o'quv jarayonini amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirish, oliy ta'lim muassasalari bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tkazish" kabi muhim vazifalar belgilangan. Bu esa bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirish bilan bir qatorda, ularda turli kompetensiyalarni rivojlanirish vazifasini qo'yamoqda.

Ta'limning kredit-modul tizimida talabalarning mustaqil ishlashiga asosiy e'tibor berilgan. Bizga ma'lum-

ki o'quv jarayoni talabalarni mustaqil fikr yurita olishga o'rgatsa, unday ta'limni rivojlanirishga asoslangan o'quv-bilish jarayoni deb qabul qilish mumkin. Talabalar ni mustaqil fikrlashga yo'naltirilgan maxsus vositalarni qo'llab, uni fanga qiziqtirish, erkin fikrlashga o'rgatish, rivojlanirish tizimi yaratish orqali ularda kreativ g'oyalar ni shakllantirish mumkin.

Respublikamiz pedagog olimlaridan kompetensiya-yavii yondashuvni amalga oshirishning nazariy asoslari O.Musurmonova, B.Xodjayev, L.Zaripov, O.Qo'ysinov, X.Mamatqulov, B.To'raev, Sh.O'roqov kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Pedagoglarning o'quv bilish faoliyatini takomillashtirishning didaktik parametrlari Z.Raximov, G.Baxodirova, L.Bektursinova, Sh.Eshonqulova tadqiqotlarda, kognitiv kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlanirish bo'yicha A.A.Ibragimov, G'.A.Nafasov, J.S.Otepbergenov, K.Kudratov kabi olimlar ilmiy izlanishlar olib borgan.

Bo'lajak mutaxassisning kognitiv kompetensiyasini shakllantirish masalalari hozirda ko'plab MDH va xorijiy olimlar e'tibor obyekti hisoblanadi. Kompetensiya tabiatini o'rganuvchi tadqiqotchilar uning ko'p qirrali, xilma-xillagini belgilaydilar; ularning fikriga ko'ra, pedagogik kompetensiya tuzilishi kontekstual, ya'ni u turli xil talqinlarga ega bo'lishi va mualliflarning pozisiyalari bilan belgilanadigan turli xil tarkibiy qismlarni o'z ichiga olishi mumkin. Tadqiqotchilar turli xil faoliyat uchun turli xil kompetentliklarni ajratadilar. Kompetentlik yon-

dashuvini rivojlantirishga rus tadqiqotchilar: L.P.Alekseva, A.S.Belkin, E.F.Zeer, N.V.Kuzmina, A.K.Markova, L.I.Mitina, L.A.Petrovskiy, A.V.Xutorskoy va boshqalar katta hissa qo'shganlar. Fanda bir qator olimlar A.G.Bermus, N.F.Yefremova, I.A.Zimnyaya va boshqalar kompetentlikni mutaxassisiga qo'yiladigan kasbiy talablarni shakllantirish bilan bog'liq deb hisoblashadi.

Xorijlik olimlardan T.Byuzen, M.Bernis, M.Pietra, Y.Terxart, R.Dyunn kabi olimlar tomonidan talabalarda superfikrlashni shakllantirish, o'qitishning modulli va axborot texnologiyalari integratsiyasini ta'minlash masalalari o'rganilgan.

Hozirgi vaqtida ta'lif tizimida yuz berayotgan tub o'zgarishlar talabalarning yuqori darajadagi kasbiy tayyorgarlikka ega raqobatdosh mutaxassis sifatida shaxsini rivojlantirish uchun alohida ahamiyatga ega. Bugungi kunda insonning bilimlarini yangilashga bo'lgan ehtiyoj tezligi aql bovar qilmas darajada o'smoqda: dunyoning ilmiy dunyoqarashini yangilash sikli 3-5 yilni tashkil etib, u qisqarishda davom etmoqda. Bu esa "yaqin kelajakda iqtisodiy jihatdan faol aholining qariyb 90 foizi ta'lif olish jarayonida ham, butun hayoti davomida ham kognitiv faoliyatni olib boradi. Shunday qilib, insonning kognitiv faoliyatni jamiyatning iqtisodiy o'sishi va rivojlanishining asosiy omiliga aylanadi va zamonaviy dunyoda davlatning obro'si va o'rnni belgilaydi" (M.P.Karpenko) [2].

Zamonaviy jamiyatda u yoki boshqa mamlakatlarning rivojlanish darajasini nafaqat uning texnik holati, balki olyi ta'lif muassasalarida tayyorlanayotgan mutaxassislar kasbiy kompetentligini ham belgilaydi.

Fikrlash sifatini yaxshilash orqali "bilim – bu kuch" ta'lif modelidan "ta'lif – bu tadqiqot" modeliga o'tish boshlandi, bu ongning moslashuvchanligi, refleksivligi va ijodiy ishlash qobiliyatini rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

Oliy ta'lif bitiruvchilarining universitetda olgan bilim va ko'nikmalari asosida turli ishlab chiqarish vaziyatlarida samarali qarorlar qabul qilishga tayyorligi sifatida ta'riflanishi mumkin bo'lgan kognitiv kompetensiyaga kelsak, bu, shubhasiz, bitiruvchining asosiy kompetensiyasidir.

Yevropa hamjamiyati kognitiv kompetensiyani "ta'lif darajasini doimiy ravishda oshirishga tayyorlik, shaxsiy salohiyatini yangilash va amalga oshirish zarurati, mustaqil ravishda yangi bilim va ko'nikmalarni egallash qobiliyati, o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyati" deb izohlaydi [3].

Kognitiv kompetensiya (lotincha "sognoscere" – bilib olish) bazaviy kompetensiya hisoblanib, tafakkur jarayoni bilan bevosita bog'liq holda olam va uning mohiyatini bilib olish, tushunib yetish, anglash, uning muammolarini yechishda ishtirok etishni nazarda tutadi. Diqqat-etiborlilik, kirishimiliq, xotirada saqlash va o'z harakatlarini ketma-ketlik va puxtalik bilan rejalashtirish kognitiv kompetensiyaning tarkibiy qismlarini tashkil etadi. Kompetensiya kognitiv muammoni yechish qobiliyati bilan chambarchas holda quyidagi kabi uch belgi ko'rinishida, ya'ni, birinchidan, o'rganib (o'zlashtirib) va o'rgansa (o'zlashtirsa) bo'ladigan muammo, ikkinchidan, o'zlashtirilgan bilimga asoslanib muayyan harakat vaziyatlarda, uchinchidan bilim va ko'nikmaning uyg'unlashuvi natijasida namoyon bo'ladi.

Tadqiqotda kognitiv kompetensiya deganda, biz shaxsning o'zini o'zi tarbiyalash, mustaqil ta'lif olishga, shaxsiy va kasbiy o'sishga tayyorligini ta'minlaydigan integral sifatni tushunamiz.

Mustaqil ta'lif olish mexanizmi subyekt tomonidan o'z faoliyatining maqsadini tanlash va qabul qilish, harakatlar dasturini tuzishda shaxsiy munosabat, o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini baholash, o'z faoliyatini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Shu munosabat bilan kognitiv kompetensiyaning tuzilishi quyidagicha bo'ladi:

Kognitiv kompetensiya tuzilishi

Kompetensiya komponenti	Komponent ko'rsatkichlari
Motivatsion	O'z faoliyatining maqsadini belgilash va uni qabul qilish qobiliyati; individual ta'lif trayektoriyasini tanlash qobiliyati; mustaqil ta'lif olishga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish
Axbrotli	Axborotlarni modellashtirish, ma'lum bir mavzu doirasidagi asosiy ma'lumotlarni umumlashtirish va ta'kidlash qobiliyati
Operatsion	O'z faoliyatini dasturlash qobiliyati: reja tuzish, uning natijalarini oldindan bilish; bajarilgan harakatlarni anglash va asoslash, bilimlarni yangi vaziyatga o'tkazish
Baholovchi	O'z-o'zini tushunishi va boshqalarning xatti-harakatini anglagan holda, baholashini ifodalash qobiliyati

Kognitiv kompetensiya shaxsiy kompetensiyasining asosiy turlaridan biridir, shuning uchun zamonaviy sharoitda har bir mutaxassis uni o'zlashtirishi kerak. Bu boshqa kompetensiya turlarining tarkibiy qismi, uzlusiz ta'lifning shaxsiy asosi sifatida qaralishi mumkin.

Ilmiy terminologiyaga "kognitiv kompetensiyalar" tushunchasining kiritilishi ularning xususiyatlari va rivojlanish qonuniyatlarini tizimlashtirishga, ularni olyi ta'lif tizimida shakllantirish va rivojlanishning uslubiy asoslarini ishlab chiqishga va ta'lif dasturlarini loyihalashda

talabalarning intellektual rivojlanishiga e’tiborni o‘zgartirishga imkon beradi.

Kognitiv kompetensiyalar idrok etish, fikrlash, shuningdek, ma’lumotlarni qayta ishlash va tushunish jarayonlarini, muammolar va vazifalarni hal qilish jarayonlarini, qaror natijalarini uzatish jarayonlarini amalga oshirish imkoniyatini tavsiiflaydi.

Xulosa, “kognitiv kompetensiya” tushunchasining mazmunini ochib berishda turlicha yondashuvlarni birlashtirib, quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin:

1. Barcha tadqiqotchilar o‘quv faoliyatini texnologiyalarini bilishga, o‘quv faoliyatida o‘zini o‘zi boshqarishga, kognitiv kompetensiyalarga ega bo‘lishga e’tibor qaratib, subyektning ta’lim darajasini oshirishni birinchi o‘ringa qo‘yadilar.

2. Kompetensiya shaxsiy xususiyat ekanligini angagan holda, tadqiqotchilar kognitiv kompetensiya tarkibidagi motivatsion, irodaviy, kognitiv, hissiy, baholovchi va boshqa tarkibiy qismlarni odatda ajratib ko‘rsatadilar.

Oliy ta’lim muassasasida bo‘lajak mutaxassislarning intellektual salohiyatiga yuqori talablarni qo‘yadigan axborot jamiyatiga o‘tish ta’lim tizimida, uning texnologi-

yalari va ta’lim uslublarini o‘zgartirishga, xususan, ta’lim muammolarini hal qilishda faoliyatli yondashuvga yo‘naltililgan. Shunday qilib, ta’lim jarayonida talabalar kognitiv kompetentligini rivojlanishi, ularga nafaqat texnika va texnologiyalar sohasidagi aniq bilim va ko‘nikmalarini egallash, balki ularni amalda qo‘llash qobiliyatiga qaratilgan kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish imkonini beradi. Bundan tashqari, talabalar kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga asoslangan holda, texnik savodxonlikni oshiradilar, mashq bajarish va amaliy vazifalarni bajarish qobiliyatni, talabalar bilan ilmiy ishlarni tashkil etish qobiliyatni, axborot texnologiyalari mazmunini mustaqil ravishda ishlab chiqish qobiliyatini qo‘llashadi. Kompetentlik (ayniqsa, kasbiy) esa pedagogik va metodologik yondashuvlar asosida shakllantiriladi. Ko‘plab pedagoglar kasbiy pedagogik kompetensiyani tiklashda kasbiy ta’limning o‘ziga xosligini ochib beradi va pedagogik faoliyat va shaxsnинг turli jihatlarini modellashtirish, o‘qitishga yangi yondashuvlarni ishlab chiqadi. Bizning fikrimizcha, bu bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilari kasbiy kompetensiyasining mazmuniga jiddiy o‘zgarishlar kiridi va jamiyatning talablari, ijtimoiy muhit va kasbiy-pedagogik faoliyatning aniq sohasi bilan mos keladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlanirish Konseptsiyasi”.
2. Карпенко, М. П. Когномика / М. П. Карпенко. – М.: СГА, 2009. – 225 с.
3. Липатникова И.Г., Паршина Т.Ю. Формирование когнитивной компетентности в процессе обучения студентов педагогических вузов элементарной математике // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 1.
4. Raximov Z.T. Pedagogik kompetentlik ta’lim jarayoni rivojlanishining muhim omili sifatida. // “Zamonaviy ta’lim” jurnali. – 2019. – № 7(80). – 4-б.
5. Сорокина Т.М. Развитие учебно-профессиональной деятельности у студентов педагогического вуза: Монография / Н.А.Хомова, Т.М.Сорокина. – Н. Новгород: НИУ РАНХиГС, 2013. – 128 с.
6. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностноориентированной парадигмы образования // Ученник в обновляющейся школе: сб. науч. тр. / под ред. Ю.И.Дика, А.В.Хуторского. – М.: ИОСО РАО, 2002. – 488 с.

СОВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Паризода Рахматова,
Студентка 2 курса Навоийского
государственного педагогического института

Аннотация

В данной статье рассматривается использование нескольких современных технологий на уроках русского языка и их роль в обучении. Также в статье рекомендуются методы и приемы, помогающие быстро освоить современные мировые науки об этих технологиях. В статье также представлены анализ и теории автора и экспертов.

Ключевые слова: инновационные методы, диаграмма Венна, независимое мышление, синквейн, «круги по воде».

Annotatsiya

Ushbu maqolada rus tili darslarida bir nechta zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va ularning o‘qitishdagi o‘rnini ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, maqola bu texnologiyalarning hozirgi jahon ilmlarini tezda o‘zlashtirishga yordam beruvchi metod va uslublarni tavsiya qiladi. Maqolada muallifning va mutaxassislarning tahlil hamda nazariyalari keltirilgan.

Tayanch so‘zlar: innovation methods, Venn diagrammasi, mustaqil fikrlash, sinkwine, “suv ustidagi doiralar”.

Annotation

This article examines the use of several modern technologies in Russian language classes and their role in teaching. Also, the article recommends methods and techniques that help to quickly master the current world sciences of these technologies. The analysis and theories of the author and experts are also presented in the article.

Key words: innovative methods, Venn diagram, independent thinking, sinkwine, water circle, independent thinking.

Качество образования – это одна из основных проблем как современной, так и высшей школы. Это процесс постоянного совершенствования.

Качество знаний – это целостная совокупность, характеризующая результат учебно-познавательной деятельности учащихся: полнота, глубина, оперативность, гибкость, конкретность, обобщённость, систематичность, осознанность, прочность. Это то, что требует постоянной работы, совершенствуясь, чтобы успевать идти «в ногу со временем». [1].

В современных условиях необходимо владеть современными образовательными технологиями и методиками. Теперь образование все более ориентируется на создание таких технологий и способов влияния на личность, в которых обеспечивается баланс между социальными и индивидуальными потребностями, и, которые, запуская механизм саморазвития (самосовершенствования, самообразования), обеспечивают готовность личности к реализации собственной индивидуальности и изменениям общества [2].

В целях реализации поставленной задачи, необходимо использовать на занятиях русского языка современные инновационные методы и технологии. Применение данных технологий на занятиях русского языка обеспечит положительное усвоение новой темы.

Иновационные методы позволяют студентам взаимодействовать друг с другом, устанавливают независимое общение посредством мыслей, рассуждений, активности. Отличие этих методов от традиционных в обучении состоит в том, что инновационные методы позволяют студенту мыслить свободно и независимо

[3]. В обучении нужно использовать инновационные методы и технологии для повышения эффективности [4]. В группу инновационных методов, широко используемых на уроках русского языка, входят «Диаграмма Венна», «Синквейн», «Круги по воде», «Толстые и тонкие вопросы» также и другие технологии.

Один из инновационных методов, который можно использовать в образовании – это диаграмма Венна, названная в честь разработавшего её английского учёного Джона Венна. Этот метод помогает студентам для анализа, синтеза и сравнения концепций и процессов. Эту диаграмму можно использовать для сравнения нескольких грамматических терминов. Например, для сравнения сильной и слабой позиций гласных можно использовать диаграмму Венна.

Студенты могут использовать диаграмму Венна при изучении грамматических тем, чтобы сравнить правила, приведённые в двух разных книгах, и сделать окончательный независимый вывод.

Также будет эффективным, если использовать на занятиях синквейн. Синквейн – это методический приём, который представляет собой составление стихотворения, состоящего из 5 строк. При этом написание каждой из них подчинено определенным принципам, правилам. Таким образом, студенты подведут итоги по изученному учебному материалу. Синквейн является одной из методов критического мышления, который активирует умственную деятельность студентов через чтение и письмо. Написание синквейна – это свободное творчество, которое требует от студентов найти и выделить в изучаемой теме наиболее

существенные элементы, проанализировать их, сделать выводы и коротко сформулировать, основываясь на основных принципах написания стихотворения. Ключевое слово – это изучаемое понятие, явление. Оно записывается в столбик и на каждую букву подбираются определённые правила по изучаемой теме.

1 строка – одно ключевое слово, определяющее содержание синквейна;

2 строка – два прилагательных, характеризующих ключевое слово;

3 строка – три глагола, показывающие действия понятия;

4 строка – фраза из четырёх слов;

5 строка – синоним к ключевому понятию.

Пример составления синквейна

Звук

Глухой, звонкий

Звучит, слышится, произносится

Помогает общению людей.

Шум

Функция источника информации в педагогической деятельности преподавателя, использующего этот метод, несколько снижается, а возрастут функции управления и контроля деятельности студентов [5].

Приём «Круги по воде». Ключевое слово – это изучаемое понятие, явление. Оно записывается в столбик и на каждую букву подбираются определённые правила по изучаемой теме.

С – синтагматика – это один из двух аспектов изучения системы языка, противопоставленный парадигматике.

И – изменения звуков, которые возникают под воздействием соседних звуков называются позиционными изменениями.

Н – носовая полость, твёрдое нёбо, зубы относятся к пассивным органам

Т – турбулентный источник возникает при сужении речевого аппарата в каком -либо его месте. Так образуются щелевые согласные.

А – анализ особых (синтагматических) отношений между знаками языковыми, возникающих между последовательно расположеными единицами языка при их непосредственном сочетании друг с другом в реальном потоке речи или в тексте.

Г – гласные звуки характеризуются звучностью, которая образуется вибрацией голосовых связок и отсутствием смычки органов речи в полости рта.

М – мена звуковых единиц, которая определяется действующими в данном языке синтагматическими законами – это позиционная мена звуков,

А – анатомо – физиологическому аспекту относится строение речевого аппарата.

Т – твёрдые и мягкие звуки отличаются друг от друга артикуляцией.

И – импульсный источник возникает при резком раскрытии смычки произносительных органов, что порождает краткий и резкий звук. Таким образом, образуются взрывные согласные.

К – качественная редукция зависит от двух условий:

1. От ударения

2. От твёрдости – мягкости предшествующего согласного.

А – аккомодация – это приспособление ударных гласных с мягкими согласными.

«Круги по воде» – возможность понять взаимосвязь между идеями, теориями, законами и концепциями, которые усвоены и усваиваются учащимися, возможность развивать навыки аналитического и критического мышления.

Гибкость и вариативность содержания образования, отсутствие жёстких требований к планированию и организации образовательного процесса, многоуровневость и многофункциональность средних учеб-

ных заведений, возможность использования инновационных технологий, возрастание научного потенциала педагогических кадров – всё это можно отнести к достижениям, открывающим дорогу инициативе, творчеству учителя [6]. Названные условия работы словеснику не только предоставляют ему определенную свободу, но и повышают его ответственность, на-кладывают множество обязательств.

Сегодня учителю-словеснику приходится решать инновационные задачи, не имеющие аналогов в прошлом, принимать участие в разработке решений и самостоятельно находить ответы на теоретические и практические вопросы, а также осуществлять творческий подход к данной деятельности [7]. В современной образовательной ситуации преподавателю уже недостаточно просто иметь глубокие предметные знания и владеть практическими умениями и навыками. Преподавателю нужны аналитические, информационные, рефлексивные, перцептивные, коммуникативные умения, т.е. он должен владеть профессиональной компетентностью [8].

Итак, современные подходы к модернизации образования, внедрение стандартов нового поколения определяют приоритетные цели и задачи, решение которых требует высокого уровня качества образования. Сегодня общество заинтересовано в выпускниках с развитыми познавательными потребностями, нацеленных на саморазвитие и самореализацию, умеющих оперировать полученными знаниями, ориентироваться в современном информационном пространстве, продуктивно работать, эффективно сотрудничать, адекватно оценивать себя и свои достижения. Для подготовки таких учащихся педагогам необходимо использовать в обучении современные образовательные технологии. Одной из педагогических задач сегодня является внедрение в образовательный процесс таких методов и приемов, которые помогут не только овладеть определенными знаниями, умениями и навыками в той или иной сфере деятельности, но и развивать их творческие способности, где важная роль отводится урокам русского языка.

Поиск ответов не только на вопросы «чему учить?», «зачем учить?», «как учить?», но и на вопрос «как учить резльтативно?» привели ученых и практиков к попытке «технологизировать» учебный процесс, т.е. превратить обучение в своего рода производствен-

но-технологический процесс с гарантированным результатом, и в связи с этим в педагогике появилось направление – педагогические технологии.

Педагогическая технология есть продуманная во всех деталях модель совместной учебной и педагогической деятельности по проектированию, организации и проведению учебного процесса с безусловным обеспечением комфортных условий для учащихся и преподавателя.

Новые образовательные технологии предлагают инновационные модели построения такого учебного процесса, где на первый план выдвигается взаимосвязанная деятельность учителя и ученика, нацеленная на решение как учебной, так и практически значимой задачи. Это не противоречит творческим процессам личностного совершенствования, так как каждая из педагогических технологий имеет собственную зону, в пределах которой происходит развитие личности.

Диапазон возможностей информационных технологий гораздо шире и зависит от фантазии, творчества и технической подготовленности учителя, но в любом случае можно сделать вывод о том, что применение информационных технологий в преподавании русского языка не только интенсифицирует процесс обучения, но и повышает мотивацию современного школьника к занятиям, стимулирует его познавательный интерес и повышает эффективность групповой и самостоятельной работы. Но успешность любой педагогической технологии зависит от личности учителя. Работа в инновационном режиме меняет мировоззрение самого педагога. Учителю-новатору становится самому интересно овладевать СОТ и использовать их в учебно – воспитательном процессе. Тем самым педагог повышает свой социальный статус, также повышается его авторитет. Результатом является рост профессионального мастерства учителя и признание его заслуг на разных уровнях.

Таким образом, использование вышеуказанных инновационных методов на уроках русского языка позволяет студентам самостоятельно мыслить, анализировать проблемные ситуации, делать предположения, применять ранее полученные знания, навыки и умения в новых ситуациях, приобретать новые знания, навыки и компетенции, предоставляет возможность доказать свою точку зрения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алексеева, Л.Н. Инновационные технологии как ресурс эксперимента/ Л.Н.Алексеева// Учитель. – 2004. – № 3. – с. 78.
2. Гамзатова Д.А. «Формирование коммуникативной компетенции младших школьников» // «Инновационные технологии в профессиональном образовании». Материалы П1 Всероссийской научно-практической конференции «ИТПО–2012», г. Грозный - 16-17 мая 2012. – С. 42-46.
3. Дебердеева, Т.Х. Новые ценности образования в условиях информационного общества/ Т.Х.Дебердеева// Инновации в образовании. – 2005. – № 3. – с. 5.
4. Заир-Бек С.И. Развитие критического мышления на уроке: пособие для учителей общеобразовательных учреждений / С.И.Заир-Бек, И.В.Муштавинская. – 2-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 2011. – 223 с.

5. Загашев И.О., Заир-Бек С.И. Критическое мышление: технология развития. – СПб.: Альянс Дельта, 2003. – 284 с.
6. Биробиджана. – Биробиджан: Инновационные технологии на уроках русского языка и литературы: Из опыта работы Ольги Васильевны Козловой, учителя русского языка и литературы МОУ СОШ №16 г. ОблиПКР, 2010.
7. Кулюткин Ю.Н., Муштавинская И.В. Образо-Вательные технологии и педагогическая рефлексия. – СПб.: СПбГУПМ, 2002, 2003. – 48 с.
8. Заир-Бек, С.И. Развитие критического мышления на уроке : пособие для учителей общеобразоват. Учреждений / С.И.Заир-Бек, И.В.Муштавинская. – 2-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 2011. – 223 с.
9. Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании // Школьные технологии. – 2004. – № 5. – С. 3-1.

ALOHIDA YORDAMGA MUHTOJ O'QUVCHILAR SHAXSINING RIVOJLANISHIDA AXLOQIY TARBIYANING O'RNI

Shaxnoza Amirsaidova,
Nizomiy nomidagi TDPU
Oligofrenopedagogika kafedrasи dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi

Annotation

Maqolada axloqiy tushunchalar, axloq mazmuni, axloqiy tarbiyaning asosiy maqsad va vazifalari, ixtisoslashtirilgan muktab o'quvchilarida axloqiy xususiyatlarning o'ziga xosligi, aqli zaif o'quvchilarining shaxsiy rivojlanishida axloqiy tarbiyaning o'rni, ixtisoslashtirilgan muktabda aqli zaif o'quvchilar bilan olib boriladigan tarbiyaning korreksion yo'nalganligi, uning mazmuni, vazifalari, usullari, axloqiy tarbiyaning asosiy manbalari ochib berilgan. Shuningdek, maqolada tarbiyaviy ishlarni olib borishda ixtisoslashtirilgan muktab o'qituvchisi vazifalariga diqqat qaratilgan.

Kalit so'zlar: axloqiy tarbiya, aqli zaif o'quvchi, korreksiya, shaxs, axloqiy tarbiya usullari, ta'lif-tarbiya jarayoni.

Аннотация

В статье раскрываются нравственные понятия, содержание нравственности, основные цели и задачи нравственного воспитания, своеобразие нравственных качеств у учащихся специализированной школы, роль нравственного воспитания в развитии личности умственно отсталых учащихся, коррекционное направление воспитательной работы с умственно отсталыми учащимися в специализированной школе, содержание, задачи, методы, основные источники нравственного воспитания, а также в статье акцентируется внимание на обязанностях педагога специализированной школы при проведении воспитательной работы .

Ключевые слова: нравственное воспитание, умственно отсталый школьник, коррекция, личность, методы нравственного воспитания, воспитательный процесс.

Annotation

The article contains moral concepts, the content of morality, the main goals and objectives of moral education, the originality of moral qualities in students of a specialized school, the role of moral education in the development of the personality of mentally retarded students, work with mentally retarded students in a specialized school, the correctional direction of education, its content are revealed , tasks, methods, main sources of moral education, as well as the article focuses on the duties of a teacher of a specialized school in the conduct of educational work.

Keywords: moral education, mentally retarded schoolchild, correction, personality, methods of moral education, educational process.

Komil inson tarbiyasi – bu ta'lif-tarbiya jarayoni orqali amalga oshiriladi va pedagogika asosida tarkib toptiriladi. Yoshlar ongiga ma'naviy-ruhiy poklik mezonlari va tamoyillarini singdirish hozirgi davrning asosiy vazifalaridan biridir. O'zbek xalqi pedagogikasi namoyondalarining barkamol inson ta'lif-tarbiyasi haqidagi nazariyalari asosida ta'lif-tar-

biya berish yoshlarimizni Vatanga muhabbat, odob-axloq me'yorlarini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Axloq ijtimoiy ong shakli bo'lib, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida insonning xulq-atvorini yo'lga solib turadigan tamoyillar, talablar, me'yoriy va qoidalar yig'in-disidan iborat.

Axloqiy tushunchalar yaxshilik, sharaf, vijdon xarakteriga ega. Axloq mazmuni muayyan qadriyat yo'l-yo'riqlarini va motivlarini o'z ichiga oladi.

Axloqiy tarbiyaning asosiy maqsad va vazifasi har bir bolada faol hayotiy nuqtayi nazarni hosil qilishdan iborat. Axloqiy tarbiya, uning mohiyati alohida shaxs uchungina emas, balki jamiyatning kelajagi, uning qanday bo'lishi uchun muhimdir.

Axloqiy tarbiya shaxsni barkamol shakllantirishda asosiy o'rinni egallaydi. Shuning uchun ham pedagogika da axloq masalalariga katta ahamiyat beriladi [3, 40].

Ixtisoslashtirilgan maktabda korreksion ta'limiyy-tarbiyaviy ishlari o'z ichiga o'quvchi shaxsini optimal rivojlanadirigan tashkiliy va pedagogik vazifalarni, qo'yilgan maqsadga mos tarbiyaning shakl va metodlarini oladi. Bu ish oligofrenopedagog va aqli zaif o'quvchilarining birkalidagi faoliyatini tashkil etishni ko'zda tutadi. Ixtisoslashtirilgan maktablarda olib boriladigan korreksion ta'limiyy-tarbiyaviy ishlari quyidagi vazifalarni o'z ichiga oladi:

- o'quvchining rivojlanishi, atrof-muhitga qiziqishlari;
- individual xususiyatlarini o'rganish;
- tarbiyaviy ta'sirni dasturlashtirish;
- o'quvchi bilan individual ishslashning kompleks metod, shakllarini amalga oshirish;
- tarbiyaviy ta'sir natijasining tahlili;
- jamoani birlashtirish;
- ijobiy emotsiyonal muhitni shakllantirish;
- o'quvchilarini turli ijtimoiy faoliyat turlariga jalb etish;
- bolaning o'zini boshqarishini rivojlantirish [4, 12].

Ta'lim-tarbiya jarayonida axloqiy xususiyatlarni tarbiyalash o'quvchilarining o'zlarini faolligini talab etuvchi jarayondir. Ammo ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarining barchasida shu faollik yetishmaydi. Bundan tashqari, aqli zaif o'quvchilar mustaqillik ham yetarli darajada bo'lmaydi. Rivojlanishida nuqsoni bor o'quvchilar axloqiy xususiyatlarni tarbiyalash oligofrenopedagogdan mahorat va alohida yondashuvni talab etadi.

Axloqiy tushunchalar, odam xulqining me'yori va malakalari, uning mehnatga bo'lgan munosabati, intizomiligidadir. Bularning hammasi ta'lim-tarbiya natijasi, bolaga maktab, oila va atrofdagilarning murakkab va doimo ta'sir etishi natijasidir. Shuning uchun aqli zaif bolada ma'lum axloqiy xususiyatni vujudga keltirish rejalashtirilgan, maqsadga qaratilgan pedagogik ta'sirni tashkil qilishni talab etadi.

Axloqiy tarbiyaning asosiy manbalari turli kitoblar, san'at asarlari, ertaklar, an'ana va qadriyatlardir. Ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarida axloqiy xususiyatlarni tarbiyalashda ham shu manbalardan foydalaniladi. Hozirgi kunda axloqiy xususiyatlarni tarbiyalashda matbuot nashrlari, jurnallar, gazetalar, san'at asarlаридан, AKT vositalardan ko'proq foydalilmoxda. Buning samaradorligi albatta yuqori bo'lmoxda. Lekin rivojlanishida nuqsoni bor o'quvchilarini matbuot nashrlari bilan ham tanishtirish muhimdir. Chunki bunday nashrlarda ko'plab tarbiyaviy

ahamiyatga ega bo'lgan maqlolalar chop etib boriladi.

Alohida yordamga muhtoj o'quvchilarga tarbiyaviy soatlar o'tish jarayonida turli nashrlarda chop etilgan axloqiy xususiyatlarni tarannum etuvchi asarlar bilan tanishtirish jarayonida ko'rgazmalilikka tayanish yoki shu jarayonda bolalarning o'zlarini bevosita ishtirot etishlari muhim ahamiyatga ega. Chunki bunda aqli zaif o'quvchilarda shu narsaga nisbatan qarashlari o'zgaradi va xotilarida uzoqroq saqlanib qoladi.

Alohida yordamga muhtoj o'quvchilarda axloqiy xususiyatlarni tarbiyalashda bolalarga namuna ko'rsatish, rag'batlantirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Korreksion tarbiyaning asosiy, yetakchi usullaridan biri ham namuna asosida tarbiyalashdir. Chunki har bir bola namuna qilib ko'rsatilgan odamga hurmat bilan qaraydi, unga taqlid qilishga harakat qiladi.

Ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarini rag'batlantirishni, ayniqsa, yaxshi ko'radilar. Rag'batlantirish – ruhlantirish demakdir. Dastlabki kunlardanoq oligofrenopedagog o'quvchilarining ayrimlarini yaxshi xulqi uchun maqtab qo'yadi, boshqalariga esa gapga e'tibor bilan qulq solish kerakligini tushuntiradi. Maqtov bolaning o'z faoliyati va yurish-turishidan mammuniyat tuyg'usini keltirib chiqaradi. Shu sababli ham maqtovga juda berilib ketmaslik kerak. Aks holda, u manmanlik, xotirjamlik tuyg'usini keltirib chiqaradi, bu esa bolaning axloqiy tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarida axloqiy xususiyatlarni shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg'usi va irodasiga hartomonlama ta'sir ko'rsatish usullaridan foydalaniladi. Bu usullarning mohiyati shundan iboratki, ularning vositasi bilan yosh avlodga nisbatan qo'llanilayotgan talablar o'quvchi ongiga yetkaziladi.

Ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarini tarbiyalashda oligofrenopedagog dasturxon atrofida, ko'chada, kattalar bilan muomalada to'g'ri xatti-harakatlar qilish odatlarini tarkib toptirishga, ana shu muomaladan zavqlanish, yaxshi xulqi uchun kattalar maqtovidan mammun bo'lish tuyg'usini shakllantirishga katta e'tibor qaratishi lozim.

Ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarida axloqiy xususiyatlarni tarbiyalash ishlari sind majlislari, ertaliklar, sind, maktab miqyosidagi tadbirlarda, suhbatlar, tarbiyaviy soatlarda olib boriladi. Bunday tarbiyaviy ishlarni tashkil qilishda o'qituvchi doimo bolalarning individual xususiyatlarni hisobga olishi, bu ishda foydalaniladigan ko'rgazmali qurollar, vositalar bolalarni o'ziga jalb qila olishini ta'minlashi va shunga harakat qilishi kerak. Tarbiyaviy ishlardagi ko'rgazmalar, vositalarning sifati, o'qituvchining jonli so'zining ta'siri rivojlanishda aqli zaif o'quvchilarining axloqiy xususiyatlarni tarbiyalashda katta rol o'ynaydi. Shuning uchun o'qituvchi o'quvchilariga o'z "so'z"ining ta'sirini ko'rsata olishi kerak. Bu esa o'qituvchidan katta mahorat talab etadi [1, 75].

Ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarida axloqiy xususiyatlarni shakllantirishda maqsadga erishish uchun, eng

avvalo, ulardag'i salbiy illatlarni yo'qotish kerak, shunda-gina maqsadga erishish mumkin. O'quvchilardagi salbiy illatlarga qarshi kurashda o'qituvchilar muhim rol o'ynay-dilar. Ular korreksion ta'limg-tarbiya jarayonida o'quvchilarni mamlakatimizda ro'y berayotgan voqealarning haqqoniyligiga, to'g'riliqiga ishonch ruhida tarbiyalash-lari, salbiy illatlarning oqibathalarini bolalarga tushuntirishi kerak. O'quvchilarda ijobjiy axloqiy xususiyatlarni tarbiyalashda maqsadga erishishning yana biri o'qituvchining o'zi o'quvchilarga o'rnak bo'la olishidir. Agar o'qituvchi hartomonlama tarbiyalangan, bilimli, is'tedodli bo'lsa, bugungi kun yangiliklari bilan tanish bo'lsa, o'quvchilarni ham hartomonlama tarbiyalay oladi.

Bolalarga axloq va ma'naviyat asoslarini o'rgatish jarayoni mактабга qadar boshlanadi. Lekin faqatgina ixtisoslashtirilgan maktabda aqli zaif bolalarning axloqiy qoida-larga rioya qilishi doimiy nazorat qilinadi. Aqli zaif o'quvchilar o'qituvchilar, kattalar bilan o'zaro munosabatda bo'lganda, darsda va tanaffusda o'rtoqlari bilan muloqot qilganda, ko'chada, jamoat joylarida bo'lganlarda o'zlarini qanday tutishlari, xulq-atvor qoidalari va me'yorlari bilan tanishtiriladi. Yuqori sinf o'quvchilari bu qoida va me'yorlarning mazmunini aniq tushunishi va ularni har kuni bajarishga psixologik tayyorlangan bo'lishlari lozim.

Kichik mактab yoshidagi davrda axloqiy xatti-harakat poydevori qo'yiladi, axloqiy me'yorlar va xatti-harakat qoidalari o'zlashtiriladi, shaxsnинг ijtimoiy yo'nalishi tarkib topa boshlaydi. Kichik mактab yoshidagi o'quvchilarning axloqiy onglari 3-sinfdan 5-sinfgacha bo'lgan

davr mobaynida muhim o'zgarishlarga uchraydi. Bu yoshning oxirgi davrlariga kelib axloqiy bilimlar, tasavvurlar va mulohazalar sezilarli darajada boyiydi, anglanadi, turli-tumanlikka ega bo'ladi, umumlashadi [2, 102].

Yuqori sinf o'quvchilarining axloqiy mulohazalari o'z xatti-harakatlari tajribasiga, o'qituvchilar hamda ota-onalarining ko'rsatmalari va tushunchalariga asoslanadi.

Har bir o'quvchi axloqiy tushunchalarni qanday o'zlashtirganini anglamay, ular bilan yakkama-yakka munosabatga kirishishlari mumkin emas. Buyuk allomalarning ta'kidlashicha, kishining xulq-atvori hammadan ko'ra hayotining dastlabki yillarida tarkib topadi va unda ana shu davrda paydo bo'lgan sifatlar mustahkam o'rnashib, kishining ikkinchi tabiatiga aylanadi. Insonning ikkinchi tabiatida ijobjiy xislatlarni, fazilatlarni tarkib toptirish, yuksak axloqiy normalarni tarkib toptirish uchun butun ma'suliyat quyi sinf o'qituvchisining zimmasiga tushadi.

Alovida yordamga muhtoj o'quvchilar axloqiy mulohazalarida o'z xatti-harakatlari tajribasiga va kattalarning ko'rsatmalariga asoslanishi bilan birga, boshqa kishilarning tajribalarini ham tahlil qilishga intiladilar. Aqli zaif o'quvchilarda ijobjiy axloqiy sifatlarni tarbiyalashda badiy adabiyotlarni o'qish va bolalar uchun chiqarilgan kino-film, spektakllarni ko'rish, yosh tomoshabinlar teatriga borish katta axloqiy ahamiyat kasb etadi.

Shunday ekan bugungi kunda ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarida axloqiy xususiyatlarni tarbiyalashni takomillashtirish yuqorida fikrlarni, usullarni barchasini o'zida aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Pulatova P., Amirsaidova Sh. va boshqalar. Maxsus pedagogika. – T.: G 'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2005. – 224 b.
2. Pulatova P.M., Oligofrenopedagogika. – T.: TDPU bosmaxonasi”, 2022. – 102 b.
3. Mavlanova R.A., Raxmankulova N.X. Tarbiyaviy ishlар metodikasi. – T.: Tib kitob nashriyoti 2014. – 40 b.
4. Коняева Н.П., Никандрова Т.С. Воспитание детей с нарушениями интеллектуального развития. Гуманитарный издательский центр “Владос”, 2016. – 12 с.

**DAVLAT BOSHQARUV ORGANILARIDA ELEKTRON HUJJAT AYLANISH
TIZIMINI MUVOFIQLASHTIRISHNING AHAMIYATI VA O'RNI**

Nodira Tashtemirova,
 Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi
 Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
 “Algoritmlash va matematik modellashtirish”
 kafedrasi dotsenti;
Kamoliddin Bekmirzayev,
 Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi
 Toshkent axborot texnologiyalari
 universiteti magistranti

Annotatsiya

Hozirgi zamonaviy axborot va internet texnologiyalari rivojlanishi ko'plab sohalar singari, axborotlarni uzatish va qabul qilish tizimlarini takomillashib, yangi darajaga yetganligi barchamizga ma'lum. Ushbu tadqiqotning maqsadi davlat boshqaruv organilarida elektron hujjat aylanish tizimini muvofiqlashtirishning ahamiyati va o'rnni aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot natijalar shuni ko'rsatdiki, hozirgi kunda elektron hujjat aylanish tizimlariga bo'lgan talab yuqori va undagi ko'pfunksiyalilik, tezkorlik, xavfsizlik parametrlarini inobatga olgan holda yanada optimal yechimlarni yaratish va amaliyotga joriy etish doimiy ravishda dolzarb bo'lib qoladi.

Kalit so'zlar: elektron hujjat, axborot tizimi, elektron raqamli imzo, ijro.gov.uz, elektron hujjat aylanishi, axborot texnologiyalari, axborot xavfsizligi.

Аннотация

Все мы знаем, что развитие современных информационных и интернет-технологий, как и многих других отраслей, вышло на новый уровень, совершенствуя системы передачи и приема информации. Цель настоящего исследования направлена на определение значения и места координации системы электронного документооборота в органах государственного управления. Результаты исследования показали, что в настоящее время спрос на системы электронного документооборота высок, и создание и внедрение в практику более оптимальных решений с учетом имеющихся в них параметров многофункциональности, быстродействия, безопасности будет постоянно оставаться актуальным.

Ключевые слова: электронный документ, информационная система; электронная цифровая подпись, ijro.gov.uz, электронный документооборот, информационные технологии, информационная безопасность.

Annotation

It is known to all of us that the development of modern information and internet technologies has reached a new level, improving the systems of transmission and reception of information, like many other areas. The purpose of this study is to determine the importance and place of coordination of the Electronic Document Management System in state governing bodies. The results of the study showed that currently there is a high demand for electronic document management systems, and the creation and implementation of more optimal solutions, taking into account the multifunction, speed, safety parameters in it, becomes constantly relevant.

Keywords: Electronic Document, Information System; Electronic Digital Signature, ijro.gov.uz, Electronic Document Management, Information Technology, axboort security.

Kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi va jamiyatni universal axborotlashtirish sharoitida axborot tizimlari bilan o'zaro munosabatlarning zamonaviy innovatsion usullarini joriy etish orqali ishlab chiqarish va ta'lim faoliyatini avtomatlashtirish muammolari, ayniqsa, dolzarbdir. Ularning yechimi, birinchi navbatda, mehnat unumdarligini oshirishga, vaqt xarajatlarini kamaytirishga, monotonish hajmini kamaytirishga qaratilgan.

Jamiyatni axborotlashtirishning muhim bosqichi klasik qog'oz hujjatlaridan elektron hujjalarga bosqichmasbosqich o'tishdir. Avtomatlashtirilgan hujjatlarni boshqarish tizimlaridan foydalanish zamonaviy axborot dunyosida katta ahamiyatga ega. Tarixdan bizga ma'lumki, dav-

latning boshqaruvini to'g'ri yurg'izish har doim murakkab bo'lib kelgan va ya'ni hujjatlarni nusxalash, hujjatlarni xavfsizligi, ularni yetkazilishi, poraxo'rlik, qog'ozbozlik, topshiriqni nazoratda bo'lishi va ijrosi bilan tanishish, shu va shunga o'xhash muammolar doim davlat boshqaruvida katta to'siq bo'lgan.

Jahonda rivojlangan davlatlarda hujjat aylanish tizimi ancha yillar oldin qog'ozbozlikdan elektron shaklga o'tgan. Hozirgi kunga kelib O'zbekistonda ham barcha sohalarda axborot texnologiyalari kirib kelmoqda, kirib kelishi bilan shu sohadagi ishlarni osonlashtirish bilan birga to'g'ri ish yuritishni ham yo'lga qo'yib kelmoqda. Misol uchun, davlat boshqaruv organlarida hujjat aylan-

ish tizimi qog‘ozbozlik bilan yuritilib kelishi bilan birga ko‘p ishchi kuchi va hujjatlarni yo‘qolishi, uni nazoratdan chetda qolishi va o‘z vaqtida yetib bormasligi hozirga qadar muammo bo‘lib kelmoqda. Va bu muammo yechimi sifatida yurtimizda bir qancha mahaliy va xorijiy dasturiy ta’mnotlar mavjud. Bunga GERMES, E-Ijro va 1C lar misol bo‘ladi.

Bundan tashqari, hozirda O‘zbekistondagi barcha davlat tashkilotlarida foydalanib kelinayotgan “IJRO.GOV.UZ” – ijro intizomi idoralararo yagona elektron tizimi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon, qaror, farmoyish va topshiriqlari monitoring qilish tizimi. Mazkur tizim O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 31-maydag‘i ““IJRO.GOV.UZ” ijro intizomi idoralararo yagona elektron tizimi samarali faoliyat ko‘rsatishini ta’minlashga qaratilgan qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-5132-son Qaroriga muvofiq ishga tushirilgan [3].

Elektron hujjat aylanishi elektron hujjatlarni axborot tizimi orqali jo‘natish va qabul qilib olish jarayonlari yig‘indisidan iborat bo‘ladi. Elektron hujjat aylanishidan bitimlar tuzish (shu jumladan, shartnomalar tuzish), hisob-kitoblarni, rasmiy va norasmiy yozishmalarni amalga oshirish hamda boshqa axborotni uzatishda foydalanish mumkin. Elektron shaklda qayd etilgan, elektron raqamli imzo bilan tasdiqlangan elektron hujjat uni identifikasiya qilish imkoniyatini beradigan boshqa rekvizitlariga ega bo‘lgan axborot elektron hujjatdir. Elektron hujjat texnika vositalaridan va axborot tizimlari xizmatlaridan hamda axborot texnologiyalaridan foydalanilgan holda yaratiladi, ishlov beriladi va saqlanadi.

Elektron hujjat elektron hujjat aylanishi ishtirokchilarining mazkur hujjatni idrok etish imkoniyatini inobatga olgan holda yaratilishi kerak. Elektron hujjat qog‘oz hujjatga tenglashtiriladi va u bilan bir xil yuridik kuchga ega bo‘ladi. Elektron hujjatning qog‘oz nusxasi bo‘lishi mumkin. Elektron hujjat, agar u bevosita elektron hujjatni jo‘natuvchi yoki uning axborot vositachisi tomonidan jo‘natilgan bo‘lsa, jo‘natilgan deb hisoblanadi. Elektron hujjatlarni saqlash chog‘ida ulardan erkin foydalanish va ularning qog‘oz nusxalarini taqdim etish imkoniyati ta’milanishi lozim. Elektron hujjatni saqlash muddati, shunga o‘xshash maqsadga mo‘ljallangan qog‘oz hujjat uchun belgilangan muddatdan kam bo‘lmasligi kerak. Elektron hujjat aylanishida elektron hujjatlarni muhofaza qilish elektron hujjat aylanishining ishtirokchilariga yoki boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga zarar etkazilishining oldini olish maqsadida, qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Elektron hujjat aylanishi to‘g‘risidagi qonunchilikni buzganlikda aybdor shaxslar belgilangan tartibda javobgar bo‘ladilar [7].

O‘zbekistonda elektron hujjat aylanishi sohasida gi munosabatlarni tartibga solish maqsadida 2004-yil 29-aprelda O‘zbekiston Respublikasining “Elektron hujjat aylanishi to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilindi [1]. Elektron hujjat aylanishi to‘g‘risidagi qonunchilik ush-

bu Qonun va boshqa qonunchilik hujjatlaridan iboratdir. Agar O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O‘zbekiston Respublikasining elektron hujjat aylanishi to‘g‘risidagi qonunchiligidagi nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo‘lsa, xalqaro shartnomona qoidalari qo‘llaniladi. Elektron hujjat aylanishi sohasidagi davlat siyosati elektron hujjat aylanishi keng qo‘llanilishini ta’minlashga, elektron hujjat aylanishi ishtirokchilarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga, elektron hujjatdan foydalanish standartlari, normalari va qoidalari ishlab chiqishga qaratilgan. Elektron hujjat aylanishi elektron hujjatlarni axborot tizimi orqali jo‘natish va qabul qilib olish jarayonlari yig‘indisidan iborat bo‘ladi. Elektron hujjat aylanishidan bitimlar tuzish (shu jumladan, shartnomalar tuzish), hisob-kitoblarni, rasmiy va norasmiy yozishmalarni amalga oshirish hamda boshqa axborotni uzatishda foydalanish mumkin. Elektron shaklda qayd etilgan, elektron raqamli imzo bilan tasdiqlangan va elektron hujjatning uni identifikasiya qilish imkoniyatini beradigan boshqa rekvizitlariga ega bo‘lgan axborot elektron hujjatdir. Elektron hujjat texnika vositalaridan va axborot tizimlari xizmatlaridan hamda axborot texnologiyalaridan foydalanilgan holda yaratiladi, ishlov beriladi va saqlanadi. Elektron hujjat elektron hujjat aylanishi ishtirokchilarining mazkur hujjatni idrok etish imkoniyatini inobatga olgan holda yaratilishi kerak [1].

O‘zbekistonda elektron raqamli imzdadan foydalanish sohasidagi munosabatlarni tartibga solish maqsadida 2022-yil 12-oktyabrda O‘zbekiston Respublikasining “Elektron raqamli imzo to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilindi [2]. Elektron raqamli imzo to‘g‘risidagi qonunchilik ushbu Qonun va boshqa qonunchilik hujjatlaridan iboratdir. Agar O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O‘zbekiston Respublikasining elektron raqamli imzo to‘g‘risidagi qonunchiligidagi nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo‘lsa, xalqaro shartnomona qoidalari qo‘llaniladi. Elektron raqamli imzo – elektron hujjatdagi mazkur elektron hujjat axborotini elektron raqamli imzoning yopiq kalitidan foydalangan holda, maxsus o‘zgarishlar natijasida hosil qilingan hamda elektron raqamli imzoning ochiq kaliti yordamida elektron hujjatdagi axborotda xatolik mavjud emasligini aniqlash va elektron raqamli imzo kalitining egasini identifikasiya qilish imkonini beradigan imzo; elektron raqamli imzo kalitining egasi – o‘ziga elektron raqamli imzo kalitining sertifikati berilgan jismoniy yoki yuridik shaxs [2].

Ish yuritish – bu ikkita asosiy vazifani hal qilish uchun mo‘ljallangan har qanday boshqaruv funksiyalari, biznes jarayonlari va protseduralarini bajarish uchun tashkilot boshqaruv apparati xodimlarini tekshirish, tanlash va zarur hujjatlashtirilgan ma‘lumotlar bilan ta’minlash bo‘yicha protseduralar to‘plami, asosiy boshqaruvni hujjatlashtirish. Bundan tashqari, ish yuritish protseduralari yordamida hujjatlar oqimini olish, tekshirish, saralash, tarqatish va hujjatlarni aniq qabul qiluvchilarga topshirish operatsiyalarini amalga os-

hirish orqali iqtisodiy tizim va tashqi muhit o'rtaida axborot filtri vazifasini bajaradi. Bundan kelib chiqadiki, barcha korxonalar va tashkilotlar hujjatlarni qo'llab-quvvatlashni takomillashtirishlari kerak.

Ish yuritishning o'ziga xos xususiyati uning biznes jarayonlari va boshqaruv funktsiyalari bilan chambarchas bog'liqligidir, chunki ish yuritish operatsiyalari, qoida tariqasida, biznes protseduralariga yoki hujjatlar bilan birga bo'lishi kerak bo'lgan boshqaruv funktsiyalarini bajarish jarayonlariga to'qiladi. Ish yuritish va biznes protseduralari o'rtaisdagi asosiy farq ularning funksional farqidan iborat: ish yuritish korxona boshqaruvini hujjat bilan ta'minlash uchun javobgardir; biznes protseduralari – biznesni yuritish yoki maqsadli funktsiyani bajarish uchun va korxonalar va muassasalarini amaliy boshqarish usuli hisoblanadi.

Markazlashtirilgan hujjat aylanishi markazlashtirilgan ro'yxatdan o'tkazilishi kerak bo'lган barcha hujjatlarni o'z ichiga oladi. Qoida tariqasida, markazlashtirilgan hujjat aylanishi tashkiliy va ma'muriy hujjatlar (ORD) bilan ifodalanaadi. Tarkibiy bo'linmalarda qayta ishlangan hujjatlar ixtisoslashtirilgan hujjat aylanishini (masalan, buxgalteriya hisobi, rejalashtirish, marketing, huquqiy hujjatlar va boshqalar) tashkil etadi, bu tashkilotning muayyan faoliyat yo'nalishini hujjatlar bilan ta'minlaydi (garchi u tashkiliy va ma'muriy hujjatlarni ham o'z ichiga olishi mumkin).

Odatda ikkita atama chalkashib ketadi: "ish yuritish" va "hujjat aylanishi". Siz tez-tez "Bu ish oqimi tizimi emas, balki ish yuritish tizimi" iborasini eshitishingiz mumkin. Yoki aksincha, ish yuritish – bu boshqaruv amaliyotida hujjatlar bilan ishslash qoidalaringin rasmiy to'plamiga murojaat qilish uchun ishlatiladigan atama.

Arxivda hujjatlarni shakllantirish va saqlash – bu tashkilotda yaratilgan ma'lumotlarni saqlash, uni qidirish va boshqaruv qarorlari va biznes protseduralarini qo'llab-quvvatlash uchun foydalanish qoidalarni belgilash. Ish yuritishda arxiv hujjatlarni saqlashni tizimlashtirish uchun javobgardir va ish yuritishning asosiy vazifalaridan biridir.

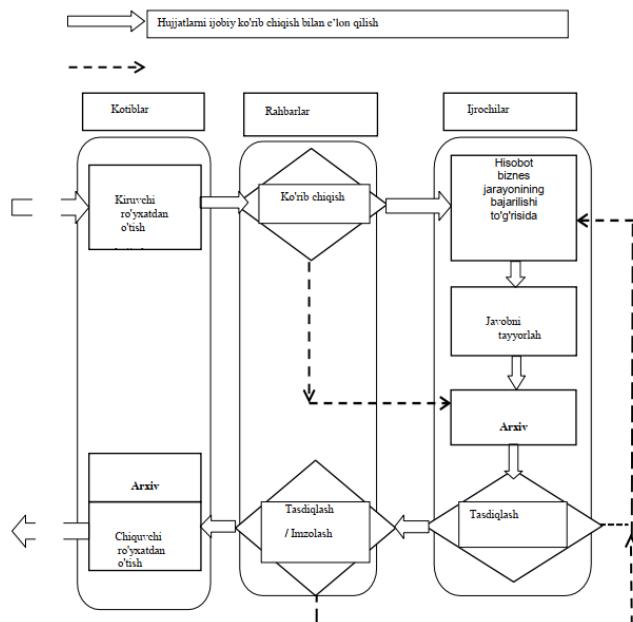
Kerakli ish yuritish qoidalariaga moslashtirilishi mumkin bo'lgan ish oqimi tizimlari mavjud. Ammo dastlab ushbu qoidalarni qo'llab-quvvatlashni maqsad qilgan tizimlar mavjud va shu ma'noda ular ish oqimi tizimlari deb atash uchun yetarli darajada umumiyl funksiyalariga ega emaslar. Boshqa tomondan, O'zbekistonda qabul qilingan ish yuritish qoidalari to'plami juda keng va ushbu qoidalarni uchun ish oqimi tizimini sozlash qiyin va ahamiyatsiz ish emas. Bu shuni anglatadiki, tashkilotda ish yuritish va ish oqimini avtomatlashtirish uchun avval O'zbekiston korxonalarini va tashkilotlarida ish yuritish va ish oqimining mazmunini tashkil etuvchi asosiy protseduralarni bajarish texnologiyasini yaxshi o'rganish kerak [5].

Hozirda O'zbekistonda mavjud bo'lgan ko'plab tizimlardan biz yuqorida talablarga javob beradigan eng mashhur dasturiy mahsulotlarni ko'rib chiqamiz:

1. "Ijro.gov.uz" – ijro intizomi idoralararo yagona elektron tizimi

2. E-XAT – bu tizim foydalanuvchilar o'rtaida elektron xabarlarining xavfsiz almashinuvini tashkil qilish uchun mo'ljallangan dasturiy majmua

3. Didox – O'zbekistonda eng ommabop elektron hisob-fakturna almashinuvni xizmati

1-rasm. Elektron hujjat aylanish tizimining umumiyyatli sxemasi

Yuqoridaq sxemadan ko'rishimiz mumkinki, elektron hujjat aylanish tizimlarida bir-biriga o'xshash algoritmlar, tuzilmalar va ketma-ketliklar amalga oshiriladi. Hozirgi zamonaviy axborot tizimlarida ham optimal, tez ishlovchi algoritm va shunga mos funksiyalar yordamida ishlar amalga oshirilmoqda [4].

Mazkur maqolada Elektron hujjat aylanishiga o'tishning yuqori murakkabligini hisobga olgan holda, ish oqimining matematik modellari sohasida hamda bozorda mavjud bo'lgan dasturiy mahsulotlar sohasida mavjud yechimlarni tahlil qilindi.

Tahlil natijalariga ko'ra, Davlat boshqaruv organlari elektron hujjat aylanish tizimini muvofiqlashtirishning hozirgi dunyoda qo'llanilayotgan raqamli boshqaruvdag'i ahamiyati va o'rni nihoyatda yuksak ekanligini ko'rishimiz mumkin. Barchamizga ma'lumki, hozirgi axborot texnologiyalari davrida zamonaviy axborot uzatish vositalari yordamida, axborot almashinish tezligi yuqori potensialga erishdi. Hozirda axborot yoki ma'lumotning eng muhim ustuvorliklari dan biri – bu vaqt bo'lib qoldi. Ya'ni ma'lumot yoki axborot qancha tez va sifatlari uzatilsa, qabul qilinsa, uning qiymati va muhimligi shuncha ortib boradi.

Yuqoridaqilarni inobatga olgan holda, elektron hujjat aylanish tizimlarini yangi, yanada rivojlangan muqobil talqini va shakllarini yaratishga bo'lgan talabni ortib borishi, ushbu yo'nalishda hali ko'plab ilmiy izlanishlar tadqiqotlar olib borish kerakligini takidlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Elektron hujjat aylanishi to'g'risida"gi Qonuni. <https://lex.uz/docs/-165079>
2. O'zbekiston Respublikasining "Elektron raqamli imzo to'g'risida"gi Qonuni. <https://lex.uz/docs/-6234904>
3. "IJRO.GOV.UZ" Ijro intizomi idoralararo yagona elektron tizimi samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlashga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 31.05.2021 yildagi PQ-5132-son - <https://lex.uz/docs/-5439350>
4. Методические указания к лабораторным занятиям Системы защищенного электронного документооборота
- Министерство образования и науки Российской Федерации федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «северо-кавказский федеральный университет». https://www.ncfu.ru/export/uploads/imported-from-dle/op/doclinks2017/87Metod_SisZasDocOborot_10.05.03_12.02.17.pdf
5. А.А. Сабаева, М.А. Семенов, В.В. Скоморохов - Алгоритм и модель выбора системы электронного документооборота для коммерческой компании. <https://cyberleninka.ru/article/n/algoritmi-i-model-vybora-sistemy-elektronnogo-dokumentooborota-dlya-kommercheskoy-kompanii>
6. М. Н. Краснянский, с. В. Карпушкин, а. В. Остроух, а. Д. Обухов, и. С. Касатонов, д. В. Букреев, с. В. Карпов, д. Л. Дедов - Проектирование информационных систем управления документооборотом научно-образовательных учреждений. <https://www.tstu.ru/book/elib/pdf/2015/krasn.pdf>
7. <https://advice.uz/oz/document/2454>

ELEKTRON HUJJAT AYLANISH TIZIMINI OPTIMAL ALGORITIMINI ISHLAB CHIQISH TENDENSIYALARI

Muhammad Yo'ldashev,

Oliy ta'lifni rivojlantirish tadqiqotlari va ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish markazi yetakchi mutaxassis

Annotatsiya

Usbu maqolada elektron hujjat aylanish tizimini tanlash algoritmi keltirilgan, tizimning talablarga muvofiqligini tekshirish belgilari va mezonlari yoritilgan. Hozirgi zamonaviy elektron hujjat aylanish tizimlarining ishlash samaradorligini oshirishga qaratilgan mexanizmlari haqida tadqiqotlar o'tkazilgan.

Kalit so'zlar: hujjat aylanishi, elektron hujjat aylanish tizimi, mezonlar, ish yuritish, optimal algoritmlar, talablar, xavfsizlik.

Аннотация

В данной статье представлен алгоритм выбора системы электронного документооборота, выделены признаки и критерии проверки соответствия системы требованиям. Приведены механизмы, направленные на повышение эффективности функционирования современных современных систем электронного документооборота.

Ключевые слова: документооборот, система электронного документооборота, критерии, делопроизводство, оптимальные алгоритмы, требования, безопасность.

Annotation

This article lists the algorithm for choosing an electronic document management system, highlights the signs and criteria for checking the compliance of the system with the requirements. Mechanisms have been cited to improve the performance of current modern electronic document management systems.

Keywords: document management, electronic document management system, criteria, proceedings, optimal algorithms, requirements, security.

Bugungi kunda axborot ta'minoti funktsiyasini bajaradigan tizim yaratmasdan korxonani yoki tashkilotni samarali boshqarish mumkin emas. Bunday tizim axborotni nafaqat qog'ozda, balki elektron shaklda ham saqlash va qayta ishslash imkonini beradi. Boshqaruvning samaradorligi to'g'ridan-to'g'ri hujjatlarni qayta ishslash qanchalik yaxshi va tez amalga oshirilishiga bog'liq. Hujjatlarni qayta ishslash tizimining ishini tashkil etish sifati ham ko'p jihatdan ta'sir qiladi. Qoidaga ko'ra, samarasiz va tartibsiz elektron hujjat almashinishi har qanday kompaniya bosh-

qaruv tizimining ishlashidagi asosiy muammodir, shuning uchun u har qanday ofis ishi tizimining asosiy bo'g'inlaridan biridir.

Hozirgi vaqtida korxona rahbari ofisni avtomatlashtirish to'g'risida qaror qabul qilishda **elektron hujjat aylanishi tizimini (EHAT)** tanlash muammosiga duch kelmoqda, bu esa qo'yilgan vazifalarni eng katta muvaffaqiyat bilan hal qila oladi va uni amalga oshirishga investitsiyalarni oqlaydi. Dasturiy ta'minot bozorida xorijiy va mahalliy ishlab chiqaruvchilarning ko'plab mahsulotlari mavjud.

Shuningdek, bunday tizimlarni bir-biri bilan taqqoslaydigan va har qanday muayyan mahsulotning boshqalariga nisbatan afzalliklarini tavsiflovchi yetarli miqdordagi materiallar mavjud. Tizimni sotib olishdan oldin tizim ma'lum bir tashkilot uchun hujjat aylanishi vazifalarini hal qila oladimi yoki yo'qligini aniqlash kerak. Muvafaqiyatsiz xarid paytida sotib olingen mahsulot funksionallikni kengaytirishni qo'llab-quvvatlamasligi, katta hamda jadagi ma'lumotlar, deterministik mantiq yoki xavfsizlik muammolari mavjudligi aniqlanishi mumkin.

Ushbu maqola qaror qabul qiluvchiga tizimga qo'yiladigan talablar ro'yxatini aniqlash va to'g'ri tanlov qilish uchun elektron hujjat aylanish tizimini joriy etishga yordam berish uchun yozilgan. Klassik ma'noda talab – bu dasturiy mahsulotning foydalanuvchi ehtiyojlarini qondirish qobiliyatidir. Shunday qilib, belgilangan talablarni qondirish uchun mavzu sohasini tahlil qilish va EHAT sotuvchilar / ishlab chiquvchilar bilan muzokaralar olib borish kerak.

Har qanday zamonaviy kompaniya o'zining muvafaqiyatlari ishlashini ta'minlash uchun hujjat aylanishini sifatlari boshqarishi kerak. Ammo savol tug'iladi, har qanday elektron hujjat aylanish tizimi mos keladimi va kompaniyaning muvaffaqiyatlari ishlashini ta'minlaydimi? Ushbu maqolada taklif qilingan metodologiya kompaniya uchun eng maqbul elektron hujjat aylanish tizimini aniqlaydi. Birinchi bosqich – kompaniya mamlakatida faoliyat yurituvchi elektron hujjat aylanish tizimlari bozorining asosiy ishtirokchilarini o'rghanish. EHAT bozorining holatini

o'rGANIB chiqqandan so'ng kompaniya uchun eng mos bo'lgan 4-5 tizimni aniqlash kerak. Shuningdek, tizimlar yozuvlarni boshqarish tizimi qo'yishi kerak bo'lgan quyidagi mezonlarga javob berishiga ishonch hosil qilishingiz kerak: masshtabllilik, ishonchlilik, xavfsizlik mavjudligi, moslashuvchanlik.

Yuqoridagi belgilarga mos keladigan tizimlar aniqlanganidan so'ng ikkinchi bosqichga o'tish va tizimlarni bir-biri bilan taqqoslash mezonlarini aniqlash kerak. Tuzilgan mezonlar obyektiv ravishda eng maqbul EHATni aniqlashga imkon berishi kerak. Elektron hujjat aylanish tizimini tanlashda ko'p sonli mezonlarni hisobga olinish kerak, ammo ular orasida har doim talab qilinadigan funksionallikka muvofiqlik bo'ladi. Funktsional talablar tizim amalga oshirilgandan so'ng bajarishi kerak bo'lgan funktsiyalarni o'z ichiga olishi kerak. Masalan, EHAT quyidagi funktsional talablarni o'z ichiga olishi mumkin: ichki va tashqi ish jarayoni, hujjatlar arxivining mavjudligi, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalangan holda hujjatlarni qidirish, oqimli skanerlash, byudjetlashtirish va boshqalar. Ro'yxat kompaniyaning ehtiyojlariga, ayniqsa, kelajakda ishlash uchun tizimdan foydalanadigan odamlarga qarab individual ravishda tuzilishi kerak. Olingen talablar ro'yxati 1-jadvalga joylashtirilgan, shundan so'ng tizimlarning har biri yuqoridagi talablarga muvofiqligini tekshirish kerak. Agar tizim talabga javob bersa, yacheykaga "+", agar tizim talabga javob bermasa, "-" belgisi to'ldiriladi. (1-jadval)

1-jadval

Elektron hujjat almashish tizimining funktsional talablarga muvofiqligini tekshirish

Kriteriya\bahlo	Tizim 1	Tizim 2	Tizim 3	Tizim 4	Tizim 5
Byudjet nazorati	+	-	+	-	-
Ichki hujjat oqimi	+	+	+	+	+
ERI	-	+	-	-	-
Yuridik ahamiyatga ega elektron hujjat aylanishi	-	-	+	-	-

Qabul qilingan "+" va "-" soniga muvofiq, tizim 1 dan 10 gacha baholanadi, bu funksionallik mezon sifatida hisobga olinadi. Keyingi bosqichda olingen baholar funksionallik mezonini sifatida 3-jadvalda qo'llaniladi.

Funktsionallikdan tashqari, yana bir mezonni ham ajratish mumkin – moslashuvchanlik. Tizimlarni moslashuvchanlik mezoniga ko'ra, bir-biri bilan solishtirish uchun 2-jadvalda keltirilgan mezonlardan foydalanish mumkin.

2-jadval

Moslashuvchanlik mezoniga ko'ra elektron hujjat almashish tizimiga muvofiqligini tekshirish

Kriteriya\bahlo	Tizim 1	Tizim 2	Tizim 3	Tizim 4	Tizim 5
Platformaga yaqinligi	-	+	-	+	+
Ma'lumotlar bazasi	-	+	+	+	-
Dasturlash tili	+	+	+	-	-
Xodimlar resursi	-	-	+	+	+

Shuningdek, 1-jadvalda bo'lgani kabi, ushbu jadval tizim va mezonga muvofiqligini tekshiradi, shundan so'ng olingen "+" va "-" soni hisoblanadi. Tizim 1 dan 10 gacha baholanadi, bu mezon moslashuvchanlik sifatida e'tiborga

olinadi. Hozirgi bosqichda ko'p sonli mezonlarni aniqlash va batafsil tavsiflash mumkin, ular bitta ball jadvaliga bir-lashtiriladi [3].

Elektron hujjat aylanishi tizimlarini taqqoslash me-

zonlari ham bo'lishi mumkin: miqyoslilik, narx, sanoat tajribasi, loyihamar, xavfsizlik va boshqalar. Ammo barcha mezonlar bir xil emas, ba'zilari boshqalarga qaraganda

ko'proq vaznga ega. Shuning uchun yig'indisi "1" bo'lishi uchun natijada olingen mezonlar o'rtaida og'irliklarni taqsimlash kerak. 3-jadvalda taqqoslash keltirilgan.

3-jadval

Taqqoslash jadvali

Kriteriya\baho	Tizim 1	Tizim 2	Tizim 3	Tizim 4	Tizim 5
Funksionallik	-	+	-	+	+
Moslashuvchanlik	-	+	+	+	-
Masshtablilik	+	+	+	-	-
Narxi	-	-	+	+	+
Sanoat tajribasi	+	-	-	+	-
So'm	+	-	+	-	+

Oxirida tizimlarning har biri uchun mezonning og'irligini va uning qiymatini ko'paytirish va keyin har bir tizim uchun barcha mezonlarning yig'indisini qo'shish kerak[4].

Muammoni hal qilish uchun biz kerakli EHAT obyektiv tanlashga imkon beradigan mezonlarni tanlaymiz. Buning fikrimizcha, dasturiy ta'minot tizimini tanlashda quyidagi tanlov mezonlarini hisobga olish kerak: xarajatlar (amalga oshirish, yillik xizmat ko'rsatish, foydalanuvchilarni o'qitish); amalga oshirish soni, bozorda bo'lish muddati va funksional to'liqligi. EHAT uchun bir xil darajada muhim talab mualliflik huquqi va texnik yordam ko'rsatish imkoniyatidir. Amalga oshirilgandan keyin ularni ko'rib chiqing.

Muayyan EHAT tanlashda tanlangan mezonlarning miqdoriy qiymatlari o'lchovidagi sezilarli farqni hisobga olish kerak. Buning uchun raqobatdosh EHATlar uchun har bir mezonning qiymati ma'lum bir nisbiy qiymat bilan aks ettiriladi $X(i,j)$ berilgan mezonning $XR(i,j)$ o'lchov qiymatini bo'linishidan olingen qism sifatida mos keladigan tizim uchun maksimal qiymatga $Xr(i,j)$ Max barcha alternativlar orasida: $X(ij)$, $U003dXr(ij)$, $Xr(ij)max[6]$.

Keyin biz belgilangan texnik va funksional xususiyatlarning zarur (maksimal) to'liqligi bilan maqbul (minimal) xarajatlar miqdorini ta'minlaydigan EHATni qidiramiz. Muayyan dasturiy mahsulotning integral samardorligini aks ettiruvchi maqsadli funksiya quyidagicha hisoblanadi:

$$\hat{a}X(i,j)*V(i) \min,$$

Bu yerda $X(i, j)$ – j-dastur mahsuloti uchun i-mezoning qiymati; $V(i)$ – ma'lum bir mezonning ahamiyati ni aks ettiruvchi og'irlik koeffitsientlari (aniqlang-kompaniyaning direktor buyrug'i bilan tayinlangan ekspertlar komissiyasi tomonidan).

Qiymati minimal bo'lishi kerak bo'lgan ko'rsatkichlar "plyus" belgisi bilan, maksimal ko'rsatkichlar esa "minus" belgisi bilan olinadi, ya'ni xarajatlar qancha past bo'lsa va texnik xususiyatlar ko'rsatkichlari qanchalik yuqori bo'lsa, maqsad funksiyasi shunchalik past bo'ladi. Shunday qilib, optimal tanlovi maqsadli funksiya qiymati minimal bo'lgan dasturiy platforma bo'ladi. Tanlangan

sistemlar uchun mezonlarning mutlaq qiymatlari Excel dastur jadvalida aks ettiriladi, uning doirasida yuqorida tavsiya etilgan modaga muvofiq zarur hisob-kitoblar amalga oshiriladi.

Korporativ madaniyatning o'sishi tashkilotning ishlashi uchun elektron hujjat aylanishining afzalliklari (boshqaruvning shaffofligi, ijro intizomini boshqarish, bilimlarni to'plash qobiliyati va boshqalar) bilan bog'liq bo'lib, bu boshqaruv qarorlarini qabul qilishning sezilarli darajada tezlashishiga olib keladi.

Yuqoridagi ko'rsatkichlar EHAT yaratish zarurligini aniq ko'rsatib turibdi, buning samaradorligi to'g'ridan - to'g'ri resurslarni tejash hisobiga emas, balki tashkilotning ish sifatini oshirish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun vaqtin sezilarli darajada tejash va xavflarni kamaytirish orqali shakllanadi. Zamонави korxonalar uchun bu muammolarni samarali hal qilish, mijozlar va pul tikuvchilar bilan tezkor hamkorlik darajasini oshirish imkoniyatidir.

Optimal EHAT tanlash algoritmi. Yuqorida tavsiya etilgan tizimni tanlash modeli ma'lum bir qabul qilish uchun optimal EHAT qidirish ishlarining butun ketma-ketligini quyidagi algoritm shaklida rasmiylashtirishga imkon beradi.

Vazifani belgilash, EHAT yaratish maqsadini aniqlash, dastlabki texnik-iqtisodiy asoslashni (texnik-iqtisodiy asoslash) ishlab chiqish.

1. Mutaxassislar va xodimlarning ishchi guruhini shakllantirish, loyiha menejerini tayinlash. Qayta yuklash va EHAT tanlash uchun texnik topshiriqni (TK) tasdiqlash.

2. Ushbu korxona uchun EHATning funksional to'liqligiga qo'yiladigan talablarni aniqlash.

3. EHATni tanlash mezonlari tizimini shakllantirish, kriteriev og'irlik koeffitsiyentlarining qiymatlarini aniqlash.

4. Muqobil EHAT ro'yxatini shakllantirish.

5. Texnik va tijorat takliflarini yoritish va mezonlarning o'ziga xos qiymatlarini taqsimlash uchun so'rovnomma varag'ini tayyorlash va yuborish.

6. Excel tizimida EHAT tanlash modelini shakllantirish.

7. So'rov varaqlari bo'yicha olingen mezonlarning umumiy qiymatlarini va mutaxassislarning ishchi guruhi

tomonidan berilgan og'irlik koeffitsientlarining qiymatlarini hisobga olgan holda optimal EHATni aniqlash.

8. Texnik topshiriqni ishlab chiqish va tasdiqlash.
9. EHATni yaratish uchun t.k.ni ishlab chiqish va tasdiqlash.
10. EHATni yaratish uchun tanlovda g'olib chiqqan kompaniya bilan buyurtma tayyorlash va shartnoma tuzish.

Shunday qilib, EHATni yaratish va ishlatish nafaqat texnologik yoki muhandislik vazifasi, balki tashkilotni rivojlantirishning umumiy strategiyasini amalgalash uchun zarur bo'lgan jarayondir. Tizimni joriy etish natijasida tashkilotni boshqarish yanada shaffof, ma'lumot beruvchi va tezkor bo'ladi.

Ushbu maqolada elektron hujjat aylanish tizimini tanlash algoritmi keltirilgan, tizimning talablarga muvofiqligini tekshirish belgilari va mezonlari yoritilgan. Hozirgi zamонави elektron hujjat aylanish tizimlarining ishlash samaradorligini

oshirishga qaratilgan mexanizmlar bayon etilgan.

Elektron hujjat aylanish tizimini tanlash algoritmi turli talab va hajimga qarab turlicha bo'lishi mumkin. Ya'ni bu EHATni muhimlik darajasi va javobgarligi bilan bog'liqdir. Misol uchun, bank tizimi, soliq tizimi, tibbiyat, yuqori davlat boshqaruvi organlari va boshqalarini keltirishimiz mumkin. Bunda talablar maksimal darajada yuqori bo'lishi shart. Chunki almashinayotgan ma'lumotlarni maxfiyligi yuqoridir. Bu esa xavfsizlik darajasiga bo'lgan talabni baland bo'lishini ta'minlaydi.

Yuqoirdagilarni inobatga olgan holda, elektron hujjat aylanish tizimlarini yangi, yanada rivojlangan, optimal algoritmlari va shakllarini yaratishga bo'lgan talabni ortib borishi, ushbu yo'nalihsda hali ko'plab ilmiy izlanishlar tadqiqotlar olib borish kerakligini takidlaydi. Men o'yalmanki, bu yo'nalihsda hali bajarilishi kerak bo'lgan ishlay anchayin ko'p.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Elektron hujjat aylanishi to'g'risida"gi Qonuni - <https://lex.uz/docs/-165079>
2. O'zbekiston Respublikasining "Elektron raqamli imzo to'g'risida"gi Qonuni - <https://lex.uz/docs/-6234904>
3. Валявина, К. М. Совершенствование документооборота организации в современном мире / К.М.Валявина. – Текст: непосредственный // Вестник Уральского института экономики, управления и права. – 2020. – № 4. – С. 82–85.
4. А.А.Сабаева, М.А.Семенов, В.В.Скоморохов. Алгоритм и модель выбора системы электронного документооборота для коммерческой компании. <https://cyberleninka.ru/article/n/algoritmi-model-vybora-sistemy-elektronnogo-dokumentooborota-dlya-kommercheskoy-kompanii>
5. М.Н.Краснянский, С.В.Карпушкин, А.В.Остроух, А.Д.Обухов, И.С.Касатонов, Д.В.Букреев, С.В.Карпов, Д.Л.Дедов. Проектирование информационных систем управления документооборотом научно-образовательных учреждений. <https://www.tstu.ru/book/elib/pdf/2015/krasn>
6. www.advice.uz

O'QUVCHILAR MUSTAQIL FIKRLASHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Dilbar Tursunova,

Jizzax davlat pedagogika universiteti
mustaqil tadqiqodchisi

Annotatsiya:

Ushbu maqolada ta'lim jarayonida o'smirlarda tafakkurga xos kognitiv uslubning namoyon bo'lishi, uning o'ziga xos jihatlari va uni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Maqola o'qituvchilar, kognitiv psixologiya muammosi bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: kognitiv uslub, tafakkur, jarayon, ta'lim, psixologiya, o'smirlilik, individual xususiyat.

Аннотация

В данной статье рассматривается проявление когнитивного стиля мышления у подростков, его специфические аспекты и психологические особенности его развития в учебном процессе. Статья предназначена для педагогов, специалистов, занимающихся проблемой когнитивной психологии.

Ключевые слова: когнитивный стиль, мышление, процесс, воспитание, психология, подростковый возраст, индивидуальный характер.

Annotation

This article discusses the manifestation of the cognitive style of thinking in teenagers, its specific aspects and the psychological features of its development in the educational process. The article is intended for teachers, specialists dealing with the problem of cognitive psychology.

Keywords: cognitive style, thinking, process, education, psychology, adolescence, individual character.

Yoshlarning rasmiy ta'lif va ijtimoiy o'zaro munosabatlarining aksariyati maktab sharoitida sodir bo'ladi. Hozirgi dunyo ta'lif muhitining o'ychan tanqidchilari, agar odamlar ijodiy, konstruktiv va hamkorlikka asoslangan jamiyatni tarbiyalashni xohlasalar, mustaqil fikrlashni eng muhim sifat sifatida belgilaydilar. Bolada mustaqil fikrlash uchun zarur bo'lgan o'ziga ishonch va o'zini-o'zi qadrlashni rivojlantirish uchun u tanlash va o'rganish uchun bir qator g'oyalarni ishlab chiqishi kerak. Tadqiqotchilar ruhiy kontaminatsiyani ko'pincha zararsiz, lekin biroz bo'lsa-da zararli ekanligini ta'kidladilar. Bolalar rivojlanib borar ekan, ular ko'plab sohalarda savollarga javob beradigan an'analar va hikoyalarga duch kelishadi. Mustaqil fikrlash qobiliyati beparvolik yoki boshqalarning his-tuyg'ulari va tajribasini hisobga olmasdan o'ylashni anglatmaydi. Mustaqil fikrlash birqalikda harakat qiladigan va bizni boy, rang-barang insoniyo tajribalarga qodir qiladigan ong va ruhning avtonomiyasini o'zida mujjasamlaydi [1, 34].

Ishonch qo'rquvni yo'q qiladi va mustaqil fikrlovchilar ommabop fikrlarga qarshi kurashadigan alternativlarni o'rganish uchun ishonchga muhtoj. Ishonchni mustahkamlash tavakkal qilishni, muammolarga duch kelishni, ularni yengib o'tishga harakat qilishni va muvaffaqiyatsizlikka uchragan taqdirda yana urinishni talab qiladi. O'rnidan turib, odamlar bilan to'la xonaga qarama-qarshilik ko'rsatish uchun ko'p jasorat kerak bo'ladi, lekin Kopernik kabi mustaqil mutafakkirlarning ishonchi bizga quyosh tizimi kabi murakkab va hayratlanarli narsalar haqidagi tushunchamizni rivojlantirishga imkon berdi.

Bir yaqin insonim hech qanday rasmiy ta'limsiz, u bu lavozimdan optic tolali ulanishning eng yaxshi dizaynerlaridan biriga aylandi. Bu ishonch mustaqil fikrlovchilariga qanday qilib o'zlarining eng yaxshi shaxs bo'lib yetishishiga misoldir [1, 37].

Mustaqil fikrlovchilar muammolarni yaxshilash imkoniyatlari sifatida qabul qiladilar. Muammolar, qayerga bormoqchi bo'lsangiz ham, yo'lda qo'yilgan to'siqlardir, lekin mustaqil fikrlovchilar ularni oddiygina yechim topishda foydalilanidigan ma'lumot sifatida ko'rishadi. Mening mustaqil fikrlaydigan biznes shеригим muammo ga ishonch bilan hujum qiladi, lekin ayni paytda u qachon orqaga qadam tashlashni va unga boshqa nuqtayi nazardan qarashni biladi. Mustaqil fikrlovchilar muammolarni hal qilish orqali o'zlariga bo'lgan ishonchni kuchaytiradilar, chunki ular muvaffaqiyatsizlikka uchraganlarida ham, ular sabr-toqat va to'g'ri vositalar bilan hamma narsaning yechimi borligini bilishadi. Tugunli bo'yinbog'ni ishlatilgan yechayotganingizni tasavvur qiling, agar siz umidsizlikka tushib qolsangiz, bu tugunlar yanada qattiqlashadi. Agar siz tinchlansangiz, to'g'ri vositalarni toping va tugunlarni aniqlashga e'tibor qaratsangiz, oxir-oqibat ularni olib tashlashning mumkin. Mustaqil fikrlovchilar kichikdan boshlash orqali umidsizlikdan qochishadi, chunki hatto bitta muammoni hal qilish ularga boshqasini hal qilish uchun ishonch bag'ishlaydi [2, 90].

Diqqat chalg'itadigan narsalarni yo'q qiladi va mustaqil fikrlovchilar mashhur fikr va sarlavhalar shovqiniga yo'1 qo'ymasdan qaror qabul qilishlari mumkin. Diqqat, boshqalar sizga nimani o'ylashni buyurayotgani haqida emas, balki o'zingiz xohlagan narsa haqida o'ylash imkonini beradi. Global ma'lumotlarga kirish imkon shunchalik ko'p va dunyoda sodir bo'layotgan juda ko'p narsa, subyektiv ma'lumotlar bilan chalg'itish oson bo'lishi mumkin, ammo mustaqil fikrlovchilar obyektiv bo'lishga e'tibor berishadi. Chalg'itmasdan, mustaqil fikrlovchilar yaqinlashib kelayotgan muammolarni aniqroq ko'rishadi va tan olinmagan tarafkashlik bilan shug'ullanadigan kishiga qaraganda ko'proq to'g'ri harakatlarni taklif qili shadi. Mening biznes shеригим, hatto boshqalar suhbatni subyektiv yo'nalishlarda sudrab chiga boshlaganda ham, yechimlarni yaratish uchun bizni individual masalalarga obyektiv ravishda qaratish qobiliyatiga ega. Biznesga mustaqil fikrlovchilardan tortib, haqiqatdagi suhbatlarga e'tibor qaratilishi kerak [3, 965].

Moslashuvchanlik mustaqil fikrlovchiga ularni aylanib o'tish imkoniyatini yaratish orqali to'siqlarni olib tashlaydi. Mustaqil fikrlashi tufayli shеригим salbiy traektoriya haqida shikoyat qilish o'rniga, u yaxshi natijalarga erishmaguncha, turli yo'nalishlarda egiluvchan bo'lishi mumkinligini biladi. Agar to'siq sizning nazoratingizdan tashqarida bo'lgan muammolarni keltirib chiqarsa, moslashuvchanlik sizga aylanmay o'zi sizga ta'sir qilmasdan muammoni hal qilishning boshqa yo'lini topishga imkon beradi. Mustaqil fikrlovchilar har tomonidan to'siqlarni baholaydilar. Natijada, ular yolg'iz o'zlar boshdan kechira oladigan va tashqaridan yordam talab qiladigan vaziyatlar o'rtasidagi farqni bilishadi. Ularning o'ziga bo'lgan ishonchi ularga qo'rquv yoki egoga to'siqlarni qilmasdan boshqalardan ma'lumot so'rash uchun yetarlicha moslashuvchanlikni his qilish imkonini beradi. Mustaqil fikrlovchilar kamroq ish bilan ko'proq ish qilish uchun kurashish o'rniga, ishni yaxshiroq bajarish uchun zarur vositalarga sarmoya kiritish uchun yetarlicha moslashuvchan. Ular hatto orqaga qaytish, to'siqlarga qanday yetib kelganliklari haqida fikr yuritish va kelajakda buning oldini olish uchun mumkin bo'lgan qadamlar haqida fikr yuritish qobiliyatiga ega. Mustaqil fikrlash qimmatli xususiyatdir, lekin mustaqil fikrlash vaqt talab etadi. Ayni paytda, amalga oshirilgan darhol baholar noxolis shaxsiy tajribalardan xulosalar chiqarishga olib keladi, ammo mustaqil fikrlovchi butun voqeani bilish uchun vaqt oлади. Mustaqil fikrlovchilar o'z kompaniyalari uchun yangi g'oyalarni birlashtiradi va jamoadoshlarini yanada mustaqil fikrlashga undaydi, bu esa yanada innovation, shafaf va muvaffaqiyatli biznesga olib keladi [4, 1154].

Didaktika va pedagogic psixologiya fanlari talabalarida mantiqiy madaniyatni shakllantirishning murakkab va ko'p qirrali muammosini tahlil qilib, biz jamiyatni demokratlashtirishning zamонавиј jarayonlari va ekanligini ochib berishga muvaffaq bo'ldi. Uning huquqiy

sohasini rivojlantirish mutaxassislarning kasbiy tayyor-garligining sifat jihatidan yangi darajasini talab qiladi, bu ko‘p jihatdan ularning mantiqiy va uslubiy tayyorgarligi. Bundan asosiy narsa kelib chiqadi, universitet professor-o‘qituvchilarining vazifasi yordam berishdir, talaba uning shakllanishi jarayonida nafaqat bo‘lajak mutaxassis, balki mantiqiy fikrlash madaniyati rivojlangan shaxs sifatida shakllanishi kerak.

Fikrlash madaniyatining muhim ko‘rsatkichi aniqlik bo‘lib, u ifodalar, xulosalar va taqdimotning ilmiy uslubidan foydalanishda namoyon bo‘ladi. Inson tafakkur madaniyatining muhim ko‘rsatkichi uning mantiqiy fikrlashidir. Mantiqiy emas, balki suhbat mavzusini va uning harakatlarini aniq tasavvur qilishini turli muammolarni hal qilishda chetga chiqish. Talabalarning yetarlicha yaxshi shakllangan ko‘nik-malariga bo‘lgan ehtiyoji, mantiqiy harakatlarni bajarish doimiy ravishda barcha o‘qituvchilar tomonidan sinovdan o‘tkaziladi. Talabalar har qanday fanni o‘rganishda ushu fanning mazmunini tashkil etuvchi tushunchalarning ta’ri-flarini bilishlari, tasniflay olishlari, isbotlay olishlari kerak. Biroq bizning kuzatishlarimiz hatto birinchi kurs talabalarining aksariyati bilmasligini ko‘rsatadi. Universitetda muvaffaqiyatli o‘qish uchun zarur bo‘lgan minimal mantiqiy ko‘nikmalar. Ularning ko‘philigi materialni o‘zlashtirishda katta qiyinchiliklarga duch kelishadi, ta’riflarni, qoidalarni, dalillarni yodlaydilar, biroq ular natija bera olmaydilar. Psixologlar, didaktiklar va metodistlar o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini shakllantirishda hisobga olish zarurligi haqidagi savolni bir necha bor ko‘tardilar. Shuni aytish joizki, yoshlar ni rivojlanishi yosh bog‘liqlik nazariyalar o‘z-o‘zini oqlamadi [5].

Yosh davriylashtirish sxemasida quyidagi davrlar ajratiladi:

- o‘smirlilik (13-16 yosh);
- o‘smirlilik (17-21 yosh);
- yetuk yoshda ikkita davr bor: birinchi (22-35 yosh – erkaklar, 21-35 yosh – ayollar) va ikkinchi (36-60 yosh – erkaklar, 36-55 yosh – ayollar).

V.V.Bunakning fikricha, yoshlik 17 yoshdan 25 yoshgacha davom etadi; Bromley 11 yoshdan 21 yoshgacha; Birren 15 yoshdan 17 yoshgacha; V. V. Ginzburg 16 yoshdan 24 yoshgacha.

Yuqorida ko‘rinib turibdiki, nazariyalar bir-birini qarama-qarshi keying yosh davri, qo‘srimcha ravishda, u vaqtinchalik ekanligini ta’kidlaydi. J.Piaget nuqtayi nazaridan, rasmiy operatsiyalarini o‘zlashtirish 16 yoshda tugaydi va keyin faqat bilimlarni egallash sodir bo‘ladi, bu esa aqliy faoliyat mexanizmlarida o‘zgarishlarni keltirib chiqarmaydi. B.Inelder ham bu yoshda shakllanishini qayd etadi. Biroq o‘quvchilarning fikrlash turi tafakkur tabiatidan sezilarli darajada farq qiladi. Bir qator tad-qiqotchilar (S.Pakova, K.Hovland) fikricha, optimal intellectual funktsiyalarining rivojlanishi 18-20 yil oralig‘ida. Bulier 20 yoshdan boshlab xotira va fikrlashda sekin involyutsiya kuzatiladi, deb ta’kidlaydi [6, 12].

Birinchi bosqichda ma’lumot to‘planadi, material uzoq muddatli xotiraga o‘tkaziladi va uni birlamchi aqliy qayta ishlash boshlanadi. Ikkinci bosqichda material abstraksiya va umumlashtirish yordamida kontseptual darajada o‘zgartiriladi. Transformatsiyaning uchinchi bosqichi rivojlanish bilan tavsiflangan ijodiy fikrlash darajasida sodir bo‘ladi. Natijada, fikrlashning obrazli, mantiqiy va samarali tarkibiy qismlarining o‘zaro bog‘lanishida harakatchanlik va moslashuvchanlik mavjud. Talabalar mutazam toppish uchun topshiriqlarni bajarishda ko‘proq muvaffaqiyatga erishadilar, visual og‘zaki materialdagি aloqalar va munosabatlar. Muhim xususiyatlarni tanlash va ular asosida umumlashtirish yuqori darajada amalga oshiriladi. Bilimlarning umumiylondi ortib borishi va ularni tizimlashtirishi ortib boradi. Ularning mavhumlik darajasi ko‘tariladi va tafakkur rivojlanadi. Shu bilan birga o‘smirlilik davridagi vaqt aqliy faoliyati faolroq va mustaqil bo‘ladi. Ular o‘zlarini xabar qilgan narsaga ko‘proq tanqidiy munosabatda bo‘lishadi. O‘quvchilarning tanqidiyligi ko‘p jihatdan baholanayotgan obyektni chuqur tahlil qilish va ularning qiymat mulohazalarining asoslili-giga yordam beradi [6, 15].

Yigitlarni o‘smirlar bilan taqqoslab, yosh yigitlarda nazariy fikrning sezilarli rivojlanishini qayd etdi. Yoshlik tafakkur uslubi mavhum nazariyalashtirish, ijodkorlik bilan ajralib turadi. Mavhum modellar va falsafiy inshootlarga ishtiyoq oshib boradi. Talabalarda mavhum-mantiqiy fikrlashga ichki ehtiyoj bor. Birinchi kurs talabalarini mavhum mavzular haqida soatlab bahslashishga tayyorlar-u, hali yetarlicha bilishmaydi. I.S.Kohnning so‘zlariga ko‘ra, mavhum fikrlash maktabgacha yoshdagi bolaning cheksiz “nima uchun?”i kabi zarur va foydalidir. Ular uchun mavhum imkoniyat haqiqatdan ko‘ra qiziqroq va muhimroq bo‘lib tuyuladi, chunki mantiqiy imkoniyatlar dan tashqari, hech qanday cheklar yo‘q, shuning uchun “universal” qonunlar va nazariyalarni ixtiro qilish, keyin esa yo‘q qilish eng sevimli aqliy o‘yinga aylanadi [8, 33].

Albatta, o‘smirlilik davridagi tafakkurning mavhum falsafiy yo‘nalishi nafaqat rasmiy, mantiqiy operatsiyalar bilan, balki erta yoshlik hissiy dunyosining o‘ziga xos xususiyatlarni bilan ifodalanadi. Talabalar muammolarni toppish va qo‘yish, allaqachon ma’lum bo‘lgan muammo-larga nostandard yondashuvni ko‘rish qobiliyatiga ega. Shaxsiy muammolarni umumiyoq, umumiylondi muammolarni o‘z ichiga oladi. Biroq, I.S.Kon to‘g‘ri ta’kidlaganidek, aqliy qobiliyati o‘rtacha bo‘lgan barcha subyektlar gipotetik-deduktiv fikrlashga ega bo‘lsa ham, ular “Bu qibiliyatni voqelikning turli tomonlariga teng darajada qo‘llaydilar”. Shu bilan birga, talabalar kamdan-kam hollarda o‘z harakatlarining barcha oqibatlarini oldindan ko‘ra oladilar. Albatta, oily o‘quv yurtiga kirishning o‘zi yoshlarda ishonchni mustahkamlaydi. Muvaffaqiyatli o‘rganish uchun esa o‘zlarining kuchi va qobiliyatlarida oily ta’lim nafaqat yuqori darajadagi umumiylondi intellectual rivojlanishni, shu jumladan, fikrlashni, balki ma’lum bir mantiqiy

operatsiyalar to‘plamiga ega bo‘lishni ham talab qiladi. II va III kurslarda bu darajadagi bir oz pasayish bilan, tez-tez universitet, mutaxassislik, kasbni to‘g‘ri tanlash haqida savol tug‘iladi. Uchinchı kursning oxiriga kelib, kasbiy o‘zini-o‘zi belgilash masalasi nihoyat hal qilinadi va talabalar ko‘pincha ishlamaslikka qaror qilishadi. Talabalikdavrida shaxsning kelajakdagi kasbiy yo‘nalishini tavsiflovchi mentalitet shakllanadi. Gumanitar fanlar nafaqat boy lug‘atga ega bo‘lishi kerak, balki undan to‘g‘ri foydalana olish, konkret va mavhum tushunchalarni to‘g‘ri bog‘lay olish, umuman olganda, mavhum tafakkuri yuksak darajada rivojlangan bo‘lishi zarur. Ekoliya fakulteti talabalari yuqori darajada rivojlangan mantiqqa ega bo‘lishi kerak va mavhum fikrlash, fikrlash jarayonlarini boshqarish qobiliyatni, shu bilan birga ular hukm qilishning benuqsonmantig‘iga ega bo‘lishi kerak [10, 541].

V.G.Onushkinva, Y.N.Kulyutkin tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, balog‘at yoshining dastlabki davrida eng keng tarqalgan xotira va tafakkurning psixologik “mexanizmlari”, mantiqiy apparat va tafakkurning asosiy operativ tuzilmalari shakllanadi. Natijada g‘oyalar va tushunchalarni yanada muvaffaqiyatlili o‘zlashtirish, chuqurlashtirish va boyitish boshlanadi, mavjud bilimlardan amaliyotda keng foydalanish, hayotda yuzaga keladigan muammolarni hal qilish. Shu bilan birga, o‘qitish usullari; Formal va dialektik mantiqning usul va qonuniyatlaridan, ilmiy tafakkur usullaridan foydalanish talabalarda ilmiy fikrlash uslubini shakllantirish mikonini beradi. Talabalarni ilmiy bilimlar tizimi bilan

qurollantirishni ta’minlamaydi va ularning ilmiy uslubining “hamroh” shakllanishini ta’minlayolmaydi. Shuhhasiz, ilmiy tafakkur uslubi shunday darajadir. Tafakkur madaniyati, buning natijasida o‘quvchilar o‘sishi mumkin bo‘ladi. Yoshlikning o‘ziga xosligi shundaki, o‘g‘il va qizlar mustaqil fikrlash, ichki erkinlik, fikrlash mustaqilligi, o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan yetuk shaxsga aylanadi. Ayni ushbu yosh o‘z nuqtayi nazariy mayjud va u qaday bo‘lishidan qa’ti nazar, uni himoya qilishga tayyor. Bu yosh davrining asosiy natijasi shundaki, yoshlarda e’tiqodlar tizimi, asosi shakllanadi. Shaxsning dunyoqarashi, ular boshqa odamlarning fikriga nisbatan tanqidiy fikrlashni, nazariy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, bundan tashqari, tafakkurning dialektik usulini va shu bilan birga amaliy masalalarni yechish mantig‘ini o‘zlashtiradilar. Boshqa tomondan, odamlarningi jtimoiy va axloqiy-mafkuraviy yetukligi jihatidan bir-biridan sezilarli darajada farq qiluvchi guruhlarga bo‘linishi. Eng qiyin vaziyat bu o‘quvchilar uchun siyosatda, iqtisodiyotda to‘g‘ri tanlash, insoniy munosabatlar sohasida o‘z taqdirini o‘zi belgilash [11, 465].

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, yoshlar erkin fikrlash jarayonini o‘zida shakllantirishda, birinchi navbatda, mavjud muommolardan qochish emas, balki ularni shunchaki hal qila oladigan universal yechimlar kiritishi, hamda o‘z fikrini to‘liq ifoda etishi lozim. Erkin fikrlash rivojlangan yoshlarda boshqalarga nisbatan, ijodkorlik kabi qobiliyatlar rivojlanganligini ko‘rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Avlayev O.U. Talabalar kamolotida ijtimoiy intellektning gender farqlari. “Psixologiya” ilmiy jurnal. – 2021. – № 1. – 34-41-b.
2. Avlayev O., Butayeva U. Shaxs kamolotining psixologik determinanti. Xalq ta’lim ilmiy-metodik jurnal. – 2021. – № 6. – 87-92-b.
3. Sherzod Ibroim Oqli Ibroimov & Maxina Anarbayevna Usmanova (2021). GEOGRAFIYANI O‘QITISHDA OG‘ZAKI BAYON QILISH METODLARI. Academic research in educational sciences, (2021). 2 (10), 961-970-b.
4. MAKTABGACHA TA’LIM YOSHIDAGI BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHTIRISH. Academic research in educational sciences, 2 (10), 1148-1157-b.
5. Barduhn, S. (2014). Developing cross-cultural awareness in the monolingual classroom. Teaching English, British Council, BBC. <https://www.teachingenglish.org.uk/article/developing-cross-cultural-awareness-monolingual-classroom>
6. Butaeva U., Avlayev O., Abdumannotova N. Scientific and practical studies of psychological maturity of students./ Journal of critical reviews. JCR. 2020; 7(12): 3063-3070 doi: 10.31838/jcr.07.12.463
7. Burkhanov A., Avlayev O., Abdujalilova Sh. Responsibility as a criterion for determining personal maturity/ E3S Web of Conferences 2021.
8. Urazbayev A.K., Rajabov F.T., Ibroimov Sh.I. (2022), Methodological basis for using the relief plastic method in studying natural and economic systems of reservoir basins, Central Asian journal of the geographical researches, No 1-2, pp.29-36.bet
9. Расурова З. (2021). Бўлажак технология фани ўқитувчисининг билим, кўнижмасини ривожлантиришда дастурий таълим воситаларининг ўрни. Science and Education. Vol. 2, Issue 10, 370-379-б.
10. Дилова Н.Г. (2021). Шахслараро муносабатларга асосланган таълим жараёнини моделлаштириш. Science and Education. Vol. 2, Issue 10, 534-546-б.
11. Расурова З.Д. (2021). Инновацион педагогик технологиялар асосида олий таълим муассасаси ўқув жараёнларини такомиллаштириш мазмуни. Science and Education. Vol. 2, Issue 10, 460-469-б.

**TIBBIYOTDA SIGNALLARNI QABUL QILISH QURILMALARINI MASOFADAN
BOSHQARADIGAN ALGORITM VA ILOVA ISHLAB CHIQISHNING ZAMONAVIY
TENDENSIYALARI HAMDA AFZALLIKLARI**

Hakimjon Zayniddinov,

Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
“Sun’iy intellekt” kafedrasi mudiri, t.f.d., professor;

Sarvar Maxmudjanov,

Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi Toshkent
axborot texnologiyalari universiteti katta o‘qituvchisi;

Abduqahhor Otajonov,

Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot
texnologiyalari universiteti magistranti;

Islomjon Inog‘omov,

Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot
texnologiyalari universiteti magistranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada tibbiyotdagi mayjud muammolarni, zamonaviy IT qurilmalari, platformalari va mobil ilovalar, ularning ishlab algoritmlari, zamonaviy tendensiyalari hamda afzalliklari haqida tadqiqot va uning tahlillari haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Raqamli tibbiyot, masofaviy tibbiyot axborot tizimlari, axborot texnologiyalari, diagnostika, klinik konferensiya, virtual tashxislash, Mhealth tizimi, onlayn shifokor, onlayn poliklinika, konsultatsiya.

Аннотация

В этой статье представлена информатизация об исследовании и его анализе существующих проблем в медицине, современных ИТ-устройствах, платформах и мобильных приложениях, алгоритмах их работы, современных тенденциях и преимуществах.

Ключевые слова: Цифровая медицина, дистанционные медицинские информационные системы, информационные технологии, Диагностика, клиническая конференция, виртуальная диагностика, система Mhealth, онлайн-врач, онлайн-поликлиника, консультации.

Annotation

This article presents information about existing problems in medicine, research and its analysis on modern IT devices, platforms and mobile applications, their performance algorithms, modern trends and advantages.

Keywords: Digital medicine, distance medicine Information Systems, Information Technology, diagnostics, clinical conference, virtual diagnosis, Mhealth system, online physician, online polyclinika, consultation.

Zamonaviy axborot texnologiyalari yuqori tezlikda rivojlanishi tibbiyot sohasiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatmasdan qolmadidi. Hozirgi kunda barcha jabhalarda axborot kommunikatsion texnologiyalarini qo’llash orqali iqtisodiyotni barqarorlashtirish, jumladan, tibbiyot sohasi uchun optimal algoritmlar va ilovalar ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish butun dunyo bo‘ylab **mHealth** (mobil salomatlikning qisqartmasi bo‘lib, mobil qurilmalar tomonidan qo’llab-quvvatlanadigan tibbiyot va sog‘liqni saqlash amaliyoti uchun ishlatiladigan atama) rivojlanishining eng dolzarb muammolaridan biridir. Bunday tizimlar ko‘plab afzalliklarni beradi, ulardan eng muhimmi sog‘liqni saqlash vositalaridan foydalanishni osonlashtirishdir va bu ma’lumotga asoslangan klinik qaror qabul qilish hamda bemorning natijalarini yaxshilash imkonini beradi.

Tibbiyot mutaxassislari tomonidan mobil qurilmalaridan foydalanish zamonaviy klinik amaliyotning ko‘p jihatlarini sezilarli darajada o‘zgartirdi. Sog‘liqni saqlash muassasalarida smartfonlar odatiy holga aylandi, bu esa turli platformalar uchun tibbiy ilovalar bozorining jadal

rivojlanishiga olib keldi. Aksariyat mualliflarning fikriga ko‘ra, mobil qurilmalar va ilovalar shifokorlarga ko‘plab afzalliklarni beradi, ulardan eng muhimmi, bilimli klinik qarorlar qabul qilish va klinik natijalarini yaxshilash imkonini beruvchi tibbiy yordam ko‘rsatish vositalaridan foydalanishni soddalashtirishdir. Biroq ba’zi shifokorlar hali ham bu yangiliklarga salbiy munosabatda bo‘lishadi. Bir qator mualliflarning ta’kidlashicha, bugungi kunda ushbu yangi vositalarning ilmiy asoslanganligi, ulardan foydalanish va kundalik tibbiy amaliyotga integratsiyalashuvini ta’milash uchun mobil tibbiy ilovalarni tekshirish standartlari va amaliyotlarini takomillashtirish ustida ishslash zarur. Ushbu chora-tadbirlar dasturiy mahsulotlarning tibbiy ilovalar bozoriga kirishi uchun chegarani oshirsa-da, ular shifokorlar foydalanishi mumkin bo‘lgan ilovalarning sifati va xavfsizligini oshiradi.

Hozirgi vaqtida ma’lumotnoma-axborot tizimlari va shifokorlar uchun ilovalar butun dunyoda mobil sog‘liqni saqlashni rivojlantirishning eng dolzarb tarmoqlaridan

birdir. JSST ta'rifiga ko'ra, qarorlarni qo'llab-quvvatlash tizimi – bu bemor ma'lumotlarining o'zaro bog'liqligiga asoslangan sog'lijni saqlash xodimlariga yordam beradi-gan dasturiy ta'minot algoritmi va tibbiy ma'lumotlardir. Mobil qurilmalar bemor haqidagi ma'lumotlarni kiritish va so'rigan tibbiy ma'lumotlarni olish uchun ishlataldi. Ko'pgina tahlilchilarining fikricha, hozirda shifokor-lar tomonidan eng ko'p qo'llaniladigan tibbiy mobil ilovalar orasida dori vositalari bo'yicha qo'llanmalar va klinik qo'llanmalar hamda turli klinik vositalar (masalan, dozalash kalkulyatorlari, tarozi)dan iboratdir[6,12].

Sog'lijni saqlash sohasida ham mamlakatimizda ko'plab islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida 2021-yil 18-may kuni sog'lijni saqlash sohasidagi islohotlar samaradorligini os-hirish chora-tadbirlari muhokamasi yuzasidan videoselek-tor yig'ilishi o'tkazildi [8].

Davlatimiz rahbari sohadagi vazifalarni 5 ta yo'nali-shda ko'rsatib o'tdi:

Birinchisi – birlamchi tibbiyot bo'g'inini kasallikni erta aniqlaydigan va davolaydigan tizimga aylantirish.

Ikkinchisi – ixtisoslashgan markazlar tomonidan joy-larda tor doiradagi tibbiy xizmatlar hajmini oshirish va sifatini tubdan yaxshilash.

Uchinchisi – raqamlashtirish orqali sohada qog'ozbozlik, byurokratiya va korrupsiyani keskin qisqartirish.

To'rtinchisi – tibbiyotning barcha yo'nalishlarida raqobatni rivojlantirish va xususiy sektor ishtirokini kengaytirish.

Beshinchisi – tibbiyot xodimlari bilimini oshirish, ta'lim va ilm-fanni rivojlantirish.

Yig'ilishda ushbu vazifalarni bajarishning amaliy ji-hatlari muhokama qilindi.

Tibbiyot sohani zamonaviy axborot texnologiyalari bi-lan integratsiyasini amalga oshirish orqali, mavjud muammo va kamchiliklarni bartaraf etish hozirgi kunda dolz-arb muammo bo'lib qolmoqda[8].

Tibbiyotda IT: Axborot texnologiyalari hozir hamma joyda qo'llanilmoqda. So'nggi raqamli ishlanmalar butun dunyo bo'ylab aholiga tibbiy yordam ko'rsatishni tashkil etishning eng istiqbolli usullarini ishlab chiqishga ijobji ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, IT infratuzilmasini samarali qurish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ko'pgina davlatlar uzoq vaqtidan beri tibbiyot sohasidagi innovatsiyalardan faol foydalanmoqda. Ular orasida:

- bemorlar va xodimlar bilan telekonsultatsiya;
- fiziologik parametrlarni masofadan qayd etish;
- turli muassasalar o'rtasida bemor ma'lumotlarini almashish;
- real vaqt rejimida jarrohlik aralashuvlarni nazorat qilish va boshqalar.

Bularning barchasi tibbiyotda axborotlashtirishni yangi bosqichga ko'tarish imkonini bergen va aholiga tibbiy yordam ko'rsatishni yaxshilashga ijobji ta'sir ko'rsatgan ITning joriy etilishi tufayli amalga oshdi. Tibbiy yuqori texnologiyalarni rivojlantirishga salmoqli hissa qo'shayot-gan yangi dasturiy mahsulotlar faol ishlab chiqilmoqda.

O'zbekistonda sog'lijni saqlashni axborotlashtirish

istiqbollari:

Hozirgi vaqtida tibbiy AT (axborot tizimlari) tobora rivo-jlanib bormoqda, bu sog'lijni saqlash muassasalarining yana-da samarali va tez ishlashiga yordam beradi. Hozirgi kunda O'zbekistonda sog'lijni saqlash sohasini axborotlashtirish borasida hukumatimiz tomonidan katta e'tibor qaratilmo-qda. Yangi tibbiy texnologiyalarni yaratishga yo'naltirilgan molivaviy sarmoyalalar bu jarayonga va mavjud xizmatlarni takomillashtirishga ijobji ta'sir ko'rsatmoqda.

Avvalo, bu yagona tizimlarni ishlab chiqishga taalluqlidir, ularning yaratuvchilari doimiy ravishda klinikalar uchun ushbu dasturiy ta'minotning ishlashini optimallashtirishga harakat qilishadi. Davriy yangilanishlar mahsulot foydalanuvchilariga tibbiyotda mavjud bo'lgan barcha ITdan foydalanish imkoniyatini beradi. Shuningdek, mamlakatimizda ham mahalliy sog'lijni saqlash tizimiga samarali innovatsiyalarni tezkorlik bilan joriy etish zarurati hozirda dolzarbdir. Shu munosabat bilan, axborotning eng samarali himoyasini ta'minlash masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, hozirda maxfiy tibbiy ma'lumotlarga tashqi kirish tahdidi ni bloklaydigan tizimlar faol ishlab chiqilmoqda.

Sog'lijni saqlashni axborotlashtirish shifokorlarni eng so'nggi ilm-fan yutuqlaridan xabardor qilishga qaratilgan ko'plab tadbirlarni o'z ichiga oladi. Bu klinika va shifoxona xodimlarini samarali tayyorlash va malakasini oshirishga yordam beradi.

Mutaxassislarining ta'kidlashicha, tibbiyotga innovatsiyalarni joriy etish juda tez va muammosiz amalga oshiriladi. Tibbiy tizimlar interfeysi o'qimagan foydalanuvchilar uchun ochiq va intuitivdir, bu esa shifoxona xodimlariga yangi texnologiyalarni oson o'zlashtirishga yordam beradi. Bundan tashqari, ishlab chiquvchilar odatda das-turiy mahsulotlardan foydalanishning nozik tomonlarini tushunishga yordam beradi. Ular uchun maxsus kurslar va seminarlar tashkil etiladi va buning natijasuda quyidagilarni o'zlashtirishadi [5]:

- kompyuter tarmoqlarida ishslash: ham mahalliy, ham global;
- axborot resurslaridan foydalanish;
- ma'lumot tizimlari va ma'lumotlar bazalaridan foy-dalanish;
- telekonferensiyalar o'tkazish bilim va ko'nikmalari.

O'zbekiston sog'lijni saqlashni axborotlashtirish doirasida milliy teletibbiyot tizimini yaratish rejalashtiril-gan. Ushbu murakkab muammoni to'g'ri hal qilish tibbiy yordam sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi va uning sarf-xarajatlari optimallashtiradi. Xususan, shifokorlar konferensiyalarga borishlari uchun mablag' ajratishlari shart emas, chunki ular masofadan turib qatnashadilar [5].

Zamonaviy texnologiyalarni tibbiyotda qo'llash:

Nafaqat O'zbekiston, balki jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, sog'lijni saqlash sohasiga axborot texnologiyalarini joriy etish bemorlarga xizmat ko'rsatish sifatini oshirish, tibbiyot xodimlarining ishini sezilarli darajada tezlashtirish va bemorlar uchun xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi. Hozirda bu imtiyozlar deyarli har bir tibbiyot muassasasi uchun mavjud bo'lib bormoq-

da. Zamonaviy dasturiy mahsulotlar klinikani ishning tubdan yangi darajasiga olib chiqish imkonini beradi.

Sog‘lijni saqlash sohasidagi IT quyidagi vazifalarni hal qilishga imkon beradi:

- bemorlarning hisobini yuritish;
- bemorlarning ahvolini masofadan nazorat qilish;
- belgilangan davolash usulini nazorat qilish;
- so‘rov natijalarini saqlash va uzatish;
- yangi xodimlarga maslahat berish.

Zamonaviy ITdan foydalanish bemorlarning sog‘lig‘ini diqqat bilan kuzatish imkonini beradi. Oldingi qog‘oz o‘rniga elektron tibbiy yozuvlarni yuritish anketalarni to‘ldirish uchun vaqt yo‘qotilishini kamaytirishga yordam beradi, buning natijasida bemorlarni tekshirishga sarflash mumkin. Bemor haqidagi barcha ma’lumotlar shifoxona xodimlari uchun mavjud bo‘lgan yagona hujjatda taqdim etiladi. Tekshiruvlar va protseduralar natijalari haqidagi barcha ma’lumotlar darhol elektron tibbiy kartaga kiritiladi. Bu boshqa shifokorlarga ma’lum bir bemorni davolash sifatini baholashga yordam beradi, uning noto‘g‘ri yoki noto‘g‘ri tashxisini vaqtida aniqlaydi.

Sog‘lijni saqlashda axborot texnologiyalaridan foydalanishing afzalliklari:

Innovatsiyalar uchun ulkan salohiyat ularga tibbiy xizmat ko‘rsatishning deyarli barcha jahbalariga ijobji ta’sir ko‘rsatish imkonini beradi. Ular tajribasiz xodimlarni kurslar, seminarlar va boshqa tadbirdirlarga sayohatlar tu-fayli uzoq vaqt ishlamasliklariga hojat qoldirmasdan masofadan turib o‘qitishga yordam beradi. Bundan tashqari, axborot texnologiyalari hamkasblar bilan muloqot qilish, ular bilan tajriba almashish yoki qiyin holatlarda yordam so‘rashga yordam beradi. Shuningdek, bu sizga doimo xabardor bo‘lish, sog‘lijni saqlash sohasidagi barcha yangi narsalarni tezda o‘rganish imkonini beradi[7].

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, so‘nggi o‘n yilda axborot va mobil texnologiyalarning jadal rivojlanishi tufayli shifokorning klinik amaliyoti ko‘plab muhim o‘zgarishlarga duch keldi. Mobil telefonidan foydalanish va sog‘lijni

saqlash maqsadlariga erishish uchun signallar orqali ma’lumotlarni uzatish global miqyosda tibbiy yordam ko‘rsatish tamoyillarini bosqichma-bosqich o‘zgartirmoqda. Ma’lumi, mHealth yo‘lidagi dastlabki qadamlar JSST tomonidan elektron sog‘lijni saqlashning yangi tarmog‘i – mHealthni yaratish va uning tashabbuslarini butun dunyo bo‘ylab targ‘ib qilish orqali qo‘yilgan edi. mHealth tizimi bemorlarga so‘rov bo‘yicha tibbiy xarakterdagi zarur ma’lumotlarni olish hamda bemorning tibbiy hujjatlarini boshqarish, surunkali kasalliklar ni real vaqt rejimida masofadan turib kuzatish imkonini beradi.

Ayni paytda, O‘zbekistonda mHealth tashabbuslarini amalga oshirish ancha orqada qolmoqda va mHealthning ushbu tarmog‘i amalda rivojlanmagan. Biz mahalliy sog‘lijni saqlash tizimida ishlaydigan shifokorlarga qaratilgan klinik qarorlarni qo‘llab-quvvatlash uchun axborot va ma’lumotnomasi mobil ilovalarini ishlab chiqish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Shuni ta’kidlash joizki, hozirgi zamonaviy axborot texnologiyalari asrida sog‘lijni saqlash tizimi faoliyatini raqamlashtirish va elektron sog‘lijni saqlash tizimini boshqarish davlat ahamiyatidagi masala sifatida e’tirof etilmoqda. Dunyoning ko‘plab mamlakatlarida sinovdan o‘tgan va zamonaviy axborot texnologiyalari asosidagi sog‘lijni saqlash tizimining yangi usullarini joriy qilishga katta e’tibor qaratilmoqda. Biz 2020-yil COVID-19 pandemiyasi davrida barcha sohalar singari, tibbiyot sohasini raqamlashtirishdagi ishlarimiz hali ancha ko‘pligini yana bir isbotini ko‘rdik. Raqamli tibbiyotda jumladan, onlayn shifoxona, onlayn konsultatsiya, bemorlar reestri va boshqa shu kabi xborot tizimlari hamda mobil tibbiyot (Mhealth) kabi tizimlarga ehtiyoj sezilarli darajada oshib ketdi. Yana bu kabi xavflar bo‘lmasligiga hech kim kafolat bera olmaydi. Shularni inobatga olgan holda, tibbiyot sohasini raqamlashtirish, yangi axborot tizimlarini yaratish, ishslash shayligini oshirish, amaliyotga joriy etish va ular ustida tadqiqotlar olib borish hozirgi kundagi dolzarb masalalardan biridir. Aytiganlarning barchasini sarhisob qilsak, shuni aytishimiz mumkinki, axborot texnologiyalari allaqachon tibbiyotda o‘zining eng katta o‘rnini va ahamiyatiga ega bo‘lib ulgurgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Sog‘lijni saqlash sohasida raqamlashtirish ishlarini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2021-yil 23-fevraldaggi PQ-5000-son qarori. <https://lex.uz/docs/-5303918>
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Sog‘lijni saqlash tizimini kompleks rivjantirishga doir qo‘srimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 2021-yil 25-maydaggi PQ-5124-son qarori <https://lex.uz/docs/5434358>
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining O‘zbekiston Respublikasi aholisiga 2017–2021-yillarda ixtisoslashtirilgan tibbiy yordam ko‘rsatishini yanada rivojlanirish chora-tadbirlari to‘g‘risi”gi 2017-yil 20-iyundagi PQ-3071-son Qarori <https://ssv.uz/uz/>.
4. Компьютерний сети телемедицини – К.Камкамидзе, М.Тевдорадзе Технический Университет Тбилиси, 2009. – 14–25 с.
5. Никитин О.Р., Пасечник А.С. Моделирование условий работы алгоритмов оконтуривания для медицинских изображений и отсечка их влияния на качество оконтуривания. Методы и устройства передачи и обработки информации вип. 9 Межв.сб. научн. тр./ под ред. В.В. Ромашова. – М.: «Радиотехника», 2007. – Т. 5, N 2. – 128–138 с.
6. Upase, V., M.Hunukumbure, S.Vadgama, Radio Network Dimensioning and Planning for WiMAX Networks, Fujitsu Sci. Tech., 20075, – 96–159.
7. Синепол В.С., Тсикин И.А. Системы компьютерной видеоконференцсвязи. Мобильные коммуникатии, Москва, 1999. – 258–268 с.
8. <https://yuz.uz/>

“MA’NAVIY QIYOFА” TUSHUNCHASI, RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI VA UNING NAMOYON BO‘LISH SHAKLLARI

Muhammad Sultonov,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Ijtimoiy falsafa ixtisosligi tayanch doktaranti

Annotatsiya

Ushbu maqola Islom qadriyatlari negizida shaxsning ma’naviy qiyofasi tushunchasi va rivojlanish xususiyatlari va uning namoyon bo‘lish shakllari haqida ma’lumotlar o‘rin olgan. Bundan tashqari ushbu maqolada ma’naviy qiyofa tarix va ijtimoiy muhitning mahsuli, u o‘tmish avlodlarning tajribalari, olimlarning fikrlari o‘rin olgan. Hozirgi davr jahon ijtimoiy-falsafiy, ma’naviy-axloqiy tafakkurida dinka nisbatan gnoseologik va aksiologik yondashuv dolzarb ahamiyat kasb etamoqda. Shu maqsadda ushbu mavzuning bugungi kundagi dolzarbliги maqolada keltirilgan

Kalit so‘zlar: ma’naviy qiyofa, ilm-fan, dialektik aloqadorlik, sivilizatsiya, milliy mentalitet.

Аннотация

В данной статье содержится информация о понятии духовного образа человека и особенностях его развития и проявления на основе исламских ценностей. Кроме того, в данной статье духовный образ является продуктом истории и социальной среды, включает в себя опыт прошлых поколений и мнения ученых. Гносеологический и аксиологический подход к религии приобретает актуальное значение в мировом социально-философском, духовно-этическом мышлении, в связи с чем в статье представлена актуальность данной темы на сегодняшний день.

Ключевые слова: духовный образ, наука, диалектическая связь, цивилизация, национальный менталитет.

Annotation

This article contains information about the concept of the spiritual image of a person and the characteristics of its development and its manifestation on the basis of Islamic values. In addition, in this article, the spiritual image is a product of history and social environment, it includes the experiences of past generations and the opinions of scientists. The epistemological and axiological approach to religion is gaining urgent importance in the world social-philosophical, spiritual-ethical thinking. For this purpose, the relevance of this topic today is presented in the article.

Keywords: Spiritual image, science, dialectical communication, civilization, national mentality.

Voqeа va hodisalarining ilm-fan, tadqiqot obyektiga aylanishi ijtimoiy borliqda yuz bergan o‘zgarishlar, inson aql-u idrokining ularni anglash jarayonlari bilan bog‘liq. Ijtimoiy borliqdagi o‘zgarishlar va ularni anglash jarayonlari bir-biriga bog‘liq hodisalar sifatida yangi-yangi mavzularni, tushunchalarni, usullarni tadqiqot obyektiga aylantiradi, natijada u yoki bu mavzular, tushunchalar, usullarni kengroq, chuqurroq o‘rganishga ehtiyoj, qiziqish paydo bo‘ladi.

Hozirgi davr jahon ijtimoiy-falsafiy, ma’naviy-axloqiy tafakkurida dinka nisbatan gnoseologik va aksiologik yondashuv dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Albatta, bu o‘zgarish taraqqiyotning jahoniy tamadduninng o‘ziga xos jihatlari hamda xususiyatlari, xusan, dinning inson kamoloti, ma’naviy qiyofasi borasidagi konsepsiyasini chuqur o‘rganish, insonparvarlik, ezgulik g‘oyalaridan shaxs tarbiyasida va oljanob maqsadlar yo‘lida keng foy-dalanish masalasi muhim o‘rin tutmoqda. Shaxs ma’naviy qiyofasi ijtimoiy-tarixiy sharoit, jamiyat diniy e’tiqod muhiti, ma’naviy-mafkuraviy ta’sirida bo‘lib, uning ichki tizimi, mazmuni va maqsadiga muayyan yo‘nalish beradi, harakat gorizontini belgilaydi.

Kishilik jamiyatni rivojining shaxs ma’naviy qiyofasiga ta’siri barcha zamonlarda turli mutafakkirlar va mutaxassislar tomonidan bisyor o‘rganib kelingan. Chunki insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyoti bilan shaxs ma’naviy qiyofasi o‘rtasida

o‘ziga xos dialektik aloqadorlik mavjud. Biroq bu dialektik aloqadorlik turli zamonlarda turli tarzda namoyon bo‘ladi. O‘z iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ma’naviy-madaniy xususiyatlari ko‘ra mutlaqo o‘zgacha fenomenal jarayon bo‘lmish hozirgi zamon sivilizatsiyasi sharoitida mazkur bog‘liqlik nihoyatda yorqin namoyon bo‘lmoqda.

Yangi asr arafasida jahon iqtisodiy xo‘jaligi tarkibi tubdan o‘zgardi. Fan va texnika taraqqiyoti yangi bosqichiga qadam qo‘ydi. Fan va texnikaning qudratli taraqqiyoti bir tomonidan informatsion jamiyatning shakllanishiga olib kelgan bo‘lsa, ikkinchi tomonidan yangi tendensiya globallashuv jarayonini yuzaga keltirdi. Shuningdek, madaniy taraqqiyot bobida ham misli ko‘rilmagan o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Xusan, ommaviy madaniyatning rivojlanib borayotgani shaxs ma’naviy dunyosiga beqiyos ta’sir o‘tkazmoqda. Globallashuv va madaniyat olamidagi o‘zgarishlar XXI asr arafasiga kelib uch qutbli dunyoning shakllanishiga zamin yaratdi. Ushbu jarayonlar shaxs ma’naviy qiyofasi xarakterining, hayotiy qadriyatları va ideallarining, ijtimoiy mavqeyining o‘zgarishiga, qator ijtimoiy illatlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lmoqda. Buning ustiga, XXI asr boshlariga kelib shaxs manaviy qiyofasiga tahdid soluvchi omil va vositalar miqdori ko‘payib ketdi. Shaxs ma’naviy olami uchun kurash turli siyosiy kuchlar faoliyatining asosiy maqsadlaridan biriga aylandi.

Ko'riniib turibdiki, sivilizatsiya va shaxs ma'naviy qiyofasi aloqadorligi bizning davrimizda o'ziga xos tarzda namoyon bo'lmoqda.

Yangi asr arafasiga kelib shaxs ma'naviy qiyofasiga tahdid solayotgan omillar va vositalar ko'payib ketdi. Ushbu jarayon ilmiy ishlar xarakteriga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Xususan, ma'naviy tahdidlarning mohiyatiga bag'ishlangan qator risola va maqolalar nashr qilindi.

Mutaxassislar shaxs ma'naviy qiyofasini himoyalash yo'llari haqida ham batafsil mulohaza yuritadilar. Ko'pgina tadqiqotchilarning asarlarida shaxs ma'naviy qiyofasini himoyalashning ishonchli yo'li milliy istiqlol g'oyasini shakllantirish, targ'ib va tashviq etish bilan bog'liqligi asoslab beriladi.

Insonparvarlik ruhining ustuvorligi va adolat g'oyalarining mujassamligi bilan islom dinining ta'sir doirasi jahon bo'ylib yoyilib, tobora kengayib bormoqda. Zero "...buyuk tarixda hech narsa izsiz ketmaydi. U xalqlarning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham u qimmatlidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir [1, 29].

Buning uchun insonparvarlik g'oyalardan; insoniyating tarixiy an'analarini, milliy turmush tarzi, odob-axloq talablaridan; nasl-nasab, ruhiyat va irlisyat haqidagi ilmiy xulosalardan; islom dinidagi ijtimoiy-tarbiyaviy g'oyalardan; milliy g'oya, milliy g'urur, vatanparvarlik, adolat va ma'rifat tuyg'ulardan foydalanish kerakligi ravshan bo'lib goldi. Demak, milliy ma'naviyatning rivoji, eng avvalo, tarixiy meros va qadriyatlarni kishilar ongi-shuuri hamda qalbiga muntazam singdirish, ayniqsa, yoshlarni ma'naviyatga vorislik ruhida tarbiyalashni uslubi va vositalarini takomillashtirib borish zarur.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida jamiyatda dinning insonparvarlik, ezunglik va tinchlik kabi fazilatlarini hamda diniy bag'rikenglik ruhini keng targ'ib qilish, shuningdek, ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini ta'minlash, aholining, ayniqsa, yosh avlodning diniy va dunyoviy qarashlarini rivojlantirish" [2] kabi muhim vazifalar belgilab berildi.

Shuningdek, "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O'zbekiston Islom sivilizatsiyasi markazi faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorda (2021 yil 16-iyul, PQ-5186-sон) islom tarixi, madaniyati, barkamol inson tarbiyasi yo'nalishiga oid bilimlarni oshirish, islom ma'naviyatini o'rganish bo'yicha o'quv kurslarini tashkil etish ko'rsatib o'tildi.

Ma'naviyat inson ruhiyatida voqe bo'ladi. Shuning uchun u, avvalo, alohida olingan inson bilan bog'liq tushuncha. Ammo inson jamiyatdan ajralmas bo'lib, jamiyatdan tashqarida o'z insonlik mohiyatini yo'qotar ekan,

ma'naviyat insonni o'zga odamlarga, jamiyatga, butun borliqqa daxldor qiladi. Shu jihatdan ma'naviyat ijtimoiy mazmun kasb etadi.

Inson ijtimoiy holatini vujudga keltiruvchi o'ziga xos mexanizm vazifasini ma'naviyat, ya'ni ma'naviy qiyofa bajaradi. Ma'naviy qiyofani shakllanishida insonning tafakkuri, xotirasi, tasavvuri, diqqati, irodasi ishtirot etadi. Bisotida mayjud bo'lgan butun bilimi, tajribasi, iste'dodi namoyon bo'ladi. Xuddi shuning uchun ham inson ijtimoiy qiyofasini xarakterlovchi eng muhim ko'rsatkich ma'naviy madaniyatdir. Ma'naviyatni esa ruhiyatni poklamay, tafakkurni boyitmay turib yuksaltirib bo'lmaydi. O'z davrida Abu Nasr Forobi bu haqda to'xtalib, nazariy bilimni egallashga kirishuvdan oldin «odam o'zini turli hirslardan tozalashi, o'z xulqini tarbiyalashi kerak, turli lazzatlarga, kayf-u safoga emas, haqiqatga bo'lgan hisni tarbiya qilishi kerak» deb yozgan edi. Forobiy adolatsizlik, johillik, xasislik, ochko'zlik, boylikka intilish, turli yomon hirslargacha berilishni qoralaydi va axloqiy kamolotga erishish zarurligini aytadi. "Baxt-saodatga erishuv haqida" risolasida alloma Abu Nasr Forobi: "Inson tani o'ladi, parchalanadi, lekin u qo'lga kiritgan baxt ma'naviy hodisa sifatida yo'q bo'lmaydi, balki umumiy dunyoviy aqlga qo'shilib ketadi. Baxtga erishgan inson ruhlari, tanlari parchalanib ketgandan keyin bir birlari bilan qo'shilib ketadi, bu esa yaxshilikni ko'payib borishini bildiradi, to'planib borgan bu yaxshilik so'nggi avlodlar uchun xizmat qiladi", – deb uqtiradi.

O'zbek xalqining madaniyati, ma'naviyati hech qachon jahon madaniyati, ma'naviyatidan tamomila ayru, alohida bir yo'ldan rivojlangan emas. Hamisha boshqa xalqlar ma'naviy boyligini ijodiy o'zlashtirib, o'zi ham jahon madaniyatini boyitib borgan. Shu bilan birga millatimizning o'z mustaqil ma'naviy qiyofasi mavjud, u asrlar, balki ming yillar davomida shakllangan, u umuminsoniy qadriyatlarga yet emas, ammo Borliqning oliy haqiqatiga nisbatan o'z talqinlari, o'z yondoshuvi, o'z tushunchalariga ega.

Ma'naviy qiyofa tarix va ijtimoiy muhitning mahsuli, u o'tmish avlodlarning tajribalari bilan birgalikda shakllanadi. Asosiy tarixiy va ijtimoiy muhitga quyidagilarni kiritish mumkin:

- xo'jalik faoliyatining shakllari;
- u yoki bu xo'jalik yuritishning tajribasi;
- xalqning o'ziga xos turmush tarzi;
- tabiiy muhit va iqlim, ijtimoiy hayot shakliga ta'sir etuvchi demografik omil;
- madaniyat, til, urf-odat va an'analardagi maxsus tononlar va boshqalar.

"Ma'naviy qiyofa" tushunchasi haqida so'z ketganda, barchada, "Bu tushuncha milliy mentalitet yoki milliy xarakterni ayni o'zi emasmi?" degan savol tug'ilishi tabiiy, haqiqatdan ham, bu tushuncha milliy mentalitet, milliy xarakter tushunchalari bilan bog'liq, lekin ayni bir narsa emas, zero, bu tushunchalar ma'naviy qiyofa

tushunchasida bir butunlik kasb etadi. Ma'naviy qiyofa tushunchasi umumiyligi bilan milliy mentalitet va milliy xarakterni o'z ichiga qamrab oladi va muayyan xalqning umumiy "ko'rinishi" ma'nosida anglatadi.

Ma'naviy qiyofaning turli-tuman tomonlari bir qarashda qandaydir fahmlab tushunib olishi qiyin bo'lgan voqelikdek bo'lib ko'rinishi mumkin. Bu, albatta, yuzaki qarashda masalaning mohiyatiga chuqur kirishishmasdan vujudga keladigan tushuncha. Aslida ma'naviy qiyofa moddiy jihatdan ko'zga tashlanib turadigan xarakterga ega bo'lib, faqat madaniyatning turli-tuman ko'rinishlarini o'rganish orqali uni fahmlab olish mumkin bo'ladi.

Ma'naviy qiyofa millatlarning mavjud va idrok etish mumkin bo'lgan belgilardan biri bo'lib, uning kelib chiqishi xalqning butun tarixi bilan uzviy bog'langandir.

O'zbek millati o'ziga xos shakllanish jarayoniga ega xalqdir. Tarix guvohlik beradiki, o'zbek xalqi mazkur hududda yashagan tub yerli etnoslardan tomir olgan, ikkinchi ildizi esa qadimiy turkiy xalqlardan boshlangan. Har ikkala asosiy ildizlarning birikishi – o'zaro sintezi o'zbek elatini va keyinchalik o'zbek millatini tashkil etgan. Millat – arabcha so'z bo'lib, odatda xalq ma'nosini anglatadi. Falsaфа qomusiy lug'atida millat tushunchasiga zamonaviy ta'rif berilgan. Jumladan, unda "Millat – bu til, ma'naviyat, milliy o'zlikni anglash, ruhiyat, urf-odatlar, an'ana va qadriyatlar yagonaligi asosida muayyan hududda yashovchi, ijtimoiy aloqalar bilan bog'langan, mustaqil subyekt sifatida o'ziga xos moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratuvchi kishilarning etnik birligidir" [3, 76] deb ta'rif beriladi.

O'zbeklarning millat sifatida shakllanish jarayoni hamda ma'naviy-ruhiy qiyofasining o'ziga xos jihatlari haqida akademiklar Y.G'ułomov, I.Mo'minov, B.Ahmedov, K.Shoniyozov asarlarida qimmatli ma'lumotlar bor. Rus olimlari V.Bartold, A.Yakubovskiy, L.Gumilyov, xorijiy tadqiqotchilar G.Vamberi, X.Xovors, M.Pellio,

X.Xukxem, E.Olvort va boshqalar o'zbek xalqining kelib chiqishi, uning shakllanish bosqichlari haqida asarlar yaratganlar.

O'zbekistonlik ijtimoiy faylasuf G.J.Tulenovaning ta'kidlashicha, "... millatning ma'naviy qiyofasi turli davrlarda muayyan imkoniyatlar va ehtiyojlar asosida shakllanadi" [4, 89]. Shunday ekan, biz istiqlol yoshlarining ma'naviy qiyofasini shakllantirishimizda o'z milliy an'ana, urf-odat, etnopsixologik xususiyatlarimizni esdan chiqarmagan holda, zamon talablariga mos mutaxassis kadrlarni yetishtirib berishimiz muhim. Psixologik nuqtayi nazardan ma'naviy qiyofani olib qaraganimizda, ma'naviy ehtiyoj boshqa ehtiyojlar kabi shaxs psixikasining o'ziga xos xususiyati, insonning irodasi bilan chambarchas bog'liq jarayondir. Ma'naviy ehtiyoj o'zida psixologik hodisalarini aks ettirib, birinchi navbatda ushbu ehtiyoj jamiyat qiziqishlari bilan chambarchas bog'liqligi kelib chiqadi [5, 132].

Xulosa qilib aytganimizda, insonning ma'naviy qiyofasini shakllantirish uchun, eng avvalo, xalqning umumiy "ko'rinishi" ni ma'naviyatini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Ma'naviy rivojlanish – bu umr bo'yи uzoq safardir. Shu bilan birga, u odamlarni hech qanday guruhlarga ajratmaydi, bu jarayonda kimdir boshqalardan ko'ra oldinga siljiganligi sababli alohida shaxslarning ahamiyatini kamaytirmaydi yoki bo'rttirmaydi. Har bir yo'l individualdir. Asosiysi, xatolar uchun o'zingizni tanqid qilish emas, balki har bir yangi kun yaxshiroq bo'lishga intilishdir.

Biz hammamiz ilohiy ruhning timsolimiz va hamma uchun manzil bir. Yagona farq bizga berilgan hayotdan qanday foydalanamiz. Ma'naviy rivojlanish sizning taraqqiyotingizni ko'rishga, jamiyatning manipulyatsiyalaridan va turli xil cheklaridan stereotiplardan xoli yashashga, uyg'unlikda, qabul qilishda va yaratilishda bo'lishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. – T.: O'zbekiston, 2017. – 594 b.
- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-sentabrdagi "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4436-son Qarori. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 05.09.2019 y., 07/19/4436/3693-son
- Falsaфа qomusiy lug'at. Q.Nazarov tahriri ostida. – T.: Sharq, 2004. – 76 b.
- Tulenova G.J. Yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishda ma'naviy omilning roli. Fal. fan. dok. – T.: O'zMU, 2006. – 125 b.
- Norkulova N.T. Affiliatsiya motivi talabalar ma'naviy qiyofasini shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omil. / Psix. fan. bo'yicha dok. dis-si. – T.: O'zMU. 2017. – 132 b.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ У ВОСПИТАННИКОВ ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫХ ГРУПП

Жамшидбек Отажонов,

Старший преподаватель (PhD)

Кафедра дошкольное образование

Ферганский государственный

университет;

Нигора Хакимова,

Студентка 3 курса в направлении

дошкольное образование

Ферганский государственный

университет

Аннотация

В статье представлены важность и способы развития логического и творческого мышления у воспитанников подготовительной группы детского сада. Представлены различные игровые технологии усовершенствования творческого мышления, благодаря которому можно усовершенствовать логическое и творческое мышление у детей возраста детского сада. А также труды и анализы ученых, представленные в этой теме.

Ключевые слова: творческие способности, дошкольный возраст, развитие, логическое мышление, игра.

Аннотация

Мақолада болалар бөгчасига тайёргарлик гурухы ўқувчиларида мантиқий ва ижодий фикрлашни ривожлантиришининг аҳамияти ва усуллари келтирилган. Ижодий фикрлашни тақомиллаштириши учун турли хил ўйин технологиялари тақдим этилган, бунинг ёрдамида бөгча ёшидаги болаларда мантиқий ва ижодий фикрлашни яхшилаши мумкин. Шунингдек, ушибу мавзуда тақдим этилган олимларнинг ишлари ва таҳлиллари келтирилган.

Калит сўзлар: ижодкорлик, мактабгача ёш, ривожланиш, мантиқий фикрлаш, ўйин.

Annotation

The article presents the importance and ways of developing logical and creative thinking in pupils of the kindergarten preparatory group. Various game technologies for improving creative thinking are presented, thanks to which it is possible to improve logical and creative thinking in kindergarten-age children. As well as the works and analyses of scientists presented in this topic.

Keywords: creativity, preschool age, development, logical thinking, game.

На сегодняшний день в научном мире присутствует достаточно многообразие определений способностей. Рассмотрим некоторые из них. Так, например, Б.М.Теплов полагал, что «способностями называются индивидуально-психологические особенности, которые отличают одного человека от другого и имеющие отношение к успеху в выполнении какойлибо деятельности» [1, 75]. К.С.Платонов доказывал, что «способности нельзя рассматривать вне личности, потому что они неотъемлемая часть структуры личности, которая, актуализируясь в конкретном виде деятельности, определяет качество последней» [2, 14].

Л.Г.Ковалев, Б.Н.Мясищев предлагали понимать под способностями ансамбль определенных свойств

личности, который обеспечивает относительную легкость, высокое качество владения определенной деятельностью и ее осуществления. Н.С. Лейтеспод понятием «способности» подразумевал «определенные свойства личности, которые оказывают влияние на осуществление и успешность деятельности» [3, 16]. Однако Л.А.Венгер предлагал считать «способностями такие психологические качества личности, которые необходимы для выполнения деятельности и проявляются в ней» [4, 75]. В.А.Крутецкий называет способностями «индивидуально-психологические личностные особенности, отвечающие требованиям определенной деятельности и являющиеся субъективными условиями успешного ее выполнения».

Обобщая различные подходы к способностям, мы взяли за основу нашей работы определение способностей Л.Г.Ковалева и Б.Н.Мясищева которые полагали, что под способностями понимаются такие индивидуальные особенности личности, которые обеспечивают сравнительную легкость и высокое качество овладения определенной деятельностью. Их формирование происходит в процессе развития, и этот процесс развития не может происходить вне конкретной деятельности, так как способности качества не врожденные. «Развитие способностей – это их совершенствование. Оно может проявляться, например, в появлении у человека новых способностей, таких, которых у него раньше не было. Развитие также может проявляться в превращении элементарных способностей человека в высшие способности», – полагает Р.С.Немов. Он подчеркивал, что способности могут развиваться по-разному: за счет получения знаний, необходимых ему для формирования и развития определенных способностей, а также путем формирования необходимых умений и навыков, входящих в структуру соответствующих способностей. Р.С.Немов в своей работе выделил оптимальные условия развития способностей:

1. Присутствие у человека конкретных задатков.
2. Своевременное, как можно более раннее выявление задатков.
3. Активизация включения человека в определенную деятельность, в процессе которой данные способности могут формироваться и развиваться.
4. Включение человека в разные виды деятельности, особенно такие, которые функционально связаны с формирующими способностями и соответствуют имеющимся у человека задаткам.
5. Наличие грамотных, подготовленных педагогических кадров, хорошо владеющих методикой развития соответствующих способностей.
6. Применение для развития способностей современных, эффективных средств обучения.
7. Обеспечение систематического контроля и оценки процесса развития способностей как со стороны тех, кто их формирует и развивает, так и со стороны тех, у кого эти способности формируются и развиваются.

Для развития у детей умений выполнять последовательные действия: анализировать, обобщать по признаку, сравнивать, используются простые логические задачи и упражнения. Игровая ситуация, в которой есть элемент проблемности, вызывает интерес у детей. Такие задания как поиск признака отличия одной группы предметов от другой, поиск недостающих в ряду фигур, задания на продолжение логического ряда способствуют развитию смекалки, логического мышления и сообразительности. На занятиях большое внимание уделяется картииному и иллюстративному материалу, так как он способствует привлечению внимания детей, развивает наглядно-образное мышление, которое, в свою очередь, стимулирует

познавательную активность ребенка. Развитие логического мышления ребенка дошкольного возраста зависит от создания условий, которые стимулируют его практическую, игровую и познавательную деятельность. Современные психологические исследования детского мышления показывают, что в дошкольном возрасте проходит постепенный переход от наглядно-действенного к наглядно-образному, а далее – к логическому мышлению, которое формируется на протяжении всей жизни. Развитие у дошкольников способности мыслить приводит к определенным изменениям в поведении и психике детей: возрастают самоконтроль и самостоятельность их деятельности. На занятиях с детьми подготовительной группы дошкольного образовательного учреждения мною используются разнообразные игры и упражнения, загадки, лабиринты и другие задания [5, 75].

Игры на развитие логического мышления [6, 16]. Детям зачитывается несколько групп слов по 4 слова в каждой. Три из них объединены общим понятием, а одно лишнее. Необходимо его исключить и объяснить свое решение. Варианты группы слов:

ромашка – ландыш – сирень – колокольчик;
заяц – лось – овца – волк;
диван – кровать – тетрадь – парты;
ухо – лицо – нос – рот;
щука – рак – карась – окунь;
молоко – сливки – сметана – сало;
рысь – медведь – тигр – кошка;
жука – рыба – муравей – бабочка;
гусь – лебедь – павлин – кролик.

Игра «Нахождение слов»

Подберите слова и продолжите ряд: лев – тигр – слон – ...; кошка – собака – свинья – ...; огурец – помидор – лук – ... трактор – трамвай – велосипед – ...; диван – стол – стул – ...; рубашка – платье – юбка – ...; вишня – слива – яблоко – ...; панамка – кепка – шапка – ...; сандалии – ботинки – сапоги – ...

Упражнение «Разрезные квадраты».

Каждому ребенку выдают по 4 разноцветных квадрата, разрезанных на части; их нужно собрать так, чтобы получился оранжевый, желтый, зеленый, синий квадраты

Упражнения на развитие логического мышления и смысловой памяти

1. Подобрать слова-признаки к каждому слову:
игра (какая?) – интересная;
день (какой?) – солнечный;
снег (какой?) – пушистый;
трава (какая?) – зеленая;
вода (какая?) – холодная;
крик (какой?) – громкий;
луна (какая?) – круглая;
стол (какой?) – письменный;
дым (какой?) – густой;
окно (какое?) – пластиковое.

2. Детям предлагаются 6 пар слов, связанных между собой по смыслу. К каждой паре нужно подобрать по смыслу третье слово:

яйцо – курица – (цыпленок);
птица – полет – (гнездо);
лес – дерево – (доска);
воздух – свежесть – (кислород);
дом – город – (улица);
ночь – луна – (звезды);
река – озеро – (море);
шуба – холод – (мороз);
ребенок – нежность – (радость).

Игра «Окончание слов» (на развитие скорости мышления)

Педагог начинает слово, произнося первый слог, а дети должны закончить. Всего предлагают десять слогов: по.. до..; на.. че..; за.. пры..; ми.. ку..; му.. зо.. Развитию логического и творческого мышления у воспитанников подготовительной группы способствуют игры: «Противоположности», «Придумай загадку», «Что будет, если...? Игра «Соедини картинки в рассказ» и другие.

Игра «Противоположности»

Деревня – город;
Туда – сюда; Днем – ночью;
Свет – темнота;
Садились – вставали;
Луна – Солнце.

Игра: «Придумай загадку»

Что может быть черным и белым одновременно? (газета, шахматная доска, фотография). Педагогическая и коррекционная психология 59 – Что может быть горячим и холодным одновременно? (холодильник, утюг). – Что может быть гладким и щероховатым одновременно? (щепка, наждачная бумага).

Систематическое использование на занятиях вышеупомянутых дидактических игр, упражнений, проблемных ситуаций способствует развитию логического и творческого мышления у детей подготовительной группы дошкольного образовательного учреждения. Дети учатся планировать свои действия, обдумывать их, добиваться результата. В процессе познавательной деятельности у них формируется самостоятельность как качество личности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Сакулина Н.П. Правильные приемы рисования / Н. Сакулина // Дошкольное воспитание. – 2009. – № 9. – С. 263.
2. Пахомова О. Ф. Художественно-образовательная среда как условие развития творческой активности школьников // Известия РГПУ им. А.И.Герцена. – 2007. – №45. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvenno-obrazovatelnaya-sreda-kak-usloviye-razvitiya-tvorcheskoy-aktivnosti-shkolnikov>
3. СОВРЕМЕННЫЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС: основные понятия и термины – авторы-составители М.Ю.Олешков, В.М.Уваров. – М., 2006. – 143 с.
4. Немов, Р.С. Психология.– 4-е изд. [Электронный ресурс] /Р.С.Немов. – М.: ВЛАДОС, 2003. – Кн. 1. Общие основы психологии. –688 с.
5. Мухина В.С. Детская психология: учеб. для студентов пед. ин-тов / Под ред. Л.А.Венгера. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1985. – 272 с.
6. Система коррекционно-развивающих занятий по подготовке детей к школе / Авт.-сост. Ю.В.Останкова. – Волгоград: Учитель, 2009. – 130 с.

ОИЛАВИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ШАХС КАМОЛОТИГА ТАЪСИРИ

Дилором Ойматова,
Шаҳрисабз давлат педагогика
институти ўқитувчиси

Аннотация

Мақолада оиласидаги барча қадриятлар, анъаналар, ота-оналарнинг ўзаро ҳамда уларнинг фарзандлари орасидаги муомала маромлари, барча ҳатти-ҳаракатлар унинг ҳар бир аъзоси онгига ва хулқ меъёларига таъсир кўрсатилиши ҳақида гап кетган. Бу таъсирлар, энг аввало, индивиднинг ижтимоий тасаввурларида, билимлари ва баҳолаш тизимида, оиласий қадриятларга нисбатан муносабатларида, эътиқоди ва шончидаги ўз аксини топшиши, оиласий турмуши ва унинг қадриятлари никоҳ ва оила муносабатлари тўғрисидаги илк тасаввурлар ҳамда ижтимоий ҳарактерлар ҳам айнан ота-онанинг мавжудлиги ва уларнинг тарбиявий таъсири туфайли рўй берши хусусида сўз юритилади.

Шунингдек, оиласий қадриятлар инсоннинг ҳаётий тажсрибаси ва жасамиятга нисбатан муносабатларига боғлиқ тарзда шаклланиши, қадриятлар инсоннинг дунёқарашини, одамларга, оиласига муносабатини ташкил этувчи жараёнлар билан чамбарчас боғлиқлиги бўйича таклифлар берилди.

Калим сўз: қадрият, анъана, урф-одат, индивид, тамойил, никоҳ, оила, хулқ-автор, мерос, маданият, ўзлик.

Аннотация

В статье рассказывается обо всех семейных ценностях, традициях, нравственности поведения между родителями и их детьми, все действия затрагивают разум и нравственные нормы каждого члена. В первую очередь эти влияния отражаются в социальном воображении индивида, его системе знаний и оценок, его отношении к семейным ценностям, его вере и доверию, семейной жизни и ее ценностям являются первыми представлениями о браке и семейных отношениях, а также социальными характерами. именно присутствие родителей и их воспитательное действие, как говорят, происходит благодаря его влиянию.

Также были даны предложения о формировании семейных ценностей в зависимости от жизненного опыта человека и его взаимоотношений с обществом, и о том, что ценности тесно связаны с процессами, формирующими мировоззрение человека, отношение к людям и семье.

Ключевые слова: ценности, традиция, обычай, личность, принцип, брак, семья, поведение, наследие, культура, идентичность.

Annotation

The article talks about all family values, traditions, morality of behavior between parents and their children, all actions affect the mind and moral standards of each member. First of all, these influences are reflected in the social imagination of the individual, his system of knowledge and assessments, his attitude to family values, his faith and trust, family life and its values are the first ideas about marriage and family relations, as well as social characters. it is the presence of the parents and their educative action that is said to be due to his influence.

Also, suggestions were made about the formation of family values depending on the life experience of a person and his relationship with society, and that values are closely related to the processes that form a person's worldview, attitude towards people and the family.

Keywords: value, tradition, custom, individual, principle, marriage, family, behavior, heritage, culture, identity.

Оила инсоннинг онгига илк болалигидан бошлаб шаклланадиган барча инсоний фазилатлар, эзгу ниятлар қадриятлар ва ижтимоий тасаввурлар таркиб то-падиган даргоҳдир. Унда маънавий-аҳлоқий мухитни вужудга келтириш ва шу орқа шахсни оқилона дунёқараш эгаси, янгича фикрловчи, баркамол инсон қилиб шакллантириш хозирги ислоҳотлар даврида Ўзбекистон учун давлат аҳамиятига молик муаммодир. Зеро ёшларда миллий қадриятларга, жумладан оиласий қадриятларга, анъаналар ноёб расм-руссумларга нисбатан холисона тасаввурларни шакллантириш орқали уларни оиласий турмушга тайёрлаш, оилапарварлик хусусиятларини таркиб топтириш юртимизда маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини оширувчи таъсирчан воситадир.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганларидек: “Энг катта баҳт, мен буни минг марта қайта-ришдан чарчамайман, оиласиз тинч бўлсин! Оила кичик ватан, оила тинч бўлса, баҳтли бўлса, ватан тинч бўлади. Ўша баҳтли кунларни ватанимизнинг, ёшлияримизнинг камолини хозир ният қилаётганимиз каби кўриш ҳаммамизга насиб этсин!” [1].

Шуни таъкидлаш жоизки, Президентимизнинг фикрларида оиласинг, энг аввало, соғлом дунёқарашиб таркиб топтиришдаги беназир ролига алоҳида эътибор берилганки, мазкур дунёқарашиб ижтимоий психология фани тадқиқ қиласидаги тасаввурлар тизими ёрдамида инсон ижтимоийлашувининг илк маскани бўлмиш оиласида, ундаги ўзаро муносабатлар тизимида шаклланади. Худди шу боис оиласида боланинг ижтимоийлашуви

билин боғлиқ тарбиявий таъсир воситаларининг негизида халқ анъаналарининг, хусусан, оилавий ўзаро муносабатларда сақланиб қолган оиласавий қадриятлар мөҳиятиниң қонуниятларини ўрганиш вазифаси турибиди, уларнинг ижтимоий-психологик шарт-шароитларини тадқиқ этиш, натижаларини эса амалиётга татбиқ қилиш давр тақозосидир.

Булардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ижтимоийлашув жараёнида шахснинг оила ва унинг қадриятларига нисбатан муносабати, характерлари инсоннинг ўзига хос хулқ мезонлари ва сифати бўлиб, унда оиласавий ўзаро муносабатларда одам учун аҳамият касб этувчи қадриятлар, яъни муомала маромлари, баҳолаш тизими ва яхлит фаолиятнинг умумий йўналишини белгиловчи мезонларда ўз аксини топади. Бу жараёнда шахснинг ўз хатти-харакатлари ва оиласага нисбатан субъектив муносабати унинг ижтимоий тасаввурларидаги ифодаланади. Шу маънода ижтимоий тасаввурлар асосида шаклланадиган оиласавий қадриятларга нисбатан характерлар англанган эҳтиёжлар, маслаклар ва ижтимоий меъёрларни белгилайди, у реал турмушга шунчалик қоришиб кетадики, натижада шахснинг барча харакатлари ва хулқ-атвори тўлигича уларга бўйсунади.

Оила шундай бир ижтимоий муҳитки, ундаги барча қадриятлар, анъаналар, ота-оналарнинг ўзаро ҳамда уларнинг фарзандлари орасидаги муомала маромлари, барча хатти-харакатлар унинг ҳар бир аъзоси онгига ва хулқ меъёрларига таъсир кўрсатади. Бу таъсирлар, энг аввало, таъсирни қабул қилувчининг ижтимоий тасаввурларида, билимлари ва баҳолаш тизимида, анъанавий-оиласавий қадриятларга нисбатан муносабатларида, эътиқоди ва ишончида ўз аксини топади. Оиласавий турмуш ва унинг қадриятлари никоҳ ва оила муносабатлари тўғрисидаги илк тасаввурлар ҳамда ижтимоий характерлар ҳам айнан ота-онанинг мавжудлиги ва уларнинг тарбиявий таъсири туфайли рўй беради.

Оиласавий қадриятларнинг шахс томонидан ўзлаштирилишига туртки бўлувчи сифатий мезонлардан бири маъсулият ёки инсондаги маъсулиятлилик хислатидир. Бу инсон томонидан бажариладиган ҳар бир амаллари, фаолияти маҳсулини тасаввур қилган ҳолда, унинг ўзи ва ўзгалар учун қандай наф келтиришини англай олиш қобилиятидир. Масъулиятни ҳис қилган инсон доимо ишни пухта режалаштириб, унинг оқибатларини олдиндан тасаввур қила олади ва натижага эришиш учун бутун кучи ва салоҳиятини сафарбар этишга қодир бўлади [4]. Оилада бу фазилат фарзанд онгига, энг аввало, ота-онанинг оила, унинг қадриятларига амал қилиш, шахс камолоти масъулияти орқали сингдирилади. Шу боис оиласавий қадриятларга хурмат, уларга нисбатан масъулият билан боғлиқдир.

Оиласавий ҳаёт, оила тарбиясининг тарихий асослари ҳақида сўз юритганда, диний қадриятлар ва халқ

педагогикасига оид манбалар муҳим аҳамиятга молик эканлигини алоҳида таъкидласа бўлади [2, 9].

Оила унинг асрлар мобайнида сақланиб келаётган муқаддас анъаналари орқали ёшларда оиласага нисбатан туғри муносабатни шакллантиришда унинг таъсир йўналишларини белгилаб олиш керак. “Бу иш асосан ҳар бир ўзбек оиласидаги тарбия анъаналари ва уларни такомиллаштириш, миллий қадриятларни турмуш тарзининг ажралмас бўлагига айлантириш, мулоқот маданиятининг Шарқона кўринишлари билан замонавий шаклларини уйғунлаштириш, меҳнат тарбияси, унинг фарзандлар фаровон турмуш кечиришининг муҳим тамойили сифатида қадрланишига эришиш орқали амалга ошириш мумкин” [2, 122].

Асрлар мобайнида шаклланган, авлоддан-авлодга бебаҳо мерос сифатида ўтиб келаётган оиласавий урф-одат, маросим ва байрамлар ҳам фарзандларни оила муҳитида камол топтиришда муҳим омил бўлиб ҳисбланади. Ҳар бир оила риоя қилиши лозим бўлган анъаналар ва расм-руsumларнинг мавжудлиги, уларнинг жамият ва маҳалла анъаналари билан уйғунлиги ҳам фарзандда оиласага нисбатан ижобий устонокаларни шакллантиришнинг муҳим йўналиши саналади [3, 117].

Шу ўринда яна бир омилни ажратиб кўрсатиш мумкин, бу – оиласавий муомаладир. Оила муҳитида амалга ошириладиган мулоқот оила аъзолари ўртасида кундузалиқ, майший муаммолар юзасидан амалга ошириладиган муомала ҳисбланади. Чунки инсон хулқ-атвонида намоён бўладиган характерларнинг шаклланishiда радио, телевидение, газета, журналлар, бадиий ҳамда илмий адабиётларнинг қийматини эътироф этган ҳолда, шуни айтиш мумкинки, юзма-юз кечадиган таъсир, инсон юзи ва кўзига қараб туриб айтиладиган бамаъни сўз ва ҳис-туйғуларнинг ўрни бекиёс. Шунинг учун ҳам зарур бир фикрни тушунтириш лозим бўлса, ота-она ҳам фарзандининг юзини ўзига қаратиб олиб, юз қиёфаси ва кўздаги самимият билан, психологик жиҳатдан таҳлил этилганда, экстралингвистик ҳамда паралингвистик воситалар ёрдамида фикрни уқтира бошлайди ва айнан шундай мулоқот самаралидир. Бундай таъсир кўпроқ эмоционал-психологик жиҳатдан таъсирчан оналар ва момолар муомаласида яққол кўзга ташланади.

Жамият ва оила муҳити муштараклиги, оила ва кишилик жамоалари диалектикаси сўз мулкининг сultonни Мир Алишер Навоийни ҳам кўп ўйлантирган муаммолардан экани сир эмас. Мутафаккир шоир деярли барча асарларида, яъни шеър ва достонлари, дидактик ҳикоялари, тарихий асарларида инсонпарварлик, эзгулик ғояларини куйлади. Айниқса, “Хамса” асарига кирган достонларда Навоий шахс ва жамият, инсон тақдири,adolатли жамият ва бу жамият асосини ташкил этувчи комил одамлар образларини яратди. “Ҳайрат ул-аббор”да Хотами Тойи, Нўширавони одил, Айуб, Искандар ҳақидаги ва адаблилик одати, қаноат,

вафо ҳақидаги фалсафий ҳикоятларда биз эзгулик ва кабоҳат, яхшилик ва ёмонлик, олийжаноблик ва муноғиқлик ўртасидаги муросасиз баҳсларни кўрамиз. Бу гўзал ҳикоятларга улуғ шоирнинг фалсафий-дидактик ўйлари ҳамда орзулари сингдирилган бўлиб, биз улардан ҳозирги давримиз учун ибрат намуналарини топамиз. “Ёш болага нисбатан энг зарур иш, – деб ёzáди у, – билки, уни кичкиналигидан парвариш қилишдир. Қатрани садаф тарбия қилгани учун одамларнинг бошига чиқиб шараф топди”; “Тарбиянинг яна бири ота-онани ҳурмат қилиш; буни бажариш унинг учун мажбуриятдир. Бу иккисига хизматни бирдек қил, хиз-

матинг қанча ортиқ бўлса ҳам, кам деб бил. Отанг олдида бошингни фидо қилиб, онанг боши учун бутун жисмингни садақа қилсанг арзиди!” [8, 262-263].

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, оила ва уни бевосита ўраб турган ижтимоий муҳит таъсирида ёшлар онги, ижтимоий тасавурлари тизимига таъсир етказувчи омиллар кўп ва серкирра бўлиб, уларнинг йўналишларини, ўзига хос хусусиятларини ҳар бир алоҳида ижтимоий шарт-шароитда, бирламчи гуруҳ муҳитида тадқиқ қилиш илмий изланишлар учун катта аҳамиятга эгадир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 488 б.
2. Каримова В.М. Оилада мафкуравий тарбиянинг таъсир йўналишлари. – “Фарзанд азиз, она – мўтабар” тўпламидан. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – 150 б.
3. Умарова М.М. “Ўсмирларда оилавий ва қадриятлар тўғрисидаги тасаввурлар шаклланишининг ижтимоий-психологик шарт шароитлери”. – Т., 2004. – 166.
4. Умарова М.М. Ўсмирларда оилавий қадриятлар тўғрисидаги тасаввурлар шаклланишининг ижтимоий-психологик шарт-шароитлари: Психол. фан. номз. дис. автореф. – Т., 2004. – 27 б.
5. Расулова Ф.Ф. Ўсмирларда агрессив хулқ-атвор намоён бўлишининг психологик хусусиятлари: Автореф. дисс. пс.фан (PhD): 19.00.06. – Т., 2018. – 48 б.
6. Абдурахмонова З.Э. Ёшларда миллий бирлик туйгуси шаклланишининг ижтимоий-психологик хусусиятлари: Псих.фан. ном. ... дис. – Т., 2006. – 129 б.
7. Сафаев Н.С. Духовность и национальное самосознание личности. – Т., 2004. – 82 с.
8. Алишер Навоий. “Ҳайрат ул-аброр”. – Т.: Ф.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – 300 б.

JINOYAT HUQUQI FANINING O'QITILISHIDA MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASH

Zafarjon Xamraqulov,

Qo‘qon davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi, PhD

Annotatsiya

Maqola jinoyat huquqi fanining o'qitilishida muammoli ta'lism texnologiyalaridan foydalanishning umumiy xususiyatlari va o'ziga xos jihatlariga bag'ishlangan. Muammoli ta'lim, muammoli vaziyat va muammoli texnologiya masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu texnologiyadan foydalanish uchun tavsiyalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: jinoyat huquqi, muammoli ta'lim, muammoli vaziyat, talaba, pedagogik texnologiya, innovatsiya.

Аннотация

Статья посвящена общей характеристике и особенностям использования проблемных образовательных технологий в преподавании уголовного права. Анализируются вопросы проблемного обучения, проблемной ситуации и проблемной технологии. Также даны рекомендации по использованию данной технологии.

Ключевые слова: уголовное право, проблемное обучение, проблемная ситуация, студент, педагогическая технология, новаторство.

Annotation

The article is devoted to the general characteristics and specific aspects of the use of problematic educational technologies in the teaching of criminal law. Issues of problematic education, problematic situation and problematic technology are analyzed. Recommendations for using this technology are also given.

Keywords: criminal law, problem-based learning, problem situation, student, pedagogical technology, innovation, methodological technique.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim-tarbiya tizimini innovatsion yondashuvlar asosida takomillashtirish, mamlakat kelajagi uchun o'zining mas'ul ekanligini his qiluvchi yosh avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish, yoshlarni qonunga itoatkorlik va huquqiy me'yorlarga hurmat bilan munosabatda bo'lish hamda jinoyatchilikka nisbatan murosasizlik ruhida tarbiyalash masalalarida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan "zamonaviy talablar, ilg'or xalqaro yuridik tajriba va mehnat bozori ehtiyojlari asosida yuqori malakali, ijodiy fikrlaydigan, halol kadrlar tayyorlash" vazifasini yuridik ta'lim va fanni yanada rivojlanirishning ustuvor yo'nalishlariga kiritish belgilandi [1]. Tizimdagи jarayonlar pedagogik ta'limda jinoyat huquqining o'qitilishidagi innovatsion texnologiyalarni takomillashtirish metodikasini ishlab chiqishni dolzarb masalaga aylantiradi.

Ta'limdagi katta o'zgarishlar oliy ta'limga bevosita bog'liqdir. Pedagogik sohaning bo'lajak mutaxassislarni yuksak axloqiy fazilatlarga ega, halol, yoshlarga nisbatan mehribon, adolatparvar, vijdonli inson bo'lishlari bilan birga zamonaviy ta'lim va tarbiya talablari darajalariga mos keluvchi kompetensiyaga ega bo'lgan kadrlar bo'lib yetishishi oliy ta'limda o'qitishning qay darajada yo'lga qo'yilganligiga aloqadordir. Ta'lim tizimidagi sifat va samaradorlik ularning dunyoning ilg'or mamlakatlaridagi ta'lim-tarbiya jarayonlariga mutanosib ravishda rivojlanayotganligiga bog'liq bo'ladi. Sohaga ijobjiy yangiliklarning joriy etib borilishi muntazam yuksalishni ta'minlaydi. Ilg'or pedagogik texnologiyalar an'anaviy ta'lim jarayoniga yangiliklarning singib borishiga olib keladi. Jinoyat huquqi fanining pedagogik ta'lim tizimidagi o'qitilishida muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish ham bundan mustasno emas.

Yuridik fanlarning o'qitilishida yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish bo'yicha Rossiya B.P.Bespalko, N.Nikondova, N.F.Kostenko, B.I.Bulin, Y.G.Molokova, P.K.Selevko va boshqa olimlar yangi innovatsion pedagogik texnologiyalar bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borishgan. Rus olimlaridan V.M.Monaxov, V.B.Klirin, V.P.Bespalko pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayonining muvaffaqiyatini ta'minlab beruvchi omili ekanligini asoslab berishgan. O'zbekistonda N.Saidahmedov, M.Mamatqulov, Z.Akromov, A.Ochilov, L.Golish, R.Qurban niyozov, F.Jumaboyev, Sh.Abdullayev, A.Nizomov, J.Tolipova, N.Alimqulov, A.G.ofurov singari olimlar yangi innovatsion texnologiyalar yuzasidan olib borgan tadqiqotlari natijasida yaxshi tajriba to'plandi.

Yuridik ixtisoslik bo'yicha kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalarining talabalari va undan keyin ta'lim tizimida huquqshunoslik fanidan dars beruvchi 60112100 – Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi yo'nalishi talabalari jinoyat huquqi bo'yicha kengroq bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi. Maqolada mazkur yo'nalish bo'lajak mutaxassislarning jinoyat huquqi fanini o'zlashtirishlarida yaxshi natijalarga erishishlarini nazarda tutgan holda muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish asoslarini tahlil qilindi. Bunda yuzaga kelayotgan muammolarni bartaraf etish bo'yicha uslubiy takliflar ishlab chiqildi va

tavsiya etildi.

Muammoli ta'lim texnologiyasi yangi pedagogik texnologiyalari tarkibida o'ziga xos o'ringa ega. U ta'limda muammoli vaziyatlarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlanishiga hissa qo'shadi. Zero, "Pedagogik texnologiya – ta'lim usuli, ma'lum ma'noda ta'lim-tarbiya jarayonlari, vositalari, shakl va metodlari majmuasini anglatadi" [2, 52]. Pedagogik texnologiyalar vositasida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim maqsadlariga erishish yo'lini yaqinlashtiradi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'limning asosiya maqsadi yosh avlodda yuqori kasbiy madaniyat, mustaqillik, ijodkorlik va erkin fikr yuritish qobiliyatlarini shakllantirishga qaratiladi. Mazkur maqsad talabalardan faollik, tashabbuskorlikni talab qiladi. Ularning ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlanirishda pedagogik faoliyatni quyidagi yo'nalishlarda tashkil etish muvaffaqiyatni ta'minlash imkonini beradi:

- talabalarning ijodiy fikrlesh darajalarini aniqlash mexanizmlarini ishlab chiqish;
- ta'lim oluvchilarni innovatsion texnologiyalardan xabarorligiga ishonch hosil qilish;
- nazariy va amaliy mashg'ulotlar samaradorligini muntazam ravishda baholab borish;
- talabalardagi ijodiy fikrlesh ko'nikmalarini shakllantirish metodlari, shakl va vositalarini takomillashtirib borish;
- amaliyot o'tkaziladigan muassasa va tashkilotlar bilan hamkorlik aloqalari asosida talabalar kasbiy kompetentligini yuksaltirish;
- egallangan nazariy bilimlarni mustahkamlash uchun amaliyot davomida duch kelingan muammo va qiyinchiliklarni yengib o'tish yo'llarini belgilab olish.

Muammoli ta'lim texnologiyasi fanning o'qitilishida yaxshi samara beradi. Ushbu texnologiya natijasida talabalarning bilim va ko'nikmalarni ijodiy o'zlashtirishi rivojlanadi [3, 216]. Muammoli o'qitish ta'lim jarayonida o'qituvchi rahbarligida muammoli vaziyatlarni yaratish va talabalar tomonidan uning yechimini mustaqil izlab topishni nazarda tutadi [4, 55]. Texnologiyaning o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

Birinchidan, muammoli vaziyatlarni o'rganishda talabaga muayyan qiyinchiliklarni vujudga keltirishi zarur. O'zida qiyinchilikni saqlamaydigan vaziyatlar reproduktiv fikrleshga olib keladi. O'ta qiyin topshiriqlar talabalarning demotivatsiyasiga olib keladi. Buning uchun o'qituvchi auditoriyadagi talabalarning umumiyl bilim darajasini inobatga olishi talab qilinadi. Ayrim guruhlardagi talabalarning qiziqish va intilishlari pastroq, boshqalarida esa yuqoriroq bo'lishi mumkin [5, 56]. Pedagogning mahorati aynan mana shu joyda o'z kuchini namoyon qiladi.

Ikkinchidan, muammoli vaziyatning realligi katta ahamiyatga ega bo'lib, talabaning diqqatini o'ziga jalb qilishi, uni hayotida uchragan shunga o'xshash voqeliklarni ham yodga solishi zarur. Reallikka mos kelmaydigan vaziyatlar talabalarning hafsalasini pir qilishi mumkin. Jinoyat huquqi doirasida yuz bergan hodisalar har doim talabalarning diqqatini o'z tomoniga tortadi. Ular avval o'zlarini guvoh bo'lgan jinoiy hodisalar tufayli mahkumning olgan jazosining mantiqiy yechimi topishni xohlaydi. Shuning uchun muammoli vaziyatlar

talabalarga muayyan voqeliklarni esga olishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Uchinchidan, muammoli vaziyatlar talabalarga hissita'sir ko'rsatishi kerak. Taqdim etilayotgan muammoli vaziyat ba'zan inson etini junjiktiradigan voqeliklarga ham yo'g'rilgan bo'lishi lozim. Zero, bo'lajak pedagoglar kelgusida ta'lim muassasalarida huquqshunoslik fanidan dars beradigan bo'lsa, bunday ma'lumotlar uning uchun asqotishi tabiiy. Jinoyat huquqi fanidan dars beradigan pedagog maktab bolalarini jinoyatchilikka nisbatan nafrat ruhida tarbiyalashi uchun uni oliv ta'lim dargohida bunga tayyorlash zarur bo'ladi.

To'rtinchidan, o'qituvchi tomonidan muammoli vaziyatni shakllantirish va mavzularga mos ravishda mashg'ulotlarda qo'llash uchun alohida metodologiyaga suyanishi zarur. Buning uchun o'qituvchiga pedagogik mahorat zarur bo'ladi. U bunday vaziyatlarni o'z hayoti davomida guvohi bo'lgan yoki boshqalardan eshitgan, talabalar savollari asosida o'zlashtirgan xulosa va to'xtamlari asosida ishlab chiqishi zarur. Bunday vaziyatlarni taqdim etishni talabalarning o'zlariga yuklashi ham mumkin. To'plangan materiallarni tartibga solishi, auditoriyaga mo'ljallab soddalashtirishi, zarur o'zgarishlar va aniqliklarni kiritishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Muammoli vaziyatni talabalarga taqdim etishda o'qituvchi o'z funksiyasi doirasida quyidagi metodik usullarga rioya etishi kerak:

- ta'lim oluvchilar uchun nazariy va amaliy bilimlar ziddiyatini vujudga keltiradi;
- talabalarni vaziyatga turli pozitsiyalardan qarash, o'zaro taqqoslash, tizimga solish, umumiylidkan xususiylikka qarab borish, mantiqiy fikrlashga o'rgatadi;
- muammoli vaziyat orqali talabalarni qonun hujjatlari bilan ishlashga yo'naltiradi;
- ta'lim oluvchilarni muayyan vaziyatlar bo'yicha aniq qarorlar qabul qilish ko'nikmalariga ega bo'lib borishga yo'naltiradi;
- fanlararo o'zaro bog'lanishli vaziyatlar asosida fanning dialektik o'rganishiga erishadi.

Muammoli ta'lim texnologiyalari oliy ta'limdagi o'quv jarayonining samaradorligini ta'minlashi bilan birga, talabalarda mustaqil, ijodiy, mantiqiy va tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlanishiga ko'maklashadi. Muammoli ta'lim vositasida talabalarni o'zlarining ham qiziqishlarini yanada orttirish imkoniyati mavjud. Buning uchun talabalarga o'zlarini guvoh bo'lgan muammoli jinoiy vaziyatlar to'g'risida material to'plashni mustaqish ish vazifasi sifatida topshiriladi. Tabiiyki, bu topshiriq talabalarning o'zlarini ilgari yechsa olmagan muammoli jinoiy hodisalarning mantiqiy yakunini bilishlari uchun qulay imkoniyat hisoblanadi. Seminar darslari davomida talabalarda bunday muammoli ko'rinishdagi vaziyatlar ko'p ekanligi aniqlandi. Talabalar aytgan jinoiy hodisalarning aksariyat qismi ularning oila a'zolari yoki yaqin tanishlari bilan ro'y berganligi oydinlashdi.

Muammoli vaziyatlarni o'rganishga asoslangan ta'lim texnologiyasi talabalarning faolligi asosida yanada samarali natijalar beradi. Talabalarning mashg'ulotlardagi faolligi sezilmasa, o'qituvchi muammoli vaziyatlarning soddarоq

shakllariga murojaat qilishi zarur [6, 87]. Ayrim hollarda talabalar katta qismining jinoyat qonunchiligini o'rganishga moyilligi sust bo'lishi mumkin. Auditoriyadagi vaziyatni o'nglash uchun talabalar tomonidan idrok qilish osonroq bo'lgan misollar keltirilishi, muammoning yechimi ham oddikroq bo'lishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Agar shunda ham auditoriyadagi talabalarning jinoyat qonunchiligiga nisbatan va muammoli vaziyatlarga nisbatan qiziqishi juda past darajada bo'lsa, bunday hollarda innovatsion texnologiyalarning boshqa turlaridan foydalanish talab etiladi.

Muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanishda fanlararo bog'lanishlarga ham erishish mumkin. Jumladan, quyidagi ikki muammoli vaziyat orqali jinoyat huquqining jinoyat-protsessual va jinoyat-ijsroiya huquqi bilan bog'liqlik tomonlarini o'rganish imkoniyati mavjud:

1-vaziyat. A.I. o'g'irlik jinoyatini sodir etganligi uchun Jinoyat ishlari bo'yicha Qo'qon shahar sudi tomonidan 2021-yil 26-aprelda 3 yillik axloq tuzatish ishlari hukm qilingan. Qo'qon shahar IIB tomonidan nazoratga olinib, shahardagi Yong'inga qarshi kurash bo'linmasiga qorovul sifatida ishga kirgan. 2021-yil 7-may kunidan 30-iyul kungi gacha bo'lgan vaqt davomida mazkur bo'linmada ishlab yurgan va shundan keyin oylik maosh kamligini bahona qilib ishga kelmay qo'ygan. Farzandlari uchun aliment ham to'lamay qo'ygan. To'rt oydan so'ng ungi uch yillik ozodlikdan mahrum qilish jazosi hukmi chiqarildi.

Topshiriq:

1. A.I.ning qilmishini kvalifikatsiya qiling.
2. Uch yillik ozodlikdan mahrum qilish jazosi bir jinoyat uchun ikkinchi jazo bo'lib qolmayaptimi?
3. A.I.ning qilmishini O'zR. JK va JIKning qaysi moddalar bilan tavsiflaysiz?

2-vaziyat. Bosqinchilikda gumon qilingan Sh.M., R.K., U.Q. tuman IIBning tergovchilari tomonidan o'tkazilayotgan tergov paytida munosib xulq-atvorda bo'lish haqida tilxat bergen holda, oldindan til biriktirib qochib ketishgan. Ularga nisbatan qidiruv e'lon qilinganligi hisobiga chetelga chiqib keta olishmagan. Toshkent shahridagi tumanlardan biridagi qurilish firmalaridan biriga boshqa ism ostida ishga kirib ishlayotgan paytlarida qo'lga olingan. Ulardan R.K. qo'lga olish chog'ida faol qarshilik ko'rsatishi evaziga jinoyat-qidiruv bo'limi xodimi, serjant Sodiq Abduazimov bosh miya suyagining yopiq sinishi diagnozi bilan to'rt oy davolanishga majbur bo'lgan.

Topshiriq:

1. Vaziyatni O'zR. Jinoyat kodeksi va Jinoyat-protsessual kodeksining qaysi moddalar bilan kvalifikatsiya qilasiz?
2. Sud bosqinchilikda gumon qilingan shaxslarga qaysi moddalar bo'yicha jazo tayinlashi maqsadga muvofiq bo'ladi?

Bu kabi topshiriqlar jinoyat huquqining boshqa fanlar bilan dialektik aloqadorligini tushunish uchun asos bo'ladi.

Muammoli vaziyatlar bilan ishslashda ba'zi qoidalarga rioya qilish kerak bo'ladi. Chunki bunday ta'lim texnologiyasidan foydalanilganda, kam kuch sarflab, katta natijalarga erishish ko'zda tutiladi. Mazkur innovatsion jarayon ta'limdagi sifat va samaradorlikning muhim omillaridan biri bo'ladi. O'quv jarayonlarida muammoli ta'lim texnologiyasi

yalaridan foydalanish talabalarda mustaqil fikrlash, muammmoni to'g'ri hal qilish yo'llarini izlab topish, fanga nisbatan qiziqishni uyg'otishda katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Jinoyat huquqi fanining o'qitilishida muammoli ta'lif texnologiyalaridan foydalanish bo'lajak pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarining yuksalishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasida yuridik ta'lif va fan-ni tubdan takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5987-sod Farmon. Manba: <https://lex.uz/docs/4802181>
2. Olimov Sh.Sh., Hasanova Z.D. Pedagogik texnologiyalarni o'quv-tarbiya jarayoniga qo'llash. – T.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2014. – 348 b.
3. Xamraqulov Z. Huquqshunoslik fanlarini o'qitishda zamonaviy ta'lif texnologiyalaridan foydalanish // Pedagog, 2022. – №1(3), – 214-218-b.
4. Холмүминов Ш.Р. О концепции модернизации образования // Образование и социально-экономическое развитие в начале третьего тысячелетия. Тезис докладов конференции «XIX - Международные Плехановские чтения». 16-17 февраля 2012 года. – Т., 2012. – 580 с.
5. Xodjayev B.X. Umumiyyet pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. – T.: "Sano – standart" nashriyoti, 2017 yil. – 416 b.
6. Djurayev R.H. Ta'limda interfaol texnologiyalar. – T.: "Yangi asr avlod" nashriyoti, 2010. – 128 b.

МУҚОБИЛ ЭНЕРГИЯ МАНБАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ КЕЛАЖАК ИСТИҚБОЛЛАРИ

Иҳтиёр Камолов,
НавДПИ "Физика ва астрономия"
кафедраси профессори, т.ф.н.;

Дилнавоз Камалова,
НавДПИ "Физика ва астрономия"
кафедраси профессори, т.ф.д. (DSc),

"Инновацион ғоялар етакчиси"
кўқрак нишони соҳибаси;

Сарвиноз Баракаева,
НавДПИ "Физика ва астрономия"
кафедраси таянч докторанти

Аннотация

Ушибу мақолада юртимизда "яшил" энергетикани ривожлантиришига алоҳида эътибор қаратилаётганлиги ҳақида фикр юритилиб, қуёш энергетикаси истиқболлари ва афзаликлари, қуёш энергиясидан фойдаланишининг улуси, шунингдек, муқобил энергия манбаларининг умумий хусусиятлари очиб берилган. Қуёш энергиясидан фойдаланиши бўйича Навоий давлат педагогика институтида амала оширилган ишлар ёритилган.

Калил сўзлар: Қуёш, қуёш нурланиши, ёргулукнинг ютилиши, қуёшининг нурланиши қуввати, қуёш энергияси, қуёш энергетикаси, қуёш панеллари, электр энергияси, альбедо, мавсумий энергия, абсорция, Қуёшли кун, 8–10 соат, даромад.

Аннотация

В данной статье особое внимание уделяется развитию «зеленой» энергетики в нашей стране, раскрываются перспективы и преимущества солнечной энергетики, объемы использования солнечной энергии, общие характеристики возобновляемых источников энергии. Была отмечена работа, проводимая в Навоийском государственном педагогическом институте по использованию солнечной энергии.

Ключевые слова: Солнца, солнечное излучение, поглощения света, мощность солнечного излучения, солнечная энергия, солнечная энергетика, солнечные панели, электрическая энергия, альбедо, сезонная энергия, абсорбция, солнечные дни, 8–10 часов, прибыль.

Annotation

In this article, special attention is paid to the development of "green" energy in our country, the prospects and advantages of solar energy, the volume of solar energy use, and the general characteristics of renewable energy sources are revealed. The work carried out at the Navoi State Pedagogical Institute on the use of solar energy was noted.

Keywords: Suns, solar radiation, solar radiation power, solar energy, solar panels, electrical energy, albedo, seasonal energy, absorption, sunny days, 8–10 hours, profit.

Дунё миқёсида электр энергиясига бўлган эҳтиёжимиз кун сайин ошиб бораётганилиги ҳаммамизга аён. Агар охирги беш йилликни оладиган бўлсак, дунё бўйича ҳар йили электр энергиясига бўлган эҳтиёж 50% га ошиб бормоқда. Бу эса ноанъавий, муқобил энергия турларини кўпайтириш ва ривожлантиришни тақозо этмоқда. Халқаро энергетика агентлиги маълумотларига эътибор қаратсан, агар Күёш энергиясидан фойдаланиш шундай суръатларда ривожланиб борса, 2050 йилга келиб, дунёнинг электр энергиясига бўлган эҳтиёжининг 25% ини Күёш энергияси ҳисобига кондириш мумкин бўлади, шу билан бирга, йилига атроф-муҳитга фақатгина чиқариладиган карбонат ангидрид газини 6 миллиард тоннага камайтиришга эришилади. Бу эса атроф-муҳитни ифлослантиришнинг олдини олиш билан бирга, ер ости бойликларини асраб қолишимизга ҳам сабаб бўлади.

Күёш энергетикаси истиқболли, қулай ва туганмас энергия манбаидир, шунингдек, Күёш энергияси аньянавий энергия ресурсларига бўлган нарх-навонинг ошишида ҳам ўзининг меъёрий қийматини сақлаб колади. Бизнинг Ер сайдеримизнинг бутун юзасига келиб тушаётган Күёш энергиясини 1 соат тўлиқ электр энергиясига айлантирилганда эди, бу энергия дунё бўйича 1 йилда исьтемол этилаётган энергия миқдорига тенг бўларди [1, 60].

Шундай экан, бугунги кунга келиб Күёш энергиясидан фойдаланиш энг мақбул ва экологик жиҳатдан тоза энергия турларидан ҳисобланади. Назарий жиҳатдан Күёш энергияси атроф муҳитга нисбатан зарарсиз ҳисобланса-да, ундан фойдаланиш Ер сирти альбедоси (ёргуликнинг қайтиши)ни ўзгартириш эҳтимоллиги ҳам мавжуд. Ҳозирги кунда Күёш нурланишидан олинаётган энергиянинг салмоғи Ер альбедосини ўзгартириш эҳтимоллиги йўқ, чунки Күёш энергияси ҳисобига исьтемол қилинаётган энергия миқдори жуда оз. Шунингдек, Күёш энергиясини ҳосил қилишда мавсум (йил фаслларини инобатга олганда)га караб унинг миқдори ўзгариб туриши билан ҳам ажralиб туради, ёз ойларида нисбатан кўпроқ, киш ойларида нисбатан камроқ [1, 65].

Ер сайдеримиздан 1 астрономик узунлик бирлиги узоқликда турган Күёш марказидан келаётган ёргулик оқимининг нурланиши унга перпендикуляр жойлашган 1 m^2 юза (Ер атмосферадан ташқарида) га 1360 W/m^2 га тенг. Агар Күёш нурланишининг Ер атмосфераси массасига ютилишини инобатга олсак, у ҳолда ёргулик оқими нурланиши денгиз сатҳида 1 m^2 юзага 1020 W/m^2 га тенг. Ўртacha ёргулик оқими нурланишининг суткалик қиймати тахминан 3 мартача кам бўлади, бунда кеча ва кундузнинг алмашинуви ҳамда Күёшнинг горизонтга нисбатан турли бурчак остида бўлиши ҳам сабаб бўлади. Шуни таъкидлашимиз лозимки, күёш нурланиши атмосферадан ташқари литосфера ва гидросферада ҳам ютилади. Ер атосфераси, литосфераси ва гидросфераси 1 йил давомида $3,85 \cdot 10^{24}$ Жоуль 1

$\text{kW}\cdot\text{соат}$ эканлигини эътиборга олсак, бутун Ер шари бўйича ютилган ёруғлик энергияси $1,07 \cdot 10^{18} \text{ kW}\cdot\text{соатни}$ ташкил этади. Бу инсоният учун жуда катта энергия ҳисобланади.

Күёш нурланишининг атмосферадаги абсорбция (атмосферанинг бутун ҳажми бўйича ютилиш жараёни)си унда сувнинг айланишини таъминлайди ва сувнинг айланиши шамол орқали бошқарилади [2, 89]. Күёш нурланишининг литосфера ва гидросферадаги абсорбцияси эса Ер юзасидаги ўртacha ҳароратни мувозанатда сақлайди, бугунги кунда бу ҳарорат 287 K [3, 126].

Худудларнинг географик жойлашуви ҳам энергетик потенциалга таъсир этади, яъни экваторга яқин худудлар Күёш нурланишини кўпроқ қабул қиласи. Бизнинг Ўзбекистон шароитида бир йилга тахминан 270 кун Күёшли бўлади ва бу кўёшли кунлар тахминан 8-10 соатча давом этишини инобатга олсак, Күёш энергиясидан максимал даражада фойдаланиш имкониятларимиз бор. Дунё ривожланишининг бугунги кундаги босқичида энергияга бўлган талабнинг ортиши, энергия нархларининг доимий равища ошиб бориши туфайли замонавий, экологик тоза, энергия тежамкор технологиялар ҳамда қайта тикланувчи энергиялардан фойдаланган ҳолда, яшил энергетикани ривожлантириш долзарб аҳамиятга эга. Бу борада Республикаизда амалий ишлар олиб бориляпти ва ривожлантириш борасида саъй-ҳаракатлар қилинмоқда.

Хукуматимиз томонидан қабул қилинган Янги Ўзбекистоннинг 2022–2026 йилларга мўлжалланган Тараккиёт стратегиясида юртимизда “яшил” энергетикани ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор қаратилган.

Буни инобатга олган мамлакатимиз раҳбарияти томонидан жисмоний ва юридик шахсларга Күёш панелларини ўрнатиш таклифини ҳамда уни жадаллаштириш учун кўмак бермоқда. Кўплаб имтиёз ва субсидиялар ажратилмоқда. Шунингдек, ортиқча ишлаб чиқарилган энергия давлат томонидан юқори нархларда сотиб олиш ишлари ҳам йўлга кўйилган. Ҳозирда жисмоний шахсларга етказиб берилётган 1 $\text{kW}\cdot\text{соат}$ электр энергияси 295 сўмга сотилаётган бўлса, жисмоний шахслардан Күёш панелларида ишлаб чиқарилган ортиқча 1 $\text{kW}\cdot\text{соат}$ электр энергиясини давлат томонидан 1000 сўмдан сотиб олиш назарда тутилган. Агарда битта хонадон ўз уйида 5 kW лик Күёш панелларини ўрнатса, у ҳолда унинг ёрдамида ҳар суткада 60 $\text{kW}\cdot\text{соат}^{-1}$ га электр энергияси ишлаб чиқарилади. Шунинг 5-10 $\text{kW}\cdot\text{соати}$ хонадон эҳтиёжлари учун ишлатилса, колган 50 $\text{kW}\cdot\text{соатини}$ давлатга сотиши мумкин. Бир йилда бу хонадон ортиқча ишлаб чиқарилган электр энергиясидан 18-20 миллион сўм атрофида даромад қилиши мумкин ва Күёш панелларини ўрнатиш учун кетган харажатлар 3 йилда тўла ўзини қоплади. Колган йиллар давомида Күёш панелларида ҳосил қилинган электр энергияси хонадон бюджетини мустаҳкамлаш учун хизмат қиласи.

Бундай имкониятдан Навоий давлат педагогика институти ҳам фойдаланиб, 2022 йилнинг охирига қа-

дар институт бинолари томларида 350 kW лик Қуёш панелларини ўрнатди. 1 kW лик Қуёш панеллари 5-6 м² майдонни эгаллашини инобатга олсак, 2000 м² дан зиёд майдонларда Қуёш панеллари ўрнатилди.

НавДПИ ўқув биноларининг том қисмидаги Қуёш панеллари

350 kW лик Қуёш панеллари 2023 йилнинг январь ойида 32000 kW·соат электр энергиясини ишлаб чиқарди. Институт бўйича 2023 йил январь ойида исътемол қилинган электр энергияси 44000 kW·соат ни ташкил этди ва 75% га яқин электр энергиясининг истеъмоли Қуёш панеллари ҳисобига қопланди. Бу белгиланган меъёрдан анча кам. Бунга асосий сабаб кишида Қуёшли кунларнинг камлиги ҳисобланади. Шунингдек, 2 ҳафталик талабалар таътилини инобатга оладиган бўлсак, истеъмол қилинган электр энергиясининг миқдори ҳам оз. Агар ўтган 2022 йилда институт бўйича 1 миллион 20 минг kW·соат электр энергияси истеъмол қилинганини инобатга олсак, институт бўйича яна қўшимча равища 100 kW лик Қуёш панеллари ўрнатиш зарур бўлади, шундан сўнг институтнинг энергия эҳтиёжи тўла қопланади.

Куйидаги жадвалда Қуёш панеллари ҳақидаги маълумотлар келтирилган:

№	Қуёш панели қуввати	Қуёш панелининг эгаллаган майдони, (м ²) ларда	Йиллик ишлаб чиқарадиган электр энергияси прогнози
1	5 kW·соат	30–60	7500–12500
2	10 kW·соат	60–120	15000–25000
3	20 kW·соат	120–240	30000–50000
4	30 kW·соат	180–360	45000–75000
5	40 kW·соат	240–480	60000–100000
6	50 kW·соат	300–600	75000–125000
7	100 kW·соат	600–1200	150000–25000
8	200 kW·соат	1200–2400	300000–500000
9	300 kW·соат	1800–3600	450000–750000
10	400 kW·соат	2400–4800	6000000–1000000

Хулоса шуки, 450 kW лик Қуёш панелларининг умумий йиллик электр энергиясини ишлаб чиқариш қуввати 1,1 миллион kW·соат га teng бўлишини эътиборга олсак, у ҳолда 2023 йилда институтнинг электр энергиясига бўлган эҳтиёжи тўла Қуёш панеллари ҳисобида олинган энергия ҳисобида қопланади ва орттирилган энергия институт бюджетига қўшимча маблағ сифатида туширилади.

Қуёш энергиясининг истеъмоли, уни қайта ишлаш ва тарқатиш усулларига кўра Қуёш тизимлари иккига бўлинади: фаол (Қуёш энергиясини фойдали энергияга айлантирувчи тизимлар) ва пассив (иншоот ва биноларнинг Қуёш тушишига нисбатан қурилиши,

дизайн ва х.к.). Фаол тизимлар электр таъминотини оширишга хизмат қилса, пассив тизимлар энергияга бўлган эҳтиёжни камайтиришга хизмат қилади.

Ҳозирда заводларда ишлаб чиқарилаётган Қуёш панелларига берилаётган 25 йиллик кафолат муддатларини эътиборга олганда, бу йўналишда электр энергияси олиш экологик жиҳатдан заарсизлиги билан биргаликда етарлича истиқболли ҳам ҳисобланилади ва бу борадаги ишларни янада ривожлантириш зарур бўлади. Бунинг учун биз аввало, кенг омма орасига тўғри тушунтиришни йўлга қўйишимиз ва афзалликлари ҳақидаги тарғибот-ташвиқот ишлари олиб боришни амалга оширишимиз зарур бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

- Камолов И.Р., Камалова Д.И., Сайфуллаева Г.И., Баракаева С.Т., Саттарова Б.Д. “Астрономия курсидан амалий машғулотлар” (Астрофизика) ўқув қўлланма. – Т.: Тилсим нашриёти, 2023. – 196 б.
- Камолов И.Р., Камалова Д.И., Сайфуллаева Г.И., Сатторов А.Р., Тиллабоев А.М. “Умумий астрономиядан амалий машғулотлар” дарслик. – Т.: Тилсим нашриёти, 2023. – 268 б.
- Камолов И.Р., Камалова Д.И., Канатбаев С.С., Бисенова Б.Т., Сайфуллаева Г.И. “Жалпы астрономия”, дарслик. – Т.: Тилсим нашриёти, 2023. – 360 б.

DARSLIK TARIX FANLARINI O'QITISHDA ASOSIY MANBA VA JARAYONNI TASHKIL ETISH VOSITASI SIFATIDA

Saodat Toshtemirova,
Chirchiq davlat pedagogika
universiteti dotsenti, p.f.f.d.(PhD)

Annotations

Maqolada darslikning pedagogik muammo sifatidagi tahlili, bu bo'yicha mutaxassislar fikr-mulohazalari hamda darslikning asosiy vazifalariga to'xtalib o'tilgan. Darslikni tayyorlashda matnlarning ahamiyati, uning qo'shimcha komponentlari, asosiy tamoyillar, tarkibiy qismlar va unga qo'yilgan talablar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: darslik, xususiyat, muvofiqlashtirish, axborot, matnlar, rivojlantirish, yordamchi komponentlar, qo'shimcha matnlar, tarbiyaviy vazifa, kumulyativ vazifa, tiizmlashtirish, mustahkamlash, integratsiyalash, o'qitish.

Аннотация

В статье проводится анализ учебника как педагогической проблемы, мнения специалистов и основные задачи учебника. Отмечено значение текстов, его дополнительных компонентов, основных принципов, компонентов и требований к учебнику.

Ключевые слова: учебник, особенность, согласование, информация, тексты, развитие, вспомогательные компоненты, дополнительные тексты, учебное задание, накопительное задание, систематизация, усиление, интеграция, обучение.

Annotation

The article analyzes the textbook as a pedagogical problem, the opinions of specialists and the main tasks of the textbook. The importance of texts, its additional components, basic principles, components and requirements for the textbook is noted.

Keywords: textbook, feature, coordination, information, texts, development, auxiliary components, additional texts, learning task, accumulation task, systematization, reinforcement, integration, training.

Darslik – ta'lif mazmunining tashuvchisi va maktaba o'qitishning asosiy vositasidir. Ta'lif sifatini oshirishning muhim muammolaridan biri – bu o'quv darsligining sifatini oshirishdir. Yaxshi darslik nafaqat o'quvchilarining bilim olishga bo'lgan ishtiyoqini oshiradi, balki o'qituvchi tayyorlashdagi kamchiliklarni ham bartaraf etadi, ya'ni o'qituvchi darslik asosida muayyan metodik yo'nalish asosida darsni tashkil qiladi. Dars beradigan o'qituvchi o'rtacha salohiyatlari bo'lsa-da, darslik sifatli tarzda tayyorlangan bo'lsa, darsni samarali tashkil qila olishi mumkin. Fundamental tadqiqot olib borgan tadqiqotchilarining fikricha, darslik tayyorlovchi mutaxassislar chuqur ilmiy bilim va dunyoqarashga ega bo'lishi, bolaning yosh xususiyatlarini va darslikga qo'yiladigan didaktik talablarni mukammal bilishi lozim.

MDH olimlaridan K.D.Ushinskiy, V.V.Krayevskiy, Y.K.Babanskiy, V.I.Smirnov, N.M.Rozenbax, A.Z.Rahimov, V.P.Bespalko, L.V.Zenkova, V.G.Beylinson, A.Baytursunov, M.Jumaboyev kabilar, xorij olimlaridan R.Segan, F.M.Jerar, K.R.Roje, J.M.Ketel, M.Postik kabilar ta'lif sifatida o'quv adabiyotlarining ahamiyati va ularning vazifalari bo'yicha tizimli islohatlar olib borganlar va o'quv darsligining ta'limgagi o'rni bo'yicha o'z yondashuvlarini ishlab chiqqanlar. Amaliyotda darslikning vazifasi ajratilib ko'rsatilgan tadqiqotlar yo'q. Buzga ma'lumki, ta'lifning maqsadi natija ta'lif oluvchi kompetensiyasini shakllantirishga qaratilgan bo'ladi. Bu bog'liqlik haqida V.P.Bespalko zamonaviy darslik mualliflari darslikka ma'lumot (material) kiritayotganlarida

ushbu ikkita yondashuv orasidagi farqni yaxshi ajrata olishlari lozimligini alohida ta'kidlaydi. Ta'lif sifatini oshirishning muhim muammolaridan biri o'quv adabiyotlari sifatini ta'minlash hisoblanadi. Bu borada mashhur fransuz o'qituvchisi A.Shoppe shunday degan edi: "Darslik – millatni shakllantiruvchi hodisa" [1, 9]. Mazkur fikrlari orqali Shoppe ta'lif jarayonida darslikga berilgan e'tiborni millat tarbiyasiga berilgan e'tibor sifatida ta'riflaydi. Atoqli olim M.N.Skatkin esa o'quv darsligida ma'lum dajrada o'qitish metodikasi kiritilganligini, darslik bo'lajak trening, o'ziga xos stsenariy ekanligini aytadi [2, 213]. V.I.Smirnov fikricha, darslik 4 ta vazifani bajarishi zarur [3, 25]: ta'lifiy, rivojlantiruvchi, pedagogik, texnologik. U ta'lif sifati mana shu vazifalar bilan farqlanishi lozimligini alohida ta'kidlaydi.

V.M.Rozin darslik 3 ta: o'qitish; ta'lifiy; rivojlantiruvchi vazifalarni ta'minlashi zarur deydi [2, 214]. I.Y.Lerner ta'lif jarayonini ijtimoiy hodisa sifatida baholab, barsha ijtimoiy munosabatlar tizimini aloqadorligini nazarda tutgan holda, "Darslikning muhim vazifasi unda ijtimoiy muhim savollarning yechimi bo'lishi kerak" [4, 71], degan fikrni bildiradi. Darhaqiqat, darslik o'sib kelayotgan yosh avlodni savodli qilish bilan birga, haqiqiy hayotga ham tayyorlab borishi kerak. Bu jahhada Lerner aytgan fikrlar juda o'rinli. Mantiqiy-psixologik konsepsiya muallifi A.Z.Raximovning ta'rifi ham o'ziga xos bo'lib, u "Darslik – yangi bilimni o'zlashtirish vositasi emas, balki o'quvchilarining qalbi va ongini qiziqtiradigan ijtimoiy ahamiyatga ega obyektdir", deya ta'kidlab o'tadi. Bunda

olim darslik qanchalik kuchli ilmiy asosga ega bo'lsa-da, o'quvchilarning yosh xususiyatlari mos ravishda bo'lishi, ularni zeriktirib qo'ymasligi kerakligi, ulardag'i hayotiy savollariga javob bera olishi lozimligini asosli ravishda izohlaydi. Umumta'lim maktablaridagi tarix darsliklari ham o'quvchining yosh xususiyatlari ko'ra tayyorlanishi lozim.

Rus pedagogi D.D.Zuyev darslik o'zlashtirilgan bilimlarni muvofiqlashtirish, tizimlashtirish, axborotlashtirish, to'plash (o'zgartirish), o'zlashtirgan bilimlarni mustahkamlash, ko'nikmalarni rivojlantirish vazifalarini bajarishi kerakligini alohida e'tirof qiladi.

Yuqorida darslikning vazifalarini tahlil qilgan holda, uning quyidagi vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Darslikning muvofiqlashtiruvchi vazifasi barcha o'quv qo'llanmalaridan samarali funksional foydalanishni ta'minlaydi [5, 214]. U vazifalarini tavsiflashda mavjud muammolarga alohida e'tibor beradi. Zamonaviy darsliklarda o'quvchilarning ilmiy fikrlash uslublarini shakllantirish uchun barcha mavjud ma'lumotlar bilan puxta ishlanishi va ta'lim oluvchilarning o'z xatti-harakatlariga mustaqil baho berishiga o'rgatishi lozim [1, 13]. V.G.Beylinson darslikga o'zining vazifalar tizimini taklif qiladi. Uning fikricha, darslikda vazifalar joylashuvi shunday qo'yilishi kerakki, har bir yangi vazifa eskisining asosiga qurilishi kerak [6, 129]. Bunda olim mantiqiylik, tizimlilik, davomiylilik tamoyillariga asoslanishi lozimligini ta'kidlaydi. Bularning ichida tizimlilik tamoyili eng asosiy sifatida e'tirof qilinadi. V.G.Beylinson darslik o'qitish uchun yaratiladi, to'g'ridan to'g'ri tarbiyalamaydi, deydi. Agar biz olimning fikrini tahlil qiladigan bo'lsak, darslikda berilgan didaktik ma'lumotlarni to'g'ri yetkazib berish, tarbiyalovchi ahamiyatini, jozibadorligini oshirishda fan o'quvchining o'rni katta ekanligini ta'kidlaydi. Olimning ta'kidlashicha, ta'lim jarayonidagi tarbiya o'z maqsadiga faqat faoliyatiga yo'nallish berish orqali erishilishi mumkin [6, 247]. D.D.Zuyev va V.G.Beylinson tomonidan aniqlangan vazifalar o'rtasida o'xshashliklar mavjudligini ko'rish mumkin. Ikkala olim ham darslikning quyidagi vazifalarini asoslab o'tgan:

1. Axborot vazifasi. D.D.Zuyevning fikricha, darslik ta'lim mazmunini belgilaydi va o'rganishda harakatlar tizimini shakllantiradi [5, 252]. Mavzu taqdim etilgan ma'lumotlarni himoya qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi. V.G.Beylinson ham xuddi shunday yondashuvda quyidagi fikrni ta'kidlaydi: "Ta'lim mazmunini bilmasdan turib, kitob amaliy harakat usullarini o'rgata olmaydi va o'quv darsligi hisoblanmaydi" [6, 256]. Darslik o'quvchilarga tarix fanlari bo'yicha kerakli va yetarli ma'lumotlarni beradi. Umumta'lim maktabining 5-sinfi uchun "Tarixdan hikoyalar" darsligining mazmuni amaldagi Milliy o'quv dasturiga to'liq mos kelishi talab etiladi, biroq bunda hali yechimini topmagan muammolar hali xanuz uchrab turidi. Umumta'lim maktabining 5-sinfining tarix fani o'quvchining yosh hususiyatiga ko'ra tayyorlanishi materialni tez va oson o'zlashtirilishini ta'minlaydi.

Milliy o'quv dasturida keltirilgan mavzu hajmi, tablalar darslikda to'liq aks etishi lozim. Bundan tashqari darslikda dars uchun qo'shimcha tarixiy bilim manbalarini jalb qilish ham talab etiladi. Darslik materiallari bilan kam ta'minlanishi o'quvchining kognitiv faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun o'qituvchi umumta'lim maktabining barcha sinflari uchun tarix darsliklarida qo'shimcha manbalarni ham o'quvchi yosh xususiyatiga ko'ra tanlab foydalanishi, tarixiy badiiy va ilmiy-ommabop adabiyotlar, hujjatli manbalarga murojaat qilishi mumkin.

Darslik matnlari tabiatan xilma-xil: hikoya qiluvchi, tavsiflovchi, tushuntirish kabi qismalarni o'z ichiga oladi: ular nazariy qoidalarga nisbatan ko'proq daliliy materiallarni taqdim etadi, bu maktab o'quvchilarining kognitiv imkoniyatlariga mos keladi. Darslikda asosiy matnlardan tashqari turli xil qo'shimcha materiallar ham keltiriladi. "Qiziq" rukni ostida o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytiruvchi kognitiv xarakterdagi matnlar taqdim qilish maqsadga muvofiq. Ularda, masalan, nomlar va ularning ma'nosi haqidagi ma'lumotlar, kiyim-kechak, qurolyarog', pul tarixidan, yodgorliklarning yaratilish tarixidan va hokazo ma'lumotlar mavjud. Bundan tashqari, asosiy matnlar badiiy asarlardan parchalar bilan to'ldiriladi, materialni hissiy idrok etish uchun avval sinfda o'quv jarayonida tanishtirilishi, qo'shimcha ma'lumotlar, rasmlar bilan idrok qilishga ko'maklashuvchi vositalar tatbiq etilishi zarur. Darslikning illyustrativ materiali boy va rang-barang bo'lib, u tarixiy bilimlarning qimmatli manbasidir, shuning uchun mavzu matni ustida ishslashda ulardan samarali foydalanish zarur. Darsliklardagi illyustratsiyalar asosida o'quvchilarda tarixiy g'oyalar va tushunchalar shakllanadi.

2. Rivojlantirish vazifasi. Darslikning bu vazifasi har bir mavzuga kognitiv qiziqish uyg'otadigan va o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytiruvchi qo'shimcha materiallarni kiritish asosida amalga oshiriladi. U "Matnda uchraydigan tarixiy shaxslar, joylar va atamalarni bilib oling" sarlavhasi ostida berilgan va o'rganilayotgan davrga mos materiallarni yanada chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi. Mavzularga mos holda qo'shimcha matnlar ham taqdim qilinishi kognitiv faoliyatni rivojlantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, darslikda mustahkamlash uchun taqdim qilinadigan jadval va topshiriqlar sinfda barcha o'quvchilar tomonidan o'rganilishi, tarixiy materialni yaxshi o'rganish uchun qo'shimcha sifatida taklif qilinishi mumkin.

Darslikdagi savol va topshiriqlarning xilma-xilligi o'quvchilarning bilish jarayonlarini, turli manbalar bilan ishslash ko'nikmasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ba'zi bir murakkablikdagi savollar va topshiriqlar (yulduzcha bilan belgilangan) aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilar uchun ham alohida ajratilib ko'rsatilishi lozim. Darsliklardagi savollar chuqur mulohaza yuritishni talab qilishi, keng bilim, ko'nikmalar turli manbalardan foydalanishni belgilashi o'rinli, albatta, lekin o'quvchida-

gi fiziologik va jismoniy xususiyatni ham inobatga olish lozim bo‘ladi [7, 27].

Darslik nafaqat bilimlar tizimini taqdim etishi, balki bilish jarayonining tuzilishini ham tashkil qilishi kerak. Darslikning vazifasi o‘quv materiallarini tashkil etishda psixologik va didaktik qonuniyatatlarni hisobga olishni talab qiladi. Matnlar darslikning asosiy komponenti sifatida bo‘lib quyidagi ko‘rinishlarda bo‘ladi: tavsiflovchi matnlar; hikoya matnlari; fikrlash matnlari. Matndan tashqari yordamchi komponentlar: assimilyatsiyani tashkil etish; savol va topshiriqlar, eslatmalar, o‘quv materialari, jadvallar, rasmlar va mashqlar va ularga sarlavhalar; ko‘rgazmali materiallar; mo‘ljalli (oriyentatsiya) qismi: muqaddima, eslatmalar, ilovalar, mundarija va indekslar darslikning yordamchi tarkibiy qismlari hisoblanadi.

3. Tarbiyaviy vazifasi. Darslik mazmunan o‘quvchilariga kuchli ma‘naviy ta’sirni nazarda tutadi. Darslik materiali katta tarbiyaviy salohiyatga ega, shuning uchun matnlarni o‘qishda o‘quvchilardan nafaqat faktlarni bilish, balki ularning o‘rganilayotgan hodisalarga, odamlarning harakatlariga va boshqalarga munosabatini izlash muhimdir. Ba’zi savollarni shakllantirishda aspektni kuzatish mumkin (masalan, “Darslikda joylashtirilgan rasmlardan birini tasvirlab bering, u sizda qanday his-tuyg‘ularni uyg‘otadi?”; “Tarixiy obidalarni asrash va himoya qilish nega kerak?” va hokazo). O‘quvchilarning o‘z-o‘zini tarbiyalash istagi va ko‘nikmalarini shakllantirish uchun darslik zarur bo‘lgan ma’lumotlarni yuqori darajada taqdim qilishi lozim.

4. Kumulyativ vazifa (transformatsion). Darslik asosida kiritilgan bilimlarni qayta ishslash bilan bu vazifa ilmiy-texnikaviy, badiiy qimmatli va didaktik tamoyil va qoidalarni o‘rgatadi. O‘zlashtirilgan tarixiy-ilmiy bilimlarni pedagogik qayta ishslash, darslikdagi materiallarni o‘quvchining yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, ilmiy xarakterga ega didaktik tamoyillarga muvofiq pedagogik jihatdan moslashtirish maqsadga muvofiq. O‘quv materialini moslashtirishning eng muhim yo‘nalishlaridan biri muammoli, hissiy ekspressivlikni joriy etishdir. “Ekspressivlik” so‘zi lotincha ifodalanish, namoyon bo‘lish ma’nolarini bildiradi.

5. Tizimlashtirish vazifasi. Bu vazifa o‘quv materiallarni qat’iy ketma-ketlikda tizimli shaklda o‘quvchilarning ilmiy faoliyatini samarali yo‘naltirish missiyasini ta’mindaydi [5, 264]. Darslikda tarixiy materiallarni mantiqan tizimli va izchil bayon etish talabi amalga oshiriladi. Darslikning bu vazifasi materialni taqdim etish va tizimlashtirish ketma-ketligini ta’mindaydi. Xuddi dasturdagi kabi tarix darsligidagi materiallar xronologik tartibda berilib, u mavzular bo‘yicha tizimlashtirilgan bo‘lishi talab etiladi. Har bir mavzuning materiali raqam va sarlavha bilan alohida mavzularga bo‘linadi. Masalan, 5-sinf darsligidagi “Kishilik madaniyatining shakllanishi” bobi quyidagi mavzular bilan tizimlashtirilgan: qoyatosh suratlari; yozuv – insoniyatning buyuk kashfiyoti; “Avesto” – ajdod-

larimiz yaratgan ilk yozma tarixiy manba; muzeylar.

6. Olingan bilimlarni mustahkamlash va ko‘nikmalarini rivojlantirish vazifasi. Darslik bilim va ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi bo‘shliqlarni to‘ldirish, o‘quv materiallarini o‘rganishni osonlashtiradigan imkoniyatlarga ega bo‘lishi lozim. V.G.Beylisonning fikricha, bu vazifa bilimlarni egallash modeli bilan belgilanishi kerak. Darslik orqali o‘quvchi taix fanlarida olnan o‘quv materialni qayta o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ladi, o‘quvchilarda mustahkam bilimlarni shakllantirish, ulardagi o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayonining yanada yaxshilanishiga asos bo‘lib xizmat qiladi [6, 251].

Har bir paragrafdan keyin talaba uy vazifasini tayyorlashda, birinchi navbatda, e’tibor qaratadigan savollar va topshiriqlar, shuningdek, har bir mavzu bo‘yicha materialni takrorlash uchun savollar va topshiriqlar bilan amalga oshiriladi. Bu savollarning barchasi xilma-xil bo‘lib, o‘qituvchiga o‘quvchilar bilimini nazorat qilish, ularni o‘zlashtirishni osonlashtirish va bilimlardagi bo‘shliqlarni bartaraf etishga yordam beradi.

7. Tashkiliy-jarayonli vazifa. Ushbu vazifaning mazmuni fanlararo aloqalarni o‘rnatish va jarayonda ta’limning aniqlangan mazmunini to‘g‘ri tuzishni ta’minlashdan iborat.

8. Integratsiyalash vazifasi. Darslik o‘quvchiga unda taqdim etilgan bilimlar xususiyatiga ko‘ra tarix fanlariga turdosh fanlardan ham qo‘srimcha ma’lumot olishga yordam beradi. Jumladan maktablardagi tarix fanlari “Tarbiya”, “Iqtisod”, “Huquq”, “Psixologiya”, “Geografiya” kabi fanlar bo‘yicha ham qo‘srimcha ma’lumotlar beradi.

9. Muvofiqlashtiruvchi vazifasi. Tarix darslaridagi o‘quv materiali ustida ishslash jarayoniga turli xil o‘quv qo‘llanmalarini, jumladan, ma’lumotnomalar, muammoli kitoblar, xaritalar, rasmlar, hujjatlari filmlar jalg qilinadi.

10. O‘qitish vazifasi. O‘quvchi darslik bilan ishslashda o‘z-o‘zini rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan umumlashtirish, qiyosiy tahlil, yaxshini yomondan ajrata olish, mantiqiy yodlash kabi ko‘nikmalar shakllanadi.

Darslik o‘quvchilarning o‘quv materialini to‘liq o‘zlashtirishini ta’minalashi kerak. Biroq darslik matni (qo‘llanma matnidan farqli o‘laroq) faqat ma’lumot berish emas, balki, birinchi navbatda, tarix fanlaridagi mavzular mazmuni aniqlashtirish maqsadiga xizmat qiladi. Shuning uchun darslik qiziqarli, ixcham va qulay bo‘lishi, ilmiy xarakter talabiga, ilmiy dunyoqarash, vatanparvarlik, baynalmilallikni shakllantirish vazifalariga ham javob berishi kerak.

Ma’lumki, darslik ta’limning asosiy vositasi bo‘lib, unda tarix fanlari yoki uning dasturga mos keladigan qismlari uslubiy jihatdan ko‘rsatiladi. U aniq ilmiy bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga mos bo‘lishi, shaxsning rivojlanishiga yordam berishi, ta’lim shakllarining zamonaviy talablari va tamoyillariga javob berishi kerak. Darslikda ilmiy jihatdan ishonchli va dolzarb ma’lumotlar mavjud bo‘lib, u didaktikaning muntazamlilik, doimiylik, izchillik, oson o‘zlashtira olish kabi qonuniyatlarini hisobga olnan holda tuziladi [8, 274]. Haqiqiy

hayot hodisalariga emotsional-sensorli munosabatni shakllantirish uchun darslikda o‘quvchilarning aqliy yosh xususiyatlarini hisobga olgan his-tuyg‘ularni keltirib chiqaradigan materiallar kiritiladi. Bundan tashqari, darslik yuqori darajadagi umumlashtiruvchi materiallarni o‘z ichiga olishi va shu bilan birga, o‘ziga xos, asosiy daliliy ma’lumotlar bilan to‘yintirilgan bo‘lishi lozim. Maktab darsligi o‘quv va hayot amaliyoti o‘rtasidagi bog‘liqlikni, bilimlarni o‘quv faoliyatida amaliy qo‘llashni, alohida o‘quv fanlari o‘rtasidagi munosabatlarni amalga oshirishi kerak. U rasmlar, xaritalar, diagrammalar, fotosuratlar ko‘rinishidagi kerakli illyustratsiyalar bilan ta’minlanishi zarur.

Shunday qilib, tarix darsligi fanning tarixiy rivojlanishining turli qismlarini, atrofdagi voqelikni va jamiyat va dunyoda ma’lum vaqt davomida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarni o‘zida mujassam etgan ta’lim loyihasi sifatida namoyon bo‘ladi. Tarix darsligi, birinchi navbatda, to‘g‘ri va harto-monlama tizimlashtirishga namuna bo‘lgan eng muhim kitob sifatida o‘quvchida qiziqish uyg‘otadi [9, 127].

Xulosa o‘rnida aytish joizki, bugungi kunda mifikta ta’limi tizimida jiddiy o‘zgarishlar ro‘y bermoqda va modernizatsiya qilinmoqda. Shu munosabat bilan tarix darsligidagi tarixiy materialni to‘g‘ri tashkil etish borasi da turli talqin va tushunchalar mavjud. Shu munosabat bi-

lan darsliklarning moddiy shakli sezilarli o‘zgarishlarga uchraydi:

– ular keng matnli materiallarr bilan to‘ldirilgan, aniq tuzilgan va asosiy ta’lim talablariga muvofiq bo‘lishi kerak;

– rangli illyustratsiyalar, QR kodlari, shtrix-kodlar joriy etildi, ular ta’lim oluvchilarga gadjetlardan foydalanang holda, videokamerani ushbu elementlarga yo‘naltirishlari, saytga kirishlari, sinovdan o‘tgan vositalardan foydalanishni talab etadi;

– topshiriqning uslubiy qismi sezilarli darajada takomillashtirildi, loyiha badiiy va texnik tuzatishlar kiritildi;

– tarix darsliklari arxiv hujjatlari, ma’lum bir tarixiy ahamiyatga ega bo‘lgan har qanday tarixiy materiallar bilan sezilarli darajada boyitildi [10, 37].

Agar tarix darsligini o‘qitish vositasi deb hisoblasak, u o‘quvchining o‘quv va tarbiyaviy faoliyatining turli sohalariga faol ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlash lozim. Dars davomida o‘qituvchi darslik bilan o‘zaro munosabatlar qoidalarini aytib beradi, ularning bajarilishini tartibga soladi, o‘quvchilarni o‘quv adabiyotlaridagi materiallarni o‘zlashtirishga undaydi. Shu bilan birga, o‘quvchining tarix darsligi bilan mustaqil ishlashi uchun muayyan qoidalari ishlab chiqilishi bugungi kunning dolzarb masalasi bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Кусаинов А.К. Оценка качества современной учебной литературы // Ценности и смыслы. – 2019. – №1 (59). – С. 8-19.
2. Розин В.М. Учебник: вчера, сегодня, завтра // Общество и книги: от Гутенберга до Интернета. – М.: Традиция, 2001. – С. 212-221.
3. Смирнов В.И. Учебная книга в системе дидактических средств // Университетская книга, 2001. – № 11. – С. 20-26.
4. Лернер И.Я. Содержание образования в средней школе как объект теоретического рассмотрения // Пути совершенствования процесса обучения в средней школе. – М., 1981. – С. 42-83.
5. Зуев Д. Д. Проблемы школьного учебника: ХХ век. – М.: Просвещение, 2004. – 384 с.
6. Бейлинсон В.Г. Арсенал образования: характеристика, подготовка, конструирование учебных изданий. – М.: Книга, 1986. – 286 с.
7. Кадзоева Т.М. Учебник новейшей отечественной истории: проектирование модели для современной школы // Преподаватель ХХI век. – 2021. – № 1. Часть 1. – С. 24-35.
8. Koshanova N.M. Didactic requirements for textbooks in modern pedagogy (on the example of the subject “education”) // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Year: 2022 Issue: 06 Volume: 110. – P. 272-276.
9. Вяземский Е.К., Стрелова О.Ю. Методика преподавания истории в школе: практическое пособие / Е.К.Вяземский, О.Ю.Стрелова. – М.: Владос, 1999. – 176 с.
10. Toshemirova S.A., G‘afforov Y.X., Abduraxmonova J.N. Mutaxassislik fanlarini kasbga yo‘naltirish metodikasi. – T.: “MALIK PRINT CO”, 2021. – 204 b.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ИНОЯЗЫЧНЫХ ГРУПП

Равшана Исакова,
Зав. межфакультетской кафедрой
русского языка, доцент,
Национальный университет
Узбекистана имени Мирзо Улугбека;
Навруза Бегматова,
Старший преподаватель
Национальный университет
Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Аннотация

Статья посвящена внедрению инноваций и информационно-коммуникационных технологий в процесс обучения русскому языку студентов иноязычных групп, т.к. обучение русскому языку тесно смыкается с коммуникационной культурой. Воспитание речевой культуры представляется как последовательный целенаправленный процесс, специфика которого заключается в активизации всех видов речевой деятельности, который обеспечит вхождение студентов в их будущую специальность. Использование информационно-коммуникационных технологий выступает как один из способов повышения мотивации обучения, развития творческой личности студента. На современном этапе вопросы изучения русского языка как иностранного особо актуальны.

Ключевые слова: методика, информационные технологии, высшее образование, коммуникационная культура, ситуативные модели, педагогические технологии.

Annotatsiya

Maqola xorijiy til guruhlari talabalariga rus tilini o'rgatish jarayoniga innovatsiyalar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishga bag'ishlangan, chunki rus tilini o'rgatish muloqot madaniyati bilan chambarchas bog'liq. Nutq madaniyatini tarbiyalash izchil maqsadli jarayon sifatida taqdirm etiladi, uning o'ziga xosligi nutq faoliyatining barcha turlarini faollashtirishdan iborat bo'lib, bu talabalarning kelajakdag'i mutaxassisligiga kirishini ta'minlaydi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'quv motivatsiyasini oshirish, o'quvchining ijodiy shaxsini rivojlantirish usullaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Hozirgi bosqichda rus tilini chet tili sifatida o'rganish masalalari, ayniqsa, dolzarbdir.

Kalit so'zlar: metodologiya, axborot texnologiyalari, oliy ta'lim, muloqot madaniyati, vaziyatli modellar, pedagogik texnologiyalar.

Annotation

The article is devoted to the introduction of innovations and information and communication technologies in the process of teaching the Russian language to students of foreign language groups, because teaching the Russian language is closely connected with the communication culture. The upbringing of speech culture is presented as a consistent purposeful process, the specificity of which is to activate all types of speech activity, which will ensure the entry of students into their future specialty. The use of information and communication technologies acts as one of the ways to increase the motivation for learning, the development of the student's creative personality. At the present stage, the issues of studying Russian as a foreign language are especially relevant.

Keywords: methodology, information technologies, higher education, communication culture, situational models, pedagogical technologies.

Сегодня образовательная система любого государства выступает важнейшим институтом общества, определяющим лицо современного цивилизованного развития страны. В последние десятилетия мир изменил свое отношение ко всем видам и элементам обучения. Образование, особенно высшее, рассматривается как ведущий фактор социального, политического и экономического прогресса. Причина такого внимания заключается в понимании того, что важнейшей ценностью и основным капиталом современного общества является человек, способный к поиску и освоению новых знаний и принятию нестандартных решений. В

век глобализации уровень развития страны определяется во многом ее интеллектуальным потенциалом.

Что же необходимо сделать, чтобы улучшить качество образования, развить «инновационное мышление» у студентов? Как модернизировать систему образования, чтобы одновременно решались важнейшие задачи: образовательная, научная и инновационная?

В настоящее время в Республике осуществляются масштабные реформы. Человечество, вступив в XXI век – век информации, век стремительного развития инновационных технологий, проводит модернизацию системы образования путем оптимального вне-

дрения информационных технологий во всех сферах деятельности, в том числе в деятельности преподавателей-русистов. Компьютер сегодня - жизненная необходимость, это мощное психолого-педагогическое средство, которое способствует развитию творческой личности студента. Применение инноваций и информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения русскому языку узбекоговорящих студентов, конечно, целесообразно, т.к. это смыкается с коммуникационной культурой - культурой общения, диалога в широком смысле слова: диалога народов, человека с человеком, человека и компьютера, обучаемого и обучающего. Мы стараемся применять их параллельно с другими обучающими технологиями, не отрицая, а взаимно дополняя друг друга.

В наши дни особо актуальны вопросы изучения русского языка как иностранного. Подготовка студентов к их будущей профессиональной деятельности во многом определяется степенью их речевого развития и овладения общепринятыми конструкциями русской речи. Для студентов нефилологических вузов воспитание речевой культуры представляет собой последовательный целенаправленный процесс, специфика которого заключается в активизации всех видов речевой деятельности, что обеспечивает вхождение в будущую специальность, поддержанию у студентов потребности в общении и усвоении профессионально значимой и представляющей общекультурную ценность информации. Коммуникативность обучения и ориентации на умение выбирать языковые средства, исходя из ситуации общения, а также понимать замысел автора готового речевого произведения, адекватно оценивать излагаемое им содержание – в этом, надо признать, важнейший элемент коммуникативного обучения. Деловой мир построен на общении, контактах. Умение правильно изложить свои мысли в устной или письменной форме, быть успешным в общении, уметь выступать перед аудиторией – это необходимые составляющие современной профессиональной и общественной деятельности.

Подход к группировке, выбору и описанию языкового материала, осмысленное отношение к языку и соблюдение норм культуры речи базируются на понимании глубинных механизмов языка, а сегодняшний студент, завтрашний специалист, живущий в современном информационном обществе обязательно со-прикоснется с материалом языка специальности.

Президент нашей страны Шавкат Мирзиеев обратился к нам, учителям и наставникам с такими словами: «Нашему обществу нужны новое мышление и новые идеи, самое главное, кадры новой информации, способные осуществлять реформы». И в этом – глубокий смысл. Мы знаем, что языки рождаются и умирают, могут исчезнуть или стать мировыми, но во все времена язык всегда был и остается

средством выражения мыслей, знания и профессионализма.

Языковая догадка на уровне ситуативных моделей, анализ синтаксических конструкций, опознавание интернациональной лексики и составление текста по аналогии, развитие умений спонтанного реагирования в процессе коммуникации, формирование психологической готовности к реальному общению в различных ситуациях – в этом мы видим свою задачу.

Обучать студентов в вузе без учета их профессиональной направленности – значит игнорировать научную базу в данном направлении. А нам далеко не безразлично их будущее профессиональное мастерство. В этом – основная часть нашей программы, т.к. обучение русскому языку как языку специальности, даст возможность студентам прикоснуться к огромному миру научной литературы. Библиотечный фонд нашего университета составляет более 85 тысяч названий и более 602 тысячи экземпляров научной литературы на русском языке.

В настоящее время мы закончили разработку большого комплекта контентов по языку специальности. Впереди – составление терминологических русско-узбекских словарей и разработка электронной платформы для дистанционного образования.

Обучением русскому языку как неродному охвачен весь контингент 1 курса всех форм обучения: очного, вечернего, заочного. Наш университет, в числе первых в республике, перешел на кредитно-модульную систему и, отрадно отметить, что наш предмет стоит среди обязательных дисциплин первого блока.

Современное занятие по русскому языку в вузе ориентировано на обучение общению и совершенствованию профессиональной речи.

Использование же информационно-коммуникационных технологий – один из способов повышения мотивации обучения, развития творческой личности не только студента, но и преподавателя.

Конечно, подняться до истинно коммуникативного обучения можно только в том случае, если студент пришел в вуз с определенной языковой базой. В настоящее время в системе народного образования делается немало. Заслуживает внимания новый подход, внедренный в сфере обучения иностранным языкам в школах Узбекистана, сертифицирован контингент учителей на уровень С-1(ТРКИ), предоставляются льготы абитуриентам, имеющим сертификаты по уровням ТРКИ, пересмотрены учебники и методические пособия.

Соответственно, процесс обучения русскому языку развивается в качестве социального заказа общества, ибо оно заинтересовано в формировании молодого поколения, владеющего в совершенстве не только родным, но и другими языками. Это новый шаг в овладении русским языком на начальном этапе образо-

вания. Это абитуриенты вузов в ближайшем будущем.

Сегодня, по уровню владения русским языком группы студентов отчётливо дифференцируются. Недопустимое владение русским языком учащимися после окончания средней школы, академического лицея или профессионального колледжа при поступлении в вуз и необходимость эффективной реализации вузовской программы обучения ставит перед преподавателями вузов сложные и многообразные задачи, поиски решения которых составляют одну из главных проблем современной методики обучения языкам.

Обучение русскому языку на основе инновационных и информационных технологий, предполагающей осуществление дифференциации различных видов заданий и разнообразия форм обратной связи через привлекательность подачи материала, отвечает принципам дифференциации и индивидуализации, самостоятельности студентов, вариативности, системной дозированности учебного материала, экономии учебного времени, сознательности, логичности, доступности, наглядности, познавательной активности, эстетической и эмоциональной направленности. Так, преподавателями межфакультетской кафедры НУУз разработаны комплексы по применению инновационных и информационно-компьютерных технологий при обучении общеупотребительной лексики и лексики, связанной с языком специальности. Именно такой методический прием в практике преподавания русского языка в группах с узбекским языком обучения открывает дидактические возможности, связанные с визуализацией материала, его «оживлением». Мультимедиа-системы позволяют сделать подачу дидактического материала максимально удобной и наглядной, стимулирует интерес к обучению. Компьютер, позволяющий интегрировать в рамках одной программы тексты, графику, звук, анимацию, видеоклипы, высококачественные фотоизображения, достаточно большие объемы полноэкранного видео, качество которого не уступает телевизионному, как средство обучения, в силу своей универсальности стал инструментом и основой разработки дистанционного обучения русскому языку. Студента легче заинтересовать и обучить, когда он воспринимает согласованный поток звуковых и зрительных образов, причём

на него оказывается не только информационное, но и эмоциональное воздействие. Правильно организованная работа способствует росту их познавательного и коммуникативного интереса, как на занятии, так и во вне учебное время. «Интеллект-карта», «Трехчастный дневник», «ПОПС-формула», «Кластер», «Круги по воде», «Fishbone», «ЗХУ», «Инсерт» «Тонкие и толстые вопросы», «Найди соответствия», просмотр видеороликов, отработка технических навыков с помощью компьютерного тренажера, когда работа осуществляется студентом в режиме поиска информации (индивидуальная работа), участия в дискуссии (посредством диалога), участия в работе форума на сайте (работа в группе), где студент – не только участник учебных коммуникаций, но и организатор сбора информации, а преподаватель - в роли консультанта, направляющего его действия для осуществления им такого рода деятельности, помощника, снимающего затруднения в представлении обучаемого материала – все это качественно новый уровень применения объяснительно – иллюстративного и репродуктивного метода обучения, это ступень к переходу на новый этап инновационно-ориентированного образования в вузе.

Информационно-коммуникационные новации в сфере обучения русскому языку иноязычных студентов тесно связаны с внесением изменений не только в цели, содержание, методы и технологии, формы организации и систему управления, но и в стили педагогической деятельности. Следовательно, определение оптимальных путей внедрения в процесс обучения информационно-коммуникационных технологий, целенаправленное внедрение перспективных идей и разработок является одной из актуальных проблем современной методики. Хочется отметить, что в Республике, процесс обучения русскому языку сегодня развивается с учётом ощущимой практической и коммуникативной востребованности при подготовке проведения межкультурного диалога, оперативного реагирования и выработку путей оптимального решения проблем, возникающих в профессиональной сфере. Успешность решения этих проблем может привести к оптимизации процесса обучения и увеличению его результативности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Рожкова Г.И. К лингвистическим основам методики преподавания русского языка иностранцам. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 128 с.
2. Подольская Е.А. и др. Выпускник вуза в современном социокультурном пространстве. – Харьков: изд-во НУА, 2010. – 416 с.
3. Горовая В.И. Культура речи как компонент коммуникативной культуры и коммуникативной компетентности языковой личности. ж/л Наука и школа; – М.: «Языкоzнание», 2016. – 44 с.
4. Воронкова О.Б. Информационные технологии в образовании. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2010. – 314 с.
5. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. и др. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, 2000. – 260 с.

6. Бовтенко М.А. Профессиональная информационно-коммуникационная компетенция преподавателя иностранного языка. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2005. – 243 с.
7. Кларин М.В. Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта.//Педагогика. – №7. – 2000. <http://portalus.ru>

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA TA'LIM KLASTERLARINI TASHKIL QILISH SHARTLARI

Ravshanbek Karimov,
Chirchiq davlat pedagogika
universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Maktab ta'limgizda turli modellarini loyihalash zamonaviy jamiyat tomonidan tobora ko'proq talab qilinmoqda. Maqolada umumiy o'rta ta'limgizda ta'limgiz klasterlarini tashkil qilish, uning muvaffaqiyatli ishlashi uchun zamonaviy maktabni rivojlantirish to'g'risida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: maktab, tajriba, ta'limgiz, innovatsiya, ma'rifiy tadbir, dastur, klaster.

Аннотация

Дизайн различных моделей в системе школьного образования все более востребован современным обществом. В статье говорится об организации образовательных кластеров в общеобразовательных школах, развитии современной школы для ее успешного функционирования.

Ключевые слова: школа, опыт, образование, инновации, образовательное мероприятие, программа, кластер.

Annotation

The design of various models in the system of school education is increasingly in demand by modern society. The article talks about the organization of educational clusters in secondary schools, the development of a modern school for its successful functioning.

Keywords: school, experience, education, innovation, educational event, program, cluster.

Maktab ta'limgizda turli modellarini loyihalash zamonaviy jamiyat tomonidan tobora ko'proq talab qilinmoqda. Hozirgi vaqtida tayyor metodikalardan foydalanish samarali munosabatlarning o'ziga xos samarali tizimi ijodiy yondashuvga asoslanadi.

Ta'limgiz mazmunining yangi modellarini, ta'limgiz muassasalarining tashkiliy-huquqiy shakllarini, faoliyatning iqtisodiy shartlarini, ta'limgizni boshqarishning yangi modellarini, shuningdek, turli ta'limgiz muassasalarining o'zaro ta'sirining tarmoq xarakterini ishlab chiqish ushbu vazifalarni amalga oshirishning eng samarali shartlari hisoblanadi [1, 56].

Innovatsion faoliyatni rivojlantirishning ustuvor yo'naliishlari qatoriga innovatsion infratuzilmani rivojlantirish, klaster siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish, innovatsion loyihalarni amalga oshirishni qo'llab-quvvatlash va boshqalar kiradi. Umumiy o'rta ta'limgiz maktablarining maktabgacha yoshdag'i bolalar, voyaga yetmaganlar va yoshlar, tuman aholisining bo'sh vaqtini va ma'rifiy tadbiralarini turli dasturlar, madaniy tadbirlarning turli shakllari orqali tashkil etish bo'yicha tashkil etilgan klasterlari yagona ta'limgizmini yaratishga hissa qo'shamdi. Ta'limgiz klasterlari faoliyati bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, tuman ijtimoiy-madaniy muhitini yaratishning ustuvor yo'naliishlaridan biridir [2, 28].

Ta'limgiz klasteri ta'limgiz muassasalarini, jamoat va siyosiy tashkilotlar, ilmiy maktablar, universitetlar, ilmiy-tad-

qiqot tashkilotlari, biznes tuzilmalari va boshqalar kabi o'zaro bog'langan obyektlar guruhlarini o'z ichiga olgan moslashuvchan tarmoq strukturasi hisoblanadi. Ta'limgiz klasteri doirasidagi o'zaro ta'sir yo'naliishi – ma'lum bir loyiha doirasida va ma'lum vaqt oralig'ida klasterning alohida elementlari o'rtasida o'zaro manfaatli munosabatlarni o'rnatish yo'lidir.

Ta'limgiz klasteri ishtirokchilarining tarkibi vaziyatga qarab o'zgarishi yoki to'ldirilishi mumkin. Maktab infratuzilmasi – zamonaviy maktab infratuzilmasini ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar ro'yxati ta'limgiz muassasalarini va tashkilotlarining turli sohalarda: madaniyat, sog'liqni saqlash, sport, dam olish, tadbirkorlik va boshqalarda o'zaro hamkorligini rivojlantirishni o'z ichiga olishi kerak. Infratuzilma ta'limgiz makonining o'chamlari va boshqa topologik xususiyatlarini belgilaydi, bu ta'limgiz xizmatlarining hajmi, ta'limgiz ma'lumotlarining kuchi va intensivligi bilan tavsiflanadi [3, 11].

O'tgan yillar davomida hududlarni rivojlantirish vosisi sifatida klasterlarga qiziqish ortib bormoqda.

Ta'limgiz tizimidagi klasterga bir nechta ta'riflar mavjud, jumladan:

1. Ta'limgiz klasteri – “ish beruvchi va ta'limgiz muassasalarini yakuniy dasturlar to'plami yordamida ulash” (Tatariston Respublikasining rasmii serveri).

2. Maktab klasteri: "Har bir klasterda asosiy maktablarning pedagogik sheriklari bor – bular yo'ldosh maktablar..., maktabgacha ta'lif muassasalari..., bular ham ijtimoiy sheriklar – universitetlar, kutubxonalar, muzeylar, ommaviy axborot vositalari..." (Binom. Bilim laboratoriysi) [4, 134].

Ta'lif klasterlarini rivojlantirish istiqbollari juda jiddiy, ammo hozirgi bosqichda bu soha hali ham yaxshi tushunilmagan. Umumiy o'rta ta'lif maktablarida to'garak ishini tashkil etish misolida ta'lif klasteri modeli birinchi marta taqdim etilgan.

Unga ko'ra:

1. Davlatning butun iqtisodiyoti uchun yanada tartibli tizimga (klasterga) birlashgan tashkilotlar boshqa tashkilotlar ham qo'shila boshlaydigan o'sish nuqtasidir.

2. Klasterni shakllantirishning asosiy nuqtasi – bu bir hududda joylashgan tashkilotlar o'rtasidagi o'zaro yaqin munosabatlarning "rentabelligi"ning bozor mexanizmi. Raqobatbardosh tashkilotlar va muassasalarning hududiy prinsip bo'yicha to'planishi, bir yoki bir nechta istiqbollari tuzilmalar yaqin atrof-muhitga ijobjiy ta'sir ko'rsatganda ijobjiy qayta aloqa shakllanishi bilan bog'liq.

3. Klasterni shakllantirish jarayoni hamkorlar o'rtasida ehtiyojlar, texnika va texnologiyalar masalalari bo'yicha axborot almashishga asoslanadi. Klasterning barcha a'zolari uchun turli kanallar orqali erkin axborot almashish va innovatsiyalarni tezkorlik bilan tarqatish yo'lgan qo'yilgan.

4. Klasterning ilmiy-tadqiqot tashkilotlari bilan aloqalari asosida uning diversifikatsiyasi va innovatsionligi klaster rivojlanishini belgilovchi muhim omillardir.

5. Turli tarmoqlardagi (klaster doirasidagi) hamkorlar birlashmalarining ichki resurslardan samarali foydalanish qobiliyati prinsipial ahamiyatga ega.

6. Klaster ta'lif tizimiga sarmoya jalb etishda ijobjiy rol o'ynaydi.

7. Ta'limda klaster siyosatidan foydalanish milliy iqtisodiyotning boshida ham, kelajakda ham ta'lif tizimining innovatsion rivojlanishining asosidir.

Ta'lif klasterini yaratish uchun zarur resurslar quyidagilardan iborat:

Kadrlar: turli tashkilotlar bilan samarali hamkorlik qilishdan manfaatdor ta'lif muassasalari rahbarlari; maktab klublari yoki kattalar va bolalarning boshqa uyushmalari ishini tashkil etishga tayyor ijodiy o'qituvchilar.

Axborot resurslari:

- ta'lif klasterining barcha va barcha ishtirokchilari to'g'risidagi ma'lumotlar banki;

- tarqatish funksiyasini bajaradigan tashqi axborot kanallari bilan faol o'zaro hamkorlikni qo'llab-quvvatlash;

- ta'lif klasteriga kiritilgan barcha subyektlar va tashkilotlarning axborot oqimlarini kiritish;

- tuman va shaharning umumiy axborot muhiti.

Tashkiliy shartlar:

- innovatsion pedagogik faoliyatning o'zagi atrofida birlashgan davlat, xo'jalik jamiyat, tashkilotlar va boshqalar vakillarini o'z ichiga olgan tarmoq tuzilmasini bel-

gilash, yaratish;

- klublar faoliyatini va ta'lif klasteri doirasidagi barcha elementlarning o'zaro ta'sirini tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqish;

- ta'lif klasterini rivojlantirishning mumkin bo'lgan yo'nalishlari bo'yicha muntazam marketing tadqiqotlarini o'tkazish.

Logistika shartlari: har bir ta'lif muassasasi mavjud moddiy-texnika bazasidan ta'lif klasteri doirasida muayyan loyiha, faoliyat yo'nalishini amalga oshirish uchun foydalanish imkoniyatiga ega. Ta'lif klasterini qurish, boshqa narsalar qatori, barcha hamkorlarning moddiy-texnik resurslaridan foydalanishni nazarda tutadi.

Ta'lif klasterining tarkibiy qismlari turli xil muhit elementlaridan iborat. Elementlar – bir butun sifatida tashkilot (biznes tuzilmasi, ta'lif muassasasi va boshqalar) yoki uning alohida tuzilmalari, vazifani hal qilishda ishtirok etadigan tuzilmalarning kombinatsiyasidir. Ta'lif klasteri ishtirokchilarining tarkibi (uning elementlari) vaziyatga qarab o'zgarishi yoki to'ldirilishi mumkin [8, 5].

Asosiy boshqaruv resursini ifodalovchi tashkilot klasterining o'zagiga aylandi va uning elementlari o'rta-sidagi munosabatlar tizimini o'rnatadi.

Elementlar to'plami:

1. Tashkiliy-hududiy tuzilma (klaster tekisligi) – turli muhitlar, ularning birlashmalari.

2. Resurs tuzilmasi klaster vertikal: vazifaga qarab resurslarni birlashtirish (kadrlar, moliyaviy, moddiy, axborot, ta'lif va boshqalar).

3. Funksional struktura – klaster tekisligi va klaster vertikalining kesishishi: funksiya – muammoning innovatsion yechimi.

Taqdim etilgan ta'lif klasteri uchta klaster tekisligini o'z ichiga oladi [10, 4].

Birinchi klaster tekisligi – bu ta'lif muassasasining "hududi" (asosiy ta'lif, qo'shimcha ta'lif, qo'llab-quvvatlash xizmati)

Ikkinci klaster tekisligi – maktab klublarining "hududi".

Uchinchi klaster tekisligi to'rtta muhittan iborat:

- ijtimoiy (hokimiyat, jamoat va siyosiy tashkilotlar, ijtimoiy institutlar tizimi, mintaqalari aholisi, oila instituti);

- ilmiy (ilmiy maktablar, universitetlar, tadqiqot tashkilotlari, konsalting markazlari);

- iqtisodiy (xo'jalik yurituvchi subyektlar tizimi (ishlab chiqarish korxonalari, savdo korxonalari, xizmatlar), resurs salohiyati);

- madaniy (madaniyat tashkilotlari, qo'shimcha ta'lif tashkilotlari).

Har bir muhit turli tashkilotlar (ijtimoiy sheriklar) va killarini o'z ichiga oladi. Belgilangan vazifalarga qarab, klaster tekisliklarining soni va ulardag'i elementlarning kombinatsiyasi har xil bo'lishi mumkin.

O'z-o'zidan, klasterlar mafkurasi amalga oshirish nuqtayi nazaridan qiziqarli va bitmas-tuganmas. Ammo bunday murakkab tizimni har qanday amalga oshirish

amaliy qiziqish va maqsadga muvofiqlikka asoslanadi. Ta'lim klasteri moslashuvchan va harakatchan tuzilma bo'lib, uning ichida o'zaro ta'sir yo'llarining turli kombinatsiyasi bo'lishi mumkin.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim klasterlarini tashkil qilish, uning muvaffaqiyatli ishlashi zamonaviy

maktabni rivojlantirishning mumkin bo'lgan usullaridan biridir. Maktabning ushbu yo'nalishdagi tajribasi o'quvchilarining ta'lim natijalariga, o'qituvchilarining malaka toifalariga va innovatsion maktablar maqomiga qo'yiladigan talablarga erishishga yordam beradigan ijobiy sifat va miqdoriy o'zgarishlardan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Образовательный кластер как форма организации клубной работы в школе / Под редакцией Л.А. Флоренковой, Т.В. Щербовой. – СПб.: ИД «Петрополис», 2013. – 154 с.
- Порттер М.Э. Конкуренция.: Пер. с англ.: Уч. пос. – М.: Издательский дом “Вильямс”, 2001. – 495 с.
- Яворский Олег Евстахиевич. Образовательный кластер как форма социального партнерства техникума и предприятий газовой отрасли: диссертация ... кандидата педагогических наук: 13.00.01 / Яворский Олег Евстахиевич; [Место защиты: Ин-т педагогики и психологии профессионального образования РАО]. – Казань, 2008. – 253 с.
- Каменский, А.М. Внутришкольный образовательный кластер Нар. образ. – 2009. – № 9. –С. 90-93.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА КЕЛАЖАК КАСБЛАРИГА МОС РАВИШДА КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ

Мусурмон Хуррамов,

Олий таълимни ривожлантириш тадқиқотлари ва илғор технологияларни татбиқ этиш маркази бўлим бошлиғи

Камила Халмуратова,

Олий таълимни ривожлантириш тадқиқотлари ва илғор технологияларни татбиқ этиш маркази етакчи мутахассиси

Элёр Мойлиев,

Олий таълимни ривожлантириш тадқиқотлари ва илғор технологияларни татбиқ этиш маркази етакчи мутахассиси

Аннотация

Мазкур мақола инсон фаолиятининг барча соҳаларида сунъий интеллектнинг кенг жорий этилиши, ишилаб чиқаришинг автоматлаштирилиши ҳамда муқобил энергия манбаларининг тезкорлик билан тараққий этиши натижасида яқин 10 йил ичida оммалашиадиган ҳамда истиқболни белгилайдиган келажак касблари ва уларнинг мазмун-моҳиятига багишланган.

Калим сўзлар: сунъий интеллект, автоматлаштириши, билим валидатори, стартап ментори, онлайн таълим платформаси координатори, сертификат таълим дастури, таълим траекторияларини ишилаб чиқувчи мутахассиси.

Аннотация

Данная статья посвящена будущим профессиям и их сути, которые станут популярными в ближайшие 10 лет и определят будущее в результате широкого внедрения искусственного интеллекта во все сферы человеческой деятельности, автоматизации производства, быстрого развитие альтернативных источников энергии.

Ключевые слова: искусственный интеллект, автоматизация, валидатор знаний, наставник стартапа, координатор платформы онлайн-обучения, программа сертификационного обучения, разработчик траекторий обучения.

Annotation

This article is devoted to the future professions and their essence, which will become popular in the next 10 years and determine the future as a result of the widespread introduction of artificial intelligence in all areas of human activity, automation of production, and the rapid development of alternative energy sources.

Keywords: artificial intelligence, automation, knowledge validator, startup mentor, online learning platform coordinator, certificate program, learning trajectory developer.

Бугунги кунда замон шиддат билан ўзгараётган постпандемия даврида глобал меҳнат бозорида ишчи кучига бўлган талаб юқори даражада ортиб бормоқда. Сунъий интеллект ва рақамли технологияларнинг жадал ривожланиши инсонлар турмуш тарзи ва меҳнат фаолиятида туб бурилишларга сабаб бўлмоқда. Бунинг натижасида халқаро меҳнат бозорида бутунлай янги турдаги замонавий касблар вужудга келмоқда.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, келажакда технологик тараққиёт натижасида пайдо бўладиган янги иш ўринларини сунъий интеллект эмас, сунъий интеллект имкониятларидан унумли фойдалана оладиган инсонлар эгаллайди. Шундан келиб чиқиб, бир қатор етакчи хорижий олий таълим муассасалари аллақачон яқин ва ўрта истиқболда трендга айланадиган келажак касбларига мос равишда таълим йўналиши ва мутахассисликларини ўқитишни йўлга қўйган. Мазкур ишларни ташкил этишда олий таълим муассасаларида фаолият олиб бораётган форсайт прогноз марказларининг ўрни катта аҳамиятга эга бўлмоқда. Айнан форсайт марказлари, илмий-тадқиқот институтлари ва хусусий консалтинг марказлари томонидан келажакда флагманга айланадиган ҳамда ўз аҳамиятини йўқотиб борадиган касблар тўғрисида тадқиқотлар ўтказилиб, натижалари эълон қилиб борилмоқда.

Жумладан, Жаҳон иқтисодий форуми 2020 (World Economic Forum 2020) экспертларининг фикрига кўра, 2025 йилга бориб иш жараёнларининг автоматлаштирилиши натижасида 85 миллион киши ишсиз қолиши мумкин. Масалан, 2020 йилда машиналар иш фаолиятининг атига 33% ини бажарган бўлса, беш йилдан кейин бу кўрсаткич 47% га ортиши эҳтимоли мавжуд. Шундан келиб чиқиб, 2030 йилга қадар 75 миллиондан 375 миллионга ча инсонлар касб тоифаларини ўзгаришилари ёки янги кўникмаларни ўрганишлари керак бўлади [1]. Тадқиқот натижалари орқали маълум бўладики, яқин келажакда вужудга келадиган касбларнинг аксарият қисми бугунги кунда пайдо бўлиб, хаётимизга тез сингиб бораётган технологиялар – дронлар, мұқобил энергия воситалари, ўз-ўзини бошқарадиган автомобиллар, криптовалюталар ва блокчейн ишланмаларидан келиб чиқади.

Американинг ахборот технологиялари соҳасида фаолият юритувчи Cognizant компаниясига тегишли Келажак касблари маркази (Center for future of work) [2] томонидан тайёрланган ҳисоботда бугунги кунда кузатилаётган автоматлаштириш, сунъий интеллект ва технологик тенденциялар натижасида келгуси 10 йил ичida пайдо бўладиган келажак касблари тўғрисида зарур маълумотлар келтириб ўтилган.

Ҳисоботга кўра, автоматлаштириш ва сунъий интеллект сабабли истиқболда саноат билан банд бўлган ишчилар сони борган сари камайиб бориши, шунга мос равишда касб тоифалари ҳам ўзгариб бориши, бироқ улар бутунлай йўқолиб кетмаслиги прогноз килинмоқда. Прогнозлар прагматик характерга эга бўлса-да, ишчилар ўз билим ва кўникмаларини давр

талабларига ҳамоҳанг тарзда доимий ўзгаририб боришилари талаб этилади. Шундан келиб чиқиб, ҳисоботда яқин келажакда оммалашадиган касблар сифатида қуйидагилар келтириб ўтилган:

1. ИТ фасилитатор (IT facilitator) – корхона ёки муасаса жамоаси билан яқиндан ҳамкорлик қилиб, ходимларнинг фаоллигини, чаққонлигини ва иш самарадорлигини ошириш учун рақамли технологияларни кўллаш бўйича стратегияларни аниқлаш ҳамда ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи мутахассис. Номзод рақамли технологиилар ва компьютер муҳандислиги каби фанларни пухта ўзлаштирган бўлиши лозим.

2. Сунъий интеллект бизнесини ривожлантириш бўйича менежер (Artificial Intelligence Business Development Manager). Сунъий интеллект ҳамма ишни бажара олиши мумкин, лекин ўзини ўзи тижоратлаштириш (сота олиш) кўнкимасига эга эмас. Шу сабабли мазкур ишни сунъий интеллект бизнесини ривожлантириш бўйича менежер амалга оширади. Номзод бизнесни ривожлантириш, корхона савдоси, стратегик ҳамкорлик ёки маҳсулотни бошқариш соҳасида катта тажрибага эга бўлиши талаб этилади.

3. Кибер шаҳар таҳлилчиси (Cyber City Analyst). Бугунги кунда кўпчилик ривожланган мамлакатларда ақлли шаҳар лойиҳалари тайёрланмоқда. Ушбу лойиҳада бутун шаҳар тизимлаштирилган тарзда онлайн назорат қилинади. Бу назорат тизимиға эса кибер шаҳар таҳлилчиси масъул бўлади.

4. Инсон-машина жамоаси менежери (Man-machine Teaming Manager). Замонавий дунёда ҳеч бир соҳани инсон ва технологик машиналарсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бугунги кунда ишлаб чиқарувчилар олдидағи муаммолардан бири сифатида инсон ва технологияни ишлаб чиқариш жараёнида самарали бирлаштиришни кўрсатиш мумкин. Айнан ушбу вазифа билан яқин келажакда инсон-машина жамоаси менежери шуғулланади.

5. Квант машинасини ўрганиш бўйича таҳлилчи (Quantum Machine Learning Analyst). Квант машиналар бу келажак технологияларидир. Ушбу технологияларни ривожлантириш ва такомиллаштириш жараёнига эса квант машинасини ўрганиш бўйича таҳлилчи жавобгар ҳисобланади [3].

Бундан ташқари, 2021 йилда Россиянинг Стратегик ташабbusлар агентлиги ва бошқа бир қатор ташкилотлар билан ҳамкорликда яратилган “Янги касблар атласи 3.0” китобида талаб йил сайин ортиб бораётган олий таълим соҳасидаги келажак касблари тўғрисида қизиқарли маълумотлар келтириб ўтилган [4]. Улар қийидагилардан иборат:

1. Таълим траекторияларини ишлаб чиқувчи мутахассис – янги мутахассисликларни ўқитиш бўйича йўналишлар (йўл ҳаритаси)ни ишлаб чиқувчи мутахассис. Йўл ҳаритаси олий таълим муассасаси томонидан таклиф этилаётган курслар (назарий ва амалий машғулотлар, стажировка, симуляцион дарслар)дан иборат бўлади. Мазкур йўл ҳаритаси асосида таълим

траекторияси ишлаб чиқилади. Таълим траекторияси ни яратишида талабанинг қобилияти, мақсади ва психологияк жиҳатлари инобатга олинади.

2. Таълим мазмуни мутахассиси – муайян вазифалар учун мос бўлган ўқув курслари ва дастурларини йиғиш учун ўқув материалларини минимал билим блокларига ажратадиган мутахассис. Шунингдек, у ўзаро боғлиқ бўлган билим, кўнишка ва малакаларнинг тўпламини ҳам шакллантиради.

3. Онлайн таълим платформаси координатори – профессор-ўқитувчиларга фанлар бўйича онлайн курсларни тайёрлаш, онлайн платформалар доирасида ўқитувчилар ва талабалар ўртасидаги мулоқотни шакллантиришга ёрдам бериш ҳамда онлайн платформада дарс машғулотларини ташкил этишга кўйиладиган талабларни белгилаш билан шуғулланадиган мутахассис. Шунингдек, у халқаро онлайн ўқув платформалари га олий таълим ташкилотининг ўқув курсларини жойлаштириб бориши учун ҳам масъул хисобланади.

4. Билим валидатори – талабанинг имкониятлари ни кенг кўламли параметрлар (мустакил фикрлаш, мослашувчанлик, мулоқот қобилиятлари) орқали баҳолаш, билим ва кўникмаларни баҳолашнинг янги тизимларини ишлаб чиқиш ва ривожлантириш билан шуғулланадиган мутахассис.

5. Стартап ментори – стартап-лойиҳаларини амалга ошириш тажрибасига эга, талабалардан иборат янги стартаплар жамоаларига раҳбарлик қилувчи, талабаларга ўз лойиҳалари мисолида тадбиркорлик фаолиятини олиб боришини ўргатувчи мутахассис. Ҳозирги вақтда стартап менторлиги дастурлари нафақат бизнес-инкубаторлар ва акселераторларда, балки ийрик университетларда ҳам мавжуд бўлиб, талабаларга бизнес ва тадбиркорлик лойиҳаларини амалга ошириш бўйича билим ва кўникмалар бериб келмоқда.

Қайд этиш лозимки, яқин келажакда технологик тараққиёт ва сунъий интеллектнинг кенг жорий этилиши натижасида айрим касб турлари бутунлай йўқ бўлиб кетиши эҳтимоли мавжуд. Ирландиядаги касбга доир масалалар билан шуғулланувчи хусусий платформа CareerAddict [5] маълумотига кўра, яқин келажакда қўйидаги касблар йўқолиб кетиши мумкин:

1. Кассир. Сўнгги йилларга нақд пулсиз ҳисоб-китоблар оммалашаётганлиги сабабли яқин келажакда ушбу касб эгалари ишсиз қолиши мумкин.

2. Банк ходимлари. Келажакда банклар бутунлай йўқолиб кетмаса-да, онлайн банк хизматларининг кенг тарзда оммалашиб бораётганлиги туфайли уларнинг кўплаб маҳаллий филиаллари ёпилиб кетиши эҳтимоли мавжуд. Ҳатто ҳозирги вақтда ҳам кўплаб банк хизматларидан уйда туриб онлайн фойдаланиш имконияти яратилган.

3. Спорт ҳакамлари. Бугунги кунда кўплаб спорт турларида “сунъий ҳакамлик”ка ўтиш жараёни давом этмоқда. Масалан, футболда қўлланилаётган ВАР тизими

(видео ёрдамчи ҳакам) анча самарали ишламоқда.

4. Диспетчер. Бугунги кунда кўплаб такси компанияларида мавжуд бўлган диспетчерлик хизмати автоматлаштирилмоқда ва бунинг натижасида диспетчлерга эҳтиёж камайиб бормоқда.

Форсайт таҳлилчиларнинг прогнозларига кўра, катта эҳтимол билан роботлар ҳеч қайси соҳада инсон ўрнини тўлиқ эгаллай олмайди. Сунъий интеллект ишчиларни сиқиб чиқаришга ва уларнинг ўрнини бутунлай тортиб олишига қодир эмас. Аксинча, технология ходимларга маълум вазифаларни тезроқ ва самаралироқ бажаришга ёрдам беради. Фақатгина бир-бирини тақорорлайдиган ёки хавфли ишлар автоматлаштирилади. Баъзи мураккаб операциялар сунъий интеллект томонидан бажарилган тақдирда ҳам, инсон барibir унинг ишини қабул қилиши ва маълум ўринларини тузатиши керак бўлади.

Таъкидлаш ўринлики, Ўзбекистон олий таълим муассасаларида ҳам талаба ёшларни келажак касбларига тайёрлаш борасида дастлабки қадамлар ташланган. Жумладан, “2022-2023 ўқув йили учун давлат олий таълим муассасаларига ўқишига қабул қилишнинг давлат буюртмаси параметрлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 15 июндаги Ф-60-сон фармойишига кўра, 6 та давлат олий таълим муассасасида Сунъий интеллект бакалавриат таълим йўналиши, 5 та олий таълим ташкилотида магистратура мутахассислиги ҳамда 1 та ОТМда Фармацевтик биотехнология ва биоинженерия каби магистратура мутахассислиги бўйича кадрлар тайёрланмоқда. Бундан ташқари, бир қатор олий таълим муассасаларида Рақамли иқтисодиёт, рақамли технологиялар каби замонавий йўналиш ва мутахассисликлар ҳам ўқитилмоқда. Шунингдек, олий таълимдан кейинги таълим институтида ҳам Рақамли технологиялар ва сунъий интеллект; Трансплантология ва сунъий аъзолар; Биотехнология; Геномика, протеомика ва биоинформатика; Молекуляр биология. Молекуляр генетика. Молекуляр биотехнология каби келажак ихтиноссликлари бўйича кадрлар тайёрлаш йўлга кўйилган.

Аммо бу натижалар етарли эмас. Олий таълим муассасаларида тайёрланаётган таълим йўналишларининг айримлари жуда ҳам эскича бўлиб замон талабларига жавоб бермайди, айрим таълим йўналишларини эса 4 йил ўқитиш ҳам шарт эмас. Уларни коллеж ва техникумларда ҳам бемалол ўқитса бўлади. 2022 йил 15 июнь куни Президент Ш.Мирзиёев раислигида ахолини касб-хунарга ўқитиш ва мономарказлар фаолиятини тақомиллаштириш чора-тадбирлари юзасидан ўтказилган видеоселектор йиғилишида ҳам мазкур масала танқид остига олинган эди. Шундан сўнг Олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлитининг 2022 йил 15 августдаги 269-сон буйруғи билан 60 та бакалавриат таълим йўналиши техникумларга ўтказилди. Бу ишларни яна давом эттириш мақсадга мувофиқ бўлади. Шунингдек, олий таълим муассасаларида ўқитилаётган таълим йўналиши ва му-

таксисисликларини замон талабларига мос равишда доимий янгилаб бориш зарур хисобланади.

Қайд этиш лозимки, бугунги кунда аксарият етакчи хорижий олий таълим муассасаларида замонавий касбларни қисқа муддатли таълим дастурлари орқали ўқитиш тизими йўлга қўйилган. Мазкур дастурлар сертификат ёки лицензия таълим дастурлари деб номланади. Маълумки, сертификат дастури тегишли касб кўнгумларини қисқа муддатда ўзлаштириш имконини беради ҳамда ўқув курси охирида битирувчиларга маълум бир касб ёки соҳа бўйича ишлаш хукукини берадиган сертификат тақдим этилади. 2011 йилда ЮНЕСКО томонидан ишлаб чиқилган “Таълимнинг халқаро стандарт классификацияси”га мувофиқ, сертификат таълим дастури “норасмий таълим” дастури тоифасига мансублиги белгиланган. Унга кўра, ўқитилаётган сертификат дастури мазмунидан келиб чиқиб, “расмий таълим” дастурларининг муйян бир даражасига тенглаштирилиши тавсия этилган.

Афсуски мамлакатимизнинг аксарият олий таълим муассасаларида бу каби замонавий касбларни қисқа муддатда ўқитадиган сертификат ёки лицензия таълим дастурлари фаолияти йўлга қўйилмаган, шунингдек, мазкур фаолият хукуқий жиҳатдан тартибга солинмаган. Замонавий касбларни нафақат колледж ва техникумларда балки, олий таълим муассасаларида ҳам ўқитишни ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Сабаби ривожланган давлатлар тажрибаси шуну кўрсатади, кўпчилик олий таълим муассасаларида қисқа муддатли таълим дастурларини ўқитиш аллақачон трендга айланган. Шунингдек, амалий фаолият билан боғлиқ бўлган замонавий касбларни 4 йиллик бакалавриат таълим йўналишида ўқитиш ортиқча вақтни олади. Бу ўринда қисқа муддатли таълим дастурлари жуда ҳам асқатади. Масалан, 2020 йил АҚШнинг Infosys консалтинг фирмаси томонидан 1000 та менежер ва иш берувчилар ўртасида ўтказилган “Келажак касблари” номли сўровномада аксарият респондентлар олий таълим муассасаларида ўқитиладиган расмий таълим дастурлари жуда киммат, узоқ муддатни олади ҳамда тез ўзгарувчан бозор муносабатларига мос келмайди деб хисоблайди. Қуйидаги диаграммада эса респондентлар томонидан эътироф этилган таълим дастурларининг мухимлилик даражаси келтириб ўтилган.

Кўриниб турибдики, респондентларнинг 27% и

касбга йўналтирилган таълим дастурларини, 26% и сертификат ва лицензия таълим дастурларини, 24% и онлайн курсларни, 23% и эса ОТМ таълим дастурларини афзал кўрмоқда.

Тўғри таъкидлаш керакки, ОТМларда расмий таълим дастурларини ўқитиш ҳеч қачон ўз аҳамиятини йўқотмайди, лекин бунга қўшимча тарзда замонавий касбларни қисқа муддатли сертификат ва лицензия таълим дастурлари орқали ўқитиш тизимини ҳам йўлга қўйиш олий таълим ташкилотларига қўшимча молиявий имкониятларни тақдим этган ҳолда, таълим экспорти кўламининг кенгайишига хизмат қиласди.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, қуйидаги таклифлар илгари сурилади:

- олий таълим муассасаларида ўқитилаётган таълим йўналиши ва мутахассисликларини яқин ва ўрта истиқболда пайдо бўлиши кутилаётган келажак касбларига мослаштириб бориш;

- олий таълим муассасаларида ўқитилаётган таълим йўналиши ва мутахассисликларини яқин ва ўрта истиқболда йўқолиб кетиши кутилаётган ҳамда меҳнат бозорида талаб камайиб бораётган касбларни инобатга олган ҳолда мақбуллаштириб бориш;

- олий таълим муассасаларида илмий прогнозлар билан шуғулланадиган форсайт марказлари фаолиятини йўлга қўйиш;

- олий таълим муассасаларида меҳнат бозорида талаб юқори бўлган замонавий касб ва кўнгумларни ўқитадиган сертификат ва лицензия таълим дастурлари каби қисқа муддатли норасмий таълим таълим дастурлари фаолиятини йўлга қўйиш;

- олий таълим муассасаларида норасмий таълим дастурларини жорий этишнинг хукуқий асосини яратиш ҳамда бу борада Вазирлар Маҳкамаси қарори лойиҳасини ишлаб чиқиши;

- олий таълим муассасалари бошқаруви тузилмаларини олий таълим соҳасида вужудга келиши кутилаётган замонавий касбларга мос равишида янгилаб бориш;

- инновацион ривожланиш агентлиги томонидан олий таълим муассасаларига ўқишига кирмоқчи бўлган ёш авлоднинг касб танлаши ва келажақда тўғри йўналиш олиши учун мўлжалланган “Янги касблар атласи” номли китоб ҳамда шу номдаги мобил илова яратиш бўйича амалий ва инновацион лойиҳалари танловини эълон қилиш.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Wocintechchat. Ch., Al Aqib F., Lambert R. The Future of Jobs Report 2020.p.163 // https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf
2. 21-jobs-of-the-future-a-guide-to-getting-and-staying-employed-over-the-next-10-years, 2017.Cognizant’s Center for the Future of Work // https://www.cognizant.com/en_us/insights/documents/21-jobs-of-the-future-a-guide-to-getting-and-staying-employed-over-the-next-10-years-codex3049.pdf
3. Востребованные профессии // https://www.unipage.net/ru/high_demand_fields
4. Варламова Д., Судаков Д. Атлас новых профессий. Москва, 2021. С.472 // https://atlas100.ru/upload/pdf_files/atlas.pdf
5. 15 Disappearing Jobs that Won’t Exist in 2030.May 17, 2021 // <https://www.careeraddict.com/disappearing-jobs>

DETERMINING THE ACADEMIC PROGRESS OF LEARNING LANGUAGES AND THE ROLE OF ASSESSMENTS IN THE QUALITY OF EDUCATION

Saodat Mirpayazova,

Academy of the Armed Forces of the
Republic of Uzbekistan, Senior Teacher of the
Department of Languages

Annotation

One of the topical issues in the modern education system is the improvement of educational methods and technologies that connect learning with life and activate students, forming independent critical thinking skills. Within the framework of the topic, the positive and negative aspects of various assessment methods were analyzed. It is discussed in the article that one of the important tasks is to create an innovative method that complements the existing evaluation system for quality training of students in higher education institutions.

Keywords: assessment, oral assessment, written assessment, test, control work, quality of education.

Annotatsiya

Zamonaviy ta'limgiz tizimidagi dolzarb masalalardan biri – bu ta'limgiz hayot bilan bog'laydigan va o'quvchilarini faollashtiradigan, mustaqil tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradigan ta'limgiz usullari va texnologiyalarini takomillashtirishdir. Mayzu doirasida turli baholash usullarining ijobiy va salbiy tomonlari tahsil qilindi. Maqolada olyi o'quv yurtlarida talabalarni sifatlari tayyorlash uchun mavjud baholash tizimini to'ldiradigan innovatsion usulni yaratish muhim vazifalardan biri ekanligi muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: baholash, og'zaki baholash, yozma baholash, test, nazorat ishi, ta'limgiz sifati.

Аннотация

Одним из актуальных вопросов современной системы образования является совершенствование образовательных методов и технологий, которые связывают обучение с жизнью и активизируют учащихся, формируя навыки самостоятельного критического мышления. В рамках темы были проанализированы положительные и отрицательные аспекты различных методов оценки. В статье обсуждается, что одной из важных задач является создание инновационного метода, дополняющего существующую систему оценки качества подготовки студентов в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: оценка, устная оценка, письменная оценка, тест, контрольная работа, качество образования.

Deep economic and social reforms being carried out on a global scale set the task of increasing the quality of education and training of military personnel in accordance with the requirements of building a developed democratic state, introducing modern forms and methods of education into the educational process.

The implementation of this task is based on the requirements of the person oriented education strategy, the introduction of standards based on the competence approach in the organization and management of language teaching and learning level monitoring in the military education system, scientifically based proposals and recommendations for modeling the monitoring of the level of English learning in the military education system, and determining the level of language learning development of a system of criteria, parameters and indicators, determination of factors affecting the quality of language learning, creation of its auxiliary computer information system is of urgent importance.

The theoretical analysis of literary sources shows that the various methods of evaluating the quality of education available in higher education institutions do not have a single method that allows to objectively evaluate the quality of students' mastery. Regardless of their approaches to the

assessment of the quality of education in different countries, higher education institutions participating in the processes of international integration are gaining experience while preserving their best traditions and achievements.

The purpose of assessing in the educational process is to increase the effectiveness of education, to determine the level of mastery of students' skills and qualifications in a foreign language, to identify difficulties, to increase students' motivation to study, and to develop self-assessment skills. Therefore, it is important to properly organize, conduct and analyze the control process. In order to effectively organize this process, pedagogues should closely connect the purpose of subject with the purpose of control, use effective methods and forms based on the purpose.

In particular, the pedagogues' adherence to assessment principles in the process of creating control types helps to increase the positive result of students' foreign language acquisition. Richard West, an English specialist, divided the history of the development of foreign language teaching and supervision into three stages, beginning with the Second World War. These tests include assessment of such skills (listening, speaking, reading and writing). Stage 1 - Grammatical translation method, Stage 2 - Audio-lingual method, Stage 3 - Communicative method.

The study of scientific literature shows that in pedagogy, the quality of education of graduates of higher education institutions is usually considered as an integral characteristic of indicators of students' mastery levels and the educational process as a whole. However, it should be recognized that despite the above, the concept of quality of education is still in its nascent stage, its approaches are being determined, indicators, quality aspects are being formed, and criteria issues are being set [1, 242].

The main tasks facing the management of any educational institution in the field of the quality of training of specialists are as follows:

- 1) improvement of the criteria and systems of comprehensive assessment of the activities of educational institutions - licensing and state accreditation;
- 2) development of an independent system of educational quality control.

At the same time, improving the quality of education, improving the system of training future specialists, cannot be achieved only by changing the external control systems and the methods of evaluating the activity of the educational institution. Quality is directly shaped by the activity of the educational institution and directly depends on the existence of an internal system that guarantees the quality of the educational process.

Today, the choice of specific evaluation tools and processes for the practical application of evaluation depends on who and how plans to use the results, what goals to achieve and what tasks to solve. The analysis of scientific-pedagogical literature shows that in order to monitor the academic progress of learners, tools are needed to monitor and evaluate the dynamics of the process of achieving the set goals. At the same time, the introduction of modern innovative methods is one of the necessary issues, and there are oral, written and test-based and other methods of assessment in the educational system.

In the modern education system, educational methods and technologies are required that connect education with life and activate learners and form creative thinking skills. In this article, the positive and negative aspects of the above-mentioned evaluation methods were analyzed and highlighted.[2,230]

Oral assessment. The advantage of oral assessment is that there is live communication between the teacher and the learner, the learner practices to express his opinion orally, and additional questions can be used to test knowledge more deeply. The process of preparation of the learner's oral answer is related to his active mental activity. A well-prepared learner can demonstrate his knowledge and intellectual abilities. If the teacher has any doubts about the level of knowledge of the learner, it is possible to eliminate it by asking additional questions.

At the same time, the personality of the teacher is also reflected in the oral assessment to some extent. According to foreign research works, "when two pedagogues independent-

ly test the same student in a certain subject area, based on the same educational goal, the grades are the same only in 40-60 percent of cases.". Exactly one student's knowledge was rated high by one teacher and low by the other.

Thus, the results of oral and written tests are sometimes subjective. A learner's grade usually does not depend only on his level of knowledge. In his activities, the teacher usually takes into account the average level of mastery of the group, so the grade is relatively higher in classes with a low level of knowledge, and relatively lower in groups with a strong level of knowledge.

Advantage of oral assessment:

- 1) live communication between the learner and the teacher;
- 2) improving of students' oral communication skills;
- 3) improving the ability to express one's opinion;
- 4) opportunity to ask additional questions to learners.

Along with the advantages, we can observe the following disadvantages:

- 1) the difficulty of applying specific criteria in the assessment;
- 2) the possibility of a subjective reaction to the results of the control work;
- 3) different grades based on the average mastery level of the group;
- 4) a lot of time is required from the teacher for evaluation.

Written assessment. Written assessment allows to determine the level of mastery of the educational material on the basis of documents, and learners will have the experience of expressing their opinions in writing. The process of doing written work is a powerful factor that develops thinking at higher levels. In cases where clear criteria are known, with the help of 2 or 3 unbiased experts, it is possible to determine a result that is extremely close to the unbiased assessment [3, 54].

At the same time, there are also disadvantages of the traditional knowledge control system:

- 1) the learner answers 3-4 of the exam questions, and the grade is given for all the knowledge gained in the subject;
- 2) the differences in the level of the 5-point indicator used are not significant;
- 3) oral and written control does not always allow an impartial, accurate and correct assessment of knowledge;
- 4) written control occupies the most part of the evaluation process;
- 5) assessment work requires a lot of time and effort from the teacher. The teacher faces great difficulties in continuously monitoring the entire learning material;
- 6) when knowledge is controlled orally and in writing, it is not possible to use the computer on a large scale.

In general, oral and written control of the level of knowledge is insufficiently technological, this method is one of the most difficult and uninteresting methods in educational activities. In recent years, methods of increasing the validity of objective assessment, oral and written control have been developed in scientific pedagogy. Control

of knowledge by means of a test is more effective than these two control methods. Control of knowledge on the test tool. Advantages of this method:

1) a competently prepared pedagogical test is an objective pedagogical measurement tool and does not depend on the person conducting the supervision;

2) the test can include all the main essence of the educational material, the test method of assessing educational results accurately and correctly evaluates knowledge, in which the indicator level of evaluation is determined in advance and is common to all learners;

3) Tests are comprehensive and allow for general control of mastering of a certain educational material (or educational subject) in a short period of time, with less effort and resources. Selection of applicants based on tests in Uzbekistan's higher educational institutions is carried out in a short period of time for a few hours, which made it possible to avoid entrance exams lasting several days;

4) Finally, testing is well automated by computers [4, 88].

But the tests are by no means free from flaws. Many forms of tests deprive the learner of preparing answers independently (in written or oral form). In these tests, the learner's psychological activity differs from «free-form» answers, his individual aspects and intelligence are not shown. The person whose knowledge is being tested chooses only the correct answer.

Having considered the advantages and disadvantages of the methods of testing the knowledge of learners, it was concluded that:

Oral assessments, written assessments and pedagogical tests should be combined in the educational process. If the test is organized correctly, it allows to evaluate the knowledge of students objectively, because this evaluation does not depend on the personality of the teacher. Correctly completed test tasks are evaluated on the basis of a certain measurement level.

That is why test tasks are called a clear and objective pedagogical evaluation tool [5, 31]. But only a competently designed, high-quality test based on scientific requirements can provide such an assessment.

Modern test theory is formed on the basis of mutual harmony of pedagogy, psychology, logic, mathematical statistics, measurement theory, information theory, cybernetics and other sciences. A qualitative pedagogical test allows for accurate, correct, objective assessment of students' knowledge. More than a hundred years of experience in many countries show that competently designed tests are as necessary in the educational system as formulas in physics.

Pedagogical tests are the structure of many innovations in the educational system, including the concept of ped-

agogical technology and the technology of full mastery. These concepts have been approved by UNESCO and are widely used in many countries [6, 14].

Pedagogical tests have positive opportunities, and their use serves to improve the quality of knowledge at all levels of the educational system. Therefore, having knowledge about the test is one of the important tasks of every teacher and employee of the educational management body.

Pedagogical tests can greatly influence the direction and results of education. High-quality and competently designed tests can increase the desire to learn, guide learners to important work. At the same time, poorly designed tests can have a negative impact on the educational process.

There is a widespread misconception that the test should be limited to the field of study. This has a negative impact on the quality of tests. No matter how talented a teacher is, he or she cannot create a high-level test on his or her own without the cooperation of experts with experience in testing or special training. To achieve a good result, teachers should be trained in the theoretical basis of pedagogical testing.

Assessment of the students' academic progress in the pedagogical process is appropriate only when it is objective.

The results of the analysis showed that students have a positive attitude to the test method of determining the mastery level.

This method ensures the acquisition and development of theoretical knowledge, affects the professional skills of students, helps their improvement, forms interest in education and positive motivation [7, 242].

The system of operational evaluation of the level of learning and knowing the English language, not only in the full scope of the educational course, but also in each part and sections, is of great importance. Such a spectral analysis allows to assess the depth and level of knowledge of each future officer, identify weaknesses in English language learning, and make appropriate corrections and changes to training programs and plans. In order to improve the quality of education in learning English, test tasks are developed with an algorithm for solving them, and a database containing test questions with their solutions is created.

In this case, the development of the monitoring system is based on the extensive use of computer technologies. A special algorithm and programs will be developed that reproduce the generation of test options and the calculation of the rating points of each student's knowledge of the English language. In the working process of the project, the determination of the result and level of complexity of each test task in English will be researched and statistically re-developed. This, in turn, allows to ensure high accuracy of the objective rating assessment.

REFERENCES:

1. Ларина Т.В. (2015). Педагогическая система обеспечения качества военно-профессионального образования курсантов военных вузов: дис. ... д-ра пед. наук. Воронеж. – 286.
2. Benson, P. (2011). Teaching and researching autonomy in language learning (2nd ed.) / P. Benson. – Harlow: Longman, – 296. <https://www.routledge.com/Teaching-and-Researching-Autonomy-in-Language-Learning/Benson/p/>

book/9781408205013

3. Black, P., & Wiliam, D. (1998). Assessment and classroom learning. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 7–74.
4. Davies, A. (2001). The logic of testing Languages for Specific Purposes. *Language Testing*, 18(2), 133–147.
5. Eades, D. (2009). Testing the claims of asylum seekers: The role of language analysis. *Language Assessment Quarterly*, 30–40.
6. Leung, Constant. “Developing formative teacher assessment: Knowledge, practice, and change.” *Language Assessment Quarterly: An International Journal* 1.1 (2004): 19-41.
7. Rüschoff, B. (2002). New Technologies and Language Learning: theoretical considerations and practical solutions. *Anglistics, Applied Linguistics and Technology Enhanced Language Learning*. University of Essen, Germany, 2002. – 342.

ЎҚИТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ДИДАКТИК ВОСИТАЛАР ВА МАТЕРИАЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АСОСИ СИФАТИДА

Санобар Ашуррова,

Педагогик инновациялар институти
ўқитувчиси, п.ф.н., проф

Аннотация

Мақолада дидактик воситаларнинг ўқув жараёнида тутган ўрни, дидактик имкониятлар ва тамойиллар, ўқув ва ишлаб чиқарши амалиётида дидактик воситаларнинг аҳамияти, дидактик воситалардан аудитория ва аудиториядан ташқари машгулотларда фойдаланиши услублари ҳамда ўқув-дидактик материалларни тайёрлаши усуллари баён этилган.

Таянч сўзлар: дидактика, тамойиллар, педагогика, назария, амалиёт, дидактическ воситалар, таълим.

Аннотация

В статье описывается роль дидактических средств в образовательном процессе, дидактические возможности и принципы, значение дидактических средств в учебной и производственной практике, дидактические средства, методы использования в обучении помимо элементарных и аудиториальных, а также методы подготовки учебно-дидактических материалов.

Ключевые слова: дидактика, принципы, педагогика, теория, практика, дидактические средства, образование.

Annotation

The article describes the role of didactic tools in the educational process, didactic possibilities and principles, the importance of didactic tools in educational and production practice, didactic tools, methods of use in training in addition to rudimentary and audience, and methods of preparation of educational and didactic materials.

Key words: didactics, principles, pedagogy, theory, practice, didactic means, education.

Замонавий иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларни ривожлантириш асосинида кадрлар тайёрлашнинг такомиллашган тизимини яратиш мамлакатни тараққий эттиришнинг энг муҳим шарти ҳисобланади. Жаҳон таълим соҳасидаги ривожланиш тенденциялари ўқитишнинг замонавий дидактик воситаларини кенгроқ жорий этиш ва уларнинг самарадорлигини янада оширишнинг долзарбилигини кўрсатмоқда. Европа мамлакатларига хос глобал таълим мухитини шакллантиришда таълимнинг узлуксизлиги ва узвийлигини, амалий йўналганлигини таъминлаш, сифатли таълим олиш, ижодий ривожланишга йўналтириш, ўқитишнинг янги парадигмаларини ривожлантиришда, интерфаол таълим мухитини яратишда замонавий дидактик воситаларни яратиш ва улардан фой-

даланиш методикасини такомиллаштириш алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Маълумки, ўқитувчи (педагог)ларнинг анъанавий ўқитиш усулида лаборатория ва амалий машғулотлар ўтказилишига кўп вақт ажратилади. Бу мутахассис тайёрлашнинг жуда муҳим таркибий қисмидир. У нафакат ўқувчи-талабанинг назарий билимларини мустаҳкамлашга, ўқув материалини ўзлаштириш самарасини оширишга, балки муайян соҳада амалий кўникмаларни хосил қилишга ҳам кўмак беради. Бирок бундай машғулотлар тўлақонли натижа беради, дея олмаймиз. Фан ва технологиялар тез суръатда ривожланаётган ҳозирги вақтда ўқитувчидан ўзи олиб бораётган фан мазмунини замон талаблари асосида доимий бойитиб бориши талаб этилади, акс ҳолда, сийқаси

чиққан эски лабаратория жиҳозларию эски маълумотлар талабаларнинг фанга бўлған қизиқишлигини тобора сўндириб боради. Шундай экан, бу амалий машғулотлар учун жиҳозларни, лаборатория стендлари ва анжомларини ҳар бир ўкув йилида такомиллаштириш талаб этилади. Бунинг учун эса қўшимча сарф-харажатлар қилиш керак. Бошқа яна бир муҳим омил шундаки, баъзи лаборатория тадқиқотларида иш ёки жараёнларнинг сустлиги сабабли ажратилган вақт ичидаги таълим олувчилар тақрор таҳлил ёхуд синовлар ўтказишга қийналишади. Ҳолбуки, маълум бир соҳада етарлича иш кўнимкамлари ва тажриба орттириш учун амалий машғулотларни қайта-қайта тақрорлаш зарур. Бунда, **таълим жараёнида дидактик воситалар ва материаллардан фойдаланиш, уларни яратиш жаёнида ўқитиши тамоилиларини асос қилиб олиш муҳим саналади.**

Дидактик тамоилилар назарий дарс ва инструктаж мазмунлари, усули ва ташкил қилинишига тегишилдири.

Дидактик тамоилилар ўқитиши ва ўқиши жараёнида коидалар сифатида қўлланиш учун ишлаб чиқилган. Уларни ҳар доим ҳам бир-биридан аниқ ажратиб бўлмайди.

Қўйидаги принциплар қандайдир тушунчалар эмас, балки ўқитиши ва ўқиши вазиятларини самарали ташкил қилиш бўйича коидалар бўлиб, профессионал таълим амалиётининг тажрибасига асосланган.

Фаоллик тамоилили. Ўқувчи ўзи ҳаракат қилган пайтда энг яхши ўрганади ва ўзлаштиради. Шунинг учун ўқув вазияти шундай ташкил қилиниши керакки, ўқувчи томонидан бир неча иш-ҳаракатлар қилиниши керак бўлсин.

Ўқувчилар ҳар бир дарсда унумли равища фаол бўлиши лозим, чунки ўзи ниманидир қилаётган пайтда ўқувчи бу нарсани онглирок равища ўзлаштиради ва бу билим хотирасида чукурроқ ўрнашиб қолади. Бунинг натижасида ўқувчилар билимларини яхшироқ ва чукурроқ ўзлаштиради ва эслаб қолади ҳамда уларнинг қизиқиши оргатди. Баъзи бир синфланишларга эса, масалан, мустақил ва индивидуал равища ўрганиш каби қобилиятларга фақат шу тарзда эришиш мумкин, холос. Бунинг учун, албатта, инструктор ёки ўқитувчи жуда яхши услубий қобилиятларга ва кўнимкамларга эга бўлиши керак [1, 12].

Назария ва амалиётни бир-бiri билан боғлаш тамоилили. Нима ўқитилаётган ёки ўқилаётган бўлса ҳам, бу нарса албатта амалиётга тааллуқли бўлиши шарт. Бу ўқувчиларнинг ўқишига иштиёқини кучайтиради, чунки улар касб-хунар амалиётидаги ҳақиқатдан ҳам қўлланиладиган билимларни ўрганаётганликларини билади. Назарий билимлар доим касб-хунар амалиёти билан боғланиши лозим. Амалий таълим ҳам, ўз навбатида, назарий билимларга асосланган бўлиши керак.

Кўргазмалик тамоилили. Машғулот жараёнида ўқувчиларнинг индивидуал ўрганиш-ўзлаштириши-

ни кучайтириш учун ўқув материалини ўзлаштириш пайтида иложи борича кўпроқ сезги органлари ишга солиниши керак. Билимларни иложи борича кўргазмали ва реал ҳаётга яқин қилиб тақдим қилиш – бир томондан, тилнинг тушунарлилигини ва таълим жараёнида аудио-визуал воситалардан фойдаланиши талаб қиласа, иккинчи томондан, у бевосита иш ҳолатида ва реал обьектларда ўқитиши талаб қиласи. Дарс жарава ёнида билимларни кўргазмали берилса, ўқувчилар бу билимларни ўзлаштиришлари осонлашади ва ўқув жараёни янада қизиқарли бўлади. Реал обьектларда ўқитиши доим энг биринчи ўринда туриши керак.

Тушунарлилик тамоилили. Ўқув материалининг мазмунни шундай танланган ва тузилган бўлиши керакки, ўқувчилар уни ўзларининг аввалги билимлари билан боғлай олишлари ва уни тушунишда қийналмаслиги лозим. Яъни, ўқув материалининг мазмунни, шунингдек, ўқитувчи ва инструкторнинг тили ва фикрларини ифодалаш усули ўқувчининг билим-савиясига мос келиши лозим, аммо бу ўқитувчи илмий тилдаги терминлардан фойдаланмаслиги керак дегани эмас.

Намуналардан фойдаланиш тамоилили. Ўқитувчи ёки инструктор ўқув материалининг мазмунини тушунтириш учун ҳар доим яхши намуналарни танлашга ҳаракат қилиши керак. Яхши модел, амалиётдан типик мисоллар, яхши ҳамда ёмон маҳсулотлар ҳам кутилган даражадаги натижанинг сифати қандай бўлиши ёки бўлмаслигини аниқ кўрсатади.

Дидактик редукция тамоилили. Берилётган билимларни ўргатиши учун бу билимлар керакли миқдоргача қисқартирилиши лозим. Ўқув материалининг ҳажми жуда катталиги сабабли ундан айнан касб-хунар вазифаларини бажариш учун керакли қисмлар танлаб олиниши керак [2, 24].

Комплекс ва мураккаб топшириқлар доимо дидактик равища ўзлаштирилиши лозим, лекин маънноси ўзгармаслиги шарт. Шунинг учун, агар факат бошланғич билимлар керак бўлса, ўқув материалини иложи борича оддийроқ тушунтиришга ва ниҳоятда кўп ва кенг ўқув материали билан ўқувчини қийналмасликка ҳаракат қилиш керак. Тажрибали ўқитувчи мураккаб нарсаларни осон сўзлар билан тушунтира олади.

Илмийлилк тамоилили. Ўқув материали шундай танланиши керакки, у ҳақиқий ва илмий жиҳатдан аниқ тасдиқланган ёки илмий тадқиқотлар асосида синалган бўлиши керак, шунингдек, фаннинг янги ютуқлари ва қашфиётларини ўзида акс эттириши лозим. Ўқитувчининг тахминига ёки субъектив фикрига асосланган материал қўлланмаслиги керак. Ўқитувчи ўргатган билимлар албатта назарий тасдиқланган ва амалда синалган бўлиши шарт.

Билимларни қўллаш тамоилили. Ўқитувчи ўргатган билимларни ўқувчилар амалда қўллай билишлари керак. Шунинг учун ҳам бу билимлар қўллашда ва амалий вазиятлар ўқитувчи томонидан яратилиши лозим.

Натижаларни мустаҳкамлаш тамойили. Киши кўрган, эшитган ёки қилган нарсалар тез унтиши мумкин. Шу сабабли албатта машқлар ўтказиш ва муаммо хамда саволлар ечимини топиш зарур. Ўқищдаги муваффакият баҳоланиши ва тан олиниши керак. Бу ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида доимий ўзаро алоқа бўлишини талаф қиласди, натижалар эса маҳсус “Баҳолаш варақалари”да қайд қилиниши керак [3, 8].

Маълумки, ўқитувчи (педагог)ларнинг анъанавий ўқитиши усулида лаборатория ва амалий машғулотлар ўтказилишига кўп вақт ажратилади. Бу мутахассис тайёрлашнинг жуда муҳим таркибий қисмиидир. У нафақат ўқувчи-талабанинг назарий билимларини мустаҳкамлашга, ўқув материалини ўзлаштириш са-

марасини оширишга, балки муайян соҳада амалий кўникмаларни ҳосил қилишга ҳам кўмак беради. Бирок бундай машғулотлар тўлақонли натижа беради, дея олмаймиз.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, дидактик тамойиллар билан бир қаторда, ўқитишининг асосий қоидалари ҳам бор. Улар, умуман олганда, ўқитувчи фаолиятининг йўл-йўриги сифатида хизмат қиласди, алоҳида олганда эса тушунарлилик тамойилини кўллаб-кувватлади.

Назарий машғулотларда дидактик воситаларни кўллашда ҳар бир машғулотда унинг хусусиятлари эътиборга олинниб, дидактик воситалар мажмуаси тузилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Муслимов Н.А. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантириш. Монография. –Т.: Фан, 2004. – 128 б.
2. X.A.Равшанов ва бошқалар, Касб-хунар колледжларида амалий машғулотларни ташкил этиш. Касб-хунар колледжларида техника ва кишлоқ хўжалиги фанларини ўқитиши муаммолари ва истиқболлари. Республика илмий-амалий конференцияси. – Карши: КаршиМИИ, 2012. – 228 б.
3. Германия IBC – Berufliche Bildung und Consulting GmbH. Дидактика ва методика. Маҳсус фан ўқитувчилари ва ишлаб чиқариш таълими усталарини малакасини ошириш бўйича семинар материаллари. – Берлин, 2002. – 129 б.
4. Тўракулов Х.А. Баркамол шахс иарбияси жараёни ҳақида // Ўқитишининг янги педагогик технологиялари. – Т., 2001. –78 б.
5. Ҳасанбоев Ж., Сарибоев X., Ниёзов Г., Ҳасанбоева О., Усмонбоева М. Педагогика. Ўқув қўлланма. – Т.: Фан, 2006. – 282 б.

BO‘LAJAK CHET TILI O‘QITUVCHILARINING KREATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Guli Muxamedova,

Pedagogik innovatsiyalar, kasb-hunar ta’limi boshqaruv hamda pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti tayanch doktoranti

Annotation

Maqolada bo‘lajak chet tili o‘qituvchilarining kreativ kompetentligini rivojlanirish uchun zarurligi, ushbu tushuncha tahlili yoritib berilgan. Kreativ kompetentlik tushunchasining turli mualliflar tomonidan ko‘rib chiqilgan ta’riflariga oydinlik kiritilgan.

Kalit so‘zlar: kreativ kompetentlik, ijodkorlik, ko‘nikma, qobiliyat, bilim, ko‘nikma, malaka, pedagogik faoliyat.

Аннотация

В статье освещается необходимость развития творческой компетентности будущих учителей иностранного языка, проводится анализ данного понятия. Уточнены определения понятия творческой компетентности, рассматриваемые разными авторами.

Ключевые слова. творческая компетентность, креативность, мастерство, умение, знание, мастерство, компетентность, педагогическая деятельность.

Annotation

The article highlights the need to develop the creative competence of future teachers of a foreign language, and analyzes this concept. The definitions of the concept of creative competence considered by different authors are clarified.

Keywords: creative competence, creativity, skill, skill, knowledge, mastery, competence, pedagogical activity.

Bugungi kunda yangi O'zbekistonda iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ta'lim sohalarida ro'y berayotgan innovatsion jarayonlar butun ta'lim tizimini, shu jumladan, pedagogik ta'limni modernizatsiya qilishni talab qiladi. Ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat, ta'lim qonunchiligidagi o'zgarishlar pedagog kadrlar tayyorlash mazmuni va tashkil etilishini yaxshilash yo'llarini izlash zarurlini ko'rsatadi va zamonaviy o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligiga yangi talablarni qo'yadi.

Zamonaviy o'qituvchi – bu kreativ fikrlaydigan, o'z-o'zini ijodiy rivojlantirishga va o'quvchilarining ijodiy salohiyatini rivojlantirishga tayyor xodim hisoblanadi. Zamonaviy o'qituvchining asosiy fazilatlaridan biri o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatidir. Harakatchanlik, mas'uliyat, mustaqillik, o'zgaruvchan sharoitlarga tezda javob berish qobiliyati va qiyin vaziyatlarda nostandard qarorlar qabul qilish qobiliyati – bu o'qituvchida rivojlantirishi kerak bo'lgan vaqt talab qiladigan fazilatlardir. Albatta, zamonaviy o'qituvchining bu fazilatlarining bar-chasi kreativ kompetentlik bilan bog'liq.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarining kreativligi I.E.Bryakova, N.V.Bujinskaya, R.U.Gilmudinova va boshqa ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'r ganilgan. Bo'lajak chet tili o'qituvchilarining kreativ kompetentligini rivojlantirish maqsadida bo'lajak chet tili o'qituvchilarining kreativ kompetentligini tahlil qilish va olingan tahlillar asosida "chet tili o'qituvchisining kreativ kompetentligi" tushunchasini aniqlashtirish talab qilinadi.

Mualliflar o'qituvchining kreativ kompetentligi tarkibida uchta jihatni ajratib ko'rsatishadi: zamonaviy ta'lim sharoitida ijodkorlikka tayyorlik, boshqa fanlardan yangi bilimlarni o'zlashtirishga ochiqlik, o'ylangan g'oyalarni amalga oshirishni ta'minlaydigan texnologik ko'nikma va qobiliyatlar. Ushbu ta'rifdan kelib chiqadiki, o'qituvchining kreativ kompetentligi – bu kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni, shuningdek, muvaffaqiyatlari pedagogik faoliyatni amalga oshirishga imkon beruvchi maxsus fazatlarni o'z ichiga olgan integral tushunchadir.

"Kreativ kompetentlik" atamasi R.Epstayn tomonidan kiritilgan bo'lib, u uni olingan bilimlarni qo'llash, uni to'ldirish, o'z-o'zini takomillashtirishga intilish uchun ma'lum bir tayyorlik deb tushuniladi. Shuni ta'kidlash kerakki, bu atama pedagogika fanlarida nisbatan yaqindan qo'llanila boshlandi va hozirgi vaqtida unga bir nechta ta'riflar berilgan.

Kreativ kompetentlik ta'rifi, shuningdek, kreativlik sohasidagi ishlar (E.P.Torrens va boshqalar) tahlili asosida chet tili o'qituvchisining kreativ kompetentlik ta'rifi shakllantirildi va takomillashtirildi. Kreativ kompetentlikning asosiy tarkibiy qismlari J.Gilford tomonidan taqdim etilgan shaxsnинг ijodiy fazilatlari bilan belgilanadi [4, 156] va chet tillari o'qituvchisi ega bo'lishi kerak bo'lgan kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar aniqlandi.

O'qituvchining ijodkorligi u tomonidan tashkil etilagan kasbiy faoliyatni tashkil etishga ijodiy (kreativ) yondoshuvida aks etadi. So'nggi yillarda ushbu holat

"pedagogik kreativlik" tushunchasi bilan ifodalanmoqda.

Pedagogik kreativlik – pedagogning an'anaviy pedagogik fikrlashdan farqli ravishda ta'lim va tarbiya jarayonining samaradorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi yangi g'oyalarni yaratish, shuningdek, mavjud pedagogik muammolarni ijobjiy hal qilishga bo'lgan tayyorgarligini tavsiflovchi qobiliyati [5, 7].

Pedagogning kreativlik kompetentligi uning umumiyligida xususiyati sifatida aks etadi. U ijodiy faoliyatning dastlabki sharti va natijasi sanaladi. Mazkur sifat shaxsnинг o'z-o'zini namoyon qilish layoqatiga egalikni va tayyorlikni ifodalaydi. Qolaversa, kreativ kompetentlik negizida har bir mutaxassisning shaxsiy qobiliyatlarini, tabiiy va ijtimoiy quvvati yaxlit holda namoyon bo'ladi.

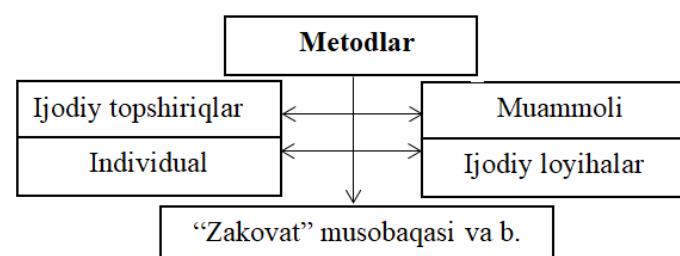
Kreativ kompetentlik bilish jarayoniga yo'naltirilgan ijodkorlik bilan chambarchas bog'liq. Pedagogning kreativ kompetentligi an'anaviy tafakkur yuritishdan farqli ravishda quyidagilarda namoyon bo'ladi [6, 4]:

- tafakkurning tezkorligi va egiluvchanligi;
- yangi g'oyalarni yaratish qobiliyati;
- bir qolipda fikrlamaslik;
- o'ziga xoslik;
- tashabbuskorlik;
- noaniqlikka toqat qilish;
- zakovatli bo'lish.

Pedagog kreativlik potensialiga ega bo'lishi uchun kasbiy faoliyatida quyidagilarga e'tiborini qaratishi zarur:

- kasbiy faoliyatiga ijodiy yondashish;
- yangi-yangi g'oyalarni yaratishda faollik ko'rsatish;
- ilg'or pedagogik yutuq va tajribalarni mustaqil o'rganish;
- hamkasblar bilan pedagogik yutuqlar xususida fikr almashish.

Har bir pedagogning o'zini o'zi rivojlantirishi va o'zini o'zi namoyon eta olishi bevosita uning kreativlik qobiliyatiga egaligi bilan bog'liq. Pedagogning kreativlik kompetentligini rivojlantirishda quyidagi metodlardan foydalanish samarali sanaladi (1-rasm) [7, 3]:

1-rasm. Pedagogning kreativlik kompetentligini rivojlantiruvchi metodlar

Odatda pedagoglarning kreativlik qibiliyatiga ega bo'lishlari pedagogik muammolarni hal qilishga intilish, ilmiy tadqiqot ishlari yoki ilmiy loyihalarni amalga oshirish va o'zaro ijodiy hamkorlikka erishishlari orqali ta'minlanadi.

Pedagog o'z-o'zidan ijodkor bo'lib qolmaydi. Uning ijodkorlik qobiliyati ma'lum vaqt ichida izchil-

o‘qib-o‘rganish, o‘z ustida ishslash orqali shakllantiriladi va u asta-sekin takomillashib, rivojlanib boradi. Har qanday mutaxassisda bo‘lgani kabi bo‘lajak pedagoglarning kreativlik qobiliyatiga ega bo‘lishlari uchun talabalik yillarda poydevor qo‘yiladi va kasbiy faoliyatni tashkil etishda izchil rivojlanтирib boriladi. Bunda pedagogning o‘zini o‘zi ijodiy faoliyatga yo‘naltirishi va bu faoliyatni samarali tashkil eta olishi muhim ahamiyatga ega. Pedagog ijodiy faoliyatni tashkil etishda muammoli masalalar ni yechish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, shuningdek, pedagogik xarakterdagi ijod mahsulotlarini yaratishga alohida e’tibor qaratishi zarur [8, 2].

Muammoli masala va vaziyatlarni hal qilar ekan, pedagogning masala yechimini topishga ijodiy yondashi shi unda hissiy-irodaviy sifatlarning rivojlanishiga yordam beradi. Pedagog o‘z oldiga muammoli masalalar ni qo‘yish orqali mavjud bilimlari va hayotiy tajribalariga zid bo‘lgan dalillar bilan to‘qnash keladi. Buning natijasida o‘z ustida ishslash, mustaqil o‘qib o‘rganishga nisbatan ehtiyoj sezadi.

Kreativlik kompetentligiga ega pedagog o‘zida quydagi malakalarni namoyon eta oladi:

- bajariladigan vazifaning mohiyati va ahamiyatini belgilay bilish;
- masalaning qo‘yilishini tahlil qila olish;
- masalani hal qilish rejasini tuzish;

- masalani hal qilishda samarali metodlar (analiz, sintez, induktsiya, deduktsiya, taqqoslash va b.)ni qo‘llash;
- masalani hal qilish usullarini tanlay olish;
- qabul qilingan qarorning to‘g‘riligini asoslash va qayta tekshirish;
- masalani hal qilishda kichik tadqiqot (izlanish)ni olib borish;
- masalani hal qilish sharoiti, jarayonning borishi va masala yechimi yakunlarini umumlashtirishga oid dallarni rasmiylashtirish [9, 3].

Chet tili o‘qituvchisining kreativ kompetentligi – bu chet tili va uni o‘qitish metodikasi sohasidagi bilim, ko‘nikma va malakalar majmuuni, shuningdek, o‘qituvchining shaxsiy fazilatlarini ifodalovchi murakkab sifatdir: muammolarni aniqlash va shakllantirish, g‘oyalarni yaratish qobiliyati, moslashuvchanlik, o‘ziga xoslik, tafsilotlarni qo‘sish orqali obyektni yaxshilash qobiliyati, tahlil va sintez qilish qobiliyati. Kreativ kompetentlik o‘qituvchiga pedagogik vaziyatlarni nostandard tarzda hal qilish va o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlanirish imkoniyatini beradi.

Taqdim etilgan ta’rifdan kelib chiqadiki, bo‘lajak o‘qituvchilarning kreativ kompetentligi asosi ijodkorlikdir va shuning uchun pedagogika oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonida maxsus mashqlardan foydalanish kerak, buning asosida talabalarning ijodiy qibiliyatlarini rivojlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Брякова И. Е. Креативная компетентность педагога - новый вектор развития образования [Электронный ресурс]. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/kreativnaya-kompetentnost-pedagoga-novyy-vektor-razvitiya-obrazovaniya> (дата обращения: 21.05.2020).
2. Бужинская Н. В. Особенности развития творческого мышления студентов в процессе информационно-технологической подготовки // Педагогика. Вопросы теории и практики. – 2017. – № 2 (6). – С. 11-14.
3. Гильмутдинова Р. У. Креативная компетентность и ее структура [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kreativnaya-kompetentnost-i-ee-struktura> (дата обращения: 19.05.2020).
4. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта // Психология мышления / под ред. А.М.Матюшкина. – М.: Прогресс, 1965. – 534 с.
5. Химматалиев, Д. О., & Файзуллаев, Р.Х. (2016). ФАНЛАРАРО ИНТЕГРАЦИЯ ОРКАЛИ ТЕХНИКА ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАЛАБАЛАРИ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТИГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. Irrigatsiya va Melioratsiya, (4), 76-78.
6. Химматалиев, Д. О., & Мукимов, Б. Р. (2019). Интегрированный подход к формированию коммуникативной компетентности учителя профессионального образования. Сборник научных статей по итогам работы Международного научного форума, 91.
7. Usubovich, O. O., & Ne’matillaevna, Z. D. (2022). Methodology of using connecting elements of science in the organization of independent work of the science of hydroelectric power stations. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(3), 654-661.
8. Najmiddinova Yo. R. Conditions of Forming Professional Abilities and Skills on Competence Approach among Colleges Students // Eastern European Scientific Journal. – Germany, 2018. – №4. – P.196-199.
9. Химматалиев, Д. О. (2018). ПОТЕНЦИАЛ ПОРТФОЛИО В ДИАГНОСТИКЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ. НАУКА-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ, 114.

БЎЛАЖАК МАХСУС ПЕДАГОГЛАРДА КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Нилуфар Абидова,
Низомий номидаги ТДПУ логопедия
кафедраси доценти, PhD

Аннотация

Ушибу мақолада компетенция, компетентлик тушунчалари, бўлажак махсус педагогларда касбий компетенцияларни ривожлантиришининг мазмун-моҳияти, ёндашувлар ёритилди. Шунингдек, ушибу тушунча ва малакаларнинг педагог фаолиятида тутган ўрни ҳам мисоллар билан кўрсатиб ўтилди. Ушибу мақолада педагоглик фаолиятини олиб борувчилар учун фойдали ва керакли маълумотлар келтирилган бўлиб, кадрнинг етук мутахассис бўлиб етишишига ёрдам беради.

Калим сўзлар: компетенция, компетентлик, касбий компетентлик, инсон омили, ёндашувлар, менталитет.

Аннотация

В данной статье рассмотрены понятия компетентность, содержание и подходы к формированию профессиональной компетентности у будущих специальных педагогов. Также на примерах была показана роль данных понятий и умений в работе педагога. В данной статье представлена полезная и нужная информация для лиц, осуществляющих педагогическую деятельность, которая поможет сотрудникам стать зрелыми специалистами.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, профессиональная компетентность, человеческий фактор, подходы, менталитет.

Annotation

This article discusses the concepts of competence, content and approaches to the formation of professional competence among future special teachers. Also, examples showed the role of these concepts and skills in the work of a teacher. This article provides useful and necessary information for persons engaged in pedagogical activities, which will help employees become mature specialists.

Keywords: competence, competence, professional competence, human factor, approaches, mentality.

Ҳозирги кунда таълим соҳасидаги ривожланиш тенденцияларига мос равишда таълим стандартларини компетенциявий талаблар асосида такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Халқаро ва миллий педагогик тажрибалар таълим сифатини бўлажак мутахассисларнинг компетенция даражаси асосида баҳолаш ва махсус педагогларда касбий компетентлини таълимнинг инновацион технологиялари воситасида ривожлантириш, таълимнинг янги парадигмаларини ишлаб чиқиши, ахборот-коммуникация технологиялари ва дастурлари орқали ўқитишининг замонавий усулларидан мажмуавий фойдаланиш ҳамда методик таъминотнинг интегратив имкониятларидан самарали фойдаланишга қаратилган.

Мамлакатимизда самарали махсус ва инклузив таълим тизимини жорий этишга қаратилган туб ислохотлар натижасида бўлажак махсус педагогларни тайёрлашнинг ташкилий-педагогик шарт-шароитлари ва ахборот-методик имкониятлари кенгайтирилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясида “ўқув жараёнида компетенцияларни кучайтиришга қаратилган методика ва технологияларни жорий этиш, ўқув жараёнини амалий кўнікмаларни шакллантиришга йўналтириш, бу борада ўқув жараёнига халқаро таълим стандартларига асосланган илгор педагогик технологиялар, ўқув дастурлари ва ўқув-услубий материалларни кенг жорий этиш” устувор вазифаси белгиланган. Шу нуқтаи назардан бўлажак махсус педагогларда касбий компетентлигини ривожлантиришнинг

амалдаги методикаси ва ўқув-услубий таъминотини замонавий ёндашувлар асосида такомиллаштириш ҳамда ўзлаштириш натижаларини объектив баҳолаш механизmlарини ишлаб чиқиши долзарб ҳисобланади.

Психологик-педагогик адабиётларда ҳамда ватанинмиз ва хорижлик кўпгина педагог олимларнинг илмий ишларида “компетенция” ва “компетентлик” каби тушунчалар кейинги вақтларда кенг кўлланилмоқда. Жумладан, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”да компетенция атамаси ўёки бу соҳадаги билимлар, тажриба сифатида талқин этилган:

“Олий таълим” лугат-маълумотнома тўпламида “Компетентлик – тегишли, лаёкатли”, вақолатлилик – муайян ижтимоий касбий мавқега эга шахсларнинг улар бажарайтган вазифа ва ҳал этаётган муаммоларнинг мураккаблик даражасига билимлари, лаёкатлари ва тажрибаларининг мос келганлик даражаси. “Малака” терминидан фарқли ўлароқ касбий билим ва лаёкатга эга бўлишдан ташқари, яна ташаббус, ҳамкорлик, гурӯҳда ишлай билиш қобилияти, коммуникатив ўқув, таълим олиш, баҳолаш ўкуви, мантиқий фикрлаш, ахборотни танлаш ва фойдаланиш лаёкатлари каби сифатларни ҳам ўзида мужассамлаштиради деб ифодаланган.

“Компетентлик” атамаси таълимга меҳнат психологияси бўйича тадқиқотлар натижасида келган, бу ерда компетентлик шериклар билан норасмий ўзаро муносабатлар, аниқланмаган вазифаларни ҳал қилиш, назарий билимларни талаб қилувчи бошқарув динамик ва мураккаб интеграциялашган жараёнлар доирасида қарама-қарши маълумотлар билан ишлаш билан

боғлиқ ностандарт вазиятларда муваффақиятли хулқатвор сифатида талқин қилинган. Хориж адабиётида бу атама “чукур билим”, “вазифани адекват бажариш холати”, “фаолиятни амалга ошириш қобилияти” деб таърифланади.

“Компетентликни интеграцияли ривожлантириш” концепциясида (В.Чинапах, Я.И.Лефстедт и Г.Вайлер) “инсон омили” тушунчаси ва уни ривожланиши кўриб чиқилган. Ушбу концепция муаллифлари инсон таълими самарадорлигига эришиш учун ушбу билим расмий таълим тизимидан ташқарида олинган кенгрөк билим, кўникма ва малакалар тўплами билан боғланиши керак. Таълимнинг янги модели, олимларнинг фикрига кўра, билимнинг интеллектуал, жисмоний, сиёсий, ижтимоий ва эстетик жиҳатларни бирлаштириши керак, чунки инсон компетентлиги унинг энг хилма-хил кўринишларida намоён бўлиши лозим. Шахснинг фаол фуқаролик ролини бажаришга хисса кўшадиган умумий таълим, касб-хунар таълими, ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқиши, оиласий тарбия, ижтимоий ривожланиш, оммавий ахборот воситалари, маданий-маърифий муассасалар ва инсон фаолиятининг барча турлари бундай компетентликни шакллантириш воситаси бўлиб хизмат қилади [1].

Компетенцияга асосланган ёндашув миллий педагогикамизда ҳам мутлақо янги ҳодиса эмас, унинг келиб чиқиши ривожланиши ўрганиш тизимлари, харакатларни боскичма-боскич шакллантириш назарияси ва бошқаларда ётади. А.Абдуқодиров, Р.Джурاءв, У.Иноятов, О.Мусурмонова, Д.Рўзиева, Ш.Шарипов, Д.Шарипова, М.Қурунов ва бошқалар томонидан бўлажак мутахассисларнинг касбий компетенцияларини такомиллаштиришнинг турли жиҳатлари тадқиқ қилинган. Муаллифларнинг ишларida малакаларни, фаолият усусларини ва бундан ташқари, умумлаштирилган фаолият усусларини ривожлантиришга йўналтириш асосий етакчилик қилган [2].

Хозирги кунда компетентликнинг турли хил талқинлари мавжуд бўлиб, куйида мисоллар келдтирди:

- психик ҳолат – мустақил ва масъулиятли ҳарарат қилишга имкон бериш; шахснинг муайян меҳнат функцияларини бажариш қобилияти ва малакаси (А.К.Маркова);
- касбий таълим даражаси, инсоннинг тажрибаси ва индивидуал қобилиялари, унинг ўзини ўзи тарбиялаш ва ўзини такомиллаштиришга бўлган интилиши, ишга ижодий ва масъулиятли муносабати (Б.С.Гершунекий);
- педагогик маданиятнинг асосий таркибий қисми ва уни такомиллаштириш шарти (Е.В.Бондаревская);
- таълим жараёни қурилишининг ўзгарувчанлиги, оптималлиги ва самарадорлигини таъминлайдиган шахснинг билим, кўникма, хусусият ва фазилатлари мажмуасини ўз ичига олган мураккаб таълим (В.А. Ситаров);
- якуний натижажа бўлган мураккаб маънавий-амалий, ижтимоий шартли таълим, инсоннинг мақсадга мувофиқ ва самаравали амалий фаолиятини баҳолаш; шахсий фазилатлар ва компетенция билан шартланган маҳсус, касбий билимларни амалда самаравали амалга

oshiриш қобилияти (Л.Н.Пономарев) [5, 8, 10].

Тизимли ёндашув ҳар қандай обьектни маълум бир тузилишга эга тизим сифатида кўриб чиқишни ўз ичига олади ва тизимнинг алоҳида таркибий қисмларида бўлмаган интегратив тизим хусусиятларини ва сифат хусусиятларини аниқлашга имкон беради. Тизимли ёндашувга асосланиб, Т.Г.Браже ва Н.И.Запрудский компетенцияни билим, кўникма ва малакаларни, касбий вазифаларни бажаришни таъминлайдиган касбий аҳамиятга эга шахсий фазилатларни ўз ичига олган тизим сифатида белгилайди. Яъни, касбий компетенция деганда улар нафақат билим ва кўникмаларни, балки мутахассиснинг қадрият йўналишларини, унинг фаолияти мотивларини, одамлар билан муносабатлар услубини, унинг умумий маданиятини, ижодий салоҳиятини ривожлантириш қобилиятини, шунингдек, касбий муҳим фазилатларни англатади [5, 6].

Т.Г.Браже таъкидлашича, “инсон – инсон” тизимида ишлайдиган инсонларнинг (педагоглар, шифокорлар, хукукшунослар, хизмат кўрсатувчи ҳодимлар) касбий малакаси нафақат асосий (илмий) билим ва кўникмалар, балки мутахассиснинг қадрият йўналишлари, унинг фаолияти мотивлари, тушунчаси, дунёда ва унинг атрофидаги дунёда, у ишлайдиган одамлар билан муносабатлар услуби, унинг умумий маданияти, ижодий салоҳиятини ривожлантириш қобилияти билан ҳам белгиланади. Бўлажак маҳсус педагог касбida ушбу рўйхатга фанни ўқитиши методикасини билиш, ўз ўқувчиларининг маънавий дунёсини тушуниш ва улар билан ўзаро муносабатда бўлиш қобилияти, уларга ҳурмат, касбий муҳим шахсий фазилатлар қўшилади. Компонентлардан камида биттасининг йўқлиги бутун тизимни йўқ қилади ва бўлажак маҳсус педагогнинг самарадорлигини пасайтиради [5].

Н.И.Запрудский касбий компетенция деганда “маълум даражадаги касбий вазифаларни бажариш қобилиятини таъминлайдиган билим, кўникма ва малакалар, касбий муҳим шахсий фазилатлар тизими”ни тушунади. Муаллифнинг фикрича, касбий компетенция моделiga билиш мотивлари, илгари ўзлаштирилган касбий муҳим билимлар, ортиқча ёки “бевоқт билим”лар, ўзлаштиришга тайёр жиҳатлар, самаравали диагностика ва ўз-ўзини диагностика қилиш киради [6].

Таркибий ва функционал таҳлил натижасида О.В. Симен-Северская касбий компетенциянинг куйидаги функцияларини аниқлади:

- амалий-татбиций – мутахассиснинг амалий фаолиятида касбий билим ва кўникмаларни қўллашдан иборат;
- адаптив, мутахассиснинг маълум бир ижтимоий-иктисодий вазиятда касб талабларига мослашиш қобилиятидан иборат;
- интегратив, компетентга эга мутахассисни профессионал жамоа томонидан қабул қилинишига имкон беради;
- ориентацион, мутахассисга касбий фаолиятда у ёки бу йўналишни танлашга имкон беради;
- баҳоловчи (эксперт), бу мутахассиснинг ўз ҳамкаслари ишининг сифатини баҳолаш ва ўз билимла-

ри, кўникмалари ва установкалари асосида ўз фаолиятини баҳолаш қобилиятидан иборат;

– касбий ривожланиш функцияси шундан иборатки, мутахассиснинг компетентлиги унинг ҳақиқий малакасини ошириш учун асосдир;

– статус – мутахассиснинг ўз билим ва кўникмаларига мос келадиган профессионал статусини олишдан иборат бўлиб, бу одамга ижтимоий-касбий иерархияда тегишли ўринни эгаллашга имкон беради [10].

Фаолият ёндашуви доирасида тадқиқотчилар (Д.М.Гришин, Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова, Л.М.Митина, Е.М.Павлютенков, А.И.Пискунов, О.М.Шиян ва б.) касбий компетентликни педагог шахсининг субектив хусусиятларидан бири сифатида унинг фаолияти самарадорлигини белгилайди, деб ажратадилар.

Шу билан бирга, муаллиф компетентликни унинг шаклланишига қўшган ҳиссаси етакчи ҳисобланган фанларнинг (педагогика, методика, ижтимоий ва дифференциал психология) предмет асосига ва ўз-ўзини ривожлантириш даражасига қараб белгилайди.

Фаолиятга асосланган ёндашуви доирасида Л.М.Митина бўлажак маҳсус педагогнинг педагогик ишига бўлажак маҳсус педагог шахси, педагогик фаолияти ва педагогик мулоқотининг ўзаро боғлиқ маконидан ташкил топган кўп ўлчовли макон сифатида бўлажак маҳсус педагогнинг касбий ривожланиш концепциясини ишлаб чиқди. Ушбу тадқиқотчининг асарларида бўлажак маҳсус педагог шахси моделида педагогик ишнинг учта интеграл хусусияти ажралиб туради: бўлажак маҳсус педагог шахсининг интеграл тавсифи сифатида педагогик меҳнатнинг самарадорлигини асословчи ўйналанлик, компетентлик ва эмоционал мослашувчанлик.

Л.М.Митинанинг таърифига кўра, “педагогик компетентлик” тушунчасига билим, кўникма, малакалар, шунингдек, уларни шахснинг фаолияти, мулоқоти, ривожланиши (ўз-ўзини ривожлантириш)да амалга ошириш усуслари ва техникаси киради. Ёки бошқача қилиб айтганда, педагогик компетентлик – бу ўқитиш предмети, методикаси ва дидактикаси, шунингдек, мулоқот кўникмалари ва малакалари (маданияти) ҳақидаги билимларнинг ўйғун комбинацияси.

Муаллиф педагогик компетенция таркибидаги иккита тузилмани аниқлади: фаолиятга асосланган (билим, кўникма, малака ва педагогик фаолият усуслари) ва коммуникатив (билим, кўникма, малака ва педагогик мулоқот усуслари) [7].

Юқорида келтирилган таърифларнинг маълум бир фарқига қарамай, ушбу муаллифларни талқин қилишида компетентликни асосий компоненти шахснинг

педагогик фаолиятини самарали амалга ошириш малакалари ва қобилияларида ифодаланган операцион-фаолият компонентидир. Тадқиқотимизда биз бўлажак маҳсус педагогнинг касбий компетентлиги унинг касбий фаолиятини самарали амалга ошириш шарти ва шу фаолият билан белгиланади деган фикрга амал қилдик.

Бизнинг фикримизча, касбий компетентлик умумий маданий компетентликнинг компонентидир. Касбий компетентликда асосий ўрин муаммоли-амалий жиҳатга, умумий маданийда эса мазмуний ва коммуникативга берилади. Маданий ёндашуви доирасидаги яна бир ўйналиш касбий компетентлик тушунчасини шахснинг билим даражаси билан боғлади.

Профессионал компетентлик – инсонни кенг тушунилган маданиятга киришишнинг зарурый компоненти. Маданият – инсон тарбияси ва профессионал компетентлигининг энг юксак намоён бўлишидир. Айнан маданият даражасида инсон индивидуаллигини тўлиқ шаклда ифодалаш мумкин.

Менталитет – маданиятнинг квингэссенцияси. У инсоннинг дунёни идрок қилиши, дунёкароши ва хулк-атворининг чукур асосларини ўзида мужассам этган. Таълим натижаси, охир-оқибат, нафақат педагогик фаолият самарадорлигининг бевосита ва қатъий назорат қилинадиган мезонлари билан баҳоланиши керак. Шунингдек, ушбу фаолиятнинг узоқ муддатли натижаларини ушбу жамиятнинг ментал устуворликлари ва афзалликлари даражасида, умуминсоний қадриятлар ва идеалларни ҳисобга олган ҳолда, инсон ва жамиятнинг ҳақиқий моддий ва маънавий тараққиётининг ўзгарувчан мезонларини баҳолаш жуда муҳимдир.

Бўлажак маҳсус педагогларининг касбий компетенциясини такомиллаштириш (ўқув ва аудиториядан ташқари ишлар шароитида) муҳим ижтимоий-педагогик муаммо ҳисобланади. Муаммонинг ечими борасида айрим шарт-шароитлар ва муайян жиҳатлар ўрганилган бўлса-да, алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган болаларга индивидуал ва табакалаштирилган ёрдам кўрсатиш нуқтаи назаридан ёндашиш зарурати ўз ечимини кутаётган муаммолардан биридир.

Шунинг учун замонавий таълим жараёни амалиётда талабаларни қўлланилиши қийин бўлган назарий билимлар билан қуроллантириш билан чекланмай, аксинча, билимларни долзарб касбий муаммоларни ҳал қилишга намойиш этиш, шунингдек, ўқув жараёнида бу каби муаммоларни талабаларнинг ўзлари мустақил равишда ҳал қилишлари учун шароит яратишдан иборат бўлиши керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Abidova, N. (2022). Problems of Preparing Future Defectologists to Work in the Conditions of Inclusive Education. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 2505-2511.
2. Abidova, N. Z. (2022, December). CHARACTERISTICS OF PROFESSIONAL-PEDAGOGICAL ACTIVITY DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION. In Conference Zone (pp. 665-671).
3. Асмолов, А.Г. Стратегия и методология социокультурной модернизации образования / А.Г.Асмолов // Проблемы современного образования. – 2010. – № 4. – С. 4-10.
4. Вяземский, Е.Е. Компетентностный подход как фактор модернизации общего образования / Е.Е. Вяземский //Академический вестник, 2003. – № 10. – С. 53-58.

5. Браже Т.Г. Из опыта развития общей культуры учителя [Текст] / Т.Г. Браже // Педагогика. – 1993. – № 2.
6. Запрудский Н.И. Научно-педагогическое обеспечение повышения квалификации учителей естественно-математических предметов [Текст]: Дис. В форме науч. докл. д-ра пед. наук. / Н.И.Запрудский. – Минск, 1993. – 36 с.
7. Митина, Л.М. Психология профессионального развития учителя / Л.М. Митина. – М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 1998. – 200 с.
8. Пономарев, Р.Е. Образовательное пространство как основополагающее понятие теории образования / Р.Е. Пономарев // Педагогическое образование и наука. – 2003. – №1. – С. 29-31 с.
9. О.В.Симен-Северская. Формирование педагогической компетентности специалиста социальной работы в процессе профессиональной подготовки в ВУЗе: автореферат дис. ... кандидата педагогических наук : 13.00.08 / Сев.-Кавказ. гос. техн. ун-т. – Ставрополь, 2002. – 23 с.
10. Ситаров В.А. Педагогика и психология ненасилия в образовании. – М.: Юрайт, 2012.

TURIZMNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Doniyor Nafasov,

Urganch davlat pedagogika instituti
“Pedagogika, boshlang‘ich va maktabgacha
ta’lim metodikasi” kafedrasi mudiri

Annotations

Ushbu maqolada turizm faoliyatining tarbiyaviy vazifasi, talabalarning turistik faoliyatini tashkil etish va rivojlantirishda pedagogikaning asosiy tamoyillari, pedagogika tamoyillarini samarali amalga oshirish usullari keltirilgan. Maqola mazmunini ochib berish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlari va bir qancha zamonaviy manbalardan foydalanildi. Maqoladan olingan natijalarini ta’lim muassasalarining ma’lum bosqichlarida turizmni ommalashtirish jarayonlarida foydalanish mumkin.

Kalit so‘zlar: turizm, madaniyat, ijtimoiy-madaniy muhit, pedagogik tamoyillar, didaktik tamoyil, izchillik va tizimlilik tamoyili.

Annotation

В данной статье представлены образовательные цели туристической деятельности, основные принципы педагогики в организации и развитии студенческой туристической деятельности, а также пути эффективного внедрения принципов педагогики. В целях раскрытия содержания статьи использованы законодательные акты Республики Узбекистан и ряд современных источников. Результаты из статьи могут быть использованы в процессах популяризации туризма на определенных этапах деятельности образовательных учреждений.

Keywords: туризм, культура, социокультурная среда, педагогические принципы, дидактический принцип.

Annotation

This article presents the educational objectives of tourism activities and the basic principles of pedagogy and how to effectively implement the principles of pedagogy in the organization and development of students' tourism and local history activities. In order to reveal the content of the article, legislative acts of the Republic of Uzbekistan and several modern sources were used. The results obtained from the article can be used in the processes of popularization of tourism at certain stages of educational institutions.

Keywords: tourism, culture, sociocultural environment, pedagogical principles, didactic principle.

Bugungi kunda turizm sohasi mamlakatlar va mintaqalar iqtisodiyotini rivojlantirish uchun muhim ahamiyat kasb etishini va u XXI asr jahon xo‘jaligining ustuvor tarmoqlaridan biri ekanligini alohida ta’kidlash lozim.

O‘zbekiston zamonaviy turizm industriyasini rivojlantirish uchun barcha zarur manbalarga ega. Buyuk ipak yo‘lida joylashgan Vatanimiz qulay iqlim sharoitlariga, boy tarixiy, madaniy merosga va ayni paytda, ham ichki, ham xalqaro turizmni rivojlantirish uchun yuqori sa-lohiyatga ega. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi boy ma’naviy-madaniy merosga, turli-tuman tarixiy-ark-

eologik obyektlarga, qulay tabiiy iqlim sharoitlarga va ko‘p tarmoqli ijtimoiy infratuzilmaga ega bo‘lib, bu esa turizmning turli shakllarini ildam rivojlantirish uchun barsha shart-sharoitlarni yaratadi.

Turistik sohani rivojlantirish bo‘yicha respublikada qisqa davr mobaynida bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. O‘zbekistonning turizm salohiyatini kompleks rivojlantirishga yo‘naltirilgan yigirmadan ortiq normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-yanvardagi PF-5611-son Farmonida turizm tarmog‘i

uchun kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini takomillashtirish, ijtimoiy, madaniy-rivojlantiruvchi, ekologik, etnomadaniy hamda qishloq turizmi dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, umumiy va kasb-hunar ta'limi dasturlariga turistik ekskursiya tadbirlarini kiritish masalalari keltirilgan [1, 2]. Demak, yuqorida keltirilgan masalalardan kelib chiqqan holda, biz umumiy o'rta, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi, oly ta'lim muassasalari talabalarining ijtimoiy-madaniy faoliyklarini oshirishimiz, turistik kompetensiyalarini rivojlantirishimiz bugungi kunda dolzarb masala hisoblanadi.

Talabalarning turistik faoliyatini tashkil etish va rivojlantirishda pedagogikaning asosiy tamoyillari alohida ahamiyatga ega. Chunki har bir faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan muayyan qonun-qoidalari, talablari mavjud. Tamoyil (yunoncha "principium") – biror-bir nazariyaning asosi, negizi, asosiy boshlang'ich qoidasi; boshqaruvchi g'oya, faoliyatning asosiy qoidasi; umumlashtirilgan talab degan ma'noni anglatadi [2, 12].

Talaba yoshlarimizni turistik faoliyatga jalb qilishning zaruriy shartlari shundan iboratki, turizm faoliyatining ta'limi, sog'lomlashtiruvchi, rivojlantiruvchi funksiyalari bilan birga, tarbiyaviy vazifasi ham mavjud.

Zamonaviy oly ta'limning maqsadi talabalarda naqaqt kasbiy bilim va malakalarni, balki turli xil hayotiy vaziyatlarni hal qilish va guruhda samarali ishslashga imkon beradigan kompetensiyalarni shakllantirishdan iboratdir. Ushbu jarayonda yoshlarning turistik faoliyati, ayniqsa, uning pedagogik imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarish muhim ahamiyatga ega.

Turizm faoliyatining tarbiyaviy vazifasi quyidagicha ifodalanishi mumkin:

- yoshlarda altruistik hayotiy pozitsiyani tarbiyalash;
- shaxs barqarorligi, shaxs mustaqilligi, qiyinchiliklarga bardosh berish qobiliyati, qat'iyatlilik va iroda mustahkamligi;
- ochiqlik, insonlarga hurmat;
- muomala madaniyati, do'stona muloqot;
- o'z vatanini sevish, vatanga muhabbat tuyg'usi;
- o'z vatanini bilan faxrlanish, g'ururlanish hissi.

Ushbu maqsadlarni amalga oshirish talabalarning shaxsiy harakatlarini tahlil qilish, o'z-o'zini va o'rtoqlarining harakatlarini baholash, o'zini o'zi bilishga intilish qobiliyatini rivojlantirish jarayonida ro'y beradi.

Turizmnning o'quv va kognitiv funksiyasi talabalar tomonidan ijtimoiy muhitni o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladi. Yo'nalishlar va sayohat joylarining xilma-xilligi yoshlarning bilimga bo'lgan ehtiyojlarini, yangiliklarga bo'lgan qiziqishlarini yuzaga chiqaradi [2, 10].

Turistik faoliyat jarayonida atrof-muhitni bevosita idrok etish talabalarning geografiya, botanika, zoologiya fanlaridan olgan bilimlarini aniqlashtiradi, to'ldiradi va tizimlashtiradi, talabalarga fanlararo aloqalarni o'rnatishga imkon beradi. Turli tabiat hodisalarini kuzatish esa fizika, kimyo, biologiya va boshqa tabiiy fanlarni yax-

shiroq tushunishlariga yordam beradi, ularga bo'lgan qiziqishni rivojlantiradi. Aniq ketma-ketlikda qurilgan turizmga oid tadbirlar talaba uchun vatan chegaralarini kengaytiradi, uni o'z uyining ostonasidan, shahri yoki qishlog'i dan to'g'ridan to'g'ri Vatanimizning kengligiga olib boradi. Tabiat bilan aloqa bolalar qalbida noyob estetik kechinmalar yaratadi. Bu tadbirlar talabalarda vatanga muhabbat, milliy boyliklarimizni asrash va ko'paytirish istaklarini tarbiyalaydi.

Sayohatlar, ayniqsa, piyoda sayohatlar ijtimoiy – madaniy muhitni o'rganishda katta ta'sir ko'rsatadi. Tarixiy obidalar bilan tanishish, boy tarixiy o'tmishga ega joylarga tashrif buyurish yosh sayyohlarni tariximizning qahramon sahfalari bilan tanishtirishga imkon beradi.

Turistik mashg'ulotlarida yosh sayyohlar xalq madaniyati, kundalik hayotining xususiyatlari, iqtisodiyoti va turli millat va elatlarning hunarmandchiligi bilan tanishadilar. Xalqning tarixini bilish, urf-odatlar va an'analariga rioya qilish insonlarda o'zaro hurmatni tarbiyalashga yordam beradi. Yosh sayyohlar nafaqat tarixiy voqealar haqidagi kitoblarni o'qishadi, balki aniq tarixiy voqealar joylarini o'z ko'zlarini bilan ko'rishadi, tasavvurlarida tarixiy voqealar qatnashchisiga aylanishadi [3, 11].

Turizm faoliyatining sog'lomlashtiruvchi funksiyasi yosh avlod fiziologik rivojlanishini yaxshilashga qaratilgan. Tana jismoniy harakatlanishining yuklamasi vaqt o'tishi bilan teng ravishda taqsimlanadi, uning dam olishi va asta-sekin o'sib borishi odamning jismoniy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bir kecha-kunduz havoda bo'lish, chodirlarda yashash o'sayotgan organizmning chiniqishiga yordam beradi. Odatda turizm bilan muntazam ravishda shug'ullanadigan odamlar deyarli shamollahdan aziyat chekmaydilar. Turizm sog'lom turmush tarziga o'rgatish jarayonida amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi. Hududni o'rganish va bilish, tabiiy to'siqlarni yengib o'tish, har qanday tabiiy muhitda hayotni tashkil qilish – bularning barchasi faqat sayohatlar paytida shakllanadi. Masalan, qop ichida harakatlanish chidamlilik, kuchlilik, muvofiqlashtirish, chaqqonlik va boshqalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Prinsiplar. Talabalarining turistik faoliyatini tashkil etish va rivojlantirishda pedagogikaning asosiy tamoyillari alohida ahamiyatga ega.

Maqsadlilik tamoyili turistik faoliyatda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tamoyilga rioya qilish, turizmni umuman ta'lim vazifalariga muvofiq ravishda tashkil etish, ijobiy insoniy fazilatlarni shakllantirishni o'z ichiga oladi, ya'ni turizm faoliyatining mazmuni, shakllari va usullarini belgilaydi.

Fanning didaktik tamoyili, asosan, turistik faoliyatini tashkil etishda, rejalashtirishda qo'llaniladi va ushbu muammoni hal etishga tizimli yondashishda amalga oshiriladi. Ushbu tamoyil talabalarining turistik faoliyatida tegishli ishlarni bajarishga tayyorlashda, sayohat zonasini o'rganishda, to'plangan materiallarni qayta ishslashda ham

amalga oshiriladi [4, 12].

Turistik faoliyatga pedagogik rahbarlik va talabalar tashabbuskorligining uzviy bog'liqligi tamoyili ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, talabalar jamoasidagi o'zaro munosabatlarda mas'uliyatlilik, o'zaro hurmat va ishonch kabi xislatlar ustunligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ushbu jihatdan turistik muhit shaxsni muvaffaqiyatli ijtimoiylashuviga, ijtimoiy kompetensiyalarini samarali rivojlantirishga yordam beradi.

Turistik faoliyatini tashkil etish jarayonining muhim didaktik tamoyillaridan biri bu – bilish jarayonining yaxlitligi va pedagogik ta'sirning birligi tamoyilidir. Ushbu faoliyat bir vaqtning o'zida talabalar shaxsiyatining intellektual, hissiy va ixtiyoriy sohalariga ta'sir ko'rsatishga, ta'lif va sog'liqni saqlash jarayonlarini uzviy bog'liq ravishda birlashtirishga qodir.

Jamoaviylik tamoyili turistik faoliyatda alohida o'rincutadi, chunki bu tamoyil talabalarga turistik yo'nalishdagi barcha qiyinchiliklarni yengib, vazifalarni samarali bajara olishlariga va ma'lum yutuqlarga erishishlariga yordam beradi. Turistik jamoani rivojlantirishda ushbu tadbirda birgalikdagi faoliyat muhim ahamiyatga ega, uning davomida o'zaro ta'sir, o'zaro yordam, o'zaro bog'liqlilik, o'zaro himoya mavjud. Jamoaviylik tamoyilining amalga oshirilishi tufayli turizm insonga har tomonlama ta'sir ko'rsatadigan samarali vositaga aylanmoqda [5, 18].

Tytor va talabalar o'rtasida munosabatlarni o'rnatishda asos va ko'rsatma – shaxsga nisbatan talabchanlik va mas'uliyatlilik munosabati tamoyilidir. Ushbu tamoyilning talabalar turistik faoliyatida amalga oshirilishi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Rahbarning bolalar salomatligi va hayoti uchun javobgarligi undan bolalar hayotining barcha sohalari haqida xabardor bo'lishni talab qiladi. Bunga norasmiylik, ishonch munosabatlari orqali erishiladi. Safar va qo'shma tadbirlar qanchalik ko'p bo'lsa, o'qituvchi talabalar haqida ko'proq ma'lumotga ega bo'ladi. Ko'pincha, sayyoqlik guruhining rahbari o'spirinning qarindoshlariga qaraganda bolaning ichki dunyosini aniqroq anglashi sodir

bo'ladi. Xarakter, fe'l-atvor, qobiliyat, moyillik, fikrlar, tajribalar va boshqalar haqida bilim yetakchiga o'quvchilar shaxsiyatining ayrim jihatlarini rivojlantirish bo'yicha maqsadli ishlarni yanada samarali olib borishga imkon beradi. Shunday qilib, bolalarga individual yondashish principini amalga oshirish o'qituvchiga talabalarning ijobjiy fazilatlariga tayanib, qiyin vaziyatlarda har kuni yordam ko'rsatishga, ta'lifiy ta'sir ko'rsatishning turli usullarini qo'llashga imkon beradi.

Turistik faoliyatda izchillik va tizimlilik tamoyili muhim rol o'ynaydi. Uni amalga oshirish shunday pedagogik tizimni qurishni o'z ichiga oladiki, unda barcha tarkibiy qismlar yaxlit birlikni tashkil etadi, shu bilan birga, turizm ishlariada pedagogik jarayonning uzlusizligi, o'quv ishlariada izchil va tizimli bo'lishi muhimdir [6, 78].

Pedagogika fanining mazmuni va mohiyati bugungi kunda boyib bormoqda. Chunki mamlakatimizda ichki va xalqaro turizmni rivojlantirishga qaratilgan ijobjiy o'zgarishlar ro'y bermoqda, sayyoqlik maskanlari yangidan tashkil qilishga kirishildi, zamon talablariga javob beradigan turistik xizmarlar yo'lga qo'yilmoqda. Bularning barchasi, o'z navbatida, kelajak yoshlarimizni ham turistik faoliyatga tayyorlash, ularda sayyoqlik kompetensiyalarini shakllantirish lozimligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, talabalarning turistik faoliyati hamma tomonidan, istisnosiz, pedagogikaning o'ziga xos o'zaro ta'sirida tartibga solinadi, deb ta'kidlash mumkin. Talabalarning turistik faoliyatida pedagogika tamoyillarini amalga oshirish samaradorligining muhim sharti ularning turizmnинг asosiy yo'nalishlari, qonunlari, qoidalari va an'analarini mustahkamlashidir. Hozirgi kunda talaba yoshlarning turistik faoliyatini samarali tashkil qilishda bevosita pedagogikaning tamoyillariga tayanamiz. Demak, talaba yoshlarda turistik madaniyat, sayyoqlik faoliyatida ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun turizm pedagogikasi bo'yicha bilim, ko'nikma hamda malakalarni ham tarkib toptirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev. "O'zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5611-sonli Farmoni. – Toshkent sh., 2019-yil 5-yanvar. www.lex.uz.
2. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1qism. Pedagogika nazariyasi. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik./ M.X.Toxtaxon-djayevaning umumiylarini tahriri ostida. –T.: "Iqtisod-moliya", 2007. – 85 b.
3. Бабкин.А.В. Специальные виды туризма. – М.: Академия, 2008. – 218 с.
4. Belhassen, Y., & Caton, K. (2011). On the need for critical pedagogy in tourism education. *Tourism Management*, 32(6), bb.1396.
5. Boluk, K.A., Cavaliere, C.T., & Duffy, L.N. (2019). A pedagogical framework for the development of the critical tourism citizen. *Journal of Sustainable Tourism*. bb. 215
6. Mínguez, C., Martínez-Hernández, C., & Yubero, C. (2021). Higher education and the sustainable tourism pedagogy are Tourism. *Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education*, 29, bb. 329.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУППАХ

Наргиза Пулатова,

Самаркандский государственный институт
иностранных языков, преподаватель
русского языка

Аннотация

Эта статья о методике обучения русскому языку в национальных группах. Обязанности учителя на уроке и проблемные стороны данного предмета. Особенности изучения лексического минимума. Типы лексического значения, связанные с лексическим соответствием слов. Среди «мировых» языков роль русского языка как средства межнационального общения очень велика. В 20-м и 21-м веках русский язык по праву считается мировым языком в силу всей направленности общественно-политического, экономического, научно-технического и культурного развития человечества.

Ключевые слова: методика, русский язык, дидактика, языкознание, психология.

Annotation

Ushbu maqola milliy guruhlarda rus tilini o'qitish metodikasi haqida. O'qituvchining darsdagi vazifalari va bu fanning muammoli tomonlari, leksik minimumni o'rganish xususiyatlari, so'zlarning leksik moslashuvi bilan bog'liq leksik ma'no turlari, "Jahon tillari" orasida rus tilining millatlararo muloqot vositasiga sifatidagi roli juda katta katta ekanligi o'z aksini topgan. 20-21-asrlarda rus tili insoniyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-tehnika viy va madaniy rivojlanishining butun yo'nalishi tufayli haqli ravishda jahon tili deb hisoblanadi.

Kalit so'zlar: metodologiya, rus tili, didaktika, tilshunoslik, psixologiya.

Annotation

This article is about the methodology of teaching the Russian language in national groups. The duties of the teacher in the lesson and the problematic aspects of this topic. Features of learning the lexical minimum. Types of lexical meaning associated with lexical matching of words. Among the "world" languages, the role of the Russian language as a means of international communication is very large. In the 20th and 21st centuries, the Russian language is rightfully considered a world language due to the entire direction of the socio-political, economic, scientific-technical and cultural development of mankind.

Keywords: methodology, Russian language, didactics, linguistics, psychology.

Словарная работа в национальных группах в связи с практической ее направленностью имеет свою специфику, т.к. цель обучения русскому языку – научить студентов практическому владению устной и письменной речью. Существует ряд вопросов, которые в силу специфики русского и родного языков студентов требуют к себе серьезного внимания. В первую очередь к ним относится семантическая структура слова. Очень важной проблемой является лексическая сочетаемость. Синонимы и антонимы входят составной частью в обе названные проблемы. Лексическая система языков, по сравнению с другими уровнями, является наиболее сложной и вместе с тем наименее исследованной. С этим связаны многие трудности лексической работы в национальных группах. Современная методика преподавания русского языка в национальной школе признает, что трудности усвоения слов, с одной стороны, связаны с особенностями лексической системы самого русского языка, а с другой – со спецификой лексики родного языка учащихся. Так как слова в русском языке существуют не изолированно, а в связи с другими, то учащиеся изучают лексику во взаимосвязи, в сопоставлении, что облегчает процесс усвоения материала [6, 97-99]. Необходимым условием обогащения лексического запаса студентов является создание управляемой речевой среды как на

занятиях, так и вне занятий – в процессе проведения творческих вечеров, экскурсий и т.д. В процессе обучения большое место должно быть отведено семантике слов, так как с ней связано правильное понимание слова и употребление его в речи. Особую сложность вызывают многозначные слова, представляющие собой сложную систему лексических значений. В смысловой структуре многозначного слова, как правило, различаются основное значение и значение производное. Прежде всего, учащемуся должно стать известно слово в прямом значении, слова в производном (переносном) значении вводятся в речь учащегося позднее. Работа по обогащению словаря учащихся преследует задачу введения и закрепления в речи не только новых слов, но и новых значений уже знакомых лексем. Нужно учитывать, что не все значения каждого слова должны быть введены в активный словарь учащихся [7, 17]. При работе над многозначной лексикой учащиеся должны усвоить, что разграничению значений слова способствует контекст. Например, глагол дать в прямом значении «вру-чить» образует словосочетания со словами: книга, журнал, ключ и т.д.; выступая в значении «предоставить» глагол дать образует сочетания: дать квартиру, дать возможность и т.д. Разные лексические значения слова могут иметь свои грамматические особенности, т.е. различаться наличием

или отсутствием у тех или иных грамматических категорий. Например, некоторые переходные глаголы, получая новое значение, становятся непереходными: брать книгу, ручку; но брать хитростью; значение глагола зависит от слова, с которым глагол сочетается. Различие может быть в образовании новых видовых форм глагола: бить стекло, посуду – разбить; часы бьют – пробьют; бить из орудий. Важно отметить, что слово в переносном значении может становиться стилистически окрашенным и входить в состав книжных или разговорных средств литературного языка. Так, существительное брат, обозначая сына, – является нейтральным, в значении дружеского обращения к мужчине – разговорным, а в значении «товарищ, единомышленник» (братья по классу) принадлежит к высокому стилю. При работе над семантикой слова необходимо учитывать и выделять 3 типа лексических значений слов: прямое (номинативное), фразеологически связанное, синтаксически обусловленное. Номинативное значение во многих случаях совпадает с родным языком учащихся. Фразеологически связанные значения обычно вступают в связь с небольшим кругом лексики. Глагол сидеть в фразеологически связанном значении «подходить к фигуре», сочетается со словами одежда, юбка и т.д. В русском языке выделяется группа слов, объединенных синонимическими связями. Слова-синонимы должны войти на разных этапах обучения и в речь учащихся. В первую очередь вводятся основные синонимы, а затем все остальные (большой – огромный – громадный). В синонимический ряд могут включаться слова и с переносным значением. Например, имя прилагательное свежий входит в следующие синонимические ряды: свежий (мягкий) хлеб; свежая (несоленая) рыба; свежий (прохладный) ветер. Существуют синонимы, употребляемые в особой сфере: темный, смуглый могут сочетаться с существительным лицо, кожа, но прилагательное темный употребляется еще со словами: костюм, волосы, с которыми прилагательное смуглый не употребляется. Таким образом, взаимозамена синонимов наблюдается не всегда. При работе над антонимами следует иметь в виду, что обычно свойством образования антонимов обладают слова с качественным значением (высокий – низкий) пространственные и временные отношения (близко – далеко; зима – лето), слова с качественным значением (много – мало), слова, обозначающие состояние (жара – холод). В антонимические отношения могут вступать не только слова, но и значения многозначного слова; при этом каждое значение может иметь свой антоним. Например, прилагательное свежий: свежий хлеб – черствый хлеб свежая газета – старая газета. В отдельных своих значениях слово может не иметь антонимов. Во многих случаях антонимы образуют сочетания с одними и теми же словами. Например:

большой – маленький дом, стол; высокий – низкий – дерево, температура. Сочетаемость антонимов может и различаться: острый и тупой вступают в связь со словом нож, угол, ум, боль, но и со словами: глаз, запах сочетается острый, а со словами улыбка, человек – тупой. При работе над словом в национальной школе необходимо учитывать специфику родного языка. Учитель должен исходить из того, что расхождения в объеме значений слов в русском и родном языках бывают самыми различными. В обучении русской лексике важен учет формальной стороны слов русского и родного языка учащегося. В настоящее время можно считать общепризнанным мнение методистов о необходимости лексического минимума при обучении неродному языку. Необходимость отбора лексического материала диктуется прежде всего целями и задачами обучения русскому языку в национальной школе.

Слово «метод» происходит от греческого слова «methodos», что означает «путь». Сейчас это слово используется в двух смыслах. 1. Совокупность приемов, методов, форм работы учителя при обучении какому-либо предмету, т.е. искусство, мастерство учителя. 2. Наука, изучающая возможности и средства достижения максимального результата образовательного процесса, т.е. теория преподавания естественных наук. Методика обучения русскому языку представляет собой междисциплинарное исследование, находящееся на стыке нескольких дисциплин (педагогики, психологии, философии, языковедения и социальной педагогики) и определяющее принципы, методы, способы и содержание образования, а также закономерности приобретение и овладение знаниями – это наука [1, 142].

Навыки по этому предмету. Предмет методики обучения русскому языку достаточно широк и включает в себя следующее: необходимый языковой материал, который необходимо усвоить учащимся для приобретения языковых навыков; «подпитка» деятельности учителя, направленной на выбор необходимого учебного материала и способов его реализации; деятельность преподавателя по организации учебного процесса, включающая не только обеспечение учащихся необходимым учебным материалом, но и реализацию диагностических методов, направленных на определение уровня знаний и умений; деятельность учащихся, направленная на овладение необходимыми знаниями и умениями, а также на развитие умений в рамках изучаемых предметов. Кроме того, понимание темы методики преподавания русского языка также является ожидаемым результатом обучения. Методика направлена на изучение закономерностей формирования языковых понятий (знаний), умений и навыков в области русского языка. Следует отметить, что, в отличие от педагогики и дидактики психологии, методика изучает не общие закономерности обучения русскому языку, а конкретные вещи, относящиеся к

конкретному языковому материалу [2, 42-49].

В методике деятельность учителя и учащихся рассматривается как процесс взаимодействия, выражющийся в совместной деятельности, характеризующейся сотрудничеством при сохранении ведущей роли учителя. Таким образом, методика обучения русскому языку направлена на решение практических задач, в том числе на разработку эффективных методов и методов обучения. Цель и задачи методики Основной целью обучения является определение места науки (русского языка) в современной системе образования по методике, уточнение ее значения и необходимости для подрастающего поколения [3, 55-59].

В рамках методики обучения русскому языку решение учебных задач осуществляется на основе выбора наиболее подходящих средств. Это эффективно при использовании в классе системы. Кроме того, методика учитывает фиксированное количество занятий в учебном году, количество утвержденного программой учебного материала и учебников. Методика предполагает использование всех средств и методов обучения, как специальных, так и общих (учебник, тетрадь, доска, компьютерная техника и др.). Все они используются не по отдельности, а в комплексе. Методика направлена на решение следующих задач:

1. Зачем учить русский язык - включает в себя постановку целей и задач обучения.
2. Чему следует учить – раскрывает содержание обучения, обоснованность разработанной программы, использование конкретных учебников и рабочих тетрадей, учебных пособий.
3. Методика обучения - включает в себя разработку методов и приемов обучения, структуры урока и научного цикла, учебного оборудования и учебных пособий.
4. Контроль усвоения учебного материала – критерии определения и оценки основных методов контроля.

Согласно методике обучения, содержание обучения русскому языку включает:

1. Выбор учителем конкретной научной концепции, которая будет лежать в основе всего организуемого им образовательного процесса в дальнейшем.
2. Подбор достаточного и необходимого терминологического и понятийного аппарата.
3. Четко определить круг знаний, умений и навыков, которые должен приобрести каждый обучающийся в результате изучения предмета.

Следует также отметить, что методы обучения, входящие в методику обучения, направлены не только на непосредственное обучение, но и на разработку эффективных организационных средств и форм обучения. В настоящее время методика преподавания русского языка тесно связана с психологией, философией, лингвистикой и педагогикой [4, 21-26].

Обучение русскому языку (да и вообще любому

предмету) – это совместная деятельность учителя и учащихся. Для того чтобы учащиеся усвоили язык доискусно, преподаватель должен проводить определенные учебные (упражнения) действия: объяснять новый материал, давать задания, задавать вопросы и проверять правильность ответов и т. д. Студенты также должны быть активными и выполнять ряд действий в процессе обучения: чтение текста, изучение слов, выполнение упражнений, ответы на вопросы учителя и т. д.

В традиционных формах обучения (на месте) действия учащихся всегда определяются и контролируются учителем. Именно он решает, что ученики должны делать, в какой момент, в каком порядке и с какой целью. И, конечно, сам определяет, что и как делать на уроке (даже вне урока). Он непосредственно учит и учит студентов учиться. Но любой учитель знает, что педагогическое действие учителя не всегда дает желаемый результат [5, 84-90].

Как сделать действия учителя максимально эффективными?

Ему необходимо объяснить, какие приемы, приемы, приемы использовать, как их сочетать между собой, как вести себя в аудитории для достижения желаемой цели.

Другими словами, мы должны научить его сознательно управлять процессом обучения, в том числе сознательно организовывать свою учебную деятельность так, чтобы процесс обучения давал нам наилучшие результаты.

Предметом методики преподавания русского языка как иностранного является система управления учебным процессом, т.е. система, направленная на максимально эффективное овладение учащимися русским языком [6, 97-99].

Учителя нельзя запрограммировать раз и навсегда, но его можно и нужно научить строить образовательный процесс таким образом, чтобы добиться наибольшего эффекта в любой конкретной ситуации. А для этого учитель должен знать, на что обращать внимание, т.е. какие факторы определяют эффективность его действий; уметь выполнять эти действия правильно, грамотно. Таким образом, методика обучения русскому языку как иностранному включает в себя:

- 1) факторы, определяющие эффективность образовательного процесса;
- 2) их систематическая связь, т.е. как эти факторы связаны друг с другом, какие из них первичные, определяющие, а какие второстепенные, действуют в любой момент обучения и связаны с определенными условиями;
- 3) правила, по которым учитель должен строить учебную деятельность.

Обучение русскому языку, даже при отсутствии языковой среды, понимается как обучение речи, общению и выражению мысли на русском языке [7, 17].

Таким образом, методика имеет уникальный предмет изучения, не повторяющийся ни в одной дисциплине – обучение иностранному языку как средству общения. Данная серия охватывает содержание всего об-

разовательного процесса, определяет виды речевой деятельности, которыми следует овладеть, уровни языковых знаний, которые должны быть достигнуты в каждом из этих видов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. X.Muhitdinova va boshqalar. 10-sinf O'zbek tili darsligi. – T.: "Davr Nashriyoti", 2017. – 142 b.
2. Маркова С.М., Цыплакова С.А. Теория и методика профессионального образования как научная специальность и учебная дисциплина // Школа будущего. – 2016. – №6. – С. 42-49.
3. Александрова Н.М. Методологические принципы профессиологии педагогического образования // Человек и образование. – 2009. – №3(20). – С. 55-59.
4. Александрова Н.М. О структуре и содержании концепции образовательной политики в традиционном прикладном искусстве // Вопросы культурологии. – 2013. – №8. – С. 21-26.
5. Булаева М.Н., Сергеева Д.С., Тюмина Н.С. Особенности проектирования содержания образования взрослых обучающихся // Проблемы современного педагогического образования. – 2017. – №57-6. – С. 84-90.
6. Ваганова О.И., Колдина М.И., Трутанова А.В. Разработка содержания профессионально-педагогического образования в условиях реализации компетентностного подхода // Балтийский гуманитарный журнал. – 2017. – Т. 6, №2(19). – С. 97-99.
7. Зеер Э.Ф., Романцев Г.М. Личностно ориентированное профессиональное образование // Педагогика. – 2013. – №7. – С. 17.

OTA-ONALARNING PEDAGOGIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY TEXNOLOGIYASI

Sayyora Azimova,

Qori Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari
ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Maqolada ota-onalarning pedagogik madaniyatini rivojlantirish muammolarni chuqur o'rganish va tadqiq etish uchun keng imkoniyatlari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, maqolada ota-onalar pedagogik madaniyatini rivojlantirishning samarali usul va vositalarini faol ravishda ilmiy jihatdan o'rganishga ehtiyoj borligi bo'yicha tavsiyalar berib o'tilgan. Maqoladan olingan natijalarini ta'lim muassasalarining istalgan bosqichida ota-onalar bilan ishlash jarayonida qo'llash mumkin.

Kalit so'zlar. Ota-onsa, pedagogik madaniyat, madiniyat, faol, ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, qadriyatlar, ma'naviy tahdidlar, maskuraviy immunitet.

Аннотация

В статье рассматриваются широкие возможности развития педагогической культуры родителей для углубленного изучения и исследования проблем. Также в статье даны рекомендации по необходимости активного научного изучения эффективных методов и средств развития педагогической культуры родителей. Результаты из статьи могут быть применены в процессе работы с родителями на любом этапе обучения в образовательных учреждениях.

Ключевые слова. Воспитание, педагогическая культура, культура, активизм, оздоровление социально-духовной среды, ценностей, духовных угроз, идеологического иммунитета.

Annotation

The article reflects on the broad possibilities of developing the pedagogical culture of parents for in-depth study and research of problems. The article also made recommendations on the need to actively scientifically study the effective methods and means of developing the pedagogical culture of parents. The results obtained from the article can be applied in the process of working with parents at any stage of educational institutions.

Keywords. Wellness of parents, pedagogical culture, Medina, active, socio-spiritual environment, values, spiritual threats, ideological immunity.

Bugungi axborotlashgan jamiyat sharoitida ta'limgartbiya masalasi murakkab, keng ko'lamlı masalalardan biri bo'lib, ulkan ma'suliyatlari ishni oila, mahalla, məktəb və keng jamoatchılık bilan hamkorlikda olib borish muhim

ekani isbot talab qilmaydigan aksiomadir. O'zbekistonda ijtimoiy hayotning barcha sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlarning maqsadi inson va uning manfaatlari, uning xavfsizligi va farovonligini ta'minlash hamda barka-

mol avlodni voyaga yetkazishga qaratilgandir. O'zbekiston davlat mustaqilligini qo'liga kiritgandan keyingi qisqa vaqt ichida bosib o'tgan taraqqiyot yo'li asrlarga arzulik mazmun-mohiyat kasb etmoqda. Ma'lumki, taraqqiyotni harakatga keltirishda va turmushda ro'y berayotgan jaray-onlarga o'z ta'sirini o'tkazishda jamiyat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'naviy yaxshilanishining muhim subyekti bo'lgan yoshlarni barkamol shaxs qilib tarbiyalash muhim masalasi ahamiyatga ega.

Har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismi va hayotiy zarurati bo'lgan ta'lif tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. Bugungi kunda mustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan mamlakatimizning uzlusiz ta'lif tizimini isloh qilish va takomillashtirish, yangi sifat bosqichiga ko'tarish, unga ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilish hamda ta'lif samaradorligini oshirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

Bolani komil inson etib shakllantirishga zamin yaratishda oilaning o'rni va roli beqiyosdir. Oilada bolani komil inson qilib tarbiyalashga zamin yaratish ota-onalar zimmasiga yuklatilgan. Bu haqda O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi 64-moddasida "Ota-onalar o'z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga majburdir" va O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 73-moddasi "Ota-onsa o'z bolalarini tarbiyalash huquqiga ega va tarbiyalashi shart. Ota-onsa o'z bolalarining tarbiyasi va kamoloti uchun javobgardir. Ular o'z bolalarining sog'ligi, jismoniy, ruhiy, ma'naviy va axloqiy kamoloti haqida g'amxo'rlik qilishlari shart. Ota-onsa o'z bolalarining qonun hujjatlarida belgilangan zarur darajada ta'lif olishni ta'minlashi shart" deb belgilab ko'rsatilib, ota-onalarga ijtimoiy-pedagogik talablar qo'yadi. Oila jamiyatning asosiy bo'g'inini tashkil qiladi, oila tarbiyasini to'g'ri tashkil qilmay, oilalarning barqarorligini va mustahkam bo'lishini hamda jamiyatning ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash mumkin emas [2]. Shu nuqtayi nazardan yondashganda oila sharoitida ota-onalarning tarbiyachilik madaniyatini tashkil qilish, to'ldirib borish va takomillashtirish bag'oyat muhim oilaviy pedagogik muammolarlardandir.

XX asrning ikkinchi yarmi tezkor, keng ko'lamdagi axborot tizimi va telekommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanish davri sifatida, ular hayotning deyarli barcha jabhalariga va inson faoliyatiga kirib borishi, shuningdek, axborot makonining globallashuvni, butun jahon rivojiga ta'sir ko'rsatayotgan omil sifatida e'tirof etiladi. E'tiborli jihat, mamlakat ichidagi va tashqi dunyodagi faol axborot almashuviga odamlar ehtiyojining juda ortib borishidir. Axborot sohasining bunday tezlik bilan rivojlanishi, uning potensiali va imkoniyatlarining o'sishi, uning jamoatchilik va davlat hayotidagi turli xil yo'nalişlarida keng tarza ishlatalishi, yangi XXI asrdagi odamzod taraqqiyotini aniqlab beruvchi muhim omillardan biri bo'la oladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3-maydagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish

bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4307-son qarori ijrosini ta'minlash, shuningdek, yoshlarni mustaqil hayotga dunyoqarashi keng, faol fuqarolar etib tarbiyalash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori 2019-yil 31-dekabrda tasdiqlandi. Ushbu Konsepsiya ota-onalarning farzand tarbiyasi bo'yicha bilimlarini, pedagogik madaniyatini oshirish, ommaviy axborot vositalari, shu jumladan, Internet jahon axborot tarmog'i orqali tarqatilayotgan g'arazli axborotlar, odob-axloqni yemiruvchi illatlar, yoshlarni zalotatga boshlovchi buzg'unchi g'oyalarga qarshi sog'lom dunyoqarashni shakllantirishga qaratilgan alohida chora-tadbirlarga e'tibor berilgan. Shuningdek, oilada ota-onalarning farzand tarbiyalash metodlariga oid bilimlarini mutazam oshirib borish maqsadida: bola tarbiyasida milliy tarbiya metodlari va zamonaviy pedagoglarning ilg'or yutuqlaridan samarali foydalanish; mahallalardagi ota-onalar uchun farzandlarda yoshiga mos ijtimoiy kompetensiyalarni tarbiyalash bo'yicha treninglar o'tkazish; "Tarbiya maktabi" rukni ostida ota-onalar, pedagoglar uchun teleko'rsatuvlar, bolalar, yoshlar uchun rasmlar bilan bezatilgan yorqin, rang-barang qo'llanmalar, multimedia mahsulotlari kabi didaktik materiallar turkumini yaratish; uzlusiz ma'naviy tarbiya amaliyotida to'plangan ijjobiy tajribani ommalashtirish maqsadida "Yosh ota-onalar kitobi" va boshqa metodik qo'llanmalar asosida multimediali taqdimotlar seriyasini yaratish va ota-onalarga tarqatish mexanizmi yo'liga qo'yiladi. Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, oilaviy qadriyatlarimizga zid bo'lgan turli ma'naviy tahdidlarga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirishga qaratilgan profilaktik tadbirlarni tashkil etish, hududlar bo'yicha oilalarda sog'lom tarbiyaviy muhitni yaratish va ota-onalarga tarbiya usullarini o'rgatishga qaratilgan maqsadli va manzilli targ'ibot tadbirlari va treninglar o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori belgilanib, uzluksiz ma'naviy tarbiyani amalga oshirishda ota-onsa, tarbiyachi, o'qituvchi, uzluksiz ta'lif muassasalari va mahalla jamoatchiligining o'zaro samarali hamkorligi mexanizmlarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Ota-onalarni pedagogik madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan faoliyatda oila, mahalla va ta'lif muassasalari hamkorligi bilan bog'liq muammolar ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, axborotlashgan jamiyat shaoitida ota-onalarning virtual-pedagogik madaniyatini rivojlantirish mexanizmini xalqaro tajribalar, informatsion axborot resurslari, milliy qadriyatlar asosida takomillashtirish, oila, uzluksiz ta'lif muassasalari va mahalla o'rtasida hamkorlikni takomillashtirish, ota-onalarning pedagogik madaniyatining baholash imkonini beruvchi sotsiometrik shkalalar va integral diagnostik parametrlarni ishlab chiqish

zaruratini taqozo etadi. Mamlakatimizda ham ota-onalarning pedagogik madaniyatini rivojlantirish muammolarni chuqur o'rganish va tadqiq etish uchun keng imkoniyatlar ochib berilgan. Bu ijtimoiy fanlar, xususan, pedagogika fani oldiga virtual reallikka xos bo'lgan ma'naviy-axloqiy va pedagogik mezoniylar tushunchalar, ta'limga hamda tarbiya me'yorlarining nazariy-metodologik asoslarini takomillashtirish va hayotga ularni yanada chuqurroq joriy qilish kabi vazifalarni belgilab beradi. Aynan, virtual reallikka xos bo'lgan ma'naviy-axloqiy va pedagogik tamoyillarning rivojlanishi yoshlarning nafaqat ijtimoiy, ma'naviy, axloqiy, balki ta'limga borasidagi ehtiyojlarining qondirishga ham xizmat qiladi. Shu boisdan ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev "Biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og'ishmasdan, qat'iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida bugun zamon talab etilayotgan yuksak darajaga ko'taramiz. Yoshlarimizning mustaqil fikrلaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz" [1, 17] deb ta'kidlaganlar.

Bunda, ayniqsa, yoshlarning pedagogik madaniyatini rivojlantirish, ularning zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalarini faol subyektga aylanib borishi barobarida ma'naviy-axloqiy jihatdan yuksalishiga, shaxsiy manfaatlarni emas, balki inson qadr-qimmatini ustun qo'yishga yo'naltirish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Zero, har qanday jamiyat va millatning ertangi kuni qanday bo'lishi yoshlarning pedagogik madaniyatini rivojlantirish darajasi bilan belgilanadi. Ya'ni davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Ma'lumki, yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda" [2]. Ayni paytda ota-onalarning pedagogik madaniyatini rivojlantirish jarayonini muntazam o'rganish, erishilgan natijalarni monitoringini olib borish, shu orqali pedagogika fani va ta'limga tizimini rivojlantirishga oid ilmiy tadqiqotlarning asl mazmun-mohiyatini aniqlash bilan bog'liq masalalarning o'ziga xos talqinlari ishlab chiqilib, hayotga keng tatbiq etilmoqda. Bu esa ota-onalarning pedagogik madaniyatini rivojlantirish jarayonning mazmun-mohiyatini chuqurroq anglashga bo'lgan qiziqishning ortib borayotganini va uning ijtimoiy-gumanitar fanlarning asosiy mavzularidan biriga aylanganini ko'rsatadi. Ota-onalarning pedagogik madaniyatini rivojlantirish muammolarning o'sishi, bir tomonidan, undagi ta'limga va tarbiya uyg'unligi tamoyillari bilan, boshqa tomonidan esa tarixiy-madaniy, pedagogika va psixologiya oid bilimlarning rivojlanishga doir ilmiy-nazariy ahamiyatga ega taklif hamda tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Zamonaviy oilaning ota-onalarning madaniyatini rivojlantirishning asosiy shartlaridan biri, bu oilaviy ta'limga aksiologik tarkibiy qismini aktuallashtirishdir. Mas'uliyatli ota-onalarning madaniyatini ijtimoiy hodisalarini rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar kompleksida qiyomat-semantic kontekst hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu jihatdan mas'uliyatli tarbiya insonning yaxlit psixologik tarbiyasi, shu jumladan, qadriyatlar yo'nalishlari, qarashlari va kutishlari, ota-onalarning his-tuyg'ulari, o'zini o'zi ota-onalarning sifatida tutadigan subyektning munosabati, munosabati va e'tiqodi majmuini anglatadi. Ichki jamiyatda ota-onalarning madaniyatini rivojlantirishning eng istiqbolli strategiyasi, bu ichki sivilizatsiya qadriyatlariga yo'nalish bo'lib, zamonaviy oilani madaniy-pedagogik amaliyotga an'anaviy rivojlanish potensialini faol rivojlantirish va integratsiyalash orqali o'rganishdir. An'analar ota-onalarning madaniyatini makonini tashkil qilishning asosiy mexanizmi bo'lib, ota-onalarning tomonidan zamonaviy jamiyat hayotini tashkil etuvchi qadriyat va ma'no ideallari bilan tanishish orqali o'zlashtiriladi. Ushbu jarayonning natijasi ota-onalarning madaniyatini potensiali tomonidan zamonaviy sharoitlarda an'anaviy qadriyatlarni talqin qilish jarayonida rivojlanish uchun yangi turtki olishidir. An'anaviy qadriyatlarini saqlab qolish jamiyatni birlashtirishga, oilaning, millatning qadriyat birligini ta'minlashga, O'zbekiston fuqarolarini axloqiy, ma'naviy va madaniy o'zini o'zi aniqlashni amalga oshirishga yordam beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, oilaviy integratsiya mexanizmlari, xususan, uning a'zolari o'rtasidagi munosabatlar ta'limga jarayonida katta rol o'ynaydi [4, 65]. Ularning buzilishi jiddiy salbiy oqibatlarga olib keladi. Ko'pgina ota-onalarning farzandlari ning hissiy ehtiyojlarini bilishmaydi va o'z farzandlari bilan hissiy darajada samarali munosabatda bo'lish uchun zarur ko'nikmalarga ega emaslar. Shu bilan birga, ota-onalarning katta qismi professional o'qituvchilar emas. Ular tarbiya sohasida maxsus bilimlarga ega emaslar va bolalar bilan aloqa o'rnatishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. O'qituvchilar va ota-onalarning birgalikda ushbu muammoni hal qilishning eng samarali usullarini izlashga, pedagogik ta'limga mazmuni va shakllarini belgilashga harakat qilishmoqda. Bundan tashqari, ota-onalarning ko'pincha o'z farzandlarni bilishmaydi, chunki ular o'z farzandlari bilan birga bo'lishni xohlamaydilar va vaqt o'tkazolmaydilar, shuningdek, bolalarga o'zlarini kabi bo'lishlariha imkon berishadi. Va keyin mutaxassislar yordamisiz o'z-o'zidan hal qilishning iloji bo'lmagan muammolar paydo bo'ladi. Ota-onalarning turli odatdagagi, bolalikdagi aloqa muammolari, ota-onalarning bolasidagi qiyinchiliklari, shuningdek, bolalardagi hissiy qiyinchiliklari tufayli yordam so'rashadi [5, 19].

Tavsiya etilgan sharoitda oilaviy qadriyatlarini tan olish va taqdim etish, oilaga tizimli psixologik, pedagogik va ijtimoiy-iqtisodiy yordam, an'anaviy tarbiyaviy qadriyatlarini targ'ib qilish, ota-onalarning pedagogik madaniyatini shakllantirishning ko'p qirrali dasturini ishlab chiqish

va amalga oshirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Oilada va ta'lif muassasalarida bolalarni muntazam ravishda va maqsadga muvofiq ma'naviy-axloqiy tarbiyalash, avlodlararo o'zaro ta'sirning turli xil ta'lif va ijtimoiy loyihalarini amalga oshirish, oilaning ta'lif salohiyatini, muassasalarini, an'anaviy diniy tashkilotlarni, jamoatchilikni birlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda O'zbekistonda ota-onalar pedagogik madaniyatini rivojlantirishning samarali usul va vositalarini faol ravishda ilmiy jihatdan o'rganishga ehtiyoj bor, ular qo'shimcha va umumiyligini ta'lifning turli xil davlat muassasalari shakllarini, harakatlari va oila, maktab, mahalla hamda jamoatchilikning yagona talablarini birlashtirishi mumkin. Bunday vaziyatda oilaviy, norasmiy, umumiyligini va virtual ta'lifni birlashtirish zarur. Shu bilan birga, norasmiy virtual ta'lif ota-onalarning virtual-pedagogik madaniyatini rivojlantirishga yordam beradigan bir qator afzallalliklarga ega. Bu esa virtual ta'lif bazasini kengaytiradi va chuqurlashtiradi, ota-onalarning ta'lif olishi uchun zarur texnologiyalari bilan qurollantiradi. Ota-on-

lar madaniyatini zamonaviy hayotning muhim tarkibiy qismi sifatida shakllantirish muammomosini aktuallashtirish oilaga davrlar boshida yo'qotgan ma'naviy kasbini qaytarish imkoniyatini beradi.

Xulosa qilib aytganda, ma'lumki, har qanday davlat yoki jamiyatning kelajagi, istiqboli va ravnaqini yanada yuksaltish yoshlarning qo'shidadir. Lekin turli buzg'unchi oqimlarga a'zo bo'lgan aqidaparastlik mafkurasi bilan sug'orilgan yoshlarning qo'liga o'tadigan davlat, jamiyat yoki oila qanday ahvolga tushishi mumkinligini ko'z oldiga keltirish qiyin emas. Shuning uchun yoshlarni asrab-avaylash hamda yuqorida keltirilgan buzg'unchi illatlardan himoya qilishimiz uchun, avvalo, ota-onalar pedagogik madaniyatga ega bo'lishi zarur, deb o'yaymiz. Shu o'rinda aksariyat ota-onalarning pedagogik, psixologik bilimlari u qadar chuqur emas. Bu esa o'z-o'zidan ularda farzandlarining media bilan munosabatlarini to'g'ri tashkil etish bo'yicha ta'lif muassasalaridan amaliy-metodik yordam olish ehtiyojini yuzaga keltiradi. Oilada mediata'lifni tashkil etishda ota-onalarga ta'lif muassasalari yordamga keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birqalikda barpo etamiz. –T.: "O'zbekiston" NMIU, 2016. – 32 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev. Mahalla tizimini takomillashtirish, mahallalarda tinchlik-osoyishtalikni mustahkamlash, jinoyatchilikning oldini olish masalalariga bag'ishlangan videoselektor ma'ruzasi. 12 fevral 2020 yil.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Qarori. <https://lex.uz/ru/docs/-4676839>
4. Xaydarova X.R. Axborotlashgan jamiyat sharoitida ota-onalarning virtual-pedagogik madaniyatini rivojlantirish masalalari. Monografiya. –T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot matbaa uyi" 2022. – 216 b.
5. Qur'onov M. Milliy tarbiya. – T.: Manaviyat, 2007. – 240 b.

BIOLOGIYA FANI O'QITUVCHILARINI IJODIY FAOLIYATGA TAYYORLASH TEXNOLOGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Salima Abdurizayeva,
Qori Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika
fanlari ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Maqolada biologiya fanini o'qitishda ta'lif samaradorligini oshirishda o'quvchilarining bilish faoliyatini tashkil etishning yo'llari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, muallif biologiya fanini o'qitishda o'quvchilarning mustaqil va ijodiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar berib o'tgan. Maqoladan olingan natijalarni bo'lajak biologiya fani o'quvchilarini ijodiy faoliyatga tayyorlash texnologiyalarini takomillashtirish jarayonida foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: ijodiy faoliyat, biologiya fanini o'qitishda ta'lif samaradorligi, axborotlar globallashgan davr, axborot texnologiyalar, rivojlantirish.

Аннотация

В статье рассматриваются способы организации познавательной деятельности учащихся с целью повышения эффективности обучения биологии. Автором также даны рекомендации по развитию навыков самостоятельного и творческого мышления у обучающихся при преподавании биологии. Результаты, полученные из статьи, могут быть использованы в процессе совершенствования технологии подготовки будущих учителей биологии к творческой деятельности.

Ключевые слова: творческая активность, образовательная эффективность в преподавании биологии, глобальная эпоха аксбортов, информационные технологии, развитие

Annotation

The article reflects on ways to organize students cognitive activity in improving educational effectiveness in teaching biology. The author also made recommendations on the development of independent and creative thinking skills of teaching students in the teaching of biology. The preparation of the results obtained from the article for creative activities of future teachers of biology can be used in the process of improving technologies.

Keywords: creative activity, educational effectiveness in teaching biology, the globalized era of axborts, information technology, development.

Bugungi kunda butun dunyoda hartomonlama globallashuv va integratsiya jarayonlari kuchayib bormoqda-ki, O'zbekiston ham bu jarayonlar oqimidan mustasno emas. Xalqaro siyosiy doiradagina emas, balki ichki siyosiy muhitda ham farovon va barqaror jamiyat qurish uchun kuchli va malakali, siyosiy va huquqiy bilimlarga ega kadrlar kerak. Hozirgi kunda o'quvchilar, talabalar, tinglovchilar aqliy ta'lmini rivojlantirish uchun ta'lif va tarbiya birligiga beriladigan bilimning ilmiy bo'lishi, bilimning sistemali va izchil bo'lishi barobarida zamonaviy pedagogik axborot texnologiyalaridan ham samarali foydalanishga erishilmoqda. Uzlusiz ta'lif tizimida tashkil etiladigan o'qitish jarayonining samaradorligini oshirish yuzasidan qabul qilingan me'yoriy hujjalarda pedagogik axborot texnologiyalaridan uyg'un foydalanish muhim vazifa sifatida belgilangan. Darhaqiqat, axborotlar globallashgan davrda ta'lif-tarbiya jarayonida pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalangan holda o'qitish samaradorligini oshirish dolzarb muammo sanaladi.

Tabiiy fanlar, jumladan, biologiyani o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish uchun biologiya ta'lif mazmuning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish zarur: tirik obyektlar bilan ishslash, ularda kechadigan hayotiy jarayonlarni kuzatish, tajriba qo'yish va boshqalar.

Mamlakatimizda ta'lif tizimini isloh qilish borasida

amalga oshirilayotgan o'zgartirishlar va yangiliklar asosida pedagog xodimlarga qo'yilayotgan zamonaviy talablar ta'lif va yoshlar to'g'risidagi hukumat tomonidan qabul qilingan qarorlarning mazmun-mohiyati va ahamiyatini tushunib yetadigan hamda targ'ibot qiladigan o'z fanini chuqur biladigan, pedagogik jarayonlarda o'quvchilarining subektivligini va faolligini oshirishga alohida ahamiyat qaratadigan; o'zaro do'stona munosabatlarga asoslangan hamkorlikda faoliyat ko'rsatish ko'nikmalariga ega bo'lgan; pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish, o'quvchilar va pedagoglar hamkorligini shakllantirish va muvofiqlashtirish, pedagogik jarayonlarda motivlashtirish refleksiv faoliyat jarayonlarini tashkil etish asosida refleksiv ta'limi muhitni shakllantirish yo'nalishlari-da zaruriy bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lgan o'quvchi shaxsini shakllantirishni taqozo etadi [2].

Darhaqiqat, mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, "Yoshlarimiz haqli ravishda Vatanimizning kelajagi uchun javobgarlikni zimmasiga olishga qodir bo'lgan, bugungi va ertangi kunimizning hal etuvchi kuchiga aylanib borayotgani barchamizga g'urur va iftixor bag'ishlaydi. Bu sohada olib borayotgan keng miyosli ishlarimizni, xususan, ta'lif-tarbiya bo'yicha qabul qilingan umummilliy dasturlarimizni mantiqiy yakuniga yetkazishimiz zarur. Shu maqsadda tegishli va-

zirlik va idoralar hamda butun ta'lif tizimining, hurmatli domlalarimiz va professor-o'qituvchilarning eng muhim vazifasi – yosh avlodga puxta ta'lif berish, ularni jismoniy va ma'naviy yetuk insonlar etib tarbiyalashdan iboratdir. Farzandlarimiz uchun zamonaviy ish joylari yaratish, ularning hayotda munosib o'rinn egallashini ta'minlashga qaratilgan ishlarimizni yangi bosqichga ko'tarishni davrning o'zi taqozo etmoqda" [1, 34].

Pedagogik jarayonlarni tashkil etish, boshqarish, sifat va samaradorligini barqaror rivojlantirishda o'qituvchilarning faoliyati samaradorligi asosan ularning pedagogik jarayonlar va ularni tashkil etish va boshqarish yo'nalishidagi tushunchalari, bilimi, ko'nikma va malakalari darajasiga hamda ularning shaxsiy xususiyatlari va kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan shaxsiy sifatlar, shuningdek, qobiliyatlar, mahorati va kasbiy tajribasiga bog'liq bo'ladi.

Biologiya fanini o'qitishda axborot texnologiyalarining yuqorida qayd etilgan vazifalarini e'tiborga oлган holda, ta'lif-tarbiya jarayonida foydalanish yo'larini belgilash va amaliyotga joriy etish bugungi kunda dolzarb vazifa sanaladi.

Biologiya fanini o'qitishda ta'lif samaradorligini oshirish yo'llarini tahlil etib o'rganar ekanmiz, biologiya fanini mutaffakirlarimiz ta'lif jarayonini samarali yo'llarini tashkil etishni quyidagicha izohlashgan:

Ibn Sino bolani mактабда o'qitish va tarbiyalash masalasiga katta ahamiyat berib, "Tadbir ul-manozil" asarining maxsus bo'limini ana shu masalaga bag'ishlagan. Kitobning "Bolani mактабда o'qitish va tarbiyalash" bo'limida bolani mактabga jalb qilish haqida to'xtalgan. Uning ta'kidlashicha, mактabga barcha kishilarning bolalari jalb etilishi va hamma bolalar birga o'qitilishi va tarbiyalishi lozim. U bolani uy sharoitida yakka o'qitishga qarshi bo'lgan, bolani mактабда jamoa bilan o'qitishning foydasini quyidagicha ifodalagan:

1. Agar bolalar birga o'qisa, zerikmaydi, ularda fanni egallashga qiziqish yuzaga keladi, bir-biridan qolmaslik uchun harakat qilishadi, musobaqalashish istagi rivojlanadi. Bularning hammasi o'qishning yaxshilanishiga yordam beradi.

2. O'zaro suhbatda bolalar bir-birlariga kitobdan o'qib oлганlarini, kattalardan eshitganlarini hikoya qiladilar.

3. Bolalar birga to'planganlarida bir-birlarini hurmat qila boshlaydilar, do'stlashadilar, o'quv materiallarini o'zlashtirishda bir-birlariga yordamlashadilar, bir-birlaridan yaxshi odatlarni o'rganadilar.

Ibn Sino o'z asarlarida o'quvchiga ta'lif-tarbiya berishda quyidagi tamoyillarga amal qilish kerakligini ta'kidlaydi: birdaniga darslik bilan band qilib qo'ymaslik; yengildan og'irga o'tish; jamoa bo'lib o'qitishga e'tibor berish; bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi, qobiliyatini hisobga olish va hokazolar haqida o'z fikrini yozib goldirgan.

Burxoniddin az-Zarnujiy "Ta'lif oluvchiga ta'lif

berish va ta'lif berish yo'llari" risolasida ilm va kasb-hunar o'rganishning asosiy shartlari sifatida o'quvchida jiddiy istak, kayfiyat bo'lishi lozimligini, shundan keyin yaxshi muallim hamda yetarlicha vaqt zarurligini yozgan [3, 63].

Ta'lif jarayonida o'quvchi o'qituvchining bevosita rahbarligida, ta'lif mazmuni, metodlari, vositalari va shakllari yordamida organik olamning qonuniyatlarini, hodisa va voqealarning mohiyati, o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi va bilim, ko'nikma hamda malakalarni egallaydi.

Biologiya fanini o'qitish jarayonining samaradorligini oshirishda quyidagilar e'tiborga olinishi lozim:

1. O'qitish jarayonining maqsadiga erishish uchun uning mazmuniga mos holda, vosita, metod va shakllarini tanlash. Ularning tahsil oluvchilarining motivi, ehtiyoji, qiziqishiga uyg'unligi.

2. O'qitish jarayonini loyihalash, o'qitish mazmuni va maqsadga erishish vositalarini tanlash, o'quv materialini turli usullar yordamida yetkazish va ongli o'zlashtirishga erishish.

3. Tahsil oluvchilarning o'quv operatsiyalarini bajarisht, o'qituvchi va tahsil oluvchilarning o'quv ishlarini samarali tashkil etish.

4. O'qitish jarayonida teskari aloqani tashkil etish, nazorat va o'quv materialini o'zlashtirish jarayoniga tegishli o'zgartirishlar kiritish va o'z-o'zini nazoratini amalga oshirish.

5. Tahlil va o'z-o'zini tahlil qilish, o'qitish natijasini baholash.

6. Darsni, o'qitishning boshqa shakllari (darsdan, sinfdan, mактabdan tashqari ishlar, ekskursiyalar) bilan uyg'unlikda tashkil etish.

Bundan tashqari, samaradorlikni oshirishda o'qitish jarayonining tashkilotchisi, boshqaruvchisi bo'lgan o'qituvchi faoliyati muhim rol o'ynaydi.

O'qituvchining faoliyati yosh avlodning aqliy, axloqiy, ruhiy, jismoniy qobiliyatlarini uyg'un ravishda rivojlantirish maqsadida ta'lif mazmuniga binoan ularning o'quv-bilish faoliyatini tashkil qilish va boshqarish sanaladi. U quyidagilardan iborat:

- o'quv materialini tanlash, sistemaga solish, mantiqiy ketma-ketlikda loyihalash;

- tahsil oluvchilarning o'quv materialini qabul qilish, anglash va onglio'zlashtirish imkonini beradigan o'qitish vositalari, metodlari va shakllarini tanlash;

- pedagogik jarayonni yaxlit holda har bir tahsil oluvchilarning o'qitish maqsadlariga muvofiq o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish, ularning bilimlar tizimi va bilimlarni o'zlashtirish usullarini egallashlariga erishish;

- o'zining va tahsil oluvchilarning mashg'ulot davomidagi faoliyatini rejalashtirish [3, 98].

O'qituvchining ta'lif jarayonini boshqarish vazifasi o'qitish jarayoniga faqat tegishli o'zgartirishlar kiritish bilan cheklanmasdan, balki mazkur jarayonning subyek-

ti bo'lgan tahsil oluvchilar shaxsida axloqiy sifatlarning shakllanishi, ma'naviy yuksalishni ko'zda tutadi. Bunday faoliyatni boshqarish uchun o'qituvchi, avvalo, faoliyat turlari, unga ta'sir etuvchi tashqi va ichki omillar, istiqboldagi maqsad va vazifalarni loyihalashi, olinadigan natijalarni faraz qilishi zarur.

Xorijiy adabiyotlarda o'qitish jarayonida talabalarda ijodiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirish yo'llari bayon etilgan. Mazkur adabiyotda o'quvchilarning shaxs va kelgusida kasbiy faoliyatida ijodiy fikr yuritish muhim o'rinni tutishi qayd etilgan. Shuni qayd etish lozimki, ijodiy faoliyat tajribalarini shakllantirish uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, uning bosqichlariga to'liq amal qilingandagina, ko'zlangan natijani olish mumkin. Ijodiy faoliyat tajribalarini shakllantirish uchun biologiya o'qituvchisi har bir mashg'ulotlarda ijodiy faoliyatda o'quv topshiriqlaridan foydalanish lozim. Biologiya fanidan foydalaniladigan ijodiy faoliyatda o'quv topshiriqlari jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Qiyinlik darajasi ijodiy (kreativ) o'quv topshiriqlari.
2. Keys-stadi topshiriqlari.
3. Nostandard test topshiriqlari.

Mazkur topshiriqlar ijodiy faoliyatni shakllantirish va rivojlantirishga zamin yaratadi. Biologiya o'qituvchisi mazkur o'quv topshiriqlarni tuzishda, albatta, o'rganiladigan mavzu mazmunini qayta ishlari, o'quv muammolarni vujudga keltirishi, talabalarning avval o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini yangi, kutilmagan vaziyatlarda qo'llashini e'tiborda tutishi lozim. Mashg'ulotlar davomida mazkur o'quv topshiriqlarni bajarish jarayonida muammolarni sezgi organlari orqali idrok etishi, tasavvur qilishi, abstraksiyalashi, muammoni mantiqan mushohada qilishi, aqliy operatsiyalar tahlil, sintez, taqqoslash, qiyoslash, umumlashtirish va xulosa yasash orqali muammoning yechimini topishi nazarda tutiladi [4, 74].

Fikr inson faoliyati, uning o'z kuchi, qudrati va bilimi ni tashkil etuvchi ma'naviy-insoniy sifatidir. Fikr rivoji ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lganligi uchun, biologiyani o'qitish jarayonida o'quvchilarning mustaqil va ijodiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirish zarur.

Biologiyani o'qitishda o'qituvchi o'quvchilarning mustaqil va ijodiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun, avvalo:

- o'quvchilarning darsda mustaqil ishslashlari uchun o'quv topshiriqlarini tuzishi, biologik obyektlar, tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlarni o'rganish maqsadida tajriba va kuzatish o'tkazish yuzasidan ko'rsatmalar tayyorlashi;
- o'quvchilarning qiziqishlarini hisobga olgan holda, ularning mustaqil ta'limi uchun qo'shimcha adabiyotlar va multimedialarni tanlashi lozim;
- o'quvchilarning mustaqil va ijodiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ta'lim-tarbiya jarayonida rivo-

jantiruvchi ta'limgan texnologiyasini qo'llash zarur.

O'quvchilarda ijodiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishda o'qituvchi tahliliy fikr yuritishning tarkibiy qismlaridan, xususan, mustaqil fikr yuritish ko'nikmalaridan foydalanishi mumkin. Shuni qayd etish kerakki, o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirmay turib, ijodiy fikr yuritish ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish mumkin emas. O'quvchilar ijodiy faoliyat tajribalarini egallashda aqliy faoliyat usullari bo'lgan o'rganilayotgan obyektni tahlil qilish, taqqoslash, tarkibiy qismlarga ajratish, sintezlash, sabab-oqibat bog'lanishlarini tasavvur qilishi, umumlashtirish va xulosa yasashni egallagan bo'lishlari lozim. Shundagina o'quvchilar ijodiy faoliyatning asosini tashkil etadigan xususiyatlardan:

- tanish obyektlarning yangi xususiyatlari va vazifalarini topishi;
- tanish vaziyatlardagi muammolarni mustaqil ravishda hal etish;
- bilim va ko'nikmalarini yangi kutilmagan vaziyatlarda qo'llash orqali muammoni hal etish;
- o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarini amaliyotda ijodiy qo'llashga o'rganishi mumkin [5, 112].

O'quvchilarda mustaqil va ijodiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishning muhim sharti, o'quvchilarning o'z fikrlarini dalillash va asoslash sanaladi. Shu sababli o'quvchilarning mustaqil va ijodiy fikr yuritish ko'nikma, malakalar, asosan, zamonaliv yondashuvlarga asoslangan ta'limgan texnologiyalardan foydalanish orqali rivojlantiriladi. Jumladan, muammoli, hamkorlikda o'qitish, didaktik o'yin texnologiyalaridan ta'limgan jarayonida foydalanish orqali o'quvchilarda ijodiy faoliyatlarini rivojlantirish samaradorligi yuqori hisoblanadi. Biologiya fani bo'yicha o'quvchilarda ijodiy faoliyatlarini rivojlantirishda o'quv ishlarining darslar va ular bilan bog'liq bo'lgan ekskursiyalar, uy ishlari, darsdan tashqari ishlari va sinfdan tashqari ishlari kabi shakllarida ijodiy izlanish xarakterdagagi topshiriqlar berish tavsiya etiladi.

Xulosa qilib aytganda, biologiya fanini o'qitishda ta'limgan samaradorligini oshirishda o'qituvchi va o'quvchi, ya'ni tahsil oluvchining o'rni birdekdir. Hozirgi zamona ta'limgan tarbiya jarayonida o'z hukmronligini saqlab keelayotgan an'anaviy ta'limgan, o'quvchilarni yalpi o'qitishni va o'quvchilarning bilish faoliyati passiv tinglovchi sifatida tashkil etishni nazarda tutadi. O'qitish ishlarini tashkil etishda o'rta saviyali o'quvchi nazarda tutiladi, o'quvchilarning mustaqilligi e'tibordan chetda qoladi, o'quv faoliyati o'qituvchi tomonidan boshqariladi. Biologiya ta'limgan darsda o'quvchilar ijodiy faoliyatlarini rivojlantirishda zamonaliv ta'limgan yondashuvlarga asoslangan hamda o'quvchi shaxsini kompetentlilikini ta'minlashga qaratilgan ta'limgan texnologiyalaridan foydalanish ta'limgan tarbiya samaradorligini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston Davlatini birligida barpo etamiz. –T.: O'zbekiston, 2016. – 32 b.
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-sonli “Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat standartlarini tasdiqlash to'g'risida”gi qarori. <https://lex.uz/docs/-3153714?ON-DATE=24.03.2020>
- Рахматов У.Э. Биологиядан Масала ва машқлар ечиш (цитология ва генетика асослари). Ўқув қўлланма. Тафаккур авлоди, 2020. – 272 б.
- Мавлонов О., Тиловов Т., Аминов Б. Биология (Одам ва унинг саломатлиги) Умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синф учун дарслик. – Т., 2019 й. – 192 б.
- Tuning Educational Structures in Europe. Final Report – Pilot Project. Phase 1 /Edited by Julia Gonzalez, Robert Wagenaar. – Groningen and Bilbao, University of Deusto, University of Groningen, 2003. – 316 p.

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ К ОЦЕНКЕ ВЛИЯНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ТЕМПЕРАТУРЫ СРЕДЫ НА СВЕТОПОТОК СВЕТОДИОДОВ

Одил Очилов,

Доктор физико-математических наук, доцент,
Центр развития нанотехнологии при Национальном
университета Узбекистана имени М. Улугбека;

Умид Рустамов,

кандидат физико-математических наук, доцент,
Центр развития нанотехнологии при Национальном
университета Узбекистана имени М. Улугбека;

Комилжон Маликов,

Ассистент, Центр развития нанотехнологии
при Национальном университете
Узбекистана имени М. Улугбека.

Аннотация

Статья посвящена влиянию повышения температуры окружающей среды на фотометрические показатели светодиодов. Исследованы зависимости освещенности светодиодов от температуры окружающей среды. Сделан краткий анализ состояния влияния повышения температуры среды на светопоток светодиодов.

Ключевые слова: светодиод, светильник, температура окружающей среды, освещенность, световой поток.

Annotatsiya

Maqola atrof-muhit haroratining oshishi svetodiodlarning fotometrik ko'rsatkichlariga ta'sirini o'rGANISHGA bag'ishlangan. Svetodiodlarning yorug'lik oqimining atrof-muhit haroratiga bog'liqligi o'rGANILADI. Atrof-muhit haroratining oshishi LEDlarning yorug'lik oqimiga ta'siri holatining qisqacha tahlili amalga oshiriladi.

Kalit so'zlar: Svetodiod, yoritkich, atrof-muhit harorati, yoritilganlik, yorug'lik oqimi.

Annotation

The article is devoted to the influence of an increase in ambient temperature on the photometric indicators of LEDs. Dependences of illumination of light-emitting diodes on ambient temperature are investigated. A brief analysis of the state of the influence of an increase in the temperature of the environment on the light flux of LEDs is made.

Keywords: LED, lamp, ambient temperature, illumination, luminous flux.

Светодиод или светоизлучающий диод (СД, СИД; английский: light-emitting diode(LED)) - полупроводниковый прибор с электронно-дырочным переходом, создающий оптическое излучение при пропускании через него электрического тока в прямом направлении. Излучаемый светодиодом свет лежит в узком диапазоне спектра, то есть светодиод изначально излучает практически монохроматический свет (если речь идёт о СД видимого диапазона) - в отличие от лампы, излу-

чающей более широкий спектр, от которой определённый цвет свечения можно получить лишь применением светофильтра. Спектральный диапазон излучения светодиода в основном зависит от типа и химического состава использованных полупроводников и ширины запрещённой зоны. При пропускании электрического тока через р-п-переход в прямом направлении носители заряда – электроны и дырки – движутся навстречу и ре-комбинируют в обеднённом слое диода с излу-

чением фотонов из-за перехода электронов с одного энергетического уровня на другой. Не все полупроводниковые материалы эффективно испускают свет при рекомбинации.

Эффективные излучатели относятся к прямозонным полупроводникам, то есть к таким, в которых разрешены прямые оптические межзонные переходы, типа $A^{III}B^V$ (например, GaAs или InP) и типа $A^{II}B^VI$ (например, ZnSe или CdTe). Варьируя состав полупроводников, можно создавать светодиоды для всевозможных длин волн от ультрафиолета (GaN) до среднего инфракрасного диапазона (PbS). Диоды, изготовленные из не прямозонных полупроводников (например, Si, Ge, CdSi), свет практически не излучают. В связи с развитием кремниевой технологии, активно ведутся работы по созданию светодиодов на основе кремния [1, 65].

Главная цель данного исследования является изучение изменения фотометрических показателей светоизлучающего диода (СИД), с учётом влияния температуры окружающей среды. Эксперименты проводились с использованием мощных СИД, подвергшихся внешней термической нагрузке. [2, 25]. Температура внутри климатической камеры соответствовала температуре окружающей среды при работе СИД. Температура внутри камеры измерялась при помощи термопары ТХА (термопара хромель-алюминий). Полученные данные представлены в табличном виде и сопоставлены с результатами измерений светового потока. Для установления связи между параметрами полученные результаты статистически анализировались [3, 5].

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В экспериментах использовались изготовленные различными производителями СИД размером 3-5 мм с большим световым потоком и рабочим током 10 - 50 мА. Напряжение пробоя было равно 4-8 В, а мощность при указанном токе – 40 - 400 мВт [4, 12]. Партия, выбранная для проведения экспериментов, состояла из 10 СИД на основе арсенида-галлия приведённые на таблице 1.

Характеристики исследованных СИД.

Таблица 1.

№	Марка СИД	Химическая формула	Технические показатели	Страна производителя
	LC-3WW-C45	GaAs	40 мВт, белый	Китай

	LC-3WW-C45	GaAs	70 мВт, белый	Китай
	LC-3NW-C45	GaAs	120 мВт, белый	Китай
	LC-3NW-C45	GaAs	150 мВт, белый	Китай
	LC-3PW2-C45	GaAs	180 мВт, белый	Китай
	LC-3PW2-C45	GaAs	220 мВт, белый	Китай
	LC-3PW-C45	GaAs	260 мВт, белый	Китай
	LC-3PW-C45	GaAs	310 мВт, белый	Китай
	LC-3PW5-C45	GaAs	360 мВт, белый	Китай
	LC-3PW5-C45	GaAs	400 мВт, белый	Китай

Перед началом экспериментов СИД включены несколько часов, при температуре $t=20$ °C, чтобы констатировать не изменение значение светопотока от постоянной температуры окружающей среды. [5, 15]. Светодиоды маркировались как указано в таблице СИД 1, СИД 2..., СИД 10 и помещались в испытательную камеру (рис. 1).

Камера имела две важных свойства: позволяла поддерживать внутри себя постоянное значение температуры и выступала в роли интегрирующей сферы. Каждый из СИД монтировался в центре внутренней верхней части камеры. Освещенность (световой поток) измерялся люксметром марки LX-1010B. Внутри камеры создана условия для минимизации попадания от отражённого света, тем самым обеспечили прямое попадания на фотоэлемент люксметра свет от СИД. Наверху экрана был помещена термопара ТХА для измерения температуры в камере. Температура в камере повышалась электрической спиральной печкой. На рис. 1. схема экспериментального устройства СИД, которая использовалась при проведении испытаний [6, 55].

Экспериментальное устройство помещалась в комнате, в которой поддерживалась температура 20 °C(± 1 °C). Устройства управления, располагавшиеся вне камеры, обеспечивали требуемые рабочие токи находящихся в камере СИД [7, 65].

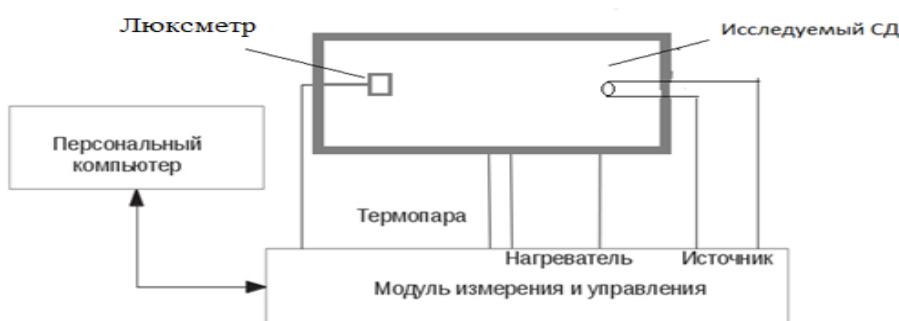

Рис. 1. Схема экспериментального устройства, которая использовалась при проведении испытаний.

СИД подвергались воздействию разных температур окружающей среды, и при этом регистрировались соответствующие относительное изменения светопотока светодиода. Температура окружающей среды T

изменялась от 20 до 70 °C. Полученные данные были представлены в виде графиков, показывающих, что светопоток уменьшается с ростом T почти линейно (рис. 2).

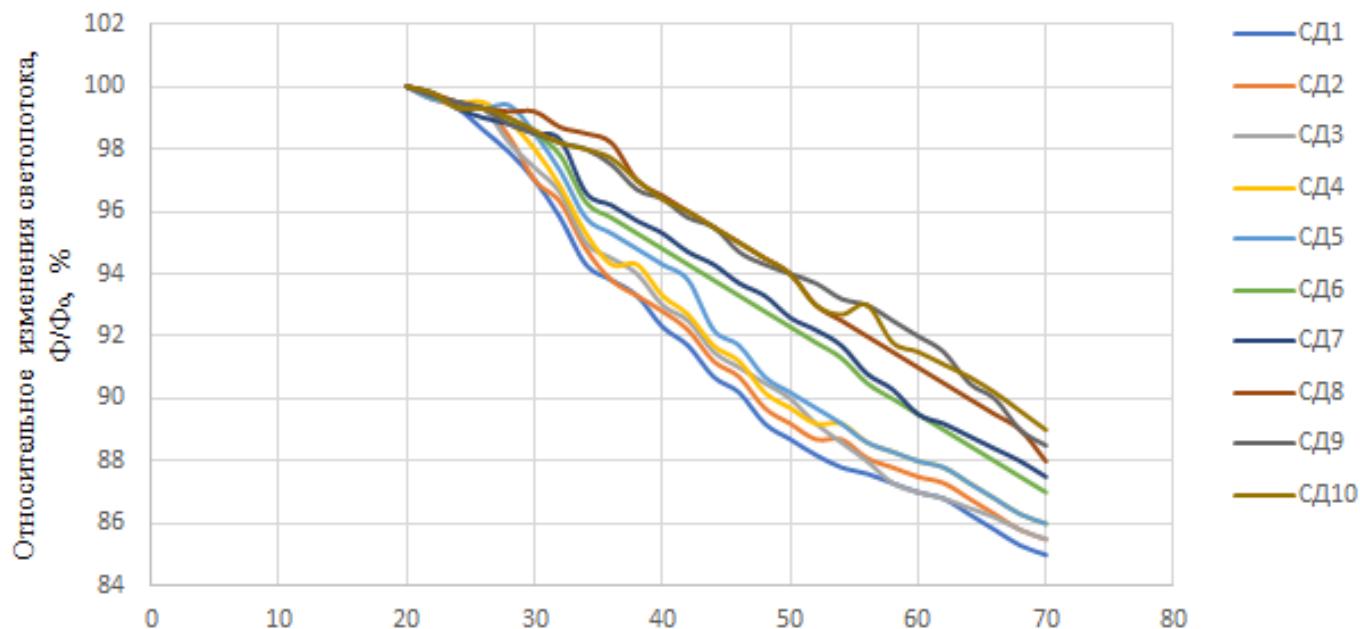

Рис. 2. График зависимости температуры окружающей среды и светопоток светодиодов

Целью исследований было определение влияния T на характеристики СИД с большим световым потоком. Как следует из результатов эксперимента, увеличение температуры T приводит к уменьшению светового потока. У СИД 1, СИД 2 и СИД 3 световой поток уменьшился от 100 до 85 %, у СИД 4 и СД5 – до 87 %, у СИД 6 и СИД 7 – до 88 %, а у СИД 8, СИД 9 и СИД 10 – до 89%. Также, данный эксперимент показывает

что, у СИД большой мощности уменьшение светового потока меньше, чем у СИД малый мощности. Эти и аналогичные исследования отражают термочувствительность СИД. Так как большинство светильников с СИД – приборы закрытого типа, и тепло, которое «заперто» внутри светильника, существенно влияет на световой поток СИД.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- Емельянов А.М., Соболев Н.А., Шек Е.И. Кремниевые светодиоды, излучающие в области зона-зонных переходов: влияние температуры и величины тока // Физика твердого тела. – 2004. – Т. 46. – Вып. 1. – С. 44-48.
- O.O. Ochilov, O.O. Ochilova. Difraction on LEDs // NeuroQuantology, 2022, Volume 20, Issue 18, doi: 10.14704/nq.2022.20.18.NQ80016. – С. 137.
- Xi Y. and Schubert E.F. Junction–temperature measurement in GaN ultraviolet light-emitting diodes using diode forward voltage method // Appl. Phys. Lett. 85, (2004). – С. 2163
- Сергеев В.А., Ходаков А.М. Расчет и анализ распределений плотности тока и температуры по площади структуры InGaN/GaN мощных светодиодов // Физика и техника полупроводников. – 2010. – Т. 44. – Вып. 2. – 234 с.
- Cao X.A., LeBoeuf S.F., Rowland L.B., Yan C.H. and Liu H. Temperature-dependent emission intensity and energy shift in InGaN/GaN multiple-quantum-well light-emitting diodes // Appl. Phys. Lett. 82, – 614 с.
- Н.С.Грушко и др. Влияние температуры на ампер-яркостные характеристики светодиодной структуры на основе InGaN // Физика и техника полупроводников. – 2009. – Т. 43. – Вып. 10. – 1402 с.
- Шуберт Ф. Светодиоды. – М.: Физматлит, 2008. – 496 с.

PUBLITSISTIK MATNNI SINTAKTIK-STILISTIK ASPEKTDA O'RGANISH

Umida Usmonova,
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Maktagacha va boshlang'ich ta'linda xorijiy til
kafedrasи katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada publitsistik matnning o'ziga xos xususiyatlari o'r ganilgan va ilmiy tahlil qilingan. Publitsistikaga oid ayrim janrlarning so'zlashuv jarayoni bilan bog'liqligi unda so'zlashuv uslubiga oid xususiyatlarning namoyon bo'lishi, matn mazmunning tartibi, tahlil va mulohazalarning to'g'riligi va dolzarbligi uchun ham stilistik aspektlarga e'tibor berish kerakligi keltrilgan.

Kalit so'zlar: publitsistika, publitsistik matn, asar, ma'no, munosabat, stilistika, uslub, nutq.

Аннотация: В данной статье исследуются и научно анализируются особенности журналистского текста. Упоминается, что некоторые публицистические жанры связаны с разговорным процессом, что необходимо обращать внимание на стилистические аспекты для проявления особенностей разговорного стиля, порядок содержания текста, правильность и актуальность анализа и комментарии.

Ключевые слова: журналистика, публицистический текст, произведение, смысл, отношение, стилистика, стиль, речь.

Annotation

In this article, the specific features of journalistic text are studied and scientifically analyzed. It is mentioned that some journalistic genres are related to the conversational process, that it is necessary to pay attention to the stylistic aspects for the manifestation of the characteristics of the conversational style, the order of the text content, the correctness and relevance of the analysis and comments.

Keywords: journalism, journalistic text, work, meaning, attitude, stylistics, style, speech.

Publitsistik uslub o'zbek tili funksional uslublari tizimida kitobiy uslub sifatida qaraladi. Unda amal qiladigan barcha me'yorlar adabiy til me'yorlari doirasida bo'lishi taqozo etiladi. Publitsistikaga oid ayrim janrlarning so'zlashuv jarayoni bilan bog'liqligi unda so'zlashuv uslubiga oid xususiyatlarning namoyon bo'lishiga ham olib keladi. Har ikki uslub xususiyatlari uyg'unlashgan holda yuzaga chiqishidan qat'i nazar, Publitsistik uslub kitobiy uslub va so'zlashuv uslubining etalonni sifatida omma uchun adabiy nutq namunasi vazifasini o'taydi [1, 5].

Bu uslublarga bog'liq ravishda publitsistik matnlar yozma va og'zaki shakllarda namoyon bo'ladi. Ammo yozma shakldan foydalanish ustunlik qiladi. Siyosiy sharhlovchilar, komentatorlar, eshittirishni olib boruvchilar, diktirlarning chiqishlari va suhbatlariga oldindan tayyoragarlik ko'riladi – qog'ozga tushiriladi. Hech qanday tayyorgarliksiz amalga oshiriladigan, spontan nutqdan foydalanish undan keyingi o'rinda turadi. Ba'zi holatlar da bu ikki shakl aralash holda keladi. Siyosiy-publitsistik nutqning bu ko'rinishidan ko'pincha davlat rahbarlari foydalanadilar [2, 6].

Publitsistika tufayli, radio va televide niye tilida tez-tez murojaat qilib turilishi natijasida nutqning og'zaki shakli faqat maishiy faoliyat doirasida qolib ketmadi, u so'zlashuv va kitobiy nutq doirasida ham amal qila boshladi. Deyarli kitobiy vositalar qo'llaniladigan ilm-fan, rasmiy axborot, publitsistikaga ham kirib bordi. Bu esa kitobiy va so'zlashuv nutqini o'zaro yaqinlashtirishga,

faollashtirishga va jadallashtirishga xizmat qildi. Aytiganlardan shunday xulosa kelib chiqadiki, publitsistika va jurnalistika mutlaq bir uslubga xos bo'lgan usullardan foydalanayotgani yo'q. Unda nutqning hozirgi o'zbek tili keng qamrovli tizimidagi barcha – kitobiydan (ilmiy, rasmiy, publitsistik, badiiy) tortib, so'zlashuv nutqigacha (adabiy-so'zlashuv, muomala-maishiy, oddiy nutq) elementlari keng qo'llanilmoqda.

Publitsistik uslubning o'zbek tili funksional uslublari tizimida tutgan o'rni qanday va uning o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat degan savollar mazkur uslubning mohiyatini aniqlashimizga yordam beradi.

Yuqorida ko'rib o'tganimiz ekstralengvistik shart-sharoitlar bilan chambarchas bog'liq holda publitsistik uslub o'z lingvistik uslubiy xususiyatlarini namoyish etadi. Bu xususiyatlarni til qatlamlarining barcha sathlarida namoyon bo'ladi. Masalan, fonetik sathda kitobiy va so'zlashuv elementlarini talaffuz qilishning uyg'unligi, ohangning muayyan semantik-stilistik vazifalarni bajarishga bo'ysundirilishi; leksik sathda ijtimoiy-siyosiy leksikani samarali qo'llash; morfologik – so'z yasalishi sathida ot va fe'lning kategorial shakllarini faol ishlatalish; abbrevituralar, qisqartmalardan foydalanish; sintaktik sathda sintaktik qurilmalarning oddiyligi, gap qurilishining tartibliligi, jumlaning mantiqiy markazi hisoblanadigan gap bo'laklari inversiyasi, poetik sintaksis va sn elementlari kabilalar mazkur uslubning lingvistik xususiyatlaridir [2, 5].

O'zbek tili funksional uslublarida sintaktik kategori-

yalarning amal qilishida ham umumiylik, ham xususiylik mavjud. Bu qonuniyat publitsistik uslubga ham daxldor. Xususiylikning namoyon bo‘lishi OAVlarining janr xususiyatlari bog‘liq. Shu ma’noda ekstralengvistik omillarga ham bog‘liq bo‘lgan holda radio, televideeniye va gazeta-jurnallar tili va bayon uslubi bir-birlaridan farqlanadi. Masalan, radio nutqini olaylik. Soha tadqiqotchilarining radiojurnalistikaga oid ishlarda “uzun jumlalar, kirish va ergash gaplarga radio chiday olmaydi”, “ergash qo‘shma gaplar radioning dushmani” singari fikrlarini eslaylik.

Teleradio nutqida og‘zaki nutq xususiyatlari mavjud bo‘lsa-da, kitobiy nutq elementlari qo‘llanilishi ustunlik qiladi. Lekin kitobiy sintaksisning sifatdosh va ravishdosh oborotlar, kiritma gaplar kabi til birliklarining qo‘llanishi nutqda g‘alizlikni keltirib chiqarishi mumkinligini e’tibordan chetda qoldirib bo‘lmaydi.

Sintaktik xususiyatlari ko‘ra gazeta va jurnallar tili radio-televideeniye tilidan anchagina farqlanadi. Har bir material ustida bemalol o‘y়lash, kerakli joylarga o‘zgartishlar kiritish va tahrir qilish imkoniyati matubot tilining bir qadar mukammal bo‘lishiga yordam beradi.

Bu imkoniyatlarni ishga solish gazeta uchun tayyorlangan materialni nomlashdan boshlanadi. Tohir Malikning “Bekajon” gazetasiga bergen materialga murojaat qilsak, unda iboralar va xalq maqollari yoki shu xarakterdagi gaplar, so‘roq va undov gaplarning materialga sarlavha sifatida keltirilishi tasviriylik talabi bilan bo‘ladi: *Ishq boshqa, havas boshqa. “Bilmayin bosdim tikanni – tortadiman jabrini. Bilsam erdim, bosmas erdim – tortmas erdim ul tikanning jabrini”*. Dunyoda ishq-muhabbatdan begona odam yo‘q singari sarlavhalar ixcham tarzda materialning mohiyatini ochib beradi.

A.Mamajonov publitsistik matnlarda yoyiq sodda gaplar chastotasi qo‘shma gaplarga nisbatan yuqori ekanligini aniqlagan. J.Djumabayeva o‘zining “Mustaqillik davri publitsistik asarlaridagi qo‘shma gaplar talqini” nomli ishida mazkur uslubda qo‘shma gaplarning teng va tobe tarkibli tipik turlari ko‘p qo‘llanishini, teng va tobe tarkibli qo‘shma gaparlarda bиринчи qismlar yoki ikkinchi qismlari bir tarkibli gaplardan iborat bo‘lganda, odatta, axborot yetkazish, ta’kidlash, voqealarning ketma-ket bajarilganligi, xulosalash, urg‘u berish, da’vat etish, izoh

berish, qat’iylik, eslatish kabi qator mazmun munosabatlari ifodalanishini aniqlagan.

Publitsistika ijtimoiy-siyosiy hayot voqealariga faol aralashgani singari zamonaviy til rivoji va taraqqiyotiga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatib boradi. Aytish mumkin bo‘lsa, ana shu taraqqiyot darajasini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Masalan, birgina o‘zbek terminologiyasi taraqqiyotini olaylik. Bu haqda akad. A.Hojiyevning aytganlarini eslaylik: “Hozirgi o‘zbek adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyotida vaqtli matbuotning roli ham juda muhimdir. Xuddi shu vaqtli matbuotda, ayniqsa, gazetada, adabiy tilning barcha stillari o‘z aksini topadi. Shu bilan birga, ijtimoiy aloqaning bu formasi kundalik hayotda muhimligi, operativligi va ommaviyligi bilin ham xarterlanadi. Shu jihatdan, “adabiy tilning eng muhim laboratoriysi” degan iborani vaqtli matbuotga nisbatan aytish juda ham o‘rinli bo‘ladi” [3, 8].

Anglashiladiki, publitsistik matnlarda yuz beradigan sintaktik o‘zgarishlar tasviriylik bilan bog‘liq. Odatdagi standart gap qurilishi, shtamp xarakteridagi jumlalarning qo‘llanilishi xabar mazmuni dagi materiallarga xos. Shuning uchun ham M.N.Kojina sintaksisdagi ekspresiv vositalar va standartlar uyg‘unligini stilistikaning prinsiplari dan biri sifatida qaragan.

Xulosa qilib aytganda, maqolada sintaksis o‘rganishga e’tibor qaratilgan. Bu aspekt matnlardagi qisqa so‘zlar va xatolarni aniqlash maqsadida muhimdir. Masalan, maqolada keltirilgan iboralar va qo‘shimchalar to‘g‘ri tartibda yozilishi kerakligi, bu kabi sintaktik muammolarni bar-taraf qilish uchun xizmat qilishi, stilistik aspektlarga ham maqolada aloqa qaratilgan. Matnlar tuzilishiga keltirilgan frazalar, ishlatilgan so‘zlar va ularning mazmuni, turli til turlari, uslub va shakllar, jamiyatdagi xabarlar kabi stilistik tushunchalarga muvofiq tuzilishi lozimdir.

Matnlar tuzilishiga alohida e’tibor qaratilishi kerakligi, ya’ni matnda ishlatilgan manbalarning to‘g‘riligi va mazmuni haqida fikrlashning muhimligi ham maqolada keltirilgan. Jumladan, publitsistik matnning sintaktik-stilistik aspektlarini o‘rganish maqolasi, matnning to‘g‘ri tuzilishiga e’tibor berishning muhimligini keltirib chiqaradi va matnda yozilgan muhim xatolarni aniqlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Galperin I.R. Ingliz tili stilistikasi. – M.: Knijniy dom “LIBROKOM”, Ed.5, 2013. – 336 b.
2. Tixonova E.V. Media matni konfessional taranglikni og‘zaki diagnostika qilish vositasi sifatida // Jahon madaniy, lingvistik va siyosiy makon: aloqadagi innovatsiyalar: ilmiy maqolalar to‘plami. – M.: TransArt, 2014, – 172-186-betlar.
3. Shomaqsudov A. va boshqalar. O‘zbek tili stilistikasi. – T.: O‘qituvchi, 1983, – 112 b.
4. M.Xalilova: “O‘zbek tili stilistikasi asoslari”, “Farg‘ona” nashriyoti, 2009. – 104 b.

TEXNIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA BITIRUVCHI MUTAXASSISNING KOMPETENTLI MODELI

Fayoz Xalilov,
Buxoro muhandislik-texnologiya
instituti doktoranti;

Zarnigor Abidova,
Buxoro muhandislik-texnologiya
instituti “Yengil sanoat mashinalari va
jihozlari” kafedrasi assistenti

Annotations

Maqolada ta'lif muassasasini bitiruvchi mutaxassisning modeli ishlab chiqilgan. Mutaxassislarini tayyorlashning kompetentli yondashuvi mazmuni ochib berilgan va unda hisobga olingan prinsipial holatlar bayon etilgan. Bundan tashqari, buyurtmachilar tomonidan mutaxassis tayyorlashga qo'yilgan talab hamda ta'lif muassasalari professor-o'qituvchilari oldidagi aniq vazifalar to'g'risidagi ma'lumotlar keltirilgan

Kalitli so'zlar: kompetensiya, kompetentlik, kompetentli xarakteristika, kompetentli yondashuv, mutaxassis modeli, texnosoha, ta'lif xizmati, makro-faktorlar, mikro-faktorlar.

Аннотация. В статье разработана модель выпускника высшего образовательного учреждения. Раскрыты смысл компетентного подхода подготовки специалистов в котором изложены все учтённые принципиальные положения. Кроме того, имеется информация о требованиях к подготовке специалистов заказчиками и конкретных задачах, стоящих перед профессорско-преподавательским составом учебных заведений.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, компетентная характеристика, компетентный подход, модель специалиста, техносфера, образовательные службы, макро-факторы, микро-факторы.

Annotation

The article develops a model of a graduate of a higher educational institution. The meaning of the competent approach to training specialists is revealed, which sets out all the fundamental provisions taken into account. In addition, there is information about the requirements for the training of specialists by customers and the specific tasks facing the teaching staff of educational institutions.

Keywords: competence, competence, competent characteristic, competent approach, specialist model, technosphere, educational services, macro-factors, micro-factors.

Keyingi yillarda jahon ta'lif amaliyotida ta'lif tizimi-ni modernizatsiyalash sharoitida o'qitishning zamонави yondashuvi sifatida – kompetentli yondashuv prinsipini joriy etish xususida turli fikrlar bildirilmoqda. Kompetensiya, kompetentlik, tayanch kompetensiya, professionalizm tushunchalarining mazmun-mohiyatini ochib berishga va bunday tushunchalarni ta'lif muassasasini bitiruvchining konseptual modelini ishlab chiqishda joriy etishga e'tibor qaratilmoqda.

Yevropa Ittifoqi tomonidan Bern shahrida o'tkazilgan “Yevropa uchun tayanch kompetensiyalar” nomli simposium bitiruvchi uchun quyidagi beshta tayanch kompetensiyalarini belgilab bergan:

1. Siyosiy va ijtimoiy kompetensiyalar – o'ziga javobgarlik hissini olish qobiliyati, jamoaviy qarorlar qabul qilishda qatnashish, majburlash yo'lini tanlamasdan, muammolarni muqobil muvofiqlashtirish, demokratik institutlar ishini yaxshilashda va ularning faoliyatida qatnashish.

2. Ko'p madaniyatli jamiyat hayotiga tegishli kompetensiyalar – rasizmni kelib chiqishiga to'sqinlik qilish,

ta'limda yoshlarni ko'p madaniyatli kompetensiyalar bilan “qurollantirish”, boshqa madaniyatga, tilga, dingga tegishli insonlar bilan do'stona yashash qobiliyati.

3. Yozma va og'zaki muloqot kompetensiyalar – jamiyat hayotida madaniy muloqot qilish formalarini bilish, bir nechta xorijiy tillarda muloqot qilish madaniyatini egallash.

4. Axborotlashgan jamiyatning yuzaga kelayotganligiga tegishli kompetensiyalar – yangi texnologiyalarni egallash, ularning kuchli va zaif tomonlarini tushunish hamda joriy etish, ommaviy axborot vositalari kanallari orqali tarqatilayotgan axborot va reklamalarga tanqidiy ko'z bilan qarash qobiliyati.

5. Butun umr mobaynidagi o'qishga bo'lgan ehtiyojni anglash kompetensiyalar – professional darajaga erishish uchun uzlucksiz ta'lif olish, o'z ustida tinimsiz ishslash qibiliyati.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, yuqorida keltirilgan kompetensiyalar kamchiliklardan xoli emas. Ular faqat umuminsoniy, universal (universal kompetensiyalar)

xarakterga egadir. Bundan tashqari, belgilangan kompetensiyalar kasbiy belgilar bo'yicha differensirlanmagan va umumkasbiy yo'sinlarni ham akslantirmaydi [4, 50]. Shuningdek, kasbiy kompetentlik xususida ham aniq vazifalar belgilab berilmagan.

Yuqoridagi fikrlar bitiruvchi mutaxassisning kompetentli xarakteristikalarini belgilash borasida respublikamiz rivojlanishining milliy modeliga tayangan holda ilmiy tadqiqotlarni olib borishga da'vat etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sون Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lif tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiysi"da Respublikamizda ta'lifning uzviyligini va uzlusizligini ta'minlash va ta'lif muassasalarida ta'lifni innovatsion rivojlantirish orqali iqtisodiyotning turli sohalari uchun malakali kadrlar tayyorlashda kompetentli yondashish prinsiplarini joriy etish vazifalari belgilab berilgan.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida dunyo hamjamaytada yuz berayotgan tub o'zgarishlar va texnik-tehnologik rivojlanish ta'lif tizimidan haqli ravishda sifat jihatdan yangi natijalarini talab etmoqda [1, 24]. Bunday muammolarning va talablarning kelib chiqishi quyidagi omillar bilan bog'liqidir:

1. Ta'lif muassasalari nafaqat bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lgan va kasbiy funksiyalarini yaxshi bajaradigan ijrochini, balki qo'yilgan maqsadlarni tus-hunadigan va uning natijalariga mas'uliyat bilan yondashadigan, mustaqil va kompetentli qarorlar qabul qiladigan, shuningdek, mavjud muammolarni yechishda o'z imkoniyatlarini namoyon etadigan kasbiy faoliyat subyektini tayyorlashi talab etiladi.

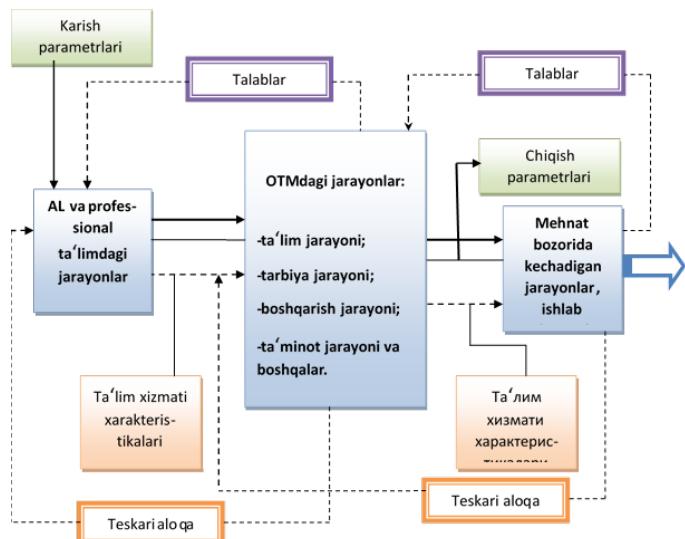
2. Hozirgi kunda dunyo miqyosida ta'lif tizimi ishlab chiqarishdan orqada qolib ketmoqda va bo'lajak mutaxassislarining ta'lif muassasasini bitirgunlariga qadar ularning egallagan bilimlarining eskirishi kuzatilmoqda [3, 2]. Chunki, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish muammolari usida yetuk olimlar, ilmiy-tadqiqot institutlari va ta'lif muassasalaridagi ilmiy laboratoriyalar ilmiy izlanishlarini olib bormoqda va ilmiy asoslangan natijalarni ishlab chiqarishga joriy etmoqda. O'rtacha har ikki yilda ishlab chiqarishda yangi texnologiyalarning kirib kelishi kuzatilmoqda.

3. Bugun nimani o'qitishni ta'lif muassasalari emas, balki buyurtmachi hal qiladi. Boshqacha qilib aytganda, buyurtmachi kompetentli mutaxassisni tayyorlab berishni talab etadi va bu jarayon, o'z navbatida, ta'lif muassasalari professor-o'qituvchilari oldida yangi vazifalarni yuklaydi.

Bunday vaziyatda ta'lif mazmunini bosqicha bosqich o'zgartirib borish, o'quv mashg'ulotlarini innovatsion ta'lif texnologiyalari asosida tashkil etish, ta'lif va ishlab chiqarishni yanada chuqurroq va mazmunli integratsiyalash, shuningdek, elektron interfaol va

multimedia majmualarining yangi avlodini ishlab chiqish hamda ulardan samarali foydalanish metodikalarini ta'minlash va axborotlashgan jamiyat talablaridan kelib chiqqan holda, Respublikamizdagagi ta'lif muassasalarining yagona axborot-ta'lif muhitini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida ta'kidlangan muammolarning yechimini ijobiy hal etishda Oliy ta'lif muassasasini bitiruvchi mutaxassisning modelini ishlab chiqishni va ushbu modelda mavjud komponentlarni tahlil etgan holda, tadqiqotlarni olib borishni lozim topdik. Bunday model ta'lif muassasalari tomonidan kompetentli mutaxassislarini tayyorlash bo'yicha ustuvor vazifalarni amalga oshirishda bajarilishi lozim bo'lgan ishlarni tahlil etish imkonini beradi (1-rasm).

1-rasm. Bitiruvchi mutaxassis modeli

Modelda mavjud barcha komponentlarning yaxlit sifat ko'rsatgichi kirish va chiqish parametrlari orasidagi farq bilan belgilanishi lozim. Bunday farq qanchalik katta bo'lsa, ta'lif sifati shunchalik yuqori ekanligidan dalolat beradi. Modeldagagi komponentlarni aniqlashda akademik litsey, kasb-hunar maktablari va kollejlarda hamda Oliy ta'lif muassasalarida, shuningdek, ishlab chiqarishda va mehnat bozorida mavjud bo'lgan tegishli jarayonlar, ularni birining ikkinchisiga qo'ygan talablari, obyektlar orasidagi aloqalar va ta'lif xizmati xarakteristikalarini asos qilib olindi.

Modelda keltirilgan ushbu komponentlarni alohida tahlil etamiz. Ular orasidagi o'zaro bog'liqlikni va ularni maqsadli integratsiyalash masalalarini ilmiy jihatdan asoslab berish, shubhasiz, bitiruvchi mutaxassis modelining adekvatligini ta'minlashda asos bo'lib xizmat qiladi.

Modelda belgilangan oliy ta'lif muassasalari hamda akademik litsey va professional ta'lif muassasalari o'rta-sidagi mavjud prinsipial aloqadorlikning sifatini ta'minlash bo'yicha Respublikamizning Oliy ta'lif muassasalarida bir qator ijobiy ishlarni amalga oshirilmoqda. Bunday ishlarni Buxoro muhandislik-texnologiya institutida amalga oshirilayotgan ishlarni misolida tahlil etish mumkin. Jumladan, institutda o'rta maxsus va kasb-hunar ta'lifi

hamda Oliy ta'lif o'rtasidagi uzviylikni va uzlusizlikni ta'minlash maqsadida akademik litsey va professional ta'lif muassasalarida fanlar bo'yicha o'quv-uslubiy holatni o'rganish, shuningdek, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni hamkorlikda olib borish va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda, tegishli chora-tadbirlarni amalgalashirish bo'yicha maxsus ishchi guruhlari tashkil etildi. Hozirgi kunga qadar institutning professor-o'qituvchilarini tomonidan professional ta'lif muassasalarida mutaxassislik fanlaridan mashg'ulotlarni zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar asosida o'qitish yo'lgan qo'yildi. Tegishli yo'nalihsilar bo'yicha davlat attestatsiya komissiyasi tarkibi institutning tajribali professor-o'qituvchilarini tomonidan shakllantirildi. Ishchi guruh tomonidan ishlab chiqilgan maxsus dastur asosida professional ta'lif muassasalarida o'quvchilar bilan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni o'tkazish, kasbga yo'nalihsish bo'yicha davra suhbatlarini tashkil etish, fanlar bo'yicha olimpiadalarini o'tkazish, shuningdek, turli viktorina va taniqli fan arboblari bilan uchrashuvlarni tashkil etish ishlari amalgalashirishga oshirildi. Albatta, tizimli ravishda olib borilayotgan bunday ijobiy ishlar kelgusida o'z samarasini beradi va Oliy ta'lif muassasalariga o'qishga keladigan o'quvchilarining bilim va malakalarini oshirishga va ularning komil inson bo'lib shakllanishlarida ijobiy ta'sir o'tkazadi.

Mutaxassis modelida "Oliy ta'lif muassasasi – ishlab chiqarish korxonasi" quyi tizimi o'rtasidagi aloqadorlik alohida ahamiyat kasb etadi. Bu borada ham institutda amalgalashirishga oshirilgan ishlar diqqatga sazovordir. Jumladan, mutaxassislik kafedralarida ta'lif va ishlab chiqarishni yanada chuqurroq integratsiyalash maqsadida institut va ishlab chiqarish korxonalarini o'rtasida ikki tomonlama hamkorlik shartnomalari tuzildi. Hamkorlik shartnomalarda talabalarining malakaviy amaliyotlarini ishlab chiqarish korxonalarida tashkil etish, professor-o'qituvchilar tomonidan institutda olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlari natijalarini ishlab chiqarishda keng joriy etish, bitiruvchi mutaxassislarini mazkur korxonalarda ish bilan ta'minlash va ishlab chiqarishdagi mavjud muammolarni hamkorlikda hal etish masalalari belgilab olindi. Masalan, institutning "Texnologik jarayonlarni boshqarishning axborot-kommunikatsiya tizimlari" kafedrasi Navoiy industrial-iqtisodiy zonada joylashgan "UzMunda" ochiq aksionerlik jamiyat, "UzEraeAlternator" mas'uliyati cheklangan jamiyat qo'shma korxonasi, "UzErae Cable" qo'shma korxonasi, "Olive Telecom" qo'shma korxonasi, shuningdek, "NavoiyAzot" ochiq aksionerlik jamiyat, "Elektroximzavod" yopiq aksionerlik jamiyat, "Sho'rtgazximiya" kompleksi, "Buxoro neftni qayta ishlash zavodi", Buxoro "EBRO CHAP" mas'uliyati cheklangan jamiyat, "Muborak gazni qayta ishlash zavodi" kabi

korxonalar bilan ikki tomonlama hamkorlik shartnomalarini tuzdi va institut hamda mazkur ishlab chiqarish korxonalarini o'rtasidagi integratsiya jarayonlarini yanada kengaytirish bo'yicha bajariladigan ishlar belgilab olindi. Hozirgi kunda kafedrada Jizzax maxsus-industrial zona-da tashkil etilayotgan yangi ishlab chiqarish korxonalarini bilan ham hamkorlik shartnomalarini tuzish bo'yicha maqsadli rejalar ishlab chiqildi.

Yuqorida ta'kidlangan ishlar, shubhasiz, mutaxassis modelida belgilangan kirish va chiqish parametrlariga o'z ta'sirini o'tkazadi va ta'lif samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Agar kirish parametrlarining chiqish parametrlariga nisbati qanchalik kichik bo'lsa, modelning adekvatligi shunchalik oshadi. Kirish parametrlarini tavsiflashda tashqi muhitni (makro- va mikro-faktorlar, shu jumladan, iste'molchilarining so'rovleri, talablari, tavsiyalari) hamda ichki muhit (mavjud bozor konyunkturasi va makro-faktorlarni inobatga olgan holda, iste'molchilarining so'rovlarini qoniqtirish qobiliyati)ni hisobga olish zarur. Chiqish parametrlarini tavsiflashda qo'yidagi ishlarni amalgalashirish kerak:

- iste'molchilarining qoniqish hosil qilganligini o'rganish bo'yicha ishlar tahlili (mutaxassislik bo'yicha ishslash imkoniyati, mehnat bozoridagi ehtiyoj, oliy o'quv yurtida olgan bilimlarning ishlab chiqarishda zarur bo'lgan bilimlarga mosligi va h.k.);

- bozor iqtisodiyoti sharoitida jamiyatdagi va mehnat bozoridagi vaziyatning tahlili, shuningdek, oliy ta'lif muassasalarini rivojlanishining ichki faktorlarini tahlili asosida o'z faoliyatini amalgalashirish uchun tashqi muhitning rivojlanish tendensiyasi tahlili.

Umuman olganda, mutaxassis modeli – bu mutaxassis nimaga yaroqli bo'lishi kerak, uni qanday funksiyalarni bajarishga tayyorlashgan va u qanday sifatlarga ega degan savollarga berilgan tavsifdir. Mutaxassis modelini qurishda o'qitish jarayoni natijalari asosiy faktor sifatida qaralishi lozim. Shuning uchun hozirgi kunda Respublikamizdagagi mavjud ta'lif yo'nalihsilarini va magistratura mutaxassisliklari davlat ta'lif standartlarining yangi avlodida mutaxassisning maqsadli obrazini yaratishda va uni tayyorlash tizimini loyihalashda kompetentli yondashuv prinsiplari asos qilib olingan.

Kompetentli yondashuvning dolzarbliji bizni o'rabi turgan muhitdagi noaniqlik darajasining oshishi va turli jarayonlarning dinamik o'zgarishi bilan xarakterlanadi. Ta'lif tizimiga ta'sir etuvchi muhim faktorlardan biri – bu bo'lajak mutaxassisning ishlab chiqarishdagi rolining o'zgarishi bilan belgilanadi [2, 4]. Hozirgi kunda malakali mutaxassis nafaqat ishlab chiqarishning ma'lum resursi sifatida, balki ishlab chiqarish korxonasining asosiy beba-ho subyekti sifatida qaraladi. Bunday o'zgarishlar yangi professional shaxsni shakllantirish zaruriyatini belgilaydi.

Bunday shaxs yuqori darajadagi kasbiy faoliyatga ega bo'lishi bilan birga, noaniqlik sharoitida ham "yashab" bilishi va o'zining individualligini ijodiy namoyon etish

qobiliyatiga ham ega bo'lishi kerak [5, 42]. Bunday sifatlar majmuasi kasbiy faoliyatda kompetentlik deb talqin qilinadi.

Mutaxassis tayyorlashning kompetentli yondashuv yo'sinlari mazmunini olib berishda quyidagi prinsipial holatlarni hisobga olish zarur:

- kompetensiya – shaxsning belgilangan predmetlar va jarayonlar bilan zarur bo'lgan samarali aloqadorligini ta'minlashda bilimlar, malakalar, ko'nikmalar va faoliyat usullarini ifodalaydi;

- kompetentlik – shaxsning qobiliyati va uning faoliyati natijalari aloqasini hamda bunday faoliyatni baholaydigan sotsium bilan aloqani ifodalaydi.

Demak, kompetentlikni shaxsning sifat xarakteristikasi sifatida qarash lozim. Bunday xarakteristikalariga shaxsning umummadaniy, kasbiy va maxsus iqtisoslik kompetensiyalarini kiradi. Ta'kidlangan kompetensiyalar shajaraviy strukturani hosil qiladi: umummadaniy kompetensiyalar tegishli yo'nalishlarning o'quv dasturlarida belgilangan ta'lim mazmuni darajasida gumanitar, ijtimoiy-iqtisodiy, matematik va tabiiy fanlarni o'rganish natijasida shakllanadi, kasbiy kompetensiyalar – umumkasbiy o'quv predmetlarni va ta'lim sohalarini o'rganish yo'li orqali shakllanadi. Maxsus iqtisoslik kompetensiyalar esa ixtisoslik fanlariga bog'liq bo'lib, bo'lajak kasbing mazmunidan kelib chiqqan holda, ularga tegishli fanlarni o'zlashtirish natijasida shakllanadi.

Bitiruvchi tomonidan o'quv rejada belgilangan barcha fanlarni o'zlashtirganlik darajasi yoki uning kompetensiysi mazkur yo'nalishga tegishli bo'lgan davlat ta'lim standartlari talablariga javob berishi kerak va oliv ta'lim muassasasi tomonidan nazorat qilinishi lozim. Bitiruvchi o'z kasbining jamiyatdagi o'rnnini va uning rolini bilishi, o'zining faoliyatiga tegishli loyihalarni va protseduralarni hayotga joriy etishda javobgarlik va mas'uliyatni idrok etishi, kasbiga bo'lgan sadoqatliligi va fidoiyligi – profesionalizm komponentlari bo'lib hisoblanadi.

Olib borilgan tadqiqotlar asosli ravishda bitiruvchi mutaxassisning kompetentli xarakteristikasini shakllantirish bo'yicha quyidagi ustuvor vazifalarni belgilab beradi:

1. Tegishli yo'nalishlarning malaka talablarida belgilangan vazifalardan kelib chiqqan holda ta'limni isloh qilish sharoitida o'qitishda zamonaviy yondashuv – kompetentli yondashuv hisoblanadi.

2. Bitiruvchi mutaxassisning professional muhitga muvaffaqiyatli kirib borishini ta'minlash uchun uning kasbiy kompetensiyalarini egallashida ta'lim va ishlab chiqarishni yanada chuqurroq va mazmunli integratsiyalashga e'tiborni qaratish zarur.

3. Kompetentli yondashuvni nafaqat normativ, balki ijtimoiy buyurtmachilarni hisobga olgan holda, ta'limning amaliy komponentlariga ham kiritish lozim.

4. Tegishli yo'nalishlarning (mutaxassisliklarning) o'quv-normativ majmualarini ishlab chiqishda ish beruvchilarning fikrlarini inobatga olish va mehnat bozorida kechayotgan jarayonlarni hisobga olish kerak.

5. Bitiruvchi mutaxassisning kompetentligini uning sifat xarakteristikasi etib belgilash va ularga shaxsning umummadaniy, maxsus va ixtisoslik kompetensiyalarining majmuasi sifatida qarash lozim.

6. Byurtmachilar ehtiyojini inobatga olib, doimiy OT-Mlarda ichki tahlillar olib borish, shu bilan birga, o'quv jarayonida kompetentli yondashuv – innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etishni, bitiruvchilarda yangi bilimlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini egallashni, ularda axborot madaniyatini to'la shakllantirishni hamda mustaqil ijodiy faoliyat olib borish ko'nikmalarini shakllanganligini nazarda tutadi.

Demak, bitiruvchi mutaxassisning kompetentli modelini (xarakteristikasini) shakllantirish oliv ta'lim muassasalarida ta'lim dasturlarini loyihalashning muhim va murakkab masalalaridan biri bo'lib, mehnat bozorida raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Белая О.П., Горовая В.И. Управление инновационными процессами в высшей школе. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2010. – 140 с.
2. Байденко В.А. Компетенции в профессиональном образовании (К освещению компетентностного подхода) // Высшее образование в России. – 2004, – №11, 40-51 с.
3. Пальянов М.П., Федотова Е.Е., Кошкина И.Б. Взаимосвязь рынка труда и образования в экономически развитых зарубежных странах// Среднее профессиональное образование. – 2007. – №1, 47-51 с.
4. Ф.Б.Халилов, Х.Б.Исмойилов Особенности использования интеллектуальных систем в образовании/ Mekatronika va robototexnika: Muammolar va rivojlantirish istiqbollari. – 30-31-mart, 2021-yil. – 49-51 b.
5. U.M.Ibragimov Use of computer modeling in the process of teaching the general professional and special disciplines in higher educational institutions / European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol: 12-2019 year, 38-49 p.

ТАЛАБАЛАРНИНГ КОГНИТИВ ФАОЛИЯТИНИ ТАРКИБЛАШТИРИШ АСОСИДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЖАРАЁНИНИ МОДЕЛЛАШТИРИШ

Бекзод Юсупов,
ҚМИИ, Қарши халқаро университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси катта
ўқитувчиси, мустақил тадқиқотчи

Аннотация

Педагогик таркиблаштиришида “таълим тизими”, “таълим макони” ва “таълим муҳити” тушунчалари фарқланади. Агар таълим тизими таълим муассасалари ва ушбу муассасалар ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни амалга ошириши механизмлари мажмуи бўлса, унда таълим маконига нафақат муассасалар, балки таълимга қаратилган оммавий аҳборот воситалари, таълим муаммоларини ҳал қилишида иштирок этадиган эксаоматчилик, шунингдек, одамларнинг таълимга бўлган муносабати ҳақида ҳатти-ҳаракатларини тартибга солувчи таълим назариялари ва ижтимоий-психологик стереотиплар киради.

Калим сўзлар: коммуникатив, репродуктив, продуктив, лойиҳалаши, тадқиқотчилик, мотивацион, когнитив, фаолиятли, креатив, компетентностлик, яхлитлик, интегративлик, дифференциал, инновацион мазмунли, мосланувчаник, самарадорлик, фаолиятли, репродуктив, эвристик, концептуал-креатив, интеллектуал-ташибабусли.

Аннотация. В педагогическом составе различают понятия «образовательная система», «образовательное пространство» и «образовательная среда». Если образовательная система представляет собой совокупность механизмов осуществления взаимного сотрудничества образовательных учреждений и этих учреждений, то образовательное пространство включает в себя не только учреждения, но и средства массовой информации, направленные на образование, общественность, привлекаемую к решению образовательных задач, а также те, кто регулирует поведение людей по поводу их отношения к образованию, включают педагогические теории и социально-психологические стереотипы.

Ключевые слова: Коммуникативный, репродуктивный, продуктивный, проектный, исследовательский, мотивационный, познавательный, активный, творческий, компетентностный, целостность, интегративный, дифференциальный, инновационное содержание, адаптивность, эффективность, активный, репродуктивный, эвристический, концептуально-творческий, интеллектуально-инициативный.

Annotation

In pedagogical composition, the concepts of «educational system», «educational space» and «educational environment» are distinguished. If the educational system is a set of mechanisms for the implementation of mutual cooperation between educational institutions and these institutions, then the educational space includes not only institutions, but also mass media aimed at education, the public involved in solving educational problems, as well as those who regulate the behavior of people about their attitude to education. educational theories and socio-psychological stereotypes are included.

Keywords: Communicative, reproductive, productive, design, research, motivational, cognitive, active, creative, competence, integrity, integrative, differential, innovative content, adaptability, efficiency, active, reproductive, heuristic, conceptual-creative, intellectual-initiative.

Таълимда кўп функцияли макон деганда, маҳсус ташкил этилган педагогик муҳит, инсон шахсини шакллантириш учун педагогик омиллар ва шарт-шароитлардан тузилган тизим тушунилади.

Педагогик жараённинг кўп функцияли майдони кўйидаги тамойилларга асосланади:

- изчилик – объектнинг яхлитлигини ва уни таъминловчи механизмларни очиб беришга, мураккаб объектнинг хилма-хил муносабатларини аниқлашга ва уларни ягона намунага келтиришга қаратилган;

- яхлитлик – объектнинг ички бирлигини, унинг нисбий автономлигини, атроф-муҳитдан мустақиллигини акс эттиради;

- субъективлик – талабани мақсадларни белгилаш ва ростлаш, мотивлардан хабардор бўлиш, ҳаракатларни мустақил амалга ошириш ва режага мувофиқлигини баҳолаш, ҳаёт режаларини тузиш қобилияти нуқтаи назаридан кўриб чиқишни ўз ичига олади;

- интеграллаш – тартибсиз ходисалар, қисмлар, элементларнинг бир бутун (тартибли ва структурали) интегралланишини таъминлайди [1, 21].

Мақолани тайёрлаш ва долзарблигини асослашда хорижий педагогик олимлар, жумладан, В.А.Сластениннинг “Введение в педагогическую аксиологию” номли, Н.В.Тарасованинг “Мировой опыт реализации компетентностного подхода в профессиональном образовании” номли ҳамда маҳаллий педагог олимлар Н.А.Муслимов, М.Б.Уразова ва Ш.Н.Эшпулатовлар ҳаммуаллифлигига тайёрланган “Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси” номли илмий адабиётлар ҳамда докторлик диссертацияларидан методологик манба сифатида фойдаланилган. Мавзуни ёритишда тавсифий, қиёсий ва таҳлилий методлардан фойдаланилган [2, 6].

Талабаларни таркиблаштириш асосида когнитив фаолиятга тайёрлашнинг методик тизимининг тарки-

бий функционал блок диаграммаси ўқитувчилик, профессионал гностик, прогностик мувофиқлаштирувчи тизимлаштирувчи модуллари ўртасида ўзаро ҳамкорлик шаклида пайдо бўлади, уларнинг ҳар бир ўз мақсадларини амалга оширади.

Талабаларни таркиблаштириш асосида когнитив фаолиятга тайёрлашнинг методик модели қуида кўрсатилган.

Замонавий талаба ўз-ўзини бошқаришда қуидаги муаммоларни ҳал қилишга қаратилган.

- таълим, билим, илмий, касбий ва маданий соҳаларда ижодий фаолият ва ҳаваскорлик фаолиятини амалга ошириш;

- тегишли хукуқий билимга ва масъулиятга эга бўлиш;

- ижтимоий ва хукуқий ўз-ўзини ҳимоя қилиш [3, 39].

Талабанинг ўз-ўзини бошқариши – бу фаол ҳаётий позицияга эга бўлган, меҳнат бозорида рақобатбар дош бўлган замонавий мутахассисларни тайёрлайдиган, ўзини ўзи етарли, ижодий шахсни шакллантиришга қаратилган ўкув-тарбия ишларининг шаклларидан биридан.

Ҳар бир босқичда педагогик фаолиятнинг таркибий қисмлари аниқланади (стратегик мақсадлар ва мотивлар асосида бошқариладиган аник фаолият турлари, тактик мақсадларга йўналтирилган касбий ҳаракатлар, ҳаракатларни аниқ шароитларда бажариш ҳамда уларнинг самарадорлигини баҳолаш йўллари ва бошқалар), педагогнинг профессионал функцияларини аниқлаш учун асос бўлиб хизмат қиласди (мотивация, мақсадли ва тезкор) ва ривожлантиришга олиб келади.

Шундай қилиб, ишлаб чиқилган методик модел талабаларни таркиблаштириш асосида когнитив фаолиятга тайёрлашда вазифаларни режалаштириш ва таълим дастури мақсадларига эришиш стратегиясини белгилайди.

Талабаларни таркиблаштириш асосида когнитив фаолиятга тайёрлашнинг педагогик шарт-шароитларини кўриб чиқайлик:

- мақсадлар: умумпедагогик ва касбий билим, кўнишка, малакаларни шакллантириш;

- ёндашувлар: тизимли, дифференциал, амалиётга йўналтирилган, компетентликка асосланган;

- тамойиллар: таълимнинг узлуксизлиги, кўп ўзгарувчанлиги, интеграцияси, инсонпарварлашуви ва демократлашуви;

- инновацион мазмунли: мутахассислиги бўйича ўкув-услубий мажмуавий;

- инновацион воситалар;

- инновацион ташкилий шакллар: турли идоравий бўйсунувдаги ижтимоий муассасаларда амалий машғулотлар;

- педагогик жараённинг дидактикашт-шароитлари: яхлитлик, интегративлик, дифференциал, инновацион

мазмунли, мосланувчанлик, самарадорлик;

- ўзлаштириш даражалари: фаолиятли, репродуктив, эвристик, концептуал-креатив, интеллектуал-ташаббусли;

- натижалар – академик ва профессионал йўналтирилган билим ва компетенциялар, асосий амалий кўнишкалар мувозанатига эришиш, интеллектуал ва ижодий ташаббусни шакллантириш, профессионал ўз-ўзини ривожлантириш, узлуксиз ўз-ўзини такомиллаштириш [4, 17].

Касбий ўз-ўзини билиш босқичида талабалар шахснинг ихтисослаштирилган ривожланиши давом этади, уларнинг маданий талаф ва эҳтиёжлари шаклланади. Улар ишонч ва мустақилликка эришади, нафақат таълим ва тарбиянинг барча шаклларига киритилади, балки жамоат ташкилотларида ҳам фаол иштирок этади. Бу даврда асосан умумкасбий фанларга эътибор ортади.

Касбий ўз-ўзини аниқлаш босқичида талабаларнинг ихтисослик ўқув фанларига бўлган диққати мустаҳкамланиб, уларнинг касбий фаолият мотивлари мустаҳкамланади. Бу босқичда илмий изланишга қизиқиш ортади ва танланган касбнинг хусусиятлари ўрганилади. Шу билан бирга, талабаларнинг когнитив фаолияти ривожланади ва ўз-ўзини ташкил этиш даражаси ортади.

Касбий тайёрлик босқичи педагогик фаолиятга бўлган муносабат билан боғлиқ бўлиб, мутахассис ишининг усул ва технологияларини ўзлаштиришга ундайди. Бу босқичда талаба педагогик тажрибани эгаллаш учун амалиёт жойини танлашга кўпроқ онгли равишда ёндашади.

Шу маънода талабаларни ўқув-билиш фаолиятга йўналтирувчи “Когнитив фаолият асослари” фани ўқув режаси, дастурини тузиш ва таъим жараёнларига киритиш учун вақт ҳам, зарурият ҳам пишиб етилган.

Мазкур фанни ўқитишининг асосий мақсади бўлғуси мутахассисларни касбий фаолият соҳаси билимлари, усул ва воситаларидан самарали фойдаланиш малакасини эгаллашга ёрдам беради, мавжуд моддий ва маънавий салоҳиятни янги ғоя, шу асосда янги ечимлар яратиш, амалиётга татбиқ этишда когнитив фаолиятнинг назарий билимларини сингдириш ҳамда фаолиятни амалга оширишда қуидаги вазифаларни ҳал этиши мумкин:

- бўлғуси касбий фаолиятга оид инновацион ғояларни асослаш, уларни амалий жиҳатдан рўёбга чиқариш малакаларини шакллантириш;

- когнитив фаолият билан боғлиқ стратегик, тактик, оператив вази-фаларни бажариш лаёқатини юзага келтириш;

- талабалар томонидан когнитив фаолият қадриятларини ўзлаштириш билан бир каторда, уларнинг ижодий фаолиятидаги зарурый индивидуал салоҳиятни аниқлаш, уни янада кучайтиришга замин яратиш;

– ўқув-билиш фаолияти учун жуда зарур ахборотлар билан ишлаш, инновацион лойихаларни баҳолаш малакасини шакллантириш ва х.к.

Талабаларни когнитив фаолиятга тайёрлашда уларнинг умуммаданий салоҳияти, мутахассислик билимлари ҳамда шахсий фазилатлари шакл-ланишида уйғунликка эришиш тақозо қилинади. Шу боис ўқув режаларида кўзда тутилган барча билимларга оид фанларнинг интеграциялашув зарурати юзага келади. Демак, когнитив фаолият тайёрлашда фанлараро алоқаларни мустаҳкамлашга асосланади. Талабаларнинг фанни ўзлаштиришида мустақил фикрлаши, ижодий қобилиятларини ривожлантириш мақсадида янги педагогик технологиялар, ўқитишнинг интерфейсларидан фойдаланишининг аҳамияти каттадир. Бинобарин, шахсга йўналтирилган таълим ҳамкорлик педагогикаси, кичик гурухларда ишлаш усувлари таъсирида яхши самара бериши мумкин. Таълим технологиялари самарадорлигини янада оширишда замонавий ахборот коммуникацияларини кенг жорий этиш яхши натижа беради.

Таълим олувчиларда касбий фаолият соҳаси билимлари, усул ва воситаларидан самарали фойдаланиш малакасини эгаллашга ёрдам беради ва амалиётга татбиқ этишда когнитив фаолиятнинг назарий билимларини сингдириш ҳамда фаолиятни амалга

oshiiriшда ушбу вазифаларни ҳал этиши мумкин:

– когнитив фаолиятнинг ижтимоий-маданий қадрият, инновацияни яратишга қаратилган онгли амаллар мажмую сифатида ўзлаштиришда назарий билимлар билан қуроллантириш;

– когнитив фаолиятнинг аксиологик, интеллектуал ва функционал асослари билан танишириш, уни амалга оширишнинг омиллари ҳақида тушунча бериш;

– инновациялар яратувчи, уларни татбиқ этувчи шахс фаолиятининг умумижтимоий ва ижодкорлик табиати, шунингдек, унинг конкрет касбий фаолиятда гавдаланиш хусусиятлари ҳақида тушунча ҳосил қилиш;

– янгича ғояларни илгари суриш ҳамда уни амалга ошириш жараёнини таҳлил қилиш қобилиятини тарбиялаш ва ҳоказолар [5, 8].

Хулоса қилганда, таълимий ислоҳотларнинг таъсири ижтимоий тараққиётда кун сайин ортиб бормоқда. Барча замонларда билимлар инсоният томонидан юқори баҳоланганд, жамият ва инсонда интеллектуал қобилиятларни ривожлантиришнинг асоси ҳисобланниб келган ва когнитив фаолият самарадорлигини юксалтиришга хизмат қилган. Шу боис когнитив фаолиятни ривожлантириш тизимини модернизация килиш ҳар доим долзарблик касб этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

- Сластенин В.А., Чижакова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с.
- Тарасова, Н. В. (канд. пед. наук). Мировой опыт реализации компетентности подхода в профессиональном образовании / Н. В. Тарасова // Среднее профессиональное образование. – 2007. – N 2. – С. 36-38.
- Муслимов Н.А., Уразова М.Б., Эшпулатов Ш.Н. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси. Монография. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 128 б.
- Уразова М.Б., Совершенствование технологии подготовки будущего педагога профессионального образования к проектировочной деятельности: Дисс. док. пед. наук. – Т., 2015. – С. 260.
- Заир-Бек Е.С. Теоретические основы обучения педагогическому проектированию: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01. – СПб., 1995. – 410 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Лаззат Сайдалиева,
Преподаватель ТГПУ имени Низами

Аннотация:

В статье рассматривается использование педагогических технологий на уроках математики, сделан анализ мышления на уроках математики, представлены методы повышения качества преподавания математики. Результаты из статьи могут быть применены к процессам урока математики. Для разработки темы были использованы научно-исследовательские работы отечественных и зарубежных ученых.

Ключевые слова: математика, обучение, методика преподавания математики, качество обучения, эффективность обучения.

Annotatsiya

Maqolada matematika darslarida pedagogik texnologiyalardan foydalanish, matematika darslarining tafakkurlari tahlili, matematikani o'qitish sifatini oshirish usullari ko'rib chiqilgan. Maqoladan olingan natijalarini dars jarayonlarida qo'llash mumkin. Mavzuni yoritish maqsadida mahalliy va xorijiy olimalrning ilmiy tadqiqot ishlaridan foydalanildi.

Kalit so'zlar: matematika, o'qitish, matematika o'qitish metodikasi, o'qitish sifati, o'qitish samaradorligi.

Annotation

The article discusses the use of pedagogical technologies in mathematics lessons, analyzes thinking in mathematics lessons, and presents methods for improving the quality of mathematics teaching. The results obtained from the article can be applied in mathematics lesson processes. In order to promote the topic, scientific research work of domestic and foreign olimalr was used.

Keywords: mathematics, teaching, mathematics teaching methods, teaching quality, teaching efficiency.

У обучающихся все еще преобладает наглядно-образное мышление. А курс математики сразу переходит к абстрактности. Поэтому у обучающихся складывается ошибочное представление о геометрических фигурах, как об отдельных единицах. Обучающиеся с трудом классифицируют и объединяют геометрические фигуры. Используем метод формирования понятий через три этапа, предложенных Н. Ф. Талызиной, а именно подведение под понятие, выделение необходимых и достаточных признаков, соотнесение определяемого объекта к данному понятию [1, 75].

При формирование геометрических понятий у младших школьников будет успешным при соблюдении и реализации следующих педагогических технологий:

- активное использование наглядности, алгоритма при внедрении практических работ на уроках геометрии;
- формирование геометрических понятий у младших школьников через использование конструкторского способа;
- систематичность работы, расширение содержания курса «Геометрия» путем апробации курса практических работ «Занимательная геометрия», вызывающего интерес детей к геометрическому материалу. Для начала рассмотрим какие бывают виды практических работ. Под практической работой обучающихся мы понимаем такую работу, которая выполняется об-

учающимися по заданию и под контролем учителя, но без непосредственного его участия в ней, в специально предоставленное для этого время. При этом учащиеся сознательно стремятся достигнуть поставленной цели, употребляя свои умственные усилия и выражая в той или иной форме (устный ответ, графическое построение, описание опытов, расчеты и т.д.) результат умственных и физических действий [2, 11].

Различные практические работы порождают потребность в их классификации. Одним из наиболее популярных является уровень самостоятельности учащихся:

1. Репродуктивный, т.е. предполагающий воспроизведение знаний в знакомой обучающимся ситуации или умение обучающегося действовать по образцу;
2. Частично-поисковый, т.е. предполагающий умение обучающегося осуществить перенос знаний и умений, применить знания при решении задач с несколько измененными условиями;
3. Творческий. Практическая работа может выполняться по а) по предоставленному учителем готовому плану; б) после предварительной инструкции: как, что и в какой последовательности делать; в) обращаясь к учителю с вопросами по мере необходимости и всякий раз получая необходимую помощь.

По форме проведения выделяются: индивидуальные, групповые и коллективные работы. Групповые

работы могут осуществляться в парах и в группах с разным количеством учащихся, например, в малых группах по 3—5 человек и в больших группах. По месту выполнения работы могут быть «классными», т.е. выполняться непосредственно на уроке. Домашние работы могут выполняться дома, а также в библиотеке, в музее, в компьютерном клубе и т.д. По продолжительности времени на их выполнение практические работы могут проводиться 1 час или 1,5 часа [3, 12].

Практика показывает, что знать **педагогические технологии** недостаточно, их надо внедрять в течение продолжительного времени.

Педагогическая (образовательная) технология – это система функционирования всех компонентов педагогического процесса, построенная на научной основе, запрограммированная во времени и в пространстве и приводящая к намеченным результатам.

Современные педагогические технологии:

- технология критического мышления
- здоровьесберегающие технологии
- информационно-компьютерные технологии (ИКТ)
- технология учебного взаимодействия
- технология проектно-исследовательской деятельности
- технология личностно-ориентированного развития
- технология уровневой дифференциации обучения
- технология сотрудничества (групповая, работа в парах, в командах)

Среди многообразия современных образовательных технологий можно выделить те, которые можно использовать при работе с учащимися начальной школы.

Например: технологии **личностно-ориентированного, развивающего, дифференциированного, проблемного обучения, а также игровые, проектные, здоровьесберегающие и информационно-коммуникативные, технология критического мышления**.

В своей работе чаще всего использовала технологии проблемного и дифференциированного обучения, личностно-ориентированную технологию, проектную деятельность, игровые, ИКТ и здоровьесберегающие [4, 14].

Любая педагогическая технология должна отвечать ряду требований:

- цели обучения должны быть диагностично поставлены, то есть они должны формулироваться через результаты обучения, выражены в действиях учащихся;
- должно обеспечиваться полное усвоение нормативного материала через обучающие процедуры;
- технология должна предусматривать сильную обратную связь и объективную диагностику учебных достижений учащихся;

4. Технология использования игровых методов. В современных условиях бурного развития начальной школы, появления альтернативных программ и систем обучения возможно работать творчески – уроки проводить разнообразно и увлекательно. Для формирования положительной мотивации на уроках, необходимо

применение дидактических игр [5, 15].

Игра – одно из замечательных явлений жизни, деятельность, необходимая. Игра оказалась весьма серьезной и трудной проблемой. В современной педагогике игра, дидактическая игра используется в качестве самостоятельной технологии для освоения понятия темы и даже раздела учебного предмета, а также как элемент более общей технологии.

Какие задачи решает использование такой формы обучения:

– Осуществляет более свободные, психологически раскрепощённый контроль знаний.

– Подход к учащимся в обучении становится более деликатным и дифференцированным.

Обучение в игре позволяет научить:

Распознавать, сравнивать, характеризовать, раскрывать понятия, обосновывать, применять.

В результате применения методов игрового обучения достигаются следующие цели:

- стимулируется познавательная деятельность
- активизируется мыслительная деятельность
- самопроизвольно запоминаются сведения
- усиливается мотивация к изучению предмета

На уроках **математики** проводила следующие игры: «Найдите лишнее», «Цепочка», «Магические квадраты», уроки-путешествия, уроки с игровыми моментами, уроки – сказки и др. [6, 75].

Математика в отличие от других предметов, имеет отвлеченный, абстрактный характер. Приходится оперировать такими понятиями, как число, мера, пространственные формы и т.п. Перед учителем начальных классов стоит задача связать обучение с жизнью, показать что возникновение математических понятий связано с практической деятельностью человека и является результатом обобщения им явлений действительности. Не менее интересные сведения могут получить школьники в ходе изучения темы «Многозначные числа». Беседы о том, как люди научились вести счет, записывать числа, выполнять с ними операции неизменно вызывает интерес у детей. Таким образом, создается возможность систематически сочетать изучаемый раздел программы по математике с внеklassной работой и углублять знания учащихся. Безусловно, не следует требовать от детей запоминания исторических сведений. Важно, чтобы они поняли, что математика связана с жизнью, а понятия, которыми мы оперируем, являются отражением предметов и явлений мира. По усмотрению учителя предлагаемый материал может быть использован для проведений внеklassных занятий в математическом кружке или же на уроках, при этом содержание бесед передается в целом или по частям. Занятия в кружке сопровождаются выполнением практических заданий по теме, решением занимательных и логических задач, упражнений на смекалку, проведением игр.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Познавательные процессы и способности в обучении / Под ред. В.Д. Шадрикова. – М., 2020. – 355 с.
2. Чилингирова Л.К. Играя, учимся математике: пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1993. – 189 с.
3. Истомина Н.Б. и др. Методика преподавания математики в начальных классах. – М.: МГЗПИ, 1996. – 114 с.
4. Актуальные проблемы методики обучения математике в начальных классах/ Под ред. М.И.Моро, А.М.Пышкало. – М., 1987. – 111 с.
5. Бантова М.А., Бельтюкова Г.В. Методика преподавания математики в начальных классах. – М., 1984. – 155 с.
6. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: Изд-во Ин-та профобразования Минобразования России, 1995. – 254 с.

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK MUTAXASSISLARNI KASBIY-INNOVATSION FAOLIYATGA TAYYORLASHNING METODIK MODELI

Dilnoza Zokirova,

Namangna muhandislik-qurilish instituti
Energetika kafedrasи katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada ishlab chiqilgan metodik model kasbiy kompetensiyalar tizimining barqaror, progressiv shakllanishini ta'minlovchi an'anaviy va innovatsion komponentlar va aloqalarning dialektik birligini o'rganilgan. Model ta'lim mazmunini modernizatsiyalash va zamonaviy mutaxassisi tayyorlash, o'z bilim, ko'nikma, malakalari, iqtisodiyotining innovatsion sohalardiagi faoliyat tajribasi taxlil qilingan.

Kalit so'zlar: model, ko'rinish, aniqlik, obyektivlik, samaradorlik, modellashtirish, pedagogik validlik, ta'lim motivlari, ta'lim maqsadlari, ta'lim vazifalari, ta'lim mazmuni, ta'lim shakli, ta'lim metodlari.

Аннотация

Разработанная в статье методологическая модель исследует диалектическое единство традиционных и инновационных компонентов и связей, обеспечивающих стабильное, поступательное формирование системы профессиональных компетенций. Проанализирована модернизация содержания модельного образования и подготовки современного специалиста, собственных знаний, навыков, квалификации, опыта деятельности в инновационных сферах экономики.

Ключевые слова: Модель, внешний вид, точность, объективность, эффективность, моделирование, педагогическая обоснованность, учебные мотивы, учебные цели, учебные задачи, содержание обучения, форма обучения, методы обучения.

Annotation

The methodological model developed in the article explores the dialectical unity of traditional and innovative components and links that ensure a stable, progressive formation of a system of professional competencies. The modernization of the content of model education and training of a modern specialist, own knowledge, skills, qualifications, experience in innovative areas of the economy is analyzed.

Keywords: Model, appearance, accuracy, objectivity, efficiency, modeling, pedagogical validity, learning motives, learning goals, learning objectives, learning content, form of learning, teaching methods.

O'zbekistonda professional ta'lim tizimi mutaxassislarni tayyorlashda professional ta'limni chuqurlashtirish va kengaytirish bo'yicha shaxsning ehtiyojlarini hamda shaxs, jamiyat va davlatning ta'lim ehtiyojlarini qondirishda muhim o'rinn tutadi. Yangi professional ta'lim – yangi missiya sifatida Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoevning 2019-yil 6-sentabrdagi "Prorfessional ta'lim tizimini yanada takomillashtirish bishyicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5812 sonli Farmoni qabul qilindi [1].

Model (lotin modulus o'lchovidan, namuna [2, 113]) – bu o'rganilayotgan obyektga (yoki hodisaga) o'xshash

bo'lgan diagramma, fizik konstruktsiyalar, belgilari yoki formulalar shaklida sun'iy ravishda yaratilgan obyekt bo'lib, oddiy va umumlashtirilgan shaklda ushbu obyekt elementlari o'rtasidagi tuzilish, xususiyatlar va munosabatlarni aks ettiradi va takrorlaydi.

Shu bilan birga, qoida tariqasida obyektni bevosita o'rganish har qanday qiinchiliklar bilan bog'liq, masalan, moliyaviy yoki texnik xususiyatlar bilan. Modellarni shartli ravishda uch turga bo'lish mumkin:

- fizik modellar (tabiiy, asliga o'xshash);
- matematik (fizik tabiatini aslidan farq qildi, lekin asl nusxani matematik tavsiflash mumkin);

– mantiqiy-semiotik (maxsus belgilar, simvollar va tuzilmalardan iborat).

Ushbu modellar orasida aniq chegara yo‘q. Pedagogik modellar asosan sanab o‘tilgan turlarning ikkinchi va uchinchini guruhlariga kiritiladi. Har qanday pedagogik tadqiqotda modelning amaliy qiymati asosan obyektning o‘rganilgan tomonlariga muvofiqligi, shuningdek, uni qurishning asosiy tamoyillari model qurilishi bosqichlarda – ko‘rinish, anqlik, obyektivlik, samaradorlik va hokazolarda hisobga olinishi bilan belgilanadi. Bu modelning imkoniyatlari va turini hamda pedagogik tadqiqotdagi vazifalarini ko‘p jihatdan aniqlaydi.

Modellarni yaratish samaradorligini tavsiflash uchun pedagogikaga ishonchlilik, adekvatlikka yaqin, lekin ular bilan bir xil bo‘lmagan maxsus tushuncha – “pedagogik validlik” (fransuzcha valide-qonuniy, haqiqiy [2, 36]) kiritildi.

Modellarni yaratish usuli modellashtirish deyiladi. Bu falsafiy lug‘atda [3, 85] berilgan ta’rif: modellashtirish – ilmiy tadqiqot usuli bo‘lib, o‘rganilayotgan obyekt modelini qurish va o‘rganishdan iborat. So‘nggi yillarda modellashtirish asosiy tadqiqot usullaridan biri bo‘ldi. Zamonaviy manbalarni tahlil qilish va ularda taqdim etilgan materiallarni tizimlashtirish modellashtirishning bir necha turlarini ajratishga imkon beradi:

1) *gnoseologik*, unda model bilish jarayonida oraliq obyekt vazifasini bajaradi, bu hodisalarning miqdoriy va sifat tomonlari o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlashga imkon beradi;

2) *axborotli*, jarayon haqidagi statistik ma’lumotlardan foydalangan holda ishlab chiqarilgan ma’lumotlar;

3) *tahiliy*, bunday modellashtirish orqali jarayoning ma’lum bir qismining analitik tavsifi uning sifat va miqdoriy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda beriladi;

4) *umummetodologik*, dunyoqarashni shakllantiruvchi obyektlar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni baholash;

5) *psixologik*, shaxsni uning biologik, psixologik, ijtimoiy xususiyatlarini o‘rganish nuqtayi nazaridan modellashtirish.

R.V.Gabdreyev tomonidan taklif etilgan modellashtirish turlari [4, 42]:

1) *majoziy (ikonik) modellashtirish* – bu simulyatsiya qilingan haqiqiy hodisaning tegishli elementlari bilan o‘xshashligi kerak bo‘lgan hissiy-vizual elementlardan model yaratish;

2) *obrazli modellashtirish* – hodisalarning modellari, elementlari, munosabatlari va xossalarni belgilari ko‘rinishida ifodalaniishi. Bunday modellarning o‘ziga xos xususiyati obyekt elementlari o‘rtasida to‘liq o‘xshashlik yo‘qligi;

3) *tafakkurli modellashtirish*, u mustaqil ravishda mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lsa-da, modellashtirishning ushbu turi odatda model tuzishning dastlabki bosqichlarida yoki ilmiy tadqiqotning eng umumlashtiruvchi bosqichlarida qo‘llaniladi;

4) matematik modellarni o‘rganishda ishlataladigan *matematik modellashtirish*;

5) *raqamli modellashtirish* diskretli matematik operat-siyalar mahsulidir;

6) *fazoviy modellashtirish* – bu hodisa yoki obyekt geometriyasining takrorlanishi.

Avvalo, talabalarning kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirishga etiborimizni qararamiz. Asos sifatida informatika ta’limi jarayonining tuzilishini: maqsadi, mazmuni, shakl va metodlarini olamiz. Modelning maqsadi – talabalarning kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirish.

Taqdim etilgan metodik model quydagilarni ta’minalashi lozim:

– “bilimlar” orqali “faoliyatga asoslangan” modelga o‘tishni ta’minalash;

– bilim sohasining hozirgi ko‘rinishini anglash;

– shaxsning o‘z atrofidagi o‘zgaruvchan dunyoga yetarlicha javob berish qobiliyatining unga moslashish mexanizmi rivojlanishi bilan birga rivojlanishi;

– ta’limga moslashish mexanizmini ishlab chiqish;

– shaxsning ongida shaxsning bilish faoliyatiga javob beradigan informatsion bilimlarni izlashga o‘z-o‘zini moslashirishga imkon beruvchi uslubiy kursning shakllanishi.

Oliy ta’lim muassasalaridagi kasbiy-innovatsion faoliyat mazmunidan kelib chiqib, zamonaviy mutaxassislarini kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorlash tizimining asosiy tarkibiy elementlarini ko‘rsatish mumkin, ular talabalariga innovatsion texnologiyalarni o‘rgatishga qaratilgan ilmiy yoki ilmiy-ta’limiy tuzilma sharoitida ta’lim faoliyatini samarali amalga oshiradi.

1. Innovatsiyalarni rejorashtirish, tashkil etish, boshqarish, bajarilishini nazorat qilishni nazarda tutuvchi tashkiliy-boshqaruv elementlari.

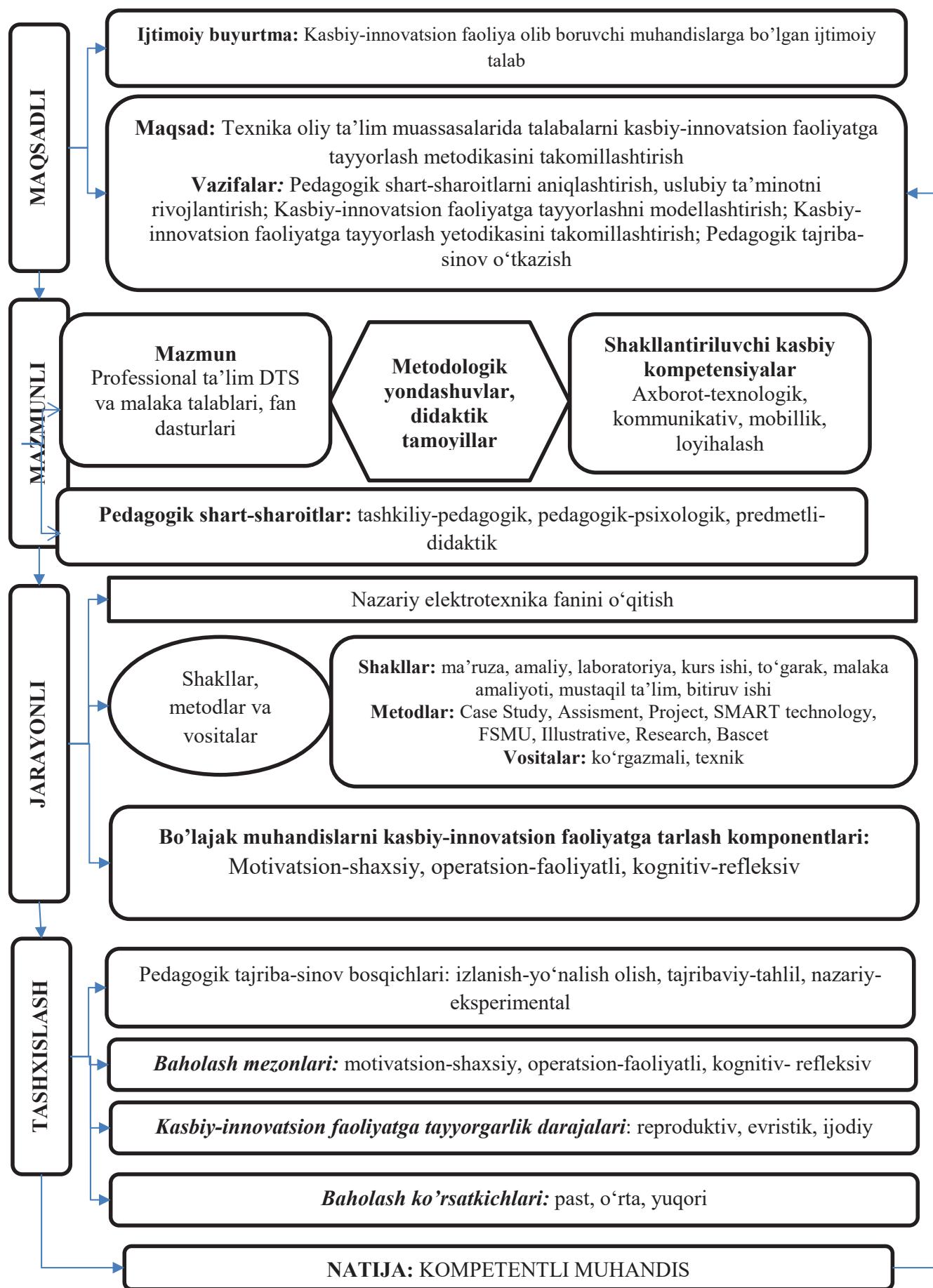
2. Turli darajadagi subyektlarning kasbiy-innovatsion faoliyati o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlikni aks etiruvchi mintaqaviy va institutsional komponentlar.

3. Ta’lim motivlari, maqsadlari, vazifalari, mazmuni, shakli, metodlari, natijalari yig‘indisini ifodalovchi faoliyat elementlari.

4. Ta’lim siyosatining barcha subyektlarida innovatsion siyosatni o‘z ichiga olgan subyekt elementlari: ota-onalar, jamoatchilik, davlat hokimiyati institutlari, mahalliy o‘z-o‘zini boshqarish organlari, ta’lim jarayoni subyektlari, ilmiy, madaniy, ta’limiy, tijorat va davlat muassasalari.

Bularning barchasi oliy ta’lim tizimini qurish uchun yangi yondashuvni rivojlantirishni belgilaydi, bu yerda innovatsion ta’lim shakllari va texnologiyalariga alohida ahamiyat beriladi, ular ishlab chiqarishga konstrukturlik va texnologik tayyorlash, innovatsion faoliyatga qodir mutaxassis-muhandislar ijodiy salohiyatini amalga oshirishni ta’minalaydilar.

I.P.Podslasiyning tadqiqotida o‘quv jarayoni natijalari-

1-rasm. Kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorlashning metodik modeli

ni shakllantirish majmuini belgilovchi bir nechta umumiy omillar ajratib ko'rsatilgan, ular: o'quv materiali (ta'lif mazmuni); tashkiliy-pedagogik ta'sir (o'qitish shakllari, metodlari, o'quv-bilish faoliyatini rag'batlantiruvchi ta'lif texnologiyalari); bilish va o'z-o'zini rivojlantirishga motivatsiyasi.

Shunga asoslanib biz oliy ta'lif muassasalaridagi kasbiy-innovatsion faoliyat mazmunidan kelib chiqib, nazariy model ishlab chiqdik (1-rasm), u ta'lif mazmuni modernizatsiyalash va zamonaviy mutaxassisni tayyorlash, o'z bilim, ko'nikma, malakalari, iqtisodiyotining innovatsion sohalardagi faoliyat tajribasini amalga oshiradi.

Metodik model kasbiy kompetensiyalar tizimining barqaror, progressiv shakllanishini ta'minlovchi an'anaviy va innovatsion komponentlar va aloqalarning dialektik birligini ta'minlashi lozim. Ishlab chiqilgan metodik modelning mazmuni murakkab bo'lib, beshta yo'naliishni o'z ichiga oladi: *maqsadli, mazmunli, jarayonli, tashxislash va natijaviy*.

Maqsad komponenti ijtimoiy buyurtma va maqsadni o'z ichiga oladi. Modelda maqsad texnika oliy ta'lif muassasalarida talabalarning kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorlash metodikasini takomillashtirish nazarda tutiladi.

Mazmun komponenti mazmun, metodologik yondashuvlar, tamoyillar, pedagogik shart-sharoitlarni o'z ichiga oladi. Ushbu komponent oliy ta'lif muassasalarida talabalarning kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorlash metodikasini takomillashtirishni nazarij jihatdan asoslaydi.

Jarayon komponenti texnika oliy ta'lif muassasalarida "Nazariy elektrotexnika" fanini o'qitish, shakllar, metodlar, vositalardan va kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorlash komponentlaridan tashkil topgan. Bunda texnika oliy ta'lif muassasalari talabalariga "Nazariy elektrotexnika" fanini o'qitish orqali kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorlashda ta'lif metodlaridan va texnologiyalaridan foydalanish amalga oshiriladi. Mazkur kompo-

nent "Nazariy elektrotexnika" dan ta'lif jarayonini to'liq o'zida mujassamlashtiradi.

Tashxislash komponenti pedagogik tajriba-sinov bosqichlari, baholash mezonlari, kasbiy-innovatsion faoliyatga tayyorgarlik darajalari va natijani qamrab olgan. Mazkur komponent yuqorida keltirilgan uchta komponentni to'g'ri amalga oshirilganligini tasdiqlaydi.

Natija komponenti texnika oliy ta'lif muassasasi bitiruvchisining darajasini belgilaydi va ijtimoiy buyurtma va maqsadning natijasini ko'rsatadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, ishlab chiqilgan metodik model metodologik yondashuvlar va didaktik tamoyillarini hisobga olgan holda, uzviy algoritmk ketma-ketlikni saqlash natijasida ishlab chiqilgan bo'lib, yuqori samadarlikka erishish mumkinligini bashoratlaydi.

Shunday qilib, texnika oliy ta'lif muassasalarida talabalarning kasbiy-innovatsion faoliyatini me'yoriy-huquqiy jihatlarini asoslash va ta'lif muassasasining faoliyatida optimal boshqaruva tuzilmasini izlash amalga oshiriladi. Loyihalashda yangi resurslar ko'rib chiqiladi, ular ta'lif mazmunini o'zgartirishga imkon beradi va texika oliy ta'lif muassasasida zamonaviy mutaxassislarini tayyorlash bo'yicha boshqaruva tizimi, shuningdek, ularni amalga oshirish mexanizmi modernizatsiya qilinadi. Bu yerda innovatsion izlanish sharoitda oliy ta'lif muassasasi hayotini tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlar majmuini ishlab chiqarishga e'tibor qaratiladi. Hujjatlarda ta'lif subyektlarining huquq va majburiyatlar, ta'lif muassasasining boshqaruva tuzilmasidagi o'zgarishlar, boshqaruva ichki tuzilmalarining funksional vazifalari belgilab beriladi.

Biz tomonimizdan ishlab chiqilgan metodik model kasbiy kompetensiyalar tizimining barqaror, progressiv shakllanishini ta'minlovchi an'anaviy va innovatsion komponentlar va aloqalarning dialektik birligini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 6-sentabrdagi PF-5812-sonli "Prorfessional ta'lif tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni.
2. Гальперин П.Я. Введение в психологию: Учебное пособие для вузов. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – 332 с.
3. Сайдакбаров X. "Microsoft Access" ва "Microsoft Excel" электрон жадвалларидан фойдаланиш асосида таълим олувчиларнинг иқтисодий билимларини ошириш методикаси//«Илм, фан ва тараққиёт» Қарду профессор-ўқитувчилар илмий амалий конференцияси. – Қарши: "Насаф" нашриёти, 2007. – 84-89 б.
4. Габдреев Р.В. Моделирование в познавательной деятельности студентов. – Казань: Изд-во Казан, ун-та, 1983. – 111 с.

МАЊАВИЙ ИНЌИРОЗ ЖАРАЁНЛАРИ ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШНИНГ СИЁСИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Акбар Эшмуродов,
Олий таълимни ривожлантириш тадқиқотлари ва
илфор технологияларни татбиқ этиш маркази
бошқарма бошлиғи, сиёсий фанлар бўйича
фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Ушбу мақолада глобаллашув жараёнининг чуқурлашиб бориши натижасида шахс – жамият – давлат хавфсизлиги учун турли хил ноанъанавий таҳдиidlарнинг пайдо бўлаётганини, мањавий инќироз ҳодисаси, жамиятда мањавий таназзулнинг олдини олиси, мањавий хавфсизликни таъминлаши, миллий қадрият ва анъаналарни ички ва ташқи таҳдиidlардан ҳимоя қилиши йўллари баён қилинган.

Калим сўзлар: мањавий инќироз, мањавий таҳдиид, ижтимоий-сиёсий ҳаёт, шахс, жамият, давлат, глобаллашув, миллий қадрият ва анъана, мањавий хавфсизлик.

Аннотация. В данной статье описаны способы защиты национальных ценностей и традиций от внутренних и внешних угроз, феномена нравственного кризиса, предотвращения нравственного упадка в обществе и обеспечения нравственной безопасности в результате углубления процесса глобализации различных нетрадиционных угроз безопасности личности - общества - государства.

Ключевые слова: моральный кризис, моральная угроза, общественно-политическая жизнь, личность, общество, государство, глобализация, национальные ценности и традиции, моральная безопасность.

Annotation. The article describes ways of protection of national values and traditions from internal and external threats, the phenomenon of moral crisis, prevention of moral decline in society and ensuring moral security as a result of the deepening process of globalization of various non-traditional threats to the security of personality - society - state.

Key words: moral crisis, moral threat, socio-political life, personality, society, state, globalization, national values and traditions, moral security.

Мањавий инќироз ҳодисаси кўпдан бери тадқиқотчилар эътиборини тортиб, ҳозиргача турли муқобил илмий-назарий концепциялар вужудга келган. Бироқ мањавий инќирознинг бугунги кун эҳтиёжларига мувофиқ конкрет ривожланиш хусусиятлари уни жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида содир бўлаётган ўзгаришлар нуқтаи назаридан баҳолаб, ўрганиб, тадқиқ этиб боришни тақозо қиласди. Бизнинг фикримизча, бу борадаги баҳслар, изланишлар давом этиши, унда нафакат олимлар шу билан бирга сиёсий амалиётчилар ҳам фаол қатнашмоғи зарур. “XX аср кризисни кучли хис этиш билан бошланган эди ва шу ҳиссиёт билан поёнига етди”, [1, 132] – деб ёзади С.И.Дудник.

Ҳозирги вақтда дунё мамлакатлари ўртасидаги ўзаро таъсир шу қадар кучайиб кетдики, бу жараёндан тўла ихоталаниб олган бирорта ҳам шахс, жамият ва давлат йўқ. Ҳаттоқи ҳалқаро ташкилотлардан узокроқ туришига интилган, уларга аъзо бўлишини истамаётган мамлакатлар ҳам бу жараёндан мутлақо четда эмас. Глобаллашув деб аталаётган бундай жараённинг турли мамлакатларга ўтказаётган таъсири ҳам турлича. Бу ҳол дунё мамлакатларининг ижтимоий, иқтисодий, ахборот, мањавий салоҳиятлари, сиёсати қандай эканлиги билан ҳам боғлиқ. Бугунги кунда дунёнинг мафкуравий манзарасини ўзгартирумокчи бўлаётган вайронкор ва бузгунчи мафкура шакллари мавжудки, улар шахс – жамият – давлат хавфсизли-

гига, унинг тинчлик ва барқарорлигига, тараққиётига жиддий таҳдид солмоқда. Тажаввузкор миллатчилик ва шовинизм, диний экстремизм ва фундаментализм, оммавий маданият кўринишидаги мафкуравий таҳдидлар шулар жумласидандир.

Мањавият соҳасидаги туб сиёсий ўзгариш ва янгиланишларни бошқаришни соддалаштиришни талаб киладиган сиёсий технологиилар қарорларни қабул қилиш, манбаатларни мувофиқлаштириш, музокаралар, жамоатчилик билан алоқа ва бошқалар каби турларга бўлинади [2, 211]. Бизнинг назаримизда, сиёсий технологииларнинг мањавий хавфсизликни таъминлаш борасидаги инструментал турлари сиёсий бошқарувнинг аниқ вазифаларига қаратилганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Сиёсий технологиилар мањавий хавфсизликни таъминлашнинг замонавий усул ва воситаларидан иборат ҳолда намоён бўлади. Сиёсий технологиилар бу ҳокимият учун курашдан иборат бўлиб қолмасдан, балки у сиёсий, мањавий кучни, одамларнинг онги ва қалби устидан, жамоатчилик фикри устидан ҳукмронлик қилиш ва мустаҳкамлашга қаратилган тизимдир.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бугунги кунда “таҳдид” феномени, унинг сиёсий жиҳатлари сайёрамизнинг турли мамлакатларида ижод қилаётган замондош таҳлилчилар ҳамда сиёсий ва жамоатарроббларининг эътиборини ҳам ўзига тортиб кел-

моқда. Таҳдидлар турли-туман шаклда бўлиб, ички ва ташқи, катта ва кичик, макон нуқтаи назаридан эса узоқ ва яқин бўлиши мумкин. Глобаллашув жараёнинг чуқурлашиб бориши натижасида шахс – жамият – давлат хавфсизлиги учун хавфли бўлган турли хил ноанъанавий таҳдидлар юзага келмоқда. Булардан энг хавфлилари замонавий ахборот технологияларидан самарали фойдаланган ҳолда инсонларнинг руҳиятига таъсир ўтказиш орқали миллатларнинг қадриятлари ва турмуш тарзини издан чиқаришга қаратилган ахлоқ-одоб, оила ва жамият ҳаётида жиддий таъсир кўрсатадиган маънавий таҳдидлар хисобланади. Маънавий таҳдидлар шахс ахлоқий онгида салбий тушунчалар, туйғулар, хусусиятлар ва сифатларни ҳосил қилувчи иллатлар мажмуидир. Шу маънода маънавий таҳдидлар бевосита мақсадли хуружлар хисобланади.

Янги жамият барпо этиш шароитида ижтимоий-иқтисодий ҳаётда турли мазмунда, турли мақсадда, турли шаклда муносабатлар пайдо бўлади. Ривожланиш йўлидан бораётган Янги Ўзбекистон учун ҳам шундай ранг-баранг муносабатлар давом этмоқда. Айниқса, четдан туриб онгли ва мақсадли равища уюштирилаётган маънавий таҳдидлар бундай муносабатларнинг асосини ташкил қилмоқда.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, бугунги кунда маънавий таҳдидлар қўйидаги иллатларни тарғиб қилаётгани билан характерланмоқда: худбинлик, нопоклиқ, нафс қутқусига учиш, хузур-ҳаловатга берилиш, енгил-елпи умр кечиришга даъват, гиёҳвандлик, мутасиблик, тажовузкорлик, мол-дунёга ўчлик, ахлоқий бузуклик, зўравонлик, ахлоқсизликни маданият деб билиш, асл маънавий қадриятларга эскилик сарқити деб қараш, лоқайдлик, маҳаллийчилик, ҳасадгўйлик, баҳиллик, сотқинлик, иродасизлик, бепарволик.

Бундай маънавий-ахлоқий тубан иллатларга қарши шахс ахлоқида энг муҳим инсоний сифат ва фазилатларни шакллантиришга диққат қилиниши керак. Бундай сифат ва фазилатларнинг асосийлари қўйидагилар: инсонийлик, меҳр-оқибатлилик, эзгулик, ватанпарварлик, ҳақгўйлик, адолатлилик, муруватлилик, саховатлилик, ватанпарварлик, оиласпарварлик, ҳамкорлик, тотувлик, аҳиллик, иноклик, ташабускорлик, биродарлик ва фаоллик. Булар шахснинг онги ва қалбида сезгирлик, огоҳлик ва хушёрлик ҳолатларини ҳосил қилади. Шу маънода маънавий таҳдидлардан шахс ахлоқини ҳимоя қилиш йўлининг энг самарали усули кишида ахлоқий, мафкуравий иммунитетни ҳосил қилишdir. Бундай иммунитет шахс маънавиятида идеал даражадаги сифат ва фазилатларни шакллантиришни тақозо этади. **Шуни таъкидлаш зарурки, ўз навбатида, мафкуравий таҳдид – жамият, давлат ёки ҳалқ, миллат, элат тақдирига хавф солиб турган, фожиали оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган мафкуравий хавф-хатарлар мажмуи** [3, 25]. Халқимиз маънавиятини асраш ва уни юксалтириш,

айниқса, ёш авлодни турли заарли ғоя ва мафкуралар таъсиридан, бир сўз билан айтганда, маънавий таҳдидлардан ҳимоялаш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири хисобланади.

Инсоният тарихидан маълумки, қадимдан шахс – жамият – давлат бирлигининг маънавий илдизларига зарба берувчи, уни издан чиқарувчи сиёсий технологиялар мавжуд бўлган. Ушбу сиёсий технологиялар бугунги даврдаги мавжуд технологияларга асос бўлиб хизмат қилмоқда. Масалан, милоддан олдинги IV асрда яшаган хитойлик файласуф ва ҳарбий қўмондон Сунн Цзининг курашда ғолиб бўлиш учун:

- сиз ракиб мамлакатдаги барча яхши нарсаларни бузинг, айнитинг;
- рақиб давлат раҳбариятининг обрўсини тўкинг, қулай пайтда уларнинг жамият олдида шармандасини чиқаринг. Бу ишда ўша мамлакатдаги энг паст, мараз одамлар билан шериклик қилинг;
- рақиб мамлакат одамлари орасида келишмовчилик, жанжал чиқаринг;
- ёшларни кексаларга қарши гиж-гижланг;
- ҳукуматнинг яхши иш юритишига ҳар қандай йўл билан қаршилик кўрсатинг;
- душманингизнинг анъаналарини қадрсизлантиринг, худоларига ишончини сўндиринг” [4, 50], – деган фикрлари ҳам буни тасдиқлайди.

Шахснинг маънавий бузилиши, ўз навбатида, жамият ва давлатнинг маънавий инқирози хисобланади. Шахснинг маънавий оламини бузишда ғоявий мақсадлар яширинган асарлар ҳам сиёсий технология сифатида намоён бўлмоқда. Жумладан, бир қарашда руҳий алжирашдек туюладиган бу асарнинг мағзизда эса Маркиз де Сад яшириб ўтиргмаган мана бундай ғоявий-мафкуравий мақсад ётади: “Биз, – деб ёзади у “Фоҳишаоналар фалсафаси” асарида, – бундан буён дунёни забт этмоқ учун беҳисоб қўшин билан узоқ худудларга ҳарбий ҳужум уюштиришимиз, жангдан сўнг ўлган аскарларимиз этиги бегона юртларда чириб битиши мутлақо шарт эмас. Агар менинг китобларимга ўхшаш асарларда тасвирланган яшаш тарзи ва ахлоқни бутун дунёга аста-секин муваффақиятли тарғиб қила олсак, шу орқали у ерларда яшовчи одамлар қалбини эгалласак, уларни жисман маҳф этишга ҳеч қандай ҳожат қолмайди. Қалби бизнинг қўлимиизга ўтган ҳалқларнинг ўзи, ихтиёрий равища, оёғимиз остига юқиниб келади, бизга кул бўладилар...” [5, 91] Ахлоқсиз ғояларни тарғиб этувчи асарлар ёзишда шуҳрат қозонган фаранг ёзувчисининг юқоридаги фиқри тарихда ўз исботини топган.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқкан ҳолда таъкидлаш лозимки, ҳозирги тараққиёт вақтида ҳам турли хил сиёсий технологиялар орқали ўз таъсир доирасини кенгайтиришга интилаётган сиёсий кучлар ва ҳаракатлар, аввало, шахс маънавиятини бузиш орқали жамият ва давлатнинг маънавий илдизларига болта

уришга интилиш ҳолатлари кузатилмоқда. Шахснинг ўз эрки ва ҳуқуқини қўлдан чиқариши, тили, дини, эътиқоди, урф-одатлари, миллий ғуруридан маҳрум бўлиши, миллий ўзлигини англашга тўсқинлик қилиниши натижасида жамиятда маънавий инқироз ҳолатлари вужудга келмоқда. Натижада шахс ўзлигидан айрилади, ким ва қандай шахс, кимларнинг авлоди эканини унутади, ғурурини йўқотада. Пировард натижада шахс ўз мустақил тараққиёт йўлидан адашади, жамият ва давлат ўзининг барқарор ривожланиш та мойилларини йўқотиб, таназзулга юз тутади.

Ана шундай сиёсий технологиялардан бири АҚШлик социолог Жозеф Овертон томонидан ишлаб чиқилган “Ҳар қандай одатни ҳаётга сингдириш” сиёсий технологияси бўлиб, унга кўра бирор тушунча ё ходисани онгга сингдириш бир неча босқичда олиб борилади.

Биринчи босқич: **Ақл бовар қиласлик** – гоя сингдирилаётган жамиятда оммавий тарзда тақиқларни бекор қилишга эришиш;

Иккинчи босқич: **Катъиятлилик** – олимларни, мутахассисларни фаол тарзда жалб қилиши. Очик ва расмий тарзда конференциялар, симпозиумлар уюштириш;

Учинчи босқич: **Маъқуллаш ва мақбуллик** – жамиятга хос бўлган “тunoх” тушунчаларнинг маъно-мазмунини ўзгартириш;

Тўртинчи босқич: **Мантиқийлик** – жамиятда илгари сурилган ғояга нисбатан турли қарашларни шаклантириш. Қаршилик қилганларни янги ғоялар кушишаси, эскилик сарқити сифатида қоралаш;

Бешинчи босқич: **Стандарт ўлчов** – мазкур ғоя ОАВда фаол тарғибот қилинади. Унга машҳур одамлар жалб қилинади. Одамлар онгига тегишли маълумотлар сингдирилади;

Олтинчи босқич: **Амалдаги норма** – ёт ғоялар мөъёрий ҳужжатларга киритилади. Қачонлардир ақлга сифмайдиган воқеъликлар ижтимоий ҳаётнинг нормаларига айланади.

Ушбу технологиялардан фойдаланилган ҳолда бугунги кунда дунёда ахлоқизлик, бузукчилик ғоялари тарғиб этилмоқда ва юртимиздаги айrim хусусий ОАВлар томонидан англанмаган ҳолда мазкур технология орқали турли заарли ғоялар тарғиб қилинаётганлиги хавотирли ҳолатdir. Айниқса, бугунги глобаллашув жараёнлари билан боғлик бўлган оммавий маданият салбий ҳодиса, контрмаданият сифатида шахс – жамият – давлатни маънавий инқирозга бошловчи сиёсий технология тариқасида намоён бўлмоқда.

Бот-бот оммавий ахборот воситаларида шов-шувга сабаб бўлаётган ҳодисалар – мактаб ўқувчиси-нинг ўз тенгдошлари ёки ўқитувчисига карата ўқотиши, қурол билан ўқталиши ана шу маданият таъсирида юз бераётган ҳодисалар эмасмикин? Истеъ-

молчилик руҳиятини авж олдириш, “роҳатланиш саноати”ни ривожлантириш, “оломон маданияти”-ни кенг ёйиш оқибатида Ғарбда маънавий-ахлоқий таназзул жараёнлари кузатилмоқда. Қадриятлар тизими оёғи осмондан бўлиб, илгари фазилат саналган нарсалар айбга, авваллари гуноҳ сифатида қораланган ҳаракатлар фазилатга айлантириляпти. Ғарб мамлакатларида жиноятчилик, гиёҳвандлик, фоҳишабозлик, бесоқолбозлик каби иллатларнинг авж олиши, оиласарнинг бузилиши, туғилишнинг камайиши бунинг яққол далилидир.

Ҳаммамиз яхши биламизки, ҳар қайси давлатнинг чегараларини дахлсиз сақлашда ҳарбий куч-кудрат, қуролли кучлар сув билан ҳаводек зарур. Аммо ҳалқимиз ва ёш авлодимиз маънавий оламининг дахлсизлигини асраш учун биз нималарга таяниб-суюниб иш олиб боришимиз керак, деган савол бугун барчамизни ўйлантириши табиий. Ҳаётда кўп бора ўз тасдигини топган ҳақиқатдан келиб чиқкан ҳолда ҳозирги кунда ёшлар онгига салбий таъсир кўрсатаётган оммавий маданият кўринишидаги тазийкларнинг олдини олиш, бу масалада, яъни бундай кучайиб бораётган таҳдидлар ва ҳавф-хатарларга қарши курашда доимо сергак, огоҳ ва хушёр бўлиб яшшимиз зарур. Бундай таҳдидларга қарши ҳар томонлама чуқур ўйланган, пухта илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз рaviшда олиб бориладиган маънавий тарбия билан жавоб бериш мумкин.

Хўш, жамиятда маънавий таназзулнинг олдини олиш, ҳалқимиз, ёшларимиз онгига Ватанга садоқат, аждодларимиз қолдирган бебаҳо маънавий меросга юксак ҳурмат туйғуларини шаклантириш, бор куч ва салоҳиятини мамлакатимиз мустақиллигини янада мустаҳкамлаш учун нималар қилиш лозим?

Бу борада жамиятда маънавий ҳавфсизликни таъминлаш, миллий қадрият ва анъаналарни турли ички ва ташкил таҳдидлардан химоя қилиш мақсадида максадли нодавлат ва нотижорат ташкилотларини ташкил этиш ҳамда давлат томонидан кўллаб-куватлаш бўйича миллий дастурларни амалга ошириш зарур. Мазкур таклиф сиёсий технология сифатида жамият маънавий ҳавфсизлигини таъминлашда муҳим роль ўйнайди. Масалан, Хитойда ҳалқ маънавияти, ёшлар тарбиясига салбий таъсир кўрсатувчи фильмлар, сериаллар ва қўшиқлардан ҳалқни химоя қилиш мақсадида турли хил нодавлат, ватанпарвар ташкилотлари томонидан фаол ҳаракат амалга оширилиб, уларга қарши кураш олиб борилади. Мазкур тажрибадан келиб чиқкан ҳолда юртимизда ҳам маънавий таҳдидларга қарши курашувчи қуйидаги йўналишларда мақсадли нодавлат ва нотижорат ташкилотларини ташкил этиш технологиясини (1-жадвал) тавсия этамиз.

Ушбу технологияни амалиётга жорий қилиниши орқали мақсадли нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолияти йўлга кўйилади. Уюшмаган ва тарқоқ ресурс ва имкониятлар ягона мақсад йўлида сафарбарвар этилади. Натижада жамиятда маънавий таҳдидларга қарши курашиб бўйича узлуксиз тизим шаклнади ва уларга қарши курашилади. Шу ўринда, Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Агар жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир”. Биринчиси – бозор таъмойилларига асосланган кучли иқтисодиёт бўлса, иккинчиси – аждодларимизнинг бой мероси ва миллий қадриятларга асосланган кучли маънавиятдир.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш зарурки, мамлакатимизда истиқомат қилаётган ҳар бир фуқаро ким

бўлишидан қатъи назар маънавий хавфсизликни таъминлаш умуммиллий фоя эканлигини англаб етиши зарур. Зоро, маънавий хавфсизликни таъминламасдан туриб, шахс, жамият, давлат ўзининг хавфсизлигини таъминлай олмайди. Бирон бир касалликни даволашдан олдин инсон организмида унга қарши иммунитет ҳосил қилиниши каби биз ҳам аҳоли, ёшларимиз қалби ва онгиди заарли ғояларга қарши мағкуравий иммунитетни шакллантира олсақ, турли хил “даъватчи”-ларнинг алдовларига учмайдиган, ўз юрти, Ватани ва халқи учун фойдали инсонларни тарбиялай оламиз. Чунки шахснинг маънавий савияси юксак бўлса, жамият ва давлат маънавий хавфсизлиги таъминланган бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Дудник С. И. Парадигмы исторического мышления XX века: очерки по современной философии культуры. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. - С.132.
2. Тонконогов А.В. Философия духовной безопасности современной России [Текст]: [монография] / А. В. Тонконогов. – Москва: Изд-во РГАУ-МСХА, 2013. – С. 211.
3. Миллий истиқтол гояси. – Т.: Академия, 2005. – Б. 25.
4. Очилдиев А. Глобаллашув ва мағкуравий жараёнлар. – Т.: “Муҳаррир нашриёти”, 2009. – Б. 50.
5. Аббосхўжаев. О., Умарова Н., Кўчқоров Р. Мағкура полигонларидағи олишув. – Т.: Академия, 2007. – Б. 91.
6. https://uz.uz/posts/jamiyat-hayotining-tanasi-iqtisodiyot-bolsa-zhoni-va-ruhi-manaviyatdir_295282

DAVRIY NASHRLARNI TASVIRIY-BADIY BEZASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYAT VA TENDENSIYALARI

Sunnat MUSAMEDOV,
Kamoliddin Behzod nomidagi
Milliy rassomlik va dizayn
instituti magistranti

Annotatsiya

Maqolada davriy nashrlarga badiy bezak berish jarayonining bir bo'g'ini bo'lgan modul setkasidan foydalanishni yo'lga qo'yish zarurligi asoslanadi, bosma nashrlarga tasviriy-badiy bezak berish jarayonlarida texnik va texnologik vositalar bilan bir qatorda, estetik did va his-tuyg'uning muhimligi asoslanadi. Original va ixcham maket turlaridan foydalanish, jahon nashrlaridan andoza olish va matbuotga shu orqali hissa qo'shish zarurati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: matbaa, sahifalash, reportaj, bosma qoliplar, matbuot, foiz stavkasi, bosma qolip, modul setkasi, Indesign, kollaj, tipografika, evolyutsiya, sarlavha.

Аннотация

В статье обосновывается необходимость применения модульной сетки, являющейся звеном процесса художественного оформления периодических изданий, обосновывается важность эстетического вкуса и чувства наряду с техническими и технологическими средствами в процессах художественного оформления печатных изданий. Обосновывается необходимость использования оригинальных и лаконичных типов макетов, заимствования шаблонов из мировых изданий и тем самым вклада в прессу.

Ключевые слова: типографика, пагинация, репортаж, типографика, печать, процент, типографика, модульный набор, индизайн, коллаж, типографика, эволюция, заголовок.

Annotation

The article is based on the need to establish the use of a modular Setka, which is a link in the process of providing artistic decoration to periodicals, in addition to technical and technological means in the processes of fine-art decoration to print publications, the importance of aesthetic taste and feeling is based. The use of Original and compact layout types, the need to get a template from world publications and contribute to the Press through this is justified.

Keywords: typography, pagination, reporting, typography, printing, percent, typography, modular set, indesign, collage, typography, evolution, heading.

Davriy nashrlar-ma'lum bir muammoli-tematik va funksional yo'nalishga ega bo'lgan, ma'lum vaqt oralig'i-da bir xil sarlavhaga ega va bir xil uslubda ishlab chiqarilgan alohida nashrlarda chiqadigan bosma mahsulotlar.

To'liq rangli davriy nashrlarning yuqori sifatlari dizayni va tartibi davriy nashrlarning muvaffaqiyatining asosiy tarkibiy qismidir. Agar dizayn o'quvchining e'tiborini jalb qilsa, unda davriy nashrlarning vakolatli tartibi ham orta boradi. [1, 15]

Davriy nashrlarning vakolatli tartibi maqsadli auditoriya tomonidan ma'lumotni idrok etishni sezilarli darajada osonlashtiradi – nashrning har bir sahifasi o'quvchi oldida bir butun manba sifatida paydo bo'ladi.

Matn, sarlavhalar, fotosuratlar, diagrammalar va boshqa elementlarni monolitik axborot blokiga professional ravishda ulash davriy nashrlarning dizayni va tartibini ishlab chiqish jarayonida hal qilinadigan asosiy vazifadir. Davriy nashrlarning yaxshi bajarilgan dizayni e'tiborni tortadi, mahsulotning raqobatbardoshligini ta'minlab turadi.

Davriy nashrlar bilan ishlashning asosiy turlari:
Jurnal – A4 yoki A5 formatlarida chop etiladigan ko'p

sahifali davriy nashr bo'lib, unda turli mavzularda muntazam ruknlar va maqolalar mavjud. Jurnal dizayni ko'p hollarda boy tasviriy materialni o'z ichiga oladi. [2, 28]

Jurnal dizayni ko'plab manbalar asosida yaratiladi. Bular tematik maqolalar va matnlar, tadqiqotlar va so'rovlar, foydali ma'lumotlar, yangiliklar tasmasi, reklama modullari, fotosuratlar, slaydlar, illyustratsiyalar va chizmalar kabi grafik elementlarni tashkil etadi.

Jurnalning to'g'ri va malakali sahifalanishi uning ichki sahifalari va sarlavhalari foydalanuvchi tezda, oson va qiziqarli o'qishi uchun sharoit yaratadi. Jurnalning yuqori sifatli sahifalanishi, uning muntazam sarlavhalari va ichki sahifalari jurnalning mavzular va sarlavhalar bo'yicha tuzilishini hisobga olgan holda amalga oshiriladi, ularning uslubi va tuzilishi material taqdimotining maksimal samadorligiga yo'naltiriladi.

Jurnalning dizayni nafaqat yangi jurnalni, balki uning har bir sonini yaratishda muhim ahamiyatga ega. Jurnalning dizayni nashr imijining asosiy tarkibiy qismi sifatida eng yuqori talablarga javob berishi, uning mazmundorligi, qimmati va o'ziga xosligini ta'minlashi kerak.

Jurnalning dizayni doimo asosiy tushuncha va mavzuni hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Bu esa o'quvchiga materialni o'qishda yengillik yaratishga imkon beradi. Jurnal dizayni alohida tartibda maqolalar sarlavhalari ning ahamiyatini oshira oladi. Jurnalning ajoyib dizayni nashrning mashhurligini oshiradi, o'quvchini o'ziga jalg qiladi. Aytish mumkinki, zamonaviy shiddatli savdo raqobati davrida jurnal dizayni nashrdan ajoyib reklama platformasini yaratishga qodir bo'ladi. Bu esa nashriyot va reklama beruvchiga katta foyda keltiradi. [3, 44]

Jurnal dizaynini yaratish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- konsepsiyanı ishlab chiqish. Ushbu bosqichda bo'lajak nashrning auditoriyasi, uning maqsadi va tuzilishi aniqlanadi. Konsepsiya tasdiqlangandan keyingina keyingi bosqichlarga o'tish mumkin;

- dizayn. Qoida tariqasida, u bosqichma-bosqich ishlab chiqiladi. Avvalo, muqovaning dizayni o'ylab topiladi, keyin sarlavhalar ro'yxati tuziladi va ichki tarkib (sahifalar) dizayni ishlab chiqiladi. To'g'ri ishlangan muqova dizayni nashr muvaffaqiyatining kalitidir, chunki chirolyi va zamonaviy muqova o'quvchini nashr mutolaasiga jalg qiladi. Doimiy sarlavhalar va ichki sahifalar dizayni jurnalning mavzular va sarlavhalarga bo'linishini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan bo'ladi. Sarlavhalarning uslubi va tuzilishi taqdimatning maksimal samaradorligiga va materialni idrok etish qulayligiga qaratilgan bo'lishi kerak;

- sahifalash. Bu bosqich nashr rejasini tasdiqlashdan boshlanadi: sarlavhalar tartibi, nashr sahifalarida infografika va matnlarni joylashtirishni o'z ichiga oladi. Umuman olganda, ushbu bosqichdagi ishlarning hajmi va murakkabligi birinchi bosqich qanchalik muvaffaqiyatlari yakunlanganiga bog'liq;

- tahrir. Musahih jurnalning barcha matnlaridagi xatolarni tekshiradi. Grammatika va tinish belgilarini tuzatadi. Bundan tashqari, matn terish va joylashtirishdagi barcha kamchiliklarni, shuningdek, rasm hamda sarlavhalardagi nomuvofiqliklarni bartaraf etishni o'z zimmasiga oldi. Barcha tahrirlar amalga oshirilgandan so'ng, matn materiallari mijozga tekshirish uchun yuboriladi va u bilan kelishilganidan keyin maketga kiritiladi;

- chop etishga tayyorlash. Ushbu bosqichda jurnalning makesti va barcha elektron materiallar bosmaxonaga jo'natish uchun tayyorlanadi. [4, 56]

Jurnallarning o'ziga xos, betakror dizayni har bir sonni do'konlar va kiosklar peshtaxtalarida alohida ajralib turishiga zamin yaratadi. Jurnalning umumiy ko'rinishi uning qiziqarli yoki aksi ekanligini taxmin qilishga imkon beradi.

Gazeta – rasmiy materiallar, tezkor ma'lumotlar, maqolalar, shuningdek, adabiy asarlar, illyustratsiyalar, fotosuratlar va reklamalarni o'z ichiga olgan davriy matnlari varaq nashri.

Gazeta formati kamida A3, 4 dan 16 gacha sahifalarga ega. Ichki buklamalari bir-biriga joylashtirilgan yoki 1-2 ta qog'oz qisqich bilan bog'langan bo'ladi. Jurnal singari gazetaning dizayni ham uning yuzidir va bu ko'rinish qanchalik chirolyi va jozibali bo'lsa, xaridor uni nafaqat qadrlashi, balki ushbu gazetani ko'p yil ni xohlashi ehtimoli shunchalik katta bo'ladi.

Gazeta dizayni – bu mahsulot emas, balki jarayon va u nozik bo'lishi kerak. Ushbu jarayon ustunlar orasidagi ba'zi bo'shliqlar, sarlavhalar va matnlar, fotosuratlar va ularning sarlavhalari kabi eng oddiy elementlarni diqqat bilan ko'rib chiqishdan boshlanadi. Dizayn elementlari dan (sarlavha garniturasi, fotosuratlar, rasmlar va bo'shliqlar) foydalanishda izchillik – bu gazetani yaratish va muvaffaqiyatlari loyihalashda muhim bo'lishi kerak bo'lgan asosiy g'oya. [3, 18]

Gazeta dizaynini ishlab chiqish bu ommaviy axborot vositasini nafaqat tashqi ko'rinishi jozibali, balki ma'lumotni o'qish va idrok etishda ham qulay qilish uchun mo'ljallangan murakkab vazifadir. Gazeta dizayni jozibadorligi, foydalanish qulayligi va tejamkorligi nuqtayi nazaridan ishlab chiqilgan bo'ladi, U shiningdek, nashr konsepsiyasiga ham asoslanadi: kimlar uchun mo'ljallangan, qanday funksiyani bajarishi kerak, sahifaga joylashtiriladigan ma'lumotlarning tabiatini qanday bo'lishi kerakligini belgilaydi.

Gazeta dizayni bir nechta tarkibiy qismlardan yaratilgan: matn, sarlavhalar, subtitrlarning garnitura dizayni. Gazetalar odatda uzoq, ravon o'qish uchun mo'ljallanganligi sababli, garnituralar bunga mos bo'lishi kerak. Standartlar bunday maqsadlar uchun serif garniturasi dan foydalanishni tavsiya qiladi (harfning asosiy shakli boshida va oxirida joylashgan ingichka shakllar), chunki seriflar harflarni vizual ravishda bitta qatorga birlashtiradi va ko'rinishning yo'naliш bo'ylab "siljishiga" imkon beradi. [5, 20]

Gazetaning barcha satrlarida garniture shakli bir xil bo'lishi kerak, ammo reklama matnlari bundan mustasno.

Rangli yoki qora va oq bo'lsin, biron bir gazeta rasmlarsiz to'liq bo'lmaydi, chunki ko'p ustunli matn o'quvchilar tomonidan qiyinchilik bilan qabul qilinadi va unchalik ko'rinnaydi. Rasmlar o'quvchiga katta ta'sir ko'rsatadi va nashrni jozibali qilishga yordam beradi. Ayniqsa birinchi sahifadagi rasmning muvaffaqiyati uni sotib olishga bo'lgan qiziqishni orttirishi mumkin. Shuning uchun fotosuratlar va chizmalarni mas'uliyatli tanlash, uni yuqori sifatli qayta ishslash juda muhimdir.

Sahifalash jarayonida matn bloklari, sarlavhalar va rasmlarni ko'p ustunli tartibda o'zaro joylashtirish qiyin va juda qiziqarli vazifadir. Ustun gazeta chizig'ining aniqlovchi elementidir. Ustun parametrarining kombinasiysi gazeta dizayniga ta'sir qiladi, uni muvaffaqiyatlari yoki aksincha qilishi mumkin. [6, 20]

Har qanday holatda gazeta dizayni dinamik, yorqin, qulay bo'lishi kerak. Samarali reklama uchun zarur bo'lган elementlarni loyihalashda ehtiyojkorlik bilan barqarorlik, yorqinlik va yangilik o'rtaqidagi muvozanatni saqlash muhimdir. Gazeta dizaynida, agar u ma'lumotni tez va to'liq ifoda etmasa, dizayn sifati hech qanday ahamiyatga ega bo'lmay qoladi. Unutmaslik kerakki, o'quvchilarning ma'lumot olish uchun dizayn fokuslarini yengishga vaqtлari, istak va toqatlari yo'q. Gazetaning to'g'ri ishlab chiqilgan dizayni loyihasi ma'lumotlarni juda mazmunli taqdim etish imkonini beradi. Gazeta biznesida dizaynni ishlab chiqishga katta e'tibor beriladi, chunki o'quvchi tarkib bilan tanishishdan oldin davriy nashrni sotib olishga qaror qiladi va faqat tashqi ko'rishiga tayanadi.

Jurnallar yoki gazetalarning yana bir turi bo'lган korporativ nashrlarning ba'zi turlari kompaniya xodimlari o'rtaSIDA tarqatish uchun mo'ljallangan, boshqalari esa mijozlar yoki sheriklarga qaratilgan bo'ladi. Korporativ nashrlarning mazmuni korporativ gazeta yoki jurnalning soni kimga qaratilganiga qarab har xil bo'lishi mumkin: kompaniya, uning mahsulotlari va xizmatlari haqidagi ma'lumotlar, kompaniya haqidagi yangiliklar, uning aksiyalari yoki chegirmalari.

Korporativ nashrning ajoyib va esda qolarli dizayni, malakalitartibi, jozibali, nostandard texnik bezaklari va majburiyligi maqsadli auditoriyaning kompaniya mahsulotlari hamda xizmatlariga e'tiborini qaratishini kafolatlaydi. Har bir kompaniya korporativ nashrni sotib olishga qodir emas, lekin bu reklamaning juda samarali shakli.

Korporativ nashrlar odatda nufuzli tashkilotlar tomonidan chop etiladi: banklar va sug'urta kompaniyalari, yirik savdo kompaniyalari va ko'chmas mulk firmalari, energiya kompaniyalari va boshqalar shular jumlasidandir. Korporativ nashrga ega bo'lish faktining o'zi tashkilotning yuqori mavqeidan dalolat beradi.

Zamonaviy dizayndagi korporativ nashr biznes uchun kuchli reklama platformasidir. Jurnal yoki gazetaning ajoyib dizayni alohida maqolalarning muhimligini ta'kidlaydi, ma'lumotlarning esda qolish darajasini oshiradi, bosma nashrning reytingini ko'taradi.

Korporativ nashrlarning bir necha turlari mavjud:

- xodimlar uchun korporativ nashr – tashkilotning ichki auditoriyasiga qaratilgan nashr. Bunday nashr korporativ ruhni shakllantirish, boshqaruv masalalarini hal qilish, xodimlarni yangiliklar, rejalar, istiqbollar va ish natijalari haqida xabardor qilish uchun yaxshi vositadir;

- mijozlar va hamkorlar uchun mo'ljallangan korporativ nashr – tashqi auditoriyaga qaratilgan nashr. Uning maqsadi – tashqi aloqalar, ijobiy imij yaratish, yangi mahsulotlarning reklama qilish va ilgari surish, aksiyalar, ko'r-gazmalar va boshqa tadbirlarni e'lon qilish;

- reklama nashri tovarlar, xizmatlarning ilgari surish

va mijozlar va xaridorlarning sodiqligini oshirishning an'anaviy va tasdiqlangan vositasidir.

Korporativ nashr kompaniya obro'sini, ishbilarmonlik faolligini va raqobatbardoshligini ta'kidlaydigan kompaniya imijining muhim biznes tarkibiy qismidir. Nashrning puxta o'ylangan dizayni, jurnal yoki gazetaning malakali joylashuvi bosma nashr orqali kompaniya imijini to'g'ri joylashtirishga yordam beradi.

Oylik yoki choraklik korporativ nashr maqsadli auditoriyani jalb qiladi, kompaniyaning ichki rivojlanishini rag'batlantiradi, biznesning uslubi va barqarorligini oshiradi. Samarali imij strategiyasi iste'molchining biznes mahsuloti haqidagi kerakli tasavvurini shakllantiradi.

Korporativ nashr – kompaniyaning reklamani targ'ib qilishning eng samarali usullaridan biri: tashkilot xizmatlarining tavsifi, rangli fotosuratlar va yuqori sifatlari korporativ jurnal yoki gazetaning jozibali dizayni maqsadli auditoriyani jalb qilish uchun kuchli vizual rag'batdir.

Fikrimizni muxtasar qilib, tahlillarga yuzlanadigan bo'lsak, axborot va tahliliy haftaliklarning o'ziga xosligi shundaki, muqovada deyarli har qanday reportaj fotosurati, chizma yoki kollaj paydo bo'lishi mumkin. Dunyoning "Spark" nashri muammoni logotipni qizil plastinaga joylashtirish orqali hal qiladi, shuning uchun uni istalgan reportaj fotosuratiga joylashtirish mumkin va uning fonida yo'qolmaydi. «Rossiya muxbiri» nashri muqovasi xarakterli kollaj, qoida tariqasida, unga bir nechta fotosuratlar va e'lonlar joylashtirilgan. Barcha elementlar oddiy fonda (qizil, qora yoki ba'zan boshqa rangda) joylashgan. Shunday qilib, logotip fotosuratda yo'qolmaydi, lekin yuqorida aytilib o'tilganidek, e'lonlardan unchalik farq qilmaydi, ayniqsa, ular bir xil garniturada yozilganligi va logotip har tomonidan juda ko'p matn bilan o'ralganligi sababli yanda yorqinlashadi. «Newsweek» logotipi ham to'liq sahifali qizil plastinkada. Ushbu jurnalda ko'pincha muqovadagi rasm ko'plab xorijiy nashrlarda juda mashhur bo'lган logotipning bir qismini qamrab oladi.

Bundan tashqari, barcha ro'yxatda keltirilgan jurnallar *sans-serif* garnituralaridan foydalanishini payqashingiz mumkin, bunday uslub yanada konservativ hisoblanadi. «Newsweek» ham xarakter jihatidan «Spark» va «Rossiya muxbiri» lavhalaridan unchalik farq qilmaydi va ularning qalinligi yordamchi chiziqlarning qalinligi bilan taqqoslanadi.

Sarlavhaning optimal, unchalik katta bo'limgan va juda kichik bo'limgan o'lchamini tanlash va sarlavha uchun garnituraning bir xil stilistik birligiga erishish uchun aniq *sans-serif* shriftlaridan (ularni o'qish osonroq) foydalanish yaxshidir. gazeta sarlavhasi va chizilgan sarlavhalar [9]

Muqova qoida tariqasida, yangilik xarakteriga ega va bundan tashqari, u tez tayyorlanishi kerak, shuning uchun reportaj fotosurati tasvir sifatida juda mos keladi. Bunday

holda, jurnal rasmga qaramasdan tan olinishi kerak.

Rossiyaning «Ogonyok» muqovasi oq hoshiyali katta surat bo‘lib, unda jurnalning chiqqan sanasi ko‘rsatilgan. E’lonlar fotosuratning qorong‘i joylarida teskari, sahi-fa ko‘rsatilmagan holda, kichik kesilgan shaklda. Ushbu modelning kamchiligi shundaki, kontent mavzulari sahi-fada doimiy o‘ringa ega emas.

«Rossiya muxbir» vaziyatdan muqovaning barcha elementlarini matnni o‘qish osonroq bo‘lgan tekis fonga qo‘yib chiqdi. Ushbu jurnalning muqovasi ba’zi gazeta xususiyatlari ega bo‘lib, u bitta asosiy fotosurat, ikkita kichik, ikkita kichik fonsiz fotosurat va fotosuratsiz ikkita e’londan iborat. E’lonlar logotip bilan bir xil garniturada yoziladi, qalin va ochiq va kursivdan foydalaniladi. Ushbu variantning kamchiliklari shundaki, materiallar nom-lari juda kichik terilgan, bundan tashqari, ushbu hajmdagi matnning yo‘qolib ketish ehtimoli juda katta, fotosuratlar-ga joylashtirilgan e’lonlarning esa o‘qilishi qiyinroq.

«Newsweek» muqovasida G‘arb axborot-tahliliy jurnaliga xos xususiyatlar mavjud. Bu yerda ko‘pincha nashrning qahramoni tasvir sifatida ishlatiladi, bundan tashqari, jurnalning yuzi kollaj yoki karikatura bo‘lishi mumkin. E’lonlar illyustratsiya atrofida joylashgan bo‘lib, logotipdagi so‘z *sans serif* bilan terilgan, ular aniq ko‘ri-nadi va o‘qilishi mumkin.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, har qanday davriy nashrni bezash va uni ommaga taqdim qilishda, avvalo, dizayner va bezakchilarining o‘rni beqiyosdir. Shu ma’noda ularning ishini optimallashtirish, bu orqali sohaga yangiliklarni kiritish, uni rivojlantirish dolzarb va muhim masala sanaladi. Davrlar osha o‘zgarib, yangilanib borayotgan tendensiyalar bugun har qachongidan ham tadqiq etilishga muhtojdir. O‘zgarishlarning sezilarli da-rajadagi ko‘rinishi esa bajariladigan dizayn va sahifalash jarayonlarida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Исмаилов А.И. Практическая фотосъемка процесс художественного творчества (учебное пособие для студентов кинотелеоператорского отделения). – Т.: 2007.
2. Лапин А.И. Фотография как... – М.: Изд. 2-е, переработанное и дополненное 2004. Стр-324.
3. Есин Б.И. Русская газета и газетное дело в России: задачи и теоретико-методологические принципы изучения. – М., 2001.
4. Картер М. Современный дизайн газет. Профессиональная журналистика. Информационное агентство США. Москва, 1995.
5. Фрост К. Дизайн газет и журналов. М.: «Университетская книга», 2008.
6. Харроуэр Тим. Настольная книга газетного дизайнера. Воронеж: Комсомольская правда, 1999.
7. Ворошилов В. В. Журналистика. Учебник. СПб. : Изд. Михалова, 1999. 13.
8. Мўминов Ф. А. Журналистика ижтимоий институт сифатида. – Т. , 1998.
9. OAV texnikasi va texnologiyasi: matbaa, televideniye, radio, internet, 2006.

КЕНГАШ ИНСТИТУТИ БИЛАН БОҒЛИҚ ТУШУНЧАЛАР: МОҲИЯТИ ВА МАЗМУНИ

Тўйчи Ахмедов,
тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), доцент

Аннотация: Уибу мақолада кенгаши институти билан боғлиқ тушунчаларнинг мазмун-моҳияти ёритилади. Жумладан, “кенгаш”, “қурултой”, “маслаҳат”, “мажлис” каби тушунчаларнинг умумийлик ва фарқли жиҳозлари очиб берилган.

Калим сўзлар: кенгаш, қурултой, маслаҳат, мажлис, Олий Мажлис, ҳалқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари, Ҳавфсизлик кенгаши, съезд, ҳайъат, раёсат, пленум, мажлис, сессия, йигилиши.

Аннотация: В данной статье рассматривается значение категорий, связанных с институтом совета. В частности, определены различия и сходства категорий «совет», «курултой», «маслаҳат», «собрание».

Ключевые слова: совет, курултой, маслаҳат, собрание, парламент, представители областных, местных, городских советов, совет безопасности, съезд, коллегия, председательство, пленум, собрание, сессия, собрание.

Abstract: This paper covers meaning of categories related to council institution. Especially, the differences and similarities of categories of «council», «qurultoy», «maslahat», «meeting» are defined.

Keywords: council, qurultoy, maslahat, meeting, parliament, representatives of regional, local, and city councils, security council, congress, panel, presidency, plenum, meeting, session, meeting

Биз ўргангандан кенгаши институти анъанавий ва замонавий хусусият касб этади. Бир қарашда “кенгаш” тушунчасига барча коллегиал тузилмаларнинг умумий номи сифатида қараш замонавийлик касб этмаслиги мумкин. Чунки бугун “парламент” ёки “Олий Мажлис” сўзларини “кенгаш” сўзи ўрнида талкин этиш холатлари тез-тез кўзга ташланади. Аслида “кенгаш” сўзи қамрови кенг ва унинг маъносини ифодалайдиган сўзлардан турли даврларда ўзига хос тушунчалар ишлатилган, аммо кенгаш узоқ асрлар давомида ахамиятини йўқотмаган. Бугунги замонавий давлатчиликда ҳам кенгаши институти билан боғлиқ коллегиал органлар мавжуд. Ибтидоий даврданоқ муҳим ижтимоий-иктисодий муаммолар етакчилар иштирокида кенгашиш орқали ҳал этилган[1; 50]. Ҳар бир ҳалқнинг тилида бундай коллегиал жараён турли номлар билан атаб келинган. Агарда биз кенгаши тўғридан-тўғри фақат парламентнинг ўтмишдоши десак мазкур тушунчага тор ёндашган бўламиз. Кенгаши тарихан ҳам маслаҳатлашув, ҳам коллегиал орган маъносида ишлатиб келинган. Энг кичик маъмурий тузилмада ҳам кенгаш бор ва унинг тарихий негизлари қайсиидир органга бориб тақалади. Бошқа ҳалқлар каби Ўзбекистон худудида ҳам кенгаши институти муайян тарихий тараққиёт йўли ва ўзига хос хусусиятлари билан ажralиб туради.

Ўзбекистон ва унга туташ (кўшни) ҳалқларнинг ҳар бирини давлатчилик тарихида узоқ асрлардан бери “кенгаши институти” сиёсий қадрият сифатида фаолият юритаяти. Шунинг учун “кенгаш” тушунчаси минтақа ҳалқларининг барчаси учун таниш сўз. “Кенгаш” сўзининг синонимлари, тарихий тараққиёт давомида кўлланилган турли номлари шаклан бошқа-бошқа бўлса-да мазмунан бир хил маъно касб эта-

ди. Айни вақтгача бундай бир-бирига яқин ўнга яқин тушунчалар борки, уларнинг анъанавий ва замонавий хусусиятларини ёритиш мақсадга мувофиқ. Зоро, кенгаши билан боғлиқ айрим тушунчаларнинг кўпчилиги бугун ҳам қўлланилади, айримлари истеъмолда ишлатилмайди, аммо тарихан кенгашининг ўтмишдоши хисобланади. Шундай экан коллегиал тузилмаларнинг умумий номини ифодалашда кенгаши институтидан фойдаланиш қанчалик асосли эканлигини кўриб чиқиши лозим топдик.

Адабиётларни таҳлил қилиш асосида “кенгаш” тушунчасининг тарихий илдизлари билан боғлиқ кўплаб маълумотларни олиш мумкин. Энг муҳими инсоният ибтидоий даврданоқ кўпчилик бўлиб қарор қабул қилишга, ўзига яқин маслаҳатлашишга эҳтиёж сезган. Бундай тарздаги коллегиал қарор қабул қилишга бўлган эҳтиёж кенгашига ўхшаш институтларнинг шаклланишига асос бўлган. Ўзбекистон давлатчилиги шаклланган даврда “Въяха”, “Варзана”, “Ханчамана”, “Оқсоқоллар кенгаши”, илк ўрта асрларда “Чанг” (кенгашининг туркча номи) ва ривожланган ўрта асрларда эса “Қурултой”, “Кенгаш”, “Машварат”, “Маслаҳат” ва “Хос мажлис” каби номлар билан бошқарувда кўлланиб келинган[2; 9]. Айни вақтда эса давлат ва жамият бошқарувида “Олий Мажлис”, “судьяларнинг Олий кенгаши”, “ҳалқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари”, “Ҳавфсизлик Кенгаши”, “съезд”, “қурултой”, “ҳайъат”, “раёсат”, “plenum”, “мажлис”, “сессия”, “йигилиш” каби ўнлаб тушунчалар ишлатилади. Уларнинг айримлари коллегиал орган номини ифодалайди, айримлари шунчаки йигин маъносини билдиради. Тушунчаларнинг турличилиги бошқарувда қадимда ҳам, бугунги кунда ҳам маслаҳат услубида қарор қабул қилишга устуворлик

бериб келингани, коллегиаллик ўзига хос характер касб этишини билдиради дейиш мумкин. Шу боисдан “кенгаш институти” тушунчасининг анъанавий ва замонавий маъно-мазмуни бўйича адабиётларни тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ.

Бошқарувда плюрализмнинг мавжуд бўлишини энг муҳим шартларидан бири коллегиал органлардаги муҳокама жараёнининг эркин ўтиши, кенгаш иштирокчиларининг таклифларини билдириш имкониятининг берилиши ва қарор қабул қилишдаги шаффоғ тизимдир. Кенгаш корпоратив бошқарув механизми. Бугунги кунда ҳам демократиянинг ўзига хос хусусиятларидан бири – мулоҳазакорлик, ҳар бир масаланинг ечимини бир нечта киши бўлиб излаш, жамоавийлик рухининиг устуворлигидир. Бунга мисол келтирамиз. Узоқ асрлар давомида яшаб келган ва бугунги кунда ҳам жамият ҳаётининг ажралмас қадрияти бўлган маҳалла жамоавий қарор чиқаришнинг ноёб институти хисобланган. Ҳар бир инсонда энг муҳим масалалири бўйича қарор чиқаришда маслаҳатлашиш тамойили одатга айланиб қолган. Яъни “халқимиз тилида “Кенгашганга – кенг дунё, талашганга – тор дунё”, “Кенгашли тўй тарқамас”, “Кенгашаринг бўлмаса, бўркинг билан кенгаш” каби пурхикмат мақоллар кўп. Ушбу наклларнинг туб моҳиятига эътибор қаратадиган бўлсак, улар негизидаги “кенгаш” сўзининг луғавий маъноси ниҳоятда кенг эканига гувоҳ бўламиз. Бугунги адабий тилимизда “кенгаш” сўзининг маъноси турли чадир” [3; 3].

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “Кенгаш” тушунчаси куйидаги маъноларга эга эканлиги айтилади: “1. Нима қилиш, қандай қилиш ҳақидаги фикр-мулоҳаза, йўл-йўрик; маслаҳат. 2. Ўзаро биргаликда муҳокама; шундай муҳокама мажлиси; йигилиш. 3. Бирор корхона, муассаса, жамиятнинг фармойиш ёки маслаҳат берувчи органи” [4; 379]. “Кенгаш” тушунчаси муайян қатлам коллегиал органининг номи билан аталган вактда ушбу тушунчадан олдин ўша қатламнинг номи келтирилди. Масалан, оқсоқоллар кенгashi, ҳарбий кенгаш, хунармандлар кенгаси, бастакорлар кенгаси ва ҳоказо.

Марказий Осиё ҳалқларида “кенгаш” сўзи ўзининг узоқ тарихига эга. Ривожланган ўрта асрларда кенгаш институти манбаларда кўплаб тилга олинадиган тушунчага айланди. Жумладан, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида “кенгашди” сўзи “кенади” шаклига келган. “Мэна кэнеди” сўзи “мен билан кенгашди”, деган маънода кўлланилган [5; 405]. Бир ўринда шундай мисралар келтирилди: *Менин била кэнашиди, /Билги мэна тэннашиди. /Эран била сонӯшиди, /Алллар башин ол жувар.* Яъни жанг ҳақида сухбат қилган бир киши тўғрисида айтади: мен билан кенгашди, (бу ҳақда) унинг фикри менинг фикримга тенг келди. Жангда одамларни узокларга улоқтириди. Ботирларнинг бошларини копток сингари думалатди [5;

402]. Гарчи Маҳмуд Қошғарий кенгашини ифода этган бўлса-да, ушбу маълумот кенгаш институтининг амалда қўлланганини асоси. Кенгаш давлатнинг ўта муҳим масалаларини кўриб чиқувчи сиёсий тадбир сифатида салтанат сиёсатини мувофиқлаштиришда, шубҳасиз, катта роль ўйнаган.

Туркистон худудида большевиклар ҳокимияти ўрнатилгач, “кенгаш” тушунчаси билан боғлиқ институтлар ўзгарди. Академик Ақмал Саидов таъкидлаганидек, “шўро” сўзининг ўрнини узил-кесил “совет” атамаси эгаллаб олди. Кенгаш, маслаҳат маъноларини берадиган ушбу тушунча советлар замонида, аввало, давлат ҳокимиятининг вакиллик органи, жамиятни сиёсий жиҳатдан ташкил этиш шаклларидан бири, шунингдек, турли хил коллегиал органларнинг номи сифатида ишлатилган. Айни чоғда, бу атама собиқ Иттифоқда вужудга келган ҳамма нарсани, шу жумладан, совет ҳукумати, совет кишиси, совет мағкураси каби кўплаб тушунчаларни ўзида қамраган” [3; 6]. Буни яна битта маълумот билан исботлаш мумкин. Совет ҳокимияти йилларида нашр этилган китобларда “парламент” тушунчаси ҳам мағкуравий муносабат билан талқин қилинар эди [6]. Чунончи, “Қисқача сиёсий луғат” китобида парламентга шундай таъриф берилади: “Парламент – капиталистик мамлакатларда турли номлардаги сайлаб қўйиладиган (баъзида қисман тайинланадиган) қонун чиқарувчи ваколатли орган, қонун чиқарувчи мажлис. АҚШ ва бошқа қатор Америка мамлакатларида П. – конгресс, Туркияда – мажлис, Швецияда – риксадаг ва ҳоказо деб аталади. Мехнаткашларнинг сайлов ҳуқуқларини турли йўллар билан чеклаб қўйиш уларнинг П. даги вакиллик имкониятларини кескин камайтириб юборади ва парламентни эксплуататор синфларнинг манфаатларини таъминловчи органга айлантириб қўяди. Капиталистик мамлакатларида коммунистик ва ишчи партиялар парламент минбаридан меҳнаткашларнинг манфаатлари учун кураш формаларидан бири сифатида фойдаланмокда” [7; 189]. Бундай таърифга изоҳ бериш шарт эмас. Умуман мустақиллик йилларида “шўро”, “совет” каби саёзу соҳта тушунчаларга барҳам берилди. Аксинча, “кенгаш” сўзи, бир томондан, ўзининг қадимий миллий илдизлари билан туташган бўлса, иккичи томондан, бу атама “демократия”, “сайлов” каби тушунчалар тимсолида умуминсоний мазмун-моҳият билан янада бойиди” [3; 6].

Айтиб ўтилганидек, “кенгаш” сўзининг маънодoshi бўлган тушунчалар тарихий тараққиёт давомида кўлланиб келинган. Шулардан бири “қурултой” тушунчасидир. “Қурултой” сўзи ҳам қадимдан ишлатилиб келинган тушунча. Унинг маънолари ҳам турли даврлари турлича бўлган: “1. Ўтмишда мўғул ва баъзи туркий ҳалқларда: давлат аҳамиятига эга бўлган катта йигилиш, йигин. 2. Хоразм ва Бухоро республикаларида олий ҳокимият органларининг номи. 3. Бирор соҳа

вакиллари иштирокидаги республика миқёсида ўтказиладиган йиғилиш” [4; 379]. “Қурултой” тушунчаси 2020 йилда нашр қилинган “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ҳам худди шу маъноларда келтирилган. Мазкур луғатда ҳам “қурултой” “съезд” тушунчаси билан бир хил маънода келтирилган[8; 551].

Амир Темур давридаги коллегиал тузилмаларни сиёсий контекстда ўрганган тадқиқотчи А. Қиличевнинг фикрича: “Қурултой – ҳукмдор ташабусси билан чақириладиган салтанат миқёсидаги олий йигин бўлиб, унда империя (яъни Амир Темур давлати назарда тутилмоқда – Т.А.) таркибидаги барча мамлакат ва ўл-каларнинг раҳбарлари, ийрик улус ва қабилаларнинг бошлиqlари иштирок этган” [9; 62]. Амир Темур ва темурийлар даврида “қурултой” тушунчаси коллегиал органга нисбатан энг оммавий тушунча ҳисобланмаган. Масалан, “Темур тузуклари”да “кенгаш” сўзи кўпроқ қўлланганини кўришимиз мумкин [9; 42]. Ёки “Бобурнома”да ҳам “кенгаш” тушунчаси кенг қўлланилади[10; 40]. Бизнинг фикримизча, XV-XIX асрларда “қурултой” тушунчаси кўп қўлланилмаган. Аммо “қурултой” тушунчаси XX аср бошларида сиёсий ҳаракатлар ва коллегиал органлар фаолиятида тез-тез тилга олинган. Бу вақтгача ушбу тушунчанинг сақланиб қолиши барча туркий халқларда мазкур тушунча йўқ бўлиб кетмаганлигидир. Россия таркибидаги мусулмонларда, яъни туркий қавмларда, шу жумладан, жадидларнинг ғояларида қурултой орқали вакиллик ҳокимиятини ривожлантириш илгари сурилган. Шунинг учун Туркистон Мухториятида, ҳатто истиқлолчилар ҳаракатларида “қурултой” институтидан фойдаланилган [12; 125-151].

“Кенгаш” тушунчасининг йигин ўтказиш маъносини берадиган тушунчадан яна бири “мажлис”-дир. “Мажлис” араб тилидан кириб келган тушунча. Унинг маъноси: “1. Ташкилот, корхона ёки идора аъзоларининг бирор масала муҳокамасига бағищланган йиғилиши ва унинг иштирокчилари. 2. Тўй, зиёфат ёки бошқа муносабат билан уюштирилган ўтириш ва ўтириш қатнашчилари. 3. Баъзи Шарқ давлатларида (масалан, Туркия ва Эронда) парламент, хукумат ҳайъати” [4; 379].

Бунги кунда кенг ишлатиладиган “кенгаш”, “мажлис” тушунчалари бир-бирига яқин. Ўзбекистон парламенти 1990-1994 йилларда Олий Кенгаш номи билан юритилган. 1994 йилда унинг номи Олий Мажлисга ўзgartiriлган. Агарда иккита тушунчанинг – “кенгаш” ва “мажлис”нинг маъно-мазмунини таҳлил қиласиган бўлсак, аслида “кенгаш” сўзи “мажлис” сўзига нисбатан кенгроқ маънони билдиради. Масалан, “мажлис” бошқарув ходимлари ёки бошқалар билан ўтказиладиган йиғилиш ёки тадбир маъноларида қўлланилади. “Кенгаш” тушунчаси эса ҳам мурайян йиғилишда иштирокчилар билан кенгашиш, ҳам доимий маслаҳатлашувни ифодалайдиган коллегиал

орган номи сифатида ишлатилади. “Мажлис” сўзи факат йиғилиш маъносига “кенгаш” тушунчасининг синоними ҳисобланади, аммо тўғридан-тўғри коллегиал орган номини ифодаламайди. “Олий Мажлис” эса алоҳида атама сифатида парламентнинг миллий номланишидир. Бунга яна бир асос келтирсак. Бошқа давлат ва жамият қурилишидаги бирон-бир коллегиал орган “мажлис” тушунчаси билан боғлиқ эмас. Факат қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг умумий номи “Олий Мажлис”-дир. Шу боисдан “Олий Мажлис” деганда энг катта кенгашадиган органни тушунамиз. Эътиборлиси “Олий Мажлис”ни тушунтирганда ҳам “кенгаш” сўзини ишлатамиз. Бунга ўхшаш худудий вакиллик органини эса “Кенгаш” номи билан атаймиз. Яъни ҳалқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгashi.

Тадқиқот мавзусига тааллуқли тушунчалардан бири бўлган “маслаҳат” сўзига ҳам тўхталиш лозим. Чунки “маслаҳатлашиш” сўзи “кенгашиш” сўзи билан синоним сифатида ишлатилади. “Маслаҳат” тушунчаси ҳақида ҳам алоҳида айтиб ўтиш керак. Ушбу тушунча ҳам араб тилидан олинган. Бирламчи маъноси: “умум манфаати”, “фойда”. Бир нечта маъноларда ишлатилади: “1. Бирор ишни қандай қилиш ёки, умуман, нима қилиш кераклиги ҳақида йўл-йўриқ тарзидаги фикр, мулоҳаза. 2. Тавсия, таклиф тарзидаги гап. 3. Кенгаш, фикр олишиш” [8; 551]. Исломшунос Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуфнинг “Усул фиқх” китобида келтирилишича, “Маслаҳат” араб тилидаги сўз бўлиб, луғатда “манфаат”, “фойда”, “наф” каби маъноларни англатади ва ҳар бир нарсанинг солих, яъни тўғри бўлиши маъносини билдиради. Бизда (Ўзбекистонда – Т.А.) “маслаҳат” сўзи нотўғри тарзда арабча “машварат” – “шууро” (шўро), яъни кўпчилик бўлиб гапни пишириш маъносидаги тушунчага айланаб қолган” [13; 186]. Бу жуда тўғри таҳлил. Масалан, бирордан маслаҳат олиш ундан “фойда” олиш, “наф” кўриш, “манфаат” топишдек гап. Иштирокчилар янги маълумотлар тақдим этиш, муаммога ўзгача ёндашиш, муаммоларни ҳал қилишга иштиёқ, муаммоларга қарашни кенгайтиришда ёрдам бериши орқали қарорлар қабул қилишда ўз ҳиссаларини қўша оладилар [14; 3-4]. Тўғри маслаҳат ҳар доим шахснинг тегишли муаммоларини ҳал этилишига хизмат қиласиди. Аммо биз айтиб ўтилганидек, “маслаҳат”ни кенгашишнинг битта шакли сифатида қабул қиласиган. Шу боисдан маслаҳатлашув жараёни мазмунан тегишли кишилар билан кенгашишдир. Айтиш лозимки, “маслаҳат” сўзи кўпинча жуда кўпчилик билан маслаҳатлашишни ифодаламайди, балки маслаҳат бир неча киши билан ташкил этилади. Факат айрим ҳолларда “халқ билан маслаҳатлашув” тушунчаси қўлланилади. Аслида маслаҳат бирон-бир киши билан тегишли муаммони кўриб чиқиш. Ўрта асрларда маслаҳат тартибида мурайян муаммони кўриб чиқишда кам сонли кишилар ёки давлат раҳбарининг ишончли амалдорлари ёки

тегишлилигига қараб қайсиdir соҳанинг энг яхши билимдонлари (масъуллари) иштирок этган. Бугунги кунда ҳам “маслаҳатлашув” деганда кам сонли кишилар билан кенгашиш жараёни тушинилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида “маслаҳатлашув” деган институт берилган. Бунда Ўзбекистон Республикаси Президентининг айrim ҳолларда сиёсий партиялар фракциялари ёки Конституциявий суд билан маслаҳатлашуви назарда тутилган [15]. Демак, “маслаҳат”, “маслаҳатлашув” институтлари миллий қонунчилигимизда ўзининг хуқуқий асосига эга. Айниқса, суд ҳокимиятида “маслаҳат” институтига кўп мурожаат қилинади[16; 133]. “Маслаҳатчи” тушунчаси доимий равишда раҳбарга таклиф киритиб борадиган лавозим эгасини англатади. Маслаҳатчи соҳалар бўйича жорий қилингани ҳам мантиқан тўғри. Асрлар давомида давлат амалдорининг доимий равишда соҳалар бўйича маслаҳатлашиб оладиган масъуллари бўлган[17; 35-39].

Билдирилган фикр ва мулоҳазаларни жамлаштириб, давлат бошқаруви фаолиятида мухим аҳамиятга эга бўлган кенгаши институтига қўйидагича таъриф бериш мумкин: Кенгаши – бошқарувни юритиш, ис-

лоҳотларнинг жорий ҳолатини таҳлил этиш, масъул лавозимли кишиларнинг ҳисботларини эшитиш, юзага келган муаммолар, яқин, ўрта ва узоқ муддатли вазифаларни муҳокама қилиш, ички ва ташқи сиёсатнинг асосий йўналишларини белгилаш мақсадида ташкил этиладиган ҳамда қарор қабул қилишга қаратилган коллегиал институтдир. Ҳар бир давлат идораси билан бирга, нодавлат нотижорат ташкилотлар ва йирик бизнес тузилмаларнинг ҳам ўз бошқарув кенгаши мавжуд. “Кенгаши институти” дейилганда барча даражадаги кенгашиш жараёни ва коллегиал органларнинг умумий номини битта тушунчадаги ифодасини тушундамиз. “Съезд”, “ҳайъат”, “қурултой”, “йиғилиш”, “мажлис”, “plenum” каби бугунги кунда тез-тез ишлатиладиган тушунчалар “кенгаши” тушунчасининг ёки коллегиал орган маъносини, ёки йиғилиш маъносини ифодалайди. Уларнинг битта тушунча билан “кенгаши институти” сифатида таҳлил этсак мазмун-моҳият йўқолмайди. Чунки “кенгаши” сўзи “Девону лугатит турк” асарида худди шундай талқин этилган ва ҳозирги кунгача яшаб келаётган тушунчалардан биридир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Шайдуллаев Ш. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бақтрия мисолида). Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Т., 2009. -Б. 320.
2. Тўйчи Адаш ўғли. Бухоро ҳонлиги бошқаруви тизимида кенгаши институти. –Т.: Turon-Iqbol, 2016. -Б. 200.
3. Саидов А. Кенгаши институти: кеча ва бугун (Муқаддима ўрнида) / Тўйчи Адаш ўғли. Бухоро ҳонлиги бошқаруви тизимида кенгаши институти. –Т.: Turon-Iqbol, 2016. -Б. 200.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Э.Маъруфов таҳрири остида. I том. –Т.: Рус тили, 1981. -Б. 632.
5. Маҳмуд Қошғарий. Девону луготит турк. III том. //Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталибоев. –Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1963. -Б. 564.
6. Крылов Б. Парламент буржуазного государства. Политическая сущность формы парламента и парламентаризма на современном этапе. –М., 1963. -С. 165.
7. Ашукин Н., Бутырский Н., Вебер А. Қисқача сиёсий луғат. –Т.: Ўзбекистон, 1975. -Б. 381.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида. Иккинчи жилд. -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. -Б. 404.
9. Қиличев А. Амир Темур давлатида ижтимоий-сиёсий институтларнинг ишлаш механизmlари (сиёсий таҳлил). Сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даржасини олиш учун ёзилган диссертация. –Т., 2021. -Б. 160.
10. Темур тузуклари. Форчадан А.Софуний ва Ҳ.Караматов таржимаси. –Т.: Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. -Б. 242.
11. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. –Т.: Янги китоб, 2019. -Б. 406.
12. Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти: миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. -Т.: Маънавият, 2000. -Б. 247.
13. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Усуул фиқҳ. –Т.: Hilol-nashr, 2019. -Б. 419.
14. Quicks, Kathryn & Bryson, John. (2016). Theories of public participation in governance. Handbook of Theories of Governance. Edward Elgar. -З. 103.
15. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси// <https://lex.uz/docs/20596>
16. Ражабова М. Сенат ва суд-хуқуқ ислоҳотлари. -Т.: Адолат, 2006.
17. Ахмедов Т. Амир Темурнинг давлат бошқаруvida маслаҳатчи мартабаси// “Маънавият ва мафкура: муаммо, ечим, тарғибот” мавзусидаги методик семинар мақолалари тўплами. –Т.: Ношир, 2008. -Б. 102.